

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА

Том ССLXXIV

Праці Історично-філософської секції

Львів — 2021

УДК 947.1/9.(477)+10

ISSN 1563-3942

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT

Надруковано за ухвалою Видавничої ради
Наукового товариства імені Шевченка у Львові
(Протокол № 5 від 23 листопада 2021 р.)

Том видано завдяки
фінансовій підтримці Фонду Марії Фішер Слиш
НТШ в Америці

з 0502000000
2021 Без оголошення

© Наукове товариство імені Шевченка
у Львові, 2021. Укладання

РЕДАКТОР ТОМУ

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*Леонтій ВОЙТОВИЧ, Микола КРИКУН,
Олег КУПЧИНСЬКИЙ, Ореста ЛОСИК,
Андрій ФЕЛОНЮК, Наталія ЯКОВЕНКО*

**СТАТТІ
І ПОВІДОМЛЕННЯ**

ІСТОРІЯ

Олександр ФИЛИПЧУК

РУСЬ І СВЯТА ЗЕМЛЯ: ЛЮДИ, ТЕКСТИ, ІДЕЇ

Русь і Свята Земля — тема, яка охоплює надто великий простір проблем, де, втім, частіше спостерігаються прикрі лакуни, ніж вичерпні дослідження. На жаль, брак джерел (майже завжди тотальний) унеможливував навіть поставити низку питань, на кшталт відносин Русі з державами хрестоносців на Сході або ж палітри контактів руських князів із єрусалимськими королями. З одного боку, часто і справедливо підкреслювали її імагологічну складову: від уявлень та формування знань про Палестину до візуалізації та іконографії Гробу Господнього¹. З другого — надзвичайна фрагментарність свідчень про контакти Русі із Святою Землею приводила часто до сміливих тверджень, як-от віри в існування кількох руських монастирів у Єрусалимі вже до кінця XII ст., політичного характеру місії ігумена Даниїла чи наявності майже професійних паломників, на кшталт сумнозвісного попа Леонтія, похованого у Константинополі². Поява попа Леонтія як одного із чільних руських паломників, схо-

¹ Стерлигова И. Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре.— Москва, 1994.— С. 46—62; Рождественская М. Образ Святой Земли в древнерусской литературе // Там само.— С. 8—14; Рындина А. Древнерусские паломнические реликвии. Образ Небесного Иерусалима в каменных иконах XIII—XV вв. // Там само.— С. 63—85; Беляев Л. Об источниках иконографии „Гроба Господня“ в новгородской пластике XIII—XV вв. // Славяноведение.— 1999.— № 2.— С. 16—19. З нової літератури див.: Мусин А. Археология „личного благочестия“ в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. Памяти Т. А. Чуковой.— Санкт-Петербург, 2006.— С. 163—222; його ж. Паломничество и особенности „перенесения сакрального“ в христианской Европе // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств.— Москва, 2008.— С. 221—255; його ж. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии // Archaeologica Avraamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.— Москва, 2009.— С. 231—272. Заслужують на увагу й інші праці вченого, див.: Мусин А. Кораллы в христианской культуре Восточной Европы и Средиземноморья // Российский археологический ежегодник.— 2014.— № 4.— С. 366—387.

² Бибилов М. Русские монастыри в византийской Палестине // Византийский вестник.— Москва, 2016.— Т. 100.— С. 85—93; його ж. Русские монастыри на Афоне и в Святой Земле в свете новых и малоизвестных источников // Русь — Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства.— Москва, 2017.— С. 17—40; його ж. К изучению образов Палестины и Афона на Руси // Каптеревские чтения.— Москва, 2020.— Т. 18.— С. 7—18. Щодо руських монастирів у Святій Землі також див.: Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, по-

же, була спричинена винятково невдалим прочитанням фрагмента *Книги Паломник* Антонія Новгородця³. Загалом казус з попом Леонтієм типовий для дисципліни, де досі бракує сучасних критичних видань ключових текстів (від *Ходіння* ігумена Даниїла до *Життя* Євфросинії Полоцької)⁴. Останнє суттєво додає плутанини та відвертих помилок, без котрих не обійшлися й автори спеціальних праць, присвячених контактам Русі із Святою Землею.

У цих невеликих замітках ми не маємо на меті перечитати всю сукупність джерел та тим більше виправити всі недоречності, котрих немало трапляється у літературі. Очевидно, таке завдання потребувало б зовсім іншої за обсягом та значенням роботи. Окреслюючи тут обрані проблеми та питання, наша мета видається набагато скромнішою: привернути увагу до окремих маловивчених аспектів, зібрання котрих до купи, сподіваємося, не буде зайвим для кращого розуміння як спектра контактів Русі із Святою Землею, так і головних героїв цього небуденного духовного піднесення ранньої Русі.

Анонімний паломник

1911 р. О. Соболевський звернув увагу на коротку історичну замітку, котра збереглася у шести рукописах. Публікуючи її за найбільш давнім списком (Российская государственная библиотека (далі — РГБ), ф. 205, № 171), вчений спорядив невеликий коментар до неї⁵. За його словами, запис (радіше приписка) міститься тут поміж різних з походження текстів та має певний зв'язок із текстом про „ліван“, який читається на тому ж аркуші рукопису⁶. Хоча знайдену О. Соболевським історичну замітку „невідомого руського паломника“ неодноразово переопублікували згодом (востаннє Л. Столярова та Д. Каштанов⁷), усе ж її ресурси були ви-

литических связей IX—XII вв.— Москва, 2001.— С. 633—634; Назаренко А. У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и правовые аспекты) // Назаренко А. Древняя Русь и славяне: (историко-филологические исследования).— Москва, 2009.— (Древнейшие государства Восточной Европы. 2007 год).— С. 284—297.

³ „А оттоле на уболе святого Георгия святыи Леонтеи, поп русин, лежит в теле: велик человек; той бо Леонтеи 3-ж во Иеросалим пещь ходил“ (Книга Паломник. Сказание мест святых во Царьграде Антония, архиепископа новгородского, в 1200 г. / Под ред. Х. М. Лопарева.— Санкт-Петербург, 1899.— (Православный палестинский сборник (далі — ППС). Т. XVII. Вып. 51).— С. 29—30. Стосовно попа Леонтея див.: Лопарев Х. Опыт толкования некоторых мест в памятниках древнерусской письменности // Журнал Министерства народного просвещения.— 1897.— Июнь.— С. 405—411.

⁴ Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII-го века (1113—1115) / Под ред. А. Норова.— Санкт-Петербург, 1864; Житие и хождение Даниила, Русьския земли игумена: 1106—1108 г. / Под ред. М. А. Веневитинова // ППС.— Санкт-Петербург, 1883.— Т. 1.— Вып. 3; 1885.— Т. 3.— Вып. 3; Житие Евфросинии Полоцкой // Жития и чудеса святых в древнерусской письменности: Тексты. Исследования. Материалы / Сост. М. С. Крутов.— Москва, 2000.— С. 153—173.

⁵ Соболевский А. Неизвестный русский паломник // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук.— Санкт-Петербург, 1911.— Т. XVI, кн. 1.— С. 5—7.

⁶ Нещодавно рукопис РГБ, ф. 205, № 171 був оцифрований та доступний для перегляду.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>)

⁷ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв.— Москва, 1984.— С. 312.— № 375; Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— Москва, 2000.— С. 165.— № 135; Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках: люди, идеи, пути // Византийский временник.— 2006.— Т. 65 (90).— С. 94—106.

користані зовсім недостатньо. Як проникливо зауважив О. Соболевський, замітка має відмінну структуру і містить напрочуд суттєві різночитання у рукописах⁸. Зокрема, у своєму „короткому“ вигляді вона постає у РГБ, ф. 205, № 171, де її останні слова зазнали сильних пошкоджень: „То же ми баше сказалъ попинъ грѣчьскїи въ Селоуни азъ же башъ купилъ много ливана и то слышавъ роздаѡхъ. и сде пришедь сказахъ кѣсю (?)“⁹.

Натомість у „розширеному“ вигляді замітка збереглася у пізніших рукописах, зокрема, у: Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА. Москва), ф. 181 (МГАМИД), № 478/958, л. 533 об.: „То же ми сказа попинъ грѣчьскїи в Селѡни. азъ же бѣхъ купилъ много ливана въ Іерлѣмѣ. и то слышавъ разсыпах. и zde пришед сказахъ Геѡргїю кѣсю“¹⁰.

Походження цієї історичної замітки з'ясувати непросто. На думку Л. Столярової, цим анонімним паломником був один із писців рукопису РГБ, ф. 205, № 171 (датованого другою половиною XIII ст.¹¹), який, таким чином, навів тут власний спогад про пригоди у візантійських Фессалоніках¹². Втім це резонне спостереження дослідниці видається поспішним, бо годі пояснити, чому замітка тоді опинилася на маргінесі л. 20. Натомість Д. Каштанов запропонував іншу версію походження замітки. З огляду на істотні різночитання цього запису „анонімного паломника“ в рукописах, дослідник вважає, що писець рукопису РГБ, ф. 205, № 171 не вносив запис у текст, а навпаки, виокремив його із загального пасажу про „ліван“ і розмістив за браком місця на самому низу аркуша¹³.

Проте надзвичайно вузька форма рукопису РГБ, ф. 205, № 171 унеможливує подібний сценарій¹⁴. Очевидно, замітка опинилася на маргінесі не внаслідок недогляду писця. Ба більше, схоже, після написання пасажу про „ліван“ він знайшов у своєму джерелі інформацію про „анонімного паломника“, яку, зрештою, й вирішив долучити до колекції текстів. Своєю чергою це джерело навряд чи було оригіналом замітки (на це слушно вказав вже Д. Каштанов)¹⁵. Видається, що як „коротка“, так і „доповнена“ версії транслюють запис, який міг бути як протографом, так і копією. Зважаючи на те, що у доповненні рукопису РГАДА. Москва, ф. 181, № 478/958 йдеться про Єрусалим (чого немає у рукопису РГБ, ф. 205, № 171), то це уточнення потребує пояснення¹⁶. З одного боку, мож-

⁸ Соболевский А. Неизвестный русский паломник.— С. 5—7.

⁹ РГБ, ф. 205, № 171.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>

¹⁰ Соболевский А. Неизвестный русский паломник.— С. 5—7; Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 96; див. факсиміле л. 533, вміщене у вид.: Шахматов А. Жития князя Владимира: текстологическое исследование древнерусских источников XI—XVI вв. / Подг. текста Н. Милютенко.— Санкт-Петербург, 2014.

¹¹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв.— С. 312.— № 375.

¹² Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— С. 165.

¹³ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 100.

¹⁴ РГБ, ф. 205, № 171.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>

¹⁵ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 99—100.

¹⁶ Див. л. 533 (Шахматов А. Жития князя Владимира...).

на було б припускати, що один із писців навів „доповнену“ версію замітки в РГАДА. Москва, ф. 181, № 478/958, ґрунтуючись винятково на „короткій“ версії, представленій у РГБ, ф. 205, № 171. На цьому тлі доповнення про Єрусалим виглядає дуже доречним і могло б пояснити читачу, особливо у контексті пасажу про „ліван“, де саме купив ладан „анонімний паломник“. У цьому разі не довелось б допускати, що писець рукопису РГБ, ф. 205, № 171 мав перед собою запис про паломника зі сильними дефектами. Те саме стосується й імени князя Георгій, яке слід віднести до творчості пізнішого переписувача замітки¹⁷.

З другого боку, наполягання на залежності „доповненої“ версії від „короткої“ давало б змогу уникнути відвертого методологічного казусу, де існує віра у те, що значно пізніший рукопис відображає усі читання оригіналу замітки. Вбачаючи в історичній замітці за РГБ, ф. 205, № 171 більшу близькість до оригіналу, ніж запис у РГАДА. Москва, ф. 181, № 478/958, бачимо й іншу проблему. Як пояснити тоді брак згадки про Єрусалим у „короткій“ версії? Тут вже не випадає стверджувати, що протограф чи оригінал замітки мав суттєві дефекти, які могли вплинути на писця. Мабуть, про Єрусалим ішлося в оригіналі замітки, однак, залишаючи вкрай мало місця для запису на л. 20, писець випустив місце купівлі „лівану“ анонімним паломником. Читаючи компіляцію на тему „лівану“, староруський читач і без підказки писця міг зрозуміти, де саме міг придбати ладан паломник.

Текст замітки не надто прозорий для тлумачення. Накупивши ладану в Єрусалимі, анонімний паломник з Русі на зворотній дорозі опинився у візантійських Фессалоніках¹⁸. Мабуть, цей паломник, незважаючи на багатомісячну виснажливу подорож, вирішив відвідати й місце культу св. Димитрія у Фессалоніках, де він міг би поповнити свою колекцію паломницьких реліквій¹⁹. Далі йде розмова з грецьким священником, предмет котрої, очевидно, стосувався „лівану“. Важко збагнути, що саме почув від цього священника руський паломник. З огляду на те, що початок замітки не має перегуку з попереднім пасажем, то можна припускати, що йшлося про критику подібних накопичень ладану. Проте саме після цієї розмови з грецьким попом паломник з Русі позбувся зібраного ним ладану. Згідно з „короткою“ версією, він роздає ладан, коли у „доповненій“ читаємо про розсипання²⁰. Зміст останнього видається більш радикальним. Здається, у цьому контексті розсипати означає просто викинути або позбутися. Таким чином, „доповнена“ версія наділяє анонімного паломника вкрай ексцентричним учинком: скупивши ладан у Єрусалимі, він викинув

¹⁷ Примітно, що О. Соболевський навіть не намагався ідентифікувати цього князя Георгія (Соболевский А. Неизвестный русский паломник.— С. 5—7).

¹⁸ Слід визнати, що це не був звичний шлях для паломників, які поверталися із Святої Землі (див.: Поппэ А. Русь и Афон в XI веке // *Miscellanea Slavica: Сборник статей в честь Б. А. Успенского.*— Москва, 2008.— С. 320—340).

¹⁹ Про культ св. Димитрія на Русі див.: White M. *Military Saints in Byzantium and Rus, 900—1200.*— Cambridge, 2013.— Р. 70—78. Стосовно солунських реліквій св. Димитрія, в тому числі й на Русі, див.: Толочко А. Необычные реликвии в домонгольской Руси // *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран.*— Санкт-Петербург, 2010.— Т. 2.— С. 431—439.

²⁰ На думку Л. Столярової, паломник розкидав ладан вже на Русі, однак це суперечить змісту запису (див.: Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— С. 165).

його у Фессалоніках. „Коротка“ версія не містить цієї зайвої ексцентричності. Після розмови зі священником паломник не розсипає, а роздає ладан.

Однак, де саме він роздає скуплений ним раніше ладан? Слідуючи двом версіям замітки, це сталося там же, де паломник почув слова священника. Іншими словами, у Фессалоніках. Запис явно дає зрозуміти, що паломник не довозив ладану додому і не розкидав його вже на Русі. Ба більше, все це він оповів князю. Судячи з контексту замітки, ця розмова сталася також у Фессалоніках. Як вже зазначалося, ім'я цього князя — Георгій, міститься лише у пізній „доповненій“ версії. Д. Каштанов висловив гіпотезу, що ним був суздальський князь Юрій Всеволодович (1188—1238)²¹. Як вважає дослідник, батько Юрія, князь Всеволод Юрійович, згідно з переліком князів, уміщених у *Новгородському першому літопису*, та панегірика *Лаврентійського літопису* певний час перебував у Фессалоніках²². На думку Д. Каштанова, все це якось вплинуло на його сина, який не лише продовжував сталі контакти із Фессалоніками, але й замовляв великі партії ладану. Ідентифікуючи князя з Юрієм Всеволодовичем, Д. Каштанов доходить висновку, що анонімний паломник відправився до Палестини ближче до 1230-х років²³.

Складно погодитись із усіма цими спостереженнями вченого. Залишаючи осторонь питання спадковості зв'язків суздальських князів із Фессалоніками, все ж приймати на віру повідомлення з переліку князів *Новгородського першого літопису* не можна. Очевидно те, що самі переліки є пізніми компіляціями, а, відповідно, повідомлення про перебування Всеволода Юрійовича у Фессалоніках — недостовірне²⁴. На жаль, інших звісток про перебування Всеволода Юрійовича у Фессалоніках немає. Останнє дуже впливає й на пропонуване Д. Каштановим датування замітки. Воно видається надмірно пізнім. Перш за все через те малоімовірність подорожі руського паломника до Єрусалима в 1230-х рр. З огляду на велику партію ладану, яку він зумів придбати в Єрусалимі, то малоімовірно те, що його подорож припала на час після втрати хрестоносцями влади над містом. Зважаючи на його подальший шлях до Фессалонік, то подібний ітинерарій видається можливим до часу Третього хрестового

²¹ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 104.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 2000.— Т. 3.— С. 468; Лаврентьевская летопись / Под ред. Е. Карского // Там само.— Москва, 1997.— Т. 1.— Стб. 437: „и принесъ доску гробную изъ Селуна. стаѣ мѣнка Дмитриа. мюро непрестанно точащю. на здравье немощнѣмъ в тои цркви постави. и сорочку тогож мѣнка ту же положи. и манастырь созда в немъ цркъвь камену Ржѣ тво стѣна Бѣа“. Однак можна не сумніватися, що реліквії та псевдореліквії, пов'язані із св. Димитрієм, наповнили паломницький „ринок“ вже після завоювання міста норманами 1185 р. Так, вже без якогось зв'язку із Всеволодом, під 1198 р. читаємо про появу однієї з таких реліквій у храмі св. Димитрія у Володимирі: „тоє же зимъ принесена [бъс] дска ис Селуна . гробнаѣ ста Дмитриа . мѣ ца . генъварѣ . въ . ѿ дѣбъ . на памѣт стаѣ ѿѣа Григорья Нисскаго“ (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 414).

²³ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 106.

²⁴ Про природу переліків як пізнього і недостовірного джерела див.: Толочко А. Краткая редакция *Правды Руской*: Происхождение текста.— К., 2009.— (Ruthenica. Supplementum, 2). Всупереч цьому див. недавню працю, спрямовану на захист інформації переліків (Гимон Т. События XI — начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшее государство Восточной Европы, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства.— Москва, 2012.— С. 584—703).

походу. Залишається повернутися до питання, кого з руських князів анонімний паломник міг зустріти у Фессалоніках?

* * *

Автор *Київського літопису* у статті під 1162 р. (1161 р.) коротко занотував про смерть князя Йоана Ростиславича, відомого як Берладник: „Том же лѣтъ престависа кнѣзь Иванъ Ростиславичъ, рекомъи Берладникъ, в Селуни. и ини тако молвахуть яко съ ѡтравъы бѣ ему смръть“²⁵.

Не спиняючись тут на інших повідомленнях літописця про бурхливу діяльність Йоана Ростиславича, відзначимо, що досі його перебування та смерть у візантійських Фессалоніках не знайшли жодного пояснення. Показово, що у біографічних нарисах Л. Войтовича та М. Котляра, присвячених Йоанові Ростиславичу, не зроблено спроби вийти за межі скупого повідомлення *Київського літопису*²⁶. До певної міри навіть для самого літописця перебування Йоана Берладника у Фессалоніках, вочевидь, було не зовсім зрозумілим. Що робив князь Йоан Ростиславич у Фессалоніках? На відміну від сучасних коментаторів наведеного фрагмента *Київського літопису*, літописець не звинувачує у його смерті князя Ярослава Осмомисла²⁷. Очевидно, він передає далекі чутки про те, що князя було отруєно, але, мабуть, жодною мірою не пов'язував це ймовірне отруєння з гаданими людьми Ярослава Осмомисла. На жаль, про візантійські контакти Йоана Ростиславича майже нічого не відомо, власне, з *Київського літопису*. Зважаючи на те, що князь упродовж довгого часу перебував на Дунаї, традиційній візантійській економічній зоні, маємо обмаль свідчень про його візантійські контакти. Згідно з Йоаном Кіннамом, під час походу імператора Мануїла I на угрів до імператорської армії приєдналися місцеві ватажки, які, зрештою, й представляли мультиетнічне населення пониззя Дністра та Дунаю²⁸. Утім вбачати серед них Йоана Ростиславича було б надто ризиковано. Ця контактна зона була під сильним впливом Візантії, але безпосередньо не належала Комнінам. У той же час не мають рації ті дослідники, які на основі гаданої грамоти Йоана Берладника вважають, що князь отаборився у таких містах, як Малий Галич, Бирлад і Текуч вже близько 1134 р., тобто його влада поширювалася на пониззя Дністра і Дунаю²⁹. Свідчення цієї „грамоти“ не є надійним джерелом. Опублікована свого часу Богданом Хаждеу грамота є модерним фальсифікатом, а не справжнім документом староруського часу. Хоча чимало дослідників брали на віру повідомлення цієї „грамоти“ і, отже, уявляли собі урядування Йоана Ростиславича в Бирладі вже у 1130-х рр., однак усі наявні свідчення про дунайське правління Йоана Ростиславича ведуть до іншого часу, а саме — 1140-х рр.³⁰ Наприклад, уперше літописець дізнав-

²⁵ Ипатьевская летопись / Под ред. А. Шахматова // ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 519.

²⁶ Котляр М. Галицько-Волинська держава // Історія України в особах IX—XVIII ст.— К., 1993.— С. 89—132; Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Войтович Л. Галицько-волинські етюди.— Біла Церква, 2011.— С. 184—195.

²⁷ Котляр М. Галицько-волинська держава.— С. 89—132; Войтович Л. В. Князь Іван Бирладник: загадкова постать.— С. 184—195.

²⁸ Про цих ватажків див.: Бибииков М. В. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси.— Москва, 2009.— Т. 2.— С. 452—453.

²⁹ Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать.— С. 184—195.

³⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 316—317.

ся про перебування Йоана Берладника у цьому анклаві вже 1145 р., коли князь втікає від Володимирка Володаревича. Згодом літописець ще раз згадуватиме про підтримку населення цих міст, яку Йоан Ростиславич намагався використати супроти Володимирка Володаревича³¹. Наступна бурхлива діяльність Йоана Берладника, не без інтересу описана літописцем, не додає свідчень до візантійських контактів князя³².

Спробуємо їх пошукати в іншому джерелі, яке досі залишає більше запитань, ніж дає відповідей. Ідеться про фрагменти листування імператорів Йоана II та Мануїла I з німецьким імператором Конрадом III, яке дійшло до нас у складі *Діань імператора Фрідріха*, які написав Оттон Фрайзінгенський³³. Однією з тем, яка займає важливе місце в цьому листуванні, є заподіяна шкода людям імператора Конрада III. У першому листі, відправленому імператором Конрадом III до імператора Йоана II близько 1142 р., прямо описано безпосередній зміст справи: „Окрім того, що стосується руських, які зганьбили нашу державу, вбили наших людей і привласнили собі наші гроші, то вчини так, як належить у справі твого друга і родича, зрештою, так, як це писав нам“³⁴.

З першого листа дізнаємося чимало. Людей імператора Конрада III пограбували руси, а винуватець цього грабунку виявився другом і родичем імператора Йоана II. У відповіді, яку Йоан II надіслав Конраду III, візантійський імператор писав: „[...] стосовно того, що відбулося на Русі, як ти писав до мене раніше, я вчинив так, як, власне, потрібно робити в цьому випадку в справі свого друга і родича“³⁵.

Слова імператора дещо прояснюють усю проблему. З його слів випливає, що конфлікт був на Русі. Для того, аби нарешті задовольнити прохання імператора Конрада III, Йоан II застосував певні дії щодо свого „друга і родича“, винного в цій зухвалій акції. Як можна зрозуміти з наступного листа імператора Конрада III вже до імператора Мануїла I, справа із вбивством і грабунком людей імператора залишалася без якихось змін. Звідси Конрад III нагадує, що все це він писав раніше „твоєму блаженній пам'яті батькові імператору Йоанові“. Далі Конрад III повідомляє, що він дав вказівки своєму послові, який відправився до Константинополя, знову обговорити питання вбивства його людей на Русі. Як писав Конрад III, „стосовно руських“, то „тобі повідомлять нашу волю“³⁶.

Передане Оттоном Фрайзінгенським листування залишає чимало запитань. Перш за все очевидно те, що справа з виплатою шкоди тягнулася надто довго і зовсім не була вирішена на час приходу імператора Мануїла I до влади. Постійні нагадування Конрада III вказують на її надзвичайну важливість для німецького імператора. Те, що Конрад звертався до

³¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 316—317.

³² Там само.— Стб. 488.

³³ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris // MGH Scriptorum rerum Germanicarum*, 46 / Ed. G. Waitz, B. Von Simson.— Hannover, 1912.

³⁴ Там само.— Р. 39.22—26: „Preterea de Reutenis, qui ad contemptum imperii nostri, occisis hominibus nostris, pecuniam nostram sibi usurpaverunt, sicut convenit in causa amici et propinqui tui, et sicut nobis scripsisti, ita facias“.

³⁵ Там само.— Р. 40.28—30: „De causa, quae facta est in Rossia, sicut imperio meo scripsisti, sicut convenit imperio meo facere in causa amici et propinqui sui, sic et feci“.

³⁶ Там само.— Р. 42.31—32: „[...] de Ruthenis vero, pro quibus patri tuo divae recordationis Iohanni imperatori“.

Йоана II, а згодом до його сина Мануїла, доводить, що жодних інших засобів тиску на того „друга і родича“ візантійського імператора він не мав. З другого боку, мабуть, Конрад був упевнений у тому, що Йоан II може зарадити справі. Оскільки до грабунку і вбивства людей німецького імператора був причетний цей „родич“ Йоана II, то саме на візантійського імператора покладалася справа залагодити конфлікт.

Хто ж був цим „другом і родичем“ Йоана II? Оскільки вбивство людей німецького імператора, як писав Йоан II, було на Русі, то цим „другом і родичем“ мав виявитися один із руських князів. У літературі вже висловлювали здогади про те, що цим „другом“ був галицький князь Володимирко Володаревич³⁷. Однак тут зовсім не брали до уваги те, що по-стать Йоана Ростиславича набагато краще може пояснити інцидент, про який ідеться в листуванні двох імператорів. Зі слів *Київського літопису* знаємо немало про бунтівний характер Йоана Ростиславича, а також досить ексцентричні кроки, які він здійснював супроти Володимирка Володаревича та згодом його сина Ярослава Осмомисла. Оповідь літописця про грабунки ним галицьких купців добре прояснює, хто ж міг бути тим „другом і родичем“ Йоана II³⁸. Враховуючи те, що ця справа ніяк не зашкодила відносинам Мануїла з Володимирком Володаревичем, з усією очевидністю постає, що відповідальним за грабунок і вбивство людей німецького імператора був князь Йоан Ростиславич. Маючи три листи у „Діяннях імператора Фрідріха“, складно визначити, коли саме було пограбовано і вбито цих людей імператора. Це мало статися незадовго до 1142 р., бо інакше, важко припускати, що Конрад III, настільки обурений цим вчинком „друга і родича“ візантійського імператора, міг відкладати вирішення цього конфлікту надовго.

Як бачимо з листів Конрада, візантійський імператор Йоан II так нічого й не вдіяв стосовно цього руського князя. Однак чи аналогічно вчинив його син Мануїл I? Літописець оповідає про вкрай загрозливе становище Йоана Ростиславича впродовж 1156—1157 рр. Після шлюбу Ярослава Осмомисла з донькою князя Юрія Володимировича питання видачі Йоана Ростиславича галицькому князю виявилось лише справою часу. Згідно з *Київським літописом*, усе вже було підготовлено для його видачі на поталу Ярослава Осмомисла: „В то же верема баше привель Гюрги. Ивана Ростиславича. рекомаго Берладника. исъ Суждала. шкованого. хотя и дати Ярославу зати своему. прислалъ бо баше Ярославъ оуже по Берладника. Стополка князи Кснатины Сърславича. съ мною дружиною. и нача молвити митрополитъ игумени вси . Гюргеви рекуче. грѣхъ ти есть цѣловавши к нему хрѣтъ держиши в толицѣ нужи а и еще хоцещи въдати на оубиство. он же послушавъ ихъ пусти шпать Суждалю шкована“³⁹.

Добре поінформований у цьому випадку літописець вказував на те, що лише втручання митрополита привело до зупинення процедури передання Йоана Берладника в руки людей Ярослава Осмомисла. Відправив-

³⁷ Назаренко А. Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / Под ред. Т. Джаксон и Е. Мельниковой.— Москва, 1999.— С. 166—179.

³⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 497—498.

³⁹ Там само.— Стб. 488.

ши Йоана Ростиславича назад до Суздаля, дуже сумнівно те, що князь Юрій Володимирович полишив намір цілковито спекатися його. Візантійська вимога могла виявитися тут дуже на часі. Не викликає сумніву те, що відносини Юрія Володимировича з імператором Мануїлом I були доволі приятними. Зрештою, Мануїл прихистив у себе дітей Юрія, коли Андрій Боголюбський, інший син князя, розпочав репресії проти братів (близько 1162 р.)⁴⁰. На цьому тлі спровадження Йоана Берладника до Візантії було б добрим виходом із цієї складної ситуації, в яку потрапив київський князь. Останнє дозволяло уникнути критики митрополита та осуду киян, бо, зрештою, заслання до Візантії як форма покарання траплялося й раніше⁴¹. Здається, смерть Юрія Володимировича перешкодила цим планам. Звільнившись від опіки Юрія Володимировича, Йоан Ростиславич потрапив до рук іншого князя Ізяслава Мстиславича. На відміну від князя Юрія Володимировича, цей князь не лише прихистив Йоана Берладника, але й намагався допомогти йому відвоювати галицький стіл у кампанії 1158 р.⁴² Власне, після цієї кампанії, коли Йоан Берладник зникає з поля зору джерел та... опиняється у Фессалоніках. Можна лише припускати, що після невдалої кампанії 1158 р. князь, врешті-решт, потрапив до рук візантійського імператора, який відпровадив його до Фессалонік. Здається, на цей раз Мануїл I виконав прохання німецького імператора. Повертаючись до поставленого питання, показово, що поряд з *Київським літописом* інформація про перебування Йоана Ростиславича у Фессалоніках відобразилася в історичній замітці анонімного руського паломника. Дуже ймовірно, що саме він був тим князем, якого зустрів анонімний паломник у Фессалоніках.

Деконструювання біографії: Феодор Рос

В одній із численних епіграм рукопису *Marcianus gr. 524* (датований XIII ст.), що зберігається у Національній бібліотеці святого Марка у Венеції, міститься згадка про гаданого вихідця з Русі — Феодора Роса, чия біографія стала предметом реконструкцій вже для кількох вчених⁴³. Зважаючи на невеликий обсяг цієї епіграми, дозволимо собі навести її тут повністю. На fol. 116 ця коротка епіграма розміщена між „тематичним“ циклом, присвяченим як гробниці Христа, так і святому Феодорові⁴⁴. Її заголовок прямо вказує на те, що переписувач цієї великої колекції епіграм часу Комнінів калькував напис з одного енкалпіона:

⁴⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 521.

⁴¹ Саме так вчинив із полоцькими князями Мстислав Володимирович, див.: Там само.— Стб. 293.

⁴² Там само.— Стб. 497—498.

⁴³ Про колекцію епіграм кодексу *Marcianus gr. 524* див.: Lambros S. 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524 // Νέες Ἑλληνομνήμων.— 1911.— Т. 8.— Р. 3—59, 123—192; Шестаков С. Заметки к стихотворениям Codicis Marciani gr. 524 // Византийский временник.— Ленинград, 1926.— Т. 24.— С. 45—56; Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond. The thirteenth-century manuscript Marcianus gr. 524 and the twelfth-century dedicatory epigrams on works of art. PhD Dissertation.— Oxford, 2012.— Р. 319; іі ж. The Anonymous Poets of the *Anthologia Marciana*: Questions of Collection and Authorship // The Author / Ed. A. Pizzone.— Boston; Berlin, 2014.— Р. 139—153; іі ж. Byzantine Collections and Anthologies of Poetry // A Companion to Byzantine Poetry / Ed. W. Horandner, A. Rhoby, N. Zagklas.— Leiden; Boston, 2019.— (Brill's Companions to the Byzantine World. Vol. 4).— Р. 381—403.

⁴⁴ Lambros S. 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524.— Р. 153.— N 254; Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond.— Р. 319.

Εἰς ἐγκόλπιον ἔχον τίμθον τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ
 Про енколпiон, який містить дорогоцінний камінь гробниці Христа.

Утім у цьому випадку, ймовірно, йшлося про копію напису, бо епігра-
 ма прямо вказує на замовника енколпiона:

Τὸ τμήμα λίθου τοῦ καύσαντος τάφου
 λίθον τὸν ἀκρόγωνον ὃν βάσιν φέρει.
 Θεόδωρος Ῥῶς ἐκ φυλῆς βασιλέων⁴⁵.
 Частина каменю від гробниці, що вкривала
 наріжний камінь, який Феодор Рос,
 з родини імператорів, несе як основу.

Не просто визначити час копіювання напису з цього енколпiона, який належав свого часу Феодорові Росу, та, мабуть, мав зберігатися у його родині в Константинополі й пізніше. Згідно з недавніми спостереженнями Фотейні Спінгу, спеціально присвяченими походженню колекції епіграм з *Marcianus gr. 524*, очевидним є те, що переважна більшість епіграм була представлена на предметах мистецтва, які були замовлені або подаровані членами родини Комнінів або знаними чиновниками часу Комнінів⁴⁶. Можна не сумніватися, що енколпiон Феодора Роса був частиною пожертви, зробленою ним або кимось із членів його родини, одному з константинопольських монастирів (храмів). Здобутий ним камінь з гробниці Христа був цінною реліквією, яка, вочевидь, заслуговувала на увагу редактора колекції епіграм, якщо той вирішив усе ж таки включити цей короткий текст у свою збірку.

Хто був Феодор Рос? Руський князь, який опинився у Святій Землі? Одним із невідомих руських паломників до Святої Землі? Візантійський чиновник, який за допомогою власних контактів зумів заволодіти подібною реліквією? 1990 р. Ієронім Граля у невеликій замітці чи не вперше в літературі звернув увагу на Феодора Роса з *Marcianus gr. 524*⁴⁷. Вчений спробував ідентифікувати цього загадкового персонажа з кола відомих вихідців з Руси, які з різних причин опинилися у Візантії. Зокрема, І. Граля висловив гіпотезу, що ним був руський князь Мстислав, син Юрія Володимировича, який разом зі своїми братами розділив візантійське вигнання близько 1163 р. Слід визнати, що гіпотеза вражала своєю привабливістю. Важливим аргументом було те, згідно з *Київським літописом*, що візантійський імператор нібито наділив Мстислава володінням в Аскалоні, в Палестині*. З огляду на те, що староруські джерела мовчать

⁴⁵ Lambros S. Ὁ Μαρκανδὸς κῶδιξ 524.— P. 153.— N 254.

⁴⁶ Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond.— P. 233—247. Серед них є шість епіграм, які були на релікваріях зі святим камінням. Одна з них, написана на енколпiоні, належала великому доместику Йоанові Ватацу, небожу імператора Мануїла (Lambros S. Ὁ Μαρκανδὸς κῶδιξ 524.— N 328). Інший енколпiон, епіграма котрого вміщена у *Marcianus gr. 524*, належав Михаїлові Алусіану, знатній особі при дворі Мануїла I (Там само.— N 215).

⁴⁷ Граля И. „Федор рос“ византийского кодекса середины XIII в. // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков: тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина.— Москва, 13—18 мая 1990 г. / Отв. ред. Ю. А. Фанасьев, А. Новосельцев.— Москва, 1990.— Ч. I.

* Про „волость“ Мстислава, за *Київським літописом*, див. далі.

про можливе повернення Мстислава на Русь (на відміну від його брата Всеволода), то звідси припускали довгу і захопливу візантійську кар'єру Мстислава Юрійовича. Крім того, слідуючи повідомленню В. Татищева, І. Граля і вслід за ним немало інших, допускали візантійське походження матері Мстислава⁴⁸. Поряд з цим не зайвим аргументом виступало те, що ім'я Мстислава при хрещенні, вочевидь, було саме Феодор⁴⁹. Останнє лише посилювало враження, що йдеться про одну й ту ж особу — руського князя, який завдяки своїм родинним контактам волею долі опинився при імператорському дворі у Константинополі, а вже після цього — в Аскалоні.

Конструюючи біограму руського князя Мстислава-Феодора Роса, ряд дослідників вносили й додаткові подробиці до неї. Наприклад, О. Гіппіус пов'язував із „аскалонським“ епізодом біографії Мстислава появу багатьох предметів палестинського походження на садибі Олісея Гречина в Новгороді⁵⁰. Згідно з гіпотезою О. Гіппіуса, Олісей Гречин доводився рідним братом жінки Мстислава, доньки новгородського боярина Петра Михалковича. На думку вченого, Олісей Гречин міг також певний час перебувати у Святій Землі⁵¹. Натомість О. Майоров пішов значно далі у своїх спостереженнях щодо „аскалонського“ перебування Мстислава-Феодора Роса. Доводячи „аскалонське“ врядування Мстислава як таке, що не має альтернативи, О. Майоров припускає, що руський князь уособлював, власне, візантійську владу у місті⁵². Таким чином, учений визначає доволі високий статус колишнього вигнанця, котрий, згідно з його міркуваннями, перетворився у важливу фігуру в політичних конфігураціях між Єрусалимським королівством та Візантією. Нещодавно з цими міркуваннями про гаданий високий статус Мстислава в Єрусалимському королівстві погодився Джонатан Шепард, праця котрого загалом додала небагато до цього предмета⁵³.

Зводячи всі ланки біограми Мстислава-Феодора Роса, втім мало зважали на вразливість головних аргументів для подібної реконструкції. Перш за все обмаль рефлексій здобули останні рядки епіграми, які часом перекладали аж надто довільно. Інколи їх тлумачили загально, наприклад, Феодор Рос — „з королівського роду“⁵⁴. За такої інтерпретації втрачався якийсь зв'язок із родиною візантійських імператорів, бо „королів-

⁴⁸ Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies*.— 1988/1989.— Vol. 12/13.— P. 414—429.

⁴⁹ Граля И. „Федор рос“ византийского кодекса середины XIII в.

⁵⁰ Гиппиус А. К биографии Олисея Гречина // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*.— 2002/2003.— Vol. 44/45.— С. 411—431; його ж. К биографии Олисея Гречина // *Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника* / Под ред. О. Этингоф.— Москва, 2005.— С. 99—114.

⁵¹ Гиппиус А. К биографии Олисея Гречина.— С. 99—114.

⁵² Майоров А. В. Между Новгородом и Аскалоном: из истории внешнеполитических и культурных связей русских князей со Святой землей во второй половине XII века // *Вестник Удмуртского университета*.— 2011.— № 5/1.— С. 10—18; Maiorov A. ...and Mstislav was given the City of Ascalon. Could the Russian Prince have been the Viceroy of the Byzantine Emperor Manuel I in the Holy Land? // *Byzantion*.— 2016.— Т. 86.— P. 189—203.

⁵³ Shepard J. North-South, not just East-West. An understated nexus of Byzantium before and during the crusading era? // *Crusading and Trading between West and East. Studies in Honour of David Jacoby* / Ed. S. Menache, B. Z. Kedar and M. Balard.— London; New York, 2019.— P. 265—283.

⁵⁴ Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond...— P. 117.

ського“ могло позначати, власне, й усю родину Рюриковичів. Однак останні рядки епіграми визначають належність Феодора саме до родини Комнінів, бо у будь-якому разі складно допустити, що означення „василевс“ могли використовувати тут настільки метафорично. Ба більше, за поодинокими винятками, нічого не свідчить, що візантійські автори того часу застосували його до правителів з інших країн. Визначаючи належність Феодора до імператорської родини, Ῥός виступає тут патронімом, що може маркувати його походження. Проте формування патронімів для „іноземців“ у Візантії, включаючи вихідців із Русі, містить ключову особливість, а саме: наділення патронімом, як-от „Рос“, стосувалося переважно вже тих родин „іноземців“, які були міцно інтегровані у візантійське суспільство⁵⁵. На цьому тлі Феодор, вочевидь, представляє вже друге покоління сім'ї, яка мала „руське походження“, однак, відповідно до останніх рядків епіграми, безумовно, належала до родини Комнінів. У руслі гіпотези І. Гралі апелювали до ймовірного візантійського походження матері Мстислава. На жаль, жодне джерело не згадує про цей русько-візантійський шлюб⁵⁶. Зважаючи на інформативність *Київського літопису*, особливо щодо політики та сім'ї князя Юрія Володимировича, таке мовчання повинно було б насторожити дослідників. У цьому контексті важко вберегтися від думки, що пізніше повідомлення В. Татищева про візантійську царівну, видану за князя Юрія Володимировича, відображає лише його здогад, спрямований на прояснення слів *Київського літопису* про вигнання Андрієм Боголюбським своїх братів до Візантії. Повертаючись до інших наріжних каменів сконструйованої біографії Мстислава-Феодора, варто перейти до останнього з них: наскільки надійний „аскалонський“ епізод у житті Мстислава?

* * *

У *Київському літописі* у статті під 1163 р. читаємо про приїзд синів та вдови покійного князя Юрія Володимировича до Константинополя: „Том же лѣтъ идоста Гюргевича. Цѣбюгороду Мъстиславъ и Василко. съ матерью. и Всеволода молодого поаша. со собою третьего брата. и дасть цѣрь Василкови. в Дунаи дѣ. горъы. а Мъстиславу дасть волость. Ѡскалана“⁵⁷.

Навіть судячи із цієї короткої згадки, літописець загалом демонструє добру обізнаність у їхніх поневіряннях у Візантії. Примітно, що він знав про кількість міст на Дунаї, які надав імператор Василькові. Хоча пізніші переписувачі тексту *Іпатійського літопису* перетворили ці „міста“ (городы) у „гори“⁵⁸, все ж надзвичайно важливо, що слова літописця

⁵⁵ Наприклад, див.: Kazhdan A. Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century // *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* / Ed. A. Laiou, R. Mottahedeh.— Washington, 2001.— P. 83—100; Cheynet J.-Cl. Les officiers etrangers de l'armee byzantine aux IXe-Xesiecles // *Guerre et societe au Moyen Age Byzance-Occident (VIIIe—XIIIesiecle)* / Ed. D. Barthelemy, J.-C. Cheynet.— Paris, 2010.— P. 43—64.

⁵⁶ На це свого часу вже вказував О. Каждан (див.: Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries.— P. 423—424).

⁵⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 521.

⁵⁸ Пор. читання „городы“ Хлебніковського літопису, див.: The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Hlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices, With an Introduction by O. Pritsak.— Cambridge, Mass., 2003.— (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. VIII).

мають підтвердження у праці його сучасника, візантійського історика Йоана Кіннама. Оповідаючи про вже звичну практику прийому знатних вигнанців з Русі, Й. Кіннам кількома роками пізніше (близько 1165 р.) писав: „У той же час Владислав, один із династій землі тавроскіфів, з жінкою, дітьми та всіма своїми людьми добровільно перейшов до ромеїв. Йому було надано землю біля Істру, яку раніше імператор дав Василю, синові Георгія, який з-поміж філархів тавроскіфської землі мав першість“⁵⁹.

Залишаючи походження Владислава, звернемо увагу на те, що, на відміну від літописця, Й. Кіннам нічого не знає про наділ для Мстислава, іншого сина „філарха“ Русі. Якщо Василько позбувся цих „чотирьох“ міст на Дунаї вже через кілька років, а його земля перейшла до рук „Владислава“, то як бути з „волостю“ Мстислава? Як впливає зі слів літописця, лише Всеволод не отримав від імператора ані якихось міст, ані волости. Мабуть, це сталося через зовсім юний вік цього сина покійного князя. Судячи із згадки про їхню матір саме поряд з Васильком, то можна припустити, що вдова залишалася з одним із своїх синів і, найімовірніше, перебувала разом із Васильком в отриманих ним „чотирьох містах“ на Дунаї.

Натомість у випадку Мстислава маємо так звану „волость **Ї**скалана“, географію котрої літописець, на відміну від міст Василька, волів не коментувати. Як розуміти тут ужите київським літописцем „**Ї**скалана“? Здається, вже перші коментатори цього повідомлення *Київського літопису* прочитували „**Ї**скалана“ як Аскалон. Хоча критика такого тлумачення траплялася в літературі⁶⁰, все ж вона ґрунтувалася радше на загальній недовірі до слів літописця, ніж пропонувала альтернативу. Ключова проблема, котру ніяк не вдається оминати всім прибічникам „аскалонського“ правління Мстислава, полягає в тому, що Аскалон зовсім не належав візантійським імператорам. Чому Мануїл I Комнін мав надавати руському вигнанцеві саме важливий форпост в Єрусалимському королівстві? Схоже, подібні обставини мало зупиняли дослідників. Вихід із глухого кута знаходили в тому, що впродовж 1167—1169 рр. склався політичний союз між єрусалимським королем Амальриком I та імператором Мануїлом I⁶¹. Унаслідок цього альянсу 1167 р. Амальрик одружився з Марією Комнін, небогою імператора, після чого Мануїл I демонстрував свою підтримку єрусалимському королю аж до відправлення візантійського флоту для спільного з Амальриком походу до Єгипту

⁵⁹ Ioannis Cinnami. Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum / Ed. A. Meineke.— Bonn, 1836.— P. 236: „[...] κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Βλαδίσθλαβος, εἰς ὧν τῶν ἐν Ταυροκυθικῇ δυναστῶν, σὺν παισὶ τε καὶ γυναίκεϊ τῇ αὐτοῦ δυνάμει τε τῇ πάσῃ αὐτόμῳ ὡς ἐς Ῥωμαίους ἦλθε, χώρα τε αὐτῷ παρὰ τὸν Ἴστρον δεδώρηται, ἣν δὴ καὶ Βασιλῆα πρότερον τῷ Γεωργίου παιδί, ὃς τὰ πρῶτα τῶν ἐν Ταυροκυθικῇ φυλάρχων εἶχε“.

Також див. коментар М. Бібікова стосовно слів Й. Кіннама (Бибиков М. Византийские исторические сочинения: Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы.— Москва, 1997.— С. 138—139).

⁶⁰ Карамзин Н. История государства Российского.— Москва, 1991.— Т. 2—3.— С. 345; Степаненко В. Олисей Гречин: между Новгородом и Аскалоном // Новгородская Земля — Урал — Западная Сибирь в историко-культурном и духовном наследии / Сост. Б. Овчинникова.— Екатеринбург, 2009.— Часть 1.— С. 5—19.

⁶¹ Shepard J. North-South, not just East-West. An understated nexus of Byzantium before and during the crusading era? — P. 274—275.

1169 р.⁶² На думку О. Майорова, внаслідок цієї спільної акції візантійський флот базувався в Аскалоні, у зв'язку з чим учений припускає, що місто було номінально виведене з домену єрусалимського короля і могло належати візантійському імператорові⁶³. Проте такий висновок видається поспішним, бо нічого не вказує на втрату влади Амальрика над Аскалоном. За словами Вільгельма Тірського, напрочуд компетентного хроніста та водночас дипломата Амальрика, єрусалимський король погодився передати Мануїлу тільки частину відвойованих в Єгипті земель⁶⁴. Можна не сумніватися, що у будь-якому разі подібні домовленості, зафіксовані в угоді 1168 р., не стосувалися Аскалону — одного з найбільш важливих осередків влади єрусалимського короля.

У світлі невдачі подібних пошуків варто ще раз поглянути на згадку літописця про „волость ̄скалана“. На відміну від звичних для нього географічних орієнтирів, на кшталт Дунаю, чи точно він зрозумів слова свого інформатора? Прикметно те, що пізніші переписувачі не мали клопоту з „̄скалана“ і залишали цю загадку „волость“ без якихось змін⁶⁵. Мабуть, жоден з них, як і дуже вірогідно й сам літописець, не розпізнавав тут місто Аскалон. Як показують численні рукописи *Ходіння* игумена Даниїла, звичною формою у староруській літературі на позначення Аскалону було „Асколонь“⁶⁶, яке загалом близьке до гебрійської назви міста Ashkelon⁶⁷. Натомість у випадку „̄скалана“ О. Етінгоф убачала трансляцію арабської форми⁶⁸, котра ніде не засвідчена у староруській літературі. Постулюючи тут арабську форму ‘Asqalan, О. Етінгоф змушена фіксувати тут пряме запозичення, що надзвичайно як на київського літописця. Ба більше, складно погодитися з тим, що ̄скалана взагалі могло доволіно трансліювати тут арабську форму. Очевидно, як й у багатьох інших випадках *Київського літопису*, літописець уживав прийменник ̄скалано цілком властиво на позначення напрямку, зокрема, й „волости“ Мстислава: „̄скалана“. Звідси ключове значення набуває те, як розуміти тоді „скалана“? Відповідь, на наш погляд, слід шукати в особливостях політики Мануїла I в Константинополі.

Примітно, що на час приходу синів покійного князя Юрія Володимировича припадає чергова хвиля конфіскацій власності та передання її для „іноземців“ (пізанців, генуезців та інших)⁶⁹. Ці посилені адміністра-

⁶² Willelmus Tyrensis. Chronicon / Ed. R. Huygens.— Turnhout, 1986.— Vol. 2.— P. 915—916.

⁶³ Maiorov A. ...and Mstislav was given the City of Ascalon. Could the Russian Prince have been the Viceroy of the Byzantine Emperor Manuel I in the Holy Land?— P. 189—203.

⁶⁴ Willelmus Tyrensis. Chronicon.— P. 915—916.

⁶⁵ Киевская летопись / Изд. подг. И. С. Юрьева.— Москва, 2017.— С. 349.— (Памятники славяно-русской письменности. Новая серия).

⁶⁶ Житъе и Хождение Данила, Русьскыя земли игумена: 1106—1108 гг.— С. 13.

⁶⁷ Этингоф О. Византийские иконы VI — первой половины XIII веков России.— Москва, 2005.— С. 175.

⁶⁸ Этингоф О. Е. Заметки о греко-русской иконописной мастерской в Новгороде и росписях Спасо-Преображенской церкви на Нередице // Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника / Под ред. О. Этингоф.— Москва, 2005.— С. 115—147.

⁶⁹ Щодо цих „державних“ конфіскацій див.: Kazhdan A. State, feudal, and private economy in Byzantium // *Dumbarton Oaks Papers*.— 1993.— Vol. 47.— P. 95—98; Oikonomidès N. Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe—XIes).— Athens, 1996.— P. 46—47.

тивні заходи в Константинополі привели до того, що Мануїл I міг передавати конфісковані ним маєтки, пристані та будинки в межах міста і неподалік від нього⁷⁰. Загалом ці надання, адресовані багатьом іноземцям у 1160-ті рр., представляли солідну „волость“, яка включала як маєтки, так й особливо доходи від пристані. Важливо, що саме форма *οκαλῶν* (від *οκάλα*) фігурує у багатьох документах, де якраз регулюються межі таких надань та привілеїв для венеційців, пізанців та генуезців⁷¹. Мабуть, Мстислав був одним із тих іноземців, які отримали від Мануїла I маєтності в Константинополі або поблизу нього. Розповідаючи про візантійські пригоди синів покійного князя Юрія Володимировича, літописець, схоже, буквально передав слова свого інформатора, втім мало зрозумів їх зміст. Згідно з ними, Мстислав отримав якісь маєтності та доходи від однієї з пристаней у Константинополі.

Тут доречно підбити підсумки щодо конструйованої дослідниками біограми Мстислава-Феодора Роса. Очевидно те, що жоден із аргументів, включаючи особливо „аскалонський“ епізод у житті Мстислава, не знаходить підтвердження у джерелах. Таким чином, слід облишити монопропографічне конструювання, а залишити порізно двох цікавих фігурантів історії русько-візантійських взаємин середини XII ст.

Oleksandr FYLYPCHUK

RUS AND THE HOLY LAND: PEOPLE, TEXTS, IDEAS

The article is devoted to two episodes of the contacts of Rus with the Holy Land during the 12th century. In the first part, the author examines the reports of several manuscripts about an anonymous pilgrim of Rus who returned from Jerusalem. The „extended“ version of this historical note contains later additions. Special attention is paid to the question of which Rus princes the pilgrim met in Thessaloniki. The author proves that it was Prince Ivan Rostyslavych, whose death in Thessaloniki is also mentioned in the *Kyiv Chronicle*. The second part focuses on the epigram from the manuscript *Marcianus gr. 524* and traces the profile of the biography of Theodore Ros. Contrary to the historiographical tradition, the possibility of identifying Theodore Ros with Prince Mstyslav Yuriyovych, one of Rus exiles in Byzantium in the 1160s, is rejected.

⁷⁰ Magdalino P. The empire of Manuel I Komnenos: 1143—1180.— Cambridge, 1993.— P. 93—94.

⁷¹ Nuova serie sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino / Ed. A. Sanguineti and G. Bertolotto // Atti della Società ligure di storia patria 28 (1896—1898).— P. 420.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЗАГАДКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ІГОРЯ РЮРИКОВИЧА

Один із перших князів Русі, який відіграв значну роль у формуванні Київської держави, великий князь Ігор Рюрикович, з різних причин опинився на маргінесі історичних досліджень. Його часто обходять мовчанкою або обдаровують різними фантастичними вигадками аж до оголошення *легендарною особою*. Тому є потреба нової спроби розв'язання загадок життя і діяльності князя Ігоря Рюриковича.

Більшість повідомлень джерел, пов'язаних з цим князем, залишаються дискусійними, починаючи від дати його народження. Згідно з Никонівським зведенням, Ігор народився 865 (6373) р.¹ Це повідомлення суперечить Воскресенському літопису, за яким у рік смерті Рюрика Ігорю було два роки², та Лаврентіївському та Іпатіївському літописам, за якими 879 (6387) р. помер Рюрик, передавши владу і сина Ігоря, який був „дѣтескъ вельми“³ чи „молодъ вельми“⁴. Узгоджуючи між собою інформацію останніх трьох літописів, більшість дослідників приймає дату 877 р., звертаючи увагу на критичні зауваження Бориса Клосса щодо пізнього характеру і датування окремих оригінальних повідомлень Никонівського літопису⁵. З цими зауваженнями не погодився Андрій Чернов⁶, приймаючи висновок Аполлона Кузьміна щодо можливого використання у Никонівському літописі джерела XII ст., пов'язаного з ростовською традицією⁷, що випливало з наведених точних дат сонячних затемнень (за Данилом Святським⁸). Той же А. Чернов звернув увагу на використання в найдавнішому літописанні як кириличної, так і глаголичної числових систем, за

¹ „В лѣто 6373. Того же лѣта родися Рюрику сынъ, и нарече имя ему Игорь“ (Никонівська летопись) // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Санкт-Петербург, 1862.— Т. 9.— С. 9.

² Воскресенская летопись // Там само.— Санкт-Петербург, 1856.— Т. 7.— С. 231.

³ Лаврентьевская летопись // Там само.— Москва, 2001.— Т. 1.— С. 22.

⁴ Ипатьевская летопись // Там само.— Москва, 2001.— Т. 2.— С. 16.

⁵ Клосс Б. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII вв.— Москва, 1980.— С. 181—189.

⁶ Чернов А. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // Княжа доба: Історія і культура.— Львів, 2012.— Вип. 6.— С. 31.

⁷ Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания.— Москва, 1977.— С. 226.

⁸ Святский Д. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения.— Петроград, 1915.— С. 22.

якими букви „он“ відповідають різні числові значення: 70 і 80, що дає змогу приймати кінцеву дату 6383 р., яка, за болгарською (старовізантійською) ерою, що також використовувалася поряд з александрійською, антіохійською та константинопольською (візантійською) ерами, та датувати народження Ігоря 877/878 р.⁹, таким чином усуваючи неузгодженість літописів.

Неузгодженість джерел щодо дати народження Ігоря та дат його життя породила різні версії дослідників. Михайло Тихомиров, наприклад, дійшов висновку, що Ігор штучно пов'язаний з Рюриком¹⁰. Геннадій Намдаров підтримав версію, що між Олегом та Ігорем у Києві правив ще якийсь князь¹¹. У тому ж руслі пішли версії про двох Ігорів: сина Рюрика, якого Олег усунув від правління, та його тезку (можливо, внука Рюрика і сина Ігоря Рюриковича), який дочекався свого часу по смерті Олега, що цілком пояснювало і пізніше народження Святослава. Є і версії про напівлегендарність Ігоря, хоча нічого легендарного у його життєписі немає. Етимологія імені явно скандинавська: Ігор — від Ingvarr (цю ранню етимологію відображають візантійські джерела та кремонський єпископ Ліутпранд), це ім'я було популярним у роду Інґлінґів, з якими був пов'язаний Рорик Ютландський¹². Здогадки, ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла, не мають жодного джерельного підтвердження¹³. Ба більше, якщо Олег був свояком Рюрика, тобто братом його матері, то сам Ігор також і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження. Останнє дає змогу припускати, враховуючи традицію називати старших внуків іменем діда, що Рюрик одружився з представницею попередньої ладозької династії, дочкою конунга Інґвара.

До 912 чи 922 р. Ігор перебував у тіні Олега. „Хожаше по Олзѣ и слушаше его“¹⁴. Деякі дослідники розглядають Олега як співправителя Ігоря, який правив від його імені¹⁵. Певний натяк на те, що усунутий від правління син Рюрика все ж виконував певні функції правителя, залишила розповідь про похід Олега на Константинополь 907 р.: „Иде **W**легъ на Греky. Игорѣ встави в Киевѣ“¹⁶.

⁹ Чернов А. Проблема 6360...— С. 31.

¹⁰ Тихомиров М. Происхождение названия „Русь“ и „Русская земля“ // Русское летописание.— Москва, 1979.— С. 35.

¹¹ Намдаров Г. Неизвестные страницы жизни св. княгини Ольги // История религий в Украине. Тезисы повідомлень III круглого столу.— Київ; Львів, 1993.— С. 14—19.

¹² Молчанов А. Древнескандинавский антропологический элемент в династической традиции рода Рюриковичей // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы.— Москва, 1992.— С. 44—47; Гушин А. Из наблюдений над именованьем домонгольских Рюриковичей // Восточная Европа в древности и средневековье.— Москва, 1995.— С. 9—11; Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в.— Москва, 2001.— С. 125. Це вже наприкінці XII — на початку XIII ст., коли серед Рюриковичів були рязанський князь Інґвар Ігорович чи луцький князь Інґвар Ярославич, можна припускати, що зв'язок зі скандинавською етимологією було втрачено, і ці імена вже сприймалися як різні (Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики.— Москва, 2006.— С. 63).

¹³ Свердлов М. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII вв.— Санкт-Петербург, 2003.— С. 126.

¹⁴ Ипатьевская летопись.— С. 42.

¹⁵ Новосельцев А. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории (Москва).— 1991.— № 2—3.— С. 13—14.

¹⁶ Лаврентьевская летопись.— С. 29. В Іпатіївському літописі: „Иде **W**легъ на Греky. Игорѣ вставивъ Киевъ“ (Ипатьевская летопись.— С. 21).

Дискусійним залишається питання переходу повної влади від Олега до Ігоря. Чи Олег успадкував її після смерти Олега 912 р., чи силою утвердився на престолі, змусивши Олега вертати у Ладогу? Можливо також, що після відходу Олега до Ладоги це „королівство“ відпало від Києва. По його смерті за Ладогу могла розгорнутися боротьба між вікінгами. З 925 р. завмирає варязьке кладовище в Ладозі. 927 р. син норвезького конунга Гаральда Харфарга Ейрік Кривава Сокира (885—954) здійснив похід у Бярманланд (Корелу?), що було можливе найпевніше з Ладоги. Близько 933 р. вже як норвезький конунг він знову здійснив похід у фінські землі та Бярмію¹⁷. За „Сагою про Егіла“, найдавніший рукопис якої належить до 1240 р., конунг Ейрік по Двіні дістався краю Permia, де захопив порт Permina¹⁸. На той час він володів Хордаландом на півдні Норвегії. У нижній течії басейну Західної Двіни подібних топонімів немає. На півночі Ризької затоки, куди впадає Західна Двіна, є гирло р. Пярну, де у середині XIII ст. хрестоносці збудували замок Пероне (Pernau — нім.), навколо якого сформувалося сучасне естонське місто Пярну. Слідів більш раннього міста тут не виявлено, але, враховуючи, що гирло р. Пярну майже після кожного великого весняного льодоходу та сильних штормів змінювало конфігурацію, не можна відкидати його існування. Все ж відомості про Пермю та Перміну радше стосуються Північної Двіни, якою можна було досягнути земель *пермі*, добре знаних новгородцям. Шлях до них пролягав через Білоозеро, яке належало до Ладозького „королівства“, Кубенське озеро та р. Сухону. В такому разі Ейрік Кривава Сокира певний період контролював Ладозьке „королівство“ (десь у 929—934 рр.). Але, за „Орозієм“ короля Альфреда, близько 869—874 рр. вікінг Отар з Халогаланду у Норвегії здійснив плавання у Біле море до гирла Північної Двіни¹⁹. Частина дослідників розміщає Бярмію від Північної Двіни до Печори чи між Фінляндією, Білим морем, Онезьким і Ладозьким озерами або на Кольському півострові, а *фінами* Отар називав *саамів* (лопарів)²⁰. Виходячи з цього, можна припускати, що походи Ейріка Кривава Сокира в той час, коли його основні володіння були на норвезькому побережжі, стосувалися Білого моря і фінських та пермських земель, а не Ладоги. Зрозуміло, що вікінгів цікавила можливість легкого обміну різних дрібничок, зокрема скляного намиста, на цінне хутро і моржові бивні з цих теренів. Стан джерел не дає змогу розв'язати проблему локалізації напрямків походів норвезького конунга, але вони також з великою часткою ймовірності торкалися Ладоги та її округи, доля яких щонайменше до середини 930-х років неясна. Ейрік та його сини здійснювали піратські походи на Схід (згідно з королівською сагою „Fagrskinna“ („Гарна шкіра“), вперше записаною близько 1220 р. „Так говорить [...] Глум, син Гейрі, у своїй піс-

¹⁷ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия IX—XIV вв.— Москва, 1978.— С. 49, 61.

¹⁸ Pálsson H., Edwards P. Egil's Saga.— Harmondsworth, 1976.— Ch. 37.

¹⁹ Bosworth J. King Alfred's Anglo-Saxon Version of the compendious History of the World by Orosius.— London, 1859; Whitefish Montana.— Kessinger Publishing, 2007.— 452 p.; Кузнецов С. К. вопросу о Бярмии // Этнографическое обозрение.— Москва, 1905.— Кн. 115—116.— № 2—3.— С. 1—95; Тиандер К. Поездки скандинавов в Белое море.— Санкт-Петербург, 1906.— 400 с.

²⁰ Матузова В. Английские средневековые источники IX—XIII вв. Тексты, перевод, комментарий.— Москва, 1979.— С. 28—32.

ні, що Ейрік грабував раніше, ніж конунг Гаральд помер [...] в Курланді і в Естлянді, і у багатьох інших країнах, грабував він на Сході, також у багатьох місцях у Швеції і в Гаутланді²¹. Стосунки з норвезькими вікінгами нормалізувалися при Хаконі Харальдсоні Доброму (934—961) після відходу Ейріка Кривава Сокира спершу на Оркнейські острови, а згодом у Нортумбрію²².

У той час князю Ігорю Рюриковичу було не до північних проблем. „Древлянѣ заратишасѣ ꙗко Игорѣ по Олговѣ смѣрти“²³. Схоже, що правитель Древлянського князівства спробував позбутися опіки Києва 912 р., скориставшись з боротьби Ігоря з Олегом. Бо похід Ігоря проти *древлян* стався лише наступного 913 р. після відходу Олега до Ладоги. Літописець подав цю подію під 914 (6422) р., але, зокрема, зазначив: „В то ж лѣто приде Семѣнъ Болгарьскыи на Цѣбѣградѣ и створивъ миръ иде въ своѣси“²⁴. Болгарське військо облягало Константинополь у липні—серпні 913 р., після чого у серпні було укладено мир, за яким Візантія визнала кагана Симеона царем і імператором болгар²⁵. Похід Ігоря Рюриковича проти *древлян* завершився поверненням Древлянського князівства під київський протекторат („и побѣвъ възложи на нѣ дань болшю **В**льговъ“²⁶).

Під 915 (6423) р. літописи повідомляють про прихід у причорноморські степи між Дніпром та Дунаєм *печенігів*, з якими Ігор уклав мир²⁷. Але стосунки з новими сусідами не були стабільними. Під 920 (6428) р. „Игорь же воеваше на Печенѣгы“²⁸. Десь у той же період київський князь зайнявся включенням до складу Київської держави слов'янських земель, розташованих на захід від Києва. Зрозуміло, що услід за *древлянами* у сферу інтересів Києва потрапили землі *дреговичів*, які займали території переважно по лівому берегу Прип'яти. Добре поінформований візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (905—959), який у своєму трактаті „Про управління імперією“ відзначив, що у середині X ст. *другувити-дреговичі* платили данину Києву²⁹. Дреговичі не входили у державу Олега, Ольга не вела проти них військових дій, отже, входження

²¹ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия...— С. 49.

²² Collingwood W. G. King Eirik of York // Saga-book of Viking Club-Society for Northern Research 2 (1897—1900).— London, 1999.— P. 313—327; Campbell A. Two Notes on the Norse Kingdoms in Northumbria // English Historical Review.— 1942.— Vol. 57.— P. 85—97; Downham C. Viking kings of Britain and Ireland. The Dynasty of Ivarr to A. D. 1014.— Edinburgh, 2007.— 358 p.; Cormack M. Egils saga, Helmskringla, and the Daughter of Eikir blóðex // Alvissmál.— 2001.— Vol. 10.— P. 61—68.

²³ Ипатьевская летопись.— С. 31.

²⁴ Там само.— С. 32.

²⁵ Runciman S. Emperor of the Bulgars and the Romans // A history of the First Bulgarian Empire.— London, 1930.— P. 145—188; Ostrogorsky G. Avtokrator i samoderžac // Glas Srpske Kraljevske akademije.— 1935.— T. 164.— P. 95—97; Fine J. Bulgaria under Simeon, 893—927 // The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.— Ann Arbor, 1991.— P. 144—148; Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900—1204.— Cambridge University Press, 2004.— P. 22.

²⁶ Ипатьевская летопись.— С. 31—32.

²⁷ Лаврентьевская летопись.— С. 42; Ипатьевская летопись.— С. 32.

²⁸ Ипатьевская летопись.— С. 32.

²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Литаврина и А. Новосельцева.— Москва, 1991.— С. 50—51.

останніх у Київську Русь можна віднести до часів Ігоря. З входженням їх території в орбіту Києва у дніпровську торгівлю через Прип'ять стали втягуватись волинські племена, насамперед *лучани*, яких, назвавши їх *Лендзаніни* (Λενζανήνοι), Костянтин VII також вважав данниками Києва³⁰. В західному напрямку князеві Ігорю Рюриковичу, схоже, вдалося просунутися і далі до витоків Прип'яти і басейну Західного Бугу, підпорядкувавши також *волинян*³¹. Свідченням цього служить те, що ні Ольга, ні Святослав у цьому напрямку походів не здійснювали, а Володимир Святославич воював з *ятвягами*, що було можливим тільки з території *волинян*. І це підпорядкування земель волинян здійснено до 945 р., коли у числі послів князя Ігоря був „*Нѣтъвагъ Гунаревъ*“³², тобто посланець волинського намісника Гунара. Явно з волинської землі був здійснений похід Володимира Святославича 981 р. проти *засян* і *черв'ян*, бо придністровські хорвати були завойовані аж 992 р.

Не пізніше середини 930-х років розпочалась війна Ігоря з *уличами*, яку пізніші літописи, зокрема Воскресенський та Никонівський, помістили під 914 (6422) р. відразу ж після війни з древлянами³³, а Перший Новгородський літопис також відразу після війни з древлянами, але під 922 (6439) р.³⁴ Військо князя Ігоря очолював воєвода Свенельд. Воєвода Свенельд тримав в облозі столицю *уличів* Пересічен упродовж трьох років, поки вони нарешті не здалися. Той же Свенельд зі своєю дружиною отримав землю *уличів* у бенефіцій-кормління. Завойовані землі містилися у Середньому Подніпров'ї нижче Києва. „И бѣша сѣдяще Углици по Днѣпру“³⁵. Судячи з літописних статей 1154 і 1161 рр., град Пересічен містився по Дніпру між Києвом і Переяславом, ближче до Києва³⁶. Невдовзі після цього завоювання *уличі* почали залишати свої осади у Подніпров'ї і переселятися у межиріччя Південного Бугу і Дністра³⁷.

Коментатори літописів майже не звернули уваги на дружину воєводи Свенельда. Цілком очевидно, що князь Ігор Рюрикович, продовжуючи політику свого попередника і приєднуючи нові території сусідніх східнослов'янських князівств в умовах прикордонних конфліктів з норвезькими вікінгами та печенігами, змушений був утримувати постійні професійні дружини вікінгів. Головною такою дружиною була дружина Свенельда, яку утримували за рахунок данини із землі *уличів*, а після переселення цих уличів, коли забракло ресурсів, *кормлінням* Свенельда та його дружини стала земля *дреговичів*. Схоже, що данина із землі *волинян* йшла на утримання дружини згаданого Гунара. Очевидно, що воєводи, які отримали ці бенефіції, виконували функції княжих намісників, тобто здійснювали *вейцлу* (об'їзди-полюддя), під час якої, крім збору данини, виконували і судові функції князя, розглядаючи суперечки між общинами.

³⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— С. 44—45.

³¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти.— Біла Церква, 2006.— С. 210—214.

³² Ипатьевская летопись.— С. 35.

³³ Воскресенская летопись.— С. 277; Никоновская летопись.— С. 26.

³⁴ Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку.— Санкт-Петербург, 1888.— С. 7—8.

³⁵ Воскресенская летопись.— С. 277.

³⁶ Ипатьевская летопись.— С. 471, 512.

³⁷ Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку.— С. 8.

Спершу відносини з Візантією розвивалися у рамках угоди, укладеної Олегом 911 р. *Руський корпус* брав участь у головних операціях візантійської армії. 934 р. в ескадрі патрикія Косьми, яка була відправлена в Лангобардію, з 18 кораблів 7 були руськими з екіпажами у 415 воїнів. Ці ж 7 лодей були наступного 935 р. включені в ескадру протоспафарія Епіфанія, спрямовану до берегів Франції з посольством до провансальського графа Гуго. 936 р. в експедиції на Крит брали участь 9 лодей з екіпажами в 629 воїнів³⁸. Участь руських підрозділів у головних виправах візантійської армії, навіть якщо у їх складі переважно були вікінги, безперечно, свідчить про нормальні, радше союзні, стосунки між обома сторонами.

Причини конфронтації з Візантією неясні. Ініціатором був, безперечно, київський князь. Найімовірніше, що його до цього підштовхнули болгарари. Хоча Візантія визнала Петра, сина і наступника Симеона, царем, залишивши за ним зайняті батьком візантійські володіння, у 933—939 рр. Візантія підтримала сербського князя Часлава Клоніміровича і допомогла йому звільнитися з-під болгарської опіки³⁹. Руський літописець звинуватив болгар у тому, що вони попередили візантійців про підхід їхнього флоту⁴⁰, що може бути певним підтвердженням цієї гіпотези. Можливо, флот Ігоря Рюриковича користувався болгарськими портами як союзниками, а згодом після поразки звинуватив болгар у віроломстві. 941 р. Ігор зібрав величезний ледунг, чисельність якого літопис подає у 10 тис. лодей, що повторили візантійські автори Лев Диякон (бл. 950—бл. 1000)⁴¹, Іоанн Скіліца (початок 1040-х — після 1101)⁴² та Іоанн Зонара (бл. 1074 — після 1159)⁴³. Кременський єпископ Ліутпранд (922—972), який 949 р. був

³⁸ Филипчук О. „Rossovarangians“: до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії // Питання історії України: Збірник наукових статей.— Чернівці, 2007.— Т. 10.— С. 191—195; його ж. Титули командного складу русько-варязького корпусу за даними візантійської сфрагістики // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи.— Чернівці, 2007.— С. 192—194; його ж. Умови прийняття найманців до русько-варязького корпусу у Візантії // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.— Чернівці, 2008.— Вип. 376—377.— С. 87—90; його ж. Майно русько-варязького найманця у Візантії в X—XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скіліци // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології.— Чернівці, 2008.— Т. 1 (25)— С. 228—240; його ж. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст. // Ruthenika.— К., 2008.— Т. 7.— С. 7—30; його ж. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911—949 рр. (за кн. П. 44, 45 De ceremonis) // Питання історії України: Збірник наукових статей.— Т. 10.— С. 211—221; Луговий О. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X—XIII ст. // Дриновський збірник.— Харків; Софія, 2008.— Т. 2.— С. 108—114; його ж. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі X—XII ст. // Там само.— Харків; Софія, 2009.— Т. 3.— С. 365—375; Кабанець Р. Військове найманство Візантійської імперії: традиції та роль Київської Русі // Історико-політичні студії.— 2015.— № 1.— С. 107—114.

³⁹ Runciman S. A history of the First Bulgarian Empire.— London, 1930.— P. 185; Ђирковић С. Образовање српске државе. Историја српског народа.— Београд, 1981.— С. 141—155.

⁴⁰ Ипатьевская летопись.— С. 33.

⁴¹ Диякон Л. История / Пер. М. М. Копыленко, стат. М. Я. Сюзюмова, комент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин.— Москва, 1988.— С. 57.

⁴² Iohannis Scylitzae Synopsis Historiarum // Rec. Ioannes Thurn.— Berolini, 1973.— P. 229.

⁴³ Iohannis Zonarae Epistome Historiarum. Vol. 3 / Ed. L. Dindorfi.— Lipsiae, 1870.— P. 376.

послом італійського короля Беренгара II у Константинополі, писав про 1000 людей⁴⁴, але і це, мабуть, перебільшення⁴⁵.

Перехід великого флоту не вдалось приховати. Спершу стратиг Херсонеса, а згодом болгари чи болгарські агенти Візантії, повідомили імператора про небезпеку. Однак значна частина візантійського флоту в той час була зосереджена для захисту архіпелагу від арабів. Тому Ігор без перешкод увійшов у Босфор і спробував прорватися до Константинополя. Але василевс Роман I Лакапін, сам у минулому флотоводець, друнгарій (командувач флоту), швидко вжив заходи для оснащення купецьких кораблів сифонами для метання „грецького вогню“. Тому Ігоря Рюриковича зустріли дромони протовестіарія Феофана, підсилені переобладнаними кораблями. У морській битві поблизу Іерона флот Ігоря зазнав поразки і великих втрат. Успіх візантійців пояснюють застосуванням „грецького вогню“. Хоча у флоті Ігоря було, напевно, немало вікінгів, ознайомих з візантійською технікою, застосування „грецького вогню“ не могло бути для них несподіванкою, але і протидії проти цієї суміші також не було. І сам князь Ігор втратив управління, не зумів після бою зібрати більшість людей і з невеликими рештками вернув до Києва. Одному з його соратників вдалось зібрати частину людей, які уціліли після поразки. З цими силами він висадився у Пафлагонії. Візантійці вважали, що висадилися головні сили. Проти них були кинуті домесник сходу Іоанн, патрикій Варда Фока з македонським військом та фракійський стратілат Федір⁴⁶. Вертаючи назад, флот князя Ігоря знову зазнав невдачі від протовестіарія Феофана, який чекав на нього при виході з Боспору⁴⁷.

Після цієї поразки Ігор готувався до повторного походу. Йому вдалось домовитися з *тиверцями*, *печенігами* та *уграми*. Можливо, що удар *угрів* по Візантії і їх вторгнення у Фессалію 943 р.⁴⁸ був погоджений з Києвом. 944 р. рать Ігоря знову вирушила проти Візантії. Основні сили йшли берегом, а флот рухався вздовж нього на невеликій віддалі. Однак обидві сторони не квапилися воювати і вже на Дунаї розпочали переговори, котрі завершилися миром, правда, менш вигідним за мир 874 чи 911 рр.⁴⁹

⁴⁴ Die Werke Liutprands von Kremona / Ed. J. Becker.— Hannover, 1915.— P. 138. Характерно, що італійський дипломат називає київського князя rex Inger.

⁴⁵ Щапов Я. Русская летопись о политических взаимоотношениях древней Руси и Византии // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— Москва, 1972.— С. 205.

⁴⁶ Літописець повідомляє, що тільки у домесника Іоанна було 40 тис. воїнів (Іпат'євська летопись.— С. 33), але це також навряд чи відповідає дійсності. Проте цих військ було достатньо, щоби розгромити десант в 3—5 тис. воїнів.

⁴⁷ Карышковский П. Лев Диякон о Тмутараканской Руси // Византийский временник.— Москва, 1960.— Т. 17 (42)— С. 47; Половой Н. К вопросу о первом походе Игора против Византии: (Сравнительный анализ русских и византийских источников) // Там само.— Москва, 1961.— Т. 18 (43)— С. 85—104; Филипчук О. Князь Ігор та похід на Константинополь у „Історії“ Лева Диякона // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27—28 листопада 2009 р.): Тези.— Чернівці, 2009.— С. 261—264; його ж. Князь Ігор в „Історії“ Лева Диякона // Питання історії України.— Чернівці, 2011.— Т. 14.— С. 18—25.

⁴⁸ Anonymi Vita Sancti Lucae junioris (circa medium saeculum 10) // Partologiae cursus completus. Series graeca posterior. Accurante Jacques-Paul Migne.— Paris, 1863.— Т. 111.— P. 441—477; A Magyarok elödeiről és a honfoglalásról // Sajtó alá rendezte Györfly György.— Budapest, 1958.— P. 64—67.

⁴⁹ Оцінку та історіографію угоди 944 р. див.: Сахаров А. Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X в.— Москва, 1980.— С. 234—290.

З тексту угоди 944 р. можна зробити висновок, що племінні суперсоюзи-князівства, які ввійшли до складу Київської держави, ще зберігали своїх „світлих князів“, зазначених в угоді Олега 911 р., бо посольство було відправлено від „Игора великого княза Рускаго и ѿ всеа княжья и ѿ всѣх людий Рѹкоє земли“⁵⁰. Але в самому переліку членів посольства посли членів родини Ігоря Рюриковича і вождів найманих варязьких дружин („всі люди Руської землі“), тобто особи, які утримували військові дружини за рахунок виділених *кормлинъ*-бенефіціїв (у числі яких було і Древланське князівство), займають вищі сходинки в ієрархії, ніж посли від „всіх князів“. У складі посольства були переважно дружинники-вікінги⁵¹: „Иворъ, соль Игоревъ великого княза Рускаго и ѿбъчии сли Вуефасть Стославль сѣа Игорева, Искусеви Ѡлгы княгина, Слуды Игоревъ нети* Игоревъ, Оулѣбъ Володиславль, Каницаръ Передъславинъ, Шихъбернъ“⁵² Сфандръ жены Улѣблѣ, Прасътѣнъ Туръдуви, Либиаръ Фастовъ, Гримъ Сфирьковъ, Прастѣнъ Акунъ нети Игоревъ, Кары Тудковъ, Каршевъ Туръдовъ, Егри Евлисковъ⁵³, [Воистъ] Воиковъ⁵⁴, Истръ Аминовъ⁵⁵, Прастѣнъ Берновъ, Ютъвагъ Гунаревъ, Шибридъ Алданъ, Колъ Клековъ, Стегги Етоновъ, Сфирка, Алвадъ Гудовъ, Фудри Гуадовъ⁵⁶, Муторъ⁵⁷ Оутинъ, купецъ Адунъ, Адулбъ, Иггивладъ, Ѡлѣбъ, Фрутанъ, Гомоль, Куци, Ємигъ, Туръбидъ, Фуръстѣнъ, Бруны, Роальдъ, Гунастръ, Фрастѣнъ, Игелъдъ, Туръбернъ, Моны, Руалд, Свѣнъ, Стиръ, Алданъ, Тилена, Пубъксаръ, Вузлѣвъ, Синко Боричъ“⁵⁸. У складі посольства були також *княжі гости* (купці), більшість яких також мала скандинавські імена, частково спотворені у літописній передачі (Адун, Адулб, Ігвлад, Гліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбід, Фурстен, Брун, Роальд, Гунастр (чи Гунар?), Фрастен, Інгельд, Турберн, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілена, Пубксар, Вузлев) та княжий бирич (герольд) Синко.

На думку деяких дослідників, між послами великого князя Ігоря та його небожа Акуна (Хакона) поміщені посли інших членів династії Рюриковичів, зокрема сина Святослава, дружини Ольги, небожа Ігоря, Володислава, а також Гліба, який загинув під час антихристиянських репресій Святослава Ігоровича 971 р. Виводять навіть логічний ряд родинних стосунків основних осіб, від імени яких укладена угода: великий князь Ігор, його син та спадкоємець Святослав, дружина Ольга, небіж Ігоря Ігор, ще двоє синів — Гліб і Володислав, дружина спадкоємця Предслава, дружина іншого сина Сфандра і ще один небіж Акун (Хакон)⁵⁹. Існують ще старі і нові гіпотези стосовно родинних стосунків цих осіб⁶⁰. Вони всі залишаються здогадками, до яких треба ставитися дуже обережно. Спад-

⁵⁰ Ипатьевская летопись.— С. 36.

⁵¹ Лаврентьевская летопись.— С. 46—47.

⁵² Шигобернъ (Ипатьевская летопись.— С. 35).

⁵³ Ерлисковъ (Там само).

⁵⁴ Воистовъ Иковъ (Там само).

⁵⁵ Юминдов (Там само).

⁵⁶ Тулбовъ (Там само.— С. 36).

⁵⁷ Муторъ (Там само).

⁵⁸ И Синько бирич (Там само). Бирич — це княжий міністеріал, який виконував функції глашатая, оповісника, відповідника західноєвропейському герольду.

⁵⁹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей...— С. 142—144.

⁶⁰ Полевой Н. История русского народа.— Москва, 1829.— Т. 1.— С. 135; Пушкирева Н. Женщины Древней Руси.— Москва, 1989.— С. 13.

космець престолу Святослав Ігорович, напевно, відразу ж отримав одну з князівських дружин, для утримання якої була виділена територія. Можна з достатньою часткою вірогідності припускати, що центр цієї території, якою згодом реально управляв Святослав, був Немогард („...із Немогарда [Νεμογαρδάς], у якому сидів Сфендосав, син Інгора, архонта Росії...“⁶¹). Зрозуміло, що більшість російських дослідників без застережень під Немогардом бачить Новгород на Волхові. Василь Ляскоронський бачив у цій назві нову відбудовану частину Києва⁶². А Володимир Пархоменко — місто, розташоване на цьому шляху, південніше⁶³. Джон Б'юрі запропонував кон'єктуру β замість μ: Νεβογαρδάς⁶⁴, на підставі якої Анатолій Кіричников зробив висновок, що Святослав Ігорович тримав стіл у *граді на озері Нево*, тобто у Ладозі⁶⁵. Таку гіпотезу можна було б прийняти і тоді це б означало, що після повернення Ладозького „королівства“ до складу Київської держави воно було закріплене за спадкоємцем престолу, і саме звідти Святослав перейшов до Києва. Але, найімовірніше, інформатором імператора Костянтина Багрянородного або його джерела був вікінг, з числа тих, що перебували на візантійській службі, і назва Ладоги в його передачі мала б бути близькою до Альдегюборг. Тоді Немогард такий Новгород, але не на Волхові, а на Дніпрі — це Хольмгард-Гнездово, звідки легше було оволодіти Києвом, потіснивши матір. Проблема ця залишається дискусійною⁶⁶.

Про княгиню Ольгу, чи не найбільш загадкову особу серед руських князів, йтиметься далі. Але можна стверджувати, що вона мала власне доменальне володіння з центром, мабуть, у Вишгороді.

Ігор (Інгвар) та Акун (Хакон), небожі Ігоря, персони загадкові, вони могли бути дітьми невідомих синів Рюрика, які народилися після Ігоря, які також мали певні території як бенефіції, з яких утримували власні дружини.

Загадково виглядає і пара Гліб і Володислав (Гліб — посол Володислава чи його брат?). Гіпотеза, що вони обидва сини Ігоря, залишається бездоказовою версією. За В. Татищевим, Гліб, „брат Святослава“, був страчений ним 971 р. під час репресій проти християн, звинувачених у зраді⁶⁷. Тоді цей Гліб (Улеб) міг бути сином Ігоря не від Ольги, а від іншої дружини⁶⁸ або наложниці і при цьому міг бути навіть старшим за

⁶¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— С. 44—45.

⁶² Ляскоронский В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // Журнал Министерства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1913.— № 4.— С. 232—235.

⁶³ Пархоменко В. У истоков русской государственности (VIII—XI вв.).— Ленинград, 1924.— С. 34.

⁶⁴ Burry J. The Treatise De administrando imperio // Byzantinische Zeitschrift.— München, 1906.— Bd. 17.— S. 543.

⁶⁵ Кирпичников А. Ладога и Ладужская земля VIII—XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси.— Ленинград, 1988.— С. 55.

⁶⁶ Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович // Український історичний журнал (Київ).— 2015.— № 3 (522).— С. 37—55; його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X — першої половини XI века // Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология.— Ижевск, 2015.— Вып. 1.— С. 7—18.

⁶⁷ Татищев В. История Российская с самых древнейших времен.— Москва; Ленинград, 1962.— Т. 1.— С. 111.

⁶⁸ Войтович Л. [Рец. на:] Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в. / Отв. ред. О. М. Медушевская.— Москва, 2001.— 262 с. // Записки Научного

Святослава. Але тоді залишається припускати, що у літописних текстах пропуски, або ж двоє синів Ігоря були представлені у складі посольства не окремими послами, а особисто. У такому разі, як сини великого князя, вони мали б бути згадані перед послами. З тексту логічніше виглядає, що Гліб був послом Володислава. Тоді останній радше один із „світлич“ князів, чия дружина була у складі Ігоревого війська. Фантазії навколо сина Ігоря, який мав володіння у Прикарпатті чи на Волині,— звичайна бездоказова верифікація⁶⁹. Якими землями володів Володислав, встановити неможливо.

За В. Татищевим, Предслава — дружина Святослава, угорська принцеса⁷⁰. Подібний шлюб, який скріплював союз Руси з уграми, досить вірогідний, незалежно від віку Святослава. У такому разі Предслава могла мати власний домен, з якого виставлялася дружина відповідної чисельності. Також і Сфандра, дружина Гліба, могла мати відповідний домен. Якщо Гліб був братом Святослава, то його дружина могла походити з котроїсь зі скандинавських династій, шлюб з якою скріпляв відповідний союз. Якщо ж Гліб, названий у складі посольства, був послом князя Володислава, то князь Гліб і його бойова дружина не брали участі у поході Ігоря Рюриковича на Дунай, виконуючи інші завдання, тоді як бойова дружина Сфандри була у складі цього війська. Всі ці побудови достатньо ймовірні, але і не менш дискусійні.

Тур („Туръдуви“— тобто „Турів“) дуже правдоподібно тотожний зі згаданим князем Тури (Торіру), який „перешель изъ заморья имаше волюсть свою ... Туръ Туровъ. Ѡт него же и Туровци прозвашася“⁷¹).

Тоді Фастов (Fastolf?) та Сфірк (Сфірн?) — очільники дружин, можливо, пов'язані родинними зв'язками з Рюриковичами. Найімовірніше, що Свірн — спотворене ім'я Свенельд (Sveinaldr), знаменитого воеводи Ігоря та Святослава, навколо особи якого тривають дискусії⁷². Справді, мало ймовірно, щоби Свенельд зі своєю дружиною не брав участі у поході Ігоря 944 р.

Особи, чії послы перелічені після посла Хакона, небожа Ігоря, і до купців-гостів, найпевніше були очільниками дружин вікінгів, для утримання яких тримали бенефіції-лени. З них більш-менш надійно можна ідентифікувати тільки Гунара, чий посол Ятвяг (Ятвѣагъ) вказує на західноволинські землі, які межували із землями ятвягів. Решта очільників Туди, Турд, Евлиск (Єрліск), Воїк, Аминод, Берн, інший Гунар, Алдан, Клек, Етон, Сфірк, Гуд, Туад і Отин також тримали окремі лени, що дозволило їм виступати зі своїми дружинами.

Таким чином, посольство Ігоря було сформовано з представників зібраних військових дружин та купецтва (можливо, що причиною конфронтації з Візантією виступали саме дискримінаційні спроби візантійського апарату стосовно руського купецтва). Склад посольства, як і при-

товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2002.— Т. ССXLIV.— С. 705—708.

⁶⁹ Коновалов Ю. Русский княжеский дом в середине X века.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: www.uigro.narod.ru

⁷⁰ Татищев В. История Российская с самых древнейших времен.— Т. 1.— С. 118.

⁷¹ Ипатьевская летопись.— С. 63—64.

⁷² Лушин В. Свенельд: князь или воевода? // Историко-археологические записки.— 2009.— Кн. 1.— С. 45—57; Босов Д. Свенельд.— Санкт-Петербург, 2016.— 87 с.

чини цієї конфронтації та інформація про обидва походи Ігоря Рюрикovichа, викликають більше запитань, ніж можливих відповідей⁷³.

Можна стверджувати, що у Києві толерантно ставились до християн, і частина оточення князя Ігоря була християнами, тому на затвердженні угоди присягали в Києві в церкві св. Іллі⁷⁴. Версія, що прихильники християнства в оточенні князя Ігоря переважали язичників, залишається припущенням, яке неможливо перевірити, а от гіпотеза, що князь Ігор був „внутрішній“ або таємний християнин, близька до реальності⁷⁵. Літописець назвав церкву св. Іллі „съборною“⁷⁶, тобто соборною. У будь-якому разі це свідчить про існування в Києві середини X ст. вільного богослужіння⁷⁷, що було б неможливим без дозволу великого князя. Хоча сам Ігор присягав з язичниками біля статуї Перуна⁷⁸.

Згідно з відомостями Абу Алі Ахмада Ібн Мухаммеда Ібн Міскавейха (†1030), 943 р. руси здійснили похід на Бердаа⁷⁹. Перський історик Ахмед Кесраві датує похід 945 р., його версію прийняв Анатолій Новосельцев, вважаючи, що похід на Бердаа твердо можна датувати серпнем—вереснем 945 р., тобто часом смерті еміра Тузуна⁸⁰. За логікою подій, похід таки міг відбутися тільки після укладення миру з Візантією, коли зібраній великій масі найманих військ потрібно було дати можли-

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 239, 383, 405—406, 410—414, 418, 424, 437—446, 585; Schück Н. Byzanz och Norden // Kulturhistoriska skizzer.— Stockholm, 1922.— Р. 51—55; Истрин В. Договоры русских с греками X века // Известия Отделения русского языка и словесности. 1924 год.— Ленинград, 1925.— Т. 29.— С. 380—390; Grégoire Н., Orgels Р. La guerre russo-byzantine de 941. Bizantion.— Bruxelles, 1955.— Т. 24.— Р. 155—156; Половой Н. Русское народное предание и византийские источники о первом походе Игоря на греков // Труды Отдела древнерусской литературы.— Ленинград, 1960.— Т. 16.— С. 105—111; його ж. К вопросу о первом походе Игоря против Византии // Византийский временник.— Москва, 1961.— Т. 18.— С. 85—104; Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси.— Москва, 1968.— С. 99—103; Шапов Я. Русская летопись о политических взаимоотношениях Древней Руси и Византии.— С. 201—208; Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия.— С. 186—194; Сахаров А. Дипломатия Древней Руси.— С. 210—258.

⁷⁴ Браичевський М. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 83—85; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.— Львів, 2000.— С. 113, 115, 117—119, 122, 368, 405; Каштанов С. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров в составе Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Тезисы докладов.— Москва, 1996.— С. 40—42; Васильев М. Степень достоверности известия „Повести временных лет“ о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-корр. РАН А. П. Новосельцева / Отв. ред. Т. М. Калинина.— Москва, 2000.— С. 64—71; Королев А. История междукняжеских отношений на Руси в 40-е — 70-е годы X века.— Москва, 2000.— С. 30—128.

⁷⁵ Голубинский Е. История русской церкви.— Москва, 1901.— Т. 1, ч. 1.— С. 68.

⁷⁶ Ипатьевская летопись.— С. 42.

⁷⁷ Браичевський М. Утвердження християнства на Русі.— С. 86.

⁷⁸ Ипатьевская летопись.— С. 42.

⁷⁹ Якубовский А. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. // Византийский временник.— Москва, 1926.— Т. 24.— С. 64—68.

⁸⁰ Половой Н. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа // Там само.— Москва, 1958.— Т. 14.— С. 138—147; Новосельцев А. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Введение христианства на Руси.— Москва, 1987.— С. 55—77; його ж. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Древнейшие государства Восточной Европы.— С. 405—427.

вість поповнити свої доходи за рахунок військової здобичі, оскільки їх утримання було надто обтяжливим для князівської скарбниці. Здійснити подібний похід паралельно з походом на Візантію було б неймовірно.

Військо вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Доном, волоком перейшло на Волгу зі своїми лодями, і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось угору по Курі та здобуло тодішню столицю Албанії — Бердаа. Ця подія сколихнула весь мусульманський світ. Бердаа на р. Курі було найбільшим містом у Закавказзі⁸¹. Взявши місто, пришельці „зробили об'яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо — це влади. На нас лежить обов'язок добре ставитися до вас, а на вас — добре підкорятися нам“⁸². Схоже, тут було продовження спроб отримати на Каспії власну факторію (з огляду на зрослу роль східної торгівлі для Київської Русі⁸³), а не спроба прорватися до Візантії через Кавказ (як вважали Анатолій Новосельцев⁸⁴ і Володимир Пашуто⁸⁵), і не наслідок союзу з Візантією проти хазар (Арсеній Насонов⁸⁶, Тетяна Калініна⁸⁷) чи союзу з хазарами проти мусульман (Микола Половий⁸⁸). Малоімовірно бачити у цьому поході і не погоджений з Києвом виступ Тмутараканської Русі (Сергій Соловйов⁸⁹). Спробу погодити всі версії здійснив Андрій Сахаров, але і він схиляється до спроби закріпитися на Каспії⁹⁰. Окремої думки дотримуються Михайло Артамонов⁹¹ та Борис Заходер⁹², які розглядали цей похід як акцію варягів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку їм надав Ігор. Правда, перший з них також звернув увагу на спробу закріпитися на Каспії. Принаймні князь Ігор Рюрикович для розв'язання цієї давньої проблеми використав наявні потужні сили, ресурсів для утримання яких бракувало.

Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, зазнали поразки і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув

⁸¹ Бартольд В. Бердаа // Бартольд В. В. Сочинения.— Москва, 1963.— Т. 2.— С. 272—273.

⁸² Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах на побережье Каспийского моря.— Санкт-Петербург, 1875.— С. 15—29; Якубовский А. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г.— С. 64—68.

⁸³ Калинина Т. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы.— С. 106—119.

⁸⁴ Новосельцев А. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— Москва, 1990.— С. 241—246.

⁸⁵ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси.— С. 99—103.

⁸⁶ Насонов А. Тмутаракань в истории Восточной Европы // Исторические записки.— Москва, 1940.— Т. 6.— С. 86—87.

⁸⁷ Калинина Т. Древняя Русь и страны Востока в X в. (Средневековые арабо-персидские источники о Руси): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Москва, 1976.— С. 21—25.

⁸⁸ Половой Н. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа.— С. 138—147; його ж. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах X в. // Записки Одесского археологического общества.— Одесса, 1960.— Т. 1 (34).— С. 344—356; його ж. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. // Византийский временник.— Москва, 1961.— Т. 20.— С. 90—105.

⁸⁹ Соловьев С. Сочинения.— Москва, 1988.— Кн. 1.— Т. 1.— С. 144.

⁹⁰ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси.— С. 205—208.

⁹¹ Артамонов М. История хазар.— Ленинград, 1962.— С. 376.

⁹² Заходер Б. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— Москва, 1967.— Т. 2.— С. 157—162.

вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвалися до Кури, де стояли їх лоді, і вийшли в море⁹³. Албанський історик X ст. Мовсес Каганкатваці писав про жорстоку розправу русів з місцевими жителями⁹⁴. Про похід на Бердаа повідомляли також перський анонім Худуд-ал-алам, Ібн Хаукаль та Ібн ал-Асір⁹⁵.

Зібрані великі війська, серед яких було багато найманців вікінгів, вимагали значних коштів на їх утримання. Якусь частину з них відправлено в експедицію на Бердаа, але решта залишилася. Саме вони і спровокували князя Ігоря Рюриковича на збір подвійної данини у землях *древлян*, що закінчилося повстанням під керівництвом князя Мала і загибеллю великого князя⁹⁶.

Ігор загинув 945 р. під час повстання древлян. Візантійський хроніст Лев Диякон, який завершив свою „Історію“ близько 990 р., описав загибель князя: древляни взяли Ігоря в полон, прив'язали до двох зігнутих дерев і відпустили їх. Князь був розірваний навпіл⁹⁷. „И погребен был Игорьъ и есть его могила у Искоростеня в деревской земле и до сего времени... (Ольга.— Л. В.) повеле людем своим насыпать великую могилу, и егда насыпали прикажи свершить тризну“⁹⁸.

Курган Ігоря ще 1710 р. відвідав В. Татищев, коли його підрозділ з Києва йшов на Коростень. Перерізаний траншеями курган, званий „Могила князя Ігоря“, бачив під час Першої світової війни відомий архітектор Гавриїл Барановський (1860—1920). Від місцевих жителів він довідався, що під час риття траншеї були знайдені останки та меч. Офіцер, який командував підрозділом, наказав віднести останки у каплицю, а меч забрав зі собою. При огляді цих останків у каплиці с. Сингай Г. Барановський знайшов багатий наконечник з піхов із плетеним орнаментом, характерним для оздоблення візантійської зброї⁹⁹. Це може бути ще одним свідченням, що князь Ігор був християнином, якого Ольга поховала наполовину по-християнськи. За версією Михайла Браїчевського, князь прийняв християнство відразу після походу 944 р.¹⁰⁰

Чи не найбільш загадковою проблемою, пов'язаною з князем Ігорем Рюриковичем, є його одруження з княгинею Ольгою та її походженням.

⁹³ Бартольд В. Берда'а.— С. 272—273.

⁹⁴ Тер-Мкртичян Л. Армянские источники о Палестине VII—XVIII вв.— Москва, 1991.— С. 42—45.

⁹⁵ Худуд ал-иалам. Рукопись Туманского с введ. и указ. В. В. Бартольда.— Ленинград, 1930.— С. 78; Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) „Liber imaginis terrae“ / Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis Johannes Hendrik Kramers.— Fasc.1—2.— Lugduni Batavorum, 1938—1939.— 528 p.; Ибн ал-Асир. Ап-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории) / Пер. с араб. и коммент. П. Булгакова, доп., прим. и коммент. Ш. Камолиддина.— Ташкент, 2006.— С. 316—317.

⁹⁶ Ипатьевская летопись.— С. 42—43.

⁹⁷ Диякон Л. История.— С. 57.

⁹⁸ Ипатьевская летопись.— С. 44.

⁹⁹ Фехнер М. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // Советская археология (Москва).— 1982.— № 4.— С. 243—244.

¹⁰⁰ Браїчевський М. Утвердження християнства на Русі.— С. 93.

Незважаючи на появу нових ґрунтовних досліджень, присвячених особі княгині Ольги¹⁰¹, її постать залишається загадковою. Зокрема, походження княгині Ольги належить до тих загадок нашої історії, які, мабуть, так і залишаться нерозгаданими. Не кажучи вже про хронологію її життя, де безперечною датою можна вважати тільки точну дату смерті (11 липня 969 р.), зафіксовану церковним літописцем і передану Яковом Мніхом (1040-ві рр.) у „Пам’яті і похвалі князю Володимирі“¹⁰².

Перша згадка про Ольгу належить до 903 (6411) р., коли Ігорю „приведоша ему жену Ѡ Плескова именемъ Ѡльгу“¹⁰³. Традиція, відображена у „Степенній книзі“, зберегла легенду про селянську дівчину зі с. Вибутино, яка перевозила човном князя Ігоря. За Никонівським літописом, с. Вибутино належало Ользі¹⁰⁴. За Житієм, батьківщиною Ольги було с. Вибути під Псковом¹⁰⁵. Погост Вибути міститься 12 км вище від Пскова по р. Великій. У його околицях під 1394 р. згадується Ольгіна гора в описі конфлікту псковичів з новгородцями, знайдені давні археологічні матеріали, зокрема скандинавські фібули та наконечники списів, а також поховальні камери в сопках схожі на аналогічні у Бірці¹⁰⁶. Враховуючи скандинавське походження імені *Ольга* (від *Helga* — *священна*) і, ймовірно, самої Ольги¹⁰⁷, виникла версія, що вона була дочкою одного зі сподвижників Олега, який отримав у бенефіції Псков¹⁰⁸.

За „Іоакимовим літописом“, походження та інформація якого залишаються дискусійними, Ольга була родом з Ізборська і походила з роду Гостомисла, носила ім’я Прекраса, яке було змінено на честь Олега на Ольгу¹⁰⁹. Звичайно, Ольга могла змінити ім’я на честь Олега, який виступив ініціатором її шлюбу¹¹⁰.

Але ні невідомий соратник Рюрика, ні Гостомисл не були князями, а становище Ольги при київському дворі було винятковим: дружина Ігоря після його загибелі відразу визнала її правителькою і вона довгий час не допускала до влади сина Святослава, проводила важливі реформи, активну зовнішню політику та намагалася утвердити християнство на Русі. Це не могло не бути пов’язано з її високим походженням. Отже, Ольга не могла бути дочкою посадника Пскова чи іншого боярина навіть найвищого рангу.

Вважаючи, що літописний *Плесков* міг бути тотожним болгарській столиці *Плісци*, була висунута версія, що Ольга була незнаною з джерел

¹⁰¹ Ричка В. Княгиня Ольга.— К., 2004.— 336 с.; Карпов А. Княгиня Ольга.— Москва, 2009.— 384 с.; Богданов А. Княгиня Ольга. Святая воительница.— Москва, 2013.— 272 с.; Дибя Ю. Батьківщина святого Володимира // Волинська земля у подіях X століття.— Львів, 2014.— С. 45—50, 128—207.

¹⁰² Чернов А. Проблема 6360...— С. 34.

¹⁰³ Ипатьевская летопись.— С. 21.

¹⁰⁴ Никоновская летопись.— С. 35.

¹⁰⁵ Карпов А. Княгиня Ольга.— С. 352.

¹⁰⁶ Александров А. Ольгинская топонимика, выбутские сопки и руссы в Псковской земле // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии.— Санкт-Петербург, 1994.— С. 22—31.

¹⁰⁷ Пушкарева Н. Женщины Древней Руси.— С. 214.

¹⁰⁸ Мавродин В. Образование древнерусского государства.— Ленинград, 1945.— С. 247.

¹⁰⁹ Татищев В. История Российская с самых древних времен.— Санкт-Петербург, 1773.— Кн. 2.— С. 18, 372—373.

¹¹⁰ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия...— С. 194—196.

дочкою болгарського кагана Симеона, народженою близько 896 р. у Плісці, яка принесла на Русь християнство і кириличне письмо. Але в довгій дискусії навколо походження княгині Ольги цю ідею не підтримано¹¹¹.

Вважаючи, що літописний *Плесков* — це найбільший східнослов'янський град у X ст. Пліснеськ на межі Волині і Прикарпаття, Ігор Мицько висунув версію походження Ольги з Пліснеська. Для підтвердження цієї гіпотези дослідник залучив величезний масив європейського епосу¹¹². За його версією, Ольга була дочкою Олега. Цей Олег був внуком данського правителя Helgi, який наприкінці IX ст. емігрував на Полаб'я. Його синами від першого шлюбу були Аскольд та Дір, причому перший загинув на війні з батьком, що знайшло свій відбиток в епосі (бій Іллі Муромця зі сином, бій Гільдебранта з Гадубрантом та ін.). Згодом Олег одружився з дочкою правителя Руси Будимира і отримав у придане Прикарпаття. Від цього шлюбу у столиці Олега Пліснеську народилася майбутня княгиня Ольга. Загинув Олег у Бердаа 943 р. Він став прототипом билинних героїв Іллі Муромця та Вольги Всеславича, а також таких епічних героїв, як Ож'є Данець і Гольгер Данске¹¹³.

Ця гіпотеза виглядає як спроба поєднати між собою у просторі і часі різноманітні джерела, узгодження яких потребує розгляду варіантів та гіпотез, що знижує ймовірність правильного висновку. Найбільш вразливим місцем аргументації цієї гіпотези є брак опрацювання джерел, залучених до підтвердження гіпотези. Деякі героїні епосу мають зовсім інші імена, не зрозуміло також, коли, звідки і за яких обставин інформація про Ольгу з Пліснеська могла потрапити до Франції та інших країв Європи, віддалених від Прикарпаття. Але проблема сформульована і її треба роз-

¹¹¹ Мальшевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. // Киевская старина.— 1889.— Июль.— С. 1—27; Август.— С. 325—353; Леонид. Несколько замечаний к нашей статье: Откуда родом была св. великая княгиня Ольга (в ответ Мальшевскому) // Там само.— 1889.— Октябрь.— С. I—VIII; Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— Санкт-Петербург, 1908.— С. 108—118; Яцимирский А. Известия о св. Ольге в древнейшем русском летописном своде (по поводу „Разысканий“ Шахматова) // Псковская старина.— 1910.— № 1.— С. 31—51; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 424, 445—458, 467—469, 512—513; Иловайский Д. Вероятное происхождение св. княгини Ольги // Иловайский Д. И. Исторические сочинения.— Москва, 1914.— Ч. 3.— С. 441—448; Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты).— Москва, 1915.— С. 24—41; Истрин В. Замечания о начале русского летописания. По поводу исследований А. А. Шахматова.— Ленинград, 1924.— С. 56—57; Соболевский А. Поп Сильвестр и Домострой (о житии Ольги) // Известия Отделения русского языка и словесности.— Ленинград, 1929.— Т. 21, кн. 1.— С. 198—202; Николаев В. Славяно-българский фактор в христианизации на Киевская Русия.— София, 1949.— С. 11—15; Намдаров Г. Недомовлені сторінки життя св. княгині Ольги.— С. 14—19; Пчелов Е. Генеалогія древнеруских князей...— С. 128—130.

¹¹² Мицько І. Пліснеськ — батьківщина княгині Ольги // Конференція „Ольжині читання“, Пліснеськ 10 жовтня 2005 року.— Львів, 2005.— С. 61—81; його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі „Ольжині читання“, Пліснеськ; Львів, 14—15 червня 2007 року.— Львів, 2007.— С. 18—34; його ж. Свята Ольга в епосі України // Треті „Ольжині читання“, Пліснеськ, 31 травня 2008 року.— Львів, 2009.— С. 27—39; його ж. Пліснеський сюжет „Слово о полку Ігореві“ // Четверті „Ольжині читання“, Пліснеськ, 16 травня 2009 року.— Львів, 2010.— С. 26—34; його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті „Ольжині читання“, Пліснеськ, 7 травня 2010 року.— Львів; Броди, 2011.— С. 3—12.

¹¹³ Мыцько И. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция 10—30 сентября 2010.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39>

в'язувати, без чого інформація цих джерел не може слугувати аргументами.

Раніше ми допускали можливість, що Ольга могла бути останнім нащадком Аскольда (його внучкою), чия сім'я, вірогідно, була вивезена у Псков. Тоді шлюб з нею міг мати важливе значення для закріплення династії у Києві та пояснював би її виняткове становище в наступний період¹¹⁴. Але така ймовірність дуже невелика і коректно довести її неможливо.

Пізній Пискарьовський літописець початку XVII ст. зазначив: „[...]нѣцѣи же глаголють яко Ольгава дщери бѣ Ольга“¹¹⁵. Версія, що Ольга була дочкою Олега не тільки не позбавлена вірогідності¹¹⁶, а при глибшому аналізі виглядає найбільш обґрунтованою. Дочку Олега, безперечно, визнали б своєю правительською вікінги, які становили найближче оточення київських князів. А для самого Олега подібний шлюб був більш ніж мотивований.

За Новгородським Карамзінським літописом, Ользі було десять років, коли її привели до Ігоря: „приведе ему Олегъ жену от Пльскова, именемъ Олгу, лет 10, и жит Игорь с Олгою лет 43“¹¹⁷. Цю інформацію повторив укладач Устюзького літописного зведення першої чверти XVI ст., але переніс дату одруження Ігоря на 912 (6420) р. „Оженися во Пскове, понят за себя Ольгу десяти лет, бе бо красна вельми и мудра“¹¹⁸. Вважаючи це датування помилковим, дослідники від Августа Людвіга Шлецера та Миколи Карамзіна приймали дату народження Ольги 893 р., тим більше, що за „Проложним Житієм“ св. Ольга померла у віці 75 років, тобто народилася 894 р.¹¹⁹ Дата народження близько 893—894 рр. виглядала найбільш вірогідною¹²⁰. Інші датування були непідтвердженими здогадками: В. Татищев відносив народження Ольги до 887 р., базуючись на твердженні, що під час хрещення 955 р. їй було 68 років, а народження Святослава відносив до 920 р., коли їй мало б бути 33 роки¹²¹; Борис Рыбаков відносив датування на 920-ті рр., виходячи з нелогічності пізнього народження Святослава¹²². Інформація про пізнє народження Святослава викликала навіть недовіру до літописної генеалогії¹²³, хоча навіть, якби Ользі на момент народження Святослава було 42—44 роки, а Ігорю — 62—64, нічого неймовірного в такій події не було¹²⁴.

Життійні датування віку Ольги ще більше заплутують розв'язання цієї проблеми. За Житієм Ольги Степенної, книги середини XVI ст., Оль-

¹¹⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти.— С. 215.

¹¹⁵ Пискаревский летописец // ПСРЛ.— Москва, 1978.— Т. 34.— С. 31.

¹¹⁶ Беляев Н. Рорик ютландский.— С. 264.

¹¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ.— Москва, 2003.— Т. 3.— С. 26.

¹¹⁸ Устюжская летопись. Список Мациевича // Там само.— Ленинград, 1982.— Т. 37.— С. 19.

¹¹⁹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей...— С. 130.

¹²⁰ Литаврин Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СРСР (Москва).— 1981.— № 5.— С. 177.

¹²¹ Татищев В. История российская.— Москва; Ленинград, 1963.— Т. 2.— С. 40.

¹²² Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII—XIV вв.— Москва, 1982.— С. 312—314, 369.

¹²³ Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений.— Москва, 1956.— С. 214.

¹²⁴ Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі.— С. 101.

га померла, маючи близько 80 років¹²⁵. За пізнім Вологодським літописом початку XVIII ст., на момент смерти Ользі виповнилося 88 років¹²⁶.

На наш погляд, найбільш обґрунтованим сьогодні виглядає висновок А. Чернова, який, враховуючи некоректні переведення числових значень з глаголичної системи у кириличну, вважає, що Ольга, дочка Олега, народилася 903 р. і була видана за Ігоря 912 р.¹²⁷ Можливо, цей шлюб був компромісом, з допомогою якого Олег намагався продовжити своє перебування при владі, стримавши ті сили, які штовхали Ігоря до силового варіанта опанування реальної влади. Зрозуміло також, що походження княгині Ольги, як дата її народження, і надалі залишаються дискусійними.

Дискусії навколо життя та діяльності князя Ігоря Рюриковича будуть, звичайно, тривати. Однак джерела, які збереглися, не дають жодних підстав вважати його легендарною особою або сумніватися, що він справді був сином Рюрика і батьком князя Святослава. Будучи відсуненим від реального управління своїм опікуном і регентом Олегом, він зумів-таки утвердитись як великий князь і продовжив політику попередника, розширюючи межі Київської Русі та її впливу, хоча і з меншим успіхом (похід проти Візантії 941 р., як і експедиція на Бердаа у Кавказькій Албанії 945 р., завершилися невдало, менш вигідною була і угода з Візантією 944 р.).

Leontiy VOITOVYCH

MYSTERIES OF THE LIFE AND ACTIVITIES OF GRAND PRINCE IHOR OF KYIV

Grand Prince Ihor of Kyiv, who played a significant role in the formation of the State of Rus, found himself on the margins of historical research for various reasons. He is often neglected by the researchers or the information about him is full of various fantastic things up to the point that he has been declared a legendary figure. In fact, most of the reports about this prince remain controversial starting from the date of his birth.

The article attempts to solve the mysteries of life and work of Prince Ihor. The versions of the dates of birth of Prince Ihor and his wife Olha and the sources of these versions are thoroughly analyzed. Attention is paid to the early periods of Ihor's activities as Grand Prince, in particular, his successes in expanding the borders of Rus in the southern and western directions in the basin of the Prypiat River, relations with the Pechenegs and Ugrians. Special attention is paid to the discussions of relations with Byzantium and the agreement of 944. The analysis of the Grand Prince's embassy staff and discussions of the identification of these persons is performed.

For the first time, attention was paid to the composition of Prince Ihor's army and the influence of this army on his politics, in particular, regarding the resources for the maintenance of this army in light of the expedition to Berdaa and Prince's death in Drevlianian lands. There is also a review of versions about the purpose, course and results of the expedition to Barda, the attitude of Prince Ihor to Christianity and the origin of his wife Princess Olha (in particular, the Pskov, Plisko (Bulgaria) and Plisne versions). While trying to solve all these problems, substantiating his own position, the author emphasizes that the significant part of the conclusions remains debatable due to the state of the sources.

¹²⁵ Курюкин И. Сильвестр и составление Жития Ольги Степенной книги // Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории.— Москва, 1978.— С. 51—60.

¹²⁶ Вологодская летопись // ПСРЛ.— Т. 37.— С. 161.

¹²⁷ Чернов А. Проблема 6360...— С. 31—32.

Вадим АРИСТОВ

ЧИ ЗДІЙСНЮВАВ КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ РЕФОРМУ ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ?

В історіографії помітна тенденція структурувати києворуську політичну історію через „вузлові події“ — спроби змінити „державний устрій“, що додавали нових деталей до системи міжкнязівських взаємин. Зокрема, із „Заповітом Ярослава Мудрого“ 1054 р. пов'язують появу „старійшинства“, з „Любецьким з'їздом“ 1097 р.— принципу „отчинності“, із взяттям Києва 1169 р.— відділення „старійшинства“ від київського столу та ін. Просуваючись від однієї „вузлової події“ до іншої, історія набуває динаміки, з'являється поступальний розвиток, вибудовується „логічний“ наратив.

Залишаючи осторонь питання доцільності такого наративу загалом, у цій статті буде зосереджено увагу на одній із гаданих спроб змінити києворуську політичну систему — так званій „реформі Володимира Мономаха“.

Гіпотезу про „ряд“, „політичний заповіт“ Володимира Мономаха вперше цілісно сформулював Олександр Пресняков¹, яка здобула підтримку та розвиток в історіографії². За ідеєю вченого, „реформа“ полягала у встановленні нового порядку спадкування київського столу дітьми та онуками князя. Йшлося про обмеження прав бічних ліній на „старійший стіл“ Русі і закріплення його за старшими Мономаховичами.

Діяльність Володимира Мономаха чи не найкраще з-поміж князів початку XII ст. висвітлили джерела, однак положення „ряду“ ніде вичерпно не описано. *Поучення* — унікальний текст, написаний самим Володимиром, — не містить і натяку на плани „династичної реформи“. Зміст

¹ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь.— Москва, 1993.— С. 70—72, 79. Дослідник мав попередників, котрі висловлювали схожі ідеї: Сергія Соловйова, Василя Сергеевича та Михайла Грушевського. Див.: Соловьев С. М. История отношений между князьями Рюрикова дома.— Москва, 1847.— С. 140—142; Сергеевич В. И. Вече и князь.— Москва, 1867.— С. 172—173; Грушевський М. С. Історія України-Русі.— К., 1992.— Т. II.— С. 131—132.

² Голочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 166—167; Назаренко А. В. Владимир Мономах и киевское престолонаследие: традиция и попытка реформы // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004 год.— Москва, 2006.— С. 279—290; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики.— Москва, 2006.— С. 75—76; Карпов А. Великий князь Владимир Мономах.— Москва, 2015.— С. 162—164.

проекту „конституційних змін“ та самий факт його існування дослідники вгадують за ретроспективними коментарями літописів і конфігурацією подій.

1117 р. Володимир відкликав до себе з Новгороду свого старшого сина Мстислава, котрий після смерті батька 1125 р. став київським князем. 1132 р. Мстислав помер і, як сповіщає *Київський літопис*, передав своє княжіння та дітей брату Ярополкові Володимировичу: „[...] оставивъ кнѣжение брату своему Ярополку ему же и дѣти свои съ Бмѣ на руцѣхъ предасть“³.

Як тільки Ярополк сів на київському столі, він швидко посадив у Переяславлі (де сам перед тим князував) племінника Всеволода Мстиславича, переведеного з Новгороду. *Суздальський літопис*, збережений у списках типу *Лаврентійського* (далі — *Лавр.*), описує цю акцію так: „Ярополкъ приведе Всеволода Мстиславича . из Новагорода . и да ему Переяславль по хрѣному цѣлованью . акоже сѧ баше оуряди³ с братомъ своимъ Мстиславомъ . по ѡтню повелѣнью . акоже баше има далъ Переяславль съ Мстиславо⁴“⁴.

Невдовзі суздальський князь Юрій Володимирович, молодший брат Ярополка, вигнав Всеволода з Переяславля. Проте київський князь не дав йому тут закріпитися, а замість Всеволода посадив на переяславський стіл іншого Мстиславича — Ізяслава: „[...] и сѣде Гюрги дѣи . й . и въведе и Ярополкъ хрѣного ради цѣлованья . и посла по другаго Мстиславича . [по Изяслава] в Полтѣскъ . и приведе и с клатвою“⁵.

Під 1145 р. у *Київському літописі* наведено слова тодішнього київського князя Всеволода Ольговича, в яких той описував спосіб передачі влади між трьома своїми попередниками: „Володимиръ посадилъ Мстислава . сѧ своего . по собѣ в Киевѣ а Мстиславъ Ярополка брата своего . а се а мольвлю ѡже ма Бѣ поиметь . то азъ по собѣ даю . брату своему . Игореву Киевъ“⁶.

В межах гіпотези про „реформу“/„ряд“ Володимира Мономаха всі ці повідомлення інтерпретують так.

Володимир наблизив до себе Мстислава і таким чином офіційно призначив спадкоємцем трону. „За повелінням батька“ Мстислав уклав із братом Ярополком угоду, закріплену обрядом цілування хреста. Угода стосувалася схеми спадкування: після Володимира у Києві мав сісти Мстислав, а у Переяславлі — Ярополк; по смерті Мстислава київський стіл мав успадкувати Ярополк, але забезпечити подальшу передачу влади синам Мстислава. Переведення Всеволода до Переяславля означало, що Мстиславич офіційно став наступним у черзі на Київ. Згодом Всеволод Ольгович у своїй „промові“ згадував передачу київського столу від Володимира до Мстислава та від Мстислава до Ярополка, чим підтверджував успіх „реформи“.

Отож у діях Володимира, Мстислава і Ярополка простежують системність, яка мала б засвідчувати план закріпити Київ за старшими

³ Полное собрание русских летописей.— Москва, 1998.— Т. 2: Ипатьевская летопись (далі — Ипат.)— Стб. 294.

⁴ Полное собрание русских летописей.— Ленинград, 1926—1928.— Т. 1: Лаврентьевская летопись (далі — Лавр.)— Стб. 301.

⁵ Лавр.: 301—302.

⁶ Ипат.: 317—318.

нащадками Володимира Мономаха в обхід молодших родичів. Найбільш імовірним автором цього проєкту, здавалося б, є саме Володимир.

Наскільки обґрунтована така інтерпретація наведених текстів? За більш ніж столітнє існування гіпотези про „реформу“ Володимира Мономаха її критичний перегляд так і не було здійснено. Ця стаття має на меті хоча б частково прояснити ситуацію.

Події киеворуської політичної історії першої третини XII ст. висвітлено у трьох нарративних пам'ятках: *Київському літописі*, *Суздальському літописі* та *Новгородському Першому літописі* (старшої редакції). *Київський* і *Суздальський літописи*, що представлені у списках типу *Іпатіївського* (далі — *Іпат.*) та *Лаврентіївського літописів*, мають значні ділянки спільного тексту (далі — *Іпат.*, *Лавр.*). За першу половину XII ст. у більшості випадків він відображає той літопис (судячи зі змісту, *Київський*), що лежав в основі нині відомих *Київського* і *Суздальського літописів*⁷. Існування цього спільного тексту дає текстологічний критерій (який утім працює у комплексі з методиками внутрішньої критики тексту) відокремлення раннього шару цих літописів від порівняно пізніших розширень. Це важливо для аналізу фрагментів *Київського* і *Суздальського літописів*, що оповідають про історію київського столу в 20—30-х рр. XII ст. Адже якщо джерельною основою гіпотези про „реформу Мономаха“ виявляться пізніші нашарування літописних текстів, це ставитиме під сумнів її (гіпотези) доцільність.

Повідомлення про перехід влади від Володимира до Мстислава у *Київському*, *Суздальському літописах* і *Новгородському першому літописі* (старшої редакції) не містять нічого, що вказувало б на „реформу Мономаха“. *Київський літопис* зазначає, що після смерти Володимира його сини розійшлися у волості „идеже баше комуждо ихъ раздаялъ волости“⁸. Це типовий випадок: князь-батько помирає, а сини опиняються у волостях, якими їх наділив отець. Перерозподілу столів, який би міг свідчити про запровадження „нового порядку“, Володимир не зробив. Усі його сини залишилися там, де й сиділи задовго до смерти князя*.

У спільному тексті *Київського* і *Суздальського літописів* повідомлено, що по Володимирі „Мъстиславъ . старѣишии снѣ его . сѣде на столѣ в Києви“ (*Київський літопис*) / „сѣде Къиквѣ . Мстиславъ снѣ кго старѣишии“ (*Суздальський літопис*). У викладі *Новгородського Першого літопису* (старшої редакції): „Прѣставися Володимиръ великийи Къевѣ, сынъ Всѣволожь; а сына его Мъстислава посадиша на столѣ отци“⁹. Ситуацію описано стандартно: по смерті київського князя на столі сідає його стар-

⁷ Сценарій спорідненості *Київського* і *Суздальського літописів* залишається предметом дискусій. Традиційно в історіографії переважала думка, що *Суздальський літопис* дає скорочений варіант київського літописання. Нещодавно Тетяна Вілкул запропонувала зворотну схему: *Київський літопис* — це результат переробки і доповнення *Суздальського літопису*. Див.: Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*.— Cambridge; Massachusetts, 2005.— Vol. XIII.— N 1.— С. 21—80.

⁸ *Іпат.*: 289.

* Мстислав був біля батька ще з 1117 р., Ярополк з 1113/1114 рр. сидів у Переяславлі, не пізніше 1120 р. Юрій опинився у Суздалі, Андрій з 1119 р. сидів у Володимирі. Тільки В'ячеслав між 1113/1114 рр. і 1127 р. „переїхав“ зі Смоленська до Турова.

⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ).— Москва; Ленинград, 1950.— С. 21.

ший син. Хроніст нічого не відзначає про незвичайне становище Мстислава і його нащадків. Жодного натяку на „заповіт“ і „реформу“.

Перехід влади до Ярополка у спільному тексті *Іпат.*, *Лавр.* та *Новгородського Першого літопису (старшої редакції)* описано так само без додаткових деталей. Тільки в індивідуальних читаннях *Київського* і *Суздальського літописів* з'являються „примітки“ до початкової історії правління Ярополка. Ці примітки й стали ключовою підставою для розгортання О. Пресняковим гіпотези про „ряд“ Володимира Мономаха.

У статті 1132 р. *Суздальського літопису* міститься коротка ремарка з двох фраз, яка „пояснює“, чому Ярополк Володимирович перевів Всеволода Мстиславича з Новгорода до Переяславля. У ширшому контексті джерел вона виглядає так¹⁰:

— „В лѣтѣ . ҃҃҃ . ҃҃҃ . ҃҃҃ . Престависѧ Мстиславъ снѣ Володимѣрь . мѣца . априѣ . въ . днѣ . днѣ“.

— „И сѣде по немь браѣ его Ярополкъ княжа Къїевѣ . людєе бо Къїяне послаша по нь“.

— „В то же лѣтѣ . Ярополкъ приведе Всеволода Мстиславича . из Новгорода . и да єму Переяславль“.

— „[...] по хрѣному цѣлованью . акоже сѧ баше оурадиѣ с братоѣ своиѣ Мстиславомь“.

— „[...] по ѡтню повелѣнью . акоже баше има далъ Переяславль съ Мстиславоѣ“.

— „[...] съ заоутрѣя сѣде в неѣ . а до ѡбѣда въгна и Гюрги . приѣхавъ с полкоѣ на нь . и сѣде Гюрги днѣи . й . и въведе и Ярополкъ хрѣнаго ради цѣлованья . и посла по другаго Мстиславича . [по Изаслава] в Полтескъ . и приведе и с клатвою“.

Виділених фраз немає в *Іпат.*, *Лавр.* Це дає право запідозрити їх пізніше датування порівняно зі спільним текстом *Київського* і *Суздальського літописів*. Повільно перечитаймо „пояснювальну“ ремарку:

— „[...] по хрѣному цѣлованью . акоже сѧ баше оурадиѣ с братоѣ своиѣ Мстиславомь“.

— по ѡтню повелѣнью . акоже баше има далъ Переяславль съ Мстиславоѣ“.

Привертає увагу тотожна структура речень, побудованих наче за одним шаблоном. Вони є відступами, що переривають виклад подій і подають їх *інтерпретацію* через відсилання до інших подій, які нібито сталися в минулому. Впадає в око надлишковість пояснень. Вони пропонують два незалежні, якщо не взаємовиключні, сценарії: договір між братами, скріплений хресним цілуванням, і повеління батька.

Поява ремарки створила синтаксичний збій: „Ярополкъ приведе **Всеволода Мстиславича** . из Новгорода . и да **єму Переяславль** [по хрѣному цѣлованью . акоже сѧ баше оурадиѣ с братоѣ своиѣ Мстиславомь . по ѡтню повелѣнью . акоже баше има далъ Переяславль съ Мстиславоѣ.] съ заоутрѣя **сѣде в неѣ** . а до ѡбѣда **въгна и** Гюрги“.

Взяті у квадратних дужках речення розривають виклад так, що слова „сѣде в неѣ“ і „въгна и“ втрачають зв'язок із суб'єктом — згаданим раніше Всеволодом Мстиславичем.

¹⁰ Лавр.: 301—302.

Вказані особливості фрагмента можна зрозуміти як спробу редагування тексту (можливо, спершу, глосу редактора¹¹) шляхом „нагромидження“ пояснень описаних подій.

Редактор *Суздальського літопису* не мав у розпорядженні достатніх відомостей ані про Переяславль першої третини XII ст., ані про місця перебування Мстислава та Ярополка Володимировичів перед смертю батька. Зі спільного тексту *Іпат.*, *Лавр.* відомо, що невдовзі після смерті Володимира Мономаха 1125 р. (за хронологією *Лавр.*) Ярополк княжив у Переяславлі. Під цим же роком відзначено, як він відбив атаку половців: „Ярополкъ . оукрѣпивъса Бѣю помощю . не жда иноѣ помощи ни брата . ни другаго . токмо с Переяславци своими“¹². Але чи княжив Ярополк там раніше і де сидів Мстислав між прибуттям із Новгорода і смертю Володимира, не було зрозуміло. З попереднього тексту *Лавр.* не можна було дізнатися, що Ярополк сів у Переяславлі ще у 1113/1114 рр., а також, що приведеному з Новгорода 1117 р. Мстиславу Володимир надав Білгород. Обидва повідомлення читаються тільки в *Іпат.*

Не маючи іншої інформації, редактор намагався осмислити наявний у нього текст *Суздальського літопису*. Як видається, метою цього „суздальського“ доповнення до тексту *Іпат.*, *Лавр.* було пояснити, чому Ярополк наполегливо саджав у Переяславлі синів Мстислава (спершу Всеволода, згодом Ізяслава).

Під 1125 р. у *Суздальському літописі* є ремарка, якої немає у спільному тексті *Іпат.*, *Лавр.*, що після утвердження Мстислава на київському столі „Ярополкъ браѣ кго иде Переяславлю“. Вона суперечить повідомленню *Іпат.*, якому немає підстав не довіряти, про княжіння Ярополка у Переяславлі з 1114 р. Це може означати, що редактор *Суздальського літопису* по-своєму „реконструював“ історію переяславського столу. А саме: Ярополк став переяславським князем тільки після смерти батька, а до того у Переяславлі князував Мстислав.

Це припущення давало змогу суздальському книжникові раціоналізувати поведження Ярополка з Мстиславичами, якщо переяславський стіл — це їхня отчина. Тоді знаходять розгадку слова „по ѡтню повелѣнью . акоже бѣше има даль Переяславль съ Мстиславоѡ“¹³. У цій глосі втілювалося уявлення редактора про те, що у Переяславлі за волею Володимира Мономаха послідовно сиділи Мстислав і Ярополк. Відповідно після переходу Ярополка до Києва там мав сісти син Мстислава.

Редактору *Суздальського літопису* явно цікавила доля переяславського столу, який до монгольського завоювання 1239 р. був під пильною увагою суздальських князів*. Його „реконструкція“ подій 1110—1130-х рр. могла ґрунтуватися на подальшому досвіді князів суздальської династії. У середині XII ст. Переяславлем послідовно керували Ростислав та Гліб Юрійовичі, а на початку XIII ст. — Ярослав Всеволодович, якого на південний стіл відправив батько. Наприкінці XII — на початку XIII ст. суздальські князі наголошували на своєму походженні від Володимира Мо-

¹¹ Т. Вілкул висловлювала припущення, що цей вислів — „ампліфікація-роз’яснення“, однак свою думку не розвинула. Див.: Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи... — С. 36 (прим.).

¹² *Лавр.*: 295. „Своими“ читається тільки у *Лавр.*

* Зі середини XII ст. тут закріпилися нащадки Юрія Довгорукого, а у першій половині XIII ст. його тримали переважно діти й онуки суздальського князя Всеволода Юрійовича.

номаха. Вони були генеалогічно старшими у „Володимировому племені“. Це, серед іншого, давало їм право претендувати на Переяславль — отчину Володимира. У ремарках про передачу Володимиром Мономахом Переяславля Мстиславу і Ярополку суздальський хроніст конструював прецедент, що легітимізував політику Всеволода Велике Гніздо. Посилаючи синів до південного міста, цей князь нібито продовжував традицію, яку започаткував його дід.

Як результат переосмислення тексту можна пояснити й появу другої глоси — про договір і хресне цілування між Ярополком і Мстиславом. У спільному тексті *Ипат.*, *Лавр.* розповідається про те, що Юрій Володимирович (Довгорукий) вигнав Всеволода Мстиславича з Переяславля того ж дня, коли він туди прийшов за викликом Ярополка. Через вісім днів, однак, Ярополк вивів Юрія з Переяславля „хрѣнаго ради цѣлованья“¹³. Суздальський редактор міг зрозуміти, що йшлося про хресне цілування між Ярополком і Мстиславом з приводу подальшої долі переяславського столу. Судячи з усього, на цій підставі він і вставив вище друге пояснення дій Ярополка: „по хрѣному цѣлованью . акоже сѧ бѧше оуради^а с брато^а свои^а Мстиславо^а“. Насправді, як випливає з тексту, йшлося про хресне цілування між Ярополком і Юрієм щодо гарантій прав останнього. Це була ситуативна домовленість, завдяки якій вдалося „вивести“ Юрія з Переяславля без збройного конфлікту.

Таким чином, додаткові ремарки *Суздальського літопису* у статті 1132 р. мають цілком літературне походження. Цей фрагмент літопису є не оригінальним „історичним повідомленням“, а пізнішим „нарративним поясненням“. У ньому немає нічого нового для руської правосвідомості. Надання князем-батьком волостей своїм синам та угода братів за допомогою хресного цілування — це входило до „базового набору“ князівських практик XII ст.

Важливо підкреслити, що в ремарках про договір Мстислава з Ярополком та „повеління“ Володимира Мономаха немає й натяку на заповіт Володимира Мономаха про спадкування Києва. Редактора *Суздальського літопису* тут цікавить винятково доля переяславського столу. Характерно, що утвердження Ярополка на київському столі суздальський редактор пояснює не заповітом батька чи домовленістю з братом, а волею киян: „людѣ бо Кѣянѣ послаша по нь“¹⁴.

Іншу версію події пропонує *Київський літопис*. До спільного тексту *Ипат.*, *Лавр.* він додає, що Мстислав „оставивъ кнѣженіѣ брату своему Ярополку єму же и дѣти свои съ Бѣ на руцѣ предасть“¹⁵.

Чи слід, за О. Пресняковим, розуміти це зауваження в тому сенсі, що брати виконували „ряд“ Володимира Мономаха? Чи йдеться про окремий „заповіт“ Мстислава Ярополку? Чи тут, зрештою, описано просто факт подальшого „патронату“ Ярополка над Мстиславичами?

Перший варіант слід одразу відкинути. У тексті немає відсилання до Володимира. Передачу княжіння і „дітей на руки“ представлено винятково як справу Мстислава і Ярополка.

¹³ Так у *Лавр.* В *Ипат.*: „[...] за хрѣтноѣ челованиѣ“.

¹⁴ Імовірно, ця ремарка зроблена за аналогією з пізнішою подією, що зафіксована також і в *Ипат.*: „И вниде Игорь в Кѣевъ . и не годно бы^с людемъ . и послаша^с Переяславу лю^с къ Изяславу рекуще . поиди кнаже хочемъ тебе“. *Лавр.*: 313; *Ипат.*: 322—323.

¹⁵ *Ипат.*: 294.

Ремарка оперує двозначними поняттями. Дієслова „оставити“ і „предати“ можуть означати як свідому дію Мстислава (заповіт), так і констатацію фактичного стану речей після його смерті (княжіння і діти Мстислава „залишилися“ Ярополку).

На вибір між цими тлумаченнями впливає з'ясування текстологічного статусу ремарки. Варто розглянути її у ширшому контексті:

„Престависѧ . блгѡвѣрнѣи кнѣзь Мъстиславъ Володимѣрь снѣ оставивъ кнѣжение брату своему Ярополку ему же и дѣти свои съ Бмѣ на руцѣ предасть. престависѧ Мъстиславъ . априла въ ѣї празной недѣлѣ . в пѧтокъ . положенъ бы^с оу цркви сѣго . Федора . юже бѣ самъ създаль а Ярополкъ вниде в Києвъ . въ зї днѣ в недѣлю“.

Брак наведеної фрази у тексті *Ипат.*, *Лавр.* та її розташування між двома тавтологічними зворотами „престависѧ Мъстиславъ“¹⁶ вказують на її вставну природу, а звідси — на порівняно пізню появу. Про це може свідчити і стилістична відмінність першої половини наведеного уривка від другої. У першій бачимо вишукані розлогі звороти („блгѡвѣрнѣи кнѣзь Мъстиславъ Володимѣрь снѣ“, „съ Бмѣ на руцѣ предасть“), очікувані у редакторському тексті, у другій — протокольну сухість анналів. Зважаючи на це, варто схилитися до висновку про ретроспективний характер зауваження щодо „передачі“ Мстиславичів „на руки“ Ярополку.

Стилістика ремарки („на руцѣ предасть“) має створити враження, ніби Мстислав доручив Ярополку опіку над неповнолітніми „въ отца мѣсто“. Проте на момент смерті старшого Володимировича його сини, зокрема фігуранти подальших подій, уже були у цілком зрілому віці. Перед нами, отже, літературний прийом. Його можна розуміти як пояснення/виправдання дій Ярополка, котрий завзято керував племінниками, переміщуючи їх з одного стола на інший.

Отже, розглянутий уривок статті 1133 р. *Ипат.* не може вважатися свідченням про „ряд Мономаха“. Не дає він достатніх підстав припускати також і „заповіт Мстислава“ чи якусь спеціальну угоду з Ярополком. Натомість його слід вважати спробою читача-редактора пояснити політику Ярополка.

Тепер єдиним текстом з „комплексу свідчень“ про „реформу Володимира“ залишається „промова“ Всеволода Ольговича зі статті 1145 р. *Київського літопису*: „Володимиръ посадилъ Мъстислава . снѧ своего . по собѣ в Києвъ а Мъстиславъ Ярополка брата своего . а се а мольвлю ѡже ма Бѣ поиметь . то азъ по собѣ даю . братоу своему . Игореву Києвъ“¹⁷.

Контекст „промови“ такий. Незадовго до своєї смерті Всеволод привів до присяги-хрестоцілування своїх рідних (Святослава й Ігоря) і двоюрідних братів (Володимира та Ізяслава Давидовичів), а також Ізяслава Мстиславича: „[...] ре^с имъ Всеволодъ . Игорю цѣлоуи крѣтъ яко имѣти братью въ любовь . а Володимиръ и Стѡславъ . и Изяславъ цѣлоуите крѣтъ ко Игореву . что въ начнеть даяти . но по воли а не по ноужи . и цѣловаша на всеи любви крѣтъ“¹⁸.

¹⁶ Про цей текстологічний маркер вставних текстів, який було доведено на матеріалі Галицько-Волинського літопису, див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія / За ред. О.П. Толочка; НАН України, Ін-т історії.— К., 2020.— С. 15.

¹⁷ *Ипат.*: 317—318.

¹⁸ *Ипат.*: 318.

Ритуал був покликаний затвердити згоду князів на успадкування київського столу Ігорем Ольговичем. За допомогою наведеного „історичного екскурсу“ Всеволод нібито доводив своє право на таке розпорядження.

Сюжету про заходи Всеволода з передачі влади Ігорю повністю немає у *Лавр.*, однак до пізніх інтерполяцій його віднести не можна. У цьому випадку, схоже, *Суздальський літопис* просто не повністю відобразив своє київське джерело. Ця розлога і детальна оповідь не демонструє явних ознак редагування і вставок. Та головне, що початок історії належить до спільного тексту *Ипат.*, *Лавр.* Під час походу на Володимира галицького 1144 р. Ігор Ольгович скаржився братові: „[...] не хочещи ми добра . про што **ми ѡбрелѣ єси Києвъ** . а приятльи . ми не даси приимати“¹⁹. Отже, свідчення про намір Всеволода заповісти київський стіл Ігорю слід вважати цілком достовірними.

Втім використання наведеної у *Київському літописі* „промови“ Всеволода як доказу існування „реформи Мономаха“ викликає низку застережень.

Промови персонажів середньовічних хронік найчастіше належать до категорії *oratio ficta* і, отже, відображають радше уявлення / задуми книжників, аніж реальні слова учасників подій. Але припустимо, що у *Київському літописі* наведено дійсну промову Всеволода чи принаймні передано позицію князя.

Неозброєним оком видно, що у тексті йдеться про два *різні* розпорядження, Володимира і Мстислава. Тут немає ідеї єдиного заповіту Володимира Мономаха, який би встановлював порядок на декілька поколінь уперед. Отже, доказом гіпотетичної реформи „промова“ Всеволода служити не може.

Чи варто в такому разі бачити у тексті достовірне свідчення про два окремі заповіти князів, котрі „саджали“ у Києві своїх наступників?

В описах сідання на стіл князь міг виступати і як активний суб'єкт ритуалу („сѣде на столѣ“), і як пасивний об'єкт дій інших („посадиша на столѣ“) ²⁰. Власне, така картина спостерігається у паралельних повідомленнях про успадкування Києва Мстиславом 1125 р. Згідно з *Київським літописом*, „Мьстиславъ . старѣишии сѣъ его . **сѣде на столѣ** в Києви“. Водночас у *Новгородському Першому літописі (старшої редакції)* стверджується, що „Мьстислава **посадиша на столѣ** отци“²¹. Така варіабельність цілком стандартна, вона пов'язана з відмінністю наративних настанов і стилістики окремих літописів. Подібні різночитання вказують радше на різницю перспектив і дескриптивних прийомів, аніж на протилежні сценарії реальних подій. У нашому випадку вираз „Володимиръ посадилъ Мьстислава“ можна було б легко замінити на „по Володимири сѣде Мьстиславъ“.

Однак перспектива і риторична стратегія Всеволода або хроніста потребувала саме такого представлення недавньої історії київського столу, яке подано в *Київському літописі*. Розподіл активних і пасивних ролей

¹⁹ *Ипат.*: 316; *Лавр.*: 312.

²⁰ Про стандартні моделі розподілу активних і пасивних ролей у давньоруських наративах див.: Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI—XIII вв.— Москва, 2009.— С. 113—225.

²¹ *НПЛ.*— С. 21. Останнє слово слід читати „отѣ“ — так у молодшій редакції літопису. Див.: Там само.— С. 205.

князів у „промові“ Всеволода не випадковий. Він „римується“ з активною позицією Ольговича, котрий планував „дати по собѣ Києвъ“ брату Ігорю. „Історичний екскурс“ Всеволода зобразив передачу влади між Володимиром, Мстиславом і Ярополком у вигляді послідовних „посаджень“ спадкоємців для того, щоб „винайти традицію“, до якої Ольгович міг би приєднатися. Всеволод ніби переконував, що „не він перший почав“, і його непересічний проєкт заповісти Київ братові²² лише наслідував попередні прецеденти²³.

Зважаючи на наративний контекст і риторичну функцію слів Всеволода (незалежно, справжніх чи вигаданих), їх не слід переоцінювати. Вони є ретроспективним і тенденційним узагальненням попередньої історії.

Підсумовуючи цю частину статті, можна стверджувати, що ідея про „реформу“ Володимира Мономаха не має достатніх текстуальних підстав. Ретроспективні повідомлення *Суздальського* і *Київського літописів*, у яких бачать відсилання до „політичного заповіту“ князя, прямо не вказують на зміну порядку престолонаслідування. Вони взагалі оповідають різні історії: про переяславський та київський столи відповідно. Водночас ці повідомлення *Київського* і *Суздальського літописів* виявляються переважно інтерпретаційними доповненнями пізніших редакторів. Тільки дослідниця уява О. Преснякова збрала докупи ці не пов'язані між собою фрагменти хронік та перетворила їх на цілісний комплекс свідчень про „реформу престолонаслідування“. Красиву гіпотезу некритично перейняла подальша історіографія.

„Ряд“ Володимира Мономаха у колі князівських „заповітів“

Уявний „заповіт Мономаха“ вибивається з ряду прикладів, коли хроніки сповіщають про спроби князів визначити спадкоємця свого столу. У статті 1054 р. „*Повісти временних літ*“ хроніст пише про суть „Заповіту Ярослава“²⁴ (котрий, однак, має ознаки літературного конструкту²⁵). Подібно *Київський літопис* під 1145 р. розповідає про намір київського князя Всеволода Ольговича утвердити своїм наступником брата Ігоря²⁶ (детальніше див. далі). Схожа історія вміщена у тому ж джерелі під 1187 р. Галицький князь Ярослав Володимирович збирався передати стіл синові від наложниці Олегу в обхід старшого, Володимира²⁷. До подібного

²² Характерно, як *Київський літопис* представляє реакцію невдоволених Ігорем киян. Вони не хочуть бути предметом заповіту: „не хоцѣмъ . быти акы в задничи“. Ипат.: 323.

²³ У викладі давньоруських хронік князі іноді посилаються на історичні прецеденти. Проте такі відсилання зазвичай містять тенденційні викривлення. Наприклад, під 1195 р. у *Київському літописі* наведені слова Рюрика Ростиславича до чернігівських князів про те, що їхні „сфери впливу“ розділив „дѣдъ нашъ . Ярославъ по Дьньпръ“. Ипат.: 688. З тексту „*Повісти временних літ*“ відомо, що поділ Руської землі по Дніпру був результатом угоди між Ярославом і Мстиславом 1026 р. Натомість Рюрик приписує поділ правобережних і лівобережних Рюриковичів тільки київському князю.

²⁴ Ипат.: 150; Лавр.: 161.

²⁵ Franklin S. Some apocryphal sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers. New Series.— Oxford, 1982.— Vol. 15.— P. 6—12; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь.— К., 1998.— С. 174—177.

²⁶ Ипат.: 317—318, 320—321.

²⁷ Ипат.: 656—657.

заходу вдався перед смертю 1212 р. князь *Суздальської землі* Всеволод Велике Гніздо. Він вирішив передати свій стіл у місті Володимирі не старшому синові Костянтину, а наступному — Юрію²⁸. В усіх чотирьох випадках розповіді про заповіти князів викладені прямо і в належних місцях. Натомість висновок про „політичний заповіт“ Володимира Всеволодовича побудовано на ретроспективних і, як було показано, ненадійних ремарках, зроблених з приводу інших подій.

За логікою О. Преснякова і його послідовників, реформа престолонаслідування засвідчується вже навіть самою послідовністю князів: Володимир, Мстислав, Ярополк. Якщо описати абстрактно: після батька князять послідовно його старший син і один чи декілька наступних за віком. На тлі історії київського князіння від кінця X — до середини XIII ст. подібна модель переходу влади не нова і добре відома. Вона домінувала від другої половини X — до першої половини XII ст.:

Святослав (батько) — Ярополк (старший син) — Володимир (молодший син);

Володимир (батько) — Святополк (старший син) — Ярослав (молодший син);

Ярослав (батько) — Ізяслав (старший син) — Святослав (молодший син) — Всеволод (молодший син);

Володимир Мономах (батько) — Мстислав (старший син) — Ярополк (молодший син).

Володимир, Мстислав і Ярополк реалізували цю модель не вперше, щоправда, востаннє у киеворуській практиці. Помітно, що перші три серії правлінь становлять безперервну лінію. Тільки між третьою і четвертою серіями сталася перерва, коли на київському столі сидів Святополк Ізяславич. Саме він вибивається з ряду. Володимир Мономах і його сини продемонстрували повернення до традиції.

Випадок Володимира, Мстислава і Ярополка вирізняється лише тим, що передача влади між трьома князями відбулася у винятково мирний спосіб*. І це не дивно. Після загибелі Ярослава Святополчича 1123 р. родина Володимира Мономаха не мала сильних конкурентів, які б могли втрутитися в київські справи. До смерти Володимира склалася ієрархія його синів, старші з яких вже були аж ніяк не юнаками. На 1125 р. від першого шлюбу Володимира Мономаха залишилося троє синів: Мстислав, Ярополк і В'ячеслав. Авторитет первістка Мстислава був безсумнівний. Через сім років після його смерти у Ярополка як нового „старійшини“ також не було явних суперників. Отже, уникнення конфлікту немає потреби пояснювати через особливий „заповіт“ чи „реформу“, якої б дотримувалися старші Володимировичі. Цього разу конфлікт виявився непотрібним при спадкуванні столу Мстиславом і Ярополком²⁹. Стає очевидним,

²⁸ Про це мовчить *Лаврентійський літопис*. Про „заповіт Всеволода Юрійовича“ відомо з *Літописця Переяслава-Суздальського*, що відображає іншу версію *Суздальського літопису*. Див.: Полное собрание русских летописей.— Москва, 1995.— Т. 41: Летописец Переяслава-Суздальского.— С. 129.

* Володимир Святославич убив брата Ярополка; Ярослав Володимирович воював і врешті переміг Святополка; Ізяслава Ярославича вигнали з Києва брати.

²⁹ Про конфлікт як невід'ємний складник киеворуської політичної культури див.: Tolochko O. „All the Happy Families...“ The Rurikids in the Eleventh Century // *The Neighbours of Poland in the 11th Century* / Ed. by P. Urbańczyk.— Warsaw, 2002.— P. 155—168.

що схема передачі влади принципово новою не стала. Вона лише спрацювала без силового регулятора*.

Гіпотеза про „ряд“ Володимира Мономаха передбачає той унікальний для давньоруської історії випадок, коли князь вирішує долю не тільки синів, а й онуків, та визначає передачу влади кількома поколіннями нащадків. Такий проєкт не має ані текстуальних підтверджень (як показано раніше), ані достовірних аналогів і обґрунтування в рамках киеворуської політичної культури. Всі відомі реальні чи фіктивні заповіти руських князів стосувалися тільки безпосереднього спадкоємця: сина чи брата. Ярослав Володимирович нібито дав Київ старшому синові, Всеволод Ольгович передав стіл брату, Ярослав галицький та Всеволод суздальський віддавали свої головні міста синам. Покоління онуків (чи тим паче більш далеких нащадків) залишалися поза горизонтом планування³⁰.

Князівські „заповіти“ домонгольської доби завжди маркували аномальні ситуації відходу від стандартних правил гри. Ярослав галицький і Всеволод суздальський намагалися передати свої столи молодшим синам в обхід старших. Аномалія Всеволода Ольговича полягала в іншому. Цей князь з чернігівської лінії Рюриковичів був узурпатором, адже Київ не був його отчиною. За всю попередню руську історію від кінця X ст. це був перший випадок, коли у головному місті Русі на столі утвердився князь, чий батько (Олег Святославич) на київському столі не сидів. Передаючи владу молодшому братові Ігорю, Всеволод намагався не тільки залишити Київ у руках своєї родини³¹, а й легітимізувати власне становище. Якщо довіряти духу (коли не букві) його „промови“, Всеволод маскував своє новаторство під продовження старої традиції.

За домонгольський період руської історії відомо лише три достовірні приклади призначення князями наступників, але всі завершилися провалом³². Подібні заходи не мали практичного сенсу, адже жодних дієвих інструментів впливу на ситуацію після своєї смерті князь не мав. Це виразно демонструє казус із „заповітом“ Всеволода Ольговича.

Як впливає з оповіді *Київського літопису*, Всеволод не міг з власної волі посадити Ігоря по собі в Києві. Утвердження нового князя на столі залежало не від наміру попередника (точніше, не так від нього), а від згоди живих на момент появи вакантного місця родичів. Власне, через це Всеволод не брав формальної участі у хрестоцілуванні. Зібрані князі

* Всеволод Ольгович, який здобув Київ унаслідок збройної боротьби після смерті Ярополка Володимировича, прагнув повторити ту саму модель, що працювала попередні 150 років. Такий буквальний сенс і має промова Всеволода. В ній узагальнено досвід попередників для того, щоб його зімітувати.

³⁰ Tolochko O. „All the Happy Families...“ — P. 165—166. За влучним спостереженням Олексія Толочка, у кожному новому поколінні князівська родина утверджувала і формувала себе заново. Інша річ, що зі середини XII ст. родина розрослася настільки, що кілька генерацій співіснували, і, замість змагання в межах одного покоління, на перший план вийшло змагання кланових груп князів. Див.: Там само.— P. 167.

³¹ Справді, він створив прецедент, до якого могли апелювати всі подальші київські князі чернігівської династії. Огляд правління Всеволода у Києві див.: Dimnik M. *The Dynasty of Chernigov 1054—1146.*— Toronto, 1994.— P. 349—415.

³² Порівняно успішніший „Заповіт Ярослава Мудрого“ є радше літературним конструктом і належить до тієї ж категорії уявних „реформ“, що і „ряд“ Володимира Мономаха. Цілком реальний і втілений у грамотах заповіт Володимира Васильковича 1286—1287 рр. відображав уже іншу правосвідомість та нові умови „монгольської доби“. Див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія.— С. 609—626.

складали присягу Ігорю, а той — їм навзаєм. Хроніка запевняє, що Ізяслав Мстиславич цілував хрест під примусом, „ноужа бы^ѣ цѣловати крѣтъ“. Крім взаємної присяги князів, Всеволод ініціював проведення ритуалу визнання свого наступника „киями“. Вони цілували хрест Ігорю³³. Всеволод тільки взявся організувати і проконтролювати те, що за „нормальних умов“ могло б статися лише після його смерті.

Чи не єдиним інструментом впливу на подальшу ситуацію був примус князів до присягання Ігорю як майбутньому київському князю. „Десигнація“ Ігоря була неможлива без ритуальної „скрепи“. До 1145 р. спроби призначення князя-наступника за допомогою спеціального ритуалу не відомі³⁴. Отож Всеволод Ольгович був першим, хто вирішив передати владу за заповітом і закріпити своє розпорядження обрядом хрестоцілування³⁵. Втім, як показав час, зі смертю Всеволода клятва на хресті втратила силу в очах князів. Звичайні правила гри взяли гору над інновацією.

На тлі екстремальних випадків XII — початку XIII ст., коли окремі князі вдавалися до заповітів, ситуація Володимира Мономаха і його синів виглядає цілком ординарною. Володимир не був у загроженому чи нелегітимному становищі, його спадкоємцем у Києві став старший син, при переході влади не було використано жодних спеціальних ритуалів. Жодних симптомів „десигнації“ Мстислава і тим паче „реформу“. Ймовірно бажання Володимира передати стіл Мстиславу повністю узгоджувалося з „нормальним“ порядком речей у культурі влади Рюриковичів. Те саме варто сказати про перехід влади у Києві до Ярополка після смерті старшого брата. Спеціальний заповіт був просто не потрібен Володимирі, а згодом і Мстиславу.

Гіпотеза про „реформу Мономаха“ є породженням „юридичного“, структуралістського у своїй суті підходу до давньоруської політичної історії. У межах цього підходу дослідницька „машина“ працює на виявлення „правових“ структур: „норм княжого права“, ухвал „з’їздів“, „заповітів“, „реформ“ тощо. Вчинки проти „норм“ розцінюються як „порушення“ — моменти напруги між *de facto* і *de jure*³⁶.

Однак „юридичне“ прочитання історії князівських взаємин недоречно за умов не інституціонального, а персонального характеру влади. У цьому світі *de jure* і *de facto* строго не розрізняються, а „королі“ мають „одне тіло“. Сама постановка питання про „реформи“ чи зміни „порядку престолонаслідування“ видається некоректною і анахронічною. Натомість продуктивнішим підходом слід вважати перенесення уваги з абстрактних тривалих структур на конкретних осіб і короткотермінові ситуації.

³³ Іпат.: 320—321. Обговорення цього сюжету див.: Vukovic A. The Ritualisation of Political Power in Early Rus' (10th—12th centuries) (Doctoral thesis).— University of Cambridge, 2015.— P. 83—87; [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/266696/ThesisAVukovichCorrected.pdf?sequence=1>

³⁴ Це відзначав О. Пресняков. Див.: Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь.— С. 80.

³⁵ Згодом аналогічно намагався закріпити свій заповіт і Ярослав Володимирович галицький: „[...] приводи Володимѣра ко хрѣтоу . и моужи Галичкѣя на сѣмь . яко ємоу не искать подѣ братомѣ Галича“. Іпат.: 657.

³⁶ Див. критику етатистської і юридичної школи в історіографії Київської Русі: Толочко О. „All the Happy Families...“— P. 157—160.

Що відбулося 1117 року?

Повідомлення у „*Повісті временних літ*“ 1117 р. про переведення Володимиром Мономахом свого сина Мстислава до Білгорода відоме тільки у списках її Іпатіївської версії³⁷.

„Приведе Володимѣръ Мъстислава . из Новагорода . и дасть єму ѡѣѣ Бѣлѣгородъ . а Новѣгородѣ сѣде Мъстиславичь снѣ єго внукъ Володимѣровъ“.

Редактор *Суздальського літопису*, судячи з усього, не знав про таку подію. Але наскільки подія достовірна?

У спільному тексті *Іпат.*, *Лавр.* є повідомлення про відкликання Мстислава з Новгорода, однак тільки в *Іпат.* є уточнення „и дасть єму ѡѣѣ Бѣлѣгородъ“. Ця ремарка не цілком добре узгоджена у реченні. Дублювання суб'єкта „Володимѣръ“ — „отець“ видає в ній окрему фразу, невдало включену в текст. Очікувалося б: „Приведе Володимѣръ Мъстислава . из Новагорода . и дасть єму Бѣлѣгородъ“. Ремарку можна пояснити як глосус, внесено до основного тексту при переписуванні.

„Приведе Володимѣръ Мъстислава . из Новагорода . [и дасть єму ѡѣѣ Бѣлѣгородъ] . а Новѣгородѣ сѣде Мъстиславичь снѣ єго внукъ Володимѣровъ“.

Якби зауваження про Білгород було в оригінальному повідомленні, варто було б припускати його свідоме усунення або пропуск на ранній стадії формування тексту *Суздальського літопису*. Причини такого скорочення не очевидні. Натомість цілком зрозумілі мотиви додавання ремарки у *Київському літописі*.

Згадка Білгорода як княжої резиденції для початку XII ст. унікальна. Білгород не фігурує як князівський стіл щонайменше до 1140-х років³⁸, але тільки у другій половині століття утверджується як другий після Києва центр (правобережної) *Руської землі*. У Білгороді 21 рік (1173—1194) сидів Рюрик Ростиславич, у патрональному монастирі котрого (Видубицькому) було створено *Київський літопис*. Спокусливо було б вважати ремарку про Білгород пізньою редакторською вставкою до статті 1117 р. і приписати її укладачеві *Київського літопису*, котрий анахронічно спроектував у минуле статус цього міста наприкінці XII ст.³⁹

³⁷ Іпат.: 284.

³⁸ Згідно з *Київським літописом*, Всеволод Ольгович дав Білгород братові Святославу 1141 р. Іпат.: 309. Щоправда, надалі жодних звісток про перебування Святослава у Білгороді немає. Більш регулярні відомості про функціонування Білгорода як княжої резиденції починаються з 1149 р. Сівши на київському столі, Юрій Довгорукий тоді вперше розсадив синів у містах-супутниках Києва: Вишгороді, Білгороді, Каневі. Іпат.: 384.

³⁹ У науковій літературі перебування Мстислава у Білгороді асоціюється з так званою „Білгородською гривною“, амулетом-змійовиком, знайденим наприкінці XIX ст. Див.: Пуцко В. Г. Білгородська гривна // *Старожитності Русі-України: Збірник наукових праць*.— К., 1994.— С. 193—198; його ж. Киевская торевтика времени Владимира Мономаха // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*.— 2018.— № 3.— С. 142. Атрибуція пам'ятки ґрунтується на її локалізації та подібності до „Чернігівської гривни“, змійовика, що згодом належав Володимирові Мономаху (напис згадує власника на ім'я Василь — саме так звали князя у хрещенні). Якщо Мстислав сидів у Білгороді, то гривна могла належати саме йому. З типологічної близькості до „Чернігівської гривни“ (належність якої Володимирові Мономаху є лише припущенням) зв'язок „Білгородської гривни“ з Мстиславом ще не впливає. Крім того, викликає сумнів метода атрибуції таких предметів на основі зіставлення місця знахідки з писемними згадками про перебування тут певних відомих осіб. Зокрема, виникає питання, чому перший власник (замовник) амулета, Мстислав, мав бути настільки розсія-

Висновок про вставку непрямо підтверджує *Новгородський Перший літопис (старшої редакції)*, який під 1117 р. занотує від'їзд Мстислава до Києва, не згадуючи Білгорода: „Иде Мъстиславъ Къеву на столъ из Новагорода марта въ 17“⁴⁰. Можна було б подумати, що новгородець просто узагальнив, зважаючи на київський напрямок руху князя, або не знав про деталі його переміщень на далекому півдні. Але, схоже, перед нами зовсім не аберация окремої літописної статті.

Сучасні подіям анналісти, і новгородський, і київський (чиї тексти лягли в основу *Ипат.*, *Лавр.*), не знали про Білгород і вважали, що Мстислав іде просто на київський стіл. У повідомленнях *Київського літопису* і *Новгородського Першого літопису (старшої редакції)* про подальші події також не згадується білгородська „прописка“ князя. Натомість Мстислав фігурує винятково у зв'язку з Києвом.

1118 р. „приведе Володимиръ съ Мъстиславомъ вся бояры новгородьскыя Къеву“⁴¹;

1122 р. „оженися Мъстиславъ Къевѣ, поя Дмитровьну Новѣгородѣ Завидиця“⁴²;

1123 р. „Володимеру не поспѣвшю ис Къева . съ Мъстиславомъ сѣомъ своимъ“⁴³.

Із представлених спостережень можна зробити висновок, що Мстислав у Білгороді не сидів і був викликаний безпосередньо до Києва. Що ж відбулося 1117 р.?

Шлях до відповіді на це питання лежить через розгляд подій, що сталися того року. Серед „походів“, згаданих Володимиром у *Поученні*, останній відбувся саме 1117 р. (на Ярослава Святополчича, що сидів у Володимирі). У той же час було оформлено добірку Мономахових творів і внесено до хроніки — „*Повісти временних літ*“, що її Сильвестр якраз незадовго перед тим завершив⁴⁴. Того самого року князь заснував церкву святих Бориса і Гліба на Альті, де колись загинув Борис⁴⁵. Ця святиня була розташована в отчині князя, переяславській землі, і служила місцем пам'яті Бориса, культ якого Володимир просував. У некролозі Володимирові Мономаху в *Суздальському літописі* підкреслено, що він помер при тій самій церкві: „[...] престависа на Лтѣ оу милое цркви . юже созда потщанькѣ многы“⁴⁶.

Укладання *Поучення*, заснування „милої“ церкви на Альті, відкликання старшого сина з далекого Новгороду — все це видається пов'язаними акціями. Їх загальний мотив — підбиття підсумків, поступовий відхід від справ і завершення життєвого циклу.

ним, щоб втратити його саме там, де нібито цілком мирно перебував вісім років? Отож цей артефакт не може бути верифікатором повідомлення *Київського літопису* про Білгород, адже його зв'язок з Мстиславом сам по собі потребує доведення.

⁴⁰ НПЛ.— С. 20.

⁴¹ Там само.— С. 21.

⁴² Там само.

⁴³ Ипат.: 287.

⁴⁴ Гиппиус А. А. Сочинения Владимира Мономаха. Опыт текстологической реконструкции. I // Русский язык в научном освещении.— 2003.— № 2 (6).— С. 92; Толочко О. П. Володимир Мономах і літопис // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн.— К., 2020.— Кн. 2.— С. 444—445.

⁴⁵ Ипат.: 285.

⁴⁶ Лавр.: 295.

Для пояснення подій 1117 р. можна запропонувати декілька гіпотетичних сценаріїв.

Можливо, старий князь захворів і викликав сина як спадкоємця у передчутті скорої смерті⁴⁷. Однак це не варто було б розуміти як особливу „десигнацію“ Мстислава. Якщо Володимир справді передбачав свою кончину, то Мстислав їхав, аби без зволікання сісти на київський стіл як старший син. У повній відповідності до традиційної практики. Саме такий смисл має наведене повідомлення новгородського анналіста при буквальному прочитанні: „Иде Мъстиславъ **Къиву на столь**...“ Втім Мстиславу довелося почекати. Володимирі судилося прожити ще вісім років.

Можливо також, що причиною закликання Мстислава була не гостра недуга, а загальна втрата сил і неспроможність батька керувати справами на належному рівні⁴⁸. Проте до 1123 р. джерела регулярно сповіщають про особисту участь Володимира у воєнних походах, що може свідчити про задовільний стан київського князя.

1117 р. Володимир Мономах очолив похід під місто Володимир проти Ярослава Святополчича. Облога тривала шістьдесят днів. Враховуючи ймовірні витрати часу на шлях туди і назад, можна вважати, що князя не було в Києві близько трьох місяців. Серед учасників походу у літописі не згадано Мстислава⁴⁹. Варто думати, що він мав залишатися у Києві, причому не просто для заміщення батька, а й на випадок воєнної невдачі чи навіть загибелі Володимира*.

Із цього та інших повідомлень руських хронік за 1117—1126 рр. складається враження, що Мстислав у той час відігравав роль головного помічника і „заступника“ Володимира. Іншими словами, може йтися про фактичне співправління батька й сина у 1117—1125 рр.** Але, якими б не були мотиви запрошення Мстислава до Києва „на стіл“ 1117 р., цей захід не передбачав нічого радикально нового для руської правосвідомості.

Ярополк і Мстиславичі

Віддавна в історіографії існує упередження, ніби Ярополк був слабким правителем і пасивним виконавцем чужих планів. Зокрема, коли князь вперто саджав Мстиславичів у Переяславлі, він нібито „відпрацьовував“ доручення старшого брата або заповіт Володимира Мономаха. Втім джерела (не беручи до уваги проаналізованих глос *Суздальського* і *Київ-*

⁴⁷ Толочко П. П. Киев и Новгород XII — нач. XIII вв. в новгородском летописании // Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр.— К., 2008.— С. 249—250.

⁴⁸ Приблизно так у „*Повісті временних літ*“ описано фінал княжіння його батька Всеволода: „[...] печали вѣсташа и недужи ему . і приспѣваше к нимъ старость . і нача любити смыслѣ оуныхъ . и свѣтъ твораше с ними . си же начаша і заводити и негодovati дружини своєю первыя . і людемъ не хотѣти княжѣ правдѣ . і начаша тивунѣ его грабити люди и продаяти . сему не вѣдущо оу болѣзньхъ своихъ“. Ипат.: 208. Хроніст пояснює управлінську кризу відсутністю у німечного князя порядних помічників.

⁴⁹ Ипат.: 284—285.

* Знаємо, що Ярослав Святополчич врешті зазнав невдачі і загинув під Володимиром 1123 р. від рук таємничих „двох ляхів“. Але 1117 р. Володимир Мономах ще не знав про таку сприятливу для нього розв'язку. Ярослав був його чи не єдиним серйозним конкурентом, що спирався на угорську і польську підтримку. Слід гадати, результат протистояння з Ярославом був тоді зовсім не очевидним, і присутність Мстислава поруч зі старим батьком була дуже доречною.

** Чи не надихався Володимир відповідною візантійською практикою співправління?

ського літописів) змальовують дії князя цілком самостійними і впевненими. Замість виконавця волі батька або брата, цей князь постає цілком самостійним і „винахідливим“ володарем. Такий образ подає спільний текст *Іпат., Лавр.*: Ярополк приводить Всеволода з Новгорода до Переяславля, „виводить“ Юрія з Переяславля, приводить Ізяслава з Полоцька. Ще яскравіше у *Новгородському Першому літописі (старшої редакції)*. Уся операція з переведення Всеволода до Переяславля представлена як власна ініціатива Ярополка: „Въ се же лѣто ходи Всѣволодъ въ Русь Переяславлю, повелениемъ Яропѣлцемъ, а целовавъ крестъ къ новгородцемъ, яко хоцю у васъ умерети. И рече Гюрги и Андрѣи: се Яропѣлкъ, брат наю, по смерти своеи **хочеть дати Києвъ** Всеволоду, братану своєму“⁵⁰. Ба більше, новгородський літопис прямо стверджує (нібито відтворюючи міркування Юрія та Андрія Володимировичів), що Ярополк планував після себе передати Київ Всеволоду*. Іншими словами, якби й існував проект визначення спадкоємця київського столу, що спричинив суперечку довкола Переяславля, то його автором варто було б вважати Ярополка, а не Володимира чи Мстислава.

Проте пояснити турботу Ярополка про Переяславль можна простіше. Слід взяти до уваги, що він просидів у цьому місті близько двадцяти років і навряд чи хотів втратити контроль над ним. Він був зацікавлений у тому, щоб Переяславль не зайняв один із його братів. Князю значно легше було тримати „під рукою“ одного з племінників, тоді як власних синів, наскільки відомо, Ярополк не мав⁵¹. Варто думати, ця персональна унікальність на тлі загалом багатодітних Рюриковичів вирішально вплинула на зміст його політики. Те, що історики сприйняли за спробу реалізації „реформи Мономаха“, виявляється наслідком індивідуальної особливості князя.

З текстів *Київського, Суздальського та Новгородського Першого літопису (старшої редакції)* випливає, що Всеволод та Ізяслав Мстиславичі сиділи в Переяславлі не за власним бажанням, не боролися за цей стіл і за першої нагоди поверталися назад. Власне, так зробив Всеволод, легко вигнаний Юрієм. Раніше він цілував хрест новгородцям не тому, що „хочу у васъ умерети“. Повеління дядька виявилось сильнішим за присягу. Тільки „зручний“ напад Юрія дозволив йому повернутися на північ, де

⁵⁰ НПЛ.— С. 22.

1136 р. новгородці звинуватили Всеволода у трьох „винах“, серед них — „[...] чьму хотеть еси сести Переяславлі“. Там само.— С. 24. Тут відповідальність покладено на Всеволода. Втім навряд чи ініціатива належала Мстиславичу. Він лише згодився на пропозицію („повеління“) Ярополка.

* Це повідомлення новгородського літопису не дає змогу однозначно твердити, чи Ярополк справді мав намір передати Київ Всеволоду, чи то були тільки побоювання його братів. Але хай там як, така можливість видавалася сучасникам цілком реальною.

⁵¹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. ...— С. 109—110; Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.) / Пер. с польс. и вступ. слово к рус. изд. К. Ю. Ерусалимского и О. А. Остапчук.— Санкт-Петербург, 2015.— С. 702—710. Власних дорослих дітей у Ярополка на той момент не було. Існує гіпотеза про те, що Ярополк мав сина Василька, згаданого у кількох статтях, починаючи з 1150/1151 рр. Походження цього загадкового „Василька Ярополчича“ залишається дискусійним. Див.: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. ...— С. 76, 109—110. Якщо він справді був сином Ярополка Володимировича, то напевно народився доволі пізно і у 1130-х рр. ще не міг бути помічником батька.

1138 р. Всеволод помер уже псковським князем. Привести Ізяслава Мстиславича з Полоцька Ярополку вдалося „съ клятвою“. Наскільки можна зрозуміти з плутаного і вірогідного дефектного тексту *Київського і Суздальського літописів* на цьому відрізку, Ізяслава вибив із Переяслава туровський князь В'ячеслав Володимирович. Ярополк перевів Ізяслава до Турова „с нужєю“⁵². Однак його звідти невдовзі вигнав той же В'ячеслав, якого не задовольняло сидіння у Переяславі. Видається, що Мстиславичі не бажали грати у гру Ярополка, в якій почувалися пішаками. Не дивно, що вони швидко стали союзниками Всеволода Ольговича, суперника свого владного дядька⁵³.

З аналізу паралельних наративів можна зробити висновок, що політична комбінація Ярополка творилася *ad hoc*, не будучи підкріпленою попередніми угодами або заповітами. Є всі підстави пояснювати наполегливі переведення Мстиславичів до Переяслава особистими планами Ярополка. Він прагнув зберегти під своїм впливом якнайбільшу частину *Руської землі*, зокрема Київ і Переяславль. У подібних ситуаціях Рюриковичі використовували своїх синів, розсаджуючи їх по волостях, на які претендували. Ярополк був позбавлений власних дітей, цього стратегічного ресурсу, і спробував використати племінників. Найімовірніше, на початку він справді хотів привабити Всеволода Мстиславича перспективою успадкування Києва. Проте, якщо й так, то це був лише ситуативний хід, від якого до кінця правління Ярополка не лишилося й сліду. Ставка на племінників не зіграла, і київський князь знайшов компромісну фігуру — молодшого брата Андрія, якого посадив у Переяславі 1136 р.⁵⁴

* * *

Ідея династичної „реформи“ Володимира Всеволодовича є непереконливою і безпідставною як загальна пояснювальна і наративна рамка подій, пов'язаних зі спадкуванням київського та переяславського столів у 1117—1130-х рр. Для кожного епізоду цілком достатніми і обґрунтованими є локальні, ситуативні, пояснення. Виклад цих подій руської історії можна сприймати простіше.

1117 р. Володимир викликав до себе з Новгороду свого старшого сина Мстислава у передчутті смерті або для співучасті в управлінні як очікуваного спадкоємця. Після Володимира Мономаха 1125 р. Мстислав сів на київський стіл.

Коли 1132 р. помер Мстислав, старший серед живих братів, переяславський князь Ярополк, цілком передбачувано зайняв стіл.

Одразу по переміщенню до Києва Ярополк безуспішно саджав у Переяславі Всеволода та Ізяслава Мстиславичів. Не маючи власних синів, він намагався утримати контроль над цим престолом за допомогою своїх племінників. Проте ці дії викликали спротив молодших Володимировичів і не зустріли ентузіазму Всеволода та Ізяслава. Київському князю довелося піти на компроміс. У Переяславі сів його молодший брат Андрій.

⁵² Лавр.: 302.

⁵³ Ипат.: 296.

⁵⁴ Ипат.: 297; Лавр.: 303.

Vadym ARISTOV

**DID VOLODYMYR MONOMAKH CARRY OUT THE REFORM
OF SUCCESSION TO THE THRONE?**

The author critically examines the source and research foundations of the well-known historiographic hypothesis about the „reform of succession to the throne“ by Volodymyr Monomakh. According to this reform, the Prince assigned the Kyiv throne to the senior line of his descendants. The analysis of individual fragments of 12th century chronicles showed a lack of satisfactory evidence of this fact in the „testament“ of Prince Volodymyr. The issue of the „reform“ of the power inheritance system in the context of the political culture of Kyivan Rus in literature is not fully proved and therefore quite convincing.

Андрій ЗАЯЦЬ

УРЯДНИКИ ВОЛИНСЬКИХ ПРИВАТНИХ МІСТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Володіючи містами, волинські магнати і шляхта самі безпосередньо не займалися їх управлінням, віддаючи це на відкуп своїм слугам чи найманим особам, роль яких у життєдіяльності міста, без сумніву, була дуже важливою, натомість майже не висвітленою в історіографії. У джерелах вони згадуються здебільшого як урядники, дещо рідше — як старости чи намісники.

Соціальний статус урядників у джерелах не завжди зазначений, але з упевненістю можна стверджувати, що переважна більшість серед них (а, можливо, і всі) була шляхтичами. Специфіка тогочасних документів така, що інколи шляхтича називали просто „пан“, не окреслюючи його „шляхтичем“ чи „урошоним“. Так, локацький староста Ян Тележинський зафіксований у 1621, 1625 і 1628 рр., однак лише 1625 р. названий шляхтичем¹. Подібно торговицький урядник Стефан Сербин згадується 1579 р. і у червні та вересні 1580 р. Двічі — як шляхтич, а у червні 1580 р. — як „пан“². Щодо етнічної належності урядників, то, орієнтуючись на імена та прізвища, можна припустити, що половина з них, а, можливо, і дещо більше, була поляками.

У більшості випадків таких очільників називали урядниками, хоча інколи щодо них вживали терміни „староста“ або „намісник“³. Подібна ситуація була і на білоруських землях⁴. Дубенський урядник Гневош Ворона (Воронович) згадується і як урядник, і як намісник⁵. В Олиці Миколай Кобильський фіксується і як урядник, і як староста (другий термін вживався частіше)⁶. У Торчині Петро Добронизький виступає здебільшого

¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 410; спр. 59, арк. 1163; спр. 62, арк. 1319.

² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 346—346 зв.; спр. 21, арк. 519 зв.; спр. 22, арк. 390.

³ Стосовно міста Крупи, то вжито фразу „урядъникъ або тивунъ“.— Там само.— Спр. 39, арк. 30 зв. (1591).

⁴ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов).— Минск, 1975.— С. 16—162.

⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 380—380 зв. (1565); спр. 15, арк. 313 (1575); спр. 20, арк. 484—484 зв. (1579).

⁶ Там само.— Спр. 93, арк. 317 (1612); спр. 94, арк. 162 (1613); спр. 99, арк. 289 зв. (1614); спр. 102, арк. 316 (1615); спр. 103, арк. 579 (1616).

як урядник, але в одному з документів його названо намісником⁷. Подібно було у Дорогостаях, де Миколай Муринович зазвичай виступав як урядник, однак один раз його названо намісником⁸. Низка міст диспонувала здебільшого урядниками (Базалія, Берестечко, Острожець, Рожиче, Сатиїв), натомість для деяких більш вживаним є термін „староста“ (Остріг, Степань). Водночас є міста, де трапляються всі три назви (Дубно, Локачі, Олика, Торговиця).

Інкони навіть в одному документі особу названо різними термінами. У червні 1575 р. Лукаша Малаховського (Берестечко) названо і урядником, і намісником⁹. Так само у вересні 1583 р. окреслено Тимофія Висоцького (Муравиця)¹⁰, а у грудні 1575 р.— Гектора Кавачинського (Олика)¹¹. Одночасно старостою і урядником у січні 1630 р. названо Войтеха Вросека з Торговиці¹². Вживався також термін „понамісник“, під яким варто розуміти заступника намісника. Такий висновок можемо зробити зі свідчення кременецького міщанина Тараса Редчича, який у липні 1583 р. у своїй справі прийшов до торчинського намісника Петра Добронизького, однак „не застал есми пна Петра Добронизского, одно понаместника его Аврама Олехновича“¹³. Понамісник Богуш Тимофійович Сошенський зафіксований у Заславі (1572)¹⁴.

Час виконання своїх обов'язків урядниками був різним. Певними „довгожителлями“ були Миколай Муринович у Дорогостаях (1578—1592)¹⁵, Ян Тележинський у Локачах (1621—1628)¹⁶, Тимофій Висоцький у Муравиці (1580—1585)¹⁷, Миколай Кобильський в Олиці (1612—1616)¹⁸, Ждан Боровицький в Острозі (1586—1599)¹⁹, Богдан Омелянович у Степані (1592—1614)²⁰.

Наведені приклади термінів „урядник/староста/намісник“ мали б свідчити про певну їх взаємозамінність і здебільшого це виправдовується свідченням джерел. Водночас є випадки, які не вписуються у цю схему.

⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 280 (1579); спр. 20, арк. 365, 520 зв.—521 (1579); спр. 21, арк. 419 (1580); спр. 30, арк. 30 (1583).

⁸ Там само.— Спр. 18, арк. 699 (1578); спр. 19, арк. 107 зв. (1579); спр. 28, арк. 70 (1582); спр. 40, арк. 280 (1592).

⁹ Там само.— Спр. 15, арк. 206.

¹⁰ Там само.— Спр. 30, арк. 430.

¹¹ Там само.— Спр. 15, арк. 473—474. У 1570 і 1573 рр. він згадується як староста.— Там само.— Спр. 12, арк. 537; спр. 14, арк. 36—36 зв.

¹² Там само.— Спр. 172, арк. 221.

¹³ Там само.— Спр. 30, арк. 30—30 зв. 1580 р. у П. Добронизького згадується служебник Ян Загайко, який з 1583 р. відомий як замковий писар.— Там само.— Спр. 21, арк. 419; спр. 30, арк. 31.

¹⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (далі — ANK. AS), N 27, к. 33.

¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 699; спр. 19, арк. 107 зв.; спр. 28, арк. 70; спр. 40, арк. 280.

¹⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 410; спр. 59, арк. 1163; спр. 62, арк. 1319.

¹⁷ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 63 зв.; спр. 22, арк. 110; спр. 23, арк. 65; спр. 26, арк. 921; спр. 30, арк. 430; спр. 31, арк. 1072; спр. 35, арк. 71 зв., 184 зв.

¹⁸ Там само.— Спр. 93, арк. 317 зв.; спр. 94, арк. 162; спр. 99, арк. 289 зв.; спр. 102, арк. 316; спр. 103, арк. 579.

¹⁹ Там само.— Спр. 36, арк. 274 зв.; спр. 45, арк. 439 зв.; спр. 49, арк. 909 зв.; спр. 54, арк. 579; спр. 55, арк. 395.

²⁰ Там само.— Спр. 42, арк. 142 зв.; спр. 63, арк. 271 зв.; спр. 99, арк. 316 зв.

Очевидно, у кожному місті були свої особливості у діяльності та обсязі влади урядника. Так, у Степані (1570) був і намісник, і урядник. Останній підпорядковувався першому. Принаймні це впливає з того, що королівський дворянин Станіслав Граєвський вимагав від степанського намісника Миска Щаворського вчинити правосуддя над степанським урядником Богданом Патрикієм Родогожським²¹, який 1562 р. сам згадується як намісник²². Натомість в Острозі виходило, що намісник був заступником старости. У квітні 1599 р. у Луцький грод звернувся зі скаргою „шляхетный Ярошъ Славенский наместникъ острожский, оповедаючи и жалуючи тыми словы: „иж в не бытности кнежати, его мл пна воеводы киевского, и его мл пна Ждана Боровицкого, войскога луцкого, старости острожского, пна моего“²³. Подібно було в Локачах, де Юзеф Батиевич виступає намісником старости Яна Тележинського²⁴. Згадується також підстароста. Таким у Деражні (1621) був Альбрехт Собоцький, який поєднував цей уряд з вїтївським²⁵, а в Острозі Жигмонт Токарський (1571)²⁶ та Василь Боровицький (1595)²⁷.

Не раз урядники виконували ще й інші урядницькі функції. Олицький урядник Адам Сопотко (1621) був гродським суддею та волинським скарбником²⁸. Острозький понамісник Василь Григорович (1575) одночасно був замковим писарем²⁹, а староста Ждан Боровицький (1596) — луцьким війським³⁰.

Деякі з урядників приватних міст переселилися до Луцька і стали відомими діячами міської громади. Торговицький урядник Парфен Голузка з 1596 р. відомий як луцький лентвійт, а також двічі (1611—1613, 1624—1626) згадується як міський писар³¹. Торчинський намісник Якуб Клімашевський упродовж 70—80-х рр. XVI ст. неодноразово виконував обов'язки луцького лентвійта, а з 1690-х років фігурує як адвокат у судових процесах³².

Матеріальне становище урядників, очевидно, було різним, але загалом це були не останні люди в регіоні. Острозький староста Михайло Павлович (1585 р.— луцький війський) був власником містечка Тесів³³, а Жданові Боровицькому належало село Косарів Луцького повіту³⁴. Торчинський староста Стефан Нешковський (1578), позичивши 100 кіп грошів литовських Марині Гаврилові Яковицькій та її синам Іванові і Петрові,

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 459—459 зв.

²² ANK. AS. Teki rzymskie, N IX/78, k. 395.

²³ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 395.

²⁴ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 62, арк. 1319—1319 зв.

²⁵ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 463 зв.—464.

²⁶ Там само.— Спр. 458, арк. 211.

²⁷ Там само.— Спр. 48, арк. 78.

²⁸ Там само.— Спр. 120, арк. 360 зв.

²⁹ Там само.— Спр. 15, арк. 368.

³⁰ Там само.— Спр. 49, арк. 909 зв.

³¹ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 2019.— С. 160, 428, 435.

³² Там само.— С. 155.

³³ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині у XVI — першій половині XVII ст.— Львів, 2003.— С. 57.

³⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 579—579 зв.

визнав, що за ці гроші „заставили намъ десят службъ людей своих на зуполных дворищах оселых“³⁵.

Деколи одна особа була урядником двох міст. Так, Гектор Кавачинський (1575) фіксується як намісник Олики і Хорлупа³⁶, а Ян Тележинський (1628) — Локачів і Турійська³⁷.

За певних обставин, зокрема за відсутности пана, могли призначати особу, якій підлягали урядники. Так, у квітні 1567 р. князь Роман Федорович Сангушко, виїжджаючи у державних справах „на Украину рускую от Москвы для пилных служб“, залишив двох своїх служебників, Остафія Дмитровича і Олехна Духова, які мали пильнувати його маєтки і яким підпорядковувалися урядники³⁸. Той же князь доручив Прокопові Бережецькому зробити ревізію Турійська, Локачів та Несухоїжів і повідомив про це відповідних намісників³⁹.

Урядникові як представнику власника міста підпорядковувався вїйт, який опікувався лише міськими справами, натомість урядник був зверхником волости, тобто міста і прилеглих сіл. Щоправда, траплялося, що ці два уряди посідала одна особа. Під 1610 р. у козлинській міській книзі зазначено: „Передо мною, Яном Реминским, на тот час будучи старостою и войтомъ козлинским“⁴⁰. Здебільшого за відсутности урядника вїйт заступав його. Так було у Мельниці (1567), де згадується вїйт Ян, „будучий на местцу“ урядника Степана Мора⁴¹. Траплялося, що вїйт проводив „власну політику“. Поборця Волинського воєводства Дем'ян Гулевич (1592) орендував збір податку з Муравиці та Дорогостаїв муравицькому вїйту Яцкові Мелешковичу. Однак, коли той приїхав до Дорогостаїв і показав орендовний лист вїйту Янові Вересковському, то почув таку відповідь: „[...] если, дей, урядник пана моего, пан Миколай Муринович, тотъ поборъ тебе тут брат позволилъ, tedy я именем пана своего не доущамъ, бо ми, дей, его млсть пан мой розказалъ, абы жадного побору ту в месте его млсти у Дорогостаех никому брат не допустил“⁴².

Водночас спостерігаємо спільність дій урядника і вїйта в обстоюванні інтересів міста. У лютому 1567 р. торчинський писар Миколай Угринович скаржився у Луцькому гроді від імени урядника Івана Городельського та вїйта Мацея Яцковського „и от всего вряду торчинского“ на жовнірів роти князя Януша Збараського, які на торгу побили кременецького вїйта Матиса Гришковського⁴³. Волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський (1575) скаржився на дубенського вїйта Василя, який „викотив“ двох ремісників із сім'ями зі с. Молодавки до Дубна. Через служебника, шляхетного Яна Светоховського, він звернувся до дубенського урядника Гневоша Вороновича з проханням віддати підданих та вчинити спра-

³⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 171—172.

³⁶ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 473—473 зв. Йому належало с. Іваничі (1573).— Там само.— Спр. 14, арк. 36—36 зв.

³⁷ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 62, арк. 1319—1319 зв.

³⁸ ANK. AS. Teki rzymskie, N X/71, k. 395—396.

³⁹ Там само.— N XVIII/54, k. 271.

⁴⁰ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — ВРАН), oddział rękopisów, N 262, k. 25 v.

⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 23.

⁴² Там само.— Спр. 40, арк. 280.

⁴³ Там само.— Спр. 9, арк. 7 зв.

ведливість з „викотця“, але урядник не лише проігнорував це прохання, а ще й наказав побити його⁴⁴. У квітні 1591 р. грицівський урядник Богуш Тенюка та вїйт Борис з помічниками біля с. Коськів забрали в кількох селян худобу і перегнали до Грицева⁴⁵. У листопаді 1630 р., узгодивши свої дії зі старостою Станіславом Радзицьким, острозький вїйт Давид Субота ув'язнив у ратуші шляхтича Валентого Корусовича Моленду⁴⁶.

Якщо справа торкалася селян, над якими владу мав урядник, то вїйт старався уникати вирішення таких питань. Так, у квітні 1567 р. секунські селяни відмовилися виходити на роботу на користь Михайла Ласка, якому орендував чи заставив село князь Андрій Курбський. Коли М. Ласка звернувся до ковельського вїйта Матуша Трашковського з проханням вплинути на селян, то вїйт відмовився це зробити за відсутності урядника Келемета⁴⁷.

Орієнтуючись на свого господаря, урядники ігнорували не лише інших шляхтичів, а й розпорядження короля. У січні 1567 р. господарський дворянин Ян Мишковський скаржився на торчинського урядника Юрія, „который есть установлен от дьякона луцкого, пана Дмовского“, за небажання прийняти королівського листа та виконати його розпорядження. У відповідь урядник заявив: „[...] тот лист не до мене писан, а так неси его себе до того до кого писан, бо я его королевское млсти не служу, одно пану своему“⁴⁸.

У січні 1585 р. возний Каспер Богуш свідчив, що з двома шляхтичами їздив до горохівського урядника Лаврина Глазовського з проханням арештувати за королівським листом єврея Аврама, що мешкав у будинку войтовича Омеляна, оскільки єврей заборгував ще батькові скаржника 5 тисяч золотих. Урядник відмовився посадити єврея до в'язниці чи видати його для поміщення у луцьку замкову тюрму⁴⁹. Справа мала продовження у листопаді того ж року. Тепер Аврам названий горохівським орендарем Абрамом Нашковичем і тут наведено аргумент відмови урядника видати єврея: „[...] тут, дей, место Горухов не короля его млсти, але княжати его млсти Кошерского и я, яко служебъник и урядникъ его млсти тутошний, тых листов господаря короля его млсти слухати и им досытъ чинити, а оного жида Аврама, орендаря тутошънего, яко человека волного, имати и до везеня сажати ани его тебе выдавати не могу, аним того учинити повинен, а то, дей, не самъ з себе чиню, але з розказаня княжати его млсти воеводы киевъского, пана моего“⁵⁰.

Коло обов'язків урядника було досить значним. Це господарсько-управлінські, судові, поліційні, частково військові функції. Найперше урядники виконували розпорядження своїх панів. Так, у жовтні 1562 р. князь Василь-Костянтин Острозький листом до степанського намісника Богдана Патрикія Родогожського наказував дозволити у степанській пущі випалити князю Романові Сангушку 100 лаштів попелу⁵¹. За дорученням князя Януша Заславського локацький староста Ян Вележинський у червні 1625 р. проводив розмежування Локачів зі с. П'ятикорови, що

⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 312 зв.—313.

⁴⁵ Там само.— Спр. 39, арк. 161—165.

⁴⁶ Там само.— Спр. 174, арк. 681—682 зв.

⁴⁷ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 59 зв.

⁴⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 27 зв.

⁴⁹ Там само.— Спр. 34, арк. 108 зв.—110 зв.

⁵⁰ Там само.— Арк. 1346—1346 зв.

⁵¹ ANK. AS. Teki rzymskie, N IX/78, k. 395.

належало до Володимирської єпископії⁵². Того ж року аналогічну роботу провів степанський староста Адам Злотолинський при розмежуванні Степаня від с. Яблонного⁵³.

Урядники збирали з волости податки, зокрема воловщину, як це робив 1565 р. горохівський урядник Станіслав Глуховський для свого пана, князя Лева Сангушка⁵⁴. Пильнували урядники збір чопового. Так, торговицький урядник Войтех Вросек (1630) листовно звітував перед Луцьким гродом про збір у місті чопового з горілки та пива, яке він доручив збирати міщанину Олихвірові Омеляновичу⁵⁵. 1632 р. торговицький намісник Юзеф Синицький стежив за правильністю сплати євреями подимного⁵⁶. У квітні 1570 р. торчинський намісник Якуб Клімашевський направив двох бояр на продаж панських волів на ярмарок до Сокола⁵⁷.

Традиційно урядники скаржилися у грод про надужиття над міщанами. Так, ще один торчинський намісник Іван Городинський (1563), обстоюючи інтереси міщан, скаржився у грод про загарбання худоби міщан шляхтичами Білостоцькими⁵⁸. Інший торчинський намісник, Стефан Нешковський (1578), листовно повідомив грод, що жовніри роти Станіслава Білянського пізно ввечері 18 травня напали на дім міщанина Конона, згвалтували його дружину Параску та жінку сусіда Гната — Гасю⁵⁹. Пограбування четвертенського міщанина Івана Чирка підданими князя Василя Максимовича Сокольського оскаржував місцевий намісник Василь Копоть⁶⁰. Олицький староста Миколай Кобильський (1615) домагався покарання білівських міщан, винних у смерті олицького гайдука Павла Масюкевича⁶¹. На порубку 200 дубів біля Торчина підданими Івана Гулевича Воютинського скаржився гроду у квітні 1608 р. місцевий староста Ян Мальчевський⁶². Олицький староста Войтех Ключовський (1597) оскаржував ротмістра Владислава Бекеша за незаконне збирання стацій в Олиці та поближчих селах⁶³.

Активно обстоював інтереси міщан муравицький урядник Тимофій Висоцький. Зокрема, у вересні 1583 р. він звертався до Луцького гроду зі скаргою на княгиню Олександрю Курбську, з наказу якої добрятинський урядник Ян Країновський „з немалым оршакомъ людей“ здійснив наїзд на Муравицю, під час якого було побито та пограбовано міщан⁶⁴. Побиття муравицьких міщан той же урядник засвідчував возному Маркові Збранному в листопаді 1585 р.⁶⁵ У березні 1586 р. він же звернувся до гроду у справі бурмістра Данила, оскаржуючи Тита Хомяка Смордовського, на

⁵² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 59, арк. 1163.

⁵³ Там само.— Спр. 141, арк. 216—218.

⁵⁴ Там само.— Спр. 7, арк. 381 зв.—382.

⁵⁵ Там само.— Спр. 172, арк. 220 зв.—222.

⁵⁶ Там само.— Спр. 184, арк. 99 зв.

⁵⁷ Там само.— Спр. 12, арк. 336 зв.

⁵⁸ Там само.— Спр. 5, арк. 75 зв.—76.

⁵⁹ Там само.— Спр. 18, арк. 241 зв.

⁶⁰ Там само.— Спр. 22, арк. 383—384.

⁶¹ Там само.— Спр. 102, арк. 316.

⁶² Там само.— Спр. 80, арк. 605 зв.

⁶³ Там само.— Спр. 50, арк. 531 зв.—537 зв.

⁶⁴ Там само.— Спр. 30, арк. 429—430.

⁶⁵ Там само.— Спр. 35, арк. 71—71 зв.

службу до якого бурмістр дав свого сина Кліма і якого згаданий шляхтич звинуватив у крадіжці грошей⁶⁶.

У листопаді 1617 р. жовніри роти Яна Потоцького вчинили побиття козлинських міщан. Коли возний Якуб Домбровський прибув до міста, щоб оглянути побитих, то пояснення йому давав староста Станіслав Бормирський⁶⁷. Колківський староста Каспер Чеховський (1593) відправив до гроду свого служебника Яна Таборовського зі скаргою на княгиню Магдалину Сокольську, з наказу якої був побитий та пограбований колківський єврей Мошко Шмойлович⁶⁸. Коблинський урядник Фронц Павлович наполягав на вчиненні справедливості щодо муравицьких та крупських міщан, винних у порубці дерев у гаю, що належав його пану Олександрові Семашку⁶⁹. Не спустив з рук побиття Яном Юхновичем Яковицьким локацьких міщан місцевий урядник Розесланець Кікольський⁷⁰.

Урядники займалися питанням залюдненості ввірених їм маєтків. Не раз це робили шляхом приховування втікачів, але маємо приклади і справедливого їх поводження. Так, торговицький урядник Стефан Сербин (1579) видав збіглого до міста селянина Карпця, якого поминався Іван Сло Букоємський⁷¹. Наступного року той же урядник видав збіглого селянина Кирила, що належав Захарію Лагодовському⁷². У квітні 1579 р. у Луцькому гроді постав торчинський намісник Петро Добронизький і заявив, що його пана, біскупа Вікторіана Вербицького, позиває щодо збіглого селянина Янова Загоровська та Адам Несвіцький. П. Добронизький заявив, що якщо скаржники впродовж двох тижнів доведуть, що підданий їхній, то готовий його видати⁷³.

Нерідким явищем були пожежі у містах. Урядники зазвичай повідомляли про це до гроду. Так, у травні 1616 р. урядник м. Буремель Григорій Саскович повідомляв про пожежу у місті, що сталася 24 квітня⁷⁴. Клеванський староста Іван Єнич (1617) повідомляв про пожежу замкової церкви, внаслідок чого згорів замок⁷⁵. Локацький староста Ян Тележинський у червні 1621 р. супроводжував возного Семена Осташевського при огляданні результатів пожежі, коли згоріло пів міста⁷⁶. 25 вересня 1623 р. сталася пожежа у Рівному. Її наслідки вивчав возний Яхим Присталовський, якому асистував місцевий староста Бартоломей Лахорський⁷⁷. Аналогічну роботу провів при возному Янові Пахоревському хлапотинський урядник Войтех Клодзинський у серпні 1634 р.⁷⁸

Інколи урядники отримували доручення від своїх власників у заповітах. Так, у тестаменті князя Романа Сангушка (1571) зазначено, що будів-

⁶⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 184 зв.—185.

⁶⁷ Там само.— Спр. 108, арк. 597 зв.

⁶⁸ Там само.— Спр. 43, арк. 83—84.

⁶⁹ Там само.— Спр. 38, арк. 975.

⁷⁰ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 694 зв.—695 зв.

⁷¹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 410 зв.—411.

⁷² Там само.— Спр. 21, арк. 519 зв.—520.

⁷³ Там само.— Спр. 19, арк. 280.

⁷⁴ Там само.— Спр. 103, арк. 488.

⁷⁵ Там само.— Спр. 108, арк. 603.

⁷⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 410.

⁷⁷ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 137, арк. 504 зв.—505.

⁷⁸ Там само.— Спр. 193, арк. 809.

ництво шпиталу у Турійську має пильнувати урядник Степан Мировицький⁷⁹.

Важливою функцією роботи урядників було судочинство. У приватних містах звернення до замкового уряду було фактично зверненням до суду урядника. Причини цього були різні. Зазвичай до замкового суду звертались як до апеляційної інстанції. Правда, інколи застерігали, що це можна робити лише після рішення міського суду, маючи на руках відповідний декрет⁸⁰. „Іти на замок“ міщан спонукали зловживання війта. Так, заславські міщани 1640 р. скаржилися, що протиправні дії війта змушують їх звертатися до замкового суду⁸¹. Інколи замість себе урядник доручав проводити судові засідання заступникові. Так, у липні 1572 р. судові засідання у Заславі проводив понамісник Богуш Тимофійович Сошенський⁸². Подібно було у січні 1601 р. у Степані, де Стефан Зеленсько-мий заступав старосту Богдана Омеляновича⁸³.

У травні 1572 р. на торгу в Муравиці Габріель Грицкович Березка, служебник володимирського підкоморія Олександра Семашка, виявив свого коня і звернувся до муравицького урядника Яна Госенського з проханням дати вижа для засвідчення цього. До коня признався Грицько Чорний, підданий власника міста Миколая Дорогостайського. Грицька до з'ясування ситуації посадили у в'язницю, але коня, якого Березка хотів доправити до ґроду, не дали. Справа мала продовження наступного місяця, коли возний Богдан Княгиненський свідчив, що був у Муравиці на суді, який зібрав урядник Ян Госенський. За Грицька Чорного заступився урядник Дорогостаїв Войтех Ричинський, який заявив, що кінь належить його панові і потрапив до стада як такий, що був „пограбований“, тобто забраний за якусь неправну дію, і просив перенести судові засідання на шість тижнів, обіцяючи представити докази⁸⁴. Відсутність продовження цієї справи опосередковано свідчить, що сторони в якийсь спосіб помирилися. У серпні 1582 р. на згаданого Войтеха Ричинського (тепер просто як шляхтича) скаржилися луцькі євреї, у яких він, не оплативши, взяв речі. Очевидно, В. Ричинський на той час мешкав у Муравиці, бо євреї звернулися до місцевого урядника Тимофія Висоцького. Не дослухавши скарги євреїв, В. Ричинський у присутності урядника накинувся на Афраща Єловича, і якби за нього не заступився Т. Висоцький, то, зі слів євреїв, він би його вбив⁸⁵.

Щоправда, не завжди урядник об'єктивно реагував на звернення до нього скаржників. У січні 1580 р., розшукуючи вкрадену худобу, Филип Стубельський з возним Яском Опарипетським звернувся до Тимофія Висоцького з проханням дати вижа. Урядник спершу погодився, а згодом передумав і не дав⁸⁶. Подібна ситуація склалася наступного року, коли до Т. Висоцького звернувся Ян Ворона Боратинський з возним Григорієм Красносельським учинити справедливість у справі краденого вола, але

⁷⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 307.

⁸⁰ Там само.— Спр. 95, арк. 280 (Сокіл, 1613 р.).

⁸¹ ANK. AS. Teki arabskie, N 453/19, k. 8.

⁸² Там само.— N 27, k. 33.

⁸³ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 271 зв.

⁸⁴ Там само.— Спр. 13, арк. 277 зв.—278, 337 зв.—339.

⁸⁵ Там само.— Спр. 26, арк. 921—921 зв.

⁸⁶ Там само.— Спр. 21, арк. 63 зв.

допомоги не отримав⁸⁷. У липні 1614 р. Адам Чаплич Шпановський через возного Івана Григоровича домагався справедливості в олицького старости Миколая Кобильського. Селяни кількох сіл Олицької волости на копному суді покарали кількох миківських селян, підданих скаржника — „людей невинныхъ, добрыхъ помордовали, мучили, в огонь поукидали, повешали“. Незважаючи на такі серйозні закиди, урядник справедливості „не хотел учинити“⁸⁸. Неналежно поставився до своїх обов'язків рівненський староста Ян Бондзинський (1610), який відмовив возному Криштофові Щуці вчинити справедливість Василю Сло Малинському щодо міського єврея Мордухая⁸⁹. Проігнорував вимогу наказати острозького міщанина Семена Ушатку, звинуваченого у „викоченні“ двох коростівських селян, місцевий староста Ієремія Ростоцький (1634)⁹⁰.

Траплялося, що урядники виступали адвокатами/уповноваженими своїх патронів. Так, дорогостайський намісник Миколай Муринович (1582) обстоював на судових засіданнях свого пана Миколая Монвіда Дорогостайського у його справі з Олександром Семашком⁹¹.

Залучали урядників до розгляду справ у Луцькому замковому суді. Зокрема, у лютому 1561 р. олицький намісник Войтех Ключовський засідав з єпископом Марком Жоравницьким при розгляді скарги вірменського священника Вартика на шляхтичів Баєвських і Лідухівських за порушення меж церковного села Цепорова⁹².

Є згадка про те, що урядник був присутній при врученні позову його панові. У серпні 1579 р. возний Григорій Вербицький дав позов у Торчині луцькому біскупу Вікторинові Вербицькому „при бытности врядника его млсти торчинского пана Петра Добронизского“⁹³.

Зважаючи на те, що головним суддею у приватному місті був власник, то саме до нього йшла апеляція на рішення урядника або ж якщо справа торкалася самого урядника з міщанами. Але траплялося, що і власник не міг поставити остаточної крапки у судовій справі. Так суперечка між торчинським міщанином Богданом Вігурою і старостою міста Станіславом Олтаровським (1613), яку не зміг розв'язати луцький біскуп Павло Волицький, дійшла аж до Люблінського трибуналу⁹⁴.

Пильнуючи інтереси власників міст, урядники зазвичай не дозволяли так званого ув'язання у міста інших осіб за борги власників. Так, торговицький урядник Станіслав Билецький (1614) не дозволив ув'язати у місто шляхтичів Карпінських, батькові яких заборгували 600 золотих князі Самуель та Кароль Збаразькі⁹⁵. Інший торговицький урядник, Миколай Лисовицький, учинив аналогічно у квітні 1616 р. стосовно Андрія Боговигина Козирадського, боржником якого був князь Самуель Корецький⁹⁶.

⁸⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 64 зв.—65.

⁸⁸ Там само.— Спр. 99, арк. 289 зв.

⁸⁹ Там само.— Спр. 88, арк. 528 зв.—529 зв.

⁹⁰ Там само.— Спр. 192, арк. 43 зв.—45.

⁹¹ Там само.— Спр. 28, арк. 66 зв.—70.

⁹² Там само.— Спр. 3, арк. 56 зв. Опубл.: Луцька замкова книга. 1560—1561 рр. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук.— Луцьк, 2013.— С. 226.

⁹³ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 365.

⁹⁴ Там само.— Спр. 99, арк. 93—94.

⁹⁵ Там само.— Арк. 268 зв.—269 зв.

⁹⁶ Там само.— Спр. 103, арк. 797 зв.—798.

Не раз у звинуваченнях, адресованих урядникам, насправді були винні не так вони, як власники міст, бо урядники лише виконували їхні розпорядження. З наказу княгині Марії Корецької (1593) її торговицький урядник Парфен Голузка зі слугами схопили, побили, пограбували і на добу кинули до в'язниці шляхтичів Остафія та Івана Перекальських⁹⁷. У квітні 1596 р. звягельський староста Ян Счепановський з наказу князя Василя-Костянтина Острозького затримав два вози київських міщан, що їхали до Любліна⁹⁸. Колківський урядник Каспер Тудоровецький (1601) не дозволив вибирати у місті чоповий податок луцьким євреям Шломі Іцковичу та Мошкові Мордухаєвичу, який вони орендували у королівського поборці Лаврентія Дривинського. Возному урядник це пояснив тим, що не мав відповідного розпорядження від власника міста Андрія Лециньського⁹⁹. У січні 1619 р. сокільський урядник Матяш Свірцовський за розпорядженням власників міста Криштофа Єловицького та князя Стефана Збараського „пограбив“ коней та попід, що його везли піддані князя Януша Острозького до Бугу¹⁰⁰.

Водночас маємо немало свідчень зловживання урядниками своєю владою. Зокрема, варковицькі міщани, побиті на ярмарку у Княгинені (1595), звинувачували у цьому не лише муравицького єврея Іцка Мошиєвича, який був княгиненським орендарем, а й місцевого урядника Станіслава Секулу, який сприяв єврею¹⁰¹. Степанський староста Іван Одинець (1585) розпорядився забрати товар кричевського міщанина Олексія Балєвича, що їхав на ярмарок до Луцька¹⁰². Інший степанський староста Богдан Омеляновський відібрав ґрунт у рожицького священника Мойсія Підгаєцького, який він тримав у заставі від Гаврила Гуляницького¹⁰³.

Неодноразово урядники заохочували міщан до побиття неугодних їм осіб, а деколи і самі рукоприкладствували. Так, шляхтичі Миколай Чарноцький і Лукаш Рудковський (1617) звинувачували торчинського урядника Матея Кенського, з наказу якого міщани побили та пограбували їх¹⁰⁴. Зі слів шляхтичів Олександра та Данієля Гулевичів Воютинських, торчинський староста Войтех Мончевський був ініціатором конфлікту на місцевому торгу, після чого наказав міщанам побити, пограбувати та ув'язнити шляхтичів¹⁰⁵. Федір Загорівський розповідав у Луцькому гроді, що 26 листопада 1573 р. він повертався із зустрічі зі своїм приятелем, князем Кириком Ружинським, а потребуючи погодувати коней, заїхав до Козина, де його без видимої причини місцевий урядник Станіслав Соноцький зі слугами побив та пограбував¹⁰⁶. Дорогостайський урядник Миколай Муринович (1578) на прохання торговицьких євреїв Песаха

⁹⁷ ЦДДА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 666.

⁹⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 212.

⁹⁹ Там само.— Спр. 62, арк. 286 зв.

¹⁰⁰ Там само.— Спр. 111, арк. 89 зв.—90 зв.

¹⁰¹ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 195—195 зв.

¹⁰² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1054 зв.—1055.

¹⁰³ Там само.— Спр. 99, арк. 316—316 зв.

¹⁰⁴ Там само.— Спр. 108, арк. 147—147 зв.

¹⁰⁵ Там само.— Спр. 163, арк. 110—114. У липні 1632 р. торчинський староста Альбрехт Мончевський (незрозуміло, чи це друге ім'я Войтеха, чи, можливо, його родич) побив ярочицького священника Івана Котельницького.— Там само.— Спр. 184, арк. 175.

¹⁰⁶ Там само.— Спр. 14, арк. 484 зв.

Зраїловича та Хаїма Цадиковича вчинити їм справедливість щодо двох дорогостайських міщан відреагував своєрідно — євреїв побито, пограбовано та кинуто до в'язниці¹⁰⁷. У серпні 1619 р. дубенський староста Ян Якубовський закликав до себе шляхтича Петра Качановського, а коли той прийшов, то наказав слугам побити запрошеного¹⁰⁸. Подібна ситуація сталася у жовтні 1627 р. зі шляхтичем Марцином Ковальським, який оскаржував олицького старосту Олександра Бартлинського. Зі слів скаржника, староста запросив його листом до Олики, що той і зробив, але по приїзді був затриманий і побитий слугами старости. Поки його утримували, слуги старости навідалися у його маєток і вивезли коштовності та цінне майно¹⁰⁹.

Випадковим свідком наруги над шляхтичем Станіславом Петровським став возний Яхим Присталовський, який 2 квітня 1636 р. їхав через Клевань. Коли він минав міську браму, на виїзді з міста, то вартовий запитав його — хто він такий, той відповів, що — возний. Це почув С. Петровський, який був ув'язнений у вежі цієї брами і закричав до возного, що з наказу старости його безпідставно перестріли на добровільній дорозі за містом та посадили до замкової тюрми, а потім перевели в ув'язнення до брами, „которая на злодии естъ збудована“¹¹⁰. Гірко нарікав на торговицького старосту Криштофа Біскупського шляхетний Станіслав Кореневський (1643), який супроводжував вози зі сіном свого пана, луцького підкоморія Вацлава Гулевича, і в Торговиці був, з наказу старости, затриманий і побитий¹¹¹.

Якщо місто перебувало в оренді у євреїв, то урядником зазвичай був єврей, який також проявляв „характер“. У листопаді 1621 р. Мартин Брушковський прийшов до горохівського урядника, єврея Майка, просити справедливості щодо Куцевої Маркової, яка зі сином заборгувала йому вісім золотих і не хоче їх віддавати. Урядник, незважаючи „на стан его шляхетский, торгнул се вперед словы неучтивыми, а потом до кия се порвавши, казал хлопом двери тримати, оного окрутне а немилостиве збил, змордовал и скрвавиль и стан его шляхетский зелжилъ, зганбил“¹¹². За цей вчинок у січні наступного року урядник отримав позов до суду¹¹³.

Важко сказати, що спонукало у наведених історіях урядників/старост проявляти агресію. Мабуть, тут і звичайне перевищення владних повноважень, і бажання показати свою зверхність або ж банальне прагнення пожитися чужим майном. Натомість у наступній історії можемо з великою часткою правдоподібності припустити, що причиною агресивного поведіння старости було релігійне питання. 28 листопада 1596 р. до острозького старости Ждана Боровицького прибули слуги луцького єпископа Кирила Терлецького, Данило Олізаровський та Лукаш Грот, з королівським листом про розшук і арешт колишнього слуги єпископа Фло-

¹⁰⁷ ЦДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 699—699 зв.

¹⁰⁸ Там само.— Спр. 114, арк. 201.

¹⁰⁹ Там само.— Спр. 158, арк. 271 зв.—273 зв.

¹¹⁰ Там само.— Спр. 49, арк. 1043—1044.

¹¹¹ Там само.— Спр. 200, арк. 290—292.

¹¹² Там само.— Спр. 123, арк. 738.

¹¹³ Там само.— Спр. 126, арк. 193—193 зв.

ріана Гедройта та вчинення справедливості єпископу, маєтки якого були пограбовані козаками Северина Наливайка, а частина речей і грошей відправлена до Острога, братові козацького ватажка — Дем'янові Наливайку. Староста слуг заарештував, побив і кинув до міської в'язниці, морячи голодом¹¹⁴. Якщо взяти до уваги, що ці події відбувалися невдовзі після відомого Берестейського собору, то цілком очікуваною була поведінка старости.

Інколи урядники дебоширили не лише у себе вдома. Сатиївський урядник Ян Русиновський у червні 1599 р. під час ярмарку в Олиці зі слугами та приятелями побив ярмаркову сторожу¹¹⁵.

Неодноразово урядники брали участь у наїздах на сусідні маєтки, очевидно, не без відома, а інколи і за вказівкою своїх панів. Григорій Дубинський, слуга Адама Чаплича Шпановського (1614), скаржився про напад торговицького урядника Станіслава Билецького на село Волю-Миківську, де було побито і пограбовано селян¹¹⁶. Локацький урядник Матей Стрижевський з наказу князя Василя-Костянтина Острозького у червні 1582 р. здійснив наїзд на „кгрунт Хворостовский“, де було побито підданих княгині Марії Збараської¹¹⁷. Олицький староста Миколай Кобильський, з подачі князя Миколая Криштофа Радзивіла, разом зі слугами у березні 1624 р. здійснив наїзд на села Малин та Мощениці, побивши і пограбувавши селян¹¹⁸, а у червні 1616 р.— на маєтки князя Януша Острозького¹¹⁹. У серпні 1563 р. старокостянтинівський урядник Яцко Бутович з озброєними слугами та помічниками зумів захопити та пограбувати Грицівський замок¹²⁰. Сатиївський урядник Троян Чернацький (1575) за вказівкою князя Василя-Костянтина Острозького напав на містечко Варковичі, що належало недругові князя, Михайлові Мишці Варковському¹²¹.

Відомі випадки, коли агресію скеровано проти урядників. Князь Миколай Андрійович Збараський (1567) оскаржував Ждана Томковича Коїленського за наїзд на Локачі і побиття урядника Федора Закревського¹²². У вересні 1590 р. княгиня Марія Корецька скаржилася на свого сина, Юхима Корецького, слуги якого побили її торговицького урядника Пархома Голузку¹²³.

Традиційно міста потерпали від жовнірських постоїв — так званих леж, і скарги на жовнірів були звичним явищем. Натомість у липні 1621 р. піхотний ротмістр князя Олександра Заславського Валеріан Лобоцький через свого слугу Яна Орловського оскаржував межиріцького старосту Петра Ястковського, який його побив. Ба більше, він звинуватив старосту

¹¹⁴ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 909 зв.—910 зв. Той же староста у квітні 1594 р. не дозволив волинському поборці Богусеві Гораїну вибирати з Острога чопове.— Там само.— Спр. 45, арк. 439 зв.

¹¹⁵ Там само.— Спр. 55, арк. 479—480.

¹¹⁶ Там само.— Спр. 97, арк. 54, 120—120 зв.

¹¹⁷ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 283 зв.

¹¹⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 93, арк. 317 зв.

¹¹⁹ Там само.— Спр. 103, арк. 578 зв.—589.

¹²⁰ Там само.— Спр. 5, арк. 129 зв.—131.

¹²¹ Там само.— Спр. 15, арк. 459.

¹²² Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 117—117 зв.

¹²³ Там само.— Ф. 25, оп. 1, сар. 38, арк. 478 зв.—479.

у постійних п'ятиках та гулянках, від яких потерпає місто, а на зауваження староста заявив: „[...] ми то все волно чинит, яко и твоему кнежати, кгдаж у мене тепер инътерегнумъ, пана я ни маю и пехоту з места выжену“¹²⁴. Очевидно, староста відчув послаблення після смерти князя Януша Острозького, коли за малолітства ордината Франциска Заславського було призначено десяток опікунів, що сприяло певній анархії¹²⁵.

Опрацьовані матеріали дають можливість стверджувати, що очільники маєткових комплексів магнатів/шляхти мали назви урядники, дещо рідше старости або намісники і були звичним явищем ранньомодерної Волині. Вони були розпорядниками волі своїх панів і до їхньої компетенції входили справи як міста, так і навколишніх сіл. Переважна більшість урядників за соціальним походженням була шляхтичами. Крім управлінсько-господарської, важливою функцією роботи урядників була судова. При виконанні роботи урядники найперше обстоювали інтереси свого пана, але піклувалися також про міщан та селян. Щоправда, непоодинокими були випадки зловживання урядниками своєю владою.

ДОДАТОК

Урядники приватних міст Волині другої половини XVI — першої половини XVII століть

АЮЗР — Архив Юго-Западной России

РГАДА — Российский государственный архив древних актов, ф. 389 (Литовская Метрика)

ЦДІА України у Києві — Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 25, 26, 28 (перша цифра — фонд, друга — справа, третя — аркуш)

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie

LM — Lietuvos Metrika

ANK. AS — Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków

Місто	Дата	Урядник (ім'я / прізвище)	Соціальне походження	Джерело
Базалія	1582.3.06.	Іван Мануйлович		25.26.517
Базалія	1590.6.09.	Криштоф Годзиковський		25.38.491 зв.
Базалія	1621.3.05.	Єремій Вілга (староста)		25.123.139
Берездів	1575.7.05.	Прокіп Мервицький		25.15.186 зв.
Берездів	1630.12.02.	Адам Глембоцький (староста)		25.172.297 зв.
Берестечко	1568.24.06.	Мартин Петриковський		25.10.181—181 зв.
Берестечко	1570.28.03.	Лукаш Малаховський (намісник)		28.5.59 зв.—60

¹²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 473—473 зв.

¹²⁵ Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // Острозька давнина.— Остріг, 2015.— Вип. 4.— С. 28.

Берестечко	1573.2.10.	Станіслав Вілгостовський		25.14.412
Берестечко	1575.1.06.	Лукаш Малаховський (урядник і намісник)		25.15.206
Берестечко	1576.23.05.	Лукаш Малаховський (урядник)		25.16.170 зв.—171
Берестечко	1579.22.10.	Андрій Сеньковський		25.20.423 зв.—424
Берестечко	1581.18.09.	Андрій Таргонський		25.25.116
Берестечко	1582.1.06.	Андрій Таргонський (староста)		25.26.108
Берестечко	1588.8.02.	Андрій Велицький		25.33.59 зв.—60
Берестечко	1609.4.08.	Станіслав Суковський		25.84.377 зв.
Буремель	1616.18.05	Григорій Саскович	шляхетний	25.103.488
Варковичі	1613.30.04.	Андрій Рокицький		25.94.431
Голятин	1574.30.03.	Ленарт Якубовський		ANK. AS. Teki rzymskie, N LVIII/95, k. 431— 433
Горохів	1546.23.06.	Кучицький		AS. IV. 484
Горохів	1565.18.11.	Станіслав Глуховський		25.7.381 зв.—382
Горохів	1585.4.01.	Лаврин Глазовський		25.34.109
Горохів	1615.13.07.	Криштоф Викроцевський (староста)		25.102.365 зв.
Горохів	1596.16.08.	Ян Обчинський		25.49.827 зв.
Горохів	1620.4.06.	Еразм Білецький	шляхетний	25.119.173 зв.
Горохів	1630.19.01.	Андрій Козинський		25.172.181
Гриців	1589.3.05.	Богущ Тенюка		25.39.161 зв.
Дорогостаї	1566.5.01.	Ян Тарковський		LM. 261/47, s. 171
Дорогостаї	1573.27.07.	Антон Коханський		25.14.239 зв.
Дорогостаї	1575.15.07.	Антон Коханський		25.12.302
Дорогостаї	1578	Войтех Ричицький		25.18.229
Дорогостаї	1578.15.10.	Миколай Муринович		25.18.699
Дорогостаї	1579.13.02.	Миколай Муринович		25.19.107 зв.
Дорогостаї	1582.13.03.	Миколай Муринович (намісник)		25.28.70
Дорогостаї	1592.21.02.	Миколай Муринович		25.40.280
Дубно	1565.16.11.	Гневош Воронович (урядник)		25.7.380 зв.—381
Дубно	1575.1.07.	Гневош Ворона (урядник)		25.15.313
Дубно	1579.6.12.	Гневош Ворона (намісник)		25.20.484—484 зв.
Дубно	1614.25.07.	Андрій Сурмінович (староста)		25.120.229
Дубно	1619.1.08.	Ян Якубовський (староста)		25.114.201
Дубно	1621.6.05.	Ян Якубовський (староста)		25.123.139

Жуків	1570.6.07.	Марко Сильвестрович		25.12.356 зв.
Жуків	1582.1.05.	Матей Манковський		28.15.97
Заслав	1548.8.09.	Іван Сошенський		ANK. AS. Teki rzymskie, N VI/30, k. 123—124
Заслав	1562.20.08.	Гаврило Вербо́вський		25.4.171 зв.
Звягель	1596.4.04.	Ян Счапановський (староста)		25.49.212
Киселин	1579.15.04.	Богдан		28.12.128 зв.—129
Клевань	1617.2.12.	Іван Єнич (староста)		25.108.603
Клевань	1636.9.09.	Василь Зборомирський (староста)		25.201.1043 зв.
Княгинин	1595.12.10.	Станіслав Секула		26.10.195 зв.
Коблин	1590.11.11.	Фронц Павлович	шляхетний	25.38.975
Ковель	1579.1.09.	Петро Вороновський (намісник)		25.20.283—283 зв.
Козин	1573.26.11.	Станіслав Соноцький		25.14.484 зв.
Козлин	1617.1.12.	Станіслав Бромірський (староста)		25.108.597 зв.
Колки	1565.5.04.	Станіслав Хміль		25.7.64—64 зв.
Колки	1593.21.01.	Каспер Чеховський (староста)		25.43.83
Колки	1601.10.04.	Каспер Тудоровицький (урядник)		25.62.286 зв.
Корець	1579.26.04, 1.10.	Григорій Данилевич (намісник)		25.20.119, 376—376 зв.
Кошер	1569.20.01.	Богдан Волинець		28.4.17
Кошер	1571.19.09.	Богдан Волинець		28.6.280
Крупа	1579.27.04.	Григорій Семенович (намісник)		25.19.325 зв.
Крупа	1616.10.03.	Ян Щепановський		25.103.214 зв.
Локачі	1567.10.07.	Федір Закревський (урядник)		28.2.117
Локачі	1574.28.04.	Богуш Заяць		ANK. AS. Teki rzymskie, N LVIII/95, k. 435
Локачі	1582.5.06.	Матей Стрижевський		28.15.283 зв.
Локачі	1587.19.08.	Гнівош Резанович Луковецький (намісник)		28.20.400
Локачі	1590.10.12.	Гнівош Резанович Луковецький (намісник)		ANK. AS. Teki rzymskie, N XVIII/54, k. 271
Локачі	1592.12.10.	Розесланець Кікольський		28.25.695
Локачі	1593.28.09.	Адам Буркацький		28.26.688 зв.
Локачі	1594.25.07.	Адам Буркацький		28.27.572 зв.
Локачі	1598.9.12.	Станіслав Заскорський	шляхетний	28.31.614

Локачі	1609.4.08.	Адам Буркацький		28.84.377 зв.
Локачі	1621.8.06.	Ян Тележинський (староста)		28.53.410
Локачі	1625.18.06.	Ян Тележинський (староста)	шляхетний	28.59.1163
Локачі	1628.8.08.	Ян Тележинський (староста)		28.62.1319
Межиріч	1576.4.10.	Нестор Семенович Новоселецький		25.16.424 зв.
Межиріч	1579.9.10.	Станіслав Кандиба		25.20.387 зв.—388
Межиріч	1621.30.07.	Петро Ятковський (староста)		25.123.473
Мельниця	1567.12.01.	Степан Мор		25.9.23
Мельниця	1605.10.05.	Станіслав Сускраєвський		28.37.252 зв.
Миляновичі	1567.18.07.	Михайло Курявець		28.2.124
Миляновичі	1568.14.12.	Яким Менший		28.3.177 зв.—178
Миляновичі	1569.20.01.	Яким Менший		28.4.16 зв.—17
Мосор	1582.2.08.	Мартин Хойновський		25.26.789
Муравиця	1572.11.05.	Ян Госенський		25.13.277 зв.
Муравиця	1573.27.06.	Ян Госенський		25.14.239 зв.
Муравиця	1580.24.01.	Тимофій Висоцький		25.21.63 зв.
Муравиця	1580.30.07.	Тимофій Висоцький		25.22.110
Муравиця	1581.14.02.	Тимофій Висоцький		25.23.65
Муравиця	1582.28.08.	Тимофій Висоцький		25.26.921
Муравиця	1583.20.09.	Тимофій Висоцький (урядник/намісник)		25.30.430
Муравиця	1584.16.10.	Тимофій Висоцький		25.31.1072
Муравиця	1585.19.11.	Тимофій Висоцький		25.35.71 зв., 184 зв.
Муравиця	1590.12.11.	Станіслав Козаревський		25.38.979—979 зв.
Муравиця	1595.13.07.	Станіслав Козаревський		25.48.50
Несухоїжі	1573.27.09.	Олехно Духів		28.7-а.270 зв.
Несухоїжі	1579.3.11.	Станіслав Хмелевський (намісник)		25.20.430 зв.—431
Несухоїжі	1582.4.09.	Станіслав Хмелевський		25.26.990
Несухоїжі	1590.10.12.	Стефан Шолуха (намісник)		ANK. AS. Teki rzymskie, N XVIII/54, k. 271
Олика	1561.3.10.	Войтех Ключовський (староста)		25.3.68, 208
Олика	1565.11.01.	Мартин Кобильський (намісник)		25.7.22 зв.—23
Олика	1570.17.10.	Мартин Кобильський (староста)		25.12.537
Олика	1573.16.03.	Мартин Кобильський (староста)		25.14.36—36 зв.
Олика	1575.10.12.	Гектор Кавачинський (намісник/урядник)		25.15.473—474

Олика	1579.29.08.	Гектор Кавачинський (намісник)		25.20.246 зв.
Олика	1580.18.03.	Гектор Кавачинський (намісник)	шляхетний	25.21.228 зв.
Олика	1580.30.10.	Богдан Сосницький (намісник)		25.22.537
Олика	1597.24.07.	Войтех Ключовський (намісник)	шляхетний	25.50.531 зв.
Олика	1611.11.02.	Войтех Ключовський (староста)		25.131.134 зв.
Олика	1612.24.03.	Миколай Кобильський		25.93.317 зв.
Олика	1613.26.02.	Миколай Кобильський (староста)		25.94.162
Олика	1614.1.07.	Миколай Кобильський (староста)	шляхетний	25.99.289 зв.
Олика	1615.20.09.	Миколай Кобильський (староста)		25.102.316
Олика	1616.30.01.	Миколай Кобильський (староста)		25.103.579
Олика	1621.2.03.	Адам Сопотко (грод. суддя і скарбник волинський)	шляхетний	25.120.360 зв.
Олика	1627.28.10.	Олександр Бартлінський (староста)	урожоний	25.158.271 зв.
Остріг	1548	Михайло Шашкевич		ANK. AS. Teki rzymskie, N VI/26, k. 113—114
Остріг	1565.10.07.	Фронц Круш (намісник)		26.1.6
Остріг	1575.5.08.	Василь Григорович Хотичинський (понамісник і замковий писар острозький)		25.15.368
Остріг	1574.19.05.	Михайло Павлович (староста)		25.459.120
Остріг	1583.1.08.	Михайло Павлович (староста)		25.30.112
Остріг	1585.18.06.	Михайло Павлович (намісник)		21.24.33 зв.
Остріг	1586.18.07.	Ждан Боровицький (староста)	урожоний	25.36.274 зв.
Остріг	1594.19.04.	Ждан Боровицький (староста)		25.45.439 зв.
Остріг	1596.7.12.	Ждан Боровицький (староста), війський луцький		25.49.909 зв.
Остріг	1598.26.11.	Ждан Боровицький (староста)		25.54.579
Остріг	1599.6.05.	Дрош Славенський		25.55.395

		(намісник) + Ждан Боровицький (староста і луцький войський)		
Остріг	1619.9.05.	Войцех Новицький (староста)		22.33.50
Остріг	1630, листопад	Станіслав Радзіцький (староста)		25.174.682
Остріг	1634.5.04.	Миколай Канимир		25.192.43 зв.
Остріг	1633.5.09.	Миколай Яновицький (староста)		25.189.217
Острожець	1573.27.08.	Ян Метельський		25.14.305
Острожець	1579.26.07.	Станіслав Чаплинський		25.20.159 зв.—160
Острожець	1584.26.07.	Войтех Котовський		25.28.999 зв.
Острожець	1621.27.04.	Клим Радогостський (староста)		ANK. AS. Teki rzymskie, N XXXIV/30, k. 142
Остропіль	1621.1.05.	Войцех Новицький (староста)		25.123.139
Перевали	1570.7.04.	Серафим Моцарський		28.5.74
Порицьк	1574.11.06.	Якуб Котовський		28.8.124
Рівне	1610.30.08.	Ян Бондзинський (староста)		25.88.529
Рівне	1623.27.09.	Бартоломей Лахорський (староста)		25.137.505
Рожище	1593.2.07.	Григорій Топольський		25.44.5 зв.—6
Рожище	1600.10.03.	Федір Мордашевич		АЮЗР. 1.6.283
Рожище	1579.20.07.	Скурашевський		25.20.150
Сатіїв	1575.12.11.	Троян Чарнацький		25.15.459
Сатіїв	1599.7.06.	Ян Русиновський		25.55.479
Смідин	1566.23.06.	Іван Кукольський		28.1.62
Сокіл	1616.23.04.	Матяш Свірцовський		25.103.373
Сокіл	1619.27.01.	Матяш Свірцовський		25.111.90 зв.
Сокіл	1619.6.07.	Станіслав Козазевський і Ян Муховецький		25.114.51
Старокостянтинів	1563.18.08.	Яцко Бутович		25.5.129 зв.
Старокостянтинів	1621.27.04.	Андрій Олеський		ANK. AS. Teki rzymskie, N XXXIV/30, k. 141
Степань	1562.29.10.	Богдан Патрикій Родогожський (намісник)		ANK. AS. Teki rzymskie, N IX/78, k. 395
Степань	1570.22.04.	Богдан Патрикій Родогожський (урядник)+Миско Щаворський (намісник)		25.12.212 зв., 459—459 зв.

Степань	1585.8.09.	Іван Одинець (староста)		25.34.1054 зв.
Степань	1592.27.06.	Богдан Омелянович (староста)		25.42.142 зв.
Степань	1601.2.01.	Богдан Омеляновський (староста)		25.63.271 зв.
Степань	1614.25.06.	Богдан Омеляновський (староста)	урожоний	25.99.316 зв.
Степань	1616.16.05.	Адам Злотолинський (староста)		25.103.472
Степань	1621.29.04.	Адам Злотолинський (староста)	шляхтич	25.123.139
Степань	1625.22.02.	Адам Злотолинський (староста)	шляхтич	25.141.216 зв.
Сульжин	1621.27.04.	Слодковський		ANK. AS. Teki rzymskie, N XXXIV/30, k. 142
Торговиця	1573.27.07.	Мартин Іскрич		25.14.235 зв.
Торговиця	1579.18.09— 10.10.	Стефан Сербин	шляхетний	25.20.346—346 зв., 411
Торговиця	1580.6.05.	Стефан Сербин		25.21.519 зв.
Торговиця	1580.10.09.	Стефан Сербин	шляхетний	25.22.390
Торговиця	1590.5.09.	Парфен Голузка		25.38.478 зв.
Торговиця	1593.21.07.	Парфен Голузка		26.8.666
Торговиця	1614.22.02.	Станіслав Билецький (староста)		25.97.120
Торговиця	1614.26.04.	Станіслав Билецький		25.99.269 зв.
Торговиця	1616.4.07.	Миколай Лисовицький		25.103.797 зв.
Торговиця	1630.22.01.	Войтех Вросек (староста/урядник)	урожоний	25.172.221
Торговиця	1632.14.07.	Юзеф Синицький (намісник)		25.184.99 зв.
Торговиця	1643.27.11.	Криштоф Біскупський (староста)	шляхетний	25.200.290—290 зв.
Торчин	1562.24.12.	Андрій Хелстовський		25.4.193 зв.
Торчин	1563.27.05.	Іван Городинський (намісник)		25.5.75 зв.
Торчин	1567.20.01.	урядник Юрій, „который есть установлен от дьякона луцкого, пана Дмовского“		25.9.27 зв.
Торчин	1570.27.04.	Якуб Клімашевський (намісник)		25.12.336 зв.
Торчин	1578.18.05.	Стефан Нешковський (намісник)		25.18.241 зв.
Торчин	1578.8.08.	Стефан Янович Нешковський (староста)		28.11.171

Торчин	1579.17.08.	Петро Добронизький		25.20.365
Торчин	1579.25.04.	Петро Добронизький (намісник)		25.19.280
Торчин	1579.20.12.	Петро Добронизький		25.20.520 зв.—521
Торчин	1580.23.04.	Петро Добронизький		25.21.419
Торчин	1583.2.06.	Петро Добронизький		25.30.30
Торчин	1608.2.04.	Ян Мальчевський (староста)		25.80.605 зв.
Торчин	1613.20.12.	Станіслав Олтаровський (староста)	урожоний	25.99.94
Торчин	1617.4.07.	Матей Кенсицький	урожоний	25.108.147
Торчин	1628.19.06.	Войтех Мончевський (староста)	шляхетний	25.163.110
Торчин	1632.16.07.	Альбрехт Мончевський	урожоний	25.184.175
Торчин	1639.12.11.	Андрій Ємеліта	шляхетний	389.319.124 зв.
Турійськ	1571.10.05.	Степан Мирвицький		28.15.307
Турійськ	1609.10.12.	Семен Костюшкович Хоболтовський (намісник)		ANK. AS. Teki rzymskie, N XVIII/54, k. 271
Турійськ	1618.12.12.	Ян Дамецький (староста)		28.51.27 зв.
Хлапотин	1634.3.10.	Войтех Клодзинський		25.193.809
Хорлуп	1569.26.04.	Левко		25.11.185
Хорлуп	1575.9.12.	Гектор Кавачинський		25.15.473
Четвертня	1580.2.09.	Василь Копоть (намісник)		25.22.383
Янушпіль	1563.20.04.	Станіслав Криницький (намісник)		21.9.130
Янушпіль	1621.27.04.	Лукаш Лисицький (староста)		ANK. AS. Teki rzymskie, N XXXIV/30, k. 142

Andriy ZAYATS

**THE FUNCTIONARIES OF VOLYN PRIVATE TOWNS
IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY AND THE FIRST HALF
OF THE 17TH CENTURY**

The author studies the institute of functionaries in the private towns of early modern Volyn. In the sources they are also mentioned as *starostas* or governors. The vast majority of them were nobles. The functionaries headed the estate complex, which usually included the town and its surrounding villages. Among the duties of the functionaries there were administrative, commercial, judicial, police and partly military functions. The *viyt* (magistrate) was subordinated to the functionary. In addition to defending the interests of the lord and his subjects, the functionaries also abused their power.

Ірина ВОРОНЧУК

ДВОРИЩНА СИСТЕМА СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ВОЛИНІ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Критичний перегляд багатьох положень і висновків радянської історіографії ще не заторкнув селянської проблематики ранніх періодів. Ба більше, навіть у нових працях, де начебто декларується конечність нових підходів і поглядів на історію селянства ранньомодерної доби, його правовий статус і економічний стан, насправді домінують старі, ще радянські методологічні схеми й стереотипи¹. Саме це зафіксувала узагальнювальна праця „Історія українського селянства“, де знайшли відтворення усі відомі характеристики радянської історіографії щодо становища селянства XV—XVII ст.² Це підтверджує й збірник із доволі зобов'язувальною назвою „Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст.: фактор реформ“, де проголошене завдання „підняти задекларовану тематику на новий якісний рівень“³, залишилося невиконаним.

Отже, потреба перегляду історії найчисельнішої верстви українського суспільства ранньомодерної доби — селянства — обумовлена низкою причин. По-перше, більшість досліджень з історії селянства XVI—XVII ст. розкриває систему аграрних відносин на основі дослідження фільваркового, тобто панського, господарства, а не власне селянського. По-друге, історіографія радянської доби вважала питання історії народних мас найпріоритетнішими, тож саме на характері висвітлення історії селянства найбільше позначився вульгарно-соціологічний підхід тодішньої методології. Всі процеси і явища селянського життя розглядали крізь призму вчення про класову боротьбу як рушійну силу історичного поступу. Історія селянства досліджувалася за раз і назавжди усталеною вульгарно-соціологічною схемою: посилення експлуатації — погіршення матеріального становища — піднесення антифеодальної боротьби. Відтак сформувався спрощений підхід до проблеми взаємостосунків панів і

¹ Ворончук І. Сучасний стан українознавчих досліджень ранньомодерної доби: проблеми та перспективи // Українознавство.— 2021.— № 1 (78).— С. 62; ії ж. До проблеми селянського землеволодіння на Волині в першій половині XVII ст. // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. Частина I: Від давніх часів до початку XX ст.— Одеса; Київ; Львів, 1999.— С. 122—128.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.— К., 2006.— Т. 1.— С. 142—167 та ін.

³ Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст.: фактор реформ.— К., 2016.— С. 45—84.

селян, що розглядалися лише крізь призму класової ненависти, а отже, характеризувались як виключно антагоністичні. Внаслідок цього виробився й одномірний стереотипний погляд на селянство як на одноманітну злиденну масу, що все життя тільки й мріяла про боротьбу зі своїми споконвічними гнобителями. Багато аспектів життя селянства було спотворено, а то й свідомо сфальсифіковано⁴.

Щоправда, вивчення історії селянства пов'язане з певними труднощами, адже селянство — „мовчазна більшість“ тогочасної людності — не залишило по собі писемних джерел. Разом з тим, оскільки селяни разом зі своїми господарствами входили у сферу матеріальних інтересів шляхти, виявилось, що актова документація шляхетських судових установ містить доволі значний масив інформації й щодо селянства. Адже значною мірою соціальний статус і добробут шляхти залежав від селян-підданих їхніх маєтків: їх чисельності, безпосередньої праці як у панському фільварку, так і у власному господарстві, сплати натуральних та грошових повинностей, розмір яких своєю чергою визначався заможністю та робочими силами кожного окремого селянського господарства. Тому в багатьох приватноправових документах, які шляхта вносила до судових актів, ідеться про селянство. Отже, актова документація містить значну за обсягом і цінністю інформацію про найрізноманітніші аспекти життя і становища селянства, зокрема його структуру, характер господарства, склад селянської родини, розмір земельних наділів, господарські будівлі, робочий інвентар, худобу, номенклатуру вирощуваних культур, „маєтність“ і „добыток“ селянських домогосподарств⁵.

Тож на підставі вивчення документальних джерел розглянемо стан волинського селянства у XV — першій половині XVI ст., тобто до запровадження аграрної реформи 1557 р., з якою, як правило, пов'язують руйнування дворищного господарства як форми селянського господарювання та погіршення матеріального становища селянства.

Становище селянства визначається набором певних характеристик, серед яких найголовнішим показником його економічного стану є забезпеченість достатнім земельним наділом. Проблема селянського землеволодіння має два аспекти: правовий⁶ і фактичний. Наразі розглянемо питання реального землеволодіння селянського домогосподарства в ранньомодерну добу.

Дворище. На означення селянського господарства на Волині XV — першої половини XVI ст. найуживанішим був термін „дворище“ в розу-

⁴ Ворончук І. Чого нам бракує до розуміння історії селянства // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича.— К., 1999.— С. 233.

⁵ Ворончук І. Актובה документація XVI—XVII ст. як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. 14 березня 2013 р., м. Київ.— К., 2013.— С. 31—34; іі ж. Актובה книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. / Наук. ред. І. Ворончук.— К., 2014.— Вип. I: Волинь XVI ст.— С. 42—49; іі ж. Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму // Українознавство XXI ст.: Виміри розвитку.— К., 2009.— С. 87—150.

⁶ Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССXXXVIII.— С. 149—184.

мінні відокремленого господарства однієї великої нерозділеної або кількох селянських родин, що проживали разом. Відома дослідниця селянських форм землеволодіння О. Єфименко зазначала, що за своїм походженням дворища були тими початковими земельними одиницями, які людина відвойовувала у дикої природи своєю невтомною працею. На її думку, дворищна організація селянського господарства була зі самого початку розвитку історії південно-руських земель приблизно до другої половини XVII ст.⁷ М. Владимирський-Буданов, І. Линниченко, М. Любавський характеризували дворище як певну земельну господарську одиницю — сукупність земель і угідь, якими користувалася певна група осіб, — велика селянська родина чи й цілий рід⁸. М. Владимирський-Буданов вважав дворище явищем не тільки побутовим, а й споконвічним⁹. З цим погоджувався й І. Линниченко¹⁰. Як зазначали в літературі, дворищна форма господарювання в окреслену добу була характерною для всіх слов'янських і багатьох інших народів Європи¹¹.

Найбільш відомим документом про дворище на території України, зокрема в Галичині, що став класичним прикладом, є купча, за якою пан Вацлав Дубровський купив у двох братів Василя і Гинка Скибичів та їхнього братанича Оленка дворище „ісь землею, яко из века слушало к тому дворищу“¹². Щодо датування цього документа думки дослідників розійшлися, але В. Розов, проаналізувавши різні міркування, датував його 1370 р.¹³ Щоправда, О. Купчинський найранішою згадкою називає документ 1357 р. про „dworzyszczce Czurgowice“, вміщений у документальному збірнику „Kodeks dyplomatyczny Małopolski“¹⁴. І. Линниченко до ще ранішого часу відносив згадку про дворище у грамоті галицького князя

⁷ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси // Южная Русь.— Санкт-Петербург, 1905.— Т. 1.— С. 376—377.

⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— К., 1892.— С. 2; Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— Москва, 1894.— С. 197; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— Москва, 1892.— С. 315; його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— Москва, 1910.— С. 97.

⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 13.

¹⁰ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— С. 197.

¹¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 3; Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП).— Санкт-Петербург, 1896.— Ч. 306.— С. 118.

¹² Грамота видавалася багато разів. Найперші видання: Maciejowski A. Historia prawodawstw słowiańskich.— Warszawa, 1858. Wyd. 2.— Т. VI.— S. 146; Zubriczki D. Rys do historii narodu ruskiego w Galicji.— Lwów, 1845.— S. 18; Бодянский О. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси.— Москва, 1845.— С. 134—135; Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — АЗР).— Санкт-Петербург, 1851.— Т. 4.— С. 20.

¹³ Розов В. Южнорусские грамоты.— К., 1917.— С. 16—17.

¹⁴ Kodeks dyplomatyczny Małopolski.— Kraków, 1897.— Т. III.— S. 109; Купчинский О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень.— К., 1981.— С. 29.

Лева Даниловича, якою було надано „quatuor curias“ у Самбірській землі Сенькові Татариневичу¹⁵.

Найранішим опублікованим документом про дворище на Волині є надання 1446 р. великого князя Свидригайла князю Михайлові Васильовичу Чорторийському на низку сіл у Луцькому повіті, а разом з ними „Суховсь дворище верхъ Радоховки а манастыр светого Николы на Клевани над Стублем же ис церковнымъ дворищомъ ис Плескачовскимъ“¹⁶. У грудні 1451 р. Свидригайло надав земському маршалку Петрові Мильському серед інших маєтків у селі Пулганів Луцького повіту „две дворища служебных а церков из дворищом церковным [...] а в Личманови две дворища тяглых“¹⁷. 1452 р. Сенькові Хом'яку було повернуто в Луцькому повіті „дворище Бартеничи, выслугу отца его, што ж отець его выслужил на великом князи Витовти“¹⁸. 27 червня 1502 р. великий литовський князь Александр надав луцькому старості, маршалкові Волинської землі Семенові Юрійовичу „имене в Луцком повете Головин, а в том имени чотыри дворища на имя Панфиловское а Янковецкое а Помидаловское [...] и людьми тяглыми тых чотырех дворищ...“¹⁹. Наведені приклади стосуються приватних володінь. Проте дворищна форма була характерною і для так званих „королівщин“. Королівщина — термін, що вживався на означення королівських маєтностей, прибутки з яких становили основу державного скарбу і йшли на утримання короля і держави. Тривалий час не було чіткого розмежування між королівською та державною власністю, проте за реформою 1590 р. відбулося розділення на столові маєтки короля (економії — *mense regiae*) та державні скарбові маєтності, які вважали власністю Речі Посполитої й які перебували під управлінням коронного скарбу.

На Волині такими королівщинами були староства Володимирське, Луцьке, Кременецьке, Ратненське, Ковельське. За ревізією українських замків 1545 р., усі села, що належали до Луцького замку, зокрема Чернечгородок, Козлиничі, Колки, Забороль, Голешів, два села Рудники, Радомишль, Гнидава, Колчино, Підгайці, Своз, були засновані на „дворищах“²⁰. Аналогічну картину бачимо й за люстрацією Луцького замку 1552 р. В усіх замкових селах Гнидаві, Красному, Підгайцях, Радомишлі, Свозі, Солтисах та інших селяни „сидять“ дворищами²¹. Подібна ситуація спостерігається в усіх інших староствах. Саме на підставі описів/люстрацій волинських замків А. Яблоновський зазначав, що в середині XVI ст. на Волині панувала система дворич²². Тож не випадково О. Єфименко вважала, що всю „Литовську Русь з повним правом можна було назвати по-

¹⁵ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— С. 198.

¹⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1890.— Т. III.— S. 5.

¹⁷ Там само.— Т. I.— S. 7—8.

¹⁸ Українські грамоти XV ст. / Упоряд. В. Русанівський.— К., 1965.— С. 37—38.

¹⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. I.— S. 123—124.

²⁰ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко.— К., 2005.— С. 175—177.

²¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Вольнском и Подольском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 177—182.

²² Jabłonowski A. Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. VI.— S. XXXVI.

дворищною²³. Таким чином, документальні матеріали засвідчують, що в XIV — першій половині XVI ст. на Волині панівною була дворищна система селянського господарювання як у королівщинах, так і у приватних шляхетських маєтках.

„Служба“. Оскільки дворище було не тільки земельною одиницею, а й фіскальною, синонімом терміна „дворище“ на означення селянського господарства подеколи виступав термін „служба“. Щоправда, деякі дослідники, зокрема Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, І. Новицький, О. Єфименко, Т. Любомирський, вважали, що ця назва була поширеною власне на литовських землях²⁴. Проте документи переконують, що вже в XV ст. термін „служба“ вживався нарівні з терміном „дворище“ і в українських землях, зокрема й на Волині. Так, 1477 р. Івашко Ілінич продав село Тарасівку в Кременецькому повіті „из службами, из роботами тых людей, которыи в том имени есть“²⁵. 1515 р. князю Роману Сангушкови було пожалувано у Володимирському повіті в селах „Болблех шесть служоб людей, а в Селци две служб, а в Соловичах одна служба“²⁶. 1522 р. великий литовський князь Жигмунт I надав гетьману Великого князівства Литовського, князю Костянтинові Івановичу Острозькому „в Луцком повете [...] за Полоним шести служоб людей на имя Шлома Сачинчич, брати Олешко Макарович а Богданец Хилевич, а Жукович, а Яцко Ложчица, Івашко Поповича“²⁷. В інвентарі села Угринів за 1561 р. зазначено, що „люди угриновские з роботами и их повинностями [...] вси сядят на зуполных службах“²⁸.

М. Владимирський-Буданов вважав, що термін „служба“ визначав повинностний характер дворища щодо держави чи власника. Такої ж думки дотримувався В. Винник, підкреслюючи, що назва „служба“ була пов'язана зі службеним характером земельних наділів, за користування якими господарі мали виконувати різні повинності²⁹. Ці припущення знаходять численні підтвердження в багатьох актах. Так, 1511 р. великий князь Жигмунт I, надаючи княгині Марії Ровенській дворища, зобов'язував їх господарів: „а тыи два човеки Богданец и Тимошец маюи ей служити по тому, как на нас служили“³⁰.

Зазначимо: протягом певного часу писарі доволі часто навіть поєднували терміни „дворище“ і „служба“ у словосполучення „дворища службени“, як, наприклад, у наведеній грамоті князя Свидригайла від 1451 р.

²³ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 376—377.

²⁴ Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву.— К., 1863.— С. 60; Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 15; Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII вв. // Архив ЮЗР.— К., 1876.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 102; Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 382; Encyklopedia Rolnictwa.— Warszawa, 1877.— Т. IV.— S. 300.

²⁵ Архив ЮЗР.— К., 1911.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 98—99.

²⁶ Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный вестник.— 1889.— № 1.— С. 86.

²⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. III.— S. 243—244.

²⁸ Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 99.

²⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 15; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К., 1966.— С. 68.

³⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. III.— S. 86—87.

Цілком імовірно, що спершу слово „служба“ могло вживатися для розрізнення характеру повинностей, і тоді деякі господарства називалися в актах „дворища служебные“, а інші — „дворища тяглые“. Проте поступово терміни „дворище“ і „служба“ ототожнюються і стають синонімами. Так, у заставному записі князя Василя Сокольського від 1565 р. вирази „десять служб зуполных“ та „десять чоловіков на зуполних дворищах“ означають ідентичні поняття³¹.

Типи дворич. Погляди дослідників розійшлися щодо питання про внутрішню природу походження селянського дворича. Більшість дослідників розглядала двориче як сімейно-родову асоціацію. Зокрема, І. Лучицький зазначав, що двориче було засноване на началах кровної спорідненості й додавав, що таке уявлення про сябринне землеволодіння міцно трималося в колективній свідомості української людності ще наприкінці XVIII ст.³² М. Владимирський-Буданов також зазначав, що двориче складалося переважно з близьких родичів і уподібнював його до хорватської „задруги“³³. О. Єфименко вважала двориче власністю цілого „роду-племени“, тобто більш-менш великої групи родичів, або, інакше кажучи, великої задружної сім'ї. Звідси, на її думку, походили патримоніальні назви дворич. Разом з тим на підставі документального матеріалу вона дійшла висновку, що вже наприкінці XVI ст. дворичне землеволодіння не було нероздільним пануванням великої задружної сім'ї. На її погляд, з плином часу кровні елементи дворича замінювалися чужинцями, і сімейна асоціація перетворювалася на артільну³⁴. М. Довнар-Запольський, підкреслюючи сімейно-родовий характер дворича, розглядав його загалом як первинну общинну організацію. Однак також завважував, що зі збільшенням його населення суто сімейний характер дворича поступово втрачався³⁵. В. Самойленко підтримувала думку, що двориче являло собою залишки великої родини, яка колись входила до складу територіальної сусідської общини,— волости чи села³⁶. О. Купчинський вважає двориче давньою формою співжиття людей, особливо характерною для українських і білоруських земель, і покладає в його основу кровний зв'язок, споріднення родичів, об'єднаних спільним землеволодінням і територіальною цілістю поселення³⁷.

Зовсім протилежної думки дотримувався Ф. Леонтович, який обстоював погляд на селянське двориче як на кооперацію від самого початку його виникнення. Він зазначав, що хліборобська праця організовується за такими ж кооперативними формами, що й інші галузі народної праці, і стверджував, що підвалиною економічного життя як сімейної, так і сільської общини в усіх слов'ян було артільне начало. Дослідник вважав

³¹ Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 150—153.

³² Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— С. 86.

³³ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 2.

³⁴ Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 382—383.

³⁵ Довнар-Запольский М. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI веке.— К., 1905.— С. 1.

³⁶ Самойленко В. І. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI ст. (Східна Волинь, Київщина, Брацлавщина): Дис. канд. іст. наук.— К., 1951.— С. 148.

³⁷ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України...— С. 27.

кооперацію тим побутовим ґрунтом, на якому зросла і трималася уся соціально-економічна культура осідло-общинних союзів³⁸. На відміну від багатьох дослідників, зокрема М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, І. Лучицького та інших, Ф. Леонтович розглядав „задругу“ не обчинно-родовим, а передусім господарським союзом. Виходячи з цього, він вважав, що заснована на договірних засадах задруга відсунула кровні, патріархальні зв'язки на другий план, а отже, складна „посябрина“ — „дворище“, становила такий же споконвічний інститут, як і проста сім'я, або й навіть була значно давнішою³⁹.

Склад селянського дворища розглядав також М. Грушевський. Аналізуючи опис Ратненського староства, він зазначав, що інколи на дворищі господарювали свояки, інколи далекі родичі або й зовсім чужі люди — спільники. Він звернув увагу й на таке цікаве явище, як одночасне володіння кількома дворищами, адже траплялися випадки, коли селяни були спільниками не одного, а двох і більше дворищ⁴⁰.

Ступені спорідненості між сім'ями, які становили дворище, були різними. Якщо дворище складалося з малої сім'ї — це були близькі родичі. Пізня велика родина, зазначає О. Купчинський, яка розросталася і членувалася в патронімії, могла охоплювати декілька поколінь, тобто значне коло близьких і далеких родичів. Одночасно до дворища вливалися сторонні люди — „спільники“, „приймаки“, „потужники“, „поплічники“ та ін.⁴¹

Покажемо у цьому плані є опис Черногогородського маєтку Луцького повіту 1578 р., за яким у с. Козиничі⁴² налічувалося три дворища: Грибовицьке, Колохновицьке і Глебковицьке. На Колохновицькому дворищі хазяйнувало п'ятеро Колохновичів, а серед 25 господарів Глебковицького дворища шестеро названі Глебковичами, семеро — Биковичами, а двоє — Свиридовичами⁴³. Зрозуміло: кожна з цих патримоніальних спільнот становила кровну групу родичів, оскільки вони виступають під одним родовим ім'ям. Цілком вірогідно, що спорідненість могла буга й ширшою, охоплюючи всі три родові групи, кожна з яких, проте, вже являла відокремлене від спільної лінії відгалуження, набувши й нового найменування. Навіть, якщо вважати їх не родичами, а окремими родовими колективами, то й тоді чисельні параметри окремих родинних спільнот були значними. Адже на сімох дорослих Биковичів мало припадати сім дорослих жінок, а якщо на кожне подружжя додати бодай мінімальне (як на ті ча-

³⁸ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве.— Ч. 306.— С. 115—115, 120—125.

³⁹ Леонтович Ф. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту, сравнительно с задругой юго-западных славян // ЖМНП.— Санкт-Петербург, 1867.— Ч. СXXXIV.— С. 12.

⁴⁰ Грушевський М. Описи Ратненського староства з 1500—1512 р.— [Б. м. і р.]— С. 37.

⁴¹ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України.— С. 29.

⁴² За реєстром поселень Волинського воєводства О. Барановича, назви Козиничі немає, є Козин і Козлиничі. Див.: Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 124.

⁴³ Памятники, изданные Временною Коммиссиею для разбора давних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — ПКК).— К., 1898. 2-е изд.— Т. II.— С. 83—85.

си) число дітей — чотири, то ця родова група мала складатися щонайменше з 42 осіб. Тоді Глебовицьке дворище, де названо 25 голів окремих родин Глебовичів, Биковичів і Свиридовичів та їх спільників, могло налічувати щонайменше 150 осіб.

У с. Четвертні Луцького повіту 1558 р. пів дворища займав „Опанась Бурнасович из сынами своїми“, а на дворищі Костюковському сидів „Малко из сынами Иваном а Максимом“. У цьому ж селі півтора дворища займали „Василь Бурносъ з унуком своим Кунцомъ, Кузма Михайлович а Станко Мишевич з братею“. У селі Навоз тієї ж волости дворище Шемаківське виступає цілком як артільна асоціація, де „на половици дворища сидит Яцко Лемеш [...] а на другой половици того ж дворища седят люди тяглые на имя Павел Грицевич, Митко Пашкович“⁴⁴.

Таким чином, на дворищі господарювала як велика родина, подеколи доволі численна (батько з кількома синами та їхніми родинами, дядьки з одруженими братаничами, рідні й стричні брати та сестри, швагри та інші родичі), так і великий колектив неспоріднених між собою потужників/спільників. Мешкаючи в тісному єднанні, такий колектив вів спільне господарство, або мовою документів, сидів „на одном хлебе“ або „совокупно в хлебе“⁴⁵.

Коли дворища дуже розросталися, господарі могли ділити їх на частки, як бачимо це на прикладі Ветельської волости Ратненського староства 1512 р.: батько розділив дворище між своїми синами⁴⁶. Вочевидь, спершу такими частками були пів дворища, третина дворища, чверть дворища, з часом їх могли поділяти й на дрібніші частини. Проте, підкреслимо, й після розподілу на частки дворище назовні виступало єдиною господарською одиницею. Отже, як бачимо, на Волині ранньомодерної доби існували дворища двох типів: як сімейні, так і артільні асоціації.

За розмірами дворища були великі й малі. Великі дворища, які документи називають „добрыми“, „старожитными“, це — дворища цілих селянських родів, малі — окремих сімей. Проте й невеликі дворища охоплювали чималі площі орних земель та угідь. Тогочасні акти описують дворище як господарство „зо всим на все, з землею, з пашнею, з боры, з лесы, з озеры, з ловы звериными и пташими, яко се тое дворище в границахъ и обыходех своих само в себе маеть“, інакше кажучи — з усім, „що здавна прислухало“ до нього. Межі дворища могли розширюватися завдяки розробкам „новин и лядин“. Ба більше, власністю дворища вважали не лише освоєну територію, а й те, що в майбутньому можна було відвоювати у природи: акти зазначають, що якщо дворище своїми силами „и въ дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребитъ сеножать, тое супокойне держати маеть“⁴⁷. Тож власністю дворища вважали не лише наявну рілню, ниви й сіножаті, а й усе, що його мешканці зможуть зорати з незораного ще „дикого“ простору.

⁴⁴ Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 56—57.

⁴⁵ ПКК.— К., 1852.— Т. III, отд. II.— С. 158; АЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2.— С. 95; Ворончук І. Система селянського господарювання та її вплив на типологію селянської родинної структури (за матеріалами Волині XVI — першої половини XVII ст.) // *Wieki Stare i Nowe*.— 2014.— N 6 (11).— С. 24—37.

⁴⁶ Грушевський М. Описи Ратненського староства...— С. 23.

⁴⁷ Архив ЮЗР.— К., 1876.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 10.

„Дим“. М. Любавський зазначав, що в XVI ст. на земельному наділі, з якого мала виконуватися одна тягла служба, мешкало, як правило, кілька споріднених селянських родин, які могли становити окремі господарства⁴⁸. У Бобруйському повіті Білоруси вони виступали під назвою „потуг“, у Вітебському — „соха“, в інших місцевостях — „копа“, „жереб“. В українській актовій термінології XVI ст. на позначення дрібнішої господарської одиниці в межах дворища також трапляються терміни „потуг“ і „жереб“, але на Волині вживанішим був термін „дим“.

Ф. Леонтович, посилаючись на „Повість временних літ“, де під 859 р. згадується про дань з диму, загалом вважав „дим“ найдавнішою формою сільських поселень Давньої Русі. На території Білоруси дим виступав як самостійна частина села нарівні з дворичем. Подеколи дим як окреме поселення, що стояло відрубно від села, входив самостійною одиницею до загального складу волости. Проте на Волині, зазначав Ф. Леонтович, дими не зберегли свого давнього самостійного значення і входили до складу дворищ і служб⁴⁹.

Питання про число димів, що входили до складу дворища, дискусійне. Дослідники визнають, що число димів у дворичі коливалося. При цьому більшість вважає, що двориче в українських землях мало більші розміри, ніж в етнічній Литві. Однак Г. Ловмянський зазначав, що про оцінці розмірів дворища/служби належить брати до уваги, крім регіональної, також і часову різницю, бо внаслідок природного приросту населення чисельність димів у службі з плином часу зростала⁵⁰.

М. Довнар-Запольський рахував на двориче-службу пересічно від одного до трьох димів⁵¹. Проте таблиця дворич Пінського староства, вміщена в додатку до його праці „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского“, подає іншу картину. Тут подано відомості про 70,5 дворич, у яких налічувався 351 дим. Число дворич, у яких містилося від одного до трьох димів, становила 33, або 46,8 відсотка, тобто менше половини всіх дворич. У 34 дворичах налічувалося більше трьох димів, зокрема: у 12 — по 5 димів, у 6 — по 6, у 2 — по 8, у 2 — по 9, у 3 — по 10. Два дворича Плешицьке і Кончицьке налічували по 23 дими. Таким чином, пересічне число димів у дворичах Пінського староства становило 5. Загалом М. Довнар-Запольський завважував, що служби з одним—двома димами трапляються вкрай рідко, а число димів у службі було різним — від 1 до 18. Велику службу він порівнював із цілим поселенням. Тож, переглянувши попередні розрахунки, він виводив пересічно 3—4 дими на службу⁵². Ба більше, в останніх працях М. Довнар-Запольський, на відміну від інших дослідників, проводив окремі розрахунки для служби й

⁴⁸ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— С. 315.

⁴⁹ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП.— 1896.— Ч. 303.— С. 343—348.

⁵⁰ Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.— Poznań, 1983.— S. 461.

⁵¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского.— К., 1901.— С. 202.

⁵² Доунар-Запольскі М. Соцыяльна-эканомічная структура Літоуска-Беларускае дзяржавы у XVI—XVIII стагоддзях // Гістарычна-археалёгічны зборнік.— Менск, 1927.— С. 18.

окремо для дворища. При цьому дослідник вважав дворище більшим за службу і рахував на дворище пересічно п'ять—шість димів⁵³. М. Грушевський зазначав, що дворище було доволі чисельною групою, що складалася з кількох господарств або сімей. Він наводив кількісні показники димів окремих дворощ, але не виводив їх середнього значення⁵⁴.

І. Новицький і А. Яблонівський, підозрюючи в заангажованості волинську шляхту, яка під час ревізії волинських замків 1545 р. скаржилася, що навіть і два волинські дворища не варті однієї литовської служби, разом з тим також обстоювали думку, що литовська служба була більшою від волинського дворища⁵⁵. Проте поліські дворища І. Новицький вважав значно більшими і зазначав, що вони охоплювали по декілька окремих господарств або димів⁵⁶. А. Яблонівський рахував пересічно два дими на дворище⁵⁷. Г. Ловмянський, навпаки, дотримувався протилежного погляду, вважаючи, що „служба в руських землях“ мала більші розміри, ніж на власне литовських територіях. Склад білоруської служби він обраховував переважно на два дими, завважуючи, що литовська служба була меншою, а українська більшою, ніж білоруська. Служби магнатських маєтків він також вважав дводимними⁵⁸. В. Менжинський приймає три дими за пересічне число білоруської служби⁵⁹.

О. Єфименко вважала, що на Волині дворище найчастіше складалося з двох—трьох димів, але при цьому зазначала, що трапляються й значно більші дворища, які охоплювали до 10 і більше димів⁶⁰. К. Гуслистий рахував на пересічне дворище значно більше димів. На його думку, дворище об'єднувало 5—11, а подеколи й більше число димів/дворів, тобто індивідуальних родин-господарств⁶¹. В. Самойленко вважала, що волинське дворище найчастіше складалося пересічно з одного—двох, а зрідка — з чотирьох—семи димів⁶². Д. Мишко рахував на пересічне дворище два—три дими⁶³.

Інвентарі волинських маєтків другої половини XVI ст. підтверджують, що переважна частина волинських дворощ складалася з димів. Так, за інвентарем 1570 р. Суської волости Луцького повіту, що належа-

⁵³ Доунар-Запольскі М. Соціальна-економічна структура Літоуска-Беларускае дзяржавы...— С. 18.

⁵⁴ Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV—XVIII в.).— К., 1894.— С. 254; його ж. Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1897.— Т. II.— С. 3—5.

⁵⁵ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв. // Архив ЮЗР.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 102; Jabłonowski A. Rewizia zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. VI.— S. LXXXVI.

⁵⁶ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 102.

⁵⁷ Jabłonowski A. Rewizia zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku.— S. 56.

⁵⁸ Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku...— S. 461.

⁵⁹ Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском // История СССР.— 1987.— № 3.— С. 168.

⁶⁰ Єфименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990.— С. 124.

⁶¹ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— К., 1939.— Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.).— С. 63.

⁶² Самойленко В. І. Посилання закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI ст.— С. 149.

⁶³ Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.— С. 91.

ла князю Андрію Масальському, в с. Ботин налічувалося п'ять дворищ, а на них „димов десет осельх“, у с. Суськ — „дворищ девять а дымов тридцать и три“, у с. Бодачів — „дворищ семъ [...] а димов девет“, у с. Носачевичі — „две дворища, а дымов шесть“, у с. Олешковичі — „дворище одно, дымов пят“, у с. Смердин — „дворищ чотыри, а дымов осм“⁶⁴. Отже, пересвідчуємося, що навіть у межах сусідніх сіл число димів у дворищах цілковито різне. Якщо у Ботині на дворище припадало пересічно 1,8 дима, то в селі Суськ — вдвічі більше, а саме 3,6 дима, у Бодачеві дворище складалося пересічно з 1,2 дима, в той час як в Олешковичах — з 5 димів. Як бачимо, коливання доволі значні, хоча в середньому на дворище цього маєткового комплексу припадало 2,5 дима, тобто пересічно волинське число, обраховане дослідниками.

Аналогічну картину спостерігаємо і в королівщинах. За ревізією Луцького замку 1552 р., у 15 замкових селах налічувалося 131 дворище з 399 димами, тож у середньому на дворище припадало по 3 дими. Однак і тут усереднене число не домінує, бо, наприклад, у с. Радомишль у чотирьох із 13 дворищ було по чотири дими, в одному — п'ять, а ще в одному — сім. У с. Солтиси на 12 дворищах розташовувалося 40 димів, тобто на дворище припадало пересічно 3,5 дима⁶⁵. За ревізією Кременецького замку 1552 р., у 20 замкових селах налічувалося 186,6 дворищ, у яких розміщувалося 453 дими, тож у середньому на дворище припадало по 2,8 дима. За ревізією цього ж замку 1563 р., на дворище припадало пересічно по три дими⁶⁶.

Значно більшими розмірами відрізнялися дворища на Поліссі. За інвентарем Полонської волости 1598 р., що належала князю Романові Сангушку, в с. Угринів на семи дворищах розміщувалося 58 димів, тобто в середньому по 8,3 на дворище. В деяких дворищах димів було ще більше. Наприклад, дворище Рокитич налічувало 10 димів, дворище Минович — 11. У с. Берчичи два дворища об'єднували 26 димів, а в с. Бахів на двох дворищах розміщувалося 30 димів, тож на ці дворища в середньому припадало, відповідно, по 13 і 15 димів⁶⁷. Таким чином, у середині XVI ст. дворище являло собою велике селянське господарство, що охоплювало, як правило, декілька самостійних домогосподарств — димів.

На жаль, документи не висвітлюють стосунки між спільниками/постужниками, а також димами всередині дворища. Існує думка, що при спільному веденні господарства все майно дворища перебувало у спільному користуванні усіх учасників без будь-яких обмежень. При поділі на дими дворище ставало сукупністю певного числа димів, а кожному диму відповідав і певний господар — глава домогосподарства, за тодішньою термінологією — „чоловек“. Отже, можна припустити, що дими ставали самостійними господарствами. Це бачимо з документів, де йдеться про повинності й податки: вони вже обчислюються і стягуються не з дворища, а „з дыму такового, в котором земли своей и особного хлеба уживают“⁶⁸. Виходячи з цього, можна було б припустити, що на дим припадала пев-

⁶⁴ Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 380—383.

⁶⁵ Там само.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 177—183.

⁶⁶ Там само.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 23—35.

⁶⁷ ПКК.— Т. III, отд. II.— С. 164.

⁶⁸ АЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 3.— С. 95.

на і рівна частина земельного обшару того чи іншого дворища. Так, якщо в с. Смердин на дворище припадало по два дими, в с. Суск — по 3,6, в с. Олешковичі — по 5, то, відповідно, на дим у Смердині мало б припадати 0,5, у Суску — 0,28, а в Олешковичах — 0,2 земельної площі цих дворощ. Саме так вважав К. Гуслистий, зазначаючи, що орні землі вже у XIV—XV ст. почали переходити в індивідуальне, хоча й обмежене дворищем, володіння димів⁶⁹. Проте дійсність була складнішою. Річ у тім, що й після розподілу дворища на дими воно виступало в документах єдиною неподільною земельною одиницею. На цій підставі О. Єфименко зробила висновок, що йшлося не про якусь відрубну ділянку-територію, а лише про право на певну абстрактну частку в усіх дворищних землях і угіддях. Вона зазначала, що розмір цих часток міг збігатися, а міг бути й зовсім різним⁷⁰. Думку про панування всередині дворища часткової організації землеволодіння підтримував й І. Лучицький. Проте, виходячи з уявлення про дворище як сімейно-родовий осередок, він вважав, що поділ між спорідненими групами означав розподіл родового майна. Головним принципом поділу він вважав рівність, тож, на його думку, кожна із сімейних груп, на які розпадалася велика родова сім'я, одержувала тільки право на рівну частку загального майна. Отже, розподіл не знищував спільності майна, земля й після поділу залишалася у спільному користуванні⁷¹. Таким чином, дворище й надалі володіло певними ділянками орної й садибної землі та різними угіддями.

Як ми вже зазначали, економічне становище селянства визначається певним набором характеристик, зокрема наявністю орної землі, різних угідь (сіножатей, луків, лісів тощо), городів та садів, достатньої кількості робочої та продуктивної худоби, певної структури зернових та овочевих культур, сільськогосподарського інвентаря, потрібним комплексом господарських будівель селянського двору, чисельністю робочих сил тощо. Серед них одним із найважливіших показників домогосподарства є фактичне землеволодіння.

Орні землі дворищ. На думку деяких істориків і метрологів, терміни „дворище“, „служба“, „земля“, „потуг“ означали не тільки назви земельних володінь, а одночасно й певні одиниці виміру поверхні. Звичайно, вважав В. Винник, кожна з цих назв не могла означати точної міри, але, виходячи з пересічної величини селянських господарств у різні часи, можна приблизно обрахувати величину земельних ділянок, якими розпоряджалося дворище. Щоправда, дехто з дослідників заперечує проти того, щоб розглядати наведені назви як метрологічні терміни стосовно певної історичної доби. Так, Д. Похилевич вважав, що до проведення поземельного кадастру, до здійснення волочної поміри у Великому князівстві Литовському (тобто перемірювання дворищних земель на волоки) єдиним засобом визначення розмірів землеволодіння було обрахування його за кількістю висіяного збіжжя, а луків — за кількістю возів зібраного за рік сіна⁷².

⁶⁹ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— Вип. II.— С. 63.

⁷⁰ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 384.

⁷¹ Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— С. 38.

⁷² Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР.— Москва, 1952.— С. 330.

Визначити земельні площі орних земель дворищ справді важко, бо вони не рахувалися певними земельними мірами й дуже різнилися, особливо, як заважував М. Довнар-Запольський, відносно співвідношення ріллі та земель іншого призначення⁷³. М. Грушевський відзначав, що волинські дворища загалом не мали певної величини⁷⁴. О. Єфименко зазначала, що дворище не лише не мало певних розмірів, а й не могло їх мати, бо держава не була зацікавлена у встановленні будь-яких обмежень на земельні площі дворищ, і вони залежали від випадкових причин: наявності поряд вільних земель і угідь та робочих сил кожного окремого дворища. Ба більше, дослідниця загалом вважала, що більш-менш точному визначенню в їх реальних межах підлягали тільки орні землі, що склалися з великого числа (від 20 до 50) окремих, розкиданих у різних місцях, ділянок⁷⁵. І. Новицький стверджував, що величина орної землі залежала, головним чином, від робочих сил кожного окремого господарства⁷⁶. Т. Любомирський також зазначав, що дворище не було чітко окресленим обшаром, проте вважав, що його величина залежала від якості ґрунтів⁷⁷. Д. Похилевич висловив думку, що загалом неможливо було знайти навіть двох однакових за площею дворищ⁷⁸.

У зв'язку з цим гіпотетичні припущення дослідників дуже різняться, а розбіжності в їхніх розрахунках становлять від 20 до 200 десятин. Про розбіжності в розмірах земельних площ дворищ і служб свідчать обрахунки М. Довнар-Запольського: він зазначав, що коли проводили волочну поміру і селянам надавали певні ділянки землі — волоки, виявилось, що розміри попередньої господарської одиниці, служби, коливалися в межах від 2 до 10 волок, а розміри дворищ — від 1 до 50 волок⁷⁹.

А. Ханенко обраховував орні землі однієї служби на 10 волок або 198 десятин 900 кв. сажнів у всіх руках (змінах) поля. Крім того, на його думку, кожній службі належало ще по 100 кіп сіножатей, що дорівнювало від двох до семи десятин⁸⁰. Близькими до цього були розрахунки М. Грушевського, який обраховував дворищну ріллю приблизно на 200 десятин⁸¹. І. Новицький наводив інші показники, орні землі служби/дворища він приймав за 4 волоки⁸². Д. Багалій також рахував на дворище чотири во-

⁷³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского.— С. 202; його ж. Соціальна-економічна структура Літоуска-Беларускае дзяржавы...— С. 18.

⁷⁴ Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк.— К., 1890.— С. 25.

⁷⁵ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 370; її ж. История украинского народа.— С. 124.

⁷⁶ Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 104.

⁷⁷ Encyklopedia Rolnictwa.— Т. IV.— S. 300.

⁷⁸ Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв.— С. 330.

⁷⁹ Доунар-Запольскі М. Соціальна-економічна структура Літоуска-Беларускае дзяржавы...— С. 18.

⁸⁰ Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии.— Чернигов, 1870.— С. 74.

⁸¹ Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века...— С. 25.

⁸² Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 124.

локи, або 72 десятини⁸³. О. Баранович визначав розміри дворищ від кількох десятків до кількох сотень гектарів⁸⁴. К. Гуслистий рахував на дворище від однієї—двох до дев'яти волок орної землі⁸⁵. На думку О. Єфименко, розміри дворищ могли коливатися від 5 до 95 десятин, але найчастіше пересічна величина орних земель становила 20 десятин⁸⁶. До цих розрахунків приєднувалася і В. Самойленко⁸⁷. Д. Мишко вважав, що на Волині переважали невеликі площі орних земель і рахував на дворище одну—дві волоки землі. Дворища, які мали у своєму володінні по три—чотири й більше волок, він відносив до великих⁸⁸.

Д. Похилевич зазначав, що селянське землеволодіння у Великому князівстві Литовському до аграрної реформи 1557 р. було більшим, ніж після неї. За його спостереженням, на власне литовських землях селянські наділи становили від 30 до 50 га при значних сіножатях і вигонах, а в Білорусі, зокрема у Пінському старостві, він обраховував пересічно чотири волоки на дворище⁸⁹. Проте М. Владимирський-Буданов наводив зовсім інші показники стосовно того ж Пінського староства. Зокрема, за наведеними ним прикладами, дворище в с. Гегровичі мало шість волок 22 морги землі, а два дворища в с. Семиховичі налічували по 11 волок 22 морги та 18 волок. Це дорівнювало, відповідно, 146,3, 255,9, та 392,2 га ріллі⁹⁰. Т. Любомирський вираховував у жмудзькій службі 24 сохи, що відповідало 24 дням оранки землі, а орні землі дворищ Волинського Полісся прирівнював до 34 корців висіву⁹¹.

Зробимо спробу обрахунків орних земельних площ низки волинських дворищ на підставі документальних матеріалів XVI ст. Під 1528 р. маємо опис землеволодіння дворища в с. Підгайці Луцького повіту, наданого великим литовським князем зем'янину Іванові Подолянину. У своєму складі дворище мало „на першем [...] поле [...] нив чотыри, которых каждую за три дни плугом зораты можетъ, а за гостинцем [...] нив три которых, каждую за два дни плугом зорать можетъ [...] там емо поля нив шест, которые также каждую за три дни зорать можетъ, а за гостинцем, который идетъ [...] до Теремного, там емо поля нив чотыри великих, в которых есть нив по десети ден и болш, а сеножать ему против Дубровицы на десять косаров, а другая подле Миколины гати на шестнадцать косаров...“⁹² Таким чином, до цього дворища належали в різних місцях 17 нив, що дорівнювали 76 дням поля, та обшар сіножатей на 26 косарів. Як бачимо, тут

⁸³ Багале́й Д. Новый историк Малороссии.— Санкт-Петербург, 1891.— С. 103.

⁸⁴ Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII ст. (социально-экономические предпосылки войны).— Москва, 1959.— С. 32.

⁸⁵ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— Вип. II.— С. 63.

⁸⁶ Єфименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 379.

⁸⁷ Самойленко В. І. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI ст.— С. 149.

⁸⁸ Мишко Д. Соціально-економічні умови формування української народності.— С. 91.

⁸⁹ Похилевич Д. Л. От Торунского Статута к уставу на волоки // Ученые записки Ярославского пединститута.— Ярославль, 1945.— Вып. VI.— С. 15; його ж. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Там само.— Ярославль, 1945.— Вып. VII.— С. 37.

⁹⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 11.

⁹¹ Encyklopedia Rolnictwa.— Т. IV.— S. 300.

⁹² Архив ЮЗР.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 10.

земля рахується за кількістю часу, потрібного для оранки певної ділянки землі, а розмір сіножатей визначався числом косарів, потрібних для їх викосу протягом одного дня.

„День“ поля як земельна міра був широковідомий у різний час у багатьох країнах. У Стародавньому Римі ще в I ст. н. е. застосовувався „югер“ — земельна площа, яку можна було виорати за день праці в полі, у Німеччині його аналогом був „морген“, в Англії — „акр“, у Грузії — день оранки⁹³. У XIV ст. німецький варіант цієї міри був запозичений Польщею й Литвою, де дістав назву „морг“. Розмір морга визначався площею землі, зораної запряженим паром волів чи коней плугом, протягом дня. Ця міра внаслідок запровадження аграрної реформи 1557 р. була офіційно введена і в українських землях. Таким чином, день поля як земельна міра відповідав одному моргові. І. Новицький, О. Єфименко, В. Мякотін прирівнювали його до 3/4 десятини⁹⁴.

Тривалий час у літературі точилися дискусії щодо чисельности моргів у волоці та її обрахунків⁹⁵. Зокрема, Т. Чацький розрізняв у Великому князівстві Литовському волоки двох видів за їх розмірами — у 30 і 33 морги. Він вважав, що розмір волок залежав від їх призначення. На його думку, 33-моргова волока була осадною і становила особливість земельного устрою Великого князівства Литовського, оскільки ні в Польщі, ні в Німеччині подібної земельної одиниці не було⁹⁶. На цій підставі М. Довнар-Запольський дійшов висновку, що 30-моргова волока використовувалася під час вимірювання території міст, а 33-моргова — тільки у селах при перемірюванні селянських земель⁹⁷.

Т. Чацький одним із перших серед дослідників піддав литовську волоку детальному обчисленню. З його розрахунків виходили інші дослідники, зокрема І. Горбачевський. За їхніми обчисленнями, литовська 30-моргова волока дорівнювала 19,56423 десятини. Разом з тим щодо обчислення волоки існують різні дослідницькі підходи, а отже, й різні її обрахунки⁹⁸. Я. Ісаєвич, уточнюючи відомості про номенклатуру і реальний зміст давніх метрологічних одиниць, обраховував 33-моргову землевпорядницьку волоку у 23,6 га⁹⁹. За нашими обрахунками, волока-міра, що складалася з 30 моргів, дорівнювала 21,72 га, а волока-наділ, що нарахувала 33 морги, становила 23,89 га.

⁹³ Струмилин С. Т. О мерах феодальной России // Вопросы истории народного хозяйства СССР.— Москва, 1957.— С. 12.

⁹⁴ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 102—103; Єфименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 407; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII в.— Прага, 1924.— Вып. I.— Т. I.— С. 191.

⁹⁵ Ворончук І. „Волочна поміра“ 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Збірник наукових праць НДІУ.— К., 2007.— Т. XIV.— С. 372—377.

⁹⁶ Czacki T. Dzieła.— Poznań, 1843.— Т. I: O litewskich i polskich prawach.— S. 243.

⁹⁷ Довнар-Запольський М. В. Берестейское староство в XVI в. // Киевские университетские известия.— 1898.— № 2.— С. 3.

⁹⁸ Горбачевский И. И. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского.— Вильна, 1874.— С. 384—385; Ворончук І. „Волочна поміра“ 1557 року у Великому князівстві Литовському.— С. 376—378.

⁹⁹ Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1961.— С. 10.

Тоді, виходячи з цих розрахунків, морг становив 0,03 волоки-наділу, або 0,79 га. На підставі отриманих нами чисел обраховуємо, що до описаного дворища с. Підгайці належало 2,5 волоки, або 59,72 га орної землі, та 0,86 волоки, або 20,56 га сіножатей, що разом становило 80,28 га.

Проте подеколи документи свідчать, що на Волині були дворища значно більші за площами орних земель. Зокрема, в ревізії Луцького замку 1552 р. зазначено, що староста розігнав п'ять димів Нероновського дворища, де взяв орного поля „осмосот бочок“¹⁰⁰. Тут земля рахується на бочки. У XVI ст. вважали, що на волоці висівали близько 30 бочок збіжжя, тобто одна бочка на морг¹⁰¹. Отже, бочка землі прирівнювалася до одного морга. Таким чином, на п'ять димів Нероновського дворища припадало 26,6 волок, що становило 635,4 га землі. Якщо вважати всі дими рівнозначними за розмірами орних земель, то на дим припадало пересічно 5,3 волоки, або приблизно 126,5 га.

1584 р. волинський зем'янин Ф. Бокій Печихвостський заставив Кузьмі Немировичу Порванецькому у с. Смиків Луцького повіту пів дворища, взятого у вдови Веркулихи, а „к нему пол и сеножатей половица“, зокрема „поля по двадцати ден на три руки, то ест на одном острове в одну руку [...] двадцат ден, на другом острове у другую руку [...] двадцат ден, на третьем острове у третью руку двадцат ден“¹⁰². Таким чином, до половици дворища належало 60 днів поля, або 2 волоки орної землі, що становило 47,7 га.

У скарзі Г. Горностая 1587 р. про напад на його маєток Піски Луцького повіту йдеться про „витоптання“ зернових у його підданих селян, зокрема, двох ланів у Богдана Короткого, одного лану у Жданця Черепеги та ще п'ятьох „нив“, розмір яких доволі великий за кількістю різного збіжжя, що він з них нажинав. У Яцька Цокотуна було понищено „жита лан [...] гречки ланов два [...] овса ланов два“, тож щонайменше у цього селянина було п'ять ланів, тобто волок, або 119,4 га орної землі¹⁰³. Однак можна вважати, що до цього дворища селянина належало значно більше орної землі, бо структура культур кожного окремого господарства не могла обмежуватися лише гречкою, житом та вівсом.

Таким чином, волинське селянство ранньомодерної доби, зокрема в XV — першій половині XVI ст., перебувало на дворищній системі господарювання. Дворищна система селянського землеволодіння/землекористування виникла внаслідок стихійного процесу освоєння вільних земель, який не регулювався державою, оскільки держава не була зацікавлена у встановленні обмежень на дворищні земельні площі. Тож процес загосподарення земель тогочасною людністю залежав від випадкових чинників: наявності робочих сил кожного окремого господарства та неосвоєних поряд земель. Селянське дворище становило доволі великий господарський комплекс із садибою, господарськими будівлями, ріллею, сільськогосподарськими угіддями (луками, пасіками, лісами), робочою та продуктивною

¹⁰⁰ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 180.

¹⁰¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского.— С. 245; Łowmiański H. Struktura gospodarstwa Mogylewa w czasach pomiaru włocnej // Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.— Poznań, 1983.— S. 475.

¹⁰² Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 735—736.

¹⁰³ Архив ЮЗР.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 184—185.

худобою тощо. Жодних закономірностей щодо розмірів належних дворищам/службам земельних площ не простежується. Разом з тим параметри селянського землеволодіння, реалізованого в поняттях дворища/служби, були доволі значними і коливалися від кількох десятків до кількох сотень гектарів землі. На підставі обрахунків автором розмірів рільних земель можна зробити аргументований висновок про доволі значні площі орних земель, належних дворищному селянському домогосподарству. Отже, земельного голоду в селянському господарстві не було.

Заснована на принципі вільного займання цілих земель дворищна система господарювання потребувала як для освоєння території, так і для ведення господарства великого числа працівників. Характерною рисою дворищного землеволодіння була велика патріархальна родина, що складалася з окремих споріднених сімей і подеколи розросталася до значного за розмірами дворища-села. Ступені споріднення між сім'ями могли бути різними: дворище могло охоплювати як кілька бічних ліній, так і кілька поколінь близьких і далеких родичів. З плином часу долучалися й неспоріднені елементи, а подеколи дворище вже загалом складалося лише зі спільників/потужників. Проте і в тому, і в іншому випадку робочі сили дворища були доволі потужними і спроможними для достатнього забезпечення потреб мешканців домогосподарства та виконання покладених на дворище повинностей.

Iryna VORONCHUK

**PEASANTS' COOPERATIVE HOUSEHOLD SYSTEM
IN EARLY MODERN VOLYN**

The author analyses the system of peasant cooperative households in Volyn in the early modern time. The household functions as a significant economic unit, it is considered to be the component of the courtyard and its types. On the basis of documentary materials and by using certain techniques, the arable land area of several specific farms was calculated, which made up significant land areas sufficient for farming.

Богдана ПЕТРИШАК

ПРИВАТНІ АРХІВИ ЛЬВІВСЬКИХ МІЩАН ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Поняття „приватний архів“ — це конструкт новітнього часу, під яким розуміється зібрання документів, що перебувають у власності однієї чи кількох осіб¹. Такі приватні зібрання на території України почали формуватися ще в середньовіччі, однак через сукупність факторів не дійшли до наших днів². Зберіганню насамперед підлягали акти, які забезпечували недоторканність приватної власності, їх переховували поряд з коштовностями вдома, зазвичай у скринях чи мішечках. Вони становили цінність здебільшого лише для своїх власників і їхніх нащадків, і їх втрата не викликала більшої занепокоєності. Згодом збирання і зберігання великих архівів більше стосувалося владного прошарку: князів, магнатських родів, шляхти, оскільки ці зібрання формувалися за певним архівним канonom того часу, збереглися у порівняно повнішому вигляді, перейшовши від приватних рук до державних архівних зібрань. Вони віддавна привертати увагу істориків своєю інформативністю при вивченні різних аспектів життя еліти³. Сучасні українські історики приватних архівів еліт використовують у своїх працях великий пласт теоретичних та практичних напрацювань передовсім польських колег (наприклад, ґрунтовні роботи А. Томчака, Т. Зелінської, К. Сити)⁴. Український доробок ХХ ст. у ділянці приватної архівістики з об'єктивних причин скромніший (слід згадати О. Барановича, З. Гісцову, З. Сухих, Н. Черкаську)⁵. Георгій Папакін у монографії про фамільний архів Скоропадських наголошує на повній нерозробленості архівознавчих та джерелознавчих проблем створення приватних архівів і їх існування, хоча у вступі дає детальну характеристику праць істориків ХІХ—ХХ ст. з цієї теми⁶.

¹ Саме так трактує це Закон України „Про Національний архівний фонд та архівні установи“. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text]

² Нариси історії архівної справи в Україні / Під заг. ред. І. Матяш та К. Климової. — К., 2002. — С. 49. Детальніше про причини незбереження архівів далі.

³ Там само. — С. 126—133.

⁴ Див. огляд історіографії проблеми: Черкаська Н. Джерела з історії приватної архівістики у ХVІІІ столітті (на прикладі архівів магнатерії Правобережної України) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2012. — Вип. 16—17. — С. 7—23.

⁵ Там само. — С. 11—13.

⁶ Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини ХVІІ—ХХ ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. — К., 2004. — С. 13.

Міщанські архіви, особливо пізнього середньовіччя, не ставали довгий час об'єктом досліджень насамперед через неактуалізовані малочисельні джерела. Хоча середньовічні купці як найактивніша архівотворча частка міщан зазвичай вели свої записи і рахунки, вони збереглися в надзвичайно малій кількості⁷. Наприклад, для Центрально-Східної Європи відомо про три такі книги з території Чеського Королівства з кінця XIV ст., з Гданська маємо два авторизовані рукописи і один невідомий, з цілого простору ганзейських міст — усього кільканадцять⁸. Іншими прикладами ранніх приватних міщанських документів були заставні листи, „протекційні“, у судових справах, спадкових тощо, вписи яких до міських книг дають змогу уявити репертуар міщанської писемності. Велику частку середньовічних документів становлять заповіти⁹. Добре вивчене питання збережених приватних книгозбірень міщан, оскільки ці колекції, які постали пізніше, у XVI—XVIII ст., дійшли до нас у складі бібліотечних фондів чи окремих колекцій рукописів і стародруків у музеях та архівах¹⁰. Виявлення ж пласта розпорошених згадок про ранні збірки чи колекції документів ставали для істориків радше приємною випадковістю, ніж цілеспрямованою роботою.

Джерелами вивчення приватних архівів стали передовсім міські книги пізнього Середньовіччя, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові)¹¹. Найбільше інформації дає нам найдавніша рахункова книга другої половини XV ст., нещодавно видана друком¹². Міські рахункові книги з початку XV ст. є досить лаконічним джерелом, однак дають інформацію про листи „доброто походження“, що їх приносили міщани до міського уряду. Подібно найдавніша лавнича книга зі середини XV ст. містить поодинокі згадки про приватні документи. Прикро констатувати, що збережені львівські рахункові купецькі книги датовані лише кінцем XVI—XVII ст. Їх частково опублікував Іван Крип'якевич (ідеться про рахунки Мельхера Шольц-Вольфовича та Павла Боїма)¹³, однак серед матеріалів ЦДІА

⁷ Наприклад, для Кракова купецький реєстр початку XV ст. див.: Bartoszewicz A., Starzyński M. *Der Krakauer Bürger Heinrich Smedt und die Rechnungen seiner Flandernreise 1401—1402* // *Hansische Geschichtsblätter*.— Wismar, 2020.— N 138.— S. 103—110.

⁸ *Regesta mercatoria. Rachunki kupców krakowskich z lat 1401—1510* / Wyd. A. Bartoszewicz i M. Starzyński.— Kraków, 2018.— S. VIII—X.

⁹ Bartoszewicz A. *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*.— Warszawa, 2012.— S. 247—250.

¹⁰ Прикладами таких досліджень міщанських бібліотек є праці: Chmiel A. „Imionnik“ z r. 1582 Jana Alembeka aptekarza // *Nowe czasopismo aptekarskie*.— Lwów, 1920.— S. 4—12; Fritz J. *Księgozbiory lekarzy lwowskich*.— Lwów, 1925; Skoczek J. *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu*.— Lwów, 1939.

¹¹ ЦДІА України у Львові, ф. 52 (Магістрат м. Львова), оп. 2, спр. 1, 8, 221—222, 695—696, 698. Перші четверо за хронологією книги опубліковані в серії „Pomniki dziejowe Lwowa“: *Najstarsza księga miejska (1382—1389)* / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1892; *Księga przychodów i rozchodów miasta (1404—1414)* / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1896; *Księga przychodów i rozchodów miasta (1414—1426)* / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1905; *Księga ławnicza miejska (1441—1448)* / Wyd. A. Czołowski, F. Jaworski.— Lwów, 1921.

¹² Рахункова книга міста Львова 1460—1506 (далі — РКМЛ) / Упоряд. М. Капраль, Б. Петришак.— Львів, 2020.

¹³ Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*.— Львів, 1905.— Т. LXV, кн. III.— С. 1—46.

України у Львові є невідомі в історіографії купецькі акти¹⁴. Пізнішим цікавим джерелом такого типу є перекладена родинна хронічка міщанина Петра Кунацака XVII ст.¹⁵

Хто ж із міщан міг накопичувати архіви; які саме документи зберігались у них; де вони зберігалися; чому ці архіви не дійшли до нас — саме ці питання слід поставити. Перш за все приватні збірки формувалися у людей інтелектуальної праці — канцелярських урядників, учителів, перекладачів. Фінансові архіви мали купці, фактори, патриції, рідше — ремісники¹⁶. Інколи, наприклад, міський писар міг торгувати певним товаром і вести рахунки, а згодом стати райцею. Чим вищий щабель у суспільній ієрархії займав міщанин, тим більше у нього „накопичувалося“ паперів, пов'язаних як з його суспільною активністю, так і з приватними справами. „Власний архів могла мати людина передусім заможна й письменна, а найголовніше — така, яка мала що зберігати в цьому архіві, тобто володіла певною кількістю родових архівалій, затребуваних у повсякденному житті“¹⁷. Проте і у скромного міщанина серед його речей міг знайтись якийсь лист¹⁸.

Структура міщанського архіву (збірки) кінця XIV—XV ст. виглядала доволі скромною і нерозгалуженою, хоча також залежала від роду занять, правової свідомості та особистих зацікавлень. Передовсім це були акти фінансово-господарського характеру (купівлі-продажу нерухомості, земельних володінь, рахунки, цирोगрафи, квити), судові документи (виклики до суду, акти судових рішень), приватні (листи до родини і у справах, заповіти — остаточний або кілька чернеткових варіантів). Звичайно, не можна не згадати про потенційні втрати частини документів і їх відтворення тільки за наявними джерелами. Незбереженість міських архівів загалом (хоча щодо Львова маємо оптимістичну картину)¹⁹ не могла не вплинути на брак приватних архівів. Вони нерідко потерпали від пожеж, заволодження, біологічних шкідників, через політичні обставини²⁰.

Найважливішими користувачами письмових документів у місті, попри духовних осіб й урядників, стають купці, участь яких у міжнародній торгівлі вимагала вміння письма і провадження рахунків²¹. Уже наприкінці XIV ст. львівські купці активно торгують на прибуткових напрямках у Європі — зі Львова виходить так звана *via tartarica*, яка вела через Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Могилів, Торговицю аж до Кафи, у Крим, а також до Тани і до Каспійського моря. Друга *via Walachia* тягнулася через Галич, Коломию, Чернівці, Сучаву аж до Ясс, звідки до наддунайських колоній Генуї — Кілії та Білгорода²². На східному відтинку великої

¹⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 1146, 1147 (Книги записів торгових угод, прибутків і видатків невідомих купців за 1580—1634 рр.).

¹⁵ Кунацак П. Родинна хроніка XVII ст. / Пер. з польс. М. Хомишин // Жовтень (Львів).— 1987.— № 4.— С. 90—102.

¹⁶ Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska...— S. 34.

¹⁷ Папакін Г. Архів Скоропадських...— С. 14.

¹⁸ Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska...— S. 256.

¹⁹ Нариси історії архівної справи...— С. 84.

²⁰ Там само.— С. 18, 37.

²¹ Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska...— S. 240—241.

²² Myśliwski G. Strefa sudecko-karpacka i Lwów. Miejsce Śląska, Małopolski i Rusi Czerwonej w gospodarce Europy Zachodniej (połowa XIII — początek XVI wieku) // Ziemię

торгівлі між Заходом і Чорним морем Львів у другій половині XIV ст. займає перше місце.

Відголоски цієї торгівлі і документів, пов'язаних з нею, залишилися у найдавнішій міській книзі Львова 1382—1389 рр., адже серед записів у ній трапляються акти, які стосувалися потужних купецьких корпорацій Торуня і Кракова²³. Особливо активними були вірмени, які торгували з купцями названих міст. Починаючи від 1392 р., у рахунках Тевтонського ордену є інформація про бурштинові операції Львова, що здійснювалися через Торунь²⁴. Попри таку розвинену купецьку мережу, до нас дійшло обмаль власне купецьких документів. Однак точно відзначив ще Михайло Лесников, що порівняно мала кількість торговельних судових справ могла свідчити не про їх брак, а про добре налагоджені контакти, норми і правила, які не потребували судової тяганини. Також домінування торговельних операцій малого масштабу не виключає того, що це були частини великої торгівлі²⁵. Свою роль відіграла й втрата давніх книг у пожежі 1381 р. Наприклад, Анна, донька Девета Якова, вірменина, звернулася 10 вересня 1382 р. до лавничого суду з проханням відновити її угоду про купівлю будинку від братів Аслана й Абрама Паноссовичів, адже та згоріла у міській пожежі²⁶. 16 вересня 1384 р. райці видали засвідчення Йоганові Гебувіру та вдові Зидлона Платленера про продаж половини ділянки та цілої відповідно, записаних у згорілих книгах²⁷.

Серед репертуару міщанських документів з'являлися також заставні листи, уповноваження, поквитування, векселі тощо²⁸. 1386 р. Ганус-пасамонник передав, згідно з векселем (*cambium*), свій дім Охтагові-перекладачу²⁹. Подібно вчинив Отгиль-римар з двома крамницями, що опинилися у його власності через векселі Гірліни-крамарки³⁰. Певні грамоти на підтвердження чи то володіння майном, чи виправдання своїх дій подавали до уряду або отримували від нього як купці, так і міщани — 1386 р. пограбований Миколай Морренштейн „мав з собою“, як підкреслив писар, грамоту Романа, брата молдавського воєводи Петра I, на повернення йому дібр; 1387 р. райці засвідчили, що видали шість привілеїв покійного Ганка Шварца Петрові Фольмару, наступного року про привілеї йшлося між купцем Гансом Тимічем та Амбросієм з Городка³¹. „Листи виправдання“ з Галича представив перед гайним львівським судом Михайло-римар, відповідаючи на скаргу Генрика з Галича³². 1426 р. місто видало боргові

polskie wobec Zachodu. *Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy* / Pod red. S. Gawałasa. — Warszawa, 2006. — S. 257—258.

²³ Лесников М. Львовское купечество и его торговые связи в XIV веке (К истории экономических связей между странами Восточной и Западной Европы в XIV—XV вв.) // *Проблемы экономического и политического развития стран Европы (Из истории средних веков и древнего мира)*. — Москва, 1964. — С. 45—47.

²⁴ Дашкевич Я. *Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV—XVII w.)* // Дашкевич Я. *Україна і Схід*. — Львів, 2016. — С. 159—160.

²⁵ Лесников М. *Львовское купечество*. — С. 53—54.

²⁶ *Najstarsza księga miejska*. — S. 8. — N 38.

²⁷ Там само. — S. 30—31. — N 197—198.

²⁸ *Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska*. — S. 247.

²⁹ *Najstarsza księga miejska*. — S. 67. — N 408.

³⁰ Там само. — S. 108. — N 661.

³¹ Там само. — S. 56. — N 350; S. 88. — N 535; S. 100—101. — N 606, 611.

³² Там само. — S. 13—14. — N 80.

розписки Йоганові Германовському на суму 32 копи середніх грошей і 20 коп широких грошей і Миколаю Кшеветеру, краківському міщанинові, на 50 марок богемських грошей³³. Ніккос Лінденер отримав від райців „*litteram recognitoriam*“ з печаткою на 184 копи загальних грошей³⁴. Згідно із заставним листом, 1442 р. свій борг міському писареві Вінценцію повинні були повернути Ганус Йоне, Ніккос Гегер і Ганус Кафоф зі Львова, а сам лист „від слова до слова“ внесено до найдавнішої лавничої книги³⁵. 1448 р. Андрій, слуга вїта з Теробовлі, покликався на „*machtbriff*“ — лист-уповноваження від свого пана³⁶. Всі ці документи в певний час були складовою частиною приватних архівів міщан і могли бути виявлені лише в посмертному інвентарі³⁷.

Прикметно, що серед міщан-власників документів траплялися не лише представники католицьких націй. 1445 р. перед львівським гайним судом опинилися Барнаба, італієць з Галати, та Гачахмет, брат Бубакра, „бусурманина“ з Дамаска. Останній представив „бусурманські листи“, а також „листи руські“ на підтвердження боргу покійного брата³⁸. Думається, таких документів могло бути набагато більше, адже на Русі письмо як засіб комунікації купців відоме принаймні з XII ст., про що свідчать берестяні грамоти³⁹.

Маємо також ранні згадки про заповіти купців, зокрема, найдавніший львівського вірменина Тайчадина, укладений 18 червня 1376 р.⁴⁰ Що цікаво, спершу цей тестамент вписано до лавничих книг, звідки його як витяг із вислою лавничою печаткою вже перед раецькою колегією представив тесть Тайчадина Серкіс, бажаючи узаконити документ ще раз. Імовірно, акт укладав міський писар, він написаний згідно з прийнятим формуляром, аренгою, диспозицією, містить численні легати на користь львівських і кафських храмів. Серед згадок про тестаменти варто зазначити розпорядження останньої волі Петра Поніча, колишнього писаря, яке дійшло до нас опосередковано через згадки виконавців його тестаменту⁴¹. 1388 р. про духовницю свого першого чоловіка, Генрика-золотаря, згадувала його вдова Катерина⁴².

Якими були інші види купецьких документів, що теоретично могли зберегтися у Львові? Частково на це питання відповідають краще збережені інвентарі краківських купців з XV ст. Це були бухгалтерські книги; реєстри рахунків; листи до боржників; реєстри боргів; таблички для записування рахунків; неоправлені секстерни-зошити; просто папір для пи-

³³ Księga przychodów i rozchodów miasta (1414—1426).— S. 135.

³⁴ Там само.— S. 136.

³⁵ Księga ławnicza miejska (1441—1448).— S. 60.— N 483—484.

³⁶ Там само.— S. 293.— N 2438.

³⁷ Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska...— S. 256—257.

³⁸ Księga ławnicza miejska (1441—1448).— S. 180—181.— N 1386—1387.

³⁹ Мельник Р. Берестяні грамоти XII століття // Архіви України (Київ).— 2011.— № 5.— С. 191; Муслівський Г. Relacje językowe w handlu dalekosiężnym Europy Środkowo-Wschodniej (do końca XV w.). Zarys zagadnienia // Komunikace ve středověkých městech / Red. M. Čapský i in.— Opava, 2014.— S. 66—67.

⁴⁰ Najstarsza księga miejska...— S. 93—95.— N 571.

⁴¹ Там само.— S. 75.— N 459; S. 82—83.— N 501.

⁴² Там само.— S. 95.— N 573.

сання⁴³. На деякі з цих документів натякають і львівські джерела. Наприклад, у раецькій книзі з другої половини XV ст. трапляється „abachus“ — таблиця для розрахунків, якою користувалися Дорін, італієць зі Сучави, та Кокча, вірменин з того ж міста⁴⁴.

Специфічним видом документа є так звані листи „доброго походження“, тобто свідоцтва, які видавали охочим отримати міське право з метою підтвердження, що вони справді народжені в законному шлюбі. Проаналізував львівські листи Анджей Янечек, який вказав на їх значення для розвитку писемности загалом та Львова зокрема⁴⁵. Їх кількість показова — до 1514 р. до нас дійшло понад 1600 вписів до міського права, де регулярно згадували „littera recommendatoria“⁴⁶. Якщо такого листа майбутній міщанин не приносив, ухвалу ради приймали і без нього, однак з умовою донесення до конкретного терміну. Відомо, що інколи листи залишалися у приватному архіві, так і не потрапивши до міських книг⁴⁷.

У другій половині XV ст. завдяки збереженій раецькій книзі кількість згадок про окремі документи в руках міщан зростає, так само як і їх видова різноманітність. Зокрема, коли 1481 р. Каспар Мікош прийняв на зберігання скриню з речами дітей покійного Шимона-вірменина, їх перелік занотований вірменськими старшими⁴⁸. 1505 р. подружжя Миколая Беча і Катерини подібно уклало на картці перелік речей Станіслава-крамаря, який облятовано у книзі⁴⁹. У домах заможніших обивателів були певні грамоти-підтвердження на земельні володіння, нерухомість. Так, вірменка Анна Нікошова у справі про володіння монастирем св. Юра біля Львова згадує про два пергаменти („duas literas pergamineas“), очевидно, які були видані Гриньку (Івашкові) Калиниковичу, попередньому власникові⁵⁰. Князь Семен Збараський (Несвицький) разом з міщанином Матвієм Рогатинським випродукував навзаєм дві грамоти на папері про володіння ставом 1475 р.⁵¹

Багато згадок про приватні документи пізнього середньовіччя пов'язано з етапами укладання тестаментів, адже їх особа могла скласти як в усній, так і в писемній формі, подиктувати у присутності свідків, написати сама і принести до уряду. При цьому оригінали, копії і додаткові документи залишалися нерідко в самого міщанина⁵². Написаний оригінал тестатор міг подавати особисто для вписання до відповідних міських книг, з пізнішим поверненням собі, або передати на зберігання в ратушу, інко-

⁴³ Mobilia. Inwentarze mienia ruchomego mieszczan krakowskich do schyłku XV wieku / Wyd. M. Starzyński.— Kraków, 2017.— S. 30, 120, 128, 134, 137.

⁴⁴ РКМЛ.— С. 90—91.— № 208.

⁴⁵ Janeczek A. Listy dobrego urodzenia i dobrej sławy w procedurze nadawania prawa miejskiego Lwowa w XV wieku // Klio.— Toruń, 2012.— Т. 23.— N 4.— S. 110.

⁴⁶ Там само.— С. 94. Публікацію вписів до міського права з часів середньовіччя див.: Album civium Leopoliensium: rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388—1783 / Wyd. A. Janeczek.— Poznań; Warszawa, 2005.— Т. I.— S. 3—70.

⁴⁷ Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska...— S. 256.

⁴⁸ РКМЛ.— С. 327.— № 1161.

⁴⁹ Там само.— С. 671.— № 2688.

⁵⁰ Там само.— С. 32.— № 1.

⁵¹ Там само.— С. 234.— № 763.

⁵² Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska...— S. 255.

ли, замість оригіналу, він дбав про виготовлення копій⁵³. Могло існувати кілька варіантів послідовних змін рішень. Так, відомо про заповіти, які особисто укладали тестатори на окремих аркушах паперу. Більша частина цих актів стосувалася церковних достойників, для яких такі практики були прийнятними і зрозумілими.

Наприклад, заповіт священника Миколая Блазія укладений ним 18 березня 1461 р., а підтверджений через два роки, 19 вересня 1463 р. „після повернення з Кракова“. На підтвердження свого рішення панотець виставив перед раєцьким урядом засвідчення („*cedulam*“), яке було внесене до актів і перед цим зберігалось в його паперах⁵⁴. Чим була подиктована зміна останньої волі, невідомо, хоча в першому варіанті містилися слова про можливість відкликання першого заповіту⁵⁵. Перший варіант вписаний тодішнім міським писарем Георгієм Гобелем у присутності свідків: Клементя-бакалавра (1475 р.— віттарист катедри), Теофіла, Григорія, сина Барнабі-італійця. Виконавцями другого варіанта призначені колишній міський писар Ян, чинний — Георгій Гобель та війт Георгій Кушнір. Подібно клірик Миколай Гор разом зі сестрою Магдаленою Фимаргентне приніс до раєцького уряду заповіт, „складений ними на картці“, і облятували його до книги⁵⁶.

Згодом з'являються заповіти не лише духовних, а й заможних купців, райців, простих міщан. 1461 р. багатий купець-вірменин Вартік залишив у раєцькій книзі свій розширений заповіт⁵⁷, 1467 р. те саме зробив мешканець Смоленська Гермула⁵⁸. Того ж року райці внесли до книги останню волю міщанки Стшеменової, вдови Кнаппа, яка зробила щедрі пожертви на катедру⁵⁹.

Кожне десятиліття XV ст. дає нам щораз більше деталей до процесу заповідання і витворення нових документів: призначення опікунів неповнолітнім дітям кушніра Миколая з Ярослав⁶⁰, коригування сум або часток (Ядвіга, вдова Гросніклоса)⁶¹, підтвердження тестаменту слуги (Анд-

⁵³ Наприклад, київський війт Семен Мелешкович написав і подав сам оригінал своєї останньої волі для вписання до міських книг 1563 р., подібно вчинив бурмістр Києва Василь Черевчей 1602 р., пізніші копії зроблені (Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст.— К., 2011.— С. 46, 48—49). Львівський бурмістр Марцін Кампіан після облятування оригінал свого тестаменту віддав до ратуші (Вінниченко О. Тестамент львівського патриція Марціна Кампіана (1629 р.) // Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць.— Львів, 2017.— Т. 10.— Част. 2.— С. 269).

⁵⁴ РКМЛ.— С. 46—47, 78—79.— № 59, 162.

⁵⁵ Там само.— С. 47.— № 59.

⁵⁶ Там само.— С. 63—64.— № 113.

⁵⁷ Там само.— С. 52.— № 82. Див. трактування цього заповіту в публікаціях: Капраль М. Упокій душі по-вірменськи: заповіт львівського купця Вартіка від 10 серпня 1461 р. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2019.— Спецвипуск: На пошану професора Романа Шуста.— С. 210—219; Зауляк Ю. Заповіт львівського вірменина Вартіка з 1461 року // Львів: місто — суспільство — культура.— Т. 10.— Част. 2.— С. 227—237.

⁵⁸ РКМЛ.— С. 127—128.— № 323. Опубл.: Капраль М. Смолянин Гермула у Львові в 1467 році // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2010.— Вип. 45.— С. 545—550.

⁵⁹ РКМЛ.— С. 128.— № 324.

⁶⁰ Там само.— С. 136—137.— № 354.

⁶¹ Там само.— С. 151.— № 410.

рій, слуга райці Зіндріха)⁶². Виправлені версії тестаментів у міських книгах трапляються частіше. 1471 р. у лавничих актах занотовано судову справу між Анною, вдовою Яна Толмача, колишнього писаря та бурмістра, та Георгієм Гобелем, тодішнім міським писарем, з приводу заповіту, внесеного до лавничих книг⁶³. Цей акт внесено попередньо 1470 р. „in unserem scheppin register“, що не зберігся. 1473 р. вже у расцькій книзі йшлося про наслідки виконання цієї останньої волі⁶⁴. Вірменин Ніголь у „другому тестаменті“ уточнив свою волю стосовно крамниці⁶⁵. Доротея з Кременця, сестра Станіслава Менди, 1492 р. представила „другу форму заповіту“, засвідчену райцею Миколаєм Гейзлером та війтом Анджеєм Бергером⁶⁶.

Чимало документів продукувалося у процесі затвердження заповіту, його виконання езекуторами, судових претензій різних сторін тощо. 1472 р. перед лавничим судом оголошено тестамент Марціна Бужі, львівського райці, який записаний у присутності війта Каспара, магістра Яна Спічгута, бакалавра Миколая Кам'янця і каноніків Миколая Глузара та Миколая Крача, а також консулів Міхаеля Беліка, Клеменса Кадена, Миколая Еберка, Августина Бруха, Георгія Кушніра, Валентина Снятина, Петра Лінднера й Арнеста. Автором тестаменту був, очевидно, публічний нотарій імператорського призначення Йоган з Воцатичів (Волчатиців?)⁶⁷. 1475 р. сестра Марціна позивалася з його вдовою щодо виконання пунктів заповіту⁶⁸. Три роки по тому перед лавничим судом і війтом Каспаром Бернатом оприлюднено копію рішення гайного суду в Дрогобичі щодо останньої волі Михайла Хороброго, який усі свої добра заповів синові Павлу і доньці Анні, посесором їхнього майна до повноліття призначив львів'янина Гануса Блазе, який і приніс цю копію до Львова⁶⁹.

Важливо зрозуміти, яке місце посідали архіви в житті міщан, на підставі того, де саме вони зберігалися. Зазвичай згадуються маленькі скриньки, скрині, які використовували також для зберігання цінного одягу, прикрас, грошей. Інвентарі рясніють багатьма назвами торбинок, сукняних, шкіряних, з оздобленням⁷⁰. Шляхтич Ян Кунашовський передав скриньку з листами свого покійного батька Кунчі на зберігання львів'янинові Матвію Рогатинському, яку йому повернула згодом вдова Матвія Барбара⁷¹. Подібно шляхтичі Шлапи з Бартошева підтвердили передачу сестрою Анною Темрічовою шкатули з усіма привілеями на їхні добра, куди їх поклав батько⁷². Мешканці міста Фрідріх та Кунча Штейнкелер

⁶² РКМЛ.— С. 152.— № 412.

⁶³ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 222, с. 31—32.

⁶⁴ РКМЛ.— С. 201, 218.— № 614, 697.

⁶⁵ Там само.— С. 285.— № 1001.

⁶⁶ Там само.— С. 472—473.— № 1759.

⁶⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 222, с. 38—39.

⁶⁸ РКМЛ.— С. 226—227.— № 730.

⁶⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 222, с. 100.

⁷⁰ Відомо, що репозиторіями актів міщан у ратуші були найчастіше скрині, іноді окуті, що служили лавами для сидіння, а також шафи із замком, імовірно, таке практикували і для приватних актів (Gębarowicz M. Stanisław Anserinus — zapomniany archiwista XVI stulecia // Studia Źródłoznawcze. Commentationes.— Warszawa; Poznań, 1968.— Т. 13.— С. 100, 102).

⁷¹ РКМЛ.— С. 327.— № 1163.

⁷² Там само.— С. 494.— № 1856.

тримали у скриньці поквитування зі сплати податку⁷³. Іноді все листування купця вміщалося в одну скриньку, як Ніклоса Герки⁷⁴. Купецькі книги-реєстри зберігалися в подібних, як описано в інвентарі краків'янина Юзефа Чайшкендорфа кінця XV ст.⁷⁵ Також документи містилися в шафах або шафках (як у родині купця Лейміттєра)⁷⁶. Подібну інформацію маємо з пізніших століть для Львова. В помешканні львів'янина Амброзія Прихильного стояла аптикарка (шафка?) з п'ятьма шухлядками для паперу і книг⁷⁷. Міський писар першої половини XVII ст. Войцех Зимницький у листі до дружини Анни згадував про справи і привілей самбірських шапкарів і римарів, які заховав у скрині⁷⁸.

Проблема втрати приватних документів, як свідчать джерела, полягала не тільки у природних катаклізмах, а й у незацікавленості міщан у їх зберіганні. Показовим є приклад з 1462 р. вже згаданої Анни Толмачової, яка „не постаралася про збереження“ двох листів. Один із них — лист-доручення Георгію Фредеріку на повернення боргу Добеславом з Жиравичів, перемишльським каштеляном, а другий — поквитування, завірєне печаткою Добеслава⁷⁹. Останній натомість поклопотався про рішення гайного суду Ловича (де був старостою), яким підтверджував сплату свого боргу. Цей запис показує різницю у можливостях сторін як з оплатою виготовлення додаткових документів, так і з правовою свідомістю їх власників⁸⁰. Зворотне ставлення спостерігаємо у дружини райці Клеменса Кадена Гелени, яка отримує декрет від консулів, що її листи та привілеї, покладені у скриньку в скарбці латинської катедри, зазнали дефектів, а печатки зламані — очевидно⁸¹.

* * *

Приватний архів львівського міщанина пізнього середньовіччя не був багатим тематично й чисельно. Деякі представники поспільства мали вищі шанси зібрати вдома певний репертуар документів. Зазвичай це стосувалося кола *homines litterati* — міських писарів, урядників, каноніків, учителів тощо. Купці і пов'язані з торгівлею люди (фактори, перекладачі) також мали під рукою потрібні реєстри, рахунки, квити, від ведення яких залежав успіх їхнього ремесла. Пересічні міщани обмежувалися укладанням тестаменту, боргових угод, тримали вдома листи, записки, рідше — грамоти. Починаючи з другої половини XV ст., у Львові фіксуються нові види приватних документів, які фігурують у міських книгах як принесені, передані чи забрані від різних урядів. Важливо пам'ятати, що той спектр документів, які ми можемо знайти, обмежений джерелами

⁷³ РКМЛ.— С. 127.— № 320.

⁷⁴ Там само.— С. 441.— № 1630.

⁷⁵ *Mobilia. Inwentarze...*— S. 66—67.— N 147.

⁷⁶ Там само.— S. 50.— N 113.

⁷⁷ Нишпор М. Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) // Український історичний журнал (Київ).— 2007.— № 4.— С. 59.

⁷⁸ Петришак Б. „Лицар пера і каламаря“ — писар міста Львова Войцех Зимницький (1583—1639 рр.).— Львів, 2011.— С. 88—89.

⁷⁹ РКМЛ.— С. 62.— № 110.

⁸⁰ Bartoszewicz A. *Piśmienność mieszczańska...*— S. 256.

⁸¹ РКМЛ.— С. 467—468.— № 1740.

і міг бути набагато ширшим. Втрати давніх міських книг не дають змоги вповні реконструювати приватний архів львів'янина XV ст. Окрім того, на цілісність такого архіву впливали й фінансові можливості та правова свідомість його власника, бажання додатково забезпечити виконання умов, викладених у документах.

Bohdana PETRYSHAK

**PRIVATE ARCHIVES OF LVIV RESIDENTS
OF THE LATE MIDDLE AGES**

City residents' private archives from the late Middle Ages require a thorough study and the reconstruction of their contents, as the small number of sources enable a researcher only to assume what was kept in the boxes of Lviv residents of the 15th century. Within the framework of this article, archives are collections of documents that belonged to one person or group of people. First of all, the main creators of private archives were identified; apart from clergymen, they were city officials and clerks. Merchants who had to use written documents to conduct international trade were among the first to keep documentation. Among the oldest documents, which are preserved, there are debt receipts, privileges on real estate, testaments dating back to the late 14th century. By analogy with *Kraków*, the author assumes that Lviv merchants were keeping book-registers, accounts, etc. In the second half of the 15th century, the repertoire of private archive expands and includes various types of letters (debt letters, power of attorneys, „good origin“, confessions), diplomas, privileges. Along with the documents, the conditions and places of their storage are mentioned, as well as the reasons for the loss of such private collections.

Олексій ВІННИЧЕНКО

**ЛЮДИ І ПРОСТІР НАВКОЛО РУСЬКОГО ВОЄВОДИ
КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
(у світлі останнього заповіту 1641 року)**

Руський воєвода Костянтин Вишневецький уклав свій тестамент 31 травня 1641 р.¹ — через два дні після передчасної смерти свого середнього (й останнього з-поміж живих) сина Юрія та за кілька годин до власної кончини. Синхронний відхід у вічність одразу двох дорослих чоловіків (фактично двох поколінь) однієї з двох наявних на той час гілок стародавнього й заможного князівського роду мусив суттєво ускладнити як родинну ситуацію Вишневецьких, єдиним повнолітнім представником яких на той час залишався Ярема Вишневецький, так і відносини поміж коронними й українськими магнатами, спорідненими або так чи інакше пов'язаними з покійними князями. Ці ускладнення знайшли свій прояв і у скандальному замішанні під час похорону обох князів, і у подальших подіях при королівському дворі, коли скликана монархом сенаторська рада безпрецедентно обговорювала останню волю покійного руського воєводи та визнала її нелегітимною (принаймні щодо частини князівських розпоряджень), а майбутні історики навіть сумнівалися в автентичності й правомірності князівського тестаменту².

Очевидно, згадані перипетії значною мірою були обумовлені передсмертними розпорядженнями князя Костянтина, зокрема тим, кого зі своїх родичів чи сторонніх осіб та які маєтності, міста й села він назвав у своїй останній волі. Відтак ретельне вивчення цих згадок у заповіті, який ще донедавна не був знаний дослідникам, дасть змогу не лише прояснити сенс укладення князівського тестаменту та його контроверсійність в очах реальних і потенційних спадкоємців, але й показати, якими були людське оточення та простір довкола К. Вишневецького як українського магната, сенатора і представника князівського роду XVII ст.

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 394, с. 1720—1727; публікація за цією копією: Вінниченко О. Заповіт руського воєводи князя Костянтина Вишневецького (31 травня 1641 р.): обставини укладення і внутрішня структура // Український історичний журнал (Київ).— 2020.— № 1 (550).— Січ.—лют.— С. 155—171. Інші (незавірені) копії: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Archiwum Radziwiłłów (далі — AR), dz. XI, N 101, s. 82—88.

² Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648.— Warszawa, 1900.— S. 223—224; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651).— Warszawa, 1933.— S. 118; Czarnańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu.— Poznań, 2007.— S. 154.

Люди навколо тестатора. Всього поіменно — за прізвищем та / або ім'ям — у заповіті названі 36 осіб (у тому числі 27 чоловічої і 9 жіночої статі), четверо з-поміж яких на момент його укладення вже були покійними. Серед них 15 належали до числа родичів заповідача (10 кровних і 5 посвоячених або споріднених через шлюб), причому дев'ятеро були його прямими нащадками (дітьми або внуками). Згадані К. Вишневецьким родичі — це здебільшого його близька родина: дві дружини, два сини, дві доньки, два зяті, невістка, два внуки, три внучки, а також троюрідний небіж.

Найпершими серед рідних у заповіті були названі дружини тестатора. Князь Костянтин упродовж свого довгого життя одружувався чотири рази, однак у заповіті згадав лише двох зі своїх жінок: покійну „Оршулу з Великих Кунчиців Мнішківну“³, біля якої висловив бажання бути похованим, та теперішню „Кристину з Коморова княгиню Вишневецьку, руську воєводину“⁴. Останню він назвав „моєю милою дружиною“, підтвердивши їй пожиттєве право й оправу: це було першим зі „світських“ розпоряджень, викладених тестатором. Натомість жодним словом князь Костянтин не згадав свою першу дружину Анну Загоровську, яка стала бабкою його внуків, та третю дружину Катерину з Бялобоків Корняктову, яка померла за кілька років до того⁵. Можливо, причина такої непам'яті К. Вишневецького щодо них полягала у тому, що старий князь⁶, поховавши трьох дружин та оженившись у четверте, вже загалом індіферентно ставився до своїх колишніх, а до укладення останньої волі він підійшов прагматично, тож і згадав другу жінку заради уточнення місця свого поховання, а останню — задля підтвердження її прав. Однак, найімовірніше, що у заповіті знайшла відображення ієрархія особистих подружніх уподобань князя Костянтина, відтак Урсула, з якою він прожив у шлюбі майже двадцять років і яка принесла йому Зало-

³ Урсула була донькою сандомирського воєводи Єжи Мнішека (і старшою сестрою славнозвісної Марини, дружини Лжедмитрія), вийшла заміж за К. Вишневецького 19 січня 1603 р., а померла десь наприкінці 1621 або на початку 1622 р. (Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 159).

⁴ Кристина Зоф'я була донькою галицького старости Миколая Струся з Коморова, першим шлюбом за брацлавським старостою Адамом Калиновським, невдовзі після кончини якого (помер 2 травня 1638 р.) вийшла заміж за К. Вишневецького. Втретє (близько 1646 р.) стала дружиною дерптського воєводи Андрея Лещинського, померла бездітною приблизно 1647 р. (Там само.— S. 162—163; Anusik Z. O książętach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Suplement do monografii rodu // Przegląd Nauk Historycznych.— Łódź, 2009.— Roczn. VIII.— N 2.— S. 197).

⁵ Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 155—156, 161—162.

⁶ В історіографії загальноприйнятою (хоч і не підтверженою джерельно) є інформація Каспра Несецького про те, що князь Костянтин народився 1564 р. і помер у віці 77 років (Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Nauwyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką a naupierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona, potomnym zaś wiekiem na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej Ojczyźnie Synow podana przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu.— Lwów, 1743.— T. IV.— S. 551; Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.— Lipsk, 1842.— T. IX.— S. 359). Натомість, на переконання Збігнева Анусіка, К. Вишневецький мусив бути на кілька років молодшим (Anusik Z. O książętach Wiśniowieckich i czasach...— S. 190; його ж. O książętach Wiśniowieckich raz jeszcze. W związku z wystąpieniem Iony Czamańskiej // Przegląd Nauk Historycznych.— 2018.— Roczn. XVII.— N 1.— S. 230).

зецьку маєтність (як посаг або в якийсь інший спосіб)⁷, та вродлива й молода Кристина стали для нього найбільш „милими“ з-поміж його жінок.

Наступними серед своїх рідних тестатор назвав двох доньок — Гелену (від першого шлюбу), дружину мазовецького воєводи Станіслава Варшицького⁸, та Теофілу⁹ (від другого шлюбу), заміжно за войницьким каштеляном Пйотром Шишковським. На момент укладення заповіту тільки вони й залишалися живими з-поміж шести дітей князя Костянтина, котрі досягли дорослого віку. Проте тестатор згадав про обох доньок дуже лаконічно і без будь-яких проявів батьківських почуттів¹⁰, а розпорядження фактично зводились до вимоги виконати укладені з їхніми чоло-

⁷ Czamańska I. *Wiśniowieccy*...— S. 147, 159. Згідно зі З. Анусіком, Залозецький ключ К. Вишневецькому уступили батьки Урсули, однак маєтність не була частиною її посагу, тому стала дідичною власністю князя, на яку згодом могли претендувати всі його спадкоємці (Anusik Z. *O książętach Wiśniowieckich i czasach*...— S. 190—191; його ж. *O książętach Wiśniowieckich raz jeszcze*...— S. 230—231).

⁸ С. Варшицький посідав уряд мазовецького воєводи в 1632—1651 рр., згодом (до смерті 1681 р.) був краківським каштеляном (Czamańska I. *Wiśniowieccy*...— S. 157—159; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego*...— Т. IX.— S. 240—241). Проте на момент шлюбу з Г. Вишневецькою, якій, щоправда, тоді вже було близько 30 років (Гелена народилась близько 1600—1602 рр., вийшла заміж 22 червня 1631 р.), С. Варшицький, напевно, не видавався найкращою партією для княжни, їх заручини відбулись завдяки сприянню плоцького (перед тим луцького) римо-католицького єпископа Станіслава Лубенського, чийм родичем, як вважається, і був Станіслав (Czamańska I. *Wiśniowieccy*...— S. 157). Останній тоді ще не посідав сенаторського уряду і не був сином сенатора, а самостійним землевласником став незадовго до одруження, бо щойно 10 жовтня 1630 р. між ним та його рідними братами Адамом і Павлом відбувся „вічистий“ поділ маєтків (у Мазовецькому, Серадзькому та інших воєводствах) й рухомого майна, що залишились від їхнього батька серадзького підкоморія Анджея Варшицького (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзівіміських), оп. 1, спр. 59, арк. 272 [с. 537]).

⁹ Як впливає з промови Я. Собеського, виголошеної на її весіллі, — Теофіла Йоанна (Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, N 400, s. 235).

¹⁰ Байдужість старого князя особливо дивно видається стосовно Гелени, адже її шлюб зі С. Варшицьким виявився геть невдалим, що не було таємницею для сторонніх. Зокрема, на початку червня 1634 р. стало відомо, що мазовецький воєвода запідозрив дружину у спробі отруїти його та наказав висікти її. Причому гайдуки публічно били бичами роздянену жінку так жорстоко, що вагітна Гелена втратила дитину, а служницю-шляхтянку, яка нібито мала їй допомагати з отруєнням чоловіка, забили до смерті (Czapliński W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*.— Warszawa, 1982.— S. 36; Czamańska I. *Wiśniowieccy*...— S. 158). Тож залишається лише здогадуватися, чи тестатор мав якусь особисту уразу щодо Гелени (як і до її зведеної сестри Теофіли), чи не хотів навіть зайвий раз згадувати свою доньку та її дітей, котрі також доводились князю Костянтину внуками, саме через негідного зятя. Свідчення Александра Людвіка Радзівілла про те, що князь Костянтин нібито перебував із зятем С. Варшицьким у змові проти свого сина Януша (AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 213—214), не видаються правдивими. С. Варшицький, до речі, не тішився позитивною opiniєю серед сучасників і без огляду на своє сімейне життя: відвідуючи у квітні 1633 р. місто Пилиця, яке (як і інші маєтності) дісталось мазовецькому воєводі від князів Збараських саме завдяки шлюбу з Геленою, А. С. Радзівілл відзначив красу тамтешнього замку, збудованого попереднім власником в італійському стилі, та уїдлимо додав, що нинішній господар „кров'ю і славою роду здається менше відповідає шляхетності будівлі“ (Albrycht Stanisław Radziwiłł. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*.— Warszawa, 1980.— Т. I (1632—1636).— S. 302). Це, однак, не завадило С. Варшицькому згодом на тридцять років стати першим світським сенатором Речі Посполитої, посівши 1651 р. уряд краківського каштеляна та займаючи його до смерті 1681 р. (*Urządnicy województwa krakowskiego XVI—XVIII wieku*. Spisy / Oprac. S. Cynarski i A. Falniowska-Gradowska.— Kórnik, 1990.— S. 61).

віками контракти, що передбачали виречення („*maią wyrok uczynić*“)¹¹ дочок, вочевидь, з прав на батьківські маєтності / спадок¹², та окремо до позбавлення їх можливості претендувати на будь-яке рухоме майно батька („*córku [...] moje nie maią nic do tych rzeczy ruchomych*“)¹³.

Натомість перерахованим далі (відразу після згадки про доньок) внукам заповідач присвятив особливу увагу, найперше назвавши всіх п'ятьох на ім'я, спершу (хоча це не відповідає їх віку) хлопців — Дмитра і Костянтина, згодом дівчат — Анну і Барбару та Констанцію. Перші четверо були дітьми старшого сина Януша, а записана у заповіті останньою (і нібито окремо) Констанція — донькою середнього сина Єжи (Юрія)¹⁴. Не дивлячись на те, що їхні матері були ще живі, старий князь віддав онуків як сиріт під догляд опікунів, котрі мали потурбуватися про добро, освіту й виховання дітей. Якщо внучок у тестаменті більше жодного разу не поіменовано, то внуків-хлопців ще двічі було названо по імені, зокрема, коли князь Костянтин заповів їм усе своє рухоме майно¹⁵ і коли їх право

¹¹ Терміном „wyrok“ у тодішніх актах здебільшого іменували судові або Божественні „рішення“, однак у тестаменті К. Вишневецького його використано саме у значенні „виречення“, притаманному річпосполитським шлюбним практикам (див. аналогічне вживання: Popiołek В. Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku.— Kraków, 2009.— S. 133; Penkała А. Panieńskie ochędstwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich.— Kraków, 2016.— S. 93, 130—131, 139, 145—146, 235, 258; і і ж. Szlacheckie kontrakty małżeńskie jako źródła do badań biograficznych i majątkowych na przykładzie intercyzy przedślubnej Antoniny Rzewuskiej i Piotra Międzyńskiego // Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego.— Lublin, 2014 (2015).— Т. VI.— S. 160—161, 164).

¹² У випадку Гелени таке зречення мусило стосуватися винятково спадкових маєтків Вишневецьких, і відмова від прав на них не мала б бути такою дошкульною, оскільки дітям князя Костянтина від першого шлюбу дісталась величезна спадщина князів Збараських. Ще 18 лютого 1633 р. у Кракові князь Януш і Гелена (разом з чоловіком С. Варшицьким) уклали угоду про поділ маєтностей, успадкованих від краківського каштеляна Юрія Збараського (Archiwum Narodowe w Krakowie, zesp. Księgi grodzkie krakowskie, N 784 (Rel. 126), k. 997—1003 [облята у краківську городську реляційну книгу 1699 р.]; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Przeddzieckich, N B89, s. 37—44 [екстракт з летицької городської книги 1748 р.]), а 2 березня там же у Кракові Я. Вишневецький у Великій коронній канцелярії офіційно зрікає на користь сестри „її“ частини володінь Збараських, Гелена ж здійснила аналогічне зречення на користь брата (AGAD w Warszawie, zesp. Metryka Koronna (далі — МК), N 180, k. 588 v.—591; Anusik Z. Lutyfundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku // Przegląd Nauk Historycznych.— 2009.— Roc. VIII.— N 1.— S. 73—74; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 234).

¹³ Натомість поряд з рухомим майном тестатор не згадав про які-небудь грошові суми (зрештою, не уточнив, чи стосується зречення як батьківського, так і материнського майна), що, очевидно, дало можливість претендувати на них донькам. Принаймні 2 липня 1647 р. Коронний трибунал ухвалив декрет у справі між подружжям Варшицьких та онуками К. Вишневецького, котрі перебували під опікою Я. Вишневецького, стосовно 15 і 6 тисяч злотих, що їх Анна Загоровська позичила своєму чоловікові К. Вишневецькому, а той забезпечив їх на маєтках Маначин і Вишнівець із належностями. Суд відклав розгляд суперечки до повноліття князя Дмитра Вишневецького, проте Гелена Варшицька вважала, що ця 21 тисяча злотих належить їй (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимицьких), оп. 1, спр. 59, арк. 193 зв. [с. 380]), хоча як материнська власність мала б бути навіпіл поділена між нею та нащадками її покійного брата Януша.

¹⁴ На момент смерті К. Вишневецького його внукам було приблизно років: Анні — 11, Дмитрові Єжи — 9 з половиною, Барбарі Катерині — 8, Костянтинові Криштофу — 6, Констанції — 1 рік (Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 243, 246—247, 303, 347).

¹⁵ Вже після похорону К. Вишневецького одна його невістка, Евфрозина Тарновська (вдова Єжи), скаржилась, що Я. Вишневецький заволодів рухомостями і скарбцем у Залозцях (див. примітку 41), а іншої невістки, Катерині Євгенії Тишкевичівні (вдові Януша), повідомляли, що з рухомих речей у залозецькому скарбці мало що лишилося, хіба кільканадцять

користуватися цими рухомостями обмежив повноліттям¹⁶. Окрім Дмитра і Костянтина, жодна особа у заповіті не була названа більше двох разів, що свідчить про те виняткове місце, яке займали внуки у передсмертних розпорядженнях старого князя.

Призначення К. Вишневецьким опікунів для своїх онуків не було цілком правомірним розпорядженням¹⁷, оскільки стосовно дітей своїх синів старий князь сам був лише опікуном (хоч і природним), а заповідання опікунства тодішнє право не регламентувало¹⁸. Очевидно, саме тому тестатор просив здійснювати опіку над внуками ексекуторам (виконавцям) його останньої волі: у тестаменті вони кілька разів фігурують саме як ексекutori, а опікунами їх названо лише тоді, коли йшлося про контроль над рухомими речами заповідача та їх (речей) передачу внукам (по досягненню тими дорослого віку). Іншим фактором, що дозволив князю Костянтину наділити виконавців свого заповіту опікунськими повноваженнями щодо внуків, стало те, що всі троє поіменовані ним у тестаменті ексекutori належали до числа його родичів. Серед них був єдиний (станом на

чи кількадесят срібних півмисків і тарілок, майже все столове срібло й інші речі забрала саме вдова Єжи (навіть коштовні чапрати на коней, хоч їй як жінці таке не належало), також кілька коштовних речей дісталось П. Шишковському, а Я. Вишневецький витратив на похорон 100 чи більше тисяч злотих (AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 244—245).

¹⁶ У заповіті внуки названі на ім'я тричі, і з-поміж цих трьох іменувань у двох випадках старший Дмитро названий першим, а молодший Костянтин — другим. Проте в одному випадку цей порядок порушено, тож слід гадати, що тестатор, вимагаючи, щоб його рухомі речі „в цілості залишались до зростання років моїх внучат“, мав на увазі, що право вільно користуватися рухомостями брати отримають після повноліття молодшого з них. Сталось так, що двоє з призначених тестатором опікунів померли за кілька років, відтак останній з них Я. Вишневецький зрікся опіки над внуками К. Вишневецького і передав їм спадковій маєтності наприкінці 1648 — на початку 1649 р., коли Дмитрові було 17 років, а Костянтинові — 13 років (Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 303, 347). Однак ще у своєму заповіті, укладеному 28 березня 1651 р., князь Ярема наказував, щоб якнайшвидше віддати князям-племінникам усе-небудь, що може виявитися „зі справедливого обрахунку“ після його опіки (Tomkiewicz W. Testament Jeremiego Wiśniowieckiego // Miesięcznik Heraldyczny.— Warszawa, 1930.— Rok IX.— N 4.— S. 73).

¹⁷ Катерина Євгенія Тишкевичівна, вдова Януша Вишневецького, ще 1639 р. вдруге вийшла заміж за литовського великого маршалка Александра Людвіка Радзивілла, тож останній після смерті князя Костянтина, виступаючи як вітчим його внуків, звернувся зі скаргою до короля стосовно неправомірної опіки, яку над малолітніми Вишневецькими на підставі заповіту обійняв князь Ярема. Аргументи проти цієї опіки наводились такі: Костянтин сам був лише опікуном, тому не міг призначити опікуна своїм внукам, а стосовно них Ярема був лише в сьомому ступені спорідненості, тому про природну опіку йтися не могло. Відтак 11 жовтня 1641 р. (за тиждень після завершення тогорічного сейму) Владислав IV скликав раду з дев'яти сенаторів. Вони визнали тестамент К. Вишневецького недійсним (в оригіналі латиною — „testamentum fuisse invalidum“; BZNO, oddz. rękopisów, N 116/II, k. 271—271 v.), оскільки в ньому призначено опіку над маєтками, що не були дідовими володіннями, відповідно Ярема не мав до них жодних прав. Через брак підстав для натуральної й тестаментової опіки рада схилилась до того, щоб головним опікуном став король, який би обрав собі на допомогу кількох сенаторів, врешті Владислав IV так і зробив (Albrycht Stanisław Radziwiłł. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Warszawa, 1980.— T. II (1637—1646).— S. 276—279, 314; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki...— S. 118—127; Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 238—240). Про перебіг цих подій відомо завдяки їх опису в щоденнику А. С. Радзивілла, який брав участь у згаданій сенаторській раді і став одним із королівських опікунів. Однак, будучи двоюрідним братом литовського маршалка, він, очевидно, не був повністю об'єктивним і представив справу з „радзивіллівської“ точки зору. Натомість неясною залишилась позиція Я. Собеського, котрого К. Вишневецький також призначив ексекутором у своєму заповіті, проте, що показово, згодом опинився і серед учасників згаданої сенаторської ради, і серед обраних королем опікунів.

¹⁸ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Lwów, 1910.— T. I.— S. 488—498 etc.

1641 р.) дорослий чоловік з роду Вишневецьких, до якого зі смертю князя Костянтина фактично переходило неформальне головування у фамілії та якому опікунство мало б належати відповідно до його природного права¹⁹ — князь Ярема Вишневецький²⁰. Але й інші два езекутори, хоч і не були кривими родичами тестатора, проте входили до його близького сімейного кола.

Порядок, за яким заповідач назвав обраних ним езекуторів, мусив відображати — в його очах — ієрархію їх впливовості у тодішньому соціумі²¹ та / або близькість їх пов'язань з князем Костянтином. Першим було поіменовано белзького воєводу Якуба Собеського, що й не дивно, з огляду на публічну активність цього політичного діяча²², проте і його контакти з родиною колишньої дружини залишалися досить тісними. Адже в 1620—1624 рр. він був одружений з Маріанною²³, донькою К. Вишневецького від першого шлюбу (і старшою сестрою Гелени Варшицької), і хоча після її смерті перебував від 1627 р. у другому шлюбі, продовжував підтримувати зв'язки з колишнім тестем, зокрема, будучи відомим оратором, виголошував промови на весіллях сина і двох доньок князя Костянтина (також Я. Вишневецького і його сестри) та на похоронах його і його двох синів²⁴. Попри те, що в заповіті для Я. Собеського не було жодних записів, *de facto* він також став бенефіціарієм: вже 8 червня 1641 р. отримав номінацію на уряд руського воєводи²⁵, який звільнився внаслідок смерті К. Вишневецького. А названого другим серед езекуторів князя Ярему зі старим князем еднав не лише спільний родовід: свого часу

¹⁹ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki...— S. 119. Недаремно у декреті Коронного трибуналу, виданому 21 листопада 1646 р. у справі про претензії до дітей Я. Вишневецького (внуків князя Костянтина), руський воєвода Я. Вишневецький названий їх „природним опікуном“ (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Осолоїнські), оп. 1, спр. 4111, арк. 159 зв.).

²⁰ Я. Вишневецький невдовзі після кончини К. Вишневецького прибув до Залозців, звідки 2 червня 1641 р. написав лист до литовського великого маршалка А. Л. Радзивілла. У ньому повідомляв адресата про смерть князя Єжи 29 травня і князя Костянтина 31 травня та запрошував на похорон, щодо дати якого мав ще радитися з приятелями, але попередньо планував на день святого Яна (24 червня) або відразу після нього (Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, oddział rękopisów, N 74, k. 90).

²¹ Річпосполитські заповідачі часто призначали езекуторами своїх тестаментів „великих людей“, здатних захистити їхню останню волю, дехто як її головного опікуна й протектора іменував навіть короля (як, наприклад, століттям пізніше розпорядився майбутній володільць того ж Чорного Острова, що був власністю К. Вишневецького; див.: Вінниченко Оксана. Заповіт сандомирського воєводи Яна Тарла (1750 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2009.— Вип. 44.— С. 395—396, 401—402. У випадку князя Костянтина сталося дещо інакше: від його смерті не минуло й сорока років, як сини двох із названих ним езекуторів були обрані правителями Речі Посполитої.

²² Розпочавши кар'єру 1613 р. як королівський дворянин, Я. Собеський брав участь у багатьох військових кампаніях і неодноразово обирався послом на сейм від Люблінського, Волинського і Руського воєводств, 1638 р. став сенатором, отримавши уряд белзького воєводи (Trawicka Z. Jakub Sobieski 1591—1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów.— Kraków, 2007.— S. 81—210; Długosz J. Sobieski Jakub h. Janina (1590—1646) // Polski Słownik Biograficzny (далі — PSB).— Warszawa; Kraków, 1999—2000.— Т. XXXIX.— S. 483—490).

²³ Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 156—157; Trawicka Z. Jakub Sobieski...— S. 44—45, 93.

²⁴ Trawicka Z. Jakub Sobieski...— S. 216—217, 227.

²⁵ AGAD w Warszawie, MK, N 185, k. 364—364 v.; Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.— S. 162, 389.

К. Вишневецький сам був опікуном свого троюрідного небожа та його майна²⁶, тож міг розраховувати на відповідну взаємність.

Натомість войницького каштеляна П. Шишковського, згаданого серед екекаторів останнім, заповідач єдиного назвав „милими моїм сином“ („синові“ тоді було не менше сорока років²⁷) — такого епітета у тестаменті не удостоївся жоден із кровних родичів князя Костянтина, включаючи його дочку Теофілу, котра й була заміжня за каштеляном. Ще більше це йшло врозріз із подіями, які сталися у Залозцях під час похорону Костянтина і Єжи Вишневецьких 27 червня²⁸ та про які відомо з оповіді Альбрехта Станіслава Радзивілла (хоч і не присутнього там особисто). Тоді П. Шишковський „у розмові назвав свою дружину словом немилим для вуха і для дому Вишневецьких“, що призвело до кривавого зіткнення між слугами Я. Вишневецького та войницького каштеляна²⁹. Така поведінка на публіці „милого сина“ князя Костянтина стосовно його доньки видається неймовірною, навіть з огляду на евентуальні сімейні негаразди між ними³⁰. Звичайно, можна припустити, що справжньою причиною конфлікту під час похорону послужила суперечка стосовно спадку по князю Костянтині та опіки над його внуками³¹, а „образливі“ слова П. Шишковського на адресу Т. Вишневецької стали лише надуманим чи то уявним приводом для Я. Вишневецького. Однак, за твердженням А. С. Радзивілла, сам князь Ярема „засвідчив, що не був ображений, ані руки не приклав до меча“, а до бійки спричинились п'яні слуги, котрі неправильно все зрозуміли. Відтак залишається лише підозрювати, що таке ставлення князя Костянтина — прохолодне до своєї дочки і тепле до свого зятя — мало під собою вагомні резони³², які також стали причиною дошкульних вислов-

²⁶ Князь Ярема перебував під опікою К. Вишневецького від січня 1620 р. (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Родино-мастковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 59, арк. 214 зв. [с. 422]) і до другої половини 1631 р. (Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki...— S. 4—5, 67; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 164—167).

²⁷ Найраніша публічна активність П. Шишковського припала на 1618 р., коли він став каноніком і розпочав духовну кар'єру, але за кілька років відмовився від неї (Sokalski M. Szyszkowski Piotr h. Ostoja (zm. 1645) // PSB.— 2015.— Т. L.— S. 416).

²⁸ Ілона Чаманська у своїй ґрунтовній монографії роду Вишневецьких двічі вказала, що князі Костянтин і Єжи були поховані в Залозцях 21 червня (Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 154, 244). Однак Евфрозина Тарновська, вдова князя Є. Вишневецького, у своїй протестації, вписаній 8 серпня 1641 р. до львівської ґродської книги, однозначно вказала, що похорон відбувся „в четвер після святого Яна Хрестителя“ (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 392, с. 822): цей четвер того року припадав на 27 червня (зрештою, і Я. Вишневецький не планував похорон раніше від дня святого Яна, див. примітку 20). Так само й А. С. Радзивілл у своєму щоденнику занотував, що на похорон Вишневецьких зібрались „під кінець червня“ (Albrycht Stanisław Radziwiłł. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. II.— S. 248), а таке формулювання радше відповідає 27, аніж 21 червня. Очевидно, невідповідність виникла з неправильного прочитання заголовка до фунеральної промови Я. Собеського, виголошеної під час похорону, в датуванні якої „7“ справді можна відчитати як „1“ (BZNO, oddz. rękopisów, N 400, s. 267).

²⁹ Albrycht Stanisław Radziwiłł. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. II.— S. 248—249; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 154—155.

³⁰ Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 161.

³¹ Твердження Єжи Горвата про те, що після полагодження конфлікту під час похорону в Залозцях 27 червня нібито був зачитаний тестамент князя Костянтина, не підкріплене жодними джерелами (Horwat J. Młodość księcia Dymitra Wiśniowieckiego // Rocznik Historyczno-Archivalny.— Przemyśl, 1989.— Т. VI.— S. 13—14).

³² Ті самі резони могли обумовити й заміжжя Теофіли, адже П. Шишковського навряд чи можна вважати найкращою партією для молодшої доньки К. Вишневецького, що розумі-

лювань П. Шишковського на адресу своєї дружини — небезпідставних для обізнаного у сімейних справах Я. Вишневецького, але негідних в очах сторонніх осіб.

Відчуженість К. Вишневецького щодо своїх доньок особливо помітна на тлі його ставлення до своєї невістки Евфрозини Тарновської, котру він показово, як і свою останню дружину, назвав „княгинєю Вишневецькою“ та „милою“ („мила моя синова“) і котрій записав 100 тисяч злотих — єдину значну грошову суму, згадану в заповіті. Свій „особливий погляд“ на невістку старий князь пояснив тим, що та лишилась „після чоловіка з моїм внучатком і донечкою померлого мого сина“. Йшлося про вже названу ним раніше серед своїх внуків однорічну Констанцію, і цією додатковою згадкою (хоч і без називання її імені) про неї тестатор також виділив її з-поміж інших онучок. Зрештою, підтверджуючи для невістки право позитивного володіння тими маєтностями, що їх за свого життя „тримав“ її чоловік, князь Костянтин вважав за потрібне не тільки назвати свого сина на ім'я, але й пригадати уряд кам'янського старости, який той посідав перед смертю. Причини такої уваги старого князя до останнього сина та його сім'ї могли бути цілком прагматичними: смерть князя Єжи була неочікуваною, одружився він порівняно недавно, єдина його дитина народилась щойно минулого року, тож багато матеріальних справ залишались невпорядкованими — на відміну від сім'ї покійного старшого сина Януша чи померлого бездітним молодшого сина Олександра. Недарма князь Костянтин наказав ексекторам погасити всілякі заборгованості, які будуть виявлені за записами, листами і рекогніціями як самого заповідача, так і його померлого сина Єжи. Проте увагу К. Вишневецького у заповіті до князя Єжи могли обумовлювати не лише його недавня кончина, з якою батько не встиг звикнутися, чи практичні міркування, пов'язані із впорядкуванням спадкових справ після смерті останнього із синів. Не слід відкидати ймовірності, що середній син князя Костянтина за життя користувався особливою прихильністю батька, яка після смерті Єжи

ли й сучасники і що знайшло відображення у весільній промові Я. Собеського (BZNO, oddz. rękopisów, N 400, s. 235—239; Grawicka Z. Jakub Sobieski...— S. 217). Від народження П. Шишковський не належав до сенаторської еліти Речі Посполитої, початком своєї кар'єри завдячував підтримці свого родича краківського єпископа Марціна Шишковського, за службу королю 1634 р. отримав Варецьке староство (у Мазовецькому воєводстві), щойно наприкінці 1637 р. був номінований на уряд сондецького каштеляна, а менш ніж за пів року — на уряд войницького каштеляна. Суспільний статус П. Шишковського виразно репрезентує те, що жодна з його доньок від першого шлюбу не вийшла заміж за сенатора. Князь Костянтин міг звернути увагу на свого майбутнього зятя ще тоді, коли той брав участь як секретар у посольстві князя Криштофа Збаразького до Османської імперії або завдяки його співпраці (зокрема у сеймі) з Я. Собеським. Зрештою, для П. Шишковського Теофіла стала третьою дружиною, а перед тим він був одружений з її рідною тіткою Анною Мнішек, котра була донькою сандомирського воєводи Є. Мнішека та сестрою У. Мнішек — другої дружини К. Вишневецького (хоча сам факт шлюбу Пйотра з А. Мнішек у декого з дослідників викликає сумніви, див.: Sokalski M. Szyszkowski Piotr...— S. 416—417), тож, імовірно, це й виявилось визначальним чинником у виборі чоловіка для Теофіли. Показово, що шлюб відбувся 19 лютого 1640 р. у львівському замку (BZNO, oddz. rękopisów, N 400, s. 235—239; Czarnańska I. Wiśniowiec...— S. 161), тодішній резиденції львівського старости Станіслава Боніфация Мнішека, вуйка нареченої. Так чи інакше князь Костянтин не тільки погодився на цей шлюб, але й, якщо судити з його останньої волі, був задоволений своїм зятем, тож залишається лише здогадуватися, чому Теофілу видали заміж саме за П. Шишковського і чому до останнього тесть відчував вдячність чи то мав теплі почуття навіть після року шлюбу.

була перенесена на його сім'ю і проявом якої в тестаменті стали додаткова згадка про донечку останнього та грошовий запис для його дружини.

Водночас згадані 100 тисяч для К. Вишневецького не були випадковою грошовою сумою, і саме завдяки ній його заповіт зберігся дотепер. Згідно з інтерцизою (шлюбною угодою; див. Додаток)³³, укладеною у Львові 7 січня 1638 р. між Анною з Бялобоків, графинею Тарновською (вдовою жарновського каштеляна Яна Гратуса Тарновського) та белзьким воєводою К. Вишневецьким і його сином Є. Вишневецьким, сестра Анни Катерина з Бялобоків³⁴, вийшовши вдруге заміж за К. Вишневецького і „маючи дозволені від нього певні прибутки“, зібрала суму в 100 тисяч злотих та переказала її „на Криловські маєтності заставним способом“ коронному крайчому Миколаю Остророгу³⁵. Відтак Катерина, котра змалечку опікувалась своєю сестринцею Евфрозіною Тарновською (донькою Анни), подарувала їй згадану грошову суму³⁶ як посаг та спільно з її матір'ю погодилась видати заміж за свого пасинка Є. Вишневецького. Відповідно наречений зобов'язався, отримавши цю суму, „забезпечену на Крилові“, записати на своїх маєтках як віно, додавши до неї таку ж суму як привінок (до цієї ж суми він мав приписати вартість того, що отримав би від дружини „в золоті, в сріблі, перлах, клейнодах“, тобто їх грошовий еквівалент „згідно з приятельською оцінкою“). Окрім грошей і рухомостей, Е. Тарновська нічого не отримувала з батьківських і материнських маєтків, тому акт зречення з прав на них мусила здійснити за два тижні після весілля, що мав забезпечити її чоловік. Оскільки белзький воєвода і його дружина уступили Кам'янське староство Є. Вишневецькому³⁷, то він і його теща мали постаратися, щоб пожиттєве право володіння ним було поширене й на Е. Тарновську³⁸. Також К. Вишневецький обіцяв суму в 70 тисяч злотих, отриману від своєї дружини Катерини та записану на маєтку Миш (у Новгородському повіті у Великому князівстві Литовському), за два тижні після весілля уступити своєму синові Єжи та передати

³³ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 394, с. 1716—1720.

³⁴ Анна і Катерина були доньками львівського купця Костянтина Корнякта (й Анни Дідушицької), котрий після отримання шляхетства писався (як і його нащадки) „з Бялобоків“ (Białoboki, Білобоки) — від назви одного з придбаних ним маєтків у Перемишльській землі (Herbarz polski. Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— Warszawa, 1907.— Т. XI.— С. 158; Urban W. Korniakt (Korniat, Korneadi, Korneades, Carneadi, Coretho, Carinacto) Konstanty h. Crucini (ok. 1520—1603) // PSB.— 1968.— Т. XIV.— С. 82—83; Лильо І. Історія роду Корняктів у XVI—XVII століттях // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2017. Спецвипуск до 60-річчя професора Олексія Сухого.— С. 283—284).

³⁵ 6 лютого 1637 р. у Львівському гроді М. Остророг заставив Анні з Бялобоків, дружині К. Вишневецького, за 100 тисяч злотих місто Крилів (із замком) і села Старий Крилів, Прегориле (у Холмській землі Руського воєводства) та Малків (у Белзькому воєводстві) (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 130).

³⁶ Згідно із сумарієм документів Вишневецьких, дарування відбулось того ж 7 січня 1638 р. у Львівському гроді (Там само.— Арк. 167 зв.). Цей запис мусив стосуватися саме акту дарування, а не інтерцизи, бо в реєстрі названі місто Крилів і село Малків, тоді як в інтерцизі це село не згадане.

³⁷ Очевидно, у зв'язку з цим пунктом інтерцизи у реляційну книгу Львівського гроду 9 січня 1638 р. було вписано зізнання возного про інтромісію Є. Вишневецького в Кам'янське староство (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 389, с. 21—22).

³⁸ Див. примітку 96.

йому згаданий маєток „до спокійного користування“³⁹. Обидві сторони зобов'язались під закладом у 100 тисяч злотих виконати умови, викладені в інтерцизі (суд щодо її невиконання міг відбутися „так у Короні, як і на Волині“), та роборувати її у Львівському гродському уряді („львівськими гродськими актами роборують“)⁴⁰. Після смерти К. Вишневецького реалізація положень шлюбної угоди, як і його останньої волі, стала предметом суперечки між Я. Вишневецьким та Евфрозіною. Конфлікт розпочався фактично відразу після похорону князя Костянтина та його сина, невдовзі Е. Тарновська була вигнана із Залозців⁴¹, а вже за рік вдовства (у червні 1642 р.) вона вдруге вийшла заміж за ломжинського старосту Героніма Радзейовського (майбутнього коронного підканцлера). Змагання за спадок реально тривало до смерти Евфрозини (у грудні 1645 р.)⁴², позови стосу-

³⁹ Нині села Нова і Стара Миш (Новая і Старая Мыш) Барановицького району Брестської області (Білорусь). Згадка в інтерцизі 1638 р. про Миш дає змогу поставити крапку в дискусії щодо володіння (чи посідання) цим маєтком князями Вишневецькими, яку, заперечуючи факт такого володіння, розпочав З. Анусік з І. Чаманською, та визнати рацію останньої (Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 162; Anusik Z. O książętach Wiśniowieckich i czasach...— S. 191—192; Czamańska I. Suplement do suplementu. Odpowiedź na recenzję Zbigniewa Anusika książki 'Wiśniowieccy. Monografia rodu' // Res Historica.— Lublin, 2015.— N 40.— S. 297; Anusik Z. O książętach Wiśniowieckich raz jeszcze...— S. 205—206).

⁴⁰ Згідно зі сумарієм документів Вишневецьких, роборація інтерцизи відбулась наступного дня після її укладення (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 П, арк. 126), однак тут помилково вказаний 1630 р. (замість 1638 р.).

⁴¹ Вже 8 серпня 1641 р. Е. Тарновська особисто з'явилась до Львівського гродського уряду і подала скаргу проти князя Я. Вишневецького: останній проігнорував її позитивні права, котрі вона мала зі „своїм чоловіком на всіх маєтностях, дідичних і рухомих, та на грошових сумах спільно записані“, і після смерти князя Єжи під претекстом відвідин його тіла й тіла померлого князя Костянтина приїхав „у великій купі людей та збройно“ до Залозців, де заледве відбувся похорон 27 червня („в четвер після святого Яна Хрестителя“) спершу гвалтом відібрав у вдови Залозецький маєток, перебравши всі прибутки з нього та послух тамтешніх підданих, відразу після похорону вигнав її із замку, посадивши в ньому від свого імені (z ramien[i]a swego) сто чоловік своїх слуг і піхоти „з хоругвою й бубном“, та заволодів усіма рухомостями і скарбцем. Реєстр захоплених у маєтках покійного князя Костянтина речей, укладений ще 1 липня, був доданий до протестації та зайняв у реляційній книзі понад п'ять сторінок. Як заявила Евфрозина, князь Ярема захопив тоді й інші маєтки, „правам княжни її милости підлегли“, зокрема „з усіма селами й належностями“ Маначин, Сарновець, частини у Вишнівці, волость Миш і частини в Домбровиці (у Великому князівстві Литовському), також володіння „так на Волині, як і на Україні“, що були у посесії покійних князів після смерти князя Януша Вишневецького, коронного конюшого (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 392, с. 821—828; AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 179—190). Прикметно, що того ж дня у Львівському гроді протестували мешканці Кам'янського староства, їх заява була вписана в реляційну книгу (перший запис за той день) безпосередньо перед протестацією Е. Тарновської. Тоді міщани Кам'янки і Добротвора та селяни навколишніх сіл скаржилися на шкоди від дій подружжя Андріана Вещицького і Катерини Бельської, котрі орендували маєтності староства (згідно з контрактом, укладеним 11 березня 1641 р. у Залозцях). Натомість наступного дня також у Львівському гроді орендар скаржився не лише навзаєм проти кам'янських протестантів, але передусім проти Е. Тарновської як державиці (tenutrix) староства (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 392, с. 817—821, 837—839). Усе це вказує на комплексні дії вдови Є. Вишневецького, покликані повернути їй контроль над спадщиною покійного чоловіка, та водночас свідчить про небезпідставність висловленої у заповіті князем Костянтином турботи про маєткові права своєї „миліої“ невістки та молодшої внучки.

⁴² Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 246. У своєму тестаменті, укладеному 12 жовтня 1644 р., та в додатку до нього, писаному 11 грудня 1645 р., Е. Тарновська заповіла своєму другому чоловікові усе нерухоме й рухоме майно, серед грошових сум окремо виділивши „криловську суму сто тисяч злотих“, та висловила сподівання, що Г. Радзейовський буде „батьком“ для доньки Констанції („Костусі“), до повноліття захищатиме її від кривд і виді-

валися претензій у кількості тисяч злотих⁴³, а справа розглядалась у судах різних інстанцій, закономірно, потрапивши до Коронного трибуналу. Відтак як інтерциза, так і заповіт князя Костянтина були включені до трибунальського декрету, виданого 22 жовтня 1643 р. і облятованого 5 грудня того ж року до реляційної книги Львівського гродського уряду⁴⁴.

З-поміж трьох своїх покійних синів, окрім нещодавно померлого Єжи, старий князь у заповіті поіменував старшого Януша. Подібно, як і у випадку середнього сина, тестатор вважав за потрібне вказати уряд, який той посідав за життя — коронного конюшого⁴⁵, хоч очевидної потреби у такій додатковій ідентифікації не було (до нього жоден з Вишневецьких не носив ім'я Януш і не посідав який-небудь коронний уряд). Зрештою, не було потреби спеціально згадувати у тестаменті про померлого ще п'ять років тому старшого сина та уточнювати, що саме його дітьми були внуки заповідача. Хіба що у такий спосіб старий князь прагнув опосередковано наголосити на тому, що Дмитро й Костянтин Вишневецькі є прямими потомками й спадкоємцями Януша і, відповідно, через свого батька матимуть право на спадщину князів Збаразьких⁴⁶.

Натомість жодним словом у заповіті старий князь не згадав іншу свою невістку — Катерину Євгенію Тишкевичівну, вдову Януша і матір чотирьох внуків тестатора. Причина такої непам'яті полягала не лише в тому, що невістка встигла вдруге вийти заміж за литовського великого маршалка Александра Людвіка Радзивілла. У своєму тестаменті князь Януш довірив опіку над своїми дітьми та маєтками їхній матері, однак його останню волю відразу після смерті коронного конюшого оскаржили його батько й брати. Князь Костянтин навіть заохочував до непослуху слуг і підданих в українських маєтностях, справа розглядалась у Кременецькому гродському й земському судах та Коронному трибуналі⁴⁷, сторони уклали кілька приятельських угод (зокрема, 3 жовтня 1637 р. у

литі їй якусь частину рухомого майна, однак просила, щоб дочка перебувала „ані при кому іншому, тільки при княгині її милоси Ієремійовій“ (AGAD w Warszawie, MK, N 189, k. 394 v.—395 v.), тобто при Гризельді Замоїській, дружині Яреми Вишневецького.

⁴³ Див. примітку 97.

⁴⁴ Від імени Е. Радзейовської декрет для вписання у львівські гродські акти подав „шляхетний“ Ян Светлицький (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 394, с. 1709—1728). Регест цього трибунальського декрету вміщено в сумарії документів Вишневецьких, тут коротко переказано зміст інтерцизи і тестаменту, однак датою його (заповіту) укладення помилково вказане 1 травня 1641 р. (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 Ц, арк. 122 зв.).

⁴⁵ Уряд коронного конюшого, який раніше (подібно як і уряд кременецького старости) посідав князь Криштоф Збаразький, Я. Вишневецький займав від 9 травня 1633 р. (і до смерті 1636 р.) (Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, J. Kądziera, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska.— Kórnik, 1992.— S. 59, 213; Urzednicy wotynscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.— Kórnik, 2007.— S. 63), тож, згадуючи про нього, К. Вишневецький знову ж таки міг непрямо вказувати на тяглість прав від останніх князів Збаразьких через старшого сина до його онуків.

⁴⁶ 1631 р. Януш Вишневецький та його сестра Гелена Варшицька успадкували володіння після смерті останнього з князів Збаразьких, будучи їхніми родичами по жіночій лінії (Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 156—158, 232—235). Див. примітку 12.

⁴⁷ AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 209, 213—219, 229—239 etc.; ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Родино-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 59, арк. 225 зв.—226 зв., 228—232 [с. 444—446, 449—457] etc.; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 238—240.

Любліні та 31 березня 1639 р. у Підкамені)⁴⁸, однак конфлікт навряд чи був вичерпаний, а після смерті руського воєводи набув подальшого розвитку вже з Яремою Вишневецьким⁴⁹.

Укладаючи тестамент та перелічуючи в ньому своїх дорослих родичів, князь Костянтин, звичайно, не міг знати, що впродовж наступних десяти років майже всі вони послідувать за ним у засвіти: 1645 р. померли донька Теофіла і зять Пйотр Шишковські⁵⁰ та невістка Евфрозина Тарновська, 1646 р.— колишній зять Якуб Собеський, 1647 р.— ексдвова Кристина з Коморова Струсівна, врешті 1651 р.— Ярема Вишневецький⁵¹. Ця черга смертей так чи інакше мусила нівелювати низку претензій на спадщину руського воєводи та змінити ситуацію для його внуків.

Більше половини осіб, поіменно названих у заповіті (21 особа, і в тому числі тільки одна представниця жіночої статі), не належали до числа родичів тестатора. З-поміж них лише єдина персона не мала прямого стосунку до К. Вишневецького, оскільки померла вісімдесятьма роками раніше. У контексті духовних розпоряджень згадано „pana Kamienieckiego“, і на перший погляд, незрозуміло, кого мав на увазі заповідач: з огляду на брак консеквентности у вживанні тогочасними писарями великої / малої літер та специфіку тодішнього іменування каштелянів, таке окреслення могло стосуватися якогось кам'янецького каштеляна. Однак, враховуючи згадку в заповіті про цього пана як про покійного фундатора Залозецького костелу, стає очевидним, що йшлося про Яна Каменецького (сина подільського воєводи Марціна Каменецького), власника Залозців, померлого ще 1560 р.⁵², тобто за чотири роки до народження князя Костянтина.

Я. Каменецький виявився єдиною особою, котра належала до того ж суспільного прошарку (до великих землевласників), що й тестатор, решта згаданих у заповіті осіб з числа неродичів, вочевидь, займала нижчі від нього соціальні позиції. Переважну більшість з них становили слуги заповідача, який, проте, присвятив їм чимало уваги. Причиною появи цих слуг на сторінках тестаменту було прагнення князя Костянтина винагородити їх вірну службу, і для тестатора це виявилось настільки важливим розпорядженням, що він вмістив його відразу після диспозиції щодо своєї дружини, але ще перед тим, як згадати своїх дітей та онуків. Треба гадати, у характері винагороди, призначеної заповідачем, знайшла віддзеркалення неформальна ієрархія значущості, заслуженості й вірності цих слуг щодо фамілії Вишневецьких загалом і персонально князя Костянтина:

⁴⁸ AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 8—20, 21—46.

⁴⁹ Див. примітку 17. У підсумку суперечка між Вишневецькими й Радзивіллами набула настільки за давнього характеру, що останні аж 1721 р. відправляли на Трибунал пакет документів, поміж якими був і тестамент руського воєводи К. Вишневецького (Т а м с а м о.— S. 194—195).

⁵⁰ У своєму передсмертному зізнанні (фактично останньої волі), виголошеному у Варшаві 17 квітня 1645 р., П. Шишковський призначив опікунів для своїх неповнолітніх доньок від першого шлюбу, натомість не згадав Теофілу (AGAD w Warszawie, MK, N 190, k. 102—103), тож, імовірно, що на той час вона вже була покійною, принаймні їх спільний похорон відбувся 26 червня у Кракові (Cz a m a ń s k a I. Wiśniowieccy...— S. 161).

⁵¹ Długosz J. Sobieski Jakub...— S. 489; Cz a m a ń s k a I. Wiśniowieccy...— S. 161, 163, 212, 246.

⁵² Herbarz polski.— Cz. I.— 1906.— Т. IX.— S. 181—182; Spieralski Z. Kamieniecki Jan h. Pilawa (1524—1560) // PSB.— 1964—1965.— Т. XI.— S. 514.

право пожиттєвого володіння окремими селами отримали п'ятеро слуг — Ян Казімеж Вежбіцький⁵³, Флоріан Павловський⁵⁴, Прокіп Домбровський (у його випадку йшлося про маєтність, яку він вже тримав), Анджей Добжанський⁵⁵ і Ян Заборовський⁵⁶;

право пожиттєвого володіння трьома селами, в яких екзекутори мали виділити пропорційні частки відповідно до „заслуг“, набули четверо слуг — Марцін Хлаповський, Гжегож Бадовський, Кшиштоф Пясецький і Войцех Травінський;

по 500 злотих мали виплатити трьом особам — Пйотрові Боцку (Бочку), Пйотрові Лекарському і Миколаю Стольському;

підтвердження пожиттєвого володіння на отримани від князя Костянтина „данини“ (треба гадати, йшлося про невеликі землеволодіння) гарантовано Григрові Війтові та Марцінові Розанському.

Серед пожиттєвих володільців, поіменованих старим князем, виявилась єдина названа у заповіті жінка, яка не була родичкою тестатора, — пані Скубедина. В її випадку, мабуть, підтвердження доживоття на селі стало винагородою не їй особисто, а її покійному на той час чоловікові⁵⁷.

Про соціальний статус 15 осіб (слуг та інших), яким у заповіті призначені ті чи інші надання й винагороди за „заслуги“, можна судити на підставі слів самого тестатора: дев'ять з них записані з означенням „пан“ (або „пані“), що мало б вказувати на їх належність до шляхти, натомість щодо шістьох такого титулування на застосовано. Проте майже всі вони мали цілком шляхетські прізвища (П. Домбровський, М. Хлаповський, Г. Бадовський, К. Пясецький, М. Розанський), у плебейському походженні можна запідозрити хіба Григра Війта: варіативність написання останнього слова (з великої або малої літери) не дає змогу однозначно стверджувати,

⁵³ 1642 р. пан Вежбіцький з дружиною постійно мешкав у Залозцях, про його соціальний статус свідчила наявність у нього власної челяді (Ваґаґсз S. Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu.— Tarnopol, 1870.— S. 64).

⁵⁴ 24 вересня 1641 р. Е. Тарновська (як вдова С. Вишневецького) отримала від короля консенс (дозвіл) уступити пожиттєве право на кілька волок / ланів, званих „Завіщинськими“, з 6 підданими в селі Лани (Кам'янське староство) подружжю Флоріанові Павловському (названому „заслуженим нашим вояком“) і Барбарі Гродзіцькій (AGAD w Warszawie, МК, N 186, к. 354—355).

⁵⁵ 12 травня 1649 р. у Кременецькому гроді було здійснено зізнання заставного запису від Дмитра Єжи Вишневецького на селі Федірки „w kluczu manańskim“ на суму 2800 злотих для подружжя Анджея Добжанського й Анни Гоголівни (ЛННБ України, від рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 П, арк. 131 зв.; ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 59, арк. 279 [с. 551]).

⁵⁶ Згодом був економом Залозецької волости, саме в такому статусі 1645 р. складав свідчення про чудеса ікони Найсвятішої Панни у Підкамінському домініканському монастирі (Ваґаґсз S. Dzieje klasztoru...— S. 42—43). 25 квітня 1649 р. у Залозцях князь Дмитро Вишневецький (внук князя Костянтина) заставив село Пеньківці за 3380 злотих подружжю Янові і Маріанні Заборовським (ЛННБ України, від рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 П, арк. 131 зв., 160 зв.).

⁵⁷ Вочевидь, її чоловіком був Ян Скуйбіда, посесор села Кривчики під Вишнівцем 1629 р. (Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 101). Можливо, той самий Іван Скуйбіда, який 16 листопада 1607 р. у Кременецькому земському суді склав реляцію про те, що князь Костянтин нібито помер у московському ув'язненні (Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст.— К., 1965.— Вип. II: книги № 12—22 (1601—1614 pp.).— С. 183; Czarnańska I. Wiśniowiec...— S. 151). Відомо також, що в 1630-х роках контрагентом у маєткових операціях князів Вишневецьких виступав Олександр Скуйбіда Колинський (ЛННБ України, від рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 П, арк. 127—129).

чи малося на увазі посідання ним вйтівського уряду (який міг займати й шляхтич), чи це було його прізвище / прізвисько, що видається більш імовірним⁵⁸. Зрештою, самому заповідачеві бракувало консеквентности у соціальній ідентифікації свого оточення: В. Травінський уперше у тестаменті був записаний без означення „пан“, натомість вдруге вже з таким титулуванням. Тут слід нагадати, що двір магнатів рангу К. Вишневецького здебільшого складався з представників незаможної шляхти чи навіть безземельних шляхтичів, котрі походили з різних воєводств Речі Посполитої та шукали кращої долі у придворній службі⁵⁹, тож це було середовище, в якому плебееві нескладно було отримати досвід „шляхетського життя“ та видати себе за особу благородного походження (іноді навіть за підтримки свого патрона).

Поіменовані особи, очевидно, становили особливо близьке коло придворних старого князя, саме тому їх імена й прізвища були вписані в заповіт. Проте в жодному разі не йшлося про всіх осіб, котрі служили К. Вишневецькому: у самому тестаменті він також гарантував „слухну нагороду“ загалом для своїх комірників, покойових та інших челядників⁶⁰, жінок і робітниць, заборонив порушувати права й кривдити посесорів, котрі тримали села поблизу Чорного Острова, але нікого з них не став називати на ім'я. Зрештою, навіть з-поміж довірених осіб заповідач згадав не всіх: серед винагороджених в останній волі князя Костянтина, наприклад, не знайшлося місця для його слуг, котрі в 1630-х роках систематично займались транспортуванням на продаж продукції з його маєтностей⁶¹, або для його коморника Мальхра Бруцького, який мав ключ від залізної скрині з готівковими грошима князя⁶².

П'ятеро з названих слуг — Я. К. Вежбіцький, Ф. Павловський, П. Лекарський, П. Боцек (Бочек) і В. Травінський — вочевидь, займалися домом тестатора і користувалися особливою довірою князя Костянтина, котрий доручив їм укласти реєстр рухомих речей, підписати його та передати опікунам-екзекуторам. Окрім слуг, це прохання заповідач адресував своїм „приятелям“, які репрезентували дещо вищий рівень князівського оточення: не дарма кожен з них був названий не просто „пан“, а „його милість пан“. Це були ті самі Адам Клунський і Ян Бжуховський, яких тестатор „вжив“ для підписання акта своєї останньої волі спільно з

⁵⁸ Можливо, це був Гжегож Вуйцик, 25-річний католик з Бродів, котрий 1645 р. свідчив про чудесне зцілення завдяки іконі Найсвятішої Панны у Підкамінському домініканському монастирі (Вагаць С. *Dzieje klasztoru...* — S. 52).

⁵⁹ Вінниченко О. Життєві стратегії та ризики шляхтича Речі Посполитої в XVI—XVIII століттях // *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* — Львів, 2015. — Т. CCLXVIII. — С. 245—247.

⁶⁰ Дехто з князівських підлеглих у Залозецькій маєтності іменувався „боярином“ (Вагаць С. *Dzieje klasztoru...* — S. 50), однак тестатор цей термін — радше властивий сусідній і „рідній“ йому Волині — у заповіті вживати не став.

⁶¹ Серед них були Войцех і Станіслав Клембовські, Мацей Шанявський, Ян Кедзерський, Миколай Сербський, Ян Заблоцький, Марцін Голиговський (Вінниченко О. Реєстрація шляхетської торгівлі канцелярією Львівського гродського уряду (1631—1640) // *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki.* — Kraków, 2010. — Т. VII: *Urzędy, urzędnicy, instytucje.* — S. 35, 38—39, 54—55, 68—69, 76—79).

⁶² За свідченням Е. Тарновської (див. примітку 41), у скрині зберігалось 3490 червоних злотих, що становило 20 940 польських злотих „різною монетою“ (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 392, с. 827).

паном Яном Турським та двома священниками — „братом“ (монахом) Францішеком Глошковським і залозецьким пробощем ксьондзом Яном Черановичем. Жоден з них (включаючи духовних осіб) не став бенефіціаром передсмертних розпоряджень К. Вишневецького, тож ці „їх милості“ не належали до підлеглих князя. Їх пов'язання зі старим князем, його рідними й двором мусили вибудовуватися в рамках патронально-клієнтарних відносин, які формувались навколо кожного річпосполитського магната та охоплювали не лише його слуг, але й земляків, родичів та інших „клієнтів“ різного соціального статусу, подекуди навіть рівного патронів. Для Я. Черановича⁶³ князь як власник Залозців був патроном / колятором храму, в якому той відправляв богослужіння, а Ф. Глошковський, хоч і належав до чернечого ордену⁶⁴ та мав підпорядковуватися його старшим, як сповідник мусив постійно перебувати при особі К. Вишневецького, фактично будучи частиною його двору.

Характер стосунків з тестатором його „приятелів“ А. Клузького і Я. Бжуховського, як і третього світського свідка Я. Турського⁶⁵, не був таким очевидним, хоча вже сама присутність при укладенні заповіту та залучення перших двох до обліку князівського майна свідчать про довіру, якою вони користувались з боку князя Костянтина. Ці взаємини могли визначати різні обставини, бо у тогочасній риторичній концепції „приятелів“ вживалося широко, однак у даному разі, вочевидь, передусім йшлося про „приятелів“-сусідів. Так, А. Клузький (Клонський) посідав села Носівці і Городище⁶⁶, що від півдня межували із Залозецькою маєтністю. Я. Бжуховський володів розташованими на північ від Залозців селами Яснице і Кутище⁶⁷, був пов'язаний із Сенявськими (зокрема з коронним підчашим Миколаєм) та не належав до шляхти місцевого походження: його батько Томаш Бжуховський був великопольським шляхтичем, котрий переїхав

⁶³ Можливо, це той самий Флоріан Сиранович (Florianus Syranowicz), котрий 1645 р., будучи залозецьким препозитом, записав перед комісією про одне з чуд ікони Найсвятішої Пани у Підкамінському домініканському монастирі (Bańcz S. Dzieje klasztoru...— S. 43—44; його ж. Założce.— Poznań, 1889.— S. 27).

⁶⁴ Скріплюючи своїм підписом князівський заповіт, сповідник Ф. Глошковський не став уточнювати, до „братів“ якого монашого ордену він належав, можна хіба припускати, що йшлося про Бернардинський орден (Вінниченко О. Заповіт руського воеводи князя Костянтина Вишневецького...— С. 163). Див. також примітку 87.

⁶⁵ „Шляхетний“ Я. Турський мав постійно проживати в цьому регіоні, бо 1645 р. здійснив зізнання перед комісією, яка збирала свідчення про чуда ікони Найсвятішої Пани у домініканському монастирі в Підкамені, куди возив свого хворого семирічного сина; про рівень його можливості свідчить згадка про поїздку у ридвані (Bańcz S. Dzieje klasztoru...— S. 68).

⁶⁶ Herbarz polski.— Cz. I.— 1907.— Т. X.— S. 175. Можливо, йшлося саме про нього, коли вже після похорону руського воеводи К. С. Тишкевичівні доносили, що Ярема Вишневецький заборгував „panu Kluńskiemu Adamowi“ 140 тисяч злотих і планував передати йому в посесію Залозці та Маначин (AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 243). Так чи інакше 7 червня 1643 р. у Залозцях була укладена угода між Я. Вишневецьким і А. Клузьким (як стрием і опікуном Марка, Яна, Александра і Якуба, синів покійного Валеріана Клузького) стосовно повернення 11 тисяч злотих (з відсотками 18,7 тисяч злотих), записаних В. Клузькому на мастку Лопушна у Кременецькому повіті Волинського воєводства (ЛННБ України, від рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзівінських), оп. 1, спр. 59, арк. 91 [с. 175]). Також подібно, як і представники сім'ї К. Вишневецького, 1645 р. А. Клузький свідчив про чудесне зцілення доньки завдяки зверненню до ікони Найсвятішої Пани у домініканському монастирі в Підкамені (Bańcz S. Dzieje klasztoru...— S. 64—65).

⁶⁷ Згодом (1664 р.) ці села дісталися його синові, любачівському каштелянові Францішеку Бжуховському (Hejnosz W. Brzuchowski Franciszek z Dziembowa h. Pomian († 1715) // PSB.— 1937.— Т. III.— S. 71).

„до Руси“ і одружився тут із Софією Скарбек. Про генеалогію Я. Бжуховського відомо зі справи про доведення ним шляхетства в 1636—1638 рр.⁶⁸, яка виникла через конфлікт з нурським підкоморієм Станіславом Бжоскою та його дружиною Анною Лагодовською. З останньою, якщо вірити протестації Я. Бжуховського (поданій 3 жовтня 1634 р. до Львівського ґроду), він двічі судився щодо невиплати боргу і навіть отримав на ній вирок баніції, а 29 вересня 1634 р. слуги подружжя напали на нього в місті Глиняни, намагались вбити й завдали важких ран⁶⁹. У цьому конфлікті проявився й опосередкований контакт Я. Бжуховського з Вишневецькими, бо А. Лагодовська (перед тим заміжня за Миколаєм Малинським і Кіліаном Боратинським)⁷⁰ була донькою волинського каштеляна Яна Лагодовського, за якого у другому шлюбі вийшла заміж Олександр Вишневецька⁷¹, двоюрідна сестра князя Костянтина.

Про те, що „приятелі“ К. Вишневецького були пов'язані не лише з ним, але й між собою, свідчать родинні зв'язки Я. Бжуховського з Клунськими⁷²: його прабаба походила з роду Клунських, а його опікуном свого часу був Марек Клунський, чий небіж Валентій у 1630-х роках мав „держави й посесії“ у Кременецькому повіті, „рідному“ для Вишневецьких. Подібні родинні пов'язання були властивими і згаданим у заповіті слугам старого князя, що перетворювало їх на своєрідну мікрогрупу: наприклад, Я. Заборовський був одружений з Мариною Домбровською і через неї споріднений з П. Домбровським⁷³.

Простір тестатора. Всього у своєму заповіті, якщо не враховувати урядницьку титулатуру та згадки про родові гнізда в іменуванні окремих шляхтичів і шляхтянок, К. Вишневецький так чи інакше назвав лише десять населених пунктів — два міста і вісім сіл, що належали до його земельних володінь. Поза тим тестатор непрямо згадав про Львів⁷⁴, де в тамтешньому ґроді⁷⁵ він визнав забезпечення для своєї останньої дру-

⁶⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 389, с. 709—732; Herbarz polski.— Cz. I.— 1900.— Т. II.— S. 204—205; Вінниченко О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства у Вишні (XVII — середина XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: В 2 т. [З історії повсякденного життя в Україні. Серія монографічних видань].— К., 2012.— Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення.— С. 20, 24—25.

⁶⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 385, с. 908—912.

⁷⁰ Там само.— Спр. 389, с. 709; Herbarz polski.— Cz. I.— 1912.— Т. XV.— S. 163—164.

⁷¹ Czarnańska I. Wiśniowiec...— S. 92—94. Згідно з І. Чаманською, у другому заміжжі в О. Вишневецької дітей нібито не було, натомість у гербівнику Адама Бонецького занотовано, що немає відомостей, від якої дружини Я. Лагодовського народжені його діти, у тому числі й Анна (Herbarz polski.— Cz. I.— Т. XV.— S. 163—164). Однак, враховуючи, що перший її чоловік М. Малинський загинув 1627 р., справді неясно, чи вона могла бути донькою О. Вишневецької, котра шойно в 1604/1605 рр. розлучилась зі своїм першим чоловіком князем Юрієм Чорторийським.

⁷² ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 389, с. 724.

⁷³ Barącz S. Dzieje klasztoru...— S. 42—43.

⁷⁴ Вочевидь, в останні роки свого життя К. Вишневецький мусив періодично навідуватися до Львова у різних справах. Наприклад, у листі до коронного крайчого Пйотра Даниловича, писаному 22 січня 1640 р. в Богданівцях, князь повідомляв про свій намір прибути на сеймик елекції львівського земського судді, який він як воєвода призначив на 9 лютого (AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 237—238).

⁷⁵ Зважаючи, що чимало актів К. Вишневецького за його життя було вписано в акти Львівського ґродського уряду, то і його тестамент мав бути облятований до них. Однак запо-

жини оправи й пожиттєвого права на своїх маєтностях⁷⁶.

Місто Залозці (Заложці)*, вказане у датації, більше жодного разу прямо не було назване тестатором — ані як центр маєткового комплексу в його власності⁷⁷, ані як його резиденція (заповідач не став поминати про тамтешній замок, який і був місцем його постійного проживання). Проте саме Залозецький маєток виконував роль головного осередку землеволодіння князя Костянтина, хоча і не належав до його „дідичних“ володінь, а дістався йому 1603 р. разом з рукою У. Мнішек, його другої дружини (її дід королівський підкоморій Миколай Мнішек був одружений з Барбарою Каменецькою, і вочевидь, завдяки цьому шлюбу Залозці згодом перейшли до Мнішеків від Каменецьких, у власності яких це місто перебувало в XVI ст.)⁷⁸.

Непрямі згадки у тестаменті про Залозці стосувалися тамтешнього костелу та були вміщені в контексті фунеральних і духовних диспозицій заповідача. Обрання склепу в Залозецькому костелі як місця поховання стало закономірним для К. Вишневецького: така тенденція ще від середини XVI ст. була характерною для представників волинських князівських родів, котрі воліли бути похованими „вдома“, тобто при храмі / монастирі в родовому маєтку⁷⁹. Однак остання воля князя Костянтина щодо погребу „грішного тіла“ виявилась ще більш радикальною, бо йшлося не про родинний Вишневець, а про особистий маєток заповідача, набутий ним через шлюб. Проте не слід вважати принагідним чи необдуманим рішенням К. Вишневецького обрати місцем свого поховання саме парафіяльний костел у Залозцях, зважаючи на поступове творення в ньому князем родинної усипальниці: тут була похована не тільки його друга дружина, померла в 1621/1622 рр. (прагнення бути похованим біля неї і висловив у

відач не відав такого розпорядження (Вінниченко О. Заповіт руського воєводи князя Костянтина Вишневецького...— С. 161—162), а ніхто зі спадкоємців чи виконавців не поспішав подбати про це. Тож недаремно вже після похорону руського воєводи інформатор К. С. Тишкевичівни дивувався, що „тестамент до актів не подали“ (AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 244).

⁷⁶ Це мало статися вже після 1 серпня 1639 р., коли було укладено шлюбну угоду між К. Вишневецьким і Кристиною з Коморова Струсівною, вдовою брацлавського старости Адама з Гусятина Калиновського (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 59, арк. 241 зв. [с. 476]).

* Нині Залізці — селище Зборівського району Тернопільської області.

⁷⁷ Станом на 1622 р. до складу маєткового комплексу входили: місто Залозці (з передмістями Воля та іншими), села Мильне (з чотирма присілками), Тростянець, Чистопати, Ренів, Вертелка, Ратиці, Мшанець, Кам'янка і Підберізі, а також Білоголови й Нетерпинці (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 186).

⁷⁸ Barącz S. Założce.— S. 3—5; Herbarz polski.— Cz. I.— T. IX.— S. 181—182; Spieralski Z. Kamieniecki Jan.— S. 514; Kowalska H. Mniszech (Mniszek) Mikołaj z Wielkich Kończyc h. własnego (ok. 1484—1553) // PSB.— 1976.— T. XXI.— S. 485; Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 147, 461. 4 жовтня 1589 р. у Бережанах було укладено контракт між сандомирським воєводою Єжи Мнішеком (майбутнім тестем К. Вишневецького) і Станіславом Каменецьким, за яким останній зрікався на користь першого Залозецької маєтності, що припала йому за поділом; цей акт був роборований у Перемишльському гроді 23 січня наступного року (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 179). Безпосередньо інтромісія Є. Мнішека у Залозці та інші маєтності відбулась у Львівському гроді 11 серпня 1590 р. за записом його двоюрідної сестри Ельжбети, доньки Яна Каменецького та дружини кам'янецького старости Яна Потоцького (Там само.— Ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 59, арк. 193 [с. 379]).

⁷⁹ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття.— К., 2012.— С. 107—109 etc.

заповіті тестатор), але й їхні спільні сини — молодший Олександр (1639 р.) і одночасно з батьком Єжи (1641 р.)⁸⁰.

Саме костел виявився єдиним „залозецьким“ об'єктом, названим у заповіті, водночас і єдиним сакральним: на відміну від деяких тогочасних тестаторів, котрі записували кошти (здебільшого на задушні молитви) багатом храмам і монастирям (навіть різних конфесій)⁸¹, князь Костянтин неабияку грошову суму повністю призначив костелу, де і мав бути похований. Про важливість цього розпорядження для заповідача свідчить не лише її вміщення у початковій частині диспозиції та розмір легації — 6 тисяч злотих, але й наявність цієї суми у готівці у князівській „скарбниці“, що гарантувало невідкладну її (легації) реалізацію. Тобто К. Вишневецький не став гроші, записані на певних умовах на якихось маєтностях, призначати на духовні потреби у розрахунку, що Церква сама дасть раду з їх отриманням⁸². Натомість розпорядження передати легаційну суму на видеркаф⁸³ було типовим для того часу способом гарантувати довготривалість фундації, оскільки на неї йшли кошти не зі самої суми, а з відсотків від неї. Ці гроші призначалися для утримання трьох священників і трьох музикантів (органіста та двох скрипалів): у такий спосіб князь Костянтин прагнув забезпечити щоденну відправу „Курсу Найсвятішої Панни“ — під ним заповідач, вочевидь, розумів читання й співання „курсу“ (витягу з брєвіарія)⁸⁴ літургійних молитов (так званий *officium*) на

⁸⁰ Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 159, 244, 248. Згідно з розміщеним у каплиці Залозецького костелу написом 1738 р., зміст якого навів С. Баронч, там були поховані руський воєвода Костянтин, Януш і Олександр Вишневецькі, дружина Януша Євгенія Тишкевичівна, Маріанна Замойська, дружина Костянтина Урсула Мнішківна „та інші, зі Збаража перенесені“ (Bagaż S. Założce.— S. 14). Такий перелік можна вважати й віддзеркаленням „родинної легенди“ Вишневецьких, відтак серед похованих у Залозцях замість Єжи був названий Януш, чії нащадки продовжили рід, та його дружина Є. Тишкевичівна: обидва були поховані у Збаражі, кіба що справді їх останки були перепоховані в Залозцях. Натомість відомо, що тут дійсно знайшли свій останній спочинок: 1663 р.— Анна Вишневецька, внучка князя Костянтина, згадана ним у заповіті; 1668 р.— названі М. Замойська, перша дружина старшого (Дмитра) з внуків князя Костянтина (і одночасно внучка його сестри), та У. Мнішківна, перша дружина молодшого (Костянтина) з внуків князя Костянтина (і одночасно племінниця його другої дружини) (Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 236, 242—243, 333, 354). Фактично з цього переліку можна висновкувати, що К. Вишневецькому дійсно вдалося створити в Залозцях родинну усипальницю, де ховали не лише його нащадків „мнішківської крові“ (тобто від його шлюбу з У. Мнішек). Причому йшлося саме про сімейний чи то „домашній“ гробівець, аніж про родовий пантеон, бо внуки й правнуки князя Костянтина, які стали публічними діячами Речі Посполитої та виявились останніми чоловіками з роду Вишневецьких, були поховані у Кракові, Львові й родовому Вишнівці (Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 332, 353, 383—384, 435).

⁸¹ Вінниченко Оксана. Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини на матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. // Наукові записки Українського католицького університету.— Львів, 2010.— Ч. II.— Серія Історія.— Вип. 1.— С. 56—62.

⁸² Popiołek B. Woli mojej ostatniej testament ten...— S. 176.

⁸³ „Видеркаф“ (інакше „видерек“) був своєрідним, непрямим способом позичання коштів під відсоток і застава нерухомого майна, коли власник нерухомости „продавав“ її (реально лише прибутки з неї) за певну грошову суму з беззастережним правом викупу. Це дозволяло покупцеві (фактично позикодавцеві) уникнути звинувачень у лихварстві, оскільки, за тодішніми уявленнями, зокрема, викладеними у трактаті езуїта-логіка Мартина „Львів'янина“ Сміглецького, у такому разі йшлося про „чинш“, а не про „лихву“ (Smiglecki M. O lichwie u o wyderkach, czynszach, spolnych zarobkach, naymach, arendach, u o samokupstwie, krotka nauka.— Kraków, 1621.— S. 31—36, 41—52, 57—65 etc.).

⁸⁴ Słownik polszczyzny XVI wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978.— Т. XI.— S. 581.

честь Найсвятішої Панни Марії⁸⁵. Крім того, тестатор очікував, що кожного тижня сьондз-пробоц буде відправляти богослужіння, що супроводжуватиметься співанням траурних мес (реквіємів) — так само, як і у випадку „Курсу“, за упокій душ заповідача та його покійних дружин і дітей.

К. Вишневецький не став згадувати у заповіті жодної родової святині (у Вишнівці, Києві чи деінде), що почасти можна пояснити його конверсією з православ'я на католицтво, але й не зробив жодних записів на монастирі й чернечі ордени⁸⁶ чи церковні братства (і це, зокрема, попри неодноразові паломницькі поїздки князя зі сім'єю до монастиря паулінів на Ясній Ґурі та належність до тамтешнього братства)⁸⁷. Натомість, призначаючи легацію на „Курс“ у Залозецькому костелі, заповідач вважав за потрібне пригадати (і фактично поновити) „перше“ надання Я. Каменецького: поза сумнівами, йшлося про фундаційний акт, виставлений в Олеську ще 13 листопада 1547 р., який регламентував різноманітні матеріальні користи із Залозецької маєстности для костелу й священників, порядок проведення останніми богослужінь та право патронату⁸⁸. Така увага тестатора свідчила про сприйняття ним Залозецького костелу як „свого“ храму, що, напевно, було обумовлено не лише тривалим проживанням поряд (костел розміщувався навпроти замку на відстані близько 100 метрів у бік річки Серет) і похованням тут рідних, але й причетністю до відбудови святині. Оскільки у Залозцях римо-католицький храм, первісно дерев'яний, був зведений ще за Каменецьких у першій половині XVI ст., то тепер, вочевидь, йшлося про його побудову заново з каменю чи

⁸⁵ Можливо, щось подібне до фундації (також на честь Діви Марії), яку здійснив у своєму тестаменті король Сигізмунд III (Albrycht Stanisław Radziwiłł. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*.— Т. I.— S. 114; *Testamenty Zygmunta III Wazy / Przeł. M. Płago i A. Poznański*; oprac. i wyd. W. Kaczorowski, B. Kaczorowska, M. Kaczorowska.— Opole, 2013.— S. 85, 94—95, 105, 121).

⁸⁶ І. Чаманська стверджувала, що К. Вишневецький був похований у Залозцях у заснованому ним костелі отців бернардинців, проте, найімовірніше, що тут мало місце механічне перенесення інформації про князя Януша Вишневецького, старшого сина Костянтина, справді похованого при бернардинському костелі, тільки у Збаражі (Czamańska I. *Wiśniowieccy*...— S. 154, 236; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.)— К., 2008.— С. 807). Принаймні немає яких-небудь відомостей про функціонування в Залозцях бернардинського монастиря, при якому лише і міг діяти „костел отців бернардинців“. А ймовірність їх появи і короткого перебування тут незадовго до смерті К. Вишневецького видається сумнівною, з огляду на фундацію невдовзі в Залозцях отців августинів при костелі, збудованому „на Волі“ (на передмісті, згодом перетвореному в окреме поселення — Нові Залозці) спеціально „для порятунку душ покійних святої пам'яті княжат їх милостей Корибутів Вишневецьких“. Становище августинів та будівництво їх монастиря тут регулювала ординація, видана від імені внуків князя Костянтина їхнім опікуном Я. Вишневецьким 25 квітня 1645 р. (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 141 (Колекція О. Чоловського), оп. 1, спр. 437 III, с. 1—4), тож навряд чи за такий короткий хронологічний відрізок могли відбутися фундації у Залозцях одразу двох монастирів різних чернечих орденів. Зрештою, Залозецький костел за стилем побудови вважається близьким до домініканських святинь (Blaschke K. *Rzut treflowy w architekturze dominikanów w Polsce — przegląd problematyki // Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej / Red. A. Markiewicz i M. Miłowicki OP*.— Kraków, 2009.— S. 394, 397—398 etc.), а представники родини князя Костянтина у надзвичайних ситуаціях зверталися до чудотворної ікони Божої Матері, що містилась у домініканському монастирі в Підкамені (Barącz S. *Dzieje klasztoru*...— S. 60—62).

⁸⁷ Czamańska I. *Wiśniowieccy*...— S. 153.

⁸⁸ Barącz S. *Założce*.— S. 17—18; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*.— Lwów, 1884.— Т. X: *Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego*.— S. 51.— N 770.

суттєву розбудову, яка мусила зайняти тривалий час. Хоча У. Мнішек була похована тут ще за двадцять років до смерти чоловіка, однак щойно 1639 р. відбулось освячення костелу: показово, що його консекрацію здійснив баковський єпископ Ян Замойський, сестринець власника маєтку⁸⁹. Тож князь Костянтин мусив дивитися на храм як на плід своєї діяльності, що проявилось й у турботі щодо добудови костелу: у заповіті на це додатково призначено 1 тисячу злотих. І про „справедливу“ відправу „Курсу“, і про завершення будівництва храму, згідно з волею заповідача, мали подбати його спадкоємці⁹⁰.

Окрім „центральных“ Залозців, князь Костянтин у своєму заповіті назвав тільки одне містечко й одночасно центр належного йому маєткового комплексу — Чорний Острів⁹¹, розміщений над річкою Південний Буг у Летичівському повіті Подільського воєводства (біля кордону з Кременецьким повітом). Вочевидь, цим маєтком як „дідичною“ материзною (заповідачеві він дістався від матері Анни Ельжбети Свирч, а тій — від її матері Констанції Новодворської⁹²) тестатор міг розпоряджатися вільніше, ніж спільним родовим Вишневецем чи набутими через шлюб Залозцями, тому від самого початку призначив для своїх молодших дітей (від У. Мнішек). Ще 12 липня 1633 р. у Буському гроді К. Вишневецький затвердив дотацію міста Чорний Острів і належних до нього 20 сіл⁹³ своїм синам Єжи та Олександрю. Оскільки останній помер неодружений і бездітний⁹⁴, то ці подільські володіння мали б вповні дістатися середньому синові та його нащадкам. Тож не дивно, що князь Костянтин саме на Чорному Острові записав 100 тисяч злотих і підтвердив доживоття⁹⁵ своїй невістці Евфрозині Тарновській як вдові його сина Єжи та матері

⁸⁹ Barącz S. Założce.— S. 13. Ян Баптиста Замойський, баковський (1633—1649), згодом перемишльський (1649—1654) і луцький (1654—1655) єпископ, був сином коронного стражника Яна Замойського й Анни Вишневецької, сестри князя Костянтина, приїздив на похорон останнього (Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 104, 155).

⁹⁰ Белзький воєвода Д. Вишневецький (внук князя Костянтина), видаючи 16 травня 1675 р. у Залозцях патрональну „постанову“ щодо місцевого костелу, назвав його таким, що „від предків моїх будучи від фундаментів піднесений“, та пригадав про „курс“ між богослужінь (Barącz S. Założce.— S. 18—19).

⁹¹ Нині селище міського типу Хмельницького району Хмельницької області. Мардебурзьке право Чорний Острів отримав 1556 р. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego.— Warszawa, 1880.— T. I.— S. 767).

⁹² Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 103, 147. Згідно із З. Анусіком, Анна Ельжбета Свирч, матір князя Костянтина, була донькою Яна Свирча (молодшого) та Анни Лянцкоронської та внучкою Яна Свирча з Ольховця (старшого) і Констанції Свирч з Новодвору (Anusik Z. Zapomniana panna Lanckorońska. Przyczynek do genealogii kilku rodów kresowych // Przegląd Nauk Historycznych.— 2017.— Rocz. XVI.— N 1.— S. 304—312).

⁹³ Села Захарівці, Якимівка (напевно, Юхимівці), Чабани, Бачилівці (Бачулівці), Грушковиця, Сергіївка (Сергіївці), Водички, Климківці, Педоси, Мартинівці (Мартинівка), Війтівці, Третинники, Осташки, Дзелінці (Дзенинці), Лозовка (Лозова), Кудерчинці, Лапківці, Хоминці, Богданівці (ЛННБ України, від рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимицьких), оп. 1, спр. 59, арк. 98 [с. 189]). Усі ці села, що входили до складу маєтку Чорний Острів, адміністративно належали до Летичівського повіту, крім Третинників, які відносили до Волинського воєводства (Крикун М. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2011.— С. 67, 251, 253, 255—256, 259—260, 263, 267, 269—271, 273, 279, 285, 291—293).

⁹⁴ Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 248.

⁹⁵ Вочевидь, ішлося про доживоття на Чорний Острів, яке Е. Тарновській надав ще її чоловік С. Вишневецький. Найімовірніше, це сталося приблизно тоді ж, коли його пожиттє-

його онучки Констанції. Е. Тарновській дійсно вдалося утримати цей маєток у своєму володінні до своєї смерті 1645 р.⁹⁶, а в подальшому на Чорний Острів претендували внуки князя Костянтина, у підсумку він дістався Костянтинові Янушовичу та його синові Міхалу Сервацію⁹⁷.

Вісім сіл, згадані К. Вишневецьким, перебували у його власності та були названі ним у заповіті виключно з метою підтвердження тимчасового права на них для деяких слуг. Очевидно, тестатор не мав на меті перераховувати всі актуальні посесії у своїх володіннях, наприклад, не став згадувати поіменно державців, котрі тримали села біля Чорного Острова, лише просив Е. Тарновську залишити „у спокої“ та не завдавати кривди. Зрештою, князь Костянтин міг і не пам'ятати всі держання й державців у своїх землях: напевно, так було у випадку П. Домбровського, якому в тестаменті підтвердив доживоття „на тій маєтності, що тепер тримає“ (хоча простіше було вказати її назву, ніж вдаватися до такої вербальної конструкції).

Локалізація цих восьми сіл стикається з певними труднощами, оскільки вони належали до різних маєткових комплексів, назви деяких з них були поширеними топонімами або під час копіювання заповіту передані неточно. Згадані тестатором першими Підберезці (*Podberesce*) та далі перелічені разом (і так само поряд розміщені) Білоголови (*Białogłowy*)⁹⁸, Нетерпинці (*Nieterpince*)⁹⁹ і Тростянець (*Trzciniac*)¹⁰⁰ входили до складу Залозецької маєтності¹⁰¹ і містились на сході Львівського повіту Руського воєводства*. Під „Кривчицями“ (*Krzywczyce*), останнім з поіменованих у тестаменті сіл, насправді малися на увазі Кривчики¹⁰², що належали

ве право на Кам'янське староство було поширене на його дружину: відповідний королівський привілей було видано у Варшаві 5 листопада 1639 р. (AGAD w Warszawie, МК, N 186, к. 59—59 v.), а вже 21 листопада облятовано у Львівському гроді, щоправда, під датою 6 листопада (ЦДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 390, с. 1378—1380).

⁹⁶ Ще 24 квітня 1643 р. у Белзькому гроді було складено реляцію позову, за яким Ярема Вишневецький вимагав від Е. Тарновської видачі „сироти“ Констанції (див. примітку 42), маєтності Чорний Острів з належностями, всього рухомого майна Єжи Вишневецького на 200 тисяч злотих та рухомих речей (золотих і срібних клейнодів) Костянтина й Олександра Вишневецьких на суму 300 тисяч злотих (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 156; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 244, 246).

⁹⁷ Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 247, 306—307, 349, 407—408, 460.

⁹⁸ На відміну від Залозецького маєтку, який К. Вишневецький отримав від сандомирського воєводи Є. Мнішека 25 червня 1603 р., село Білоголови було передане щойно 7 січня 1610 р. (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 179 зв.—180, 186).

⁹⁹ 1659 р. перебувало у трирічній заставі (за 2 тисячі злотих) у подружжя Костянтина та Єви Реївни Савичів, котрі 1661 р. судились з його власником князем Костянтином Криштофом Вишневецьким (Там само.— Ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 59, арк. 202 [с. 397]).

¹⁰⁰ 13 травня 1651 р. у Львівському гроді було облятовано контракт між князем Костянтином Вишневецьким і Александром Бембновським про заставу за 8 тисяч злотих маєтків Тростянець і Ратиці, належних до Залозецького ключа у Львівській землі (Там само.— Арк. 193 [с. 379]).

¹⁰¹ Там само.— Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 121; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 147, 306.

* Нині села Зборівського району Тернопільської області.

¹⁰² Нині село у Збаразькому районі Тернопільської області. 1629 р. його власником був К. Вишневецький, а посесором — Я. Скуйбіда (Баранович О. Залюднення Волинського воєводства...— С. 101).

до Вишневецького ключа¹⁰³ у Кременецькому повіті Волинського воєводства.

Слід гадати, що решта сіл мусила перебувати в одному регіоні, бо заповідач назвав їх підряд. З-поміж них найменше сумнівів викликає лише локалізація села Федірки (*Fedorki*)¹⁰⁴, яке розміщувалось на півдні Кременецького повіту. Тож як „Бокіївна“ (*Bokiowna*) у тестаменті записана, вочевидь, Бокиївка¹⁰⁵, розташована приблизно за 18 кілометрів на схід від Федірок. Натомість згадана в заповіті „Гнідава“ (*Hnidawa*; цей топонім можна прочитати і як „Грудавка“: „na Hnidawie“ або „na Hrudawce“) могла бути селом Гнідава, розташованим поблизу Залозців*, або селом з такою ж назвою, що належало до Вишневецької волости¹⁰⁶. Однак більш вірогідно, що канцеляристи у Любліні чи Львові, погано обізнані у просторових реаліях віддалених воєводств, неправильно скопіювали назву Видава (*Widawa*)¹⁰⁷ — села, розташованого за 5 кілометрів на південний захід від Бокиївки. Всі три села** були поблизу кордону між Волинським та Подільським воєводствами і зазвичай їх поміщали на його волинському боці¹⁰⁸, проте адміністративно вони тяжіли до подільських маєностей Вишневецьких (зокрема, до Чорного Острова) — як Федірки¹⁰⁹, так і Бокиївка та Видава¹¹⁰.

У переліку населених пунктів, названих у заповіті К. Вишневецьким, привертають увагу такі нюанси. По-перше, заповідач не став вказувати всі свої землеволодіння. Зрозуміло, що магнат такого рівня, як князь Костянтин, міг і не пам'ятати кожне село, яким володів на яких-небудь

¹⁰³ Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 306, 408.

¹⁰⁴ 1629 р. входило до складу Волочиської волости, якою тоді володів краківський каштелян Єжи Збаразький (Баранович О. Залюднення Волинського воєводства...— С. 100).

¹⁰⁵ У заповіті посесором „Бокіївни“ названий А. Добжанський, а саме він ще 1649 р. обґрунтував своє право на село Бокиївка записаними на ньому сумами в 500 і 800 злотих (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 149 зв.).

* Нині село Піщане у Зборівському районі Тернопільської області.

¹⁰⁶ Нині село у Збаразькому районі Тернопільської області. 1629 р. належало до Старого Вишнівця (Баранович О. Залюднення Волинського воєводства...— С. 101), згодом — до Нового Вишнівця (Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 408, 451—452). Цією Гнідавою розпоряджався Ярема Вишневецький, котрий 1639 р. передав її (разом із сусідніми Коханівкою та Раковцем) у заставу за 20 тисяч злотих подружжю Мартинові Ходоровському та Евфрозині Олізарівні (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимицьких), оп. 1, спр. 59, арк. 53 [с. 99]).

¹⁰⁷ У заповіті посесором „Гнідави“ названий Я. Заборовський, а саме він (разом з дружиною Маріанною) був уведений К. Вишневецьким у володіння маєтком Видава („у Сарновецькому тракті / ключі“) в серпні—вересні 1639 р. (Там само.— Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 129, 131).

** Нині села у Волочиському районі Хмельницької області.

¹⁰⁸ Крикун М. Подільське воєводство...— С. 51, 67, 70, 171; його ж. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678—1679 років.— Львів, 2015.— С. 201.

¹⁰⁹ 1649 р. село Федірки лежало „w kluczu manańskim“ (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимицьких), оп. 1, спр. 59, арк. 279 [с. 551]), йшлося про Маначинську волость, що виокремилась у волинських маєностях Вишневецьких ще в 1560-х роках (Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст.— Кременець, 2014.— С. 97). Натомість згодом, вже в 1660-х роках Федірки (як і Видава) належали до подільських маєностей Сарновець та Чорний Острів у володінні Вишневецьких (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1584 II, арк. 121 зв.; Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 307).

¹¹⁰ Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства...— С. 262; Czamańska I. Wiśniowiec...— S. 349.

умовах. Проте тестатор навіть і не намагався перелічити головні маєткові комплекси, ключі чи волості у своїй власності, тоді як тільки в „рідному“ Волинському воєводстві станом на 1629 р. йому належали частина Вишневецької волости (зі Старим Вишневецем) та майже вся Маначинська волость (разом налічували у своєму складі 1277 димів)¹¹¹. Це означає, що князь Костянтин не прагнув останньою волею розподілити нерухомості поміж своїми нащадками, заради чого деякі ранньомодерні тестатори й укладали заповіти. Можливо, він зважав на малолітній вік своїх внуків (а життєвий приклад ранньої смерті власних синів міг підштовхнути до думки про передчасність будь-якого розподілу) та не бажав наразі дробити спільний спадок. Це корелюється з турботою тестатора про порядок у „домі“ Вишневецьких загалом, а не забезпечення інтересів кожного з членів роду поодиночі. Видно, старий князь розумів, що полюбовний поділ маєтків, здійснений вже згодом, публічно та за участі приятелів¹¹², краще задовольнить претензії рідних, аніж його одноосібна воля, натомість через її порушення спадкоємці ще й могли впасти у гріх (недарма заповідач не став погрожувати Страшним Судом). По-друге, перерахунок сіл не був довільним: видається, що тестатор тримав у голові певний просторовий образ своїх маєтностей, а не просто пригадував їх, оглядаючи присутніх під час укладення заповіту довірених слуг, які й були чи стали пожиттєвими посесорами цих сіл. Принаймні згадки спершу про село, окремо розташоване на північ від Залозців, далі почергово про три села на волинсько-подільському пограниччі, згодом разом про три села, розміщені поряд поблизу Залозців, і насамкінець про село біля Вишневця аж ніяк не виглядають хаотичними чи то вповні безсистемними спогадами розгубленої перед кончиною людини. По-третє, у заповіті фактично не були поіменовані жодні родові маєтності Вишневецьких, серед яких князь Костянтини найперше мав би назвати згадані Старий Вишневець і Маначин, успадковані ним від свого батька князя Костянтина Івановича¹¹³. Поза одним селом — згаданими принагідно Кривчицями / Кривчиками — маєтки, розміщені у „рідному“ Волинському воєводстві, фактично опинились поза контекстом останньої волі К. Вишневецького: їх наче не існувало для тестатора, натомість він вільно оперував „руськими“ і „подільськими“ маєтками (причому маєтками „жіночого“ походження, тобто отриманими від матері або дружини), наче ті займали ключове місце в його фортуні. Таке позірне ігнорування головної частини своїх землеволодінь, на перший погляд, можна трактувати як свідчення своєрідного „розлучення“ старого князя з Волиною та родинно-маєтковою традицією, з чим добре корелюється його постійне проживання за межами Волині й обране місце поховання, його конверсія з православ'я на католицизм, шлюби його та його дітей з представниками / представницями неволинських родів, помітна присутність при його дворі шляхтичів неволинського походження тощо. Проте не менш вірогідним видається протилежне пояснення: Вишневецьчина в очах князя Костянтина залишалась основою

¹¹¹ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства...— С. 101—103.

¹¹² Саме так і вчинили Дмитро Єжи і Костянтин Криштоф Вишневецькі 1653 р. стосовно маєтків своєї матері, розташованих у Лідському повіті Віленського воєводства (AGAD w Warszawie, AR, dz. XI, N 101, s. 160—169).

¹¹³ Czamańska I. Wiśniowiecy...— S. 147.

родової могутности, і саме тому він волів диспонувати своїми особистими маєтковими набутками, не рухаючи (і навіть не допускаючи такої можливості в останній волі) будь-які „волинські“ маєтності як такі, що були ціннішими за володіння поза Волинським воєводством.

* * *

Висновки стосовно „персонального“ й „просторового“ оточення князя Костянтина Вишневецького — наскільки їх допустимо робити на підставі одного документа (нехай і такого значущого в житті ранньомодерної людини, як передсмертний заповіт) — напрошуються доволі неоднозначні, радше провокують подальші рефлексії, ніж дають переконливі відповіді на початкові питання, згадані на початку цієї публікації. Поза сумнівами, у тестаменті були представлені лише певні сегменти як того кола осіб, з якими мав можливість спілкуватися і контактував голова заможного й стародавнього князівського роду та сенатор Речі Посполитої (до того ж споріднений з багатьма магнатськими родами), так і того простору, в якому перебував, подорожував, діяв і мешкав та почасти навіть панував заповідач упродовж багатьох років. Звичайно, найпростіше припустити, що в останні роки життя князя Костянтина його мобільність і, відповідно, персональні контакти, з огляду на поважний вік, стали дещо обмеженими (хоча й не мусили повністю зійти нанівець). Однак таке припущення можна вважати більш імовірним щодо людського оточення старого князя: якщо він справді постійно і майже безвиїзно проживав у своїй резиденції, тоді коло його спілкування дійсно могло зводитися до близьких рідних (звичайно, не всіх, а тих, котрі мешкали при князю), придворних і слуг (яких могло бути й не так мало), священників місцевих храмів та приятелів з числа клієнтів та сусідів-землевласників, для яких князівський замок був своєрідним притягальним центром (хоча тут багато чого могло залежати від гостинності, характеру та стану здоров'я старого князя). Натомість у просторовому відношенні, навіть нікуди не подорожуючи, князь Костянтин залишався господарем чималих володінь у Волинському, Подільському і Руському воєводствах, і їх території — хоч і позбавлені його особистої присутності — мусили залишатися для заповідача „своїм“ простором.

Дружина і слуги, які в тестаменті названі першими (в контексті князівських розпоряджень), дійсно становили близьке, фактично домашнє коло заповідача, відтак саме їм — як тим, хто перебував буквально *pro visu*, — найперше дісталась увага старого князя під час укладення чи то виголошення ним своєї останньої волі. Обмеженість спілкування К. Вишневецького ніби підтвердив і склад осіб, запрошених для засвідчення його заповіту, бо серед них не виявилось ані родичів, ані персон його рангу зі сенаторсько-магнатських кіл. Зрештою, емоційним станом старої людини, яка опинилась перед обличчям смерті, можна пояснити й сентиментальне або прохолодне ставлення до тих чи тих своїх рідних — у залежності від того, як складалось і часто відбувалось їхнє спілкування в останні роки. Відповідно і „простір“ князя в момент укладення ним заповіту „звужився“ до місцезнаходження його резиденції, про свої розлогі маєтності, родове гніздо чи інші знакові впродовж довгого життя місця він просто не пам'ятав.

Проте все це могло бути правильним лише у тому разі, коли К. Вишневецький був геть дезорієнтований передчасною кончиною свого останнього сина та укладав тестамент нашвидкуруч, радше керуючись емоціями, ніж здоровим глуздом. Натомість інакшою виглядала ситуація, якщо навіть перед смертю старий князь зберіг ясність мислення та прагматично підійшов до укладення останньої волі, підпорядкувавши її конкретним цілям („бажаючи тоді мій дім у доброму порядку після своєї смерти залишити“). На користь цього свідчить чітка ієрархія людей, чиї інтереси тестатор прагнув забезпечити, задовольнити або нівелювати, з огляду на спадщину, призначену для головних спадкоємців,— внуків: 1) гарантувати пожиттєві права майбутньої вдови (і водночас її невтручання у спадкові справи); 2) винагородити слуг, у чиїх руках було рухоме майно (і від них залежала його цілісність); 3) упередити можливі претензії доньок, які могли втрутитися у поділ спадку; 4) нейтралізувати ймовірні зазіхання князя Я. Вишневецького (як старшого в роді), зробивши його езекутором-опікуном і водночас збалансувавши цю його роль іншими впливовими родичами (двома зятями-сенаторами); 5) забезпечити невістку і в такий спосіб одну зі своїх внучок. За такого, суто практичного підходу князь волів згадати у своєму заповіті лише тих осіб, від яких залежав подальший перебіг спадкових справ. Відповідно в останній волі не знайшлося місця на пригадування чималих володінь Я. Вишневецького: не час було перелічувати всі ці численні містечка й села, розкидані на теренах кількох воєводств, коли йшлося про долю усього спадку і майбутнє самого роду князів на Вишнівці.

ДОДАТОК*

1638 р., січня 7. Львів.— Інтерциза (шлюбна угода) між Анною з Бялобоків, графинею Тарновською, вдовою жарновського каштеляна Яна Гратуса Тарновського, та белзьким воєводою князем Костянтином Вишневецьким і його сином князем Юрієм (Єжи) Вишневецьким щодо умов одруження останнього з Евфрозіною Тарновською, донькою Анни

Między wielmożną jeŷ m[ó]ścią panią Anną z Białobok, wielmożnego zeszłego jego m[ó]ści pana Jana Gratusza hrabie z Tarnowa Tarnowskiego, castellana zarnowskiego, małżonką pozostałą, z iedney, a jasnie oswieconým xiazęciem jego m[ó]ścią Constantým Koributhem Wiszniowieckiem, woiewodą bełskim, czerkaským etc. staro// (c. 1717)stą, także ŷ z xiazęciem jego m[ó]ścią Jerzým Wiszniowieckým, sýnem xiazęcia jego m[ó]ści pana woiewodŷ bełskiego, pro cuius ratihabitio[n]e xiaże jego m[ó]ści pan woiewoda iako ociec za sýna cauet, ŷ na nizeŷ condicie napisane pozwala, z drugieŷ stronŷ, stało sie pewne ŷ nieodmienne postanowienie w ten sposob.

* При публікації документа збережено оригінальне написання слів, лише модернізовано пунктуацію, уніфіковано вживання великої / малої літер і текст розбито на абзаци. У квадратних дужках подано скорочені, пошкоджені й реконструйовані фрагменти.

Iz jeŷ m[ošć] pani Zarnowska¹¹⁴, będąc matką ŷ opiekunką dziełek swŷch przyrodzona ŷ zapisania¹¹⁵, idąc za zdaniem ŷ wolał xiężnŷ jeŷ m[ošć]ci Katarzŷnŷ z Białobok Wiszniowieckieŷ, woiewodzinŷ bełskieŷ, siostrŷ sweŷ, z miłosci sweŷ wziawszŷ z małosci na opiece siestrzenice swoje jeŷ mość panne Euphrozine Zarnowską, osobliwą łaske oneŷ pokazuiąc, na wŷposaŷenie oneŷ summe pewną, to iest sto tŷsięcŷ złotych polskich, którą, poszedzŷ za xiazęcia jego m[ošć]ci pana woiewode bełskiego, małzonka swego wtorego, maiąc od niego pewne intratŷ pozwolone, za staraniem swoim zebrała ŷ na dobra Krŷłowski sposobem zastawnŷ wielmożnemu jego m[ošć]ci panu Mikołaiowi z Ostroroga, krajczemu koronnemu, dała, iako o tŷm zapisŷ zeznane przed aktami grodzkimi lwowskimi swiadcza, teŷ summe sto tŷsięcŷ złotych polskich jeŷ m[ošć]ci pannie Euphrozynie, siestrzenicŷ swojeŷ, vsta// (c. 1718)piła ŷ darowała, ŷ jeŷ mość same panne Zarnowską, zezwoliwszŷ¹¹⁶ sie wespół matką a siostrą swoią, w stan swiętŷ małzenski xiazęciu jego m[ošć]ci Jerzemu Wiszniowieckiemu, woiewodzicowi bełskiemu, pozwala. Czas wesela ŷ mieŷce międzŷ sobą iako naŷprzedzeŷ namowiwszŷ złoŷćc maia, a skoro te summe sto tŷsięcŷ złotych, na Krŷłowie assecurowaną, xiaŷe jego mość Jerzŷ pan woiewodzcŷ bełskŷ podniesie, tedŷ powinien będzie na dobrach swoich dziedzicznŷ oprawe, tak wzgłędem wiana sta tŷsięcŷ wziętego, iako ŷ tŷlkaŷ drugą summe przywianku, przŷszleŷ małzonce sweŷ zapisać takie. Cokolwiek wezmie xiaŷe jego mość Jerzŷ Wiszniowieckŷ po teŷŷe małzonce sweŷ w złocie, w srebro, w perłach, w klejnotach, tedŷ to wedłŷg szacunku przyiacielskiego do pomienioneŷ summŷ przypisać ŷ assecurować ma. Submittuię sie teŷ xiaŷe jego mość Jerzŷ Wiszniowieckŷ przŷszłą da Pan Bog małzonke swoje we dwie niedzieli po weselu, lubo nic nie bierze z dobr oŷczŷstŷch ŷ macierzŷstŷch, do vczŷnienienia wŷroku z tŷchŷe dobr oŷczŷstŷch ŷ macierzŷstŷch do akt ktorŷchkolwiek koronnŷch stawić. Acz xiaŷe jego mość pan woiewoda bełskŷ, takŷe ŷ xiężna jeŷ mość pani woiewodzina bełska xiazęciu jego m[ošć]ci Jerzemu Wiszniowieckiemu starostwa Kamionackiego wstąpiłi, tedŷ starać sie o to będą tak xiaŷe jego mość // (c. 1719) Jerzŷ Wiszniowieckŷ, iako ŷ jeŷ mość pani Zarnowska, abŷ consensus na doŷŷwocie tegoŷ starostwa Kamionackiego jeŷ m[ošć]ci pannie Zarnowskieŷ, przŷszleŷ małzonce xiazecia jego m[ošć]ci a córce sweŷ, post contractum matrimonium wŷiednali. Nad to submittuię sie teŷ xiaŷe¹¹⁷ jego mość pan woiewoda bełskŷ summŷ siedmidziesiat tŷsięcŷ złotych polskich, za pewnemi zapisami od xiężnŷ jeŷ m[ošć]ci małzonki swojeŷ słuŷąceŷ ŷ na dobrach Mŷszŷ w Wielkim Xięstwie Litewskim ŷ powiecie Nowogrodzkim będącŷch zapisaneŷ, xiazęciu jego mości Jerzemu Wiszniowieckiemu temuŷ sŷnowi swemu we dwie niedzieli po weselu wstąpić, ŷ te dobra wzwŷsz pomienione Mŷsz do spokoŷne[g]lo wŷŷwowania podać.

Ktore to kondicie ŷ obowiązkŷ w interczize wŷrażone obiedwie stronie z dobr ŷ osob swoich strzŷmac ŷ dosŷć vczŷnić onŷm submittuią ŷ zapisuią sie,

¹¹⁴ Тут і далі в тексті інтерцизи (крім підпису) канцелярист прізвище *Tarnowska* помилково передав як *Zarnowska*, очевидно, переплутавши прізвище з урядом покійного чоловіка Анни і батька Евфрозини, згаданого на початку документа.

¹¹⁵ Остання літера у слові виправлена, має бути *zapisana*.

¹¹⁶ Слово *zezwoliwszŷ* канцелярист почав писати наприкінці першого рядка на сторінці, написавши *zezwoliw*, затер шість останніх літер і на початку наступного рядка дописав *zwoliwszŷ*.

¹¹⁷ Так у тексті, має бути *xiaŷe*.

a to pod zakładem sta tysięcy złotych polskich, o ktore zakład forum sobie generale tak w Koronie, iako ŷ na Wołyniu ad respondentum względem sprzeciwienia sie teŷ interczizie ŷ kondiciom ieŷ naznaczaia, ŷ aktami grodzkimi lwowskiemi roboruia, ŷ dla lepszeŷ pewnoŷci ŷ mocŷ rękami swoiemi // (c. 1720) podpisuia ŷ przŷiacioł, abŷ sie podpisali, vstnie vzŷli.

Działo sie we Lwowie we czwartek nazaiutrz po Trzech Krolach roku Pańskiego tysiącnego sześćsetnego trzŷdziestego osmego.

Anna z Białobok hrabina Tarnowska, kasztellanka zarnowska, ręką swą.

Constanti xiąże Wiszniowieckŷ, woiewoda bełskŷ, czerkaskŷ, kamionackŷ starosta.

Jerzŷ Koributh xiąże Wiszniowieckŷ, woiewodziec bełskŷ, s[tarosta] k[a-mionacki].

ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 394, с. 1716—1720.

Переклад

Між вельможною її милістю панею Анною з Бялобоків, позосталою дружиною покійного вельможного його милости пана Яна Гратуса графа з Тарнова Тарновського, жарновського каштеляна, з однієї [сторони], та ясноосвіченим князем його милістю Костянтином Корибутом Вишневецьким, белзьким воєводою, черкаським і так далі старостою, також і з князем його милістю Юрієм Вишневецьким, сином князя його милости пана белзького воєводи, за якого підтвердження князь його милість пан воєвода як батько за сина забезпечує, і на нижченаписані умови дозволяє, з другої сторони, сталася певна й неодмінна постанова в такий спосіб.

Що її милість пані Тарновська, будучи матір'ю та природною й записаною опікункою своїх дітей, ідучи за думкою і волею княгині її милости Катерини з Бялобоків Вишневецької, белзької воєводини, своєї сестри, [яка] зі своєї милости взявши змалку в опіку свою сестриницю її милість пані Евфрозину Тарновську, демонструючи їй особливу ласку, на забезпечення їй певну суму, тобто сто тисяч польських золотих, котру, вийшовши за князя його милости пана белзького воєводу, свого другого чоловіка, маючи дозволені від нього певні прибутки, за своїм старанням зібрала і дала на Криловські маєтності заставним способом вельможному його милости пану Миколаю з Остророга, коронному крайчому, як про це свідчать записи, зізнані перед львівськими гродськими актами, ту ж суму сто тисяч польських золотих її милости панні Евфрозині, своїй сестриниці, уступила й дарувала, та її милість саму панну Тарновську, дозволивши спільно з матір'ю і своєю сестрою, дозволяє [взяти] у святий подружній стан князю його милости Юрію Вишневецькому, белзькому воєводичу. Час весілля та місце, якнайшвидше між собою узгодивши, мають призначити, а щойно ту суму сто тисяч золотих, забезпечену на Крилові, князь його милість Юрій, пан белзький воєводич, перейме, тоді повинен буде на своїх дідичних маєтностях опрау, так стосовно ста тисяч взятого віна, як і тільки що другу суму привінку, такі записати своїй майбутній дружині. Що-небудь візьме князь його милість Юрій Вишневецький по тій же своїй дружині в золоті, у сріблї, перлах, клейнодах, тоді то, згідно з приятельською оцінкою, до згаданої суми приписати та забезпечити має. Погоджується також князь його милість Юрій Вишневецький свою май-

бутню дасть Пан Бог дружину за два тижні після весілля, оскільки [вона] нічого не бере з батьківських і материнських маєтностей, до вчинення зречення з тих же батьківських і материнських маєтностей допровадити до яких-небудь коронних актів. Хоч князь його милість пан белзький воєвода, також і княгиня її милість пані белзька воєводи́на князю його милости Юрію Вишневецькому уступили Кам'янське староство, тоді старатися про те будуть так князь його милість Юрій Вишневецький, як і її милість пані Тарновська, аби консенс на доживоття того ж Кам'янського староства її милости панні Тарновській, майбутній дружині князя його милости та своїй доньці, після подружнього контракту випросили. Понад то погоджується також князь його милість пан белзький воєвода суму сімдесять тисяч польських злотих, належну за певними записами від княгині її милости своєї дружини та записану на маєтностях Миши, що містяться у Великому князівстві Литовському і Новгородському повіті, князю його милости Юрію Вишневецькому, тому ж своєму синові, за два тижні після весілля уступити, і ці вищеназвані маєтності Миш подати до спокійного користування.

Які то умови та обов'язки, подані в інтерцизі, обидві сторони зі своїх маєтків та осіб дотриматися й досить вчинити їм погоджуються і записуються, а то під закладом ста тисяч польських злотих, про який заклад загальний суд собі так у Короні, як і на Волині до відповідальности стосовно супротиву цій інтерцизі та її умовам призначають, і львівськими гродськими актами роборують, і для ліпшої певности й сили своїми руками підписують та усно запросили приятелів, щоб підписалися.

Діялося у Львові в четвер на завтра після Трьох Королів року Божого тисячного шестисотого тридцятого восьмого.

Анна з Бялобоків графиня Тарновська, жарновська каштелянка, своєю рукою.

Костянтин князь Вишневецький, белзький воєвода, черкаський, кам'янський староста.

Юрій Корибут князь Вишневецький, белзький воєводич, кам'янський староста.

Oleksiy VYNNYCHENKO

**PEOPLE AND PLACES AROUND PRINCE KOSTIANTYN VYSHNEVETSKYI
(in the light of the last testament of 1641)**

In his testament, written on May 31, 1641, the Ukrainian voivode Kostiantyn Vyshnevetskyi named 36 people (27 men and 9 women); only 15 of them were relatives of the testator (10 related by blood and 5 related by marriage), and 9 were his direct descendants (children or grandchildren). The relatives named by the testator were mainly his close family (wives, sons and daughter-in-law, daughters and sons-in-law, grandchildren) along with the 15 servants and several „friends“ listed in the last will, formed a narrow circle of communication between the old prince in the last years of his life. Among his extensive estates, Kostiantyn Vyshnevetskyi mentioned only 10 settlements (2 cities and 8 villages) located in Ruthenian, Volyn and Podillia Voivodeships. Such conciseness about his human environment and his possessions can be explained both by the emotional state of the testator before his death and his purely pragmatic approach to concluding his own last will.

Володимир ПОЛІЩУК

**ШЛЯХЕТСЬКИЙ РІД МИКУЛИНСЬКИХ
НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ У XV —
НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ:
ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ПИТАННЯ УСПАДКУВАННЯ
МИКУЛИНЦІВ ВІД ПОДІЛЬСЬКОГО СТАРОСТИ
КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ ГРИНЬКА СОКОЛЕЦЬКОГО**

У наш час гігантського нагромадження джерельної інформації та значні напрацювання історіографії (Historical Big Data) створюють новий контекст і спосіб розуміння для прочитання давновідомих і опублікованих текстів історичних джерел. Тому їх уважне перечитування несподівано стає поштовхом для історичного пізнання у темах, у яких марно було б сподіватися на якісь відкриття за наявності мінімальної кількості джерел. Під час дослідження розглянемо генеалогію та землеволодіння шляхетського роду Микулинських, підступаючись до джерелознавчого аналізу¹ давновідомих приватно-правових актів (привілеїв) на ім'я Микулинських: привілею великого князя (литовського і руського)² Свидригайла (1430—1432) Карпові Івановичу Микулинському від 1431/1446 рр.³ та підтвердного привілею Сигізмунда Старого (1506—1548) Олехнові Івановичу Микулинському від 1531 р., які опублікували Володимир Антонович і Костянтин Козловський 1868 р. у виданні „Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год“⁴.

Зміст першого привілею:

[1431/1446 рр.], травня 21. Индикт 9. Вільно. Підтвердний привілей великого князя Свидригайла, наданий на прохання брацлавського зем'янина Карпа Івановича Микулинського, яким підтверджувався межовий граничний лист брацлавського державці князя Василя Сангушковича у справі межування його маєтків *Почапинці* і *Микулинці* з маєтками сусідів-землевласників — хмільницьких бояр і брацлавських зем'ян. Уміщує копію документа:

¹ Джерелознавчий аналіз документів готується автором для публікації в одному з видань Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

² При сумнівному датуванні документа частина титулу подається у дужках, оскільки 1446 р. Свидригайло, посідаючи Луцьке князівство (1438—1452), не був уже великим князем литовським і руським (1430—1432), зберігши за собою титул великого князя, тоді як датування привілею 1431 р. мало відповідати титулатурі великого князя литовського і руського.

³ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского.— К., 1868.— С. 6—9; [Електронний ресурс].— Режим доступу: https://books.google.com.ua/books/about/Грамоты_великих_князей.html?id=UMZfAAAAcAAJ&redir_esc=yhttp://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/14531—gramoty-velikih-knyazey-litovskih-s-1390—po-1569—god-kiev-1868

⁴ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 6—9.— № 4.

[1429/1443 pp.], грудня 17. Индикт 7. Маєток Новоселиця Брацлавського повіту (Вінницька волость). Межовий граничний лист брацлавського державці князя Василя Сангушковича та господарських дворян, призначених великим князем Свидригайлом за скаргою К. І. Микулинського у справі визначення меж володінь його маєтків **Почапінці** і **Микулинці** з кордонами землеволодінь його сусідів-землевласників: хмільницькими боярами і брацлавськими зем'янами. Зміст другого привілею:

1531 р., серпня 5. Неполониці. Привілей великого князя Сигізмунда Старого на підтвердження попередніх привілеїв великих князів литовських Вітовта, Свидригайла і Казимира предкам зем'янина Брацлавського повіту Олексія Івановича Микулинського щодо прав на маєтки **Микулинці** (з присілками **Борків, Новоселиці, Ріг, Почапінці**), які були надані великим князем литовським Вітовтом Богданові Микулинському, з подальшим підтвердженням великим князем литовським Свидригайлом Іванові Богдановичу Микулинському та таким же підтвердженням Казимиром IV Супрунові Івановичу Микулинському; з додаванням нових привілеїв Казимира IV на село **Супрунов** і половину села **Мізяково** тому ж Супрунові Івановичу Микулинському⁵.

Спробуємо більш уважно проаналізувати опубліковані документи та історіографічні дані, що відображають представників шляхетського роду Микулинських протягом XV — початку XVII ст.; розглянемо герб Микулинських, родові пов'язання та їх землеволодіння на Східному Поділлі, а також зазирнемо у землевласницьку історію їхнього родового маєтку Микулинці до надання привілеїв — між останньою третьою XIV — першою третьою XV ст.

Микулинські — відомий і стародавній шляхетський рід Вінницької волости Брацлавського повіту на Східному Поділлі XV — першої половини XVII ст. (після 1566 р.— Брацлавського воеводства; з 1598 р.— Вінницького повіту Брацлавського воеводства). Одним із перших про Микулинських написав Едвард Руліковський (1870). Він вважав, що брацлавська шляхта виникла за часів князів Коріатовичів та Вітовта, зосереджуючи свої землеволодіння навколо Брацлава і Вінниці, зазначивши, що Богдан Микулинський отримав від Вітовта Микулинці, Борків, Новоселицю, Ріг* та Почапінці⁶. Цей Богдан Микулинський начебто був посланий Вітовтом битися з татарами, однак загинув під Брацлавом. Татари спалили Вінницький замок, а сина Богдана Микулинського Івана з дружиною захопили в полон. Князь Свидригайло викупив з полону сина Івана Богдановича Микулинського з його дружиною, а маєткові привілеї, надані Вітовтом, поновив і підтвердив своїм привілеєм. Іван Микулинський мав сина Супруна, який отримав підтвердження на отчину від великого князя литовського і польського короля Казимира IV (1440—1492) і на додаток — привілей на село Супрунов, яке, на думку Е. Руліковського, було закладене Супруном Івановичем Микулинським. Також від Казимира IV Супрун

⁵ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 56—58.— № 28.

* У публікації помилково надруковано „Boh“.

⁶ Rulikowski E. Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna) // Kwiaty i owoce / Wyd. I. Trusiewicz.— Kijów, 1870.— S. 294.

Микулинський отримав привілей на половину села Мізяково. На думку Е. Руліковського, 1431 р. жив рідний брат Супруна Микулинського — Карпо Іванович Микулинський. Олехно Іванович Микулинський, який не раз бував у татарському полоні, отримав привілей від Сигізмунда Старого 1531 р. Як бачимо, Е. Руліковський просто переказав опубліковані привілеї Микулинським (див. реєстри вище). Також Е. Руліковський відзначив, що Микулинські були пов'язані родинними зв'язками з князями Четвертинськими і князями Збараськими. При цьому Е. Руліковський навів цікавий факт зі сумаріушу документів князів Четвертинських 1761 р. про те, що 1621 р. князь Стефан Четвертинський отримав „квит“ на сплату краківському каштелянові Станіславу (?) 4 тис. злотих в уплату за викуп з татарської неволі одного з Микулинських — колишнього дідича маєтку Супрунов, змушеного його продати і тримати у заставі, як можемо нині додумати, за позику грошей для викупу з татарської неволі⁷. Переказуючи далі документи, Е. Руліковський навів інформацію про те, що 1620 р. ротмістр Володимир Микулинський із жовнірами своєї роти здійснив наїзд на сусідній маєток Якушинці і ледве не вбив власника маєтку Яна Якушинського, однак наступного 1621 р., при повторному наїзді на Якушинці цей ротмістр з роду Микулинських сам був убитий. Брати вбитого — Олександр і Роман Микулинські, судилися з Яном Якушинським у справі про вбивство, проте програли справу і винуватець був виправданий⁸.

Далі опубліковані документи Микулинських продовжили вивчати учень В. Антоновича Никандр Молчановський у праці „Очерк известий о Подольской земле до 1434 года“ (1885)⁹ та Михайло Владимирський-Буданов у передмові до чергового тому „Архиву Юго-Западной России“ (1886), який стисло переповів зміст привілею Свидригайла Карпові Івановичу Микулинському, перерахувавши імена сусідів-землевласників¹⁰.

Польський історик Александер Яблоновський відносив Микулинських до одного з найпотужніших і найдавніших родів Північно-Східного Поділля, які змогли зберегти свою родову власність у цілісності до кінця першої чверти XVII ст.¹¹ А. Яблоновський першим серед істориків у своєму систематичному дослідженні князівського і шляхетського землеволодіння на Волині, Поділлі і Київщині (1897) визначив історико-географічну локалізацію землеволодіння Микулинських (як і інших шляхетських родів

⁷ Е. Руліковський наводить посилання на джерело, яким він скористався: Summariusz dokumentów, sciągających się do dóbr ukraińskich i innych skąd kolwiek wynikać mających, a sukcesją spadłych po J. O. xx. Czetwertyńskich J. W. Hrabi Krasickiego, chor. Nadw., W. X. L., staraniem i kosztem spisany 1761 r.; див.: Rulikowski E. Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna).— S. 294, 296.

⁸ Rulikowski E. Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna).— S. 297.

⁹ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года: (преимущественно по летописям) / [Соч.] Н. Молчановского.— К., 1885.— С. 321.

¹⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— Ч. VII.— Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386—1700) / Сост. актов В. Б. Антоновича.— К., 1886.— С. 46.

¹¹ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1897.— Т. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów—Braclaw), dz. 3 / Opisanie przez Aleksandra Jablonowskiego.— S. 709—710.

Брацлавського воєводства) у північно-західному регіоні Вінницького повіту Брацлавського воєводства, по течії р. Жара (осада Микулинських с. Супрунов) та р. Ровець (с. Почапинці)¹², безпосередньо межуючи з Подільським воєводством уздовж Чорного шляху. Стає зрозумілим, що шляхетське прізвище Микулинських було типово відтопонімічним і походило від назви поселення Микулинці, яким володів цей шляхетський рід (суч. с. Микулинці Літинського р-ну Вінницької обл., Україна)¹³.

У сучасній історіографії польський історик Збігнев Анусік відніс Микулинських до родів Брацлавщини (серед 24 шляхетських родів регіону), які становили урядницько-майнову еліту регіону¹⁴. Він відзначив значну потужність роду у першій чверті XVII ст., два представники якого сконцентрували у своїх руках 324 дими (селянські господарства). Проте ця потужність не переросла у Микулинських в урядницькі посади, крім призначень Петра Микулинського (земський підсудок у 1566—1568 рр.)¹⁵ та Івана Микулинського (земський брацлавський писар у 1589—1613 рр.)¹⁶. Тож Микулинські шукали вихід своєї соціальної активності на початку XVII ст. у військовій справі¹⁷. Соціальні позиції Микулинських серед регіональної еліти Східного Поділля підкріплювались їхнім спорідненням з князями Четвертинськими, панами Тишкевичами і Харлінськими¹⁸.

Представники шляхетського роду Микулинських були відзначені у праці Наталії Яковенко серед персонального складу панів і бояр-шляхти Київщини та Брацлавщини кінця XV — першої половини XVI ст.¹⁹, а також серед виборних земських урядників Волинського, Київського і Брацлавського воєводств²⁰. Значної уваги Микулинським приділено у передмові Миколи Крикуна до видання „Документів Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.“²¹ Основні генеалогічні дані та інформацію про землеволодіння шляхетського роду Микулинських від середини XVI — до середини XVII ст. узагальнив і підсумував польський історик Генрик Літвін, який відніс Микулинських до кола поважних і заможних родин Брацлавського воєводства²². Г. Літвін також систематизував джерельну базу та

¹² Źródła dziejowe.— Т. XXII.— S. 709—710.

¹³ Dr. M. Miculińce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1885.— Т. VI.— S. 412; [Електронний ресурс].— Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Микулинці_\(село\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Микулинці_(село))

¹⁴ Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfu podymnego z r. 1629 // Pszegľad Historyczny.— Warszawa, 1985.— Т. 76.— N 2.— S. 244—245.

¹⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Видання друге, переглянуте і виправлене.— К., 2008.— С. 211.

¹⁶ Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej...— S. 246; Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 211.

¹⁷ У тарифі подимного Брацлавського воєводства 1629 р. був згаданий ротмістром невідомий на ім'я один із Микулинських. Див.: Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej...— S. 246; Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 264.

¹⁸ Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej...— S. 246.

¹⁹ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 163.

²⁰ Там само.— С. 211.— Табл. 16.

²¹ Крикун М. Вступ: Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр. / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. Вступ М. Крикун.— Львів, 2008.— С. 19, 22, 26, 30, 32, 34, 39, 74, 83, 119, 124.

²² Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Суспільний та родовий статус // Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648) / Пер. з польськ. Л. Лисенко.— К., 2016.— С. 340—342.

генеалогічні дані з історії роду²³.

Джерельна база з вивчення цього шляхетського роду, як, власне, і більшості східноподільських родів, значно розширилась завдяки фундаментальній публікації Миколи Крикуна та Олекси Піддубняка „Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.“, в якій документи стосовно Микулинських посіли не останнє місце. Зокрема, в них фігурують представники роду Микулинських з привілеїв Свидригайла та Казимира: Іван Богданович Микулинський²⁴, Супрун Іванович Микулинський²⁵, а також Микулинські середини — другої половини XVI ст., яким раніше приділяли значно менше уваги. Це, зокрема, Іван Микулинський²⁶, Петро Микулинський²⁷, Михайло та Іван Петрович Микулинські²⁸, Іван (Ян) Гордійович Микулинський²⁹.

Герб Микулинських

При дослідженні генеалогії шляхетських родів особливе місце посідає вивчення родових гербів та їх видозмін протягом усієї історії роду. Важливо відзначити, що Микулинські не потрапили у перший гербівник Речі Посполитої Бартоша Папроцького (обидва видання 1578 і 1584 рр.)³⁰. Уперше герб Микулинських був зафіксований у другому томі праці Шимона Окольського „Orbis Polonvs...“ (1643)³¹, проте інформація про герб і про рід не містила якихось важливих деталей ні про перших представників роду, ні про походження герба. Ш. Окольський задовольнився лише загальними міркуваннями про причини появи літери „М“ в їхньому гербі, пояснивши появу цих знаків героїчними вчинками предків, що і було відзначено у праці Н. Яковенко в контексті аналізу руських гербових легенд (у таблиці „Легенди про походження „гербів власних“ волинської, київської та брацлавської шляхти, зафіксованої наприкінці XVI — у середині XVII ст.“ і в таблиці „Легендарна підстава отримання „гербів власних“ предками волинської, київської та брацлавської шляхти“)³². При цьому походження геральдичної легенди Микулинських не вивчалися.

²³ Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Суспільний та родовий статус.— С. 361—362.— Прим. 58.

²⁴ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 284—285.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.— С. 1114 (іменний покажчик, документи зі с. 135).

²⁷ Там само.— С. 19, 124, 157—158, 175, 194, 284—285.

²⁸ Там само.— С. 83, 208, 284—285.

²⁹ Там само.— С. 74, 119, 196—197, 284—285, 600.

³⁰ Paprocki B. Gniazdo Cnoty, zkad Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Panow, początek swoy maią.— W Krakowie, 1578; його ж. Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K. J. Turowski.— Kraków, 1858.

³¹ Okolski S. Orbis Polonvs, splendoribus caeli: Triumphis mundi: pulchritudine animantium: decore aquatiliū: naturae excellentia reptilium, condecoratvs. In qvo antiqva Sarmatarvm gentilitia, pervetvstae nobilitatis polonae insignia, vetera & noua indigenatus meritorum praemia & arma, specificantur & relucēt. Nunc primum, vt Latinitati consecratus, ita claritate & veritate perspicuus.— Krakov, 1643.— Т. 2.— Р. 225—226.

³² Яковенко Н. Внесок геральдики у творення „території з історією“: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII століття //

Ш. Окольський відповідно до міфологізації шляхетських (сарматських) гербів архаїзував походження гербового літерного знака „М“, прославши на античну військову традицію сигніфікації військових підрозділів. Згідно з цією традицією, римляни зображали помножені літери на військових хоругвах для їх розрізнення, звідки цей звичай поширився серед ромеїв („греків“), а згодом потрапив і на Русь³³.

1. Герб Микулинських з праці Шимона Окольського „Orbis Polonvs...“ (Krakov, 1643.— Т. 2.— Р. 225).
Опис герба (блазування) латинською мовою:
„Mikvlinsciorm. Delineatio: Est litera M maiuscula triplicata, vna supra aliam posita, supra supremam vero literam crux ponitur, in campo caelestino, color alijs aureus, alijs albus, super galeam autem et coronam sunt pennae Strutij“

Помітність роду Микулинських для Ш. Окольського, ймовірно, була актуалізована у першій третині XVII ст. шлюбом представниці роду (невідомої на ім'я) з князем Юрієм Станіславовичем зі Збаража Воронечьким († 1634 р.)³⁴, що й стало додатковим генеалогічним аргументом на користь потрапляння роду у новий гербівник, створений католиком-домініканцем на руських землях Речі Посполитої.

Рід Микулинських також відзначився в гербівнику польсько-литовського історика, теолога і єзуїта Войцеха Віюка-Кояловича (Wojciech Wijuk Kojałowicz, 1609—1677)³⁵. У цьому гербівнику Великого князівства Литов-

Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—початку XVIII століття.— К., 2012.— (Золоті ворота. Вип. 2).— С. 197; перша публікація: Яковенко Н. Внесок геральдики у творення „території з історією“ (геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI—середини XVII століть) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Ред. О. Купчинський.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 1.— С. 289, 294.

³³ Okolski S. Orbis Polonvs...— Т. 2.— Fol. 228: „[...] gdzie przydaie, że u Ryzmian dla różnicy chorągwi woiennych, tak znacono proporce, zkad ten zwyczay przeniosł się do Greków, a od tych do Rusi“.

³⁴ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 341 (Генеалогічна схема: „Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі): Порицькі, Воронечькі, Войни Воронечькі“).

³⁵ Wijuk-Kojałowicz W., ks. S. J. Herbarz rycerstwa W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego xięstwa Litewskiego zażywają— Kraków, 1897.— S. 172.

ського герб Микулинських подано як відміну герба „Могила“, до яких В. Віюк-Коялович відносив князів Масальських, Баків, Хмельницьких³⁶. Герб Микулинських описано так: „Інші доми з різними відмінами того клейнода („Могила“.— В. П.) вживають. Деякі кладують три літери, а на третю [літеру кладуть] хрест. Поле [щита] блакитне, на шоломі п'ять страусиних пір'їв. Цього клейнода (герба) уживають Микулинські“³⁷.

2. Герб Микулинських „Могила, відміна“ з праці Войцеха Віюка-Кояловича (1897)

3. Герб шляхетського роду Микулинських (Mikulinski herb) з праці К. Несецького 1740 р.
Опис герба (блазування):
„В блакитному полі три літери „М“ у збільшенні одна над другою, а над найвищою літерою хрест (білий або золотий). Над шоломом і короною п'ять страусиних пір'їв“

Каспар Несецький 1740 р., в третьому томі своєї праці, повторив опис герба Микулинських та подав геральдичний опис герба (блазування) з посиленням на Ш. Окольського, повторивши услід за ним геральдичні міркування щодо античної традиції виникнення герба³⁸.

Олег Однороженко подає блазування герба Микулинських так: „На блакитному полі золотий знак у вигляді трьох літер М в стовп під хрестом; над щитом шолом під шоломовою короною, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита блакитно-золотий намет (герб Могила друга, відмінний)“³⁹. Як бачимо, перші геральдисти Речі Посполитої (Б. Пап-роцький, Ш. Окольський, В. Віюк-Коялович) оминули легендарні корені історії роду й „не помітили“ героїчного минулого шляхетського роду Ми-

³⁶ Wijuk-Kojałowicz W., ks. S. J. Herbarz rycerstwa W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego...— S. 171.

³⁷ Там само.— S. 172.

³⁸ Niesiecki K. Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego kleynotami, najwyższemi honorami, heroicznym męstwem y odwagą, wytworną nauką, a nayperwiey cnotą, pobożnością y swiatobliwością ozdobiona. Potomnym zaś wiekóm na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tey Ojczyźnie synow podana.— Lwów, 1740.— Т. III.— S. 263—264.

³⁹ Не опубліковано, з листування.

кулинських, згідно зі сарматським топосом героїзації військових подвигів на службі литовських князів чи польських королів. Так само Ш. Окольський та К. Несецький не змогли передати нащадкам або нічого не знали про їхню гербову легенду. Лише К. Несецький відзначив кількох представників роду та навів персоналії з кінця XVI ст., без вказівки на родинні пов'язання. Зокрема, було названо ім'я Романа Микулинського „в повіті Вінницькому“*, брацлавського писаря Миколу Микулинського**, який був послом на сейм 1589 р. та підписав якусь бендзінську (?) транзакцію („transakcyя Będzińska“); брацлавського земського писаря Івана Микулинського — податкового поборцю, призначеного сеймом 1591 р. Далі К. Несецький згадав Романа Микулинського, зафіксованого згідно з поборовим реєстром Брацлавського воєводства 1629 р.⁴⁰; а також Олександра Микулинського***, який фігурує у коронній Конституції 1638 р., та чернігівського чашника Владислава Микулинського з 1705 р.⁴¹

Герб Микулинських має типологічні зв'язки з іншими подібними руськими гербами XVI—XVIII ст. На нашу думку, назва герба „Микулинський“ та його зображення виникли від першої літери прізвища „М“, подібно до герба Масальських, прізвище яких також починалось з літери „М“. Тобто, їхній герб мав виникнути не раніше того часу, з якого вони почали іменуватися відтопонімичним прізвищем. Герб Микулинських схожий на герби тих київських, волинських і подільських князів, панів і зем'ян, в основі зображення яких лежав прорис літери „М“ і був подібний до: 1) герба литовсько-волинської гілки князів Масальських (літера „М“ з хрестом (герб „Могила“); 2) герба дубенського намісника князя В.-К. Острозького Гнівоша Вороновича: літера „М“, над якою височіє літера „Т“, або тамга, з'єднана вериткально⁴²; 3) герба київських зем'ян Волчковичів з Овруцької волости (Київський повіт): літера „М“ зі стрілою з літери вгору вістряем; 4) герба київських зем'ян Суринів: літера „М“ з двокопирним місяцем (Сатурном?) над ним⁴³.

У XIX ст. уперше промальовку герба Микулинських у своїх геральдичних нотатках зробив Вацлав Руліковський (без датування і ідентифікації персоналії)⁴⁴.

* Роман Іванович Микулинський († після 1648 р.), син Михайла Петровича Микулинського (†1581 р.) — див. генеалогічну схему далі.

** Помилка в імені. Йдеться про брацлавського земського писаря Івана Петровича Микулинського (†1614 р.), який згадується у К. Несецького далі за текстом.

⁴⁰ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. XX: Ziemia Ruskie. Ukraina, dz. 1. — S. 134. Роман *Микулинський* сплачував із частин у Микулинцях і Борках і повністю з Новоселиці — разом із 196 димів. Крім нього, іншими частинами у Микулинцях і Борках 1629 р. володіла Анна з *Микулин Бушковська* — разом 27 димів із двох частин у двох мастках.

*** († 1639 р.), син Яна (Івана) Михайловича Микулинського — див. генеалогічну схему Микулинських далі за текстом.

⁴¹ Niesiecki K. Korona Polska przy złotey wolności. — Т. III. — S. 263.

⁴² Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XIV—XVIII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — Харків, 2008. — С. 88: „В полі печатки ренесансовий щит, на якому знак у вигляді з'єднаних між собою літер **Т** і **М**“.

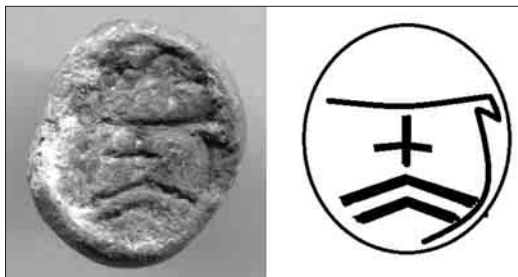
⁴³ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — перші половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 117—120.

⁴⁴ Однороженко О. Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні виписи / Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego: notaty heraldyczne. — Харків, 2008. — С. 84.

4. Промальовка герба
Микулинських,
яку зробив В. Руліковський⁴⁵

межі XV—XVI ст., що нині зберігається у сфрагістичній колекції „Музею Шереметьєвих“ (Київ, країна). Цю матрицю О. Однороженко ідентифікував як печатку невідомого на ім'я брацлавського зем'янина Микулинського: „В полі печатки іспанський щит, на якому знак у вигляді хреста над двома вістрями“⁴⁸. Цей сфрагіс засвідчує брак в уживанні Микулинськими герба у вигляді двох (трьох) літер „М“ (розташованих одна над одною, з хрестом над літерами посередині) до середини — другої половини XVI ст.

5. Матриця і промальовка печатки брацлавського зем'янина Микулинського кінця XV — початку XVI ст., знайдена в с. Микулинцях. Зберігається: Музей Шереметьєвих (Київ, Україна)

Однак, судячи зі сфрагістичних пам'яток, які містять зображення особових гербів, випливає, що у другій половині XVI ст. на гербі Микулинських зображувалось не три літери „М“, а дві, як, наприклад, з опублікованої ще Ф. Пекошінським промальовки герба брацлавського поборці Петра Олександровича Микулинського († після 1570 р.). „В полі печатки ренесансовий щит, на якому знак у вигляді двох літер М у стовп під хрестом“⁴⁶. О. Однороженко в „Головному архіві давніх актів“ у Варшаві віднайшов відбиток печатки брацлавського земського писаря (1590—1613) Івана Микулинського від 1597 р., яка так само мала в полі щита зображення двох літер „М“⁴⁷. Блазування: „В полі печатки ренесансовий щит, на якому знак у вигляді двох літер М у стовп під хрестом“. Однак сенсаційною на цьому тлі виглядає археологічна знахідка в селі Микулинцях (Літинський р-н Вінницької обл., Україна), тобто в колишньому родовому маєтку Микулинських, матриці печатки

⁴⁵ Papiery Wacława Rulikowskiego. Tom III, część III: Zbiór notat genealogicznych (manuscripta instituti Ossoliniani. II, 7444, część III). Оpubл.: Однороженко О. Гербовник Вацлава Руліковського...— С. 84.

⁴⁶ Piekosiński F. Herbarz szlachty polskiej wieków średnich.— Kraków, 1905.— S. 227—228.— N 1347. Дякуємо Олегові Однороженку за надану інформацію та опис блазування герба.

⁴⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. AZ, N 279, st. 154 (1597). Дякуємо О. Однороженку за надання цієї унікальної інформації.

⁴⁸ Музей Шереметьєвих. МС-1941. Датування і опис печатки визначив О. Однороженко: печатка овальна, розмір 14,5×12 мм; масивна пластина, спаяна з пласкою прямокутною ручкою з круглим отвором у верхній частині; мідний сплав; лиття; гравіювання; вага 10,7 г.

Таким чином, на підставі геральдики Микулинських та сфрагістичних пам'яток доходимо висновку про те, що відомий за гербівниками герб Микулинських з трьома літерами „М“ виник у першій половині XVII ст. У другій половині XVI ст. він мав дві літери „М“, а у XV — першій третині (половині?) XVI ст. Микулинські користувалися давнім руським гербом. Новий герб, імовірно, взяли собі син Олехна Супруновича (Івановича) Микулинського — Петро Олехнович († 1570 р.) та онук Олехна Супруновича — Іван Гордійович († 1594 р.), що збігається з періодом „прізвищевої революції“ та гербової трансформації руської (української та білоруської) шляхти у ході творення Речі Посполитої.

Землеволодіння Микулинських у Брацлавському повіті (Вінницька волость/повіт)

Згідно з ревізією Вінницького замку 1545 р., Олехно Микулинський виконував замкову повинність з оправи двох замкових городень з двох своїх маєтків *Микулина* і *Супрунова*: „Олехна Микулинского городня з ыменья его Микулина“⁴⁹. Проте зі Супрунова городня опраправлялася спільно зі замковим селом Мізяково, а сам маєток Супрунов перебував у заставі іншого шляхтича — Бабинського: „за петничанскою [городнею] — городня людей замковыхъ мезиковцовъ а Микулинъского зъ Супрунова, которое теперь Бабинский держить в заставе“⁵⁰.

За даними ревізії Вінницького замку 1545 р., по чоловічій лінії фігурує лише один Микулинський — Олехно, якого можемо ототожнити зі сином Супруна Івановича Микулинського на підставі акта від 16 лютого 1523 р. За цим нотаріальним актом, брацлавський зем'янин Василь Романович Ободенський записав своєму дядькові по материнській лінії Юхнові Семеновичу Кішці маєтки Черемошну, Ігнатовці і Фалькове у Брацлавському повіті⁵¹; свідком-печатарем цього акта виступив пан Олехно Супрунович⁵². Відсутність маєткового прізвища у ролі свідка-печатаря 1523 р. може свідчити про те, що печатка Олехна Супруновича, якою він засвідчував акт, не містила зображення двох чи трьох літер „МММ“ (взаємовкладених, одна над одною), а от хрест міг існувати (див. печатку, знайдену у с. Микулинцях), а вживання маєткового прізвища „Микулинський“ ще не набуло поширення у шляхетському середовищі. Відтак, можемо висунути гіпотезу, що „двор Івана Микулинського“ був збудований, імовірно, дідом Олехна Супруновича Микулинського і батьком Супруна Івано-

⁴⁹ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року (далі — Ревізії українських замків 1545 року) / Підгот. В. Кравченко.— К., 2005.— С. 214.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Усі три маєтки згадуються в ревізії Вінницького замку 1552 р. серед інших маєтків Кішків, які лежали спустошеними у Брацлавському повіті і були у використанні болохівських *уходників*: „Селища их пустыя въ Браславскомъ повете на имя: Пальчиковъ, Чозовъ, Плисковъ, Хановъ, Осипковъ, Воробевцы, Хвальковъ, Черемошны, Игнатовцы, Шпековъ, Деремцинцы, Кобылая, которые болаховцы тамъ по тыхъ селищахъ уходы дають им от того по 3 або по 4 гроши. Того всего приходит им иногда по 4 копы грошей. А в месте Браславскомъ мели они шестьдесятъ человекъ, которые давали имъ на годъ каждый по 12 грошей, а по третиннику овса“ (Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 610).

⁵² Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1890.— Т. III.— S. 247.— N CCLIV.

вича Микулинського, який (Супрун) отримав привілеї від Казимира: підтвердження привілею Свидригайла та привілеї на половину Мізяково і Черепашинці. Відтак, по батькові Іванович Оলেখна з підтвердного привілею Сигізмунда Старого Оলেখнові Микулинському від 1531 р. є не іменем його батька (по батькові Оলেখно був Супрунович), а родовим прізвиськом від зачинателя роду Івана Богдановича Микулинського, який, за легендою підтвердного привілею Сигізмунда Старого від 1531 р., отримав привілеї від Свидригайла на мастки Микулинці (з присілками) та Почапінці⁵³. Якщо ж поглянути на родовід Микулинських (див. далі генеалогічну схему), то стає очевидною повторюваність із покоління в покоління характерного родового імені Іван, яке стає сигніфікатором родозачинателя. Це непрямо вказує на те, що саме Івана Микулинського розглядали як засновника роду, а не його батька Богдана, який буцімто першим отримав привілеї на Микулинці і Почапінці від Вітовта (за легендою привілею Сигізмунда Старого 1531 р.)⁵⁴.

По жіночій лінії з роду Микулинських ревізія Вінницького замку 1545 р. зафіксувала невідому на ім'я дружину Олександра Дмитровича, який на той час перебував у полоні в Орді „Александровая Дмитровича Микулинская, которое муж ув Ордѣ поиман“⁵⁵. Це означає, що рід Микулинських був споріднений з вельми поважним киево-подільським панським родом Олександровичів (відгалуження Кмітичів, Черленковських, Вороновицьких)⁵⁶. Ким вона доводилась Оলেখнові Супруновичу (Івановичу/Угриновичу) Микулинському, важко сказати. Якщо вона було його донькою, то її можна ототожнити зі Софією (Зофією) Оলেখвною, яка була одружена з Богданом Слупицею⁵⁷ і востаннє — з Ярмолою (Єрмолою) Мелешком Залеським.

Згідно з ревізією Вінницького замку 1552 р., Микулинцями і Почапінцями володіла „пани Микулинская“, „пани Духна Микулинская“ або спільно „паны Микулинские“⁵⁸. Очевидно, йдеться про спільне володіння дітей Оলেখна Микулинського Петра і Гордія та, напевно, їхньої тітки і сестри батька Духни. Спільно брати володіли *Микулинцями* з присілками *Борків* і *Новоселиця* (присілок *Ріг* не згадано), тітка Духна володіла *Почапінцями*⁵⁹, а також вінницькими міщанами, які селилися на міських

⁵³ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 56—58.— № 28. Див. реєстр на початку статті.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Ревізії українських замків 1545 року.— С. 213.

⁵⁶ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 162, 178, 208, 265; Літвін Г. Панські роди Київщини. Майновий статус // Літвін Г. З народу руського...— С. 338—339.

⁵⁷ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 287.— № 101. Заява від 3. 02. 1581 р. Семена Богдановича Слупиці від себе, від своєї матері Єрмолиної Мелешкової Зофії Микулинської про знищення масткових документів у пожежі Вінницького замку 5 жовтня 1580 р.

⁵⁸ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1: „[...] село пани Микулинской Почапінцы, потомъ село пани Микулинской Микулинцы“ (С. 602); „село пановъ Микулинских на имя Микулинцы, Борковъ, Новоселица; в тых трех селехъ людей всех осемдесят...“ (С. 609); „село пани Микулинской Почапінцы...“ (С. 610).

⁵⁹ Там само.— С. 610. У селі мешкали данники — 25 господарств („людей данныхъ польтретядцать“). З кожного господарства сплачували по 4 гроші і по 3 третинники вівса; на рік три дні виконували роботу на панський двір. Крім данників, мешкали і вільні люди — чотири господарства: „а чотыри чоловіки слободныхъ — тые ничего не даютъ“.

землях Микулинських⁶⁰, тоді як маєток *Супрунов* перебував у заставі у Бабинського*. Серед зем'янських дворів міста („дворы землянские в месте“) Микулинським належав двір, який мав особову назву („Ивана Микулинского двор“)⁶¹. Отже, ім'я Іван було ідентифікатором міського двору Микулинських у Вінниці, який описували ревізори 1552 р. Цей Іван, думається, уже не жив на той час — двір носив його ім'я (так само і „Кмитин двор“) як зачинателя роду й тому його можна ідентифікувати з дідом чи прадідом Олехна Микулинського, який першим збудував (чи відбудував) міський двір у Вінниці, був власником міських земель і який міг отримати привілей від Свидригайла (див. регест).

Село Супрунов. У ревізії 1552 р. зазначено, що село *Супрунов* надано в держання Микулинському за часів урядування троцького каштеляна і гетьмана Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) князя К. І. Острозького (вінницький, брацлавський і звенигородський староста в 1497—1530 рр.), тобто до 1530 р. Отже, до того часу Супрунов перебував у замковій юрисдикції (спільна городня із замковим селом Мізяково). Стає очевидним, що село Супрунов як замкове село Вінницького замку не могло бути у володінні Микулинських принаймні до урядування князя К. І. Острозького, який, власне, і надав Супрунов одному з Микулинських: „Села замковые розданы земляномъ отъ старостъ: село Супруновъ за держанья князя Константина Острозского отдано Микулинскому“⁶². І хоч ім'я цього Микулинського, який отримав Супрунов за службу князю К. І. Острозькому, не було названо, проте, як ми побачимо з подальшого викладу дослідження, ним був той же Олехно (Олексій) Микулинський, який помер між 1545 і 1552 рр. (він не згадується у ревізії Вінницького замку 1552 р.). Десь у 1560-х рр. маєток Супрунов у Бабинського викупив син Олехна Микулинського Петро за 600 (!) кіп грошів⁶³.

Очевидно, що надання Супрунова Микулинським за старостування князя К. І. Острозького суперечить даним привілею Казимира IV на Супрунов Супрунові Івановичу Микулинському, згаданому у підтвердному привілеї Сигізмунда Старого 1531 р. (див. регест). Чи не було так, що Микулинські володіли Супруновим тимчасово, втративши його, скажімо, внаслідок татарських спустошень, а згодом знову набули від князя К. І. Острозького як вінницького старости? Чи не було ніякого Казимиrowого надання?..

⁶⁰ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 605 (згідно з реєстром „Мещане господарские и землянские рядом, яко сидят дома своими“, в якому були перелічені імена міщан упереміш й тому виокремити, скільки міщан були підданими вінницьких зем'ян, зокрема „паней Микулинской“, вкрай важко. Крім Микулинської, згадані інші зем'яни, на землях яких сиділи вінницькі міщани: Кошки, Клещовські, Вороновицькі, Кордиші).

* В усіх трьох селах загалом нараховувалося 80 селянських господарств, з числа яких 6 господарств сплачували по 12 грошів та по 4 *третинники* вівса, а решта 76 господарств — по 4 гроші і по 4 *третинники* вівса. Крім того, піддані селяни зобов'язувалися працювати по три дні на рік. Раз на чотири роки вони сплачували 60 кіп грошів за спуст ставу і вилов риби. У Микулинцях також були млин, церква і мешкав священник; мешкало 18 вільних селян, які нічого не сплачували.

⁶¹ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 608.

⁶² Там само.— С. 611.

⁶³ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 285.— № 99 — згадка з регесту документів, знищених у пожежі Вінницького замку 8 жовтня 1580 р.: „[...] листъ на шестсотъ коп грошей, што отец их (Михайла та Івана Петровичів Микулинських Петро Микулинський.— В. П.) за Супруновъ дал Бабинскому“.

Село Мізяково. Крім села *Супрунов*, Казимир, згідно з підтвердним привілеєм Сигізмунда Старого 1531 р. (див. реґест), надав Супрунові Івановичу Микулинському ще й половину села *Мізяково*. Однак ревізія Вінницького замку 1545 р. засвідчує, що *Мізяково* — це село замкового підпорядкування — єдине, яке залишилось для утримання старости та його слуг⁶⁴. У цьому селі було ставкове господарство та працював млин⁶⁵. Так само і ревізія Вінницького замку 1552 р. зараховує село *Мізяково* до Вінницького замку серед прибутків вінницького старости („доходь старостинь“), де містився млин⁶⁶. Далі за текстом ревізії Вінницького замку 1552 р. ревізори позначили село *Мізяково* у замковому підпорядкуванні: „Села замковые: село Мезяково“⁶⁷. *Мізяковці* як королівські піддані фігурують у присяжному реєстрі, складеному після 16 червня 1569 р., шляхти Брацлавського воєводства (Брацлавського і Вінницького повітів), а також міщан Брацлава і Вінниці, які присягали на вірність польському королю після приєднання Брацлавського воєводства до Польського Королівства: „[...] піддані його королівської милости волости замку Вінницького з села Мізяково атаман з кількома мужами статечними присягнув, сам спільно з усіма і за всіх своїх братів“⁶⁸. А 27 квітня 1570 р. шляхтич Гнівош Дмитрович Стрижовський присягнув перед королівськими комісарами щодо своїх межових знаків з маєткою Стрижавка з королівським селом *Мізяково*⁶⁹. В його архіві зберігався лист брацлавського і вінницького старости князя Іллі Костянтиновича Острозького (1530—1541) про розмежування замкового (господарського) села *Мізяково* і маєткою Стрижавка⁷⁰.

⁶⁴ Ревізії українських замків 1545 року.— С. 217: „[...] село Мезяковци, которое только одно к замку тягнеть, повинни робыты, окромь городень, гридню, кухню, лазню, пекарню, холодникъ на замокъ. А к тому сѣно косеть и гребуть один д(е)нь, а иньшее работы никоторое з нихъ не кажутъ. А готового плату польторы копы грошей дають, и тежъ, коли потреба вкажетъ, повинни при старосте на службу ездити“.

⁶⁵ Там само.— С. 214, 218: „[...] млыны, которые суть к замку: один на (ріці.— В. П.) Богу, а другий в Мезиковѣ [...] С которыхъ, деи, млыновъ не только самъ староста ис почтомъ своимъ выховатися (тобто на утримання.— В. П.), але и врадникъ его поживитися чимъ не маеть“.

⁶⁶ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 603: „Млыны: [...] третий в селѣ Мезяковѣ на рѣцѣ Згари, две коли на мливо, третяя — ступа. А идѣтъ отъ млина мѣра десятая: з тяхъ — старосте двѣ, третяя — млынару. А бывет з млыновъ тяхъ змерокъ (вінницькому.— В. П.) старосте хлеба на выхованье почту его з потребу. При млынахъ тяхъ, у ставовъ подъ местомъ, на Богу гать. А на Венницы греблю мешчане городские и землянские робятъ вси, а въ Мезякови на Згари гать гатятъ мезяковцы“.

⁶⁷ Там само.— С. 608: „Село Мезяково: човековъ — 4; повинни люди тые в погоню за людьми неприятельскими ходити зъ дымку каждого по чѣловеку, а довѣдыватися о войску татарском и шляху ихъ стеречи у вѣрхъ Дѣсницы речки, а въ Острицы, гдѣ шляхъ идеть на Базаровъ бродъ, винни тежъ сено косити на замокъ день и попратати кошенье свое. А дають старосте на годъ со всего села полторы копы грошей. А где посол до волохъ идеть, тогды оны со всего села выправуютъ человека одного на кони при послѣ оном. Винни тежъ робити до замку здавну: кухню, холодникъ. А тяхъ часовъ принужаны робити и стайну, и избу чорную, и ледницу. Винни тежъ робити в замку городню и подводы давати, яко вышей писано. Корчмы в томъ селе двѣ. Плату з нихъ идеть старосте на годъ по 4 копы грошей“.

⁶⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 161. Згадка „отамана“ серед сільської адміністрації *Мізякова* вказує на архаїчний пережиток ординської системи управління, який залишився в ході формування замкового господарства і старостинської адміністрації.

⁶⁹ Там само.— С. 171.— № 23; Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 231.

⁷⁰ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 272—274.— № 90.

1579 р., за рік до пожежі Вінницького замку, Мізяково, яке перебувало у держанні брацлавського і вінницького старости, так само належало до королівщини — з нього були призначені селяни для несення військової служби⁷¹. „Піддані волості Вінницької з сіл Мізякова і Хижинець“ згадуються 1582 р.⁷² 23 червня 1597 р. фіксується скарга брацлавського, вінницького і звенигородського старости Юрія Струся з Комарова на Лаврина Пісочинського про втечу королівських підданих з „ьменя его королевское милости з села Мизякова“ до маєтку останнього Жорнища⁷³. З 1604 р., від 3 квітня—11 вересня королівське село Мізяково перейшло у пожиттєве володіння галицького каштеляна Юрія Струся з Комарова (Вінницьке і Звенигородське староства були передані ним у пожиттєве володіння королівському дворянинові і брацлавському старості Валентієві Александру Калиновському)⁷⁴. А 7 грудня 1604 р. хмільницький староста Миколай Струсь з Комарова, після смерті галицького каштеляна Юрія Струся з Комарова, отримав село Мізяково у пожиттєве володіння за привілеєм польського короля Сигізмунда III Вази⁷⁵. Однак він не міг уступити у володіння селом Мізяковим через перешкоди і судовий позов брацлавського і вінницького старости Валентія Александра Калиновського⁷⁶. Декретом королівського суду від 15 квітня 1606 р. село Мізяково повернуто під юрисдикцію Вінницького замку і волости, під управління брацлавського і вінницького старости Валентія Александра Калиновського, а привілей на село Мізяково, даний хмільницькому старості Миколаю Струсю з Комарова, було скасовано королем⁷⁷. Привілеєм від 2 травня 1606 р. брацлавський, вінницький і звенигородський староста отримав привілей від Сигізмунда III Вази на пожиттєве володіння селом Мізяковим, „которое село же есть здавна в старостве Вѣницком, на котором и вшеляких до того староства належностях и пожитках певная сума есть внесена, такъ теж и на том селѣ Мезякове ростягається“⁷⁸. Таким чином, ні про яке володіння селом Мізяковим Микулинськими у XVI ст. не може бути й мови. Чим тоді пояснити надання половини села Мізякова у привілей великого князя Казимира, наданого Супрунові Івановичу Микулинському? Варіантів відповіді може бути кілька: а) Супрун Іванович отримав від Казимира половину села Мізяково у пожиттєве володіння, і після його смерти воно повернулося під замкову юрисдикцію; б) привілей Казимира підробний. Якщо перший варіант достовірний, тоді Супрун Іванович мав отримати частину Мізякова за службу, скажімо, вінницького намісника або його урядника, або просто у держання за службу (*tenuta*). Однак це тільки припущення. Татарські спустошення кінця XV — початку XVI ст. могли перервати тяглість володіння і його поновив князь К. І. Острозький як вінницький староста.

⁷¹ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 235; Архив ЮЗР.— К., 1905.— Ч. VII.— Т. 3: Акты о заселении Юго-Западной России XVI—XVII вв. / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова.— С. 24.

⁷² Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 305.— № 114.

⁷³ Там само.— С. 681.— № 284.

⁷⁴ Там само.— С. 893.— № 419; С. 911.— № 425.

⁷⁵ Там само.— С. 922.— № 431.

⁷⁶ Там само.— С. 956.— № 454.

⁷⁷ Там само.— С. 1007.— № 485.

⁷⁸ Там само.— С. 1021.— № 488.

**Межовий лист обводу границь вінницьких міщан з „двірцем“
Кмітичів від 25 травня 1530 р.**

До нас дійшов ще один документ межового граничного суду, в якому Олехно Микулинський іменується Угринович (тобто не Іванович, як у підтвердному привілеї Сигізмунда I 1531 р. О. І. Микулинському і не Супрунович, як у продажному листі 1523 р. Тут патронім „Угринович“ радше вказує на те, що його батько (Супрун Іванович Микулинський) служив в Угорському Королівстві, а син був названий за місцем рицарської служби батька. Так, наприклад, у практиці іменування синів у XVI ст. трапляються приклади найменування за службовою ознакою батька: „старостич“, „воеводиц“, „хоружич“ тощо. Документи Литовської Метрики донесли до нас факт служби в Угорському Королівстві перед 1496 р. брата зем'янина Овруцького повіту Михайла Волчковича, який відмовлявся брати участь у судовому спорі з господарським зем'янином Русином за маєток Сільце в Овруцькому повіті без участі брата: „И он на тотъ час не хотелъ ся съ нимъ (Русином.— В. П.) росправити въ томъ, штожъ братъ его мешкаеть во Вгрехъ“⁷⁹.

Якщо вести мову про Олехна Угриновича Микулинського, то він фігурує у граничному судовому листі вінницьких міщан від 25 травня 1530 р. у ролі комісарського судді з руки вінницького вїйта та міщан у справі проти Семена Кмітича, його сестри Анастасії Іванової Дубицької та двоюрідного брата Олександра Дмитровича* (зачинателя роду Черленковських)⁸⁰, щодо неправомірного володіння „двірцем Кмітичів“ на землі міської юрисдикції поблизу Вінниці⁸¹. Цей документ докладно проаналізовано у праці Віктора Отомановського в контексті формування міської громади Вінниці та її землевласницьких прав⁸². Олехно Угринович (він же Супрунович)** Микулинський виступає на боці вінницьких міщан у їхньому спорі з Кмітичами, беручи участь у процедурі межкування земель (і Микулинські, і Кмітичі були міськими землевласниками)⁸³. За цей „Кмитин дворець“ тривала боротьба і надалі⁸⁴, оскільки він лежав на важли-

⁷⁹ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею.— Петербург, 1910.— Т. XXVII: Литовская Метрика.— Кн. 2.— Отд. 1.— Ч. 1: Книга записей.— Т. 1.— Стб. 646.

* Він був одружений з дочкою (?) Олехна Угриновича / Супруновича Микулинського Софією (Зофією) і на 1545 р. перебував у татарському полоні (див. раніше).

⁸⁰ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 178; Поліщук В. Публікація акту на продаж маєтків у Вінницькому повіті у 1626 р.: до історії землеволодіння східнопоміських шляхетських родів Черленковських, Житинських, Хруслінських (не опубліковано).

⁸¹ „Дворець“, імовірно, перебував у спільному володінні різних гілок Олександровичів. Див.: Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России (1471—1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. Предисл. М. Ф. Владимирского-Буданова.— С. 14.

⁸² Отмановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. Історичне дослідження.— Вінниця, 1993.— С. 124.

** У даному разі документи демонструють типове для того часу варіативне особове іменування, коли патронім може позначати або діда (Іванович), або батьківську чи дідівську службу (батько/дід служив в Угорському Королівстві, отже, син/онук — Угринович), ну і, власне, по батькові (Супрунович).

⁸³ Отмановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 49, 57, 66, 69, 125, 171, 200.

⁸⁴ Там само.— С. 212 (1566 р., липня 28. Люблін.— Лист Сигізмунда Августа старості луцькому, брацлавському і вінницькому князю Б. Ф. Корецькому з оголошенням дозволу брацлавському воеводі і житомирському старості князю Романові Федоровичу Сангушкови-

вому північно-західному торговельному шляху, так званому „Вінницькому гостинцю“, який прямував у Західну Європу через Волинь, Польщу або у Литву і на Балтійське узбережжя⁸⁵.

Персоналії шляхетського роду Микулинських у XVI ст.

Проналізувавши найраніші і найсуперечливіші згадки перших представників шляхетського роду Микулинських у XV — першій половині XVI ст., розглянемо персоналії шляхетського роду Микулинських другої половини XVI — початку XVII ст., тобто з того часу, коли документи дозволяють ідентифікувати їх однозначно. Йдеться про період одразу після утворення Брацлавського воєводства (1566) та його приєднання до Польського Королівства і стосується перших поколінь Микулинських після Люблінської унії 1569 р.

Петро [Олехнович] Микулинський. Він був однією з найповажніших постатей у повіті, ставши першим земським підсудком Брацлавського земського суду (з 1566 р.)⁸⁶. Однак посідав він цей уряд недовго — лише 2—3 роки, оскільки вже 1569 р., тобто ще до Люблінської унії, цей уряд належав Андрію Семеновичу Садовському⁸⁷. У 1568—1570 рр. Петро Микулинський — поборця Брацлавського воєводства із збирання податків зі шляхетських маєтків; під час виконання службових обов'язків він мав об'їжджати маєтки і збирати податкові гроші від землевласників усього воєводства⁸⁸. В його шляхетському архіві зберігались дві справоздачі („квити“) від підскарбіїв за зібрані податкові гроші. Один „квит“ податкової звітності до Люблінської унії 1569 р., коли Брацлавське воєводство перебувало ще у складі ВКЛ, а другий „квит“ був отриманий уже з Коронного Скарбу — у перший рік після унії: 1) „квитъ подскарбего Великого князства Литовского небожчика пана Нарушевича под печатью и с подписом руки его, которымъ Петра Микулинского з выбиранья побору въ воеводстве Браславскомъ учиненья личбы достаточне до скарбу его

чу мати вільну корчму у „Кмітиному дворі“ у місті Вінниця („[...] при дворе нашем речономъ Кмитинскомъ дворе, у Веницы лежачом, которые его милости от нас держить, корчму вольною мети“) та наказом не чинити перешкод брацлавському воєводі у веденні господарської діяльності на „Кмітиному дворі“. Лист великого князя був викликаний скаргою князя Р. Ф. Сангушковича на князя Б. Ф. Корецького як вінницького старосту за те, що останній перешкодив вінницьким міщанам і зем'янам відвідувати корчму на „Кмітиному дворі“, приводячи брацлавського воєводу до збитків. Як відзначав В. Отомановський: „[...] на території Вінницького повіту „Вінницький гостинець“ проходив через Літинську „державу“ і, безперечно, гостра боротьба 1566 р. (ймовірно, друкарська помилка, треба 1566 р.— В. П.) між вінницьким старостою та брацлавським воєводою за право на вельми прибуткову корчму при так званому „Кмитинському дворі“ (якраз при збігові північно-західних та південно-західних шляхів) пояснюється інтенсивністю торговельного обігу саме на цих шляхах“. Отомановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 187.

⁸⁵ Там само.— С. 253.

⁸⁶ Про брацлавські земські уряди шляхетського самоврядування див.: Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. ССХХVIII.— С. 106—110.

⁸⁷ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 211.

⁸⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 175.— № 25 („[...] его милость пан Петръ Микулинский, на тот час поборца его королевское милости воеводства Браславского“ як свідок-печатар акта); Крикун М. Г. Вступ: Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років.— С. 124.

королевское милости квитоваль⁸⁹; 2) другий „квит“ про передачу податкових грошей до Коронного Скарбу від коронного підскарбія: „Другий квитъ подскарбега коронного небожчика пана Собка⁹⁰, под печатью и с подписомъ руки его, которымъ квитовал з выбиранья побору в томъ же воеводстве Браславскомъ через небожчика Петра Микулинского, отца их, з учиненья до скарбу личбы сына его Михайла Микулинского“⁹¹.

1569 р. Петро Микулинський, як і вся шляхта Брацлавського воеводства, присягнув на вірність польському королю після укладання Люблінської унії⁹². Причому, що дуже важливо, його ім'я відкривало список шляхти Вінницького повіту, а це однозначно вказує на найвищий щабель у соціалній ієрархії регіону. Крім нього, з числа Микулинських 1569 р. присягну склала вдова Гордія Микулинського (не названа по імені — „пани Гордеевая Микулинская“⁹³, ймовірно, Пелагія (Полагія) Іванівна Вороницька, невістка Петра Микулинського, див. далі).

Наприкінці 1569 — на початку 1570 р. (власне, до 6 січня 1570 р.) за наказом Сигізмунда Августа проведено обвід кордонів Брацлавського воеводства з Київським і Подільським воеводствами, зокрема з Хмільницьким староством останнього, з яким межували маєтки Микулинських: ревізори описали границі маєтків, які проходили по кордонах Брацлавського воеводства, — серед них зазначено й маєток Петра Микулинського *Почапинці*, який межував зі селом *Слобідка* Барського староства вздовж урочища *Луки Щербової*⁹⁴ і який, очевидно, перейшов до нього від (тітки?) Духни Микулинської після 1552 р.

⁸⁹ Документи Брацлавського воеводства 1566—1605 рр.— С. 285.— № 99. Це реєстр „квита“ про звітну документацію (справоздачу) поборці Брацлавського воеводства Петра Микулинського підскарбію ВКЛ Миколаю Нарушевичу у передачі зібраних грошей до Скарбу ВКЛ Миколай Нарушевич, підскарбій ВКЛ у 1566—1575 рр. (Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba.— Kórnik, 1994.— S. 156). Цей „квит“ Миколая Нарушевича датується не раніше 1568 — до 1. 07. 1569 р.

⁹⁰ Податковий „квит“, отриманий Микулинським з Коронного Скарбу у перший рік після Люблінської унії 1569 р., очевидно, було підписано коронним підскарбієм Станіславом Собеком зі Сулова (Stanisław Sobek z Sułowa kasztelan sądecki), який посідав цей уряд з 22.03.1564 по 15.08.1569 р. Див.: Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała та in. Pod red. A. Gąsiorowskiego.— Kórnik, 1992.— S. 124.

⁹¹ Документи Брацлавського воеводства 1566—1605 рр.— С. 285.— № 99. У цьому реєстрі „квита“ йдеться про те, що зібрані податкові гроші шляхти Брацлавського воеводства до Коронного Скарбу відвозив і передавав уже син Петра Микулинського Михайло у зв'язку зі смертю батька, який, очевидно, помер невдовзі після вибирання цього податку близько 1570 р.

⁹² Там само.— С. 158 (Реєстр шляхти Брацлавського воеводства (Брацлавського і Вінницького повітів), яка присягла на вірність польському королю і Польській Короні у Брацлавському замку перед комісаром Войцехом Вольським (16 червня (або пізніше) 1569 р.).

⁹³ Там само.— С. 159.

⁹⁴ Там само.— С. 194; Архив ЮЗР.— К., 1893.— Ч. VIII.— Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организацией. Акты Барского староства XV—XVI в.— С. 262—266: „А по другой стороне ку Днестрови реде съ староством Барскимъ воеводство Браславское урочища и старовѣчные границы. Напервей село Слободка староства Барского а село Почапинцы землянина его королевское милости Петъра Микулинского, вже воеводства Браславского земля тых Почапинец, до Луки Щербовое врочища, которое врочище промежку Слободки и Почапинец. А от того врочища Лукъ Щербовых дубровою аж за реку Олшанку, которая река Олшанка есть звечистая граница воеводства Браславскому изъ староством Барскимъ аж до реки Рову“.

Деякі дані щодо тестаменту Петра Микулинського можна витягнути з реєстрів документів, які згоріли в пожежі Вінницького замку 8 жовтня 1580 р.⁹⁵ Так збереглась інформація про те, що Петро Микулинський викупив за 600 кіп грошів маєток Супрунов у шляхтича Бабинського (див. ревізію 1552 р.). Він же записав 200 кіп грошів своїй неназваній на ім'я невістці — дружині сина Івана, на маєтку Ріг (орієнтовне датування 1560-ті рр.), наданому у *віно* молодшому синові Івану⁹⁶. Виконавцем розпоряджень останньої волі за тестаментом Петра Микулинського був його старший син Михайло, який після смерті батька не тільки звітував за нього, здаючи податкові гроші у Коронний Скарб, але й виплачував гроші родичам за тестаментом батька. Так, він сплатив 60 кіп грошів Богданові Козаку Базановичу Звенигородцю, які Петро Микулинський заповів його дочкам Богумилі і Олені, ймовірно, своїм онучкам і племінницям Михайла Микулинського (дочкам сестри)⁹⁷. Також Михайло Микулинський за заповітом батька сплатив 70 кіп грошів своїй тітці Софії Олехновні, у другому шлюбі Мелешковій (сестрі Петра Микулинського); 30 кіп грошів сплатив невідомій на ім'я дочці Неради Щасної; 30 кіп грошів — дочці Кайдашовій — Олені, заміжній за Станіславом Рогозою⁹⁸. Однак, ким вони йому доводилися і в якому ступені споріднення перебували, сказати важко.

Михайло Петрович Микулинський. 1578 р. супрунівський підданий Михайла Микулинського був свідком при засвідченні збройного наїзду підданих оршанського старости Філона Кміти-Чорнобильського та захоплення частини Янівського маєтку вінницького войського Гнівоша Дмитровича Стрижовського, маєток якого межував з Пиківським маєтком оршанського старости, а з другого боку — з Гуцинецьким маєтком⁹⁹. 1581 р. М. П. Микулинський згаданий разом з братом Іваном як спільний землевласник родових маєтків, на які в пожежі Вінницького замку 5 жовтня 1580 р. загинули документи на право власності¹⁰⁰. Десять у 1570-х рр., уже після смерті батька, М. П. Микулинському заборгували вінницькі євреї Ігуда Говоркович (50 кіп грошів) і Аврам Сирота, що вказує не тільки на його високий майновий рівень, але й на можливу участь у торгових операціях¹⁰¹. Ймовірно, він помер перед 1588 р., оскільки з 1589 р. брацлавським земським писарем і юридичним власником усіх родових маєтків одноосібно виступає його молодший брат Іван. Михайло Микулинський мав двох синів Яна (Івана) і Матиса, які продовжили рід Микулинських на Брацлавщині¹⁰².

⁹⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 284—286.— № 99.

⁹⁶ Там само.— С. 284—286.— № 99: „[...] листь на двесте копъ грошей, што отец их невестце своеи Ивановои Микулинскои за именье Рогъ дал“. Можна зробити висновок, що молодший син Петра Микулинського Іван одружився в 1560-х рр., отримавши у посаг родовий маєток Ріг із записом 200 кіп грошів. На думку Ігоря Тесленка (з листування), „один з більш реальних [варіантів інтерпретації цього реєстру] — коли син Петра одружувався, в нього не було власних маєтків, і батько сам записав певну суму на своїх маєтках, аби оправити *віно*“.

⁹⁷ Там само.— С. 285.— № 99.

⁹⁸ Там само.— С. 285.— № 99: „Квитъ Кайдашовое, которымъ квитовала, иж отдал водле тестаменту тридцать копъ грошей дочце ее Олене Станиславовой Рагозиной Кайдашовне“.

⁹⁹ Там само.— С. 208.— № 48.

¹⁰⁰ Там само.— С. 285.— № 99.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 341.

Ян Михайлович Микулинський близько 1609 р. зміг сконцентрувати у своїх руках основні родові маєтки. Він записав своїй дружині Анастасії Стрижовській частини в родових маєтках: у Микулинцях, Борках, Новоселиці, Рогу. Мав трьох синів (Олександр, Володимир, Роман) і дочку Ганну (Оксиню)¹⁰³. 1596 р. на Яна Михайловича Микулинського скаржився Іван Бокій-Печихвостський про те, що він, орендувавши у своєму маєтку Микулинці корчму підданому (шаргородському міщанинові?) Бокія-Печихвостського, відібравши у цього підданого гроші й лист-запис, даний шаргородським міщанам на чотири бочки риби¹⁰⁴. 1613 р. маємо скаргу від Маруші Матисівни Копієвської (дочка Матиса Михайловича Микулинського) на дядька й опікуна (напевно, Яна Михайловича Микулинського) щодо відібрання *отчинних* спадкових маєтків — половини поселень Микулинців, Рогу, Супрунова, половини микулинського ставу і почапинського ставу, а також 1/3 частини в селі Новоселиця. Того ж року Маруша Копієвська продала своєму дядькові Яну Івановичу Микулинському частини своєї спадщини в маєтках Микулинці, Борках, Рогу, Новоселиці, Супрунові і Почапинцях¹⁰⁵. Ця ж Маруша Копієвська 1613 р. продала свою материзну — частину в селі Вороновиця, яку успадкував Іван Гордійович Микулинський від своєї бабки Марії (Милки) Василівни Саборовської (Іванової Вороновицької), за 6 тис. злотих шляхтичеві Заліському¹⁰⁶, ймовірно, нащадку Ярмоли Мелешка-Заліського, дружини Софії (Зофії) Микулинської.

Іван Петрович Микулинський, брацлавський земський писар у 1589—1613 рр.¹⁰⁷ Маєток Ріг (присілок Микулинців) за заповітом його батька Петра Микулинського відійшов синові Івану, дружині якого свекор записав на маєтку Ріг 200 кіп грошів (див. раніше)¹⁰⁸. 1589 р. І. П. Микулинський був послом на Варшавському сеймі (6 березня—23 квітня) від Брацлавського воєводства разом з Лаврином Пісочинським¹⁰⁹. У 1590 і 1591 рр., як і його батько (у 1570 р.), був поборцею Брацлавського воєводства при збиранні податків¹¹⁰.

І. П. Микулинський 21 лютого 1596 р. на сеймику Брацлавського воєводства у Брацлавському замку (королівському дворі) спробував відмовитися від уряду земського писаря, „пославшись на неможливість виконувати писарські обов'язки і через велику зайнятість своїми справами, і повернув земську печатку“¹¹¹. Це сталося, ймовірно, у зв'язку з козацькими заворушеннями і погромом шляхетських маєтків козаками під час повстан-

¹⁰³ Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 342.

¹⁰⁴ Źródła dziejowe.— Т. XXI, dz. 2.— S. 398 (Витяги з книг трибунальського суду 1591—1623 рр.).

¹⁰⁵ Там само.— S. 562; Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 341—342.

¹⁰⁶ Źródła dziejowe.— Т. XXI, dz. 2.— S. 561.

¹⁰⁷ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 211. Згідно з даними Г. Літвіна, був земським писарем до 1609 р. (Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648.— Warszawa, 2000.— S. 210). Отже, останніми роками життя Івана Микулинського був або 1608, або 1613 р.

¹⁰⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 285.— № 99: „[...] листъ на двесте копъ грошей, што отец их невестце своей Ивановой Микулинской за именье Рогъ дал“.

¹⁰⁹ Там само.— С. 453.— № 167.

¹¹⁰ Крикун М. Г. Вступ: Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років.— С. 124.

¹¹¹ Там само.— С. 32.

ня Северина Наливайка або під час протистояння між найвищими магнатами, які регулярно звертались до послуг брацлавського земського суду.

1609 р., як пише А Яблонівський, князі Збаразькі заставили Микулинським (кому саме не вказано, але можемо здогадатися, що це був брацлавський земський писар Іван Петрович Микулинський) маєток Животов за 20 тис. злотих польських¹¹².

У травні 1606 р. І. П. Микулинський отримав судовий декрет на свого племінника Яна Михайловича Микулинського за збройний наїзд на частину спільних маєтків Микулинці, Новоселицю і Борків та їх пограбування¹¹³, хоча за цим могли стояти спроби племінника повернути свої спадкові частини або вступити у володіння ними до юридичного виділення спадщини. Судячи з актів поділу родових маєтків у другому десятилітті XVII ст., брацлавському земському писарю Іванові Петровичу Микулинському вдалося зберегти їх у цілісному володінні, користуючись частинами своїх племінників як опікун. Як видається, він перешкодив юридичному виділенню спадкових частин своїх племінників Яна і Маруші Микулинських, однак ці питання потребують окремого дослідження.

Діяльність Івана Петровича Микулинського на уряді брацлавського земського судді. Урядова діяльність І. П. Микулинського засвідчується виданими ним судовими позовами з печаткою і підписом. Наприклад, позови брацлавського земського суду на ім'я брацлавського воеводи і кременецького старости кн. Януша Миколаєвича Збаразького від 20 березня 1591 р.; 15 червня 1592 р.; 8 січня 1596 р. (спільно з братом Юрієм, пінським старостою); 12 січня 1596 р.¹¹⁴; позов до Лаврина Пісочинського від князів Збаразьких від 10 жовтня 1591 р.; 5 лютого 1596 р.¹¹⁵ Підписує судові листи від 8 січня 1592 р. зі судових земських років Брацлавського воеводства „Іван Микулинский, писар земский брацлавский“¹¹⁶. Виступав приятельським суддею у справах між Лаврином Пісочинським і брацлавським воеводою і кременецьким старостою кн. Янушем Збаразьким перед Брацлавським городським судом 2 березня 1592 р.; 4 серпня 1604 р.¹¹⁷ 10 липня 1592 р. підписав позов Брацлавського земського суду на ім'я брацлавського, вінницького і звенигородського старости Юрія Струся з Комарова¹¹⁸. 24 грудня 1594 р. у Вінниці І. П. Микулинський підписав продажний лист Григорія Олехновича Короткого, яким він продав за 400 кіп грошів селища Три Ізби, Михалевку (з урочищем Шурутовим), Суп'ятів і Ладизжин (з урочищами Вороновою Лукою і Київцем) („Іван Микулинский, писар земский, власна рука“)¹¹⁹.

Найімовірніше, що його постійне перебування між двома конфліктними сторонами — князями Збаразькими і Лаврином Пісочинським, зму-

¹¹² Źródła dziejowe.— Т. XXII.— S. 277.

¹¹³ Там само.— Т. XXI, dz. 2.— S. 522 (Витяги з трибуналу 1591—1623 рр.).

¹¹⁴ Документи Брацлавського воеводства 1566—1605 рр.— С. 505—506.— № 195; С. 551.— № 217; С. 624—626.— № 255; С. 627—628.— № 256. Це оригінали, які містять відбитки печаток.

¹¹⁵ Там само.— С. 511.— № 198; С. 633—634.— № 259. Це оригінали, які мають містити відбиток печатки (неперевірено).

¹¹⁶ Там само.— С. 531.— № 208. Оригінал з двома печатками.

¹¹⁷ Там само.— С. 545.— № 214; С. 902—906.— № 422.

¹¹⁸ Там само.— С. 554—557.— № 217. Незасвідчена копія.

¹¹⁹ Там само.— С. 621.— № 252.

сило його відмовитися від повноважень земського писаря, не бажаючи перебувати між молотом і ковадлом. Як засвідчив возний Андрій Трембицький, „был есми на справе пана Лаврена Песочинского, подкоморого браславского. И за посланем его милости ходилемъ до его милости пана Ивана Микулинского, писара земского браславского, в Веницы в дом пана Ивана Красноселского, просячи, абы его милость пан писар пану подкоморому браславскому мамрамов земских браславских з десят пар дал на справы против велможного князя Януша Збаразского, воеводы браславского, и о инших особ. А пан подкоморий и доход дати готов был. Ино его милость панъ Микулинский, писар земский браславский, тых мамрамов пану подкоморому дати не хотел и не дал, поведаяючи, иж де, их милость не могу, бо-м ся на близко прошлых роках земских браславских о Трех Кроях и на соймику в Браславли в року нинешнем деветдесят шостом, [за змістом пропуск тексту] же писаром болшей быти не хочу, протестовал“¹²⁰.

1596 р. Іван Микулинський таки продовжив виконувати свої повноваження. Приміром, він разом з підсудком Іваном Ласком подав заяву про те, що вони не змогли розпочати святотроїцькі судові роки Брацлавського земського суду через те, що на них не з'явився земський суддя („его милость панъ судя, колелга наш“), через що судові роки не могли розпочатися¹²¹. У грудні 1596 р. Іван Микулинський підписав позов на ім'я Івана Мелешка за скаргою підляського поєводи і житомирського старости князя Януша Заславського¹²². Так само підписував він позови і судові листи 1597 р.¹²³, 1598 р.¹²⁴, 1599 р.¹²⁵, 1600 р.¹²⁶ У листопаді 1600 р. виступав приятельським суддею у справі між вінницьким земським суддею Семеном Ободенським та його братом Богданом, з одного боку, та брацлавським підкоморієм Лаврином Пісочинським, з другого боку, у спорі за Іллінецькі ґрунти¹²⁷. 26 жовтня 1600 р. був свідком перебування володінь Івана Романовича Красносельського та його дружини Марії Юріївни Черленковської Криківців і Красного з Жорницьким маєтком брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського¹²⁸. Підписував позови брацлавського земського суду 1602 р.¹²⁹, 1603 р.¹³⁰ 16 червня 1603 р. у Любліні підписав продажний лист кн. Юрія Друцького-Горського та його дружини Богдани Філонівни Кмітянки-Чорнобильської на продаж містечок Пикова і Глинська з належними селами краківському каштелянові, черкаському, канівському, білоцерківському і богуславському старості кн. Янушеві Острозькому за 100 тис. злотих польських¹³¹. Підписував він позови брацлавсько-

¹²⁰ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 638.

¹²¹ Там само.— С. 641—642.— № 265.

¹²² Там само.— С. 663.— № 276.

¹²³ Там само.— С. 676.— № 281.

¹²⁴ Там само.— С. 710.— № 300; С. 719.— № 305.

¹²⁵ Там само.— С. 721—723.— № 307; С. 723—725.— № 308; С. 725—727.— № 309; С. 737.— № 315; С. 743.— № 319; С. 749.— № 323; С. 757.— № 329.

¹²⁶ Там само.— С. 760.— № 330; С. 767.— № 335.

¹²⁷ Там само.— С. 775.— № 341.

¹²⁸ Там само.— С. 779.— № 342.

¹²⁹ Там само.— С. 820.— № 370; С. 824.— № 373.

¹³⁰ Там само.— С. 860.— № 398.

¹³¹ Там само.— С. 840.— № 384.

го земського суду і виписи із земських книг 1604 р.¹³² 1605 р. підписав позови і судові декрети у справі брацлавського підкоморія і королівського секретаря Лаврина Пісочинського у спорі з князем Янушем Острозьким у зв'язку із захопленням Кам'яногірського маєтку¹³³; декрети у справі земського судді Семена Ободенського за скаргою на Анну Ходкевичівну та її чоловіка кн. Юхима Корецького про невиконання трибунальського декрету стосовно потреби поділу Кальницького маєтку¹³⁴. 1606 р. підписав позов брацлавського земського суду на ім'я Тихна Шашкевича за скаргою Миколая і Федора Шашкевичів про невиконання трибунальського декрету стосовно розподілу ґрунтів між маєтками¹³⁵; позов Іванові Богдановичу Якушинському за скаргою Марка Стрельчинського про неув'язання у частину села Якушинці і двір у Вінниці¹³⁶.

Іван Гордійович Микулинський († 30. 09. 1594 р.). Згаданий у 1574, 1581 рр., представляв другу гілку Микулинських — від Гордія Олехновича.

11 жовтня 1574 р. І. Г. Микулинський отримав право на успадкування земельних володінь від своєї бабки Марії (Милки) Василівни Саборовської, дружини Івана Вороновицького, селища *Сивовківці* та чотири „чоловіки“ в маєтку Юрія Олександровича Черленковського *Черленкові*¹³⁷. Ці успадковані маєтки вінницьких Олександровичів Черленковських і Вороновицьких дочки І. Г. Микулинського продали на початку XVII ст. Стефанові Залеському, ймовірно, нащадку Ярмоли Мелешка-Залеського († 1577 р.), який був наступним чоловіком Софії (Зофії) Олехнівни (?) Микулинської¹³⁸.

3 лютого 1581 р. від свого імени і від імени своїх двоюрідних братів І. Г. Микулинський зробив заяву в коронній канцелярії у Варшаві про знищення документів на родові маєтки у Вінницькому повіті, які загинули під час пожежі Вінницького замку 5 жовтня 1580 р.¹³⁹ Заява була зроблена ним не тільки від себе, а й від своїх двоюрідних братів Михайла та Івана Петровичів Микулинських.

¹³² Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 869.— № 406; С. 872.— № 408.

¹³³ Там само.— С. 929.— № 436; С. 945.— № 446; С. 959.— № 455; С. 960.— № 456; С. 962.— № 457; С. 979.— № 467; С. 980.— № 468; С. 982.— № 469; С. 993.— № 475; С. 994.— № 476; С. 996.— № 477.

¹³⁴ Там само.— С. 948.— № 447.

¹³⁵ Там само.— С. 1021.— № 487.

¹³⁶ Там само.— С. 1025.— № 491.

¹³⁷ До І. Г. Микулинського право власності на *Сивовківці* та „чотири чоловіки“ з *Черленкова* переходило за умови, що без нащадків помре інший спадкоємець Марії (Милки) Василівни Іванової Вороновицької (за прізвиськом наступного чоловіка (?) Саборовської) — онук від її дочки Полагії (Пелагії) і зятя Григорія Семеновича Шрама — Філон. Там само.— С. 196.— № 40.— 1574 р., червня 11. Брацлав.— Дарчий лист Марії (Милки) Саборовської Іванової Вороновицької та небіжчика Григорія Шрама на селище *Сивовківці* та чотири „чоловіки“ в маєтку Ю. О. Черленковського *Черленкові*.

¹³⁸ Там само.— С. 203 (1577 р., листопада 10. Мальборк. Декрет короля Стефана Баторія про заборону Зофії Микулинській володіти маєтком Лукою, який вона тримає по смерті свого чоловіка Мелешка Залеського і відмовляється передати Янові Горішківському за королівським мандатом, яким маєток перебував у королівському розпорядженні („властны добра столу нашего“).

¹³⁹ Там само.— С. 284.— № 99.

1594 р., під час перебування козаків С. Наливайка на Брацлавщині, у ніч з 29 на 30 вересня І. Г. Микулинський був убитий брацлавськими міщанами і козаками¹⁴⁰. Крім нього, було побито і пограбовано чимало шляхтичів, які у той час як „представники вінницької шляхти прямували до Брацлава для обрання депутатів до коронного трибуналу, поперевдивши про цей свій похід письмово віта і міщан Брацлава“¹⁴¹. За даними, які наводить Г. Літвін, його дітьми були доньки Олена († після 1646 р.) і Настасія († після 1647 р.)¹⁴².

Бабця Івана Гордійовича Микулинського, від якої він успадкував частку спадщини Черленковських і Вороновицьких,—

Марія (Милка) Василівна Саборовська¹⁴³ († 1574 р.)¹⁴⁴

? Іван Вороновицький¹⁴⁵

діти — три дочки:

1). **Пелагія (Полагія) Іванівна Вороновицька**

? Григорій Семенович Шрам († до 1574 р.) —

син — Філон Григорович Шрам¹⁴⁶

8 **Гордій Олехнович Микулинський** († до 1569 р.)

„пани Гордеевая Микулинская“, присяга королю 1569 р.

син — Іван Гордійович Микулинський

2). Олена Іванівна Вороновицька

? Михайло Ласко

¹⁴⁰ Козаки С. Наливайка, перебуваючи на Брацлавщині, готувалися до військового походу до Кілії і Тегіні (суч. районний центр Бендери Республіки Молдова) й „вимагали від тутешньої шляхти забезпечувати їх продовольством, захоплювали у них коней і худобу, а після повернення звідти стали втручатися у справи воєводства, зокрема, зірвали рочки“. Див.: Крикун М. Г. Вступ: Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років.— С. 119. Про похід С. Наливайка, який відбувся влітку 1594 р.: Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. VII: Козацькі часи — до року 1625.— С. 201—203.

¹⁴¹ Крикун М. Г. Вступ: Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років.— С. 119.

¹⁴² Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 341.

¹⁴³ Петро Саборовський був присутній на ревізії Вінницького замку 1545 р. як місцевий зем'янин, проте його мастки не були зафіксовані ревізорами і нам невідомі (див.: Ревізії українських замків.— С. 213). Ким йому доводилась Марія (Милка) Василівна Саборовська, не зрозуміло.

¹⁴⁴ До І. Г. Микулинського право власності на *Сивовквіці* та „чотири чоловіки“ з *Черленкова* переходило за умови, що без нащадків помре інший спадкоємець Марії (Милки) Василівни Саборовської (Іванової Вороновицької) — онук від її дочки Пелагії (Полагії) і зятя Григорія Семеновича Шрама — Філон. Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 196.— № 40.— 1574 р., червня 11. Брацлав.— Дарчий лист Марії (Милки) Василівни Саборовської Іванової Вороновицької та небіжчика Григорія Шрама на селище *Сивовквіці* та чотири „чоловіки“ в мастрку Ю. О. Черленковського *Черленкові*.

¹⁴⁵ Івашко Юрійович Вороновицький, син (?) Бика (Юрія) Олександровича, племінник Матвія-Кміти і Дмитра Олександровичів (зачинателів роду Кмітичів і Черленковських). Він був згаданий у ревізіях Вінницького замку 1545 і 1552 рр.: Ревізії українських замків.— С. 215 („Івашка Вороновицького з Вороновицького городня“); Архів ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 606; Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 171 (генеалогічна схема); С. 177—178 (Івашко Вороновицький, Кмітичі і Черленковські).

¹⁴⁶ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 196.— № 40: „[...] брат его рожонный, а внук мой (Марії (Милки) Василівни Саборовської.— В. П.) Іван Гордеевич Микулинский“. Отже, Гордій Олехнович Микулинський був сином Пелагії (Полагії) Іванівни Вороновицької і братом Філона Шрама по матері.

3). Пелагія (Полагія)* (!) Іванівна Вороновицька
? Ян Єжевський

**Пожежа Вінницького замку 8 жовтня 1580 р.
і знищення шляхетських масткових документів**

Катастрофічна пожежа, внаслідок якої 8 жовтня 1580 р. згорів Вінницький замок¹⁴⁷, призвела до знищення величезної кількості документів брацлавської (вінницької) шляхти, яка зберігала їх у замку у разі татарських набігів та інших небезпек прикордоння¹⁴⁸. Ймовірно, в даному разі там вони були згромаджені у зв'язку з військовою виправою на чолі брацлавського старости Юрія Струся з Комарова, який у ранзі ротмістра очолював військовий загін шляхти під час Лівонської війни з московитами (1558—1583). Знищення документів унаслідок пожежі призвело до заяв вінницької шляхти про свої документальні втрати, які містили переліки знищених документів. Ці заяви були зафіксовані як у місцевих гродських судах, так і у книгах Руської (Волинської) Метрики коронної канцелярії Речі Посполитої. За умов масового знищення оригінальних документів брацлавської (вінницької) шляхти у наступних пожежах Вінницького замку початку XVII ст. та пізніші часи Хмельниччини, Руїни і Гайдамаччини¹⁴⁹ задокументовані згадки стали унікальними свідченнями про колишні наявні документи на право земельної власності у Брацлавському воєводстві. Пожежа Вінницького замку 1580 р. була відзначена у працях Е. Рудіковського¹⁵⁰, В. Отомановського¹⁵¹, Олега Мальченка¹⁵², Януша Куртики¹⁵³, Ольги Білецької¹⁵⁴.

Заяви про втрату документів під час пожежі Вінницького замку 1580 р. до книг коронної канцелярії (Руської (Волинської) Метрики) подали 1580 р.: 16 листопада: Олехно Короткий¹⁵⁵, Семен Лавринович Яцков-

* Документ зафіксував двох дочок з однаковим іменем Полагія (Пелагія).

¹⁴⁷ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 284—285 (док. № 99 від 3 лютого 1581 р.).

¹⁴⁸ Про інші пожежі у містах і замках Волині у той же час див.: Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники.— К., 2012.— С. 567—568 (Табл. V. Природні катаклізми, пошесті та пожежі на Волині в XV — першій половині XVII ст.). Зокрема, пожежі у той же час сталися у Володимирі (1560, 1563, 1564, 1567, 1568, 1573 рр.), м. Базалії (1579), Луцьку (1571, 1580, 1581, 1583 рр.), м. Межиричі Луцького повіту (1570), м. Дорогостай (1585), м. Серкизові (1587).

¹⁴⁹ Отомановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 42.

¹⁵⁰ Rulikowski E. Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna).— S. 307.

¹⁵¹ Отомановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 42, 370—372.

¹⁵² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.).— К., 2001.— С. 120—124.

¹⁵³ Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski.— 2004.— T. XL, zes. 4 (HISTORIA).— S. 198.— N 102; [2-ге вид. в:] Kurtyka J. Podole w czasach Jagiellońskich. Studia i materiały / Oprac. M. Wilamowski. Przedmową opatrzył P. Kurtyka.— Kraków, 2011.— S. 395—398.

¹⁵⁴ Білецька О. Надання великого князя литовського Вітовта на Східному Поділлі // V Міжнародна наукова конференція „Україна і Велике князівство Литовське в XIV—XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі“. Кам'янець-Подільський, 13—16 вересня 2017 р.: Тези доповідей.— Київ; Кам'янець-Подільський, 2017.— С. 14—16.

¹⁵⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 267.— № 85.

ський від себе і від матері Катерини Люби¹⁵⁶, Роман Красносельський від себе і від батька Романа¹⁵⁷, Семен і Богдан Ободенські¹⁵⁸; 1581 р.: 3 лютого: Гнівош Дмитрович Стрижовський¹⁵⁹, Северин Судимонтович Кропивницький¹⁶⁰; Богдан Козар¹⁶¹, доповнення Семена і Богдана Ободенських¹⁶²; Семен Лавринович Яцковський (від себе і від своєї матері Катерини Люби)¹⁶³; Роман Красносельський (доповнення попередньої заяви)¹⁶⁴; Григорій Чечель¹⁶⁵; Олешко, Філон, Семен і Павло Яцковські¹⁶⁶ (доповнення попередньої заяви); Григорій Слупиця¹⁶⁷; Іван Гордійович Микулинський від себе і від своїх стриччих братів Михайла та Івана Петровичів Микулинських¹⁶⁸; Семен Бушинський¹⁶⁹; Семен Богданович Слупиця¹⁷⁰.

Як бачимо, Микулинські не самі потерпіли від пожежі, втративши маєткові привілеї, як і багато інших вінницьких шляхтичів. Стає зрозуміло, що обидві гілки Микулинських вважали ці привілеї спільними і спільно їх зберігали. Які ж документи Микулинських були перелічені серед втрачених? Перший — привілей великого князя Свидригайла, наданий Іванові Богдановичу на *Микулинці* (з присілками *Борків*, *Новоселиця*, *Ріг*) і *Почапинці* на річці Згарі; другий — привілей Казимира IV, наданий Супрунові Івановичу Микулинському на *Супрунов* і на половину *Мізякова* на річці Згарі; третій — привілей Казимира IV тому ж Супрунові Івановичу на *Черепашинці*¹⁷¹.

Очевидно, що знищені в пожежі документи Микулинських, по суті, дублюють акт, який опублікували В. Антонович і К. Козловський (див. реґест на початку). Виходить так, що ці документи Свидригайла і Казимира IV були описані і підтверджені у підтвердному привілеї Сигізмунда Старого Олехнові Івановичу Микулинському 1531 р. Проте знищені пожежею 1580 р. і підтверджені 1531 р. Сигізмундом Старим привілеї Свидри-

¹⁵⁶ Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.— С. 268.— № 86.

¹⁵⁷ Там само.— С. 269.— № 87.

¹⁵⁸ Там само.— С. 270.— № 88. 2 листопада 1580 р. вони зробили заяву про втрату документів у Володимирському гродському суді.— С. 267.— № 84.

¹⁵⁹ Там само.— С. 272.— № 90, повторна заява від 6 лютого.— С. 288.— № 102. Попередня заява дружини Г. Д. Стрижовського Олени Кадянівни Чаплянки про втрату документів унаслідок пожежі Вінницького замку 8.10.1580 р. і запис свідчення до володимирських гродських книг.— С. 266.— № 82.

¹⁶⁰ Там само.— С. 274.— № 91; повторна заява від 8 листопада 1581 р.; скасування попередньої заяви і відмова від прав на Животів.— С. 302.— № 113; див. також: С. 303.— № 114; С. 320.— № 120.

¹⁶¹ Там само.— С. 276.— № 92.

¹⁶² Там само.— С. 277.— № 93.

¹⁶³ Там само.— С. 278.— № 94.

¹⁶⁴ Там само.— С. 280.— № 95.

¹⁶⁵ Там само.— С. 281.— № 96.

¹⁶⁶ Там само.— С. 282.— № 97.

¹⁶⁷ Там само.— С. 283.— № 98.

¹⁶⁸ Там само.— С. 284—285.— № 99.

¹⁶⁹ Там само.— С. 286.— № 100. Заява і запис до володимирських гродських книг заяви від свояків Семена Бушинського братів Ободенських про втрату документів унаслідок пожежі Вінницького замку 5 жовтня 1580 р.— С. 266.— № 83.

¹⁷⁰ Там само.— С. 287.— № 101.

¹⁷¹ Там само.— С. 284—285.— № 99. Інші знищені документи тут не зазначаємо — вони вже згадувались у статті.

гайла і Казимира IV мають деякі важливі розбіжності, підтверджуючи нашу думку про підробність опублікованих В. Антоновичем і К. Козловським документів за копіями з летичівської гродської книги 1714 р.¹⁷² В даному разі маємо на увазі підтвердний привілей Сигізмунда Старого Олехнові (Олексію) Івановичу Микулинському, який підтверджував попередні надання Свидригайла та Казимира IV. Проте у ньому йдеться про те, що першим привілей на маєтки отримав не Іван Богданович Микулинський (від Свидригайла), а його батько Богдан, і сталося це ще раніше — за Вітовта, десь у 1411—1430 рр. Свидригайло лише підтвердив втрачені привілеї Вітовта на Микулинці з присілками і Почапінці, після того як викупив у татар з полону захопленого татарами сина Богдана Микулинського — Івана, з його дружиною. Натомість у заяві про втрату документів від пожежі Вінницького замку 3 лютого 1581 р. йдеться про оригінал привілею Свидригайла Іванові Богдановичу (він фігурує ще без маєткового прізвища Микулинський), який першим отримав привілей на маєтки (а первинні надання Вітовта не згадано). Неузгодженість кричуща і очевидна. Не згадано і Богдана як першого, хто посів Микулинці з присілками і Почапінці. Щоправда, підтвердний привілей Олехнові Микулинському 1531 р., згадуючи первинне надання Вітовта, посилався на нарацію привілею Свидригайла, в якому, власне, і переповідалася історія про втрату привілеїв Вітовта, вбивство Богдана Микулинського, посланого Вітовтом битися з татарами під Брацлав, та подальше визволення Свидригайлом Івана Богдановича Микулинського з татарського полону, що більше скидається на легендарний переказ, створений пізніше нащадками¹⁷³. Отже, оригінал саме цього привілею Свидригайла і мав би згоріти в пожежі Вінницького замку 1580 р., тоді як підтвердний привілей Сигізмунда Старого 1531 р. Олехнові Микулинському нібито не згорів і 1917 р. був облятований до летичівських гродських книг, з яких і потрапив у публікацію В. Антоновича і К. Козловського (його достовірність ми тут не розглядаємо).

Згідно з переліком документів, які згоріли у пожежі, спадкоємцем Івана Богдановича Микулинського виступає його син Супрун, який отримує привілеї від Казимира IV: перший — на *Супрунов* (на думку В. Отмановського, поселення було засноване самим Супруном Івановичем)¹⁷⁴ і половину *Мізяково* та другий — на *Черепашинці*. У підтвердному привілеї Сигізмунда Старого 1531 р. О. І. Микулинському¹⁷⁵ цей другий привілей Казимира IV на *Черепашинці* не фігурує взагалі, що додатково свідчить про його недостовірність. До того ж, цей акт не наводить тексти при-

¹⁷² Про це детально йтиметься в джерелознавчій статті, присвяченій документам Микулинських, опублікованих В. Антоновичем і К. Козловським 1868 р. у „Грамотах великих князей литовских с 1390 по 1569 год“.

¹⁷³ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 56—58.— № 28. Тут доречно знову пригадати „двор Івана Микулинского“ у Вінниці, зафіксований у ревізії 1552 р., і саме цього Івана, як видається, і стосувався привілей Свидригайла, який зберігали його нащадки до пожежі Вінницького замку 1580 р.

¹⁷⁴ Тієї ж думки дотримувався і В. Отмановський, вважаючи (на нашу думку, помилково), що Супрунов було осаджено у 30-х рр. XV ст. Тоді як ревізія Вінницького замку 1552 р. зазначила, що Супрунов було надано (хоча, ймовірно, що лише повернуто за попереднім правом після татарських спустошень) Олехнові Микулинському князем К.-І. Острозьким як вінницьким старостою, тобто між 1507—1530 рр. Див.: Отмановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 62.

¹⁷⁵ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 56—58.— № 28.

вілеїв Свидригайла і Казимира дослівно, не копіює тексти документів, як це мало бути при нотаріальному засвідченні, а лише переказує їх зміст коротким реґестом, немов у сумаріуші справ¹⁷⁶.

У ревізіях Вінницького замку 1545 і 1552 рр., як і загалом у документах другої половини XVI ст., с. *Черепашинці* не згадуються. Імовірно, що Супрун Іванович Микулинський отримав *Мізяково* і *Черепашинці* пожиттєво, але радше село Черепашинці лежало пустою після татарських спустошень, і Микулинські ним не могли володіти фізично. Село відродилось і залюднилось лише на початку XVII ст. і, схоже, повернулось до замкового підпорядкування, оскільки у першій третині XVII ст. фігурує як належне вінницькому старості*. Згідно з тарифом подимного податку Брацлавського воєводства 1629 р., Черепашинці нараховували 106 димів, з яких сплачували 53 злотих¹⁷⁷.

Наступна неузгодженість полягає у тому, що 1714 р. до летичівських ґродських книг були вписані документи, які мали згоріти в пожежі Вінницького замку 1580 р., проте ще були підтверджені у другій третині XVII ст. польським королем Владиславом IV (1632—1648)¹⁷⁸. Зокрема, привілей Сигізмунда Старого 1531 р., яким підтверджувались надання Вітовта, Свидригайла і Казимира предкам Микулинських, на момент пожежі Вінницького замку 8 жовтня 1580 р. також мав би згоріти, однак про нього Микулинські не заявили. Так само мав би згоріти і другий привілей Свидригайла Карпові Івановичу Микулинському від 1431/1446 рр.¹⁷⁹ (див. реґест на початку), який у підтвердному привілеї Сигізмунда Старого 1531 р. і у заяві Микулинських про знищені вогнем документи не фігурував. Така обставина переконливо свідчить про підробність опублікованих 1868 р. документів, що розглядатиметься в іншій роботі.

Село Микулинці — віно княгині Андріанової Вінницької і спадок Гринька Соколецького (остання третина XIV ст.)

Питання, коли і за яких обставин Микулинські набули свої родові маєтки, не пояснюється лише текстами збережених привілеїв та свідченнями про існування привілеїв Вітовта, Свидригайла та Казимира. Обставина, яка переводить це питання в іншу площину, полягає у тому, що маєток Микулинці фігурує серед володінь одного з найближчих васалів володарів Подільської землі — князів Коріатовичів. Йдеться про Гринька Соколецького (Гринька з Соکیلця)¹⁸⁰, який отримав Микулинці разом з іншими маєтками як *віно* шлюбної угоди, в комплексі землеволодінь з рук

¹⁷⁶ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 56—58.— № 28.

* Це, зокрема, пояснює, чому, власне, привілей Казимира IV на Черепашинці не потрапив у підробний, на нашу думку, привілей Сигізмунда Старого від 1531 р. на ім'я О. І. Микулинського.

¹⁷⁷ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 403.

¹⁷⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 6.— № 4; С. 56.— № 28. Див. вступні протокольні формули записів до летичівських ґродських книг.

¹⁷⁹ Там само.— С. 6.— № 4.

¹⁸⁰ Михайловський В. М. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття.— К., 2012.— С. 34, 37—38, 43. В біограмі Гринька Соколецького помилково зазначено надання йому Бакоти під 1391 р., замість Соکیلця, яке отримав Немира Бакотський 1388 р. (С. 43—44).

своїї теці княгині Андріанової Вінницької¹⁸¹. Це сталося десь в останній чверті XIV ст., в період формування Подільського князівства¹⁸². Цей комплекс землеволодінь (*віно*), до якого входили і Микулинці, було підтверджено привілеєм співправителів Подільського князівства князями Костянтином і Федором Коріатовичами 1391 р., за яким Гринько Соколецький отримав також підтвердження на Соколецьку волость, надану раніше: „А так же теца его княгини Андрияновая Вѣнницкая оуздала пану Гринькови и своимъ дѣтемъ своѣ села перед нами (князями Костянтином і Федором Коріатовичами.— В. П.) и передо всею нашею радою и с нашею волею на имѣ село *Микулинъцѣ, Лѣтыню, Вонѣчинъ, Дешковцѣ, Стрѣжевку* и со всѣмъ с тымъ, што к тому прислушаетъ, то также ему вѣчно есть и его послѣдком. А то все дали есми пану Гринькови и его дѣтемъ и с тымъ жъ правомъ, как и Соколецьскую волость“¹⁸³. Таким чином, стає зрозуміло, що з'ясування генеалогії та землеволодіння Микулинських у Східному Поділлі близько збігається з проблематикою джерел формування шляхетського (рицарського) землеволодіння в період існування Подільського князівства Коріатовичів (умовно між 1363—1394 рр.).

Звідси випливає просте запитання, а чи існували зв'язок і тяглість між землеволодінням Гринька Соколецького і можливими наданнями Вітовта і Свидригайла для Микулинських (Богданові та Іванові Богдановичу), як про це говорять збережені документи Микулинських чи регестові згадки про них? Простіше кажучи, чи розглядали себе Микулинські правонаступниками Гринька Соколецького? Очевидно, що ні, не розглядали, оскільки надання своїх маєтків вони виводили від Вітовта (сумнівно), Свидригайла і Казимира IV, тобто хронологічно у пізніший період, ніж роки життя Гринька Соколецького (принаймні з 1411 р., коли Вітовт отримав усе Поділля від Владислава II Ягайла), а це означає, що на той час спадщина Гринька Соколецького вже перебувала у великокнязівському домені, з якого і робилися пожалування за службу. Можемо припустити, що втрата тяглости землеволодінь Гринька Соколецького відбулась ще до приходу Вітовта на Поділля (1411—1430 рр.). Причому йдеться не про ленне землеволодіння, яке могло надаватися за службу пожиттєво або на певний термін (кілька років на період служби), а про землеволодіння родової аристократії (алодіальне), яке не могло бути відчужене від аристократичного роду просто так. Таке землеволодіння могло відійти великому князю/господарю: 1) як *виморочена* власність, яка втратила прямих нащадків; 2) як покарання за зраду; 3) у разі переходу на службу до іншо-

¹⁸¹ Келембет С. Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII — початок XVI століть.— Кременчук, 2017. Княгиня Вінницька та її зять Гринько Соколецький.— С. 61, 78; Саввов Р. В. Про існування Вінницького уділу в Подільському князівстві // Вінниччина: Минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 22 жовтня 2009 р. До 360-річчя утворення Української Козацької держави.— Вінниця, 2009.— С. 184—189.

¹⁸² Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві —1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал (Київ).— 2009.— № 5.— С. 37—38.

¹⁸³ Груша А. Невядома грамота Фёдора Карыятавіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд.— Мінск, 2001.— Т. 8, сш. 1/2.— С. 132; „Для лепшого твердосці...“: Пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Князства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391—1566 гг.) / Уклад.: Я. С. Глінскі, А. А. Жлутка, Д. В. Лісейчык.— Мінск, 2018.— С. 23—24.

го володаря. Зокрема, у тому ж привілеї подільських князів Федора і Костянтина Коріатовичів на Сокілець Гринькові Соколецькому зазначено: „А пак бы пану Гринькови не любилося бы ему в нас служит, тогда панъ Гринько можетъ тотъ городъ Соколецъ и то все свое выслужѣнье, што ж на семь листѣ написано, есть вольно ему в том — можетъ продати, застави и на смертної постели отдати, кому жъ хочет с нашею волею, доложив ся нас, своего господаря, съ отпущеньемъ, поклонився можетъ ити куды хочет“¹⁸⁴. Як бачимо, пан Гринько міг розпорядитися спадщиною і вислугою по-різному: і продати, і передати нащадкам за заповітом, і повернути назад верховному володарю (господарю Подільської землі) у разі відмови йому служити. Однак радше це більшою мірою стосувалося данини на Сокілець, а не маєтків віна княгині Андріанової Вінницької. При цьому його володіння були захищені імунітетом верховного володаря. Але що сталося після вигнання князів Коріатовичів з Подільської землі і які правові наслідки це потягнуло щодо володінь Гринька Соколецького, судити важко. У цей ранній період литовсько-руської доби на Поділлі ми маємо ще чимало білих плям, які не дають змогу з'ясувати сутнісні і фактографічні питання феодального землеволодіння — як родового спадкового, так і службового рицарського: в якому співвідношенні вони перебували в конкретному випадку персональних біографій представників феодальної знаті та рядового рицарства і де проходила та межа, яка відрізняла їх одне від одного у площині ієрархії верховного володаря.

Гринько Соколецький. 1374 р., з перших збережених надань князів Коріатовичів на Поділлі Гринько Соколецький фігурує як червоногородський воєвода, але ще без відтопонімичного прізвища Соколецький. 1375 р. Гринько з титулом „пан“ уперше виступає на уряді подільського старости в акті надання подільського князя Олександра Коріатовича місту Кам'янцю (Подільському)¹⁸⁵. 1375 р., у Смотричі, „староста подольський“ пан Гринько засвідчує надання князем Олександром Коріатовичем данини і різних пільг домініканському Смотрицькому монастирю¹⁸⁶. Соколецьким Гринько став, отримавши від князів Коріатовичів Соколецьку волость (колишня „Соколецька тьма“ Подільського улусу з ханських ярликів Менглі-Гірея Казимиру IV). Однак, коли саме Гринько набув Соколецьку волость, достеменно невідомо, оскільки 1391 р. він отримав, по суті, підтвердження прав на цю волость від князів Костянтина і Федора Коріатовичів, що сталося після спалення Соколецького замку і знищення документів — первинних надань князів Коріатовичів на Соколецьку волость. В акті 1391 р. прямо вказано, що Гринько Соколецький володів Соколицем з волостью раніше, отримавши її від старших братів князів Коріатовичів. Звідси можемо припустити, що її він отримав десь між 1375—1380 рр., тобто до часу смерті 1380 р. подільського господаря, князя Олександра Коріатовича.

¹⁸⁴ Груша А. Невядома грамота Федора Карыятавіча за 1391 г. ...— С. 132; „Для лепшое твердости...“— С. 24.

¹⁸⁵ Михайловський В. М. Еластична спільнота...— С. 34, 37—38, 43.

¹⁸⁶ Розов В. Українські грамоти. Том перший XIV і перша половина XV в.— К., 1928.— С. 19—20: „А сведци на то: Гринко пан староста подольский, смотрицкий воєвода, Рогозка, Прокопъ, Семенко Карабчиевський“ (1375 р., березня 17. Смотрич. Данина подільського князя Олександра Коріатовича Смотрицькому монастирю на млин і різні пільги); Михайловський В. М. Еластична спільнота...— С. 38.

1388 р. Гринько Соколецький виступив свідком данини князів Коріатовичів Немирі Бакотському на Бакоту¹⁸⁷. На думку В. Михайловського, пан Гринько Соколецький, як і пан Немира, належали до „старих боярських родів, які посідали чільне місце у структурі Галицько-Волинської держави до середини XIV ст., перейшовши у категорію родин, що фіксуються з означенням „пан“¹⁸⁸. Вони належали до найближчого рицарського кола довірених князівських рицарів (слуг). Питанням залишається, що сталося із Соколецькою волостю і анклавом вінницьких володінь Гринька Соколецького після вигнання з Поділля князів Коріатовичів 1393 р. За легендарними (літописними) даними, викладеними польсько-литовським істориком Мацеєм Стрийковським (1577, 1582), після втечі князя Федора Коріатовича з Подільської землі 1393 р. місто Вінниця разом з Кременцем, Брацлавом і Сокильцем надано князю Дмитрові-Корибуту Ольгердовичу, якого Владислав II Ягайло і Вітовт перемістили з Чернігово-Сіверського князівства¹⁸⁹. У нових східноподільських володіннях легендарний предок князів Вишневецьких, Збаразьких, Порицьких і Воронєцьких¹⁹⁰ князь Дмитро-Корибут прокнязував до своєї смерті 1404 р.¹⁹¹ Найімовірніше, певні зміни у розподілі землевласницьких прав на маєтки Гринька Соколецького могли відбутися і за часів володіння Вінницею і Сокильцем князем Дмитром-Корибутом протягом 1393—1404 рр.*, оскільки Сокилець був наданий йому одразу, а отже, Гринько Соколецький втратив на нього право, чого ми не можемо сказати про долю маєтків Вінницької волости з *віна* княгині Вінницької. Гринько Соколецький мав би присягнути польському королю Владиславу II Ягайлові, як це робили литовські і руські князі й пани після Городельської унії 1385 р. (як володарю і спадкоємцю Русі згідно з титулом „Russieque dominus et

¹⁸⁷ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej // Teki Krakowskie.— Kraków, 1997.— T. V: Prace ofiarowane Franciszkowi Sikorze z okazji sześćdziesięciolecia urodzin.— S. 155—176 (1388 р. Привілей князів Костянтина і Федора Коріатовичів Немирі Бакотському на Бакоту з волостю під умовами служби.— S. 170—171).

¹⁸⁸ Михайловський В. М. Еластична спільнота...— С. 33, 277—278. Додамо, що титул „пан“ на руських (українських і білоруських) землях відповідав європейському титулу „барон“.

¹⁸⁹ Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego.— Warszawa, 1978.— S. 325—326; його ж. Kronika Polska, Litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— T. I.— S. XLV—XLVI, (21), 239, 318.

¹⁹⁰ Переконливу версію про походження цих князів від відгалуження чернігівських Ольговичів див. у працях Станіслава Келембета: Келембет С. Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII — початок XVI століть.— Кременчук, 2017; його ж. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі — нащадки чернігівських Ольговичів? // Сіверянський літопис.— 2016.— № 3 (129).— С. 3—17; його ж. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі — Гедиміновичі чи ні? // Культура народів Причорномор'я.— 2009.— № 162.— С. 111—118; його ж. Походження князів Несвізьких, Збаразьких та Вишневецьких // Там само.— № 164.— С. 75—77.

¹⁹¹ Tęgowski J. Olgierdowicze, Drucy i Holszańscy, czyli jeszcze w sprawie pochodzenia Zofii Holszańskiej i o rodzinie Korybuta Olgierdowicza // Colloquia Russica.— Kaunas; Kraków, 2013.— Series II.— Vol. 2.— S. 219—220; Келембет С. Дмитро-Корибут Ольгердович — перший литовський князь південної Сіверщини // Сіверянський літопис.— 2016.— № 5.— С. 13—34.

* Якщо це не було пізнішим легендаруванням подій від М. Стрийковського на утвердження легенди про походження князів Збаразьких і Вишневецьких від князя Корибута.

heres“, який увійшов до титулу польських королів після завоювання Руського королівства Казимиром III).

Можемо припустити, що родова аристократія зберегла своє землеволодіння, зокрема у Вінницькій волості/повіті. Проте це не дає підстав робити остаточний висновок про власницький статус поселень Вінницької волости. Однак у правовому плані вони мали особливий правовий статус, оскільки місто і замок Вінниця разом з волостю були **вийняті** з юрисдикції Спитка з Мельштина як володаря Поділля у 1395—1399 рр.¹⁹² Вінниця разом з Межибожем і Божьком, згідно з надавчим привілеєм Спиткові на подільські замки від 13 червня 1395 р., залишилась в юрисдикції польського короля¹⁹³. А якщо виходити з гіпотези С. Келембета про те, що князі Несвізькі були споріднені з князями Вінницькими¹⁹⁴, рід яких по чоловічій лінії вигас, то стає вірогідним припущення про те, що і Гринько Соколецький міг зберегти своє право на маєтки Вінницької волости, передані йому у *віно* княгинею Андріановою Вінницькою (Микулинці, Літин, Вонячин, Дешківці, Стрижавка). А відтак, князі Несвізькі не могли в обхід Гринька Соколецького успадкувати його частку спадщини князів Вінницьких, як про це написав С. Келембет¹⁹⁵. Насамперед князі Несвізькі могли претендувати на спадщину князя Василя Вінницького (1388)¹⁹⁶, який, на думку С. Келембета, володів Вінницькою і Хмільницькою волостями¹⁹⁷. Проте так само і Гринька Соколецького треба розглядати як рівноправного спадкоємця князів Вінницьких-Божських, які володіли своєю часткою Вінницької волости. Однак згодом Гринько Соколецький або його нащадки, якщо такі були, це право на частку спадщини князів Вінницьких могли втратити на користь князів Несвізьких, які пред'явили свої права на володіння Вінницькою, Хмільницькою, Брацлавською і Кременецькою волостями 1434 р. (князь Федько Несвізький як староста кременецький і брацлавський)¹⁹⁸. Тож, цілком вірогідно, що вінницькі володіння Гринька Соколецького, принаймні за його життя, залишались під його владою на правах родового спадкового землеволодіння, оскільки після загибе-

¹⁹² Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1993 [Репринт: Київ; Львів, 1907].— Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні.— С. 89.— Прим. 1.

¹⁹³ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1887.— Т. I.— S. 18—20, 156—157.

¹⁹⁴ Келембет С. Князі Несвізькі та Збаразькі...— С. 62, 79.

¹⁹⁵ Там само.— С. 79: „Князі Вінницькі-Божські, як і Несвізькі, напевне, також походили від давніх болохівських князів і були їхніми найближчими родичами. Внаслідок цього, вірогідніше за все, десь на початку XV ст. [князі] Несвізькі й успадкували володіння Вінницьких (аналогічно тому, як у XVII ст. Вишневецькі, за правом найближчого споріднення „по мечу“, успадкували володіння вигаслих Збаразьких). Хоча не виключено також, що це успадкування відбулося внаслідок шлюбу князя Несвізького з останньою княжною Вінницькою (звичайна практика у ВКЛ)“. І далі: „Можна лише припустити, що матір'ю Федька [Несвізького] могла бути остання представниця роду князів Вінницьких, через яку він успадкував їхні володіння“.— Там само.— С. 84. На нашу думку, не слід виключати і потенційного шлюбу князів Несвізьких з донькою князя Дмитра-Корибута, герб якого перейшов у герб міста Вінниці.

¹⁹⁶ 1388 р. князь Василь Вінницький засвідчив привілей подільських князів Костянтина і Федора Коріатовичів панові Немирі на Бакоту. 1401 р., за гіпотезою Яна Тенговського, згаданий свідком документа Свидригайла для кам'янецьких домініканів як князь Василь Божський. Див.: Михайловський В. М. Еластична спільнота...— С. 42.

¹⁹⁷ Келембет С. Князі Несвізькі та Збаразькі...— С. 78.

¹⁹⁸ Там само.— С. 62.

лі Спитка з Мельштина 1399 р. у битві на Ворсклі Гринько Соколецький фігурує серед панів ради „господаря Подільської землі“ князя Свидригайла.

Як відомо, Поділля було передано князю Свидригайлу 1400 р. польським королем Владиславом II Ягайлом після загибелі Спитка з Мельштина в очікуванні його можливого повернення. Прокнязювавши на Поділлі ледве два роки, Свидригайло раптом здійснив „рокировку“ і відправився у Мальборк до тевтонців укладати з ними угоду, після чого Владислав II Ягайло відібрав у нього Поділля назад¹⁹⁹. Як слушно зазначив В. Михайловський, Свидригайло, будучи „господарем Подільської землі“, „зберіг майже ті самі практики щодо формування власного оточення [...] які існували за попередніх володарів, а саме князів Коріатовичів та Спитка з Мельштина. І навіть не через те, що не прагнув їх змінити, а тому що не знав інших“²⁰⁰. І ось, Гринько Соколецький фіксується серед свідків двох актів Свидригайла на Поділлі — для кам'янецьких францисканців 1400 р. (Hriczkone de Sokolicz) і для домініканців 1401 р. (Rincone de Sokolecz)²⁰¹. Це свідчить про тяглість місцевого прошарку панів і бояр, які зберегли свою осілість з часів князів Коріатовичів, тобто після захоплення Поділля Вітовтом і Владиславом II Ягайлом 1393 р. А увійти до панів ради нового подільського господаря Свидригайла у 1400—1402 рр. Гринько Соколецький міг лише за умов збереження своїх колишніх володінь.

Після відходу з Поділля Свидригайла не бачимо там і Гринька Соколецького, який фіксується на руських землях Корони Польської в акті від 19 жовтня 1404 р.²⁰², тобто вже після повернення Поділля польському королю і, можливо, після смерті нового володаря Вінниці князя Дмитра-Корибути (якщо він там дійсно князував). У цьому акті Гринько Соколецький постає свідком серед найвищої аристократії Руської землі і Корони Польської, будучи свідком (одним із перших у списку серед руського рицарства!) судової грамоти єпископів, урядників Польського Королівства і галицьких бояр, у спорі між польським королем Владиславом II Ягайлом і Ядвігою Пілецькою з дочкою Альжбетою за місто Тичин та Заліську волость у Сяноцькій землі. Те, що Гринько Соколецький виступає спільно з галицькими боярами/панами та ще й першим у списку, прямо доводить його походження з рядів галицького боярства, серед якого він зберіг значний авторитет²⁰³, а по-друге, непрямо вказує на ймовірну зміну його осілости після відходу Свидригайла з Подільського князівства (1402) та смерті князя Дмитра-Корибути (1404). При цьому вживання відтопоніміч-

¹⁹⁹ Михайловський В. М. Еластична спільнота...— С. 79. 2 березня 1403 р. Свидригайло ще титулував себе володарем Поділля („dominus Podolie“), підписуючи угоду з Орденем.

²⁰⁰ Там само.— С. 83.

²⁰¹ Там само.— С. 43, 79, 81.

²⁰² Там само.— С. 43; Розов В. Українські грамоти...— С. 70; Акты, относящиеся к истории Западной России.— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1: 1340—1506 гг.— С. 5.

²⁰³ Там само.— Док. № 9: 1404 р., жовтня 19 дня, в Медиці. Судова грамота єпископів, урядників Польського Королівства і галицьких бояр у спорі між польським королем Владиславом II Ягайлом і Ядвігою Пілецькою з дочкою Альжбетою щодо міста Тичин та Заліську волость у Сяноцькій землі. Після **Гринька Соколецького** зафіксовані „Грицько Кирдеевич, Волчко Преслюжич, Андрейко Бубелский, брат его Васко Тяптюков, Данило Задеревецкий, Михайло Процевич, Драгун Волошин, Костко Сонечкович, Ходко Чемерь, Юри Мошончич, брат его Васко, Волчко Кузмич, Иван Данславич, Михайло Сенкович, Костко судья премыский, Яцко судья сяноцкий, Олешко Грудкович, Васко Чорткович, Глѣб Дадкович“.

ного прізвища натякає нам на те, що Соколець міг залишатися у його володінні.

Однак ми маємо ще низку згадок про пана Гринька, але вже без відтопони́мічного прізвища, який виступив свідком підтвердження присяги молдавського воєводи і господаря Молдавської землі Олександра Доброго (1400—1432) польському королю Владиславу II Ягайлу і Короні Польській 6 жовтня 1407 р. у Львові²⁰⁴. В. Михайловський висловив обережне припущення про можливу тотожність цього пана Гринька, який засвідчував присягу молдавського воєводи в числі його „землян, панов молдавских“ (26 осіб) з Гриньком Соколецьким, який, на його думку, тим самим здійснив політичну еміграцію у сусіднє князівство²⁰⁵. Засвідчення присяги молдавського воєводи у Львові може свідчити про те, що пан Гринько почав служити новому володарю, отримавши від нього посілости в Молдавському князівстві²⁰⁶. Саме від 1407 і аж до 1425 р. пан Гринько регулярно фігурує у надавчих актах молдавського воєводи О. Доброго, одним із перших серед молдавських бояр засвідчуючи своєю печаткою документи з типовою формулою „вѣра пана Гринькова“ або „вѣра пана Гринькова и дѣти его“²⁰⁷. А це може вказувати на його новий шлюб та нащадків від

²⁰⁴ Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XVI вв. / Собр. В. А. Уляницкий // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете.— Москва, 1887.— Кн. 3.— С. 16.— № 19, а також пан Гринько згадується під 1421 р. Від 1421 р. запис сестрі Вітовта і колишній дружині О. Доброго Римгалі на місто Серет і Волховець.— С. 26.— № 25.

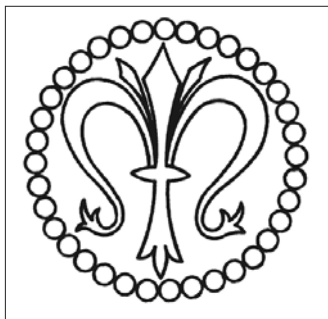
²⁰⁵ Михайловський В. М. Еластична спільнота.— С. 43. Щоправда, В. Михайловський побачив суперечність цього нового підданства пана Гринька (вже не Соколецького) з фактом його участі в судовій процедурі 1404 р. у справі Ядвіги Пілецької серед представників руського зем'янства Корони Польської (див. раніше).

²⁰⁶ З огляду на те, що молдавські воєводи були у кровному зв'язку з князями Коріатовичами, дружина молдавського господаря Юги Безногого Анастасія, за припущенням Я. Тенговського, була з роду князів Коріатовичів. За іншою версією, Юга Безногий був тим самим князем Юрієм Коріатовичем, який перед 1374 р. був запрошений на Молдавське господарство і став молдавським воєводою. А донька князя Юрія Коріатовича (Юги Безногого?) Анна († 1421 р.) якраз була першою дружиною молдавського воєводи О. Доброго, до якого і перейшов на службу Гринько Соколецький. Відтак, можемо припустити, що цей перехід на службу до молдавського воєводи був протегований його першою дружиною Анною. Та й сам пан Гринько міг покласти на особисті зв'язки з молдавськими воєводами (Петро Мушатич, князь Юрій Коріатович та ін.), які могли виникнути ще зі середини 1370-х рр., коли він служив князям Коріатовичам червогородським воєводою, а згодом подільським старостою. Для молодого володаря Молдавії постать Гринька Соколецького могла сприйматись як поважна й авторитетна, з огляду на його вік та досвід служби подільським старостою. До речі, саме з ім'ям О. Доброго пов'язують утворення державної ради („панів-ради“) у Молдавському господарстві, який у своїй діяльності волів спиратися на досвідчених політичних діячів.

²⁰⁷ Documenta Romaniae Historica. A. Moldova / Volum intocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi.— Bukurești, 1975.— Vol. I (1384—1448). Пан Гринько фігурує в актах: 8 березня 1407 р. в Сучаві.— С. 31.— № 22; 28 січня 1409 р. в Сучаві.— С. 35.— № 24; 18 листопада 1409 р. в Сучаві.— С. 39.— № 27; 22 вересня 1411 р. в Сучаві.— С. 43.— № 30; тоді ж.— С. 44.— № 31; 5 квітня 1412 р. в Сучаві.— С. 48.— № 34; 2 серпня 1414 р. в Сучаві.— С. 52.— № 37; 1414—1419 рр.— С. 55.— № 39; 12 липня 1415 р.— С. 60.— № 41; 25 квітня 1420 р. в Сучаві.— С. 67.— № 47; 13 грудня 1421 р. в Сучаві.— С. 69.— № 48; 12 березня 1422 р. у Німцях.— С. 73.— № 50; 20 серпня 1422 р.— С. 75.— № 51; 22 грудня 1422 р.— С. 76.— № 52; 12 березня 1423 р. у Сучаві.— С. 78.— № 53; 31 березня 1423 р. у Сучаві.— С. 79.— № 54; 16 лютого 1424 р. у Сучаві.— С. 82.— № 56; 4 вересня 1424—1425 рр. у Сучаві.— С. 84.— № 58; 30 січня 1425 р. у Сучаві.— С. 86.— № 60; 12 травня 1425 р. у Сучаві.— С. 88.— № 61; [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://rus.scribd.com/document/359312733/A-1>— Documenta-Romaniae-Historica-Moldova-1384—1448

іншої дружини. 1425 р. можна вважати останнім роком життя Гринька Соколецького, оскільки його ім'я зникає з переліку свідків у надавчих актах О. Доброго наступних років. На момент смерти пан Гринько міг мати 70—75 років, присвятивши з них близько 50 років службовій кар'єрі, якщо відрховувати її з 1374 р., коли він став червоногородським воєводою князів Коріатовичів.

У момент завершення роботи завдяки О. Однороженку вперше вдалося виявити та ідентифікувати герб пана Гринька Соколецького „Лілія“ з його особової печатки в актах молдавського воєводи О. Доброго, яку О. Однороженко виявив у „Головному архіві давніх актів“ у Варшаві.

6. Печатка Гринька Соколецького, пана радного (1407—1425) молдавського воєводи Олександра Доброго (1400—1432) (прорис Олега Однороженка)²⁰⁸

Очевидно, що йдеться про герб, подібний до герба Кирдейовичів „Три лілії“, який був наданий їхньому предкові Кирдею угорським королем Людовиком Анжуйським 1377 р. за військову звитягу в битві під час облоги Белза²⁰⁹. Було б дуже спокусливо припустити, що і Гринько Соколецький також міг отримати свій герб від угорського короля, проте, на думку О. Однороженка, „лілію уживало багато руських родів, і не лише на печатках кінця XIV — початку XV ст., але й на боярських печатках першої половини XIV ст., що ніяк не було пов'язано з Людовиком“*. Герб Гринька Соколецького доводить також і те, що Микулинські, які користувалися іншими гербами, не були його нащадками.

Таким чином, можемо зробити попередній висновок про те, що Гринько Соколецький, найімовірніше, за власним бажанням втратив свої володіння на Східному Поділлі, перейшовши на службу до молдавського воєводи О. Доброго, причому не тільки Соколецьку волость, але й маєтки з *віна* княгині Андріанової Вінницької. Однак це сталося не одразу після вигнання князів Коріатовичів з Подільської землі, а лише після відібрання Поділля у Свидригайла польським королем Владиславом II Ягайлом 1402 р.

²⁰⁸ Печатка від [6. X. 1407]—13. XII. 1421: Блазування: „В полі печатки лілія“. Опис печатки: кругла, розмір 15 мм. Зберігається: AGAD w Warszawie, perg. 5304 (6. X. 1407, „панъ Гринко“, стерта); Там само.— Perg. 5308 (13. XII. 1421, „панъ Гринко“). Сердечно дякуємо О. Однороженку за надання цієї унікальної інформації до статті.

²⁰⁹ Однороженко О. Геральдика Кирдійовичів // Студії і матеріали з історії Волині. 2018 / Під ред. В. Собчука.— Кременець, 2019.— С. 47—48; Paprocki B. Gniazdo Cnoty...— S. 1125; його ж. Herby rycerstwa polskiego...— S. 700; Polaczkówna H. Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenau w Paryżu // Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— Lwów, 1927.— Т. 1.— С. 43; Поліщук В. Перший маршалок Волинської землі (1463—1486) Олізар Шилович з роду Кірдевичів: від геральдичної легенди до місця в соціальній ієрархії // Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко.— К., 2012.— С. 189—195.

* З особистого листування.

Микулинці

Видається дуже цікавим, що назва північно-східноподільського поселення Микулинців є дублюванням назви галицьких Микулинців²¹⁰. Можна згадати й інші поселення на Поділлі, назви яких були перенесені з Руського королівства (Галицько-Волинського князівства). Наприклад, поселення Звенигород у Галичині (Руське королівство) взагалі було розташоване по сусідству з галицькими Микулинцями, і Звенигород* на Східному Поділлі; Синьовідськ — у Галичині (Руське королівство) і подільській Сині Води**.

Східноподільське поселення Микулинці та Почапинці, на думку В. Отомановського, виникли за часів колонізації Середнього Побожжя у передтатарські часи (до середини XIII ст.). В. Отомановський зараховував мастки Микулинських до найдавніших осад Вінницького повіту, які з'явилися ще до появи Вінниці і до приходу князів Коріатовичів²¹¹. Це пояснює трансліцію назв поселення Микулинці (але не Почапинці) з Галицьких земель Русі, адже в період ординського панування, коли Середнє Побожжя політично відійшло до Болохівської землі, така трансліція назв була менш імовірною. Проте не можна виключати і утворення Микулинців під час колонізації Поділля русинами з Руського королівства після його захоплення Кораною Польською у другій половині XIV ст. Тож, найімовірніше, Микулинці могли виникнути під час формування Подільського князівства князів Коріатовичів в останній третині XIV ст. (1363—1394). Саме на той період припали карколомні соціально-політичні трансформації регіону, пов'язані з епідемією „Чорної смерті“ (1346, 1364—1367)²¹², хронологія сплаху якої на руських і ординських землях дивним чином збіглася із захопленням Руського королівства польським королем Кази-

²¹⁰ Літописний Микулин уперше згадується 1096 р. в „Повчанні Володимира Мономаха“. У другій половині XI ст. поселення входило до Теробовлянського, а від 1140-х рр.— до Галицького, від 1199 р.— Галицько-Волинського князівства. Через Микулин, який був значним населеним пунктом, проходив важливий торговельний шлях з Галича до Києва. 1202 р. київський князь Рюрик Ростиславич неподалік Микулинців бився з галицькими і володимирськими боярами. Після 1387 р. у складі Галицької землі Польської Корони фігурує під зміненою назвою Микулинці (польсь. Mikulińce). З 1434 р. у складі Галицької землі Микулинці увійшли до новоствореного Руського воеводства Польської Корони. 1459 р. Микулинцями володів пан Грицько Кірдейович. Нині Микулинці — селище міського типу (смт) в Теробовлянському районі Тернопільської області на річці Серет. Див.: Мельничук Б., Ониськів Т., Уніят В. Микулинці // Тернопільський енциклопедичний словник: У 4 т. / Редкол.: Г. Яворський та ін.— Тернопіль, 2008.— Т. 3: П—Я.— С. 513—514; Котляр М. Ф., Головка В. В. Микулинці // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.— К., 2009.— Т. 6: Ла—Ми.— С. 658; Mikulińce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...— Т. VI.— S. 412; Історія міст і сіл УРСР, Тернопільська область.— К., 1973; Мапа: Микулинці у складі Галицького князівства.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Галицьке_князівство#/media/Файл:Galicia_land.png; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Микулинці>

* Сучасний районний центр Звенигородка Черкаської обл., Україна. Уряд звенигородського старости поєднувався з урядом брацлавського і вінницького старости з кінця XV ст., коли всіма трьома урядами володів князь К.-І. Острозький. Після 1517 р. подільський Звенигород спалено татарами і поселення знелюднило, а уряд припинив вживатися в титулатурі брацлавських і вінницьких старост (в одній особі).

** Легендарне місце битви з татарами біля Синіх Вод 1369 р. (сучасна Кіровоградська обл., Україна).

²¹¹ Отомановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 61.

²¹² Хайдаров Т. Ф. Епоха Чорної смерті в Золотій Орде.— Казань, 2018.— С. 7.

миром III (1349), Синьоводською битвою 1363 р. та загалом з політичною кризою у Золотій Орді („Великою замятнею“), що певною мірою призвело до колонізації Поділля і Молдавії (Русо-Валахії) вихідцями з Руського королівства у другій половині XIV ст.

Підсумовуючи дослідження, зазначимо: по-перше, початкова історія поселення Микулинці на Брацлавщині у литовський період історії України тісно пов'язана з володінням та політичною біографією вихідця з галицького боярства пана Гринька Соколецького, діяльність якого припала на останню чверть XIV — перші роки XV ст. і була пов'язана з його службою на Поділлі князям Коріатовичам, а згодом короткий час — „господарю Подільської землі“ князю Свидригайлу, після якого він перейшов на службу до молдавського воеводи Олександра Доброго, втративши свої володіння на Поділлі.

Усі мастки з *віна* княгині Вінницької можна віднести до ранніх подільських поселень, які формували Вінницьку волость/повіт/districtus (Микулинці, Літин, Вонячин, Дешківці, Стрижавка) під управлінням нащадків болохівських князів руського походження. Два з цих поселень Вінницької волости — *Микулинці* і *Стрижавка*, фігурують серед землеволодінь брацлавської шляхти Микулинських і Стрижовських, які втратили свої масткові документи в пожежі Вінницького замку 8 жовтня 1580 р. На середину — другу половину XVI ст. *Микулинцями* володіли Микулинські; мастком *Стрижавкою* володів Гнівош Стрижовський²¹³, *Дешківці* (*Дашківці*) належали шляхетському роду Дешковських²¹⁴, *Літин* — шляхетському роду Кмітичів-Олександровичів²¹⁵; *Вонячин*²¹⁶ залишався у господарській юрисдикції і надавався великим князем литовським у тимчасове держання (*tenuta*) за службу.

По-друге, історію Микулинців слід розглядати в контексті політичної історії Вінницької волости та володіння князів Вінницьких і Несвізьких на Східному Поділлі у першій третині XV ст.— до 1435 р., зокрема, політичної біографії князя Федька Несвізького († 1435 р.), який у 1431—1434 рр. був подільським старостою на боці Свидригайла в його династичній війні із Сигізмундом Кейстутовичем, який захопив литовський престіл у Вільні (1432), та Польською Короною. Князь Федько Несвізький у своїй першій присяжній грамоті від 7 вересня 1434 р. новому польському королю Владиславові III Варненчику заявив свої спадкові права на Кременецьку, Збаразьку, Вінницьку і Хмільницьку волості та право вислуги на Соколець, а також на інші володіння („што тыми разы суть оу моемъ держанью“)²¹⁷. Саме з цього погляду стає сумнівним надання Вітовта між 1411—1430 рр. на Микулинці (з присілками Борків, Новоселиця, Ріг) і

²¹³ Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 328; Оттомановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 69, 73, 241—243; Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди // Киевская старина.— 1889.— Т. XXV.— С. 532—547.

²¹⁴ Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 342; *Źródła dziejowe*.— Т. XXII.— S. 619, 625; Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561—1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2004.— Вип. 8—9.— С. 275—277.

²¹⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 177—179; Літвін Г. Панські роди Брацлавщини. Майновий статус.— С. 326.

²¹⁶ Оттомановський В. Вінниця в XIV—XVII ст. ...— С. 73.

²¹⁷ Розов В. Українські грамоти...— С. 130.— № 71 (Перша присяжна грамота 7 вересня 1434 р. Кременець); Там само.— С. 132.— № 72 (Друга присяжна грамота першої

Почапінці Богданові Микулинському, як про це заявлено в нарації підтвердного привілею Сигізмунда Старого Олехнові Івановичу Микулинському 1531 р. (див. реґест).

По-третє, у цій нарації, яка прописана за топосами легендарного родоводу, масток Микулинці фігурує разом з трьома присілками, які навряд чи ще існували на початку XV ст.; а по-друге, згідно з тією ж нарацією, Микулинці були надані разом з Почапінцями за часів Вітовта, тобто між 1411—1430 рр. Важливим є і те, що Почапінців немає серед масткового комплексу княгині Андріанової Вінницької, записаного у *віно* Гринькові Соколецькому. Це наводить на думку, що надання Микулинців і Почапінців **спільним наданням** відбулось значно пізніше часів Вітовта* — вже після розпорошення і перепідпорядкування спадщини Гринька Соколецького, проте не раніше 1435 р., тобто після смерті колишнього подільського старости великого князя Свидригайла князя Федька Несвізького. Саме він міг акумулювати у своїх руках володіння Вінницької волости та вислугу на Сокілець, успадкувавши тим самим володіння князів Вінницьких і Божських (болохівських князів руського походження) та землі Гринька Соколецького (якщо у нього не було нащадків).

Чому ж смерть князя Федька Несвізького стала, на нашу думку, рубіконом переділу власности? Визначальним тут є те, що подільський староста під час бойових дій з поляками на Поділлі як ключова фігура у протистоянні за доносом ворогів (?) був запідозрений в організації змови проти Свидригайла, ставши в очах останнього зрадником, який перейшов на бік Польської Корони. Князь Федько Несвізький був заарештований Свидригайлом та незабаром визволений поляками**, після чого запрягся служити польському королю за умови збереження титулів і володінь²¹⁸. Тому Свидригайло з повним правом міг анулювати спадкове землеволодіння князя Федька Несвізького²¹⁹ як зрадника, особливо після його швидкої смерті, яка сталася невдовзі (1435), і почати роздавати ці землі своїм васалам і рицарям за службу²²⁰.

половини квітня 1435 р., с. Черняхів (Чернихов) Збараської волости); Полехов С. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века.— Москва, 2015.— С. 386; Келембет С. Князі Несвізькі та Збараські...— С. 101—103.

* Відтак, інформацію, зафіксовану у привілеях Микулинських з видання „Грамоты великих князей литовских з 1390 по 1569 год“, слід сприймати як легендарну і сфабриковану у пізніший час.

** Князя Федька Несвізького звільнено з ув'язнення за сприяння генерального руського (львівського) старости Вінцентія Шамотульського і галицького старости Михайла Буцацького, з якими роком раніше подільський староста князь Федько Несвізький укладав сепаратне перемир'я.

²¹⁸ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Т. II.— S. 101—102, 194.

²¹⁹ На початку 1436 р. Брацлавський і Кременецький повіти були повернуті під владу Свидригайла, який своїм намісником призначив Івашка Монивидовича. До Свидригайла також відійшли і родові володіння князя Федька Несвізького. Таким чином, Хмільницьку і Вінницьку волості для князів Несвізьких втрачено остаточно. Див.: Келембет С. Князі Несвізькі та Збараські...— С. 106; Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430—1437 // Historia vero testis temporum: Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Krzysztofowi Vaczkowskiemu w 70 rocznicę urodzin.— Kraków, 2008.— S. 675—714; Полехов С. Наследники Витовта...— С. 384—386.

²²⁰ Надання Свидригайла у Кременецькій волості: 1439 р., лютого 4. Луцьк. Привілея великого князя литовського і руського Свидригайла кухмістрові Петру Мишці село Борщанку, селище Кандитов і Дідов Ліс у Кременецькому повіті під запис суми 400 кіп широк-

По-четверте, окремого розгляду потребує вивчення землевласницької історії маєтків Гринька Соколецького (Микулинці, Стрижавка, Літин, Дешківці, Вонячин) у подальший період — від другої половини XV і до початку XVII ст., коли ними володіли представники брацлавської (вінницької) шляхти, причому володіли цими маєтками за привілеями від різних володарів і з різного часу. Тільки провівши такі додаткові дослідження джерел шляхетського землеволодіння на землях князів Вінницьких після династичної війни Корони Польської та князів Гедиміновичів за руські землі (1432—1438), вдасться наблизитися до розв'язання питання спадщини Гринька Соколецького (чи земель князів Вінницьких) та процесу передачі цих земель брацлавським (вінницьким) зем'янам, у тому числі й Микулинським, протягом XV ст. На даний час етапи і хронологія роздачі земель Вінницької волости/повіту місцевій шляхті залишаються нез'ясованими, а тому і висновок щодо набуття Микулинськими своїх маєтків робити завчасно. Поки що невідомо, як і за яких обставин ці землі опинилися в руках нових привілейованих землевласників, які через 100—200 років (наприкінці XVI ст.) зберігали у своїх шляхетських архівах* привілеї великого князя київського Володимира Ольгердовича (умовно після 1363—1394 рр.) (Стрижовські), великих князів литовських Вітовта (1410—1430) (Бушинські, Красносельські, Кропивницькі, Козарови, Короткі, Ободенські, Слупиці, Чечелі, Яцковські), Свидригайла (1430—1452) (Микулинські), Казимира IV (1440—1492) (Микулинські, Красносельські, Кропивницькі, Стрижовські, Яцковські), великого князя київського Олександра Володимировича (Стрижовські), великого князя київського Семена Олельковича (1440—1470) (Дешковські²²¹, Ободенські) для засвідчення своїх спадкових прав на отчинні землі**.

ких грошів. „А при том были свѣдѣки, наша рада: панъ Монивидъ, староста подольский и кременецкий, а панъ Юрша, воевода киевский; а панъ Ян Войницкий, староста луцкий и олеский; а панъ Юрий, маршалок нашъ; а панъ Хохлевский; а панъ Иванъ Гулевичъ; панъ [Иван] Козарин, маршалокъ Луцкое земли; а панъ Маско Гулевич; а панъ Иванъ Волотовичъ; а панъ Иванъ Чорный; а панъ Иванко Мукосеевич [...] Приказъ князя Борисова подканцлерого, а пана Семашковъ. Многогрешный Иснакаръ (Снакаръ), писалъ привилей“. Датування у публікації 1408 р. помилкове. Индикт 1 (1. 09. 1438—31. 08. 1439), лютий місяць припадає на 1439 р. Опубл.: Athenaeum.— Wilno, 1842.— Т. II.— S. 26; Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— С. 5—6.— № 3. Згадки надань Свидригайла у Хмельницькій волості та Збараського замку після 1435 р.: Михайловський В. М. Еластична спільнота...— С. 82; Келембет С. Князі Несвізькі та Збараські...— С. 106; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. I.— S. 35.— N XXXVI.— 1438 р., вересня 2. Острог. Привілей великого князя Свидригайла Григорію (Гринькові) Стреченовичу на Беликівці і Слобідку у Лeticівському повіті на вічність, під умовами запису 300 кіп широких грошів. Свідки пани-рада: „владыка луцкий Феодосий; а пан Монивид, староста подольский и кременецкий; а князь Василей Андреевич, маршалок нашъ; а пан Окушко Толкачевич; ... А пана Семашков приказъ. Писал многогрешный Снакаръ, великого князя писарь“.

* Власне, у Вінницькому замку на час військової служби, де вони і згоріли у пожежі 5 жовтня 1580 р. Див. раніше.

²²¹ Дешковські не заявляли про втрату своїх документів унаслідок пожежі Вінницького замку 1580 р. Цей привілей опубліковано в: Акты Литовской метрики / Собраны Ф. И. Леонтовичем.— Варшава, 1896.— Т. I.— Вып. 1 (1413—1498).— С. 78. Привілей великого князя київського Семена Олельковича своєму слугі Михнові на „село Дешковцы у Веницком повіте“.

** Як бачимо, унікальність привілею Свидригайла для Микулинських проявилась ще і в тому, що вони були єдиними серед погорільців з числа брацлавської шляхти, хто мав привілей від Свидригайла.

По-п'яте, плутане іменування Олехна Микулинського по батькові у документах 1523, 1530, 1531, 1545 рр., в яких його називали то Угринович, то Супрунович, то Іванович і який нібито підтвердив попередні привілеї Свидригайла і Казимира IV на маєтки Микулинських у Сигізмунда Старого (1531), що згоріли в пожежі Вінницького замку 1580 р., а згодом, через 134 роки, були облятовані до летишівських ґродських книг (!), насправді промовляє про історію іншого часу, коли у нащадків виникла потреба в юридичному обґрунтуванні своїх землевласницьких прав за браком оригінальних документів. Однак це стосується теми вже іншого дослідження.

Volodymyr POLISHCHUK

**THE MYKULYNSKYI NOBLE FAMILY IN EASTERN PODILLIA
IN THE 15TH TO EARLY 17TH CENTURIES:
GENEALOGY AND HERITAGE ISSUES
OF MYKULYNTSI FROM HRYNKO SOKOLETSKYI,
PODILLIA STAROSTA OF PRINCES KORiatOVYCH**

The article examines the genealogy and land tenure of the Mykulynskiy noble family, who owned estates in Vinnytsia County of Bratslav Voivodeship (the county until 1566). The starting point of consideration was the estate privileges of Švitrigaila and Kazimierz, which were destroyed by the fire in Vinnytsia Castle in 1580, but at the early 18th century appeared to be introduced in Letychiv city books, and in 1869 were published by V. Antonovych and K. Kozlovskiy in the publication „Letters of the Great Princes of Lithuania from 1390 to 1569“. A hypothesis has been put forward about the false nature of Švitrigaila's published privileges for the Mykulynskiy family. The genealogy of the Mykulynskiy family is traced in detail on the basis of audit sources and estate deeds and registers of the 15th to early 17th centuries.

Biograms of individual members of the family of the last third of the 16th century, who still kept the originals of the privileges of Švitrigaila and Kazimierz, were reconstructed. According to the sphragistic monuments of the 16th century and heraldic works of the Polish and Lithuanian Commonwealth of the 17th and 18th centuries, the Mykulynskiy coat of arms and its variations are analyzed. The land ownership history of Mykulyntsi estate, which, in the last third of the 14th and early 15th centuries, before the Mykulynskiy family, was owned by Hrynko Sokoletskiy, Podillia starosta of Princes Koriatovych, is traced. The article substantiates the hypothesis of the probable transition of Mykulyntsi estate together with other Vinnytsia possessions at the early 15th century of into the hands of the Princes of Nesvizh, who lost them during the dynastic war in the Grand Duchy of Lithuania (1432—1438), which led to the further distribution of land to landowners (boyars-gentry) for knightly service in Bratslav county at Vinnytsia Castle.

Олександр ПЕТРЕНКО

ЦЕХОВІ СТАТУТИ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Цехове ремесло в містах Брацлавського і Подільського воєводств ХVІІІ ст. малодосліджене¹ через бідність відповідних джерел². Особливо далася взнаки майже повна втрата актових судово-адміністративних книг ХVІІІ ст. під час Другої світової війни. Певне розширення джерельної бази зазначеної тематики стало можливим завдяки ретельному опрацюванню актових книг та матеріалів окремих судових проваджень земських судів³ та магістратів Подільської губернії першої третини ХІХ ст.,

¹ Діяльність цехів в Україні ґрунтовно опрацював у своїй монографії Петро Клименко. На основі аналізу статутів та цехових книг автор дослідив організаційне становище цехів на Правобережній і Лівобережній Україні. Він, однак, користувався документами цехів лише великих, здебільшого державних міст — Києва, Кам'яця-Подільського, Летичева, Полтави та ін. (Клименко П. В. Цехи в Україні.— К., 1929.— Т. 1.— Вип. 1.— ХС + 199 с.). Діяльність цехів простежується і в працях Олексія Барановича стосовно м. Старого Костянтинова, та цехові статuti залишилися поза його увагою (Баранович О. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історико-філологічного відділу.— К., 1928.— Кн. ХVІІ.— С. 1—63; його ж. Упадок города Речи Посполитой // Вопросы истории.— 1947.— № 8.— С. 30—49). Юхим Сіцінський описав релікти цехової організації в містах і містечках Подільської губернії Кам'яці-Подільському, Меджибожі, Сатанові, Балті, Янові, Хмільнику, Дунаївцях, Миколаєві, Шаргороді, Могилеві, Браїлові, Теплику, Зінькові, які подекуди на той час ще існували або порівняно недавно зникли. Водночас він опублікував цехові статuti Кам'яця-Подільського (6), Меджибожа (5), Сатанова (4), в тому числі й ХVІІІ ст. (Матеріали для історії цехов в Подоліи / Протоиерея Е. Сецинського // Труды Подольского церковного историко-археологического общества.— Каменец-Подольский, 1904.— Вып. 10.— С. 417—494). Частково дослідили історію цехового устрою королівських міст Вінниці й Брацлава Валентин Отамановський та Віктор Якубович (Отамановський В. Вінниця. Історичний нарис.— Вінниця, 1964; Якубович В. Матеріали для історії Брацлавського староства. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в ХVІ—ХІХ вв. // Труды Подольского историко-археологического общества.— Каменец-Подольский, 1911.— Вып. 11.— С. 1—263).

² Крім зазначених цехових статутів Подільського воєводства, видано сім статутних документів цехів приватновласницьких міст (містечок) Брацлавщини — привілей князя Александра Любомирського шевському цехові м. Юзефграда (Балти) 1777 р. (Архив Юго-Западной России.— К., 1869.— Ч. V.— Т. 1.— С. 438—439), чотири статuti цехів м. Браїлова (Петренко О. Цехові статuti м. Браїлова Брацлавського воєводства ХVІІІ століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2015.— Т. ССLXVІІІ.— С. 209—218), статuti шевсько-римарського і кравецько-кушнірського цехів містечка Томашполя (Цехова книга містечка Томашполя ХVІІІ — початку ХІХ ст. / Підгот. до друку О. Петренко.— Вінниця, 2020.— С. 214—223).

³ Діяльність земських судів на Правобережній Україні відновлено указом Павла І з 1797 р. Вони діяли на підставі старого польсько-литовського цивільного законодавства й були відкриті у кожному повітовому центрі згідно з новим адміністративно-територіальним

фонди яких зберігаються в Державному архіві Вінницької області (далі — ДАВіО) й Державному архіві Хмельницької області (далі — ДАХМО). Зокрема, виявлено цехові статути („привілеї“, „права“) таких приватних міст та містечок Східного Поділля: Браїлова, М'ястківки, Томашполя, Старої та Нової Мурафи, Чечельника, Чернівців, Уладівки і Могилева⁴. Наводимо дев'ять із них. Не враховані раніше опубліковані чотири статути міста Браїлова і два статути містечка Томашполя. Документи, що публікуються, — це засвідчені копії з оригіналів або копії з копій. Географія документів — суміжна територія Брацлавського й Подільського воєводств, яка після приєднання краю до Російської імперії наприкінці XVIII ст. й утворення Подільської губернії увійшла до її повітів: Вінницького, Могилів-Подільського, Ямпільського і Ольгопільського. Хронологія — 1730—1802 рр. Фактичний статус міста як значного центру торгівлі й ремесла з перелічених поселень мав хіба що Могилів, інші поселення були містечками.

Зміст статутів. Дідичі (або уповноважені ними особи) як надавачі прав зазначають, що хочуть мати й покращити у поселеннях звичаї і відносини, притаманні кожному місту (Могилів, Уладівка, Чечельник), які були порушені (М'ястківка). Які саме події призвели до порушення, не деталізується, але й без того зрозуміло, що мова йде про розрухи, пов'язані з козацькими війнами, татарськими нападами, турецьким володарюванням на Поділлі й згонами населення з Правобережної України, що їх здійснювала Москва, які призвели до цілковитого спустошення краю. Час надання привілеїв припадає на період активних колонізаційних процесів на півдні Правобережжя, а головне їх призначення полягало у запровадженні умов проживання в міських поселеннях, які б приваблювали людей до осідання у них. Це підтверджує привілей шевському цехові м. Могилева, у якому прибулим до міста людям гарантується п'ять років слободи.

Цехову управу має здійснювати цехмістр, якого товариство обирає за загальною згодою й в усьому має підкорятися його розпорядженням. В окремих статутах вписана норма про те, що вибір товариства має бути підтверджений замковою чи двірською зверхністю (Могилів, Уладівка). Термін повноважень цехмістра не встановлено, за винятком статуту вірменського сап'яницького цеху, про що далі. Цехмістер зобов'язаний стежити, щоб прийшли до міста ремісники без цехової згоди не працювали, й котрий би братчик хотів записати в науку ремесла хлопця, то повинен дати по одному оку воску на костел і на церкву, 2 злоті в цехову скриньку, 18 грошів цехмістрові. Цехова скринька повинна бути у старшого цехмістра, а ключ — у молодшого. Внески братерські й видатки робляться на сходці не рідше одного разу на квартал (М'ястківка). По закінченні служби (навчання) котрий би майстер хотів „визволити“ свого хлопця (провести іспит, який полягав у представленні власноручного виробу учня), то має дати в цехову скриньку 6 злотих, а цех почастиувати (Уладівка). Мурафський статут 1755 р. розрізняє навчання учня у майстра за

поділом (Петренко О. С. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797—1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення // Архіви України (Київ).— 2012.— № 1.— С. 78—110).

⁴ Петренко О. С. Цеховий устрій приватних міст та містечок Східного Поділля // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.— К., 2001.— Вип. II.— С. 127—136.

гроші й за службу. Ті ж ремісники, які фактично працюють, але не мають „визвілки“, повинні „визволитися“. Челядник або прийшлий зі сторони, який хоче вступити на науку, повинен заплатити у схожих пропорціях, почастивати цех і певний період служити молодшим. Майстри ж не повинні приймати на роботу челядника зі сторони, поки за згоди цехмістра не заплатить вступного йому і в цехову скриньку. Цехмістер судить усі справи, крім кривавих і злодійських, які належать до замкової (двірської) зверхности або магістрату (Нова Мурафа).

Усі цехові братчики зобов'язані під час урочистих свят стояти в церкві чи костелі на службі зі своїми свічками (Могилів), на похоронній процесії — з хоругвою, ярмом, марами* (Стара й Нова Мурафа). Для безпеки міста кожен повинен мати рушницю, порох і кулі (М'ястківка). Якби когось за злочин віддали на тортури або на страту, то під час виконання усі повинні бути присутніми, а вартувати не повинні, хіба щоб того вимагала нагла потреба (М'ястківка). За одруження сина або за видання заміж дочки братчик повинен почастивати цех і заплатити відступне (М'ястківка).

Під час ярмарків цеховикам дозволяли збирати штихове** від сторонніх ремісників, які торгуватимуть відповідними виробами (Могилів, М'ястківка). Ремісники ж, що мешкають по селах, належних до містечка, вважаються також членами цеху й повинні давати річний внесок готівкою і воском (Уладівка, М'ястківка). Євреї-ремісники, які живуть у містечку і займаються тим самим ремеслом, повинні давати на костел по три фунти воску (Чечельник). Цеховики не повинні притягатися до жодних повинностей і відробітків, окрім шарварків (Могилів), однак мають заплатити за користування земельним наділом чинш, визначений інвентарем (Уладівка). Цеховим братчикам дозволяється під час двох великих свят святого Миколая сичення*** меду, варіння пива і викурювання двох спустів горілки (Могилів).

Статус міщан-ремісників у статутах визначено таким чином, що він набувається після виконання певних процесуальних дій, оплати грошових сум, успішного складання іспиту (визвілки) і є персональним. Корпорація ремісників на певній території отримує протекціоністські права й відгороджується від вільної конкуренції шляхом накладення мит і зборів на вироби сторонніх ремісників, які приїжджають на торги до міста (містечка). Внутрішньо-корпоративні відносини ретельно регламентовані, а запорукою моральної чистоти членів корпорації є їхній тісний зв'язок із церквою. Цікаво, що статут шевського цеху міст Старої і Нової Мурафи забороняє братчикам робити видатки на церкву. Водночас цехові статути закладають основу для моральної деградації членів корпорацій, пов'язаної з пияцтвом, оскільки вступ учнів у науку й „визволення“ з науки й запис у майстри передбачали частування братчиків алкогольними напоями. Дідич до того мав суто фіскальний інтерес, бо алкоголь купували в його монополії у місцевого шинкаря. Однак з часом це призводило до пияцтва і спустошення цехової скриньки з цією метою (Стара і Нова Мурафа).

* Мари — ноші для перенесення мерців.

** Штихове — ярмарковий збір зі сторонніх ремісників, походить від слова „sztych“ — одне пробиття голкою тканини або шкіри під час шиття.

*** Сичення — виготовлення алкогольного напою з меду.

Порівняння цехових статутів 30-х—50-х років XVIII ст. з більш пізніми показує, що останні значно більше регламентують діяльність цехів з боку власників маєтків та обмежують свободи їх членів. Так, у статуті шевського цеху Чечельника (1784) число цеховиків обмежується 20 господарями, причому, якщо цех схоче прийняти до свого кола когось зі сторони, то повинен одного господаря виписати з цеху і перевести на панщину; хлопець, який „визволяється“, повинен заплатити до панського скарбу 6 злотих; цеховики мають платити генеральний чинш відповідно до розміру земельного наділу, відробляти шарварки, двірські даремщини*, відбувати нічну сторожу в місті. Схожі положення містять і постанови А. Будзинського шевському й ткацькому цехам м. Нової Мурафи 1802 р.

На особливу увагу заслуговує привілей Ф. С. Потоцького „національному“ вірменському сап'яницькому цехові м. Могилева-над-Дністром від 4 травня 1745 р. В преамбулі зазначено, що він написаний на основі львівського привілею 1620 р.⁵, затвердженого королем Яном Казимиром 1667 р., а згодом прийнятого за взірць для різних міст Корони. Уклали документ троє почесних господарів вірменської громади Могилева: Мануг Доникиевич, Аведик Богданович та Гжегож Гетроні 25 квітня, а 4 травня його затвердив дідич. Привілей відзначає, що цехове братство встановлюється на честь святого Георгія — просвітителя і патріарха Вірменії. Регламентування вступу учня в науку ремесла передбачає надто багато різних умовностей: „Учень, представлений майстром братським старостам і погоджений, з ними йде у костел, сповідається і, стоячи на колінах перед вівтарем святого Георгія, вписується у реєстр імен братських рукою ксьондза-настоятеля, віддавши одну гривню вписного до братства, а ремесла має вчитися у свого майстра впродовж трьох років без будь-якої іншої для себе нагороди, крім, як від вичинки кожної копи майстрових шкур собі візьме дві, а по закінченні трьох років вписується в підмайстри“. Підмайстер має відробити у свого майстра один рік за домовлену плату. Охочий записатися у майстри повинен пред'явити цеху письмове свідоцтво про своє добре походження, тобто цеховим братчиком не міг стати чоловік, народжений поза шлюбом. Інші обов'язкові умови при вступі у майстри: пред'явити письмовий документ про здобуття науки, прийняти міське право, сплатити у цехову скриньку вступне. По вступі у майстри впродовж року і шести місяців новачок не повинен засідати з братством, а лише прислуговувати старшим. Статут дає визначення того, що означає бути майстром: уміти всякий матеріал пристосовувати, виправляти замші, сап'яни, юхти, кордобани, виробляти підшви, мешти**, папуці, черевики жовті, червоні й інші товари, що належать до сап'яницького ремесла, мати власний належний верстат і табахарню.

Право встановлює внутрішній цеховий суд, а також забороняє будь-кому іншому, крім братчиків вірменського сап'яницького цеху, шити сап'янові вироби під страхом конфіскації. Цехове братство не підлягає замковій та економічній адміністрації. Цехові суми можуть витратитися ли-

* Даремщини — відробіткові повинності селян, які не враховували у панщину.

⁵ Львівський привілей 1620 р. насправді значно відрізняється (див.: Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Кап'яль.— Львів, 2013.— С. 286—293).

** Напівчеревики.

ше на позички братчикам (під 8 відсотків річних) і на „хвалу Бога“, на оздоблення могилівського вірменського костелу. Чотири рази на рік цех повинен оплачувати Літургії, а як прийде до змоги — то по дві Літургії щотижня — одну за живих, другу — за померлих братчиків. Детально розписано, які, коли і скільки разів братчики повинні читати молитви, зокрема й за процвітання і поширення католицької релігії і за знищення „схизми та ересі“. Кожен братчик повинен щороку дати на костел по 1 золотому і мати власні свічки, з якими має ходити на Літургію і цехові похорони. У костелі цех матиме власну скриню з начинням, потрібним для служб. У разі смерті незаможного братчика цех зобов'язаний його належно поховати.

Цей привілей має низку принципових відмінностей від інших. По-перше, він складений самими членами вірменської громади і представлений на затвердження дідичу. Тут маємо аналогію з королівськими містами, мешканці яких користувалися маґдебурзьким правом і були особисто вільними. Крім того, привілей засвідчує, що цех повністю незалежний від панської економії, а справа виборів цехмістрів і суду винятково його внутрішня прерогатива. По-друге, за цехом застерігається повна монополія на виробництво і збут сап'янових виробів у Могилеві з правом конфіскації в порушника. Для дотримання цієї монополії економія дідича зобов'язана чинити „екзекуцію“.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

24 лютого 1730 р. Могилів.— Право (статут) графа Станіслава Потоцького цехові шевців міста Могилева

Oblata prawa, od j[asnie] w[ielmożnych] Potockich cechowi kunsztu szewskiego mohylowskiego danego.

Roku tysiąc ósmset drugiego miesiąca julii ósmego dnia.

Przed urzędem y aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Jampolskiego gubernii Podolskiej y przede mną, Antonim Żerebeckim, archiwistą, ¹-protunc⁻¹ susceptantem ziemskim powiatu tegoż, stawiać się osobiście, ur[odzony] Xawery Biskupski te prawo, od j[asnie] w[ielmożnego] Stanisława Potockiego, wojewody bełskiego etc., dóbr miasta Mohylowa dziedzica, cechowi kunsztu szewskiego, w mieście Mohylowie znajdującego się, dane y przez j[asnie] w[ielmożnego] Stanisława y innych Potockich aprobowane, do xiąg niniejszych ziemskich powiatu Jampolskiego z przyłączeniem papieru ceny kopijek trzydziestu w oblatę podał w tej istocie:

Stanisław na Złotym Potoku, Tartakowie, Brahiłowie, Husiatynie, Humaniu, Mohylowie Potocki, wojewoda bełski, opaliński, [h]rubieszowski etc. starosta. Wiadomo czynie // komu o tym wiedzieć będzie należało, iż chcąc mieć w jak najlepszym porządku miasto Mohylów y przyprowadzić do jako najlepszej perfekcji, tak w przymnożeniu chwały Boskiej, jako przysposo-

bieniu tym więcej ludzi, przy afektacji mieszczan mohylofskich cech kunsztu szewskiego postanawiam, pozwalając, aby ciż rzemieś[li]nicy cechmistrza jako najsposobniejszego y we wszystkim dobrze rządzącego się za wiadomością zamkową y innych braciszczków przez elekcję, porządek dobry w zapisach y wyzwoleniach rzemiosła swego prowadzącego, obrali y postanowili, najprzód w służeniu P[anu] Bogu y wysławienia chwały Jego mieli w cerkwi, kiedy kościoła nie masz, podczas świąt uroczystych przy odprawieniu mszy świętej jako najuczściwiej z świecami asystowali, podczas procesyj służyli, także na inszych potrzebach, jako to pogrzebach, posłuszne byli, na które expensa, jako to woski, aby mieli suffycyencję² co dwie niedzieli podskarbowie czyli tytorowie postanowienie od braciszczków po groszy dwa y innych według przepomożenia, tudzież od cudzych, kiedy trafi się kramarz a nie tego kunsztu, z butami, powinien // będzie dać sztychowego po groszu od pary butów, jednak to się dokłada, żeby nie na inszą potrzebę przebirali, tylko ku chwale Boskiej obracając. Którym podczas dwóch prazników Ś[więtego] Mikołaja pozwala się wolne sycenie miodu, warzenie piwa y wykurzenie dwóch spustów gorzałki, odbywszy co do arędy należy, jednak ten trunek nie więcej tylko trzy dni trwać mógł y co za te zbierzą, aby na chwałę y porządek cechowy obrócili. Uwalniam przy tym rzemieś[li]ników, w spomnionym cechu będących, od wszelkich robocizn, zażyneków, zaorków, tłók y jakokolwiek nazwanych robocizn, aby tylko do szarwarku pociągani byli. Od stróży wolnymi czynić, chyba w miejskich potrzebach. Podatków innych tylko Rzeczy Pospolitej y czynsz, do dworu postanowiony, według przemożenia odbywali na dworską potrzebę robić będą powinni, jako szkur y butów robienia. Zaleca się przy tym panom cechmistrzom, aby jako najwięcej ludzi mieszczan rzemieś[li]ników do miasta Mohyłowa sprowadzili, a ponieważ w reperacji cerkiew święta podupadła, tedy dla ozdoby miasta o najlepszą // dla chwały Boskiej starali się reperacją, w potrzebach według chęci y powinności chrześci[li]jańskiej przykładni byli, zalecam jako najpilniej. Na co się przy zwykłej pieczęci mojej ręką własną podpisuję. Działo się w Mohyłowiu dnia dwudziestego czwartego lutego roku tysiąc siedmset trzydziestego. Przychodzącym ludziom do Mohyłowa pozwala się slobody na lat pięć. Stanisław Potocki, w[o]jewoda b[e]łski, s[ta]rosta h[rubieszowski]. ³-(*L[ocus] s[igilli] in cera rubra*)³. Aprobuję stryja y dobrodzieja mego prawo te pod Mohyłowem szóstego czerwca roku tysiąc siedmset trzydziestego piątego. A. Potocki⁴, s. b. r. Aprobuję te prawo dnia dziewiątego augusta tysiąc siedmset siedmdziesiąt czwartego. Stanisław Potocki, ch[oraży] w[ielki] k[oronny]. Po wpisaniu którego prawa co do słowa w xiągę oryginał, onego podający, na powrót odebrał.

ДАВіО, ф. 477, оп. 1, спр. 13, арк. 413 зв.—415. Засвідчена копія.

¹- ¹ На той час. ² Пожиток, достаток. ³- ³ Місце печатки на червоному сургучеві.
⁴ Йдеться про Антонія Потоцького (помер близько 1782 р.), офіцера, сина Міхала Потоцького, небожа Станіслава Владислава Потоцького, белзького воєводи.

№ 2

25 квітня 1745 р. Могилів.— Статут вірменського сап'яницького цеху міста Могилева, що його затвердив Францишек Салезій Потоцький 14 травня 1745 р.

Oblata extractu prawa na ustanowienie cechu safianickiego, przez jaśnie wielmożnych Potockich nacji ormiańskiej, w Mohylowie osiadłej, nadanego.

Przed xięgami ziemskimi powiatu Mohylowskiego, stanowszy osobiście, sławetny Kajetan Topał ekstrakt prawa na ustanowienie cechu safianickiego, przez jaśnie wielmożnych Potockich nacji ormiańskiej, w Mohylowie osiadłej, nadanego, a z akt latyczówskich autentycznie wydany, do akt niniejszych w sposób oblaty podał w osnowie następującej.

¹-*Actum in castro laticoviensi feria tertia post die vigesima septima mensis maii anno Domini millesimo septingentesimo octuagesimo tertio.*¹

²-*Ad officium acta[ue] praesentia cast[rensia] capit[anealia] Lat[ico-viensi] personaliter veniens generosus Gregorius Szyszkowski obtulit officio praesenti et ad acticandum porrexit articulos ordinis Saffianicki dicti Leopoli in anno millesimo sexcentesimo vigesimo constitut[os] ac per incollas oppidi Mohylów in anno millesimo septingentesimo quadragesimo quinto die vigesima quinta aprilis susceptos manibus earundem incollarum subscriptos ac per Illustrem M[agnificum] Franciscum Salezium Potocki approbatos sigillo[ue] communitos in post per Illustrem M[agnificum] Stanislaum Potocki, palatinum ad praesens Russiae et heredem oppidi Mohylów confirmat[os] intra contentos tenoris sequentis. In Nomine Domini*².

Artykuły bractwa safianickiego nacji ormiańskiej, od pierwszych w Koronie Polskiej swoich antenatów, osiadłych w stołecznym mieście Lwowie, urzędownie w roku Pańskiego³ tysiąc sześćset dwudziestym ułożone a od Najjaśniejszego Jana Kazimierza, Króla Polskiego, w roku Pańskim tysiąc sześćset sześćdziesiątym siódmym autentycznie konfirmowane y potym po miastach dziedzicznych od różnych panów w Polszcze akceptowane, są te. Artykuł pierwszy. Aby Bóg sprawiedliwemu z rzemiosła tego dorobkowi błogosławił, te bractwo safianickie wszędnzie funduje się pod tytułem Świętego Grzegorza Illuminatora y Patriarchi Ormenii. Artykuł drugi. Uczeń, od majstra swego prezentowany starostom brackim y akceptowany, z onemi idzie do kościoła, spowiada się, komunikuje y klęczący przed ołtarzem Świętego Grzegorza, wpisuje się w katalog imion brackich ręką xiędza promotora, oddawszy grzywnę jedną do bractwa wpisanego, a kunsztu u majstra swego ma się uczyć przez lat trzy bez żadnej sobie innej nadgrody, prócz przy każdej kopie majsterskiej wyprawienia sobie szkurek swoich dwie, a po wyjściu lat trzech // wpisuje się za czeladnika. Artykuł trzeci. Czelaadnik, gdy mu bractwo lata przyzna, u tegoż majstra swego stanawia się na umowione myto do warstatu na rok jeden pod wino założoną dwadzieścia grzywien na majstra, któryby go odmówił, a po wyjściu roku wolne ma postanowienie za opowiedzią bracką z każdym majstrem, a któryby odstąpił majstra swego przed jarmarkiem na niedziel cztery, taki nie ma więcej robić w mieście, sobie jednak na warstacie robić nie może póty, aż sobie wyjedna w bractwie majsterstwo. Artykuł czwarty. Na majsterstwo wstępujący list utściwego urodzenia i sztuki rzemiosła ma pokazać w bractwie y według uproszenia do skrzynki oddać wstępno,

prawo miejskie przyjąć, a rok y sześć niedziel, nie zasiadając z majstrami, młodszestwo służyć. Artykuł piąty. Kunszt safian[n]icki ten jest umieć wszelki materiał sobie przysposobić, warstat swój y tabacharnie⁴ mieć porządną, zamszy, safiany, juchty, kurdybany⁵ y podeszwy wyprawiać, meszty, papucie⁶, buty żółte, czerwone y inne towary, z rzemiosła safian[n]ickiego wychodzące, wyrabiać. Artykuł szósty. Majster jeden na mieście⁷ szkur hurtowych nad dwadzieścia sobie kupić więcej nie powinien, ale bractwo, stargowawszy, ma podzielić wszystkich majstrów proporcjonalnie. Artykuł siódmy. Majster występny w ku[n]szcie lub w brackich artykułach, albo przy kongresach publicznych y brackich, któryby rękę podniósł na drugiego, albo słówkiem tknął honoru drugiego, podpada winom y karom brackim. Artykuł ósmy. Nie należący do bractwa, gdy s[z]kury do wyprawy daje, ma się umówić z bractwem y od każdej szkury po groszu oddać, a bractwo rozda między majstrów, k[t]órzy także po groszu dadzą od każdej szkury. Artykuł dziewiąty. Ci zaś wszyscy, co nie należą do katalogu brackiego safian[n]ickiego, // wszelkiej nacji, religii y kondycji ludzie obci y obywatele mohylowscy, mianowicie żydzi y szewcy, aby nie przeszkadzali w kupnie szkur kóz, capów, baranów po gruncie mohylowskim y żeby też safiany skompia⁸ nie wyprawiali, ani na warsta[ta]ch swoich czeladź safian[n]icką sadzili, ani tabacharnie mieli, ani z naszemi majstrami spółkę mieli, ani buty żółte y czerwone robili, ani przedawali pod konfiskiem y utratą wszystkiego połowy na zamek mohylowski, a połowy na bractwo. Artykuł dziesiąty. Te bractwo safian[n]ickie nie ma dependować od żadnej zwierzchności zamkowej, ani urzędowej, ani od innych cechów, ale i owszem zamek ma przydać pomoc do exekucji. Artykuł jedynasty. Elekcja dwuroczną dwóch starszych braci, to jest starostów, odprawia się przed festem Ś[więtego] Grzegorza, przypadającym w czwartą niedzielę po świątkach Zesłania Ducha Ś[więtego], w ten sposób. Wszyscy bracia obesłani po wysłuchanej wotywie brackiej zasiadają w kruchcie⁹ kościelnym w obecności j[ego] m[ości] xiędza proboszcza u skrzynki brackiej, na stoliku otworzonej, gdzie przeszłoroczni starostowie po uczynionej kalkulacji zwierzchności swojej tam urzędy swoje składają, potym wszyscy bracia albo przeszłorocznych starostów utwierdzają, albo, przez kryski wotując, nowych obierają, a j[ego] m[ości] xiędz proboszcz, władzą swoją onych aprobując, elekcją podpisuje, xięgi dziejów brackich, rejestra perceptowe y expensowe likwiduje, a jeżeli uszczerbek w skrzynce znajduje się, wszystek popełnić mają starostowie ze swojej strony, a ta skrzynka będzie zamknięta na zamek y na kłudki, na bezpiecznym miejscu lokowana u starszego starosty, klucz jeden będzie w młodszego starosty, a drugi u pierwszego z braci. W tej skrzynce konserwują się te artykuły, xięgi dziejów brackich, rejestra, summy, fundusze brackie y zastawy, które we dwoje waloru mają bydyż summ poczynionych y to nie fanty żadne, ale złoto, srebro y klejnoty, same summy zaś nie mogą // bydyż dane obcemu, tylko samym braciom na interes od sta po zł[oty]ch ośm do roku, y żaden grosz bracki expensowany nie może bydyż na inne żadne miejskie potrzeby, ale szczególnie na samą chwałę Boską y ozdobę kościoła mohylowskiego według dyspozycji j[ego] m[ości] xiędza proboszcza, któremu ma, co weźmie, cztery mszy kwartalnie płacić bractwo, a jak się zapomoże, tedy dwie mszy każdego tygodnia aby się w tym kościele odprawiali, jedna za żyjących, a druga za zmarłych braci fun-

dować będą do Ś[więtego] Grzegorza ołtarza wiecznymi czasy. Uczynki zaś pobożne y powinności brackie są te: każdy, wpisany do bractwa tego, ma odmawiać jeden Pacierz, Zdrowaś, Chwała Ojcu, Wierzę w Boga, a coczwartku pięć razy Ojczenasz, Zdrowaś, Chwała Ojcu y Wierzę, jedno na intencją kościoła świętego katolickiego, tudzież, aby Bóg za przyczyno Grzegorza Ś[więtego] w zasługach pięciu ran Pana Jezusowych podwyższył kościół y wiarę katolicką, schyzmy y herezją wykorzenił, a zgodę między pany, miłość między chrześciany, dziedzicznemu miasta tego państwu szczęśliwe panowanie y bractwa tego pomnożenie darować raczył, każdy brat co roku odda sprawiedliwej swojej pracy do skrzynki po złotemu na chwałę Boską y każdy swoje świce w domu mieć będzie, z którą znajdować się powinien na procesjach y pogrzebach brackich, fest Świętego Grzegorza z procesjami, kazaniami solenizować, ołtarz swój ozdobnie w aparatach, ochędostwie y święta prowidować, przez co skrynię jedną w kościele bracką będą mieli ze wszystkim porządkiem swoim, chorych braci nawiedzać, smutnych cieszyć, nędznych ratować, niebezpiecznie słabych y konających donosić xięży, aby onych świętymi sakramentami y porządkiem katolickim opatrzili, jeżeli zaś bardzo ubogi umarł, bracia należyty pogrzeb onemu sprawią y pierwszą spowiedź y komunią świętą za dusze onego ofiarować y innemi pobożnemi uczynkami ratować je powinni. Te zaś // wszystkie artykuły, pobożne uczynki y powinności brackie aby przy porządku swoim potomnie zostawały y na większą chwałę Boską przy kościele ormiańskim pomnażały się, j[lego] m[ości] xiędzu proboszczowi swemu jako należytemu rządcy naszemu, teraz y potomnie w Mohyłowie zostającemu, poddajemy. *Datum* w Mohyłowie roku Pańskiego tysięcznego siedmsetnego czterdziestego piątego dnia dwudziestego piątego *aprilis* obywatele mohyłowscy, ormianie safian[n]icy Manug Donikiewicz, Awedyk Bogdanowicz, Grzegorz Gietroni.

Te bractwo postanowić pozwalam, ale innej [nacji] do niego pociągać nie powinien, od skompj płacić nie powinni, chyba kiedy karawuszem albo wozem wiezie, to za przewóz. Kozy, kozły różne pozwalam na robienie szkur, ale mięsa przedawać nie powinni, tylko na swoje potrzebę obracać. Dnia czternastego maja tyśiąc siedmset czterdziestego piątego w Mohyłowie. Franciszek Salezy Potocki, w[o]jewoda] k[i]jowski]. *Locus sigilli in cera rubra*. Z tymże samym dopisem aprobuję. *Datum* dwudziestego siódmego julii tyśiąc siedmset ósmdziesiątego w Mohyłowie. Stanisław Szczęsny Potocki, ch[oraży] w[ielki] k[oronny]. Mieliby zaś mięso rżnać y kozły przedawać, tedy karani surowo za to bydź mają, a jeżeliby to za wiadomością y pozwoleniem starszych to czynili, tedy prawo bractwa utraci. Stanisław Szczęsny Potocki, ch[oraży] w[ielki] k[oronny].

¹⁰-*Post cujus juris ad akta officii praesentis ingrossationem oryginale[m] ejusdem eidem offerenti praevia cancellariae praesentis quietatione est restitutum. Ex act[is] cas[trensibus] capit[anealibus] lat[icoviensibus] extradit Zurakowski, legi Sielecki¹⁰.*

Czytałem z oryginałem, świadczę Jan Sawicki. Po którym do akt podaniu oryginał przynoszący na powrót do siebie odebrał, z odebranego urząd kancelarią zakwitował y // podpisał się. Kajetan Topał.

^{1- -1} Діялося в замку Летичівському у вівторок після дня 27 травня 1783 року. ^{2- -2} До уряду й актів теперішніх гродських старостинських летичівських, з'явившись особисто, шляхетний Гжегож Шишковський подав уряду теперішньому для вписання надання пунктів встановлення сап'яницького цеху Львова, зроблене 1620 року, і для поширення на місто Могилів у 1745 році дня 25 квітня прийняте, руками мешканців підписане, ясновельможним Францишеком Салезієм Потоцьким затверджене, печаткою скріплене, згодом ясновельможним Станіславом Потоцьким, на той час руським воєводою і дідичем міста Могилева, погоджене для подальшого тривання. В ім'я Господа. ³ Так у документі. ⁴ Табахарня — спеціальна гарбарня, у якій виготовляли сап'яни. ⁵ Кордобан — особливо оброблена козяча шкіра, яка отримала назву від іспанського міста Кордови. ⁶ Папуці (молд.) — капці. ⁷ Так у документі. ⁸ Скупція звичайна — куц родини сумахових, з деревини якого отримують барвник для фарбування сап'янових шкір у жовтий, помаранчевий і коричневий кольори. ⁹ В оригіналі стоїть truchcie. ^{10- -10} Після внесення до актів даного уряду цього документа його ж оригінал тому ж пред'явникові, після попереднього поквитування у даній канцелярії, повернуто. З актів гродських старостинських летичівських видав Жураковський, прочитав Селецький.

№ 3

24 травня 1751 р.— Право (статут) Юзефа Росцішевського цехові шевців містечка Уладівки

Oblata prawa od j[asnie] w[ielmożnego] Rościszewskiego, ł[owczego] b[rzeskiego] k[ujawskiego], cechowi uładowskiemu nadanego.

Roku tysiąc ośmset siódmego miesiąca stycznia dwudziestego trzeciego dnia.

Przed urzędem y aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Winnickiego y przede mną, Janem Kozakiewiczem, regentem akt tychże, stawiać się osobiście pracowity Jawdokim Fedorow syn Cechmistrz, tę kopią prawa, od j[asnie] w[ielmożnego] Józefa Kajetana Rościszewskiego, ł[owczego] b[rzeskiego] k[ujawskiego], cechowi szewskiemu uładowskiemu w roku tysiąc siedmset pięćdziesiąt pierwszym nadanego y służącego, ręką własną przy pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej, podpisanego, z oryginałem na ordynarijnym papierze napisanego, na papier trzydziesto-kopijkowy przeniesionego, dla wpisania do xiąg ziemskich powiatu Winnickiego sposobem oblaty podał w tej istocie:

Józef Kajetan na Chodorkowie, Krzywym, Jaropowcach, Horbulowie, Jakuszyńcach y Uładowce Rościszewski, łowczy brzyski kujawski. Gdy za łaską Pana Boga y moim staraniem od dawnych czasów miasto Uładowka nazwane do zupełniejszej coraz przychodzi osiadłości z wioskami przyległemi po obwołanej przed lat kilku tu w Uładowce slobody, zebraniu się y pobudowaniu domów zajezdnych y różnych przez żydów, zgromadzonych y tu osiadłych, w czasie przyszłym osiadać mające, taż majątność Uładowka ze wsi na miasteczko zawodzi się, przez przybywanie różnej kondycji ludzi y osadzaniu rzemieślników, a chcąc do lepszej przyprowadzić perfekcji y porządku przyzwojtego po miasteczkach jako dziedzic miasteczka Uładowki y pan rzemieślnikom // kunsztu szewskiego zebrany szewcom pozwalam swój mieć cech w takowy sposób. Obieranie cechmistrza za wiadomością dworską y zwierzchnością zgodnemi głosami być ma. Któryby miał jednak [w] cech kunsztu szewskiego wstępować¹ się, dać ma złotych dwadzieścia y postawić poczesne całemu bractwu, który zaś brat przyjmie do nauki kunsztu tegoż chłopca y zapisze złoty jeden groszy pietnaście do skrzynki

brackiej odliczyć będzie powinien, od wyzwolenia od wyćwiczonego w rzemesle chłopca y przyjęcia na wyższy stołek do skrzynki złotych sześć dać ma y poczesne całemu cechu. Brat kunsztu szewskiego, mający syna, a chcąc go zaślubić z córką braci swoich, lubo z innej kondycji stanu, nie więcej tylko cech poprawić ma, za córką zaś poślubioną szewczykowi połowa cechu zjednana być powinna. Od przyjeżdżających szewców na jarmarki do Uładowki od każdego sprzedającego towar do skrzynki brackiej po groszy dwanaście brać należy. Nadwendrowany do miasta Uładowki przyszedłszy świec do młodszego szewca, ten iść z nim do cechmistrza ma // dla opowiedzenia się cechowi, a któryby wędrowany bez opowiedzenia się cechowi zaczął robić y ważył się, takowy podług upodobania braci winę dać powinien. Po wioskach, do klucza Uładowskiego należących, wędrowni szewcy, zarabiający, po funcie wosku do cechu dać mają. Bracia wszyszy kunsztu szewskiego czynsz według inwentarza, inne podatki, tak dworskie, jako y gromadzkie, dawać mają, tudzież szarwarki do uładowskiej grobli odbywać powinni, także ciż bracia kunsztu szewskiego świece cechowe y pochodnią każdy do cerkwi dać mają, a któryby z tych braci nie stał ze świecą podczas ewangelij y elewacyj, takowy do skrzynki groszy sześć dać powinien. Dla uwiadomienia całego cechu te prawo z podpisem ręki mojej przy zwykłej pieczęci wydaję dnia dwódziesiątego czwartego miesiąca maja tysiąc siedmset pięćdziesiąt pierwszego roku. U tego prawa, w oblatę wniesionego, przy pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej, podpis ręki takowy: J[ózef] K[ajetan] Rościszewski /*locus sigilli*/. Które prawo, jak się w sobie ma, co do słowa do xiąg niniejszych ziemskich powiatu Winnickiego jest zapisane.

ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 17, арк. 45 зв.—46 зв. Засвідчена копія.

¹ В оригіналі — в кирилиці.

№ 4

23 серпня 1751 р. М'ястківка.— Право (статут) князя Юзефа Любомирського цехові шевців містечка М'ястківки

We wtorek, to jest dnia osiemnastego miesiąca lutego tysiąc ósmset drugiego roku.

Prawa na ustanowienie cechu, przez j[asnie] o[świeconego] xięcia J[ózefa] Lubomirskiego szewcom miasteczka Mias[t]kowki danego, oblata.

Przed xiągami ziemskimi powiatu Mohylowskiego, stanowszy osobiście ur[odzony] Jan Zakrzewski, prawo na ustanowienie cechu, przez j[asnie] o[świeconego] xięcia J[ózefa] Lubomirskiego szewcom miasteczka Mias[t]kowki dane, w Mias[t]kowce dnia dwudziestego trzeciego augusti tysiąc siedmset pięćdziesiąt pierwszego roku // na pargaminie sporządzone i przy wyciśnieniu na laku czerwonym pieczęci podpisane, wraz z dopiskiem także w Miastkowce dnia pierwszego *septembris* tysiącznego siedmsetnego pięćdziesiątego drugiego roku przez komisarza tych dóbr Leona Świejkowskiego uczynione i podpisane, do akt tutejszych w sposób oblady podał, którego treść następująca:

Józef hrabia na Wiszniczu, Jarosławiu Lubomirski, Świętego Państwa Rzymskiego xiążę, kawaler Orderu Orła Białego i Ś[więtego] Huberta, pod-

stoli W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego], rotmistrz chorągwi pancernej, generał-major, chef wojsk J[ego] K[rólewskiej] M[ości] i Rzeczy Pospolitej, na Łaboniu, Dąbrowie, Pawłowicy, Raszkowie *etc.* i Xięstwie Rzymskim dziedziczny pan. Na fundamencie zwyczaju i obrządków, każdemu miastu przyzwoitych, dają te prawo rzemieś[lnikom] kunsztu szewskiego w mieście Miastkowce, dobrach moich podniestrzańskich dziedzicznych leżącym, które przez naruszenia mieć chcą, zalecając wszelkiej zwierzchności, ode mnie w tychże dobrach postanowionej, osobliwie j[ego] mości] p[an]u komisarzowi memu, gubernatorowi, pisarzowi prowontowemu *etc.*, teraz y na potym będącym, *animadversio*¹, ażeby bez prepedycji wszelkiej ciż rzemieś[lnicy] magistrowie, obrawszy między sobą jednego i sposobnego człeka, na którego wszyscy, za cechmistrza pozwolą, we wszystkich radach swoich do niego się referowali. Cechmistrz zaś porządek należyty według artykułów prawa danego, to jest przychodzącym ze stron do miasta tego kunsztu rzemieś[lnikom] szewcom bez opowiedzi i ugody cechowej robić aby nie pozwalał, chtoby zaś chłopca chciał wpisać do cechu tego rzemiosła, tedy na kościół dać powinien wosku oko jedno, na cerkiew tyleż, do skrzynki cechowej złotych dwa, // cechmistrzowi groszy ośmnaście, a po zakączonej służbie ucznia któryby majster chciał swego wyzwolić, takowy powinien dać do skrzynki zł[oty]ch pięć, wosku do kościoła oko i cech uczęstować według możności. A którzy nie są wyzwoleni, to i ci powinni się wyzwolić. Któryby z czeladnika miał postąpić na majsterią lub ze strony przychodzący, tedy za one powinien zapłacić do skrzynki cechowej zł[oty]ch dwanaście, wosku do kościoła dać ok cztery, do cechu beczkę piwa i gorzałki garcy cztery i młódź służyć rok [i] niedziel sześć cechowi całemu powinna. Majstrowie zaś po wsiach i miasteczkach w kluczach moich, to jest Miastkowskim, Cekinowskim i Czeczelnickim, przyłączają się do tego prawa, dać mają do kościoła miastkowskiego corocznie po złotych dwa i wosku funtów dwa, mszy świętych śpiewanych według obligacji cechowej do roku mając cztery, za które j[ego] mości] x[iędzu] proboszczowi tutejszemu cech płacić powinien po złotych cztery, jako i świc funtowych do kościoła corocznie dać powinni sześć. Któryby zaś nie był posłuszny, w tym kunszcie zostający, cechowi i za cychą² nie chciał stanąć, takowy winy ma dać wosku do kościoła funtów trzy i do cerkwi tyleż, a to z klucza Cekinowskiego aż po skączonej w Cekinowce slobodzie, potym zaś wyż wyrażone powinności poty tylko do kościoła miastkowskiego odbywać bydź powinny, poki tak w Czeczelniku, jako i Cekinowce podobną kościół nie ufundują się. Skrzynka cechowa powinna bydź u cechmistrza starszego, a klucz u młodszego, dochody braterskie skrzynkowe i cechowe nie mają bydź czynione bez schodzki, która powinna bydź co kwartał, i rachunek z wszelkich percept cechowych i skrzynkowych komu będzie należało dawać mają. Sztychowego od postronnych przyjeżdżających z butami na jarmarek brać mają do cechu po groszy pietnaście i to tylko // podczas jarmarku postronni przedawać powinni, a na targach zabrania się pod wolnym zabranieniem na cech butów. Także i postronnych przywoznych szkur wyprawnych na targu bez opowiedzi cechowej kupować żaden nie powinien, a z pozwoleniem cechu każdy kupujący powinien dać do cechu po groszy cztery, podczas zaś jarmarku bez żadnej opłaty kupować i przedawać wolno. Chodaki postronnym podczas jarmarków tylko wolno przedawać, od których do cechu płacić powinni po groszy pietnaście, cechowym zaś takowe chodaki, tak podczas jarmarków,

targów i każdego czasu wolno przedawać bez żadnej przeszkody ni od kogo, ani opłacenia się. Który zaś syna ożeni lub córkę wyda, tedy cech ma ukątentować i puł magisterii zapłacić, a pół powinno być darowaną. Sprawy wszystkie, oprócz kryminalnych (które do dyspozycji zamkowej należą), sądzić się w cechu powinny, winy jednak na zamek zapisywać mają. Cechmistrz lub kto inny z braci cechowych zaleca się przy tym wszystkim rzemieślnikom, w tym cechu zostającym, a podczas uroczystości świąt z swemi świcami i chorągwiami na procesję stawali, tudzież dla bezpieczeństwa miasta każdy powinien mieć rusznicę, proch i kule, czego ma dojrzeć cechmistrz i obserwować ten porządek aby był zachowany, z której to strzelby podczas Rezurekcji, Bożego Ciała, Narodzenia Pańskiego na jutrzni ognia dawać według dyspozycji pasterza tutejszego powinni. A jeżeliby jakiego inkarcerata mianą wartować, nie mają, chibaby tego nagła była potrzeba. Tenże cech wyż wyrażony za zachowania dobrego porządku i obszernie danego ode mnie prawa uwalniam od wszelkich powinności i jakowych składek gromadzkich (prócz czynszu, dziesięciny wszelkiej skarbowej i podymnego podatku Rzeczypospolitej). Które to prawo i w nim opisane punkta dla tym większej wagi przy // zwykłej pieczęci ręką własną podpisuję. *Datum* w Miastkowce dnia dwudziestego trzeciego *augusti anno* tysiąc siedmset pięćdziesiąt pierwszego. Xiążę Józef Lubomirski, p[odstoli] l[itewski], g[enerał] m[ajor], r[otmistrz] c[horągwi] p[ancernej]. Miejsce pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej. Ten punkt co do innych kluczów i wsiów oraz mieszkających w nich szewców ściągający się, w tym prawie wyrażony, do dalszej woli samego j[asnie] o[świeconego] xięcia j[ego] m[ości] pana i dobrodzieja kasuję i tylko tym prawem samym szewcom, w Miastkowce mieszkającym, zaszczycać się pozwalam bez żadnego pociągania szewców, po wsiach mieszkających. *Datum* w Miastkowce dnia pierwszego *septembris* tysiąc siedmset pięćdziesiątego wtorego *anno*. Leon Świejkowski, komisarz. Czytałem z oryginałem, świadczę. Antoni Nawrocki. Który oryginał przynoszący na powrót do siebie odebrał, a z odebranego urząd y kancelarią zakwitował. Na to się podpisał Jan Zakrzewski.

ДАВіО, ф. 479, оп. 1, спр. 8, арк. 1366 зв.—1368 зв. Засвідчена копія.

¹ До відома. ² Ціха — цеховий знак.

№ 5

7 листопада 1755 р.— Право (статут) графа Йоахима Потоцького цехові ткачів міст Старої й Нової Мурафи

Oblata kopii punktów cechowi tkackiemu murafoskiemu dla spełniania i zachowania, przez j[asnie] w[ielmożnego] Joachima Potockiego, dziedzica miasta Murafy, dane¹.

Roku tysiąc ósmset dziewiątego miesiąca julii trzeciego dnia.

Przed urzędem y aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Jampolskiego gubernii Podolskiej y przede mną, Józefem Sawickim, *vice-regentem* ziemskim powiatu tegoż, stawiać się osobiście, ur[odzony] Stefan Danilewicz tę kopią punktów cechowi tkackiemu murafoskiemu dla spełnienia i zachowania się, przez j[asnie] w[ielmożnego] Joachima Potockiego, dziedzica, dane¹,

na papierze trzydziesto-kopijkowym spisane², dla zapisania do xiąg ziemskich powiatu Jampolskiego w oblatę podał w tej istocie:

Punkta, do obserwowania całemu cechowi kunsztu tkackiego wypisane y podane, według których sprawować się powinni, dnia siódmego nowembra tysiiąc siedmset pięćdziesiąt piątego. *Primo*. Brat kunsztu, należącego sesji tejże, przyszedłszy do miasta, powinien opowiedzi[e]ć się prawu świętemu, jako y p[an]om cechmistrzom według zwyczaju, jako y na wsiach, które należą do miast Nowej y Starej Marafy, a jeżeliby, przyszedłszy do miasta lub na wieś, porwał się z warstatem do chałuby (!) bez opowiedzi cechu, powinien być sądzony w sesji woskiem y grzywami według woli braterskiej. *Secundo*. Osobliwie, przyszedłszy brat kunsztu tego do miasta lub do wsi, a niewyzwolony porwał się do warstatu bez opowiedzi prawa świętego y sesji całej, sądzon[y] ma być woskiem, który ma dawać funtów dwa y grzywien złotych dwa do skrzyni, nieposłusznych ³-in duplo-³ zapłacić, y tenże brat wyzwoliwszy się, traktując sesji, ma dać wódki garcy trzy i piwa garcy pięćdziesiąt, majsterią przebywający. *Tertio*. Ze wsiów magistrowie każdy według kwartałów na cały rok ma wydać według prawa świętego do skrzynki grzywien dwanaście y wosku funtów (!) jeden, nie razem tylko ma wydać, kwartał jeden na Wielkanoc pół funta, drugi na Boże Ciało pół funta y tych grzywien dwanaście. *Quarto*. Chłopca w przyjęciu do nauki rzemiosła każdy majster czyli za pieniądze lub na usługi powinien wydać wstąpnego od zapisania chłopca do skrzynki złotych dwa, wosku funtów dwa, trunki dla braci wódki kwart dwie, piwa konwi dwie *excepto*⁴ czeladzi czwicznej. Którzy na wysługi u majstrów zostają, ten dwa roki u majstra terminować powinien y wyzwolić się swoim kosztem. Który przy wyzwolinach wydać wosku funtów trzy, dla braci y bratowych wódki garcy dwa, piwa konwi cztery. Zaś czwiczanie za pieniądze, uczonej się rok jeden majstrowi za rzemiosło służyć y dać majstrowi dwa talery bite y swoim kosztem wyzwolić się, jako y w odzieniu swoim służyć powinien. *Quinto*. Chorągiew tegoż kunsztu poważnego podczas procesji powinna być pierwsza przed obrazem y wszystkie porządki: jarmo, mary, świcy porządne, jako w inszych miastach znajduje się. *Sexto*. Przychozący z inszych wsiów y z inszego państwa, przeszkadzający w robotach sesji całej, ma być karany serią⁵ y wolnym zaborem pod przypadkiem wszystkiego, któryby miał podkupy robić w mieście według prawa świętego. *Septimo*. Po elekcji magistratu całego powinna być elekcja złożona sesji całej, obierający p[an]ów cechmistrzów godnych, nie w czym nie podejrzanych, prawdziwych, którzy powinni juryment wykonać, jako się zawiera po innych miastach. *Octavo*. Jako się tym p[an]om cechmistrzom, aby pilnie przestrzegali w sesji braci każdy z nich swarów, mężobójstwa y inszych rozterków y sądzić sprawiedliwie, nie uwodząc się korupcjami żadnemi, uwodzającemi afektami, tak ubogiego, jako y bogatego, zważający na przysięgę swoją, którą poszlubili Panu Bogu, y owszem zaleca się p[an]om cechmistrzom w sądach swoich według prawa świętego nie sądzić razów krwawych i innych, nie należących do nich, tylko donieść sławetnemu magistratowi. *Nono*. Podczas jarmarku ciż panowie sesją nie mają zdzierać ludzi, płótno noszących, jako y kupców, będących na jarmarku, powinni od wozu u kupca wziąć ladeckiego⁶ grzywien dwanaście, od noszących płucuien od arszynów dziesięciu powinni wziąć grosz jeden. Za które kwotę woski na świce y kwartalną mszą świętą rekwalną nając w każdym kwartał zaleca się onym. Joachim Potocki, j[asnie] w[ielmożny] b[ły] [?]

g[enerał] scheff poll[icii]⁷, m[iejsce] p[ieczeni], na laku czerwonym wyciśnionej. Po uczynionej cechu tego tkackiego rewizji y uczynionym z registrów percepty y expensy rachunku, obaczywszy wielki nieporządek, tylko pijaństwo samo, niniejszym przykazuję pisaniem, aby cechmistrz cechu tego nie ważył się żadnej na pijaństwo expensy czynić pod grzywnami na kościół y karą zamkową. Przykazuję surowo od dnia dzisiejszego, aby, zaczawszy w przyszłym tygodniu, zwyczajne, prawem j[aśnie] w[ielmożnego] pana y dobrodzieja przykazane w kościele w[ielebnych] o[jców] dominikanów cztery razy do roku sprawiać exekwie, światło na oltarz jeden piękne dawać powinni po świc parze jednej, tak aby dopaliwszy się pierwsze do połowy, drugie piękne nowe całą stawiać mają, lampy swoje wkoło trunny przy exekwiach światło stawiać mają. Na cerkiew expensy żadnej czynić nie powinni. Te wszystkie punkta y prawem j[aśnie] w[ielmożnego] pana ustanowione pod grzywnami na kościół y karą dworską dopełniać mają. Co przykazawszy, ręką moją podpisuję. *Dat[um]* pietnastego lipca tysiąc siedmset siedmdziesiąt pierwszego roku. Jakób Majewski, d. r. k. Po wpisaniu których punktów w xięgę co do słowa oryginał onych podający na powrót odebrał.

ДАВіО, ф. 477, оп. 1, спр. 40, арк. 276 зв.—278. Засвідчена копія.

¹ Має бути даных. ² Має бути spisanych. ³⁻³ У подвійному розмірі. ⁴ Крім. ⁵ Серйозно, не на жарг. ⁶ Ladeckie (від lada — прилавок, торговий стіл) — вид грошового збору за торгівлю. ⁷ Йоахим Потоцький 1755 р. здобув звання генерала і був призначений комендантом (шефом) реґіменту драгунів.

№ 6

11 вересня 1757 р. Шаргород.— Постанова комісара Ф. Слешинського цехові шевців містечка Черніївців

Roku tysiąc ośmset dwudziestego ósmego miesiąca stycznia dwudziestego dnia.

Przed urzędem i aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Jampolskiego gubernii Podolskiej i przede mną, Karolem Ligockim, regentem akt tych, stawiąc się osobiście, urodzony Jan Gołen, niniejszy dokument po przeniesieniu na papier rublowy, w aktach Sądu głównego gubernii Podolskiej departamentu drugiego oblatowany, dla wpisania do xiąg ziemskich powiatu Jampolskiego podał, który w tych wyrazach:

Na remonstracją w[ielebnego] j[lego] m[oś]ci xiędza Ignacego Lesiowskiego, kanonika katedralnego kamienieckiego, proboszcza czernijowieckiego, że kościół parochialny, w pomienionym miasteczku sytuowany, żadnego na światło lubo ma wieś, osobno na to wyznaczoną i na wszelką ¹-*pro dole ecclesiae ac sui sufficiencia*-¹ aplikowaną, z cechów, tamże znajdujących się, nie ma wspomnienia, domawia się przy tym, aby cechy, w tymże miasteczku znajdujące się, festom dorocznym asystowały w kościele. Z konsyderacji zaś, że to miasteczko tytułem tylko, a nie samą rzeczą nazwane, cechów uregulowanych niema, więc do usługi kościelnej cechów nie składając i od tej uwalniając obligacji, do dalszej woli i dyspozycji j[aśnie] o[świeconego] xięcia j[lego] m[oś]ci Stanisława hrabi na Wisznicy i Jarosławiu Lubomirskiego, podstolego koronnego, tychże dóbr dziedzica, pana i dobrodzieja, ²-*ex*

*vi*² komisu, mnie powierzonego (jeżeli cechy alias rzemieślnicy czernijowscy do kościoła szarogrodzkiego nie są aplikowane), naznaczam, aby do kościoła czernijowieckiego każdy rzemieślnik ³*ex persona sui*³ na światło do kościoła pomienionego czernijowskiego (⁴*intantum inquantum*⁴ dawniejszym cechem szarogrodzkim nie będzie z przeszkodą) na rok płacił od warstatu po tynfowi, których za wiadomością juryzdykcji dworu tamecznego, spisawszy registr, w[ielebny] j[ego] m[óść] xiądz proboszcz obrać ma jednego z tychże rzemieślników do wybierania i na komportowane składki kwity temuż od siebie dawać. *Pro secundo*. Ponieważ szewcy cechu szarogrodzkiego ⁵*ut allegatur*⁵, że od szewców, z strony na jarmarki przybywających, biorą do cechu sztychowe, więc że i w Czernijowcach podczas jarmarków z różnych stron bywają z butami szewcy, aby tamże wzajemnie sztychowe wybierane od przychodzących na jarmarek do Czernijowiec, które po groszy sześć od kramu biorąc, aby na światło do kościoła aplikowali, co jeżeli dawniejszym prawom i kontraktom nie przyniesie krzywdy i przeszkody (⁶*salva his conditionibus cassatione*⁶ niniejszego postanowienia) na te pożytki do kościoła czernijowskiego pozwalam i na to się ⁷*ex vi commisu*⁷, mnie powierzanego (jeżeli j[asnie] o[świeconego] xięcia j[ego] m[óści] dziedzica, pana i dobrodzieja, nastąpi aprobata), ręką własną przy pieczęci podpisuję. *Datum* w Szarogrodzie *die* jedynastego *septembris* *anno millesimo septingentesimo quinquagesimo septimo*. F. Sleszyński, kommisarz *m[anu] p[ropria]* (miejsce pieczęci). Roku tysiąc ośmset dwudziestego siódmego dnia dwudziestego miesiąca sierpnia. Niniejszy dokument, do xiąg Sądu głównego gubernii Podolskiej podany y w też xięgi pod numerem dwieście dziesiątym zapisany. Zaświadczam Ignacy Sadowski, akt regent. (Miejsce pieczęci) Sądu głównego na sucho wyciśnionej. Po wpisaniu którego to dokumentu co do słowa w księgi oryginał podajacemu zwrócony został.

ДАВіО, ф. 477, оп. 1, спр. 126, арк. 30—30 зв. Засвідчена копія на гербовому папері ціною 50 копійок.

1- -1 На користь церкви зі своїх прибутків. 2- -2 В силу, на підставі. 3- -3 Від себе. 4- -4 До такої міри. 5- -5 Як доведено. 6- -6 Із застереженням скасування положень. 7- -7 З огляду на обов'язок.

№ 7

14 липня 1784 р. Чечельник.— Право (статут) князя Юзефа Любомирського цехові шевців містечка Чечельника

N 1778. Prawa, przez j[asnie] o[świeconego] xięcia Józefa Lubomirskiego miasteczkowi Czczelnikowi nadanego, oblata.

Do Sądu Jego Imperatorskiej Mości i xiąg ziemskich powiatu Kamienieckiego, przyszedszy osobiście urodz[ony] Dmytry Marcinkowski, podał do wpisania w też xięgi prawo, miasteczkowi Czczelnikowi od j[asnie] o[świeconego] xięcia Józefa Lubomirskiego nadane, w trześci następującej:

Józef hrabia na Wiszniczu, Jarosławiu, // Świętego Państwa Rzymskiego xiążę Lubomirski, wojewodzie kijowski, romanowski *etc.* starosta, w wojsku koronnym kawalerii narodowej rotmistrz, Orderu Świętego Stanisława kawaler, na dobrach Równym, Alexandrii, Czczelniku, Szawranii, Józef-

polu pan i dziedzic. Wiadomo czynię, komu o tym wiedzieć będzie należało, a mianowicie zwierzchności mojej czeczelnickiej, iż chcąc miasto moje Czeczelnik ku jak najlepszemu przyprowadzić porządku, nadaję niniejsze prawo moje cechowi kunsztu szewskiego na gospodarzy dwudziestu z cechmistrzem i młodszym, w mieście Czeczelniku mieszkających, którzy, obrawszy z pomiędzy jednego cechmistrza, w obradach cechowych posłuszni mu bydź mają, sprawy mniejsze pod jego rozsądzenie podawać, powiększe zaś, jakoto o pobiciu, zawdanie sińców lub ran, jako też o exces kryminalny, do zamkowej jurysdykcji referować się powinni. Chłopców, uczących się rzemiosła, powinien cechmistrz w registra cechowe wpisywać, a wpisywanych po wysłudze lat każdego, na wiele będzie wpisany, uwalniać czyli wyzwalać i w registr młodszych za kolegę przyjmować. Jeżeliby zaś jaki na slobodę z innych dóbr przyszedł, a cech onego przyjąć chciał, tedy jednego z pomiędzy siebie wyłączyć i do pańszczyzny obrócić, a tego nowozajszłego w cech wpisać mają, a to dla tego, aby się liczba cechu nie powiększała, jak do osób dwudziestu, chybaży z synów którego cechowego ożenił się jaki i chciał bydź gospodarzem, takowy od cechu nie ma bydź oddalonym. Chłopiec każdy, gdy się wyzwala, powinien do skarbu zapłacić złotych polskich sześć, dla cechu kupić trunku za złotych sześć i funt wosku dać na świce do bractwa. Cech zaś w święta uroczyste z chorągwiami powinien do kościoła na procesję chodzić, wosku do tegoż kościoła dwa razy na rok po ok dwie dawać i w dni zaduszne cerkwie za złotych siedm corocznie najmować. Szewce z państw cudzych na jarmarkach od butów pary grosz jeden sztychowego do cechu płacić powinni. Żydzi, w mieście Czeczelniku mieszkające i tym rzemiosłem bawiące się, dawać powinni każdy od siebie do kościoła wosku po funtów trzy. Ci więc rzemieślnicy, // których cechmistrz registrem do cechu wpisze i do zwierzchności zamkowej poda, wolni bydź mają od wszelkich robocizn prostych i pańszczyzny (prócz szarwarków po dni dwanaście na rok każdy odbyć powinien), ale czynsz generalny każdy podług swojej sytuacji opłacać powinni. Robota skarbowa, jaka się zdarzy, jakoto rymarzowi w pomoc do roboty chodzić, bez żadnej płaty robić mają. Na stróżę nocną do miasta do pilnowania od ognia w kolej z innymi cechami chodzić powinni lub rokowego stróża nająć. Ci zaś szewce, w mieście Czeczelniku i po slobodach mieszkające, którzy należeć do cechu nie będą, a rzemiosła robić zechcą, więc sztychowe, tak jak i cudzostronni, opłacać mają, jako też czeladzi więcej trzymać nie powinni, jak po jednemu, pod grzywnami, ani też odmawiać czeladzi od cechowych pod żadnym pretekstem nie powinni. Szewce, po wsiach w dobrach moich mieszkające, którzy sztychowego płacić nie będą, kołowego¹ na rok od każdego rzemieślnika po groszy piętnaście płacić do cechu powinni. Podczas prężnika wolni są cechowi miodu beczek dwie usycić i ten wyszynkować. Które prawo dla większej wagi i waloru ręką własną podpisuję. *Dat[um]* w Czeczelniku dnia czternastego *julii* tysiąc siedmset ośmdziesiąt czwartego *anno*. Do szewca skarbowego garnizonowego w pomoc do roboty chodzić nie powinni, tylko jeden, do garnizonu obrany i płatnie zgodzony, na rok bydź ma. ²*Datum ut supra*⁻² na oryginalu podpisany. Józef xiążę Lubomirski. Miejsce pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej.

ДАХМО, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 188 зв.—189 зв. Засвідчена копія.

¹ Складчину. ²- ⁻² Дано як вище.

№ 8

9 лютого 1802 р. Мурафа.— Постанова вельможного А. Будзинського від імени графа Фелікса Потоцького цехові шевців міста Нової Мурафи

Oblata kopii prawa w imieniu j[а́śnie] w[ielmóznego] Potockiego, s[ta]rościca] s[zcz]erzeckiego], dla cechu nowomurafowskiego danego.

Roku tysiąc ósmset dziewiątego miesiąca septembra dziewiątego dnia.

Przed urzędem y aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Jampolskiego gubernii Podolskiej y przede mną, Grzegorzem Hoszowskim, pisarzem ziemskim powiatu tegoż, stawiać się osobiście, urodzony Stefan Danilewicz, tę kopią prawa w imieniu j[а́śnie] w[ielmóznego] Felixa Potockiego, s[ta]rościca] s[zcz]erzeckiego], dla cechu szewskiego nowomurafowskiego danego, do xiąg ziemskich powiatu Jampolskiego w oblatę podał w tej istocie:

Z mocy, mnie powierzonej od j[а́śnie] w[ielmóznego] Felixa grafa Potockiego, dziedzica Murafy, y w jego imieniu, daję niniejszą prawo cechowi szewskiemu miasta Nowej Murafy, mocą którego tenże cech zapewnionym być ma, że do żadnej powinności nowej pociągany od skarbu nie będzie, czynsz zwyczajny, taki sam, jak w roku przeszłym opłacali, y nadal opłacać będą po złotych dwadzieścia jeden od sznura, także szarwarki odbywać y kopy żać, to jest ciągły y pieszy kop dziesięć, a ten, co bez gruntu, kop pięć na zawołanie skarbu, z tą tylko różnicą, że już odtąd po groszy pietnaście za kopę rachowano y potrąconą będzie z czynszów, z tym warunkiem, iż gdyby pomimo wiadomości dworu śmiał który przyjąć ucznia z poddanego pańszczennego, że nie tylko ukaranym zostanie, ale nawet moc swoją prawa tracić powinno y występny w pańszczyznę sam obrócony będzie. *Datum* w Morafie dnia dziewiątego *februar[ii]* tysiąc ósmset drugiego *anno*. Budzyński. Miejsce pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej. Te prawo z mocy plenipotencji utwierdzam y w ciągu posesji mojej nad powinności opisane y opłatę wymagać od cechu szewskiego nie dozwolę. Dnia dziesiątego apr[yla] tysiąc ósmset trzeciego roku. S. Lipiński, *m[anu] p[ropria]*. Jako dziedzic dnia piątego stycznia tysiąc ósmset piątego roku Felix Potocki, *m[anu] p[ropria]*. Po wpisaniu której kopii prawa w xięgi co do słowa podający oryginał onej na powrót odebrał.

ДАВіО, ф. 477, оп. 1, спр. 40, арк. 364 зв.—365. Засвідчена копія.

№ 9

9 лютого 1802 р. Мурафа.— Постанова вельможного А. Будзинського від імени графа Фелікса Потоцького цехові ткачів міста Нової Мурафи

Oblata kopii dokumentu, od w[ielmóznego] Budzyńskiego w imieniu j[а́śnie] w[ielmóznego] Felixa graffa Potockiego cechowi tkackiemu miasta Murafy danego.

Roku tysiąc ósmset dziewiątego miesiąca julii trzeciego dnia.

Przed urzędem y aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Jampolskiego gubernii Podolskiej y przede mną, Józefem Sawickim, *vice*-regentem ziemskim powiatu tegoż, stawiać się osobiście, ur[odzony] Stefan Danilewicz tę kopią dokumentu, od w[ielmóznego] Budzyńskiego w imieniu j[а́śnie] w[iel-

możnego] Felixa graffa Potockiego cechowi tkackiemu miasta Nowej // Murafy danego, wraz z aprobatą tego przez j[asnie] w[ielmożnego] Felixa Potockiego, dziedzica Murafy, na papierze trzydziestokopijkowym spisane, do xiąg ziemskich powiatu Jampolskiego w oblatę podał w tej istocie:

Z mocy, mnie powierzonej od j[asnie] w[ielmożnego] Felixa grafa Potockiego, dziedzica Murafy, po jego imieniu daję niniejszą prawo cechowi tkackiemu miasta Nowej Murafy, mocą którego tenże cech zapewnionym bydź ma, że do żadnej powinności nowej pociągnionym od ckarbu nie będzie, czynsz zwyczajny, taki sam, jak w roku przeszłym opłacali, i nadal opłacać będą po złotych dwadzieścia jeden od sznura, także szarwarki odbywać y kopy żać, to jest ciągły i pieszy kop dziesięć, a co bez gruntu kop pięć, na zawołanie skarbu pułsetki robić, z tą tylką różnicą, że już odtąd po groszy piętnaście za kopę rachowaną, od pułsetka jednego powinnego po złotych trzy, nad powinnego po złotych sześć potrąconą będzie z czynszów, z tym warunkiem, iż gdyby pomimo wiadomości dworu śmiał który przyjąć ucznia z poddanego pańszczyznianego, że nie tylko ukaranym zostanie, ale nawet moc swoje prawo tracić powinno y występny sam w pańszczyznę obrócony będzie. *Datum* w Murafie dnia dziewiątego februarii tysiąc ośmset drugiego roku. A. Budzyński. /*L[ocus] s[igilli] in cera rubra.* Dnia piątego stycznia tysiąc ośmset piątego potwierdzam. Felix Potocki, miejsce pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej, dziedzic Nowej Murafy. Po wpisaniu którego dokumentu w xięgę co do słowa oryginał onego podający na powrót odebrał.

ДАВіО, ф. 477, оп. 1, спр.40, арк. 276—276 зв. Засвідчена копія.

Oleksandr PETRENKO

**GUILD STATUTES IN TOWNS OF EASTERN PODILLIA
IN THE 18TH CENTURY**

The author studies nine statutes of craft guilds (shoemakers and weavers) in the town of eastern Podillia in the 18th century: Mohyliv, Myastkivka, Nova and Stara Murafa, Uladivka, Cherniyivtsi and Chechelnyk, which have been first introduced into academic circulation. Attention is focused on the ethnic and confessional affiliation of guild members, the archaic features of the guild organization, which preserved protectionism, eliminated free competition, and maintained the complete dependence of Christian guilds on the lordly economy.

Микола КРИКУН

**ПОДИМНИЙ ПОДАТОК
У КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ
ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ЗА 1682—1684 РОКИ
(За вцілілими матеріалами кременецьких ґродських книг)**

Як стало відомо, що Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві) подав в інтернет весь свій фонд 21 „Кременецький ґродський суд“, я кинувся виявляти в його книгах (а збереглися ті з них, які велися до 1699 р. (з книг XVIII ст. дійшли до нас невеличкі фрагменти) документи про переселення людности з території Подільського воєводства під час входження її як провінції „Кам'янецький еялет“ до складу Османської імперії (1672—1699) в сусідній з нею Кременецький повіт Волинського воєводства. Ще на початку 1960-х років нам вдалося натрапити в різних джерелах на, як виявилось, дуже рідкісні свідчення стосовно цього переселення, і я невдовзі повідомив про них¹. Відтоді нічого істотно нового до цих свідчень додати не вдалося. І гадалося, що ці книги містять чимало подібних свідчень. Та нас чекало глибоке розчарування — віднайшлося лише кілька документів, у яких ішлося про зазначене переселення. Могло їх бути ще кілька в тих книгах, котрі, як і частини багатьох уцілілих книг указанного періоду, не збереглися.

Натомість своєрідною компенсацією вражаючої малочисельности цих документів є наявність у тих самих книгах порівняно багатьох матеріалів щодо подимного податку в Кременецькому повіті у 1682—1699 рр. А оскільки подимне та пов'язана з ним дослідницька проблематика мене цікавить з того ж часу, що й переселення з Кам'янецького еялету², то я не

¹ Крикун М. Г. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1964.— № 6.— С. 63—68. Доопрацьоване перевидання цієї публікації: Крикун М. Матеріали про переселення з Поділля в останній чверті XVII століття // Крикун М. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: Статті і матеріали.— Львів, 2011.— С. 365—378.

² Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя Республіканська наукова історична конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.— К., 1968.— С. 69—98 (передрук у доопрацьованому варіанті: Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України XVII століття // Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали.— Львів, 2012.— С. 236—261); його ж. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1972.— Вип. 7.— С. 68—79 (передрук: Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття // Крикун М. Воєводства Правобережної України...— С. 336—367); його ж. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССXXXVIII.— С. 515—553 (передрук: Крикун М. Воєводства Правобережної України...— С. 410—456); його ж. Ще про реєстри димів Правобережної України 1775 року // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних)

міг обійти ці документи своєю увагою. Вони виявилися настільки цікавими, що спричинилися до появи теперішньої публікації.

Подимне до 1682 р.

Подимне, про яке йдеться, в Речі Посполитій, куди входили й українські землі, сплачували щорічно від 1629 р.³ за сеймовими постановами та згідно з ними виданими у воєводствах сеймиківими ухвалами. Ним обкладали переважну більшість населення: селян, підданих міст і містечок, євреїв, православне і згодом унійне духовенство, безземельну шляхту. Одиницею оподаткування був дим — дім, хата, господарство. Здавали його в адміністративних центрах повітів, на які поділялися воєводства, власники маєтностей (землеволодінь) або делеговані ними особи — збирачам-поборцям, що належали до шляхетського стану і діяльність яких була неконтрольованою. Збір подимного 1629 р. був назагал удалий — його проведено з такої кількості димів, що, при доповненні її інформацією з інших документів та застосуванні вірогідних коефіцієнтів середньої залюдненості димів, можливо визначати приблизну чисельність людності в поселеннях, маєткових комплексах, повітах, воєводствах. Найповніші матеріали цього збору збереглися по Волинському воєводству, їх видав Олексій Баранович⁴. За нашими підрахунками, згідно з цим виданням, у воєводстві на 1629 р. було 115 міст і містечок та 2130 сіл і в них 108 077 оподаткованих димів; за тими ж підрахунками, до цих цифр слід додати,

історичних дисциплін.— Львів, 2018.— Т. CCLXXI.— С. 114—135; Крикун М., Петренко О. Подимний реєстр Брацлавського воєводства 1643 року // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2017.— Т. CCLXX.— С. 415—448; Guldón Z., Krikun N. Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy w roku 1775 // Studia Źródłoznawcze.— Warszawa; Poznań, 1979.— Т. XXIV.— S. 181—186.

³ Подимне в українських землях (воєводствах), приєднаних до Польського Королівства (Корони) за Люблінською унією 1569 р., було відоме задовго до 1629 р. Варшавський сейм, який працював у березні—квітні 1598 р., постановив скасувати всі борги цих воєводств у сплаті подимного і сплачувати його в подальшому (Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. II). Відповідно до цієї постанови, 19 травня того ж року у Варшаві було видано королівські привілеї на збір і використання на себе („уживање“) протягом п'яти років надходжень з цього податку Янові Трилеському з Луцького повіту (Российский государственный архив древних актов (Москва), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 202, л. 4—4 об.), Матееві Лесневському — з Володимирського і Кременецького повітів (Там само.— Л. 4 об.— 5), Еразмові Коморовському та Станіславові Лисаковському — з Київського воєводства, причому в останньому випадку сказано, що обидва збирачі отримуватимуть податок „з рук“ судового старости „краю“ (Там само.— Л. 3 об. Йдеться про старосту, яким водночас був київський воєвода і який очолював гродський суд, що діяв у Києві). Згідно з тією ж сеймовою постановою, 21 травня 1603 р. у Кракові і 26 травня 1607 р. у Варшаві вийшли два королівські привілеї на доживотний збір подимного („податку грошов подымных“) — секретареві короля і писареві королівської канцелярії Захарієві Словицькому у трьох повітах Волинського воєводства (Там само.— Л. 171—171 об.) та вінницькому і брацлавському старості Валентинові Александру Калиновському в Брацлавському воєводстві, причому в другому з цих документів читаємо, що податок „з воєводства Брацлавского [...] на визнање звирхности королевское од обывателов тамошних есть позволенный и сеймом унѣи лобелской в року 1569-м уфаленый, а потом водлуг констытуцци сейму варшавского, в року прошлом 1598-м учиненое, о выданье оног объясненый и од обывателов тамошных принятый“ (Там само.— Л. 172 об.—173 об.). Інформація про це подимне надто скупа, вона потребує спеціального дослідження. То був варіант податку, який у Речі Посполитій іменували „побором“. Інший його варіант трапляється на прикладі, зокрема, Ляховецької волости Кременецького повіту у 1619—1634 рр. (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі — ЛННБ України), від. рукописів, ф.103 (Сапєги), тека 46 Id, спр. 3752, арк. 30—60).

⁴ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною, I: Волинське воєводство.— К., 1930.

по-перше, 27 сіл і в них 1762 дими, „зауважених“ 1630 р. внаслідок доповнень до даних за попередній рік⁵, по-друге, три села і 1157 димів, які були 1629 р., але згадані в подимних списках 1648 і 1650 рр.⁶, по-третє, 100 сіл, про які на підставі різних джерел⁷ можна твердити, що вони, ймовірно, існували 1629 р. і могли мати 2300 димів. Отож у 2375 поселеннях воєводства налічено щонайменше 113 296 оподаткованих димів⁸. У Кременецькому повіті зазначені показники послідовно виглядають так: 39 міст і містечок, 737 сіл, 33 867 димів, 18 сіл і 727 димів, 0 сіл і 53 дими, 60 сіл і 1380 димів, разом 854 поселення і 36 027 димів⁹.

Застосувавши коефіцієнт залюдненості диму 6,5 та вдавшись до підрахунку населення, не охопленого оподаткуванням, ми дійшли висновку, що 1629 р. Кременецький повіт мав не менше 245 тис. осіб, і це становило 31,81 відсотка від усього населення Волинського воєводства (770 тис. осіб)¹⁰.

За вимірами, зробленими для О. Барановича, площа того ж повіту станом на 1629 р. становила 13 177 кв. км — 31,65 відсотка території Волинського воєводства (41 637 кв. км)¹¹. За нашими вимірами, ці цифри виглядають дещо інакше — відповідно 12 543 і 39 896 кв. км¹². Кордони повіту, як і воєводства загалом, склалися остаточно у XV—XVI ст.¹³ і були, за певної мінливості їх на півночі і південному заході, сталими. На заході повіт межував із Львівською землею Руського воєводства, на південному заході — з Терехівлянським повітом Галицької землі того ж воєводства, на півдні — з Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства (у 1672—1699 рр. — з Кам'янецьким еялетом), на сході — з Житомирським повітом Київського воєводства, на півночі — з

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський городський суд), спр. 381, с. 1295—1355.

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыном генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 3: Акты о заселении Юго-Западной России: 1471—1664.— С. 427—496; Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657: Збірник за документами актових книг.— К., 2008.

⁷ Ідеться про поборові реєстри останньої третини XVI ст. (Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— Т. XIX: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole / Oprac. przez A. Jabłonowskiego), подимний список (реєстр) 1662 р. (Архив ЮЗР.— К., 1905.— Ч. VII.— Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI—XVIII вв.— С. 89—170), поголовні списки (реєстри) 1662, 1673—1678 рр. (Там само.— С. 171—277; ЦДІА України в Києві, ф. 19 (Головний трибунальський суд скарбових справ Волинського воєводства), оп. 1, спр. 1; ф. 25 (Луцький городський суд), оп. 1, спр. 340, 345, 349, 368; ф. 28 (Володимирський городський суд), оп. 1, спр. 120, 123; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), lustracje, dział I, N 71; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, N 1099.

⁸ Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1988.— Вип. 24.— С. 71—82 (передрук: Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII століття // Крикун М. Воєводства Правобережної України...— С. 223—228).

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Баранович О. Залюднення України...— С. 21.

¹² Крикун М. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI—XVIII століттях // Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць.— К., 1990.— С. 142 (передрук: Крикун М. Воєводства Правобережної України...— С. 20).

¹³ Див.: Собчук В. Формування територій Кременецького повіту // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 2.— С. 24—53.

Луцьким повітом. Повіт охоплював територію частин Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької і Житомирської областей¹⁴.

Списки димів 1630-х і 1640-х років не відтворюють тодішнього зростання числа домів, господарств, бо вони, внаслідок зловживань землеволодільчої шляхти при подачі нею свідчень про дими та за відсутності будь-якого контролю за діяльністю поборців, або повторюють відомості 1629 р., або чим далі, тим частіше подають відомості, нижчі від них. Якість змісту подимних реєстрів особливо сильно падає протягом 1650—1670-х років — вони відбивають все меншу, далеку від реальної кількість житлових будівель¹⁵. Укладачі реєстрів при цьому посилались на податкову неспроможність людної через знищення будівель під час пожеж, грабобоїв, татарських наїздів, постоїв коронних військ, нерідко розмір знищень явно перебільшуючи.

Щоб надолужити фінансові втрати від цього, сейми, а згодом і сеймики впроваджували збір подимного в кількакратному розмірі (одинарна ставка подимного з оподаткованої будівлі становила стало пів злогого, тобто 15 грошів; сума ж зданої одинарної ставки становила симплю).

Проілюструємо сказане про явну заниженість інформації стосовно димів, нагадаємо — оподаткованих, на прикладі Кременецького повіту. Тут 1661 р. потрійне (трикратне) подимне здали 1016 димів у 233 поселеннях¹⁶. У 1666—1673 рр. їх було значно більше (див. Табл. 1), проте в багато разів менше, ніж 1629 р., причому, за іншими документами, 1667 р. в повіті було налічено 1642 дими¹⁷. Нарешті потрібно вказати на те, що за юраменами (присягами) підданих і служебної шляхти, виголошеними перед кременецьким гродським урядом від 25 червня до 26 серпня 1671 р. щодо спроможности внести подвійне подимне з представлених поселень, серед 245 містечок і сіл виявилися спроможними 99 лише з 293 димами, а 146 поселень заявлені були як пусті¹⁸.

Таблиця 1

Кількість димів, які здали подимне, і кратність останнього з них у Кременецькому повіті за 1666—1673 рр. за відомостями, заявленими в луцьку гродську канцелярію володимирським підкоморієм Єжи Вільгорським, комісаром Волинського воеводства, відповідальним за сплату у ньому податків

Роки сплати податку	Кратність податку	Дими
1666	3	5504
1667	12	1778
1667	11	1439

¹⁴ Про кордони Кременецького повіту: Собчук В. Формування територій Кременецького повіту.— С. 24—53; Крикун М. Кордони і повітовий поділ.— С. 20 (передрук: Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников.— К., 1992.— С. 14—15, 21—24; доопрацьований варіант цього видання: Крикун М. Кордони воеводств Правобережної України у XVI—XVIII століттях.— Львів, 2016.— С. 30—37, 44—52).

¹⁵ Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України XVII століття.— С. 243—257.

¹⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 256 (Замойські), оп. 1, спр. 339, арк. 48—60.

¹⁷ AGAD w Warszawie, ASK, dział I, lustracje, N 65, k. 696.

¹⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 211, арк. 29—77, 242—304, 326—327, 346—347, 367—368, 370—372.

1668	4	1886
1669	4	1886
1669	5	1894
1670	4	1895
1670	11	2320
1671	4	2408
1671	5	2320
1672	4	1886
1673	5	1802
1673	4	2320

Джерело: ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 340, арк. 828–838 зв. Див. також: Сумарій (реєстр збору) подимного податку у Кременецькому повіті, складений 13 жовтня 1666 р. (ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 195, с. 172–209).

У 1660-х роках зародилась ідея проведення в українських воєводствах Речі Посполитої люстрації (ревізії — перепису) димів, які існують дійсно, шляхом обстеження безпосередньо в поселеннях наявності їх призначеними для цього особами — люстраторами (ревізорами). Ідея, як можна здогадуватися, виходила зі середовища значної частини середньої і дрібної землеволодільчої шляхти, невдоволеної тим, що магнати та крупнопомісна шляхта здавали подимне від порівняно невеликої кількості господарств підданих, хоч у їхніх маєтностях осідало чимало людності; тож зазначена шляхта вимагала справедливої розкладки подимного (інших податків також). Перша така відома люстрація була здійснена, хоч, можливо і не була завершена, в Летичівському повіті Подільського воєводства 1668 р.¹⁹

Наприкінці 1660-х років вказана ідея мала багато прихильників у Волинському воєводстві. На тодішньому його сеймику, званому нам лише зі згадки про нього в ухвалі волинського ж сеймику від 5 березня 1671 р., було обрано люстраторів димів, причому в даній ухвалі сказано, що зроблено це „давню“ і що ці люстратори запрягли (очевидно, в тому, що обстеження димів проведуть справно.— *М. К.*), однак покладеного на них обов'язку не виконували²⁰. Тож цей березневий сеймик відновив своє „давнє“ рішення про люстрацію. Він визнав у разі потреби доцільним на наступному сеймику збільшити число люстраторів²¹, що дає підставу припустити, що були залишені „старі“ люстратори. В тій же ухвалі зазначено, що переписові димів повинні підлягати тільки осілі піддані, тобто ті, в чому можна бути впевненим, які мали хати (халупи), земельні діли та робочу худобу (волів, коней) і працювали на пана. Натомість, вочевидь, звільнялись від подимного ті піддані, хто мав лише хату і город (городники), халупу (халупники); люстратори повинні були відрізняти їх від осілих²².

І ця постанова не була втілена в життя. Проте ідея люстрацій димів залишалась актуальною.

¹⁹ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— Л. 534—538.

²⁰ Там само.— К., 1888.— Ч. II.— Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века.— С. 293.

²¹ Там само.— С. 294.

²² Там само.

Напевно, на прохання волинських послів сейм, що працював від 15 грудня 1678 до 4 квітня 1679 р. у місті Гродні, прийняв (найімовірніше, 1679 р.) постанову під назвою „Ревізія Волинського воєводства“ — про проведення перепису всіх без винятку поселень державних (королівських), духовних і шляхетських маєтностей люстраторами, обраними на реляційному сеймику воєводства, який мав відбутися після цього сейму*, з метою домогтися справедливого збору податків. Люстратори повинні були на тому ж сеймику присягнути, що належно виконають дане їм доручення, діятимуть у відповідності „зі способом і порядком“ люстрування, виробленими на ньому ж, зокрема, до своїх повітових урядів (властиво — гродських канцелярій) подадуть складені ними реєстри із зібраною інформацією. Наголошувалося на неприпустимості спротиву з боку володільців маєтностей ревізії, на потребі обліку, що вимагався. Сеймова постанова закінчується констатацією того, що матеріал ревізії повинен бути підставою для збирання різних податків²³. Ні назв податків, ні того, що мало бути піддано ревізії, тут не згадано. З подальшої нашої розповіді видно, що йшлося і про дими, і про подимне.

Та проведення люстрації не рушилося з місця. Наступний відомий директивний документ стосовно неї — це ухвала волинського сеймику, що діяв 1 вересня 1681 р.²⁴ Сеймик вказав на „дозволену“ сеймовою конституцією волинську люстрацію (йшлося, очевидно, про постанову Гродненського сейму) як справу актуальну, таку, що її потрібно виконати, обрав нових люстраторів (по чотири на повіт), зобов'язав їх розпочати ревізію через шість тижнів після цього ж сеймику і подати зібрані відомості до повітових гродів, призначив комісаром — відповідальним за збір і розподіл податкових сум у воєводстві — володимирського старосту і королівського ротмістра Стефана Загоровського, представника заможної шляхетської родини на Волині²⁵. Далі буде згадка про те, що люстрацію димів після 1 вересня 1681 р. було таки проведено.

На початку тієї ж ухвали мовиться про те, що сеймик є продовженням (*ad continuationem*) попереднього сеймику, скликаний „відповідно до продовження того сеймику“ (*inhaerendo prolongatiew tego seymika*)²⁶. Якщо саме сеймику ці слова стосуються? Відповідь на це питання знаходимо в ухвалі наступного волинського сеймику, який відбувся 19 лютого 1682 р. і про який ітиметься далі ширше. Тут читаємо, що цей сеймик

* На реляційних сеймиках у Речі Посполитій послі від воєводств на сейми після повернення з них розповідали, звітували, чинили реляцію про те, як вони проходили і про свою участь у їх роботі.

²³ Volumina legum.— 1860.— Т. V.— S. 274.

²⁴ Слід при цьому зазначити, що не відомо, чи розглянув Варшавський сейм, котрий працював від 10 січня до 21 травня 1681 р., справу волинської люстрації, оскільки цей сейм був зірваний. (Інформацію про цей сейм подав Роберт Колодзей (Kołodziej R. „Ostatni wolności naszej klejnot“: Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana II Sobieskiego.— Poznań, 2014), і вона не стала нам у пригоді), і тому всі документи, прийняті ним, стали недійсними; їх у таких випадках нищили.

²⁵ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 2.— С. 413—414. Про рід Загоровських див.: Ворончук І. Рід Загоровських у приватному і публічному житті шляхетського соціуму Волині XVI — першої половини XVII століття // Українознавство.— К., 2012.— С. 61—69. Королівський привілей Стефанові Загоровському на волинське підчашство, виданий у Варшаві 4 липня 1664 р.: Пам'ятки історії Східної Європи.— Острог; Варшава; Москва, 1999.— Т. V / Упоряд. П. Кулаковський.— С. 235.

²⁶ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 2.— С. 411.

був пролонгований — продовженням згаданого реляційного сеймику²⁷. Інших відомостей про цей реляційний сеймик немає. Із сеймикових матеріалів Руського воєводства відомо, що тамтешній реляційний сеймик 1681 р. відбувся 15 липня²⁸. Можна впевнено твердити, що тоді ж або приблизно тоді ж працював у Волинському воєводстві реляційний сеймик. А що матеріалів його досі не виявлено, то, найімовірніше, що їх не зберегли, оскільки цей сеймик був скликаний після зрваного сейму, матеріали якого, нагадаємо, не дійшли до нас. Отже, вересневий 1681 р. сеймик був продовженням реляційного сеймику. Чи розглядалось на останньому питання про волинську люстрацію, не відомо.

Сеймикова ухвала від 19 лютого 1682 р. про подимне

Ця ухвала відкриває список документів, які містять багато цікавого матеріалу про подимне у Волинському воєводстві, матеріалу тематично різноманітного, зовсім не характерного для попередніх років, коли всі відомості про люстрації димів тут не велись.

Документів, про які мова, у вцілілих кременецьких ґродських книгах (потрібно нагадати, що ці книги не всі збереглися повністю) нами виявлено 145. З них зміст чотирьох стосується всього Волинського воєводства, решта — тільки Кременецького повіту. Документи, як і книги, доведені до 1699 р.²⁹

Особливо значущі 51 документ з 15 кременецьких книг. У цих книгах, за їхніми архівними номерами, ці документи представлені так: 221 — 7, 222 — 3, 224 — 1, 226 — 15, 228 — 2, 229 — 5, 232 — 1, 233 — 1, 238 — 2, 240 — 1, 241 — 4, 244 — 1, 246 — 2, 247 — 5, 248 — 1. З хронологічно-тематичної цих 51 документа розкладки, наведеної в Табл. 2, видно, по-перше, те, що стосуються вони 13 (з 18) років, найбільше — 1682 і 1683 років (на них припадає 26 документів), по-друге, те, що найбільше є маніфестацій (29), причому 17 — вчинених поборцями.

Докладніше тематичної характеристики більшості цих документів принагідно будемо торкатися далі. Поява їх так чи інакше пов'язана з діяльністю кременецького ґродського уряду (*urząd, officium*), що виступав в одній особі, призначеній (те ж стосується й інших ґродських урядників — підстарости, судді, писаря, бурграбія, регента) кременецьким ста-

²⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 222, с. 62—63 (див. Док. 1 в доданій далі публікації документів).

²⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1914.— Т. XXII: Lauda wiszeńskie. 1673—1732 / Oprac. A. Prochaska.— S. 139—140.

²⁹ Принагідно зауважимо, що у кременецьких ґродських книгах 70-х—90-х років XVII ст., про матеріали яких мовиться у праці, не трапилося жодних відомостей про їх тогочасний фізичний стан. Натомість натрапляємо на рідкісні згадки про сумну їх долю у 1648—1649 рр. унаслідок, головним чином, дій козаків — учасників війни під проводом Богдана Хмельницького. (Про те, що сталося у той час із цими (і кременецькими земськими) книгами, див.: Крикун М. Доля кременецьких ґродських і земських книг у 1648—1649 роках // Студії і матеріали з історії Волині.— Кременець, 2018.— С. 213—227.) Згадки містяться у негативних відповідях кременецької ґродської канцелярії на прохання шляхти дати довідку про наявність того чи іншого документа, внесеного у книгу до 1648 р. (ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 211, с. 15—16 (довідка від 22 лютого 1677 р.), 199 (31 березня 1677 р.); спр. 232, с. 164—165 (14 серпня 1687 р.); спр. 238, с. 778—779 (29 серпня 1690 р.), 782—783 (1 вересня 1690 р.), 796—797 (3 жовтня 1690 р.); спр. 240, с. 1069—1079 (29 серпня 1691 р.). Відповіді вказували на брак таких книг.

Таблиця 2

Документи щодо подимного податку в Кременецькому повіті у 1682—1699 рр.
за видовою їх ознакою, виявлені у кременецьких городських книгах

Роки	Ухвали сеймиків Волинського воеводства	Маніфестації							Протестації			Асигнації комісара щодо подимних сум	Універсали комісара до поборців	Квитки		Список надходжень від подимного (перцептор)	Декрет Кременецького городського суду	Інші	Разом	
		поборців	поборців	поборців	підлягачів щодо поборців	підлягачів про згачу подимного	підлягачів про стан масктив	інші	разом	поборців	підлягачів			віськовиків про отримання подимних сум	поборців про зібране подимне					
1682	1	1	3	—	—	—	1	6	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	9
1683	—	—	6	3	—	—	—	10	—	—	—	1	2	—	—	2	—	1	1	17
1684	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	4
1685	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1686	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1687	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
1690	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1691	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1692	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	4
1696	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1697	—	—	3	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
1698	—	—	—	1	1	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
1699	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом	2	1	17	5	2	2	2	29	1	4	4	4	1	3	1	1	1	1	4	51

ростою. Уряд вислуховував різні усні заяви та приймав документи для запису в гродські книги. Персонально особи, що ці посади (уряди) займали, були: Базилій Шещицький — намісник (заступаючий, субделегат) бурграбія (відповідальний за стан замку, в якому діяли уряд і гродський суд та зберігалися їх книги), регент (ресент — очільник гродської канцелярії, а також намісник староства (старости) фігурує у 27 документах; Стефан Водарацький — намісник бурграбія; Базилій Бораковський — намісник бурграбія (він же — луцький, земський писар); Миколай Станіслав Каменський — гродський суддя і бурграбій; Ян Гулевич — гродський підстароста (він же — луцький гродський писар).

Сеймикова ухвала від 19 лютого 1682 р. є ключовим, головним, можна навіть сказати — програмним джерелом у вивченні питань, так чи інакше пов'язаних з подимним податком у Волинському воєводстві до 1699 р. (Док. 1; тут і далі цифри в дужках стосовно документів означають номери тих з останніх, які публікуємо в Додатку до праці). 27 березня її у вигляді випису з луцької гродської книги (куди потрапила невдовзі після того, як 21 лютого маршалок (голова) за два дні до того відбутого волинського сеймику Костянтин Вацлав Зубчевський, чернігівський скарбник, заявив її перед бурграбієм Луцького замку Теодором Верещакою). Згаданий Б. Шещицький прийняв її з рук М. С. Каменського для впису в кременецьку гродську книгу. На маргінесі першої сторінки цього випису в дану книгу читаємо, що М. С. Каменський отримав оригінальний примірник (*conceptum originale*). Від кого і коли отримав, не зазначено; ймовірно, це відбулося в луцькій гродській канцелярії.

Ухвала ця — дуже складний за змістом і стилістикою документ. Писана, як, до речі, й інші документи, польською мовою, вона густо, аж надто, пересипана латинізмами — це було властиво тодішнім джерелам як відлуння барокової культури з її, зокрема, демонстрацією доброго знання латинської мови, латиномовної літератури.

В ухвалі зафіксовано конечність проведення збору шестикратного подимного від середини квітня до 10 серпня того ж 1682 р. і призначення для реалізації збору поборців, по два на кожен повіт. Вони на цьому ж сеймику присягли (текст присяги наведено), що належно і справедливо збиратимуть податок „з осіб шляхетських, духовних обох релігій, простолюду (*poddaństwa plebeiae conditionis*), міщан, євреїв з їхньою челяддю обох статей, броварників, гультяїв і людей люзних, купців переїжджаючих“. Цей перелік обкладених подимним надто загальний, неповний, подібний перелік в інших тогочасних документах не трапляється. Згадані в ньому „обидві релігії“ стосуються християн східного і західного обрядів, а гультяї і люди люзні — то ті, що не мали постійного місця проживання і постійних засобів для існування. Присяга містила і зобов'язання поборців не використовувати у своїх корисливих інтересах зібрані податкові суми, за винятком ординарії — плати їм на щоденне утримання за виконану роботу. Поборці натомість мали право (і це видно з присяги) на отримання від тих, хто здавав подимне, сплати грошового (за прийом від них відповідних свідчень) і квитового (за видачу тим самим особам квитів, які засвідчували здачу податку від тієї чи іншої кількості димів).

Подимне, сказано далі в тій же ухвалі, має сплачуватись з половини (в інших документах писалося відповідно — *per medium*) всіх зазримчених люстраторами димів у поселеннях, відвідуваних ними. Тут явно по-

милково подано, що до „половинної кількості“ димів потрібно прилучати давні дими. Це означало б, що стягати податок належить зі сум давніх і нових (люстрованих) димів. Наступні слова в тому ж документі заперечують це: читаємо, що давні квити враховувати не слід, тобто, що давні дими, про які у них ідеться, не повинні братись до уваги. Непотрібність зазначеного прилучення доводиться браком згадок про нього в інших джерелах.

Поборців стосується і те місце в ухвалі, де на них покладено обов'язок складати перцептарі (*perceptarze*), які містили інформацію про суми надходжень з наявної кількості оподаткованих димів у поселеннях; вимагалось, щоб перцептарні відомості узгоджувались з відомостями реєстрів, складених люстраторами і зданих до ґродів (до ґродів мали здавати і перцептарі).

Далі в аналізованій ухвалі досить широко, проте тематично не зовсім послідовно і з очікуваною повнотою, розповідається про люстрацію димів. Її вимагали провести від 26 лютого до 15 червня. Доречно зазначити: зіставлення дати проведення люстрації і збору подимного (люстрація мала відбутися раніше) наводить на думку, що збір мав бути здійснений на підставі відомостей, отриманих люстраторами.

Наголошено в ухвалі на тому, що вона має бути проведена відповідно до конституції Гродненського сейму (тобто сейму 1678—1679 років). Вказано також, що йдеться про люстрацію „нову“, „відновлену“ (*reassumowanq*), а попередня люстрація названа „старою“. Мали на увазі люстрацію воєводства, ухвалену сеймиком 1 вересня 1681 р. В ухвалі від 19 лютого зауважено, що призначені на ньому люстратори „жодного разу не сходилися на ревізії“ (*zadnego razu non condescenderunt ad revisiam*), що означає: вони ту люстрацію зірвали. Врахувавши, що її йменовано „старою“, можна припустити, що якісь кроки в напрямі виконання її були зроблені.

Сеймик 19 лютого обрав по три люстратори на повіт. З люстраторів для Кременецького повіту згадуваний Миколай Станіслав Каменський і Олександр Дедеркало належали до люстраторів „старих“, тобто обраних таки 1 вересня 1681 р.³⁰

Люстратори, як і поборці, склали на тому ж сеймику присягу (текст її також наведено), що добре впораються з дорученою їм справою. Вони повинні були відправитись у повітові адміністративні центри, а звідти — у поселення для здійснення перепису димів. У випадках виявлення пустих домів (хат, халуп, домів) їх має цікавити, з якої причини вони такі, зокрема, чи не тому, що власники поселень або їхні люди мешканців згнали з таких домів і скупчували в інших. Пусті дими були і наслідком утеч підданих. Ухвала зазначає, що як після люстрації будуть виявлені такі втечі, то слід втікачів повертати, той, що видає їх, повинен поборці дати знати, що втікачів повернув.

Від тих власників маєтків, продовжує ухвала, хто противиться люстрації, поборці не повинні приймати подимне доти, аж вони допустять люстраторів для виконання даного їм доручення. Таких осіб потрібно трактувати як бунтівників (*pro rebelli*).

Люстраторів також зобов'язано на сеймику 20 серпня 1682 р. доповісти про результати своєї діяльності. Крім того, зваживши на неабияку

³⁰ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 414.

в той час мінливість чисельности населення через його рухливість, головним чином, унаслідок втеч підданих, через згубні татарські наїзди, особливо відчутні у Кременецькому повіті, вирішено було люстрацію димів чинити щодва роки.

Кожному люстраторові була визначена винагорода за роботу у вигляді 400 злотих зі зданого чопового податку (збирався за виготовлення й продаж спиртних напоїв) за розпорядженням комісара воєводства, відповідального за збір податків та витрати отриманих унаслідок цього сум. Цим комісаром, як і 1681 р., призначений Стефан Загоровський.

А Томаш Гуляницький став інстигатором — правовим наглядачем за виконанням люстрації димів та збором подимного. Він виконав на сеймику відповідну присягу, текст якої в ухвалі наведений також.

Таким був зміст сеймикової ухвали від 19 лютого 1682 р. щодо люстрації димів. Наступна подібна люстрація була постановлена сеймиком аж 7 грудня 1696 р.³¹

У нашій наступній розповіді йтиметься про виконання щойно проаналізованої сеймикової ухвали. Так чи інакше воно простежується у 30 документах кременецьких книг за 1682—1684 рр., з яких 15 публікуємо, та у 12 документах додаткових, виявлених в інших рукописних зібраннях, з яких шість також публікуємо. Так, наступна розповідь присвячена саме цим трьом рокам. Документи 1685—1699 рр. надто фрагментарні, тематично мало що додають до документів цих років.

Хід виконання тієї ж ухвали

Хронологічно першим відомим документом, який зазначене виконання засвідчує, є заявлена 26 лютого у кременецькому гроді маніфестація призначених 19 лютого ухвалою люстраторів Кременецького повіту Миколая Станіслава Каменського і Кароля Белецького від себе та від імени Олександра Дедеркала, про те, що вони відповідно до тієї ж ухвали та сеймикової ухвали від 1 вересня 1681 р., а також виконаної 19 лютого присяги виявляють готовність до проведення люстрації димів у всіх маєтностях повіту — королівських, шляхетських і духовних (церковних), розпочати її з Кременця, а перед цим — у кременецькій ратуші засвідчити свою належну для цього юрисдикцію у присутності возного і шляхти (Док. 2). Нагадуємо, що за ухвалою 19 лютого люстрація димів у Волинському воєводстві мала розпочатися саме 26 лютого.

Своєю чергою дали про себе знати поборці шестикратного подимного у Кременецькому повіті, також призначені 19 лютого на сеймику, Михайло Сонат Ісерницький і Миколай Ледоховський. 27 лютого перший із них від свого і напарника по справі імени повідомив, що вони готові збирати податок на підставі писемних свідчень (атестацій) люстраторів про виявлену останніми кількість димів у поселеннях (Док. 3).

Це повідомлення було передчасним, бо цитована ухвала зобов'язала поборців розпочати виконання дорученої їм справи в середині квітня, аби дати їм можливість використати люстрацію. 9 квітня поборці виступили з аналогічним повідомленням, додавши до нього, що „відтепер фактично в звичному місці засідають“ (Док. 4), тобто, що у Кременці вже займаються збором подимного.

³¹ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 244, с. 1072—1073.

Одїзався і Стефан Загоровський. 14 червня він зі свого дідичного села Малева, розташованого в Луцькому повіті, звернувся до поборців воеводства з універсалом, в якому дав їм знати, що готовий 18—20 червня у тому ж селі приймати їхні „рахунки“ стосовно зібраних ними податкових сум. 16 червня цей документ був заявлений перед кременецьким ґродським урядом для запису в книгу (Док. 5).

Проведення люстрації димів не вклалося у визначений сеймиковою ухвалою від 19 лютого термін, тобто — до 15 червня. Сеймик, що відбувся 20 серпня, констатував її незавершеність, головним чином, через спротив частини шляхти (порушників, *impugnatores*) та ухвалив завершити її ж через вісім тижнів після цього числа³², тобто до середини жовтня. Згодом у виявлених дальших документах не трапляються вказівки про konieczність закінчити люстрацію, що дає підставу твердити, що її було таки доведено до кінця. Це не означає, що подекуди з її виконанням не було проблем. Відомим нам прикладом цього є повторна спроба люстраторів С. Каменського й О. Дедеркала 23 січня 1683 р. здійснити ревізію (люстрацію) димів у Збараській волості та містечках Залозецькій Волі (Залозцях) і Волочищах з навколишніми селами. І ця спроба виявилася невдалою, тому що тамтешні старости (адміністратори, управителі) Ян Рибчинський і Вацлав Гриневецький „заборонили ревізію“. Про це читаємо у виголошеній 30 січня маніфестації С. Каменського від свого і напарника свого імені (Док. 8).

Це повідомлення про діяльність люстраторів димів — дуже рідкісне, оскільки згадки про них звичайно побіжні, згадки і тільки. До речі, сеймик 18 квітня 1684 р., вказавши, що лише (*same iedne*) щойно зазначені маєтності на Волині не допускають неодноразово люструвати, ухвалив: люстратори, принаймні двоє з трьох, повинні негайно у присутності поборців таки провести тут перепис димів³³.

Рідкісне повідомлення про діяльність люстраторів міститься в маніфестації поборців М. Ісерницького та М. Ледоховського від 20 жовтня 1682 р.; будучи готові, сказано тут, згідно зі сеймиковою ухвалою від 20 серпня, збирати подимне за свідченнями люстраторів С. Каменського, О. Дедеркала та К. Белецького про дими, вони, поборці, наштотхнулися на те, що останні люстрацію і реєстри димів їм, поборцям, та до ґроду не подали, через що їм не відомо, зі скількох димів вони мають збирати податок, а також, кого зі шляхти слід оскаржувати за несплату шестикратного податку (Док. 6).

На жаль, люстрація, про яку йшлося, не виявлена, навіть у фрагментах, і навряд чи буде виявлена. Це не має дивувати, тому що в той час у Речі Посполитій документи, складені на регіонально-локальному рівні, не відкладалися для збереження в державних канцеляріях або як, наприклад, ґродські, земські, підкоморські тощо книги, а відкладалися вдома у тих, хто мав стосунок до їх появи. З цих домашніх архівів мало що дійшло до нас.

Тож можемо тільки уявляти, як виглядала люстрація. Напевно, у структурному плані вона була близькою, навіть ідентичною з подібними документами, передусім з податковими списками (реєстрами): містила

³² ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 378, арк. 986—987.

³³ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 2.— С. 456.

назви поселень, відомості про належність їх до держави, церкви, шляхти, кількість у них житлових будівель, можливо, частково похатній перелік останніх.

Ухвала сеймику від 20 серпня 1682 р. нагадала, що подимне повинно сплачуватись лише від половини зафіксованих люстрацією димів. Нагадала вона, між іншим, і про те, що обкладанню цим податком повинні підлягати і двірська челядь, і служилі люди, якщо вони „мешкають домами“³⁴. Це зауваження стосовно служилих людей спричинило протестацію, виголошену 15 вересня перед кременецьким гродським урядом Єжи Стоцьким і Якубом Русецьким, від імени Героніма Любомирського, коронного хорунжого і мальтійського кавалера, та Яна Ліпського, сондецького, переяславського, хоцького старости, та його дружини Катажини Сапежанки: ці люди, читаємо у протестації, а ними, зокрема, є татари, волюхи, козаки, гайдуки, що перебувають на службі при замку Лабунської маєтності, якою володіють названі відповідно дідич і тимчасові власники, виконують службу із захисту вітчизни, а тому не можуть оподатковуватись³⁵.

Значно більше документи інформують про діяльність збирачів подимного. Поборцями у 1682—1684 рр. були (в дужках наводимо дату проведення сеймику, який поборцю призначив, роки перебування поборцею, кратність податку): Миколай Ян Ледоховський і Михайло Сонат Ісерницький (19 лютого 1682 р.; 1682—1683 рр.; 6), новгородський війський Михайло Ледоховський, до речі, батько (*rodzic*) М. Я. Ледоховського (Док. 13) (20 травня 1683 р.; 1683 р.; 14,5), крушвіцький війський Балтазар Францішек Венцковський і Самоель Лесницький (20 травня 1683 р.; 1683—1684 рр.; 4,5), Войцех Раціборовський (18 квітня 1684 р.; 5), Данієль Станіслав Боженець Словицький (19 грудня 1682 р.; кінець 1682—1683 рр.; 6). Поборцею був також двічі 1684 р. згаданий Олександр Глінка Вольський. В. Раціборовський також 1684 р. відповідав за збір другої рати (частин внеску) подимного.

Оскільки ставлення М. Ісерницького до виконання своїх обов'язків було легковажним, про що йтиметься далі, то не виключено, що десь восени 1683 р. він перестав бути поборцею. 19 листопада М. Я. Ледоховський виступає як поборця в парі уже не з ним, а з Д. С. Словицьким (Док. 15), якого, до речі, тоді за його відсутності заступив його помічник Ян Песляк — сукколектор (співпоборця)³⁶. А цей Словицький уперше з'являється про себе як поборця 16 березня 1682 р. (Док. 4).

Як і раніше в XVII ст., поборці часу, про який мовиться, збирали подимне в повітових адміністративних центрах (у нашому випадку — в Кременці) від делегованих володільцями маєтностей осіб (підданих, челяді, шляхтичів-слуг, причому їхня діяльність залишалась непідконтрольною, за небагатьма винятками).

Ф. Венцковський і С. Лесницький 2 липня 1683 р. маніфестували, що, відповідно до сеймикової ухвали від 20 травня, готові увесь цей місяць приймати подимне³⁷. Згідно із заявою 31 липня того ж року М. Ледо-

³⁴ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 2.— С. 456.

³⁵ ЦДДА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 221, арк. 446—448.

³⁶ Там само.— Спр. 226, с. 448—449.

³⁷ Там само.— С. 573.

ховського, він увесь липень займався тим самим з перервами та готовий це робити ще далі, бо не зі всіх маєностей податок внесено³⁸. За словами В. Раціборовського, які припадають на час після серпня 1684 р., він від 1 липня до 31 серпня займався тією ж справою (Док. 15). У цих та незнайомих нам подібних випадках зазначено, що збір відбувався за відповідною сеймиковою ухвалою.

Поборця звіряв стосовно маєностей інформацію про кількість димів, подану йому при сплаті подимного, з інформацією, засвідченою люстрацією, і в разі належної відповідності її приймав податок, виходячи з того, що одинарна ставка останнього з диму становила (від 1629 р.) пів злотого (в такому разі якщо податок був, наприклад, шестикратний, то з кожного диму він становив три злоти), і так було за кожної рати. Поборця в такому разі видавав платникові квит, який містив цю інформацію. Згодом, при повторних сплатах, цей квит, а не люстрація, був документальною підставою для поборців. Ознайомившись з ним, він при отриманні подимного видавав потрібний квит (у ньому зазначалося, що податок вноситься за попереднім, старим квитом). У новий квит вносили зміни щодо кількості димів і розміру податку, які враховували, як правило, тільки зменшення їх унаслідок знищення будинків, хат через пожежі і градобиття та безлюдність будівель через утечі підданих, пошесті тощо. Звичайно, нові квити не враховували приріст чисельності димів, який, безумовно, відбувався. Відпалі кількості димів вважалися відприсяженими, аб'юратними (від *abiuratum* — відприсяження). Особи, делеговані володільцями маєностей для здачі податку, перед ґродським урядом присягали, зокрема, в тому, що не здають його з такої-то кількості димів з певних причин.

Для Кременецького повіту стосовно 1682—1684 рр. вдалося виявити лише чотири квити поборців подимного. Відшукані вони у фамільному архіві Сапег, який зберігається в рукописному відділі ЛННБ України — в тій частині цього архіву, що має стосунок до Ляховської волости — дідичної маєності Яблоновських, після смерті 1777 р. Юзефа Александра Яблоновського, що стала власністю Сапег, починаючи з Юзефа, жонатого на його дочці Теофілі*, через що документи Яблоновських „перекочували“ до зазначеного архіву.

Хронологічно з цих квитів перший недатований, поборці в ньому тільки згадані, не названі³⁹. Судячи зі змісту, квит з'явився 1682 р.: про поборців тут сказано, що вони обрані на сеймику 19 лютого цього року, сказано також, що містечко Ляхівці з прилеглими до нього маєтково селами (а саме з них вноситься подимне) є володінням польного гетьмана коронного Станіслава Яна Яблоновського, а того ж 1682 р. він став великим гетьманом коронним (був тоді ж, як і раніше і пізніше, також руським воєводою). У тому ж квиті читаємо, що С. Я. Яблоновський займає уряд краківського каштеляна, тоді як його він зайняв щойно 1692 р. Тож, напевно, маємо справу з незасвідченою копією, писаною не раніше 1692 р. А оскільки поборці, як це видно з квиту, користувалися люстрацією димів, а це робили, про що мовлено дещо раніше, лише поборці, призначені сеймиком 19 лютого 1682 р., а ними були М. Я. Ледоховський

³⁸ ЦДА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 439—440.

* За інформацію про це висловлюємо вдячність Володимирові Собчуку.

³⁹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103 (Сапег), тека 58-е, № 4, с. 36.

та М. Ісерницький, то доходимо висновку, що саме вони видали згаданий квит.

„Авторами“ трьох інших, оригінальних, квитів були такі поборці: Д. С. Єловицький — видав квит 16 березня 1683 р. стосовно села Каменя Човганського, діничного володіння того ж С. Я. Яблоновського, заставного — Вільги⁴⁰, С. Лесницький і Б. Ф. Венцковський — видали квит 29 листопада того ж року щодо того ж села⁴¹, В. Раціборовський — видав квит 29 серпня 1684 р. щодо Ляховецької волости⁴².

Квит мав бути належно складений. 25 червня 1683 р. Станіслав Ледоховський маніфестував проти М. Я. Ледоховського та М. Ісерницького за те, що вони, отримавши від нього через кременецького міщанина Андрія Різника подимне, видали про це квит на подертому клаптикові паперу, абияк писаний, і що всі його спроби одержати справжній квит виявилися марними; тим часом цей подертий квит десь подівся, тому подимне він внести не в змозі (Док. 9).

Траплялося, що поборця не справлявся зі своїми обов'язками як вимагалось. Це стосувалося особливо М. Ісерницького. 28 липня 1683 р. М. Я. Ледоховський розповів про його недбалість: було той відпросився у нього як напарника по стягання подимного від боржників (ретенторів), які кволо ліквідували свою заборгованість (*oporem barzo leniwo oddaiq*), у своє рідне село з начебто господарською метою, і там, погрожуючи сусідам-власникам маєностей покаранням за несплату подимного, назбирав від них близько 400 злотих, які привласнив, згодом, виїхавши з Кременця, в інших селах подібним способом спромігся отримати 360 злотих, які теж привласнив; після цього, додає скаржник, М. Ісерницький відправився як військовик до своєї хоругви, забравши зі собою документи, які стосувалися збору подимного, в тому числі перцептар (нагадуємо, список сум, які надходили від цього податку), але невдовзі по виїзді повернувся до Кременця і в тамтешній гродській канцелярії полишив ці документи (Док. 12).

Той же М. Ісерницький, зі слів Миколая Калинського, слуги-шляхтича сандомирського воєводи князя Михайла Єжи (Юрія) Чарторийського, здійснив зі своєю челяддю грабіжницький наїзд на село Олексинці, діничне володіння останнього, через несплату цим селом подимного, хоча воно як сильно постраждало від пожежі не мало його сплачувати (протестація М. Калинського 27 липня 1683 р.⁴³). А Войцех Гарбовський зі своєю дружиною Кристиною Царинянкою поскаржилися на Ісерницького за те, що, взявши від них з їхньої частини села Левківців подимне, він, проте, тримаючи згодом і дотепер її в тимчасовому володінні (посесії) за усною угодою (контрактом) з ними, під час першого засідання (каденції) скарбового суду Волинського воєводства з неї поборцям Д. С. Єловицькому і М. Ледоховському, всупереч цій угоді, подимного не здав, до того ж — маючи як поборця квити про сплату цього податку (з того ж села), їх не віддає, через що названі поборці приймати його не бажають (маніфестація подружжя 20 серпня 1683 р.⁴⁴). Згаданий скарбовий (або трибуналь-

⁴⁰ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103 (Сапегі), тека 58-е, № 4, арк. 37.

⁴¹ Там само.— Арк. 20.

⁴² Там само.— Арк. 30.

⁴³ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 456—458.

⁴⁴ Там само.— С. 478—479.

ський) суд був створений за ухвалою луцького сеймику від 20 травня 1683 р., розглядав справи фінансово-податкового змісту, і лише він міг притягнути до відповідальності поборців за скаргами про зловживання з їхнього боку.

Поборцям доводилося вдаватися до своєрідних способів отримання подимного від неплатників його. В нашому розпорядженні дві датовані 19 листопада 1683 р. маніфестації схожого змісту, в яких ідеться про один із них, названий у цих документах „грабежем“. З однією маніфестацією виступив Михайло Ледоховський — про те, що у відповідь на несплату податку „деякими“ володільцями маєтків він, виконуючи вироки (кондектати) двох засідань щойно названого скарбового суду, одне з яких відбулося 15 липня, друге — дещо згодом, разом з приданим цим судом суддею Миколаєм Олександром Боженцем Словицьким, новгородським стольником, з цими вироками 4, 16 і 21 жовтня в рахунок несплаченого подимного конфіскували, але безопірно з боку постраждалих від їхніх дій, у селах Вільшаниці, Кустівцях і Немиринцях трьох коней і двох лоша та презентували (показали) їх перед кременецьким гродським урядом в особі судді (і бурграфія), цей їх оцінив, по чому він, поборця, оголосив, що особи, потерпілі від конфіскації, можуть викупити „пограбоване“ ним упродовж трьох тижнів, а виторгувана від цього сума буде здана до скарбу (Док. 13).

З другою маніфестацією виступив Миколай Ян Ледоховський. Він спільно зі згаданим сукколектором Я. Песляком, також з двома вироками того ж суду в селі Перевалівці конфіскували з тією ж метою п'ять волів, в селі Митинцях — вола, презентував їх у присутності возного Шимона Яблонського; далі було сказано так само, як у попередньому документі (Док. 14).

Втечі підданих у ті часи були явищем частим, звичним. Кременецький повіт не був винятком. Збереглися уривчасті документальні свідчення того, що тут вони відбувалися і після люстрації димів 1682 р., тим самим начебто наголошувалося, що вона їх спричинювала. Очевидно, хоча джерела про це мовчать, простолюди назагал не був від неї в захопленні, розцінював її як вияв посилення податкового тягаря. Найраніша згадка про втечі, вчинені саме по люстрації, міститься у маніфестації Єжи Стоцького, виголошеній 9 квітня 1682 р. про те, що п'ять господарств підданої людности села Новичі, яке він тримає у посесії, а дідично воно належить Любомирським, утекли після від'їзду звідти люстраторів; маніфестант, до речі, вказав, що люстратори ознайомили його з результатами свого перепису димів у селі⁴⁵.

У кременецькій книзі за 1683 р. виявлено 24 юраменти — присяги підданих й адміністраторів поселень стосовно втеч з них селян і міщан після люстрації димів. Найраніша присяга датована 19 червня, найпізніша — 9 липня. З них 12 засвідчують втечі 1682 р., 7 — 1683 р., втечі у п'яти присягах за днями і місяцями не датовані, а відбулися вночі в одному з цих років. У першій групі поименовано 59 підданих-втікачів з таких 14 поселень (назви останніх, за кількома винятками — сіл, наводимо за хронологічною послідовністю згадок про втечі; в дужках подано кількість втікачів): Болезуби (1), містечко Ожогівці (6), Вікнини (7), містечко

⁴⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 221, с. 239.

Вишнівець (2), Шумбар (3), Горбівці (1), Матвіївці (3), Загавці (10), Сквородки (3)⁴⁶, Новосілки (12), Місюринці (5), Горинка (4), Сочище (2), Шельвів (2)⁴⁷. Друга група присяг фіксує 33 втікачів з таких восьми поселень: Звиняча (5), Лопушна (6), Новосілки (2), Сестратин (4), Голики (2), Новичани (11), Полоничне (1), Лосятин (2)⁴⁸. Варто вказати на те, що, за юраментами, втечі зі сіл Новосілок і Сестратина 1683 р. відбулися після здачі їхніми підданими подимного двічі⁴⁹, а в одному юраменті згадується знайомий нам Є. Стоцький — він 3 липня твердить, що 1682 р. з Новичів вишло 11 господарств підданих⁵⁰.

Доля надходження від подимного відома частково. Впевнено можна твердити, що після реляційного сеймику 20 травня 1683 р. воно йшло здебільшого на утримання частин (хоругов) коронного (королівського) війська, дислокованих у Волинському воєводстві. Сеймик ухвалив збір на це пів п'ятнадцятикратного подимного відповідно до постанови Варшавського сейму⁵¹. Цей сейм працював 27 січня—10 березня того ж року. У постанові читаємо, що Волинське воєводство декларувало виділити на річну сплату коронному війську 228 702 злоті двома ратами⁵². Ратами, як показують матеріали кременецьких книг, були пів дванадцятикратне і потрійне подимне. Внесення суми, сказано далі в постанові, можливе лише за відсутності татарського вторгнення (*ab hostilitate*) на Волинь з його згубними наслідками та „обтяження“ від перебування на лежах у ньому війська Великого князівства Литовського; за такої відсутності, читаємо далі в постанові, воєводство обіцяє витратити таку суму на військо до наступного сейму⁵³; цей сейм відбувся 16 лютого—31 травня 1685 р. Слід мати на увазі, що ця сума включала в себе і надходження від інших податків.

Уявлення про витрати на військо від пів дванадцятикратної рати подимного дають дві асигнації (розпорядження) званого нам Стефана Загоровського, адресовані поборці Михайлові Ледоховському, новгородському войському, з наказом видати суми на хоругви. Асигнації видані 4 липня 1683 р. в дідичному селі адресанта Радомишлі, що в Луцькому повіті, скріплені власноручними підписами і печатками. В одній ішлося про козацьку хоругву ротмістра Станіслава Цетнера, чернігівського хорунжого (Док. 10), у другій — про таку ж хоругву ротмістра Казимира Ледоховського, волинського каштеляничча⁵⁴. Поборця мав виділити на кожну з них 4200 злотих — по 42 злоті на коня (хоругва налічувала 100 коней). В обох асигнаціях зазначено, що це виділення здійснюється згідно зі згаданою „волинською“ сеймовою постановою і люстрацією димів 1682 р. З

⁴⁶ Про це село сказано, до речі, що розташоване воно в пів милі від турецького кордону (*od granice tureckiey puł mile*). (ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 418). Мається на увазі кордон Кременецького повіту з Кам'янецьким еялетом. 1680 р. від був докладно описаний унаслідок розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії (Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України...— С. 40—54).

⁴⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 386—391, 396—399, 418, 421—423, 425—426, 435, 444—445.

⁴⁸ Там само.— С. 387—388, 402, 404—405, 419, 434—444.

⁴⁹ Там само.— С. 402, 419.

⁵⁰ Там само.— С. 435.

⁵¹ Там само.— С. 439—440.

⁵² *Volumina legum.*— Т. VI.— С. 331.

⁵³ Там само.

⁵⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 341.

оригіналів асигнації були вписані у кременецьку гродську книгу на прохання товаришів (рядових) цих хоругв — „депутатів“, делегованих ротмістрами або їхніми заступниками,— Войцеха Квятковського і Костянтина Сенюти Радогоського (стосовно хоругви С. Цетнера) та Теодора Кульчицького (стосовно хоругви К. Ледоховського), вписані відповідно 6 і 24 липня.

10 липня В. Квятковський та К. Сенюта подали до кременецького гроду для впису від імени С. Цетнера свій, складений тоді ж у Кременці, квит, адресований М. Ледоховському, в тому, що вони отримали від нього 4200 злотих на їхню хоругву, названу тут панцирною (Док. 11). А 24 липня Т. Кульчицький подав туди ж складений того самого числа у Кременці квит К. Ледоховського щодо того, що за двома асигнаціями С. Загоровського, виданими в Радомишлі 4 липня і в Луцьку 14 липня, одержав за рахунок надходження від пів дванадцятикратного подимного 8400 злотих на хоругву, також названу панцирною⁵⁵.

Поза наведеними двома асигнаціями С. Загоровського вдалося виявити дві інші його асигнації, видані, так само в Радомишлі, 3 січня 1684 р.⁵⁶ і 24 червня того ж року⁵⁷,— з наказом поборцям Ф. Венцковському і С. Лесницькому видати по 2100 злотих на хоругви тих же С. Цетнера, тепер уже кременецького підкоморія, і К. Ледоховського, з надходження від пів п'ятикратного подимного, з розрахунку 21 злотий на кожного зі 100 коней у хоругві. 11 вересня 1685 р. асигнації були вписані у гродську книгу на прохання С. Лесницького. На „січневій“ асигнації міститься недатований запис депутата та товариша хоругви С. Цетнера Тибурція Бжеського (Brzeski) про отримання ним від поборців 2100 злотих, на „червневій“ — записи депутатів-товаришів хоругви К. Ледоховського про отримання ним від згаданих поборів 2100 злотих, а саме: Олександра Себастьяновича від 20 серпня, 1 вересня, 27 жовтня та 1 листопада 1684 р.— на 1350 злотих, Марціна Добжанського (після смерті О. Себастьяновича) — від 18 лютого і 6 травня 1685 р.— на 750 злотих.

До цього слід додати квит О. Себастьяновича від 24 квітня 1684 р., вписаний у книгу 29 березня 1685 р., про одержання ним від поборці М. Ледоховського на хоругву К. Ледоховського 4200 злотих за асигнацією С. Загоровського, виданою в Радомишлі 31 березня (?) 1684 р.⁵⁸

Результати збору подимного

Результати збору подимного у Кременецькому повіті у 1682—1684 рр., коли про збір у документах мовиться частіше і повніше, відомі, головним чином, зі списку надходжень сум (перцептора), від другої, липневої, рати його як п'ятикратного податку. Список, як видно з преамбули (вступу) до нього, склав поборця Войцех Раціборовський під час або після одержання ним цих сум у липні—серпні 1684 р. у Кременці — згідно з ухвалою луцького сеймику 18 квітня того ж року, за квитами стосовно першої рати цього податку як шестикратного, виданими поборцею Олександром Глінкою Вольським (Док. 15). На прохання В. Раціборовського

⁵⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 354—356.

⁵⁶ Там само.— Спр. 229, с. 896.

⁵⁷ Там само.— С. 899—900.

⁵⁸ Там само.— С. 672—673.

документ, підписаний ним, щойно 23 травня був уписаний у кременецьку гродську книгу. Результати проведеного ним збору — часткові. Насамперед тому, що список називає 313 поселень, тоді як 1629 р. у повіті їх було, на що вказано раніше, 815 (напередодні Хмельниччини налічувалось їх, напевно, більше); тож маємо справу зі значним, можна навіть сказати — масовим ухилянням від сплати податку, явищем дуже поширеним у тогочасній Речі Посполитій. Слід при цьому враховувати те, що в повіті не всі тогочасні поселення повністю або частково неспроможні були здавати податки, оскільки він, повторюємо, особливо відчував згубність татарських вторгнень на територію Волинського воєводства, через що був сильно спустошений, знищений і знелюднений. Також потрібно мати на увазі, що при здачі подимного, як і інших податків, поборцям нерідко подавали занижені відомості про число димів. Чимало поселень фігурують у даному списку неповно — однією чи двома—трьома і більше частинами.

Інформація документа наведена в такій послідовності (за винятком Кременця, на що вказано далі): назва поселення, його маєтковий статус (місто, містечко, село, дідичне чи тимчасове володіння), прізвище, інколи ім'я його власника, число димів, сума податку з розрахунку, що одинарна (однократна) ставка його з диму, як і раніше, становить пів злотого.

Назви поселень подано в маєтково-абетковому порядку, який порушується тоді, коли маєток складався з двох і більше поселень — у такому разі за абеткою подано головне з них, інші ж — безоглядно на абетку. Серед поселень з однаковою початковою літерою абеткової послідовності не дотримано.

Із згаданих 313 поселень щодо 26 (всі вони були шляхетські) зовсім не наведено кількості димів: містечко Вишгородок, власність коронного канцлера Яна Вельопольського, тільки названо, про містечко Шепетівку, власність Крушинського, читаємо, що воно лібертоване, тобто звільнене від сплати податку (про причину цього джерело мовчить), про містечко Красилів і 9 сіл Старокостянтинівського маєткового комплексу, дідичного володіння коронної конюшини (нею була вдова Александра Міхала Любомирського, який уряд коронного конюшого займав у 1645—1668 рр.), та село Білку — що вони відприсяжені (*odprzysiężone, abiurata*), тобто звільнені від тієї ж сплати внаслідок засвідчення під присягою особами, делегованими власниками цих маєтностей, перед кременецьким гродським урядом про неможливість з певних причин (татарські наїзди, пожежі, градобої, втечі підданих тощо) здати податок, про 13 сіл — що вони „пусті“, тобто з тих же причин безлюдні (шість із них, як і щойно згадана Білка, дідично належали до містечка Нового Вишнівця, але власника останнього не наведено, натомість названо для кожного з двох, як і для Білки, „свого“ тимчасового власника — посесора (про посесорів див. далі); кожні два з чотирьох сіл (із тих же шести) мали свого посесора: про шість із тих же 13 сіл сказано тільки те, хто їхні посесори — на кожне припадало по одному; стосовно ж одного села (з 13) вказано тільки на його маєткову належність до містечка). До відомостей про ці села потрібно додати згадку про те, що місто Старокостянтинів було теж відприсяжене, подимне внесло лише з 10 димів.

Тож подимне сплатили 286 поселень (313 — 27; до 26 додаємо Старокостянтинів), з них шляхетських було 260 (міст і містечок 31, сіл 229), ко-

ролівських (державних) — 9 (місто, 8 сіл), духовних (церковних) — 17 (3 містечка, 14 сіл). Відповідно ці три групи поселень внесли податок з 2679, 106, 91, разом — з 2876 димів (див. Табл. 3). Зауважимо при цьому, що у джерелі маються на оці саме оподатковані дими, видно це хоч би з нерідкого в перцептарі згадування половинних димів (півтора, 2,5 тощо). Подвоєння цифри 2876 дає 5752 дійсні дими.

Таблиця 3

Оподатковані дими у 286 поселеннях Кременецького повіту, засвідчені під час збору другої рати п'ятикратного подимного в липні—серпні 1684 р. (за тогочасним списком надходжень сум від сплати подимного)

Поселення	Дими
<i>Шляхетські</i>	
20 міст і містечок	906
11 міст, містечок і 40 сіл	899
189 сіл	874
Разом 260	2679
<i>Королівські</i>	
1 місто	80
8 сіл	26
Разом 9	106
<i>Духовні</i>	
2 містечка	16
1 містечко і 5 сіл	24
9 сіл	51
Разом 17	91
Разом у 35 містах і містечках, та 251 село	2876

Із 2679 шляхетських димів 1487 припадають на ті 17 міст і містечок і 81 село, які перебували у безпосередньому володінні їхніх 48 власників — дідичів*. З останніх 41 належав, за авторитетним усним нам зізнанням В. Собчука, до корінної, українського походження шляхти Кременецького повіту. 6 містечок і 61 село з 534 димами становили групу поселень, стосовно яких названо 35 дідичів, а насправді ними володіли 48 посесорів — тримали маєтки тимчасово в заставі (до повернення маєтків заставникам заставодержателями позичених сум, за які маєтки заставлялись) або в оренді (триманні, протягом якого орендар повністю кілька років володів маєтком у рахунок даної ним його власникові суми). Третю групу поселень з оподаткованими димами у шляхетських маєтках становили 8 міст і містечок та 86 сіл із 659 димами — ними володіли 45 посесорів, серед яких, між іншим, бачимо „автора“ перцептора, що

* Тут і далі, коли у списку йдеться у множині про шляхту дідичну і недідичну (про останню див. далі), що володіла одним маєтком у складі від частини до кількох поселень, на означення їхньої спорідненості (Ледоховські, Любомирські тощо), умовно приймаємо кожного такого множинного володільця за окремого, одного.

про нього йдеться, В. Раціборовського; він — один із двох посесорів села Жолобків, що біля містечка Рохманова.

Дев'ять поселень із 313, які належали до державних володінь, становили Кременецьке староство, як і інші подібні староства в Речі Посполитій, дароване королем у пожиттєве володіння. Тамтешнього старосту список, на який і далі спираємося, не іменує. Ним був Михайло Францішек Чарторийський. У його безпосередньому володінні були Кременець і три села, натомість п'ятьма селами володіли п'ять посесорів. Про Кременець щодо оподаткованих димів читаємо таке: під міською юрисдикцією налічувалось їх 7, на передмістях Запоточчі і Туниках — 20,5, євреїв було 17,5, міщан, що мешкали у кляшторі, — 9, кляшторних підданих, що мешкали на плебанії, — 3, підданих при чотирьох шляхетських дворах — Турського, Каменського, Лесецького, Гренцевича — 2,5, при дворі Ледоховських — 13, при дворі старости — 1, разом димів — 73,5. Мешканці міської юрисдикції, очевидно, керувалися нормами свого, міського права. На передмістях, напевно, діяла юрисдикція старости. Євреї мали свою автономну — кагальну організацію. Кляштор належав францисканському ордену, у його великій споруді, яка вціліла дотепер, й проживали міщани. Плебанія була садибою настоятеля кляшторного костелу. Кляштор із цим костелом і плебанія становили духовну юридику. Шляхетські та старостинські двори були юридиками. Згідно зі списком, у Кременці було ще шість шляхетських дворів. Згадки про них містяться в інформації того ж списку стосовно п'яти сіл; у цих згадках дими даних дворів наведені спільно з димами відповідних поселень, так що виділити їх неможливо. Йдеться про двори шляхтичів Якубовського, Подгорського, земської кременецької родини Денискової, Фрикача, Лонцького, Лаща. У восьми селах Кременецького староства поборця зафіксував 26 димів. Отже, разом староство налічувало 100 оподаткованих димів.

Стосовно 17 духовних поселень слід насамперед вказати на те, що василіяни Почаївського монастиря тримали в посесії села шляхтичів Фірлеїв Почаїв і Кімнатку (21,5 дима) та села Устечко й Острівець (9,5), які належали власникові Андріївської волости. Посесорами також були: межирицькі францисканці (село Борисів, дідичне, володіння белзького воєводича Конєцпольського, 8,5), босі кармеліти (село Мисківці, маєтково прилегле до містечка Нового Вишнівця, 1,5), підкамінецькі домініканці (село Гніздична, яке входило до складу Тернопільського маєткового комплексу, 6), бродівські домініканці (село Плєсківці, того ж комплексу, 2), краківська єзуїтська колегія (містечко Хлапотин (звалося ще Красноставом), належне до Острозької волости, та безіменне містечко шляхтича Ерєсєля (відповідно 8 і 7,5). Про село Городище (2) та містечко Сураж з належними до нього п'ятьма селами (24) не сказано, що вони посесійні, а сказано, що Городище є володінням тамтешніх кармелітів, а Сурозьким маєтком володіє Острозька єзуїтська колегія. Назагал духовних оподаткованих димів налічено було 91.

Духовні організації тримали також дими в посесії, частині кожного з таких поселень: василіяни — в селі Мільчі, де був їхній монастир (9,5 дима), кременецькі францисканці — в селах Новосілках і Людвищі (3), бернардини — під кляштором міста Лєшнева (5). У розповіді про дими у шляхетських маєтностях ці дими наведені з іншими частинами тих самих поселень. Єзуїтській Острозькій колегії належала також час-

тина села Новогородища, дими її наведені разом з димами Суразького маєтку.

Так виглядає поділ поселень Кременецького повіту й оподаткованих димів у них за належністю їх до шляхетських, королівських і духовних маєтностей згідно з перцептором 1684 р. Стосовно шляхетських маєтностей потрібно наголосити й на тому, що з 83 названих дідичів 35 на час появи цього документа безпосередньо не володіли своїми поселеннями, а володіли ними 48 посесорів, усіх же посесорів налічувалось 104 (нагадуємо, що п'ять посесорів було у Кременецькому старостві). Слід також мати на увазі, що перцептор 36 поселень тих же шляхетських маєтностей подає за кількістю власників їх частинами: села Лосятин і Ледухів мали по шість частин, п'ять поселень — по 4, п'ять — по 3, 17 — по 2 частини, три — по половині, чотири — по частині.

Сім представників магнатських родин Речі Посполитої, точніше — Польського Королівства (Корони), у Кременецькому повіті за тим же джерелом мали у своєму безпосередньому володінні 31 поселення з 902 димами, а інші їхні 97,5 поселення перебували у володінні 69 посесорів з 777 димами (див. Табл. 4). Всього, отже, магнатам належали 128,5 поселення (крім того, в посесії було 8 пустих магнатських сіл) із 1688 димами. На 48 (83 — 35) шляхтичів-дідичів і 35 (104 — 69) посесорів припадало 132 (260 — 128) поселення з 991 (2679 — 1688) димом. Яскрава ілюстрація для уявлення про Річ Посполиту як державу шляхетської демократії. Ілюстрація виглядала б яскравішою, якби врахувати неподані дими стосовно Старокостянтинова та маєтково прилеглих до нього містечка Красилова і дев'яти сіл, які, нагадуємо, дідично належали коронній конюшні.

Своєрідним додатком, доповненням до відомостей перцептора можна вважати декрет Кременецького гродського суду від 12 січня 1683 р. (Док. 7) і декрет скарбового суду (трибуналу) Волинського воєводства від 14 липня того ж року (Док. 4). В обох документах ідеться про покарання власників (рідко поіменованих) маєтностей за несплату шестикратного подимного з певної кількості димів (несплачені суми — ретенти — не вказано), виявленої після збору цього податку внаслідок зіставлення інформації згадуваної ілюстрації і квитів стосовно здачі того ж податку. Декрети аналогічні за змістом, кожен складається зі вступної частини, реєстру заборгованих, за поселеннями, димів та заключної частини, яка насправді є продовженням і закінченням преамбули. Проаналізуємо насамперед початкову і заключну частини січневого декрету, згодом — те, чим від них різняться такі ж частини декрету липневого і лише після цього спинимось на характеристиці реєстрів.

Судячи з преамбули і заключної частини, січневий декрет був прийнятий у Кременецькому замку на розпочатих 7 січня рочках (сесії) суду в складі таких його членів (урядників): підстарости (і луцького земського писаря) Яна Гулевича, судді (і кременецького бурграбія) Станіслава Каменського та писаря Петра Павла Візгерда Заблоцького, після розгляду справи про борги у сплаті подимного, на який її виніс возний генерал шляхетний Войцех Завадський згідно з веденим ним реєстром справ, що їх мав суд вирішувати. Позивачами (скаржниками, реляторами) в цій справі виступили Михайло Сонат Ісерницький та Ян Миколай Ледоховський, призначені, нагадуємо, сеймиком 19 лютого 1682 р. поборці Кременецького повіту, підтримувані непоіменованим інстигатором (обвинувачу-

Таблиця 4

Оподатковані дими Кременецького повіту у володіннях магнатів Речі Посполитої за списком надходжень сум від сплати подимного в липні—серпні 1684 р.

Власники	Дими у володіннях	
	дідичні	посесійні
князі Любомирські	м. Любар Старий і Новий, 120 м. Полонне Старе і Нове + містечко, 5 сіл, 287	—
вони ж	—	<i>Лабунська волость</i> сондецька старостина м. Лабунь + містечко + 6 сіл, 236,5 інші шість посесорів 10 сіл, 55,5
коронна конюшна, вдова князя Міхала Любомирського	<i>Заславська волость</i> м. Заслав Старий і Новий + містечко і село, 210,5	3 містечка + 27,5 сіл, 181 29 посесорів
Конецпольський, белзький воєводич	містечко Лешнів, 119	2 села до Лешнева, 39,5 2 посесори село у володінні межиріцьких францисканців, 8,5
князь Міхал Єжи Чарторийський, сандомирський воєвода	—	<i>Андрійська волость</i> м. Андріїв + 14 сіл + пусте село, 123 4 посесори
[князь Вишневецький]	—	<i>Нововишневецька волость</i> містечко Новий Вишневець + містечко + 13 сіл + 7 пустих сіл, 95 21 посесор 2 села в посесії Почаївського василіянського монастиря, 9,5
князь Костянтин Вишневецький, белзький воєвода	містечко Старий Вишневець + містечко + 7 сіл, 92,5	—
Станіслав Ян Яблоновський, руський воєвода, гетьман великий коронний	<i>Ляховецька волость</i>	
	містечко Ляхівці + містечко + 8 сіл, 73,5	5 сіл, 17 6 посесорів
Разом	3 міста + 5 містечок + 21 село, 902 дими	2 міста + 6 містечок + 79,5 сіл + 8 пустих сіл, 777 димів 69 посесорів, у тому числі два монастирі

вачем, прокурором), а відповідачами — шляхта-боржники (ретентори) повіту. Незважаючи на триразовий виклик останніх возним з'явитись на судове засідання, ніхто з них не відгукнувся, не дав про себе знати. Суд визнав їх відсутніми (*niestali*), порушниками права і присудив за неявку до вічної баніції (нагадуємо — вигнання за межі Польського Королівства), возного ж зобов'язав публічно оголосити цей вирок і відіслав останній на виконання (екзекуцію) до будь-якої судової інстанції, але дозволив боржникам, відповідно до тодішньої судової практики, о звиклій годині (ввечері) в тій же судовій ізбі, де розглядалася ця справа, арештувати присуд, тобто опротестувати його. Та ніхто й на цей раз не з'явився. Тож на вимогу позивачів суд наказав винуватцям сплатити борг у трикратному розмірі негайно (щоб уникнути баніції для них?). Але після дня розгляду цієї справи з'ясувалось, що боржники спротивились даній сплаті. Тому возний у Кременецькому замку в присутності багатьох зі шляхти, яка пильнувала розгляд судом своїх справ, високим (*donioslym*) голосом довів до відома про банітів, винних у несплаті або недоплаті подимного, та заборонив спілкуватись з ними, переховувати їх у себе і не гоститись у них. Згодом той же возний прозвітував про це перед судом. А суд і на цей раз, уже остаточно, відіслав свій присуд на виконання до будь-якої судової інстанції.

У липневому декреті возним виступає Андрій Кудромський, позивачем — поборця Кременецького повіту за призначенням сеймиком 16 грудня 1682 р. Самуель Станіслав Боженець Єловецький, суддя скарбового суду Волинського воєводства*. Судовий розгляд справи, висвітлений цим декретом, був таким самим, як його викладено в січневому декреті.

Слід мати на увазі, що в Речі Посполитій баніційні судові вирокі були дуже поширені, однак рідко які з них виконувались, тож шляхта не особливо ними переймалась.

Реєстр січневого декрету поділено на дві частини, з яких перша подає реєнти назагал стосовно міщан і селян, друга — стосовно двірської і фільваркової челяді, замкової челяді (козаків, гайдуків тощо), що мешкала у своїх (чи тільки у своїх?) домах. Сказано тут трафаретно, стереотипно і таке: інститор воєводства і поіменовані поборці/поборця виступають „проти дідичів і посесорів“ поселення/поселень, тобто розрізнення поселень дідичних і посесійних немає. При цьому власники поселень здебільшого, нагадуємо, не названі. Стосовно Кременця структура змісту виглядає дещо інакше, про що див. далі.

Згідно з першим реєстром січневого декрету, борг мали скласти Кременець (23 дими), два містечка (140), два передмістя (27), 58 сіл (645), разом — 63 поселення (836 димів), а за другим реєстром того ж декрету — вісім міст (1041), чотири містечка (18), 47 сіл (124), разом — 59 поселень (1183 дими). Одне село назване без димів. З цих поселень всі, окрім передмість та 17 сіл (109 димів), „присутні“ у перцепторі 1684 р. Серед останніх, зокрема, бачимо у другій частині реєстру Старокостянтинів, у якому перцептор, згадаймо, зауважив лише 10 невідприсяжнених димів; тепер у ньому числиться 98 козацьких і 18 гайдуцьких димів, а також ті самі 10 димів, на цей раз на означення підданих, підвладних домініканцям. Назагал цифри димів січневого реєстру і перцептора стосовно тих

* Цей суд за даним декретом засідав у своїй ізбі Луцького замку.

самих, порівнюваних, поселень близькі, а в окремих випадках помітно різняться, у випадку ж із Андріївською (= Новоолексинецькою) волостю — особливо: в містечку Андріївці і 12 селах її 1684 р. нараховано 117 димів, а за другою частиною реєстру січневого декрету — 246, причому перша цифра — тільки сумарна, загальна для всієї волости, тоді як друга сумує дими кожного з поселень.

У реєстрі липневого декрету того ж таки 1683 р. мовиться про Кременець (18 димів), шість інших міст (934), сім містечок (229), одне передмістя (9), 100 сіл (757), разом — про 115 поселень (1947 димів). Налічує він також 29 пустих сіл. Крім того, зазначено, що села, маєтково прив'язані до містечка Базилії (в останньому 13 димів, усі слободяни), пусті. Вказані шість міст, шість містечок (із семи), 89 сіл та одне село з 29 пустих присутні в перцепторі. Отже, 11 сіл (100 — 89), що мають 73 дими, і Базилія цим документом не помічені. Варто також звернути увагу та те, що з поданих щойно оподаткованих поселень чотири міста (серед них — Старокостянтинів), містечко та 25 сіл (у тому числі дев'ять сіл Андріївської волости, та й сам Андріїв) за вказаними двома декретами мали сплачувати ретенту з ідентичної кількості димів. Зіставлення відомостей обох декретів про кількість димів в одних і тих же поселеннях переконує в тому, що власники останніх не поспішали ліквідувати свої заборгованості.

Отже, у двох декретах містяться відомості про містечко (13 димів), два передмістя (27) та 28 (17 + 11) сіл (182), разом — про 31 поселення (222 дими), яких немає в перцепторі. Незначний додаток до нього. Наголошуємо на тому, що в обох декретах ідеться, як у випадку з перцептором, про половину виявлених люстрацією димів.

Привертає увагу порівняно значна кількість пустих сіл: із зафіксованих липневим декретом 129 (100 + 29) сіл 29 пустих становлять 22,5 відсотка. Безперечно, було їх чимало і в січні 1683 р., при складанні тодішнього реєстру. Кременецький повіт, безсумнівно, перебував у дуже спустошеному стані.

За січневим та липневим декретами, із 23 і 18 димами у Кременці відповідно 15 й 11 стосуються шляхетських дворів-юрідик, причому серед останніх цифр на додаток до 10 зауважених перцептарних дворів фігурують двори Засзерського, Словицького, Копистинського, ще двох Лесницьких (у січні), Сулятицького, Белецького, Парульського, Гутовського, Ярмолинського (з його п'ятьма димами; в липні). З королівських стосовно Кременецького староства поселень названо тільки село Дворець (4 дими).

Між іншим, ті самі декрети згадують також як боржника у сплаті подимного „господаря, який мешкає у кременецькій канцелярії“. Напевно, йдеться про канцелярію гродську.

До перцептарних духовних маєтків декрети додають села Чумалі (4 дими) й Оприлівці (1), з яких першим володіло тернопільське пробство, другим — луцький римо-католицький капітул.

Всі інші подані поселення Кременецького повіту в обох документах — це приватношляхетські маєтності.

Приємною несподіванкою послужила згадка в липневому реєстрі про 60 заборгованих димів „гогольчиків“ (*hoholczycy*) в місті Полонному. За контекстом цієї згадки — вони — козаки на службі власника Полонської

волости. Йдеться, безсумнівно, про козаків з війська наказного гетьмана Правобережної України Остапа Гоголя, який займав цей уряд від квітня 1675 до своєї смерті в січні 1679 р. з дозволу польського короля Яна III Собеського, якому вірою і правдою служив від листопада 1674 р., коли як подільський (могилівський) козацький полковник присягнув йому на вірність. Його вважають гаданим предком письменника Миколи Гоголя. Коли і як гогольчики оселились у названому місті, наразі не можна сказати. Вони тут, згідно з тими ж документами, становили 19,9 відсотка боржників, до останніх тоді ж у Полонному належали ще 52 дими пахольчиків та 200 неідентифікованих димів⁵⁹.

Наступні чотири документи — це баніційні декрети Волинського скарбового суду стосовно боржників у сплаті подимного. Датовані вони одним і тим же числом — 23 березня 1684 р., видані за тією ж судовою процедурою, що й попередні два декрети. Два з них — майже ідентичні за змістом. Позивачами тут виступають Францішек Венцовський, крушвицький війський, та Самуель Лесницький, поборці Кременецького повіту, призначені сеймиком 20 травня 1683 р. для збору першої рати пів п'ятикратного і другої рати пів чотирикратного подимного. У цих декретах читаємо, що поборці цілий листопад (стосовно першої з цих рат) і цілий грудень (стосовно другої) 1683 р. безуспішно чекали (очевидно, у Кременці) на сплату їм податку. Обидва декрети містять реєстри „заборгованих“ поселень та їхніх власників, але не подають кількості димів; в обох фігурують ті самі 57 поселень, а в грудневому — ще чотири. Варто вказати на згадки про те, що у Кременці був і двір тамтешнього старости і що місто Збараж та містечко Баранівка з прилеглими до них селами „ще не люстровані“⁶⁰.

Два наступні із зазначених чотирьох баніційних декрети названі невідкладними й остаточними рішеннями (*zysk fortis et finalis*). Один з'явився за наполяганням знайомого нам Михайла Ледоховського, поборці ухваленого сеймиком 20 травня 1683 р. пів п'ятнадцятикратного подимного, другий — за наполяганням Данієля Станіслава Боженця Єловицького, поборці ухваленого ще сеймиком 19 лютого 1682 р. шестикратного подимного. Цим декретам передували баніційні постанови того ж скарбового суду Волинського воєводства, відповідно від 13 і 14 вересня 1683 р., які прирекли боржників на баніцію і зобов'язали депутата і суддю того ж суду Миколая Олександра Боженця Єловицького здійснити виконання (екзекуцію) даних постанов — домогтися отримання боргів. Цей зробив спробу доручену місію виконати і про неї оповів у власноручно складених документах-ремісах, датованих 5 листопада і включених у декрети, про які йде мова. Згідно з ремісами, М. О. Єловицький у супроводі генерального возного Шимона Яблонського та шляхтичів-свідків Мартина Кожуховського і Станіслава Себестиянського прибував до заборгованого поселення, засвідчував свою юрисдикцію і вимагав сплатити борг, чинив це

⁵⁹ Про Остапа Гоголя як наказного козацького гетьмана: Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття.— К., 2006.— С. 311—334.

⁶⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 19, оп. 1, спр. 19, арк. 154—157 зв. (декрет стосовно другої рати подимного кратності 3,5), 157 зв.—161 зв. (декрет стосовно першої рати подимного кратності 4,5).

водночас в одних і тих же поселеннях стосовно згаданих кратностей подимного: 25 вересня 1683 р. цей Єловицький у Кременці вимагав це від шляхетського двору, 29 і 30 вересня, 2, 10, 15, 18, 22, 23, 26, 29 жовтня — в містах Старокостянтиніві та Збаражі, містечку Ляхівцях та 17 селах. Винятком було те, що 30 вересня і 18 жовтня він побував у трьох селах тільки за списком М. Ледоховського, а 15 жовтня — тільки в селі за списком Д. С. Єловицького. Місія М. О. Єловицького скрізь виявилась невдалою: чи самі власники поселень, чи особи, які їх представляли (адміністратори, урядники, челядники, навіть осадчий села), відмовляли у сплаті боргів. Варто при цьому сказати, що Збараж та прилеглі до нього села і на цей раз не вдалося злюструвати (*do lustracyi nie dopuścili*)⁶¹.

Невдача місії М. О. Єловицького й призвела до появи двох згаданих декретів Волинського скарбового суду. Останній ними підтвердив свої постанови про баніцію і вирішив далі домагатися ліквідації боргу.

З документів, які б дали змогу встановити, якою мірою тогочасні відомості про кількість димів відповідали реальній їхній кількості, доводиться спиратися лише на інвентар Ляховецької волости, датований 30 вересня 1686 р. Він дійшов до нас у копії, засвідченій власноручним підписом Анджея Тайнера (Tauner), провентового писаря — відповідального за облік доходів з названої волости⁶². Остання у той час була власністю Яна Станіслава Яблоновського. 1629 р. вона складалася з містечок Ляхівців (від 1946 р. Ляхівці — селище міського типу Білогір'я) і Корниці та 35 сіл — вони нараховували 1422 дими, в тому числі Ляхівці — 318, їхнє передмістя Старики — 23⁶³. На час складання інвентаря ці маєності сильно занепали, про що, зокрема, говорить те, що із 26 тим самим інвентарем зауважених сіл (про інші села волости А. Тайнер записав, що не називає їх, бо вони перебувають у посесії різної шляхти) 14 вказані безлюдними*. Згідно з ним же, всього у двох містечках і селах Войнихові, Гулівцях, Жемелинцях, Калитинцях Дальших, Калитинцях Ближчих, Кур'янках, Миклашах, Сивках, Стариках, Тихомелі, Хорошеві, Шуньках налічувалося 637 господарств, з чого 9 шляхетських, 59 єврейських і 569 селянських та міщанських. З цього на Ляхівці з двома передмістями припадав: 41 дім, 7 домиків, 114 халуп, 9 шляхетських дворів, 7 замкових ремісників, у двох Волях — 42 халупи, разом — 220 житлових будівель; поза ними були ще 11 пустих плаців, шпиталь і єврейська школа. Із 335 селянських господарств старожилів („стариків“, „давніх“) налічено 67, причому у дев'яти селах.

Щодо 11 сіл (із 12 поіменованих, тобто без Миклашів) в інвентарі сказано про 268 господарств як про прибулих. Усі вони поприходили сюди за кілька років до списання інвентаря. Одну їх групу становили при-

⁶¹ ЦДІА України в Києві, ф. 19, оп. 1, спр. 2, арк. 162—167 (декрет стосовно наполягання М. Ледоховського), 167—172 (декрет стосовно наполягання Д. С. Єловицького). Варто вказати на записи, зроблені кременецькою гродською канцелярією на маргінесі біля початків декретів, які (записи) засвідчують отримання копій останніх, звірених з оригіналами-декретами, вписаними в книгу (*Correctum cum originale, recepti. Michał Ledochowski, mpp.; Correctum cum originale, recepti. Szymon Kulakowski*).

⁶² ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103 (Сапеги), спр. 46 Id, № 3572.

⁶³ Там само; Баранович О. Залюднення України...— С. 104—106.

* То були такі села: Вигорне, Вовчківці, Водички, Воробіївка, Кораблівка, Коров'є, Кривоволька, Михнівка, Мінцева Волиця, Москалівка, Погорільці, Сушівці, Теремне, Чорвугів.

булі з різних маєтностей, крім подільських. Цих прихожих документ іменує „волянниками“, тому що вони сиділи на волях (слободах), але, звідки вони прибули,— не вказує. Їх у 10 селах (з 11) було 121. Вони зайшли у Старики 1681 р., в Тихомель і Калитинці Дальші — 1684 р., Гулівці, Жемелинці, Сивки, Войнихів і Хорошів — 1682 р.; поява волянників у Кур'янках та Шуньках не датована.

Другу групу прибульців становили вихідці з 12 подністровських сіл території Подільського воєводства, окупованої 1672 р. Османською імперією. Їх інвентар іменує „подолянами“, „людьми подільськими“. Про них сказано у переліку підданих Войнихова, Гулівців, Жемелинців, Калитинців Ближчих, Стариків, Тихомелі, Шуньків. У Гулівці та Жемелинці вони прибули 1684 р. Найімовірніше, в шести селах вони осіли тоді ж. Усього їх було 147. Щонайменше 44 з них не встигли збудуватися — не мали халуп і тимчасово жили, ймовірно, у тих, хто їх мав. Дев'ятьох із них, що у Жемелинцях, названо пішими комірниками. Це означає, що вони мешкали в коморах хатніх селян, а пішими їх охарактеризовано тому, що не мали робочої худоби (волів або коней) і через це мали відробляти піщу панщину, очевидно, після висиділої слободи. Напевно, й решта безхатніх подолян замешкували комори⁶⁴.

Зіставимо відомості того ж інвентаря щодо залюдненості Ляховецької волости з відповідними відомостями згадуваних джерел 1682—1684 рр., щоб зрозуміти, як вони співвідносяться між собою, як зміст цих джерел відбивав реалії.

За згаданим у попередньому параграфі квитом про сплату шестикратного подимного, недатованим, але, безперечно, складеним 1682 р., причому, напевно, М. Я. Ледоховським та М. Ісерницьким, люстратори занотували таку кількість домів у поселеннях Ляховецької волости: в Ляхівцях — християн 19, євреїв — 15, у передмісті — 8, Стариках за містом (їх тут потрактовано як передмістя) — 8, 5 — у місці (*ogród*) проживання замкової челяді, 5 — в іншому подібному місці (*ogród*), в селах Войнахові — 9, Хорошеві — 10, Вариводках — 3, Тихомелі — 12, Миклашах — 7, Сивках — 12, Калетинцях Дальших — 13. Разом люстратори подали 123 дими. Поборці, виходячи із сеймикової ухвали від 19 лютого 1682 р., отримали податок від половини цієї кількості — 61,5 дима.

Цифра 123 не включає в себе відомості стосовно домів названих у тому ж квіті двох ляховецьких передмість, Волі Гайдуцької і Волі Зарічної, підданих, що мешкали під кляштором домініканців і йому належали (щодо них читаємо там само, що вони засвідчені „окремою (*osobliwszą*) атестацією люстраторів“ їх було 4); не виключає квіт також 10 шляхетських поіменованих дворів⁶⁵.

Інформація перцептора 1684 р. стосовно тієї ж волости про дими — лише сумарна. Згідно з нею, в Ляхівцях, враховуючи євреїв, служилих людей та людність передмість, у містечку Корниці, селах Вариводках (у документі — Вариводах), Войнахові, Жемелинцях, Миклашах, Сивках, Тихомелі і Хорошеві та частині Кащинців податок здали 73,5 дима, тобто

⁶⁴ Докладніше про зміст інвентаря стосовно волянників та подолян див.: Крикун М. Матеріали про переселення з Поділля...— С. 369—372.

⁶⁵ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103 (Сапєги), тека 58-е, № 4, арк. 36.

з половини димів. Крім того, в перцепторі значаться належними до волости дідично, але такими, що перебували в посесійному володінні, Денисівка, Гулівці та Юрівка з відповідно трьома, шістьма та півтора димами.

Наведена перцепторна інформація стосовно Ляховецької волости напряду перегукується зі змістом згаданого у третьому розділі квиту знаного нам Войцеха Раціборовського, поборці другої рати п'ятикратного подимного, „автора“, нагадуємо також, перцептора. Квит він видав у Кременці 29 серпня 1684 р., за два дні до завершення збору податку, тоді, вірогідно, коли отримав належну податкову суму, а склав його, як і весь перцептор, за квитом Олександра Глінки Вольського, поборці першої рати шестикратного подимного. За квитом В. Раціборовського, з такої кількості димів поселення Ляховецької волости здали податки: Ляхівці — 27,5, Керниця — 16, Войнахів — 3, Вариводки — 1,5, Сивки — 6, Миклаші — 4, Хорошів — 5, Жемелинці — 5, Тихомель — 5, Кащинці — 0,5, разом маємо тих самих 73,5 дима (Док. 6).

Три подимні джерела, про які йшлося, дають змогу зіставити між собою для семи сіл Ляховецької волости відомості стосовно наявності в них житлових будівель, домів, разом тих, хто сплачував і не сплачував подимне. Важливо також ці відомості зіставити з подібною інформацією інвентаря тієї ж волости 1686 р., щоб, зваживши на властиву цьому виду джерел достовірність, вивести, якою мірою достовірні означені три документи. Результати цього зіставлення наведені в Табл. 5. Слід при цьому мати на увазі, що квит 1682 р. про сплату подимного подає кількість домів і шляхом зменшення їх як люстраційних удвоє виводить число оподаткованих з них, що декрет Волинського скарбового суду від 14 липня 1683 р. інформує тільки про заборговані стосовно оплати податку дими, що у квіті про сплату податку від 29 серпня 1684 р. мовиться про оподатковані дома, а подвоєння їх кількості дає „справжню“ кількість домів.

Таблиця 5

**Кількість домів-димів у селах Ляховецької волости
за документами 1682—1684 та 1686 рр.**

Села	Квит 1682 р. про сплату подимного	Декрет скарбового суду Волинського воеводства від 14 липня 1683 р.	Квит про сплату подимного від 29 серпня 1684 р.	Інвентар Ляховецької волости від 30 вересня 1686 р.
Войнихів	6	—	6	4
Гулівці	—	12	12	10
Жемелинці	—	13	10	13
Миклаші	7	7	8	6
Сивки	12	12	12	2
Тихомель	12	12	10	13
Хорошів	10	10	10	7

Отже, у Табл. 5 доведено, що подимні документи щодо сказаного між собою та з інвентарем назагал добре узгоджуються, з чого можна зробити висновок — вони вірогідні.

Та потрібно зважити й на те, що інвентар представлений у Табл. 5 лише давніми, старинними підданими (за винятком Миклашів, де всі 6 до-

мів — слободяни). З огляду на близькість цифр на їх означення до подібних цифр трьох подимних документів, можна твердити, що саме ця категорія сільського населення сплачувала податок. Але, на відміну від цих документів, інвентар наводить і відомості про недавніх, зайшлих, прибулих мешканців. Ними були, нагадуємо, 121 воляник (якими можна вважати і щойно згаданих миклашівців) та 147 подолян. Стосовно сіл у таблиці перших нараховано 70 (без Миклашів), других — 110 (без Миклашів та Сивок). У шести селах разом налічено 49 давніх. Отже, воляників з миклашівцями і подолян було разом більше у 3,7 раза, ніж давніх, а в загальній кількості домів 235 (49 + 6 + 70 + 110) давні становили лише 20,8 відсотка.

Принагідно зазначимо, що декрет Волинського скарбового суду, датований 23 березня 1684 р., містить звинувачення в несплаті подимного Ляхівцями та Жемелинцями 86-ма новоосілими, що мешкають у своїх домах і в люстрації перелічені (*numerice mianowaneti*)⁶⁶. Інвентар 1686 р. їх не виділяє. Можливо, частина їх ховається за власниками 42 халуп у Ляхівцях та за 11 воляниками в Жемелинцях.

Цікаво щодо кожного села, „присутнього“ в Табл. 5, співвіднести відомості інвентаря 1686 р. про сумарну кількість підданих давніх, воляників і подолян з кількістю домів, засвідчених подимним реєстром Волинського воєводства 1629 р.— джерелом надійним, вірогідним. Робимо це з метою дізнатися, наскільки відповідні показники близькі, а якщо не близькі, то наскільки. Висновок, якого дійдемо, може бути поширений на використані нами три подимні документи, оскільки вони стосуються лише давніх димів. Це подаємо в Табл. 6, воно не стосується Миклашів, бо 1686 р. вони перебували в початковій стадії відновлення, відбудови після пережитого спустошення, знелюднення. Абстрагуємося від того, що 33 зі 110 подолян, „присутніх“ у цій таблиці, на час складання інвентаря не мали своїх халуп, достатньо того, що вони, як можна здогадуватися, вели своє господарство і прагнули набути своє житло.

Таблиця 6

**Житлові будівлі в селах Ляховецької волости
за подимним реєстром 1629 р. та інвентаря 1686 р.**

Села	Дими за реєстром	Житлові будівлі за інвентарем стосовно			
		давніх	воляників	подолян	разом
Войнихів	53	4	8	23	35
Гулівці	63	10	18	34	62
Жемелинці	59	13	11	22	46
Сивки	45	2	16	—	18
Тихомель	39	13	10	21	44
Хорошів	29	7	7	10	24
Разом	288	49	70	110	229

⁶⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 19, оп. 1, спр. 2, арк. 163 зв.

Унаслідок зіставлення пересвідчуємося, що, згідно з інвентарем, за числом житлових будівель Тихомель виглядає краще, ніж 1629 р., Гулівці досягали рівня 1629 р., Жемелинці і Хорошів трималися на „пристойній“ близькості до нього, натомість Войнихову і Сивкам було далеко до нього. Щодо Сивок, то інвентарні два „давні“ дими для них можна вважати незвичними, епізодичними з огляду на те, що, як видно з Табл. 6, у 1682—1684 рр. чисельність димів тут була стабільно 12. Нагадуємо до цього, що Ляхівці 1629 р. налічували 318 димів, тоді як, теж нагадуємо, 1686 р.— 220 житлових будівель. Нема сумніву, що схожа ситуація була і деінде у Кременецькому повіті.

Тож напрошується висновок: назагал зі статистичної точки зору дані подимних джерел стосовно „давніх“ димів можуть бути використовувані як більш-менш достовірні.

Варто при цьому приглянутися до подимної документації 1682—1684 рр. щодо Луцького повіту, з яким Кременецький повіт сусідив. Насамперед привертають увагу три оригінальні квити призначених сеймиком 19 лютого 1682 р. поборців Луцького повіту Михайла Гулевича та Олександра Ступницького, видані в Луцьку послідовно 9, 10 і 25 листопада того ж року після отримання ними податку від володимирського старости Стефана Загоровського, призначеного, нагадуємо, тим самим сеймиком комісаром щодо збору шестикратного подимного у Волинському воєводстві. Квити ці та оригінальні інші, про які згадка подана децю далі, містяться у збірці податкових квитів за 1682—1699 рр., які стосуються сіл С. Загоровського, діличних і посесійних, розташованих у Луцькому повіті⁶⁷. Як і вимагалось, вони подають кількість домів згідно з проведеною люстрацією їх за ухвалою того ж таки сеймику, і суми податку, сплаченого половиною цієї кількості. В першому хронологічно квітці йдеться про Олексинець Великий, Олексинець Малий і Зожів (Док. 1), у другому — про Луків, частину Суска і Навозу (Док. 2), у третьому — про Радомишль, Суху Волю та Юшківці (Док. 3). Заслужує на увагу і квіт поборці Шимона Жиндзина (Rzyndzin) від 29 травня 1683 р., так само виданий у Луцьку для С. Загоровського, щодо шестикратного подимного, ухваленого сеймиком 19 грудня 1682 р., зі сіл, наведених у щойно згаданих квітах, а також із сіл Малева, Охматкова, Золочівки і частини Гумниці⁶⁸. Наступний квіт, виданий там само 14 липня 1684 р., поборцями шестикратного подимного Шибінським й Андрієм Пузиною, призначеним сеймиком 18 квітня 1684 р., повторює інформацію попереднього квіту, але поділяє дими, які підлягали оподаткуванню, на ті, що подимне склали, і ті, що від нього були звільнені через градобій і пожежі⁶⁹.

У наведеній Табл. 7 інформацію щодо перелічених квитів подаємо у зіставленні з інформацією подимного реєстру 1629 р. (поминаємо в ній відомості про частину Гумниць, Навоза і Суска, бо цю частину неможливо виділити з кількості димів реєстру). Назагал квитові показники виглядають правдиво: по Малеву й Охматкову вони навіть вищі за реєстрові, по Зожеву, двох Олексинцях, Радомишлю, Сухій Волі і Юшківцях — близькі до них, лише по Золочівці і Лукову явно поступаються їм.

⁶⁷ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 6748.

⁶⁸ ЦДА України в Києві, ф. 19, оп. 1, спр. 2, арк. 5 зв.

⁶⁹ Там само.— Арк. 8.

Таблиця 7

**Дими-доми в селах Луцького повіту, дідичних володіннях
Стефана Загоровського, за подимним реєстром 1629 р.
та подимними квитами 1682—1684 рр.**

Села	Дими-доми				
	за подимним реєстром	за квитами 1682—1683 рр.	за квитом 1684 р.		
			здали подимне	не здали подимне через	
			градобій	пожежі	
Зожів	53	16	16	—	—
Олексинець Великий		12	11	1	—
Олексинець Малий		23	23	—	—
Золочівка	67	19	17	2	—
Луків	24	12	12	—	—
Малів	23	42	15	27	—
Охматків	18	28	18	6	4
Радомишль	126	99	60	30	9
Суха Воля	—	20	20	—	—
Юшківці	6	5	5	—	—
Разом	317	276	197	66	13

Маємо також змогу стосовно 15 поселень Луцького повіту порівняти показники димів за квитами 1682—1684 рр. та тим самим реєстром 1629 р. (див. Табл. 8). Показники квітів віднайдено в одному з документів архіву князів Сангушків, який нині зберігається в Національному архіві Кракова⁷⁰. Тут жодним словом стосовно 1682—1684 рр. не сказано, про які дими йдеться — люстровані чи тільки половину їх — оподатковані. Та, судячи з браку згадок про половинки димів і того, що у двох селах з 10 квитових димів більше, ніж реєстрових, в одному — їх практично стільки ж, як реєстрових, в одному — мало менше, слід вважати, що йшлося про дими люстровані. Зазначене співвідношення дає, на наше переконання, підставу твердити, що квитові відомості близькі до реальної залюдненості сіл. Цього, як і у випадку з Ляхівцями, не можна сказати на прикладі трьох міст, „присутніх“ у Табл. 8: тут реєстрових димів значно, виразно більше, ніж квитових. Чому так? Відповідь на це питання потрібно шукати.

Таблиця 8

**Дими в поселеннях Луцького повіту
за подимним реєстром 1629 р. та квитами 1682—1684 рр.**

Поселення	Дими	
	за реєстром	за квитами
м. Острог	1656	299
с. Розваж	89	28

⁷⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Archiwum Sanguszków, N 312.

с. Мощаниця Мала	55	26
м. Дубно	488	277
с. Білашів	95	47
м. Степань	636	370
с. Кидри	29	50
с. Цепцевичі	94	93
с. Вербче Велике	45	38
с. Вербче Мале	44	36
с. Корост	81	50
с. Медзък Великий	55	79
с. Городець	142	133
Разом	3509	1526

Шукати треба і відповіді на питання — якими ж були результати люстрації димів та збору подимного податку в Кременецькому, як, зрештою, і в Луцькому та Володимирському повітах. На жаль, стан джерельної бази дозволяє лише торкнутися цієї відповіді. Найбільш відчутною втратою для знаходження відповіді є повний брак люстраційного матеріалу; не вдалося виявити ані клаптика її. Вдалося натомість знайти важливу згадку про неї, яка має стосунок і до результатів про збір подимного. Міститься вона у листі Михайла Гулевича до Стефана Загорівського, писаному в Луцьку 8 вересня 1683 р. і через три дні заявленому в тамтешній гродській канцелярії для впису в її книгу Костянтином Стройовським, слугою вількомирського підчашого і королівського ротмістра Дмитра Жабокрицького. В листі читаємо, що він, М. Гулевич, кілька разів писав адресатові, що надходження від збору шестикратного подимного не відповідають (*nie może sufficere*) фінансовим розпорядженням того стосовно хоругви Д. Жабокрицького, йому ж, адресантові, пощастило отримати від самих люстраторів люстрацію димів, і він, здійснивши на її підставі підрахунки, доводить до відома, що в ній ідеться про 27 874,5 дима, які підлягають оподаткуванню, та про звільнені від останнього 695,5 і 806 димів, які потерпіли від, відповідно, градобоя і пожеж (Док. 5). Очевидно, що ці цифри означають половину злюстрованих димів, і в такому разі останніх було відповідно 55 749, 1391 і 1612, разом — 58 752 дими. Лист М. Гулевича не подає, яку територію ці показники охоплюють. Зовсім не виключено, що то був Луцький повіт: поборцею його, що зазначено раніше, М. Гулевич 1682 р. був і як такий тримав тісний зв'язок з люстраторами саме цього повіту. В такому разі, щойно наведена підсумкова цифра непогано на той час співвідноситься з виведеними нами щонайменше 63 395 димами в даному повіті 1629 р.⁷¹ Тож можна твердити, що на 1680-ті роки повіт непогано виглядав у демографічному плані. Демографічна ситуація у Кременецькому повіті, зваживши на те, що саме йому першому доводилося приймати удари від татарських вторгнень, була значно гіршою. На жаль, якою була вона в кількісному вимірі, доводиться тільки здогадуватись.

Принагідно вкажемо на заявлену в луцькому гроді 16 жовтня 1682 р. маніфестацію Михайла Гулевича та Олександра Ступницького як поборців Луцького повіту про те, що вони безуспішно в Луцьку чекали на

⁷¹ Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства...— С. 224—228.

сплату шестикратного подимного з маєтностей цього повіту, спершу, згідно із сеймиковою ухвалою 19 лютого того ж року,— від середини квітня до 20 серпня, згодом, згідно із сеймиковою ухвалою 20 серпня,— вісім тижнів по ньому, після чого припинили чекання і 15 жовтня виїздять з Луцька. У маніфестації, зокрема, зазначено, що від початку люстрації до кінця їхнього, поборців, чекання злюстровані маєтності подимне не видали і видавати не бажають⁷². Подібне тоді ж, як знаємо, відбувалось у Кременецькому повіті.

* * *

30 документів, виявлених серед уцілілих матеріалів кременецьких городських книг, і на додаток до них 12 документів, що містяться в інших рукописних зібраннях, з яких рівно половина перших і других публікується далі, дають виразне, комплексне уявлення про подимний податок у Кременецькому повіті Волинського воєводства 1682—1684 рр., коли, на відміну від багатьох попередніх років, тут, як і в Луцькому та Володимирському повітах того ж воєводства, збирали цей податок згідно з люстрацією (ревізією, переписом) житлових будівель (домів, хат), головним чином, підданої людности, дозволеною ухвалою волинського (луцького) шляхетського сеймику від 19 лютого 1682 р. і назагал того ж року реалізованою зусиллями люстраторів, призначених тим самим сеймиком під час об'їзду ними поселень. Оподаткуванню, однак, підлягала половина порохованих люстраторами домів, хат, яка, отже, кількісно прирівнювалась до власне димів. На жаль, жодного аркуша цієї люстрації не знайдено стосовно Кременецького і двох інших повітів воєводства. Зіставляючи щодо димів люстраційні відомості з одержаними з місць відомостями про сплату з них податку, поборці (збирачі) останнього, також призначені сеймиком, склали реєстри (перцептарі, списки), де занотували зібрану відповідно кількісну інформацію. За браку, як і раніше, механізму належного контролю за діяльністю люстраторів і поборців (за винятком певного контролю з боку Волинського скарбового суду (трибуналу), створеного за сеймиковою ухвалою від 20 травня 1683 р.), неминучими були з їхнього боку зловживання, недогляди, уникнення від виконання дорученої їм справи, ухиляння шляхти від сплати податку. І все ж ведена документація суттєво в кращу сторону відрізняється від подимної документації попередніх років, а тому може бути використовувана з науковою метою, зокрема, для вивчення демографічної ситуації у Кременецькому повіті та Волинському воєводстві загалом в останні десятиріччя XVII ст.

* * *

Наведені документи подаємо у повній відповідності з оригіналами — з одним винятком: усі діакритичні знаки в польськомовних текстах — наші. Документи супроводжуємо примітками, особливо тими, які стосуються латинських слів і словосполучень. Висловлюємо вдячність за сприяння у здійсненні цього дослідження Людмилі Демченко, Оксані Дмитерко, Михайлові Глушку, Олексію Вінниченку та Андрієві Зайцю.

⁷² ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 380, арк. 627.

ДОКУМЕНТИ

а) виявлені у кременецьких городських книгах

№ 1

1682 р., лютого 19. Луцьк. Ухвала сеймику Волинського воєводства в Луцьку про збір шестикратного подимного податку від середини квітня до 10 серпня та проведення люстрації димів від 26 лютого до 15 червня, про призначення збирачів (поборців) цього податку і люстраторів (зокрема, стосовно Кременецького повіту перших Михайла Ісерницького і Миколая Ледоховського, других Станіслава Каменського, Олександра Дедеркала і Кароля Белецького), відповідальним за збір податків комісаром у воєводстві володимирського старости Стефана Загоровського та наглядачем (інстигатором) за їх сплату Томаша Гуляницького (за вписом у кременецьку городську книгу 27 березня 1682 р. витягу з луцької городської книги, куди ухвалу вписано 21 лютого)

¹-Облата лавдѣмъ⁻¹ воєводства Волинского

Рокѣ тысяча шестсотъ осмъдесятъ второго мѣца марца двадцетъ сѣмого дня

Передъ ѣридомъ и актами нинѣшними кгородскими кременецькими и передо мною, Базылимъ Шешыцкимъ, намѣсником бургграфства и реентомъ канцелярии кгородское кременецькихъ, ²-персоналитер comparens⁻², vrodzony Je^o mśc Pan Stanisław Kamiński dla wpisania do xiąg ninieyszich podał ³-per oblatam⁻³ extract z xiąg grodzkich łuckich z wpisaniem w niem laudum⁴ woiewództwa Wołyńskiego, na seymiku w Łucku zgodnie postanowionego, iako o tym tenże extract, z pomienionych xiąg wydany, szyrzey w sobie obmawia, którego ⁵-tenor sequitur eiusmodi⁻⁵:

Wypis z xiąg grodzkich zamku łuckiego

Рокѣ тысяча шестсот осмдесят второго мѣсеца фѣвраля двадцат первого дня

На вриде кгородском, в замкѣ Его Кор. Мил. луцком, передо мною, Теодором Верещакою, бургграфимъ замку луцкого, и книгами нинѣшними кгородскими луцкими, comparens personaliter, urodzony J. mśc P. Konstanty Waclaw Zubczewski, skarbnik woiewództwa Czernihowskiego, marszałek natenczas województwa Wołyńskiego кола рыцарского, dla wpisania do xiąg ninieyszich grodzkich łuckich podał per oblatam laudum Ich mśc Panów obywatelów woiewództwa Wołyńskiego, na seymik, ⁶-pro die decima nona praesentium⁻⁶ z przeszlego seymiku rellationis⁷ prolongowanego⁸ naznaczoney, ⁹-in locum solitum⁻⁹ zgromadzonych się, ¹⁰-ex communi omnium consensu⁻¹⁰ postanowione, z podpisem ręki swoiey własney, o czym te laudum niżej wpisane szyrzey w sobie obmawia, prosząc, aby przyjęte y do xiąg wpisane było. A tak ia, urząd, te laudum, ad akta przyjmując, czytałem, które tak się w sobie ma:

My, rady dygnitarze, senatorowie, xiążęta, urzędnicy y wszystko rycerstwo woiewództwa Wołyńskiego, ziachawszy się na seymik, dnia dziewiętnastego february // ¹¹-anno millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo⁻¹¹

naznaczony z przeszłego seymiku relationis prolongowanego, który y naten-
 czas nieskończony, ale prorogowany¹² od nas¹³-ad diem infra specifica-
 tum¹³, a to dlatego, aby¹⁴-cursum consiliorum nostrorum¹⁴ do pożądanego
 mogliśmy przywieść terminu, kiedy ex communi omnium consensu¹⁵-et
 vnitis votis in loco solito consultationis¹⁵ między sobą¹⁶-propter vltorius
 commodum¹⁶ takowe woiewództwa całego¹⁷-definiuimus media¹⁷. Bacząc,
 iż zawsze tego vniknąć nie możemy, co dla vsługi y zaszczytu Rzeczypospo-
 litey dobrze zasłużeńi od oyczyzny¹⁸-in vim suae gratitudinis merentur¹⁸ y
 owszem¹⁹-non degeneres¹⁹ będąc woiewództw inszych, ale aequales²⁰,
 przeto aequaliter²¹, na insze patrząc woiewództwa, chcemy mercede²²
 każdego²³-sua alere²³, y na to, nie mając pewniejszego inszego sposobu,
 podatek za czwierci terażniejsze takowy²⁴-per laudum publicum²⁴ nazna-
 czamy y postanowiamy, aby podymne sześcioro,²⁵-a medio aprilis anni
 praesentis²⁵ wybierać zeczęte a zaś dnia dziesiątego* augusti kończące się,
 na zapłatę Ich mc PP. woyskowym cedat^{26**}. Do którego wybierania niżej
 specificowanych naznaczamy Jch mc PP. poborców całego woiewództwa,
 osobnych iednak w każdym powiecie, iako to: w Łuckim J. mc P. Machała
 Drozdeńskiego Hulewicza y J. mc P. Alexandra Stupnickiego, w Włodzimir-
 skim J. mc P. Jacka Szymanowskiego y J. mc P. Stefana Gostyńskiego, w
 Krzemienieckim J. mc P. Michała Isernickiego y J. mc P. Mikołaja Ledo-
 chowskiego. Lubo tedy²⁷-probatos in fide²⁷, wszystkich zgodnie być
 uznaliśmy, iednakże, chcąc wygodzić animis²⁸ braci wszystkiey, iuramento²⁹
 Ich mościów obstringimus³⁰, który iurament takie w sobie³¹-complectitur
 rotham³¹: Ia, N., przysięgam Panu Bogu, w Trócy Świętey Iedynemu, na
 to, iżem functio³² poborstwa mego wiernie sprawował, ni od kogo nad
 prawo y powinność więcey nie wziął ani brać mam, przyczyniając sobie
³³-extra ordinarium proventum³³, y iakom nie przywłaszczył ani wymyślał
 pożytku y zysku // innego, krom³⁴-ordynaryinego, groszowego y kwito-
 wego³⁴, prawem et laudis³⁵ pozwolonego, ni na kim nic³⁶-per extorsio-
 nem³⁶ albo długie zatrzymanie expedytiew³⁷ nie wymagałem, pieniędzmi
 publicznemi woiewództwa nie handlowałem ani na swój pożytek obracałem,
 cokolwiek z osób szlacheckich, duchownych³⁸-utriusque ritus³⁸, iako y
 poddaństwa³⁹-plebeiae conditionis³⁹, mieszczan, Żydów y ich czeladzi
 oboiey płci, browarników, hultaiów, ludzi luźnych, kupców przejeżdżających
 y od towarów iakichkolwiek wybrałem sprawiedliwie, wniosłem y oddałem
 za⁴⁰-assignatiami y ordynacją⁴⁰ seymiku, iako nic przy sobie nie zostawiłem,
 żadnego podstępu w rachunkach nie uczyniłem. Tak mi Panie Boże dopomóż
 y niewinna męka Chrystusa Pana.

Którzy to Ich mc PP. poborcowie przyszłego podymnego takowy po
 wykonaney przysiędze w wybieraniu mają zachować porządek, aby nie we-
 dług dawniejszych przed sobą kwitów, ale, dawne⁴¹-in toto⁴¹ zachowawszy
 dymy y kwity, połowę lustrowanych y attestacją⁴² autentyczną Ich mc
 PP. lustratorów pokazanych do dawnych powinni przyłączyć dymów, gdzie,
 na przykład, sto dymów znajdzie się przez nową lustrację, dawnych^{***} nie
 rachując kwitów, to⁴³-ex medietate⁴³ zaraz płacić należec będzie powinno.
 Ciż Ich mc pp. poborcy conformować⁴⁴ mają perceptarze⁴⁵ swoje, aby się

* В публікації документа помилково двунастего.

** В публікації oddało.

*** В публікації помилково думов.

zgadzali z rejestrami, do grodów⁴⁶ podanemi od Ich mć PP. lustratorów. Ponieważ tedy Ich mć PP. poborców iuramento et ⁴⁷laudo circumscripsimus⁴⁷, aby ⁴⁸inviolata virtute et fide⁴⁸ z nami się obchodzili, za słuszną rzecz uznawszy, aby constitucya na ⁴⁹seymie grodzieńskim⁴⁹ o lustratyei generalney dóbr królewskich, duchownych y świeckich w woiewództwie Wołyńskim swój efekt wzięła, żeby też każdy ⁵⁰candide, aequaliter et realiter⁵⁰ z dóbr swoich // wypłacał podatki I. mć Panom poborcom, tedy y pomienioną takim sposobem reassumuiemy⁵¹ lustratią. Która ⁵²ex variis revolutionibus⁵² statkować⁵³ nie może, ale w iednych dobrach mieć musi accessum⁵⁴, a w drugich decessum⁵⁵, dlatego pomienioną lustratią w lat dwie naznaczamy iterować⁵⁶, przy osobliwey tedy lustratyei lub Ich mć Panów lustratorów dawnych zachowanie lub nowych obranie ⁵⁷pro libitu⁵⁷ zostawuiem. Że też ⁵⁸iustitiae et aequitatis⁵⁸ iest każdemu, ⁵⁹quod suum tribuere, vetante lege publica⁵⁹ o zesłych od iednych do drugich maiętności poddanych, tedy wydanie onych zostawuiem, takim iednak sposobem, iż ieśliby po zaszley lustratyei chłopa z maiętności iedney do drugiey odebrać miano, tedy wydawaiący powinien probare⁶⁰ poborcy od tego, komu wydał, autentycznym grodowym kwitem y swoją dać poborcy listowną ⁶¹attestacyę sub fide, honore et conscientia⁶¹, że prawdziwie wydał; co odebrawszy, J. mć P. poborca nie ma się upominać za takie dymy, przy rachunku zaś swoim z J. mć Panem commissarzem kwitem y attestacyą, kto diminuit⁶², zasłonić się będzie powinien. Lustratia zaś takowym się ma zaczynać sposobem: aby miasta, miasteczka y wsi, tak J. Kr. Mć, iako duchowne y świeckie, aequaliter⁶³ wszystkie lustrowane byli przez Ich mć PP. lustratorów terażnieyszych, niżey w tymże laudum wyrażonych, ile kiedy pierwsi vebrani⁶⁴ Ich mć PP. lustratorowie, przyiąwszy na się ⁶⁵hanc prouinciam lustrationis⁶⁵, żadnego razu ⁶⁶non condescenderunt ad reuisionem⁶⁶ y do executiey⁶⁷, nie iest to prawo przywiedzione. Przeto nie tylko ⁶⁸iniuria publica gravis⁶⁸, ale ⁶⁹et priuatorum⁶⁹, którzy płacą ustawicznie z wielką ciężkością y uprzykrzeniem poddaństwa podatki, inni zaś Ich mość, mając maiętności // osiadłe y bogate, mało albo nic ⁷⁰ad proportionem⁷⁰ osiadłości daią ⁷¹in publicum⁷¹, co iest nie tylko ⁷²contra aequalitatem⁷², ale ⁷³et iustitiam⁷³, gdyż Ich mość nie według kwitów tysiąc sześćset sześćdziesiąt pierwszego, kiedy woiewództwo przez nieprzyziaciela ⁷⁴funditus zdezolowane⁷⁴ było, temi zaś czasy za łaską Bożą pod szczęśliwie nam panującym ⁷⁵J. Kr. Mością⁷⁵, do dawney kraie nasze przychodzą doskonałości, y ztąd od Styru y za Styru, dla ustawicznych podatków wydawania ⁷⁶pro iniustitia et [non]proportione⁷⁶ osiadłości schodzą y tam osiadają y tuteysze dziedziny zostawują pusto, dlaczego panowie własnymi pieniędzmi za nich zakładają contributie⁷⁷. Przetoż na seymiku terażnieyszym, ⁷⁸in fundamento⁷⁸ prawa, chcąc ⁷⁹servare aequalitatem⁷⁹ y świętą sprawiedliwość w podatkowaniu, za powszechną naszą zgodą, postanowiamy reuisionem ⁸⁰fidelem et exactam⁸⁰* maiętności naszych ⁸¹sine omni exceptione personarum⁸¹, tak, aby żaden z nas tey u siebie Ich mć panom reuizorom nie bronil lustratyei, declaruiąc każdego ⁸²pro rebelli⁸² prawu pospolitemu, ktoby z nas nie dopuścił takowey lustracyi, y iako ⁸³cum rebelli⁸³ prawu pospolitemu prawnie postąpić sobie mamy. Chąc tedy ⁸⁴subdola et peruersa⁸⁴ pohamować ingenia⁸⁵ y ich ⁸⁶studia et artes maleuolas

* В публікації помилково sanctam.

compescere⁻⁸⁶, gdy ⁸⁷-non erubescant damnificare publicum aerarium⁻⁸⁷, a to tym sposobem, żeby ⁸⁸-sub praesidio modestiae publicum⁻⁸⁸ u nich ⁸⁹-vitium vitare⁻⁸⁹ nie mogło, kiedy, zpedziwszy z kilku chałup do iedney gospodarzów, dla bytności Ich mć PP. lustratorów, płacić za nich denegant⁹⁰; na takich Ich mć panom commissarzom⁻⁹¹ taki daiemy sposób, aby gdziekolwiek pustki pokazane będą, które, ieśli dawne albo niedawne, łatwo poznać ich może tam, tedy Ich mć PP. lustratorowie wóytowi we wsi iednemu gromadnemu z ludzmi staremi dwiema przysiąć każą ⁹²-corporali iuramento⁻⁹², iako ta pustka prawdziwie dawna, nie na oszukanie lustratrey publiczney ani dla rozkazu zeyścia pańskiego ani sami, za wiadomością pańską albo gromady // tey tam wsi z swey woli zesli y schronili się. W miastach zaś y miasteczkach wóytowie y burmistrze, także po wszystkich iurisdictioniach, iurisdictionie⁹³ królewscy, duchowni y świeccy ⁹⁴-simili modo⁻⁹⁴ z czeladzią dworską postąpić sobie będą powinni. Także ⁹⁵-magna nomina⁻⁹⁵, ieśliby ⁹⁶-aequaliter prosequi⁻⁹⁶, lustratrey dopuścić nie chcieli, o czym drudzy dubitant⁹⁷ bracia, czego iednak ⁹⁸-dexterrima generositate⁻⁹⁸ Ich mościów ⁹⁹-non ominamur⁻⁹⁹, tedy póty żadnego podatku wydawać nie mamy, ale owszem, gdyby był wydany, zatrzymać tenemur¹⁰⁰, póki Ich mość takowey z nami nie porówniaią się reuiziey. Maiąc animadvesiā¹⁰¹ osobliwą na prawo, które ¹⁰²-in praesentia et cum consensu⁻¹⁰² wszystkich stawało, widzac tedy nie tylko według prawa iustam¹⁰³, ale też y dla auctiey¹⁰⁴ taryffy ¹⁰⁵-proficuum lustrationem⁻¹⁰⁵ woiewództwa, nie inszy ¹⁰⁶-ad executionem⁻¹⁰⁶ oney ¹⁰⁷-prouidemus progres⁻¹⁰⁷, tylko ¹⁰⁸-fideles oyczyzny et probatos in actionibus viros declaramus lustratores iuratos⁻¹⁰⁸: z powiatu Łuckiego J. mć Pana Jana Olizara Wołczkiewicza, podsędka kiiowskiego, J. mć P. Stefana Kaszewskiego, podsędka włodzimirskiego, J. mć P. Andrzeja Czaplicza, woyskiego włodzimirskiego, J. mć P. Alexandra Bałabana, z Włodzimierskiego J. mć P. Konstantego Szlubicza Załęskiego, podstolego czernihowskiego, J. mć P. Szymona Rżążewskiego, komornika granicznego włodzimirskiego, J. mć P. Michała Lubienieckiego, burgrabiego włodzimirskiego, J. mć P. Alexandra Łaganowskiego, z Krzemienieckiego J. mć P. Stanisława Kamińskiego, J. mć P. Alexandra Dederkała, J. mć P. Jana Karola Bieleckiego, którym iurament w te iest napisany słowa: My, N. N. N., przysięgamy Panu Bohu wszechmogącemu, w Trójcy Świętey Iedynemu, na tym, iż my lustratią tę, na którą iesteśmy ¹⁰⁹-consensu totius congresus⁻¹⁰⁹ na seymiku w Łucku dnia dziewiętnastego februarij anno millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo obrani, fideliter¹¹⁰, nie respectuiąc¹¹¹ na bogatego ani na ubogiego, na krewnego blizkiego y dalekiego, na Pana ¹¹²-qualiscumque praeeminentiae⁻¹¹², nie obawiając się prawa, przeciwko nam postanowionego, gniewu ani pogróżki nie uważając, także praemium¹¹³ żadnego ni od kogo nie biorąc ani brać spodziewaiąc się, ani też z gniewu y przyiaźni, ale według Boga, sumienia y cnoty przyrodzoney*, expediować¹¹⁴ // dymy także prawdziwie spisować, a spisawszy, każdy do swego grodu własnego registra będziem podawać powinni. Tak nam Panie Boże dopomóż y niewinna męka Syna Bożego.

Ponieważ tedy iuż Ich mć PP. lustratorowie w kole braterskim ¹¹⁵-in conspectu totius nobilitatis⁻¹¹⁵ przysięgę swą wykonali, restat¹¹⁶ iuż ¹¹⁷-officio et oneri sibi imposito correspondować⁻¹¹⁷. A czas naznaczony zaczynać

* В публікації помилково przyrodzenia.

lustratīey ¹¹⁸-a die vigesima sexta praesentis⁻¹¹⁸. Zieżdżać się zaś wszyscy mają do swoich powiatów principalnych miast, ziazdom y seymikom vprzywileiowanych, y odtąd swoje zaczynać będą reuizją ¹¹⁹-toties, quoties⁻¹¹⁹ prosząc Ich mościów y obliguiąc¹²⁰ powinnością cnoty szlacheckiey, niemniey boiaźnią Bożą y miłością świętey sprawiedliwości, aby wiernie ¹²¹-et exacte¹²¹ zaczęta prosequowali¹²² lustratīey, będąc zaś ¹²³-in executione officii, sine aggravatione⁻¹²³ poddaństwa obeysć się mają, samą tylko contentuiąc¹²⁴ się ludzkością. Ponieważ należyte mają od nas ¹²⁵-viaticum, obligantur⁻¹²⁵ iednak ¹²⁶-moderno laudo⁻¹²⁶ ciz Ich mc PP. lustratorowie, aby ¹²⁷-ad diem decimam quintam iuny⁻¹²⁷ kończyli necessario¹²⁸ tę swoję reuizją. Których ¹²⁹-fide, honore et censcentia⁻¹²⁹ obowiązuiemy, aby nie tylko na przysięgę ¹³⁰-iuxta rotham fidelitatis⁻¹³⁰ wykonaną, ale, na podściwość swoję y bojazń Bożą mając ¹³¹-reflexiā, fideliter et exacte⁻¹³¹ wszystkie dymy, bogate y ubogie, spisywali y registra porządnie y należycie w powiatach swoich authenticie¹³² spisywali, y atestatie odprawionej reuiziey swoiey w miastach, miasteczkach y wsiach authenticzne pieczętowane dawali. ¹³³-Inquantumby się zaś (:quod absit:) favorabilis⁻¹³³ pokazać miała lustratio ¹³⁴-exiterata reuisione⁻¹³⁴, tedy niżej mianowanego J. mc Pana ¹³⁵-instygatora obligamus⁻¹³⁵, aby ¹³⁶-in foro competenti agat⁻¹³⁶, iako ¹³⁷-contra periuros⁻¹³⁷. Którym to Ich mc Panom lustratorom gratitudinis¹³⁸ z terażniejszego czopowego kożdemu po złotych czterysta postanawiamy, którey assignatie¹³⁹ od J. mc p. commisarza¹⁴⁰ naszego ¹⁴¹-seorsiuē pro parte sua⁻¹⁴¹ odebrać będą powinni. J. mc zaś p. commisarz ¹⁴²-omnem ma adhibere authoritatis // suae diligentiam⁻¹⁴², żeby naznaczone solarium¹⁴³ rąk kożdego Ich mc Panów lustratorów ¹⁴⁴-sine vlla procrastinatione (protractione) et dilatatione⁻¹⁴⁴, ale co nayrychley, doszło. Że zaś należy, żeby woiewódstwo z prawdziwey y pilney Ich mc PP. lustratorów informowało się lustratīey y dalszy koło podatkovania namówiło sposób, seymik ¹⁴⁵-in virtute⁻¹⁴⁵ pierwszego, ¹⁴⁶-ad hunc solum actum⁻¹⁴⁶ namówienia porządku w podatkach, ¹⁴⁷-ad uigesimam augusti differrimus, saluam⁻¹⁴⁷, dawnego zachowuiąc marszałka directionem¹⁴⁸, przed którym obligamus¹⁴⁹, aby podatki tak dawniejszey, iako y terażniejszey exactiey¹⁵⁰, mogli effectuari¹⁵¹ za wypłaceniem Ich mc Panów poborców. Więc życzymy J. mc Panu Stefanowi na Malowie y Łukowie Zahorowskemu, staroście włodzimirskiemu, kommisarzowi natenczas naszemu, aby, conuocowawszy¹⁵² Ich mc Panów poborców, ¹⁵³-sine mora⁻¹⁵³ rachunki z Ich mość ¹⁵⁴-ad finem reducere⁻¹⁵⁴ raczył; z któremi iuż zaczął, z drugiem ięśli nie zaczął, żeby serio zaczynał, pilnie inquirendo¹⁵⁵, dlaczego effugiunt¹⁵⁶, nie czyniąc dosyć obligacyi¹⁵⁷ swoiey, wszyscy generaliter, którzykolwiek iakiekożkolwiek lub przez administratią tknęli się podatków. Któryby zaś z Ich mc Panów poborców nie stanął do rachunków y nie chciał dać ¹⁵⁸-rationem exactiey⁻¹⁵⁸ swoiey, J. mc Pan commisarz ma go podać ¹⁵⁹-instigatori publico infrascripto na delacie⁻¹⁵⁹, tak rachunków niechącego czynić, iako po uczynionym reszty, v siebie zostającej, płacić denegantem¹⁶⁰. A że ¹⁶¹-sancitorum omnium anima est executio⁻¹⁶¹, przeto naznaczamy ¹⁶²-instigatorem publicum⁻¹⁶² całego wojewódstwa J. mc pana Tomasza Hulanickiego, aby, ¹⁶³-iurata fide⁻¹⁶³, którą sie obliguie, wszystkie sposobił ¹⁶⁴-in bonum⁻¹⁶⁴ woiewódstwa, iako nayżyczliwiey okazye, chcąc bowiem barziesz mieć go ¹⁶⁵-negotiis nostris addictum et attentum⁻¹⁶⁵, przysięgą takową involuimus¹⁶⁶ J. mości: Ja, N., przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu, w Troycy Świętey Iedynemu, // na tym, iż ia, tak impugnatorów¹⁶⁷

lustratiewy, ¹⁶⁸laudo publico⁻¹⁶⁸ w Łucku na seymiku, ¹⁶⁹anno millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo die decima nona februaryj⁻¹⁶⁹ odprawującym się, postanowioney, iako też corrumpujących¹⁷⁰ Ich mć panów lustratorów, także corruptie¹⁷¹ biorących (:za doniesieniem sobie ad ¹⁷²notitiam certam⁻¹⁷²:), tudzież podatek, do skarbu należący, przez I. mć pp. exactorów¹⁷⁷ zatrzymających, bez wszelakiego respectu¹⁷⁴, nie spodziewając się od nich żadnego podatku, ¹⁷⁵iure adigere⁻¹⁷⁵ mam y według laudum prawa pospolitego repeterere¹⁷⁶ powinien będę y iako ni od kogo brać nic nie będę ani obietnicy ni od kogo przyjmować, ale ¹⁷⁷sine exceptione personarum⁻¹⁷⁷, bez respectu pokrewności, przyiaźni y nieprzyiaźni, sąsiedztwa ochraniać nikogo nie będę, ale intentioni¹⁷⁸ seymiku moią pilnością wiernie ¹⁷⁹respondebo et meo attendam officio⁻¹⁷⁹. Tak mi Panie Boże dopomóż y niewinna męka Syna Bożego.

Po wykonaney tedy J. mć Pana instigatora przysięgi, ¹⁸⁰ut fiet attentior et alacrior⁻¹⁸⁰ w dochodzeniu, ¹⁸¹in vim laboris⁻¹⁸¹ powrutem jego mość z terażniejszego, które ¹⁸²pro tunc currit⁻¹⁸², czopowego złotych polskich czterysta, które tenże J. mć P. commisarz nasz, wyżey pomieniony, curabit¹⁸³, aby bez żadney zwłoki doszły rąk Jego mości; w dochodzeniu zaś interesów woiewództwa, ieśliby istniał ¹⁸⁴de proprio erogare⁻¹⁸⁴ y iawnemi producere¹⁸⁵ miał liquidacie¹⁸⁶ rejestrami, tedy to mamy J. mć gotowizno refundere¹⁸⁷ osobliwey¹⁸⁸ z retentowych¹⁸⁹, ieśliby miał ich doysć, summ, obiecuiąc mieć w ukontentowaniu¹⁹⁰ J. mć wzgląd. Przestrzegać tedy powinien wyżey rzezony J. mć p. instigator, aby iako tym, co do lustratiewy należawszy, aequaliter¹⁹¹ pozwalać lustratiewy nie zechcą, vpominać się powinien, tak też retenta¹⁹² wszystkie dawne, począwszy od sądow skarbowych, które się odprawowały pod łaską godney pamięci J. mć Pana Isaykowskiego, sędziego ziemskiego łuckiego, albo które actis¹⁹³ tylko constare¹⁹⁴ mogą, tak, aby wszyscy ¹⁹⁵retentores, ex praeiudicato⁻¹⁹⁵ na innych płacących patrząc, swoje płacili // retenta, ¹⁹⁶vindicare et euincere⁻¹⁹⁶ ma ¹⁹⁷per executionem⁻¹⁹⁷ na substancyach¹⁹⁸ y honorach retentorów. Do którey executiewy powinni być w każdym powiecie ¹⁹⁹iurati nobiles posesionati, subdelegaci⁻¹⁹⁹ podani zaś byż maia od każdego starosty albo podstarościego tamtego starostwa powiatu...*

Które to laudum nasze ²⁰⁰sine vlla contradictione⁻²⁰⁰, ale ²⁰¹ex communi omnium consensu⁻²⁰¹ postanowione, J. mć Panu marszałkowi naszemu do akt grodzkich łuckich, ²⁰²ut innotescat omnibus⁻²⁰², podać zlecamy. Działo się w Łucku, ²⁰³in loco consiliorum solito anno millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo mensis februarij decima nona die⁻²⁰³. У того лавдумъ подпис рўки его мл. пана маршалка в тые словы: Konstanty Waclaw Zubczewski, skarbnik czernihowski, marszałek natenczas koła rycerskiego woiewództwa Wołyńskiego.

Которое жъ то лавдумъ, пер облатамъ поданое, за прозбою вышъ менованое особы подавающее а за моимъ урядовымъ принятемъ усе, отъ початкѣ ажъ до конца, слово в слово до книгъ нынешнихъ кгородскихъ луцкихъ естъ вписаное.

Z których y ten wypis pod pieczęcią grodzką łucką iest wydany, pisany w zamku łuckim. V tego extractu przy pieczęci grodzkiey łuckiey przyciśnionej correcta regentowska w te słowa: Correxit²⁰⁴ Lomiński.

* Далі йде текст, який не стосується люстрації і збору подимного.

Котории же екстракть за поданемъ и просьбою виш реченого подаваючого а за моимъ Урядовымъ принатемъ до книгъ нинешнихъ есть Уписаныи. М[ану] р[ropri]a²⁰⁵.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 222, с. 62—73. Оригінал. Опубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве.— К., 1888.— Ч. II.— Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века.— С. 417—426 (за лущкою гродською книгою: ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 378, с. 230—237).

^{1- -1} вписи (сеймикової) ухвали ^{2- -2} з'явившись особисто ^{3 -3} для внесення ⁴ ухвали ^{5- -5} зміст такой ^{6- -6} на день 19 теперішнього присутніх (ідеться про поточний місяць лютий та учасників сеймику) ⁷ звіту (мається на увазі реляційний, тобто звітний, сеймик, який відбувся 15 липня 1681 р., після зірваного Варшавського сейму, що діяв 1 січня—21 травня того ж року) ⁸ продовженого ^{9- -9} у звиклому місці (потрібно — in loco solito) ^{10- -10} за спільною згодою всіх ^{11- -11} 1682 р. ¹² відстрочений ^{13- -13} на день нижчезазначений ^{14- -14} протягом наших нарад ^{15- -15} і спільними голосами у звиклому місці наради ^{16- -16} для дальшого добра ^{17- -17} окреслюємо засоби ^{18- -18} в силу своєї ретельности відзначені ^{19- -19} не низькі ²⁰ рівні ²¹ справедливо ²² вдячністю ^{23- -23} своєю відзначити ^{24- -24} публічною ухвалою ^{25- -25} від середини квітня поточного року ²⁶ було видано ^{27- -27} випробуваних у вірі ²⁸ душами ²⁹ присягою ³⁰ зобов'язуємо ^{31- -31} складає клятву ³² функцію (потрібно functionem) ^{33- -33} понад звичайний дохід (у вигляді утримання себе) ^{34- -34} ідеться про ту частину зібраної поборцем суми, яка перепадала йому за виконану роботу ³⁵ (сеймиковими) ухвалами ^{36- -36} шляхом здирства ³⁷ тут — справи ^{38- -38} обох релігійних визнань ^{39- -39} простого становища ^{40- -40} дозволами і розпорядженням ^{41- -41} у всьому ⁴² свідченням ^{43- -43} з половини ⁴⁴ складати ⁴⁵ списки грошових надходжень ⁴⁶ гродських урядів, судів, канцелярій ^{47- -47} ухвалою (сеймику) зобов'язуємо ^{48- -48} з належною доброчесністю і вірою ^{49- -49} цей сейм відбувся 15 грудня 1678 — 4 квітня 1679 р. ^{50- -50} щиро, справедливо і дійсно ⁵¹ відновлюємо ^{52- -52} через різні складнощі ⁵³ бути успішною ⁵⁴ збільшення ⁵⁵ зменшення ⁵⁶ повторити ^{57- -57} за бажанням ^{58- -58} справедливості і рівності ^{59- -59} щоб своє розділити, при забороні публічним законом ⁶⁰ дати знати ^{61- -61} свідчення під вірою, честю і усвідомленістю ⁶² зменшив ⁶³ однаково (справедливо) ^{64- -64} має бути обраним ^{65- -65} цю справу люстрації ^{66- -66} не зійшлися для ревізії (люстрації) ⁶⁷ виконання ^{68- -68} кривда публічна прикра ^{69- -69} і приватних осіб ^{70- -70} пропорційно до ^{71- -71} до скарбу ^{72- -72} проти рівності ^{73- -73} і праву ^{74- -74} доценту зруйноване ^{75- -75} Яном III Собеським ^{76- -76} несправедливо і [не]пропорційно ⁷⁷ податки ^{78- -78} на засаді ^{79- -79} зберегти рівність ^{80- -80} гідну довір'я і старанню (докладну) ^{81- -81} без будь-якого персонального винятку ^{82- -82} за загрозу ^{83- -83} із загрозою ^{84- -84} підступні і негідні ⁸⁵ дії ^{86- -86} науки і штуки незичливі припинити ^{87- -87} не соромляться підважити публічний скарб ^{88- -88} під прикриттям благочестивості публічна (ідеться про далі згадану шкоду (vitium)) ^{89- -89} шкода існувати ⁹⁰ відмовляються ⁹¹ насправді lustratorom ^{92- -92} тілесною присягою ⁹³ носії юрисдикції ^{94- -94} подібним чином ^{95- -95} вельможні ^{96- -96} справедливо провести ⁹⁷ сумніваються ^{98- -98} зважаючи на великодушну шляхетність ^{99- -99} не передбачаємо ¹⁰⁰ повинні ¹⁰¹ зосередженість ^{102- -102} у присутності і зі згоди ¹⁰³ справедливо ¹⁰⁴ збільшення ^{105- -105} корисну люстрацію ^{106- -106} для виконання ^{107- -107} передбачаємо вихід ^{108- -108} вірних ... і випробуваних у справах мужів оголошуємо за вправних люстраторів ^{109- -109} зі згоди всього з'їзду ¹¹⁰ вірно ¹¹¹ зважаючи ^{112- -112} будь-якої гідности ¹¹³ винагороду ¹¹⁴ діяти ^{115- -115} перед лицем всієї шляхти ¹¹⁶ залишається ^{117- -117} урядові і на себе покладеному обов'язкові відповідати ^{118- -118} від дня 26 поточного (місяця) ^{119- -119} настільки, наскільки ¹²⁰ зобов'язуючи ^{121- -121} старанно, успішно ¹²² продовжували ^{123- -123} у виконанні посадового обов'язку, без тягара ¹²⁴ задовольняючись ^{125- -125} кошт, зобов'язуються ^{126- -126} нинішньою ухвалою ^{127- -127} до дня 15 червня ¹²⁸ конечно ^{129- -129} вірою, честю і сумлінням ^{130- -130} згідно з клятвою вірности ^{131- -131} відчуття, вірогідно і належно ¹³² автентично ^{133- -133} щоб наскільки (що було б бажане) успішною ^{133- -134} за повторною ревізією ^{135- -135} звинувачувача (наглядача) зобов'язуємо ^{136- -136} в належному суді діяв ^{137- -137} проти порушників присяги ¹³⁸ винагородження ¹³⁹ (письмові) дозволи ¹⁴⁰ ідеться про відповідального за збір подимного у Волинському воєводстві ^{141- -141} окремо для своєї частини ^{142- -142} має всю старанність відповідно до свого призначення докласти ¹⁴³ оплата утримання ^{144- -144} без будь-яких відтермінування (за-тримки) і відкладення ^{145- -145} подібно до ^{146- -146} до цього одного акта ^{147- -147} відкладаємо до 20 серпня, зберігаючи ¹⁴⁸ керівництво ¹⁴⁹ зобов'язуємося ¹⁵⁰ збору ¹⁵¹ бути ефективни-

ми, успішними ¹⁵² скликавши ¹⁵³⁻¹⁵³ без зволання ¹⁵⁴⁻¹⁵⁴ до кінця звести ¹⁵⁵ вивчивши ¹⁵⁶ уникають ¹⁵⁷ обов'язку ¹⁵⁸⁻¹⁵⁸ пояснення збору ¹⁵⁹⁻¹⁵⁹ наглядачеві публічному, нижчезазначеному в скарзі ¹⁶⁰ який чинить спротив ¹⁶¹⁻¹⁶¹ всіх важливих справ душею є виконання ¹⁶²⁻¹⁶² публічним наглядачем ¹⁶³⁻¹⁶³ озброєний вірою ¹⁶⁴⁻¹⁶⁴ на добро ¹⁶⁵⁻¹⁶⁵ справам нашим відданого і чужого ¹⁶⁶ зобов'язуємо ¹⁶⁷ противників ¹⁶⁸⁻¹⁶⁸ публічною ухвалою ¹⁶⁹⁻¹⁶⁹ 19 лютого 1682 р. ¹⁷⁰ корумпуючих ¹⁷¹ хабарі ¹⁷²⁻¹⁷² до певної відомости ¹⁷³ поборців ¹⁷⁴ поваги ¹⁷⁵⁻¹⁷⁵ правом змушувати ¹⁷⁶ повторювати ¹⁷⁷ без винятку щодо осіб ¹⁷⁸ намірові ¹⁷⁹⁻¹⁷⁹ відповідатиму і сприятиму моему урядові ¹⁸⁰⁻¹⁸⁰ щоб був уважніший і чуйніший ¹⁸¹⁻¹⁸¹ в силу праці ¹⁸²⁻¹⁸² у той час було ¹⁸³ контролюватиме, куруватиме ¹⁸⁴⁻¹⁸⁴ з власного витратити ¹⁸⁵ виводити ¹⁸⁶ оцінювання ¹⁸⁷ повертати ¹⁸⁸ osobliwa ¹⁸⁹ заборгованих ¹⁹⁰ задоволені ¹⁹¹ порівно, справедливо ¹⁹² борги ¹⁹³ в актах ¹⁹⁴ існувати ¹⁹⁵⁻¹⁹⁵ боржники, з наперед поставленого ¹⁹⁶⁻¹⁹⁶ перемогти і подолати ¹⁹⁷⁻¹⁹⁷ шляхом покарання ¹⁹⁸ маєтках ¹⁹⁹⁻¹⁹⁹ заприсягнені маєткові шляхтичі, заступаючи особи ²⁰⁰⁻²⁰⁰ без будь-якої протидії ²⁰¹⁻²⁰¹ зі спільної згоди всіх ²⁰²⁻²⁰² щоб стало відомо всім ²⁰³⁻²⁰³ у звичлому місці нарад 1682 р. 19 місяця лютого ²⁰⁴ скорегував ²⁰⁵ власною рукою

№ 2

1682 р., лютого 26. *Кременець*. Маніфестація люстраторів димів Кременецького повіту Станіслава Каменського, Кароля Белецького від свого та Олександра Дедеркала імени перед кременецьким гродським урядом про те, що, відповідно до припису конституції Гродненського сейму, а також до ухвал луцьких сеймиків від 1 вересня 1681 р. і 19 лютого 1682 р. та виконаної ними, люстраторами, на другому з цих сеймиків присяги, вони виявляють готовність до люстрації димів, розпочати її з Кременця, а перед проведенням її у кременецькій ратуші засвідчити свою належну юрисдикцію у присутності возного і шляхти

Маніфестация Ихъ м̄. Пановъ люстраторовъ дымовъ повету Кременецького

Року тысеча шестсотъ осъмъдесятъ второго мѣца феврала двадцять шостого дня

Передъ Урядомъ и актами нинешньними кгородскими кременецькими и передо м̄ною, Базилимъ Шешницкимъ, намесникомъ бургграфства и резентемъ канцелярии кгородскеи кременецькихъ, stanowszy personaliter¹, vrodzeni Ich mm. Panowie Stanisław Kamiński y Jan Karol Bielecki, lustratorowie województwa Wołyńskiego y powiatu Krzemienieckiego, na seymikach łuckich, niżej specyfikowanych, // zgodnie obrani, swym y vrodzonego Je^o m. Pana Alexandra Dederkała, collegi swego, imieniem manifestowali się, iż Ich mm., ²-inhaerendo laudis² seymików łuckich, pierwszego ³-die prima septembris³ w roku przeszłym tysiąc sześćset ośmdziesiątym pierwszym, drugiego w roku terażniejszym tysiąc sześćset ośmdziesiątym wtórym ⁴-die decima nona february⁴ zaczętych y za spólną zgodą skończonych, tudzież ⁵-iuramentis suis in facie⁵ seymiku wykonanym⁶, lustracją dóbr wszelakich, tak Je^o Królewskiey Mści, iako duchownych y świeckich, poczynając ⁷-a metropoli⁷ powiatu Krzemienieckiego, miasta Je^o Królewskiey Mści Krzemieńca, ⁸-iuxta mentem et praescriptum praefatorum laudorum⁸, tak dymów, iako y podatków szelężnego y czopowego ⁹-ad praescriptum⁹ ¹⁰-constitutiey grodzieńskiego seymu¹⁰ zaczynaia y onę continuare¹¹ y ¹²-ad exequutionis effectum¹² przywieść są gotowi ¹³-et ad actum primum suae iurisdictionis¹³ na miasto do ratusza, ¹⁴-locum iurisdictionis¹⁴ mieyskiey, ¹⁵-cum assistentia¹⁵ woźnego y szlachty ¹⁶-in

actu fundandae iurisdictionis specificandis pro fundanda iurisdictione sua condescendunt¹⁶, prosząc, aby ta Ich mm. manifestatia do xiąg przyięta y zapisana była. Co y otrzymali. Stanisław Kamieński, Jan Karol Bielecki, mp.¹⁷ Correctum¹⁸.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 221, с. 84–85. Оригінал.

¹ особисто ²⁻² відповідно до ухвали ³⁻³ дня першого вересня ⁴⁻⁴ дня 19 лютого ⁵⁻⁵ (до) своїх присяг перед лицем ⁶ має бути выкопанух ⁷⁻⁷ від головного міста ⁸⁻⁸ за наміром і приписом згаданих ухвал ⁹⁻⁹ за приписом ¹⁰⁻¹⁰ цей сейм відбувся 15 грудня 1678 — 4 квітня 1679 р. ¹¹ продовжувати ¹²⁻¹² до виконання справу ¹³⁻¹³ до першого акта своєї юрисдикції (повноважень) ¹⁴⁻¹⁴ місця юрисдикції ¹⁵⁻¹⁵ у присутності ¹⁶⁻¹⁶ в акті засвідчення властивої (замість specificandis має бути specificandae) юрисдикції для засвідчення своєї юрисдикції сходяться ¹⁷ manu propria — власною рукою ¹⁸ скореговано

№ 3

1682 р., лютого 27. Кременець. Маніфестація Михайла Соната Ісерницького від свого та Миколая Ледоховського імени, поборців шестикратного подимного у Кременецькому повіті, перед кременецьким гродським урядом про свою готовність розпочати його збір за атестаціями (писемними свідченнями) люстраторів про кількість димів, виявлену останніми у поселеннях, та для зіставлення з ними, за квитами, поборцями виданими при сплаті цього податку

Маніфестация Его милости Пана Исерницкого и Пана Ледоховского въ певънеи справе

Року тысяча шестсотъ осъмомдесятъ второго мѣца феврала двадцать сегомо дня

Передъ Урадомъ и актами нынешними кгородскими кременецькими и передо мъною, Базилимъ Шешицькимъ, намесникомъ бурграфства и реенътемъ канъцелари кгородскеи кременецькихъ, stanowszy personaliter¹, vrodzony Je^o m. Pan Michał // Sonat Isernicki swym y vrodzonego Je^o m. Pana Mikołaja Ledochowskiego, kollegi swego, imieniem manifestował się o to, iż Ich mm. manifestantes², ³-inhaerendo laudo³ z seymiku łuckiego, ⁴-die decima nona february⁴ w roku terażnieyszym tysiąc sześćset ośmdziesiąt wtórym zaczątego y zgodnie skończonego, gotowi są podatek sześciorga podymnego, na tymże seymiku uchwalony, według attestatiey Ich mm. Panów lustratorów, na tymże seymiku deputowanych, ⁵-iuxta mentem et prescriptum⁵ wysz mianowanego laudi⁶, od Ich mm. Panów obywatelów województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, z miast, miasteczek y wsiów swoje kwity wnoszącym⁷, ten podatek po odebranych attestatiach Ich mm. Panów lustratorów dawać, prosząc, aby o tey ⁸-manifestantium de premissis⁸ gotowości ⁹-presens manifestatio⁹ przyięta y zapisana była. Co y otrzymał. Michał Sonat Isernicki, poborca województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, swoim y collegi swego imieniem. Correctum¹⁰.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 221, с. 85–86. Оригінал.

¹ особисто ² маніфестанти (тобто поборці) ³⁻³ відповідно до ухвали ⁴⁻⁴ дня 19 лютого ⁵⁻⁵ за наміром і приписом (потрібно praescriptum) ⁶ ухвали ⁷ має бути wnoszących ⁸⁻⁸ маніфестантів про зазначені вище (справи; потрібно praemissis) ⁹⁻⁹ теперішня (потрібно praesens) маніфестація ¹⁰ скореговано

№ 4

1682 р., квітня 9. *Кременець*. Маніфестація Миколая Ледоховського від свого та Михайла Соната Ісерницького імени, поборців шестикратного подимного у Кременецькому повіті, перед кременецьким гродським урядом про свою готовність розпочати його збір відповідно до сеймикової ухвали 19 лютого 1682 р. та виголошеної ними там само 27 лютого того ж року маніфестації і про те, що вони даватимуть квити люстраторам щодо отримання від них атестацій про кількість димів у поселеннях та шляхті при сплаті нею подимного зі своїх маєтків (міст, містечок і сіл)

Маніфестация Е^о м̄. Ледоховског(о) и инъних рацион^е1 готовности обѣрана подымног(о)

Рокѣ тысяча шестсот осмдесат второго мѣца апрѣла девѣтого днѣ

Перед ѣрядом и акѣтами нинешними кродскими кременецькими и передо мною, Базилем Шешицким, намесникомъ бѣркграбства и ренъ-томъ канцѣларіе кродское кременецких, stanowszy personaliter², urodzony Jm. Pan Mikołaj Ledochowski swym y urodzonego Jm. Pana Michała Sonata Isernickiego, collegi swego, imieniem manifestował się o to, iż Ich m. manifestantes³ inhaerendo⁴ // tak przeszły manifestatıey swoıey, dnia dwudziestego siódmego ⁵-februarij anno millesimo sexcentesimo octua gesimo secundo⁻⁵ zanesionej, iako y laudum⁶ z seymiku łuckiego, dnia dziewiętnastego february ⁷-anno praesenti⁻⁷ tysiąc sześćset ósmdziesiąt wtórego zaczątego y zgodnie skączzonego, gotowi są y ⁸-exnunc de facto in loco solito⁻⁸ zasiadaia, podatek sześciorga podymnego, na tymże seymiku w Łucku uchwalonego, według attestatıey Ich m. P. P. lustratorów, z tegoż seymiku deputowanych, ⁹-iuxta mentem et praescriptum nominati laudi⁻⁹ od Ich m. P. P. obywatelów woiewódtwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego z miast, miasteczek, wsiów z odbierania y przy odebraniu attestatıey, od Panów lustratorów дану¹⁰, swoje kwity Ich m. dawać. O to ¹¹-iterum atque iterum⁻¹¹ manifestowawszy się, prosił aby do xiąg przyięta y zapisana była. Co y otrzymał. Mikołaj Ledochowski, ¹²-p. w. W. p. K.⁻¹² swoim y collegi swego imieniem, m. pp.¹³

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 221, с. 170–171. Оригінал.

¹ стосовно ² особисто ³ маніфестанти, маніфестуючі ⁴ відповідно до ⁵⁻⁵ лютого 1682 р. ⁶ ухвали ⁷⁻⁷ поточного року ⁸⁻⁸ відтепер дійсно у звичлому місці ⁹⁻⁹ за наміром і приписом названої ухвали ¹⁰ потрібно danych ¹¹⁻¹¹ знову і знову ¹²⁻¹² roborca woiewódtwa Wołyńskiego powiatu Krzemienieckiego ¹³⁻¹³ manu propria — власною рукою

№ 5

1682 р., червня 14. Малів. Універсал Стефана Загоровського, володимирського старости і королівського ротмістра, до поборців подимного, поголового і чопового податків Волинського воєводства про те, що він як комісар, відповідальний за їх збір, готовий 18—20 червня у своєму дідичному селі Малеві заслухати їхні звітні рахунки стосовно зібраних ними податкових сум (за вписом у кременецьку гродську книгу 16 червня 1682 р.)

Облата¹ ѡниверсалѣ от Его мл.

Пна Загоровског(о), стар[осты] волод[имерского], комисара воевод[ства] Волын[ского], до их мл. Пновъ поборцовъ выданого

Року тысяча шестсот ѡсмъдесат второг(о) мѣца июня шестнадцето-го дня

Перед ѡрядомъ и акътами нинешъними кгородъскими кременецъкими и передо мною, Стефаном Водарацким, намесником бѣркграбъства кременецкого, // personaliter² stanawszy, vrodzony Pan Jan Fornacz dla wpisania do xiąg niniejszych grockich kzemienieckich podał³ per oblatam³ vniwersał od wielmożnego Je^o m. Pana Stefana na Malowie y Łukowie Zahorowskiego, starosty włodzimirskiego, rotmistrza Je^o Kr. M., comisarza woiewództwa Wołyńskiego, do vrodzonych Ich m. Panów exactorów⁴ woiewództwa Wołyńskiego, wszystkich trzech powiatów, tak pogłównego, iako podymnego y czopowego, w sprawie, niżej mianowaney, wydanym, którego⁵ tenor sequitur eiusmodi⁵:

Stefan na Malowie y Łukowie Zahorowski, starosta włodzimirski, rotmistrz Je^o Kr. m., comissarz woiewództwa Wołyńskiego. Przy zaleceniu życzliwości braterskiej donoszę do wiadomości Ich m. Panom exactorom woiewództwa Wołyńskiego, generaliter⁶ wszystkich trzech powiatów, tak pogłównego, iako y podymnego, także Ich m. Panom exactorom czopowego, iż ia, stosując się⁷ ad mentem⁷ woiewództwa⁸ secundum laudum⁸, na⁹ seymiku przeszłym⁹ postanowianego, gotowem rachunków słuchać, na które rachunki te dni naznaczam: dzień ósmnasty, dzień dziewiętnasty y dzień dwudziesty iuny, vpraszając Ich mśc, aby w tych dniach Ich mśc do mnie do Malowa zieżdzać raczyli, gdyż¹⁰ że woiewództwo następuje¹⁰, czas inszy sposobnieyszy na to znaleźć się nie będzie¹¹ mógł. Co podawszy do wiadomości wszystkim Ich m., łasce braterskiej oddawam. Dan w Malowie dnia czternastego¹² iuny millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo anno¹². Ich m. moich wiele mściwych Panów y braci życzliwy brat y sługa Stephan Zahorowski, star[osta] włodz[imirski], comis[arz] w[oie]w[ó]dztwa Wołyńskiego, rot[mistrz] Je^o Kr. M.

Которыи же то ѡниверсалъ за поданем и прозбою выш реченог(о) подаваючого а за моим ѡрядовым прынятем до книг нинешъных ест ѡписаныи, мр.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 224, с. 166—167. Оригінал.

¹ впис ² особисто ³⁻³ для впису ⁴ поборців ⁵⁻⁵ зміст такий ⁶ взагалі ⁷⁻⁷ за наміром ⁸⁻⁸ стосовно ухвали ⁹⁻⁹ сеймик відбувся 19 лютого 1682 р. ¹⁰⁻¹⁰ незрозумілий вислів ¹¹ потрібно бeдe ¹²⁻¹² червня 1682 р.

№ 6

1682 р., жовтня 20. *Кременець*. Маніфестація Михайла Соната Ісерницького від свого та Миколая Ледоховського імени, поборців шестикратного подимного, а також від імени шляхти Кременецького повіту перед кременецьким гродським урядом про те, що вони готові, згідно з ухвалою луцького сеймику від 20 серпня, збирати даний податок у цьому повіті за свідченнями люстраторів димів Станіслава Каменського, кременецького гродського судді і бурґрабія, Олександра Дедеркала і Кароля Белецького та видавати квити за здане подимне, але люстратори складені ними раніше люстрацію і реєстри димів їм, поборцям, та до кременецького гроду не подали, через що їм невідомо, зі скількох димів вони мають збирати податок, а також, кого зі шляхти слід оскаржувати за несплату шестикратного подимного попередньо

Маніфестация того ж поборьцы воеводства Волынского, поветъ Кременецького свымъ ы коллегии своего именемъ в певънои справе

Року тысяча шестсот осмдесят второго мѣца октобра двадцатого дѣня

Передъ урядомъ и актами нинѣшними кгородскими кременецькими и передо мною, Василии Шешыцкимъ, намѣсникомъ буръкграбства и реентомъ канцелярии кгородскоє кременецких, stanowszy personaliter¹, vrodzony Je^o m. Pan Michał Sonat Isernicki swoim y imieniem Je^o m. Pana collegi swego Je^o m. Pana Mikołaja Ledochowskiego, poborcy woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego sześciorga podymnego, ²-laudo publico⁻² na seymiku, w Łucku dnia dziewiętnastego ³-february anni praesentis millesimi sexcentis octuagesimi secundi⁻³ zaczęтым y zgodnie skączonym, naznaczeni, sollenniter⁴ manifestował się y protestował naprzeciwko vrodzonych Ich mm. Panów Stanisława Kamińskiego, sędziego grodzkiego y burgrabiego krzemienieckiego, y Alexandra Dederkała, y Jana Karola Bieleckiego, lustratorów powiatu Krzemienieckiego, wyżej wspomnionym seymikiem naznaczonych, y innych Ich mm. Panów braci obywatelów woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego w ten sposób y o to, iż Ich mm. manifestantes⁵ byli gotowemi ⁶-ad actum praesentem⁻⁶, który ostatnim terminem przez deklaracją powtórnego seymiku, w Łucku dnia dwódziesiątego augusti odprawuiącego się, do oddania sześciorga podymnego iest naznaczony, pomienioną exactią⁷ sześciorga podymnego w powiecie Krzemienieckim z miasta, miasteczek y wsiów odbierać y na odebranie ich kwity według attestatyei⁸ Ich mm. Panów lustratorów, wyżej wspomnionych, dawać, ale że Ich mm. Panowie obywatele niektórzy ⁹-in contrarium praefati laudi⁻⁹ tegoż podatku sześciorga podymnego dotąd nie wnieśli, Ich m. zaś Panowie lustratorowie registrów y lustratyei swojei ani manifestuącym nie oddali, ani też do act grodu tuteczного krzemienieckiego podali, dlaczego manifestantes kogo y na delatę¹⁰, y iako na wielko summę, y z wielu dymów mieli podać nie wiedzą, przetoż o swojei gotowości a pomienionych Ich mm. // Panów obywatelów y Ich mm. Panów lustratorów ¹¹-legi publicae ac laudo⁻¹¹ y vchwalonych seymików ¹²-renitentia et contrauentione iterum atque iterum⁻¹² manifestuią się y protestuią, prosząc, aby ta Ich mm. Manifestatia ¹³-ad acta⁻¹³ przyięta y zapisana była, ¹⁴-salua eiu stem manifesta-

tionis oratione⁻¹⁴. Co y otrzymali. Michał Sonat Isernicki, poborca woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, swoim y imieniem Je^o m. Pana Mikołaiia Ledochowskiego, collegi swego, mp. Correctum¹⁵.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 221, с. 557–558. Оригінал.

¹ особисто ²⁻² публічною ухвалою ³⁻³ лютого поточного 1682 р. ⁴ урочисто ⁵ маніфестанти ⁶⁻⁶ до теперішнього акта ⁷ збір, збирання, стягнення ⁸ свідчень ⁹⁻⁹ на противагу зазначеній ухвалі ¹⁰ оскарження ¹¹⁻¹¹ публічному закону і ухвалі ¹²⁻¹² спротивом і протидією знову і знову ¹³⁻¹³ до актів ¹⁴⁻¹⁴ застерігаючи цієї маніфестації суть (силу) ¹⁵ скореговано

№ 7

1683 р., січня 12. Кременець. Декрет кременецького гродського суду в справі за скаргою Михайла Соната Ісерницького та Яна Миколая Ледоховського, поборців шестикратного подимного у Кременецькому повіті, відповідно до ухвали луцького сеймику 19 лютого 1682 р., про те, зі скількох димів яких саме поселень і ким з володільців останніх цей податок не сплачено, і про те, що за неявку на сесію даного суду для розгляду зазначеної справи винні присуджуються до баніції — вигнання за межі Речі Посполитої

Публикация¹ банициеи вечное от их мл. Панов Михала Соната Исерницъкого и Миколая Ледоховъського, поборцовъ шесторкга подимного, на рожних Панах обывателях поветѣ Кремен[ецкого]

Рокѣ тысяча шестъсот осмъдесат третого мѣца генвара дванадцатого дня

На рочкох сѣдовых кгородских кременецких, от дня семого мѣца и рокѣ теперъ идѣчих, вышеи на дате менованых, прыпалых и сѣдовне отправоватысе зачатых, przed nami, Janem Hulewiczem, pisarzem ziemskim łuckim, podstarościm, Stanisławem Kamieńskim, sędzią grodzkim y burgrabią, y Piotrem Pawłem Wizgierdem Zabłockim, pisarzem, wrędnikami sądowemi grodzkimi krzemienieckimi, gdy przypadła sprawa z rejestru sądowego spraw skarbowych za przywołaniem woźnego generała szlachetnego Woyciecha Zawadzkiego między instygatorem² sądowym y iego delatorami³ vrodzonemi Ich m. Pany Michałem Sonatem Isernickim y Janem Mikołaiem Ledochowskim, poborcami woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, do wybierania sześciorga podymnego, ⁴laudo publico⁴ na seymiku, w Łucku ⁵die decima nona february anno millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo⁵ zacząłym y zgodnie skończonym, obranemi y postanowionemi, actorami⁶, a różnemi Ich m. Pany obywatelami woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, w delacie⁷, niżej inserowaney⁸, mianowanemi, pozwanemi za delatą, od wyžey rzeczonych actorów przeciwko pozwanym u sądu ninieyszego produkowaną⁹ y ¹⁰ad akta¹⁰ późniey podaną, tedy, postanowiwszy się u sądu ninieyszego, wysz rzeczeni actorowie oczewiście pozwaných, iż za potrzykrotnym woźnego wysz mianowanego przywoływaniem do sądu nie stanowili y przyczyny żadney o niestaniu swoim // sądowi y stronie powodowej nie dali, tedy sąd

niniejszy onych iako niestałych, prawa pospolitego nieposłusznych, z dopuszczenia sądowego na upad w zysk zapłacenia summ skarbowych z troiakiem zaplaceniem onych y w winie baniciey wieczney z wskazaniem oney, przydaniem woźnego do publikaciey y odesłaniem na executią¹¹, z wolnym iednak tey sprawy do zwykley godziny aresztem wzdał na wysz rzezoną delatę, tak się w sobie maiącą:

Regestr retent¹² nieoddanego sześciorga podymnego, od Ich m. Panów obywatelów woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, od iaśnie oświeconych, wielmożnych Ich m., od miast, wsiów, tudziesz od ludzi excipowanych¹³, przez lustratią Ich m. Panów lustratorów, na ¹⁴-seymie grodzieńskim¹⁴ uchwaloney¹⁵ a na seymiku w Łucku, ¹⁶-die decima nona february anno millisimo sexcentesimo octuagesimo secundo in loco solito¹⁶ odprawuiącym się, approbowaney¹⁷, y do wybierania tegoż podatku nas, Michała Sonata Isernieckiego y Mikołaiia Ledochowskiego, obranych.

Instygator y Ich m. Panowie exactorowie¹⁸ woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego:

przeciwko dwórkowi, w Krzemieńcu Pana Zaiezierskiego będącego, z dymu 1*,

ciż przeciwko Plebańszczyźnie nazwaney w temże Krzemieńcu, z dymów 6,

ciż przeciwko dworowi w temże Krzemieńcu Jey m. Paniey sędziney ziemskiey krzemienieckiey, z dymów 2,

ciż przeciwko dwórkowi Jm. Pana Konstantego Podhorskiego, z dymu 1¹⁹,

ciż przeciwko Ich m. Panom Jakubowskiem małżonkom, z dymu 1¹⁹,

ciż przeciwko Jm. Panu Łaszczowi z dworu, z dymu 1¹⁹,

ciż przeciwko gospodarzowi, w cancellariey krzemienieckiey mieszkaiącym, mieszczaninowi, z dymu 1 //,

ciż przeciwko dworowi Jm. Pana Jełowickiego successorów, ²⁰-woyskiego włodzimirskiego²⁰, z dymu 1,

ciż przeciwko Je^o m. Pana Żabokrzyckiego części we wsi Dederkałach, z dymu 1,

ciż przeciwko dworowi Jm. Pana Samoela Lesznickiego, z dymów 3¹⁹,

ciż przeciwko Jm. Pana Macieia Lesznickiego z pode dworu w Krzemieńcu, z dymu 1,

ciż przeciwko dworowi Jm. Pana Kopystyńskiego, z dymu 1¹⁹,

ciż przeciwko Jm. Pana Pawła Lesznickiego, z dymu 1¹⁹,

ciż przeciwko Panu Turskiemu dworowi, z dymu 1¹⁹,

ciż przeciwko dworowi Pana Grenczewicza w tymże Krzemieńcu, z dymu 1,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom części dziedziczoney Paniey Kopystyńskiej y Paniey Kosnickiey we wsi Załużu, z dymów 7,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Łopuszny, gdzie Tatarowie mieszkaią,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Holik, do Zaslawia należącej, z dymów 15,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom Jm. Pana Krynckiego w Lubarze, z dymów 7,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Szuszek Ich mm. Czernych o nieoddanie, z dymów 2,

* Тут і далі кількість димів, наведену в документі словами, подаємо цифрами.

ciż przeciwko dziedzicom miasteczka Pereniatayna połowicy przedmieścia y połowicy wsi Staryków Ich mściów Panów Andrzeia y Marcina Leduchowskich, sędziców ziemskich krzemienieckich, z dymów 60,
 ciż przeciwko leszniowskiemu Oycem Bernardynom, z domów chłopskich 8, od czeladzi 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Grzymałowki Jm. Pana Trzebińskiego, z domów 10,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom przedmieścia Beresteckiego, z dymów 17, także Słoniowa, dymów 7, Wołoty, z dymu 1, wsi Ostrowa y Plaszowy, z dymów 23,
 ciż przeciwko dziedzicom wsi Korytna, Chocinia, Rydkowa, dóbr Ich mściów kasztellaniczów wołyńskich, z dymów 91 y od czeladzi (!),
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Korpyłowki, z domów 19 a służyłych 3,
 ciż przeciwko Jm. Panu podczaszemu wilkomirskiemu z części J. mści, z dymów 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Plaszowy, z dymów 7 a s czeladzi 2,
 ciż (przeciwko) dziedzicom y possessorom wsi Dworca, dóbr królewskich, do starostwa Krzemienieckiego należących, z dymów 4 //,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom części wsi Kokorowa Ich mściów Panów Iskrów, z dymów 11,
 ciż przeciwko wsi Zwiniaczy części J. mści Pana Golińskiego, z dymów 4,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Chotowicy iaśnie oświeconych książąt Czartoriskich, z dymów 9 a od czeladzi dwornej 2,
 ciż przeciwko wsi Rydomla, dóbr dziedzicznych tych Ich mściów książąt Czartoriskich, z dymów 82,
 ciż przeciwko Żydom, tameyszemu Leyzorowi dzierżawcy, od czeladzi 4,
 ciż przeciwko wsi Łopuszny y dzierżawy Jmści Pana Ostrowskiego a dziedziczną tychże książąt Ich m. (!),
 ciż przeciwko wsi Zahoria, dóbr dziedzicznych iaśnie oświeconych książąt Wiszniewieckich, ²¹-kasztellanów krakowskich (!)⁻²¹, z dymów 18,
 ciż przeciwko tegoż xięcia dóbr wsi Panasowki, z dymów 20,
 ciż przeciwko wsi Niżkowiec, Seretca, dóbr ²²-ut supra⁻²², z dymów 13,
 ciż przeciwko wsi Podbereziu, possessy Pana Gaieckiego, z dymów 2,
 ciż przeciwko wsi Mszaniec, dóbr książąt Wiszniewieckich, z dymów 10,
 ciż przeciwko dóbr tegoż wsi Wertelki, z dymów 5,
 ciż przeciwko dziedzicom wsi Hładek Jm. Pana Mikołaja Skopowskiego, dymów 6, czeladzi 2, ²³-plebeiae conditionis⁻²³,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsiów czterech Miln, w pierwszej dymów 9, w drugiej dymów 15, w trzeciej dymów 8, w czwartej dymów 5,
 ciż przeciwko dziedzic[twu] iaśnie oświeconego Xięcia Je^o m. ²⁴-woiewody sędomirskiego⁻²⁴ miasteczka Olexinca, tudziesz Leybie Żydowi, dzierżawcy olexińskiemu, z dymów 61 a służyłych domów 4, a stroganów, pachółków 15, we wsi Olexińcu dymów 11,
 ciż przeciwko wsiam, do Olexinca należącym, w Iwaniu domów 2, w Baszukach domów 10, w Dymitrowce domów 3, w Roiowce domów 5, w Witkowcach domów 9, w Hruszce domów 8, w Swiniuchach dymów 12, w Jazowej dymów 2, w Korczyłowce dym 1,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Czumału, do probóstwa tarnopolskiego należącej, z dymów 2, od trzeciego czeladnika,
 ciż przeciwko // dziedzicom y possessorom wsi Opryłowiec, do kapituły łuckiej należącej, z dymu 1,
 ciż przeciwko wsi Nuryłowu Jm. Pan Turskiego, do Jampola należących (!), dym 1,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Szuruwec do Zasławia, z dymów 3,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Sosnowki ²⁵-in possessione ²⁵Jm. Pana Sobestyanowicza y innych Ich m., z dymów 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Borysowa Franciszkanów międzyrzyckich, z dymów 88 a czeladzi 4,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Miakot, dymów 8,
 ciż przeciwko tymże wsi Dobrynia, dymów 6 chłopskich, gdzie Tatarowie mieszkają,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Radohoszczy Mnieyszey, chłopskich dymów 4 a czeladzi domów 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Jurkowiec Pana Żmudzkiego, dymów 6, czeladzi dymów 3,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Dołotcza, dymów 6, czeladzi 3 domy,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Korpiłowki Pana Boguckiego, dymów 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Myszkowiec Ich m. Oyców Karmelitów wiszniewieckich, dym 1,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Dworca, domów 3,
 ciż przeciwko wsi Buderaża domów na części Jm. Pana Eysmunta, domów 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Borek na części Jm. Pana Konstantego Podhorskiego, domów 2, na części Jm. xiędza plebana zbarazkiego, domów 3,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kotelanki, dzierżawy Jm. Pana Okorskiego, domów 6, //
 Zubowce, ciż przeciwko nim dzierżawy Jey m. Paniey Zubowey, domów 6,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Tyszowiec, domów 6,
 ciż przeciwko wsi Szlachciniec, do klucza Zbarazkiego należącej, Jm. Pana Bukowskiego, domów 7,
 ciż przeciwko wsi Stehnikowiec Pana Tchorzewskiego, domów 4.

Regestr retent od czeladzi y służących ludzi

Przeciwko wsi Bolezub od czeladnika ²³-plebeiae conditionis²³, z dymu iednego,
 ciż przeciwko Jey m. Paniey Deniskowey ze wsi Bereh, z domów 2 takich ze czeladzi,
 ciż przeciwko wsi Bilczyna z nieoddaney reszty od Jm. Pana Michała Turskiego, złotych 6,
 ciż przeciwko wsi Czernichowa, od czeladzi 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom Czartory, od czeladzi 37,
 ciż przeciwko wsi Ihrowicy Jm. Pana Gruszewskiego, od czeladzi 4,
 ciż przeciwko wsi Gnoynicy Jm. Pana Żmudzkiego, czeladnik 1, domem mieszkający,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Hrycowa, służyłych 20,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom miasta Konstantynowa Starego,
 domów kozackich 98, domów hayduckich 18,
 ciż przeciwko miasta tegoż, z domów 10,
 ciż przeciwko Kurnikom Jm. Pana Łysakowskiego, od pastucha,
 ciż przeciwko wsi Kobyla Jm. Pana Lubienieckiego, czeladzi 2,
 ciż przeciwko miasteczku Krasilowu, od kozaków // domów 30,
 w temże Krasilowie służyłych 7, piwowarów y winników 5,
 ciż przeciwko wsi Kołodna Jm. Pana ²⁶-starosty chełmskiego⁻²⁶, od cze-
 ladzi 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kurianek Jm. Pana Roma-
 nowicza, od czeladnika 1,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kaszczyniec, do Lachowiec
 należących, od czeladzi 2 alias boiarów kilku,
 ciż przeciwko Ich m. Xięży krzemienieckim, od czeladzi 2,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Krzywczyk Jm. Pana Nen-
 chi, od czeladzi 3,
 ciż przeciwko miastu Lubaru, od kozaków, hayduków y Wołochów y
 wsi Perewałowiec od Wołochów, z dymów 162,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom Lachowa Jey m. Paniey Bie lec-
 kiej, od czeladzi 2,
 ciż przeciwko miastu Lachowiec od czeladzi dworskiej 8, tamże w La-
 chowcach pod Ich m. Oycami Dominikanami domów osiadłych chłopskich 4
 a kościelnych 4, domami mieszkajacemi,
 ciż przeciwko Jey m. Paniey Osieckiej z części Ledochowa, od czeladzi 3,
 ciż przeciwko miastu Lachowiec tak w mieście, iako y po wsiach y na
 przedmieściach, nowych domów 86,
 ciż przeciwko miastu Łabuniu, kozaków konnych y pieszych y innych
 ludzi tak w mieście, iako y na przedmieściach 164, w tymże Łabuniu innych
 różnych ludzi, których nie mianowano, komputu ich a pod plebanią domów 4,
 ciż przeciwko wsi Kochanowki, do Łabunia należącey, służyłych domów 4,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Tytelkowiec, // tak że do
 Łabunia, służyłych domow 5,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kisielach do Łabunia, służyły 1,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Moskałowki do Połonnego,
 od kozaków domow 2,
 ciż przeciwko wsi Kustowiec do tegoż Połonnego, od kozaków 2,
 ciż przeciwko wsi Myszkowiec Ich m. Oyców Karmelitów, pasiecznik 1,
 ciż przeciwko wsi Młynowiec Jm. Pana Suffczyńskiego, od pasiecznika y
 pastucha,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Niemirowki, od mielnika y
 pasecznika,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Nowik Jm. Pana Turskiego,
 od osadcy,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Okniny Jm. Pana Zber kow-
 skiego, od czeladnika plebeiae conditionis,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Obarowa Jm. Pana Har lic-
 kiego, od pastucha,
 ciż przeciwko dziedzicom y possessorom części Olszanicy Jm. Pana
 Bogusława Sieniuty, od czeladzi 2,

ciż przeciwko miastu Połonnemu, od kozaków, pachółków y innych służyłych domów 332, tak też od setnika, podstarościego y pisarza, którzy są plebeiae conditionis,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Połoniczney, od czeladnika 1 Jm. Pana Koca,

ciż przeciwko miasteczku Pereniatynu, z przedmieścia y połowicy wsi Starykow, części potomków nieboszczyka Jm. Pana Samoela Ledochowskiego, sędziego ziemskiego krzemienieckiego, od pasieczników 2, od pastucha y kucharza, z dymów 4,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom części Rostok Jey m. Paniey podsędkowej // krzemienieckiej, od pasiecznika y od pastucha, z dymów 2,

ciż przeciwko wsi Radohoszczy części dziedzicznej Jm. Pana Mikołaja Sieniuty Radohoskiego, od czeladzi 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Sulżyniec, w której służyły 1,

ciż przeciwko wsi Sawczyom Jey m. Paniey Zagurskiej, od czeladzi 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Szumska, od czeladzi plebeiae conditionis 5,

ciż przeciwko wsi Tylawki Jey m. Paniey Zagurskiej, od czeladzi 2,

Willa Jey m. Paniey Przyszkowskiej y od Jm. Pana Kamińskiego, miecznika sanockiego, od czeladzi 4,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Zwiniaczy Jm. Pana Senkowskiego, od domów 3 czeladzi,

ciż przeciwko części dziedzicznej Żabokrzyk Jm. P. Pawła Zuba, od czeladnika 1,

ciż przeciwko tymże Żabokrzykom części Jm. Pana Jana Zuba, od pastucha y [...]cznego,

ciż przeciwko wsi Szelwowa Jey m. Paniey Chołoiwskiej, od czeladnika 1,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom miast dwóch Starego y Nowego miasta Zasławia, służyłych różnych czeladzi y hayduków, wrotnych zamkowych²⁷-in summa⁻²⁷ domów 163,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Michli Jm. Pana Bazyliskiego, czeladzi domów 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Sudyłkowa, od czeladzi zamkowej domów 6,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Szachowa Jm. Pana Szlubowskiego, czeladzi domów 3,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Nowosielicy, kozacki dom 1,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom Jm. Panu Giżyckiemu, chorążemu owruckiemu, od czeladzi 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kokorowa // części Jm. Pana Siwkowskiego y drugi Jm. Pana Goreckiego, od czeladzi domów 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Rostok części Jey m. Paniey kasztellanowej chełmskiej, od czeladnika alias²⁸ od 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom połowicy wsi Popowiec od powiatu Krzemienieckiego Panów Gurskich, domów 2,

ciż przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Zarudeczka Jm. Pana Głuchowskiego, od czeladnika 1,

Łopuszna wieś Jm. Pana Kuczskiego, stolnika czernihowskiego, od pastucha 1,

циз przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Roszniowki Jm. Pana Wol-
skiego, od czeladzi 2,

Stołpiec Jm. Pana Żółkiewskiego, podstolego wołyńskiego, na części Jm.
czeladnik 1,

Ptycza Jm. Pana wóytya dubieńskiego, w którym (!) chłopi mieszkają y
winnicę ma,

циз przeciwko dziedzicom y possessorom części wsi Wołkowiec Jm. Pana
Jana Dobrzańskiego, dym 1, na części Jm. Pana Gruszeckiego dym 1.

Którego wzdania, iż pozwani wszyscy o godzinie zwykłej aresztowey,
do aresztu tey sprawy przez woźnego, wysz mianowanego, przywoływani,
nie aresztowali, aresztować y usprawiedliwić się nie chcieli a przereczeni
powodowie na nich iako niestałych y prawa pospolitego nieposłusznych
dalszego w tey sprawie postępku prawnego prosili y domawiali się, przeto
sąd niniejszy grodzki krzemieniecki za niestaniem pozwanych a za domó-
wieniem się y prawnemi postępkami, powodów niniejszych, chcąc się w tym
do prawa pospolitego w dalszym tey sprawy postępku prawnym, w sposób
zysku, nakazuie, aby pozwani summy, do skarbu // należące, dotąd zatrzy-
mane y aktorom nieoddane, tymże aktorom iako exactorom z troiakim
onych zapłaceniem y winami prawnemi ²⁹-in instanti⁻²⁹ oddali y zapłacili, a
zpod³⁰ winy baniciey wieczney, którą ³¹-in casu contraventionis⁻³¹ temu
dekretowi sąd niniejszy na tychże pozwanych wskazuie, woźnego sądowego
do publikathey oney przydaie. A iż pozwani temu dekretowi sprzeciwili się y
onemu dosyć nie czynili, tedy on, woźny, dosyć czyniąc prawu pospolitemu
y przydaniu sądowemu y powinności swoiey woźnowskiej, wieczną banicią
na pozwanych tu, w zamku krzemienieckim, przy zgromadzeniu wielu ludzi
zacnych szlachty, spraw swoich u sądu pilnujących, głosem wyniosłym
przywodząc to wszystkie do wiadomości, aby z przereczonemi pozwanemi
żadnego spotkania, obcowania nie mieli, rady y pomocy onym w ni w czym
nie dodawali, w domach y majątnościach swoich nie przechowywali ani sami
w domach ich nie bywali, ale się z niemi iako z wiecznemi banitami³² y
prawem przekonanemi ³³-in toto⁻³³ według srogości prawney zachowali,
³⁴-in loco solito⁻³⁴ obwołał y publikował y o tym // relathey swoię przed
nami, sądem, libere³⁵ zeznał. Po którym wołaniu y publikowaniu tey na
poznanych winy wieczney banithey sąd niniejszy grodzki krzemieniecki tę
sprawę na dalszą skuteczną y nieodwłoczną executią³⁶ do sądu y wrzędu
wszelakiego, dobrom pozwanych należytego, odsyła. Któryże to sąd wszelaki
y wrząd, dobrom pozwanych należyty, executią mocną, skuteczną y nieod-
włoczną na dobrach pozwanych generaliter³⁷ wszelakich ³⁸-za requirowa-
niem⁻³⁸ strony powodowey y okazaniem dekretu niniejszego uczynić y
odprawić będą powinni ³⁹-sub paenis, exinde subsequentibus⁻³⁹. Co dla
lepszey pamięci iest ad acta grodzkie krzemienieckie zapisano.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 222, с. 372—373, 388—397. Оригінал.

¹ публічне оголошення возним судового вироку ² звинувачувачем ³ оскаржувачами
(=позивачами) ⁴⁻⁴ публічною ухвалою ⁵⁻⁵ дня 19 лютого 1682 р. ⁶ позивачами ⁷ оскар-
женні ⁸ наведених ⁹ пред'явлених ¹⁰⁻¹⁰ до актів ¹¹ покарання ¹² грошових боргів ¹³ вчинених
¹⁴⁻¹⁴ цей сейм відбувся 15 грудня 1678 — 4 квітня 1679 р. ¹⁵ uchwaloną ¹⁶⁻¹⁶ 19 лютого
1682 р. у звиклому місці ¹⁷ approbowaną ¹⁸ поборці ¹⁹⁻¹⁹ це у Кременці ²⁰⁻²⁰ Анджея
Чапліча ²¹⁻²¹ насправді йдеться про краківських каштеляничів — синів краківського
покійного каштеляна кн. Дмитра Вишневецького ²²⁻²² як вище ²³⁻²³ простого стану
²⁴⁻²⁴ кн. Михайла Чарторийського ²⁵⁻²⁵ у володінні ²⁶⁻²⁶ Михайла Флоріана Жевуського

²⁷⁻²⁷ разом, сумарно ²⁸ або ²⁹⁻²⁹ зараз же, негайно ³⁰ має бути под ³¹⁻³¹ у разі протидії ³² підданими баніції ³³⁻³³ у всьому ³⁴⁻³⁴ у звичлому місці ³⁵ вільно ³⁶ покарання ³⁷ загалом ³⁸⁻³⁸ на вимогу ³⁹⁻³⁹ під карами, які згодом настануть

№ 8

1683 р., січня 30. *Кременець*. Маніфестація перед кременецьким гродським урядом кременецького гродського судді і бурграбія Станіслава Каменського про свою і свого колеги у справі Олександра Дедеркала повторну невдалу спробу, здійснену після отримання ними вироку інстигатора воєводства, провести ревізію димів у Збараській волості та в містечках Залозецькій Волі і Волочищах, у прилеглих до них селах, а це з вини збараського старости (адміністратора) Яна Рибчинського та залозецького старости Вацлава Гринецького, які не дозволяли ревізувати

Маніфестация Е^о м.л. Пана Каменского и Пана Дедеркала в певной справе

Рокѣ тысяча шестсот осмдесят третего мѣца генвара тридцатого дня

Перед ѹрядомъ и актами нинѣшними кгородскими кременецкими и передо мною, Базилимъ Шешицкимъ, рѣентомъ канцеларіе кгородское кременецкое, сѹбъделегатомъ¹, от того ж Е. м.л. Пана сѹди кгородского кременецкого на мѣисцѣ Е. м.л. ²-ад гѣнкѣ актѹмъ² ѹжитимъ и засажѣнимъ, przyszedszy oczewisto, vrodzony Jego m. Pan Stanisław Kamieński, sędzia grodzki y burgrabia krzemieniecki swym y imieniem vrodzonego Je^o m. Pana Alexandra Dederkała, collegi swego, który sam oczewisto vrzędowi ninieyszemu dnia dwudziestego dziewiątego ³-ianuarý anno praesenti³ manifestował się, do którey iego manifestacyey y ia przychilaiąc się, tę manifestacyą zanoszę, iż, czyniąc dosyć ⁴-laudo publico⁴, po otrzymaney condemnacie⁵ przez vrodzonego Je^o m. Pana instigatora woewódtwa, powtórnie ieždźali do miasta Zbaraża dnia dwudziestego trzeciego ianuarý roku ninieyszego, chcąc reuizyą odprawić dymów y one policzyć, lecz Jego m. Pan Jan Rybczyński, starosta tameyszy, zniósszy się z Je^o m. Panem Waclawem Hryniewickim, starostą załozieckim, tey reuiziey zabronił, nie tylko w samym Zbarażu, ale y w inszych miastach, to iest Załoziecki Woli y Wołoczyszczach, ale też y całej włości, do tych mist należących⁶, ⁷-contraueniendo legi publicae per temeritatem⁷, upornie zabronił. O czym tę manifestacyą, ⁸-praecauendo in hoc indemnitae suae⁸, zaniósszy, prosił, aby była przyięta y do xiąg zapisana. Stanisław Kamieński, s[ędzia] g[rodzki] k[rzemieniecki], Alexander Dederkało, mp.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 222, арк. 145. Оригінал.

¹ намісником (заступаючим) ²⁻² до цього акта ³⁻³ січня поточного року ⁴⁻⁴ публічній (сеймиковій) ухвалі ⁵ вироку ⁶ має бути належачеу ⁷⁻⁷ діючи проти публічного права зухвало ⁸⁻⁸ застерігаючи свою безпеку

№ 9

1683 р., червня 25. *Кременець*. Маніфестація Станіслава Ледоховського проти поборців шестикратного подимного Михайла Соната Ісер-

ницького і Миколая [Яна] Ледоховського за те, що вони, доставши від нього наприкінці 1682 р. через кременецького міщанина Єнджея Різника цей податок зі сіл Пустого Іваня, Добровільки і Боратина, видали йому про це квит, не який вимагається, а на подертому клаптикові паперу, написаний абияк, і що всі його спроби отримати належний квит виявилися марними, до того ж ці поборці безпідставно поскаржилися на нього до кременецького ґродського суду як на боржника стосовно сплати згаданого податку, і суд це оскарження розглянув; тим часом подертий квит десь загубився, тому податок внести годі

Маніфестація Е^о мл. Пана Ледоховського противко Их м. Панов Исерницкомѣ и Ледоховскомѣ, поборцом вѣдства Вольнѣ[ского], повѣтѣ Кременецкого

Рокѣ тысяча шестсот осмѣдсѣат третего мѣца юнѣ двадцѣт пятого дня

Перед ґрядом и актами нинѣшними ґродскими кременецкими // и передо мною, Базилим Шешыцким, намесником староства и рѣентом канцеларіе ґродское кременецких, ¹-comparens personaliter⁻¹, urodzony J^o m. P. Stanisław Ledochowski solleniter² świadczył się y manifestował przeciwko vrodzonym Ich m. Panom Michałowi Sonatowi Isernickiemu y Mikołaiowi Ledochowskiemu, poborcom do wybierania sześciorga podymnego, ³-laudo publico⁻³ na seymiku w Łucku obranym y postanowionym, w ten sposób y o to, iż Ich m. w roku przeszłym тисяч шестьсет осмдзѣсѣт wtórym, immediate⁴ przed roczkami ґrodzkimi krzemienieckimi, w roku terażnieyszym тисяч шестьсет осмдзѣсѣтм трzecim ⁵-die septima ianuary⁻⁵ przypadającymi y sądzącymi się, na niedziel cztery albo y dalej odebrawszy pieniądze poborowe z dóbr protestantis⁶ Pustego Iwanя, Dobrowolki y Boratyna, z dymów, przez Ich m. P. P. lustratorów zlustrowanych y za wynalazkiem tychże Ich m. wynaydzionych, przez Jędrzeя Rzeźnika, mieszczanina tuteyszego krzemienieckiego, odebrawszy, kwitu należnego z odebranych pieniędzy, iakoby ⁷-pro more⁻⁷ należnie oddawszy y attestatie⁸ do siebie pobrawszy, tylko na iakimsi kawałku papieru udartym ⁹-extra ordinem et formam quietationum⁻⁹ napisawszy, na delatach¹⁰ zaraz na tychże roczkach, wyżey specyfikowanych, protestanta ratione¹¹ nieoddania z pomienionych dóbr podymnego podali. Protestans¹² tedy amicabiliter¹³ zaraz wyszedszy z sądowej izby, upomniawszy się Ich m., że niesłusznie dali protestanta konwinkować¹⁴ o квит praesens¹⁵. Tedy Ich m. ¹⁶-libertianimo et nobili verbo⁻¹⁶ przyobiecawszy, квит z powziętej z podymnego summy oddać obiecali. Dotychczas tedy ¹⁷-in contrarium⁻¹⁷ swoiey mowy idąc, nie oddaіа a coraz obietnicami protestanta uwodząc, iako y teraz na ¹⁸-seymiku relationis⁻¹⁸ w Łucku, gdy się protestans ¹⁹-in frequentia nobilitatis plurimae⁻¹⁹ chciał się o квит upomnieć y na niesłuszną Ich m. remoram²⁰ uskarżyć, tedy Ich m. przez różnych Ich m. P. P. przyaciół, na tymże seymiku będących, instantissime²¹ prosili, aby pausiter²² chciał do przysіcia tylko do gospody ucztu poczekać. Protestans tedy conuictus²³ tak wielą instanty²⁴ Ich m. P. P. przyaciół y samych Ich m. obietnicą licuit²⁵, kładąc y wierząc Ich m. pollicitationibus²⁶, gdy iednak protestans nie mogąc nigdzie, coraz za Ich m. posyлаіąc, kwitu odszukać nie mógł, tu do Krzemieńca do Ich m. przysлаł, tedy miasto dania kwitów praesentis²⁷ czeladnika pokonfundowali²⁸. Protestans tedy, nie mogąc dalszych podatków dla zatrzymanych

kwitów wydawać, wielkie szkody y sumpta²⁹, coraz ieżdząc, ponosić musi. O co wszystko teraznieyszą manifestatią czyni, zostawiwszy iednak sobie oneyże³⁰-omnimodam in tota quopiam minima quacunq[ue] parte meliora tionem³⁰. O teraznieyszey wkrótce napisaney przyięcie prosił. Co y otrzymał. Stanisław na Le[dochow]ie] Ledochowski.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 400–401. Оригінал.

1- -1 з'явившись особисто 2 урочисто 3- -3 публічною ухвалою 4 якраз 5- -5 дня сьомого січня 6 протестанта 7- -7 як звичайно 8 свідчення 9- -9 поза вимогою і формою квітів 10 оскарженнях 11 стосовно 12 протестант 13 приязно 14 турбувати 15 теперішній 16- -16 люб'язно і шляхетним словом 17- -17 на противагу 18- -18 ідеться про сеймик, на якому заслуховували звіт (реляцію) послів від воеводства на сейм про роботу останнього 19- -19 у присутності численної шляхти 20 перешкоду 21 дуже настирливо 22 трохи 23 спонуканий 24 наполяганнями 25 годиться 26 обіцянкам 27 теперішнього 28 потривожили 29 кошти 30- -30 можливе у всьому, якою б малою частиною не було, покращення

№ 10

1683 р., липня 4. Радомишль. Асигнація Стефана Загоровського, володимирського старости та відповідального за збір подимного у Волинському воеводстві комісара, з наказом поборці Михайлові Ледоховському, новгородському військовому, видати зі зібраного ним пів дванадцятикратного (першої рати пів п'ятнадцятикратного) цього податку, ухваленого луцьким реляційним сеймиком 20 травня 1683 р., на королівську козацьку хоругву у складі 100 коней ротмістра С. Цетнера, чернігівського хорунжого, 4200 польських злотих — по 42 злоті на коня, згідно з декларацією Варшавського сейму 1683 р. і люстрацією димів 1682 р. (за вписом у кременецьку гродську книгу 8 липня на прохання делегованих для цього впису С. Цетнером товаришів (військовиків) цієї хоругви Войцеха Квятковського і Костянтина Сенюти Радогоського)

1-Облаґа асѣсикгънации¹, от Е^о м. П̄на комисара воевод[ства] Во-
лын[ского]

на хорґговъ Е. м. Пана Цетнера, хорґжог(о) черниговског(о), выданое

Рокґ тысяча шестсот осмьдесат третего м̄ца июля шостого дня

Перед ґрадом и акѣтами нинешґними кгородскими кременецкими и передо мною, Базилим Шешецким, намесником староства и рѣнтот канѣцелариим кгородское кременецких, 2-personaliter comparentes², vrodzeni Ich m. Panowie Woyciech Kwiatkowski y Konstany Sieniuta Radohoski, towarzystwo³ y deputaci chorґwie wielmożne^o J. m. Pana Cetnera⁴, chorґżego czernihowskigo, dla wpisania do akt ninieyszich grodzkich krzemienieckich podali assignatią, od wielmożne^o Je^o m. Pana Stephana Zahorowskiego, starosty włozimierskiego, komissarza woiewódzтва Wołyńskiego, do Je^o m. Pana exactora⁵ podymnego powiatu Krzemienieckiego, na tę chorґgiew wydaną, tak się w sobie maiąca:

Stosuiąc się 6-ad mentem⁶ całego woiewódzтва Wołyńskiego y laudum⁷, na seymiku 8-relationis die vigesima may⁸ w Łucku postanowionego, 9-pro munere officij mei⁹ commissarskiey¹⁰, wydaię tę moię assignatią na nowe zaslugi¹¹, według deklaraciey 12-seymu warszawskiego¹² 13-in anno prae-

senti a prima may⁻¹³ poczynaiące się, chorągwi kozackiey Jm. Pana Cetnera, chorążego czernihowskiego, koni 100, po złotych czterdziestu dwóch rachuiąc na koń, na summę cztery tysiące dwieście złotych, do Jm. Pana Michała Ledochowskiego, woyskiego nowogrodzkiego, exactora powiatu Krzemienieckiego pułdwunastu podymnego, ¹⁴iuxta lustrationem⁻¹⁴ po seymiku specyfikowanym¹⁵, pierwszey raty¹⁶, którą summę aby Jm. Pan exactor iak nayprędzey y bez wszelkiey depactatye¹⁷ wyliczył, mieć chęć, co będzie przy generalney ¹⁸liquidaciey pro persoluto⁻¹⁸ przyięto. Na co się dla lepszey wiary przy przyciśnieniu pieczęci ręką swą podpisuię. Datt. w Radomyślu ¹⁹die quarta iuly millesimo sexcentesimo octuagesimo tertio anno⁻¹⁹. V tey assignaciey podpis ręki przy pieczęci przyciśnionej w te słowa: Stephan Zahorowski, sta[rosta] wło[dzimierski], commissarz w[oiewództwa] Wołyńskiego, m. pp.

Która to assignacya za podaniem y proźbą wysz mianowanych osób podawaiących a za moim wrzędowym przyięciem słowo w słowo do xiąg niniejszych grodzkich krzemienieckich iest wpisana.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 301. Оригінал.

¹-¹ впис розпорядження ²-² з'явившись особисто ³ товариші хоругви ⁴ Станіслава ⁵ поборці ⁶-⁶ до бажання ⁷ ухвали ⁸-⁸ звіту (послів на сейм) дня 20 травня ⁹-⁹ з обов'язку моєї посади ¹⁰ має бути commissarskiego ¹¹ потрібно zaciągi ¹²-¹² ідеться про сейм 1683 р., який свою роботу розпочав 27 січня, а завершив 10 березня ¹³-¹³ у поточному році від 1 травня ¹⁴-¹⁴ за люстрацією ¹⁵ зазначеному ¹⁶ порції, частини ¹⁷ затримки ¹⁸-¹⁸ оцінці за сплачене ¹⁹-¹⁹ дня четвертого липня 1683 р.

№ 11

1683 р., липня 10. Кременець. Квит Войцеха Квятковського і Костянтина Сенюти Радогоського, депутатів від королівської панцирної хоругви ротмістра Станіслава з Череквіців Цетнера, чернігівського хорунжого, про те, що, згідно з розпорядженням Стефана Загоровського, володимирського старости і відповідального за збір подимного у Волинському воєводстві комісара, вони отримали від поборці Кременецького повіту Михайла Ледоховського, новгородського войського, 4200 злотих на цю хоругву із суми, сплаченої йому з пів дванадцятикратного (першої рати пів п'ятнадцятикратного) цього податку, ухваленого луцьким реляційним сеймиком 20 травня 1683 р. (за вписом у кременецьку гродську книгу 10 липня на прохання тих самих видавачів квиту, делегованих для цього впису С. Цетнером)

Квит од Их м̄л. Пановъ Квятъковскогo и Е^o Пана Сенюты Радогоского,
депутатовъ, Е^o м. Панъ Ледоховскомъ, воискомъ новогродскомъ,
служачыи //

Рокъ тысяча шестсот осмдесят третего м̄ца июля десатого дня

Передъ ърядом и актами нинешними кгородскими кременецкими и передо мною, Базилим Шешциким, намесникомъ староства и рєентом канцеларіє кгородское кременецких, ¹comparentes personaliter⁻¹, vrodzeni Ich m. Panowie Wojciech Kwiatkowski y Konstanty Sieniuta Radohoski,

deputaci chorągwie panczerney wielmożnego Jm. Pana chorążego, czernichowskiego, dla wpisania do xiąg niniejszych grodzkich krzemienieckich podawszy, przyznali zapis kwitówny, od siebie, zeznawiających, vrodzonemu Jm. Panu Michałowi Ledochowskiemu, woyskiemu nowogrodzkiemu, po бор-цу воєводства Воłyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, на rzecz певną, в tym kwicie, niżey inserowanym², mianowicie wyrażoną, даны у służący, którego³-tenor sequitur eiusmodi⁻³:

Ja, Woyciech Kwiatkowski, y ia, Konstanty Sieniuta Radohoski, towarzystwa chorągwie wielmożnego J. mści Pana Stanisława z Czerekwic Czetnera, chorążego czernichowskiego, rothmistrza J^o K. Mci, zeznawamy, iż my, będąc deputowani od chorągwie pomienionej dla odebrania zasług за czterć iedną do woєводства Воłyńskiego a otrzymawszy assignacyę⁴ wielmożnego Jm. P. Stephana Zahorowskiego, starosty włozimierskiego, komissarza tegoż woєводства, do powiatu Krzemienieckiego, to iest do Jm. P. Michała na Ledochowie Ledochowskiego, woyskiego nowogrodzkiego, poborcy powiatu tego, odebraliśmy od J. mści według pomienionej assignacyey złotych polskich cztery tysiące y dwiescie, a to z pułdwunastu podymnego, на сеймику relationis⁵, в Łucku dnia dwudziestego maia odprawuiącym się, ⁶-anno millesimo sexcentesimo octuagesimo tertio⁻⁶ uchwalone^o, z którego to odebrania summy Jm. P. woyskiego nowogrodzkiego // tu, в grodzie krzemienieckim, sami personaliter stanąwszy, kwituiemy, на co się rękoma naszymi przy pieczęciach y podpisach Ich mści Panów przyziaciół, od nas natenczas vstnie uproszonych, podpisuiemy się. Datt. в Krzemieńcu dnia dziesiątego ⁷-iulij anno millesimo sexcentesimo tertio⁻⁷. 8 того запису квитовного подписы рѣкъ в тые слова: Woyciech Kwiatkowski. Imieniem Jm. Pana Konstantego Sieniuty, pisać nie umieiącego, podpisuiе się Jan Pieślak.

Któryże to kwit за podaniem y oczewistym zeznaniem wysz rzeczonych osób zeznawiających a за моим врѣдowym przyjęciem слово в слово до xiąg niniejszych grodzkich krzemienieckich iest wpisany.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 302–305. Оригінал.

¹ з'явившись особисто ² наведеному ³⁻³ зміст якого такий ⁴ розпорядження ⁵ звіту ⁶⁻⁶ 1683 р. ⁷⁻⁷ липня 1683 р.

№ 12

1683 р., липня 28. Кременець. Маніфестація і протестація Миколая Яна Ледоховського, поборці шестикратного подимного у Кременецькому повіті, згідно з ухвалою луцького сеймику 19 лютого 1682 р., перед кременецьким ґродським урядом про зловживання свого напарника по збору, за люстрацією димів, цього податку Михайла Соната Ісерницького, призначеного тим самим сеймиком, стосовно отриманих ним, М. Ісерницьким, від платників сум

Протестація Е^o мл. П[ана] Ледоховськог(о) противко П[пану] Ісерницькомѣ

Рокѣ тысяча шестсот осмдесят третего мсца июля двадцат осмого дня

Перед ґрадом и акътами нынешними кгородскими кременецкими и передо мною, Базилим Шешицьким, намесником староства и резенътом канцелариѣ кгородское кременецких, stanowszy personaliter¹, vrodzony J^o m. P. Mikołaj Jan Ledochowski, poborca sześciorga podymnego woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, ²-solenniter et gravi cum querella⁻² świadczył się y manifestował naprzeciwko urodzonemu J^o m. P. Michałowi Sonatowi Isernickiemu, poborcy itidem³ tegoż sześciorga podymnego woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, colledge swemu, w ten sposób y o to, iż J^o m. P. Isernicki, będąc obrany na seymiku w Łucku ⁴-decima nona februaria anno millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo⁻⁴ z terażnieyszym manifestantem do wybierania sześciorga podymnego według lustracyi, czyniąc ⁵-in ruina⁻⁵ tak honoru, iako y substantiey⁶ comparenta^{6a}, gdy ⁷-comparens, satis faciendo oneri suo⁻⁷, zasiadszy od czasu laudi⁸ do wybierania tego wysz wspomnionego podatku, aż do czasu ziechania z Krzemieńca, ⁹-iisdem laudis praefigowanego, interrupte⁻⁹, nie zieżdżając, w Krzemieńcu mieszkał (: co z wielką utratą, y kosztem manifestantis¹⁰ byдъ musiało :), tedy J^o m. P. Isernicki pomieniony, zamieszkwawszy datą, dokąd serio¹¹ oddawano, widząc, że Ich m. P. P. retentores¹² oporem y barzo leniwo oddaia, uprosiwszy comparenta^{6a}, aby tu w Krzemieńcu daley aż do czasu, ¹³-laudis praefixum⁻¹³, mieszkał, ieżeliby kto nie przywiózł ieszcze skarbowi winnego podatku, sam rzkomo¹⁴ dla gospodarstwa do domu ziechawszy, gdzie ieno mógł u Ich m. P. P. sąsiadów swoich, strasząc grzywnami¹⁵ y executią¹⁶, poodbierawszy pieniądze podymne, kwity na membranach¹⁷, sobie od comparenta^{6a} powierzonych, podawał y one pieniądze, których ¹⁸-plus minus⁻¹⁸ na zło[tych] czterysta zawziół, przy sobie zatrzymawszy, ani z manifestantem słusznego porachowania y rachunków, gdzie co wziół, czynić chciał, ani tey wysz mianowaney summy do skarbu wniósł y nie wnosi y owszem, gdy po podanych delatach¹⁹ także manifestanti²⁰ zleciwszy, aby w Krzemieńcu przy rodzicu swoim, teraz poborcy tegoż woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego półdwunastu podymnego, mieszkaiąc, sobie winne retenta²¹ odbierał, sam na odprawowanie executy²² do retentorów iechał, ²³-ofiaruiąc się⁻²³, że miał ²⁴-percipiendam summam⁻²⁴ przez siebie do skarbu wnieść y rachunek, gdzieby co wziół, manifestanti²⁵ uczynić, zapomniawszy swoiey obietnicy a czyniąc na zniszczenie y potempienie comparenta, zawziowszy po różnych wsiach, miasteczkach summy mere²⁶ skarbowey, oprócz solarium²⁷ y grzywien, iako się z rachunku, przed Ich m. P. P. przyiacióły potem uczynionego, pokazało, // zło[tych] pol[skich] trzysta sześćdziesiąt, także do skarbu oney nie wniosszy, na swóy pożytek obrócił y dotychczas unosić nie chce. A także gdy za persuasią²⁸ P. P. przyiaciół, nie życząc sobie terażnieyszy manifestans²⁹ prawnych zawodów y publiki, ale raczey żeby się w domu porachowawszy, co kto winien, zapłacił, Ich m. P. P. przyiaciół do tey liquidatyei³⁰ zobopolnie uprosiwszy, rachunek, iako ³¹-fusius in se sonat⁻³¹, ręką tychże Ich m. P. P. przyiaciół podpisany, libere³² obie strony przyiowszy y winny skarbowi dług płacić obiecawszy, iako się według rachunku pokazało, gdy ciż Ich m. P. P. przyiaciele nakazali, aby ³³-summam perceptam⁻³³ (: ponieważ za chorągwią J^o m. P. Isernicki wybierał się :) ³⁴-in instanti⁻³⁴, kto co winien, wnieśli, manifestans³⁵ tedy quotę summy, przez się winną, in instanti wniósł. A J^o m. P. Isernicki, nie chcąc wnosić bez wszelakiey ³⁶-dispositiey y satisfactiey⁻³⁶ skarbowi ani się na complanatiey³⁷ y pomiar-

kowaniu między sobą, ³⁸-in facie⁻³⁸ Ich m. P. P. przyaciół uczynionych, podpisawszy, za chorągwią, zabrawszy z sobą perceptarz³⁹, attestatie⁴⁰ y inne potrzebne kartki, których pamiętać wszystkich nie można, także y listy potrzebne, poiachał ⁴¹-ac tandem⁻⁴¹, iuż wyeżdżaiąc z Krzemieńca, wrócił się do kancellariey y przy Panu Mikołaiu Glińskim papiery zostawił, które nescitur⁴², ieżeliby wszystkie albo nie, ponieważ ⁴³-absente manifestante⁻⁴³ odbierał tak wiele attestatŷ, zostawił tedy ten perceptarz wybierania podymnego, ręką manifestanta podpisany, z którego rachunku u J^o m. Pana kommissarza czynili relaty⁴⁴, ekstraktem⁴⁵ z grodu krzemienieckiego wyięte, attestatŷ z różnych wsiów y miast szesnaście y ekstrakt iuramentu⁴⁶ ze wsi Dworca o ześciu chłopów. Manifestans tedy, ⁴⁷-praecavendo indemnitati suae⁻⁴⁷, te wysz specyfikowane scripta⁴⁸ od pomienionego J^o m. Pana Glińskiego odebrawszy, dotąd nie może wiedzieć, wiele y skąd pomieniony J^o m. P. attestatŷ podbierał y gdzieby ich podziewał. Consulendo⁴⁹ tedy ⁵⁰-comparens primario⁻⁵⁰ całości skarbu, potem praecauendo⁵¹, aby w iakiey niewinney sam nie zostawał noxie⁵², o to wszystko solenniter⁵³ manifestował się y, saluam⁵⁴ zostawiwszy tey protestatŷ ⁵⁵-meliorationem, si opus fuerit⁻⁵⁵, o to wszystko z J^o m. P. Isernickim, kolegą swoim, ⁵⁶-iure agere⁻⁵⁶ ofiarował się⁵⁷. A teraz prosił mnie, urzędu, aby to ⁵⁸-actis connotatum⁻⁵⁸ było. Co y otrzymał. Mikołay Jan Ledochowski, mp.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 458–459. Оригінал.

¹ особисто ²⁻² урочисто і з тяжкою скаргою ³ також ⁴ 19 лютого 1682 р. ⁵⁻⁵ на шкоду ⁶ маєтності ^{6a} того, хто з'явився (протестуючого, маніфестуючого, заявника) ⁷⁻⁷ заявник, достатньо виконуючи свій обов'язок ⁸ ухвали ⁹⁻⁹ постановленого тими самими (сеймиковими) ухвалами (насправді — тією самою ухвалою), з перервами ¹⁰ маніфестуючого (тобто заявника) ¹¹ серйозно ¹² боржники ¹³⁻¹³ ухвалами постановлено ¹⁴ має бути гзекото ¹⁵ штрафами ¹⁶ покаранням ¹⁷ бланках (суду) ¹⁸⁻¹⁸ більш-менш ¹⁹ скаргах ²⁰ маніфестуючому ²¹ борги ²² покарання ²³⁻²³ висловивши готовність ²⁴⁻²⁴ одержану суму ²⁵ маніфестуючому ²⁶ цілком ²⁷ видатки на утримання ²⁸ намовою ²⁹ заявник ³⁰ оцінки ³¹⁻³¹ докладніше в собі звучить ³² вільно ³³⁻³³ одержану суму ³⁴⁻³⁴ не гаючи, одразу ³⁵ маніфестуючий ³⁶⁻³⁶ розпорядження і виконання ³⁷ полагодження ³⁸⁻³⁸ перед лицем ³⁹ список надходжень (від подимного) ⁴⁰ (письмові) свідчення ⁴¹⁻⁴¹ і врешті ⁴² невідомо ⁴³⁻⁴³ за відсутности заявника, маніфестуючого ⁴⁴ свідчення ⁴⁵ витягом, виписом ⁴⁶ присяги ⁴⁷⁻⁴⁷ дбаючи про свою безпеку ⁴⁸ документи, папери ⁴⁹ клопочучись ⁵⁰⁻⁵⁰ заявник особливо ⁵¹ дбаючи ⁵² шкоді ⁵³ урочисто ⁵⁴ вільною ⁵⁵⁻⁵⁵ поліпшення, якщо б справа дійшла до цього ⁵⁶⁻⁵⁶ правовим способом діяти ⁵⁷ зобов'язався ⁵⁸⁻⁵⁸ актам відомо

№ 13

1683 р., листопада 19. *Кременець*. Маніфестація перед кременецьким гродським урядом новгородського войського Михайла Ледоховського, поборці у Кременецькому повіті двох рат пів п'ятнадцятикратного подимного, перша з яких пів дванадцятикратна, друга потрійна, обраного для цієї справи луцьким сеймиком 20 травня, про те, що у відповідь на несплату цих рат „деякими“ шляхтичами зі своїх маєтностей, він, виконуючи щодо них вироки за це двох засідань Волинського скарбового суду, одне з яких відбулося 15 липня, друге — дещо пізніше, разом з приданим йому цим судом своїм суддею Миколаєм Олександром Боженцем Єловицьким, новгородським стольником, із зазначеними вироками 4, 16 і 21 жовтня в рахунок несплаченого подимного конфіскували, безопірно, в селах Вільшаниці, Кустівцях і Немиринцях трьох коней і двох лоша та

презентували їх у згаданому уряді в особі Станіслава Каменського, ґродського судді і кременецького бурґрабія, цей їх оцінив, по чому він, поборця, оголосив, що особи, які постраждали від конфіскації („грабежу“), можуть викупити цих коней протягом трьох тижнів, а виторгувана від цього сума буде здана до скарбу

¹Презентация кграбеж¹ скарбового Его м̄сти Пана Лєдоховского, воиского nowogrodzkiego

Рокѣ тисѣча шєстьсотѣ осмѣдєсѣт третог(о) м̄сѣца новѣмбра дєвѣт-надцѣтог(о) дня

Передѣ Ѣрадомѣ и актами нинѣшними кґродскими кременецкими и передо м̄ною, Станиславомѣ Каменскимѣ, с̄дєю кґродскимѣ и б̄урґрабимѣ кременецкимѣ, stanawszy personaliter², vrodzony Jego mość Pan Michał na Ledochowie Ledochowski, woyski nowogrodzki, poborca pułpiętnasta podymnego na dwie raty woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, na seymiku rellationis³ w Łucku ⁴in loco solito⁴ dnia dwunastego⁵ ⁶mai anno currenti laudo publico⁶ obrany, manifestował to wrzędowi ninieyszemu, iż Jego mość, będąc poborcą wyżej wspomnionych exactiy⁷, według czasu, ⁸laudo praefixum⁸, odbierał tu, w Krzemieńcu, należyty podatek. A że niektórzy Ich mość Panowie obywatele powiatu Krzemienieckiego dotychczas temere⁹ nie oddali y oddać nie chcą, pomieniony zaś Jego mość Pan poborca, czyniąc dość ¹⁰oneri suo¹⁰, naprzód o nieoddanie pierszey rathy pułdwanastą podymnego na pewnych dobrach y osobach w Łucku na sądach fiskalnych¹¹ dnia piętnastego ¹²iulij anno currenti¹² otrzymał condemnatę¹³, potym o nieoddanie drugiey rathy tróyga podymnego na drugiey kadentiey¹⁴ tychże sądów skarbowych takowóz drugą otrzymał condemnatę, z któremi condemnatami otrzymanymi, mając sobie do executiey¹⁵ przez dekret tychże sądów skarbowych przydanego wielmożnego Jego mość Pana Mikołaja Alexandra Bożęca Jełowickiego, stolnika nowogrodzkiego, s̄dziego sądów skarbowych, naprzód dnia czwartego ¹⁶octobris anno millesimo sexcentesimo octuagesimo tertio¹⁶ przyjechał na executię do wsi Olszanicy na części Je^o mości Pana Samoela Sieniuty, którey executiey że nikt nie bronił, tedy według prawa w summie, od skarbu za dwie racie // pułpiętnasta podymnego winney y w winach, ztąd pochodzących y dekretem nakazanych y opisanych skarbowych, wziął podiezdka¹⁷ czerwonodropiatego, potym dnia szesnastego ¹⁸octobris anno eodem¹⁸ tenże Jego mość Pan poborca z pomienionym Jego mością Panem s̄dзіą skarbowym, przyjechawszy na executio do wsi Kustowiec, gdzie także executiey nikt nie bronił, w summie dwóch rat pułpiętnasta podymnego, z tey wsi do skarbu winney, także pensyach y winach, dekretem nakazanych y opisanych, wziął podiezdka siwodropiatego, dnia dwudziestego pierwszego octobris anno millesimo sexcentesimo octuagesimo tertio tenże Jego mość Pan poborca y Jego mości Pan s̄dzia skarbowy, przyjechawszy do wsi Niemirzyniec na executio ratione¹⁹ szlachty, tam z łaski mieszkających, a że nikt nie bronił executiey, tedy wziął klaczką niewielką siwobiało ze dwoygiem zrzebiąt gniadych u Michałka Osadcy, który między szlachtą w atestacyiey²⁰ jest położony. Które wspomnione grabieże²¹, że bez żadney denegaty²² wzięte za winy skarbowi, podatek, także pensye y winy, dekretem nakazane y opisane. Tedy tenże Jego mość Pan poborca, dość czyniąc

prawu pospolitemu, iako prędko powrócił z exactiey, też grabieże przy manifestaciey swoiey na wrzędzie ninieyszym praezentował. Które grabieże ia, wrząd, widziawszy, tak taxował²³: naprzód podiezdka czerwonodropiatego w pięciuleciech ze wsi Olszanicy taxuie złotych trzydzieści, podiezdka ze wsi Kustowiec siwodropiatego w ośmiu latach taxuie złotych czterdzieści, klaczkę niewielką stara w lat piętnastu siwobiałą taxuie złotych piętnaście, teyże klaczki łoszaczka strzyżaczka z białą gwiazdą na czele y drugiey na prysku gniadego złotych dziesięć, zrzebię gniade tegoroczne teyże klaczki złotych pięć. A po taxowanych tych grabieżach pomieniony Jego mość Pan poborca, manifestowawszy się też grabieże, ieśliby kto chciał z obwinionych do niedziel trzech wykupować, za skuteczną satisfactią²⁴ skarbowi y dekretowi skarbowemu przywrócić miał. A teraz prosił, aby // to wszystko do xiąg ninieyszich przyięto y zapisano było. Co y otrzymał. Michał Ledochowski, woyski nowogrodzki, poborca tak pierwszey raty pułdwunasta podymnego, iako y powtórney tróyga podymnego woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 584–586. Оригінал.

^{1- -1} показ конфіскації ² особисто ³ звіту ^{4- -4} у звиклому місці ⁵ має бути двадцятого ^{6- -6} травня поточного року публічною ухвалою ⁷ збирань, зборів ^{8- -8} ухвалою визначеного ⁹ зухвало, легковажно ^{10- -10} згідно зі своїм обов'язком ¹¹ скарбових ^{12- -12} липня поточного року ¹³ вирок ¹⁴ сесії ¹⁵ виконання покарання ^{16- -16} жовтня 1683 р. ¹⁷ низькорослого коня ^{18- -18} жовтня того ж року ¹⁹ стосовно ²⁰ (писемному) свідченні ²¹ конфіскації ²² спротиву ²³ оцінив ²⁴ задоволенням

№ 14

1683 р., листопада 19. *Кременець*. Маніфестація перед кременецьким гродським урядом Миколая Яна Ледоховського, поборці у Кременецькому повіті, першої рати шестикратного подимного, обраного для цієї справи луцьким сеймиком 19 лютого 1682 р., та Яна Песляка, помічника (сукколектора) відсутнього Данієля Єловицького, поборці там само того ж подимного повторної рати, призначеного луцьким сеймиком 19 грудня того самого року, про те, що у відповідь на несплату цих рат „деякими“ шляхтичами зі своїх маєтностей вони, поборці, виконуючи щодо них вирок Волинського скарбового суду, разом з приданим цим судом своїм суддею Миколаєм Олександром Боженцем Єловицьким, новгородським стольником, із зазначеними вироками в рахунок несплаченого подимного в селі Перевалівці конфіскували п'ять волів, вола в селі Митинцях Михайла Ледоховського, новгородського войського, поборці потрійного подимного, потім конфісковане презентували у присутності возного Шимона Яблонського у згаданому гроді в особі Станіслава Каменського, гродського судді і бурграбія кременецького, причому останній їх оцінив, по чому він, поборця, взяв волів під свій нагляд та оголосив, що особи, які постраждали від конфіскації, можуть волів викупити, а виторгувана від цього сума буде здана до скарбу

¹-Презентация кграбеж¹ скарбовог(о) Его м. П[ана] Миколаю Ледоховског(о)

ї номіне Его млсти Пана Даньєля Еловцького

Рокѣ тьсяча шестъсотъ осмъдесятъ третого мѣца новембра девѣнадцѣтого дня

Передъ Ѹрядомъ и актамѣ нѣнешнемѣ кгородскѣмѣ кременецкимъ ѿ передо мною, Станіславомъ Каменскимъ, сѣдею кгородскимъ ѿ буркграбѣмъ кременецкимъ, stanowszy personaliter², vrodzeni Ich m. Jego моść Pan Mikołay Jan Ledochowski, poborca województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego sześciorga podymnego pierwszey raty, ³-anno millesimo sexcentesimo octugesimo secundo⁻³ dnia dziewiętnastego february obrany, y Je^o m. Pan Pieślak, succollector⁴ vrodzonego Je^o m. P. Daniela Jełowickiego, poborca województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, itidem⁵ sześciorga podymnego powtórney raty, dnia dziewiętnastego ⁶-decembris anno eodem⁻⁶ obranego, manifestowali to врѣдowi ninieyszemu, iż Ich m., wybieraiąc ⁷-iuxta tempus, laudis praefixum⁻⁷, w Krzemieńcu, koždy swoię ⁸-exactio continuowali⁻⁸. A że niektórzy Ich m. P. P. obywatelę powiatu Krzemienieckiego ⁹-hucusque temere⁻⁹ nie oddali y oddać nie chcieli, o co Ich m. tak na sądach skarbowych, iako y na roczkach w Krzemieńcu na niektórych dobrach y osobach pootrzymywali ¹⁰-kondemnaty y approbatty⁻¹⁰, z któremi kondemnataми ciż Ich моść mają sobie przydanego dekretem skarbowym do executiey¹¹ wielmożnego Jego моści Pana Mikołaię Alexandra Bożęca Jełowickiego, stolnika nowogrodzkiego, sędzięo sądów skarbowych, czyniąc dość ¹²-oneri suo, ultro prosequowali⁻¹² a naprzód: przyiechawszy do wsi Perewałowki na executio^{12a} winnych podatków, ponieważ nikt nie bronił executycey, postępiąc sobie według prawa, wzięli wołów pięć, niżej w taxie mianowanych, a to ¹³-in vim⁻¹³ zatrzymanego dwóygą sześciorga podymnego, do skarbu winnego, także w pensyach y winach, dekretem nakazanych i opisanych, potym do wsi Mytyniec przyiechawszy, // gdzie także nikt nie bronił executiey, in vim zatrzymanego tymże pomienionym Ich моściom Panom poborcom dwóygą sześciorga podymnego y Jego моści Panu ¹⁴-woyskiemu nowogrodzkiemu⁻¹⁴, poborca ¹⁵-tróygą podymnego⁻¹⁵, in vim zatrzymanego podymnego wzięli woła iednego siwego. Które grabieże¹⁶ według prawa y zwyczaiu, zaraz skoro powróciwszy z executiey, manifestowawszy się na врѣdzie ninieyszym, praesentowawszy, o taxę onych prosili. Tedy y ia, врząd, te grabieże widziawszy, tak taxuię¹⁷: naprzód woły ze wsi Perewałowki wzięte: woła ciemnogniadego taxuię złotych dwadzieścia, woła czerwonego białobokiego, uulgo¹⁸ peristego, złotych dwadzieścia, woła płowego złotych piętnaście, woła z czerwona płowego złotych ośmnascie, piątego, iako Ich моść wyżej wspomnieni powiadali, wolika ciemnogniadego małego w drodze, do taxy iego prowadząc, zostawili, ponieważ nędzny barzo był, że nie mógł iść y nescitur¹⁹, ieżli nie zdechnie, o co teraz zaraz manifestantur²⁰, co y wożny szlachetny Szymon Jabłoński ²¹-vere et fideliter⁻²¹ zeznał, że tamten wolik więcey nie stał się ani stoy nad złotych dziesięć; item woła siwego ze wsi Mytyniec, do taxy stawionego, ia, врząd, taxuię złotych dwadzieścia. A po taxowanych grabieżach ciż Ich моść wyżej wspomnieni o wyręczenie²² tych grabieżów prosili, czego ia, врząd, na affectatię²³ stron pozwoлиłem. Naprzód tedy wyręczył²⁴ Je^o m. Pan Mikołay Ledochowski woła ciemnogniadego y płowego y trzeciego woła siwego a Jego моść Pan Pieślak wyręczył woła białobokiego alias²⁵ peristego y drugiego z czerwona płowego. Które woły Ich моść wyręczaiąc, ofiarowali się²⁶, iż te woły, ieśliby kto chciał do niedziel

trzech z obwinionych wykupować, za skuteczną skarbowi y dekretowi skarbowemu satisfactio²⁷ przywrócić mieli. A teraz prosili, aby to wszystko²⁸-actis praesentibus connotatum²⁸ było. Co y otrzymał. Mikołaj Jan Ledochowski, poborca woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, pierwszey raty sześciorga podymnego. Jan Pieślak, succollector Jego mości Pana Daniela Jełowickiego, poborcy sześciorga podymnego, ²⁹-m. p.²⁹ Symon Jabłoński, woźny woiewództwa Wołyńskiego.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 226, с. 586, 588. Оригінал.

¹-¹ показ конфіскованого ² особисто ³-³ 1682 р. ⁴ помічник поборці (співзбирач) ⁵ також ⁶-⁶ грудня того самого року ⁷-⁷ згідно з часом, передбаченим ухвалами ⁸-⁸ збір (потрібно exactionem) продовжували ⁹-⁹ дотепер легковажно ¹⁰-¹⁰ вироки і підтвердження ¹¹ виконання покарання ¹²-¹² своєму обов'язку, далі чинили ^{12a} потрібно executionem ¹³-¹³ в силу ¹⁴-¹⁴ ідеться про Михайла Ледоховського ¹⁵-¹⁵ мається на увазі потрібне у складі пів п'ятнадцятикратного подимного ¹⁶ конфіскації ¹⁷ оцінює ¹⁸ по-простому ¹⁹ невідомо ²⁰ маніфестують ²¹-²¹ правдиво і вірно ²² взяття під нагляд ²³ бажання, вимогу ²⁴ взяв під нагляд ²⁵ або, інакше ²⁶ висловили сподівання, запевняли ²⁷ компенсацію (потрібно satisfactionem) ²⁸-²⁸ теперішнім актам відомо ²⁹-²⁹ manu propria

№ 15

1684 р., липень—серпень. Кременець. Список надходжень (perceptarz) від другої (повторної) рати п'ятикратного подимного Кременецького повіту, складений поборцею цього податку Войцехом Раціборовським під час його збору, який тривав від 1 липня до 31 серпня, згідно з ухвалою луцького сеймику 18 квітня 1684 р., за квітами першої рати шестикратного подимного, виданими поборцею Олександром Глінкою Вольським (за вписом у кременецьку гродську книгу 23 травня 1687 р. на прохання В. Раціборовського)

¹-Облата перцепътар¹-¹ подымного в повете Кременецким,
през его мл. Пана Раціборовского, поборцѣ на тен час подымног(о),
поданого

Рокѣ тысяча шестсот осмъдесят сегомо мѣца маа двадцет третего дня

Перед ѣрядом и акътами нинешъними кгородскими кременецкими и передо мною, Станиславом Каменским, сѣдею кгородским и бѣркграбимъ кременецкимъ, personaliter² stanawszy, vrodzony Je^o m. Pan Woyciech Raciborowski, poborca pięciorga podymnego woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, dla wpisania do act niniejszych grodzkich krzemienieckich подаѣ ³-per oblatam³ perceptarz podymnego, niżej wyrażonego, o czym ten perceptarz szyrzey w sobie obmawia y temi iest pisany słowy:

Perceptarz wybierania powtórney raty pięciorga podymnego, na zapłatę woysku Je^o Kr. M. y Rzeczypospolitey vchwalonego, ⁴-in anno millesimo sexcentesimo octuagesimo quarto die decima octava aprilis in solito loco⁴ w Łucku na seymiku ⁵-nemine contradicente⁵ postanowionego, które wybieranie ⁶-secundum mentem⁶ całego woiewództwa Wołyńskiego zaczyna się ⁷-a prima iuly⁷ a kończyć się ma ⁸-ultima augusti⁸ przeze mnie, Woyciecha Raciborowskie^o, poborcę woiewództwa Wołyńskiego, powiatu Krzemieniec-

kiego, a te wybieranie według kwitów pierwszej raty sześciorga podymnego exactey⁹ Je^o m. Pana Alexandra Glinkę Wolskiego, które ¹⁰-per alphabetu⁻¹⁰ tak się w sobie ma*:

Andrzejów miasto y wsi, do niego należące, haereditatis¹¹ jaśnie oświeconego X(ia)ż(ę)cia Je^o m. Pana ¹²-woiewody sędmirskiego⁻¹², ¹³-in possessione⁻¹³ Je^o m. Pana Kaleńskiego, including¹⁴ w niego domy żydowskie, hayduckie, dragańskie, puszkarza, trębaczą, ¹⁵-pisarza prowentowego⁻¹⁵, sług kościelnych. // Wsi, do tego miasta należące, to iest Olexinieć Stary, wieś Iwań, wieś Baszuki, wieś Dmitruwka, wieś Roiuwka, Witkowiec, Rydoml, including sług zakonnych y hayduków, Hruskę, Swiniuchy, Wiazowa, Korszyłuwka y wieś Chotowica, in possessione Jey m̄śc Paniey Ostrowskiej, prócz Hrynki, wsi pustey. In summa z dymów 117.

Antonowce wieś Xiążęcia J. M̄ści Pana ¹⁶-woiewody bełzkiego⁻¹⁶, dymów 8.

Andruha Przednia, haereditatis et possessionis różnych Ich m[ośció]w części, including części Jey m̄ści Paniey Hrehorowey Andruskiej, prócz części Jm. P. Samuela Leśnickiego, z dymów 4.

Andruha Zadnia wieś, z części haereditatis Ich mw P. P. Boguckiego, Konstantego y Alexandra Andruskich, z dymów 2. W Andruchach wsiach Przedniey y Zadniey części Ich mw Woderackich, puste zostaiące cale.

Bożce wieś, z części Jey m̄ści Paniey Bereżeckiey y Je^o m̄ści Pana Łowickiego, z dymów 1,5, w teyże wsi z części Ich mw P. P. Kunickich, z dymów 1,5.

Batkuw wieś, haereditatis Jm. P. P. Batkowskich, z dymów 3.

Bakota wieś do Nowego Wiśnowca, ¹⁷-in possessionem⁻¹⁷ Jey m̄ści Paniey skarbnikowey, z puł dymu.

Biała Krynica wieś do Sudyłkowa, in possessione Jey m̄ści Paniey starościney sądeckiey, z dymów 6,5.

Bochdanowka wieś Jm. P. Michała Stanisława Żułkiewskiego, podstolego wołyńskiego, z dymów 2.

Borszczuwka wieś, haereditatis Jm. P. Karola Jana Bieleckiego, z dymów 1,5; w teyże wsi z części zastawney Jm. P. Luli, z dymu 1; w teyże wsi z części Jm. Pana Jerzego Bieleckiego, z puł dymu.

Butyny i Polany wsi do Nowego Wiśnowca // in possessione Ich mw P. P. Siemaszków, z dymów 2,5.

Biała Krynica wieś, haereditatis Xięcia J. m̄ści Pana ¹⁶-woiewody bełskiego⁻¹⁶, z dymów 10,5.

Bryków wieś, część Jm. Pana Samuela Mołczana, z dymu 1.

Biłka wieś do Nowego Wiśnowca, in possessione Ich mw P. P. Duninów Bykowskich, pusta, odprzysiężona¹⁸.

Bolezuby wieś do Czarnopola¹⁹, in possessione Jm. Pana Sawicza, abiurata²⁰, na 1,5 dyma.

Berezna wieś y Nowosielica wieś do Łabunia, in possessione Ich mw Gulszewskich, abiurata na dymów 6,5, a oddali z dymów 5.

Buderaż wieś, z części Jm. Pana Eismunta, z dymu 1.

Białogrodka miasteczko do Zasławia, in possessione Jey m̄ści Paniey Błędowski (!), z dymów 62,5.

* Далі наводимо тільки кількість димів (цифрами, на відміну від документа, де ця кількість фігурує словами). Суми, які надходили з димів, легко вирахувати: одинарна ставка подимного становила пів злотого (15 грошів); отже, наприклад, п'ятикратний податок з одного дима становить 2 злоти 15 грошів, з двох — 5 злотих і так далі.

Bilczyn y Woytowce wsi do Ostroga, in possessione Jm. Pana Truskiego, dymów 12.

Baczmanowka wieś do Zaslawia, in possessione Jm. Pana Czekońskiego, dymów 1,5.

Baszkowce wieś, haereditatis Xięcia J. mści Pana woiewody bełskiego, in possessione Jm. Pana Stanisława Kamińskiego, sędziego y burgrabiego grodzkiego krzemienieckiego, oprócz części w Podhayczykach, Jankowiec y części Ludwiszczach, które puste, z dymów 3.

Bykowce wieś do Rochmanowa, z części Jm. Pana Goreckiego, z dymu 1; w teyże wsi Bykowcach z części Jm. Pana Jakubowskiego dymów 6; w teyże wsi Bykowcach z części Jm. Pana Pawłowskiego, z dymów 2.

Bebczynce wies do Zaslawia, in possessione Jm. Pana Mokosewicza, z dymów 7,5.

Bodaki y Łozy wsi do Nowego Wiśnowca, in possessione Jm. Pana Zygmunta Dunina Szpota riami (!), pusto, abiurata.

Białogrodka wieś, połowica do Ptyczy, in possessione Jm. Pana Dowgerta, cześnika czernihowskiego, dymów 4,5.

Borek wieś z części Jm. Pana Dziewieckiego, z dymu 1; w teyże wsi z części Jm. Xiędza plebana zbarazkiego, dymów 1,5; w teyże wsi Borku z części Jm. Pana Podhorskiego y ze dworu, w Krzemieńcu będącego, z dymów 1,5.

Borszczuweczka wieś, in possessione Jm. Pana Okuruwskiego, puł dymu.

Borek wieś, z części Jm. Pana Jakubowskiego [y] z pode dworu J. mści w Krzemieńcu, z dymów 2.

Borysow wieś, haereditatis Je^o mści Pana Koniecpolskiego, woiewodzica bełkiego, in possessione Ich m. O. O. Franciszkanów międzyrzyckich, dymów 8,5.

Boratyn y Dobrowodka wsi, in possessione Jm. P. Stanisława Ledochowskiego, z dymów 8,5.

Berech wieś, in possessione Jey mści Paniey Deniskowey, sędziny ziemskiej krzemienieckiey, także z pode dworu Jey mści w Krzemieńcu, z dymów 5,5.

Brażynce wieś do Łabunia, in possessione Jm. Pana Bogusza, podstolego nowogrodzkiego, dymów 1,5.

P. Ereselów miasteczko, possessionis Ich mw O. O. collegium krakowskiego²¹, dymów 7,5.

Baszamowa wieś, haeretatis et possessionis Jm. Pana Węglińskiego, z dymów 3,5.

Chwedkowce wieś do Starego Wiśnowca, z dymu 1; w teyże wsi abiurat dymów 5.

Ceceniowce wieś ²²iuris regni²², in possessione Jm. Pana Ledochowskiego, kasztelanica wołyńskiego, z dymów 4,5.

Chłopotyn miasteczko do Ostroga, in possessione Ich m. O. O. Iezuitów collegium krakowskiego, z dymów 8. //

Czyszuwka wieś do Zaslawia, in possessione Jm. Pana Vhinieckiego, z dymów 13.

Czernichowka wieś do Bazyliey, in possessione Jm. P. Grabowskiego, z dymów 2.

Czartoryia miasteczko Xiężney Jey mści Paniey koniuszyney koronney, in possessione Jm. Radłyńskiego, łowczego łukowskiego, dymów 66,5.

Chocin wieś, z części Jey mści Paney Leduchowskiej, kasztelanowey wołyńskiej, z dymów 9,5; Chocin wieś, dziedzictwo y dzierżawa Im. P. P. Leduchowskich, kasztelanów wołyńskich, z dymów 19.

Czernihuw wieś do Tarnopola, in possessione Jm. Pana Trzebińskiego, z dymów 3,5.

Dołotcze wieś do Ostroga, in possessione Jm. Pana Lipowskiego, z dymów 4,5.

Detyniczne wieś do Dubna, in possessione Jm. P. Krupki, z dymów 7.

Dworzec wieś do Zaslavia, in possessione Jm. P. Miączyńskiego, z dymów 7.

Dworzec wieś do Nowego Wiśniowca, in possessione Jm. P. Skrzenciekiego, puste.

Dowhałowka wieś do Jampola, in possessione Jm. P. Chałaima, puł dymu.

Denisowka wieś do Lachowiec, in possessione Jm. P. Sołtana, dymów 3.

Dederkały wsi Nizsze y Wyssze, z części Jm. Pana Dederkała Alexandra, z dymu 1; w teyże wsi z części Jey mści Paney Kadłubowskiej, z puł dyma; w teyże wsi z części Jm. P. Paczynickiego, z dymów 2,5; w teyże wsi z części Jm. P. Żabokrzyckiego, z puł dyma; w teyże wsi z części Jm. P. Konstantego Dederkała, z dymów 1,5.

Dobrowody wieś do Tarnopola, in possessione Jm. Pana Bistrzanowskiego, z dymów 8,5 //

Gnoynica wieś Wielka do Ostroga, in possessione Jey mści Paney Grudzkiej, z dymów 3.

Gnoynica wieś Mnieysza do Zaslavia, in possessione Jey mści Paney Chołoiwskiej, z dymów 2,5.

Grzymałowka wieś, haereditatis Jm. Pana Koniecpolskiego, wojewodzica bełskiego, in possessione Jm. P. Trzebińskiego, dymów 4.

Horodyszczce wieś Ich mw O. O. Karmelitów tameyszych, dymów 2.

Hryców miasto, haereditatis Jm. P. Warszzyckiego, miecznika koronnego, includuiąc przedmieścia, domy kozackie, hayduckie, sług zamkowych, dymów 63.

Holiki wieś do Zaslavia, in possessione Jm. Pana Dawgerta, czesnika czernihowskiego, z dymów 7,5.

Hnizdyczna wieś do Tarnopola, in possessione Ich mw O. O. Dominikanów podkamienieckich, dymów 6.

Hlewiatyn wieś do Radziwiłowa, in possessione Jm. P. Trębińskiego, dymów 2.

Horynka i Kozlin, haereditatis Xcia Jmści wojewody bełskiego, in possessione J. mści P. Alexandra Raciborowskiego, woyskiego krzemienickiego, dymów 15.

Hołubica wieś do Nowego Wiśniowca, in possessione Jm. P. Łobosa, pusta.

Hulowce wieś do Lachowiec, in possessione Jm. P. Zabłockiego, dymów 6.

Juruwka wieś do Lachowiec, in possessione Jm. P. Snitowskiego, dymów 1,5.

Jampol miasto, haereditatis et possessionis Xięcia Jmści wojewody bełskiego, includuiąc domy żydowskie, przedmieścia, wieś Łepesuwkę, dymów 51,5.

Juskowce wieś, haereditatis et possessionis Jm. P. Frykacza, y z pode dworu J. mści w Krzemieńcu będącego, z dymów 4,5.

Ichrowica y Dubowce wsi do Tarnopola, in possessione Jm. P. Szaniawskiego, z dymów 1,5.

Krzemieniec miasto iuris Regni, z pod iurisduktiey mieskiej, z dymów 7; z tegoż miasta a z przedmieścia Zapotycza, z dymów 6,5; z tegoż miasta z przedmieścia Tunik, z dymów 14; z tegoż miasta od Żydów, z dymów 17,5; z tegoż miasta od mieszczan, w klasztorze mieszkających, dymów 9; z tegoż miasta od poddanych klasztornych, na plebaniey mieszkających, dymów 3; z tegoż miasta od poddanych, pod dworami mieszkających Jm. P. Turskiego, Jm. P. Kamińskiego, Jm. P. Lisieckiego y Pana Grencewicza, z dymów 2,5; z tegoż miasta z pode dworu Ich mw P. P. Leduchowskich z dymów 13; z tegoż miasta z pode dworu Xięcia J. mści P. ²³-starosty krzemienieckiego⁻²³, dym 1.

Koryta wieś do Ostroga, in possessione Jm. P. Żądta Dąbrowskiego, dymów 3,5.

Kuniuw miasteczko, haereditatis Jm. P. P. Piasoczyńskich, dymów 5,5.

Kuszanki (Kurianki) wieś do Lachowiec, in possessione Jm. P. Romanowicza, dymów 2,5.

Kapustynce wieś do Zbaraża, in possessione Jm. P. Skaleckiego, pusta.

Kłodno wieś do Tarnopola, in possessione Jm. P. Michała Floriana Rzewuskiego, podskarbiego nadwornego, z dymów 2.

Kulikow wieś, z części Jey mści Pani Protiowskiej, dymów 1,5.

Kordyszow wieś y Olibisy do Rochmanowa, in possessione Jm. P. Lisieckiego, z dymów 5.

Krutniuw wieś do Andrzeiowa, in possessione Jm. P. Kluńskiego, dym 1.

Kłembuwka wieś do Zaslavia, in possessione Ich mm P. P. Mały//nowskich Szulhanów, dym 1.

Kalenicze Małe y Wielkie wsi do Łabunia, possessionis Jm. P. Godlewskiego, chorążego czernihowskiego, dymów 3,5.

Kaszczynce wieś do Lachowiec, possessionis Jm. P. Smarzewskiego y Jm. P. Kułakowskiego, ²⁴-ex sortibus⁻²⁴ obydwóch Ich mm., dymów 4.

Kobyła wieś do Czarnopola, possessionis Jm. P. Lubienieckiego, dymów 4.

Korczyk miasteczko do Zaslavia, possessionis Jm. P. Zapolskiego, dymów 3.

Komoruwka wieś, in possessione Jm. P. Świętoiańskiego, dymów 4.

Korszow wieś do Lesniowa, in possessione Jm. P. Świedzińskiego, podczaszego czernihowskiego, dymów 16.

Kozin miasteczko, haereditatis Ich m. P. P. Zuleiow, in possessione Jm. P. Zaundzkiego, includuiąc w ten comput²⁵ domy żydowskie, sług zamkowych, przedmieścia Staryki, Wulkę y Kopce przed zamkiem, połowicę wsi Setna, Czortorię wieś, dymów 65.

Korszyłowka wieś do Kozina, possessionis Jm. P. Teleckiego, dymów 10,5.

Kurniki wieś do Tarnopola, possessionis Jm. P. Bohdanowicza, dymów 2,5.

Kokorow wieś, haereditatis Ich m. P. P. Iskruw, z części Ich m., dymów 5,5; w teyże wsi z części Jm. P. Raciborowskiego, dym 1; w teyże wsi z części Jm. P. Goreckiego, z dymów 1,5; w teyże wsi z części Jm. P. Sinkowskiego z puł dymu.

Krzywczyki wieś, totaliter²⁶ pusta, in possessione Jm. Pana Nenchy.

Kruplec miasteczko haereditatis et possessionis Jm. P. Stanisława Cetnera, podkomorzego krzemienieckiego, y do niego należące Staryki, wieś Srebrna, wieś Michałowka, wieś Barania y // połowica Setna, dymów 86.

Kudłaczówka^{26a} wieś do Białej Krzywnicy, possessionis Jm. P. Nenchy, dym 1.

Konstantynów Stary miasto, haereditatis Xiężney Jey mści Paniey ²⁶⁶-koniuszyney koronney⁻²⁶⁶, y wsi Michałowce, Samczyńce, Niemierzynce, Suski, Kobyla, Semerynki, miasto Krasinów, wsi Zapadynce, Holiki, Skoworotcy odprzysięgli wszystkie dymy, oddali tylko z dymów 5; z tegoż miasta Konstantynowa z pode dworów szlacheckich Jm. P. Kerekiegego, Jm. P. Przyłuckiego, Jm. P. Diakowskiego, dymów 5.

Komarzyn wieś y część w Tarażu do Andrzeiowa, possessionis Jm. P. Raciborowskiego, woyskiego krzemienieckiego, dymów 2.

Korytno y Rytkow, części haereditatis et possessionis Jey mści Paniey Wyslobokiey, dymów 6,5. Korytno y Rytkow, części Ich m. P. P. Leduchowskich, kasztellaniców wołyńskich, dymów 17,5.

Kotelanki wsi Mała y Wielkie, possessionis Jm. P. Okorskiego, dymów 3.

Lesnia wieś y część w Andrusze, possessionis Jm. P. Samuela Leśnickiego, dymów 6.

Lachow wieś, z części Jey m. P. Bieleckiey z dymów 7,5; z teyże wsi z części Jm. P. Dziusy dymów 1,5.

Łanowce miasteczko, haereditatis Ich m. P. P. Jełowickich na Sokalu, dym 1.

Lesniow miasto, haereditatis Jm. P. Koniecpolskiego, woiewodzica bełskiego, od chrześcian z dymów 97; z tegoż miasta z domów żydowskich 17.

Łabuń miasto Stare y Nowe, includuiąc domy żydowskie, kozackie, pacholków, przedmieścia, także wieś Kochanuwką, Swinną, wieś Noczpały, wieś Tytkow, Kisiele, in possessione Jey mści starościny sądeckiey, z dymów 176,5.

Łopuszna y Wyszkowce wsi do Nowego Wiśniowca, possessionis Jm. P. Kluńskiego, puste.

Lubar miasto, haereditatis domu Ich m. P. P. Lubomirskich, z dymów 120.

Lachowce miasto, haereditatis wielmożnego Jm. Pana ²⁷-woiewody ruskiego, hetmana wielkiego koronnego⁻²⁷, includuiąc domy żydowskie, przedmieścia y ludzi służyłych, także miasteczko Kornice, z domami żydowskimi, wsi Woynichów, Warywody, Siwki, Mikłasze, Tychomieli, Żemelince, Choroszw, Kaszczyńce, dymów 73,5.

Łosiatyn wieś, z części Jm. P. Świętojańskiego, dymów 3; z teyże wsi z części Jm. P. Kruszelnickiego, dymów 1,5; z teyże wsi z części Jm. P. Tchorzewskiego, z dymów 3; z teyże wsi z części Jm. P. Samuela Ledochowskiego, dymów 1,5; z teyże wsi z części Jm. Paniey Osieckiey, z dymów 2,5; z teyże wsi z części Lewkowiec Jm. P. Pawłowskiego, z dymu 1.

Ledochow wieś, z części Jm. P. Andrzeia Ledochowskiego, sędzica ziemskiego krzemienieckiego, z dymów 4,5; z teyże wsi z części Jm. P. Michała Ledochowskiego, woyskiego nowogrodzkiego, dymów 4; z teyże wsi z części Jm. P. Samuela Ledochowskiego, dym 1; z teyże wsi z części Jm. P. Stanisława Ledochowskiego, dymów 2; z teyże wsi z części Jey m. Paniey Osieckiey, z dymów 13; z teyże wsi z części Jey m. P. Zacharyaszowey Ledochowskiey, z dymu 1.

Mazuryńce wieś, haereditatis Jm. P. Etrozolima, dym 1.

Manaczyn miasteczko do Zbaraża, possessionis Jm. P. Libiszewskiego, dymów 2.

Miskowce wieś do Nowego Wiśniowca, possessionis Ich mw O. O. Karmelitów bosych, dymów 1,5.

Młynowce wieś do Nowego Wiśniowca, possessionis Jm. P. Sufczyńskiego, dymów 2.

Milcze wieś, z części O. O. Bazylianów zpod manasteru, dymów 9,5; z teyże wsi z części Jm. P. Biliny Prawskiego, dymów 2,5; z teyże wsi z części Jm. P. Piątkowskiego, z puł dymu.

Michła wieś do Zasławia, possessionis Jm. P. Bazylińskiego, dymów 5.

Moksza wieś do Zasławia, possessionis Jm. Pana Szablowskiego, dymów 1,5.

Michnow wieś do Zasławia, possessionis Jm. P. Chomentowskiego, dymów 8.

Myslatyn wieś do Zasławia, mieszkaią w niey Tatarowie, dymów 2.

Miakoty y Debryn wsi do Ostropola, haereditatis Jm. P. Konieczpolskiego, woiewodzica bełskiego, oprócz tatarskich domów, dymów 7.

Nowosiulki wieś, z części Jm. P. Bazylego Hulanickiego, z puł dymu; z teyże wsi z części Ich mw O. O. Franciszkanów krzemienieckich, z części w Ludwiszczach tychże Ich mw, z dymów 3.

Nowohorodyszcze wieś, z niey ex sortibus Jm. P. ²⁸-podczaszego wołyńskiego-²⁸, Jm. P. ²⁹-stolnika nowogrodzkiego-²⁹, Jm. P. ³⁰-łowczego wołyńskiego-³⁰, Jm. X. Jełowickiego, dymów 3,5.

Noryłów wieś do Jampola, possessionis Jm. P. Truskiego, z puł dymu.

Nowiki wieś do Tarnopola, in possessione Jm. Pana Truskiego, dymów 2.

Nowicze wieś do Łabunia, possessionis Jm. P. Stockiego, dymów 12,5.

Niemierow wieś do Radziwiłowa, possessionis Ich m. P. P. Senkowskich, dymów 2,5.

Nosowica wieś y połowica wsi Białogrodki, haereditatis Jm. P. Hłamalińskiego, dymów 11,5.

Nowosiulki wieś, część // Jm. P. Kleczkowskiego, dymów 1,5.

Ożohowce miasteczko, haereditatis xięcia J. mści P. woiewodziney bełskiej, dymów 20,5.

Okniny Małe y Wielkie, haereditatis xięcia J. mści Pana woiewody bełskiego, dymów 6.

Okniny wieś, połowica Ich mm. P. P. Zbyrkowskich, z puł dymu.

Obycz wieś do Rochmanowa, dzierżawa Jey mci Paniey Truskiej y Jm. P. Żabokrzyckiego, dymów 2.

Olszanica wieś, z części Jm. P. Bogusława Sieniuty, dymów 2,5; z teyże wsi z części Jm. P. Żabokrzyckiego, z dymów 1,5; z teyże wsi od boiarów, dymów 1,5.

Oparypsy wieś do Radziwiłowa, possessionis Jm. P. Kruszyńskiego, dymów 8,5.

Onoskowce wieś, z części Jm. P. Łońskiego y z poddanych, pod dworem J. mści w Krzemieńcu mieszkaiących, z dymów 3; z teyże wsi z części Jm. P. Teleckiego, z dymu 1.

Obaczance³¹ wieś do Tarnopola, possessionis Jm. Pana Moszyńskiego, z dymów 2.

Okniny y Pererosłe wsi, z części Jey mści Paniey Stephanowej Wkrzyńskiej, z dymów 13.

Pleskowce wieś do Tarnopola, possessionis Ich mw. O. O. Dominikanów brodzkich, dymów 2.

Peremoruwka y Kaszuwka wsi, in possessione Jm. P. Kasperskiego, dymów 3,5.

Pototurow wieś, połowica w Bykowie³² y część w Wołkowyach, z poddanemi, pod dworem w Krzemieńcu będącemi, in possessione Jm. P. Łaska, dymów 13.

Poczapki wieś, haereditatis Jm. Pana Dziusy, z dymu 1. //

Pererosłe wieś, z części Ich m. P. P. Piasoczyńskich, dymów 2.

Pryputeń wieś do Zasławia, possessionis Jm. P. Kotowskiego, dymów 2,5.

Putrynce wieś do Zasławia, possessionis Jm. P. Stapkowskiego, dymów 5.

Pokoszczuwka y Krasnuwka wsi do Zasławia, possessionis Jm. P. Macowicza, dymów 1,5.

Plaszowa wieś, iuris regii, possessionis Ich m. P. P. Leduchowskich, kasztellaniców wołyńskich, dymów 2,5.

Popowce wieś do Andrusiowa, in possessione Jm. P. [Stanisława] Kamińskiego, sędziego y burgrabiego krzemienieckiego, dymów 3,5.

Połoniczna wieś do Korytna, possessionis Jm. P. Koca, dymów 3.

Płaska y Pererosła wsi do Dubna, in possessione Jm. P. Przyluzkiego, dymów 7,5.

Połonne Stare y Wola Połońska miasta z przedmieściami, Bortniki y Hołyki nazwanemi, includuiąc dymy Jm. X. plebana połońskiego na Bortnikach tylko, ale nie na grobli, na plebaniey należące, includuiąc ludzi służyłych, kozaków y hayduków, także wsi Tyranuwkę, Dertkę y połowicę Nowosielicy, haereditatis domu Ich mm. P. P. Lubomirskich, z dymów 107.

Połonne Nowe, haereditatis tychże Ich mm. P. P. Lubomirskich, includuiąc przedmieścia, ludzi służyłych, kozaków y hayduków y ludzi, pod manastyrem mieszkaiących, także wsi Kustowce, Kałużynce, połowicę Nowosielicy y Baranuwkę miasteczko, dymów 72 y trzy części dymu; z tychże trzech miast od dymów żydowskich, w Połonnych mieszkaiących, dymów 107.

Peratyn wieś, z części Jm. P. Krasowskiego, dymów 2,5; z teyże // Peratyna części y wsi Milcza, części Ich m. P. P. Odyńców Sokołowskich, dymów 4,5.

Ptycza miasteczko do Dubna, in possessione Jm. P. Dawgerta, cześnika czernihowskiego, od mieszczan y przedmieszczan, oprócz wójta dubieńskiego, dymów 25; z tegoż miasteczka od żydowskich domów, z dymów 4.

Piszczatynce wieś, in possessione Jey mści P. Dobrzyńskiej, pusta zostaie cale.

Poczaiów wieś, haereditatis Ich m. P. P. Firleiów, in possessione Ich m. O. O. Bazylianów monastera poczaiowskiego, includuiąc wieś Komnatkę y ludzi, pod manasterem mieszkaiących, dymów 21,5.

Puste Iwanie, haereditatis Ich mm. P. P. Firleiow, in possessione Jm. P. Stanisława Ledochowskiego, z dymów 6,5.

Pereniatyn miasteczko, z połowice Jey mści Paniey Osieckiey, includuiąc przedmieścia y Tuniki, dymów 25; z tegoż miasteczka z drugiey połowicy Jm. P. Andrzeia Ledochowskiego, sędzica ziemskiego krzemienieckiego, także z połowiey przedmieścia y Tuniki, dymów 30.

Rostoki wieś, z części Jey mści Paniey Mireckiey y Jm. P. Daniela Jełowickiego, z dymów 4; z teyże wsi z części Jey mści Paniey Jełowickiey, woyskiey krzemienieckiey, y Jm. P. Samuela Garlińskiego, includuiąc y części w Horynce Wielkiey, dymów 5; z teyże wsi z części Jm. P. Piasoczyńskiego, z dymu 1; z teyże wsi z części Jey mści Paniey Rostockiey, podsełkowej krzemienieckiey, dymów 5,5.

Radoszuwka wieś, in possessione Jm. P. Wysockiego, dymów 1,5.

- Radohość Wielka, z części Jey mści P. Sieniuciney, dymów 4,5; z teyże wsi z części Jm. P. Hrohowskiego, dymów 2.
- Rochmanow miasteczko do Nowego Wiśniowca, in possessione Jey m. Paniey Błędowskiej, includując domy żydowskie, // dymów 24.
- Rzesniowka wieś do Tarnopola, pusta.
- Radohość Mnieysza do Ostroga wieś, in possessione Jm. P. Gradowskiego, dymów 3.
- Radzywiłow miasto, in possessione Jm. P. Kruszyńskiego, dymów 31,5.
- Rutka wieś, in possessione Jey mści P. Korczakowskiej, z puł dymu.
- Slachcince wieś do Zbaraża, in possessione Ich m. P. P. Bukowskich, dymów 2.
- Siekierzynce wieś do Ostroga, in possessione Jm. P. Brodowskiego, dymów 1,5.
- Szepetyn miasteczko do Dubna, Szuczyńskiego, dymów 5.
- Sniszyuwka³³ wieś do Starego Wiśniowca, in possessione Jm. P. Olszowskiego, dym 1.
- Sudyłkow miasteczko, in possessione Jey m. P. starościney sądeckiej, dymów 53,5.
- Surasz Ich mści O. O. Jezuitów collegium Ostrogskiego y wsi do niego należące zonki, Chodaki, Turowie, Teleruwka, Onuszkowce, część w Nowohorodyszczach, dymów 24.
- Stożek wieś, haereditatis Xięcia Jm. P. woiewody bełzkiego, dymów 5.
- Satki wieś, possessionis Jm. P. Wkryńskiego, dymów 3,5.
- Stepanowka wieś, in possessione Jm. P. Kaznowskiego, dym 1.
- Soszysce wieś do Rochmanowa, in possessione Jm. P. Dołżkowicza, dym 1.
- Studzianka wieś do Dubna, z dymów 10.
- Sieniuwka wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Bienieckiego, dymów 2.
- Sapanowczyk wieś, haereditatis et possessionis Jm. P. Odyńca Sokołowskiego, dymów 2.
- Sudobycz wieś do Dubna, in possessione Jm. P. Ruszczyca, dymów 12.
- Sławutyn miasteczko y wsi, do niego należące, haereditatis, do Zaslawia, in possessione Jm. P. Komorowskiego, includując wsi Minkowce, Baczmanuwkę, dymów 12,5.
- Szelwow, Zapadynce^{33a}, Gnoynica Mała wsi do Zaslawia, in possessione // Im. P. Chołoiwskiego, dymów 13,5.
- Szymanuwka wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Piotrowskiego, dymów 1,5.
- Stokwa y Komorowka, haereditatis et possessionis Jm. P. podstolego³⁴, dymów 4,5.
- Suska wieś do Łabunia, in possessione Jm. P. Czernego, dym 1.
- Sapanow y Podliscie wsi iuris regii do starostwa Krzemienieckiego, dymów 3.
- Siwki wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Timińskiego, dym 1.
- Suszno wieś do Zaslawia, possessionis Jm. P. Stecińskiego, dymów 3.
- Stechniowce wieś do Zbaraża, in possessione Jm. P. Tchorzewskiego, dymów 2.
- Szumsk miasteczko, haereditatis Jm. P. Stanisława Małyńskiego, includując domy żydowskie y czeladź dworską, także wsi Bołożuwkę y Załuże, dymów 28,5.
- Sulżynce miasteczko do Zaslawia, prócz dymów tatarskich, tam mieszkających, dymów 2,5.

- Sawczyce wieś do Kozina, in possessione Jm. P. Witosławskiego, dymów 2.
 Siostrzatyn wieś do Lesniowa, in possessione Jey m. P. Wyżyckiey, chorążyney kiiowskiey, dymów 23,5.
 Szczurowce wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Dawgerta, czesnika czernihowskiego, dymów 1,5.
 Sosnuwka wieś, in possessione Jm. P. Sebastianowicza, dym 1.
 Szebetuwka³⁵ miasteczko, Jm. P. Kruszyńskiego, libertowana.
 Semenow wieś, possessione Jm. P. Szereskiego, dym 1.
 Serecynce wieś, possessionis Jm. P. Pogroszewskiego, dym 1.
 Tyszewicze wieś, in possessione Ich m. P. P. Tyszkiewiczów, dymów 3.
 Turya wieś, in possessione Jm. P. Łackiego, puł dymu.
 Tesłuhuw y Piszczanka wsi, haereditatis et possessionis Jey m. P. Żurawnickiey, miecznikowey parnawskiey, dymów 26.
 Tyławka wieś do Białey Krynicy, in possessione Jm. P. Osławskiego, // dymów 2.
 Teleżynce wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Wkryńskiego, dymów 10,5.
 Tarasy³⁶ wieś do Andrzeiowa, in possessione Jm. P. [Zygmunta] Szpota, dymów 5.
 Tytylkowce wieś iurius regii, in possessione Jm. P. Gutowskiego, dymów 2.
 Willa wieś iuris regii, in possessione Jm. P. Franciszka Zbrożka y Maniuw wieś do Starego Wiśniowca, in possessione tegoż J. Mści, dymów 3,5.
 Wiśniowiec Stary miasteczko Xięcia J. mści Pana woiewody bełzkiego, dymów 7,5.
 Wiśniowiec Nowy miasteczko, in possessione Jm. P. [Ludwika] Lisickiego, miecznika lwowskiego, dymów 27,5; z tegoż miasteczka z domów żydowskich, dymów 5.
 Vhorsko wieś do Białey Krynice, dymów 3.
 Waczuw wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Głogowskiego, dymów 1,5.
 Willa, Juszkowce, Zahorce y Borowica Mała, wsi do Ostroga, in possessione Jm. P. Jerzego Konstantego Kamińskiego, miecznika sanockiego, dymów 11,5.
 Waśkowce wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Ziniewicza y Jm. P. Dąbrowskiego, dymów 7.
 Wirzbowiec wieś do Zaslawia, in possessione Jm. P. Pogorskiego, dym 1.
 Wołkowyie wieś, z części Jm. P. Kulikowskiego, puł dyma.
 Vsteczko y Ostrowiec wsi do Andrzeiowa, in possessione O. O. Bazylianów manastera poczaiowskiego, dymów 9,5.
 Werba y połowice Stołpca, haereditatis Jm. P. Malińskiego, dymów 4.
 Wyszgrodek miasteczko wielmożnego Jm. P. [Jana] Wielopolskiego, kanclerza koronnego (!).
 W Lesniowie pod klasztorem O. O. Bernardynów lesniowskich, dymów 5.
 Zahusze³⁷, Panasuwka, Seretec, Niskowce wsi, do Zbaraża należące, dymów 25,5.
 Zarudce wieś do Tarnopola, in possessione Jm. P. Głuchowskiego, dymów 1,5.
 Załuże wieś, z części Jm. X. Jełowickiego, dymów 3; z teyże wsi z części Jm. P. Kopystyńskiego, dymów 2; z teyże wsi z części Jm. P. koniuszyney koronney, dymów 1,5.

Zahayce wieś, haereditatis Jm. P. Jarmolińskiego, z części Jey (!) mści, includuiąc wieś Horbowce, Nowy Staw, dymów 5,5; z teyże wsi z części, pod manastyrem będącey, z dymów 4,5; z teyże wsi z części Jey m. P. Łaganowskiey, z puł dymu.

Zwiniacza wieś, połowica do Nowego Wiśniowca, in possessione Jm. P. Sękowskiego, dymów 4,5.

Zalisce wieś, do Białey Krynice, in possessione Jm. P. Lisieckiego, dymów 2,5.

Zubowa wieś do Zasławia, in possessione Jey mści Paniey Zubowey, dymów 3.

Zasław miasto Stare, haereditatis xiężney Jey mści P. koniuszyney koronney, includuiąc domy żydowskie na Starym i Nowym Zasławiu, w nim domy służałych ludzi, dymów 97.

Zasław miasto Nowe, haereditatis teyże Jey mści, includuiąc domy hayduckie, kozackie y ludzi służałych, dymów 109.

Zabokrzyki wieś, z części Jm. P. Danileckiego dymów 2; z części Jm. P. Żabo (!), cześnika mścislawskiego, includuiąc y sztenhentes (?), dymów 4,5; z części Pastkiewiczowey, dymów 1,5; w teyże wsi z części Jm. P. Jana Zuba, dymów 4,5.

Zołoby wieś iuris regii do starostwa Krzemienieckiego, dymów 10.

Zołutki³⁸, Siachrow, Rohowicze wsi do Łabunia, in possessione Jm. P. Stockiego, dymów 26.

Z dworu przedtym Jm. P. Pawła Leśnickiego, a teraz z części Łaurynowego, z puł dymu.

Zalisce wieś do Nowego Wieśniowca, in possessione Jm. P. Zygmunta Szpota, dymów 11; z teyże wsi z części Jey mści P. Nieborowskiey, dym 1.

Z pode dworu Jm. P. Gutowskiego, w Krzemieńcu będącego, z dymu 1.

Z Dworca wsi iuris regii do starostwa Krzemienieckiego należącey, in possessione Jm. P. Zabłockiego, // pisarza grodzkiego krzemienieckiego, z puł dymu.

Zołobki wieś do Rochmanowa, in possessione Jm. P. Woyciecha Raciborowskiego, includuiąc y części Jey mści P. Rokickiey, z dymów 2,5.

³⁹-Żukwin y Diahałowka³⁹, in possessione Jm. P. Radlińskiego, łowczego łukowskiego, dymów 5.

Żabokryki, część Jm. P. Żabokrzyckiego, podczaszego wilkomiskiego, puł dymu.

V tey oblaty perceptarza podpis ręki w te słowa: Woyciech Raciborowski, m. pp.

ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 233, с. 91–109. Оригінал.

¹-¹ впис списку надходжень ² особисто ³-³ для впису ⁴-⁴ дня 18 квітня 1684 р. у звиклому місці ⁵-⁵ одностайно (буквально — при тому, що ніхто не перечив) ⁶-⁶ за наміром ⁷-⁷ від першого липня ⁸-⁸ в кінці серпня ⁹ збору ¹⁰-¹⁰ за абеткою ¹¹-¹¹ власности (спадкового, дідичного володіння) ¹²-¹² кн. Михайла Єжи Чарторийського ¹³-¹³ у тимчасовому володінні ¹⁴ включаючи ¹⁵-¹⁵ вів облік доходів ¹⁶-¹⁶ кн. Костянтина Вишневецького ¹⁷-¹⁷ потрібно in possessione ¹⁸ заприсяжено, що це село пусте, подимне нема з кого брати ¹⁹ Поселення з такою назвою в інших джерелах не трапляється. Чи не йдеться тут про Тернопіль, неодноразово згадуваний далі? ²⁰ заприсяжено ²¹ йдеться про езуїтську колегію ²²-²² права Королівства ²³-²³ кн. Михайла Францішека Чарторийського ²⁴-²⁴ з частин ²⁵ загал ²⁶ цілком ^{26а} потрібно Kudlaiuwka ²⁶⁶-²⁶⁶ вдова Олександра Михайла Лю-

бомирського, який займав уряд конюшого коронного у 1645—1658 рр. ^{27- -27} Станіслава Яна Яблоновського ^{28- -28} Войцеха Станіслава Чермінського ^{29- -29} Войцеха Семенського ^{30- -30} Героніма Олександра Боженця Словицького ³¹ 1629 р., за Олексієм Барановичем, Оборонці ³² Bukowsach ³³ Snihyrowka ^{33a} має бути Zawadyńce ^{34- -34} волинського Михайла Станіслава Жолкевського ³⁵ Szepetowka ³⁶ Taraż ³⁷ Zahorze ³⁸ Żołudki ³⁹ не вдалося встановити, де ці села містилися

б) виявлені в інших рукописних зібраннях

№ 1

1682 р., листопада 6. Луцьк. Квит Михайла Гулевича та Олександра Ступницького, поборців шестикратного подимного в Луцькому повіті, про одержання ними цього податку зі сіл Олексинців та Зожева, маєтностей володимирського старости Стефана Загоровського,— з половини кількості димів, виявлених у них під час люстрації димів, яка була проведена за ухвалою сеймику Волинського воєводства від 19 лютого 1682 р.

My, niżej na podpisach mianowani poborcy sześciorga podymnego powiatu Łuckiego, ¹laudo publico⁻¹ w Łucku na seymiku anno 1682 die 19 february obrani, wiadomo czyniemy, iż za attestacją² Ich mościów lustratorów ze wsi Olexińca³, maiętności wielmożnego J^o mci Pana Stephana na Malowie y Łukowie Zahorowskiego, starosty włodzimirskiego, z dymów dwudziestu chłopskich, z czeladzi dworney trzech, ze wsi Olexińca⁴ tegoż J^o mci z dymów dziewięciu y czeladzi dworney trzech, ze wsi Zożowa szesnastu, ⁵in numero⁻⁵ tedy z tych wsi trzech dymów tak chłopskich, iako y czeladzi dworney ⁶pięćdziesiąt pięć⁻⁶, ⁷per medium⁻⁷ złotych siedemdziesiąt y sześć, groszy piętnaście odebraliśmy, z których odebrania kwituiemy y na to przy pieczęciach podpisujemy. Datt. w Łucku roku 1682 d[ie] 6 ta 9bris⁸.

Печатка

Hulewicz Michał, poborca w[oiewódstwa] W[ołyńskiego], powiatu Łuckiego
Alexander ze Stupnice, poborca w. W., powiatu Łuckiego

ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Осcolінські), оп. 1, спр. 6748, арк. 5. Оригінал.

^{1- -1} публічною ухвалою ² розпорядженням ³ ідеться про Олексинець Малий ⁴ ідеться про Олексинець Великий ^{5- -5} разом, сумарно ^{6- -6} насправді 51 ^{7- -7} з половини ⁸ по-
wembris

№ 2

1682 р., листопада 10. Луцьк. Квит Михайла Гулевича та Олександра Ступницького, поборців шестикратного подимного в Луцькому повіті, про одержання ними цього податку зі села Лукова, частини сіл Суська і Навоза, маєтностей володимирського старости Стефана Загоровського,— з половини кількості димів, виявлених у них під час люстрації димів, яка була проведена за ухвалою сеймику Волинського воєводства від 19 лютого 1682 р.

My, niżej na podpisach mianowani poborcy sześciorga podymnego powiatu Łuckiego, laudo publico w Łucku na seymiku anno 1682 die 19 feb-

ruary obrani, wiadomo czyniemy, iż za attestatią Ich mościów P. P. lustructorów z maiętności dziedzicznej wielmożnego J^o mci Pana Stephana Zahorowskiego, starosty włodzimirskiego, to iest ze wsi Łukowa z dymów 12, ze wsi Suska części tegoż J^o m. z dymów dwudziestu iednego, ze wsi Nawoza części tegoż J^o m., z dymów 26, in numero tedy z dymów wszystkich, w tych wsiach będących pięciudziesiąt dziewięciu, per medium złotych ośmdziesiąt y ośm y groszy piętnaście odebraliśmy, z których wybrania kwituiemy y na to przy pieczęciach podpisuiemy. Datt. w Łucku roku 1682 die 10 ma 9bris.

Печатка

Hulewicz Michał, poborca w. W., powiatu Łuckiego

Alexander ze Stupnice, poborca w. W., powiatu Łuckiego

ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 6748, арк. 5. Оригінал.

№ 3

1682 р., листопада 25. Луцьк. Квит Михайла Гулевича та Олександра Ступницького, поборців шестикратного подимного в Луцькому повіті, про одержання ними цього податку зі сіл Радомишля, Сухої Волі і Юшківців, маєтностей володимирського старости Стефана Загоровського,— з половини кількості димів, виявлених у них під час люстрації димів, яка була проведена за ухвалою сеймику Волинського воєводства від 19 лютого 1682 р.

My, niżej na podpisach mianowani poborcy sześciorga podymnego powiatu Łuckiego, laudo publico w Łucku na seymiku anno 1682 d. 19 febr[uary] obrani, wiadomo czyniemy, iż za attestatią Ich m[ościów] P. P. lustructorów ze wsi Radomysza Jaśnie wielmożnego J^o m. Pana Stephana na Malowie y Łukowie Zahorowskiego, starosty włodzimirskiego, z dymów 99, ze wsi zaś Suchey Woli z dymów 20, ze wsi Juszkwiec z dymów 5, in numero tedy z dymów, w tych wsiach wyszey mianowanych będących, sto dwudziestu y czterech, per medium złotych sto ośmdziesiąt y sześć odebraliśmy, z których odebrania kwituiemy, y na to przy pieczęciach rękami naszymi podpisuiemy. Datt. w Łucku roku 1682 d. 25 9bris.

Печатка

Hulewicz Michał, poborca powiatu Łuckiego¹

ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 6748, арк. 4 зв. Оригінал.

¹ підпису О. Ступницького немає

№ 4

1683 р., липня 14. Луцьк. Декрет Волинського скарбового суду, створеного за ухвалою луцького сеймику 20 травня 1683 р., за скаргою поборці Даниїля Станіслава Боженця Єлавицького про несплату шляхтою заборгованих сум при зборі шестикратного подимного у Кременецькому повіті

¹Публікация ба[ни]ц[ии]¹ вечноє од Е^o мл. П. Даниїля Станіслава Боженця Еловицког(о) на Их мл. ПП. обывателях воєводства Волинског(о), поветѣ Кременецкого з простог(о) рєєстрѣ

Рокѣ тысяча шестъсот осмъдесят третего мѣца июля чотырнадцетого дня

Перед сѣд нинешнии трибуналскии скарбовыи воеводства Волынского(о), ²-пер лавдум публикѣм² дня двадцатог(о) // маа в рокѣ, вышѣ на акте менованым, ³-в Луцкѣ³ на семику релационис одправѣючим, ѣхваленыи и до сѣженя справ скарбовых постановленыи, гдѣ przypadku справа z rejestru delat⁴, niżej mianowanych, za przywołaniem woźnego g[e]n[er]ała szlachetnego Andrzeia Kudromskiego między in[sty]g[at]o[rem]⁵ sądów skarbowych województwa Wołyńskiego y iego delatorem⁶ vrodzonym Jm. Panem Danielem Stanisławem Bożencem Jełowickim, exactorem⁷ województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego, powodem, a różnemi Ich m. Pany obywatelami województwa Wołyńskiego tegoż powiatu Krzemienieckiego, w delacie, niżej wpisanej, mianowanemi, pozwanemi za delatą, od powoda przeciwno pozwanym, v sądu produkowaną y na piśmie podaną, tedy, postanowiwszy się v sądu niniejszego, powód sam oczewisto pozwanym, iż się za przywołaniem woźnego, wysz mianowanego, do prawa nie stanowili y wiadomości żadney o niestaniu swoim sądowi niniejszemu y stronie powodowej nie dali, onych iako niestałych y prawa pospolitego nieposłusznych z dopuszczenia sądowego na upad w zysku rzeczy, w delacie, niżej inserowanej, mianowicie wyrażoney, y w winie wieczney banitiei za przydaniem woźnego do publikatiei y odesłaniem tey sprawy na executiā⁸, z wolnym iednak tey sprawy y wzdania iey do zwykłej godziny aresztem wzdal na wyrzeczoną delatę, tak się w sobie mająca:

Regestr retent sześciioroga podymnego od iaśnie oświeconych, iaśnie wielmożnych, wielmożnych, Ich mościów Panów obywatelów województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego z miast, miasteczek y wsiów według lustratiei Ich mościów Panów lustratorów y kwitów Ich mościów Panów poborców, przede mną będących, na seymiku w Łucku ⁹-anno millesimo sexcentesimo // octuagesimo secundi die decima sexta decembris⁻⁹ vchwalonego, dotychczas nie wypłaconego y mnie do tego podatku, Daniela Stanisława Bożenca Jełowickiego, obranego.

In[sty]g[at]o[r] y Je^o mość Pan exactor województwa Wołyńskiego, powiatu Krzemienieckiego przeciwko dworowi Je^o mści Pana Sulatyckiego, z dymu iednego*.

Tenże przeciwko dwórkowi Je^o mści Pana Zadziarskiego, z dymu 1.

Tenże przeciwko Plebanowszczyźnie w tymże Krzemieńcu nazwaney, z dymów 6.

Tenże przeciwko dworowi Je^o mści Pana Bieleckiego, z dymu 1.

Tenże przeciwko dworowi Je^o mści Pana Porulskiego, z dymu 1.

Tenże przeciwko dworowi Je^o mści Pana Łaszczы, z dymu 1.

Tenże przeciwko gospodarzowi, w kancellariey będącemu, z dymu 1.

Tenże przeciwko dworu Je^o mści Pana Gutowskiego, z dymu 1.

Tenże przeciwko Je^o mści Jarmolińskiemu, z dymów 5.

Tenże przeciwko Je^o mści Panu Samulowi Hulanickiemu ze wsi Zahaiec, z dymów 4.

Tenże przeciwko teyże części possessorowi, pusta.

Tenże przeciwko dziedzicowi y possessorowi wsi Pisarowski, pusta.

* Далі кількість димів наводимо цифрами.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Rudki, pusta.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wyszczych Dederka 1, z dymu 1, excepto Panów Dederkałów Alexandrum et Constantinum.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Sadek, z dymów 6.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom Choroszowa, z dymów 10.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kaletyniec y Szymkowiec, z dymów 36.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Za łuża, z dymu 1.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Suszna (?), z dymów 13, // czeladzi dworskich 2.

Tenże przeciwko miastu Zasławiu od hayduków, worotnych y innych, z dymów 163.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Michra (Michła; тут і далі у круглих дужках — правильні назви поселень), od czeladzi dworskich 2.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Suszek y Radoszowki, z dymów 2.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Tryputni, pusta.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Sudiłkowa, od czeladzi dworskiej y zamkowej 8.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Tayzek (Taszek) y Cwitoch, pusta.

Tenże przeciwko Je^o mści Panu Czechowskiemu części wsi Baczmanowki, z dymów 3.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Rohowicz, z dymów 8.

Tenże przeciwko miastu Staremu Połonnemu, z dymów 200, pacholckich domów 36.

Tenże przeciwko miastu Nowemu Połonnemu przeciwko (!) hoholczykom, z dymów 60, z dymów pacholckich 16.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Horoszek, z dymów 7.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Tyranowki, z dymów 3, z Kozaków 10.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Nowosielicy (Nowosiołek) y Dercom (Dertkom), z dymów 3, z domu Kozaka 1.

Tenże przeciwko wsi Brażyncom, od Kozaków 3.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsiów Derewicz, Boruszkowej y Hlezney, puste.

Tenże przeciwko miastu Lubaru od Kozaków, Wołochów, hayduków, z dymów 155.

Tenże przeciwko Kozakom, Wołochom y haydukom, na przedmieściach, w tymże Lubarze będących, z dymów 11.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Moskalowki, z dymów 4, Kozackich 2.

Tenże przeciwko wsi Kustynom (Kustowcom), z dymów 7, z Kozackich // domów 2.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsiów Onaszkwiec (Onackowiec), Chrabużnia (Hrobuzney), Bielecku (Bielecka), Hołubczu (Hołubcza), Żytyńcu (Żytyniec), puste.

Tenże przeciwko miastu Łabuniu, od Kozaków y pacholcków Starego y Nowego miasta tegoż Łabunia, na przedmieściach mieszkających, z dymów 167.

- Tenże przeciwko wsi Kochanowce, od Kozaków 4.
 Tenże przeciwko wsi Tytkowcom (Tytelkowiec), od Kozaków 5.
 Tenże przeciwko wsi Kisielów, od Kozaka 1.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom Nowosielicy, od pasiecznika 1.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Suszek, z dymów 2.
 Tenże przeciwko miastu Konstantynowu, od Kozaków 98, hayduków 18, od poddanych Ich mściów Oyców Dominikanów 10.
 Tenże przeciwko przedmieściu beresteckiemu, nazwanemu Leszniowskie, z dymów 9.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Słoniowa, z dymów 7.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wolicy, z dymu 1.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Ostrowa, z dymów 15.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Plaszowa, z dymów 8.
 Tenże przeciwko miastu Leszniowu, pod klasztorem Oyców Bernardynów leszniowskich, z dymów 9.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Baraniey, z dymów 4, czeladnika dworskiego 1.
 Tenże przeciwko części wsi Żabokrzyk Je^o mści Pana Pawła Zuba, z dymu 1.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Skowrodek, z dymów 24, czeladzi dworskich 4.
 Tenże przeciwko miastu Krasilowu od Kozaków y ludzi służyłych, z dymów 30.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Bazaliy, od slobodzian nowo // osiadłych, z dymów 13.
 Wsiom, do niego należącym, puste.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Pieńkowiec, z dymu 1.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsiów Mowczynów (Mowczanów), Wolicy Wielkiej, Szowkodubow (Sorokodubów), Lutrowicy (Lutrowki) y innym, puste.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsiów Wielawy, Rabiowiec, Kuryłów (Kuryłowki), Korostowey, puste.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Berestowca, z dymów 7.
 Tenże przeciwko wsi Łosiatyna części Jey mści Paniey Duckiey, z dymów 7.
 Tenże przeciwko części wsi Łosiatyna Je^o mści Pana Obodzińskiego, z dymu 1.
 Tenże przeciwko części Je^o mści Pana Garbowskiego we wsi Łosiatynie, z dymów 4.
 Tenże przeciwko części Je^o mści Pana Isernickiego teyże wsi Łosiatyna, z dymów 3.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Chotowicy, z dymów 9, czeladzi dworskich 2.
 Tenże przeciwko części wsi Zaleszec (Zalesiec) Je^o mści Pana Golańskiego, z dymów 2.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Rydomla, z dymów 82, czeladzi folwarkowych 2, pachółków zamkowych 8.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Popowiec, possessione Je^o mści Pana Izky, z dymów 2.
 Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Panasowki, z dymów 20.

- Tenże przeciwko wsi Niżkowiec, z dymów 5.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Seretcy (Seretec), z dymów 8.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Podberezec (Podberesia), z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Mszaniec, z dymów 10.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wertelki, z dymów 5.
- Tenże przeciwko dziedzicom y // possessorom wsi Czernihowa, z dymów 21, czeladzi dworskiej 4.
- Tenże przeciwko wsi H(ł)adek, z dymów 6, czeladzi dworskiej 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Jankowiec, z dymów 10.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Dubowiec (Zubowiec?), z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Bereźnicy, pusta.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Milna czworga, z dymów w tych wsiach 37.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Olexińca, z dymów 66, od ludzi służących, żołnierzy y draganów 15.
- Tenże przeciwko wsi Olexińca pod tymże miastem, z dymów 11.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Iwania, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Baszuków, z dymów 10.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Demitrowki (Dmitrowki), z dymów 3.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Roiowki, z dymów 5.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Witkowki (Witkowiczów), z dymów 9.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Hruzki, z dymów 8.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Swiniuch, z dymów 12.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wiazowa (Wiazowca), z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Korszyłowki, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Szumał (Czumał), z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Opryłowka (Opryłowiec), z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Hryszkowiec (Hryckowiec), z dymów 3, czeladnika dworskiego.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Łopuszna (Łopuszney) Je^o mści Pana Ostrowskiego, z dymów 2, czeladzi dworskich 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Czayczyniec, // z dymów 5.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Sniehirowki, z dymów 6.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Bereżan, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsiów Borsukowiec, Napadowki, Jabłwiec (Juskowiec), Koszkowiec, puste.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Krzywczych (Krzywczyk), z dymów 6.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Borszczuwki, z dymów 2.
- Tenże przeciwko teyże wsi części Borszczuwki Je^o mści Pana Jerzego Bieleckiego, z dymu 1.

- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Podhaiec, pusta.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Nuryłowa, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kaszyniec (Kaszczyniec), z dymów 5, czeladnika dworskiego 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom części Je^o mści Pana Kotowskiego, z dymów 2.
- Tenże przeciwko części Je^o mści Pana Tolsteckiego, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Siwek, z dymów 12.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Bobczyniec (Bybczyniec), z dymów 15.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Pokoszczowki, z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Czyżowki, z dymów 26.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Pilków (?), pusta.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Suturowiec (Szczurowiec?), z dymów 3.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Sosnowki, z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Hulowiec, z dymów 12.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Tychomla, z dymów 12.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Mikłasz, z dymów 7.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom miasta Lachowiec od czeladzi zamkowej 8, // pod Ich mści Oycami Dominikanami s tegoż miasta, z dymów 4.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Żemelincem, z dymów 13.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wariwodki, z dymów 3 y inny wsi puste.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Krasowki (?), z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Nurkowiec, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Kułaków (Kułakowa), z dymów 5.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Borysowa, z dymów 28.
- Tenże przeciwko wsi Iłaszowki, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Juszkowiec, z dymów 6, czeladzi dworskich 4.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wiliey, z dymu 1, czeladnika dworskiego 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom miasteczka Pereniatyna, z dymów 52, czeladzi dworskich 2.
- Tenże przeciwko tamże części Pereniatyna, z dymów 46, czeladzi dworskich 4.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Zahorec, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom Borowicy Małej, z dymów 5.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Dołotom (Dołotczom), z dymów 6, czeladzi dworskich 4.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Korpiłowki, z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Brykowa, z dymów 4.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Dworca, z dymów 3.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Zagrodzia, z dymu 1.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Korchowa (Korzowa), z dymów 2.
- Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Lesznia, z dymów 9.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Studzianki, z dymów 20.

Tenże przeciwko miasteczku Ptyczy, z dymów 2 Pana wójtya dubieńskiego.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Michnowiec, pusta.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Wołkowiec, z dymu 1.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Szlachciniec, z dymów 7.

Tenże przeciwko dziedzicom y possessorom wsi Stehnikowiec, z dymów 4.

Ktorego wzdania iż pozwani, będąc o godziny zwykłej aresztowey do aresztu tey sprawy przez woźnego, wysz mianowanego, przywoływani, nie aresztowali, aresztować y usprawiedliwić się nie chcieli a przerzeczony powód na nich iako niestałych y prawa pospolitego nie posłusznych, dalszego w tey sprawie postępkę prawnego prosił y domawiał się, przeto sąd niniejszy główny skarbcowy województwa Wołyńskiego za niestaniem pomienionych pozwanych a za domowieniem się y prawnemi postępkami strony powodowey, przychilając się w tym do prawa pospolitego y wzdania teyże sprawy postępkę prawnym w sposób zysku summy pieniędżne, przez pomienionych pozwanych zatrzymane od nich z dóbr pomienionych, w delacie, wyżey inserowaney, mianowanych, za wysz rzeczony podatek do skarbu Rzeczypospolitey od każdego z nich przychodzące, powodowi teraznieyszemu iako poborcy tego podatku płacić należące a dotąd nie oddane, z troiakim onych zaplaceniem powodowi na tychże pozwanych y wszelakich dobrach ich leżących, ruchomych y summach pieniężnych wskazanych przysądza y nakazuie, aby ciż pomienieni pozwani tę sume, od nich do skarbu Rzeczypospolitey należące, ¹⁰-in tripio cum poenis⁻¹⁰ temuż powodowi ¹¹-in instante⁻¹¹ oddali y zapłacili atque¹² pod winą wieczney banitiei, którą usprawiedliwieniu się przez wysz rzeczonych pozwanych y niedość uczynieniu temu dekretowi sąd niniejszy na tychże pozwanych zaraz wskazuie // y woźnego sądowego wysz rzeczonego szlachetnego Andrzeia Kudromskiego do obwołania y publikowania na pomienionych pozwanych tey winy wieczney banitiei przydaie y onę exnunc¹³ publikować nakazuie. A iż przerzeczeni pozwani, sprzeciwiając się temu dekretowi, sum wysz mianowanych, od nich do skarbu Rzeczypospolitey należących, in triplo cum paenis powodowi nie oddali y nie zapłacili, tedy woźny wysz rzeczony, na to do sądu przydany, czyni go dosiść woli y roskazaniu sądowemu, z powinności vrzędu swego woźnowskiego tę winę wieczney banitiei na pomienionych pozwanych tu w zamku łuckim w izbie sądowey ¹⁴-in praesentia iudicii⁻¹⁴ y innych wielu ludzi zacnych Ich mściów Panów obywatelów województwa Wołyńskiego, spraw swoich v sądu pilnujących, głosem wyniosłym obwołał y publikował, przywodząc to wszystkim do wiadomości, aby z przerzeczonymi pozwanymi żadnego spółku ani obcowania nie mieli, rady y pomocy onym ni w czym nie dodawali, w domach y majątnościach swoich onych nie przechowowali, ale się z nimi iako banitami wiecznemi y prawem przekonanemi we wszystkim według srogości prawney pod winami, w prawie o tym opisanemi, zachowali. O czym mianowany woźny, iż tę winę wieczney banitiei na pomienionych pozwanych obwołał y publikował, oczewiście przed sądem niniejszym stanowszy, relatią swoię o tym uczynił y zeznał. A po obwołaniu y publikowaniu na pozwanych tey winy wieczney banitiei sąd niniejszy tę sprawę z nimi na mocną, skuteczną y nieodwołoczną na dobrach przerzeczonych // pozwanych wszelakich leżących, ruchomych y summach pieniężnych executią do sądu y urzędu wszelakiego, dobrom pozwanych

należnego, odsyła. Któryże to sąd y vrząd wszelaki dobrom pomienionych pozwanych wszelakich należny, odprawę skuteczną mocną y nieodwłoczną executią na dobrach pozwanych wszelakich leżących, ruchomych y summach pieniężnych za requirowaniem¹⁵ strony powodowey y skazaniem tego dekretu terażniejszego wczynić y odprawić y z powinności wrzędu swego pod winami, w prawie o tym opisanemi, powinien będzie.

Што все для памяти до книг нинешних ест записано.

ЦДІА України в Києві, ф. 19, оп. 1, спр. 2, арк. 21 зв.—26 зв. Оригінал.

^{1- -1} оголошення про вигнання (з країни за несплату податку) ^{2- -2} публічною ухвалою ^{3- -3} цей фрагмент має бути після реляционис ⁴ скарг, оскаржень ⁵ звинувачувачем ⁶ скаржником ⁷ поборцею ⁸ виконання ^{9- -9} року Божого 1682 дня 16 грудня ^{10- -10} в потрійному розмірі зі штрафами ^{11- -11} негайно, невідкладно ¹² та ¹³ зараз же ^{14- -14} у присутності суду ¹⁵ наполяганням

№ 5

1683 р., серпня 8. Луцьк. Лист Михайла Гулевича до [Стефана] Загорвського, володимирського старости, про підсумки люстрації димів і витрат надходжень від шестикратного подимного на військові потреби (за вписом з оригіналу у луцьку гродську книгу 11 серпня 1683 р.)

Облата¹ листъ, от его мл. Пана Михала Гълевича до его мл. Пана старосты володымерского писаного

Рокъ тысяча шестъсотъ осмъдесят третего мѣца августа одынадцатого дня

На ўрядѣ к[р]одском] в замкѣ Его Кр. Мл. лѣцком передо мною, Теодором Верещакою, бѣркграбим замкѣ лѣцкого, и книгами нынешними к[р]одскими] лѣцкими, comparens p[erso]n[a]l[ite]r, vrodzony Pan Konstanty Stroiowski, s[л]уга vrodzonego Jm. Pana Dimitra na Żabokrzykach Żabokrzyckiego, podczaszego wilkomirskiego, rotmistrza J^o Kr. M., imieniem tegoż Pana swego dla wpisania do xiąg niniejszych grodzkich łuckich подаѣ list ^{2-per} oblatam⁻² od Jm. Pana Michała Hulewicza bez pieczęci do wielmożnego Jm. Pana Zahorowskiego, starosty włodziimerskiego, pisany. O czym tenże list szerzey a dostateczniey w sobie obmawia y temi iest inserowany słowy:

Wielmożny Mci Panie starosto włodziimerski, mój wielce mści Panie bracie. Już to kilkakroć piszę do W. mm. Pana, że ta exactia³ sześciorga podymnego nie może sufficere⁴ przeszłym assignatiom⁵ a W. mm. P. ieszcze na chorągiew Jm. Pana podczaszego wilkomirskiego, do nas na tę exactią wydał. Iako tedy iuż odebrałem od Ich m. Panów lustratorów lustratią dymów, tak, zaraz zcomputowawszy⁶, W. m. Panu ^{7-propter} informatiorem⁻⁷ donoszę: summa dymów do contributiew⁸ należących ⁹⁻ⁱⁿ numero⁻⁹ dwadzieścia tyциący y siedm osiemset siedmdziesiąt cztery y puł, conflagrat¹⁰ dymów osmset sześć, gradobici dymów sześćset dziewiędziesiąt pięć y puł, ma; tedy w skarb wnieść summy złot[y]ch] czterdzieści tysięcy y siedem osmset iedyнаście, groszy dwadzieścia puł trzecia. Chorągwiom na dziewięć assignaty a na iednę Jm. Pana woyskiego włodziimerskiego wydaliśmy złot[y]ch] numer czterdzieści tysięcy y trzy y sześćset czterdzieści trzy y groszy

pięć. Aleśmy musieli, terażnieyszey exactiey dopłacaiać, assignatiey do summy wysz specyfikowaney złot[y]ch tysiąca ósmiuset trzydziestu iednego, groszy puł dwanasta dołożyć, żebyśmy ich iuż nie trzymali. Co donoszę do wiadomości W. m. Panu raz ieszcze. Tedy W. m. Pan teraz porozumieć, iakową trudność y terażnieyshey exactiey, kiedy to rzadko który kwit do nas wchodzi bez iuramentu¹¹ conflagrat, gradobici a niemniey odeyścia chłopów. Oddawszy się // zatym W. mm. Pana łasce, zostawam W. mm. Pana życzliwym bratem y sługą powolnym. Z Łucka dnia ósmego augusti a^o millesimo sexcentesimo octuaqesimo tertio.

У тор(о) листѣ подпис рѣки в тыѣ слова: Hulewicz Michał. A intitulationia¹² tego listu na tyle napisana, tak się w sobie ma: Wielmożnemu a mnie wielce młś. Panu y bratu J. mci Panu Zahorowskiemu, staroście włodziwskiemu etc., memu mści Panu oddać.

Которыи же то листѣ за поданѣм пер облатам вышѣ менованое особы подавайасеу, за моим ѣрадовым принатѣм ѣвесѣ з початку ажѣ до конца ¹³-де вербо адѣ вербѣм⁻¹³ такѣ, iako се в себе писаныи, так до книг нынѣшныхъ кгр[одских] лѣцких естѣ ѣписаныи. М. рр.

ЦДДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 381, арк. 806—806 зв. Оригінал. На марґінесі першої сторінки документа рукою канцеляриста: Correctum et reserpi. Після цього також власноручно: Konstanty Stroiuowsky.

¹ впис ²⁻² для впису ³ збір ⁴ відповідати ⁵ розпорядженням ⁶ зсумувавши ⁷⁻⁷ за інформацією ⁸ отримання податку ⁹⁻⁹ разом, сумарно ¹⁰ знищених пожежами ¹¹ присяги (щодо) ¹² заголовок ¹³⁻¹³ від слова до слова

№ 6

1684 р., серпня 29. Кременець. Квит Войцеха Раціборовського, поборці Кременецького повіту, за призначенням ухвалою сеймику 19 квітня 1684 р., про те, що він одержав другу, липневу, рату п'ятикратного подимного з м. Ляхівців і дідично належних до нього сіл на підставі квіту свого попередника у збиранні цього податку Олександра Глінки Вольського

Wiadomo czynię tym kwitem moim, isz ia na sejmiku, w Łucku d[ie] 19 aprilis w roku terażnieyszym 1684 zacentym y zgodnie skończonym, będąc obrany poborcą w powiecie Krzemien[ieckim] do wybierania exakcyiey pięnciorga podymnego drugiey, iulioszowey, ratey, ¹laudo publico⁻¹ vchwaloney na zapłatę woysku J. K. M. y Rze[czy]p[ospoli]tey koronnemu, według kwitu Jm. P. Alexandra Glinki Wolskiego² odebrałem pięnciero podymnego z miasta Lachowiec, includuiąc³ domy żydowskie, przedmieścian y służących, z dymów dwudziestu puł ósma, z miasta Kurnicy, includuiąc domy żydowskie, z dymów szesnastu, ze wsi Woinihowa z dymów trzech, ze wsi Warywodek, z dymów pułtoru, ze wsi Siwek z dymów sześciu, ze wsi Mikłasz z dymów czterech, ze wsi Choroszowa z dymów pięciu, ze wsi Kasczyniec z pułdymu. ⁴In summa⁻⁴ z dymów siedmiudziesiąt puł czwarta złotych sto ośmdziesiąt y trzy y groszy dwadzieścia y pułtrzecia, ⁵haereditatis et possessionis⁻⁵ Jaśnie wielmożnego Jmści P. Jabłonowskiego, w[oiewo]jdy ziem ruskich, hetmana Wiel[kiego] koronnego. Z którego odebrania kwituię y ręką moią przy pieczenci podpisuię się. Dat. w Krzem[ieńcu] d[ie] 29 augusti anno 1684.

Woiciech Raciborowski, pob[orca] w[oiew ództwa] W[ołyńskiego], p[owia-
tu] K[rzemienieckiego].

ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103 (Сареги), оп. 1, тека 58-е, № 4, арк. 42. Оригінал.

^{1- -1} публічною ухвалою ² цей квит стосувався шестикратної рати подимного ³ вклю-
чаючи ^{4- -4} разом ^{5- -5} діничного володіння і посесійного володіння

Mykola KRYKUN

**HEARTH TAX IN KREMENETS COUNTY
OF VOLYN VOIVODESHIP IN 1682—1684
(according to the remaining materials of Kremenets city books)**

30 documents found in Kremenets city books and 12 documents found in other manu-
script collections (15 and 6 of which respectively are published in the appendix) give a clear
and comprehensive idea of fumage tax in Kremenets County during three (and subsequent)
years. The basis for the study was the resolution of Volyn (Lutsk) Sejm of February 19, 1682,
concerning the lustration (audit, census) of residential buildings, half of which were subject to
taxation. The lustrators conducted it during their personal tour of the settlements.

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ

ЛИСЯНСЬКИЙ ДЕКАНАТ 1781—1795 РОКІВ: РОЗВИТОК ПАРАФІЯЛЬНОЇ МЕРЕЖІ*

Відносна стабілізація річпосполитської влади в Подніпров'ї, яка на-стала в середині XVIII ст., була доволі тісно прив'язана до посилення впливу Російської імперії в субрегіоні, а згодом і в Причорномор'ї. Завдяки останньому майже зник з порядку денного чинник татарських нападів, що постійно призводили до руйнування результатів попередніх колонізаційних хвиль. Натомість Петербург шукав і знаходив можливості все більшого впливу на внутрішню політику Речі Посполитої. Одним із таких механізмів виступала опіка над православ'ям. Цілком логічно зміцнення влади Варшави в Подніпров'ї передбачало поширення Унійної церкви, що підпорядковувалася Риму, а не східному сусідові. Однак така політика нашоувувалася на сильний спротив місцевого населення та православно-го духовенства, для яких саме південь Київського воєводства залишався одним з останніх оплотів своєї конфесійної ідентифікації. Гайдамацький рух, апогеєм якого стала Коліївщина 1768—1769 рр., значною мірою інспі-рований Росією, не лише струснув основи соціальної організації життя півдня Київщини й сходу Брацлавщини, але майже на десятиліття (на Шполянщині й Смілянщині майже остаточно) повністю ліквідував успіхи Унійної церкви в субрегіоні. Навіть не після придушення Коліївщини, а після завершення громадянської війни (Барської конфедерації) 1768—1772 рр. й першого поділу країни 1772 р., які вкотре посилили російський вплив на внутрішньополітичне життя Речі Посполитої, розпочалися спроби масштабних реформ. У релігійній сфері відголоском цих реформ ста-ла реалізація завдання остаточно витіснення православ'я з українсько-го Правобережжя.

1780 р. до Радомишля, який з 1746 р. став резиденцією греко-като-лицьких митрополитів, прибув новий київський унійний митрополит Ясон Смогожевський. Будучи перед цим полоцьким архієпископом і відчувши на собі негативні наслідки для Унійної церкви анексії території архієпис-копства Російською імперією, митрополит вдався до енергійних заходів, які передбачали проведення реформ у дусі рішень Замойського синоду 1720 р. Розпочалася підготовка до проведення генеральних візитацій

* Автор висловлює вдячність своєму наставникові — проф. Миколі Григоровичу Кри-куну, який щедро поділився своїми нотатками з фонду „Канцелярії митрополита греко-уніатських церков у Росії“, зробленими ще в 1960-х рр.

Київської митрополії¹. В контексті цих реформ слід розглядати й рішення 1781 р. Генеральної конгрегації в Радомишлі щодо реформи деканатів Київської митрополії. Була перекроєна система деканатів насамперед у південній частині Київського воєводства. Ці зміни були викликані масштабними колонізаційними процесами протягом останнього півстоліття в субрегіоні, які супроводжувалися заснуванням нових населених пунктів і суттєвим збільшенням населення. Рішенням конгрегації створювався Лисянський деканат, до складу якого ввійшла 41 парафія, що перед цим входила до „старого“ Корсунського деканату² (див. Карту-схему).

Простежити мережу новоствореного деканату та його еволюцію варто з урахуванням попереднього хронологічного періоду, який проходив у рамках „лисянської частини“ Корсунського деканату з початку XVIII ст.

* * *

Бурхливі події другої половини XVII ст. на Правобережній Україні призвели до чергового знелюднення території Південної Київщини. Особливо при цьому постраждала територія басейну Гнилого Тікича. З адміністративної точки зору вона поділялася між королівщиною — Звинигородським староством, яке наприкінці XVII ст. вкотре втратило свій окремий суб'єктивний статус, та Лисянську волость, що поступово сконцентрувалася в руках представників заможного шляхетського роду Яблоновських. Останні впродовж кінця XVII — середини XVIII ст. як корсунські старости номінально контролювали й землі колишнього староства. Конкуруючий у контексті адміністративного впливу для Яблоновських козацький чинник з другого десятиліття XVIII ст. змінився російським. Росія поступово оточила Південну Київщину своїми новонабутими територіями (Київ та його околиця, Лівобережжя Дніпра, згодом — Нова Сербія). Це, а також все більше втручання Петербурга у внутрішні справи Речі Посполитої значною мірою поставило регіон у сильну залежність від східного сусіда. Тому російський чинник протягом майже всього століття вирішально впливав на розвиток Південної Київщини й насамперед у релігійному контексті.

Внутрішньополітична ситуація також створювала певні пріоритети для Православної церкви. З часу ратифікації Річчю Посполитою Гжимультовського трактату 1686 р. ця церква в Польсько-Литовській державі перебувала під юрисдикцією Києва, фактично ж царського уряду, який здійснював опіку над православними сусідньої держави³. Цей юридичний факт поклав початок боротьбі Москви й Варшави за вірних. Для Варшави здобуття успіху в цій боротьбі однозначно передбачало утвердження домінування Унійної церкви.

Початок XVIII ст. характеризувався на території Південної Київщини ліквідацією певних здобутків унії, досягнутих в останні два десятиліття XVII ст. львівським єпископом, адміністратором Київської митрополії

¹ Staniszewski P. Unickie duchowieństwo w dekanacie braclawskim w świetle wizytacji z 1785 roku // *Nasza Przeszłość*.— Kraków, 2009.— T. 111.— S. 6.

² Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі — РГИА в Санкт-Петербурге), ф. 823 (Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России), оп. 3, д. 919, л. 130, 133.

³ Wodzianowska I. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60—70-tych XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. *Zarys problematyki* // *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*.— Białystok, 2010.— S. 240.

Йосифом (Шумлянським) і встановленням домінації козаків С. Палія, а згодом І. Мазепи й, відповідно, панування православ'я. Місцеве населення й духовенство визнавали підпорядкування Київській православної архієпархії та її очільникам — митрополитам Варлаамові (Ясинському) та Йоасафатові (Кроковському)⁴. Як здається, тоді жодної Унійної церкви в Лисянсько-Звинигородському субрегіоні не було. Ситуація почала змінюватися після поразки І. Мазепи й реалізації масштабного плану насильного переселення (згону) місцевих мешканців на Лівобережжя Дніпра в 1711—1712 рр. Хоча поставленої мети — перетворити субрегіон у пустелю, ініціатори й виконавці згону не досягли, однак чисельність населення катастрофічно зменшилася. Достатньо швидко, на середину другого десятиліття XVIII ст., низка населених пунктів (Лисянка, Звинигородка, Вільхівець, Кальниболота, Щербашенці) поновилися⁵.

Відтак, запустіння, викликане згоном 1711—1712 рр., було короткотривалим, тому ряд храмів збереглося або було відновлено після ремонту. Можна думати, що з православних церков були вивезені дзвони, сакральне начиння, але самі святині російські війська знищували не завжди. Достеменно відомо, що два храми спалено в Лисянці⁶. Немає сумніву, що вони належали до Православної церкви. Проте відомість корсунського протопopa Данила Адамовича 1775 р. повідомляє про будівництво церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Лисянці 1708 р. Принагідно слід зауважити, що храм звели „на старому місці“⁷, тобто на місці розібраної церкви. Ймовірно, божниця не була спалена при згаданому згоні (тут і далі див. Додаток 1).

Збереглися також храми в інших основних населених пунктах басейну Гнилого Тікича — Звинигородці, Кальниболотах, Вільхівці. У Звинигородці, за даними візитації Корсунського деканату 1741 р., одну з церков — Успіння Пресвятої Богородиці, звели 1700 р.⁸ Та ж візитація повідомляє про будівництво 1703 р. у Вільхівці церкви Святої Трійці⁹. Двома роками пізніше (1705) в Кальниболотах з'явилася церква св. Михайла¹⁰. Таким чином, чотири церкви майбутнього Лисянського деканату пережили страшну катастрофу 1711—1712 рр. Зрозуміло, що богослужіння на певний час (імовірно, рік—два) у цих храмах не проводилося; напевно, потрібно було відновлювати інтер'єр, доставляти нові сакраменти, а можливо, й здійснювати ремонт чи реконструкцію самої будівлі.

Згін змінив парадигму конфесійних впливів на Південній Київщині. 1714 р. унійним митрополитом став Лев (Кишка), а вже наступного, 1715 р. він почав запроваджувати унію на Київщині.

⁴ Скочильяс І. „Нічия територія“: юрисдикційний статус і суспільно-правове становище Київської православної митрополії на Правобережній Україні (1675—1714 роки) // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть: Науковий збірник.— Львів, 2011.— С. 174—175, 178—180.

⁵ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали.— К., 2006.— С. 393—444.

⁶ Там само.— С. 442.

⁷ Киевские епархиальные ведомости.— 1893.— № 22. Часть неофициальная.— С. 641.

⁸ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 178 (Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія), оп. 53, спр. 4, арк. 251 зв.

⁹ Там само.— Арк. 253.

¹⁰ Там само.— Арк. 248 зв.

Тариф подимного податку 1715 р. зафіксував подальшу розбудову й поступове відновлення мережі населених пунктів у басейні Гнилого Тікича, що виступала інституційною матрицею для процесу церковного будівництва. Крім названих містечок — Лисянки, Звинигородки, Кальніболот, а також Вільхівця, тариф перелічує села Щербашенці, Шестеринці, Будище, Смільчинці, Почапінці, Водяники¹¹. Як наслідок, після відновлення колонізаційних процесів у субрегіоні мережа храмів зазнала суттєвих змін. 1716 р. мешканці сіл Шестеринців і Мурзинців, як виникає з відомості 1775 р., звели церкви, відповідно, св. Юрія й Преображення Господнього¹². Щоправда, якщо церква в Мурзинцях була збудована „на новому місці“, то храм у Шестеринцях виник на місці попередньої божниці, що дає змогу стверджувати про функціонування церкви в селі до 1711 р. 1726 р. храм був замінений новим, про що відзначає візитація 1741 р.¹³ Генеральна візитація Лисянського деканату 1790 р. обережніше підходить до питання заснування храму в Мурзинцях. У документі відзначається, що село декілька разів „розлазилось“, тому встановити точну дату заснування важко¹⁴. Натомість одна з найбільш ранніх візитаций Корсунського деканату 1741 р. зазначає 1720 р. як дату будівництва місцевого храму¹⁵.

Найбільш динамічно зростало населення ключових містечок субрегіону — Лисянки й Звинигородки, тому не випадково, що 1720 р. в цих населених пунктах було побудовано церкви. В Лисянці таких храмів з'явилося два — св. Юрія та св. Михайла. Таку інформацію подає відомість Д. Адамовича 1775 р.; візитації, ініційовані з Радомишля у 80—90-х рр. XVIII ст., точної хронології в цьому питанні уникають. Візитації Корсунського деканату 1741 і 1750 рр. подають суперечливі дані будівництва, хронологічно обмежені між 1720 і 1723 рр.¹⁶ Натомість Миколаївський храм у Лисянці мав з'явитися 1718 р. У Звинигородці другий храм (спершу — св. Михайла, згодом перейменований у Преображення Господнього) був закладений 1720 р.¹⁷ Функціонування цієї церкви в перші десятиліття не вирізнялося стабільністю. Зокрема, 1737 р. храм пустував¹⁸. Трохи згодом, 1722 р., побудували церкви св. Миколая в Неморожі та Щербашенцях, наступного року — другу церкву (св. Миколая) — в містечку Вільхivecь¹⁹. Зважаючи на факт отримання презенту священником на храм Різдва Пресвятої Богородиці в Хижинцях 1728 р.²⁰, церква в селі була зведена незадовго перед цим. Згодом час заснування храму в клірових відомостях датували 1719 р., посилаючись на різьблений напис на од-

¹¹ Тарифи подимного податку, сеймиків лауди і люстрації Київського воеводства першої половини XVIII століття / Опрац. К. Жеменецький.— Біла Церква, 2015.— С. 98.

¹² Киевские епархиальные ведомости.— № 22. Часть неофициальная.— С. 644; № 23. Часть неофициальная.— С. 693.

¹³ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4.

¹⁴ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 22 об. (44).

¹⁵ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4.

¹⁶ Там само; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. І (Літературні матеріали), спр. 2463.

¹⁷ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4, арк. 295 зв.

¹⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі — ЛННБ України), відділ рукописів, ф. 103 (Сапег), спр. 6828, арк. 10.

¹⁹ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4, арк. 250, 254.

²⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. І (Літературні матеріали), спр. 2463.

вірках²¹. Відомість 1775 р. подає як дату заснування святині 1722 р. із зазначенням „на старому місці“²². Генеральна візитація 1790 р., в якій перші згадки про церкви виглядають більш документованими, посилається на вирізьблений на одвірках дверей напис „1733“²³. Однак ця інформація мала опосередкований характер — її подали парафіяни, причетні до реконструкції храму, й невідомо, чи їх пам'ять точно через декілька десятирічків років відобразила дані напису.

Церкви перших десятиліть XVIII ст. зводили поспіхом. Основним будівельним матеріалом виступало осикове дерево. До переваг цієї деревини належить висока міцність та стійкість до підвищеної вологості. З другого боку, осиковій дошці й брусу притаманні висока частка браку й викручування при висушуванні. Оскільки церкви будували за умови неможливості витримати потрібний період підготовки будівельного матеріалу, то їх будівлі не виявилися довготривалими. Як наслідок, уже через два—три десятиліття осикові храми розбирали, а на їх місці зводили дубові сакральні споруди. Використання осики при зведенні церков свідчить про невпевненість населення щодо тривалості існування населених пунктів в умовах то наступів, то відступів колонізаційного процесу.

Щодо конфесійної належності опосередковані дані дає „Компут капланів у дієцезії метрополітанській київській“ 1722 р., що постав в унійному середовищі. З цього компуту виникає, що на півдні Київщини фактично існувало єдине унійне намісництво, яке підпорядковувалося Леву (Кишці),— Лисянсько-Корсунсько-Мошенське. У цьому намісництві налічувалося 29 парафій. На лисянську частину цього намісництва орієнтовно могло припадати до семи парафій (з огляду на слабку заселеність південної частини Лисянсько-Звинигородського субрегіону). Зважаючи на брак відповідних документів, можна лише гадати, які парафії субрегіону могли визнавати унію. Ректроспективну оцінку дещо полегшує наявність монопольного власника/державці. В досліджуваний період (до середини XVIII ст.) цей статус мали представники родини Яблоновських (Олександр, Тефілія, Юзеф). Тому перші унійні осередки мали виникнути в головних центрах їхніх володінь — Лисянці, Звинигородці, Кальніболотах, Вільхівці. Не випадково в них було не менше двох парафій. Про бажання Яблоновських просувати унію у своїх володіннях свідчить привілей Т. Яблоновської 1733 р. про фундацію в Лисянці римо-католицької каплиці або костелику. Серед цілей цієї фундації сформульовано підвищення рівня освіти руського духовенства та поширення унії. Скоординована діяльність власників та унійного духовенства приносила певні здобутки. Незадовго до смерті митрополита Лева (Кишки) 1728 р. загальне число унійних парафій на Київщині зросло порівняно з 1722 р. в півтора рази. У Лисянсько-Корсунському намісництві, що, правдоподібно, тотожне за територією зі згаданим Лисянсько-Корсунсько-Мошенським, збільшення унійних парафій (до 31) виглядає на загальноєвропейському тлі незначним — усього на дві парафії²⁴. Основні причини цього можна назвати дві. Одна з

²¹ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО), ф. 152 (Церкви Звенигородського повіту Київської губернії), спр. 25, арк. 1, 34; Памятная книга Киевской епархии.— К., 1882.— С. 81.

²² Киевские епархиальные ведомости.— № 22. Часть неофициальная.— С. 645.

²³ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 15 об. (30).

²⁴ Докладніше див.: Скоччильс І. Політичні, соціальні та еклезіальні обставини поширення унії на Брацлавщині й Київщині в першій третині XVIII ст. // Архів Української

них полягала у слабкій динаміці колонізаційних процесів у Лисянсько-Звинигородському субрегіоні; друга — у сильних позиціях православ'я у східній частині намісництва, де великий вплив мав православний Мошногірський Вознесенський монастир.

За умови прихильного ставлення місцевого населення до православ'я структури Київської православної митрополії з політичних причин намагалися дистанціюватися від активної участі у процесі розширення мережі православних осередків у намісництві. Можна відзначити лише індивідуальну ініціативу деяких православних діячів. Знаним є факт заснування 1724 р. православної кафедри в Лисянці Єпифанієм Ревуцьким, який видавав себе за довіреного представника київського православного архієпископа Варлаама Ванатовича. Перебуваючи в Лисянці, Є. Ревуцький наставляв священників на парафії. Така його діяльність, однак, тривала недовго — під тиском унійного духовенства Єпифаній змушений був виїхати до Києва²⁵.

У 1730-х рр. парафіяльна мережа продовжувала ущільнюватися переважно на півночі Лисянсько-Звинигородського субрегіону. Даним відомості 1775 р. про заснування церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Журжинцях 1742 р.²⁶ суперечить інформація візитації Корсунського деканату 1741 р. щодо зведення храму в селі раніше — 1730 р.²⁷ Інші джерела схиляють шалки терезів на користь останньої дати, оскільки храм у селі функціонував уже 1737 р.²⁸ Оскільки у відомості йдеться про його заснування „на старому місці“, тому, напевно, мовиться про будівництво нової церкви. 1732 р. була зведена нова церква св. Миколая у Водяниках, а 1733 р. — храм Різдва Пресвятої Богородиці в Хижинцях. Найбільш південною точкою, як і раніше, в церковній мережі субрегіону було містечко Кальніболота. Візитація 1741 р. повідомляє про появу в містечку ще однієї церкви під титулом Воскресіння Господнього й додає, що цей храм був прибудований біля старого 1738 р.²⁹ Дійсно, така церква зафіксована в інвентарі містечка у складі Лисянської волости 1737 р.³⁰ Той же інвентар занотував наявність церкви Покрови Богородиці в селі Смільчинцях³¹. Протягом того ж десятиліття завершилося формування мережі храмів у Лисянці. Не зіставляючи частково суперечливі дані візитацій Корсунського деканату 1741 і 1750 рр. щодо дат їх зведення, можна ствердити, що на 1730 р. у Лисянці функціонувало шість церков³² — число, яке залишалося максимальним і в часи існування Лисянського деканату як окремої структурної одиниці Київської унійної митрополії.

За даними інвентаря 1737 р., своїх храмів не мали села Верещаки та Єрки (Єрківка)³³. Згідно з візитацією 1741 р., ситуація в цих населених

Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія Унії на Київщині 1596—1839 рр.— Львів, 2011.— С. 103—119.

²⁵ Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII — у XVIII столітті в історії та історіографії.— К., 2008.— С. 194.

²⁶ Киевские епархиальные ведомости.— № 22. Часть неофициальная.— С. 644—645.

²⁷ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4.

²⁸ ЛННБ України, ф. 103 (Сапегі), спр. 6828, арк. 16.

²⁹ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4, арк. 247.

³⁰ ЛННБ України, ф. 103 (Сапегі), спр. 6828, арк. 8 зв.

³¹ Там само.— Арк. 7.

³² ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4; НБ України. Ін-т рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 2463.

³³ ЛННБ України, ф. 103 (Сапегі), спр. 6828, арк. 9, 16.

пунктах залишалася незмінною. Однак вже наступного року у Верещаках добудовується Покровська церква. Так вказано у відомості 1775 р. й додано, що „на старому місці“³⁴. Остання заява радше не відповідає дійсності, зважаючи на брак інформації про храм у попередніх історико-статистичних матеріалах. Покровська церква в Єрках з'явилася, за даними відомості 1775 р., 1746 р. „на новому місці“³⁵. Цю дату підтверджує візитація Корсунського деканату 1750 р.³⁶

Візитації, хоч й ініціювалися з Радомишля, здійснювалися щодо всіх храмів. Тому вважати всі церкви, описані, зокрема, у візитації 1741 р., унійними можна лише умовно. Є версія, що православні настоятелі під час візитацій сплачували відкупне візитаторам, а служити продовжували за православним обрядом. Приклад Лисянки в цій візитації демонструє, що ця версія могла мати під собою реальну основу. Так, вікарій Михайлівської церкви уникнув візитації, що опосередковано свідчить про його належність до православ'я. Три настоятелі (церков св. Юрія, Миколая й Успенської) були висвячені київськими православними митрополитами — два Йоасафатом Кроровським ще 1717 р. і один Рафаїлом Заборовським 1733 р. Формально вони могли визнати унію, але фактів їх пересвячення не виявлено. Ба більше, пред'явлення Симеоном Кондрацьким грамоти на хіротонію 1733 р. в Переяславі 1768 р. було достатнім аргументом, щоб визнати його правомочність. Ще дві церкви (Преображенську й Вознесенську) очолювали монахи³⁷. На той час у Лисянці функціонувало два монастирі — ще православний Свято-Троїцький та францисканський римо-католицький. Поза всіляким сумнівом, повноваження настоятелів згаданих церков здійснювали саме православні монахи. Своєю чергою настоятелі обох церков у Кальниболотах, висвячені православними ієрархами за кордоном 1741 р., не отримали, як відзначено у візитації, легітимаційних актів з боку теперішніх архипастирів³⁸. Ці факти підтверджують доволі невиразний поділ тоді парафій за конфесійною належністю.

У наступне десятиліття колонізація, яка виступала інституційною матрицею розбудови парафіяльної мережі субрегіону, перебувала у стадії стагнації. Порівняно незначна динаміка спостерігалася в околицях Звинигородки й Кальниболіт. Поблизу Звинигородки у 1756 і 1757 рр. на новому місці були закладені дві церкви — обидві під титулом Йоана Богослова в Багачівці й Стебному³⁹. Неподалік від Кальниболіт тоді ж (1756 р.— побудова, 1757 р.— освячення) почала виконувати релігійні функції Святомиколаївська церква в Новоселиці⁴⁰.

Впродовж 1740—1750-х рр. православ'я продовжувало відступати. Про це свідчать приклади лисянської частини Корсунського деканату. Так, наприкінці 1740-х рр. під тиском унійної Радомишльської єпархії,

³⁴ Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 691.

³⁵ Там само.— С. 695.

³⁶ НБ України. Ін-т рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 2463.

³⁷ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 4.

³⁸ Там само.— Арк. 247 зв., 249.

³⁹ Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 694; РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1195, л. 26.

⁴⁰ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 76 об. (153). У пізніших клірових відомостях проходить дата заснування 1753 р. (Памятная книга Киевской епархии.— С. 77). Документів, які б підтверджували цю дату, не виявлено.

підтримуваної власником, на унію перейшла парафія Різдва Пресвятої Богородиці в селі Хижинцях. Під цим розумілася конверсія місцевого настоятеля. 1748 р. настоятель Покровської церкви в Єрках Трохим Головченко, висвячений за православним обрядом в Яссах, також присягнув на унію⁴¹. Тоді ж унійна адміністрація призначила настоятелем церкви св. Параскеви в Почапинцях Йоана Яроцького, а 1758 р.— церкви св. Миколая в Новоселиці Павла Костецького⁴². 1746 р. львівський унійний архієпископ Афанасій Шептицький в Уневі висвятив на священника Покровської церкви в с. Верещачи Івана Коломацького⁴³. Унійською була принаймні одна з двох церков у Кальниболотах. Інакше б ватага гайдамаків з-за Вісі, яка в червні 1751 р. здійснила напад на Кальниболота, не побила б місцевого попа аж до каліцтва, не пограбувала б не лише містечко, але й церкву⁴⁴.

Протягом 1760-х рр. розпочався основний етап заселення басейну Гнилого Тікича. Найбільш динамічно цей процес відбувався на півдні (Кальниболотський ключ) та заході Лисянсько-Звинигородського субрегіону (Вільховецький ключ). Останній виступав предметом суперечки між звинигородським старостою Феліксом Солтиком й Юзефом Яблоновським. Значна увага, яку приділяв Ю. Яблоновський Вільховецькому ключу в плані його залюднення, була викликана, в тому числі, й бажанням затримати його у своїх руках. Наслідком колонізації стала поява в ключі нових християнських осередків як доповнення до вже чинних у Вільхівці (2), Неморожі, Водяниках. 1763 р. „на новому місці“ на західному краю ключа, в Кобиляках, раніше приписаних до храму у Водяниках, була заснована й освячена корсунським деканом Григором Мокрицьким церква Різдва Пресвятої Богородиці⁴⁵. Через два роки той самий декан освятив храм патріархів Олександра, Йоана й Павла „на новому місці“ в Олександрівці (Кобриновій)⁴⁶. Підвищену активність, підтриману Ю. Яблоновським, Г. Мокрицький виявляв аж до початку Коліївщини. В 1766 і 1767 рр. декан освятив два збудовані в Рижанівці та Юзефівці (Заліському) храми — Покрови Богородиці й св. Йосифа відповідно⁴⁷.

Активну діяльність розгорнув Г. Мокрицький і в Кальниболотському ключі. Найраніше (близько 1760 р.) церква під титулом св. Дмитра була освячена деканом у Гуляйполі чи Берибісах⁴⁸. Місцеві парафіяни стверджували, що храм був зведений „на новому місці“ і в цьому, мабуть, мали рацію, хоча відомість 1775 р. вказує протилежне, тобто допускає можливість існування старішої церкви⁴⁹. У цьому була своя логіка — цей населений пункт виник ще в середині XVII ст., інколи мав статус містечка й разом з Кальниболотами довго залишався поодиноким поселенням півдня басейну Гнилого Тікича. У сусідніх Вербівці й Бродецькому церк-

⁴¹ Ластовський В. В. Між суспільством і державою...— С. 201.

⁴² Там само.— С. 202.

⁴³ Там само.— С. 203.

⁴⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР).— К., 1876.— Ч. III.— Т. 3: Акты о гайдамаках (1700—1768 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича.— С. 589—590, 602—603.

⁴⁵ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 34 (67).

⁴⁶ Там само.— Л. 50 (100).

⁴⁷ Там само.— Л. 32 зв. (64), 46 зв. (93).

⁴⁸ Там само.— Д. 1195, л. 19; д. 1134, л. 68 (136).

⁴⁹ Киевские еперхиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 697.

ви Різдва Пресвятої Богородиці й св. Михайла Г. Мокрицький освятив 1764 р.⁵⁰ Через два роки храм Різдва Пресвятої Богородиці звели в Колодистому⁵¹. Хто його освятив, невідомо. Ще одну церкву Покрови Богородиці — в Лотошовому, розташованому при злитті Гнилого й Гірського Тікичів, заснували православні священники 1769 р., зокрема, бужанський парох Теодор Сорокунський⁵².

Поза межами цих двох ключів до бурхливих подій Коліївщини з'явилася церква св. Миколая в Чижівці. Відбулося це 1766 р., що було вирізьблено на одвірках. До її освячення також був причетний корсунський декан Г. Мокрицький⁵³. Зі середини того ж року він, користуючись підтримкою військ „української партії“, розташованої під Вільшаною, зосередив свою діяльність, часто на межі інквізиційної, у Смілянщині, де православні впливи набули загрозливого характеру⁵⁴.

Однак у 1760-х рр. відбувалися події, що сприяли активізації православних у їх протистоянні з уніатами. Адміністративних змін не відбулося: православні парафії Правобережної України підпорядковувалися Переяславській єпархії, центр якої містився в Російській імперії. Але відмінну від своїх попередників позицію зайняв 1761 р. її владика Гервасій (Линцевський) (1757—1768), який з 1761 р. інтенсифікував місійну діяльність серед населення, насамперед Південної Київщини, шляхом призначення своїм представником ігумена Мотронинського Святотроїцького монастиря Мельхіседека Значка-Яворського. Його енергійна діяльність супроводжувалася конверсіями на православ'я, які розпочалися з Чигиринщини й поступово поширилися на Смілянщину, Корсунщину й інші території аж до Білої Церкви. Ініціатива Гервасія знаходила підтримку в значній частині населення субрегіону. Про це свідчить отримання в Переяславі англіканців 1761 р. для обох церков у Звинигородці та храму в Багачівці⁵⁵. І хоча адміністративними засобами всі три храми вдалося утримати в унійному деканаті до 1768 р., але настрої більшості мешканців цих парафій скеровувалися в бік православ'я.

Незважаючи на активну протидію унійного духовенства й особисто київського митрополита Феліціяна Філіпа Володковича (1762—1778)⁵⁶, процес конверсій набув масового характеру 1768 р. у зв'язку з Коліївщиною та фактичним входженням російських військ на Правобережну Україну⁵⁷. Заміна унійних священників православними відбувалася за до-

⁵⁰ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1195, л. 21, 19 об.; д. 1134, л. 40 об. (81); НБ України. Ін-т рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 2482, арк. 27. Згодом, на підставі даних парафії, фігурувала дата „1761“ (Памятная книга Киевской епархии.— С. 69).

⁵¹ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 72 об. (145).

⁵² Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 697; РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 70 об. (141); д. 1195, л. 18; НБ України. Ін-т рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 2482, арк. 29 зв.

⁵³ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 35 об. (70).

⁵⁴ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен.— Санкт-Петербург, 1873.— С. 38—43.

⁵⁵ Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 694—695.

⁵⁶ Nabywanie S. Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów biskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza: 1762—1778.— Rzeszów, 1998.— S. 388.

⁵⁷ Російські війська ще навесні 1767 р. зайняли Радомишль, чим паралізували діяльність унійних сил і, навпаки, надали оптимізму православним. Однак після схвалення тексту трактату щодо дисидентів на початку 1768 р. війська почали відходити. Див.: Коялович М. История воссоединения...— С. 77—78, 86.

помогою силових методів. Настоятелі Покровської церкви у Верещаках Йоан Коломацький та Мурзинецького храму Атанасій були вбиті гайдамаками. Пресвітера церкви в Рижанівці Атанасія Гдишицького підкололи й змусили рятуватися втечею⁵⁸. Частина пресвітерів, вражена загальною хвилею деунізації, погодилася перейти у православ'я. Так, приєдналися до православ'я й отримали грамоти „усиновлення“ в Переяславі парох Преображенської церкви в Лисянці Кирило Заушкевич, настоятелі Федір Сорокун (Бужанка), Василь Корнацький (Будище), Яків Коломийченко (Журжинці), Йоан Яроцький (Почапинці), Йоан Танський (Чижівка), Василь Шпакович (Хижинці), Симеон Лебедевич (Щербашенці), Андрій Вартмінський (Неморож), Трохим Головченко (Єрки), Йоан Сикевич (Гуляйполе), Данило Левицький (Колодисте), Павло Костецький (Новоселиця). Навіть родичі постраждалих чи вбитих під час Коліївщини парохів погоджувалися на конверсію, як Пахомій Коломацький (Верещаки) чи Василь Гдишицький (Рижанівка), аби отримати настоятельство (див. Додаток 2). Свідки з числа греко-католицького духовенства заявляли про те, що багато з унійних священників, утікаючи від повсталих, намагалися переправитися на Лівобережжя Дніпра, але мотронинський ігумен Мельхіседек видавав їм пропуски лише за умови прийняття православ'я⁵⁹. Чинність подібної процедури підтвердив шполянський парох Ян Скульський. Він визнав, що їздив до Переяслава, присяг там на православ'я, але під загрозою своєму життю⁶⁰. Попри доволі масовий перехід священників на православ'я, претендентів на настоятельство все одно бракувало, що відкривало перспективи кар'єри перед дяками. Очевидно, що не один із них намагався висвятитися й отримати церковну парафію⁶¹.

Важливу роль у можливості православної „реконквісти“ відіграло також ухваленне під тиском посланника Катерини II кн. Миколи Репніна сеймом 1768 р. рішення про формальне зрівняння прав православних з католиками⁶².

Гайдамацьке повстання й наступні події незначно змінили парафіяльну мережу субрегіону, але призвели до повального переведення храмів на православний обряд та їх підпорядкування розташованій у Російській імперії Переяславсько-Бориспільській єпархії. Практично для всіх храмів 1768 р. були видані нові антиминоси з Переяслава, які дозволили відправляти літургію. Єпископ Гервасій активно сприяв цим процесам. Однак вже восени 1768 р., виконуючи наказ з Петербурга, де не було зацікавлення загострювати відносини з Річчю Посполитою, єпископ виїхав до Києва, незабаром захворів і втратив можливість активно впливати на міжконфесійні стосунки на півдні Київського воєводства⁶³. Наступна

⁵⁸ Morawski S. *Materyały do konfederacyi Barskiej r. 1767—1768: zniedrukowanych dotąd i nie znanych rękopisów.*— Lwów, 1851.— Т. I.— С. 326—346; Смірнов О. В. Мова підписів унійних священників Наддніпрянщини в гродських книгах 1768 р. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.— 2017.— Т. 194.— С. 31—40.

⁵⁹ Morawski S. *Materyały do konfederacyi Barskiej...*— С. 331—333; Коялович М. *История воссоединения...*— С. 106—107.

⁶⁰ Morawski S. *Materyały do konfederacyi Barskiej...*— С. 343.

⁶¹ Український архів.— К., 1931.— Т. 2: Кодецька книга судових справ.— С. 239.

⁶² Беднов В. А. *Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum).*— Минск, 2002.— С. 328—340.

⁶³ Пархоменко В. *Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733—1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического исследования.*— Полтава, 1908.— С. 36—40.

хвиля наступу православних розпочалася зі сходження на переяславську кафедру Іова (Базилевича) (1770—1776). Він вирішив діяти обережніше, ніж його попередник. 1771 р. єпископ звернувся в Петербург з проханням дозволити захист православних на Правобережній Україні. Отримавши згоду, Іов закликав їх до возз'єднання. Велику підтримку в реалізації його мети надали розквартировані на Брацлавщині й Київщині російські військові частини. Унійних священників, що не бажали переходити у православ'я, ув'язнювали, а парафіян подекуди силоміць примушували відмовитися від унії. Вкотре значна частина колишніх греко-католицьких настоятелів прибувала в Переяслав, привозила зі собою з Радомишля старі видані антимінси й отримувала нові православного зразка. Масово поширювалися з Переяслава богослужбові книги, видані в Російській імперії⁶⁴. Так тривало три роки (1772—1774); останнє призначення Іова в Корсунській протопопії датується 1775 р.— Олексія Колесніченка на настоятеля Вознесенської церкви в Лисянці⁶⁵.

Однак цей процес мав серйозні моральні вади. Корсунський протопіп Д. Адамович, який очолював навернення в досліджуваному субрегіоні, вирізнявся схильністю до наживи, тому призначення парохів чи збереження їх при парафіях за умови переходу на православ'я супроводжувалися значними виплатами на користь протопіпа⁶⁶. Це підточувало зсередини рух за переутвердження православ'я серед вірних.

Пік чисельности православних парафій на досліджуваному терені припав на 1768—1771 рр. Для прикладу, на території Звинигородського староства, що займало приблизно третину майбутнього Лисянського деканату, на 1771 р. налічувалося десять православних парафій — по дві у Звинигородці й Кальниболотах, по одній — у Багачівці, Юрківці, Стебному, Єрках, Колодистому й Вербівці⁶⁷. За даними візитації — генеральної 1790 та річної 1794 рр., церква в Лотошовому, населеному пункті того ж староства, впродовж 1769—1772 рр. також була православною⁶⁸. Візитація Корсунського деканату 1775 р. подає інформацію, що протягом 1768—1772 рр. до числа православних належала й церква в Новоселиці; де-факто з 1768 р. такою ж була і церква в Гуляйполі⁶⁹. Таким чином, майже всі церкви староства (не з'ясованим залишається статус храму в Бродецькому) підпорядковувалися Переяславу й були православними. Однак вже на той час адміністрація звинигородського старости Фелікса Солтика розпочала проводити політику тиску на православних священників. Так, візитація Корсунського деканату 1771 р. повідомляє про те, що священник Преображенської церкви у Звинигородці Ілля Голоскевич втік від переслідування на Лівобережжя, хоча сам храм ще залишався православним⁷⁰. Тоді ж фіксуються окремі випадки повернення колишніх унійних настоятелів у свої парафії. Наприкінці серпня 1772 р. у Вознесенську

⁶⁴ Войтков А. Иов Базилевич, епископ переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771—1776). Историко-биографический очерк // Труды Киевской духовной академии.— 1903.— № 7.— С. 438, 473; № 8.— С. 634, 637.

⁶⁵ Киевские епархиальные ведомости.— № 22. Часть неофициальная.— С. 641.

⁶⁶ Войтков А. Иов Базилевич...— № 7.— С. 480—485.

⁶⁷ Ластовський В. В. Між суспільством і державою...— С. 487.

⁶⁸ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 141; д. 1195, л. 18.

⁶⁹ Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 697—698.

⁷⁰ Ластовський В. В. Між суспільством і державою...— С. 487.

церкву м. Лисянки повернувся Лукаш Шпаковський, що перебував 20 років на цьому приході, але 1768 р. втік у Заболоття, володіння митрополита Ф. Володкевича. Місцеві парохі, навернені на православ'я,— С. Кондрацький, А. Вартмінський та Ф. Сорокун, закликали російську військову команду для розшуку Л. Шпаковського, й той знову декілька років „скитався по чужих кутках“. Укотре повернувшись до Лисянки (близько 1775 р.), Л. Шпаковський зустрів „теплий“ прийом С. Кондрацького, який показував грамоту прихожанам, що встановлювала їх підпорядкування саме йому⁷¹.

Ситуація певним чином змінилася вже 1775 р. Корсунський православний протопіп Д. Адамович, за дорученням якого була укладена зведена відомість (де-факто візитація) храмів протопопії, відзначив, що із 69 описаних церков 62 вже переведені на унію (у самій відомості майже всі святині подаються як православні)⁷². Як виникає з інформації, акумульованої в Радомишлі, дані Д. Адамовича щодо конверсій парафій були сильно перебільшеними. Ймовірно, корсунський протопіп намагався створити в Переяславі загрозливу для православ'я картину в очолюваній ним протопопії. Але Д. Адамович доволі точно передбачив долю підпорядкованих йому парафій.

Різні політичні чинники сприяли утвердженню цілком відмінних від попередніх тенденцій конфесійного життя. Практично повністю були виведені з Речі Посполитої російські військові частини. Навесні 1775 р. відбулася ліквідація Нової Січі, козаки якої завжди надавали істотну підтримку як фактичну, так і матеріальну, православним ієрархам, парохам і парафіям Правобережної України. Поразка Барської конфедерації, особливо перший поділ Речі Посполитої 1772 р., тимчасово зменшили російські можливості впливу на інституції, насамперед сейм, у контексті дотримання прав Православної церкви, визначених на сеймі 1768 р. Перегрупувалося унійне духовенство, що отримало значну підтримку очільників єпархій руських земель (М. Рило, А. Шептицький). Велику роль у реставрації унії відіграла шляхта, насамперед власники маєтків та королівські державці, які в основній своїй масі підтримували ідею витіснення православ'я зі своїх володінь⁷³.

На початок останньої чверти XVIII ст. колонізація втратила свій фронтальний характер і розвивалася лише шляхом виникнення супутніх населених пунктів. Це уповільнило зростання парафіяльної мережі. Крім згаданої церкви в Лотошовому, заснованій на початку православного реваншу, басейн Гнилого Тікича збільшився ще низкою церков. У північній частині субрегіону церковна мережа в 1773—1774 рр. доповнилася церквами в Дашуківці (св. Йоана Богослова), Дучинцях, Будищі (в обох випадках — Покрови Богородиці)⁷⁴. Всі храми освятив корсунський протопіп Д. Адамович. У Вільхівцевському ключі „в часи замішок“ з'явилася каплиця в Мізинівцях⁷⁵, яка, зважаючи на атмосферу домінування в субрегіоні східної

⁷¹ Коялович М. История воссоединения...— С. 112.

⁷² Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 698.

⁷³ Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве...— С. 350—353; Войтков А. Иов Базилевич...— № 8.— С. 675, 679.

⁷⁴ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 18 (35), 19 об. (38), 45 (90); Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 689. У пізніших клірових відомостях час заснування церкви в Будищі визначається 1771 р. (Памятная книга Киевской епархии.— С. 69).

⁷⁵ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 28 (55).

церкви, могла бути лише православною. Освячення її греко-католиками відбулося лише 1785 р.⁷⁶ У Звинигородському ключі 1772 р., як повідомляє відомість 1775 р., парафіяльна мережа поповнилася церквою св. Дмитра в Залізничці⁷⁷. І хоча в генеральній візитації 1789—1790 рр. є вказівка на різьблення на одвірках її дверей „1779“⁷⁸, перша дата є більш обґрунтованою з огляду на фіксацію храму в документі 1775 р. Не викликає сумніву, що божниця була заснована як православна — настоятеля Назарія Барановича висвятив переяславський єпископ Іов; з Переяслава церква отримала й антимінс 1773 р.⁷⁹ У Кальниболотському ключі, крім згаданої Лотошівської церкви, православні мали стосунок до однієї з церков у Кальниболотах. 1774 р. Д. Адамович заклав храм Воскресіння Господнього на місці невеликої старої церкви. Його будівництво тривало до 1780 р.⁸⁰

Починаючи зі середини 1775 р., як ми вже згадували, ініціатива перейшла до греко-католиків. Активну діяльність у подальшій розбудові парафіяльної мережі розгорнув корсунський, а з 1781 р. лисянський декан Ян Белявський. Саме він заклав і освятив 1776 р. Покровську церкву в Розсохуватці⁸¹. Через два роки в Гусаковому Вільхівцевського ключа була освячена каплиця. Її збудували нашвидкуруч, бо в генеральній візитації 1789—1790 рр. відзначається, що вона більше схожа на комірку чи хлівець⁸². Освячення ж її греко-католиками відбулося 1786 р.⁸³ Так само повноцінно не могла функціонувати й закладена Я. Белявським 1779 р. церква св. Михайла у Вересках (Хлипнівці), північніше Звинигородки. Аж до 1792 р. храм залишався неосвяченим, але служба в ньому відбувалася⁸⁴. Як найбільш південна точка мережі церков субрегіону близько 1780 р. почала функціонувати каплиця в Лисичій Балці, підпорядкована церкві у Вербівці⁸⁵. 1780 р. відбулося закладення, а 1781 р. — освячення церкви в Озірній. Активну участь в обох процедурах брав Я. Белявський⁸⁶.

Всупереч згадуваним даним Д. Адамовича щодо фронтального відступу православ'я ще в середині 1770-х рр., 1780 р. число православних церков на території майбутнього деканату було доволі значним. Сюди належали три лисянські церкви (Юрія, Вознесення, Успіння), храми в Щербашенцях, Журжинцях, Почапінцях, Дашуківці, Дучинцях, Верещаках, Шестеринцях, Будищі, Мурзинцях, Неморожі, Юзефівці, Чижівці, Бужанці, Стебному, Єрках, Вербівці, Гуляйполі, Лотошовому. Незадовго

⁷⁶ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 160 (Київська духовна академія), спр. 439, арк. 5.

⁷⁷ Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 695. У пізніших клірових відомостях фігурує дата „1773“ (Памятная книга Киевской епархии.— С. 73).

⁷⁸ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 62 об. (125).

⁷⁹ Киевские епархиальные ведомости.— № 23. Часть неофициальная.— С. 696.

⁸⁰ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 66 (132); д. 1195, л. 22.

⁸¹ Там само.— Д. 1134, л. 74 (148); Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— Біла Церква, 2009.— С. 309.

⁸² РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 51 об. (153).

⁸³ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 160 (Київська духовна академія), спр. 439, арк. 6.

⁸⁴ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 24 (47); д. 1195, л. 22; НБ України. Ін-т рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 2482, арк. 19.

⁸⁵ Такий висновок робимо на підставі реєстру парафій Корсунського деканату 1781 р., де є й каплиця в Лисичій Балці (РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 919, л. 126-а—126-а3).

⁸⁶ Там само.— Д. 1134, л. 85 об. (171); д. 1195, л. 13 об.; НБ України. Ін-т рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 2482, арк. 30 зв.

перед цим унійними стали обидві церкви у Звинигородці (Успіння й Преображення)⁸⁷. 1779 р., як повідомляли згодом парафіяни, звинигородська старостина Саломея Солтикова в Юрківці вигнала з його будинку священника Павла Зволинського, а церкву перевела на унію й змусила прихожан звертатися до нового унійного пароха⁸⁸. Лише цей перелік засвідчує, що число православних церков усе ще перевищувало кількість унійних.

З моменту створення Лисянського деканату 1781 р. декан Ян Белявський активно взявся за переведення храмів на унію. Тоді в Радомишлі зафіксували, що православних священників, але „тулячів“, тобто позбавлених парафій,— 32. У деяких населених пунктах, попри наявність одного храму, таких „тулячів“ нарахували аж два: у Почапинцях — Йоан Яроцький та якийсь Ісая, в Неморожі — Андрій та невідомий на ім'я Вартмінські, в Олександрівці — Данило Калабанович і Федір Старуцький, у Юзефівці — Йоан Сокольський та невідомий за прізвищем Якуб, у Колодистому — Данило Левицький та якийсь Василій. Ще два тулячі зафіксовані у Вільхівці, де функціонувало два храми,— якийсь Михайло та Данило Маляр. В інших парафіях відсторонених від служби православних священників було по одному: в Лисянці — Семен Кондрацький, у Журжинцях — Яків Коломиський (Коломийченко), у Хижинцях — Сава Самородний, у Бужанці — Федір Сорокунський (Сорокун), у Будищах — Олексій Колесницький (Колесниченко), у Шестеринцях — Йоан Шпиленський, у Верещаках — Пахомій Коломацький, у Щербашенцях — Симеон Лебедевич, у Водяниках — Габріель Сенкевич, у Чижівці — Йоан Танський, у Звинигородці — Федір Торський, у Багачівці — Петро Базилевич, у Кальниболотах — Діонісій Скрипчинський, в Юрківці — Павло Зволинський, у Гуляйполі — Йоан Сикевич, у Лотошовому — Федір Демкович, у Смільчинцях — Стефан Левицький, у Стебному — Дмитро Траволінський. Частина з цих колишніх настоятелів мала істотну підтримку прихожан. Про це свідчить затримання в їхньому володінні помешкань і земель, належних парохам, тоді як унійні священники, що керували церквами, змушені були селитися у квартирах своїх прихожан⁸⁹.

Привертає увагу той факт, що в Радомишлі не пробачили конверсії жодному з колишніх унійних парохів. До таких належали Ф. Сорокунський, Я. Коломиський, Й. Яроцький, Й. Танський, С. Лебедевич, А. Вартмінський, Й. Сикевич, Ф. Демкович, Д. Левицький. Очевидно, що в Радомишлі вирішили не робити ставку на кадри, схильні до кон'юнктури. Натомість священників, яких висвятили свого часу у Волощині чи у Переяславі Гервасій та Іов, принаймні частково „розгрішили“ й представили їм парафії. Такої „чести“ заслужили священники волоського свячення Якуб Дулейко та Базилій Осецький, „переяславці“ — Григор Загородський, Олексій Зражевський, Олексій Лагодинський, Стефан Левицький, Теодор Новицький, Теодор Пальчевський, Якуб Пашковський, Павло Ярошевський, Павло Бардашевський, тобто близько 25 відсотків усієї страти настоятелів. Принагідно слід відзначити, що переосвячення відбувалося вибірково й розтягнулося на 12 років — з 1778 по 1790 р. Збереження в руках колишніх православних священників майна, яке належало до церковного бенефіцію, свідчить, з одного боку, про їх суттєву під-

⁸⁷ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 919, л. 129 об.

⁸⁸ Коялович М. История воссоединения...— С. 356—357.

⁸⁹ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 986, л. 37.

тримку парафіянами, а з другого — про обережну політику унійних структур, які вирішили не поспішати до видимого тріумфу унії, як це було перед 1768 р. У значній підтримці „тулячів“ у їхніх колишніх парафіях переконає цифра вірних, які зафіксовані як ті, що „не сповідалися“ або „вперто не сповідалися“. Загалом по парафіях деканату їх показник був вищим за 20 відсотків, а в Почапінцях, Неморожі, Верещаках, Вересках і Вербівці — понад 50 відсотків⁹⁰.

На 1785 р. число православних священників, позбавлених парафій, залишалося доволі значним — 21. У деяких населених пунктах (як Олександрівці) таких „тулячів“ зафіксовано аж три. До двох попередніх додався якийсь Габріель. У Журжинцях появився ще й Матвій Хийзко. Так само, як і 1781 р., у Вільхівці налічувалося два колишні православні настоятелі — замість невідомого за прізвиськом Михайла, з'явився Данило Левицький, який переселився з Колодистого. Число апостатів (відступників від віри (точка зору Радомишля) скоротилося до одного в Юзефівці, Неморожі, Почапінцях. Натомість поселилися православні священники в Кобиляках, Мурзинцях і Новоселиці⁹¹. Про те, що на них здійснювався тиск адміністрації — як світської, так і духовної, свідчить відсутність „тулячів“ в основних населених пунктах деканату — Лисянці, Звинигородці й Кальниболотах. Загалом на 1785 р. в деканаті налічувалося 43 церкви й три самостійні каплиці (див. Карту-схему). Поблизу 18 із цих церков мешкали де-юре позбавлені парафій православні священники⁹². Цей показник переконає в доволі сильних латентних позиціях православ'я в деканаті. В наступні роки кількість відставних православних священників поступово скорочувалася. Зокрема, 1787 р. їх налічувалося 14⁹³.

Наприкінці травня 1789 р. православний протоієрей Лука Романовський повідомляв порядку комісію Брацлавського воеводства, що у Звинигородському повіті залишалося два православні священники: Павло Зволинський в Юрківці та Петро (мабуть, Базилевич) у Багачівці. За його словами, обидва склали присягу на ім'я короля Сигізмунда Августа, але не виконали, бо про те не було дано їм команди; живуть вони як селяни, сплачують чинш та інші податки. Жодної влади щодо них протоієрей не мав, бо завідував Смілянським деканатом⁹⁴.

Візитації 1793 й 1794 рр. православних „тулячів“ у деканаті не фіксують. Проправославні настрої на його території ослабли, але зовсім не зникли. Для особливо послідовних його прихильників існували можливості відвідування православних храмів у населених пунктах сусіднього Шполянського деканату, де якраз позиції унії були мінімальними. Крім того, видима звитяга Унійної церкви в Лисянському деканаті мала гібридний характер.

Переважає більшість вірних і настоятелів не відчувала особливої різниці між належністю до конкуруючих конфесій. А доволі значна їх частина домагалася відновлення функціонування православних храмів. Петиції від таких парафіян стали звичною справою з 1794 р., коли роз-

⁹⁰ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 986, л. 30—30 об.

⁹¹ Там само.— Д. 1071, л. 89.

⁹² Там само.— Л. 88 об.

⁹³ Там само.— Д. 1092, л. 85 об.

⁹⁴ Архив ЮЗР.— К., 1902.— Ч. III.— Т. 5: Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. / Под ред. В. Б. Антоновича.— С. 197—198.

почалася планомірна робота, ініційована з Петербурга, з відновлення православної мережі. Так, навесні 1794 р. на ім'я мінського, колишнього персяславського єпископа Віктора Садковського надійшли скарги вірних з населених пунктів ряду деканатів Південної Київщини (Лисянського, Турійського й Шполянського). Серед скажників зазначені парафії Звинигородки, Кальниболот, Єрок, Залізнички, Юрківки й Багачівки. Згодом надійшла скарга від парафій Мурзинців, Неморожі, Шестеринець і, нарешті, Водяників⁹⁵. Чисельність вірних, підписаних під петиціями, незначна, незважаючи на додаток „зі всією громадою“. Це могло б означати, що переконаних послідовників православ'я в деканаті залишалось не більше 20 відсотків.

Зрештою, 6 вересня 1795 р. російська імператриця Катерина II видала указ про скасування всіх українських єпархій Унійної церкви. Незважаючи на його ініціювання з боку царської адміністрації, це рішення не зустріло серйозного спротиву на низовому рівні. Більшість священників, з огляду на економічний чинник, змінила свою конфесійну належність разом зі своїми паствами⁹⁶. Лише 20 відсотків священників втратили свої парафії, а все майно храмів автоматично перейшло до повсталих православних церков⁹⁷.

Таким чином, на час створення Лисянського деканату 1781 р. парафіальна мережа субрегіону була фактично сформованою. Вона складалася з 45 церков і трьох каплиць. Далі її ущільнення відбувалося лише точково. Раніше 1786 р. звели каплицю в Попівці у Вільхівецькому ключі. Спершу це був хутір, який належав одному з вільхівецьких священників⁹⁸. Того самого року був отриманий дозвіл на будівництво церкви. На 1790 р. будівництво ще не було завершено⁹⁹. Інша версія щодо цього зведення викладена у візитації 1792 р.— будівництво храму нібито закінчили ще 1786 р., але від того часу він залишався неосвяченим¹⁰⁰. Правдоподібно, службу в церкві розпочали 1794 р.¹⁰¹ Підвищений був статус каплиці в Мізинівцях (1790), яка перед цим перебувала у віданні церкви села Водяники¹⁰² та Гусаковому (1789)¹⁰³. 1790 р. з'явилася каплиця в Петриківській Балці (Петриківці), підпорядкована церкві в Бродецькому. Причиною такої ініціативи місцевої громади, підтриманої звинигородською старостиною Саломеєю Солтиковою, названа значна віддаленість села від Бродецького¹⁰⁴. Через три—чотири роки (1793—1794 рр.) старостинська частина деканату мала прирости церквою в Шостаковій та каплицею у

⁹⁵ Коялович М. История воссоединения...— С. 355.

⁹⁶ Довбищенко М., Лось В. Унійна церква на Київщині 1793—1839 рр. (загальний огляд) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2011.— Вип. XIV—XV.— С. 213.

⁹⁷ Лось В. Зміни територіально-адміністративної організації Греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.) // Український історичний збірник.— К., 2004.— Вип. 7.— С. 156.

⁹⁸ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях... — С. 317.

⁹⁹ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 87 об. (175).

¹⁰⁰ Там само.— Д. 1195, л. 8.

¹⁰¹ Там само.— Д. 1193, л. 37.

¹⁰² Там само.— Д. 1134, л. 28 (55); д. 1195, л. 6; Похилевич Л. Сказания о населенных местностях...— С. 326.

¹⁰³ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 51 об. (103); д. 1195, л. 9.

¹⁰⁴ Там само.— Д. 1195, л. 20 об.

Скаливатці. Щодо реалізації цих намірів є серйозні сумніви, оскільки надалі функціонування божниць у цих населених пунктах не фіксується. Освячення ж церков у Мурзинцях та Лисичій Балці слід пов'язати з побудовою чи перебудовою храмів у цих населених пунктах¹⁰⁵. До рівня каплиці під час візитації 1791 р. був понижений статус церкви в Залізняхці; саму каплицю підпорядковано церкві у Стебному. Причинами такого кроку стали мала чисельність парафіян і брак фондусу¹⁰⁶. Зменшилося число храмів у Лисянці. До 1786 р. їх налічувалося шість — св. Юрія, Михайла, Миколая, Вознесіння, Преображення, Успіння¹⁰⁷. Вже наступного року не фіксується церква Успіння Богородиці¹⁰⁸. У генеральній візитації 1789—1790 рр. зазначено, що цей храм, який містився біля францисканського костелу, нещодавно розібрали, а антиминос, начиння, реквізити тощо перенесли до церкви св. Юрія¹⁰⁹. До 1793 р. за невідомих обставин перестала функціонувати Преображенська церква в місті¹¹⁰. Таким чином, крім церкви Святої Трійці у Василіяньському монастирі, в Лисянці залишилося чотири церкви.

За даними генеральної візитації 1782 р., зі складу Лисяньського деканату до Корсунського деканату вибули дві церкви: у Верещаках і Щербашенцях¹¹¹. Згодом, у першій половині 1794 р., зафіксовано приєднання до того ж Корсунського деканату церкви в Почапінцях¹¹². На початок 1794 р. до Ставищенського деканату переведено три парафії: Кобиляки (з присілком Павлівка), Рижанівка і Чижівка¹¹³. П'ять церков (Бужанка, Хижинці, Дашуківка, Дучинці, Журжинці) 1794 р., правдоподібно, відійшли до Богуславського деканату.

Отже, на 1794 р. (рік, коли відбулася остання візитація) Лисяньський унійний деканат включав 34 церкви й 2 каплиці. Ще одна каплиця (в Лисичій Балці) з невідомих причин вже декілька років тимчасово не функціонувала. Чинна парафіяльна мережа цілком задовольняла духовні потреби населення субрегіону. Особливої гостроти між прихильниками різних християнських конфесій не відчувалося насамперед через близькість повністю православного Шполянського деканату. Короткотривале існування Лисяньського деканату повністю збіглося з найвищими досягненнями Унійної церкви на Правобережній Україні. Однак ці досягнення не встигли вкоренитися серед плинного й строкатого соціуму Південної Київщини. Колективна історична пам'ять місцевих мешканців зафіксувала унійні здобутки у жорсткій зв'язці з наступом римо-католицтва, гнітом шляхти й євреїв-орендарів, а найголовніше — з втратами справжньої руської віри — православ'я.

¹⁰⁵ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 160 (Київська духовна академія), спр. 439, арк. 18—19, 20—20 зв.

¹⁰⁶ РГИА в Санкт-Петербурзі, ф. 823, оп. 3, д. 1195, л. 26 об.—27.

¹⁰⁷ Там само.— Д. 1078, л. 37.

¹⁰⁸ Там само.— Д. 1092, л. 85.

¹⁰⁹ Там само.— Д. 1134, л. 6 (10).

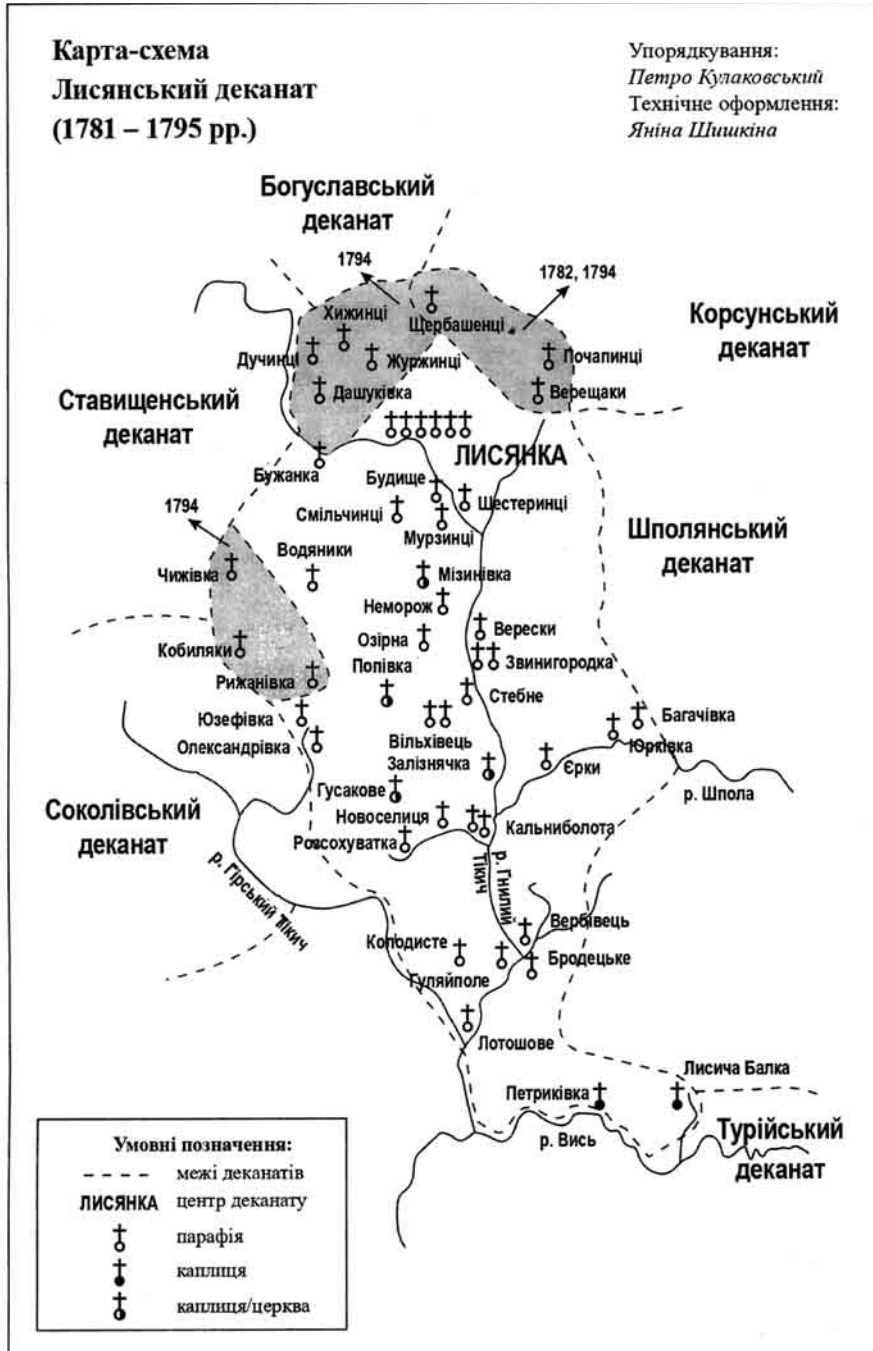
¹¹⁰ Там само.— Д. 1174, л. 44.

¹¹¹ Socjografia kościoła greckokatolickiego na braclawszczyźnie i kijowszczyźnie w 1782 roku / Oprac. i wydał M. Radwan.— Lublin, 2004.— S. 133—135; РГИА в Санкт-Петербурзі, ф. 823, оп. 3, д. 1134, л. 143 об., 148 об.

¹¹² РГИА в Санкт-Петербурзі, ф. 823, оп. 3, д. 1193, л. 39.

¹¹³ Там само.— Д. 1184, л. 22 об.—23 об.

ДОДАТОК 1

Церкви й каплиці Лисянського деканату

	Населений пункт	Освячення	Парафія	Рік заснування; хто освятив	Статус на 1794 р.
1	Лисянка	св. Юрія		1723	церква
2	Лисянка	св. Миколая		1718	церква
3	Лисянка	Успіння Пресвятої Богородиці		1708	розібрана
4	Лисянка	Преображення Господнього		1730	розібрана
5	Лисянка	св. Михайла		1723	церква
6	Лисянка	Вознесіння Господнього		1730	церква
7	Бужанка	Вознесіння Господнього	Жаб'янка, присілок	1750 Ян Візерський, богуславський декан	Богуславський деканат
8	Будище	Покрови Богородиці		1774 Данило Адамович, корсунський протопіп	церква
9	Верещаки	Покрови Богородиці		1742	Корсунський деканат
10	Дашуківка	св. Йоана Богослова		1774 Д. Адамович	Богуславський деканат
11	Дучинці (Писарівка)	Покрови Богородиці		1774 Д. Адамович	Богуславський деканат
12	Журжинці	Різдва Богородиці		1730	Богуславський деканат
13	Почапинці	св. Параскеви		1748	Корсунський деканат
14	Смільчинці	Покрови Богородиці	Ганжалівка, присілок	1737	церква
15	Чижівка	св. Миколая		1766 Григор Мокрицький, корсунський декан	Ставищенський деканат
16	Хижинці	Різдва Богородиці		1733	Богуславський деканат
17	Шестеринці	св. Юрія		1716	церква
18	Шербашенці	св. Миколая	Гута	1722	Корсунський деканат
19	Вільхівець	св. Миколая		1723	церква
20	Вільхівець	Святої Трійці	Прохватилівка, присілок	1703	церква
21	Водяники	св. Миколая	Мизинівка, Буда, присілки (до 1774 р.)	1715	церква
22	Гусакове	Різдва Богородиці		1778	каплиця, з 1787 р.— церква
23	Кобиляки	Різдва Богородиці	Павлівка, село	1763 Г. Мокрицький	Ставищенський деканат
24	Мизинівка	св. Юрія	Буда, присілок	бл. 1774	каплиця, з 1786 р.— церква
25	Мурзинці	Преображення Господнього	Верески, присілок (до 1779 р.)	1716	церква
26	Неморож	св. Миколая		1722	чинна

27	Олександрівка (Кобринова)	патріархів Олександра, Івана й Павла	Гуляйка, присілок	1765 Г. Мокрицький	церква
28	Попівка	св. Михайла		раніше 1786 р.	каплиця, з 1794 р.— церква
29	Рижанівка	Покрови Богородиці		1766 Г. Мокрицький	Ставищенський деканат
30	Юзефівка (Заліське)	св. Йосифа		1767 Г. Мокрицький	церква
31	Звинигородка	Успіння Богородиці		1700	церква
32	Звинигородка	Преображення Господнього	Чернячка, слобода	1720	церква
33	Багачівка	св. Йоана Богослова	Михайлівка, Сосова, слободи	1756 Г. Мокрицький	церква
34	Верески (Хлиппівка)	св. Михайла	Гузівка, присілок	1779 Ян Белявський, лисянський декан	церква
35	Єрки	Покрови Богородиці	Скаливатка, присілок	1746 Ян Візерський	церква
36	Залізничка	св. Дмитра		1772	церква, з 1791 р.— каплиця
37	Озірна	Покрови Богородиці		1781 Ян Белявський	церква
38	Стебне	св. Йоана Богослова		1757 Г. Мокрицький	церква
39	Юрківка	Покрови Богородиці		1765 Г. Мокрицький	
40	Кальніболота	Воскресіння Господнього	Радчиха, присілок	1738	церква
41	Кальніболота	св. Михайла		1705	церква
42	Бродецьке	св. Михайла	Петриківка (Петриківська Балка, присі- лок (до 1790 р.)	1764 Г. Мокрицький, курсунський декан	церква
43	Вербівець	Різдва Богородиці	Лисича Балка (до 1780 р.), Гончариха, присілки	1764 Г. Мокрицький	церква
44	Гуляйполе (Берібіси)	св. Дмитра	Шостаківка, Луківка, присілки	1760 Г. Мокрицький	церква
45	Колодисте	Різдва Богородиці		1766	церква
46	Лисича Балка	Покрови Богородиці		бл. 1780	каплиця
47	Лотошове	Покрови Богородиці	Піщана, присілок	1769 один із православних протопопів	церква
48	Новоселиця	св. Миколая	Розсохуватка, присілок (до 1776 р.)	1757	церква
49	Петриківка (Петриківська Балка)	Покрови Богородиці		1790	каплиця
50	Розсохуватка	Покрови Богородиці		1776 Ян Белявський	церква

ДОДАТОК 2

Конверсії церков Лисянського деканату
на православ'я (1768—1775)

	Церква	Настоятель до 1768 р.	Хіротонія, рік і від кого	Приєднання до православ'я	Настоятель після приєднання; від кого хіротонія
1	Лисянка, св. Юрія	Симеон Кодрацький	1733 р. кийвський архієпископ Рафаїл Заборовський	1768	Симеон Кодрацький, 1768 р. на підставі грамоти 1733 р.
2	Лисянка, св. Миколая			1768	Феодосій Ковалинський, 1773 р. хіротонія Іова, переяславського єпископа
3	Лисянка, Успіння Богородиці			1768	Григорій Загородський, 1773 р. хіротонія Іова
4	Лисянка, Преображення Господнього	Кирило Заушкевич	1752 р. кийвський митрополит Феліціян Володкевич	1768	1768 р. приєднаний до православ'я Гервасієм, 1774 р. грамота усиновлення
5	Лисянка, св. Михайла			1768	Яків Крижановський 1773 р. хіротонія Іова
6	Лисянка, Вознесіння Господнього	Лукаш Шпаковський	1747 Ф. Володкевич	1768	Олексій Колесниченко, 1775 р. хіротонія Іова
7	Бужанка, Вознесіння Господнього	Федір Сорокун	1752 Ф. Володкевич	1768	Федір Сорокун, 1768 р. приєднаний до православ'я; усиновчої грамоти немає
8	Будище, Покрови Богородиці	Василь Корницький	1766 Ф. Володкевич	1768	Василь Корницький, 1768 р. приєднаний до православ'я Гервасієм
9	Верещаки, Покрови	Йоан Коломацький			Пахомій Коломацький, 1774 р. без хіротонії
10	Дашуківка, св. Йоана Богослова			1774	Федір Новицький, 1774 р. хіротонія Іова
11	Журжинці, Різдва Богородиці	Яків Коломийченко	1766 Ф. Володкевич	1768	Яків Коломийченко, 1768 р. приєднаний до православ'я Гервасієм
12	Почапинці, св. Параскеви	Йоан Яроцький	1748 Ф. Володкевич	1768	Йоан Яроцький, 1768 р. приєднаний до православ'я Гервасієм
13	Смільчинці, Покрови Богородиці			1768	Стефан Яковлев, 1769 р. хіротонія Гервасія
14	Чижівка, св. Миколая	Йоан Танський	1771 Ф. Володкевич	1768	Йоан Танський, 1772 р. приєднаний до православ'я Іовом
15	Хижинці, Різдва Богородиці	Василь Шпакович	1759 Ф. Володкевич	1768	Василь Шпакович, 1768 р. приєднаний до православ'я Гервасієм

16	Шестеринці, св. Юрія			1768	Йоан Шпиленський, 1774 р. хіротонія Іова
17	Щербашенці, св. Миколая	Симеон Лебедевич	1759 Ф. Володкевич	1768	Симеон Лебедевич, 1768 р. приєднаний до православ'я Гервасієм
18	Вільхівець, св. Миколая				Миколай Бартошевич, 1773 р. хіротонія Іова
19	Вільхівець, Святої Трійці			1768	Данило Адамович, курсунський протопіп
20	Водяники, св. Миколая			1768	Гаврило Сенкевич, 1773 р. хіротонія Іова
21	Кобиліяки, Різдва Богородиці	Йоан Сенкевич		1768	Йосиф Підгурський, 1772 р. хіротонія Іова
22	Мурзинці, Преображення Господнього	Атанасій		1768	Федір Куцовольський, 1773 р. хіротонія Іова
23	Неморож, св. Миколая	Андрій Вартмінський	1763 Ф. Володкевич	1768	А. Вартмінський, 1772 р. усиновлений
24	Олександрівка (Кобринова), патріархів Олександра, Івана й Павла			1768	Василь Калабанович, 1772 р. хіротонія Іова
25	Рижанівка, Покрови Богородиці	Атанасій Гдишицький	1767	1774	Василь Гдишицький, 1774 р. усиновча грамота
26	Юзефівка (Заліське), св. Йосифа			1768	Йосиф Ситанський, 1769 р. хіротонія Гервасія
27	Звинигородка, Успіння Богородиці	Симеон Торський		1761 (де- факто — 1768 р.)	Федір Торський, 1773 р. у статусі дякона через неповноліття
28	Звинигородка, Преображення Господнього			1761 (де- факто — 1768 р.)	Петро Топальський, 1765 р. хіротонія на парафію у Княжичах від Ф. Володкевича; 1772 р. усиновлений
29	Багачівка, св. Йоана Богослова	Ян Кардашевич		1761 (де- факто — 1768 р.)	Петро Васильєв (Базилевич), 1766 р. хіротонія Гервасія
30	Єрки, Покрови Богородиці	Трохим Головченко	1746 р., митрополит яський Никифор; 1748—1768 рр.— в унії	1768	Трохим Головченко, 1768 р. приєднаний до православ'я
31	Залізничка, св. Дмитра			1773	Назарій Баранович, 1773 р. хіротонія Іова
32	Стебне, св. Йоана Богослова			1768	Дмитро Траволінський, 1772 р. хіротонія Іова
33	Юрківка, Покрови Богородиці			1768	Павло Зволинський, 1772 р. усиновлений

34	Кальниболота, Воскресіння Господнього			1768	Діонісій Григорович, 1761 р. хіротонія від волоського митрополита Даниїла Ренського, 1768 р. прийнятий Гервасієм у Переяславську єпархію; 1772 р. усиновча грамота
35	Кальниболота, св. Михайла			1768	Даниїл Ільченко, 1761 р. хіротонія молдавського єпископа Інокентія; 1764 р. прийнятий Гервасієм у Переяславську єпархію; 1768 р. визначений до церкви; 1772 р. усиновча грамота
36	Бродецьке, св. Михайла			1773	Никифор Стахурський, 1773 р. хіротонія Іова
37	Вербівець, Різдва Богородиці			1768	Павло Ярошевський, 1772 р. хіротонія Іова
38	Гуляйполе (Берібіси), св. Дмитра	Йоан Сикевич	1763 Ф. Володкевич на церкву св. Михайла в Умані; 1765 р. переведений у цей храм	1768	Йоан Сикевич, 1768 р. переведений Гервасієм на православ'я
39	Колодисте, Різдва Богородиці	Данило Левицький	1761 Ф. Володкевич	1768	1773 р., приєднаний до православ'я Іовом
40	Лотошове, Покрови Богородиці	Федір Демкович	1761 волоський митрополит Даниїл	1773	1772 р., визначений до цієї парафії Іовом
41	Новоселиця, св. Миколая	Павло Костецький	1758 Сильвестр Рудницький, луцький єпископ на Сасанівську церкву в Острозькій дієцезії	1768	1768 р., приєднаний до православ'я Гервасієм; 1772 р. усиновлений на прихід

Таблиці складено на основі: РГИА в Санкт-Петербурзі, ф. 823, оп. 3, д. 919, л. 126-а—126-а3; д. 986, л. 30—31 об.; д. 1071, л. 87—88 об.; д. 1078, л. 36—37 об.; д. 1092, л. 84—85 об.; д. 1134, л. 1—89; д. 1174, л. 43—44; д. 1193, л. 36—41; д. 1195, л. 1—27; НБ України. Ін-т рукопису, ф. 160 (Київська духовна академія), спр. 439, арк. 1—23; ф. 233, спр. 11, арк. 133—134; ф. I (Літературні матеріали), спр. 2482, арк. 1—30; Матеріали для історії київської єпархії. Ведомость о православных церквях, в протопопии корсунской состоящих, до єпархії переяславской принадлежащих, сего 1775 г. сочинена // Киевские єпархиальные ведомости.— 1893.— № 22.— С. 636—645; № 23.— С. 689—698.

Petro KULAKOVSKYI

**LYSIANKA DEANERY OF 1781—1795:
THE DEVELOPMENT OF THE PARISH NETWORK**

The researcher analyses the formation of the parish network in one of the administrative and territorial units of Kyiv Uniate Metropolitanate: Lysianka Deanery, which occupied the territory of Zvynhorod Starostvo and Lysianska Volost. Since the increase in the number of temples directly depended on the dynamics of colonization processes in the subregion, the study included the period from the early 18th century, when the territory of the future deanery was part of Korsun Governorship. The evolution of the parish network is presented in close connection with the confrontation on Right-Bank Ukraine between the supporters of the Uniates and the Orthodox. It is traced that the Orthodox Church influence on the subregion reached its apogee during 1768—1775. This was connected with Koliyivshchyna Rebellion (1768), Bar Confederation (1768—1772), and the Russian-Turkish war (1768—1774), when numerous units of Russian troops were located on the Ukrainian part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Using these factors, the Orthodox bishops of Pereyaslav, Gervasius and Job, initiated a large-scale policy of confessional conversions, including the territory of the future deanery of Lysianka. Supporters of the Union with Rome went on the counterattack only in the mid-1770s. Regular visits to churches and chapels of the deanery contributed to the creation and obtaining in Radomyshl an objective picture of the influence and authority of priests among the faithful, the condition of religious buildings, property, and land supply of the clergy, demographic processes in parishes, their confessional preferences, and so on. During the existence of Lysianka Deanery (1781—1795), the formation of the framework of the parish network was completed, which remained stable in its main features during the next century. The liquidation of the deanery in 1795 changed the foundations of church life in the subregion. Much of the former Uniate parishes converted and continued to perform religious functions as Orthodox ones.

Соломія ГРЕБЕНЯК

**„DECUS ET GLORIA...“:
ЛАТИНОМОВНА ШКІЛЬНА ДРАМА
ПРО КОСТЯНТИНА ВЕЛИКОГО 1759 РОКУ
В БУЧАЦЬКОМУ ВАСИЛІАНСЬКОМУ КОЛЕГІУМІ**

У навчальних закладах латинської Європи, особливо в колегіумах чернечих орденів, у середині XVI ст. було сформовано новий жанр ранньомодерної драматургії — „шкільна драма“, що поєднував антично-класицистичну традицію із середньовічно-християнською (містерії, міраклі, мораліте). Шкільну драму як елемент освіти та виховання молоді у своїх освітніх осередках практикували незалежно від конфесійности — ченці та черниці таких латинських орденів, як піяри, театинці, бенедиктинці чи бригідки, а також монахи-василіяни, зрештою, православні й протестанти. У багатьох статутах тогочасних європейських навчальних закладів йшлося про шкільні вистави як обов’язкові. Шкільний театр був пов’язаний із предметом поетики і мав навчальну функцію, а також служив морально-дидактичному та естетичному вихованню. На українських землях Речі Посполитої шкільна драма з’явилася завдяки єзуїтам, які сформували „педагогічний канон“, що став взірцевим для уніатів, православних, а також для католицьких орденів.

Дослідження історії освіти ранньомодерної України крізь призму шкільної драми залишається перспективним напрямом в українській історіографії. Особливо придатними виглядають такі студії в категоріях української шкільної драми у ранньомодерних монастирях, зокрема василіанських. В українській і польській історіографії написано чимало про єзуїтську шкільну драму, зокрема, створену в монастирях на українських землях. Її досліджували такі історики, як Станіслав Віндакевич¹, Володимир Резанов², Юліян Леванський³, Ян Поплатек⁴, Ян Оконь⁵, Малгожата Мешек⁶ та ін. Також не менше сказано про драматичну традицію брат-

¹ Windakiewicz S. Teatr kolegiów jezuickich w dawnej Polsce.— Kraków, 1922.— S. 388.

² Резанов В. Из истории русской драмы. Школьные действия XVII—XVIII в. и театр иезуитов.— Москва, 1910.— С. 347.

³ Lewański J. Popularny dramat i teatr polskiego Odrodzenia // Odrodzenie w Polsce.— Warszawa, 1956.— Т. 4.— С. 329—429.

⁴ Popłatek J. Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce.— Wrocław, 1957.— S. 226.

⁵ Okoń J. Dramat i teatr szkolny: sceny jezuickie XVII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970.— S. 455.

⁶ Mieszek M. Intermedium polskie XVI—XVIII wieku (teatry szkolne).— Kraków, 2007.— 504 s.; ії ж. О intermediach w pijarskim teatrze szkolnym // Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica.— Łódź, 2006.— N 8.— S. 81—88.

ських православних шкіл та академій у працях Івана Франка⁷, Лідії Корній⁸, Миколи Сулими⁹, арх. Ігоря Ісіченка¹⁰, Пауліни Левін¹¹. Натомість тексти драм (особливо латиномовні) василіянських колегіумів залишаються малодослідженими, зокрема, не завжди розглядаються в категоріях саме „української шкільної драми“. Найбільше до вивчення василіянської драми в останні десятиліття спричинилися польські дослідниці Марія Злотковська¹² і Беата Лоренс¹³. Також у „Записках ЧСВВ“ час від часу виходили статті василіянина Мелетія (Войнара)¹⁴ про василіянське шкільництво, де побіжно згадували і про шкільні театри. Та, попри те, латиномовні василіянські драматичні твори зазвичай були обділені увагою дослідників, можливо, саме через свою лінгвістичну особливість. Відтак у цій статті на прикладі тексту однієї латиномовної шкільної драми з Буцацького василіянського колегіуму зроблено спробу дослідити роль шкільної драми у навчальному процесі василіян як одного з важливих елементів окциденталізації культурних практик василіянських чернечих спільнот ранньомодерної України.

Буцацький колегіум

Початок освітньої діяльності Чину святого Василія Великого (далі — ЧСВВ) припадає на перші десятиліття XVII ст., коли власне і було засновано єдиний східнохристиянський чернечий орден у Речі Посполитій. У 1700—1792 рр. діяло 15 василіянських колегіумів, що було третім показником після єзуїтів та піярів за кількістю навчальних закладів у Речі Посполитій¹⁵.

Буцацький василіянський колегіум був одним з основних освітніх осередків Литовської провінції ЧСВВ. Його заснували 1754 р. за підтримки

⁷ Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1983.— Т. 29.— С. 293—336.

⁸ Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст.— К., 1993.— С. 145.

⁹ Сулима М. Українська драматургія XVII—XVIII ст.— К., 2005.— С. 368.

¹⁰ Ісіченко І., арх. Історія Української літератури: Епоха бароко XVII—XVIII ст.— Львів, 2011.— С. 568.

¹¹ Lewin P. Intermedia wschodniosłowiańskie XVI—XVIII wieku.— Wrocław, 1967; іі ж. Wykłady poetyki w uczelniach rosyjskich XVIII w. (1722—1744) a tradycje polskie.— Wrocław, 1972; іі ж. Ukrainian Drama and Theater in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.— Edmonton; Toronto, 2008.— P. 218.

¹² Дисертацію М. Злотковської опрацьовано на підставі мікрофільму з Національної бібліотеки у Варшаві: Zlotkowska M. Uniate Basilian School Drama (1751—1781). A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Slavic Languages and Literatures).— Michigan, 1981.— Biblioteka Narodowa, Mf. A.1355.— P. 318.

¹³ Lorens B. Tendencje oświeceniowe w bazylińskim teatrze szkolnym w Buczaczu w drugiej połowie XVIII wieku // Poznańskie studia slawistyczne.— Poznań, 2018.— N 15.— S. 173—192.

¹⁴ Wojnar M. Basilian Seminaries, Colleges and Schools // Записки ЧСВВ.— Рим, 1974.— Т. 9.— С. 48—64.

¹⁵ Bieńkowski L. Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII i XVIII w. // Dzieje Lubelszczyzny.— Warszawa 1989.— Т. 6: Między Wschodem i Zachodem.— Cz. 1: Kultura umysłowa.— S. 117; Lorens B. Szkoły przy klasztorach bazylińskich w Galicji na tle austriackiej polityki oświatowej w latach 1772—1850 // Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX / Red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki.— Rzeszów, 2011.— S. 232, 237.

польського магната — канівського старости Миколи Василя Потоцького. Упродовж 1754—1784 рр. у Бучацькому колегіумі навчалося, за деякими підрахунками, 10 474 студентів, а це — 350 учнів щороку. Рівень матеріального забезпечення навчального закладу суттєво залежав від фінансової підтримки фундатора. З наявних документів видно, що патрон Бучацького колегіуму утримував також конвікт (гуртожиток для студентів при колегіумі) і власним коштом фундував проживання 12 учням з числа збіднілої шляхти¹⁶.

Навчання у василіянському колегіумі було влаштоване за зразком єзуїтських публічних шкіл. Зокрема відомо, що Бучацький колегіум діяв у форматі п'ятирічної гімназії, де вивчали п'ять вільних наук: інфіму, граматику, синтаксис, риторику та поезику. Вже з 1773 р. на прохання керівництва Литовської провінції ЧСВВ та за погодження М. Потоцького було розпочато викладання філософії. Саме у той період чисельність студентів у колегіумі зросла приблизно вдвічі¹⁷.

Мовами навчання у колегіумі були польська та латинська. Розмовну руську мову використовували для богослужінь, під час проповідей чи катехизації, у церковних піснях та полемічній літературі. Проте єдиним руським текстом, записаним латиницею у щоденнику настоятелів Бучацької обителі „*Diarium actorum*“ (далі — *Щоденник*), був своєрідний „гімн“ колегіуму про Святий Хрест, який на прохання фундатора щодня співали на Службі Божій для студентів¹⁸. Польська — була мовою документів. Нею писали листи, видавали укази та літературні твори. Практично польською вели саме викладання предметів та комунікацію у побуті. Латинська, крім того, що виконувала функцію сакральної мови в латинському світі, була і мовою вченості. Її вивчали впродовж п'яти років, активно впроваджуючи в розмовний обіг студента. Зауважимо, що, за твердженням Марії Підлипчак-Маєрович, бібліотеки василіянських монастирів були виразно латинопольськими¹⁹. Приміром, у бібліотеці Бучацького монастиря, якою користувались і студенти колегіуму, за даними інвентарного опису 1769 р., налічувалось близько 200 книжкових одиниць, з яких 90 відсотків латинопольські видання²⁰. Церковнослов'янська була мовою сакральною, призначеною для Літургії та церковних писань за візантійсько-слов'янським церковним обрядом²¹. Та на рівні дослідження Бучацького василіянського колегіуму прикладів використання церковнослов'янської мови не вдалося простежити.

¹⁶ Lorens B. Regulaminy szkolne bazylińskiego kolegium w Buczaczu na tle programów szkolnictwa staropolskiego // *Czasy Nowożytne*.— Warszawa, 2013.— N 26.— S. 156.

¹⁷ Лоренс Б. *Diarium actorum collegii Buczacensis* як джерело відомостей про діяльність василіянської колегії в Бучачі в другій половині XVIII // *Історія релігії в Україні*. Науковий щорічник 2013.— Львів, 2013.— Кн. 1.— С. 248.

¹⁸ Illustrissimo et excellentissimo Domino Nicolao In Potok, Buczacz, Horodenka et Gologury Potocki Capitaneo Canoviensi etc. Gratosissimo suo Fundatori et protectori Scholae Buczacenses cum adjuncto pro duodecim Personis Convictu sub regimine Ordinis Sancti Basilii Magni ... explicantes.— Poczajov, 1759.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10887834_00048.html

¹⁹ Piđtępczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu.— Warszawa; Wrocław, 1986.— S. 38—39.

²⁰ Альмес І. Латино- і польськомовні стародруки монастирського походження у фондах Державного архіву Тернопільської області // *Архіви України* (Київ).— 2015.— № 4.— С. 218—223.

²¹ Piđtępczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie...— S. 33.

**JLLUSTRISSIMO
ET
EXCELLENTISSIMO
DOMINO DOMINO
NICOLAO
In Potok, Buczacz, Horodenka, & Gologury
POTOCKI
CAPITANEO CANIOVIENSI &c.**

Gratiosissimo suo

FUNDATORI & PROTECTORI

Scholæ Buczacenses cum adjuncto pro duodecim
Personis Convictu sub regimine Ordinis Sancti Ba-
filii Magni Provinciæ Lithvanæ à Serenissima AU-
GUSTI III. Regis Poloniarum Majestate per speciale
Privilegium firmatæ & approbatæ, in vim debitæ,
perennaturæ gratitudinis hanc Synopsim rectefactorum
CONSTANTINI Magni Cæsaris Magnam similitu-
dinem Sibi in Præsentiarum tenore explicantes

D. D. D.

Anno æræ Christianæ MDCCLIX.

Mense Februario Die XXIV.

*Typis S. Regiæ Maieſtatis Monasterii Poczojoviensis,
Ordinis S. Basilii Magni.*

A

До категорії студентів переважно належали католицькі та унійні шляхтичі з Руського, Белзького, Подільського та Волинського воєводств²², які становили найбільшу частку учнівського складу — 70 відсотків. Діти унійних священників становили 15 відсотків, а діти міщан — 5 відсотків. Відсоткова кількість учнів у зазначених трьох групах відрізнялася від року до року²³. Щороку зростала чисельність студентів латинського обряду. Це можна пояснити зростанням престижу Бучацького колегіуму серед шляхтичів Подільського та Руського воєводств, а також зменшенням nobilitetu унійного обряду.

Викладацький склад того часу формували троє професорів, які зазвичай були еромонахами, тобто ченцями у священничому сані, та належали до складу Литовської провінції ЧСВВ. Один із професорів викладав інфіму, другий — граматику та синтаксис, а третій — поетику й риторику. З 1773 р. в нотатках *Щоденника* згадується четвертий професор, який викладав філософію та водночас виконував функцію префекта колегіуму, — здійснював його загальне управління. Зміна складу професорів була звичною справою. Як правило, тривалість перебування професорів у викладацькому складі колегіуму становила від одного до чотирьох років. Зі *Щоденника* дізнаємось, що в період між 1754—1781 рр. четверо василіян виконували обов'язки ректора Бучацького колегіуму: Ян Єронім (Нерезій), Маврицій (Каськович), Інокентій (Мшанецький) і Петро (Ляпінкевич)²⁴.

Окрім обов'язкових навчальних дисциплін, студентська формація відбувалася через додаткові, проте не менш важливі практики, такі як щоденна участь у богослужіннях та молитвах, причетність до релігійних братств (содалцій), гра в театрі чи шкільному оркестрі. Із записів *Щоденника* дізнаємось, що важливим елементом Бучацького колегіуму, що вирізняв його з-поміж інших василіянських шкіл, був просторий зал з класичною сценою та місцями для глядачів, який використовували для шкільних театральних виступів²⁵. У василіянських колегіумах шкільний театр був частиною освітнього процесу, а також використовувався як інструмент впливу та комунікації з місцевою громадою. Завдяки сценічним виступам молодь готувалася до публічних промов, удосконалювала мистецтво вимови та поведінки перед глядачем, покращувала знання латинської мови, а також біблійної історії. Крім того, шкільні вистави залучали численних пошанованих відвідувачів, популяризували та „рекламували“ педагогічні методи, приваблювали майбутніх студентів.

Acta scholarum Buczacensium

Чимало літературних творів василіян дійшло до нашого часу у вигляді рукописних документів, зібраних у збірники, що впорядковані хронологічно. Одним із таких є корпус документів публічного навчального закладу василіян у Бучачі за 1758—1763 навчальні роки — „*Acta, quibus publica scholarum Buczacensium, inscribuntur opera, studio et labore ma-*

²² Lorens B. Szkoły przy klasztorach bazylikańskich w Galicji...— S. 226.

²³ Zlotkowska M. Uniate Basilian School Drama...— P. 25.

²⁴ Лоренс Б. Diarium actorum...— С. 248.

²⁵ Там само.— С. 250.

gistrorum constripta etc.“²⁶ В основу збірника входять твори як більшої форми: префації, промови, ґратуляції, драми, вправи з красномовства, так і меншої: оди, елегії, діалоги, вірші й пісні. Твори написані латинською та польською мовами. Такого роду манускрипти, як „*Acta scholarum Buczacensium*“, слугували записниками літературної творчості василіянських викладачів та студентів у певному колеґіумі. Поширення рукописних збірників подібного змісту простежується також у єзуїтів, зазвичай під назвою „*Liber dramatum*“²⁷.

За фоліацією досліджуваний манускрипт налічує 806 сторінок. Мова творів латинська й старопольська. На титульному аркуші, оздобленому символічним малюнком дерева та печаткою, вказана назва збірника з інформацією про ректорів, за управління яких, власне, і був сформований манускрипт. Наступна сторінка містить нотатку про автора, що підготував вправи для шкільних диспутів. Декоративні особливості манускрипту зводяться до мінімуму. Оздоблює рукопис поодиноким гравюром герба родини Нерезіїв²⁸, представник якого василіянин Ян Єронім був першим ректором колеґіуму²⁹. Записи у збірнику зроблені різними почерками і відрізняються між собою якістю. Структура рукопису побудована за хронологічним принципом. У верхньому колонтитулі кожної сторінки зазвичай вказано рік написання певного тексту, натомість у нижньому колонтитулі — ректора колеґіуму. Так, безперервно написані на кожній сторінці скорочення формують такий напис: „*З керівництва поважного і шановного пана отця Мавриція Каськовича*“ („*Sub Rectoratu Venerabilis Reverendissimi Domini Patris Mauricii Kaskowicz*“).

У збірнику простежується закономірність у розміщенні різних літературних творів. Як правило, початок і кінець навчального року супроводжується розлогими латиномовними академічними промовами ректора, префекта й фундатора Бучацького колеґіуму. Опісля подано список викладачів на певний навчальний рік. Вітальні вірші, присвячені професорам та ректору, — здебільшого польською мовою, елегії й пісні кожного року представлені по-різному. Також протягом усього навчального року створювалися твори на християнську тематику, присвячені переважно Непорочному Зачаттю Пресвятої Діви Марії, Розп'яттю Ісуса Христа чи бичуванням нашого Господа. Це переважно промови, елегії та пісні, середнє число яких в одному році дорівнює шести. Драматичним творам завжди передують промови, що присвячені їм. Два драматичні твори, здебільшого трагедію та комедію, ставили у лютому та липні кожного навчального року. Опісля є згадка про екзаменаційний колоквиум. Така структура чітко вказує, що на формування збірника впливав академічний календар Бучацького колеґіуму.

Щодо загальної кількості творів, представлених у манускрипті, то їх число сягає 146. Відсоткову більшість становлять промови, далі йдуть

²⁶ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), відділ рукописів, ф. 5 (Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Львові), оп. 1, спр. 4787/II — *Acta, quibus publica scholarum Buczacensium inscribuntur opera...* 1758—1763.

²⁷ Zlotkowska M. *Uniate Basilian School Drama...* — P. 31.

²⁸ ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 5 (Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Львові), оп. 1, спр. 4787/II, арк. 728.

²⁹ Österreichische Nationalbibliothek in Wien, die Handschriftenabteilung, Series Nova, cod. 3848, S. 270.

елегії, а третім популярним жанром є драми. Загалом у збірнику представлено вісім драматичних творів, з яких сім трагедій і одна комедія. Шість п'єс доповнені інтермедіями. Дві написані латинською мовою: „*Decus et Gloria Orthodoxorum Ceasarum in Domino Constantino Magno olim magna Fide, Pietate, atque Virtute commendato*“, „*Joannes III Sobiescius Magnus Rex Poloniarum*“, а шість польською: „*Daniel albo cześć Boga prawdziwego w wschodnich państwach rozmnożona*“, „*Napaść niewinna*“, „*Józef zaprzędany od braci*“, „*Józef Egiptu rządca uczyniony*“, „*Józef braci poznający*“, „*Hermenegild męczennik*“³⁰. Латиномовна драма зафіксована лише 1759 навчального року та представляє дві різні за змістом історії: одна про римського імператора Костянтина Великого, друга про монарха Речі Посполитої Яна III Собеського³¹. Польська історикія Б. Лоренс аргументувала брак латиномовної драми у наступних роках діяльності колегіуму впливом ідей Просвітництва, які у вигляді польської мови активно заміняли латинську на буцацькій сцені³². Інший польський дослідник Ю. Леванський звертає увагу на те, що першість у впровадженні народної мови у навчальні заклади належить ченцям-піярам, які ще у XVII ст. намагалися обмежити загальноприйняту латинську мову³³. Те, що латинська мова ускладнювала сприйняття такого типу творів, очевидно, а заміна її більш зрозумілою і не менш впливовою польською, дозволяла через драму охопити ширшу аудиторію та виконати головну дидактичну мету. Таким чином, дві наведені п'єси є останніми зразками латиномовної драми Буцацького василіянського колегіуму.

Diarium та *Synopsis*: історичне тло

Драма про Костянтина Великого, повна назва якої „*Decus et Gloria Orthodoxorum Ceasarum in Domino Constantino Magno olim magna Fide, Pietate, atque Virtute commendato*“ („*Честь і слава правовірним імператорам (в особі.— С. Г.) володаря Костянтина Великого, який колись прославився міцною вірою, побожністю та доблестю*“)³⁴, поставлена учнями Буцацького колегіуму 24 лютого 1759 р., і її присвятили фундаторові навчального закладу М. Потоцькому. Про дату виконання, автора п'єси, акторський склад та передумови написання твору дізнаємося з документації колегіуму. Одним із них є „*Щоденник Буцацького колегіуму*“³⁵, що оповідає про життя василіянської спільноти в Бучачі за 1750—1770 рр. З нього дізнаємося, що трагедію поставили у другій половині дня суботи 24 лютого, і вона тривала 3 години, від 15 до 18 год. Описано у *Щоденнику* також передумови виходу її на публічну сцену.

³⁰ Zlotkowska M. Uniate Basilian School Drama...— P. 32—36.

³¹ ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 5 (Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Львові), оп. 1, спр. 4787/II, арк. 53—62, 70—91.

³² Лоренс Б. *Diarium actorum*...— С. 255.

³³ Lewański J. *Teatry szkolne w czasach poprzedzających początek działalności Teatru Narodowego // Teatr Narodowy w dobie Oświecenia*.— Wrocław, 1967.— S. 166—167.

³⁴ *Illustrissimo et excellentissimo Domino Nicolao*, p. La.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10887834_00048.html

³⁵ ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 5 (Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Львові), оп. 1, спр. 6196/II — *Diarium actorum collegij Buczacensis connotatorum per Patrem Hieronymum Nareziusz OSBM a principio Rectoratus sui scribi inchoatum (1750—1770)*.

Наприкінці 1758 р. ректор Бучацького колегіуму отець Маврицій (Каськович) звернувся до М. Потоцького про дозвіл надрукувати синопсис, тобто програму трагедії. Проте канівський староста відреагував, що це марнотратство. Зрештою, ректор переконав фундатора, аргументуючи це тим, що така програма примножуватиме славу професорів, студентів й самого колегіуму³⁶ та дозволить стати на рівні з єзуїтами і піярами, які тримали першість у виданні такої літератури³⁷. М. Потоцький прийняв аргументи ректора, внаслідок чого у Почаївській василіянській друкарні надрукували 118 примірників таких синопсисів³⁸. Практична сторона синопсисів цілком зрозуміла. Вони слугували приємним „сувеніром“ чи „рекламною брошурою“, яку роздавали пошанованим гостям для популяризації навчального закладу й заохочення до навчання дітей знатних шляхтичів.

Вже згадуваний *Синопис*³⁹ є важливим допоміжним джерелом, який складається з панегірика-присвяти найсвітлішому фундаторові М. Потоцькому (арк. А—L) та викладу змісту п'єси „*Decus et Gloria...*“ (арк. L зв.—N 2 зв.) з текстами хорів. У той час, коли перша частина *Синопис* написана латинською мовою й з усіма елементами барокової префації, друга — двомовна, передбачала практичне застосування. Короткий виклад змісту кожної сцени в усіх діях, написаний спершу латинською, а опісля перекладений польською, був зорієнтований на різного глядача і дозволяв зрозуміти сюжет драми. Тексти хорів написані польською, а короткий опис дії, що відбувається на сцені під супровід хору, наведено латинською. Поіменний список акторів із вказівками, яку роль виконували та звідки родом, доповнює програму і є цінним джерелом. *Синопис* доповнений гравюрою шляхетського герба Пиляв роду Потоцьких.

Цікавим, на наш погляд, видається питання авторства панегіричної промови, театральної програми та самого тексту драми. Щодо автора панегірика та драми, то існують лише припущення дослідників. Авторство панегірика приписують василіянському професорові поетики та риторики 1758—1760 рр.⁴⁰, генеральному префектові студій Порфирію (Скарбеку-Важинському). Ба більше, за каталогом Естрайхерів, П. Важинський переписав текст панегірика у свій записник промов (Orationes, t. 2, p. 40—112) у більш розлогому варіанті⁴¹. Польська дослідниця М. Підлипчак-Маєрович також вважає Порфирія (Скарбеку-Важинського) автором трагедії, звертаючи увагу на стиль письма в інших його творах, на роль викладача риторики, яку Порфирій займав у колегіумі, та на досвід навчання у Грецькій колегії св. Атанасія в Римі⁴². Цю тезу також розвиває архівний опис *Синопис*, де, ймовірно, трагедію „*Decus et Gloria...*“ написав П. Важинський — автор вірша *vernaculo idiomate*⁴³. Проте питання,

³⁶ Lorens B. Tendencje oświeceniowe...— S. 183.

³⁷ Okoń J. Dramat i teatr szkolny...— S. 26—29.

³⁸ Лоренс Б. Diarium actorum...— С. 255—256.

³⁹ Illustrissimo et excellentissimo Domino Nicolao...

⁴⁰ Lorens B. Tendencje oświeceniowe...— S. 188.

⁴¹ Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE).— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=tytul&order=1&id=208755&offset=74493&index=1>

⁴² Lorens B. Tendencje oświeceniowe...— S. 182; Pidłypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie...— S. 165.

⁴³ Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE).

що це за вірш і який стосунок він має до драми,— залишається відкритим. Тому, чи був саме Порфирій (Важинський) автором досліджуваної драми,— достеменно невідомо.

Іншим вірогідним автором п'єси міг бути настоятель Бучацького монастиря Ян Єронім (Нерезій), якого укладачі бібліографічних праць старопольської драми вказали саме як автора п'єси на підставі рукописної примітки на друкованій копії. Він був власником чималої приватної бібліотеки, щонайменше частину якої вклав у Бучацький колегіум. Зокрема, серед подарованих книг були й праці про мистецтво. Однак 1759 р. Єронім (Нерезій) уже не був настоятелем у Бучачі, що применшує його шанси на авторство⁴⁴. Чітко задокументованим є те, що міститься у передмові до трагедії у збірнику документів „*Acta scholarum*“, що *Синопис* трагедії присвячений найсвітлішому фундаторові існує у друці і що його виконала інша особа, а саме отець-ректор Маврицій (Каськович)⁴⁵. Цей фрагмент підтверджує те, що саме ректор був автором *Синописа*, а от автором драми був-таки хтось інший. Варто також згадати, що даний *Синопис* — чи не єдиний екземпляр такого роду літератури, інших друкованих програм Бучацького колегіуму не виявлено⁴⁶.

Сюжет, структура та стильові ознаки драми

Латиномовна драма „*Decus et Gloria...*“ побудована на відомому ранньохристиянському сюжеті про протистояння двох римських імператорів Костянтина та Максенція. В основі трагедії лежить історична подія — битва біля Мульвійського мосту, що відбулася між двома володарями 312 р. За переказами, там на небосхилі Костянтину з'явився напис „*In hoc signo vinces*“ та почувся голос Ісуса Христа.

Сюжет про першого християнського імператора у шкільній драмі не унікальний. У творах єзуїтів простежуємо шість варіацій п'єс, присвячених Костянтинові Великому, які були зіграні між 1569 та 1757 рр. у 15 європейських містах. Побутують такі назви: „*Flavius Valerius Constantinus*“, „*Constantini Orientis imperatori*“, „*Constantinus. Tragedia*“, „*Constantinus Augustus*“, „*Constantinus Magnus fundans basilicam Petri et Pauli Romae et suis humeris terram egerens*“, „*Constantinus Magnus imperator Romanorum*“⁴⁷. Проте, чи якась саме з єзуїтських драм лягла в основу василіянської, достеменно невідомо. Існують припущення, що драма про Костянтина Великого ґрунтується на творі візантійського літописця XI ст. Георгія Кедрена „*Compendium historiarum ab orbe conditio*“⁴⁸. Проте схожі мотиви ми бачимо і у творах Євсевія Кесарійського „*Vita Constantini*“, Лактанція „*De Mortibus Persecutorum*“ та у візантійського історика Зосима „*Історія в'єа*“. До того ж, попередній аналіз бібліотеки Бучацького василіянського монастиря за 1769 р. продемонстрував, що творів згаданих авторів у книгозбірні немає⁴⁹.

⁴⁴ Lorens B. Tendencje oświeceniowe...— S. 181—182.

⁴⁵ ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 5 (Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Львові), оп. 1, спр. 4787/II, арк. 52.

⁴⁶ Lorens B. Tendencje oświeceniowe...— S. 183.

⁴⁷ Окоń J. Dramat i teatr szkolny...— S. 317, 367, 377, 393.

⁴⁸ Lorens B. Tendencje oświeceniowe...— S. 182.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василія Великого), оп. 1, спр. 1103, арк. 4 зв.—8.

Трагедія складається з трьох дій, кожна з яких поділена на сцени. Драму доповнюють пролог, епілог, хор та канти, які виконували між діями драми. Наявність *partes minores* (*другорядних частин*) додає твору пишності та масштабності, що є рідкістю у драматичних творах василіян⁵⁰. Композиційно драма розпочиналася з прологу, що складався з римованих діалогів між Цезарем, Фортуною та Марсом. Далі йшла перша дія, яка завершувалася коментарем хору та короткою інтермедією. Всього було три дії і відповідно три виступи хору. Тексти хору збереглися у *Cynopsisi*. Звідси можемо припустити, що хор надавав емоційного забарвлення п'єсі, коментував дії героїв, схвалював чи осуджував персонажів. Завершувалася п'єса епілогом, присвяченим фундаторові.

Сюжет п'єси формують такі елементи:

- перша зав'язка (Дія 1, сцени 1—2);
- розвиток дії (Дія 1, сцени 3—5);
- друга зав'язка (Дія 2, сцени 1—2);
- розвиток дії (Дія 2, сцена 3);
- кульмінація (Дія 2, сцена 4);
- розв'язка (Дія 3, сцени 1—4).

Дія 1. Головний герой Максенцій, відчувши загрозу від християн, які знищують святилища богів, а на їх місці будують нові церкви, наказує своїм воїнам знищити всіх послідовників нової релігії та їхні святині. Проте один воїн, на ім'я Христул, виходить на середину площі і публічно визнає Христа Господа. Далі звертається до Максенція, аби той схаменувся і покавсяся. Максенцій, розлючений, не збирається слухати Христула. Одночасно з-під землі вилазить Чудовисько, якого бояться імператор та його військо.

Дія 2. Засмучені християни приходять до Костянтина, і він обіцяє їх захистити, спорядивши військо проти Максенція. Перед битвою на Мульвійському мосту Костянтинові з'являється небесне послання „*In hoc signo vinces*“ („Під цим знаком переможеш“) та знак хреста, який імператор велів набити на щити своїх воїнів.

Дія 3. Максенцій влаштував на мосту пастку Костянтинові, в яку згодом сам і потрапив. Максенцій гине у водах Тибру. Костянтин переможно в'їжджає до Рима. Його вітає натовп. Він віддає дяку єдиному Богові і вирішує спорудити церкву під титулом святого Хреста, що буде зразком для інших храмів.

Панегірична драма, адресована одному головному глядачеві, яким був М. Потоцький, стоїть на межі декількох тематичних категорій. Важка дидактичність тону свідчить про її спорідненість з релігійною та моралістичною драмою. А присутність реальних історичних осіб зараховує її до історичних п'єс⁵¹. Провідна ідея твору — служіння Богу та своїй Вітчизні, а також залежність людини від Бога. Сюжет побудований на класичному протиставленні добра і зла. Завдяки такій дуалістичності яскраво простежується мораль драми — „Коли Бог за нас, хто проти нас?“ (Послання апостола Павла до Римлян, 8:32), а також намагання виховати у молодих студентів певні чесноти. Персонажі є носіями античних чеснот, таких, як мудрість, мужність, справедливість, поміркованість. А також християнських: віра, доброчесність, милосердя.

⁵⁰ Zlotkowska M. *Uiate Basilian School Drama...*— P. 228.

⁵¹ Там само.— P. 64, 68.

На цьому перетині античності та християнства побудований і сам сюжет п'єси. Античний світ уособлює Максенцій, який вороже ставиться до християн. Костянтин же, на момент перших двох дій хоч і язичник, та все ж наділений позитивними моральними рисами. У драмі помітна також і еволюція Костянтина. Зі сповідника римської релігії він стає ревним християнином та захисником віри. У п'єсі немає категорії часу. На перший погляд видається, немовби всі події відбуваються впродовж року. Насправді твір охоплює 25 років життя імператора і його шлях до християнства.

Незважаючи на те, що Костянтин мав лик рівноапостольного, драма не є агіографічною, а зображає його як мудрого імператора. Цікаво також і те, що християни не були причиною битви на Мульвійському мосту між Максенцієм та Костянтином, як це зображено у трагедії. Історично — причини були радше політичні: бажання отримати статус імператора та заволодіти Римом, а не через повстання „невірних“ підданих. Акцент, який зміщений у бік християнства, цілком обґрунтований виховною метою василіянських колеґіумів.

У драматичному творі представлений 21 персонаж. Проте кількість акторів, що брали участь у виставі, дорівнює 46. Головними персонажами є Костянтин і Максенцій, а другорядними — Євтихій, Євгеній, Тимофій, Христовул, Чудовисько та ін. Героїв умовно можна поділити на два табори: ті, що оточують Максенція, й ті, що на боці Костянтина. Крім самостійних персонажів, у п'єсі представлені й збірні образи, такі як воїни, сенатори, вісники, яких грало багато акторів. Цікаво, що учасників хору у *Синописі* поіменно не згадано. Можливо, їхні функції виконували самі герої твору. Динамізму цій трагедії надають зовнішні ефекти перформативного та візуального характеру, а не розвиток сюжету чи персонажа. Ранньомодерна шкільна драма — це більше видовище, ніж літературний твір. Трагедія про Костянтина Великого була доповнена сценами з битв, знищенням храмів та жертвоприношень богів. Акустичну оздобу створювали хор, звуки труб та вигуки акторів. Додатково справляла враження поява Чудовиська й чудотворного хреста.

Трагедія про Костянтина Великого є зразком барокової шкільної драми, про що свідчать орнаментовані словесні звороти, розлогі речення, описові конструкції та характерні скорочення слів. Спроба наслідувати античних авторів проявляється у квантитативному віршуванні тексту та добрій обізнаності автора з класичною римською літературою.

* * *

Одним із проявів окциденталізації у середовищі уніатів є василіянська шкільна освіта, що взорувалася на найкращі латинські зразки, зокрема єзуїтів. Системні запозичення на рівні мов викладання (латинська та польська), навчальних програм (п'ять вільних наук), літератури (переважно єзуїтських авторів), формаційних практик (Марійські братства, шкільні театри) впливали на виховання молоді, для якої латинська (західна) культура ставала ближчою і „своєю“.

У шкільній драмі „озахіднення“ відбувалося через мову образів, сюжетів, героїв та форм. Зміст трагедії „*Decus et Gloria...*“, що оповідає про велич першого християнина на троні Костянтина Великого, у другій половині XVIII ст. був добре відомим у латинському світі. Василіяни ж, вико-

ристовуючи популярні теми, творили власний драматичний репертуар, аби зрівнятися з лідерами найкращих освітньо-театральних практик. Латиномовна драма про Костянтина Великого вирізняється майстерністю написання, про що свідчать досконале володіння автора латинською мовою, використання різноманітних стилістичних фігур і художніх засобів, алюзій на класичну римську літературу та квантитативного віршування тексту. Також *Синопис* — короткий опис вистави, безперечно, був зроблений на зразок езуїтських та піярських, про це йдеться у *Щоденнику* колегіуму.

Ще одним проявом латинізації є монастирські книгозбірні, які на 90 відсотків склалися з латинопольської літератури. Саме ці твори лягли в основу сюжетів майбутніх шкільних драм. У корпусі документів „*Acta scholarum*“ не зафіксовано драм, базованих на руській історії, так само, як не зроблено спроб підкреслити зв'язки зі Східною Церквою та обрядом. Можливо, така ситуація пояснюється численними запозиченнями п'єс з латинської культури, де мотиви вистав походили зі Святого Письма, світової чи польської історії.

ДОДАТОК

Латинський текст та переклад представлено за принципом почерговості: спершу латинський текст, а по завершенні — український відповідник. Це здійснено з метою спростити читання та зіставлення оригіналу з перекладом. Обидва тексти доповнені посторінковими коментарями. Пропущені слова, доповнення та скорочення слів позначаються в латинському тексті квадратними дужками. Орфографічні помилки виправлено та зазначено в коментарях. Виправлення автора, текст під чорнильними плямами чи особливості вживання слів також зазначені. Коментарі щодо характеристики мови драми здійснено в латинському варіанті, а коментарі, пов'язані зі змістом та персонажами,— в українському.

Decus et Gloria Orthodoxorum Ceasarum in Domino Constantino Magno olim magna Fide, Pietate, atque Virtute commendato

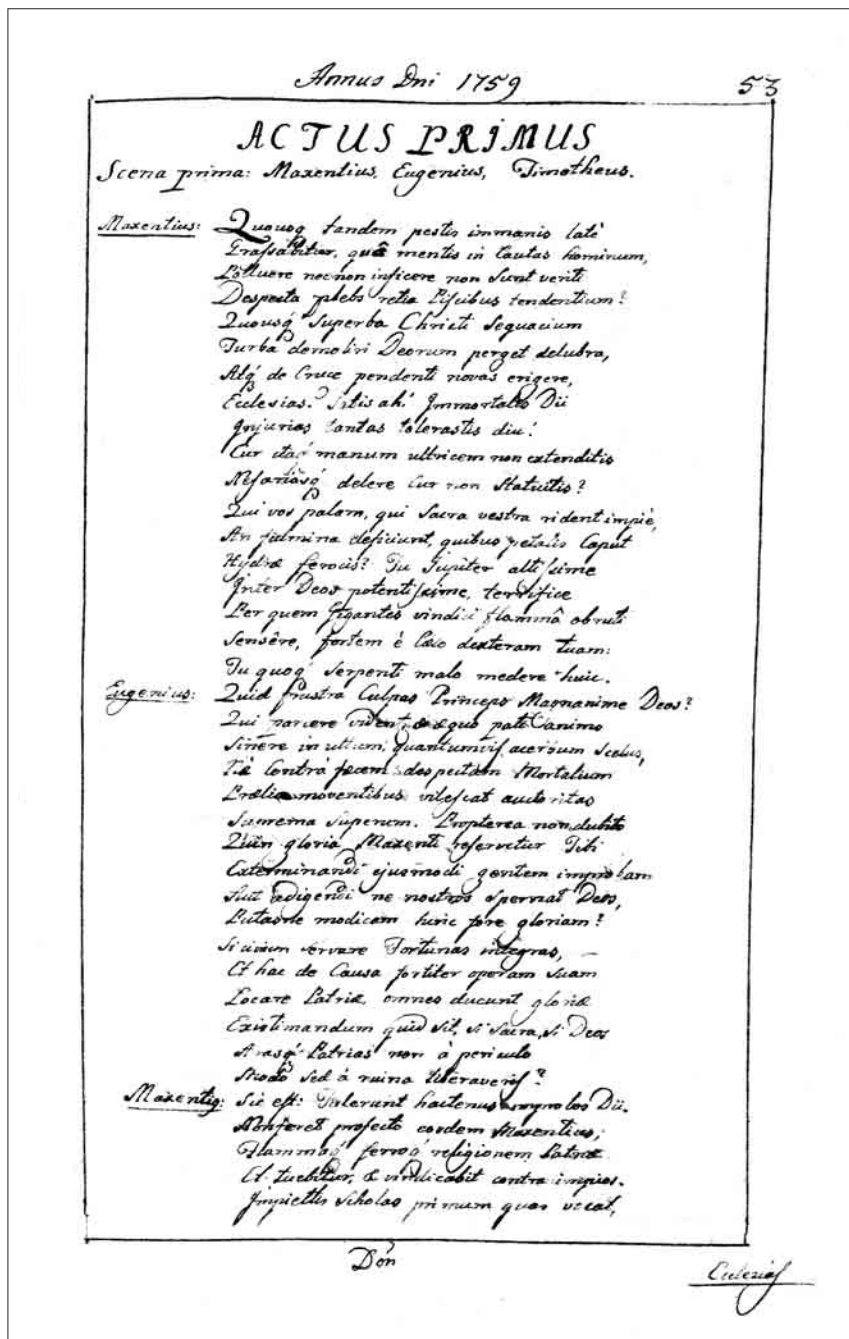
ACTUS PRIMUS

Scena prima

Maxentius, Eugenius, Timotheus

Maxentius: Quousq[ue] tandem pestis immanis late
Grassabitur*, qua mentis cautas hominum,
Colluere nec non inficere no sunt veriti
Despecta plebs retia piscibus tendentium?
Quousq[ue] superba Christi sequacium
Turba demolisi Deorum perget delubra,

* Знаки пунктуації у творі не свідчать про синтаксис, а радше слугують підказками для інтонування. Коми вказують на місце, де варто взяти дихання.

2. Фрагмент рукописного тексту п'єси

- Atq[ue] de cruce pendentis novae erigere,
Ecclesias? Satis ah! Immortales Dii
Injurias tantas tolerastis diu!
Cur itaq[ue] manum ultisicem non extenditis
Nesariasq[ue] delere Cur non statuitis?
Qui vos palam, qui sacra vestra rident impie,
An fulmina deficiunt, quibus petatis caput,
Hydrae ferocis? Tu Jupiter altissime
Inter Deos potentissime, terrifice,
Per quem Gigantes vidici flamma obruti
Sensere, fortem e caelo dexteram tuam
Tu quoq[ue] serpenti malo medere huic.
- Eugenius:** Quid frustra culpas Princeps Magnanime Deos?
Qui parcere vident, et aequo pati animo
Sinere in ultum, quantumvis acersum scelus,
Nae contra faecem despactam mortalium
Praelia moventibus vilescat auctoritas
Saprema superum. Propterea non dubito
Quin gloria Maxenti reservetur tibi
Exterminandi ejusmodi gentem improbam
Aut adigendi ne nostros spernat Deos,
Putasne modicam huic fore gloriam?
Si civium servare Fortunas integras,
Et hac de causa fortiter operam suam
Locare Patriae, omnes ducant gloriae
Existimandum quid sit, si sacra, si Deos
Arasq[ue] Patrias non a periculo
Modo sed a ruina liberaveris?
- Maxentius:** Sic est: Tulerunt hactenus improbos Dii,
Non feret profecto eosdem Maxentius,
Flammaq[ue] ferroq[ue] religionem Patriae
Et tuebitur, et vindicabit contra impios.
Impiet[ati] schollas primum quas vocant,
Ecclesias, in Orbe universo diruere,
Me cum decrevi neve restet in lapide lapis
Aras scelestas, diruam demoliar,
Aequabo telluri ductos in altum tholos.
- Timotheus:** Non improbo tuum Princeps iudicium
Quinimo celum pro Religione Patriae
Laudare satis non possum, scio etenim nihil
Ornare magis, atq[ue] decere Principes.
Quam Religionem, ejusq[ue] curam sedulam
Nihilominus non modicum cernens periculum
A gente Christicola, quae sacrarum tenax
Est posse conflari gnara cum sit artis magicae.
Id circo fortiter agendum, vel nihil.
- Maxentius:** Virtute qui pugnat, pugnatq[ue] pro Diis
Ars nulla tali magorum nocere potest,
Romam mihi sub esse votis militum
Nosti probe.

Timotheus: Verum hos int[er] quoq[ue] non desunt,
Hac peste qui laborent, quam copmescere,
In animo habes.

Maxentius: Quid laqueris? Milites
Sunt quoq[ue] quib[us] peregrina religio placeat?

Scena 2

Eutichius, Dux et dicti.

Eutichius: Princeps quid horas trahis inutiliter
Et non tuo satis consulis imperio
Sub esse Constantino plebs integra vult
Illius adventum praestolatur anxie
Cui se totos, quin et fortunas suas
Non Roma modo, sed integrum imperium,
Sacrare ducit honori

Maxentius: Haec tu mihi
Defferre nova venisti Eutichi tristia.

Eugenius: Si tibi senatus, Dux si cum milite favet,
Timenda non sunt verba plebis inanis
Quae volvit[ur] et mutat sententiam
Saepissime levi aura, undaq[ue] facilis.

Eutichius: In Principem decet fidelem sub ditum
Et praecavere, si malum quod ingruit
Et gratulari, si succedunt prospera.

Maxentius: Recte dicis Eutichi, hoc tamen unum superest.
Ut et tuearis cum vitae discrimine
Propriae, imperatoris vitam.

Eutichius: Id etiam teneo.
At vehementer errant, qui principes suos
Caelare cupiunt de rebus quae non fluunt
In imperio ad mentem eorum et sententiam
Nam sic haud quaquam reparari potest,
Acerba calamitas, quam mali homines
Struunt, praesciusq[ue] futura cladis animus
Non ita laedit[ur] quam si prorsus nesciat:
Et praeter expectanem si eveniat
Malum, fortius tunc peritringit pect[us] hominis.

Maxentius: Ergone magni putas haec a me fieri?
Monaciae sunt vanae nec Maxentii
Cor talibus flecti nugis facile patitur.

Eutichius: Et modica mala Princeps neglecta nocent
Scintilla sola demoliri Urbes integras.
Non raro consuevit, si eam extinguere negligas.
Obstare cum ab initio erat facilius nihil,
At creverit postquam in magnum incendium
Nec temperari facile, nec reprimi potest.

Maxentius: Ne timeas motus hic et temperabit[ur]
Et reprimetur, modo quod constitui
Fortiter agendum, et exequendum sine mora

- Dic veniat miles stip et Principis latum
Sed et cohortes cum Praefectis veniant.
- Eutichius:** Jisis parebo promptus redibo frequens,
Timeo! ne mihi ducam cohortem perniciem
At habeo spem promptiores in obsequia
Mihi futuras legiones quam Maxentio.
- Maxentius:** Delebo gentem berbaram, improbam impiam
Non nero profecto tantum effudit sanguinis
In mente quantum habet spargere Maxentius.
Cras hac in Urbe cunctorum sub oculis
Fluet fluminibus Christianorum cruor
Neve superuit vel in orbe ullus locus
Non transeat quo pro sitibus gladius
Maxentii ultor pro[ue] contemptis Diis.

Scena 3

*Eutichius, Stratonicus, Christodulus,
cum exercitu et dicti.*

- Eutichius:** Prompta venit ad nutus cohors Maxenti tuos
Expectat alacer jussa Principi sui
- Maxentius:** Imperum quod gero vobis referre debeo
Vos contulistis in me regiminis onus
Idem vos quoq[ue] forti tueminor manu,
Spero namq[ue] fere semper vos tidos mihi
- Eutichius:** Quantumvis animam cujus quam requireres
Hanc quisq[ue] nostrum labenter pro te daret
- Stratonicus:** Fires habenda si quae ferro quod haecenus
Feliciter gessi pro salute Patriae
Non diffido quod tractabo idem pro tua
Non dispari fortuna quae audaces juvat
- Christodulus:** Primum fadiet cor nostrum vulnificus chalybs
Quam ut dificiat nostra vel modicum fides,
In Principes hunc gessi animu[m] semperq[ue] geram
Qiae cernis arma prompta Maxenti sciad,
Ad te tuendum vel cum vitae dispendio.
- Maxentius:** Abdita mentis jam vobis pando consilia
Vestraeq[ue] comitto perspectae fodei,
Christicola gens superbum nimis extulit caput,
Quae nobis et nostra religioni dolos
Non cessat dtruere. Huic noseat potentem manum
Nostramq[ue] Deorumq[ue] nostrorum, qui comprimunt*
Nefanda scelera tanta, si lubet sciunt
- Christodulus:** At Christiani crimine et culpa vocant.
- Maxentius:** Parum ne criminis censes esse in eo
Spernunt quod aras, contemnuntq[ue] nostros Deos;
- Christodulus:** Quid ergo vis Maxenti, quid facere impers?

* Особову форму дієслова можна зрозуміти лише з контексту. На місці закінчення слова — чорнильна пляма.

- Maxentius:** Delere jubeo, quicunq[ue] Christum* colunt.
Christodulus: Relinque Princeps prava consilia tua,
Maxentius: Tu prava consilia quae operui vocas,
 Quid justius aut aequius esse potest,
 Quam religionem eam defendere,
 Quam suximus cum lacte atq[ue] imbibimus
Christodulus: Si Christianorum Diis invisum genus,
 Diis sinamus exterminandum quoq[ue],
 Verum quid est Maxenti quod in mente geris?
 Maxentius Maxentio tam subito dipimiles!
 Nuper colentes Christum gratiis prosequi
 Promiseras, nunc contra prosequeris odio!
 Sxicine putant[ur] cito mentes Principum?
Maxentius: Ad meliora nunquam converi pudet,
 Si Christianis videbar antea facilis,
 Nunc certe vires omnes convertam in eos
 Clades parabo immanes faciam neces.
 Christus eripiat, si tantas vires habet,
 Nostris e manibus fidos cultores suos
 Sed filio signifabri non suppetunt
 Arma, quibus defendat, nisi lignea
 Quae ferreis non possunt resistere diu.

Scena 4

Christodulus, Maxentius.

- Christodulus:** Si Christianum fuisse culpae vertitur
 Sub oculis habes criminis hujus reum
 Sum Christianus, Christum profiteor Deum
 Hunc pronus adoro, hunc reverenter colo,
 Deosq[ue] contemno, quos humanae manus
 Proclucere atq[ue] fabri mallei norunt.
 Convertite sed te Maxenti suadeo potius,
 Ad meliorem frugem citius redi
 Adq[ue] pristinam mente quantocius te recipe
 Consilia meliora sectari stude.
 Caedes quibus exterreri falsus putas
 Nos posse vitam nobis aeternam parant
 At vero tibi panam, aeternam caedem pariunt
Maxentius: Os comprime sceleste! Barbarum caput
 In principis conspectu sic audes loqui?
 Laesae majestatis, paenam ingrata lues,
 Haec quid video? Monstrum quod oculis meis
 Obiscit sese! Nos hinc referamus pedem.

* В оригіналі скорочення „Хрум“, що є сумішшю грецької та латинської мов.

Scena 5*Consurgit Monstrum fugiunt praesentes.*

Monstrum: Mane! Mane Maxenti deliciae meae
 In externinandis Christianis opem.
 Veni ut feram, tibi serviam fideliter
 Ex ubi gaudium meum! Amor meus!
 Te luce magis amo, te libens calo
 Redi redi Maxenti, cor redi meum.

ACTUS SECUNDUS**Scena 1**

Nunti[us] 1: Sensistis amici edictum Maxentii
 Perniciem in nostrae fidei conditum
 Consilii quid capiendum statuite.

Nunti[us] 2: Chari* sodales mors nobis vitam dabit
 Longe beatiorem ea qua nunc fruimur
 Cur igit[ur] eam fugere conamur, non video.

Nunti[us] 3: Libenter eam omnes acceptabimus
 Id circo tamen non curam ornittere
 Debemus qua fidei possemus consulere.
 Et ejus cultores conservare integros.

Nunti[us] 4: Consilium si vobis non displicet meum
 Adire Constantinum mea est sententia.
 Illi casus nostros et sortem miseram
 Exponemus, nostrasq[ue] res comendabimus,
 Non estis ignari quod Princeps sit pius
 Nec non benignus, comis, facilis, affabilis.
 Eamus ergo si placet consilium
 Omnes eamus!

Nunti[us] 1: Magnanimae Princeps Patriae nostrae salus
 Tibi faventes superos precamur exanimo
 Nos moseri afflicti tuam petimus opem
 Non temne miserorum quas cernis lacrymas**
 Et ferme jam prostratos solari velis

Constantinus: Quid est quod afflictos vos miserosq[ue] habet
 Fidenter exponite promptus succurrere
 Non negligam si tantae vires suppetunt.

Nunti[us] 1: Maxentius /: In ipsa niminis ejus,
 Memoria linqua stupet artus tremunt:***
 Maxentius dico furore percitus****
 Dellere nos nullius criminis reos
 Injuste***** statuit. Tu vindex justitiae

* Латинізоване грецьке слово „χαίρι“.

** В оригіналі „lacrimas“.

*** Імовірно, позначення дужок.

**** Виправлення слова. Замість „e“ було „ae“.

***** Виправлення. В оригіналі написано слова окремо „in juste“.

- Hoc prohibe malum a nistris capitib[us]
Constantinus: Quid criminis tamen appingit obiscit
 Maxentius vobis?
Nunti[us] 2: Culpaе non conscii sumus
 Hoc vitio solum vertit[ur] at dicit[ur].
 Nobis quod haud plures cognoscum[us] Deos
 Praeter Unum.
Constantinus: Hoc ergo unicum
 Duntaxat est quod vobis crimini datur
Nunti[us] 8: Obiscitur aliud nobis praeterea
 Profecto nihil.
Constantinus: Bono sitis animo,
 Defectus sceleris jam mihi liquet satis
 Injuste* Maxentium vos odio prosequi
 Perspicio palam: Sortis me vestrae miseret
 Perspectum habetis amici chari mei
 Nunquam stetisse fortiter superbam**:
 Praecipue juncta crudelit[a]ti diu
 Regnare non potest, cito cadit, quia
 Sequit[ur] superbos ultor a fergo Deus,
 Haec tera quam colimus***, quem spiramur aer
 Et cuncta praepotentis condita manu?
 Continuo vigilant superbos deprimere
 Illud in super vobis favens polliceor
 Me vindicaturum tantas injurias
 Omni quo potero modo.
Nuntii omnes: Deus paria, Caesar praetia pro tantis tibi
 Mentis rependat.

Scena 2****

- Constantinus:** Ephebe proceres huc omnes convoca
Ephebus: Carendo jussis promptus imperium exequor
Constantinus: Afflictis opem ferre decere puto
 Saluto vos proceres imperii fidi.
NB Veniunt P[rocer]es*****
Proceres: Constantine vive decus salus[ue] imperii
Constantinus: Agite proceres mihi charissimi
 Agite unicus praecordiis nostris amor
 Columina patriae imperii decus
 Consilium prudens***** sine mora date
 Libere depromat quisq[ue] sensum suum

* У цьому випадку слово написано окремо і не виправлено автором, як у попередньому варіанті.

** Імовірно, ще один варіант позначення дужок.

*** Чорнильні плями або виправлення.

**** В оригіналі „Сцена 3“. У *Синопсисі* Друга дія поділена на чотири сцени. Найімовірніше, що Перша сцена містить у собі Другу сцену і мала б бути поділена на дві частини.

***** Nota Bene — вказівка для режисера.

***** У цьому слові є чорнильна пляма. Слово зрозуміле з контексту.

Quid faciendum censet in negotio
 Gravi imperii quod vobis aperiam
 Maxentius gentem mihi fidissimam
 Professione quos Christianos vocant
 Nullius scelleris auctores et conscios
 Delere statuit qui opem nostram cupiunt
 Hanc promisi eis omnib[us] ferre modis
 Ut principem decet pium in subditos
 Nec auxiliari posse aliter video
 Quam contra bella movenda Maxenti[um]
 Praecipue cum nostro monet[ur] imperio
 Et non* domos solum sed lucem hanc eripere
 Qua nunc frimur intentat furiosus nimis
 Ergo cui salus patriae vitaq[ue] sua
 Est dulcis et integritas in sontium
 Pugnare fortiter constanterq[ue] expedit
 Huic.

- Senator 1:** Itane Maxentius nostro capiti
 Minatur et fortunis? Pugnabo ad necem.
 Usq[ue] sinamq[ue] vitam eripere** mihi prius
 Quam vel leve consentire in dispendium
 Libert[a]tis, qua dulcius habeo nihil
- Senator 2:** E pectore durus evellat animam chalybs
 Prius premat q[ua]m turpis liberos servitus
 In praelia promptus impellit ire animus
 Stet Patria modo non invictus cadam
- Senator 3:** Hoc ipse pectus Patriae in clypeum feram
 Pro patria semper honestum duxi mori⁵²
- Senator 4:** Accende Constantine Martias faces
 Jube sonorum classicum belli sinet
 Superbienti Maxentio ultima dies
 Erit, cadat tyrannus fiat victima
 Et symbolum, ipse de pressae superbiae
 Quanticyus capiat tristia funera suo
 Nomini.
- Dux:** Invicte princeps procerto id habeo
 Non posse diu subsistere Maxentium
 Ruet tyrranus, impius Maxentius
 Clade memoranda posteris saeculis cadet.
 Semper felici praelia marte gerit,
 Cui est magni suorum ac patriae salus.
- Constantinus:** Non mediocriter de vestra gaudeo indole
 Excelsum animum, qui proceres maxime decet
 Exosculor. Vos cara cohors lectissima
 Pugnate fortiter, strenue fidenter

* „Non“ доставлено в тексті зверху.

** Виправлення літери та значок роз'єднання слів.

⁵² Алюзія на оду Горация з III тому твору „Carmina“: „Dulce et decorum est pro patria mori“.

Milites: Quae gerimus arma in nostram Deus vertat cladem
Aliquis si nostrum cordibus in est dolus.
Constantinus: Abstergite omnem si quis cor subit metus
Audaces irruite in Maxentii caput
Spero propitios non defuturos superos
NB. hic plangor tubarum tandem crucis apparatis.

Scena 3*

Constantinus: Quid cerno? Qu[ae] immago ingerit oculis
Meis in hoc signo vinces: veneror manum
Dei potentem, faventem pronus colo
Quanto cujus eadem fiant signa a fabris:
Armemur iisd[em] ducti spe non levi
Victoriae sequuntur.
Ephebus: fient sine Mora.
Senator 3: trophaea Principi apurgent nova
Cui ipse victoriam favens spondet polus.
Senator 2: Superbum noster mucro demetret caput.
Dux: Hostos superbus nostra sternet[ur] manu,
Ante triumphum c[ae]teri victoriam
Canere prohibent[ur] nobis vel astra jubent
Ephebus: Quae signa jusisti Princeps facta tuli
Constantinus: Accipite cruces symbolum victoriae
Nostr[ae], his muniti victores redibimus.
NB. hic iterum clangor tubarum.

ACTUS TERTIUS

Scena 1

Constantinus: Peracta bella, quies amica redit,
Maxentius prostratus cecidit furens.
Sic facile pereunt qui pro sua libidine
Vitam tyranni sectant[ur] quod per scelus
Evivis ille non veritus eat eripere
In ponte Milvio mihi quoq[ue] dolos
Struxit latentes quos miser ipse subiit.
Sic s[ae]pe in magistrum scelera redeunt suum
Altissime Deus qui singula nutu** regis
Qui pr[ae]potenti concutis ferram manu
Tibi debitas victor gratias refero.

Scena 2

Dux, senatores, et nuntii.

Dux: Triumphalia C[ae]sar: victus jacet Maxentius,

* В оригіналі „Сцена 4“.

** Виправлення слова або чорнильна пляма.

- At victus armis tuis, I[ae]ta subeat Dies
 Qu[ae] posteriorum tradetur memori[ae]
 Non Roma tantum, fastis inscribet suis,
 Factum celebre tuum sed linguis obnib[us]
 In gentes omnes exhibit. Hoc Sarmata
 Remotus et Scytha, quisq[ue] longissime
 Dissiti habitant mirabunt[ur] attoniti.
- Senator 1:** Quos cunq[ue] cernis stantes in aula tua
 Gino cunq[ue] tibi sub esse datum
 Est gratulant[ur] omnes victori ex animo.
- Senator 2:** Gaudia perpetua pleno tibi fluant alveo,
 Nam liverasti patriam ex invidia
 Quas duxerax erat nuper dolosus Maxentius.
- Senator 3:** Permite princeps pigere oscula dexter[ae];
 Maxentius qua victus cecidit miser.
 Qu[ae] gaudia nobis parasti nunquam dici
 Possunt satis; aut dictione complectier.
- Senator 4:** Constantine vive patri[ae] pr[ae]sidium
 In lingos annos nobis te sospitet Deus,
 L[ae]tum triumphum populus integer canit.
 Et gratulatur* et gaudet sibi te Principe
 Se Christiani I[ae]titia omnibus magis
 Exiliunt, quod signis Deus c[ae]litus.
 Monere dignatus est eorum gratia:
 Gesturum feliciter te bella suscepta.

Scena 3

- Constantinus:** Vici inimicus vestra suffultus ope
 Sed. Christianorum magis auxilio
 Dei fretus hinc vobis gratias habeo,
 Summas [et] habeo semper vivam quoad.
 Jam vero maximo [et] unico Deo,
 Quem Christiani reverenter [et] pie colunt
 Altaria consurgant omni in loco nova
 Nov[ae]sq[ue] basilic[ae] laudes in quib[us],
 Non sileant unq[ua]m victo riferae crucis,
 Firmam ratamq[ue] meam hanc sententiam volo
 Propterea comitto tibi curam** [et] vigiliam
 Ut hoc edictum in civitates singulas,
 Quin et*** iri orbem pertranseat universum.
- Dux:** Justa imperas, curabo promptus exequi.

Scena 4

- Constantinus:** Non satis est imperasse aliis ecclesias

* Велика чорнильна пляма, але текст прочитується.

** Виправлення слова. Першопочатково було слово „agam“, що означає вівар, жертовник, пам'ятник.

*** Перший варіант написання в тексті слова „quinet“ разом. Є знак поділу слів.

[Ae]dipiandas si exemplo ipse non pr[ae] eam
 Amplum pro in struam templum de marmore
 Ubi locetur pars veneran[ae] crucis
 Ut discat orbis colere eam ex Principe.

Desunt Pauca

Perpetus resonet nostris ex oribus gloria
 Gymnasii fundatoris Nicolai
 Illustrissimi Palladis alumni chari
 Hoc vobis relinquo injunctum ut mater
 Vestrum pia, vos ut filii exequiminor
 Tibi vero promitto fundator illustrissime quod
 Semper honos nomenq[ue] tuum laudesq[ue] manebunt
 Idem vos quoq[ue] tacto pectore spondite
 Et quem admodum iterum dico vos dicite quoq[ue]
 Semper honos nomenq[ue] tuum laudesq[ue] manebu

ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 5 (Бібліотека Інституту ім. Осолінських у Львові), оп. 1, спр. 4787/II, арк. 53–62. Оригінал.

ПЕРЕКЛАД

**Честь і слава
 правовірним імператорам (в особі.— С. Г.)
 володаря Костянтина Великого,
 який колись прославився міцною вірою, побожністю та доблестю**

ДІЯ ПЕРША

Сцена перша

Максенцій⁵³, Євгеній⁵⁴, Тимотей

Максенцій: Допоки буде лютувати ця страшна пошесть по всіх
 усюдах, яку негідна юрба людей, що заповнює сітки
 рибою, не соромиться поширювати і заражати нею не-
 обережні уми?
 Допоки нахабна юрба послідовників Христа буде нищи-
 ти святилища богів і зводити нові церкви Розп'ятому?
 Ах, вже досить довго ви, безсмертні боги, терпите ве-
 ликі кривди!
 Чому ж ви не простягнете мстиву руку?
 Чому не знищите злочинців?

⁵³ Марк Аврелій Валерій Максенцій (306—312) — римський імператор, син Максиміана. За підтримки преторіанської гвардії і плебсу проголосив себе імператором. Здобув перемогу над Галерієм 307 р., а 312 р. був розбитий військами Костянтина I й потонув у р. Тибр (The Oxford Dictionary of Late Antiquity.— Oxford, 2018.— P. 990).

⁵⁴ Євгеній — з грец. Ευγενής — благородний, величний, вельможа (Там само.— P. 626).

- Вони ж відверто висміюють вас та ваші святині.
Невже бракує блискавиць, щоб поцілити в голову лютої гідри?!
- Ти, Юпітере, найвищий, найсильніший і наймогутніший серед богів. Завдяки тобі Гіганти були затьмарені вогнем мстивим, пізнавши могутню руку з неба.
Знищи й цю пошесть, що насувається.
- Свгеній:** Чому намарно докоряєш, благородний володарю, богам?
Вони ж бо бережуть нас, спокійно терплять і залишають без покарання, хай який страшний злочин.
Аби тільки не знецінився верховний авторитет богів серед тих, що воюють проти цього нищого осаду з-поміж смертних.
До того ж, не сумніваюся, Максенцію, що тобі приготована честь, коли знищиш цей негідний люд або ж змусиш їх поважати наших богів. Невже думаєш, що матимеш малу славу?
Усі вважають славним, коли збережено непорушний добробут громадян і відважно присвячено своє життя Батьківщині.
А як же варто оцінювати те, що ти вбережеш святині богів та вітцівські вівтарі не лише від небезпеки, але й від руїни?
- Максенцій:** Правду кажеш. Досі терпіли боги нечестивців, але Максенцій терпіти їх не буде. Він збереже і врятує благочестя Батьківщини вогнем і мечем.
Насамперед я вирішив по всьому світу руйнувати оті церкви, що їх називають школами нечестивости. І не зостанеться каменя на камені. Я знесу, знищу і вирівняю із землею куполи, що здіймаються увись.
- Тимотей:** Я не засуджую, володарю, твій присуд, бо навіть не можу достатньо вихвалити твою ревність до батьківського благочестя.
Знаю, що ніщо так не прикрашає і не возвеличує володарів, як благочестя і наполеглива турбота про нього. Та все ж вбачаю чималу небезпеку від племені христопоклонників, яке вперте у своїх священнодійствах і знається на чаклунській штуці.
Тому закликаю діяти рішуче або ніяк.
- Максенцій:** Хто бореться відважно і воює за богів, тому жодне мистецтво магів не зашкодить.
Ти добре знаєш, що Рим мені кориться завдяки вірності воїнів.
- Тимотей:** Правда, є серед них і такі, що хворіють цією пошестю, яку ти маєш на думці здолати.
- Максенцій*:** Що ти кажеш?!
Невже є воїни, яким чужа релігія подобається?!

* Фрази персонажів, розпочаті не з нового рядка, а зі середини, текстологічно відображають режисерський прийом розірваної фрази попереднього мовця, перебивання його або ж емоційне доповнення.

Сцена 2

Євтихій, воєначальник і вищеперелічені.

- Євтихій:** Володарю, чому даремно тягнеш час і не рятуєш свою владу? Весь народ хоче бути під Костянтином і нетерпляче очікує його приходу.
Не лише Рим, але й вся імперія має за честь присвятити йому себе і свої долі.
- Максенцій:** Ти прийшов сюди, Євтихію, щоб повідомити мені сумні новини?
- Євгеній:** Якщо тебе сенат і правитель з військом підтримують, то слова недоумкуватої юрби не страшні.
Бо думку свою вона змінює швидше, ніж я забрудню воду і повітря.
- Євтихій:** Вірному підданому личить застерігати правителя, якщо нависає якесь лихо і вітати його, якщо все йде успішно.
- Максенцій:** Добре кажеш, Євтихію.
Усе-таки одного бракує — аби ти, ризикуючи власним життям, оберігав життя імператора.
- Євтихій:** Я з цим погоджуюся.
Та все ж, сильно помиляються ті, які хочуть, щоб їхні володарі ховалися від справ, що не йдуть в імперії згідно з їхнім задумом і рішенням. Бо так аж ніяк не виправиш це страшне лихо, що чинять ці злі люди.
Розум, що передбачає майбутню поразку, не так шкодить, аніж тоді, коли цілковито не знає. І якщо всупереч сподіванню станеться лихо, тоді сильніше пригнічує.
- Максенцій:** Невже ти вважаєш, що мені варто так робити?
Даремні ці погрози!
Серце Максенція ніколи не здригнеться від таких дрібниць.
- Євтихій:** Володарю, навіть невелике лихо, якщо ним знехтувати, шкодить.
Поодинокі іскра знищує цілі міста, якщо не погасиш її.
Хоча на початках не було нічого легшого, ніж їй протистояти. Та вже коли ця іскра розрослась у велику пожежу, тоді не зможеш її так легко стримати і приборкати.
- Максенцій:** Не бійся, це заворушення буде вгамоване і придушене дуже швидко.
Скажи, нехай прийдуть воїни і вишикуються поруч з володарем.
І нехай прийдуть когорти з префектами⁵⁵.

⁵⁵ Префект — посадова особа в Стародавньому Римі, високопоставлений очільник міста (Praefectus urbi), керівник адміністрації (Praefectus civitatis), суду (Praefectus iuri dicundo), державного господарства (Praefectus annonae), армії (Praefectus legionis) чи флоту (Praefectus classis). Походив, як правило, зі стану сенаторів чи вершників (The Oxford Clas-

- Євтихій:** Я охоче підкорюся і живий повернуся.
Непокоюсь, бо не моїм наказом веду військо на смерть.
Та все ж зберігаю надію, що майбутні легіони в покорі
служитимуть мені, як і Максенцію.
- Максенцій:** Я це плем'я варварське, невірне й нечестиве, знищу!
Напевне Нерон не пролив стільки крові, скільки має
на думці пролити Максенцій.
Завтра в цьому місті на очах у всіх ріками проллється
християнська кров. І не залишиться навіть жодного
місця у всьому світі, куди Максенцієвий меч-каратель
за обряди і за зневажених богів не сягне.

Сцена 3

Євтихій, Стратоній, Христовул** з армією і вищепереліченими.*

- Євтихій:** За твоїм наказом прибуло готове військо, Максенцію.
Завзято очікує повелінь свого володаря.
- Максенцій:** Владу, яку маю вам повернути, ви довірили мені.
І яку ви також захищаєте міцною рукою.
Надіюся, що будете вірні мені завжди.
- Євтихій:** Хоч би навіть життя вимагав,
його кожен із нас віддавав би за тебе охоче.
- Стратоній:** Слід вірити. Адже якщо досі я успішно боровся мечем
заради порятунку Батьківщини, то не сумніваюся, що
взьмуся за нього й заради твого порятунку з такою ж
фортуною, яка сприяє відважним.
- Христовул:** Хай краще проб'є наше серце меч-розсікач, аніж хоч
трішки похитнеться наша вірність.
Я завжди так ставився і буду ставитись до володарів.
Знай, Максенцію, ця зброя, яку бачиш, готова тебе за-
хищати навіть ціною життя.
- Максенцій:** Тепер відкрию вам потаємні рішення і віддам вашій
безсумнівній вірності:
Христоклонне плем'я підняло надміру горду голову і
продовжує влаштовувати підступи нашої релігії.
Нехай воно пізнає нашу і наших богів могутню руку,
які, дізнавшись, придушуть ці страшні злочини з влас-
ної волі.
- Христовул:** Але ж християни вільні від всякого злочину і вини.
- Максенцій:** Чи ти вважаєш, що замало провин мають?
Вони ж зневажають і насміхаються з наших богів.
- Христовул:** Що ти хочеш, Максенцію? Що наказуєш робити?
- Максенцій:** Я наказую знищити всіх, хто шанує Христа.

sical Dictionary / Ed. by S. Hornblower and A. Spawforth.— Oxford, 2005.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-5297?rsk=IRtqNL&result=1>

* Стратоній — ім'я походить від грец. слова „στρατιώτης“ і означає воїн.

** Ім'я Христовул складається з двох грецьких слів: „χριστ“ вказує на належність персонажа до християнської спільноти, а „δούλος“ означає слуга. Христовул — слуга Христа.

- Христовул:** Полиш, правителю, свої лукаві задуми.
- Максенцій:** Ти називаєш лукавими задуми, які я відкрив?!
Що ж може бути праведніше і справедливіше, ніж захищати релігію, яку ми увібрали і всмоктали з молоком.
- Христовул:** Навіть якщо рід християнський богам немилий, чи ми дозволимо богам знищити правду, яку носиш у розумі, Максенцію?
Максенцій на Максенція став не схожий!
Раніше ти обіцяв тим, що почитають Христа, дарувати милість, зараз, навпаки, переслідуєш!
Отак швидко змінюються задуми володарів?
- Максенцій:** Ніколи не соромно змінитися на краще.
Якщо раніше я здавався християнам м'якосердим, то сьогодні, навпаки, направляю всю свою силу на них.
Влаштую жорстокі побоїща і вбивства.
Якщо ж Христос такий могутній, то нехай визволить своїх вірних послідовників із наших рук.
Однак синові теслі не допоможе зброя, якою їх захищатиме, бо вона дерев'яна і не вистійть довго проти залізної.

Сцена 4

Христовул, Максенцій.

- Христовул:** Якщо бути християнином вважається провинною, то в тебе перед очима винуватець цього злочину.
Я християнин і визнаю Христа Бога.
До нього, схилившись, молюся.
Його шанобливо почитаю.
Я не визнаю богів, яких людські руки і знаряддя майстрів створюють.
Я закликаю тебе, Максенцію, негайно повернися до добрих діл і до того, як мислив колись.
Працюй усердно, щоб слідувати найкращим задумам.
Вбивства, якими ти нас намарно лякаєш, готують нам вічне життя, а тобі породжують вічну кару.
- Максенцій:** Закрий злочинний рот! Варварська морда!
Як ти смієш говорити перед лицем володаря?
Ти зазнаєш ганебної кари за образу величності⁵⁶.
О! Що я бачу?! Що це за потвора в мене перед очима?
Тікаймо звідси!

⁵⁶ Закон „Про образу величності“ був прийнятий під час правління римського імператора Тиберія (42 р. до н. е.—37 р. н. е.), який через страх втратити владу вирішив засуджувати всіх, хто навіть ненароком висловився зневажливо про імператора. Миттєвому знищенню підлягали сенатори, які готували державний заколот (The Oxford Classical Dictionary.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-6440>)

Сцена 5

З'являється Чудовисько і всі присутні втікають.

Чудовисько: Залишся! Залишся, Максенцію, улюбленцю мій.
Я прийшов, щоб допомогти тобі знищувати християн.
Я служитиму тобі вірно, радосте моя! Любове моя!
Люблю тебе більше світла. Я потурбуюся про тебе охоче.
Повернись! Повернись, Максенцію. Повернись, моє серце.

ДІЯ ДРУГА

Сцена 1

Вісник 1: Ви чули, друзі, наказ Максенція, виданий на погибель нашої віри?
Вирішуйте, що нам робити.

Вісник 2: Любі товариші, смерть подарує нам блаженніше життя, ніж те, яким ми сьогодні насолоджуємося.
Чому ж ми тоді намагаємося втекти, не розумію.

Вісник 3: Ми охоче приймемо її всі по черзі.
Та все ж, ми повинні дбати про віру, а її послідовників зберегти живими.

Вісник 4: Якщо вам мої рішення милі, то маю думку звернутися до Костянтина.
Розкажемо йому про наші нещастя і долю нележку.
Знайте, що правитель він милосердний, добрий, ласкавий, великодушний та привітний.
Отож ходімо, якщо ця порада вам подобається.
Усі ходімо!

Вісник 1: Великодушний правителю, благополуччя нашої Батьківщини, ми від душі молимо за тебе небеса.
Вбоги й знедолені, ми просимо твоєї сили.
Не відкидай нещасних, що проливають сльози, і утіш тих, що на порозі смерті.

Костянтин⁵⁷: Чому ви такі нещасні й знедолені?
Сміливо говоріть, я допоможу і не відмовлю вам, допоки стане сил.

Вісник 1: Максенцій... Лише від думки про це ім'я мова втрачається, а тіло тремтить. Максенцій, кажу ж бо, розбурханий люття, несправедливо вирішив знищити нас — у жодному злочині невинних.
Ти, захиснику справедливості, вбережи наші голови від цього зла.

Костянтин: Що за злочин приписує вам Максенцій?

⁵⁷ Костянтин Великий (272—337) — римський імператор, що припинив переслідування християн і дозволив сповідувати Христову віру в усій імперії. Одноосібний імператор Римської імперії, який переніс столицю до Візантії. Незважаючи на підтримку християн та розвиток Христової віри, сам охрестився лише на смертному ложі. Вважається першим християнином на троні, християнським святим та рівноапостольним (The Oxford Dictionary...— P. 381).

- Вісник 2:** Ми не маємо якоїсь провини.
Нас звинувачують ледве в тому, що не визнаємо багатьох богів, а лише Одного.
- Костянтин:** Оце те єдине, що ставлять вам у провину?
- Вісник 8:** Крім того, нам більш нічого.
- Костянтин:** Бадьоріться!
Відсутність злочину тепер мені цілком ясна.
Бачу, що Максенцій несправедливо вас переслідує.
Співчуваю вашій долі.
Знайте, мої дорогі друзі, що гордість ніколи міцно не стояла. Особливо, коли вона поєднана з жорстокістю, довго панувати не може — швидко падає, бо Бог слідує за гордими, неначе месник.
Ця земля, яку обробляємо, повітря, яким дихаємо, і все, створене рукою Всевишнього, не забувають утискати гордих.
До того ж, я вам прихильно обіцяю, що відімщу за такі великі кривди у всякий можливий спосіб.
- Всі вісники:** Нехай Бог винагородить тебе, цезарю, достойною ціною за такі великі заслуги.

Сцена 2

- Костянтин:** Ефебе, склич сюди всіх вельмож.
- Ефеб*:** Корюся велінню і з готовністю виконаю наказ.
- Костянтин:** Вважаю, що годиться допомагати знедоленим.
Вітаю вас, вірні вельможі імперії!
- Знать:** Хай живе Костянтин! Слава і процвітання імперії!
- Костянтин:** Ну ж бо, щонайдорожчі мені вельможі.
Ну ж бо, єдина любове нашого серця, опоро Батьківщини, окрасо імперії, без вагань дайте мудру пораду.
Хай кожен вільно висловить свою думку, як він вважає треба чинити у поважній справі імперії. Її ж бо зараз вам відкрию.
Максенцій вирішив знищити найвірніший мені рід, який називають християнами за їхнім сповіданням. Та вони не причетні до жодного злочину. Лиш прагнуть нашої допомоги.
Я пообіцяв надати їй будь-яким способом, як і годиться діяти милостивому правителю щодо підданих.
Не бачу іншого варіанта допомоги, як виступити військово проти Максенція, який погрожує нашій імперії і має намір, геть шалений, відібрати не лише Вітчизну, але й світло, яким ми тепер втішаємося.
Отож, кому благополуччя Батьківщини, власне життя і порятунок невинних є солодким, тому слід хоробро й стійко битися.

* Ефеб — з грец. „ἔφηβος“. У давньогрецькому суспільстві та міфології ефебом називали хлопця у віці 17—18 років, який пройшов період посвяти, що складався з військової підготовки.

- 1 сенатор:** Оце так Максенцій погрожує нашому життю і добробуту? Я битимусь на смерть.
Швидше дозволю вбити себе, аніж погоджуся на втрату, нехай і невелику, але свободи, яка солодша над усе*.
- 2 сенатор:** Хай краще жорстокий меч вирве з моїх грудей душу, ніж ница неволя душитиме вільних.
Завзятий дух кличе йти до бою.
Нехай лиш Батьківщина встоїть, а я, нескорений, не впаду.
- 3 сенатор:** Я сам принесу це серце Батьківщині на щиті.
Я завжди вважав, що за Батьківщину почесно померти.
- 4 сенатор:** Розпали, Костянтіне, Марсові вогні⁵⁸.
Вели, нехай звучить гучна бойова труба.
І буде останній день гордовитого Максенція.
Нехай впаде тиран, ставши жертвою та символом приборканої гордині. І хай чимдуж відбудеться його жалобне поховання.
- Воєначальник:** Непереможний володарю, я певен, що Максенцій не зможе довго встояти — впаде тиран.
Нечестивий Максенцій впаде в пам'ятній майбутнім вікам поразці.
Того не полишає удача в бою, кому дорогий добробут ближніх та Батьківщини.
- Костянтин:** Неабияк радію з вашого характеру і захоплююся висотою духу, гідного якнадостойніших вельмож.
Ви, дорога і вибрана когорто, бийтеся хоробро, завзято і вірно.
- Воїни:** Нехай Бог зверне зброю, що ми несемо, нам на поразку, якщо якесь лукавство є в наших серцях.
- Костянтин:** Відкиньте всякий страх, що закрадається в серце.
Ви, відважні, зваліться на голову Максенція.
Надіюсь, що милостиві небеса нас не покинуть.
NB: Тут гук труб і поява хреста.

Сцена 3

- Костянтин:** Що я бачу?!
Що це за образ з'явився на очі мої?
„Із цим знаком переможеш“⁵⁹.

* Просвітницька ідея свободи як найвищого блага — провідна ідея, якою керувалася польська шляхта.

⁵⁸ Марс був богом війни, але, на відміну від грецького Ареса, не задля вбивств і грабунку, а задля встановлення порядку. Марсові вогні — поетичний троп, метонімія на позначення війни (The Oxford Dictionary...— P. 1080).

⁵⁹ Згідно з Лактанцієм, перед початком битви Костянтин побачив у небі зображення Хреста, а з ним грецькі слова „Εν Τούτῳ Νίκα“ („З цим переможеш“). Він наказав військам, щоб вони прикрасили свої щити Хрисмоном (монограма імени Христа, яка складається з двох грецьких літер **X** та **P**, схрещених між собою). Історично, найвідоміше використання Хрисмона в цій битві було здійснено для лабарума (давньоримського військового прапора). Лабарум мав на кінці дзвіночок, а на самому полотнищі напис „Nos vince“ (Ісичен-

Я вшановую могутню і помічну руку Бога і поклоняюся їй, опустившись долілиць.
Нехай щодуху майстри зроблять такі ж знаки.
Озброймося ними, бо нас веде велична надія на грядущу перемогу!

Ефеб: Все буде зроблено якнайшвидше.

3 сенатор: Постануть нові трофеї для нашого володаря, якому саме небо, сприяючи, обіцяє перемогу.

2 сенатор: Наш меч зітне горду голову.

Воєначальник: Зарозумілий противник загине від нашої руки.

Онде небо нам наказує, що до тріумфу заборонено ще співати перемогу.

Ефеб: Правителю, я приніс ті знаки, що ти наказав зробити.

Костянтин: Візьміть хрести, символ нашої перемоги.

Укріпившись ними, ми повернемося переможцями.

NB: Тут знову звучання труб.

ДІЯ ТРЕТЯ

Сцена 1

Костянтин: Закінчена війна. Завітний спокій повертається.

Знавісний Максенцій впав повалений.

Отак легко гинуть ті, які через своє пожадання ведуть життя тирана. Адже він не боявся злочинно позбавляти життя інших.

Навіть на Мульвійському мості він влаштував мені таємні підступи, які ж по ньому нещасному і вдарили. Так бо злодіяння часто повертаються до злочинця.

Всевишній Боже, що одним кивком правиш, що розхитуєш землю сильною рукою, Тобі я, переможець, приношу достойні подяки.

Сцена 2

Воєначальник, сенатори й вісники.

Воєначальник: Торжествуй, цезарю, переможений Максенцій лежить та ще й повалений твоєю зброєю.

Нехай настане щасливий день, що в пам'ять нащадків прийде.

Не лише Рим впише у свої літописи твоє діяння славне, а в усі народи всіма мовами пошириться воно. Далекі сармати, скіфи і всі, хто ген-ген проживають, вражені, дивуватимуться з нього.

1 сенатор: Глянь-бо, ті, хто стоять у твоєму дворі, і ті, кому дано бути підданими, вітають переможця від душі.

2 сенатор: Хай вічні радощі пливуть тобі повним руслом, бо ти

визволив Батьківщину від насмішок, які зводив недавно підступний Максенцій.

3 сенатор: Дозволь, володарю, поцілувати правицю, що нею переможений жалюгідний Максенцій.
Радощі, які ти нам подарував, неможливо відтворити, ані словом охопити.

4 сенатор: Живи, Костянтіне, захиснику Вітчизни!
Бог охоронятиме тебе для нас ще довгі роки.
Чесний народ оспівує радісний тріумф, вітає себе і радіє, що ти є його володарем.
Християни веселяться більше за всіх, тому що Бог задля них знаками з неба сповістив, що ти проведеш щасливо розпочату війну.

Сцена 3

Костянтин: Я переміг ворога завдяки вашій силі, але більше через допомогу Бога християн. Саме тому я дуже вдячний вам і завжди буду, допоки житиму.

Тож нехай постануть скрізь нові вівтарі та нові базилики великому і єдиному Богові, якого християни почитають з повагою та благочестям. І нехай у них ніколи не змовкає прослава всепереможного Хреста.

Волю, щоб це рішення було міцним і законним. Тому доручаю тобі турботу і нагляд, аби цей указ розійшовся по всьому світу*.

Восначальник: Ти велиш справедливо. Я охоче потурбуюся, щоб виконати це.

Сцена 4

Костянтин: Недостатньо наказати іншим творити церкви, якщо сам не є прикладом.

Саме тому я возведу величний храм з мармуру**, де частина буде присвячена прославі Христа, щоб світ вчився від володаря його почитати.

Залишається дещо додати

Нехай завжди з наших уст звучить прослава всесвітлішому фундаторові гімназії Миколаю,любому вихованцю Паллади***.

* Простежується натяк на Міланський едикт 313 р., виданий імператором Костянтином, згідно з яким припинилися гоніння на християн і проголошувалась релігійна терпимість на території Римської імперії. Едикт передбачав повернення християнам усієї власності, яку від них забрано під час переслідувань.

** Імовірно, йдеться про Храм Гробу Господнього, який за наказом Костянтина був збудований 335 р. на місцях Розп'яття та Воскресіння Ісуса Христа. Храм став головною святинею християн і метою завойовницьких хрестових походів в епоху Середньовіччя.

*** Афіна Паллада — давньогрецька богиня війни, мудрости та ремесел.

Я залишаю вам цей наказ, щоб ваша благочестива Мати* і щоб ви, сини, йому слідували.
Тобі ж, найясніший фундаторе, обіцяю, що честь і слава твого імени ніколи не промине.
Також і ви, поклавши руку на серце, присягайте. Так як я кажу, так і ви кажіть: „Честь і слава твого імени ніколи не промине“.

Solomiya HREBENIAK

**„DECUS ET GLORIA...“:
A LATIN SCHOOL DRAMA ABOUT CONSTANTINE THE GREAT (1759)
IN BUCHACH BASILIAN COLLEGE**

The author investigates school drama within the educational process of the Basilian Order. In particular, a Latin school drama about Constantine the Great is studied as one of the elements of the Occidentalization of Uniate cultural practices. The drama was created in Buchach Basilian College in 1759. The „westernization“ of the school drama occurred due to the language of images, plots, characters and forms. On the one hand, the content of the tragedy „Decus et Gloria...“, which tells of the greatness of the first Christian monarch, was well-known in the Latin world in the second half of the 18th century. On the other hand, the Basilians used popular themes to create their own dramatic repertoire to equal the leaders of the best educational and theatrical practices. The Uniate drama about Constantine the Great is written very skillfully. This is indicated by the author's excellent knowledge of Latin, various stylistic figures and artistic techniques, allusions to classical Roman literature and quantitative metre. Also, the Synopsis, a short description of the play, undoubtedly was made on the model of the Jesuits and Piarists. This is evidenced by the Diary of the College. The tragedy „Decus et Gloria...“ is one of the last Basilian school dramas written in Latin. The Ukrainian translation and edition of the Latin drama are published for the first time in this article. The historical and linguistic analysis of the drama was made with comments on the linguistic features, stylistic and compositional techniques, the content of the play, the main characters and the main historical events. The author also analysed discussions around authorship and intertextual borrowings in the allusions and plot.

* „Мати“ в сенсі Батьківщина, рідна земля.

Людмила ПОСОХОВА

**„РЕВОЛЮЦІЯ ЧИТАННЯ“
НА ТЕРЕНАХ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ —
НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ**

„Револуція читання“ як дефініція. Винесене у назву статті поняття запропонував німецький дослідник Рольф Енгельсінг¹ для позначення змін стилю читання, котрі яскраво проявилися у другій половині ХVІІІ ст. Сьогодні, на думку багатьох науковців, у зазначений час у Європі читання „інтенсивного“ типу змінилося читанням, яке називають „екстенсивним“. Читач „інтенсивний“ оперував порівняно обмеженим корпусом текстів, які він читав і перечитував, запам'ятовував та передавав нащадкам. Більшість із цих текстів були релігійними. Зовсім іншим був „екстенсивний“ читач, котрий споживав величезну кількість різноманітних друкованих текстів з усіх галузей знань, читав їх швидко і жадібно, піддавав критиці та сумнівам². Роже Шарт'є констатував, що у другій половині ХVІІІ ст. елементи „революції читання“ чітко простежуються в Англії, в Німеччині, у Франції. Серед цих ознак: зростання книжкового виробництва, поява безлічі газет і зміна їх вигляду, успіх малоформатних видань, зниження цін на книги завдяки контрафакції, бурхливе зростання різноманітних читацьких товариств (book-club, Lesegesell schaften, chambres de lecture) і центрів видачі книг напрокат (circulating libraries, Lein bibliotheken, cabinets de lecture). Спостерігачів-сучасників вражало ця „пристрасть до читання“: її вважали і загрозою політичного ладу, і наркотиком, і розладом уяви і почуттів. Із цим пов'язують виникнення тієї критичної дистанції, яка у всій Європі, і особливо у Франції, відокремила підданих від государя, а християн — від церкви³.

Виникає природне питання: чи відбувалася на українських теренах, зокрема на теренах Гетьманщини та Слобожанщини, „революція читан-

¹ Engelsing R. Die Perioden der Lesersgeschichte in der Neuzeit. Das Statistische Ausmass und diesozialekulturelle Bedeutung der Lektüre // Archiv für Geschichte des Buchwesens.— 1970.— N 10.— S. 945—1002.

² Шарт'є Р. Письменная культура и общество / Пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф.— Москва, 2006.— С. 31. Щодо поняття „революція читання“ були висловлені й певні застереження. Зокрема, про те, що у часи „інтенсивного“ читання існувало чимало „екстенсивних“ читачів (достатньо згадати гуманістів). Водночас у період „революції читання“ розвивалося й „інтенсивне“ читання, коли роман, як раніше релігійний текст, повністю оволодівав читачем (Дарнтон Р. Великое кошацьє побоище и другие эпизоды из истории французской культуры.— Москва, 2002.— С. 250—299).

³ Шарт'є Р. Письменная культура и общество.— С. 32.

ня“ та подібна зміна „інтенсивного“ типу читання „екстенсивним“ у зазначений час. Пошукам відповіді на це питання й присвячена ця стаття. Завдання полягає в тому, щоби з'ясувати специфіку читацьких смаків представників різних соціальних верств Гетьманщини та Слобожанщини, проаналізувати відмінності читацьких преференцій, тобто виявити ті нові риси, які позначились у читанні протягом XVIII ст.

Можна погодитись з висновком Івана Альмеса про те, що „історія читання як культурна історія книги в ранньомодерній Україні до сих пір не знайшла повноцінного, а отже, міждисциплінарного опрацювання в сучасній українській історіографії“⁴. За спостереженнями цього науковця, попри існування низки книгознавчих, джерелознавчих, історичних чи філологічних досліджень, їх дискретність і спрямованість на спеціалізованого читача в підсумку не дозволяє побачити особливості ранньомодерної культури книги на теренах Київської митрополії⁵. Такі проблеми, як „читацькі практики“ та приватні бібліотеки „реальних читачів“, почали вивчати порівняно недавно. Зокрема, Наталія Яковенко на прикладі творів Йоаникія (Галятовського) показала можливості використання „бібліотечного ресурсу“ задля реконструкції „інтелектуального повсякдення“ й навіть „обличчя нової української культури“ другої половини XVII ст.⁶ Василь Ульяновський, Оксана Прокоп'юк, Іван Альмес, Максим Яременко, досліджуючи монастирські бібліотеки, поставили низку запитань у площині історії читання⁷. Українські дослідники почали оперувати й такими поняттями, як „революція читання“, „екстенсивне/інтенсивне читання“.

Оскільки „проблема читача“ передбачає з'ясування специфіки читання представників різних соціальних верств населення, у цій статті увага буде зосереджена на деяких проявах „читацької діяльності“ освіченої еліти Гетьманщини та Слобожанщини у другій половині XVIII ст. Зокрема, проаналізовано вміст приватних бібліотек окремих представників вищого духовенства та козацької старшини Гетьманщини і Слобожанщини, встановлено низку визначальних кількісних та якісних порогів, виявлено „номенклатури“ книг у ній тощо.

Подібні завдання науковці висували щодо європейських читачів, вони й досі залишаються популярним напрямом студій⁸. Виходячи з аналізу вмісту приватних бібліотек, дослідники намагалися оцінити нерівності у доступі до книжки, а також залежність між тематичним змістом цих бібліотек і соціальним, і професійним середовищем їх власників у різних

⁴ Альмес І. Від молитви до освіти: історія читання ченців Львівської єпархії XVII—XVIII ст.— Львів, 2021.— С. 15.

⁵ Там само.

⁶ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського.— К., 2017.— 704 с.

⁷ Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і „літературні уподобання“ монашества // Український археографічний щорічник.— К., 2004.— Вип. 8/9.— С. 346—365; Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей XVII—XVIII вв.: книги „живые“ и „мертвые“, доминанты латинские и кириллические // Христианское чтение.— 2020.— № 6.— С. 244—278; Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври новими виданнями впродовж 1770—1780-х рр.: ініціатори, реалізатори, потреби // Київська Академія.— 2020.— Вип. 17.— С. 119—141; Альмес І. Від молитви до освіти...

⁸ Дарнтон Р. Історія читання // Нові підходи до історіописання / Пер. з англ. Ред. П. Берк.— К., 2010.— С. 208, 212.

регіонах Європи. За оцінкою Р. Шарт'є, цей спосіб дослідження тісно пов'язаний з панівною моделлю французької історіографії культурних явищ, яка „полягає в застосуванні статистичних методів та серійного аналізу [analyse sérielle] у вивченні продукування і споживання культурних цінностей“⁹. Ідеться про завдання макроаналізу, спрямованого на кількісні підрахунки, укладення статистики на підставі опрацювання реєстрів і каталогів. Застосування такого підходу дає змогу сформулювати загальні висновки та сформулювати уявлення про бібліотеки загалом. Завдяки такому аналізу можна окреслити й профіль читача, власника певних книг (хоча, зрозуміло, власник не обов'язково „споживає“ лише ті книжки, які йому належали).

Попри все розмаїття підходів до дослідження читання, які існують на сьогодні в західній історіографії, важливо відзначити й певний загальний знаменник. Кшиштоф Пом'ян вказує, що це „увага до книжки — предмета нерозривно матеріального і семіотичного, товару, котрий „споживали“ особливим чином, в одній з головних ролей виводить на сцену її покупців та її читачів, як істот разом фізичних і суспільних, а також лектуру як діяльність психічну і комунікативну, акт і розуміння, і порозуміння водночас“¹⁰. Читання „само по собі стає об'єктом, гідним інтересу історії культури“¹¹.

Виходячи зі сказаного, результати вивчення книжкових зібрань духовенства та козацької старшини Гетьманщини і Слобожанщини у перспективі дають змогу зробити висновки й про ширші культурно-інтелектуальні вподобання цих соціальних груп. Реконструкція „читабельного простору“ виходить й на розв'язання більш загальних проблем „українського Просвітництва“¹². Реконструкція уподобань „українського читача“ важлива також для співвіднесення їх з книжковою культурою інших регіонів Європи, щоб досягнути регіональні відмінності європейського культурного простору.

Джерела дослідження. Основними джерелами виявлення ознак „революції читання“ на теренах Гетьманщини та Слобожанщини є каталоги особистих бібліотек духовенства та козацької старшини. Вміст цих приватних* бібліотек є важливою характеристикою так званої „освіченої еліти“ — нової культурної спільноти, яка поєднувала вихідців з різних станів. Саме у каталозі особистої бібліотеки відбився процес накопичення книжок окремою людиною протягом життя (чи певного тривалого, але обмеженого, періоду). Приватна бібліотека суттєво відрізняється від родової бібліотеки або книжкового зібрання навчального закладу чи монастиря, котрі формувались десятиліттями та століттями¹³. Комплектування біб-

⁹ Шарт'є Р. Від історії книжки до історії читання // Родак П. Письмо. Книжка. Лектура. Розмови. Ле Гофф, Шарт'є, Еббар, Фабр, Лежен / Передм. К. Пом'яна; Пер. з польс. О. Герасим.— Варшава, 2016.— С. 66.

¹⁰ Пом'ян К. Передмова // Там само.— С. 14.

¹¹ Еббар Ж. Між оральністю і писемністю // Там само.— С. 123.

¹² Дискусію про це див.: Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська Академія.— 2015.— Вип. 12.— С. 146—159.

* Цей термін вживається тут як синонім „особистих“.

¹³ Питання понятійно-категоріального апарату та класифікація понять „приватна бібліотека“, „особиста бібліотека“, „книжкова колекція“, „книжкове зібрання“ добре розробле-

ліотек монастирів і навчальних закладів значною мірою відбувалося шляхом пожертвувань та дарувань, вони регулярно поповнювались книгами, котрі залишались по смерті різних осіб (передовсім духовенства)¹⁴. Приватна бібліотека більшою мірою (ніж монастирська чи родова) дозволяє окреслити коло книг, вибір яких був зумовлений волею та уподобаннями власника, процес її комплектування обмежений порівняно невеликим часом (звісно, вона також могла приростати подарованими або випадковими книгами, але це не є її головною характеристикою)¹⁵. Вважаємо, що звернення до каталогів приватних бібліотек дає змогу детальніше зафіксувати зміни у читанні представників різних соціальних верств з плином часу. Дослідження цих джерел дозволить наповнити верифікованими фактами той процес, котрий у науковій літературі нерідко описується вельми узагальнено як „невпинне розповсюдження книжок у XVII—XVIII ст.“ на українських землях.

Більшість реєстрів приватних бібліотек православного духовенства були складені після смерті особи для вирішення подальшої долі книг¹⁶. При фіксації книг обов'язково виявляли ті, котрі були власністю інших осіб чи установ¹⁷. Описи приватних бібліотек духовних осіб зберігались в архівах консисторій відповідних єпархій, у деяких випадках їх надсилали до Синоду. Мета їх створення не передбачала ретельного бібліографічного опису, тому у більшості цих документів назву книги вказували з пропусками слів, не зазначали місце та рік публікації тощо.

Описи бібліотек козацької старшини виникали за інших обставин. У спогадах та щоденниках представники козацької старшини нерідко згадували про те, що вони (іноді власноруч) робили описи своїх бібліотек¹⁸. Ці каталоги зберігались у родинних козацької старшини (дворянства). Ці сімейні архіви зазнали суттєвих втрат у XX ст. На сьогодні маємо лише декілька виявлених повних реєстрів бібліотек гетьманів та козацької старшини XVIII ст. Саме мізерністю оприлюднених джерел можна пояснити те, що у багатьох сучасних розвідках про бібліотеки козацької старшини другої половини XVIII ст. містяться посилання тільки на декілька відомих прикладів переліків книг (зі щоденників генерального підскарб'я Якова Марковича та генерального хорунжого Миколи Ханенка¹⁹). Варто

ні українськими книгознавцями (див., наприклад: Лісова І. Приватна бібліотека: історико-термінологічний аналіз // Вісник Книжкової палати.— 2019.— № 1.— С. 26—29).

¹⁴ Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 246; Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.).— Харків, 1999.— С. 118—119.

¹⁵ Подібні аргументи див.: Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 249.

¹⁶ На книги претендували родичі-спадкоємці, навчальні заклади тощо. Відомі випадки, коли за бібліотеку боролося кілька установ (яскравим прикладом є вирішення долі бібліотеки Стефана Яворського, котра була передана до бібліотеки Харківського колегіуму (Посохова Л. Ю. Харківський колегіум...— С. 117).

¹⁷ Після смерті Йоасафа Горленка були описані книги з бібліотеки Харківського колегіуму, які перебували у нього (Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности.— Харьков, 1902.— С. 114).

¹⁸ Відомо, що Степан Лашкевич власноруч кілька разів переписував і доповнював список своїх книг (Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина.— 1887.— № 12.— С. 709).

¹⁹ Зленко П. А. Українські приватні бібліотеки. Бібліотеки козацької старшини // Українська книга.— 1937.— Ч. 7/8.— С. 166—197; Білокінь С. Книжні інтереси Миколи

зауважити, що з джерел особового походження козацької старшини дослідники отримують відомості лише про невеликі фрагменти, а не про сукупність книг особистих книгозбірень. У цій статті спогади, щоденники та епістолярії також були використані для встановлення практик читання, шляхів поповнення бібліотек тощо.

Вміст приватних книгозбірень. Дослідники історії читання в Європі присвятили чимало своїх розвідок тому, як „нові суспільні групи долучалися до спільноти читачів: спочатку люди Церкви, потім шляхта, нотаблі, королівські чиновники, відтак купці, ремісники, міщани, буржуазія, ще пізніше робітники, жінки, діти [...] нарешті, в самому кінці, дуже пізно, селяни“²⁰. У нашому випадку зосередимо увагу на вивченні практик читання тих представників духовенства та козацької старшини, які більшу частину життя провели в полкових або сотенних містах, панських маєтках та монастирях Гетьманщини чи Слобожанщини. Вважаємо, що так можна сфокусувати увагу на культурних практиках конкретного регіону.

Науковці, проголошуючи вивчення „приватних бібліотек України XVIII ст.“, вже звертались до дослідження деяких книжкових зібрань: тверського архієпископа Феофілакта (Лопатинського), тобольського митрополита Філофея (Лещинського), архієпископа Новгородського і Великолуцького Стефана (Калиновського), в'ятського єпископа Лаврентія (Горки), новгородського архієпископа Амвросія (Юшкевича), рязанського єпископа Гавриїла (Бужинського)²¹. Хоча становлення цих видатних людей тісно пов'язане з Києво-Могилянською академією, не можемо не брати до уваги те, що вони залишили українські терени в молодому віці, й більша частина їхнього життя (а отже, і процес нагромадження бібліотек) пройшла в інших соціокультурних умовах. Саме тому у нашому випадку акцент зроблено на бібліотеках осіб, які були включені у місцеве життя Гетьманщини та Слобожанщини.

У цій статті презентована програма дослідження та попередні результати опрацювання десяти реєстрів бібліотек духовенства та козацької старшини.

„Мовні відділи“. Сьогодні можна вказати на кілька підходів до аналізу бібліотечних зібрань на українських землях, які використовують історики, книгознавці, бібліотекознавці залежно від спрямування студій. Достатньо поширеним є дослідження книг за „мовним“ принципом („латинські“, „німецькі“, „польські“ тощо)²². На практиці цей підхід може ґрунтуватись на різних критеріях. Наприклад, „німецькою книгою“ деякі

Ханенка // Проσφώνηα.— 1998.— С. 117—124; Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII—XVIII століття // Вісник Книжкової палати.— 2014.— № 1.— С. 22—27.

²⁰ Шартьє Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 89.

²¹ Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).— К., 2002.— Вип. 2.— С. 292—302; її ж. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) // Там само.— 2004.— Вип. 4.— С. 310.

²² Sharipova L. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632—1780.— Manchester, 2006.— 259 p.; Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України.— С. 307—319; її ж. Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії українсько-польських культурних взаємин) // „Істину встановлює суд історії“: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.— К., 2004.— Т. 2: Наукові студії.— С. 364—372.

дослідники вважають як твори, написані німецькими авторами (надруковані як німецькою, так і латинською мовами), так і написані саме німецькою мовою чи надруковані у німецьких друкарнях²³.

У даному разі застосуємо винятково мовний принцип і проаналізуємо приватні бібліотеки духовенства та козацької старшини другої половини XVIII — початку XIX ст. з точки зору співвідношення книг, надрукованих різними мовами*. Так можна отримати картину всієї палітри мов у приватних бібліотеках. Наприклад, в описі книгозбірні чернігівського єпископа Кирила (Лящевецького) значилося загалом 380 позицій, з яких латинською мовою було 205 книг, російською — 121, давньогрецькою — 44, давньоєврейською — 6, польською — 4²⁴. Книгозбірня ректора Харківського колегіуму, архимандрита Лаврентія (Кордета) була описана двічі, й у другому з реєстрів зафіксовано 247 книжок, з яких російською мовою було 146 томів, латинською — 92, німецькою — 3, польською — 3, церковнослов'янською — 3²⁵. В архимандрита Амвросія (Гиновського) з усіх 267 книг латинською було 70 книг, російською — 197²⁶. У реєстрі приватної бібліотеки архимандрита Києво-Межигірського монастиря Гедеона (Сломінського) зазначено 136 книг латинською, 7 російською та 2 церковнослов'янською мовами (загалом 145)²⁷. В архимандрита Троїце-Іллінського Чернігівського монастиря Паїсія (Яновського) з усіх 477 книг російською мовою було 467, латинською — 4, церковнослов'янською — 3, польською — 2. У бібліотеці Іакова Воронковського налічувалось 178 російських, 154 польські і латинські видання²⁸. „Мовні“ відділи бібліотеки архієпископа Варлаама (Шишацького) були такими: 2461 книга латинською, 758 — російською, 258 — польською, 194 — французькою, 102 — німецькою, 38 — церковнослов'янською (всього 3811 книг)²⁹. Як бачимо, в бібліотеках духовенства названого часу книги латинською та російською мовами ділили першу—другу позиції.

Для характеристики бібліотек козацької старшини наведемо приклад зібрання Степана Івановича Лашкевича, який був бунчуковим товаришем у Стародубському полку, згодом земським суддею Погарського повіту. В його приватній бібліотеці з усіх 252 книг російською мовою було 200 книг, французькою — 43, німецькою — 2, польською та латинською — по 2,

²³ Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України...— С. 318; Кагамлик С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Українознавство.— 2014.— Вип. 1.— С. 34.

* Всі дані та підрахунки зроблені авторкою статті на підставі реєстрів, посилання на які подані далі.

²⁴ По доношению Черниговской консистории о кончине преосвященного Черниговского Кирилла (дело 238) // Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода.— Петроград, 1914.— Т. 50: 1770 г.— Стб. 700—711.

²⁵ Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 20 (Давні рукописи), спр. 13, арк. 230—298 зв.; Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі — РГИА в Санкт-Петербурге), ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1—14 об.

²⁶ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 796, оп. 81, д. 292, л. 15—36.

²⁷ Там само.— Оп. 62, д. 368, л. 13—36.

²⁸ Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 274.

²⁹ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 834, оп. 3, д. 3327, л. 265—460 (Реєстр особистої бібліотеки Варлаама (Шишацького) доданий до опису книгозбірні Чернігівського колегіуму).

церковнослов'янською — 1³⁰. Інший приклад — бібліотека Григорія Івановича Галагана, представника давнього козацько-старшинського роду, який відомий тим, що у маєтку в Сокиринцях створив кріпосний театр. У бібліотеці Г. Галагана з усіх 275 книг російською мовою було 252 книги, французькою — 16, німецькою — 4, латинською — 2, польською та італійською — по одній³¹. Як бачимо, у козацької старшини книги латинською мовою були у невеликій кількості, а перші позиції належали книгам російською та французькою мовами.

Для релевантної оцінки наявності книг різними мовами у приватних бібліотеках слід враховувати деякі політичні фактори, які впливали на обіг книжкової продукції на українських землях. Маємо на увазі обмежувальні заходи уряду Російської імперії, прийняті щодо ввезення книг з Речі Посполитої³². Різні особи згадували про наміри придбати певні книги й про перешкоди на цьому шляху („здесь за несвободным чрез Польшу пропуском выписать его не можно“³³). У той же час реєстри особистих бібліотек дають змогу побачити, що деякі книголюби долали перепони й роздобували книги польською мовою. Наприклад, у бібліотеці Варлаама (Шишацького) було 258 творів польською мовою, з яких 70 відсотків були сучасними науковими працями з фізики, математики, природознавства та філософії. Чимало з них були знаковими творами доби Просвітництва.

Дані „мовних відділів“ приватних бібліотек дають змогу уточнити деякі відомі висновки. Наприклад, Ігор Шевченко зазначив, що польські впливи на „культурну еліту України“ тривали до середини XVIII ст.³⁴ Вочевидь, можна поширити хронологічні межі польських впливів на українські землі на другу половину XVIII ст.

Увага науковців до книжок, написаних французькою мовою, традиційно підкреслюється тим, що це була мова міжнародного спілкування епохи Просвітництва³⁵. Не вповні поділяємо тезу про те, що книги французькою мовою „одразу привертають увагу, коли йдеться про вивчення впливів нових ідей“³⁶. Переконані, що при вивченні впливів ідей Просвітництва слід досліджувати передовсім проблематику творів.

Повертаючись до факторів, які впливали на розповсюдження книг тією чи іншою мовами, не слід забувати про те, що у Російській імперії зі середини XVIII ст. збільшуються пропозиції перекладної наукової та розважальної літератури³⁷. Чимало книг, які опинилися в бібліотеках українських читачів, були сучасними російськими перекладами наукових

³⁰ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. II, спр. 6781.

³¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 1475, оп. 1, спр. 1216.

³² Луппов С. П. Польская литература в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII — первой половины XVIII в. // Книга. Исследования и материалы.— Москва, 1977.— Сб. 34.— С. 50.

³³ Цит. за: Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври...— С. 126.

³⁴ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст.— Львів, 2001.— С. 131.

³⁵ Альмес І. Від молитви до освіти...— С. 260.

³⁶ Там само.

³⁷ Русская книга от начала письменности до 1800 года / Под ред. В. Я. Адарюкова и А. А. Сидорова.— Москва, 1924.— С. 219—222, 227—228.

праць (з німецької та французької), що вийшли з друкарень Московського університету і Сухопутного шляхетного кадетського корпусу (ці переклади нерідко здійснювали вихідці з України).

Релігійні та „світські“ книги. Одним із важливих критеріїв аналізу вмісту бібліотек є встановлення співвідношення книг релігійно-духовного змісту і „світських“. Деякі кроки у вивченні приватних бібліотек духовенства під цим кутом зору вже зроблено³⁸. Продовження досліджень надають нові підтвердження тому, що у реєстрах бібліотек духовенства та козацької старшини у другій половині XVIII ст. стрімко зменшується кількість релігійно-духовних творів. У збірці Кирила (Лящевецького) з усіх 380 книг релігійно-духовне наповнення мають тільки 115, тобто 30,2 відсотка, у Паїсія (Яновського) таких 12 відсотків, у Лаврентія (Кордета) лише 10 відсотків³⁹. У бібліотеках козацької старшини цих книг ще менше: у зібранні С. Лашкевича їх лише 14 (тобто 6,4 відсотка), у Г. Галагана — 14, що становить 5 відсотків.

Говорячи про „світські книги“ у бібліотеках духовенства та козацької старшини, можна означити певні відмінності. У „світському блоці“ приватних бібліотек духовенства пальма першости належала навчальним посібникам з різних дисциплін та тогочасним науковим працям з астрономії, фізики, математики, мінералогії, біології, ботаніки, хімії, узагальнювальним природничо-науковим працям. У деяких бібліотеках, наприклад, у Варлаама (Шишацького) наявні сучасні найважливіші наукові праці з усіх наук. Оскільки йдеться про десятки книг з кожної галузі знань, наведемо кілька прикладів книг з фізики з бібліотеки Варлаама (Шишацького). Всього праць з фізики у реєстрі 47, з яких латинською мовою — 12, російською — 13, польською — 11, французькою — 5, німецькою — 6. Серед них були праці Христіана фон Вольфа (Christian Freiherr von Wolff), Йоганна Генріха Вінклера (Johann Heinrich Winkler), Пітера ван Мусшенбрука (Pieter van Musschenbroek), Михайла Ломоносова, новаторські навчальні посібники з фізики Петра Івановича Гіларовського. Подібний енциклопедизм характерний і для бібліотек Лаврентія (Кордета), Кирила (Лящевецького), Івана Самойловича, в яких також фіксуємо книги з усіх галузей наукового знання того часу⁴⁰. Бібліотеки вказують на прагнення власників до всебічної освіченості, глибокої обізнаності в різних галузях знання.

Серед наукової літератури у приватних бібліотеках духовенства помітна чимала кількість історико-географічних творів. Наприклад, у Варлаама (Шишацького) це 1073 книги, або 28 відсотків усіх книг. Примітною є наявність творів Августа Людвіга Шлецера (August Ludwig von Schlözer), Готліба-Зігфріда Баєра (Gottlieb Siegfried Bayer), Гергарда-

³⁸ Посохова Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв українських єпархій як маркер змін культурно-інтелектуального життя в другій половині XVIII століття // В орбіті християнської культури: Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі. Київ, 25—26 жовтня 2018 року: Науковий збірник / За ред. І. С. Сковича та М. Яремченка.— Львів, 2020.— С. 107—120.

³⁹ РГИА в Санкт-Петербурзі, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1—14 об.

⁴⁰ Посохова Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв...— С. 111—113. Опис бібліотеки І. Самойловича див.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721—1795) / Авт. введ., примеч. Н. И. Петров.— К., 1908.— Т. 5: Царствование Екатерины II (1762—1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783—1795).— С. 5—46.

Фрідріха Мюллера (Gerhard Friedrich Müller), Миколи Карамзіна. Це захоплення дослідженнями з історії та географії характерно для багатьох представників духовенства того часу. У Лаврентія (Кордета) подібні книги становили третину всього зібрання⁴¹. У порівняно невеликих особистих бібліотеках, наприклад Амвросія (Гиновського), книги такого змісту становили 15—16 відсотків. Як у великих, так і у скромних особистих бібліотеках трапляються комплекти „Древней российской вивлиофики“, „Краткая летопись Малыя России“ Василя Рубана і перекладений із французької на російську мову зразковий твір епохи Просвітництва Джозефа де ла Порта „Всемирный путешественник, или Познание Старого и Нового света“*.

Важливим є питання атрибуції рукописних книг, наявних в особистих бібліотеках. Найчастіше укладачі каталогів не наводили повного опису, тому зазвичай неможливо встановити рукописну книгу. Тим ціннішими є відомості, що Варлаам (Шишацький) мав рукописні „Решительные пункты“ гетьмана Данила Апостола, Паїсії (Яновський) та Іаків Воронковський — памфлет Семена Дівовича „Разговор Великороссии с Малороссией“⁴². Ці факти свідчать про інтерес до історії українських земель.

Представники духовенства нерідко збирали і спеціальну наукову періодику. Наприклад, у приватних бібліотеках Кирила (Лящевецького), Лаврентія (Кордета) і Паїсії (Яновського) наявні „Труды Вольного Экономического общества“. Лаврентій (Кордет), Паїсій (Яновський), І. Самойлович мали добірку першого в Російській імперії щомісячного науково-популярного журналу „Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие“. У бібліотеці І. Самойловича були й „Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах“, а також перші в Російській імперії філософські часописи „Утренний свет“ та „Московское ежемесячное издание“. Важливо відзначити наявність окремих томів енциклопедії Дідро-Д’Аламбера в різних бібліотеках, наприклад, у Паїсії (Яновського). Варлаам (Шишацький) зібрав в особистій бібліотеці чимало комплектів періодичних видань, на сторінках яких публікувалися і наукові статті („Политический журнал“, „Московские ведомости“, „Вечерняя заря“, „Беседующий гражданин“, „Зритель“). З проханням про передплату „Московских ведомостей“ до духовного собору звертався архимандрит Зосима (Валкевич), що дає підстави припускати його приватну зацікавленість⁴³.

У деякі реєстри вносили періодичні видання. Наприклад, у Іакова (Воронковського) була варшавська газета „Monitor“⁴⁴.

У бібліотеках козацької старшини ця група книг — навчальні посібники та сучасні наукові праці — посідала другу позицію. Так, у С. Лашкевича та Г. Галагана кількість творів такої спрямованості становила близько чверти всіх книг (25—28 відсотків). Серед них переважали гра-

⁴¹ Див.: Посохова Л. Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія.— 2013.— Вип. 11.— С. 115—118.

* Тут і далі книги та періодичні видання вказані тією мовою, якою вони записані у реєстрах. Оскільки в більшості випадків місце і рік друку не вказано, повні вихідні дані встановити неможливо.

⁴² Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 274.

⁴³ Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври...— С. 133.

⁴⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 130, оп. 2, спр. 538, арк. 16 зв.

матики, словники, лексикони, посібники. Бібліотекам С. Лашкевича і Г. Галагана до певної міри також була притаманна енциклопедична спрямованість, оскільки кожна з наук була „презентована“ принаймні кількома книгами. Втім, порівняно з бібліотеками духовенства, у них не спостерігаємо настільки багатопалітної науки праць.

У бібліотеках козацької старшини серед загалу світських книг переважає белетристика. Наприклад, у реєстрі зібрання С. Лашкевича белетристика налічує 111 книг російською та французькою мовами (50,9 відсотка). Цей перелік вражає різноманіттям жанрів: сатиричні, „жіночі“, авантюри, пригодницькі романи тощо. Серед розважальної літератури не губиться група філософських романів та повістей, в яких були поставлені гострі проблеми тогочасного суспільства. Маємо на увазі твори Вольтера „La Henriade“, „Принцесса Вавилонская“ та Дені Дідро „Les bijoux in discrets“. Примітно, що С. Лашкевич мав надзвичайно популярний твір Вольтера „Candide ou l'optimisme“, філософський роман „Велисарий (Велизер)“ Жана Франсуа Мармонтеля, просякнутий просвітницьким пафосом та проповіддю віротерпимости, а також „Дом молчання“ Пилипа Огюста де Сен-Фуа д'Арка. У бібліотеці С. Лашкевича бачимо чимало гострих сатиричних романів та байок: Людвіга Гольберга, Жермена Франсуа Пуллена де Сен-Фуа, Федора Еміна, Михайла Хераскова, Антіоха Кантеміра. Непогано представлені комедії Мольєра. Був у С. Лашкевича і перший російський приватний журнал „Трудолюбивая пчела“, який видавав Олександр Сумароков, що мав виражену сатиричну спрямованість. Чимало з названих творів було й у Г. Галагана. Це, зокрема, твори Вольтера „Кандид, или Оптимизм“ та „Генриада“, „Приключення Телемака“ Франсуа Фенелона, твори видатного англійського просвітителя Генрі Філдінга (Henry Fielding) „Повість о Томасе Йонесе, или Найденъше“ та „Амелия“.

Такі характеристики бібліотек українських читачів перегукуються з уподобаннями європейських читачів. Жан Еббар зазначав, що „Гете (Johann Wolfgang von Goethe) (у *Роках навчання Вільгельма Майстра*), а згодом Руссо (Jean-Jacques Rousseau) (в *Новій Елоїзі*) чітко окреслюють проблему: можна писати для людей, які не мають пов'язань з античною літературою“⁴⁵.

У бібліотеках духовенства розважальна література також була, посідаючи другу позицію за кількістю. Ці книги вельми різноманітні й подібні до названих. Серед книжок Кирила (Лящевецького) були, наприклад, гострий сатиричний роман та байки Людвіга Гольберга „Басни нравоучительныя“, „Подземное путешествие“, байки Федора Еміна „Нравоучительныя басни“, пригодницько-повчальний роман Прево д'Екзиля (Prevost d'Exiles) „Приключення маркиза Г... или Жизнь благородного человека, оставившаго свет“, філософський роман Мармонтеля „Велизер“, комедії Мольєра, шахрайський роман Лесажа „Похождения Жилблаза де Сантилланы“ та ще кілька пригодницьких повістей. Варлаам (Шишацький) мав чимало літературних творів Вольтера та Руссо, які були опубліковані в 1770—1780-ті роки. Хоча в бібліотеках його сучасників також можна знайти твори Вольтера та Руссо, але не в такій кількості і різноманітті. Примітно, що навіть у бібліотеках монаших спільнот Львівської

⁴⁵ Еббар Ж. Між оральністю і писемністю.— С. 186.

епархії також помітне зростання розважальної літератури в 1750—1770-ті роки (йдеться, наприклад, про „Школу світу, Чи повчання батька до сина“ („L’Ecole du monde, ou Instruction d’un père à un fils“) французького драматурга і „журналіста“ Еташа ле Нобля⁴⁶).

Примітною рисою, однаково притаманною бібліотекам духовенства і козацької старшини, є наявність у них сучасних творів повчально-дидактичного, моралізаторського змісту й тих, що були спеціально присвячені темі виховання дітей та підлітків. Перелік таких книг не можна назвати розлогим, водночас деякі знакові твори були в більшості приватних зібрань. Особливий акцент зробимо на праці Джона Лока „О воспитании детей“, яка містить цілісну педагогічну концепцію доби Просвітництва. Не випадково твір був перекладений майже всіма європейськими мовами. Не можна не відзначити й наявність славнозвісного „Émile, ou De l’éducation“ Жана-Жака Руссо. Ці ж книги були у Лаврентія (Кордета) та Кирила (Лящевецького). У бібліотеках С. Лашкевича та Г. Галагана було кілька книг, присвячених питанням гідного виховання дворянина.

У Варлаама (Шишацького), Лаврентія (Кордета), Кирила (Лящевецького) та інших були книги, адресовані молоді, та спеціальні видання для дітей. Саме у 1760—1790-ті роки в європейській літературі з’явилися письменники, котрих почнуть називати „дитячими“: у німецькій — це Фрідріх Рохов та Йоаким Кампе; у французькій — Жанліс, Лепренс де Бомон; в англійській — Джон Ньюбері та Марія Еджворт⁴⁷. Праці цих дитячих письменників були наявні у бібліотеках духовенства та старшини. Примітно, що в архимандрита Амвросія (Гиновського) була добірка першого дитячого журналу в Російській імперії „Дитяче читання для серця і розуму“, в інших реєстрах кілька разів траплявся дитячий та юнацький журнал „Полезное с приятным“.

У зв’язку із цим варта уваги дискусія навколо роману Данієля Дефо „Робінзон Крузо“, який є філософським за сутністю, водночас характеризується яскраво вираженою дидактичною спрямованістю. Деякі автори висловлювались про те, що слов’янські країни відчули на собі вплив „Робінзона“ набагато меншою мірою, ніж німецькі та романські країни⁴⁸. Вивчення реєстрів бібліотек духовенства і козацької старшини дає змогу спростувати це твердження, принаймні спостерігається наявність цього твору у переважній більшості проаналізованих книгозбірень (у С. Лашкевича, Г. Галагана, Варлаама (Шишацького) та ін.).

Безумовно, просвітницькі ідеї з різною швидкістю і в різних поєднаннях поширювалися територією Європи, але пафос ставлення до освіти як до магістрального шляху вдосконалення людини на основі розуму був як загальна риса нової європейської культури. Наявність у багатьох особистих бібліотеках козацької старшини та духовенства найважливіших книг про виховання, написаних у дусі доби Просвітництва, свідчить про живий інтерес до цієї теми.

⁴⁶ Альмес І. Від молитви до освіти...— С. 261.

⁴⁷ Головин В. В. Первый опыт издания журнала для юношества в России // Конструирование детского: филология, история, антропология / Под ред. М. Р. Балиной, В. Г. Безрогова, С. Г. Маслинской, К. А. Маслинского, М. В. Тендряковой, С. Шерида-на.— Москва; Санкт-Петербург, 2011.— С. 11.

⁴⁸ Привалова Е. П. Робинзон Крузо в детской и педагогической литературе // Детские чтения.— 2012.— № 2 (002).— С. 48.

Аналіз реєстрів приватних бібліотек, встановлення наукових та літературних праць, у яких містилися ідеї Просвітництва, дають змогу уточнити деякі твердження. Зокрема, Олена Дзюба писала про те, що у другій половині XVIII ст. в описах бібліотек не знаходимо літератури доби німецького Просвітництва, а становлення нового типу культури відбувалося при активному засвоєнні ідей французького Просвітництва⁴⁹. Як можна було побачити з реєстрів, у бібліотеках були широко представлені твори не тільки французьких, але й німецьких та англійських просвітителів.

„Старі“ та „нові“ книги. Характеристика вмісту бібліотек за тематичним принципом не дає відповіді на запитання про те, як дивилися власники на процес нагромадження книгозбірень. Для них бібліотека була зібранням старожитностей чи новинок літератури? На цьому етапі дослідження було поставлене завдання проаналізувати бібліотеки задля виявлення сучасних власнику бібліотеки авторів. У даному разі було вирішено вважати сучасними праці, які були написані й опубліковані за 40—50 і менше років до створення каталогу. На нашу думку, цей підхід дає змогу побачити швидкість поширення нової друкованої продукції, особливості формування бібліотек духовенства (та інших верств), виявити найбільш „затребувані“ книги в межах одного—двох поколінь. Така кількість років була обрана, спираючись на теорію поколінь (Ніл Хоув, Вільям Штраус). При застосуванні цього підходу були отримані такі дані. У другій половині XVIII ст. частка творів сучасних авторів у багатьох зібраннях перевищує половину і сягає 80 відсотків. Наприклад, у Лаврентія (Кордета) їх 82 відсотки. У бібліотеці С. Лашкевича такі нові книги становлять 76 відсотків. У Варлаама (Шишацького) таких видань майже 70 відсотків. Серед таких новинок у бібліотеці Варлаама (Шишацького) та інших його сучасників, про яких йшла мова, очевидний пріоритет за новою навчальною літературою. Наведемо кілька прикладів навчальних посібників з філософії та книг, які використовували за таким поділом. Варлаам (Шишацький) зібрав практично всі посібники Фрідріха Христіана Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister) і Христіана фон Вольфа, Йоганна Генріха Вінклера латинською та російською мовами. Всі посібники Х. Баумейстера мав і Лаврентій (Кордет). Саме за цими книгами, що містили основи лейбнице-вольф'янської філософії, у другій половині XVIII ст. навчали в колежіумах та Київській академії. У бібліотеці архієпископа Варлаама (Шишацького) латинською мовою було 111 творів сучасних філософів і лише 13 творів стародавніх авторів (Арістотель, Демокрит та ін.); російською мовою книг сучасних філософів — 19, а стародавніх — 4. Примітно, що у книжкових колекціях першої половини XVIII ст. більше половини томів становили видання, які вийшли друком за сто і більше років до складання каталогу⁵⁰. На нашу думку, такі дані демонструють зміни, що виявилися у практиках читання і у процесі формування особистих бібліотек, вони свідчать про бажання духовенства та козацької старшини читати і купувати для себе все більше нової літератури. Особиста бібліотека, вочевидь, виступає не так скарбницею старожитностей, як зібранням новинок.

⁴⁹ Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України...— С. 318.

⁵⁰ Посохова Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв...— С. 113—114.

Формат книг. Спираючись на бібліографічні дані, можна побачити, що більшість книг белегристичної спрямованості, посібників, науково-популярних видань були надруковані у форматі 8° та 12°. У бібліотеках, безумовно, були книги й більших форматів, утім їх кількість у козацької старшини була мізерною, у духовенства — не перевищувала 20 відсотків. Бібліотеки демонструють процес, який спостерігаємо в інших країнах, а саме: успіх книг малого формату, зручних у користуванні. Такі зміни формату книг мали суттєвий вплив на спосіб читання, адже невеликий формат був зручнішим для індивідуального читання, сприяв усамітненому „спілкуванню“ з книгою на природі, під час подорожей тощо. Мемуаристи, зокрема Яків Маркович та інші, нерідко згадували про те, що брали зі собою книги навіть у військові походи.

„Популярна література“. При вивченні приватних бібліотек дослідники нерідко оперують поняттями „популярний“ чи „розповсюджений“. Наприклад, Світлана Кагамлик писала, що „одним із найпопулярніших античних мислителів, яким захоплювалися церковні діячі (з вихованців Києво-Могилянської академії), був знаменитий римський філософ Сенека“⁵¹. Віктор Соколов зазначив, що „серед праць історичної тематики у XVIII ст. найбільш популярними були „Синописис“ та „Феатрон, или Позор исторический“⁵². На нашу думку, про популярність тієї чи іншої книги передовсім свідчить її наявність у багатьох приватних бібліотеках. Прагнення встановити таку частотність наштовхується на потребу створення повноцінної бази даних, до якої будуть внесені відомості з реєстрів усіх відомих бібліотек. Ця справа у перспективі, однак і сьогодні можемо вказати на кілька сучасних творів, які трапляються майже в кожній проаналізованій бібліотеці. До такого переліку належать: „Натурфілософія“ Фрідріха Христіана Баумейстера, „Еміль“ Жана-Жака Руссо, „Робінзон Крузо“ Данієля Дефо, „Пригоди Телемака“ Франсуа Фенелона, філософський роман Вольтера „Кандід“. Дієвість цього прийому можна продемонструвати на прикладі проаналізованих бібліотек. Так, С. Лашкевич, Варлаам (Шишацький), Кирило (Лящевецький) та Г. Галаган володіли чотирма з цих творів. Такий набір „знакових книг“ є своєрідним маркером ідей, новацій, інтелектуальних викликів епохи, якими зацікавилась еліта Гетьманщини та Слобожанщини. Вивчення групи „знакових“ книг дасть змогу довести чутливість тієї чи іншої соціальної групи людей до „Просвітницького міксу“.

Дослідження таких „знакових“ книг для виявлення їх частотности у бібліотеках різних читачів XVIII ст. надзвичайно важливе з перспективи вивчення „вагомості обігу авторів, які популяризували ідеї Просвітництва, котрих часто читали набагато охочіше, ніж тих, кого історія літератури чи історія ідеї включають до сконструйованого ними канону Просвітництва“⁵³. Вочевидь, це не завжди ті самі книжки і лектури, які були визнані важливими сучасною філософською і літературною традицією. Ось чому, як зазначають дослідники, „історія книжки, а потім історія читання виглядають дуже важливим інструментом для історії ментальності

⁵¹ Кагамлик С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті.— С. 35.

⁵² Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини...— С. 23.

⁵³ Шартьє Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 68.

[histoire des mentalités] або історії культури, які намагаються брати до уваги обіг усіх текстів, який фактично відбувався протягом даного періоду⁵⁴. Зрозуміло, що читачі підтримували „життя“ певної книги, купуючи її, а видавці друкували передовсім затребувані покупцями твори. Дослідники історії читання у Європі вже спробували скласти списки найбільш популярних романів за кількістю видань і зробили висновки про те, що взаємодія читачів та видавців на ринку сформувала „канон роману XVIII ст.“ задовго до того, як хтось із професорів почав викладати курс з історії роману⁵⁵. Побудова канону саме така: дуже мало книг „заповнюють“ чималий обсяг⁵⁶. Такі висновки важливі для розуміння того, що „канони“ читання будуть відмінними у різних частинах Європи.

Шляхи поповнення приватних бібліотек. Ця проблема тісно переплетена із встановленням найважливіших шляхів доступу до книг у XVIII ст. Дослідники історії читання пишуть, що в Західній Європі це були насамперед книгарні, мандрівні торговці та особи, які володіли книжками і у яких ці книжки позичали⁵⁷. Однак у Гетьманській та Слобідській Україні були певні особливості. Оскільки стаціонарної торгівлі книгами в цьому регіоні ще не існувало, найважливішу інформацію про шляхи поповнення приватних бібліотек надають джерела особового походження (щоденники, епістолярії). Маємо чимало відомостей про розповсюдження книг серед друзів, однодумців та колег. Як приклад наведемо яскраве листування між Лаврентієм (Кордетом) та Самуїлом Миславським, котре рясніє згадками про „нові та новітні книги“, про потребу їх швидкого поширення серед друзів⁵⁸. С. Лашкевич писав у щоденнику про певну комунікацію з книготоргівцями (агентами), які купували для нього книги, згадував, що він сам відвідував у Петербурзі академічну книжкову лавку й придбав там книжки⁵⁹. В уривку щоденника С. Лашкевича є згадки про отримання та відправлення книг родичам і друзям. Іноді йому надсилали досить великі партії (18 книг)⁶⁰. Між іншим, С. Лашкевич кілька разів зазначав, що читав газети та отримував їх від різних людей (наприклад, з Глухова від Іллі Журмана). Яків Маркович та інші багато разів згадували про купівлю книг у Польщі, Росії, дарування та позичання книжок⁶¹.

При аналізі каталогів бібліотек та інших джерел постає проблема вичерпності та повноти реконструкції „читабельних просторів“. Приклад з придбанням газет С. Лашкевичем важливий для ілюстрації того, що

⁵⁴ Шартъе Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 69.

⁵⁵ Моретти Ф. Дальнее чтение / Пер. с англ. А. Вдовина, О. Собчука, А. Шели. Науч. ред. перевода И. Кушнарёва.— Москва, 2016.— С. 110.

⁵⁶ Там само.— С. 111.

⁵⁷ Шартъе Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 82 і далі.

⁵⁸ Посохова Л. Ю. „Сад украинских наук“ и его созидатели: опыт реконструкции интеллектуальных сетей второй половины XVIII — начала XIX века // Век Просвещения / Ин-т всеобщей истории РАН.— Москва, 2018.— Вып. 6: Что такое Просвещение? Новые ответы на старый вопрос.— С. 199—203.

⁵⁹ Николайчик Ф. Род Лашкевичей...— С. 708.

⁶⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. І, спр. 766, арк. 11.

⁶¹ Соколов В. Природничо-наукова книга в зібраннях козацької старшини в Україні у XVIII ст. // Бібліотечний вісник.— 2000.— № 4.— С. 35; Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини).— К., 2012.— С. 28, 49, 52, 84, 216, 218, 231—232.

ресстри не повною мірою відображають коло читання людини, адже в описі його приватної бібліотеки не була зазначена періодика. До того ж, не можна відкидати варіанти випадкового потрапляння деяких книг. Однак значні зусилля, пов'язані з придбанням книги (її виписування, замовлення, пошук „оказії“ для доставки), вочевидь, зменшує вірогідність потрапляння до бібліотек зовсім випадкових (непотрібних) книг.

Досліджуючи „читабельні простори“, слід враховувати й ті практики читання, які не потребують володіння книгами. Саме у цьому полягає велике обмеження історичних досліджень вмісту приватних бібліотек: не всі книжки їх власники читали, і не всі прочитані книжки були власністю читача. Таким чином, дослідники історії читання в Західній Європі усвідомили потребу „звернути увагу на обіг книжки: книжки, котрі дають і позичають, щоб почитати, а також дослідження інституцій, які, почавши від XVIII століття, дозволяють читати, не купуючи. З одного боку, є книготорівці, які позичають книжки, з іншого боку, читацькі товариства, такі як *Gesche Frachten* в Німеччині, *Book Club* і *Circulating Libraries* в Англії, *Cabinets de Lecture* у Франції“⁶².

У зв'язку з останнім спостереженням варто означити проблему відмінностей соціально-політичних умов та культурно-інтелектуального ландшафту, які впливали на практики „українських читачів“, відрізняючи їх від західноєвропейських. Передовсім зазначимо брак у цьому регіоні стаціонарної книготорівлі, суттєво нижчий рівень урбанізації й пов'язані з цим інші ознаки міського життя (брак читацьких клубів тощо). Чимало істориків аналізували темпи та особливості розповсюдження друкарського верстата, репертуар продукції друкарень у Західній Європі. Однак у Лівобережній Україні урядом Російської імперії було заборонено друкувати наукову книгу. Репертуар двох друкарень на Лівобережній Україні, а саме Києво-Печерської та Новгород-Сіверської (згодом Чернігівської), виглядає досить обмеженим, не здатним задовольнити вимоги освітніх закладів та наукові інтереси української інтелектуальної і духовної еліти⁶³. Перелічені та деякі інші фактори створювали певні умови нагромадження книжкових зібрань у Гетьманщині та Слобожанщині, котрі потребували від читачів цілеспрямованих і додаткових зусиль (порівняно з читачами з інших регіонів Західної Європи). Практика їх повсякденного життя в Гетьманщині чи Слобожанщині у XVIII ст. унеможлилювала ситуацію, коли людина, прогулюючись містом, могла придбати випадкову (не зовсім потрібну) книжку в сусідній крамниці.

Важливим напрямом досліджень читання в Європі є аналіз інституту передплати на друковану книгу. Втім, як свідчать результати дослідження кількості передплатних видань у Російській імперії, це стосується лише 5—10 відсотків книг⁶⁴. У зв'язку із цим підкреслимо, що жоден з тих власників бібліотек, імена яких названі у статті, не фігурував у списках передплатників наукових праць чи творів красного письменства. При цьо-

⁶² Шарт'є Р. Від історії книжки до історії читання.— С.66.

⁶³ Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України...— С. 308. Докладніше про це див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.— Львів, 2002.— С. 232—263.

⁶⁴ Самарин А. Ю. Типографшки и книгоцеты: очерки по истории книги в России второй половины XVIII века.— Москва, 2015.— С. 55.

му відомо, що чимало з передплатників замовляли ці видання не для себе, а для своїх друзів⁶⁵.

Дослідники західноєвропейського читача також звертали увагу на ситуації, коли науковець має справу із „середовищами, позбавленими університетів та культурних інституцій, що сприяють практикам, які полегшують розуміння написаного слова“⁶⁶. Розмірковуючи щодо читання у таких середовищах, дослідники відзначали: „[...] якщо ті форми суспільного життя, які уможливають виникнення різноманітних інтерпретаційних спільнот, здаються нам у цьому випадку менш помітними, то це тому, що вони залишають менше слідів, ніж спільноти вчених, де мова постійно перетворюється у письмо, і навпаки. Але саме історик повинен знайти ці сліди у величезних архівних ресурсах“. Вважаємо, що останнє зауваження безпосередньо стосується дослідження смаків українських читачів Гетьманщини чи Слобожанщини, яке має відбуватись із врахуванням не схожості із західноєвропейським читачем і що не може не позначитись на дослідницькому інструментарії.

* * *

Дослідження вмісту приватних бібліотек духовенства та козацької старшини Гетьманщини і Слобожанщини (принаймні певної її частини) дає змогу стверджувати, що у другій половині XVIII ст. читання „інтенсивного“ типу змінюється читанням „екстенсивним“. Масив сучасних власників книг, котрими наповнені бібліотеки духовенства та козацької старшини, видове різноманіття та широка тематична палітра, наявність наукової, навчальної, дитячої та сатиричної літератури вказують на очевидні зміни практик читання. Поява значної кількості книг, написаних новими мовами, також вказує на зміни. Аналіз структури приватних бібліотек дозволяє віднести їх власників до провідної групи читацької публіки, яка активно формувалася в той час на тлі „книжкового буму“ та зростання пропозицій друкарень. Вміст бібліотек вказує на особливості „читацької діяльності“, специфіку смаків та уподобань цих соціальних груп і свідчить про творче „споживання“ книг. Структура читання, на яку до певної міри вказує наповнення приватних бібліотек освіченої еліти Гетьманщини та Слобожанщини, виявляється набагато складнішою та багатомірною, ніж це вважалося раніше. Сукупність „знакових“ книг дає можливість зафіксувати кордони і виявити канали поширення нових віянь, прояви культурного трансферу, залучення цього регіону в загальноєвропейські процеси, специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. Загалом великий і різноманітний „світський“ сегмент бібліотек відображає помітний інтерес до ідей Просвітництва. Вміст особистих бібліотек свідчить на користь тези про існування „українського Просвітництва“ як певного культурного феномену.

⁶⁵ Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври...— С. 126.

⁶⁶ Еббар Ж. Між оральністю і писемністю.— С. 127.

Liudmyla POSOKHOVA

**„READING REVOLUTION“ IN THE TERRITORY
OF HETMANATE AND SLOBOZHANSCHYNA
IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY
AND THE EARLY 19TH CENTURY**

The author analyses private libraries of the highest clergy and Cossack elders of Hetmanate and Slobozhanschyna. Based on the study of library registers and a number of other proposed criteria, the author concludes that „intensive“ type of reading was replaced by „extensive“ reading in the milieu of „educated elite“ (at least, its part) in the second half of the 18th century. Species diversity and a wide topical spectrum of books, movement shift in reading praxis („reading activity“) and the individual creative consumption of these cultural products by the highest clergy and Cossack elders of Hetmanate and Slobozhanschyna support the thesis about the existence of the „reading revolution“ on the Ukrainian lands territory, as well as about the „Ukrainian Enlightenment“ as a certain cultural phenomenon.

Іван СИНЯК

СВІДЧЕННЯ ПОЛОНЕНИХ ЗАПОРОЖЦІВ ПРО ГАЙДАМАЦЬКІ ЗАГОНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД КОЛІВЩИНИ 1768 РОКУ

Проблематика дослідження повстання на Правобережній Україні 1768 р., яке в історіографії отримало назву Коліївщина, незважаючи на свої масштаби і наслідки, все ще рясніє „білими плямами“. До того часу точаться дискусії на предмет його характеру („національно-визвольна війна“, „гайдамацьке повстання“, „заколот“) або характеристик повсталих („визволителі“, „гайдамаки“, „колії“) тощо¹. Проблема ускладнюється тим, що переважна частина дослідників до сьогодні розглядає Коліївщину винятково в орбіті діяльності загонів її головних ватажків Максима Залізняка та Івана Гонти і захоплення ними Умані в червні 1768 р. А те, що повстання охопило значну частину Правобережжя (південні регіони Волині, східну частину Галичини) та гучним ехом прокотилося територією Волощини (зокрема, придунайським регіоном), для багатьох залишається маловідомим фактом. Варто зазначити, що до останнього часу в історіографії не було ґрунтовних досліджень діяльності тих ватажків повстання, котрі діяли окремо від війська М. Залізняка та І. Гонти і чий авторитет був не менш високий, ніж у головних очільників². Тому годі говорити, наскільки мало нам відомо про діяльність незначних за чисельністю гайдамацьких загонів, чие прагнення скористатися хаосом у Правобережному регіоні та пожитися³ переважило ідеали „визволення від польського панування“, які обстоювали М. Залізняк та І. Гонти.

¹ З цього приводу, наприклад, див. міркування: Чухліб Т. Хто вони гайдамаки — козаки, бомжі чи вурдалаки? // Сучасність (Київ).— 2010.— № 3.— С. 163—185; його ж. „Уманська різня“, „Уманська трагедія“ чи „Уманська перемога“. До дискусії про один драгливий історичний термін // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства: Збірник наукових праць.— Умань, 2012.— С. 160—171.

² Тут маємо на увазі монографічні доробки сучасного дослідника Коліївщини Євгена Букета: Букет Є. Іван Бондаренко — останній полковник Коліївщини. Історичний нарис.— К., 2014.— 320 с.; його ж. Швачка — фенікс українського духу.— К., 2016.— 360 с.; його ж. Семен Неживий — лицар Холодного Яру.— К., 2020.— 416 с.

³ Про діяльність гайдамацьких загонів, які промишляли грабунком місцевого населення, див.: Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“ (Повстання 1768 року в документах Коша) // Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— К., 2019.— Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.— Т. 6/7: Справи № 227—229) / Упоряд., передм. та комент. І. Синяка.— С. 11—46; його ж. Русії Коліївщини: запорозькі гайда-

У зв'язку з цим значний інформативний потенціал для дослідження подій Коліївщини мають свідчення полонених гайдамаків, велика частина яких невідома або маловідома широкому загалові. Саме до таких можна віднести масив документальних свідчень повстанців (50 документів), головню запорозьких козаків, які були конвойовані з Правобережжя Нижегородським карабінерним полком, збережені до нашого часу в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁴. Цей полк був складовою частиною бойового з'єднання російської армії під командуванням бригадира, майбутнього фельдмаршала Олександра Суворова, яка діяла на Правобережжі проти конфедератів⁵. З 1764 р. полк очолював полковник Микола Панін (1735—1773) — майбутній генерал-майор, активний учасник російсько-турецької війни 1768—1774 рр.⁶

Оскільки переважна частина документальних даних стосується діяльності повстанських з'єднань, то тематично їх інформативне наповнення можна поділити на дві складові частини: *інформацію про діяльність гайдамацьких загонів на чолі з ватажками* та *інформацію про гайдамацькі ватаги без даних про їхніх очільників*. У першому випадку джерела проливають світло на діяльність війська М. Залізняка та І. Гонти під Уманню, а також дрібніших за чисельністю гайдамацьких чат під проводом Семена Сараджина та двох дуетів командирів: Мирона Губи та Данила, Кліма Крутя і Василя Щербини. Дві ватаги, керівників яких не згадано, умовно можна інтерпретувати за місцем їхнього полону (містечок Саврань та Сквира). Окремішньо варто виділити свідчення мешканців Гетьманщини, які, вочевидь, не були причетні до повстання, а були полонені під час свого перебування у Правобережній Україні.

Про перебіг подій у таборі М. Залізняка та І. Гонти побіжно згадували семеро полонених запорозьких козаків. Вони вказували обставини, які спонукали їх підтримати повстання, час переходу кордону, імена і прізвища інших запорозьців, які прямували з ними до Правобережної України, місце приєднання до основних сил, обов'язки у війську. За своїм інформативним наповненням свідчення полонених гайдамаків, які висвітлюють події в основних силах повстанців, умовно можна поділити на дві складові частини: 1) свідчення запорозьців, які приєдналися до основних сил на самому початку повстання; 2) свідчення запорозьців, які приєдналися до війська М. Залізняка та І. Гонти після захоплення ними Умані.

Перші подають хоча і побіжно, а все ж цікаву інформацію про перебіг повстання від моменту виходу з Мотронинського монастиря і до захоплення повстанцями міста Умані, згадують чисельність повстанського війська, напрямок просування. Найбільш цікавими та інформативними є

мацькі загони в Правобережній Україні під час повстання 1768 року // Коліївщина: право на повстання: Збірник наукових і науково-популярних статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768—1770 років / Упоряд. Є. Букет.— К., 2020.— С. 234—251.

⁴ Див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. П, № 5845—5895.

⁵ Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского ея императорского высочества великой княгини Веры Константиновны полка 1700—1800.— Санкт-Петербург, 1900.— С. 277—278.

⁶ Потто В. История 44-го драгунского Нижегородского полка.— Санкт-Петербург, 1864.— Т. 1: Полный список шефов, полковых командиров и офицеров лейб-гвардии конного полка с 1731 по 1864 г.— С. 59.

свідчення запорозького козака Дем'яна Андреева від 4 листопада 1768 р. Участь у повстанні для нього розпочалася в Петрів піст після отримання відомостей від інших запорожців про збори повстанців поблизу Мотронинського монастиря. Разом з п'ятьма іншими відчайдухами, озброївшись вогнепальною зброєю та списками, вони таємно поблизу урочища Цибулева переправилися на правий берег і прибули до місця збору повстанців⁷. Цілком очевидно, що Д. Андреев приєднався до повстанців ще на етапі групування сил і підготовки самого виступу. У своїх свідченнях він згадував, що до лав повстанців його прийняв отаман Йосип Шелест — запорожець, попередник М. Залізняка, який загинув від кулі на початку самого повстання. Точну кількість повстанців полонений гайдамака сказати не міг, лише приблизно припустив, що „человекъ до ста или болѣе“. За два тижні перебування під Мотронинським монастирем напередодні походу, за даними Д. Андреева, в повстанському війську налічувалося понад п'ятсот чоловік, які прибули із Запорожжя, та місцевих, „полскихъ казаков“⁸.

З початком збройного виступу, після захоплення Жаботина, Черкас, Сміли, Богуслава допитуваний гайдамака зазначив, що їхні лави істотно зросли за рахунок того ж запорозького і місцевого козацтва. Д. Андреев заперечував грабунки та вбивства через відсутність євреїв з поляками. Як видно з його свідчень, підійшовши до Умані, повстанці мали на меті захопити з першої спроби та пограбувати його. Однак постріли з гармат і гвинтівок охолодили „гарячі голови“ повстанців, і вони стали табором під містом. Тоді ж чисельність війська М. Залізняка значно зросла на півтисячі людей за рахунок приєднання до нього сотника І. Гонти з іншою старшиною надвірних козаків. На другий день, за свідченням полоненого запорожця-гайдамаки, відбувся штурм Умані об'єднаним повстанським військом, унаслідок чого місто було захоплено. Запорозький козак під час допиту не приховав факти страти місцевих поляків та євреїв після заволодіння гайдамаками міста: „и бывшихъ в немъ (в Умані.— І. С.) полякови жидовъ множественное число до смерти побили и покололи“, проте свою причетність до вбивств заперечував. Після завоювання Умані відбулося розграбування міста, активну участь в якому взяв сам Д. Андреев. У місті він грабував „разные вещи, что попалось“ і зносив до повстанського табору. Незважаючи на проявлену старанність, під час розподілу здобичі йому дісталось лише п'ять рублів грошима, а з речей не отримав нічого⁹.

Як видно зі свідчень іншої частини запорожців, М. Залізняк під час свого слідування до Умані залишав частку низового козацтва в захоплених містах для охорони. Зокрема, запорозькі козаки Петро Чорний та Йосип Куций у своїх свідченнях від 4 і 5 листопада 1768 р. доносили до відома, що головнокомандувач послав їх разом зі ще 11 гайдамаками до містечка Соколівки для охорони якогось російського офіцера, який перебував там для купівлі „горячего вина“, від нападів конфедератів. Цей загін перебував при російському офіцері до того часу, поки він не закупив потрібну кількість спиртного напою і не відправився до Києва, після чого

⁷ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5876, арк. 63.

⁸ Там само.— Арк. 63—63 зв.

⁹ Там само.— Арк. 63 зв.—64.

вони повернулися до повстанського табору, який містився неподалік Умані, яка була вже розграбованою¹⁰.

Частина війська М. Залізняка, за наказом командира, займалася розвідкою. Запорозький козак Артем Швидкий у своїх свідченнях, датованих 5 листопада 1768 р., згадував, що після приєднання до лав повстанців, які ще перебували поблизу Мотронинського монастиря, був відправлений зазначеним воєначальником у складі загону, який налічував 14 чоловік, „в разные полскіе места“ розвідувати переміщення військ польських конфедератів¹¹.

Ще троє запорозьких козаків, Трохим Косогір, Федір Юшка та Василь Богомаз, як видно з їхніх свідчень від 23 жовтня і 1 листопада 1768 р., опинилися в таборі М. Залізняка вже після захоплення ним Умані¹². Згадане тріо гайдамаків, разом із зазначеними А. Швидким, Й. Куцим, П. Чорним та Д. Андреевим, як видно з їхніх подальших свідчень, увійшли до складу загону, який був направлений М. Залізняком до містечка Гранева. Тут вони займалися охороною одного з російських офіцерів, який перебував у містечку „для покупки хлібного вина“, від нападу конфедератів¹³. Це був останній вояж згаданих відчайдуш. Зі свідчень запорожця Ф. Юшки довідуємося, що виправа до Гранева відбулася через два тижні після завоювання гайдамаками Умані¹⁴. Достеменно важко встановити чисельність цього загону, оскільки полонені надають суперечливі дані з цього приводу. Так, Ф. Юшка і В. Богомаз в один голос стверджували, що кількість відряджених до Гранева налічувала 70 чоловік¹⁵. До 80-ти осіб нарахував Д. Андреев¹⁶, а П. Чорний, Й. Куций і А. Швидкий переконували, що в чаті було рівно 83 гайдамаки¹⁷. Прикметно, що Д. Андреев згадував командира загону — сотника Тилика, якого запорожський козак називав „полскимъ уманским сотникомъ“¹⁸. Це дає підстави стверджувати, що зазначена особа входила до когорти старшини місцевих козаків війська І. Гонти, які перейшли на бік М. Залізняка. А це своєю чергою розширює уявлення про персональний склад старшинського оточення І. Гонти¹⁹.

Різняться свідчення затриманих запорожців щодо особи російського офіцера, якого вони охороняли. Троє козаків (Ф. Юшка, В. Богомаз та А. Швидкий) одногосно стверджували, що їх прикомандирували до

¹⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5873, арк. 57—57 зв.; № 5875, арк. 61—61 зв.

¹¹ Там само.— № 5877, арк. 65.

¹² Там само.— № 5874, арк. 59; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

¹³ Там само.— № 5873, арк. 57 зв.; № 5874, арк. 59; № 5875, арк. 61 зв.; № 5876, арк. 63 зв.; № 5877, арк. 65—65 зв.; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

¹⁴ Там само.— № 5879, арк. 69.

¹⁵ Там само.— № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

¹⁶ Там само.— № 5876, арк. 63 зв.

¹⁷ Там само.— № 5873, арк. 57 зв.; № 5875, арк. 61 зв.; № 5877, арк. 65.

¹⁸ Там само.— № 5876, арк. 63 зв.

¹⁹ На сьогодні відомо, що у війську І. Гонти, крім нього самого, були місцевий (уманський) сотник Кузьменко, а також торговицький і хацьовацький сотники Власенко і Панко (Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733—1768 гг.— Одесса, 1845.— С. 133—134; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд. І. Бутич, М. Бутич, О. Купчинський та ін.— К., 1970.— С. 372—373; Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року: Хрестоматія.— К., 2002.— С. 20—21; Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 75—77).

„незнаємо к какому російському афіцеру“, який купував у Граневі хлібне вино²⁰. Трохим Косогір стверджував, що це був поручик²¹, а Петро Чорний і Йосип Куций переконували, що згадана особа перебувала в родинних стосунках з іншим російським офіцером, якого вони вартували від польських військ у Соколівці²². Набагато промовистим був Д. Андреев, який стверджував, що російським офіцером, якого вони оберігали у Граневі, був капітан і комісар Тройницький з Новоросійської губернії²³.

Перебування у Граневі загону гайдамаків було дуже коротким. За даними Т. Косогора, тут вони пробули лише один день, а на другий він та ще 14 повстанців були захоплені донськими козаками в полон²⁴. Цілком очевидно, що донців до Гранева відправив російський генерал-майор, граф Апраксін. У своєму листі до графа Миколи Репніна російський воєначальник хвалився, що його команда, відкомандирована до цього населеного пункту, полонила гайдамацький загін чисельністю 74 чоловіка, серед яких було 14 запорозьких козаків. Основний контингент полонених становило місцеве населення: „казаки из Умани и здешние мужики“, який Апраксін відправив польському головнокомандувачу Ксаверію Браницькому. Полонених запорожців як підданих Російської імперії генерал-майор залишив при своїй команді²⁵. Тобто майже весь делегований М. Залізнякам до Гранева загін опинився в полоні російського війська.

Цей лист російського головнокомандувача привідкриває завісу над таємничою особою російського офіцера, якого охороняв гайдамацький загін у Граневі. Це був поручик одного з українських полків Устим Тройницький, який був виявлений у тому ж таки містечку. Апраксін згадував, що ще раніше мав зустріч із цією особою в місті Бар, де він показував листа від графа Микити Паніна, в якому прохалося сприяти поручику в купівлі вина, задля чого він був делегований від Камер-Колегії²⁶. У. Тройницький не викликав довіри в російського генерал-майора. В тому ж листі до М. Репніна він так охарактеризував поручика: „Оной Тройницкой, по моему мнению, оным разбойникам разные способы подает здесь, в Полше, грабитель и всякие непристойности чинить для своей корысти“. Як доказ такої поведінки У. Тройницького, Апраксін наводив накази, які поручик віддавав гайдамакам, а також свідчення останніх, де вони заявляли про те, що охороняли його особисто та значні грошові статки, що були при У. Тройницькому²⁷.

Майже всі запорожці-гайдамаки, спіймані у Граневі, транзитом через містечко Полонне були етаповані до Києва. Зокрема, п'ятеро бранців Ф. Юшка, В. Богомаз, П. Чорний, Й. Куций та А. Швидкий переправлялися саме цим маршрутом²⁸. Через Тульчин та Полонне до Києва доправ-

²⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5877, арк. 65—65 зв.; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

²¹ Там само.— № 5874, арк. 59.

²² Там само.— № 5873, арк. 57 зв.; № 5875, арк. 61 зв.

²³ Там само.— № 5876, арк. 63 зв.

²⁴ Там само.— № 5874, арк. 59.

²⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. ...— С. 357.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5873, арк. 57 зв.; № 5875, арк. 61 зв.; № 5877, арк. 65 зв.; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

лявся Т. Косоґір²⁹, а Д. Андреев побував у Тереховлі, Острозі, тому ж таки Полонному і вже тоді доставлений до кінцевого пункту³⁰. Це свідчить про те, що полонених гайдамаків було розбито щонайменше на три групи, більшість з яких переправили на територію тодішньої Російської імперії, а інші частини тимчасово утримувалися в містечках Правобережної України.

Цікаві дані надали троє низовиків П. Чорний, Й. Куций та А. Швидкий про обставини прийому їх М. Залізняком до своїх лав. Гайдамацький воєначальник їм особисто та іншим запорожцям, що з ними прийшли, пояснював мету повстання. Бранці зауважили, що він мав наказ „искоренять конфедератов и защищать благочестивыя мнстыри“³¹. У даному разі йшлося про так звану „золоту грамоту“, на яку покликалися гайдамаки у своїх діях³².

Чимало інформації гайдамаки подають про діяльність загону ватажка Семена Сараджина. Цьому шукачеві пригод відведено 14 свідчень полонених запорожців, які перебували в його загоні³³. Загін С. Сараджина був сформований у червні 1768 р. Сам ватажок у джерелах згадується як відставний гусар 4-ї роти Чорного гусарського полку. Проте гусарській кар’єрі цього відчайдухи передувала служба у Війську Запорозькому Низовому, про що майже не згадується в історіографії³⁴. Його колишня запорозька належність згадана в рапорті бугоґардівського полковника Мусія Головка Кошеві від 21 серпня 1768 р., де С. Сараджин представлений як „старый запорожский вор“³⁵. Справді, як видно з документів кошового архіву, ця особа була добра знана на Запорозькій Січі і асоціювалася серед низовиків як командир гайдамаків, котрі нападали на Правобережну

²⁹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5874, арк. 59.

³⁰ Там само.— № 5876, арк. 64.

³¹ Там само.— № 5873, арк. 57; № 5875, арк. 61; № 5877, арк. 65.

³² Про походження цього наказу або „золотої грамоти“, на який спиралися повстанці, згадував дослідник Владислав Грибовський. Він припускав, що цей документ склав гетьман Ханської України згаданий Якуб-ага не без допомоги французького консула у Криму барона де Тотта, оскільки в інтересах Франції на той час було спровокувати війну між Російською й Османською імперіями, таким чином відвернути першу від анексії східних окраїн Речі Посполитої. (Детально див.: Грибовський В. Хитра гра Якуб-аги // Тиждень.ua.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/215778>; про ефект „золотої грамоти“ для повстання детально див.: Мільчев В. „Аби очистити Україну так, як і раніше було“: універсали, маніфести та ордери як продукт і контрагент гайдамаччини // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.— Запоріжжя, 2015.— Вип. 43.— С. 41—48.)

³³ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5889, арк. 109—109 зв.; № 5896, арк. 103—103 зв.; № 5897, арк. 105—105 зв.; № 5898, арк. 107—107 зв.; № 5900, арк. 111—111 зв.; № 5901, арк. 113—113 зв.; № 5902, арк. 115—115 зв.; № 5903, арк. 117—117 зв.; № 5904, арк. 119—119 зв.; № 5905, арк. 121—121 зв.; № 5906, арк. 123—123 зв.; № 5907, арк. 125—126; № 5908, арк. 127—127 зв.; № 5909, арк. 129—129 зв.

³⁴ Лише Аполлон Скальковський та Григорій Храбан звернули увагу на попередню належність його до низового козацтва. Так, перший бездоказово стверджував про втечу його з полкової служби на Січ і присуд Кошем щодо його страти. Натомість другий не був упевнений щодо його колишньої належності до запорозької братії (див.: Скальковський А. Наезды гайдамак на Западную Украину...— С. 135; Храбан Г. Селянська війна на Україні в 1768—1769 роках: матеріали особового архівного фонду Г. Ю. Храбана / Упоряд. В. Сокирська, А. Карасевич, В. Карпенко та ін.— Умань, 2012.— Част. 2: Колівщина.— С. 428).

³⁵ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 178.

Україну наприкінці 40-х рр. XVIII ст. Як видно з промеморії Слідчої комісії з Брацлавським воєводством, адресованій на Запорозжя 23 серпня 1749 р., від військової старшини вимагали надіслати до Архангельська, де діяла дана комісія, козака Поповичівського куреня С. Сараджина, якого звинувачували в пограбуванні орендаря містечка Маньківка Яцка Веприка і мешканця села Кам'янка Василя. Крім того, гайдамацьких ватажків С. Сараджина та Труда на той час підозрювали у вбивстві уманських козаків³⁶. Це свідчить про те, що ця персона мала певний досвід у набігах на Правобережжя, а з повстанням вирішила використати свої навички в цій царині.

Загін С. Сараджина був сформований у Петропавлівський піст на території Війська Запорозького Низового, що підтвердили у своїх свідченнях запорожці, які входили до його складу і були спіймані запорозькими військовими загонами для пошуку гайдамаків на території Вольностей. Це спростовує твердження Володимира Голобуцького про прибулість цієї ватаги з Правобережжя³⁷ та А. Скальковського про участь загону в захопленні Умані³⁸. Гайдамацька команда під проводом С. Сараджина влітку 1768 р. вчинила напади на с. Жидівська Гребля, містечка Паволоч, Жаботин, Лисянка, невідомий населений пункт під Лисянкою та на с. Кам'янку Смілянської губернії. Але під с. Нерубайкою ці гайдамаки були розігнані гусарською командою³⁹.

Ватага С. Сараджина дуже непокоїла Кіш. У листі січової старшини полковнику Жовтого гусарського полку Федорові Чорбі та рапорті київському генерал-губернатору Федорові Воєйкову від 16 серпня 1768 р. через дислокацію загону за межами Запорозжя прохалося її ліквідувати⁴⁰. Таку пересторогу запорозької адміністрації, вочевидь, можна пояснити тим, що на Січі були прекрасно ознайомлені з грабіжницьким досвідом С. Сараджина і розуміли, що людський потенціал для свого війська він черпатиме на території Вольностей.

Всі як один полонені запорожці-гайдамаки із загону С. Сараджина повторювали одну й ту саму інформацію. Вони стверджували, що покинули територію Вольностей Війська Запорозького Низового, маючи на меті приєднатися до російського війська, яке на той час перебувало на Правобережній Україні. Однак, почувши, що поблизу хутора Петрівського, який містився на прикордонні (на відстані 1 милі від кордону), збираються запорозькі козаки під проводом С. Сараджина, вирішили приєднатися до цього загону, який налічував близько 130 осіб. Пробувши там тиждень, гайдамаки почули, що „по указу запорожцямъ в Полше бытъ запрещено“, вони вирішили повернутися назад на Запорозжя. Але під час пошуку зручного місця для перетину кордону поблизу с. Нерубайка вони натра-

³⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.— К., 1998.— Т. 1.— С. 327—329.

³⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.).— Дніпропетровськ, 2004.— С. 393—394.

³⁸ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину...— С. 110.

³⁹ Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имъете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитьъ такія разбоиническія партіи“...— С. 36—39; його ж. Рушії Колівщини...— С. 243—247.

⁴⁰ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 167—168.

пили на гусарський загін і потрапили в полон. При цьому, як одноголосно згадували полонені гайдамаки, вони російським гусарам не чинили жодного спротиву. Так само дружно заявляли про власну непричетність до вбивств і грабунків під час свого перебування на Правобережжі⁴¹.

Проте свідчення іншої частини гайдамаків загону С. Сараджина, що потрапила в полон до запорозьких військових команд, направлених від Коша для пошуку своїх зайд, що поверталися з Правобережної України, дають змогу констатувати неточності в інформації їхніх соратників, котрі стали здобиччю російського війська. Зокрема, впадає у вічі те, що всі без винятку допитані гайдамаки стверджували, що потрапили до лав Сараджинової чати на завершальному етапі її діяльності, що, погодьмося, доволі малоймовірно. Деяка скупа інформація, згадана у свідченнях допитуваних, при зіставленні з наданими даними від інших членів ватаги на Запорозькій Січі, дає змогу спростувати результати допитів деяких гайдамаків.

Так, наприклад, не відповідають дійсності свідчення запорожця-гайдамаки Павла Сторчака від 2 листопада 1768 р. Як і всі, він спростовував свою причетність до нападів і грабунку правобережних містечок та сіл. Проте серед своїх соратників, що переходили кордон, запорозький козак з-поміж інших згадував Івана Бандурку з командою 22 чоловіки, до якої належав сам допитуваний гайдамака⁴². Зауважимо, що запорозький козак І. Бандурка на початковому етапі сам був ватажком невеликого загону, який налічував стільки ж людей, скільки згадував у своїх свідченнях П. Сторчак. Ватага І. Бандурки ставила за мету грабунок і розбій. Натрапивши на більш чисельну команду С. Сараджина, згаданий ватажок приєднався до Сараджинового війська. Це дозволило його ватазі укомплектуватися награваними кіньми та амуніцією, отриманою від С. Сараджина, після чого вона спільно з людьми головного отамана взяла участь у нападі на містечко Лисянку, де було вбито одного поляка і пограбовано різні речі. Відомо, що І. Бандурка зі своїм невеликим загonom перебував завжди при С. Сараджину і нікуди не відлучався⁴³. Тому цілком очевидно, що в нападі на Лисянку брав участь і згадуваний П. Сторчак. Відтак інформацію, яку надав про свою діяльність у команді С. Сараджина цей запорожець, варто вважати недостовірною.

Є підстави також стверджувати про недостовірність причин, які спонукали гайдамаків загону С. Сараджина повернутися на Запорожжя. Ми вже зазначали, що полонені низовики в унісон стверджували, що повернутися на територію Вольностей їх підштовхнула заборона запорозьким козакам перебувати на території Правобережної України. Зовсім інші дані наводили соратники полонених гайдамаків, яким вдалося-таки пробратися на запорозьку територію, котрі були спіймані запорозькими військовими командами. Наприклад, запорожець Остап Дон у своїх свідченнях

⁴¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5889, арк. 109; № 5896, арк. 103—103 зв.; № 5897, арк. 105—105 зв.; № 5898, арк. 107—107 зв.; № 5900, арк. 111—111 зв.; № 5901, арк. 113—113 зв.; № 5902, арк. 115—115 зв.; № 5903, арк. 117—117 зв.; № 5904, арк. 119—119 зв.; № 5905, арк. 121—121 зв.; № 5906, арк. 123—123 зв.; № 5907, арк. 125—126; № 5908, арк. 127—127 зв.; № 5909, арк. 129—129 зв.

⁴² Там само.— № 5908, арк. 127.

⁴³ Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитьъ такія разбоиническія партіи“...— С. 38—39; його ж. Рушії Колівщини...— С. 248.

від 13 вересня 1768 р. при Коші стверджував, що С. Сараджин мав на меті дійти до річки Дністер для грабунку тамтешніх міст та містечок⁴⁴. Такі самі дані наводив інший член Сараджинової ватаги Лаврін Кравець⁴⁵. Ще один член цього загону, запорожець Артем Лук'яненко, зазначав, що їхня чата взагалі мала на меті переправитися на територію Волощини „и вьдаться вь повинность кь службѣ волоскому господарю“⁴⁶.

До того ж, сумнівною видається добровільна здача гайдамаків С. Сараджина в полон, про що згадували всі бранці. За інформацією згаданого А. Лук'яненка, після нападу на них трьох ескадронів російських гусарів гайдамаки мали з ними кількагодинний бій. Однак російському війську вдалося розколоти загін на декілька частин, після чого рештки гайдамаків кинулися втікати. Сам С. Сараджин, як стверджував цей же запорожець, ще з двома соратниками добровільно здався в полон, а два інші ватажки, які зі своїми командами об'єдналися із С. Сараджином, згаданий І. Бандурка та ще один, Олексій Дейнека, пропали безвісти⁴⁷.

Опір гайдамаків загону С. Сараджина підтверджували запорозькі старшини Макар Нагай та Олексій Чорний, які очолювали одну з військових команд, відправлених Кошем для пошуку гайдамаків, котрі прибули з Правобережжя. Вони стверджували, що внаслідок бою гайдамацький загін втратив близько 50-ти чоловік⁴⁸. З 14 запорожців, які потрапили до росіян у полон, майже всі були спершу доправлені до Тульчина, згодом — до Бердичева, Полонного, а звідтіля до Києва⁴⁹. Лише гайдамака Матвій Сукур, оминувши Бердичів, з Тульчина був відправлений до Полонного, а згодом до Києва⁵⁰.

Шість документів відображають свідчення полонених гайдамаків-запорожців, які входили до гайдамацького загону ватажків Мирона Губи та

⁴⁴ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 282.

⁴⁵ Там само.— С. 289.

⁴⁶ Там само.— С. 274.

⁴⁷ Там само. Щодо ватажка О. Дейнеки, то відомо, що йому, будучи пораненому в груди, вдалося втекти до слободи Плетений Ташлик, де він переховувався у місцевого священика Якова Суперфіяновича, про що доносив Кошеві бугогардівський полковник Мусій Головка. Кіш з цього приводу в промеморії Єлисаветградській провінційній канцелярії та пропозиції плетеноташлицькому управителю повідомляв про відправлення курінних отаманів для пошуку згаданого ватажка і декількох при ньому колишніх запорожців, прохаючи допомоги в їх арешті. У відповідь з Плетеноташлицької роти Єлисаветградського пікінерського полку на адресу Коша відправлено представлення, в якому спростовувалися чутки про наявність О. Дейнеки та інших козаків з ватаги С. Сараджина у Плетеному Ташлику. Однак повідомляли про чутки щодо наявності О. Дейнеки у правобережному с. Турія. Про долю іншого ватажка І. Бандурки, який зник після бою під Нерубайкою, нічого не відомо (Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“...— С. 40; його ж. Рушіі Колівщини...— С. 248—249).

⁴⁸ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 195; Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“...— С. 39; його ж. Рушіі Колівщини...— С. 247.

⁴⁹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5889, арк. 109; № 5896, арк. 103 зв.; № 5897, арк. 105 зв.; № 5898, арк. 107; № 5900, арк. 111 зв.; № 5901, арк. 113; № 5902, арк. 115 зв.; № 5903, арк. 117; № 5904, арк. 119; № 5906, арк. 123 зв.; № 5907, арк. 125 зв.; № 5908, арк. 127 зв.; № 5909, арк. 129 зв.

⁵⁰ Там само.— № 5905, арк. 121 зв.

Данила⁵¹. Ці джерела чи не єдині, що в більш-менш цілісному вигляді відображають діяльність цієї ватаги. Дослідник Коліївщини Є. Букет стверджував, що загін М. Губи був складовою частиною війська одного з очільників Коліївщини на Київщині, ватажка Івана Бондаренка. Після захоплення останнього в полон М. Губа тримав оборону в районі Федорівки — Коростишева — Ходоркова. Саме він зі своєю ватагою 10 серпня 1768 р., увійшовши до Ходоркова, спалив місцевий домініканський костел⁵².

Дослідник також відзначив запорозьке походження ватажка, а саме підкреслив його належність до Крилівського куреня. Крім того, Є. Букет зауважив, що зазначений ватаг був отаманом надвірних дідівщинських козаків⁵³. Справді, М. Губа був тісно пов'язаний із Запорозькою Січчю, однак був приписаний не до Крилівського, а до Іркліївського куреня. Про це промовисто сигналізував у своєму свідченні запорожець Никифор Білий у жовтні 1768 р.⁵⁴ Щодо іншого ватажка цього загону, Данила, то без зазначення прізвища і курінної належності ідентифікувати його неможливо.

Як видно зі свідчень переважної більшості полонених гайдамаків загону М. Губи, ця ватага була сформована після свята Петра і Павла 1768 р. і налічувала 82 особи. Після переходу кордону через лісові масиви Чуту та Чорний гайдамацький загін прибув до с. Федорівка. Тут гайдамаки натрапили на російське військо та місцевих надвірних козаків. Як засвідчила більшість запорожців, до сутички гайдамаків з місцевими козаками і російськими солдатами справа не дійшла, і загін далі продовжив свій шлях. Дійшовши до с. Коростишева і ставши неподалік у лісі заночувати, на ранок загін був атакований місцевим надвірним козацтвом. Гайдамаки на вимогу своїх правобережних „колег“ здатися категорично відповіли відмовою і змінили своє місце дислокації, перебравшись до іншого лісового масиву. Через добу до запорожців прибула одна з російських карабінерних команд і вимагала, аби ті вислухали указ про повернення в кордони Російської імперії. Ознайомившись з відповідним документом після зустрічі з поручиком і унтерофіцером карабінерів, гайдамаки зголосилися повернутися додому і присяглися під час повернення, „идучи полскими мѣстами никому никаких грабительствъ и смертныхъ убивствъ не чинитъ“. Після проходження вже згаданого с. Федорівки, де гайдамаки поповнили свої припаси, їх атакував загін місцевих козаків. Відбувся бій, унаслідок якого запорожці втратили двох чоловік. Перечекавши день, загін М. Губи і Данила вночі дійшов до містечка Паволочки. Тут гайдамаки повторно піддалися нападу зі сторони надвірного козацтва. Вбачаючи чисельну перевагу місцевих, загін яких налічував понад сто чоловік, запорозькі козаки відступили. Тут же було вирішено розпустити ватагу на невеличкі гурти (по 5—10 осіб), щоб непомітно дістатися до Запорозжя⁵⁵.

⁵¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5866, арк. 43—44; № 5867, арк. 45—46 зв.; № 5868, арк. 47—48; № 5869, арк. 49—50; № 5870, арк. 51—52 зв.; № 5871, арк. 53—54.

⁵² Букет Є. Швачка — фенікс українського духу.— С. 176.

⁵³ Там само.— С. 176—177.

⁵⁴ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5871, арк. 53.

⁵⁵ Там само.— № 5866, арк. 43—43 зв.; № 5867, арк. 45—46; № 5868, арк. 47—47 зв.; № 5869, арк. 49—50; № 5870, арк. 51—52.

Трохи іншу інформацію у своїх свідченнях подав згаданий запорожець Н. Білий. Він нічого не згадував про зустріч гайдамаків з російським військом і місцевими козаками у Федорівці, сутички під Коростишевом і на зворотному шляху. Натомість зазначав, що, перейшовши кордон у районі Чорного лісу, гайдамацька ватага прибула до містечка Ходоркова. Зупинившись під цим населеним пунктом на ніч, до них під'їхали російські солдати разом з донськими козаками і вимагали, аби вони повернулися назад, при цьому надавши гарантії їхньої безпеки. Гайдамаки послухали і рушили додому. Проте, відійшовши дві версти від Ходоркова, останні були атаковані згаданою російською командою. Від несподіванки всі запорожці порозбігалися хто куди, а Н. Білий, заховавшись в очереті та перекававши загрозу, самотужки вирушив до Запорозької Січі⁵⁶.

Четверо із шести полонених гайдамаків (Артем Лоб, Іван Гусь, Данило Волошка і Василь Тонколій), як видно з їхніх свідчень від 30 та 31 жовтня 1768 р., були заарештовані місцевими козаками під містечком Сквиря, коли поповнювали запаси питної води⁵⁷. Інший гайдамака, Степан Таран, як дізнаємося з його свідчення від 30 жовтня 1768 р., потрапив у полон під містечком Паволочкою, де його сплячого в кущах знайшов місцевий козацький отаман⁵⁸. Запорожець Н. Білий був спійманий надвірним козацтвом у с. Котлярці, коли вирішив запитати дорогу⁵⁹. Майже всі полонені гайдамаки були відправлені до містечка Лещин і передані генерал-майору Олександрові Прозоровському. Звідтіля вони були переправлені до Полонного, а далі до Києва⁶⁰. Тільки Н. Білий був доставлений до командування одного з російських карабінерних полків, який дислокувався в Ходоркові, а звіди через Полонне відправлений до Києва⁶¹.

Найбільше свідчень (20 документів) присвячені діяльності загону іншого дуету ватажків Кліма Крутя і Василя Щербини⁶². Однак, на відміну від згаданої ватаги М. Губи та Данила, „бойовий шлях“ цієї команди був дуже коротким і не відзначився сутичками з місцевими надвірними козаками або російськими карабінерами. За інформацією Є. Букета, К. Круть і В. Щербина мали під своєю командою 62 запорожці, які, перейшовши кордон біля річки Кодими, дісталися майже до Бердичева, де були захоплені московським полковником М. Паніним⁶³. Детальне вивчення свідчень учасників цього загону доповнює дані дослідника про діяльність згаданої ватаги гайдамаків.

⁵⁶ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5871, арк. 53—53 зв.

⁵⁷ Там само.— № 5866, арк. 44; № 5867, арк. 46—46 зв.; № 5869, арк. 50; № 5870, арк. 52—52 зв.

⁵⁸ Там само.— № 5868, арк. 48.

⁵⁹ Там само.— № 5871, арк. 53 зв.

⁶⁰ Там само.— № 5866, арк. 44; № 5867, арк. 46 зв.; № 5868, арк. 48; № 5869, арк. 50; № 5870, арк. 52 зв.

⁶¹ Там само.— № 5871, арк. 53 зв.

⁶² Там само.— № 5845, арк. 1—1 зв.; № 5846, арк. 3—3 зв.; № 5847, арк. 5—5 зв.; № 5848, арк. 7—7 зв.; № 5849, арк. 9—9 зв.; № 5850, арк. 11—11 зв.; № 5851, арк. 13—13 зв.; № 5852, арк. 15—15 зв.; № 5853, арк. 17—17 зв.; № 5854, арк. 19—19 зв.; № 5856, арк. 23—23 зв.; № 5857, арк. 25—25 зв.; № 5858, арк. 27—27 зв.; № 5860, арк. 31—31 зв.; № 5861, арк. 33—33 зв.; № 5862, арк. 35—35 зв.; № 5863, арк. 37—37 зв.; № 5864, арк. 39—39 зв.; № 5865, арк. 41—41 зв.; № 5872, арк. 55—55 зв.

⁶³ Букет Є. Швачка — фенікс українського духу.— С. 208.

Зокрема, з документів дізнаємося, що гайдамацький загін цих отаманів сформувався після свята Петра та Павла і, як відзначив дослідник, налічував 62 чоловіки⁶⁴. Полонені гайдамаки давали двояку інформацію про мету своєї діяльності з моменту переходу кордону Речі Посполитої. Переважна більшість стверджувала, що шукала російське військо, щоб приєднатися до нього⁶⁵. Дехто переконував, що загін переправився на Правобережжя „для сыску полскихъ конфидератовъ“⁶⁶. Втім, більш ймовірно, що „версії“ про полювання на конфедератів та поповнення російської присутності мали на меті прикрити істинну мету своєї діяльності, таку як жагу власної наживи. Це ясно читається у значній частині свідчень, де гайдамаки не приховували власний здобичницький характер, стверджуючи, що мали на меті при нагоді грабувати конфедератів і загальом поляків: „чтоб гдѣ сыщутъ, битъ их (конфедератів.— *I. С.*) до смърти и грабить у них имѣніе“⁶⁷. І хоча, як стверджував один із гайдамаків Павло Чорний у своїх свідченнях від 30 жовтня 1768 р., що, „следую Полшею нигде поляков не видали и никого до смерти не убили и не ограбили“⁶⁸, проте достатньо й цього натяку для розуміння того, що для гайдамаків збільшення власних статків мало все ж таки ключове значення.

Всі учасники загону ватажків К. Крутя і В. Щербини стверджували, що в дорозі не чинили жодних нападів, лише прохаючи в місцевому населенні продовольство. Подальше існування ватаги припинив напад російського війська під командуванням поручика Українського ландміліцького корпусу Шарова (а не полковника М. Паніна, як стверджував Є. Букет⁶⁹) поблизу Бердичева. Полонені гайдамаки казали, що не чинили жодного опору⁷⁰. Тільки запорожець-гайдамака Іван Глухий, який відлучився від загону, потрапив у полон до російських карабінерів⁷¹.

Шляхом загону отаманів К. Крутя і В. Щербини рухалася інша, значно менша за чисельністю ватага, яка налічувала 8 чоловік. Полонені гайдамаки Василь Вовк та Мойсей Верховгляд у своїх свідченнях від 30 жовтня 1768 р. згадували, що їхня малочисельна чата виникла в урочищі Со-

⁶⁴ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5845, арк. 1; № 5846, арк. 3; № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7; № 5849, арк. 9; № 5850, арк. 11; № 5851, арк. 13; № 5852, арк. 15; № 5853, арк. 17; № 5854, арк. 19; № 5856, арк. 23; № 5857, арк. 25; № 5858, арк. 27; № 5860, арк. 31; № 5861, арк. 33; № 5862, арк. 35; № 5863, арк. 37; № 5864, арк. 39; № 5865, арк. 41; № 5872, арк. 55; № 5881, арк. 73.

⁶⁵ Там само.— № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7; № 5851, арк. 13 зв.; № 5852, арк. 15 зв.; № 5853, арк. 23 зв.; № 5854, арк. 19; № 5857, арк. 25 зв.; № 5858, арк. 27; № 5862, арк. 35; № 5864, арк. 39; № 5872, арк. 55.

⁶⁶ Там само.— № 5846, арк. 3; № 5849, арк. 9 зв.; № 5850, арк. 11 зв.; № 5865, арк. 41 зв.

⁶⁷ Там само.— № 5846, арк. 3; № 5848, арк. 7; № 5850, арк. 11 зв.; № 5864, арк. 39; № 5865, арк. 41 зв.

⁶⁸ Там само.— № 5848, арк. 7.

⁶⁹ Букет Є. Швачка — фенікс українського духу.— С. 208.

⁷⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5845, арк. 1 зв.; № 5846, арк. 3—3 зв.; № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7—7 зв.; № 5849, арк. 9 зв.; № 5850, арк. 11 зв.; № 5851, арк. 13 зв.; № 5852, арк. 15 зв.; № 5853, арк. 17 зв.; № 5854, арк. 19—19 зв.; № 5856, арк. 23 зв.; № 5857, арк. 25 зв.; № 5858, арк. 27—27 зв.; № 5860, арк. 31—31 зв.; № 5861, арк. 33; № 5862, арк. 35—35 зв.; № 5863, арк. 37 зв.; № 5864, арк. 39—39 зв.; № 5865, арк. 41 зв.; № 5872, арк. 55.

⁷¹ Там само.— № 5872, арк. 55—55 зв. Запорозький козак у своїх свідченнях стверджував, що він навмисне шукав зустрічі з російським військом, яке, за чутками, дислокувалося поблизу місця слідування гайдамацького загону.

лонці після свята Петра і Павла. Так, як і їхні співучасники із зазначеної гайдамацької команди, вони мали на меті приєднатися до російського війська, але під Бердичевом загін полонив поручик Шаров зі своїми солдатами⁷². Із 22 бранців, які були конвойовані полковником М. Паніним, 13 відвели до Полонного, а звідтіля відправили до Києва⁷³. Інших дев'ять спершу відвели до Бердичева, згодом до Полонного, а вже звідти звичним маршрутом⁷⁴.

11 свідчень, представлених у справі, висвітлюють діяльність гайдамацької ватаги, учасники якої потрапили в полон до російських карабінерів поблизу містечка Сквири. Ім'я ватажка, як і чисельність загону, полонені не вказували, лише зауважили мету, яку переслідували: „съ намерениемъ явится при російскомъ войскѣ“. Саме це сподвигло щонайменше 11 відчайдуш після свята Петра і Павла перейти кордон при містечку Петровське. Гайдамаки стверджували, що по дорозі ніде не чинили грабунку, „и слѣдуя разными польскими мѣстами брали толко на свое пропитание хлѣб“. Після полону поблизу Сквири бранці традиційно стверджували, що під час нападу російського війська не чинили спротиву. Всіх запорожців спершу відвели до містечка Полонного, а звідти вже відправили до Києва⁷⁵.

Ще два документи інформують про діяльність невеликого гайдамацького загону, який був спійманий у містечку Саврань. Його учасники, запорозькі козаки Данило Чорний та Ілля Одчамський, у своїх свідченнях від 2 листопада 1768 р. згадували, що їхня ватага, як і більшість їй подібних, виникла після свята Петра і Павла та налічувала 10 чоловік. Мета переходу кордону також була типовою для інших згаданих гайдамацьких загонів: „съ намерениемъ явится при російскомъ войскѣ“. Але по прибутті до Саврані їхній загін був атакований місцевими козаками. Як наслідок, четверо гайдамаків потрапили в полон, а п'ятеро втекли (про долю ще одного не згадується). Спершу полонені потрапили до польського обозу, а далі були відведені до Полонного, а звідтіля, традиційно, до Києва⁷⁶.

Згадка про цю гайдамацьку ватагу значно розширює уявлення про діяльність гайдамацьких „партиї“ в околицях Саврані. Це містечко полюбили відвідувати гайдамаки під час Коліївщини, оскільки, з одного боку, сам населений пункт привертав увагу шукачів пригод, а з другого — Сав-

⁷² НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5855, арк. 21—21 зв.; № 5859, арк. 29—29 зв.

⁷³ Там само.— № 5851, арк. 13 зв.; № 5852, арк. 15 зв.; № 5853, арк. 17 зв.; № 5854, арк. 19 зв.; № 5856, арк. 23 зв.; № 5857, арк. 25 зв.; № 5858, арк. 27 зв.; № 5860, арк. 31 зв.; № 5861, арк. 33—33 зв.; № 5862, арк. 35 зв.; № 5863, арк. 37 зв.; № 5864, арк. 39 зв.; № 5872, арк. 55 зв.

⁷⁴ Там само.— № 5845, арк. 1 зв.; № 5846, арк. 3 зв.; № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7 зв.; № 5849, арк. 9 зв.; № 5850, арк. 11 зв.; № 5855, арк. 21 зв.; № 5859, арк. 29 зв.; № 5865, арк. 41 зв. Запорожець-гайдамака Іван Чорний у своїх свідченнях від 30 жовтня 1768 р. стверджував, що в Бердичеві він перебував тиждень, після чого його етапували до Полонного. Після двомісячного перебування в Полонному його відправили до Києва (Там само.— № 5849, арк. 9 зв.). Очевидно, це стосувалося також й інших гайдамаків, які пройшли етапом „Бердичів — Полонне — Київ“.

⁷⁵ Там само.— № 5880, арк. 71—71 зв.; № 5881, арк. 73—73 зв.; № 5882, арк. 75—75 зв.; № 5883, арк. 77—77 зв.; № 5884, арк. 79—79 зв.; № 5885, арк. 81—81 зв.; № 5886, арк. 83—83 зв.; № 5887, арк. 85—85 зв.; № 5888, арк. 87—87 зв.; № 5889, арк. 89—89 зв.; № 5890, арк. 91—91 зв.

⁷⁶ Там само.— № 5891, арк. 93—93 зв.; № 5892, арк. 95—95 зв.

рань містилася на шляху гайдамаків до Придністров'я, де були незвідані повстаннями місця, які їм обіцяли велику здобич⁷⁷.

Окрім гайдамаків, у справі присутні свідчення осіб, які не належали до когорти запорозького козацтва. Ці невдахи були мешканцями слободи Тернівки Новоросійської губернії і не мали на меті поповнити ряди повстанців, а перебували на Правобережній Україні в с. Покотилівка Уманського уїзду у своїх справах і потрапили під „гарячу руку“ польського загону, який їх полонив⁷⁸. Наприклад, Василь Пеньковщук та Василь Дудник прибули сюди „для пиття хлібного вина“⁷⁹, а Яків Бондарчук, маючи на руках білет (дозвіл) від тернівського сотника Івана Балка, подався до Покотилівки жати хліб⁸⁰. Усі вони потрапили в полон до польської військової команди, до складу якої входили також місцеві надвірні козаки. Як згадував у своїх свідченнях В. Дудник, тернівських бранців поляки відвели до Умані, де вони перебували під вартою два дні. Тут їх хотіли повісити, але російська гусарська команда і донські козаки цього не допустили. Російське військо відібрало полонених у поляків і відвело їх спершу до Тульчина, згодом — до Полонного, а звідтіля — до Києва⁸¹.

Дипломатичний аналіз формуляра свідчень дає змогу встановити побудову питань під час допиту гайдамаків, а відтак, дозволяє відтворити, яка інформація найбільше цікавила росіян. Варто зауважити, що свідчення побудовані на основі сталих запитань російської адміністрації полоненим гайдамакам, що добре видно з тієї частини подібних документів, які вже введені в науковий обіг⁸². Усі документи датовані жовтнем—листопадом 1768 р. і сформовані за єдиним формулярним зразком. У початковому протоколі документа зазначені дата, вказівка на етапування полонених Нижегородським карабінерним полком і ім'я та прізвище гайдамаки. Основну частину формуляра даних документів за інформативним наповненням можна умовно поділити на три складові частини: *ознайомча, діяльність на Правобережній Україні та причетність/непричетність до участі у війську М. Залізняка*. Ознайомча частина наводить дані про походження допитуваного: ім'я та прізвище, вік, місце народження, інформацію про батьків, обставини прибуття на Запорозьку Січ, приписку до куреня та зміну прізвища у зв'язку із зарахуванням до числа низової братії. Цей блок містить неабиякий потенціал для дослідження генеалогії

⁷⁷ Відомо, наприклад, що під містечком Саврань російське військо спільно з донськими козаками розбило гайдамацький загін ватажка Лепетухи, який налічував 22 чоловіки. У селі Кам'янка Савранської губернії діяла ватага із 70-ти чоловік ватажка Залоїла. Нікого там не пограбувавши, цей ватажок, не знаючи, що робити далі, покинув своїх людей і втік, а гайдамаки повернули на територію Вольностей, де були спіймані. Невеликий за чисельністю загін (7 чоловік) пограбував якесь село під Савранню, а потім повернувся на запорозьку територію (Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 230—234, 263; Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитъ такія разбоиническія партіи“...— С. 42—43).

⁷⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5893, арк. 97—97 зв.; № 5894, арк. 99—99 зв.; № 5895, арк. 101—101 зв.

⁷⁹ Там само.— № 5893, арк. 97; № 5894, арк. 99.

⁸⁰ Там само.— № 5895, арк. 101.

⁸¹ Там само.— № 5893, арк. 97; № 5894, арк. 99; № 5895, арк. 101.

⁸² Див., наприклад: Пономарьов О. Неопубліковані документи про Колівщину // Архіви України (Київ).— 2018.— № 4.— С. 192—200; Синяк І. Із джерел до історії Колівщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди // Український історичний журнал (Київ).— 2018.— № 3.— С. 130—142.

запорозького козацтва, інформує про причини, які спонукали особу переселитися на територію Вольностей і поповнити лави запорозьких козаків.

Блок інформації про діяльність допитуваного на Правобережній Україні доносить відомості про час відходу на Правобережжя, причини, які спонукали гайдамаку переправитися на правий берег Дніпра, його товаришів, чисельний склад загону, ватажків, обізнаність військової старшини Коша про похід, місце переходу кордону, „бойовий шлях“ самого гайдамаки та ватаги, мету, яку переслідував загін на Правобережжі, обставини арешту російським військом, місця перебування під вартою та етапування. Переважна більшість інформації з цієї складової висвітлена в цій публікації. Тут варто згадати про причини, які спонукали запорозьких козаків покинути звичний спосіб життя, та про обізнаність військової старшини щодо намірів гайдамаків. Більшість полонених зазначала, що їхній вояж на Правобережну Україну був пов'язаний із захистом православного населення „для захищення живущих тамо греческого исповедання людей“, а також підтримка російської військової присутності в регіоні: „на помощь къ находящимся тамо в Полше росіским войскамъ противъ поляковъ“. Звичайно, не всі бранці керувалися цими ідеологемами, що добре простежується на прикладі діяльності загону С. Сараджина. Проте все ж таки значна частина запорожців дослухалася до цих постулатів, коли кидала звичний стиль життя і вирушала на територію Речі Посполитої⁸³.

Неспроста російська адміністрація при допиті гайдамаків цікавилася обізнаністю військової старшини Коша з їхніми намірами. Це вона робила зовсім не випадково, що повною мірою відображало тенденцію імперського уряду на знищення запорозького козацтва, яке своїм демократичним устроєм різко дисонувало на тлі інших козацьких спільнот Росії⁸⁴. Не секрет, що російська військова адміністрація виношувала ліквідаційні плани щодо Запорозької Січі. Це добре видно, наприклад, із донесень Карла фон Штофельна або малоросійського губернатора Петра Рум'янцева до імператриці Катерини II⁸⁵. Тому вивідування інформації про причетність кошової старшини до подій на Правобережній Україні мало на меті довести співучасть запорозької адміністрації в організації повстання, що своєю чергою дало б формальні підстави для ліквідації Запорозжя. До чести гайдамаків жоден не підтвердив причетність військової старшини до їхніх вояжів на Правобережжя.

⁸³ Цілком очевидно, що захист православних і підтримка російського війська на Правобережній Україні все ж таки були найбільш популярними чинниками, які сприймалися в запорозькому середовищі й акумулювалися в численні виступи низових відчайдуш на правий берег річок Дніпра і Південного Бугу. Це добре видно, наприклад, із протоколу допитів повстанців (у переважній більшості запорозькі козаки) загону запорожця Савки Майбороди, де релігійний, а також фактор російської військової присутності були ключовими складовими для приєднання до війська Семена Неживого, після полонення якого місце командири зайняв згаданий С. Майборода (Синяк І. Із джерел до історії Коліївщини...— С. 125).

⁸⁴ Брехуненко В. Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст.— К., 2014.— С. 426.

⁸⁵ Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна // Південна Україна XVIII—XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.— Запоріжжя, 2003.— Вип. 7.— С. 35—55; Мільчев В., Сень Д. Процесс упразднения Войска Запорожского Низового: амбиции казачества vs интересы империи (1740—1770-е гг.) // Quaestio Rossica.— 2018.— Т. 6.— № 2.— С. 385—402.

В останній складовій основної частини формулярів свідчень вивідували причетність або непричетність гайдамаків до участі у війську М. Залізняка. Тут уточнювалося, хто конкретно підбуриє гайдамаків на повстання (в документах „по чьому заговору собирались пред симъ в Полше для грабительства и смертного убивства запорожские и полские казаки“), а також, хто та з яким наміром пограбував містечко Балту⁸⁶.

Таким чином, можемо констатувати значний інформативний потенціал свідчень гайдамаків, які були конвойовані з Правобережної України Нижегородським карабінерним полком полковника М. Паніна, для дослідження Коліївщини. Вони відкривають мотиви приєднання запорозьких козаків до лав повстанців, вносять нові дані та уточнюють окремі аспекти діяльності повстанських загонів, розкривають до сьогодні незнану і малознану інформацію щодо діяльності гайдамацьких ватаг у регіонах. Утім, як і будь-яке історичне джерело, ці свідчення не позбавлені тенденційності і потребують критичної оцінки, а по змозі, зіставлення інформації з іншими джерелами.

Ivan SYNIAK

**TESTIMONIES OF CAPTIVE ZAPORIZHZHIA SICH COSSACKS
ON HAIDAMAK DETACHMENTS IN RIGHT-BANK UKRAINE
DURING KOLIYIVSHCHYNA REBELLION IN 1768**

In this publication, the researcher analyzes the informative potential of testimonies of the Zaporizhzhia Sich haidamaks, who were escorted to Kyiv by the Nizhny Novgorod Carabineer Regiment of Colonel Nikolai Panin in order to investigate the events of Koliyivshchyna Rebellion in 1768. It covers some aspects of the activities of Maksym Zalizniak's army, adds information on the functioning of haidamak detachments headed by Semen Saradzhyn, Myron and Danylo Hubas, Klym Krut and Vasyl Shcherbyna, as well as smaller haidamak units.

⁸⁶ Захоплення і пограбування Балти вчинив загін сотника Семена Шила, який входив до війська М. Залізняка. Ця акція була важливим приводом Оттоманської Порти оголосити війну Російській імперії. Дослідники Г. Храбан та В. Грибовський доводять причетність французького консула у Криму до нападу гайдамаків на Балту. Перший зазначав, що кримський хан Крим-Гірей за підтримки французького дипломата шукав найменшого приводу для загострення стосунків між Російською імперією та Туреччиною. Подібні візії зауважив сучасний дослідник В. Грибовський, який також наголосив на причетності французького консула у Криму барона де Тотта і гетьмана Ханської України Якуба-аги в організації повстання, а саме в підробленні так званої „золотої грамоти“ — указу, яким керувалися повстанці у своїх діях (Храбан Г. Спалах гніву народного (антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.).— К., 1989.— С. 93; Грибовський В. Хитра гра Якуб-аги. Вказівка допитуваних про непричетність до захоплення і розорення Балти свідчить про те, що росіяни станом на жовтень—листопад 1768 р. не володіли інформацією, хто конкретно здійснив провокацію, і займалися пошуком причетних.

Мар'ян МУДРИЙ

З'ЇЗД РУСЬКИХ УЧЕНИХ І РОЗПАД РУСЬКОГО СОБОРУ

Ця стаття є тематичним продовженням низки публікацій, у яких представлено утворення Руського собору, його інституційні основи, персональний склад та ідеологічні засади, відносини з Головною руською радою і польською Центральною радою народвою¹. Національно-політичне об'єднання Руський собор (на початку „Польсько-руська рада“) було створене на протипагу Головній руській раді й діяло від травня до жовтня 1848 р. Це товариство об'єднало осіб з двоступеневою ідентичністю *gente Rutheni, natione Poloni* („русини польської нації“) і було чи не єдиним випадком у підавстрійській Галичині, коли роздвоєна національна свідомість *gente — natione* проявилася у формі групової, а не індивідуальної реакції на розвиток українського руху.

Якщо утворення Руського собору вдалося відтворити доволі докладно, то його зникнення з політичної сцени залишається майже невідомим. Воно наче розчинилося в подіях літа й осени 1848 р. Це можна пояснити слабкою організаційною сформованістю товариства, однак навряд чи така відповідь вичерпує питання про його кінець. Ця стаття є спробою з'ясувати, як розгорталася історія Руського собору і чим врешті-решт вона закінчилася. Збір матеріалу, вчитування в тексти (хай навіть дуже уривчасті), які так чи інакше показують існування Руського собору, утверджує в думці, що ця інституція є невід'ємною частиною українського руху доби „Весни народів“. Фактично, її не можна розказати окремо від подій, які

¹ Докладніше див: Мудрий М. *Gente Rutheni* в польській Центральній Раді Народовій 1848 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2008.— Т. ССLVI.— С. 244—281; його ж. Руський Собор 1848 року: організація та члени // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 2008.— Вип. 16.— С. 107—126; його ж. Ідеологія чи світогляд? До питання про теоретичні засади Руського Собору 1848 року // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2009.— Вип. 44.— С. 75—106; його ж. *Formacja gente Rutheni, natione Poloni w XIX-wiecznej Galicji a pojęcie ojczyzny* // *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności* / Zredagowali: A. Nowak, A. A. Zięba.— Kraków, 2009.— S. 285—298; його ж. „Jesteśmy rozdwojonymi członkami jednego ciała“: до питання про відносини між Головною руською радою і Руським собором 1848 року // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2013.— Т. ССLXV.— С. 54—80; його ж. Руський собор 1848 року: історіографічний та джерелознавчий огляд // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.— 2014.— Вип. 8.— С. 193—206.

вважають ключовими в українській історії. Одна з них — З'їзд („сбор“) руських учених, який відбувся у Львові в жовтні 1848 р.

У питанні про розпад Руського собору проглядаються два дослідницькі завдання. Потрібно з'ясувати, коли і як це відбулося, тобто відтворити хронологію подій, а також — що важливо — з'ясувати внутрішні передумови й причини розпаду товариства. Оскільки Руський собор сформувався як організація (хоча й нестійка) головно на ґрунті дискусій з Головною руською радою і певних очікувань щодо напряму розвитку національно-культурних і політичних симпатій русько-українського суспільства в Галичині, то можна припустити, що поштовхом до його розвалу стала консолідація громадсько активної частини галицько-українського суспільства навколо захисту національної самобутності. Така консолідація перекреслювала сподівання втягнути галицьких русинів у вир польського націєтворення. Показовим виразом цієї консолідації 1848 р. став З'їзд руських учених².

Найважливіші джерела, які покладено в основу цієї статті та які засвідчують інституційне існування Руського собору аж до кінця жовтня 1848 р., — газета „Дневник руський“, а також низка листівок-відозв, які з'явилися в той час від імені товариства. Не менше значення для дослідження завершального етапу історії Руського собору мають матеріали, пов'язані з діяльністю Головної руської ради і польської Центральної ради народової (протоколи засідань, публікації у пресових органах, листування діячів). Однак тривала робота з ними все одно не давала відчуття завершеності теми. Доволі несподівано ключем до розуміння кінця Руського собору стали матеріали з фонду науково-літературного товариства „Галицько-руська матиця“, у яких відображено підготовку до З'їзду руських учених, призначеного на кінець жовтня 1848 р. Навколо цього зібрання виникла політична напруга, яка може пояснити і розпад Руського собору.

* * *

Перші втрати в Руському соборі з'явилися відразу після Слов'янського з'їзду в Празі наприкінці червня 1848 р. Тоді товариство залишив його перший голова Каспер Ценґлевич. Мотиви виходу зі Собору він пояснив у брошурі „Rzecz czerwono-ruska 1848 roku“, яка вийшла друком ближче до осені й була першим такого рівня узагальнення публічним розмірковуванням про сутність „руського питання“, а заразом визнанням

² Лідери тогочасного українського руху в Галичині знайшли й розвинули ефективну програму проти вагу до формули *gente Rutheni, natione Poloni* — концепцію панрусизму, що втілювалася у формуванні в Галичині русофільської („москвофільської“) течії. На цю залежність згодом звернув увагу Стефан Качала, греко-католицький священник з Тернопільщини, українофіль-народовець, спершу палкий прихильник українсько-польського порозуміння (однодумець Юліана Лаврівського), а згодом (з 1879 р.) нищівний критик польської політики щодо українців. 1871 р. він писав: „[...] тверді стоять на тій самій підставі, на якій 1848. р. стояла рада псевдо-руска. Рада псевдо-руска и тверді східні вь томъ, що якъ тамта, такъ и ті негувають Малу-Русь, — рожниця межи ними тільки тая — що рада псевдо-руска идентифікувала Русь съ Польщею, а тверді идентифікують еѣ зъ Москвою“ (К а ч а л а С. Тверді и мягонькі. Поглядъ на положеніе наше вь часахъ остатныхъ. VI // Основа (Львів).— 1871.— Ч. 63 (36).— 7 (19) трав.). Галицьке русофільство було дзеркальним запереченням річпосполитської концепції єдиної „польської вітчизни“.

його актуальності³. Насамперед К. Ценглевич не погоджувався зі змістом відозви „Братя русини!“ від 8 червня 1848 р. (зокрема, щодо запровадження української мови в освітніх закладах усіх рівнів), яка з'явилася без його відома під час Слов'янського з'їзду в Празі, відкликав свій підпис під цією відозвою, а також висловлював незгоду з виступом Юліана Горошкевича на загальних зборах товариства 3 (15) червня, де той заявив про політичний тиск, якого зазнавали русини в Речі Посполитій⁴. На заяву К. Ценглевича несхвально відреагував „Дневник руський“, який завдяки Іванові Вагилевичу на деякий час об'єднав проукраїнську частину Руського собору. Автори пояснення стверджували, що у разі розгортання всередині товариства дискусії про „руський народ“ не минеться без „терпких слів“, що можна розуміти як пряму вказівку на наявність серйозних розходжень у баченні перспектив розвитку руського суспільства. Одномумцям К. Ценглевича вони протиставляли себе — передусім у підході до розв'язання мовного питання, обстоюючи право руської мови зайняти з часом повноцінне місце в системі освіти всіх рівнів⁵. Ця публічна полеміка була показовою. Усередині Руського собору зростало (особливо після Слов'янського з'їзду в Празі) тертя між русько-українськими патріотами, прихильниками самобутності української культурної спільноти зі збереженням добросусідських відносин з поляками та, з другого боку, тими членами, які не йшли далі голосливих заяв про „руське походження“ (етнічне й територіальне) й бачили розвиток українців винятково у рамках польського політичного простору і як частини польської нації⁶.

Перспективи Руського собору залежали від рівня національно-політичної напруги в Галичині. Що вища напруга, то меншими були шанси керівників Собору зберегти організацію в повній цілості. „Наша шляхта визнає себе русинами, але не має віри; „то лях — геть його, це наша руська земля“, — до чого призведе таке збурення народу — передбачити не можна“, — так характеризував ситуацію в Галичині в липні 1848 р.

³ На таку публікацію очікували й польські політики, які хотіли мати аргументи для дискусій у Відні проти адміністративного поділу Галичини. Відверто радів появі Ценглевичевої брошури Францішек Смолька. Він ініціював її переклад німецькою мовою. Див.: [Smolka F.] Dziennik Franciszka Smolki 1848—1849 w listach do żony / Wydał, wstępem „O ojcu i jego listach“, objaśnieniami opatrzył, zapiskami Franciszka Smolki z lat 1841—1848 oraz wielu dokumentami z jego papierów dopełnił Stanisław Smolka.— Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków, 1913.— S. 22—23, 28, 32 (Листи з Відня від 29 серпня, 3 і 6 вересня 1848 р.).

⁴ [Cięglewicz K.] Rzecz czerwono-ruska 1848 roku, przez Kaspra Cięglewicza.— [Lwów, 1848].— S. 6—7. Цю брошуру К. Ценглевич розпочав писати у Празі, спираючись на тези свого виступу на засіданні польсько-руської секції Слов'янського з'їзду. Головна частина брошури, де йшлося про причини розриву з Руським собором, була написана у Львові. Газетне видання див.: Rzecz czerwono-ruska 1848 roku, przez Kaspra Cięglewicza // Dziennik Narodowy: Pismo poświęcone rozprawom politycznym, historycznym i literackim, krajowym i zagranicznym (Lwów).— 1848.— N 130.— 29 sierp.— S. 545—547; N 133.— 1 września.— S. 557—560. Примірник брошури зберігається також у: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), відділ рукописів, ф. 63 (Кшечуновичі), спр. 4/III, арк. 187—190.

⁵ Deszczo do izjasnenija // Dnewnyk Ruskij (Львів).— 1848.— Cz. 3.— 1 (13) kiwnia [верес.]

⁶ Про розлам у середовищі *gente Rutheni, natione Poloni* 1848 р. пише А. Свйонтек: Świątek A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji.— Kraków, 2014.— S. 224—230.

Анджей Пшибиславський⁷, дядько Юзефа Пузини⁸ — одного з творців Руського собору. Для членів товариства дилема між польською Центральною радою народовою і Головною руською радою переходила з теоретичної у практичну площину. Вони дедалі частіше опинялися перед konieczністю однозначного національно-політичного вибору. Після деякого літнього затишшя, у другій половині серпня 1848 р. національно-політичне життя в Галичині загалом й у Львові зокрема активізувалося. Відвертому ігноруванню з боку поляків руських національних домагань „святоюрці“, в очікуванні приїзду до Львова польського губернатора Вацлава Залеського, протиставили таку ж неприховану демонстрацію проавстрійських монархічних симпатій. Не минулося навіть без фізичних сутичок⁹. Міжнаціональна напруга зростала не тільки в охопленій революційними емоціями „столиці“ провінції, а й у галицьких регіонах¹⁰. За таких умов Головна руська рада, що не вичерпала конфронтаційного потенціалу, знову звернула увагу на Руський собор як зручний об'єкт для критики. У цій критиці проглядалися навіть елементи провокації. „Зоря галицька“ 22 серпня опублікувала замітку, що була реакцією на активізацію Руського собору, зокрема на появу видання „Дневник руський“. Автор замітки вважав відрадним те, що „пани й вельможі“ (йшлося про Леона Сапегу, Володимира, Александра та Юліана Дзедушицьких, Антонія Голевського), назвавшись „русинами“, „віддають честь імени руському“. Водночас, додаючи значну частку іронії, він сумнівався, що ці аристократи „будуть удома з жінками, дітьми й слугами по-руськи бесідувати“. А на кінець таки не проминув нагоди відверто поглузувати, ствердивши, що „тому не віримо й вірити не можемо“¹¹. Восени 1848 р. стосовно „русинів

⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, dział rękopisów, ręk. 5362/III: Galicja 1848 r., s. 22—24: Лист А. Пшибиславського до С. (?) Чайковського, 15 липня 1848 р. Цей лист був адресований, очевидно, Станіславові Чайковському — ксьондзу-каноніку й референту римокатолицького консистора в Перемишлі, членові польської окружної Ради народової в Березянах і Центральної ради народової у Львові.

⁸ Про родинний зв'язок між А. Пшибиславським і Ю. Пузиною див.: Lwowskie znaki biblioteczne (uzupełnienia). Z 16 ilustracjami / Zebrał F. Jaworski.— Lwów, 1908.— S. 27.

⁹ Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848—1849.— Kraków, 1975.— (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. CCCLXXXI. Prace Historyczne. Zesz. 52).— S. 203—204. Леон Сапегу в листі до сина Адама від 13 серпня 1848 р. характеризував ситуацію у Львові так: „Очікуємо в ці дні Залеського, який має приїхати як губернатор. Назагал усі настроєні до нього добре. Крім чиновників, які намагаються підбурювати проти нього русинів. Збирають проти нього підписи і хочуть неодмінно розділити Галичину на дві частини“ (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, dział rękopisów, MNK 1167: Archiwum Sapiehów z Krasieczyna. Adam Sapieha. Listy od ojca Leona Sapiehy, 1847—1853).

¹⁰ У вересні 1848 р. о. Микола Смолінський (?), парох з Гологорів, писав до Руської ради в Уневі про чутки, ніби поляки в революційному запалі прагнуть фізичної розправи над греко-католицьким духовенством. Він питає про заходи, які повинен вжити для заспокоєння парафіян і протидії „бунтівникам“; при тому згадував про місцевого активіста (прізвище написано нерозбірливо), „который мнитъ ся бити Русиномъ, але нимъ не естъ“, поширює чутки, наче то священники закликають селян брати коси й „різати поляків“. Див.: ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 2 (Бібліотека „Народного дому“), спр. 583 / п. 124.

¹¹ „Правда то, що они вже тепер бодай напоздръ черезъ того, що ся сами називають Русинами, оддають честь имени руському; але однаковожъ хотѣлибисьмо знати, чи тіи Паны и Вельможы, що ся вже тепер признають до насъ, поистиннѣ суть Русинами и чи будуть въ дома зъ жѣнками и дѣтьми и слугами по руски бесѣдовати. Красна бьто була рѣчь; мы бисьмо хотѣли, абы такъ було — але тому не вѣримо и вѣрити не можемо“ (Вже

польської нації“, зокрема членів Руського собору, почало також входити у повсякденний вжиток принизливе окреслення „перекинчики“. „Вънковскіи приѣхалъ, здає ся що перекинчикъ“, — писав із Відня Євстахій Прокопчиць, директор Тернопільської гімназії, член Головної руської ради, депутат австрійського парламенту¹².

Зважаючи на загострення українсько-польських відносин, у Руському соборі набирали сили прихильники виразного акцентування на польській національній ідентичності. Від початку вони мали значну кількісну перевагу. Вирішальною обставиною, яка змусила „польську“ частину Руського собору активізувати заходи щодо злиття товариства з Радою народовою, була вимога Головної руської ради про адміністративно-політичний поділ Галичини за національною ознакою на українську і польську провінції¹³. На польську суспільність краю ця звістка справила приголомшливе враження, „поразила Поляківъ якъ грѣмъ огневый“. Спроба Центральної ради народової вплинути на позицію митрополита Михайла (Левицького) і змусити Головну руську раду відмовитися від вимоги поділу провінції успіху не мала¹⁴. Восени 1848 р. тональність газетної полеміки між Головною руською радою і польською Радою народовою, яка розгорнулася навколо ідеї поділу Галичини та відбувалася на тлі масового збору підписів з обох боків, помітно загострилася. Українці дедалі частіше вживали до Східної Галичини поняття „наша земля“, категорично відкидали перспективу опинитися в польській державі („[...] до жадной

довгий часъ о польско-рускої радѣ... // Зоря Галицка (Львів).— 1848.— Ч. 15.— 22 серп.— С. 64).

¹² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі— ЦДА України у Львові), ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 11, арк. 13 (Лист Є. Прокопчиця до керівників Головної руської ради, [Відень], 25 серпня 1848 р.). Чи не вперше назву „перекинчики“ використав о. Михайло Бачинський, парох Магерова, згодом Кунина Жовківського деканату, у промові на засіданні Руської ради в Жовкві 9 червня 1848 р.: „Навѣрнѣтъ но ся Панове шляхта до своей народности, до своихъ обрядковъ, бо межи вами хита сотный есть правдивый шляхтичъ польскій, ино всѣ Перекинчики...“ (Зъ матеріалѣвъ до исторіи 1848 року. Въ Жовквѣ на другѣмъ зборѣ Рады Рускои 9 червня 1848 р.) // Дѣло (Львів).— 1892.— Ч. 182.— 13 (25) серп.— Підпис: *Ив. Б. Л-й*.

¹³ Докладно про спробу адміністративно-політичного поділу Галичини див.: Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846—1850 // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. ХСІІІ, кн. І.— С. 54—69; Т. ХСІV, кн. ІІ.— С. 58—83; Т. ХСV, кн. ІІІ.— С. 54—82; Т. ХСVІ, кн. ІV.— С. 94—115; Т. ХСVІІ, кн. V.— С. 105—154.

¹⁴ Це питання розглядала Центральна рада народова 29 липня 1848 р. Було вирішено скерувати до Унева, де перебував митрополит Михайло (Левицький), депутацію з проханням до митрополита підписати протест проти поділу Галичини. До складу депутації увійшли: К. Красицький, Т. Василевський, А. Любомирський, Л. Сапега, А. Фредро, А. Батовський. Розмова з митрополитом, яка відбулася 8 серпня, не дала результату, — глава Греко-Католицької Церкви відмовив у підтримці польської політики. Про результати візиту доповів на закритому засіданні Центральної ради народової 9 серпня Т. Василевський (Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV—29 X 1848) / Red.: S. Kieniewicz, F. Ramotowska; Do druku przyg.: A. Gałkowski, S. Kieniewicz, F. Ramotowska, W. Śliwowska.— Warszawa, 1996.— S. 139, 145—147; Batowski A. Diariusz wypadków 1848 roku / Rękopis przejrzał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył M. Tyrowicz.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974.— S. 274—283). Факт польської депутації до митрополита був обнародований на засіданні Головної руської ради 14 серпня 1848 р. У протоколі значиться: „Чест[ний] Куземскій оувѣдомляе, що Его Превос[одительство] Митрополита, мимо подмовы князя Сапегы и иныхъ оу него бывшихъ, не подписался противъ подѣлу Галици, ѓ предохраняея напротивъ того, що ся съ Поляками не получилъ“ (Головна Руська Рада (1848—1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упоряд. У. Кришталович та І. Сварник.— Львів, 2002.— С. 54).

ани давной ани прїйдучои [Польщі] належати не хочемо. Чи вона коли буде, тоє насъ не обходитьъ...“), глузували з тези про спільну історичну долю („[...] ба а якжето єднусьмо долю дѣлили? хиба такъ, же вони при тѣй єднѣй доли дѣлательно а мы терплячо ся заховали, або инними словами, же вони насъ оутискали и понижали, а мы оутискъ и пониженъе терпѣли; тимъ способомъ єднусьмо долю мали, але не инакшимъ; но вѣдъ такои єднои долѣ хорони Боже всѣ народи!“), акцентували на своїй чисельній перевазі („[...] насъ є 15. мільонивъ (а то троха бѣльши якъ всѣхъ Полякивъ и со зляшеними Русинами...“), підкреслювали пряму залежність між національно-релігійним гнітом і падінням Речі Посполитої („[...] черезъ оутисканъе и понижуванъе Русинивъ Польска погібла!“), апелювали до почуття національної гідності („То ганьба для насъ, если бысьмо имъ дальши пѣдлѣгали, але и для нихъ ганьба, если дальши надъ нами старшовати зхотятъ...“)¹⁵.

Під пресом такої безкомпромісної з українського боку риторики поляризувалися настрої в польському суспільстві: з одного боку, набирали сили — на тлі невирішеного революцією національного й почасти соціального питання — консервативні й антиукраїнські угруповання, які вимагали від Центральної ради народової припинити загравання зі „сепаратистами“, відмовитися від помилкової тези про можливість будь-якого літературного розвитку руської мови, консолідувати галицьке суспільство винятково в рамках польських інституцій, проголосивши всіх поза ними ворогами польської національності й суспільного прогресу загалом; а з другого — пробивалися думки про неможливість залучення українців до відновлення польської державности та неминучість визнання за ними права на вільний національно-політичний розвиток. Рупором антиукраїнських сил була газета „Dziennik Narodowy“, яка представляла праве, консервативно-ліберальне крило Центральної ради народової¹⁶. Редакцією газети керував „русин польської нації“ Леон Корецький, син греко-католицького священника¹⁷. Спершу керівники Ради народової, які схилили-

¹⁵ [Левицький Й.] О подѣлѣ Галиціи // Зоря Галицка.— 1848.— Ч. 18.— 12 верес.— С. 73—74.— Підпис: І. Л.

¹⁶ Див., наприклад: Polska. Ktoś z członków rady świętojurskiej... // Dziennik Narodowy.— 1848.— N 131.— 30 sierpnia.— S. 549.

¹⁷ Своє національне кредо Л. Корецький публічно висловив 20 червня 1848 р. на зборах львівських виборців (напередодні виборів до австрійського парламенту), які відбулися у приміщенні Оссолінеуму. На національні відносини він дивився крізь призму мовного питання. А що літературною мовою вважав тільки польську, то самих русинів трактував як частину польського народу. Л. Корецький посилався на настрої всіх освічених русинів. Промову Л. Корецького надрукував „Dziennik Narodowy“: „Якщо переконливо вимагаємо, аби польська мова була впроваджена у школах, судах і адміністрації, то мені здається це цілком слушним, адже мешканців Руси вважаю поляками на тій підставі, на якій визначаємо англійців, французів чи німців, хоча в кожному з цих народів мешканці провінцій мають подекуди навіть різне походження, розмовляють різними наріччями,— тобто на спільній інтелектуальній основі — писемній мові. Отож, панове, я від батька й матері є русином; мій батько був священником грець[кого] обр[яду], і цей обряд є дотепер і залишиться моїм обрядом. Прив'язаність до польської мови я отримав із молоком матері, і я не бачу жодної відмінности, яка б відділяла мене від будь-кого з поляків. Упродовж 40 років розмовляю польською так, як нею говорять і пишуть усі так звані русини, які здобули хоча б якусь освіту. Охоче розмовляю моїм народним наріччям, якщо в цьому є потреба; але щоб розвивати цю народну мову до писемної та мови адміністрації, то в цьому бачу марну працю, з якої не буде жодної користи, а тільки шкода для народу. Якщо ж характерною рисою, яка виказує національність, є писемна мова, якою послуговуються освічені представники пев-

ся до поступок русинам задля збереження політичної єдності й посилення тиску на віденських централістів, намагалися стримувати антиукраїнські настрої. Характерно, що по обидва боки дискусії виступали „русини польської нації“. „Dziennik Narodowy“, яким керував Л. Корецький, гостро полемізував з „Gazet-ою Narodow-ою“ та її редактором Яном Добжанським, також русином з походження, звинувачуючи його в надто поступливій щодо русинів позиції¹⁸. Зі середини серпня загальна тональність публікацій „Gazet-и Narodow-ої“ також почала змінюватися не на користь українців, що свідчило про перевагу консервативних тенденцій у діяльності Центральної ради народової¹⁹. Антиукраїнські настрої посилювалися й серед землевласників, об'єднаних у Товаристві землевласників, яким набридла невизначеність і які хотіли повернути попереднє відчуття соціальної стабільності²⁰. Твердо на позиції відновлення Речі Посполитої,

ної групи, тоді немає сумніву, що кожен освічений русин дотепер вживає польську мову як свою. Наші переконання не вимагають нічого нового — тільки те, що вже є, а саме — збереження польської мови як засобу національної єдності та надання їй такого поширення, яке повинен мати такий засіб“ (Polska // Dziennik Narodowy.— 1848.— N 74.— 21 czerwca.— S. 305—306).

¹⁸ З ініціативи П. Василевського цей конфлікт став предметом обговорення на засіданні Центральної ради народової 2 серпня 1848 р. Рада народова відмежувалася від усіх публікацій в українському питанні поза „Gazet-ою Narodow-ою“. Про це йшлося у відповідній відозві до русинів, що була підготовлена Юзефом Дзежковським і опублікована 4 серпня. Утім українське питання таки вийшло з-під контролю поміркованої частини Ради народової. У номері від 27 вересня 1848 р. „Dziennik Narodowy“, по суті, вимагав від кожного „русина польської нації“ однозначного польського національного вибору: „Дві національності не можна одночасно любити й підтримувати. Хто хоче бути національним в обох, буде (навіть мимоволі) антинаціональним у кожній“ (Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie...— S. 141—142).

¹⁹ Про зміну позиції видання свідчила редакційна стаття, опублікована 19 серпня 1848 р. Її автор, напевно Я. Добжанський, пояснював: „Коли святоюрці діяли під прикриттям руської національності, тоді ми не виступали проти них, адже думали, що їм справді йдеться про розвиток руської національності, яка для нас так само свята, як і польська. Однак не можна мовчати, коли вони, дедалі більше скидаючи із себе удаваний образ, відкрито виступають проти свободи на боці реакції“ (Z Redakcyi.— Ze Lwowa, 18 sierpnia // Gazeta Narodowa (Lwów).— 1848.— N 95.— 19 sierpnia.— S. 445). Висвітлюючи збір підписів за поділ Галичини, газета акцентувала увагу на тиску, якого зазнавали руські селяни з боку греко-католицьких священників, котрі своєю чергою керувалися вказівками руських рад. Ці матеріали „Gazeta Narodowa“ публікувала як дописи з провінції обурених галичан (хоча принаймні частина цих матеріалів, очевидно, писалася-таки у Львові в самій редакції газети). Див., наприклад: Sprawy krajowe.— Z Kołomyi // Gazeta Narodowa.— 1848.— N 99.— 24 sierpnia.— S. 472—473; Sprawy krajowe.— Borszczów w obwodzie Czortkowskim 17. sierpnia // Там само.— N 103.— 29 sierpnia.— S. 496.— Підпис: *Dr Ignacy Ptaszyński*; Sprawy Polskie.— Ze Lwowa // Там само.— N 113.— 11 września.— S. 555—556; Sprawy Polskie.— Rada nar[odowa] obwodu Jasielskiego // Там само.— N 115.— 13 września.— S. 569.— Підпис: *Jasło, dnia 6 września 1848. Ilnicki, prezydujący z kolei. Wilczyński, sekretarz*; Sprawy Polskie.— Z Czortkowa // Там само.— N 133.— 5 paźdz.— [Без сторінок] та ін.

²⁰ Прикладом такої позиції може бути стаття Пйотра Тжцінського „Przeszłość, terażniejszość i przyszłość“, на рукопис якої вдалося натрапити у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. Стаття написана з позиції поляка, який відкидав будь-які прояви національної самостійності українців, навіть у формі Руського собору. Він закликав русинів „терпеливо йти дорогою права, дорогою гідності, дорогою правдивої освіти“ і вважав, що тільки так, а не „адресами й контрадресами, Соборами й контркомітетами“, можна найшвидше досягти мети. Автор не шкодував критики в бік церковних діячів українського руху, які формували стереотип „так званої руської національності як неприязної до польської національності“, і закликав русинів замінити їх „людьми благородними з-поміж того-таки духовенства“. П. Тжцінський категорично відкидав думку про окремих „руський народ“ і „руську національність“. Він стверджував, що русини були окремим чинником тільки на етапі слов'янських племен, але згодом безповоротно влилися в ширшу польську на-

зокрема підпорядкування українського руху завданням польської державності, стояла й більшість тогочасних польських демократів²¹. Прикладом протилежної тенденції в польському русі — усвідомлення неможливості колонізації русько-українського населення — є відозва Б. К. Моравського до „братів поляків“. Він називав себе „справжнім поляком“ і стверджував, що русини для поляків „назавжди втрачені“ й уже ніколи „не об'єднуються з нами для відбудови Польщі“. Ключовою умовою для національно-політичної самостійності в новочасну епоху автор відозви вважав не історичне минуле, а ліберальне законодавство²².

Попри обмежений простір, в якому розгорталася діяльність Руського собору, цю організацію сприймали в польському політично активному середовищі як виразника інтересів певної частини галицького суспільства. Так, факт існування Руського собору брав до уваги Юзеф Дзежковський — скриптор Оссолінеуму, письменник і публіцист, член Центральної ради народової,— коли у вересні 1848 р. виступав з ініціативою скли-

ціональність. Як східногалицький шляхтич П. Тжцінський противився не тільки національній, а й соціальній модернізації. Він доводив, що між шляхтою (йшлося про землевласників) і простолюдом немає жодного конфлікту, а напруження з'являється тільки тоді, коли виринає штучно створений образ „поляка“ як ворога австрійської влади та „неприятеля“ селянства. Бажанням П. Тжцінського було, аби „шляхта“ в очах східногалицького селянства не стала „поляками“. Ця позиція видає автора як противника національної модернізації Галичини та прихильника збереження старих патріархальних відносин. Див.: ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 76 (Павліковські), оп. III, спр. 277/п. 61, арк. 169—170, 175. 1848 р. П. Тжцінський був одним з організаторів і чільних діячів Товариства землевласників (*Stowarzyszenie Właścicieli Większych Posiadłości Wiejskich*; діяло від 3 травня до 2 листопада 1848 р.), яке зайняло проавстрійську позицію і намагалося зменшити вплив на суспільство політичних сил з виразними національними домаганнями. Товариство зосередилося на протидії розпаду патріархальних відносин між землевласниками й селянами. Діяльність Товариства сприяла консолідації галицької шляхти та започаткувала створення польського консервативного угруповання, яке схилилося до порозуміння з австрійським урядом (Stolarczyk M. Działalność Lwowskiej Centralnej Rady Narodowej. W świetle źródeł polskich.— Rzeszów, 1994.— S. 156—171; Frasz Z. Stowarzyszenia polityczne, paramilitarne, społeczno-zawodowe i edukacyjne w Galicji w 1848 roku // Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji / Zbiór studiów pod red. W. Wica.— Kraków, 1999.— S. 93—95; Kuzicki J. Działalność Stowarzyszenia Ziemiańskiego we Lwowie w 1848 roku // Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць.— Львів, 2012.— Т. 8.— Част. 1: Влада і суспільство / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого.— С. 237—249). Про дезорієнтацію і розгубленість галицької шляхти, зокрема, вплив на це українського питання, писав 24 серпня 1848 р. (Іполит?) Терлецький до представника так званої Агенції Головної східної місії „Отелю Лямбер“ у Стамбулі: „Загальний стан справ у Галичині досі плачевний і стає дедалі гіршим. Шляхта покинута й zagrożена з боку трьох неприятелів, а саме: бюрократів, русоманів і демократів,— не знає з чого розпочати й що робити; між собою знову поділена в думках, так що обивателю не вірить, сусід сусіда боїться...“ (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, dział rękopisów, ręk. 5362/III: Galicja 1848 r., s. 50).

²¹ Наприклад, у першому номері часопису „Dziennik Stanisławowski. Pismo poświęcone rodzimym demokratycznym zasadom“, який з'явився друком у вересні 1848 р. в Станиславові, вказувалося, що його мета — „єдина і неподільна демократична литовсько-русько-польська Річ Посполита під загальною назвою Польща“ (ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 63 (Кшечуновичі), спр. 4, арк. 108—111). Докладно про позицію польських демократів під час революції 1848—1849 років див.: Frasz Z. Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848—1873.— Wrocław, 1997.— S. 33—110.

²² ЦДІА України у Львові, ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 9, арк. 29—30 (Відозва „Głos prawego Polaka do braci Polaków!“ — Підпис: *Lwów dnia 16go Września 1848. B. K. Morawski*). Ця відозва — як показовий приклад того, що „Полякь обстає за справедливістю справи рускої“ — була розглянута на засіданні Головної руської ради 25 грудня 1848 р. (Головна Руська Рада...— С. 97, 181).

кати у Львові під егідою Ради народової так званий Громадянський конгрес (*Kongres Domowy*). Визначаючи засади, на яких могло бути сформоване представництво на цьому конгресі, він передбачав, що будуть запрошені делегати „від руських Рад, які є у Львові“. Завданням конгресу мало стати вироблення „програми всіх прав, свобод, прагнень і потреб нашої вітчизни“. У доопрацьованому комісією тексті, який узагальнював пропозиції Ю. Дзежковського та деяких інших членів Ради народової, також спеціально йшлося про те, що своїх представників делегуватимуть на конгрес „обидві руські Ради, утворені у Львові“²³. Пропозиція скликати Громадянський конгрес стала предметом тривалих і гострих дебатів на засіданнях Центральної ради народової. Урешті-решт, боячись втратити політичні позиції, бо конгрес неминуче означав створення складної системи домовленостей між різними угрупованнями, зокрема й „русинами польської нації“, Рада народова визнала таку акцію недоцільною²⁴. Самі „русини польської нації“ також поставилися до ідеї Громадянського конгресу з обережністю. На засіданні Ради народової 26 вересня 1848 р. їхню позицію висловив Ян Добжанський. Зусилля щодо створення в Галичині єдиної національно-політичної платформи він вважав марними, бо тоді „національний принцип мав би поступитися принципу антинаціональному — згадаймо тільки концесії для святоюрців, і що ж отримали? Не тільки не порозумілися з ними, а ще й послабили наші сили“²⁵.

* * *

Активізація у вересні 1848 р. дискусій усередині Руського собору навколо майбутнього цього товариства була зумовлена ініціативою Головної руської ради скликати в жовтні З'їзд (як тоді казали, собор) руських учених. 5 вересня відповідне запрошення з обґрунтуванням з'явилося в „Зорі галицькій“²⁶, а 14 вересня такі запрошення були розіслані до представників української інтелігенції краю²⁷. Перспектива широкого зібрання

²³ ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 63 (Кшечуновичі), спр. 3: Матеріали до історії революційних подій у Галичині 1848—1849 рр., арк. 54—55 (Wniosek Józefa Dzierżkowskiego, Lwów, 2 września 1848), 56—59 (Sprawozdanie Komisji do rozpoznania wniosku Józefa Dzierżkowskiego naznaczonej. Projekt odezwy Rady Narodowej Centralnej. Lwów, 10 września 1848); або: Там само.— Ф. 103 (Архів Саперів), спр. 91—92/7032 (Друковані та рукописні матеріали з історії Галичини 1848 р.), арк. 6—7 (Wniosek Józefa Dzierżkowskiego, Lwów, 12 [?; очевидно, помилка, яка виникла при переписуванні; має бути: 2] września 1848), 8—10 (Sprawozdanie Komisji do rozpoznania wniosku Józefa Dzierżkowskiego naznaczonej. Projekt odezwy Rady Narodowej Centralnej. Lwów, 10 września 1848).

²⁴ Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie...— S. 185—191 (засідання 5 вересня 1848 р.), 226—234 (26 вересня), 234—238 (29 вересня), 238—240 (30 вересня), 240—241 (30 вересня і 2 жовтня).

²⁵ Там само.— S. 228. Пропозицію Ю. Дзежковського, як і дискусію навколо неї, коментувала львівська преса: *Ze Lwowa // Gazeta Narodowa*.— 1848.— N 126.— 26 września; *Mieczkowski D. Kongres domowy i Rada narodowa // Там само*.— N 127.— 27 września.

²⁶ Запрошення учених руських на з'їзд до Львова [Въ Львовѣ дня 20 Серпня (1 Вересня) 1848] // *Зоря Галицка*.— 1848.— Ч. 17.— 5 верес.— С. 69—70.— Підписи: *Никола Оустіяновичъ, Іоанъ Товарицькій, Михаиъ Малиновскій, Теодоръ Леонтовичъ, Іоанъ Заржицькій, Іоанъ Слѣмаковскій, Іоанъ Жуковскій, Левъ Сосновскій, Іоанъ Борискевичъ*. Окремий примірник цього запрошення разом із програмою З'їзду руських учених див.: ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 9 (Окремі надходження), спр. 2294, арк. 22—25.

²⁷ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49 / Видав Др. Кирило Студинський.— Львів, 1909.— (Збірник Фільольогічної секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XI і XII).— № 161.— С. 289—290.

русько-української інтелігенції критично поляризувала настрої членів і прихильників Руського собору. Так звана „польська“ частина товариства побачила в задумі з'їзду черговий крок до розколу Галичини, а відтак додатковий аргумент на користь злиття Руського собору з Центральною радою народовою. Тоді ж представники „українського“ сегмента в товаристві не тільки підтримали ініціативу скликання з'їзду, а й були, по суті, прямо причетні до його організації. Вони діяли в порозумінні з поміркованим крилом Головної руської ради, представники якого утримувалися від категоричних антипольських заяв і намагалися на раціональній (а не на почуттєвій) основі з'ясувати стосунки між русько-українською національністю, з одного боку, та польською і російською національностями, з другого. Згодом історик і публіцист Бернард Каліцький, довірена особа Л. Сапєги, серед „поміркованих русинів“, які нібито вийшли з Головної руської ради і приєдналися до Руського собору, називав Миколу Устияновича, Теодора Леонтовича, Івана Борисікевича, Юліана Лаврівського²⁸. Підписи перших трьох уміщено під запрошенням у „Зорі галицькій“ 5 вересня. Яків Головацький стверджував, що задум скликання З'їзду руських учених належав М. Устияновичу²⁹, парохів Славська (Сколівський деканат) й поетові, який протягом життя по черзі змінив три національно-політичні орієнтації — пропольську, українофільську, панрусську³⁰. 1848 р. М. Устиянович як священник вступив до Головної

²⁸ [Kalicki B.] Kwestya ruska.— Lwów, 1871.— S. 44. З формальної точки зору твердження Б. Каліцького не було точним (бо тільки Ю. Лаврівський написав заяву про вихід з Головної руської ради), але воно, очевидно, правильно відображало настрої названих осіб. Там само, попри деякі хронологічні неточності, Б. Каліцький вказував на розходження в середовищі Руського собору, що виникли навколо З'їзду руських учених: „Коли у вересні згаданого року у Львові розпочався загальний з'їзд, у якому взяла участь Руська рада, Собор більшістю голосів, усупереч вимогам своїх широко руських членів, участі не взяв“.

²⁹ [Головацький Я.] Историческій очеркъ основанія Галицко-Рускои Матиці і справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народнаго просвѣщенія / Сост. Яковомъ Головацкимъ.— Въ Львовѣ, 1850.— С. XVII—XVIII.

³⁰ Священник і поет Микола Устиянович (1811—1885) був знаковою постаттю в галицько-руському інтелектуальному середовищі середини XIX ст. Він народився в містечку Миколаєві в сім'ї місцевого бургомістра. Освіту здобув на філософському й богословському факультетах Львівського університету, а також у Генеральній греко-католицькій духовній семінарії у Львові. Під час навчання у Львові М. Устиянович захопився ідеями польського національно-визвольного руху, почав навіть одягатися на польський манер. (У 1830-х роках М. Устиянович, як багато учнівської та студентської молоді у Львові руського походження, показово демонстрував симпатії до польського національно-визвольного руху — носив кашкет з червоною каймою: [Головацький Я.] Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ (Изъ записокъ Якова Ѳ. Головацкаго) // Литературный Сборникъ / Издаваемый Галицко-Русскою Матицею подъ редакціею Богдана А. Дѣдицкого.— Львів, 1885.— Вып. I.— С. 14.) 1830 р. він був готовий стати добровольцем у польському повстанському війську і захищати Варшаву від царських військ. Незважаючи на поліцейський нагляд, М. Устияновичеві вдалося 1838 р. при підтримці ректора Генеральної греко-католицької духовної семінарії у Львові Григорія Яхимовича висвятитися. Надалі він пов'язав свою громадсько-політичну діяльність із життям парафіяльного священника. Хронологічно воно розпалося на галицький і буковинський періоди. У 1842—1870 рр. М. Устиянович був парохом у селі Славське Сколівського деканату, у 1870—1885 рр.— парохом у Сучаві на Буковині. Зазвичай національно-політичний світогляд М. Устияновича від „Весни народів“ до початку 1860-х років прийнято визначати як українофільський, мовляв, той остаточно розірвав з польським рухом і середовищем „русинів польської нації“. І справді, М. Устиянович вступив до Головної руської ради, критикував програму Руського собору. Однак ряд інших фактів показує, що М. Устиянович залишався в орбіті польської культури і політичних цінностей. Він був присутній—таки на установчих зборах Руського собору 23 травня 1848 р., в

руської ради, але одночасно цікавився діяльністю Руського собору й, треба думати, поділяв деякі його ідеї, хоча публічно це заперечував³¹.

Ініціатори скликання Собору руських учених, аби подолати крайнощі національно-політичної позиції Головної руської ради, використали проєкт реорганізації Галицько-руської матиці³². У широкому розумінні Матиця повинна була реалізувати завдання не тільки культурно-просвітнього розвитку галицьких русинів, а й консолідувати представників різних національно-політичних орієнтацій навколо створення інтелектуальних основ русько-української нації, подолати обмеженість церковної візії національного майбутнього Руси, залучити до руського національного табору творчий елемент з-поза Головної руської ради. На початку серед організаторів Матиці не було єдності стосовно критеріїв членства. У першому проєкті статуту від 1 червня 1848 р. в одному параграфі йшлося про те, що засновниками товариства можуть бути „поединчи особи безъ разницы стану и вѣры“ (§ 3), а в іншому писалося, що до керівних органів товариства можна вибирати тільки осіб „обрядку греческого“ і лояльних до конституційної Австрійської монархії (§ 14)³³. Надалі керівники Головної руської ради намагалися поставити під контроль Галицько-руську матицю, посилюючи консервативні акценти і звужуючи простір для поло-

оцінці сучасників сприймався як особа, близька до цього товариства, жодного разу не виступав на засіданнях Головної руської ради, у 1849—1850 рр. як редактор урядової газети „Галицько-руській Вѣстникъ“ намагався шукати національно-політичні орієнтири, захищаючись від ліберального українства, в консервативному проавстрійському таборі, 1859 р. виступив на боці прихильників переведення українського письма в Галичині з кириличного на латинський алфавіт, 1861 р. як депутат Галицького сейму підкреслював „громадянські чесноти польської шляхти“ і закликав до польсько-українського порозуміння. У середині 1860-х років М. Устиянович перейшов на панруські позиції. Про національний світогляд о. М. Устияновича див.: Гординський Я. До біографії й характеристики Миколи Устияновича // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. CIV, кн. IV.— С. 83—122; його ж. Польонофільство Миколи Устияновича // Руслан (Львів).— 1912.— Ч. 59.— 15 (2) берез.; Мудрий М. Ідея польсько-української унії та „русини польської нації“ в етнополітичному дискурсі Галичини 1859—1869 років // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2005.— Вип. 39—40.— С. 96—97; його ж. „Згадки з життя свого і своєї родини“: Спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2006.— Т. ССЛІІ.— С. 719—723.

³¹ М. Устиянович вступив до Головної руської ради 6 (18) травня 1848 р. (це єдина згадка про нього у протоколах засідань Ради), а 23 травня був присутній на зборах Польсько-руської ради, перебіг і результати яких описав у публікації „О польско-русской радѣ“ (Зоря Галицька.— 1848.— Ч. 4.— 6 черв.— С. 17—18; Ч. 6.— 20 черв.— С. 25—26).

³² Про утворення і діяльність Галицько-руської матиці до жовтня 1848 р. див.: Криль М., Стеблій Ф. Галицька матиця во Львовѣ // Славянские матицы: XIX век.— Москва, 1996.— Часть первая / Отв. ред. И. И. Лещиловская.— С. 199—202; Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті).— Львів, 2003.— С. 176—182; Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848—1915 / Пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Мудрий.— Львів, 2015.— С. 71—72. Найповніше про завдання, організацію та персональний склад товариства див.: Седляр О. „Галицько-руська матиця“: завдання, організація, члени товариства (1848—1870) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 2012.— Вип. 21.— С. 668—692.

³³ ЦДДА України у Львові, ф. 148 (Науково-літературне товариство „Галицько-руська матиця“, м. Львів), оп. 1, спр. 1, арк. 1—8 (Проєкт статуту Галицько-руської матиці: „Оуставы Соединенія къ головному писемъ рускихъ, завязанного въ головномъ градѣ Львовѣ дня 1 Червця 1848“).

нофілів³⁴. Ті ж своєю чергою пов'язували з Матицею можливість залишитися „русинами“ — реалізувати власні уявлення про „руськість“ як простір ідентичності, що виходить за межі конфесійних маркерів і глибоко вкорінений у польську культуру, завдяки якій зберіг і зможе розвинути свою самобутність. Найважливішим аргументом на користь припущення про те, що до скликання у Львові 7 (19) жовтня 1848 р. Собору руських учених були причетні, крім членів Головної руської ради, представники „українського“ сегмента в Руському соборі, є текст запрошення. У ньому спеціально підкреслено аполітичний характер зібрання. На з'їзд запрошували всіх освічених русинів незалежно від їхньої національно-політичної орієнтації і віросповідання: „Безъ всякої рѣжницѣ нашого полѣтичного пресвѣдченя о щастю нарѣднѣмъ, безъ рѣжницѣ исповѣданя, получѣмся, всѣ Русины, въ тѣмъ сильнѣмъ переконаню, що правдиве щастѣ народо-ви нашому тѣлько на пѣдставѣ просвѣщеня зацвисти може. На передѣ выключаемо всяки полѣтични розговори, яко неналежни до предмету Собору того“³⁵. Неприхильність „польських“ членів Руського собору до проекту скликання з'їзду діячів української науки, освіти й культури була зрозуміла. Головним завданням такого зібрання, як випливало із запрошення, мало стати наукове обґрунтування самобутності русько-українського народу, доведення відмінності його мови від церковнослов'янської, російської і польської. Фактично йшлося про програму мовно-культурного відособлення русинів від поляків при можливому збереженні політичного союзу³⁶.

Питання про участь у зібранні руської інтелігенції вкрай загострило відносини всередині Руського собору. Представники „польської“ групи в товаристві, які чисельно переважали, очевидно, вирішили фіналізувати злиття із Центральною радою народовою. Згідно з твердженням Б. Каліцького, 6 жовтня 1848 р. ця група на чолі з графом Антонієм Голеевським провела резолюцію, чим закликала Собор до об'єднання з Радою народовою. Ухвалу нібито втілено в життя, попри опозицію тих членів, які були справжніми українцями і розглядали такий захід як зраду їхнього довір'я³⁷. Прямих документальних свідчень про засідання Руського собору від 6 жовтня та припинення тоді його діяльності як самостійного політичного товариства знайти не вдалося. У протоколах засідань Центральної ради народової злиття з Руським собором також ніяк не відображене. Можливо, Рада народова не встигла розглянути це питання, адже після антиурядового повстання у Львові 1—2 листопада й запровадження надзвичайного стану була змушена припинити діяльність або — що вірогід-

³⁴ Ініціатори створення Матиці намагалися залучити до товариства насамперед духовенство, при тому апелювали до „мужів руского рода“, „любителів народности і словесности рускої“, наголошували на меті „піднесення рускої словесности, а тим самим і народности“. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 148 (Науково-літературне товариство „Галицько-руська матиця“, м. Львів), оп. 2, спр. 1, арк. 1—6 (Чернетки звернень ініціаторів утворення Галицько-руської матиці до церковних ієрархів і членів Ставропігійського інституту із запрошенням вступати в члени товариства і проханням його підтримати, липень 1848 р.); спр. 2, арк. 1—6 (Протоколи засідань правління Галицько-руської матиці, 1848—1849 рр.).

³⁵ Запрошення ученихъ рускихъ на зѣѣздъ до Львова...

³⁶ Пор.: Сухий О. Від русофільства до москвофільства...— С. 182—184.

³⁷ [Kalicki B.] Kwestya ruska.— S. 43—44; Kaczała S. Polityka Polaków względem Rusi.— Lwów, 1879.— S. 291—292; Horoszkiewicz J. Notatki z życia / Oprac., wstępem i przypisami zaopatrzył H. Wereszycki.— Wrocław; Kraków, 1957.— S. 335.

ніше — не бачила в цьому потреби, бо всі прихильники об'єднання вже були її членами. Не можна виключати, що Б. Каліцький (й услід за ним також С. Качала і Ю. Горошкевич) помилився з датою приєднання Руського собору до польської Ради народової. Одне можна з певністю стверджувати, що Руський собор не став окремою філією Центральної ради народової, як про це пишуть деякі історики³⁸, і що після 6 жовтня принаймні якась частина товариства продовжувала діяти аж до вибуху повстання та припинила існування у зв'язку із запровадженням у Львові австрійською владою надзвичайного стану. Останнє число „Дневника руського“ вийшло друком 13 (25) жовтня 1848 р.³⁹

Мотиви прихильників розпуску Руського собору можна відтворити на підставі відкритого звернення Юліана Горошкевича (колишнього члена Руського собору) до „руських соборів“, що було опубліковане наступного дня після засідання 6 жовтня. Ймовірно, воно було написане раніше, але використане як ідеологічне обґрунтування вже доконаного факту злиття Руського собору із Центральною радою народовою. Ю. Горошкевич уважав, що існування будь-якого окремого „руського“ товариства становить загрозу для демократичного (щодо австрійської бюрократії) розвитку Галичини, роздвоє сили, утверджує помилкове переконання про „повітовщину“ (*powiatowszczyznę*), з якої можна утворювати за власним бажанням окремі народи. Побожування у співпричетності до такого сепаратизму змусило Ю. Горошкевича, як він стверджував, вийти з Руського собору. Він не заперечував „добрих намірів“ членів Собору, але все-таки в діяльності товариства бачив антицивілізаційні прояви сектантства — перепону для розвитку загальнолюдських моральних і матеріальних сил. „Визволення“ Польщі загалом й Руси зокрема Ю. Горошкевич бачив як результат європейських змін, підкреслюючи, що чинником європейської політики є польське, а не руське питання: „Майбутнє нашого краю розвиватиметься під впливом європейських подій [...] Європа не знає ні поділу, ні захоплення Руси; коли ми занепали, то занепали з вами поляками, хоча були руською провінцією“. Польсько-руське роздвоєння, на думку Ю. Горошкевича, суперечило не тільки політичній доцільності, а й історично єдиній етнічній і релігійній основі. Він стверджував, що в минулому поляки й русини були одним народом — полянами, що займав територію від Одеру до Дніпра. У цьому контексті Ю. Горошкевич спрямував головну критику проти „святоюрської секти“. Греко-католицьке духовенство він

³⁸ Наприклад, Феодосій Стеблій без достатніх на те підстав пише: „Не одержавши, однак, підтримки українського населення, ця організація (Руський собор.— *М. М.*) на початку жовтня 1848 р. самоликвідувалась і приєдналась до Центральної Ради Народової як філія“ (Історія Львова: У 3 т. / Редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.— Львів, 2007.— Т. 2: 1772 — жовтень 1918.— С. 160). Руський собор не міг стати філією Центральної ради народової принаймні з двох причин. По-перше, це суперечило ідеології Ради народової, яка не припускала існування у своєму складі структурно окремої руської групи (само по собі це могло вказувати на національно-політичне роздвоєння). По-друге, у середині жовтня 1848 р. Центральна рада народова була реорганізована на засадах, які не передбачали філіального членства.

³⁹ За деякими відомостями, був ще десятий номер, однак його примірника не знайдено (див.: *Dnewnyk Ruskiy* (1848 cz. 1—5, 9); *Дневник Руский* (1848 ч. 6—8) // Романюк М. М., Галущко М. В. Українські часописи Львова 1848—1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т.— Львів, 2001.— Т. 1: 1848—1900 рр.— С. 159—161). Він мав з'явитися друком 20 жовтня (1 листопада) 1848 р. У той день у Львові розпочалося повстання поляків проти австрійської влади.

звинувачував у егоїзмі, прищепленні в суспільстві взаємної ненависти, розпалюванні на основі „регіональних різниць та релігії“ неіснуючого національного конфлікту. Всіх галицьких русинів, котрі з різних міркувань опинилися поза польським національно-політичним табором, він закликав до нього повернутися, розпустити всі „собори й соборчики“, що мали кастово-змовницький характер, „злитися з окружними Радами в однорідне національне тіло“ та діяти в рамках австрійських конституційних свобод. Абсолютизуючи пропольські й водночас антиросійські настрої простого народу, Ю. Горошкевич передбачав у близькому майбутньому його вирішальну роль у визначенні напрямку цивілізаційного розвитку загалом і характеру польсько-руських відносин зокрема⁴⁰.

До кінця жовтня між Руським собором (чи його частиною) і Головною руською радою тривала війна листівок. У неділю і понеділок 15—16 жовтня на вулицях Львова з'явилася надрукована українською мовою кирилицею і латинським шрифтом листівка Руського собору, в якій заперечувалося право Головної руської ради виступати від імени руського народу, її членів названо малоосвіченими, підкупленими австрійською бюрократією зрадниками й колишніми донощиками, а газету „Зоря галицьку“ звинувачено в підбурюванні селян до „розбоївъ и рѣзнѣ“⁴¹. Головна руська рада мусила виправдовуватися. Питання розглядалося на 48-му засіданні Ради від 16 жовтня 1848 р.: „Читалася пересторога Собору псеудоруского, котрою чернять Раду Головну Руску, що она навѣтъ до розбоевъ и рѣзи народъ бунтуе, котра то пересторога по мѣстѣ выставлена. А лежъ напротивъ того читалася одозва Рады Головної до народа, щобъ собиравъ ся въ Гвардію, де о рѣзи и розбояхъ ничего не стоить“⁴². У результаті 16 жовтня 1848 р. Головна руська рада видала листівку-спростування, де назвала заяву Руського собору „безвстыдною ложію“. Але коли з'ясувалося, що листівку поздирали з фасадів кам'яниць поляки, Рада звернулася до „галицького народу“ з тим самим спростуванням зі сторінок „Зорі галицької“⁴³.

⁴⁰ Horoszkiewicz J. Wniosek do soborów ruskich // Dziennik Narodowy.— 1848.— N 162.— 7 paźdz.— S. 671—672. Подаємо уривки з публікації Ю. Горошкевича, які відображають його літературно-публіцистичний стиль та головні ідеї: „Я переконаний у добрих намірах цього зібрання, однак, керуючись важливістю справи, змушений переконливо заявити, що тривале відособлення такого товариства надає йому значення секти. У такій формі воно не може розвинути великих ні моральних, ні матеріальних сил, усіяко обмежує та ослаблює загальну потугу, життєву ідею, а тому через взаємодію сил шкодить як власним, так і народним інтересам. Сепаратизм не може врятувати ні Польщі, ні жодної її частини, як-то Мазовії чи Руси Наш край мусить розвиватися під впливом європейських подій [...] Європа не знає ні поділу, ні захоплення Руси; коли ми впали, ми впали разом із вами — поляками, оскільки ми були руською провінцією“; „[...] поверніться до одного джерела конституційних свобод, які нам дав сам монарх; розпустіть ваші собори й соборчики, що подібні до каст і змов; виконайте своє властиве завдання, злившись із окружними радами в одне національне тіло...“

⁴¹ Пересторога до всѣхъ въ загалѣ и одиноко. Изъ Собору Руского / Perestoroha do wsich w zahali i odynoko. Iz Soboru Ruskocho.— [Львів], [15 жовтня 1848].

⁴² Головна Руська Рада...— С. 76.

⁴³ До народа галицкого // Зоря Галицка.— 1848.— Ч. 24.— 24 жовт.— С. 100—101. Головної руській раді таки не вдалося переломити серед польської суспільності упереджене ставлення до З'їзду руських учених. На засіданні Ради 24 листопада 1848 р. був зачитаний лист Івана Борисікевича, в якому той повідомляв, що серед польських депутатів австрійського парламенту з Кракова існує переконання, що „священники, особливо Соборъ оученыхъ рускихъ, наставлялъ, абы Поляковъ рѣзати“ (Головна Руська Рада...— С. 86).

Вірогідно, що після 6 жовтня під назвою Руського собору продовжувала діяти тільки його поміркована „польська“ частина на чолі із Зеноном Поглодовським і Яном Захаріясевицем. Про це свідчить видана за їхніми підписами відозва Руського собору до учасників З'їзду руських учених. Листівки із цією відозвою, про яку згадує у своїй бібліографії Іван Левицький⁴⁴, віднайти не вдалося. Про зміст відозви можна судити зі стенограми 49-го засідання Головної руської ради від 20 жовтня 1848 р.: „Донесено о одозвѣ Собору руского, писанного по польски, попрелѣплюваної по мурахъ львовскихъ, що бѣ Рада дала справу, въ якій цѣли скликаны оучены наши съ причины, яко бы заходила въ мѣстѣ обава о спокойї“⁴⁵. Згадка про відозву потрапила й на сторінки „Зорі галицької“: „Соборъ польско-рускій“ вzywавъ оученыхъ нашихъ обвѣщенїями, абы му дали справу зъ намѣренїя свого, и ажъ по многихъ погрозкахъ выйшло обвѣщенїе польске, що ся не противлять дѣланїю оученыхъ нашихъ; однако все съ подозрѣнїемъ“⁴⁶. Про цю відозву згадала також у день відкриття З'їзду руських учених „Gazeta Powszechna“, видавці якої трактували зібрання як загрозу громадській безпеці⁴⁷. Це були останні згадки у пресі про діяльність Руського собору. Польсько-українська напруга, яку до краю загострили з обох сторін прихильники однозначної (польської або руської) національної ідентичности, використавши задля цього як привід З'їзд руських учених, досягла результату — були перепинені інституційні можливості для підтримання двоступеневої національної ідентичности. Утім це не означало, що розвал Руського собору призведе до моментального зникнення середовища „русинів польської нації“. Але після 1848 р. це вже було питання індивідуальної, а не колективної (групової) свідомости, що значно полегшило маніпулювання цими особами з боку польських та українських національних інституцій.

* * *

Урочисте відкриття Собору руських учених відбулося у Львові 7 (19) жовтня 1848 р. Засідання проходили у приміщеннях Греко-католицької духовної семінарії, спеціально оздоблених з цього приводу атрибутами української національної символіки (як писав Я. Головацький, „першій разъ Русине узрѣлися въ мѣстци, где имъ все припоминало народнѣсть“). У роботі з'їзду брали участь, за підрахунками Михайла Воз-

⁴⁴ Sobor ruski do członków zjazdu uczonych ruskich. Od Soboru ruskiego. Pogłódowski, Prevez, Jan Zachariasiewicz, prowadzący pióro.— [Львів], [1848]. Згадку про цю відозву див.: [Левицький І.] Галицко-русская библиография XIX-го столѣтія дополненная русскими изданиями вышедшими въ Венгрии и Буковинѣ (1801—1886) / Сост. Иванъ Ем. Левицкій.— Львовъ, 1895.— Т. II.— Дополненія къ I-му тому...— С. 593.— № 3415.

⁴⁵ Головна Руська Рада...— С. 78.

⁴⁶ До народа галицкогo // Зоря Галицка.— 1848.— Ч. 24.— 24 жовт.— С. 100.

⁴⁷ „Стосовно самого з'їзду руських учених, то справді можемо повідомити, що його програма (хоча й ніким не підписана) не тільки обіцяє дотримуватися суто літературної мети, а й виразно каже, що з порядку денного виключає всі політичні питання. Однак для нас це не підстава ручатися за всі його дії; адже не знаємо, хто був його першою пружиною і під чийм керівництвом перебуватиме під час засідань. Тому Руський собор видав відозву до учасників цього з'їзду, у якій просить для заспокоєння як громадськості Львова, так і всього краю, аби ті відкрито і щиро визначили свої цілі й висловилися щодо напрямку планованих заходів“ (Lwów, 18. paźdz. Za nadto przekonani jesteśmy...) // Gazeta Powszechna (Lwów).— 1848.— N 39.— 19 paźdz.).

1. Портрет Івана Вагилевича.
Художник Станіслав Бартус. 1847 р.
Фотокопія. ЛННБ України,
Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів,
№ 22748/ІІІф.

няка, 118 осіб. З членів Руського собору — тільки Генрик Яблонський і Юліан Лаврівський⁴⁸. Ю. Лаврівський був обраний головою правничої секції, яка мала займатися питаннями перекладу руською мовою австрійських державних законів та опрацюванням юридичної термінології. Побоювання „русинів польської нації“, які робили виразний акцент на польській ідентичності, справдилися. На з'їзді панувала антипольська атмосфера, проглядалися основи панрусської („москвофільської“) течії в українському русі⁴⁹. З'їзд став своєрідним плебісцитом про готовність руської інтелігенції продовжити визначений Головною руською радою антипольський курс⁵⁰. Українські полонофіли не мали на з'їзді жодного шансу бути почутими⁵¹. Утім, відмежувавшись від Руського собору як

⁴⁸ Возняк М. До історії української наукової і просвітної організації в Галичині 1848 р. // Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. СХ, кн. IV.— С. 163—182; пор.: [Головацький Я.] Исторический очерк основания Галицко-Русской Матиці...— С. XXXI—XXXIII; ЦДА України у Львові, ф. 148 (Науково-літературне товариство „Галицько-руська матиця“, м. Львів), оп. 2, спр. 4, арк. 1—26 (Підготовчі матеріали Я. Головацького до публікації в: Исторический очерк основания Галицко-Русской Матиці...). М. Возняк стверджував, що Г. Яблонський виступив на з'їзді 26 жовтня (після Івана Гушалеви́ча перед Миколою Устияновичем), але організатори з'їзду його промову не обнародували. „Жаль, що в звіттованні з нарад згаданого зїзду не подали його промови; правдоподібно була це політична промова, якої наші льяольні русини не відважилися з відомих причин надрукувати“ (Возняк М. Перший вірш на честь кирилометодіївців і його автор // Діло.— 1934.— Ч. 73.— 20 берез.).

⁴⁹ Історикиня Анна Вероніка Вендланд пише: „У рішеннях Собору (З'їзду руських учених.— М. М.) виривають і потенційно русофільські тези, у яких, зрештою, містився не так мотив орієнтації на Росію, як на загальну європейську освіту і слов'янську взаємність“ (Вендланд А. В. Русофіли Галичини...— С. 74).

⁵⁰ Про приховану мету З'їзду руських учених 1848 р. писав з півстолітньої відстані один із діячів русофільської („москвофільської“) течії в українському русі: „Хотя головною цілью сего собрания было [...] основаніе литературного Общества „Русская Матица“, то при томъ была еще и другая, и то не маловажная ціль: Почислитись и почислити братію сколько изъ ней осталось? Якъ по долготней войнѣ или по всеразоряющемъ наводнїи числять себе оставшіся въ живыхъ, сколько ихъ еще есть и сколько имъ, по разоренїи, еще осталось имущества — такъ и русскїи галичине по утратѣ многихъ потонувшихъ въ вѣковомъ польскомъ наводненїи, рады были въ 1848 году узнати: сколько еще есть такихъ людей изъ интеллигенціи, которїи не отреклись своего обряда и народности и не забыли своего народного языка“ (Съездъ галицко-русскихъ ученыхъ въ 1848 г. и ихъ языковыи пренїя. Изъ записокъ Ю. В. Ж. / Изданіе редакціи „Галичанина“.— Львовъ, 1898.— С. 5). Про організацію роботи Собору руських учених та його результати див. також: Горняткевич Д. Перший З'їзд українських учених у Львові в 1848 році (У 110-ті роковини З'їзду) // Визвольний шлях: суспільно-політичний і науково-літературний місячник (Лондон).— 1959.— Кн. VI.— С. 633—642; Кн. VII.— С. 759—763; Кн. VIII.— С. 877—883; Сухий О. Від русофільства до москвофільства...— С. 184—195.

⁵¹ Для декого з „русинів польської нації“ З'їзд руських учених став життєвою драмою, межевою подією, за якою вже не було повернення до українського простору. Один такий випадок описав Юстин Желеховський, автор неопублікованих спогадів про Миколая Зиблікевича (1823—1887), свого шкільного товариша, який походив з руської родини у Старому Самборі (батько був кушнірем; сам М. Зиблікевич згодом наголошував, що походив із заможної міщанської родини), а 1848 р. перейшов до польського національно-політичного табору, згодом обіймав посаду президента Кракова і був маршалком Галицького крайового сейму. Ще напередодні революції, 1847 р., закінчивши правничий (за іншими даними, філософський) факультет Львівського університету, він палко доводив у розмові зі самим Ю. Желеховським і перемишльським єпископом Іваном (Снігурським), з яким той як капелан його познайомив, потребу розвивати книговидавництво українською мовою. Тоді М. Зиблікевич так сподобався своєю національною свідомістю єпископу, що той, за спогадами Ю. Желеховського, „велѣл камердинеру дати намъ бутельку вина для угощеня, якъ самъ сказаль, такъ ревного русина“. Наступна зустріч шкільних товаришів відбулася у Львові в жовтні 1848 р. під час богослужіння в семінарській церкві з нагоди завершення З'їзду руських вчених. Ю. Же-

інституції, організатори З'їзду руських учених усе-таки були змушені вирішувати питання про розширення соціальної та ідейної бази українського руху. У підсумку в рішеннях з'їзду знайшли відображення деякі світоглядні, ліберально-демократичні за характером, міркування української частини Руського собору — знято упередження щодо розвитку літературної мови на народнорозмовній основі, наголошено на зв'язку Галицької Русі з „південно-руським“ мовноетнічним ареалом, накреслено програму підвищення освітнього рівня простого народу. Відкривши (бодай частково) український рух для засвоєння ліберально-демократичних ідей, З'їзд руських учених, контрольований Головною руською радою, все-таки спрямував його в русло відмежування від поляків. Програма інтелектуального змагання з поляками (її суть вдало сформулював Я. Головацький на засіданні 23 жовтня: „маємо взяти під увагу, розібрати, изслѣдити, испытати, маємо вытягнути, высати все що є наше родиме руске“) дала змогу залучити до українського руху додаткові людські ресурси — зокрема, тих полонофілів (як Ю. Лаврівський), які в орієнтації на польські національні зразки бачили для галицьких русинів можливість розвитку повноцінну власну національну ідентичність.

Ідея створення інтелектуальних підстав для русько-української самотності на тлі щораз виразнішого переважаючого в польському політикумі Галичини концепції політичної, мовної та культурної уніфікації місцевого суспільства за польським зразком до осені 1848 р. схилила на бік русько-української ідентичності й частину дрібношляхетського середовища. 23 жовтня на другому спільному засіданні усіх секцій З'їзду руських учених був зачитаний лист священника і поета Антона Любича Могильницького, тоді пароха села Комарів (тепер село поблизу Галича на Прикарпатті), який не приїхав на з'їзд через епідемію холери в парафії. З листа видно, що А. Могильницького найбільше турбували полонофіли, — за його словами, „давній вороги народности нашої“. Він наголошував, що пропольські заходи в руському середовищі набули масового й загрозливого характеру. Хоча сам А. Могильницький не поділяв курс на загострення з українського боку відносин з поляками, він однозначно позиціонував себе як захисник мовно-національної самотності русинів, у певному сенсі привідкривав механізми формування нової польської ідентичності за рахунок руського населення⁵². Судячи з усього, автор листа

леховський так описав цю зустріч: „Прійшовши в Церковъ увидѣлъ я въ придверной скамѣйцѣ стоящего моего товариша Николая Зибликевича. Привѣтствовавшись съ нимъ увидѣлъ я на его шемизельцѣ подъ шиєю булавку съ бѣлымъ польскимъ орликомъ (міряне руськіи носили золотого льва) и (нерозбірливе слово) ко нему: Николаю (такъ мы называли его), ты съ орликомъ? Пригадуешь ли собѣ, що мы послѣдній разъ въ Перемишлѣ [...] говорили о Руси? Неприятно тронутый тѣмъ припомненіемъ сказалъ: Teraz już nic z tego — przepadło — и рекши то попрощался и вышелъ изъ Церкви“ (ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 47 (Ю. Желеховський), спр. 47 / п. 2, арк. 5—5 зв., 7—7 зв.). Про походження та життєвий шлях М. Зиблікевича, з наголосом на політичній діяльності, докладніше див.: Homola Dzikowska I. Mikołaj Zyblikiewicz (1823—1887).— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.

⁵² Возняк М. До історії української наукової і просвітної організації...— С. 168—171. А. Могильницький, зокрема, писав: „Єдни жолтачковъ Пол'оманіи запаморочени всіо около себе жолте видаше, явно голосяць, що въ земли Галицкѣй не було и нема Русинѣвъ и руського языка, — що полтретя мілліона тихъ первобытнихъ жителей земли Галицкѣй, котри оуже черезъ девять вѣкѣвъ сами себе Русинами и языкъ своѣй рускимъ називають и котримъ именемъ одъ всѣхъ писарей историческихъ рускихъ, полскихъ и чужосторонныхъ прѣзвани зѣстали, суть нѣбы якѣйсъ духъ безъ тѣла и костей, — якась Идея фантастична, якась

добре розумів хитку грань, на якій опинилися галицькі русини. Перспективи колонізації принаймні частини тогочасної руської суспільності не були для нього тільки теоретичним здогадом: А. Могильницький був шляхтичем, мав за дружину шляхтянку (Анну Соболевську з Богородчан), досить скептично ставився до інтелектуального потенціалу простолюду, підкреслював ключову націєтворчу роль освічених верств, вважаючи, що українсько-польський розлам тільки загострить соціальну неповноту руського суспільства⁵³.

Приклад А. Могильницького, котрого вигнали зі Станіславівської руської ради під претекстом пропольських симпатій⁵⁴, а в підсумку — у зверненні до учасників З'їзду руських учених — він став на позицію безкомпромисного критика національної недалекоглядності поляків, доводить, що до осені 1848 р. Головній руській раді таки вдалося консолідувати руське суспільство на антипольській основі. Рада пододала головні розлами, що виникли в руському суспільстві на початку революції. По-

безматеріальне привидініе,— въ котрѣмъ око полске живихъ Русинѣвъ дослѣдити не може;— або имъ здаеть ся, що тоти сами жители Галичини, котрихъ они недавно съ погордженнямъ и оупѣдленіемъ Русинами прозивали, нынѣ на ихъ желаніе, коли ихъ интересъ того потребуе,— якимось нѣби жезломъ Чарѣвничѣмъ порушени, въ еднѣй хвилѣ зъ Русинѣвъ въ Полякѣвъ перекинути ся мусятъ. Словомъ мовлячи: Они, заблукавши ся меже Русинѣвъ, якъ въ густѣй лѣсѣ,— по лѣсѣ блудятъ, а дерева не видятъ! Инныи, котри ще свое зарозумѣніе и ненависть такъ далеко не посунули, щоби правди очевидни и свѣту знаками явно смѣли запечечити, називають языкъ нашъ запустѣловъ одноговъ,— ѡдколеновъ прилудковъ — и неудачнымъ конаремъ языка полского, якимось жаргономъ, повѣтовщиновъ, власностию простаковъ, нездобновъ, абы могла пѣднести ся до досконалости языка пис'менного — и выразити докладно всякїи понятїя вижшого просвѣщенїя оумного!“ (Возняк М. До історії української наукової і просвітної організації...— С. 170).

⁵³ Докладніше про національний світогляд і поетичну творчість А. Могильницького див.: Огоновський О. Історія літератури руської [української].— Частина II 1—2: Вік XIX (Поезія. Драма).— Львів, 1889 / Фотопередрук Олекси Горбача.— Мюнхен, 1991.— С. 274—292; Mudryj M. Dylematy narodowościowe w Sejmie Krajowym galicyjskim (na przykładzie posłów formacji *gente Rutheni natione Poloni*) // *Українські традиції парламентарне, XIX—XXI wiek / Pod red. J. Mokłaka.*— Kraków, 2006.— С. 69.

⁵⁴ Обставини свого виключення зі Станіславівської руської ради Антін Любич Могильницький описав у листі до Якова Головацького від 10 липня 1848 р.: „[...] мя наши ще не пристигли Русини, на Соборѣ Станѣславскѣмъ несподѣванно Ляхомъ окричали, мене щомъ претцѣжъ ще въ тихъ часахъ смѣло боровъ ся съ сопротивниками за любезну народность руску, коли ся теперѣшнии Русомани ѡ Ляхожерци своего ѡмене ѡ языка ѡдрѣкали, ѡ встѣдали!— А теперъ мавбѣмъ на старѣсть ѡдурѣти, ѡ не знати, за яку псю маму Ляхомъ зѣстати?— Я пѣзнавъ, же началники Собору Станѣславского, зъ еднѣи стороны народѣ простѣй за надто фанатизовали, ѡ до ненависти протѣвъ Ляхѣвъ розпалѣли,— а зъ другои стороны сами себе и всѣхъ Русинѣвъ передѣ лицемъ Нѣмецкихъ Бюрократѣвъ ѡуѣдрили, абы ѡмъ за блага ѡ невѣдлическе ѡрудіе ихъ самолюбнѣи полѣтики послужити;— ѡуникаючи Сциллѣ,— зачепили въ Харибду.— Я промовивъ зъ Духомъ часу,— що намъ потреба народнои едности...“ Безумовну антипольську позицію частини руських діячів з одночасною їх безрозбірною орієнтацією на австрійську централістську бюрократію А. Могильницький пояснював громадянською незрілістю руського суспільства, неготовністю до швидкоплинних конституційних перетворень. Він не вірив у тривкість австрійського конституціоналізму, вгадував у діях австрійської бюрократії намір „зъ всѣхъ свободѣвъ конституційныхъ [...] зрѣбѣти грушки на вербѣ“, а тому закликав „не множити собѣ ворогѣвъ пѣдъ бокомъ“. Полеміку, яку вела редакція „Зорі галицької“ з „пол'ско-русовъ радѣвъ“, А. Могильницький уважав марною, бо написані кирилицею тексти поляки не читають, а руському суспільству вони шкодять, бо затьмарюють справжні національні орієнтири („нашіи Корифеи лѣзуть въ болото, и другіхъ за собѣвъ кличуть“). Див.: [Студинський К.] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49...— № 147.— С. 263—266 (Лист А. Могильницького до Я. Головацького, Комарів [тепер село Галицької міської об'єднаної територіальної громади Івано-Франківської області], 10 липня 1848 р.).

ступово стиралися суперечності між амбіціями нових руських лідерів, нерідко авантюристів, котрі з'явилися під час революції з радикальними антипольськими гаслами, і старими руськими інтелігентами, котрі задоволювалися до революції працювали над розвитком „русської національності“, доводили етнічну самобутність русинів, але добре розуміли їх глибинний зв'язок з поляками. У такий спосіб Головна руська рада здобула організаційну та ідеологічну перевагу над Руським собором. Його керівники були змушені визнати, що соціальна база для формування і підтримання двоступеневої русько-польської національної ідентичності звужується. Громадсько активна частина руського суспільства, об'єднана навколо Головної руської ради у Львові та місцевих руських рад, чинила щораз більший тиск на співвітчизників, котрі не тільки реально мали пропольські симпатії, а й дали підстави їх у цьому підозрювати⁵⁵. Для таких осіб залишали вибір — або приєднатися до побудованих на церковній ієрархії руських національних інституцій та відмежуватися від польського руху з його „псевдоруськими“ проектами, або прийняти однозначну польську національну ідентичність.

Виявом настроїв, з одного боку, тієї частини членів Руського собору, які призвели до його об'єднання з польською Центральною радою народовою, а з другого — тих членів Ради народової, для яких українська (русська) тематика була небайдужою, — стала публікація „Чого прагнуть русини?“ („Czego chcą Rusini?“), яка з'явилася друком під час З'їзду руських учених. Автор уважав русинів за походженням тими самими поляками („ляхами“), котрі під впливом скандинавських варягів прийняли їхній етнонім, але повністю зберегли слов'янський і антиросійський характер. У XIV ст. вони, мовляв, повернулися під новою назвою („русини“) до польського культурного й політичного простору, а відтак зрослися з поляками в один великий і сильний „польський народ“, реалізували одну

⁵⁵ Вимога однозначного національного вибору набула практичного виміру. Утвердження глибокого національного поділу своєю чергою залишало щораз менший простір для „русинів польської нації“. 20 жовтня 1848 р. Головна руська рада погодилася з пропозицією Лева Трещаківського не допускати призначення на церковні й світські посади осіб „противныхъ народности русской“ (Головна Руська Рада... — С. 79, 173). В обґрунтуванні Л. Трещаківський використав нову агресивну риторику, що була спрямована проти полонофілів: „Ах є много тих шаленців що в власну нашу добру Маму Русь хтят втопити нож в сердце. На их ганьбу найже будет в вѣчну память их имя на всѣ часы для всѣх родов записане в чорну книгу.— Най же будут отлучени од народа, яко пастир отлучает добри вѣвць от злих козлищ. Вношу tedy би таковых и всѣх тих що народу суть противни не впустили в жаден чин, ни духовний ани свѣтскій“ (ЦДДА України у Львові, ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 22, арк. 60—61). З часом розпаду Руського собору збіглася нова хвиля критики в бік Кирила Вінковського. У середині жовтня 1848 р. до редакції „Зорі галицької“ надійшла анонімна стаття „Біло-червона душо!“ („Biało czerwona duszo!“), спрямована проти „русинів польської нації“ загалом і К. Вінковського зокрема. Автор ставив метою застерегти від пропольської орієнтації „інших земляків“. Він вдавався до простого, але переконливого аргументу: „Чи може хтось з русинів коли-небудь онімечився? Тоді як уся руська шляхта через польський вплив сполонізувалася.— Скажи, від кого нам сподіватися забезпечення національності, чи від німців, чи від тих, котрі всіляко перешкоджають її розвитку?“ Автор писав про небажання поляків запровадити руську мову в школи і діловодство, протидію ними створенню руської національної гвардії, намір відновити панщину та дивувався, як за таких умов можна пропагувати ідею русько-польської єдності. На час написання статті (10 жовтня 1848 р.) для автора Руський собор ще існував, але був малочисельний і не мав популярності: „О логіко пана Вінковського! А може, Собор (чи ж багато вас там є?) користується популярністю? О сліпота пана Вінковського!“ Див.: ЦДДА України у Львові, ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 8, арк. 24—25.

„польську національну ідею“. Автор бачив єдино можливий шлях розвитку русинів в умовах модерних національних викликів у збереженні „братерського“ союзу з поляками та активному включенні у формування новочасної польської нації „на просторі нашої спільної матері-вітчизни“. Розрив русько-польського „братерського“ зв'язку, на його думку, загрожував русинам зросійщенням або ж онімеченням. Публікація була побудована як звернення „братів ляхів“ до „братів русинів“. Автор уважав Галицьку Русь „нашим (поляків і русинів.— *М. М.*) власним домом“ і відверто зізнавався, що не розуміє мотивів тих русинів, котрі прагнули відмежуватися від поляків. Він вимагав від них пояснень: „[...] скажіть чітко: чого ж хочете? навіщо розриваєте братні вузли з тими, котрі хочуть втримати вас у лоні спільної матері, вітчизни, взаємною сердечною любов'ю? навіщо від Польщі, вашої й нашої вітчизни, відвертаєтеся, а слухаючи зрадливого голосу чужинців, наших і ваших спільних ворогів, проти ваших братів повстаєте, як мстивий Каїн, на вашу й нашу згубу, і на користь тільки тих нікчемних наших ворогів?“⁵⁶

Чи не останньою 1848 р. спробою публічно осмислити „руське питання“ з позиції „русинів польської нації“ була стаття, в якій ішлося про роль у національних процесах греко-католицького духовенства. Цей матеріал друкувала „Gazeta Narodowa“ наприкінці жовтня 1848 р., у переддень Львівського повстання (публікація утім не була завершена через закриття газети внаслідок придушення повстання австрійською владою). Антипольська позиція, яку під час революції зайняла більшість уніатського духовенства, стала для „русинів польської нації“ неочікуваною. Ідеологи Руського собору, попри зусилля, так і не зуміли повернути священницьке середовище на свій бік. Автор статті стверджував, що руське духовенство від початку було „політично-релігійним співтовариством“ і що російська влада намагалася перетворити його в інструмент боротьби з поляками, однак воно до останнього залишалося на польському боці: „[...] руське духовенство аж до занепаду Польщі незмінно прагнуло поєднати Русь з Лехією в один великий польський народ [...] Тепер світ знає тільки Польщу й активно від усього серця їй симпатизує, бо її назва є для нього великою і святою як назва репрезентантки й мучениці загальної свободи“. Головну проблему автор статті вбачав у тому, що після березневих подій 1848 р. греко-католицьке духовенство уподібнило конфесійно-обрядові відмінності з національними поділами. Він визнавав, що принцип національності стає основою нового суспільного устрою, і з урахуванням цього розмірковував про модель для русько-польських відносин на майбутнє. А що чіткої власної відповіді, вочевидь, не мав, то цитував як взірць греко-католицького пароха Терлецького зі села Гвізд (очевидно, Надвірнянського деканату). Цей парох, один із небагатьох греко-католицьких священників-полонофілів, розумів річпосполитський простір як певну цивілізаційну, геокультурну цілість на межі між Заходом і Сходом, яку закликав зберегти: „Завданням життєвої ваги у нас є польська і руська національності. Уявімо собі ці дві національності, як два пагони одного саджанця, один звернений на захід, інший — на схід“⁵⁷.

⁵⁶ Czego chcą Rusini? // Gazeta Narodowa.— 1848.— N 146.— 20 paźdz.; N 147.— 21 paźdz.

⁵⁷ Duchowieństwo ruskie // Там само.— N 153.— 28 paźdz.; N 154.— 30 paźdz.; N 155.— 31 paźdz.

* * *

Формально Руський собор розпущено австрійською владою разом із польською Центральною радою народовою в перші дні листопада 1848 р., відразу після придушення польського повстання у Львові⁵⁸ (3 листопада в місті було запроваджено воєнний стан). Із розпадом Руського собору „русини польської нації“ втратили інституційну основу для збереження і розвитку двоступеневої національної ідентичності. Це не означало втім, що вони повинні були відразу від неї відмовитися. Сформовані Руським собором світоглядні та ідеологічні засади, основу яких становила ідея українсько-польської єдності, проявлялися й після розпаду цієї організації⁵⁹. Життєві долі „русинів польської нації“ з числа членів Руського собору, хоча й склалися по-різному, у загальних рисах були передбачувані. Усі вони так чи так зберегли вірність двоступеневій (русько-польській) ідентичності. Навіть ті з них, котрі абсолютним пріоритетом у двоступеневій ідентичності вважали польську національно-політичну складову, до кінця життя не змогли повністю відмежуватися від „руського питання“. Усі пізніші їхні дії чи тексти, навіть вчинені чи написані з антиукраїнських позицій, виказували більше співпричетності, ніж сторонніх міркувань. Середовище „русинів польської нації“ зразка 1848 р. не змогло увільнитися від теми русько-польських відносин. Загалом же участь у революційних подіях не стала для цих осіб великим життєвим „капіталом“. Висока ідейність завадила більшості з них перетворити вигідний образ учасника революції, борця за демократичні свободи на особисту користь. Цілком об'єктивне поглиблення українсько-польських суперечностей, яке стрімко набирало обертів у другій половині XIX ст., вони сприймали як власну поразку, але змиритися з нею не хотіли. Що радикальнішими були погляди в період революції, тим більшим — розчарування після неї.

Переважна більшість членів Руського собору все-таки зробила вибір на користь ідентифікації себе з польською національністю. Це добре видно на прикладі біографій К. Ценглевича і Ю. Горошкевича — своєрідної моделі для характеристики галицького декласованого шляхтича, котрий у XIX ст. був змушений пережити складний процес внутрішнього пошуку

⁵⁸ Тершаковець М. Маркіян Пашкевич та його ідеї на тлі українського відродження / Упоряд. Ф. Стеблій, О. Турій; наук. ред. В. Мороз.— Львів, 2021.— С. 353—354.

⁵⁹ Показовим прикладом діяльності „русинів польської нації“ вже після розпаду Руського собору є маніфест-звернення до цесаря Франца Йосифа I від 27 січня 1849 р. з вимогою відмінити міністерське розпорядження від 8 січня того ж року про навчальну мову в школах Галичини. Це розпорядження передбачало, що в 12-ти східногалицьких округах мовою викладання має стати руська (українська), однак на час її розвитку до належного літературного рівня буде використовуватися німецька. Розпорядження скасовувало попереднє рішення міністерства про запровадження в Галичині „крайової мови“, яке відкривало можливість для колонізації навчальних закладів. Див.: ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 63 (Кшечуновичі), спр. 3, арк. 155—158. Маніфест написано від імені „русинів“ — українською мовою, але латиницею (з дотриманням польської орфографії). Текст звернення прямо вказує на зв'язок його авторів із середовищем Руського собору: „Prośbu tu zanosią do Twei sprawiedliwosty zariwno Rusyny jako i Polaki — jedni i druzi jednej zemli dity: ze spilnosity swoich potrzeb, ze spilnosity swoich terpeń tak dobre jak ze spilnosity krowły bratia.— Dłatoho ne dopraszajut sie ony ani o jazyk polski ani o jazyk ruski wyluczne, ale prosiat' o jazyk rodymy, krajowy a nym jest pospołu ruski i polski. Tak jak wsi tych bratnich szczepiw stosunki, widwiczne tak złuczani z soboju że ne ma syły которaby ich rozplutaty albo rozirwaty zdołała, podobne też i ich jazyki...“ (Там само.— Арк. 158).

й усвідомлення свого місця й ролі в позбавленому станових бар'єрів новому суспільстві. У січні 1848 р. Ю. Горошкевич на два десятиліття обійняв посаду особистого секретаря Л. Сапєги (у 1861—1875 рр.— маршалка Галицького крайового сейму) і став у підсумку його гострим критиком за поступливість в українському питанні. Згодом у 1868—1888 рр. працював у Крайовому виділі (виконавчому органі Галицького сейму), у 1888—1898 рр.— директором каси Крайового банку у Львові. Найвідомішим його виступом в українському питанні була публікація 1871 р. брошури, підписаної криптонімом „Gente Ruthenus, natione Polonus“. Помер 1900 р.⁶⁰ К. Ценглевич же повторив долю будь-якого радикала, який не зміг стати консерватором. Після періоду надзвичайної активності, в основі якої була віра в можливість миттєво змінити світ на краще, він розчарувався і після 1848 р. повністю усунувся з громадського життя. Якийсь час мешкав у злиднях у Парижі, згодом працював домашнім учителем біля містечка Кросно на Лемківщині. Останні два роки життя провів у Львові на утриманні графа Влодзімежа Дзедушицького, також колишнього члена Руського собору. Помер 1886 р.

Найбільші світоглядні сум'яття, можна думати, пережили ті члени Руського собору, котрі, з одного боку, не могли прийняти односкладову польську національну ідентичність, а з другого — не бачили можливостей для перетворення свідомості свого руського походження (так би мовити, родового начала) в національну ідентичність. Цей настрій безнадії описав Михайло Попель, радник Апеляційного суду у Львові й депутат австрійського парламенту: „Якийсь понурий образ майбутнього, якийсь сум щодо дальшого життя — якийсь брак чогось, наче всього — так інколи й пустив би собі кулю в лоб“⁶¹. Т. Шемельовський і О. Криницький після 1848 р. продовжували публічно наголошувати на руському походженні, й навіть ще більше розвинули етнічну складову своєї свідомості, але все-таки не визнали пріоритету руських національно-політичних інтересів. З підкресленою виразністю двоступенева (русько-польська) національна ідентичність Т. Шемельовського проявилася в 1860-х роках, коли він обіймав посаду бургомістра Самбора, очолив альтернативну до вищих греко-католицьких ієрархів „руську“ депутацію до Відня, яка наголосила на підтримці українським населенням Галичини польських національних домагань, був обраний депутатом Галицького сейму й австрійського парламенту, де виступав проти роздвоєння між поляками й русинами в Галичині, називав себе „русином тілом і душею“. Помер 1871 р.⁶² Революція не

⁶⁰ Horoszkiewicz J. *Gente Ruthenus, natione Polonus*. Podstawa do zgody w narodzie.— Lwów, 1871; див. також: Wereszycki H. Wstęp // Horoszkiewicz J. *Notatki z życia / Oprac., wstępem i przypisami zaopatrzył H. Wereszycki*.— Wrocław; Kraków, 1957.— S. XLI—XLVII; Мудрий М. Ідея польсько-української унії...— С. 125—126; його ж. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60—70-і роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць.— Львів, 1997.— Вип. 3—4.— С. 99.

⁶¹ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, ręk. 7939/II: Papiery Rozwadowskich. Korespondencja. Lata 1848—1852, s. 183 (Лист Михайла Попеля до Віктора Розвадовського, без місця і дати [Відень/Кромержиз, січень 1849 р.]).

⁶² Про діяльність Т. Шемельовського в 1860-х роках докладніше див.: Мудрий М. Ідея польсько-української унії...— С. 108—109; а також: його ж. *Dylematy narodowościowe w Sejmie Krajowym galicyjskim*...— S. 59—94; Pijał S. *Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848—1879 // Ukraińskie tradycje parlamentarne, XIX—XXI wiek*.— S. 95—126.

порушила звичний розпорядок життя О. Криницького. Він далі працював професором історії Церкви у Львівському університеті, двічі — у 1855/56 і 1858/59 навчальних роках — обирався ректором. Після виходу 1861 р. на пенсію мешкав у родича Івана Брилинського, пароха в Жовтанцях, також полонофіла, де займався сільським господарством і бджільництвом. Помер 1867 р. Похований у Жовтанцях. Про останні роки життя К. Вінковського — найвиразнішого у групі „русинів польської нації“ прихильника самобутности „руської національності“ — відомо тільки те, що після розпуску в березні 1849 р. австрійського парламенту він усунувся від політичної і громадської діяльності. Помер 1865 р.⁶³

Причетність до Руського собору стала містком для відмежування від польського й остаточного переходу до русько-українського табору хіба що тільки Юліана Лаврівського (1821—1873), юриста за освітою, вихідця із сім'ї греко-католицького священника на Лемківщині. Початково його привабляли в діяльності Руського собору ліберальні гасла, а також заяви деяких польських шляхтичів руського походження про бажання перейти на греко-католицьке віросповідання і таким чином довести свою належність до „руської народности“. Коли з різних причин, передусім через опір Греко-католицької митрополичої консисторії, реалізувати цього не вдалося, Ю. Лаврівський чітко ідентифікував себе з українським національно-політичним рухом. У жовтні 1848 р. він увійшов до правління „Галицько-руської матиці“, а наступного року вступив до Ставропільського інституту. Після революції Ю. Лаврівський мешкав у Самборі, де працював у судових установах. Переселившись 1861 р. до Львова, включився у громадсько-політичне й культурне життя міста. З 1864 р. — радник Вищого крайового суду у Львові. Був одним із засновників культурно-відпочинкового товариства „Руська бесіда“ (1861) та українського театру при ньому (1864), головою товариства „Просвіта“ (1870—1873), депутатом Галицького сейму (з 1861 р.) та його віцемаршалком (з 1869 р.), засновником газети „Основа“ (1870—1871). Як фаховий юрист організував і спрямовував діяльність українського сеймового представництва, моделюючи її за польським зразком з наголосом на чіткому розподілі праці депутатів. Значні зусилля спрямовував на осучаснення життя русько-української громади Львова й українського руху загалом. Поєднував у світогляді австрофільські, полонофільські й українофільські ідеї, гостро осуджував панруські (по суті, проросійські) тенденції в українському русі. Речник українсько-польського порозуміння на засадах рівноправ'я. У польській культурі й організаційних взірцях польського національного руху бачив на осяжне майбутнє цивілізаційний орієнтир для галицьких і наддніпрянських українців. 1869 р. виступив у Галицькому сеймі з проектом українсько-польської угоди⁶⁴. Після невдачі угодової акції далі наполягав на потребі укра-

⁶³ Andrusiak M. Niefortunny rzecznik zgody polsko-ruskiej w r. 1848 (Dr. Cyryl Maksym Wienkowski-Winkowskyj radca austriackiej prokuratorii finansowej w Wiedniu) // Biuletyn Polsko-Ukraiński (Warszawa).— 1936.— N 48 (187).— S. 500.

⁶⁴ Проект передбачав розширення сфери використання української мови в системі галицької адміністрації (при збереженні за польською статусу урядової), позбавлення поляків можливості через керівні важелі втручатися у мовно-правописні дискусії серед українців, перетворення Академічної гімназії у Львові у суто українську, створення українських паралельних класів у Перемишльській, Станиславській, Самбірській, Бережанській і Тернопільській гімназіях, відкриття в Перемишлі й Станиславові вчительських семінарій (препа-

їнсько-польського порозуміння, через що як політик втратив популярність. Помер від тифу разом з дружиною Камілою (з Малевських), полькою за національністю⁶⁵.

Чому переважна більшість членів Руського собору все-таки зробила вибір на користь ідентифікації себе з польською національністю? У політичному плані Руський собор, по суті, був запрограмований не на осучаснення руської етнічної ідентичності, а на пом'якшення переходу нової галицької інтелігенції руського походження від нібито нижчого рівня усвідомлення соціально-культурної спільноти, що ґрунтувалася на родовій єдності, до вищого — спільноти, в основу якої мала бути покладена історично-політична концепція польської нації. В історичній полеміці періоду „Весни народів“ поляки пропонували розуміння конструкції *gente — natione* не так світоглядної формації зі сталими рисами, як вираз для окреслення динамічного процесу національного дозрівання; в *natio* бачили тепер геґелівську ідею, світло, що оживлювало *gens*. Як стверджує польський історик Анджей Земба, найвиразніше ця тенденція проявлялася на шпальтах львівського часопису „Postęp“ („Поступ“), особливо в публіцистиці його редактора і члена Руського собору Яна Захаріясевича⁶⁶. Однак сама по собі ідеологія польського руху була недостатнім чинником

ранд) з українською мовою викладання, перетворення Львівського університету на утраквістичний (тобто двомовний — польсько-український) з відкриттям українських кафедр на правничому та філософському факультетах, припинення колонізації початкового шкільництва, фінансування з крайового бюджету українського театру, скасування права церковного патронату, яке узалежнювало призначення на парафії священників (у тому числі й греко-католицьких) від волі та симпатій світських патронів, тобто польської шляхти (пропонувалося це право передати громадам), та ін. Після дворічного зволікання польська сеймова більшість відхилила запропонований Ю. Лаврівським проєкт угоди як неконкретний. Ю. Лаврівському вдалося тільки провести через сейм 1871 р. рішення про поетапне запровадження української мови викладання в Академічній гімназії у Львові (реалізоване 1874 р.). Див.: Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння...— С. 87—101; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861—1901 (нарис з історії українського парламентаризму).— Львів, 2002.— С. 121—153.

⁶⁵ Головні біографічні дані Ю. Лаврівського, а також характеристику його громадської та політичної діяльності див.: Мудрий М. Юліан Лаврівський (1821—1873): портрет галицького пологофіла // Lwów. Miasto — społeczeństwo — kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka.— Kraków, 2005.— Т. V: Ludzie Lwowa.— S. 37—65.

⁶⁶ Zięba A. A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.— Kraków, 1995.— Т. II / Pod red. R. Łuźnego i A. A. Zięby.— S. 76—77. Створена Леоном Жевуьським і редагована К. Відманном та Я. Захаріясевицем газета „Postęp“ у вересні 1848 р. була об'єднана з виданням „Gazeta Powszechna“. Редактори однойменної нової газети (Кароль Відманн, Еугеніуш Хжонстовський, Ян Захаріясевиц, Генрик Сухецький) позиціонували видання як помірковано демократичне, яке працюватиме для того, аби з „усіх елементів“, у тому числі й руського, „вбудувати гармонійне політичне ціле на засаді національної єдності“ (Walka warunkiem i skutkiem życia... // Gazeta Powszechna (Lwów).— 1848.— Liczba 2.— 2 września). Про творців та ідейне спрямування часописів „Postęp“ і „Gazeta Powszechna“ див.: Frasz Z. Demokraci w życiu politycznym Galicji...— S. 94—99. На шпальтах газети „Postęp“ у червні 1848 р. Я. Захаріясевиц опублікував статтю „Чеська політика і руська національність“, в якій розвивав ідею майбутньої „Польщі“ як демократичної держави, позбавленої колишніх шляхетських вад. На думку публіциста, це дасть змогу усунути головну причину „роздвоєння“ між поляками і русинами. Див.: Zachariasewicz J. Polityka Czeska i narodowość Ruska // Postęp (Lwów).— 1848.— N 21.— 6 czerwca.— S. 80—81; N 22.— 8 czerwca.— S. 83—84; N 23.— 10 czerwca.— S. 88—89.— Підпис: Jan Zachariasewicz.

для формування двоступеневої ідентичності *gente Rutheni, natione Poloni*. Багато заважувало, що тогочасна русько-українська культурна пропозиція за широтою й глибиною значно поступалася польській. Українська традиційна культура, що передавалася від старшого до молодшого покоління безпосередньо (через прямий особистісний контакт) й усно⁶⁷, асоціювалася передусім з нижчим соціальним статусом (із селянством), а не національністю. Тоді як національність ототожнювалася з проявами „вищої“ культури, що її формували університети та друкована література. За таких умов релікти руського „роду“ (традиція, мова, обряд) та суспільно-політичні обставини були достатні, щоб пробудити серед частини „русинів польської нації“ свідомість *Іншости*, але виявилися надто двозначним ідентифікаційним матеріалом, щоб можна було на ньому будувати нове *natio* (зокрема, українська народна мова стала об'єктом уваги не тільки українських, а й польських романтиків; багатьма це трактувалось як природне продовження традиції Речі Посполитої).

Природний розпад Руського собору був важливою перемогою Головної руської ради, адже провалилася спроба надати інституційну форму двоступеневій ідентичності. Реальні настрої русько-українського населення Галичини виявилися здебільшого відмінними від уявлень „русинів польської нації“ та польських політиків загалом⁶⁸. Проте у середині XIX ст. ключовою проблемою для лідерів українського руху в Галичині, особливо з числа церковних діячів, були не так поляки, як прихильники пропольської орієнтації серед руської духовної та світської інтелігенції. Восени 1848 р. Головна руська рада не приховувала радості з нагоди здобутої над полонофілами переваги. У відозві „Миръ Вамъ брата Руси!“ від 1 грудня був зроблений виразний наголос на засадничій неможливості ні примусової, ні добровільної колонізації Руси: „[...] жаденъ подступъ и жадне насиліе не зможе народа руского въ неволю оуярмити; а о спольщенню его анѣ мыслити, чы то подступами, чы насиліемъ; а тымъ менше, абы самъ добровольно спольщився. Всѣ таки оусилованя поединчихъ чы зъ польскои, чы зъ нецирорускои стороны пусти и надаремни. Нѣкто розумный анѣ не будѣ ся тымъ займати. Поляки маюгъ бути своимъ задовольнени. Богъ помѣстивъ ихъ и насъ на свѣтѣ, каждого на своимъ. Если они кидаютъ очима своими на Сянъ, на Бугъ и на Днѣстеръ: то певне руки ихъ того не загорнуть“. Автори відозви писали про природність руської національності, її незалежність від будь-яких формальних розпоря-

⁶⁷ Про концепцію „традиційного суспільства“ див.: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886).— К., 2006.— С. 15, 443—444.

⁶⁸ Згодом, з відстані часу, Платон Костецький (1832—1908), якого ще називають останнім „русиним польської нації“, дорікав лідерам польського руху 1848 р., що через патріархальні уявлення про русинів вони не скористалися шансом на поєднання, який давав Руський собор. Костецький писав: „[...] коли нарешті в середовищі поляків-русинів утворилася партія з часописом, друкованим латинськими літерами [...] яка шукала поєднання з ультра-русинами, ці її зусилля [поляки] сприйняли як підступ...“ Див.: ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3063/II (Платон Костецький / Platon Kostecki: W sprawie ruskiej, 18 арк.), арк. 12. На цей фрагмент звернув увагу А. Свйонтек: *Świątek A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji.*— S. 245 (а також: S. 113—118). Біографічні відомості про П. Костецького див.: Мудрий М. Костецький Платон (Kostecki Platon; 02.07.1832—01.05.1908) // Енциклопедія Львова.— Львів, 2010.— Т. 3 / За ред. А. Козицького.— С. 549—550.

дженъ чи навіть висновків учених. Запорукою цього мала стати активна національна позиція наддніпрянських українців: „Русины на Оукраинѣ не далибы слову рускому загинути, и збудилибы насъ братей своихъ надъ словомъ польскимъ дрѣмающихъ. Мысль зляти одну народность въ другу, и то ббольшу въ меншу, не дастся нѣколи выконати“⁶⁹. Незважаючи на величезні зусилля щодо відмежування від пропольських симпатій, керівники Головної руської ради використовували ідейний арсенал Руського собору. У відозві дослівно використано деякі словесні конструкції та ідею русько-української національної єдності (соборности) з тексту анонімної статті „Wagunki zgody między Polską i Rusią“, що її автором, імовірно, був член Руського собору, виходець з Брацлавщини Г. Яблонський⁷⁰.

Ефективною пересторогою від полонофілської орієнтації стали революційні життєві поневіряння Івана Вагилевича. Його біографія після закриття „Дневника руського“ й до смерті 1866 р. становила серію невдач, очевидно, запрограмованих тогочасними лідерами українського руху зі середовища церковної ієрархії. В останню хвилю (уже після позитивного рішення Шкільної крайової ради) І. Вагилевичу відмовили в бажаній посаді професора руської (української) мови й літератури у Львівському університеті. Завдяки підтримці Головної руської ради цю посаду обійняв Я. Головацький. Через протидію консисторії того-таки 1848 р. І. Вагилевичеві не вдалося влаштуватися і викладачем руської мови в домініканській гімназії у Львові (це місце зайняв Іван Гушалевиць)⁷¹. Не дотримали

⁶⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 1, арк. 44—45 (Друкований примірник відозви: Миръ Вамъ братья Русины! Зъ Рады Головної Рускои.— Львбвъ дня 1 Студня 1848.— 4 с.). Інший примірник відозви див.: Там само.— Спр. 9, арк. 21—22. Рішення про підготовку такої відозви було прийняте на засіданні Головної руської ради 24 листопада 1848 р. Як можна стверджувати на підставі закресленого в протоколі засідання, ця відозва передусім мала бути спрямована до мешканців Львова („обиватель града Львова“), аби ті „вырозумѣли наши намѣренія ѡ справѣ русской спріяли“. У підсумку вона все-таки трансформувалася у звернення „до народа и радъ поменшихъ, ревно дбати о справу свою народну“ (Головна Руська Рада.— С. 86—87). Те, що відозва початково задумувалася як звернення до львівських русинів, може свідчити про намір Головної руської ради розширити свою соціальну базу за рахунок колишніх прихильників Руського собору.

⁷⁰ Пор.: ЦДІА України у Львові, ф. 180 (Головна руська рада, м. Львів), оп. 1, спр. 8, арк. 3—4 (Рукопис „Wagunki zgody między Polską i Rusią“, без місця, без дати, без підпису).

⁷¹ Про протидію, яку зазнав І. Вагилевич з боку консисторії під час призначення на викладацькі посади, див. листування між Яковом Головацьким, Кирилом Блонським, Михайлом Малиновським, Петром Головацьким: „Дуже тя прошу подай ся на профессора. Польско Руска Партія хоче впхати Вагилевича а знаєшь якій Вагилевичъ. Я говоривъ о тобѣ зъ Яхимовичемъ подайся на профессора бойся Бога мы всѣмы силами будемо старатися абы ты бувъ...“ ([Студинський К.] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49.— № 168.— С. 299. Лист К. Блонського до Я. Головацького, Відень, 5 жовтня 1848 р.); „Я подав ся на профессора, а теперъ чую, що вже Вагилевичъ дбаст тую Професуру — най ему служитъ! А я як на леду осѣв. Мои засвѣдченъя до министеріи пошли и не знатъ коли назад водошлют, а тут трафляють ся добрії парафіи щобы ся подавати, бо вже на профессорство дармо надѣяти ся, коли другій дбаст.— Треба ся на завтрѣшне дивити: коли бѣда въ живій очи заглядає, годѣ в Хмелевѣ (парафія в Чортківському деканаті.— М. М.) засиджовати ся, бо не можна выжити“ (Там само.— № 176.— С. 311—312. Начерк листа Я. Головацького до М. Малиновського, без місця, 16 вересня 1848 р.); П. Головацький повідомляв брата, що після розпуску Шкільної крайової ради, яка призначила І. Вагилевича професором Львівського університету, його майбутнє не визначене (Там само.— № 178.— С. 315. Лист П. Головацького до Я. Головацького, Львів, 25 листопада 1848 р.); „Вагилевича Тобѣ вже нѣт лякатись; бо хотяй ему Губернатор хоче дати профессуру при Домініканскимъ Гим-

обіцянки щодо пожиттєвої пенсії редакторові „Дневника руського“ й керівники Руського собору. Польським друзям вченого вдалося хіба що переконати князя Л. Сапегу, який тісно співпрацював з Руським собором, надати І. Вагилевичу невелику щомісячну пенсію для нього зі сім'єю. Показово неприхильну позицію зайняла стосовно І. Вагилевича консисторія — умовою його повернення до душпастирських обов'язків визначила усамітнення в монастирі на невизначений термін часу як покарання за непокірність духовним ієрархам. У результаті І. Вагилевич зрікся духовного сану і вступив до лютеранської церкви. Але відмова від вірності Римові шокувала польських покровителів. Відносини з князем Л. Сапегою і графом Маурицієм Дзедушицьким були безповоротно зіпсовані. Рятуючи від злиднів родину й себе, І. Вагилевич був змушений погоджуватися на малооплачувану трудомістку працю (перекладача урядових документів на українську мову при Галицькому намісництві, коректора другого видання шеститомного „Словника польської мови“ Богуміла Самуеля Лінде, експедитора й коректора польських періодичних видань „Gazeta Lwowska“ і „Głos“, перекладача на українську мову в Крайовому відділі, архіваріуса у Львівському міському архіві), яка до останку вичерпала його життєві сили й талант⁷². Вона стала відстрашувальним прикладом для кожного священника, котрий міг наважитися на відкриту співпрацю з поляками й не захотів би діяти в руслі політики „святоюрської партії“. Об'єктом посиленої уваги з боку її лідерів стали вихованці Генеральної греко-католицької духовної семінарії у Львові⁷³.

назіом, то и тоє ледви дѣстане, бо консистор хоче тому противитись, и его зажалобити, що своєю присяги не дотримав яко священник, бо нікому не казавши нічого, переніс ся сам з парафії на Редактора до Львова“ (Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49...— № 180.— С. 318. Лист П. Головацького до Я. Головацького, Львів, 1 грудня 1848 р.); П. Головацький повідомляв, що прийняте остаточне рішення про призначення Я. Головацького професором Львівського університету, а І. Гушалевица — професором Домініканської гімназії (Там само.— № 182.— С. 320. Лист П. Головацького до Я. Головацького, Львів, 4 грудня 1848 р.). Майбутнє І. Вагилевича стало предметом обговорення на засіданні Головної руської ради у грудні 1848 р. Позиція Ради була категоричною: „[...] писати до Консыстора, щобы по правиламъ церковнымъ съ нимъ поступивъ, абы звержень одъ чина священническаго не могъ колись требовати содержания по праву „престола священническаго“ (Головна Руська Рада...— С. 96).

⁷² Брок П. Іван Вагилевич (1811—1866) та українська національна ідентичність // Пашкевичіана.— Львів; Броди; Вінніпег, 1996.— Вип. 1: Маркіян Пашкевич і українське національне відродження; Вип. 2: „Руська Трійця“, її оточення, послідовники і дослідники.— С. 406—407; Дем'ян Г. Іван Вагилевич — історик і народознавець.— К., 1993.— С. 30—35; Radyszewský R. Przedmowa // Jan Dalibor Wagilewicz. Pisarze polscy Pusini wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini / Do druku przygotował i przedmową poprzedził R. Radyszewský.— Przemysł, 1996.— S. 10—11. Про трагічну долю І. Вагилевича йдеться у романі Я. Захаріясевица „Uczony“ (1855). Див.: Радзикевич В. Іван Вагилевич як герой польської повісті // Діло.— 1938.— Ч. 254.— 16 листоп.— С. 7—8.

⁷³ На засіданні Головної руської ради від 22 грудня 1848 р. обговорювали брошуру Антонія Домбчанського (1806—1887), радника Шляхетського суду у Львові, „Wyjasnienie sprawy ruskiej przez A. D. radcę sądu szlacheckiego lwowskiego“, де, зокрема, йшлося про пропольські настрої греко-католицьких семінаристів. Семінарист Василь Ковальський (1826—1911), у майбутньому один із лідерів „староруської партії“, — під схвальну реакцію членів Головної руської ради — цю тезу рішуче заперечував: „Ковальській заступав алу́мнів семинарії нашої рускої на противъ напасти Антонія Домчанського въ его книзці: „Выяснение sprawy ruskiej“, якобы переймившись духомъ польскимъ, не мали духа руско-народного, и освѣдчивъ, же алу́мны руски не инымъ якъ русконароднымъ духомъ переймившись. На тоє освѣдчивъ всечестный заступникъ предсѣдателя Рады Головной крылошанъ

* * *

Підсумуймо. Були дві очевидні причини, котрі призвели до розпаду Руського собору: товариству не вдалося завоювати якоїсь виразної підтримки серед русько-українського населення Галичини, яке вважало його інструментом у руках польської Центральної ради народової, та внутрішні суперечності між різними угрупованнями. Відмежувавшись від церковної греко-католицької ієрархії та проігнорувавши руське селянство як можливий націєтворчий чинник⁷⁴, керівники Руського собору зробили ставку, по суті, на майже неіснуючу в руському суспільстві верству — світську інтелігенцію. Центральною віссю цього національного проекту стала дуже змінна концепція двоступеневої національної ідентичності. Усередині Собору зростало (особливо після Слов'янського з'їзду в Празі) тертя між русько-українськими патріотами, прихильниками самобутності української культурної спільноти зі збереженням добросусідських відносин з поляками та тими членами, які не йшли далі голосливих заяв про „русське походження“ (етнічне й територіальне) та бачили розвиток українців винятково у рамках польського політичного простору і як частини польської нації. У розпаді Руського собору як інституції (хай навіть малодієздатної) була зацікавлена як Головна руська рада, так і польська Центральна рада народова. Для цього було використано З'їзд галицько-русських учених, навколо якого обидві сторони цілеспрямовано загострювали відносини, вимагаючи від членів і прихильників Руського собору однозначної ідентифікації себе з польським чи русько-українським розумінням нації.

Maryan MUDRYI

**THE CONGRESS OF RUTHENIAN SCHOLARS
AND THE DISSOLUTION
OF THE RUTHENIAN SOBOR**

The study reconstructs the summer and autumn events of 1848 related to the dissolution of the Ruthenian Sobor, the political society which was established as an opposition to the Supreme Ruthenian Council (Holvna ruska rada) and united people with the secondary iden-

Михайль Кузьемскій, що мило чути Головної Руской Радѣ, и также мило буде рускому народови о томъ знати, же очернение алуиновъ рускихъ, якобы ѳддалися польской справѣ, есть ложне, а же ся алуины руски такъ, якъ бути повинно, духомъ русконароднымъ оукрѣпляють и керують“ (Головна Руська Рада...— С. 96—97). Мабуть, у руслі цих міркувань на початку 1849 р. був усунутий з посади ректора Греко-католицької духовної семінарії у Львові Іван Бохенський, якому закидали пропольські симпатії та придушення в семінарії будь-яких проявів руського патріотизму. Його замінив Іван Слимаковський, який виконував обов'язки ректора наступні тридцять років (Глистюк Я. Від Бохенського до Боцяна: ректори Генеральної греко-католицької духовної семінарії у Львові (1848—1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична.— 2003.— Вип. 38.— С. 149—151).

⁷⁴ На прикладі діяльності Івана Франка львівський історик Ярослав Грицак дійшов висновку: „Шанси кожного з національних проєктів на перемогу не останньою чергою визначала соціальна програма, яку він пропонував руському селянству, найчисельнішій [у Галичині] верстві потенційної нації — відповідно до тих нових умов, що склалися під впливом модернізаційного тиску на традиційне суспільство. У кінцевому рахунку, успіх мав здобути той, хто зуміє подолати культурну прірву, яка відділяла здебільшого малограмотне східнохристиянське населення від секуляризованої та вестернізованої еліти“ (Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні...— С. 42).

tity — „Ukrainians-Ruthenians of the Polish nation“ (gente Rutheni, natione Poloni). Inside the society, the tension was growing (particularly after the Slavonic Congress in Prague) between its pro-Polish and pro-Ukrainian members. The Congress of Ruthenian Scholars in October 1848 became the key event that ultimately dashed to the grounds the hopes of the Ruthenian Sobor supporters aiming to get support of Halychyna's Ukrainian society. The dissolution of the Ruthenian Sobor as the institution (even though it had little capacities) was in the interests of both the Supreme Ruthenian Council and the Polish Central People's Council. Both parties intentionally flamed tension about the Congress of Ruthenian Scholars requiring from the members and supporters of the Ruthenian Sobor to unambiguously identify themselves with the Polish or Ruthenian-Ukrainian understanding of a nation. The course and decisions of the Congress of Ruthenian Scholars showed that the Supreme Ruthenian Council managed to consolidate the majority of the Ukrainian community around anti-Polish issues.

Олександр СЕДЛЯР

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА „ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ“ У 1868—1876 РОКАХ

Конституційні зміни в імперії Габсбургів 1867 р. визначальним чином вплинули на національно-культурну, громадську та політичну діяльність галицьких русинів упродовж наступних десятиліть. Традиційне руське австрофільство поступово було переосмислене, конкуренція з польським національним проєктом у Галичині зумовила небачену раніше активізацію руського (українського) громадського життя, спонукала до пошуку нових ідей, нових форм та методів національно-культурної та національно-політичної активності, залучення до неї селянства і міщанства, мобілізацію всіх доступних ресурсів.

Одним із пріоритетних напрямів суспільної праці ще з 1848 р. для галицьких русинів була просвіта народу. Відповідна тематика була постійною у публічному дискурсі, особливо з 1860-х років, знаходила чимало відгуків у пресі і вважалася універсальною, актуальною і для світської, і для духовної інтелігенції, і, зрозуміло, для простолюду. Просвіта народу була неможлива без видання відповідної популярної і дешевої літератури. Для координації зусиль галицьких русинів у справі просвітницького книговидання 1848 р. засноване товариство „Галицько-руська матиця“.

Наприкінці 1860-х рр. це Товариство вже мало досить тривалу історію функціонування, видало кілька десятків книг різноманітного змісту і вважалася значною частиною руської інтелігенції організацією, яка мала б визначати розвиток народної просвіти, певним чином навіть розвиток літератури та літературної мови. Проте у другій половині 1860-х рр. стало зрозуміло, що Товариство не відповідає очікуванням, його зусилля налагодити публікацію і розповсюдження просвітницьких видань недостатні і не можуть істотно вплинути на поширення потрібних передовсім для селянства знань. Серед причин такого невтішного стану справ були пасивність керівництва „Матиці“ і нерозуміння ним перспектив просвіти народу в Галичині, брак належної якості рукописів просвітницьких видань для публікації, фінансові та організаційні труднощі.

Загальні збори „Галицько-руської матиці“ 1864 і 1865 рр., на які покладали багато надій, не виправдали сподівань. Плідної дискусії, яка дозволила б принаймні розпочати розв'язання найактуальніших проблем (понадпартійна позиція „Матиці“, тематика і мова її видань, логістика їх поширення, залучення широкого кола потенційних авторів, ефективне використання наявних фінансових ресурсів) не вийшло. Консервативне ке-

рівництво Товариства, де домінували такі русофіли, як заступник голови Яків Головацький, не бажало глибоких змін і бачило „Матицю“ передовсім як репрезентанта „високої“ (в русофільському розумінні) культури та історії галицьких русинів у слов'янському світі. Фактично „Галицько-руська матиця“ на 1867 р. була товариством для задоволення літературно-освітніх потреб порівняно невеликої частини інтелігенції, а не для просвіти народу.

Після затвердження нової конституції і появи дуалістичної Австро-Угорської імперії розпочалася реалізація автономії Галичини як коронного краю. Не було сумнівів, що провідну роль в автономній Галичині відіграватимуть поляки, а русинам (українцям) доведеться пристосовуватися до нових умов і забезпечувати свої національні та громадські права через активізацію громадсько-політичної діяльності та широке залучення до неї простолюдю. Саме в той час „Галицько-руська матиця“, як і вся Галичина, перебувала на порозі змін. Перший і багаторічний голова Товариства крилошанин Михайло Куземський отримав у серпні 1868 р. єпископські свячення і вирушив до своєї єпархії, до Холма; його заступник, Я. Головацький, у березні того ж року остаточно залишив Галичину і емігрував до Росії. Кілька років не відбувалися загальні збори „Матиці“, а галицькі народовці, не прийняті до неї 1865 р., готувалися до створення свого просвітницького товариства — „Просвіти“.

Таким чином і з огляду на нові політичні умови, які потребували неодмінної корекції стратегії громадської роботи, і з огляду на втрату монополії на просвітницькій ниві та регулярну критику в пресі, і, зрештою, з огляду на потребу обрати нове керівництво та провести загальні збори „Матиця“ мусила переглянути програму своїх дій. Тим більше, що наприкінці 1860-х рр. виразним був і суспільний запит на такі зміни. Вікно можливостей, очевидно, не було б відкритим довго — слід було оперативно реагувати на нові умови просвітницької діяльності.

Мета цієї статті — простежити та проаналізувати видавничу діяльність „Галицько-руської матиці“ від 1868 до 1876 р., коли активність Товариства призупинилася, а також розглянути оцінки видань „Матиці“ в тогочасній руській (українській) пресі.

Джерельну базу дослідження становили неопубліковані документи „Галицько-руської матиці“, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 148), насамперед книга протоколів засідань відділу Товариства, а також публікації у галицькій періодиці (переважно в русофільській газеті „Слово“, також у часописах „Правда“, „Учитель“, „Наука“ та ін.).

Хоча діяльність „Галицько-руської матиці“, особливо у другій половині XIX ст., досить непогано досліджена в українській історіографії, однак про події 70-х і першої половини 80-х років XIX ст. у фаховій літературі йдеться дуже побіжно або й зовсім дослідники залишали ці роки поза увагою. Навіть у монографії Олексія Сухого „Від русофільства до москвофільства...“, де окремих розділ присвячено „Матиці“, досліджуваного періоду стосується тільки кілька сторінок¹, та й там переважно опи-

¹ Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті).— Львів, 2003.— С. 227—230, 233—234.

сано події кінця 1860-х рр. Причинами цього є насамперед значне зниження активності Товариства після загальних зборів 1870 р., брак звітів про його діяльність („Матиця“ публікувала звіти до початку 70-х років XIX ст.— останній звіт за 1871 р.), зосередження уваги тогочасного суспільства на інших українських просвітницьких товариствах — „Просвіті“ і (з 1874 р.) Товаристві ім. М. Качковського. Проте для дослідників громадського життя галицьких русинів (українців) другої половини XIX ст. історія „Матиці“ досліджуваного періоду мала б бути цікавою передовсім з огляду на те, як Товариство і принаймні частина його членів та симпатиків намагалися знайти вихід зі складної ситуації, а також чому їхні зусилля виявилися недостатніми / неефективними.

Видавничу програму „Матиці“ на другу половину 1860-х років визначили загальні збори Товариства 1864 і 1865 рр. Виділ, формально не відмовляючись від зафіксованого у статуті завдання публікувати дешеву літературу для просвіти народу, зосередився на періодичному виданні товариства — „Науковому зборнику“, який був призначений для інтелігенції, радше навіть для представлення галицьких русинів у слов'янському світі². Попри очевидну вже протягом першого року виходу в світ „Наукового зборника“, його непрактичність і непопулярність серед галицьких русинів, керівництво „Матиці“ продовжувало його друкувати передовсім з іміджевих міркувань, аби давати докази успішного розвитку галицьких русинів як історично та культурно самодостатнього, освіченого народу.

Окрім закидів виділу „Галицько-руської матиці“, що „Зборник“ завдає Товариству значних збитків, галицькі русини (особливо народовці) публічно неодноразово критикували мову цього видання, яка була далекою від народної. У редакційному комітеті „Матиці“, який його готував до друку, вів перед професор Львівського університету, відомий русофільський діяч Я. Головацький — очевидно, і мова, і зміст „Зборника“ відповідали насамперед його уподобанням та його колег (А. Петрушевич, Б. Дідицький). „Науковий зборник“ (виходив у світ у 1865—1868 рр.) набув майже символічного значення як яскравий вияв далекої від просвіти народу діяльності керівництва „Галицько-руської матиці“³.

Після кадрових змін у виділі „Матиці“, пов'язаних із виїздом деяких чільних діячів зі Львова, постало питання корекції видавничої програми Товариства. Слід було визначитися, чи видавати далі вже досить сильно скомпрометований „Зборник“, що робити з виданням історії Галицької Руси (конкурс на найкращу науково-популярну працю на цю тему було оголошено ще після загальних зборів 1865 р.) і чи не слід готувати до друку якісь інші, більше наближені до статутних вимог видання. За відсут-

² Про серіальні видання „Матиці“, передовсім „Науковий / Літературний Зборник“ 60—70-х років XIX ст., див. детальніше: Седляр О. Серіальні видання „Галицько-руської матиці“: проекти та їх реалізація (1848—1874 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.— Львів, 2011.— Вип. 6.— С. 61—77.

³ „[...] ставъ вінъ (виділ „Матиці“.— О. С.) видавати уже не популярні народні книжки, а взявъ ся за вистачку науковихъ, до того ще ненароднихъ ділъ. Але виділъ помиливъ ся на грубо: вінъ не лишень поваливъ самъ повагу товариства, не лишень звівъ ёго зъ витиченої уставомъ дороги, виділъ повівъ Матицю на чуже поле літературне и позбавивъ її органічного життя [...] Коли зайдешь сюди, то й побачишь, неначе ту могилу на українському степу, високу и дуже коштовну скирту „научнёго зборника“, а більшъ [...] нічого“ (Вісті // Правда (Львів).— 1868.— 15 жовт.— С. 455—456).

ности загальних зборів (їх не скликали від липня 1865 до вересня 1870 р.) відповідні рішення ухвалював віділ на своїх нечисленних засіданнях.

На засіданні 18 (30) грудня 1868 р. після тривалої дискусії вирішили-таки продовжити публікацію „Сборника“, однак при цьому наповнювати його ще й популярними творами. Періодичне видання „Матиці“ та інші книги Товариства мав готувати до друку окремий комітет у складі п'ятьох членів виділу: голови виділу А. Яновського, К. Меруновича, І. Ільницького, Б. Дідицького та Г. Крижанівського⁴. Цікаво, що під час засідання (цей епізод не ввійшов у друкований звіт у „Слові“) Амвросій Яновський поставив питання: „якимъ способомъ могло бы Общество исполнити задачу свою, высказанную въ § 1 своихъ Статутовъ“⁵, тобто, яким чином видавати популярні книжки для народу. Саме формулювання питання виглядає дивним — кому, як не голові Товариства знати, як виконувати основний параграф статуту? Проте на засіданні виділу ніхто не дивувався, просто буденно висловилися „за издаваніємъ кромѣ Сборника еще другихъ книжокъ“⁶. Що саме видавати, очевидно, залишили для ситуативного вирішення на майбутнє. На цьому ж засіданні виділу розглянули рукопис (єдиний, що надійшов на конкурс) історії Галицької Русі і ухвалили його через недостатню якість не друкувати і премію (300 злотих ринських) не виплачувати⁷.

Зміст засідання виділу „Матиці“ свідчить, що керівники Товариства намагалися врахувати суспільну критику, узгодити по можливості суспільні запити з традиційною, дуже обережною стратегією книговидавництва Товариства. Результат виявився далеким від бажаного, хоча певні зрушення відбулися й асортимент видань „Галицько-руської матиці“ кінця 1860-х — першої половини 1870-х років виявився різноманітнішим, ніж протягом попередніх 7—8 років.

Перш ніж перейти до переліку видань Товариства, коротко проаналізуємо згадану вже традиційну, як на кінець 1860-х років, видавничу стратегію „Матиці“. Її не регламентували офіційні документи, на неї слабо впливали загальні збори — це була радше сукупність уявлень про просвіту народу та потрібну для цього літературу, а також про громадську діяльність керівництва „Матиці“, де традиційно провідну роль відігравали високі достойники Греко-Католицької Церкви.

Видавнича діяльність „Галицько-руської матиці“, згідно зі статутом Товариства, мала бути спрямована передовсім на реалізацію ідеї просвіти народу. У 50—60-х роках XIX ст. просвіту народу руська інтелігенція, переважно духовенство, розуміла здебільшого як охоплення якнайбільшого числа дітей початковою шкільною освітою, розвиток побожності, пропаганду морального християнського життя у старших⁸. Поширення нових знань, популяризацію читання та розповсюдження літератури „для народу“ також вважали складовими просвітницької роботи, проте з об'єк-

⁴ Новинки // Слово (Львів).— 1868.— 21 дек. (2 янв. 1869).— С. 4.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДА України у Львові), ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 20.

⁶ Там само.

⁷ Новинки // Слово.— 1868.— 21 дек. (2 янв. 1869).— С. 4.

⁸ Див. детальніше: Седляр О. Ідея просвіти народу серед галицької руської інтелігенції середини XIX ст. // З історії західноукраїнських земель.— Львів, 2019.— Вип. 15 (у друці).

тивних причин (низький рівень грамотности, бідність селянства) повноцінне виконання подібних завдань відкладало на майбутнє.

Звідси випливають два важливі висновки: по-перше, у видавничій програмі „Матиці“ чільне місце мала займати навчальна та релігійно-повчальна література, по-друге, виконання умовної просвітницької програми діячі середини ХІХ ст. вважали тривалою у часі справою, коли немає сенсу чекати на помітні результати у короткотривалій перспективі. Відповідно, керівники „Матиці“ орієнтувалися передовсім на просвітницьку роботу священників — постійну, але повільну (часові параметри не відігравали істотної ролі), традиційну, без особливих новацій, за безумовного визнання авторитету Церкви і духовенства. Парафіяни, селяни чи міщани, мали бути головно пасивними реципієнтами настанов священника, зокрема, і щодо рекомендованої до читання літератури. За такого підходу найбільш звичними і зручними для поширення серед малоосвіченого селянства були молитовники, життя святих, короткі повчальні оповідання. Проте у суспільно-політичних умовах після 1867 р. цього було недостатньо, на що слушно звертали увагу публіцисти в руських часописах.

На видавничу діяльність „Матиці“ значним чином впливав також острах керівників Товариства неефективно витратити зібрані на книговидавничі кошти. Вони приймали як факт, що принаймні частина видань виявиться збитковою з огляду на брак практики в руських селян регулярно купувати та читати книги, нехай і для них написані. Одним із найважливіших своїх завдань виділ „Галицько-руської матиці“ бачив збереження наявного маєтку Товариства. Його примноження, очевидно, було бажаним, але акцент робили саме на збереженні і повільному, без зайвих ризиків, зростанні активів Товариства. Такий підхід (він, зокрема, пояснює інвестиції „Матиці“ не в популярні видання, а в цінні папери, які приносили нехай і невеликі, але реальні прибутки у грошах)⁹ разом із браком чітких цілей у короткотривалій перспективі призвів до зайвої обережності і навіть пасивності керівництва „Матиці“ у видавничій діяльності¹⁰. Результат у вигляді помітного піднесення рівня освіти, розвитку руських селян і міщан як активних громадян та сучасних господарів очікували в невизначеному майбутньому, натомість поточна діяльність мала передовсім не бути авантюрою, не скомпрометувати виділ ні перед владою, ні перед руською громадою. Очевидно, що за таких умов „Матиця“ не могла собі дозволити видавати багато книг, а в реальності видавала їх відверто замало.

Наступний важливий момент — це роль і місце інтелігенції у „Галицько-руській матиці“ та серед читачів її видань. Заснована в час, коли селянство не було самостійним чинником у громадському житті, „Мати-

⁹ Седляр О. Видавнича діяльність товариства „Галицько-руська матиця“ (1848—1870) // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.— Львів, 2008.— Вип. 3.— С. 94—95.

¹⁰ Редактор кількох просвітницьких часописів Северин Шехович, який як гість побував на засіданні виділу „Галицько-руської матиці“ 26 червня (8 липня) 1868 р., згадав, що голова Товариства М. Куземський (то було його останнє засідання як голови „Матиці“) говорив, „що, по его гадцѣ, належить розпочати діяльність матычну тогда, аж маєтокъ матичный дойде до 20.000 готовыми грошми“ (Всячина // Русалка (Львів).— 1868.— 25 лип. (6 серп.).— С. 46). Очевидно, в такому разі видання „Матиці“ фінансувалися б переважно з відсотків від капіталу Товариства. Додамо, що „Матиця“ ніколи не мала 20 тис. злотих руських грошима.

ця“ складалася насамперед з інтелігентів (селяни були представлені колективними членами — громадами чи парафіями)¹¹. У загальних зборах Товариства брали участь тільки окремі особи-інтелігенти. Колективні члени, згідно зі статутом, не могли голосувати на зборах. Таким чином, „Галицько-руська матиця“ була товариством для просвіти народу, але без фактичної участі в ньому самого народу, якщо під ним розуміти простолюди. Інтелігенти, які часто не розуміли запитів народу на нові знання або мали про просвіту застарілі уявлення, вирішували, що і як має публікувати „Матиця“.

Окрім того, за мовчазної згоди учасників усіх загальних зборів „Галицько-руської матиці“, починаючи від першого З'їзду руських вчених 1848 р., Товариство мало друкувати літературу не лише для просвіти народу, але й для руської інтелігенції. По-перше, це було потрібно, адже освічені русини, з огляду на свої національно-культурні інтереси, потребували, наприклад, лектури про історію, мову та літературу, народну і високу культуру Руси. Це була б така собі „просвіта освічених“, які не мали можливості отримати потрібні знання у німецькомовних гімназіях та університетах. „Матиця“ ж, маючи певні кошти, могла б видавати потрібні книги. По-друге, члени Товариства з інтелігенції, сплачуючи внески, бажали отримувати щось цікаве для власного читання — букварі та молитовники для селян їх не приваблювали. Нарешті, деякі члени виділу (як-от Я. Головацький) хотіли у рамках видавничої програми „Матиці“ реалізувати власні уявлення та наміри щодо наукової літератури, яка достойно представить галицьких русинів назовні, покаже їх багату історію та культуру, а також значний сучасний інтелектуальний потенціал. Це завдання, очевидно, вони вважали не менш актуальним, ніж поступовий і тривалий процес просвіти народу.

Таким чином, порівняно невеликі фонди „Матиці“ слід було розподілити для виконання різних видавничих завдань. Загальні збори не могли чітко визначити пріоритети, бо, з одного боку, не можна було відмовитися від завдання видавати літературу для просвіти народу — цього чітко вимагав статут, але, з другого боку, їх учасники, і члени виділу „Матиці“ зокрема, за своїми знаннями та уподобаннями тяжіли до літератури для інтелігенції, переважно наукової літератури на гуманітарну тематику, яка до того ж мала бути написана літературною (тобто більше чи менше зросійщеною) мовою. Така нездоланна внутрішня суперечність на тлі остраху розтринькати громадські гроші, відкритої критики народовців (передовсім через мову видань „Матиці“, але також через їх малопрактичний зміст та хаотичність усієї видавничої програми Товариства) та завуальованої критики (зі збереженням поваги достойників, які очолювали „Матицю“) деяких русофілів (як-от І. Наумович) посилювала пасивність виділу „Галицько-руської матиці“. Керівники просто не могли знайти вихід із ситуації, погодити всі суперечності і воліли радше усунутися, нарікаючи на пасивність громади (немає авторів, немає текстів для друку, мало нових членів тощо) і несприятливі обставини.

¹¹ 1870 р. було 264 члени „Галицько-руської матиці“ (з них 69 колективних). Зі 195 осіб було 190 русинів, з них осіб духовного стану — 138, або 72,6 відсотка (Седляр О. „Галицько-руська матиця“: завдання, організація, члени товариства (1848—1870) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 2012.— Вип. 21: Scriptamantent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича.— С. 681).

Разом із тим, не можна сказати, що „Матиця“ після конституційних змін в імперії Габсбургів, після переформатування виділу через виїзд голови Товариства та його заступника до Росії, після появи конкурентів на просвітницькій ниві (народовське товариство „Просвіта“ чи проєкт періодики „для народу“ І. Наумовича початку 1870-х рр.) зупинила свою видавничу діяльність. Виділ Товариства¹² намагався в міру своїх можливостей пристосуватися до нової ситуації, хоча б частково врахувати публічні поради та критику і, як наслідок, урізноманітнити свою видавничу програму та поживити розповсюдження літератури в галицькій провінції.

У 1869—1876 рр. (далі публікація видань „Галицько-руської матиці“ призупинилася до початку 1880-х років) Товариство видало 22 книги і брошури, а також перевидало одну з них вдруге за кілька років. До цього числа ввійшли чотири випуски „Литературного збірника“; решту 18 видань за тематикою можна розподілити так: науково-популярна література — 6 видань (з них на історичну тематику — 5, на тему правопису — 1), підручники для гімназій — 3 (фактично два, бо з одного з них спершу видали першу частину, а згодом — усю книгу), молитовники та життя святих — 3, господарська література — 3, збірки повчальних оповідань — 2 (одна з них — для дітей), а також книга Богдана Дідицького „Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература“. Порівняно з попередніми роками зросла кількість публікацій на історичну тематику, зі сільського господарства (за час до 1870-х років „Матиця“ видала тільки одну таку книжку!), з'явилися збірки повчальних оповідань. Очевидно, ці зміни у видавничій програмі були викликані громадською критикою та дискусіями про стратегію розвитку просвіти на межі 60—70-х років XIX ст.

Проте спершу більші сподівання були на реформований „Збірник“. На початку 1869 р. згаданий редакційний комітет із п'яти членів виділу „Галицько-руської матиці“ ухвалив видавати часопис під назвою „Литературный збірник“ кварталними випусками обсягом 5—6 аркушів. Тематика статей за пріоритетністю була визначена у такому порядку: „1) поезіи и повѣсти; 2) росправи изъ наукъ природныхъ въ ихъ практичномъ приложеніи къ потребамъ нашего народа.; 3) росправи, дотычащіяся русскаго языка.; 4) статіи изъ исторіи, географіи, етнографіи и археологіи; 5) критическіи обзорѣнія новоявляющихся умственныхъ плодовъ на Руси; 6) библиографія русская, а по возможности и общеславянская“¹³. Для заохочення авторів вирішили виплачувати гонорари. Окрім часопису, редакційний комітет ухвалив „якъ найскорше постаратися о изданіе: житій поодинокихъ Святыхъ, на Руси особенно почитаемыхъ (каждое житіе въ отдѣльной книжочцѣ); 2) природной исторіи, именно звѣрословія, съ изображеніями и 3) Галиціи въ картинахъ“¹⁴. Пропозиції

¹² Формально виділ „Матиці“ оновлювався рішенням кожних загальних зборів, але домінували в ньому тривалий час ті самі люди (для кінця 1860-х — першої половини 1870-х рр. — це А. Яновський, М. Малиновський, О. Лепкий, Й. Кульчицький, І. Шараневич, В. Площанський). Наприклад, до виділу зразка 1870 р. увійшли всі члени виділу 1864 р., яких могли переобрати (див.: Седляр О. „Галицько-руська матиця“: завдання, організація, члени товариства... — С. 679).

¹³ Новинки // Слово. — 1869. — 1 (13) февр. — С. 4.

¹⁴ Там само.

комітету загалом схвалив виділ „Матиці“ на засіданні 25 лютого (9 березня) 1869 р. за винятком обсягу „Сборника“ — його вирішили видавати кварталними випусками в 4 арк.¹⁵

„Литературный сборник“, однак, не виправдав сподівань. Показовим було засідання виділу „Галицько-руської матиці“ 5 (17) грудня 1869 р., де „головнымъ предметомъ нарады былъ тягостный вопросъ: що дѣлать на-даль съ издаваемымъ Матицею „Литературнымъ Сборникомъ“?“¹⁶ Виявилось, що це видання, яке виходило накладом 300 прим. і обсягом 16 арк., було дуже збитковим: за словами касира, Товариство видає на один річник 600 злотих ринських, а отримує від передплатників менше 100 злотих ринських¹⁷. Важко сказати, звідки взялася така сума видатків (600 злотих ринських), адже виготовлення цілого річника „Сборника“ за 1869 р. (чотири випуски у двох частинах, причому друга частина вийшла у світ на початку 1870 р.) коштувало, згідно з рахунками друкарні Ставропігійського інституту, лише 336 злотих ринських 50 крон¹⁸. Навіть якщо додати витрати на коректуру та гонорари авторам, вийде трохи більше 400 злотих ринських. Можливо, дорогою була розсилка „Сборника“ по різних краях Австро-Угорщини та за кордон, проте видається, що постійне апелювання до збитковості цього проекту на засіданнях виділу свідчило радше про втому керівників „Матиці“ від свого часопису. Він не приносив прибутків, а як виправити ситуацію, лідери Товариства не знали. Про фінансові прибутки не йшлося відразу, але й на імідж „Матиці“ „Сборник“ працював погано, постійно провокуючи критику Товариства серед галицьких русинів. Ідея використовувати це видання для зв'язку з іншими слов'янськими товариствами після виходу зі складу виділу її головного промотора Я. Головацького втратила привабливість та актуальність.

Окремі члени виділу „Матиці“, з огляду на те, „що издаванье своего „Сборника“ вскорѣ превзойдетъ силы Матицы, котора майже всѣ наросты отъ своихъ капиталовъ принуждена влагати на сіе одно предприняте, а издаваніемъ другихъ сочиненій [...] ніякъ занятися не може“¹⁹, пропонували закрити цей проект. Вирішили, однак, відкласти це питання на майбутнє (тим більше, що останнє слово належало загальним зборам „Матиці“), натомість „съ г. 1870 издавати тѣмъ больше сочиненій популярныхъ, общепользныхъ для народа“²⁰.

Постійні згадки про видання більшої кількості популярних творів поступово набули ритуального характеру — виділ наголошував на важливості такої літератури, але не розумів добре, що і як видавати. Характерним є питання голови „Матиці“ А. Яновського на засіданні виділу 5 (17) грудня 1869 р.: „чи не порадо бы было выдавати якіи новии книжки и якого содержания?“²¹ Отже, голова „Матиці“ вагався, чи слід видавати нові книжки. Очевидно, він тримав у пам'яті фінансову складову, з

¹⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 21.

¹⁶ Новинки // Слово.— 1869.— 13 (25) дек.— С. 4.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 1, спр. 71, арк. 33; спр. 76, арк. 7.

¹⁹ Новинки // Слово.— 1869.— 13 (25) дек.— С. 4.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 22.

огляду на збитковість „Сборника“, але сам факт винесення цього питання на обговорення і в такій редакції свідчить про слабе розуміння потреб галицьких русинів у просвітницькій літературі. Член виділу „Матиці“ крилошанин Йосиф Кульчицький відповів голові Товариства, що слід „выдавати книжки практичны для сельского народа в цѣли поднесенія его быта матерiального“²². Остаточнo вирішити це питання мали загальні збори „Галицько-руської матиці“, скликані на 27 серпня (8 вересня) 1870 р.

На цих зборах виступи членів „Галицько-руської матиці“ та дискусія про видання і розповсюдження публікацій Товариства показали рівень розуміння пріоритетів у видавничій діяльності „Матиці“, оцінку здобутків та подальші перспективи. У своїх виступах і голова Товариства Амвросій Яновський, і секретар Онуфрій Лепкий чітко дали зрозуміти, що виділ „Матиці“ робив усе можливе, аби видавати популярну літературу та „Сборникъ“²³. Проте Товариство не знайшло потрібної підтримки з боку потенційних авторів популярних творів. О. Лепкий зазначив, що „Выдѣлъ просилъ именно о такой популярныи сочиненія, которыи могли бы послужити сельскому народу яко добрыи порадники въ розличныхъ галузяхъ его господарки, однако до сихъ поръ не найшолъ онъ пожаданной помощи“²⁴. Довелoся обмежитися виданням двох житій святих, популярної історії Руси княжої доби („Вѣсти про землю и дѣи Русиновъ“ у двох частинах) та брошури про використання окремих літер у руському правописі.

Подальша дискусія видалася досить гострою, були звинувачення виділу (що цікаво, від члена цього ж виділу І. Гушалевича) у пасивності, були закиди щодо ненародної мови видань „Матиці“²⁵, спроби знайти оптимальний формат видання „Литературного сборника“ та інших книг, однак ніяких засадничих рішень ухвалити не вдалося. Дискусія виявилася малоефективною, адже колективного розуміння того, як можна виправити ситуацію, не було. Пропозиції виглядали як напівзаходи у руслі попередньої стратегії розвитку Товариства.

Ухвалили далі видавати „Литературный сборникъ“, хіба що не кварталними випусками, а одним щорічним, а русинів закликати далі (з обіцянками гонорарів) подавати свої тексти до друку в ньому. Ні про рішучу зміну непопулярного „наукового“ формату цього видання, ні про організоване залучення перекладів творів на актуальну тематику з інших мов не йшлося — далі сподівалися на зростання активності місцевих авторів, маскуючи цим свою неготовність до змін та прийняття нового досвіду. Що ж до популярних книжечок для народу, то всі дискусанти висловлювали підтримку їх публікації. На цьому все зупинялося. Ось, наприклад, фрагмент обговорення проблеми:

„Лепкій. Якихъ книжокъ популярныхъ на добѣь наибольше треба?

Кмицикевичъ. Бытъ матерiальный народа подносящихъ. Не обмежати сочинителей.

²² ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 22.

²³ Отчетъ засѣданія общого собранія членовъ Галицко-русской Матицы отбывшогося на д. 27. Августа (8. Сент.) 1870 // Литературный сборникъ издаваемый Галицко-русскою матицею. 1870.— Во Львовѣ, [1871].— С. 119—123.

²⁴ Там само.— С. 122.

²⁵ Там само.— С. 125—127.

Кульчицкій. Мы знаемъ тое,— но якимъ способомъ выкладати сельскому народу тое? На какой степени образования стоитъ нашъ народъ? Мы, живучи въ мѣстѣ, мало его знаемъ...²⁶

Як бачимо, навіть члени виділу „Матиці“ не знали поза абстрактним визначенням „популярні книжки“, що слід готувати до друку і публікувати. Знову і знову (як на цитованому засіданні виділу у грудні 1869 р.) поставало питання: „яких книжок потребує народ? як йому подавати потрібну інформацію?“ Далі „Матиця“ не йшла, не було ініційовано дискусію у пресі, не було організовано опитування серед провінційної інтелігенції, не обговорювали на засіданнях виділу досвід інших (слов'янських) просвітницьких товариств. Навіть на цих зборах 1870 р. цитований діалог продовжився спершу пропозицією видати щось про садівництво, згодом щось про рільництво, а далі перейшли до інших питань порядку денного. На другому засіданні зборів ухвалили доручити виділові „издание популярных книжок“, а пропозицію не видавати більше молитвословів („Матицю“ неодноразово критикували, що видає лише молитовники), відхилили, бо „Матица имѣетъ на Молитвословахъ столько дохода, що изъ того покрываетъ накладъ другихъ книжокъ“²⁷. Отже, загальні збори зберегли статус-кво в реалізації видавничої програми Товариства, не пропонували нових рішень і не зупинили стагнацію „Матиці“ у найближчій перспективі.

Проте кілька років після 1870 р. виділ „Матиці“ намагався підтримувати достатньо активну діяльність, частково враховуючи висловлені на загальних зборах та у пресі побажання та зауваження. Зокрема, продовжили видання „Литературного сборника“. Теоретично він мав бути популярнішим і цікавішим для читачів порівняно зі своїм попередником — „Науковимъ сборникомъ“ 1865—1868 рр. Однак аналіз змісту оновленого періодичного видання „Матиці“ показує, що ніякої белетризації та популяризації „Сборника“ (1869—1871) після перетворення його на „литературный“ не відбулося. Художні твори весь час займали приблизно лише 10 відсотків обсягу, а частка наукових статей та публікацій історичних джерел у „Литературному сборнику“ була навіть вищою, ніж у „Науковому сборнику“ (59 відсотків проти 54,5 відсотка); наукові та краєзнавчі статті разом перевищували 70 відсотків загального обсягу²⁸. Не дивно, що це видання мало ще менший попит, ніж „Науковий сборник“.

Некорисну для виділу „Матиці“ ситуацію спробував пояснити його член і одночасно редактор „Слова“ В. Площанський. Він підсумував закиди в бік редакції „Сборника“ — переважали претензії до змісту („умѣщеніе тяжкихъ, якъ говорятъ, историческихъ статей или древнихъ матеріаловъ къ исторіи“) та мови („языкъ и слогъ, не будучи приступенъ для ширшой публики, препятствуетъ успѣванію письма“)²⁹. Редакція „Литературного сборника“ погодилася друкувати статті „популярнымъ и весьма „понятнымъ“ слогомъ писанныхъ, которыхъ содержание было бы „привлекательно“ и проч[ее]“, але, до якого це призвело результату? Він

²⁶ Отчетъ засѣданія общаго собранія членовъ Галицко-русской Матицы...— С. 128.

²⁷ Там само.— С. 132.

²⁸ Седляр О. Серіальні видання „Галицько-руської матиці“...— С. 74.

²⁹ [Площанскій В.] Галицко-русская Матица. III. // Слово.— 1870.— 14 (26) окт.— С. 1.

став ще гірший, ніж раніше³⁰. Причина неуспіху, на думку В. Площанського, була не в мовних чи змістових характеристиках „Сборника“. Він пояснив свою позицію згодом, коментуючи одну з критичних статей у „Слові“. Критика „Сборника“ — це передовсім напади на авторів цього видання. Але автори (насамперед ішлося про А. Петрушевича) пишуть, як вміють, а інших немає. Всі, вважає редактор „Слова“, люблять тільки висловлювати незадоволення, але ніхто не хоче працювати, ніхто не подає готових текстів до публікації. „Обвиня „Матицу“, обвиняємь себе“, — стверджував В. Площанський³¹. Він, очевидно, мав рацію, хоча наголошував тільки на одному аспекті проблеми.

Пасивність галицько-руської інтелігенції в інтелектуальній площині, у творчій діяльності на початку 1870-х років справді була. Це стало перманентною проблемою галицьких русинів, на подолання якої пішло чимало десятиліть. Однак зосереджувати увагу тільки на ній — означало спрощувати дійсність, шукати прості пояснення і не залишати умовну зону комфорту. Редакція „Слова“ повернулася до звичних пояснень під час полеміки з І. Наумовичем 1873 р. щодо перспектив створення „Матиці люду“. Знову було наголошено, що „касабельно популярныхъ книгъ, опредѣленныхъ для простонародія, сдѣлано было выдѣломъ матичнымъ всевозможное“, ухвалено до „Сборника“ „принимати не только науковыи статьи, но и популярныи, относящіяся до просвѣщенія народа во всякомъ направленіи“, члени виділу „Матиці“ зверталися до різних руських письменників і пропонували гонорар від 10 до 20 злотих ринських за аркуш тексту³². Тому якщо потрібні популярні статті та книжки — то пишіть, панове, здобудете вдячність від народу і заробіток від „Матиці“!

Іван Наумович відповів двома примирливими статтями, де висловив „Матиці“ свою повагу і наголосив, що передовсім винні обставини, також погодився з тим, що „самою большою причиною неплодности нашей „галицко-русской Матицы“ есть уныніе и равнодушіе нашихъ писателей и вообще нашей интеллигенціи“³³. Проте навіть у цій статті, де виразним було небажання йти на конфлікт, він не зміг стримати здивування, чому „Матиця“ намагається розв’язувати проблеми методами, неефективність яких була неодноразово доведена? Його не задовольняло пояснення, що „Матиця“ ухвалила до „Сборника“ приймати також і популярні статті, бо таке рішення нічого не змінило, і „Сборникъ“ могъ бы собѣ выходить еще пятьдесятъ лѣтъ, а народъ нашъ засыпали бы польскими книжками и мало по малу повели бы за польскими идеями“³⁴. Потрібні були нові ідеї, радикальні рішення, новий формат просвітницьких видань і загалом нове бачення якщо не суті, то принаймні методів і форм просвітницької роботи. Сам І. Наумович уже працював у тому напрямі і через власні видавничі проекти, і через пропаганду читалень у селах, але „Матиця“ до змін була не готова.

Після загальних зборів 1870 р. на засіданнях виділу „Галицько-руської матиці“ „Сборникъ“ обговорювали лише кілька разів, та й то лише,

³⁰ [Площанскій В.] Галицко-русская Матица. III.— С. 1.

³¹ Гр. Изъ-подъ Львова // Слово.— 1871.— 26 іюня (8 іюля).— С. 2.

³² Въ дѣлѣ „Матицы люду“ // Там само.— 1873.— 2 (14) авг.— С. 1.

³³ О „Матицѣ люду“. Изъ Скалата // Там само.— 9 (21) авг.— С. 1.

³⁴ Там само.

аби дозволити друк випусків за 1870 та 1871 рр. На засіданні 31 травня (12 червня) 1872 р. виділ заслухав звіт О. Лепкого про вже опублікований „Литературный сборник“ і схвалив дії редакції цього видання³⁵, які, очевидно, базувалися на досвіді попередніх років. Це була остання згадка у протоколах Товариства 1870-х років про періодичне видання „Матиці“. 1874 р. видали ще випуск за 1872—1873 рр. (фактично вийшов у світ на початку 1875 р.), який повністю займала „Сводная летопись“ А. Петрушевича про події XVII ст. Офіційного рішення про припинення чи призупинення видання „Сборника“ не було — виділ „Матиці“ мовчки прийняв неможливість його продовжувати як доконаний факт. Не було ні пояснень, ні виправдань перед руською громадою.

Залишилися ще окремі „популярні“ видання на різну тематику. На засіданні 25 листопада (7 грудня) 1870 р. виділ „Матиці“ обрав комітет, який мав організувати публікацію такої літератури. До нього ввійшли О. Огоновський, В. Площанський та І. Гушалевиць³⁶. Наступного року „Галицько-руська матиця“ таки видала дві книжечки для народу. Це були „Практичная наука о садовництвѣ“ о. Іполіта Левицького (76 с., наклад 1500 прим.) та маленька збірка оповідань для селян „Стара правда“ Дмитра з-над Дністра (псевдонім Дмитра Вінцковського)³⁷ (26 с., 1000 прим.). „Слово“ скромно прорекламувало ці видання „Матиці“. Перше з них назвали надзвичайно корисною для народу книжечкою з численними ілюстраціями і закликали духовенство максимально її поширювати³⁸, друге визначили як „дѣльце, содержащи въ себѣ практической науки для житія сельскаго народа, представлены въ короткихъ повѣстяхъ, есть весьма придатное для нашихъ селянъ“³⁹. Редакція газети „Учитель“ також позитивно оцінила „Практичную науку о садовництвѣ“: „написана слогомъ популярнымъ и яснымъ, есть дуже важна для всѣхъ господарей“ і похвалила „Матицю“ за її видання⁴⁰. Автори були винагороджені: І. Левицький отримав 50 прим. свого твору⁴¹, а Д. Вінцковський — гонорар 15 злотих ринських⁴².

Основним видавничим проєктом „Галицько-руської матиці“ 1872 р. став великий „Молитвословъ для мірянъ“ (упорядник — О. Лепкий). Це було „комерційне“ видання — Товариство так трактувало, як свідчить згадана дискусія на загальних зборах 1870 р., всі публікації своїх молитовників. Рішення про друк було ухвалене ще на засіданні виділу 22 жовтня (3 листопада) 1871 р. — тоді ж вирішили друкувати 3000 прим. „Молитвослова“, з них 1500 прим. на кращому папері⁴³. Друк завершено у квітні 1872 р., а після схвалення митрополичим ординаріатом книга у травні того ж року надійшла до продажу⁴⁴. Оглядач „Учителя“ зазначив, що в найновішому матичному молитовнику міститься чимало ще недру-

³⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 33 зв.

³⁶ Новинки // Слово.— 1870.— 28 нояб. (10 дек.).— С. 4.

³⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 32.

³⁸ Новинки // Слово.— 1871.— 15 (27) сент.— С. 4.

³⁹ Новинки // Там само.— 29 дек. (10 янв. 1872).— С. 4.

⁴⁰ Библиографія // Учитель.— 1871.— 17 (29) септ.— С. 152.

⁴¹ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 32.

⁴² Там само.— Арк. 33.

⁴³ Там само.— Арк. 32.

⁴⁴ Библиографія // Учитель.— 1872.— 5 (17) мая.— С. 76.

кованих у таких виданнях молитов, а „для лучшего понятія церковно-славянскаго текста суть приложены поясненія меньше понятныхъ словъ и выражений, чѣмъ молитвословъ тотъ сдѣланъ приступнымъ и для женскаго пола“⁴⁵.

„Галицько-руська матиця“ вклала значні кошти у виготовлення цього „Молитвослова“. Він не був дуже великим за обсягом (526 с. форматом 16° — це лише 16,5 арк.), однак значний наклад та дорогий папір для його половини зробили видання недешевим. Тільки папір — 52 ризи кращого „сатинованого“ паперу по 7 злотих ринських риза⁴⁶ та 50 риз звичайного білого паперу по 3 злоті ринські 50 крон риза — коштував 539 злотих ринських. Набір та друк коштували 561 злотий ринський, а з іншими дрібними видатками „Матиця“ була винна друкарні Ставропігійського інституту 590 злотих ринських⁴⁷. Таким чином, „Молитвослов“, не надійшовши навіть до палітурника, обійшовся Товариству в 1129 злотих ринських. Для порівняння, „Литературный сборникъ“, який став символом неефективного використання Товариством коштів, вартував (випуск за 1871 р., такий самий обсяг — 16 арк. — і той же „сатинований“ папір) 356 злотих ринських 50 крон⁴⁸. Проте „Матиця“ „Молитвослов“, на відміну від „Сборника“, розраховувала продати і не шкодувала грошей.

Аби молитовник отримав хороші шанси бути проданим, він мав належно виглядати. Тому палітурні роботи коштували немало. На жаль, серед документів „Матиці“ не збереглося рахунків від палітурника Спожарського, який працював із накладом „Молитвослова“ 1872 р., відомо тільки, що Товариство неодноразово замовляло оправу для певної кількості примірників перед тим, як розіслати їх на продаж. Було два варіанти оправ для „Молитвословів“ на дешевшому папері і принаймні два — на дорожчому. Вони коштували від 1 злотого ринського 10 крон (на звичайному папері, оправлені в „шагриновий“ папір) до 2 злотих ринських (на кращому папері, оправлені в англійське полотно чи сап'ян з позолотою обрізів і хребта)⁴⁹. Це видання мало попит і створювало конкуренцію іншим молитовникам.

Згодом виявилось, що Ставропігійський інститут, видаючи свій молитовник, „запозичив“ фрагменти матичного видання. Виділ „Галицько-руської матиці“ за підписом Михайла Малиновського у липні 1872 р. скаржився, що чимало молитов із нового інститутського Молитвослова повторюють такі ж з матичного видання, через що Товариство зазнало збитків і вимагає компенсації⁵⁰. У відповідь інститут зауважив, що відшкодувати нічого не будуть, бо „Матиця“ не навела молитов, які збігаються в обох виданнях, окрім того, видатки для Товариства за виготовлення видань „и такъ умѣренно, як для рускаго Общества, почислено“⁵¹. Ця відповідь, очевидно, не задовольнила виділ „Матиці“, бо він 27 грудня

⁴⁵ Бібліографія.— С. 76.

⁴⁶ ЦДА України у Львові, ф. 148, оп. 1, спр. 76, арк. 22. Риза містила 480 аркушів паперу.

⁴⁷ Там само.— Арк. 21.

⁴⁸ Там само.— Арк. 22.

⁴⁹ Там само.— Оп. 2, спр. 7, арк. 33 зв.; ф. 129, оп. 2, спр. 1217, арк. 118—119, 122, 125; Бібліографія // Учитель.— 1872.— 2 (14) юнія.— С. 92.

⁵⁰ ЦДА України у Львові, ф. 148, оп. 1, спр. 79, арк. 9—9 зв.

⁵¹ Там само.— Арк. 8—8 зв.

1872 р. ухвалив-таки вимагати від інституту 100 злотих ринських відшкодування⁵². Як закінчилася ця справа, невідомо, проте, з огляду на подальшу співпрацю Товариства з інститутом, проблему плагіату вдалося якось залагодити.

На засіданні 13 (25) березня 1872 р. виділ „Матиці“ розглянув подану від імени митрополита Йосифа Сембратовича пропозицію видавати твори „религійного и общепользнего содержания“, які можна було б роздавати під час канонічних візитацій. Цю ідею сприйняли позитивно і доручили підготувати відповідний звіт О. Лепкому⁵³. Невідомо, якими були пропозиції, бо Товариство почало входити у тривалий період стагнації. 1872 р. ще завершили друк „Литературного сборника“ за 1871 р. (останній випуск із традиційним наповненням) і „Вольнско-галицкой лѣтописи“ (власне, передруку її зі „Сборника“ окремим виданням накладом 700 прим.), а наступного року у світ не вийшла жодна книжка „Матиці“. Не відбувалися засідання виділу Товариства, припинився також централізований облік переданих на продаж видань. Лише у вересні 1873 р. у „Слові“ з'явилося коротке повідомлення, що І. Наумович надіслав до редакції „рукопись для передачи „Матицѣ“ къ выпечатанію подѣ загл[авием]: „Золотая книжечка для дѣтей“, а саме товариство після виходу в світ руського перекладу „Зоології“ Алоїза Покорного „займеться сейчасъ печатаніємъ популярныхъ изданій“⁵⁴.

Згадану „Зоологію“ (переклад Михайла Полянського) почали друкувати задля численних ілюстрацій у Празі ще 1872 р.; друк цієї книжки супроводжувався різними клопотами⁵⁵ і тривав дуже довго. Книга датована 1874 р., а на початку березня того року виділ „Матиці“ отримав дозвіл крайової Шкільної ради на допуск цього підручника до шкіл⁵⁶. Подібна ситуація була з підручником грецької мови Кароля Шенкля (переклад О. Лепкого) — його повний варіант (перший випуск вийшов у світ 1871 р.) почали друкувати 1872 р.⁵⁷, але завершили аж 1874 р. Обидва підручники вийшли накладом 1000 прим. У чому причина такої тривалої затримки — невідомо, у збережених нечисленних від початку 1870-х років документах „Матиці“ про це немає згадок. Так само невідомо, на підставі яких аргументів Товариство ухвалило публікацію цих підручників, адже вони ніяк не належали до популярної літератури для народу.

На засіданні виділу 14 (26) травня 1874 р. вирішили друкувати надіслану восени попереднього року „Золотую книжечку“ І. Наумовича накладом 1500 прим.⁵⁸ Це був результат попередніх домовленостей авто-

⁵² ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 34.

⁵³ Там само.— Арк. 33; див. також: *Отъ Тернополя // Слово.*— 1872.— 11 (23) апр.— С. 1—2.

⁵⁴ *Новинки // Слово.*— 1873.— 4 (16) сент.— С. 3.

⁵⁵ *Новинки // Там само.*— 1872.— 19 (31) дек.— С. 3.

⁵⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 34 зв. „Правда“ дала таку оцінку цій книзі: „Се перва зоологія, котра виходить в рускім язиці [...] Хотя що до языка де в чім не годимось з ш[ановним] автором, однако не можемо и в языковім згляді заперечити сій книжці знаменитої стійности, яку має и ві възгляді дидактично-педагогічнім“ (*Правда.*— 1874.— 9 (21) цвіт.— С. 220).

⁵⁷ *Новинки // Слово.*— 1872.— 19 (31) дек.— С. 3.

⁵⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 35 зв.; *Новинки // Слово.*— 1874.— 28 мая (9 іюня).— С. 4.

ра з „Матицею“ про співпрацю. Ще восени 1872 р. І. Наумович листом (не зберігся) запропонував „Галицько-руській матиці“ „за скромную ремунерацію доставляти ей популярнии рукописи, что „Матица“ охотно и приняла“⁵⁹. На засіданні виділу просвітницького Товариства 6 (18) жовтня 1872 р. „согласненося на предложение о. Наумовича и рѣшено выдати ему 100 гульд[енів] на счетъ признанныхъ ему 200 з[лотих] р[инських] яко ремунерацію за печатанныхъ 13 листовъ полезныхъ популярныхъ изданий для малыхъ и взрослыхъ“⁶⁰. Гонорар як для „Матиці“ зовсім не був „скромним“, тим більше Товариство нікому не платило наперед. Однак авторитет І. Наумовича як визнаного автора успішних популярних творів напевно відіграв вирішальну роль. Очевидно, для малоактивного виділу „Галицько-руської матиці“ було зручно співпрацювати з „основним“ автором, який постачатиме більшість рукописів для публікації. Але чи так само вигідною була б така співпраця для І. Наумовича? Публічно на це питання він чіткої відповіді не дав, а інших свідчень не збереглося.

На початку 1870-х років І. Наумович мав власні видавничі проекти просвітницького характеру і, зрозуміло, найбільше часу присвячував їм. Проте він розумів потребу існування просвітницького Товариства галицьких русинів і не міг відмовити йому в підтримці, окрім того, напевно був не проти зменшити фінансові ризики власних проектів участю в оплачуваних виданнях „Матиці“. Правда, йому не подобалася інертність і зайва бюрократичність виділу Товариства — І. Наумович звик і писати, і публікувати свої твори швидко. Напевно, тому він радив „Матиці“ змінити статут і стати ближчою до потреб і запитів народу.

Хоч там як, але наприкінці 1872 р. І. Наумович „приготовилъ уже много матеріала къ издаванію книжечокъ маленькихъ, дешевыхъ, съ иллюстраціями подъ именемъ „Золотой книжечки для дѣтей“, але згодом у нього сталося захворювання очей, яке зупинило роботу⁶¹. Зрештою, були ще зобов'язання перед читачами „Науки“, „Русской Рады“ і „Читальни“. По завершенні полеміки на сторінках „Слова“ щодо можливого заснування „Матиці люду“ він таки надіслав до Львова рукопис „Золотой книжечки“. Але публікація цієї малої книжки (75 с. форматом 16°) тривала довго. Видання було датоване 1874 р., хоча друк закінчили вже на початку наступного 1875 р. Наклад був більший порівняно з планованим — 4000 прим. Напевно, І. Наумович був незадоволений недостатньо старанним наглядом виділу „Матиці“ за видавничим процесом і, як наслідок цього, тривалим очікуванням на вихід у світ „Золотой книжечки для дѣтей“. „Шкода тільки, що черезъ нерадѣнье корректора богато ошибокъ до неи вкралося, а навѣтъ и два образки, о. Наумовичемъ готовы изъ Липска спроваджены, гдесъ подѣлисы“, — так Наумовичева „Наука“ зреагувала на нове видання „Матиці“⁶². До речі, за згадані дереворити з Лейпцига (Липська) „Галицько-руська матиця“ заплатила І. Наумовичу

⁵⁹ Наумовичъ И. Изъ Скалата // Слово.— 1873.— 28 авг. (9 сент.).— С. 2.

⁶⁰ Новинки // Там само.— 1872.— 10 (22) окт.— С. 3.

⁶¹ Наумовичъ И. Изъ Скалата.— С. 2.

⁶² Новости литературы // Наука (Коломия).— 1875.— Сѣч.— С. 48. Редакція часопису „Другъ“ пояснила затримку з виходом у світ тим, що „при первѣмъ укладаню гдѣ инде повкладано иллюстраціи“ (Литературныи вѣсти // Другъ (Львів).— 1875.— 15 (27) януар.— С. 45).

32 злоті ринські тільки після його вимоги внаслідок рішення виділу аж 12(24) червня 1876 р.⁶³ Повільне розповсюдження цієї книжечки, яка отримала схвальні відгуки у пресі („Пышне то дѣлце!“,— писав оглядач „Друга“)⁶⁴, також не викликало позитивних емоцій в автора, але він вдіяти нічого не міг, „отдавъ бо я еѣ на власнѣсть Матицѣ, а Матиця отдала Ставропігії до розпродажи“⁶⁵. Більше І. Наумович не передавав своїх творів „Матиці“ для публікації, тим більше, що тоді вже діяло ним ініційоване і очолюване Товариство ім. М. Качковського.

1875 р. з'явилося друком ще кілька видань „Галицько-руської матиці“. На початку року нарешті вийшов у світ датований 1874 р. випуск „Литературного сборника“ за 1872 і 1873 рр. Його повністю займала „Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ“ А. Петрушевича. Наклад „Сборника“ був традиційний — 300 прим., а от видатки на його виготовлення були дуже великі з огляду на обсяг книги (736 с. у 8°) — аж 1044 злоті ринські⁶⁶. Галицькі русини стримано відреагували на вихід у світ „Сборника“ — з одного боку, визнали його цінність для спеціалістів, з другого, дали зрозуміти, що чекали від „Матиці“ видання, яке краще б репрезентувало руську літературну діяльність і було б цікаве всім⁶⁷. „Правда“ у нейтральному тоні коротко ознайомила зі змістом „Сводной лѣтописи“ і додала, що на її упорядникові А. Петрушевичу „однім і почиває ціла діяльність Матиці“⁶⁸. Насправді так не було, проте ця фраза дуже показова — зовнішньому світові діяльність „Матиці“ без загальних зборів та з украй нечисленними засіданнями виділу видавалася справою однієї або кількох осіб.

З інших, невеликих за обсягом, книжечок „Матиці“ 1875 р. видання руська преса найтепліше відреагувала на вихід у світ „Перегляду южно-русской истории від р. 1337—1450“ Подолянина (Василя Ільницького). Її ухвалили друкувати ще на засіданні виділу „Матиці“ 14 (26) травня 1874 р.⁶⁹, але вийшла у світ ця книжечка (84 с. у 16° та літографована карта Руси, Польщі та Литви XIV ст.) у травні 1875 р.⁷⁰ Вона отримала позитивні відгуки у „Друзі“ та „Правді“; „Слово“ обмежилось лише короткою згадкою. Це було фактичне продовження популярної праці „Вѣсти про землю и дѣи Русинѣвъ“. Оглядач „Друга“ наголосив, що подібні популярні огляди історії Руси дуже потрібні, їх майже немає, і тому дивно, чому „Матиця“ видала цю книжечку невеликим накладом

⁶³ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 37 зв.

⁶⁴ Далі він продовжив: „Въ другой части книжочки (у першій були „повѣстки и другіи рѣчи“.— О. С.) находятся практичнй и с удивительною легкостью и занимательностью написаны статейки изъ наукъ природ[ничих] [...] Вся книжочка печатана кирилицею. Що до языка, то есть чистый народный (съ измѣною **быль** и **л** въ причастію мив[улого] вр[емени], а въ прочемъ въ ничѣмъ не различается отъ коломыйскихъ изданій). Намъ остае только одно еще до желанья, а то чтобы авторъ не замедлил издавати дальши выпуски правдиво золотой книжочки. У насъ дотеперь дуже мало сочиненій для дѣтей, а такихъ, якъ тое, еще не бывало“ (Литературны вѣсти // Другъ.— 1875.— 15 (27) януар.— С. 45).

⁶⁵ Такою була репліка І. Наумовича на скаргу, чому не можна в Коломиї придбати „Золотую книжочку для дѣтей“ (Письмо изъ Коломыйщины // Наука.— 1875.— Черв.— С. 276).

⁶⁶ Новинки // Слово.— 1875.— 18 (30) марта.— С. 3.

⁶⁷ Литературны вѣсти // Другъ.— 1875.— 15 (27) февр.— С. 99—101.

⁶⁸ Литературні звістки // Правда.— 1875.— 18 (30) мая.— С. 391—392.

⁶⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 35 зв.

⁷⁰ Новинки // Слово.— 1875.— 3 (15) мая.— С. 3.

(тільки 600 прим.)⁷¹. У „Правді“ висловилися розлогіше: „[...] ясний перегляд досить замотаної історії Русі; язик в загалі чистий, спосіб представлення популярний (хоча дільце призначене не для простого народу), тільки не всюди однакий: в одних місцях цілком зближений до понятій селянина, котрий перейшов лише сільську школу, в інших зрозумілий хиба такому, котрий ходив до висшої гімназії“⁷². Той же критик зазначив, що автор, очевидно, користувався „Історією Галицько-Володимирської Русі“ Ісидора Шараневича і завершив свій огляд побажанням „Матиці“ швидше видати наступні випуски популярної історії Русі⁷³. Що ж до вад, то у „Друзі“ зауважили непослідовність правопису і висловили здивування, чому „Галицько-руська матиця“ у популярних виданнях вперто тримається кирилиці, адже „народъ читае всюда теперь и гражданку“⁷⁴. Це зауваження, цілком слушне, вкотре показує, що уявлення виділу „Матиці“ про те, якою має бути література для народу, були застарілими і не встигали змінюватися відповідно до вимог часу. Кирилиця у просвітницьких виданнях (пресі та книгах) почала поступатися гражданці ще у другій половині 1860-х років, а після появи „Науки“ І. Наумовича її все більше сприймали як анахронізм.

Наступними були видані дві невеликі книжечки на господарську тематику о. Ігнатія Гальки. Це були „Начала розумного земледѣлія для меньшихъ земледѣльцѣвъ“ (68 с.) і „Сельская господиня“ (58 с., обидві в 16°). Обидві вийшли накладом 2000 прим. Рішення про їх публікацію було ухвалене на засіданні виділу 20 грудня 1874 р. (1 січня 1875 р.)⁷⁵, а вийшли у світ ці книжечки влітку 1875 р.⁷⁶ Оглядач „Слова“ щодо „Началъ розумного земледѣлія“ зазначив, що „содержаніе книжицы богатое, а имя автора ручается намъ за ея хорошее и цѣли соотвѣтное содержаніе“ і додав: „Матица“ прислужилась нашему народу тою книжицею много“⁷⁷. У „Науці“ підкреслили, що „въ обохъ тыхъ книжочкахъ есть дуже хорошіи популярный выкладъ сельскаго господарства польного и домашнаго“ і похвалили їх автора як дуже практичного господаря⁷⁸. Така оцінка зовсім не була несподіваною, адже І. Галька був приятелем видавця „Науки“ І. Наумовича і його одноступцем у справі видання просвітницької літератури. За свої книжечки І. Галька отримав досить скромний гонорар — 21 злотий ринський за „Начала розумного земледѣлія“⁷⁹ і 20 злотих ринських за „Сельскую господиню“⁸⁰.

Згадані три книжки, так само і „Золотая книжочка для дѣтей“ тематикою, змістом та обсягом мало нагадували видання „Матиці“ 1850—1860-х років — вони були дуже схожими на книжки „Просвіти“ та Товариства ім. М. Качковського. У середині 1870-х років такий формат

⁷¹ Літературні вѣсти // Другъ.— 1875.— 15 (27) февр.— С. 99.

⁷² Літературні звістки // Правда.— 1875.— 18 (30) черв.— С. 491.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Літературні вѣсти // Другъ.— 1875.— 15 (27) февр.— С. 99.

⁷⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 36.

⁷⁶ Новинки // Слово.— 1875.— 15 (27) юля.— С. 3—4; Новинки // Там само.— 14 (26) авг.— С. 3.

⁷⁷ Новинки // Слово.— 1875.— 15 (27) юля.— С. 4.

⁷⁸ Нові книжочки // Наука.— 1875.— Верес.— С. 404.

⁷⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 37.

⁸⁰ Там само.— Арк. 37 зв.

просвітницьких видань для народу (невеликі книжечки науково-популярного — історія, природознавство, господарство — чи повчального спрямування) поступово здобував усе більшу кількість прихильників. Потенційні автори такої літератури переважно бачили публікації своїх текстів саме в цьому форматі. Очевидно, вплив „Матиці“ на його утвердження був мінімальним. Виділ Товариства чи його редакційний комітет працювали з готовими рукописами, тематика, структура та обсяг яких визначалися поза „Галицько-руською матицею“. Принаймні немає згадок (за кількома винятками) у збережених джерелах про цільове замовлення авторам певних текстів із визначеною наперед тематикою, стилістичним спрямуванням та обсягом. Так само немає згадок про обговорення на засіданнях виділу стратегії формування видавничого плану чи тематичних пріоритетів видавничої програми. Все залишали на розсуд авторів і тільки реагували на їхні пропозиції. Як бачимо, у середині 1870-х років кількох пропозицій вистачило, аби книговидання „Матиці“ стало нагадувати актуальні, сучасні зразки; оглядач „Друга“ навіть заявив, що „наша Матица починає тепер більше рухатися“⁸¹. Шкода, що цей стан справ тривав недовго.

1876 р. Товариство перевидало „Указатель на употребление нѣкоторыхъ буквѣ...“ і опублікувало накладом 2000 прим. першу частину праці Богдана Дідицького „Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература“. На цю амбітну працю покладали великі сподівання. „Матиця“ вирішила виплатити її авторові значний гонорар — 400 злотих ринських за дві частини (зокрема, 200 злотих ринських за першу частину обсягом 10 арк.)⁸². Другу частину Б. Дідицький не закінчив, а „Галицько-руська матиця“ з початком 1877 р. увійшла в період майже повної бездіяльності. Наступне видання Товариства вийшло у світ аж 1881 р.

Отже, як бачимо, виділ „Матиці“ наприкінці 60-х — у першій половині 70-х років XIX ст. намагався адаптувати свою видавничу програму до запитів галицьких русинів щодо просвітницької літератури. Результат як з огляду на кількість виданих книг, так і з огляду на їх суспільний вплив був незначним. „Галицько-руська матиця“ не змогла належно відповісти на виклики часу, виклики нової доби, яка настала в Галичині після 1867 р. Основними причинами цього, на нашу думку, були консерватизм та громадська малоактивність керівників Товариства, розчарованих некорисною для русинів „автономізацією“ Галичини. Її санкціонували цісар та австрійський уряд — давні австрофіли чи австрорусини, які домінували у виділі „Матиці“ після виходу з нього спершу А. Петрушевича (ще 1865 р.), а згодом Я. Головацького, розгубилися і знеохотилися. Вони не знали, якою має бути ефективна національна стратегія для галицьких русинів загалом, що вже казати про просвітницьке книговидання. Це був лише епізод, причому не найважливіший, для діячів, умовно кажучи, середини XIX ст.

На занепад активності „Галицько-руської матиці“ у 1870-х рр. безпосередньо, на нашу думку, вплинули дві події. Першою з них була поява коломийських просвітницьких видань після сеймових виборів 1870 р. за найактивнішої участі І. Наумовича. Насамперед це були часописи (особ-

⁸¹ Літературні вѣсти // Другъ.— 1875.— 15 (27) февр.— С. 99.

⁸² Новинки // Слово.— 1876.— 15 (27) юня.— С. 3.

ливо „Наука“), також книжечки — видань такого типу чекали і не дочекалися від „Матиці“. Успіх І. Наумовича як автора та видавця просвітницької літератури фактично поставив його вище інертної „Галицько-руської матиці“ у середовищі старорусинів та русофілів. Контраст між успіхами одного діяча і стагнацією цілого Товариства був разючий — його неодноразово відзначали навіть народовці. Заснування і цілком успішний початок видавничої діяльності „Просвіти“ мали менше значення для перспектив „Матиці“, ніж здобутки світоглядно ближчого її виділові І. Наумовича.

Другою подією було заснування 1874 р. Товариства ім. М. Качковського. Навіть не так самий факт заснування і перші дії виділу цього Товариства в Коломиї, а перенесення його головного осередку до Львова на початку 1876 р. і творення філій на провінції. Товариство ім. М. Качковського мало видавати щомісяця по книжечці — нечувана активність порівняно з „Матицею“! На тлі нової просвітницької громадської організації „Матиця“ виглядала зайвим пережитком минулого, принаймні потребувала значної корекції видавничої програми і загалом стратегії своєї діяльності. Це й спробували зробити керівники Товариства у першій половині 1880-х років, визначаючи „Матиці“ нішу видавця перодівсім наукової та науково-популярної літератури для інтелігенції.

Oleksandr SEDLIAR

**PUBLISHING ACTIVITIES OF THE SOCIETY
„HALYTSKO-RUSKA MATYTSIA“ IN 1868—1876**

Book publishing was a priority activity of the educational society „Halytsko-Ruska Matytsia“. During the 1860—70s, given the new reality in Halychyna after adoption of the constitution of 1867, the need to intensify work on public education, the unsuccessful implementation of the publishing program of the previous years, as well as staff renewal, the Society was trying to adapt its publishing activities to new challenges and demands. It resulted in the publication of 22 books and leaflets in 1869—1876, which were thematically more diverse than previous editions. Some of them (literary collections, school textbooks, the Prayer Book of 1872) showed little difference from similar editions of „Matytsia“ of the previous years, as far as the subjects, the organization of publication preparation and impact on the readership are concerned.

The other ones (popular books on the history of Rus-Ukraine, agriculture, collections of instructive stories) were new to „Matytsia“. The leadership of the Society sought to establish cooperation with the authors of educational literature, but the passive attitude of the Austrophilic Ukrainian intelligentsia, disappointed by the constitutional changes of 1867, and lack of understanding on the part of „Matytsia“ work on the educational issues led to very modest results. In general, Halychyna's Ukrainians believed that the Society was not doing enough to support the enlightenment of the people. After the beginning of a successful educational publishing project of the famous Russophile figure Rev. Ivan Naumovich (1871—1872) and especially after the transfer of the office of the M. Kachkovsky Russophile Educational Society to Lviv in early 1876, the publishing activities of the „Matytsia“ weakened, and after 1876, they were completely terminated for several years.

Олексій КУРАЄВ

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І НІМЕЦЬКА ГРОМАДСЬКА
ДУМКА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ
(у світлі невідомих та маловідомих
німецькомовних джерел 1870—1895 років)***

Серед публіцистичної спадщини видатного українського вченого та громадського діяча другої половини ХІХ ст. Михайла Драгоманова (1841—1895) малодослідженим залишається міжнародний аспект його багатогранної діяльності. Насамперед це стосується його взаємин з інтелектуальними та політичними колами німецькомовних країн Західної Європи, передусім Німеччини, Австрії та Швейцарії¹. Це стосується як відгуків про його суспільно-політичну та наукову діяльність, так і прагнення самого М. Драгоманова пропагувати свої погляди в цих країнах (за винятком, дослідження П. Федченком однієї з німецькомовних публікацій М. Драгоманова²).

Значна частина відповідного джерельного матеріалу тривалий час перебувала поза науковим обігом. Насамперед це стосується відображення діяльності М. Драгоманова в німецьких друкованих джерелах, а також його німецькомовної публіцистичної спадщини. Зокрема, через брак точних бібліографічних даних стосовно програмної праці М. Драгоманова „Український панславизм“ у впливовій газеті „Augsburger Allgemeine Zeitung“ не можна вважати вичерпними довідникові матеріали, які опублікував Михайло Павлик 1896 р.³ Ті ж автори, які досліджували міжнародні аспекти діяльності М. Драгоманова, змогли ввести в науковий обіг

* Дослідження стало можливим завдяки співпраці з професором Університету Гумбольдта в Берліні Вольфгангом Гартдвігом, професором Університету Людвіга Максиміліана в Мюнхені Катрін Бекх та в. о. професора Університету Гельмута Шмітда в Гамбурзі Рудольфом А. Марком у рамках короткострокових проектів Німецького дослідницького співтовариства (Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) та Німецької служби академічних обмінів (Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD)).

¹ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ століття).— К., 1991; Михайло Драгоманов: документи і матеріали / Уклад. Г. Болотова.— Львів, 2001; Горбач Н. Я. Справжній Михайло Драгоманов.— Львів, 2008.

² Основні ідеї праці М. Драгоманова „Малоруський інтернаціоналізм“, опублікованої німецькою мовою у Швейцарії у часописі „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“ 1882 р., розглянуті у: Федченко П. М. Михайло Драгоманов: життя і творчість.— К., 1991.— С. 192—196.

³ Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і опис творів.— Львів, 1896.

аж ніяк неповний перелік присвячених українському мислителю прижиттєвих німецькомовних відгуків⁴.

Крім того, малодослідженими залишаються відгуки німецької преси про громадську, публіцистичну та наукову діяльність М. Драгоманова.

Увага німецькомовної преси до визначного українського вченого і громадського діяча, якого в Європі сприймали радше як політичну фігуру, тісно пов'язана з громадською позицією М. Драгоманова як одного з лідерів українського національного руху не тільки Російської імперії, але й Дунайської монархії.

Історичні джерела свідчать, що перебування М. Драгоманова в Берліні протягом зими 1870—1871 рр., де він відвідував лекції професора античної історії університету Фрідріха-Вільгельма, нобелівського лауреата Теодора Моммзена, а згодом ознайомлення з діяльністю колег у Гайдельберзькому університеті, вочевидь, не призвело до встановлення тривалих фахових або особистих контактів⁵.

Також не можна залишати поза увагою й політичний аспект формування взаємин між українськими та німецькими інтелектуалами, який, зокрема, змушував українців офіційно дистанціюватися від усього, що могло призвести до політичних обвинувачень і переслідувань та унеможливити їхню подальшу легальну науково-просвітницьку й громадську діяльність у Російській імперії. В цьому контексті варто в повному обсязі ввести в науковий обіг аргументацію українського державотворення з публіцистичної брошури „Майбутнє Польщі“, що побачила світ 1870 р. у місті Бреслау (сьогодні Вроцлав, Польща), тоді столиці пруської провінції Силезія⁶. Імени автора цього тексту, підписаного ініціалами W. N., немає в науковій та довідковій літературі, однак гостре політичне спрямування цієї короткої, 23-сторінкової праці дає змогу припустити її належність авторитетному представникові німецької меншини цієї історичної польської території, можливо, представникові пруської державної адміністрації. Попри те, що М. Драгоманов вже 1871 р. дав цій брошурі стислу публіцистичну відповідь у статті „Східна політика Німеччини та обрусіння“, невдовзі надрукованій Санкт-Петербурзьким часописом „Вестник Европы“⁷, сам факт його ознайомлення з її постулатами не міг не кинути на нього принаймні тінь підозри в нелояльності до династії Романових⁸. Імовірно, київський історик міг би не реагувати на анонімну брошуру, головним завданням якої було наведення „етнографічних“ аргументів проти можливого відновлення Польської держави і насамперед проти включення до такої реставрованої Польщі пруських провінцій Позен (Познань)

⁴ Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur.— Leipzig, 1941.— S. 152; Zymomrja M. Die Rezeption Taras Ševčenko im deutschen Sprachgebiet bis zur Großen Sozialistischen Oktoberrevolution // Der Revolutionäre Demokrat Taras Ševčenko 1814—1861 / Herausgegeben von E. Winter und G. Jarosch.— Berlin (o), 1976.— S. 122.

⁵ Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского.— Москва, 1908.— Т. 1: Центр и окраины.— С. LIV.

⁶ W. N. Die Zukunft Polens. Eine ethnographisch-historische Studie.— Breslau, 1870.— 23 S.

⁷ М. Т-ов [М. Драгоманов]. Восточная политика Германии и обрусение. Вместо предисловия // Вестник Европы.— 1872.— № 2.— Февр.— С. 663—664.

⁸ Миллер А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).— Санкт-Петербург, 2000.— С. 153.

та Силезія, навіть попри те, що в пошуку аргументів анонімний автор звернувся й до українського (як „малоруського“ або „русинського“) чинника. Вочевидь, свідомо уникнувши коментарів щодо аргументації пруським автором перспектив українського державотворення, М. Драгоманов зосереджує свою увагу на критиці національної політики Габсбурзької монархії у Східній Галичині, зокрема ставлення Відня до її русинського населення та до прагнень місцевої польської адміністрації використати рух українофілів у протистоянні з імперією Романових⁹. Ідею ж пруського автора про те, що в новій, потужній українській державі зможе процвітати й чисельно незначна польська меншина, М. Драгоманов, імовірно, із суто тактичних чи радше „маскувальних“ міркувань інтерпретує як прагнення німецької політики „віддати русинів у жертву полякам“, зводячи до суто галицької проблематики спрямовані передусім на підросійську Наддніпрянщину тези німецького автора.

Слід також звернути увагу на те, що фрагментарно проаналізована М. Драгомановим праця в подальшому проігнорована у науковій літературі, завдяки чому недослідженим залишався значний тематичний пласт німецької політичної думки XIX ст. Водночас її основні тези є настільки важливими для розуміння процесів розвитку політичної думки Європи та України, що їх варто подати в повному обсязі. Зокрема, вже в першій фразі брошури анонімний публіцист так формулює завдання дослідження: „Правильну відповідь на питання про майбутнє Польщі або коротше: на польське питання можна дати лише, ґрунтовно розглянувши його з етнографічного та історичного боку“¹⁰.

Вже на першій сторінці цієї праці сформульовано й історичні та геополітичні чинники, що привернули увагу автора до українського народу: „Хоча поляки й деякий час і панували на територіях за межами вказаних областей середнього та верхнього Повисля, однак їм ніколи не вдавалося добитися тривалого проживання в тих краях або асиміляції підкорених ними народів, тому ми й сьогодні можемо стверджувати, що в басейнах Дніпра та Дністра, як і до об'єднання Польщі з Литвою, живуть не поляки, а русини“¹¹.

Цю тезу автор ілюструє низкою порівняльних статистичних таблиць, з яких випливає, що польське населення становило більшість лише в Королівстві Польському та Західній Галичині, натомість у Східній Галичині, а також у Литві, Білорусі та „Малоросії“ — чітку незначну меншість¹². Характеризуючи ставлення цих народів, зокрема поляків, білорусів та українців, один до одного, він стверджує: „Про симпатію цих національностей до поляків не може бути й мови“¹³. Водночас праця містить гострі критичні оцінки царської Росії, яку автор розцінює як небезпеку європей-

⁹ М. Драгоманов осуджує австрійську політику в Галичині: „Вена обнаржила „вдрут“, что галицкие „рутены“ есть часть 15-млн. украинского народа малорусского, либо часть 50-млн. русского народа: и то, и другое плохо для Австрии, а потому австрийская бюрократия, как и поляки, никогда до конца не может быть спокойна в виду распространения в Галиции украинофильства, а в начале 60-х гг., так и вовсе недовольна была этим распространением“. Див.: Драгоманов М. П. Политические сочинения.— Т. 1.— С. 124.

¹⁰ W. N. Die Zukunft Polens...— S. 1.

¹¹ Там само.

¹² Там само.— S. 1—2.

¹³ Там само.— S. 4.

ській цивілізації, котру можна подолати лише шляхом подрібнення на окремі державні утворення: „Попри все, залишається правдою твердження, що Росія з року в рік становить все більшу загрозу Західній Європі та її культурі [...] Цьому слід протидіяти; або ж, як це часто відбувалося в історії, ця імперія має розпастися на свої визначені природою складові шляхом внутрішньої революції чи добровільним розпорядженням царя, який [...] заснує власні династії для своїх молодших синів“¹⁴.

Основна частина праці присвячена саме тому, як слід визначити етнографічні та географічні межі таких держав на європейській території Росії. Там автор виділяє лише дві великі групи населення, придатні для майбутнього державотворення. Основу першої, на його переконання, становлять „великоруси“, що домінують над низкою етнічних меншин як чисельно, так і в культурному плані. Другу велику етнічну групу, на його думку, утворюють „мало-, біло- та червоноруси, об'єднані іменем „русини“ (німецькою Ruthenen.— *О. К.*)¹⁵.

Ключова теза праці про те, що, з огляду на міркування безпеки, Європа має підтримати не реставрацію Польської держави, а створення держави „русинів“ — „Рутенії“ — аргументується й потребами стримати просування Росії на Балкани й Близький Схід, що відповідало б не тільки інтересам Німеччини та Австро-Угорщини, але й Франції та Англії: „Саме така Рутенія стане справжнім захисним муром від Росії, а не маленька Польща на середній та верхній Вислі. Така Рутенія також назавжди відріже московитам шлях до Константинополя й назавжди покінчить із їх пануванням на Чорному морі“¹⁶.

Розвиваючи тему ймовірного державотворення „малорусів“, прусський автор демонструє обізнаність із проблематикою національно-просвітницького розвитку українців 1860-х років, у якому бачить важливий аргумент як проти їх перебування у складі Росії, так і проти польського державотворення: „Стосовно сучасності маємо констатувати, що серед малорусів зростає жвава зацікавленість у самостійності щодо великорусів, а малоруська література посприяла тому, що вони намагаються запровадити малоруську мову в школах, перекласти Біблію малоруською мовою, що вони вважають можливим і прагнуть відокремлення від Росії, й не для того, щоб стати поляками, а для того, щоб самостійно розвивати свій русинський діалект і свою літературу та стати самостійною русинською нацією“¹⁷.

Про те, що конечність українського державотворення була одним із найголовніших висновків публіцистичного дослідження невідомого німецького автора, свідчать його прикінцеві висновки: „Майбутнє басейну Дністра та Дніпра належить русинам, а Західна Європа й насамперед Німеччина зобов'язані всіма способами підтримувати їх прагнення до самостійності. Рутенія — це справжня національна держава, яка невдовзі змогла б стати великою державою. І якщо правдою є твердження поляків, що русини є для них ближчими за великорусів, то тоді й поляки знайдуть у Рутенії свою справжню батьківщину, красивішу, більшу, мо-

¹⁴ W. N. Die Zukunft Polens...— S. 4.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.— S. 14.

гутьнішу та більш здатну до розвитку, ніж стара Польща¹⁸.

Категорично відмовивши польському народові як у праві на державотворення на землях, що входили до складу Німеччини та Австро-Угорщини, так і у претензіях на українські, білоруські й литовські землі царської Росії, пруський публіцист залишав відкритою перспективу відновлення Польської держави лише щодо російського Польського Королівства з центром у Варшаві.

Після драматичної вимушеної еміграції на початку 1876 р. український інтелектуал знаходить можливості для звернення до громадської думки Європи в питанні, що становило сенс його життя: вихід 18 травня 1876 р. так званого Емського указу імператора Олександра II про заборону друку або ввезення з-за кордону української наукової літератури та публіцистики, а також театральних і музичних творів, змушує його звернутися до впливової віденської ліберальної газети „Neue Freie Presse“, близької до провідної австрійської ліберальної партії¹⁹. Причина звернення саме до цієї газети, вочевидь, полягає в тому, що до числа її співробітників належав австрійський літератор Карл-Еміль Францоз (1848—1904), уродженець Чорткова поблизу Тернополя, який провів свої молоді роки у Східній Галичині, а після навчання у Віденському та Грацькому університетах упродовж 1874—1876 років подорожував по Росії та Центральній Європі як кореспондент „Neue Freie Presse“. Сам М. Драгоманов не залишив згадок про обставини звернення до авторитетного австрійського видання, а його бібліографи обмежилися твердженням про пряму причетність українського вченого до формулювання основних положень статті „Нівелююча політика Росії“²⁰, присвяченій гонінням на українську мову в імперії Романових, яка побачила світ у вечірньому випуску „Neue Freie Presse“ від 19 липня 1876 р., через місяць після підписання Емського указу. Виконана у формі розгорнутого інформаційного повідомлення без зазначення імені автора та основних джерел інформації, ця стаття гостро осуджує репресії щодо української мови в Росії²¹.

Потрібно зазначити, що вказана стаття у впливовій австрійській газеті відкриває новий напрям діяльності українського вченого й громадського діяча — звернення до європейської громадської думки за підтримкою у справі визнання національних прав свого народу. Втім та обставина, що національний розвиток українців австрійської Східної Галичини належав до гострих внутрішньополітичних проблем Габсбурзької монархії, не сприяла як тривалішому перебуванню М. Драгоманова у Відні, так і подальшій співпраці з впливовими австрійськими виданнями²².

Подальший розвиток співпраці українського історика з німецькою пресою також дає змогу припустити, що контакт з К.-Е. Францозом був встановлений не пізніше, ніж 1876 р. та істотно вплинув на подальшу

¹⁸ W. N. Die Zukunft Polens...— S. 22—23.

¹⁹ Craig G. A. Europe 1815—1914.— Hinsdale (Illinois), 1972.— P. 364.

²⁰ Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов...— С. 29.

²¹ Russische Nivellierungs-Politik // Neue Freie Presse. Abendblatt.— 1876.— N 4273.— 19 Juli.

²² Так, у листі російському видавцеві О. Суворіну М. Драгоманов зазначає: „В австрійських газетах я давно панславистский агент“. Цит. за: Лист М. П. Драгоманова до О. С. Суворіна. Женева, 15 листопада 1876 р. // Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціал-революційного видання „Вперед“.— Львів, 1910.— С. 29—30.

співпрацю М. Драгоманова з авторитетними у німецькому світі виданнями.

Слід також відзначити, що негативне ставлення австрійських лібералів до російської національної політики поділяли й німецькі соціал-демократичні кола. Втім відповідна інформація про події в Наддніпрянщині доходила до німецьких соціал-демократів значно пізніше, ніж до віденських новинарів. Так, берлінська газета „Neuer Social-Demokrat“ (орган Всенімецької робітничої спілки, що виходив із 1870 р.) повідомила про ліквідацію Київського відділення Географічного товариства та закриття українських книгарень як про приклади переслідування „малоруської мови“ та національності лише в середині вересня 1876 р.²³

Найвпливовіший орган німецьких соціал-демократів, лейпцизька газета „Der Volksstaat“ (орган соціал-демократичної робітничої партії Німеччини, що виходила за редакцією Вільгельма Лібкнехта та за співпраці з Карлом Марксом у 1869—1879 рр.) також використовував матеріали австрійської ліберальної преси. Зокрема, ще в червні 1876 р. „Der Volksstaat“ з посиланням на „Neue Freie Presse“ засудив програму розчленування Османської імперії, подану російським посланцем у Константинополі імператорові Олександрові II²⁴. І лише в жовтні того ж року „Der Volksstaat“ повідомила про переслідування, яких зазнав у Росії український історик М. Драгоманов через підозри в „соціалістичній підривній діяльності“ та за „публічне висловлювання малоруських переконань“²⁵.

Інтерес до українського демократичного руху, виявлений берлінськими та лейпцизькими соціал-демократами, починаючи зі середини 1876 р., український інтелектуал використав для встановлення контактів із берлінським соціалістичним середовищем, зокрема, з редактором соціал-демократичного часопису „Die Waage“ (видавався у 1873—1878 рр.) д-ром Гвідо Вайсом. Наслідком цього знайомства стала публікація в цьому виданні праці М. Драгоманова „Внутрішнє рабство та війна за визволення“, яка того ж року вийшла в Женеві російською мовою²⁶.

У цій великій за обсягом публікації український історик указав на революційну роль українського козацтва — від початку новітньої історії — як авангарду української нації у справі визволення від чужоземних поневолювачів — поляків, турків, царату. Характеризуючи сучасний період, М. Драгоманов наголошує, що національні меншини Туреччини мають більше свобод, аніж „малоруси“ в царській Росії. Німецького видавця особливо зацікавив протест М. Драгоманова проти російського самодержавства та запропоновані ним політичні антитези — федералізація та демократизація Росії. Попри констатовану Гвідо Вайсом певну „германофобію“ М. Драгоманова, берлінський редактор високо оцінив політичне значення суспільно-політичних переконань українського публіциста та висловив сподівання невдовзі побачити в „Піденній Росії“ перші ознаки здійснення його політичних сподівань.

²³ Politische Übersicht // Neuer Social-Demokrat.— 1876.— N 108.— 17 September.

²⁴ Ein Blick in die russische Karten // Der Volksstaat (Leipzig).— 1876.— N 68.— 14 Juni.

²⁵ Politische Übersicht // Там само.— 1875.— N 122.— 22 Oktober.

²⁶ Dragomanow M. Die innere Sklaverei und der Befreiungskrieg // Die Waage.— 1877.— N 40.— 5 Oktober; Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение.— Genève; Bale; Lyon, 1877.

Варто відзначити, що М. Драгоманов визнав за потрібне звернутися саме до цього часопису для пояснення німецьким колегам причин його гострих розбіжностей з російськими революціонерами-емігрантами, що виникли внаслідок негативного ставлення російських соціалістів-революціонерів до національно-політичних вимог українців та призвели до остаточного розриву відносин між українськими та російськими емігрантами-соціалістами в липні 1880 р.²⁷

Проблематику взаємин російських та українських соціалістів М. Драгоманов розглядає у великій за обсягом (10 сторінок) статті „Малоруський інтернаціоналізм“.²⁸ Однією з найголовніших тез цієї праці М. Драгоманова є декларація відданости українських соціал-демократів ідеям західно-європейського „інтернаціонального соціалізму“; водночас, самокритично визнаючи відносно слабкість української соціал-демократії, він не виключав створення „східноєвропейського робітничого союзу“ як потужного союзника соціалістичного робітничого руху Західної Європи. Стосовно російських соціалістів він на завершення зауважує, що ті виявляють усе більшу схильність до терористичних актів та все більше віддаляються від ідей федералізму.

Очевидно, що серед подій 1877—1878 років європейську громадськість, і насамперед суспільну думку Австро-Угорщини та Німеччини, особливо хвилював перебіг Російсько-турецької війни, який не тільки загрожував інтересам Відня на Балканах, але й змушував берлінських політиків зважувати ризики свого ймовірного втручання у розв'язання балканських проблем. У такому контексті цілком обґрунтованим постає акцентоване звернення до української проблематики з боку видання, що мало особливий вплив на громадську думку імперій Габсбургів і Гогенцоллернів, оскільки традиційно орієнтувалося на ліберальну аудиторію цих двох найбільших німецьких держав, а саме авторитетної газети „Allgemeine Zeitung“, що була заснована та до 1882 р. видавалася в баварському місті Аугсбурзі.²⁹ Очевидно, актуалізація української проблематики органом, що тривалий час перебував під політичним покровительством королів Баварії, відбулася внаслідок налагодження співпраці М. Драгоманова з К.-Е. Францозом 1876 р. у Відні. Ґрунт для такого припущення дає зміст статті австрійського автора „Малоруси та їх співці. Літературні картини з напів-Азії“, що вийшла у двох номерах цієї газети у червні 1877 р. та містила гостру критику утисків української мови в царській Росії.³⁰

Слід також відзначити, що аналіз публікацій аугсбурзької газети „Allgemeine Zeitung“ свідчить, що це видання ще з початку 1860-х років

²⁷ Миллер А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей...— С. 221—222.

²⁸ Dragomanow M. Der kleinrussische Internationalismus // Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.— 1880.— N 2.— S. 422—431.

²⁹ Офіційна назва цього видання звучить як „Allgemeine Zeitung“, однак традиційно до назви додається й найменування місця заснування та найтривалішого видання газети — міста Аугсбург, тому в німецькій науковій літературі вона, як правило, іменується „Augsburger Allgemeine Zeitung“. Газета виходила в Аугсбурзі до серпня 1882 р., зі серпня 1882 р.— в Мюнхені як „Allgemeine Zeitung“, однак за нею зберігалася й стара традиційна назва.

³⁰ Franzos K. E. Die Kleinrussen und ihre Sängler. Ein Literaturbild aus Halb-Asien // Allgemeine Zeitung (Augsburg).— 1877.— N 164.— 13 Juni; N 165.— 14 Juni.

висвітлювало рух „українофілів“ царської Росії та Дунайської монархії, загалом присвятивши йому за 1862—1888 рр. 117 публікацій, у тому числі 12 великих за обсягом матеріалів.

Основну увагу К.-Е. Францоз приділяє саме новітній історії, покладаючи відповідальність за гноблення „русинів“ і „малорусів“ як на Відень, що дозволив полякам встановити „жорстоку гегемонію“ в Галичині, так і на Санкт-Петербург, який намагався завоювати симпатії австрійських русинів і водночас ігнорувати національно-культурну самобутність своїх підданих-„малорусів“: „В Москві хотіли завоювати малорусів Галичини, і це здавалося легкою справою [...] В часи реакції русини Галичини тупо й німо вегетували, як і всі інші народи. 1848 року, прийшовши до повного усвідомлення своєї національності, вони до 1860 року не знали перешкод своєму розвитку з боку уряду, але згодом підпали під жорстоку гегемонію поляків. Та нація, яка в конгресовій Польщі за свій героїчний спротив отримала російського батога, яка на власному гіркому досвіді добре знала, як боляче бути поділеною — та ж нація в Галичині чинила й чинить те саме щодо русинів. Цим скористалася Росія, вона перетворилася на захисника гноблених, і щоби переконливо зіграти цю насправді невластиву їй роль, демонстративно підтримала національні прагнення своїх малоруських підданих в Україні“³¹.

Слід зазначити, що вже навесні наступного, 1878 р. аугсбурзька „Allgemeine Zeitung“ відкрито назвала ім'я українського історика та громадського діяча³². Судячи зі змісту відповідного газетного повідомлення, це сталося завдяки тому розголосі, якого у Франції та Німеччині набула публіцистична діяльність М. Драгоманова, спрямована проти деспотичної політики Росії. Використовуючи загальноєвропейську увагу до подій на Балканах і, зокрема, до намагань Петербурга виступити в ролі „визволителя“ південно-західних слов'ян від турецького панування, український діяч прагнув привернути увагу європейської громадськості до утисків Росією іншого слов'янського народу, українців. Коротке, але інформаційно містке повідомлення, є першим документальним свідченням того, що український громадський діяч і публіцист став впливовим учасником міжнародної дискусії з гострого питання загальноєвропейського значення, в якій були задіяні провідні суспільно-політичні видання Франції та Німеччини: „Journale des Débats“ сьогодні досліджує право Росії на культурну місію в турецьких землях. Це відбувається у відповідь на статтю в берлінській „Post“ і на основі виданої наприкінці сербської війни брошури російського професора Драгоманова, котрий покинув Київ та виїхав за кордон. Назва брошури: „Les Turcs du dedans et du dehors“. Порівняння, яке Драгоманов робить між становищем у Росії та в Туреччині, в жодному разі не на користь росіян, і виставляє росіян у плані толерантності та турботи про певні культурні завдання такими, що стоять далеко позаду турків. У галузі релігії, освіти, мови та преси Порто дала своїм народам можливість розвиватися вільніше, ніж Росія своїм. Драгоманов каже: в Сербії російські добровольці залишили враження башибузуків, і серби мали всі підстави заявити: вони познайомилися з „турецькою Росією“.

³¹ Franzos K. E. Die Kleinrussen und ihre Sanger...

³² Allgemeine Zeitung.— 1878.— N 117.— 27 April.

Втім після цього повідомлення „Allgemeine Zeitung“ у квітні 1878 р. протягом наступних років увагу М. Драгоманова привертала насамперед німецька соціалістична преса. Однак репресії проти німецьких соціал-демократів наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр., з одного боку, загострена увага європейської громадської думки до змін політичної рівноваги на Балканах на користь Росії, що загрожувала порушенням загальної політичної рівноваги в Центральній та Південно-Східній Європі, а також європейський авторитет М. Драгоманова як знавця актуальних аспектів внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії — з другого, стали основними причинами наступного звернення авторитетної німецької газети до українського діяча.

Сам М. Драгоманов у листі Іванові Франку зауважив, що до участі в політичній дискусії на сторінках „Allgemeine Zeitung“ його спонукало обговорення теми панславізму на сторінках італійської газети „Rivista Minima“ та петербурзької газети „Дело“³³. В листі до „Старої Громади“ М. Драгоманов так описав обставини, що передували публікації його тексту у впливовій мюнхенській газеті в липні 1882 р.: „Про Галичину скоро почали писати і німці з поводу Наумовича і К“. Я знайшов перекладника своєї статті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хом'якова і Шевченка). Тутешній кореспондент „Allgemeine Zeitung“ взяв манускрипт й як пробний балон пустив в цій газеті передову статтю про федерацію слов'ян „Bestrebungen der Ukrainer“, дуже прихильну до нас“³⁴.

У березні 1879 р. газета присвячує темі панславізму наступну редакційну статтю, в якій характеризує й український національний рух, зокрема, його бачення своєї ролі в політичному та культурному розвитку всього слов'янства³⁵. Вже тут можна побачити деякі тези, що через три роки будуть викладені в ініційованій М. Драгомановим статті про український панславізм. Зокрема, там характеризується „симпатична“ українська форма панславізму, розкриваються його джерела, а також описуються репресії з боку царської влади: „У році 1846 декілька видатних малоруських патріотів заснували Кирило-Мефодіївське товариство. Його члени були найвищою мірою гуманними та освіченими людьми. Вони прагнули впливати на суспільство силою думки та переконань, а у справі релігії мала панувати повна свобода. Передусім вони прагнули підняти народну освіту на своїй безпосередній Батьківщині, Україні, шляхом видання корисних книжок, заснування громадських шкіл і сподівалися в цьому на підтримку освічених землевласників. Обов'язковою умовою вони вважали скасування кріпацтва, станових привілеїв, тілесних покарань тощо. Загалом вони прагнули розповсюдження культури. Бажаного ними об'єднання слов'янських племен, яке вони бачили у вигляді федерації під проводом Росії, вони очікували не від дипломатії, а від старанної просвіти духу та душі. Хоч вони й уважали доцільною загальнослов'янську мову, але не прийняли щодо цього жодного рішення. Однак для цього слов'яни-католики повинні були прийняти народну мову як мову церкви.“

³³ Лист М. Драгоманова до І. Франка від 25 квітня 1884 р. Цит. за: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886.— Львів, 1906.— С. 42.

³⁴ Драгоманов М. П. Лист до „Старої Громади“ від 8 лютого 1886 р. Цит. за: Там само.— С. 163.

³⁵ Der Panslawismus // Beilage zur Allgemeinen Zeitung.— 1879.— N 88.— 29 März.

І що ж сталося з усіма цими ідеалами, в яких було так багато життєздатного? Це товариство було ліквідоване як небезпечне для держави, а його головні діячі були заарештовані та відправлені в заслання.

Природно нам нагадують, що ця симпатична форма панславізму жодним чином не є типовою. Щоб завершити картину, хочемо протиставити їй настійливий, бурхливий голос пристрасного Погодіна. Він і сьогодні є голосом агітаторів³⁶.

Першою ґрунтовною реакцією газети на події в Галичині стала велика редакційна стаття „Панславізм у Галичині“, в якій детально проаналізовано політичні симпатії галицьких русинів³⁷. Характеризуючи політичну орієнтацію „русинської інтелігенції“, редакція виділяє три її групи: „младоруська, або українська, галицько-русинська та великоруська, або російська“³⁸.

Даючи розгорнуту характеристику „младорусам“, газета приписує їм „етнографічну самоідентифікацію як росіян“ та вказує на їх прагнення до „федералістських стосунків із реформованою Росією“³⁹. У прихованій прихильності до „панславізму аксаковської школи“ „Allgemeine Zeitung“ звинувачує й „галицько-русинську“ партію старорусів. Відкрито „московською партією“, що вважає русинів „органічною частиною могутньої російської нації“, „Allgemeine Zeitung“ називає прихильників газети „Слово“.

Слід звернути особливу увагу на те, що в цьому матеріалі впливова німецька газета зображає русинську громаду Східної Галичини як налаштовану винятково проросійськи. Відповідно, тон усїєї численної русинської преси вона називає „неприховано-російським“.

Продовжуючи тему небезпечного для інтересів союзної Австрійської монархії поширення проросійських настроїв у Галичині, „Allgemeine Zeitung“ висловлює особливу стурбованість перспективою їх подальшого посилення внаслідок агітації серед широких верств населення: „Особливо останнім часом названі групи розпочали надзвичайну агітацію, якою вони прагнуть вплинути на великі селянські маси. Для цього застосовуються всі засоби (народні збори, шкільні, читацькі, допоміжні спілки), які їм щедро вкладає до рук австрійська конституція“⁴⁰.

І лише наступний пасаж статті дає змогу остаточно зрозуміти, що джерела інформації та оцінок щодо подій у Східній Галичині належали до кіл місцевої австрійсько-польської адміністрації, оскільки там повторюються основні тези польської офіційної публіцистики другої половини XIX ст.: „Русинська мова користується в Галичині повною свободою — у школі, органах влади, суді та ландтазі; русини мають свої народні школи, свої гімназії та кафедри в університеті; церковний обряд також поважається й перебуває під захистом закону, як і в інших народів імперії. Отже, немає розумної причини говорити про національні утиски“⁴¹.

Продовжуючи відображення цієї концепції, у статті закликають русинів цінувати надані їм Австрією національно-культурні права, яких

³⁶ Der Panslawismus.

³⁷ Rußland und der Panslawismus // Allgemeine Zeitung.— 1882.— N 55.— 24 Februar.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

Росія позбавила власне „русинське“ населення, та виступати не проти австрійської політики в Галичині, а проти національного гноблення в імперії Романових: „Як відмінно все в Росії, де в південно-західних губерніях компактно проживає 10 мільйонів русинів! Там нема й мови про офіційне визнання русинської мови, навіть друк книжок та інших видань (включно з нотами з русинськими текстами) на території царської Росії суворо заборонено. Здавалося б, цілком природно, якби галицькі русини, користуючись свободою слова, висловили б гнів і протест проти такого ставлення до їхніх братів по інший бік кордону“⁴².

Втім, як впливає не тільки зі свідчення самого М. Драгоманова, але й з виходу низки матеріалів про український рух протягом попередніх десятиліть, редакція газети „Allgemeine Zeitung“ не сприймала „русинів“ чи „малорусів“ як наперед небезпечний фактор і визнала доцільним звернутися до М. Драгоманова як до авторитетного експерта, який раніше вже мав стосунок до появи матеріалів українофільського характеру на сторінках цієї газети. В даному разі причиною звернення редакції за коментарями до відомого українського вченого і громадського діяча став великий розголос, якого набули галицькі арешти в німецькій пресі.

Отже, велика за обсягом (2,5 газетні аркуші) стаття „Панславистські прагнення українців“ побачила світ 3 липня 1882 р., через два тижні після початку у Львові судового процесу за обвинуваченням у державній зраді галицьких русинів русофільської орієнтації, найвідомішими з яких уважали Адольфа Добрянського, о. Івана Наумовича та Ольгу Грабар⁴³.

Стаття авторитетного українського автора ставила значно ширші завдання, ніж пом'якшення долі обвинувачених галицьких русофілів: його метою було зняти з усього свого народу обвинувачення в проросійській позиції. Власне, саме завдяки М. Драгоманову на сторінках німецької преси вперше заявляється національне визначення „українці“ як політичне, замість етнографічного „русини“ або „малоруси“, про яких ішлося в усіх попередніх матеріалах „Allgemeine Zeitung“, починаючи принаймні з 1840-х років. Варто також зауважити, що імени автора цього матеріалу не вказано, що було звичною практикою для німецької преси XIX ст. у випадку, якщо автор не бажав бути ідентифікований. Втім, як ми вже зазначали, про авторство М. Драгоманова достовірно відомо передусім з його листування. Те, що в заключній частині газетного матеріалу згадується ім'я та дається коротка характеристика заслуг українського мислителя й громадського діяча, варто розглядати як редакційне доповнення, що мало посилити переконливість авторської аргументації: „Попри все, що досі було опубліковано про панславізм, щодо цього питання все ще панують неясні уявлення. Зазвичай під панславистським рухом розуміють той його напрям, що походить з Москви. Однак поряд із московським уже давно існує інший напрям панславізму, який не лише сильно від нього відрізняється, але й у багатьох аспектах до нього ворожий. Цей останній має свій центр в Україні“⁴⁴.

⁴² Rußland und der Panslawismus.

⁴³ Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer // Allgemeine Zeitung.— 1882.— N 184.— 3 Juli.

⁴⁴ Там само.

Український автор також прагне спростувати широко розповсюджене в Європі уявлення про єдиний російський народ, наголошуючи на відмінності національних прагнень росіян та українців: „[...] відповідно обидва напрями панславізму відображають два головні слов'янські племені, з яких складається Російська імперія. Це, зокрема, московитське, або великоруське плем'я, що сьогодні налічує 40 мільйонів, та українське, або малоруське, яке, напевно, налічує 15 мільйонів у самій Росії та 3 мільйони душ в Австро-Угорщині (Галичина, Буковина, Угорщина)“⁴⁵.

М. Драгоманов також наголошує на тому, що саме через репресії царської влади український панславізм залишався маловідомим європейській громадськості: „Московитський панславізм своїми голосними, галасливими демонстраціями та властивим йому шовінізмом набагато сильніше притягує увагу Європи, ніж український, який через підозри в сепаратистських тенденціях підлягає в Росії найсуворішим цензурним законам, унаслідок яких його голос у пресі змушений зовсім притихнути“⁴⁶.

Називаючи причини, що дозволяють українцям претендувати на гідне місце в загальнослов'янській родині, автор наголошує на значно давнішій історії взаємодії українців зі слов'янськими народами Центральної та Південної Європи, ніж у росіян: „Ще багато століть тому, коли Москва ще жила в повній ізоляції від європейського Заходу, Україна за великих князів київських вже налагодила стосунки із західними та південними слов'янами“⁴⁷.

Продовжуючи порівняльний аналіз російського та українського панславізму, М. Драгоманов також підкреслює ідейно-політичну зумовленість їх принципової відмінності: „Панславізм України природно та відповідно до історичної пам'яті мусив розвинутися в систему демократично-федералістичних ідей і стати опорою їх національних прагнень“⁴⁸.

Особливий характер українського панславізму розкривається на прикладі історії Кирило-Мефодіївського братства (про яке газета „Allgemeine Zeitung“ коротко повідомляла ще 1879 р.): „Панславістські прагнення київського гуртка повністю відрізнялися від московського. В Костомарова й Шевченка немає мови про візантійську нетерпимість у справах релігії, немає мови про провідне прагнення гегемонії, властиве московському панславізмові. Панславізм малорусів знайшов своє яскраве відображення у вірші під назвою „Ян Гус, або еретик“, якого 1845 р. вже неодноразово згаданий селянський поет України з поетичним посланням переслав знаменитому чеському вченому Шафарикові“⁴⁹.

Наприкінці статті дається характеристика поточної суспільно-політичної ситуації та аргументується головний висновок про те, що саме діяльність українських демократів-панславістів дасть змогу послабити вплив Петербурга в Центральній Європі та протидіяти тиранії всередині імперії Романових.

⁴⁵ Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

Заключний фрагмент статті свідчить про те, якої ваги в цьому питанні надавали особі М. Драгоманова: „Після всього, що можна усвідомити зі статей редактованої Драгомановим „Громади“, яка виходить у Женеві, та з багатьох інших публікацій колишнього київського професора, а сьогодні, певно, найзначнішого та найактивнішого з українських демократів, пропаганда малорусів спрямована передусім на здобуття в Російській імперії політичної свободи, на основі якої можна буде здійснити перетворення Росії у федерацію народів; у соціальному та економічному плані їх агітаційна діяльність спрямована передусім на Австрію, а саме на Галичину, і саме в той спосіб, що серед міських робітників та селян виховуються соціалістично організовані кадри, які вони почнуть виховувати й у Росії — з Кракова до Варшави, зі Львова на Київ і Одесу — після досягнення там мінімального рівня політичної свободи“⁵⁰.

Не проводячи прямих паралелей та не згадуючи львівський процес проти русофілів, у фінальному резюме статті наголошено, що питання політичної спроможності українського панславізму має вирішитися саме в Галичині: „Однак Галичина набуває не варто неодоцінки значення як поле до практичних випробувань панславістських прагнень українців, тому більш ніж зрозумілий високий інтерес, який викликає в Європі ситуація в Галичині, незважаючи на події в Німеччині та Єгипті“⁵¹.

Варто також розглянути й низку історичних свідчень та матеріалів, які змушують дослідити питання про причетність М. Драгоманова до появи ще одної публікації „Allgemeine Zeitung“, а саме спрямованої проти галицької русофільії великої за обсягом редакційної статті „Австрія та галицькі русини“⁵². Цей матеріал був надрукований 18 липня 1887 р., в період критичного загострення стосунків між Віднем і Санкт-Петербургом унаслідок боротьби за контроль над Королівством Болгарії, коли питання війни між обома монархіями стало предметом обговорення в усій Європі.

Зокрема, 8 лютого 1886 р. в листі до „Старої Громади“ М. Драгоманов пише, що чекає лише звістки про програму нової „галицької газети“, щоб написати „фінал до німецької статті“⁵³. Так український історик називає статтю, яку він запропонував не названому їм „розумному і доволі впливовому Німцю, котрий зацікавився українським рухом“, коли той запропонував М. Драгоманову опублікувати в Німеччині його брошуру „Українська література, заборонена російським урядом“, що побачила світ французькою мовою ще 1878 р.⁵⁴ На М. Драгоманова справило враження те, що цей німець зацікавився українським рухом саме як „одним із елементів реформи в Росії“, і тому він запропонував співрозмовнику статтю про „більш свіжу проблему“, ніж Емський указ 1876 р. На той момент його затримувало лише очікування програми галицької газети, „щоб фінал до німецької статті написати на тему: ось зерно нової партії слов'янсько-європейської“⁵⁵.

⁵⁰ Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer.

⁵¹ Там само.

⁵² Österreich und die Ruthenen Galiziens // Allgemeine Zeitung (München).— 1887.— N 197.— 18 Juli.

⁵³ Драгоманов М. П. Лист до „Старої Громади“ від 8 лютого 1886 р.— С. 153—175.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

Отже, незважаючи на висловлену ще на початку лютого 1886 р. готовність закінчити написання „німецької“ статті, через пів року М. Драгоманов висловлює намір тільки розпочати німецькомовну статтю, також присвячену галицькій проблематиці. Буде логічно припустити, що невідхід першого матеріалу в пресі Німеччини не зупинив українського публіциста, і він спробував підготувати тематично близький матеріал для австрійської преси. Якщо детальніше розглянути проблематику цих статей, то йдеться, вочевидь, про розвиток згаданого М. Драгомановим ще в липні 1885 р. плану „заснування в Львові журналу всеукраїнського й прогресивного, під редакцією Франка“⁵⁶. Умовою створення цього органу мала бути „одверто радикальна програма, в дусі київської громадської декларації 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм)“, а сам журнал, вочевидь, розглядався як важлива передумова для створення протягом найближчих років „міцної демократично-прогресивної партії“, що мала б вплив не лише в Галичині, але й на Наддніпрянщині⁵⁷.

Втім стаття, що загалом відповідає заявленій тематиці й містить настільки ж детальний аналіз настроїв галицького русинства, як і редакційна стаття „Панславизм в Галичині“ (що передувала статті М. Драгоманова про український панславизм в „Allgemeine Zeitung“ 1882 р.), побачила світ не в австрійській пресі, а у відомій німецькій „Allgemeine Zeitung“ 1887 р.

Така зміна місця видання може мати аргументоване пояснення, якщо зважити на те, що згаданим „впливовим німцем“, вочевидь, був Теодор Шіманн (1847—1921), який згодом ініціював видання німецького перекладу двох підготовлених М. Драгомановим документальних збірників (листування Олександра Герцена з Іваном Тургенєвим, Костянтином Кавеліним та Михайлом Бакуніним), що побачили світ у 1894 та 1895 роках завдяки підтримці видавництва І. Г. Котти, в якому виходила й газета „Allgemeine Zeitung“⁵⁸. Варто відзначити, що саме 1887 р. Т. Шіманн на короткий час став берлінським кореспондентом цієї газети, а до 1892 р. він був ще й довіреною особою видавництва І. Г. Котти та мав повноваження відшукувати та рекомендувати йому рукописні матеріали до видання⁵⁹. Зокрема, це стосується „Бібліотеки пам'яток російської думки“, в якій 1894 р. за сприяння Т. Шіманна вийшов німецький переклад листування Дмитра Кавеліна та Івана Тургенєва з Олександром Герценом, виданого М. Драгомановим російською мовою 1892 р., а 1895 р.— листу-

⁵⁶ Драгоманов М. П. Лист до одного російського українця. Женева, 8 липня 1885 р., 8 лютого 1886 р. Цит. за: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших...— С. 85—89.

⁵⁷ „[...] я думаю, що в самій Галичині тепер момент рішучий, коли може скластися років за 2—3 міцна демократично-прогресивна партія і з інтелігенції, і з народу...“ Цит. за: Там само.

⁵⁸ Konstantin Kawelins und Iwan Turgenjews sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen / Herausgegeben von Prof. Michail Dragomanow. Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Dr. B. Minzes.— Stuttgart, 1894; Michail Bakunins Sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogariow. Mit einer Einleitung, Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanow / Herausgegeben von Theodor Schiemann. Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Dr. B. Minzes.— Stuttgart, 1895.

⁵⁹ Meyer K. Theodor Schiemann als politischer Publizist.— Frankfurt am Main; Hamburg, 1956.— S. 34.

вання О. Герцена з М. Бакуніним зі вступною статтею, коментарями та додатками авторства М. Драгоманова⁶⁰.

Слід також зауважити що саме 1886 р. в Берліні вийшов перший том двотомної праці Т. Шіманна „Росія, Польща та Ливонія до XVII століття“, в якій автор дає високу оцінку представникам київської історіографічної школи М. Костомарову, В. Антоновичу та М. Дашкевичу⁶¹. Сам Т. Шіманн невдовзі після переїзду до Німеччини 1887 р. увійшов до тих кіл берлінської інтелектуальної еліти, що підтримували близькі стосунки з високопоставленими урядовцями та військовими⁶². Так, вже на початку 1888 р. до кола його довірених ділових партнерів належали заступник державного секретаря Зовнішнього відомства Німеччини граф фон Бергем та міністр у справах релігії, медицини та освіти Пруссії фон Гослер, а навесні 1891 р. він отримав свою першу аудієнцію в рейхсканцлера Капріві⁶³. Втім вже з дитинства серед близьких знайомих Т. Шіманна були люди з високими зв'язками в Берліні, зокрема, давній друг рейхсканцлера Отто фон Бісмарка граф Олександр фон Кайзерлінг⁶⁴. Тому слова М. Драгоманова про те, що 1886 р. він познайомився з „впливовим німцем“ цілком кореспондуються з особою Т. Шіманна, який на той час, імовірно, мав стосунки не лише в наукових колах Берліна⁶⁵.

Що стосується уваги німецької та австрійської преси до Східної Галичини, то її варто пов'язати з тим, що цей прикордонний регіон міг відіграти важливу роль у разі війни між Австро-Угорщиною та Росією, а настрій українського та польського населення по обидва боки кордону могли стати одним із визначальних чинників перебігу війни. Вочевидь, саме такими міркуваннями керувався імператор Франц-Йосиф, доручивши кронпринцеві Рудольфу на початку липня 1887 р. відвідати Галичину та Буковину з метою пом'якшення суперечностей між місцевими поляками та русинами. У випусках за 8 та 9 липня „Allgemeine Zeitung“ докладно висвітлила подорож спадкоємця габсбурзького престолу, який відвідав Краків, Львів та Чернівці та став об'єктом суперництва між польською та русинською громадами краю, прагнучи перекопати обидва народи в позові до їхніх національних прав⁶⁶. Характерно, що ліберальна німецька газета зобразила польських та русинських селян опорою австрійського трону, натомість зробила об'єктом своєї критики польських магнатів⁶⁷.

⁶⁰ Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева к Ал. Ив. Герцену с объяснительными примечаниями М. Драгоманова.— Женева, 1892.— 223 с.; Michail Bakunins Sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogariow...

⁶¹ Schiemann Th. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert.— Berlin, 1886.— Bd. I.— 653 S.

⁶² Meyer K. Theodor Schiemann...— S. 29—31.

⁶³ Там само.— S. 41.

⁶⁴ Там само.— S. 17.

⁶⁵ Варто зазначити, що період до 1887 р. у біографії відомого німецького історика, засновника першого в Німеччині семінару з історії Східної Європи, на початку 1900-х рр. радника кайзера Вільгельма II в питаннях „російської політики“ Т. Шіманна залишається недостатньо дослідженим; зокрема, досі немає пояснень того, чому вже 1886 р. на обкладинці вказаної монографії він зазначений як приват-доцент Берлінського університету, хоча, за офіційною біографією, мав би переїхати до Німеччини лише наступного року.

⁶⁶ Thronfolger und Ruthenen in Galizien // Allgemeine Zeitung (München).— 1887.— N 185.— 6 Juli; Kronprinz in Galizien — Ruthenen // Там само.— N 186.— 7 Juli.

⁶⁷ Thronfolger und Ruthenen in Galizien // Там само.— N 185.— 6 Juli.

Велика за обсягом редакційна стаття „Австрія та галицькі русини“ побачила світ у мюнхенській „Allgemeine Zeitung“ 18 липня 1887 р. і мала характер підсумкової оцінки суспільно-політичної ситуації у провінції напередодні ймовірної війни⁶⁸. Аналіз її змісту дає змогу виявити причини, за якими М. Драгоманова слід виключити з числа осіб, що могли мати стосунок до формулювання її основного політичного висновку, однак використані фактологічні дані, ймовірно, могли бути запозичені саме з матеріалів українського публіциста. Власне, не можна виключати й використання матеріалів М. Драгоманова у вже згаданій статті віденської „Neue freie Presse“, на яку посилалася „Allgemeine Zeitung“ 9 липня 1887 р. Не можна також виключати, що ініційований Т. Шіманном та М. Драгомановим 1886 р. публіцистичний матеріал був підготовлений спершу для мюнхенської газети, з якою співпрацював т. Шіманн, згодом був переорієнтований М. Драгомановим на віденську, однак відхилений обома через зміну політичної позиції Відня, який віддав перевагу підтримці саме поляків напередодні очікуваної війни.

Оцінка змісту цієї статті засвідчує, що співробітництво М. Драгоманова як з австрійською, так і з німецькою ліберальною пресою закінчилося задовго до її публікації. Надалі український вчений обмежується суто науковими контактами з німецьким колегою, які втім мали певний політичний вимір, оскільки стосувалися поширення в Німеччині ідейного спадку тих видатних російських демократів, чиї погляди були співзвучні переконанням самого М. Драгоманова — О. Герцена, І. Тургенева. Його впливового берлінського партнера й видавця періоду 1892—1895 років Т. Шіманна також цікавила насамперед російська проблематика; близькість до вищого керівництва Німеччини, вочевидь, змушувала Т. Шіманна зважати на офіційну політику, яка до 1901 р. чітко дистанціювалася від втручання в міжнародні відносини австрійської Галичини, а щодо українського руху Наддніпрянщини залишалась як спостерігач до початку Першої світової війни. Зрештою, з другої половини 1888 р. український учений та публіцист дистанціювався від німецького світу й географічно, переїхавши до Болгарії, де йому запропонували професорство в Софійському університеті.

Втім йому вдалося залишити помітний слід у німецькій громадській думці, про що, зокрема, свідчить і некролог у берлінській газеті „Vorwärts“, центральному органі соціал-демократичної партії Німеччини: „Драгоманов, вождь малоруського революційного руху, 20 числа цього місяця помер у Софії у віці 54 років. У 1876 році, коли в Росії взагалі були заборонені русинські книжки, Драгоманов, тоді професор Київського університету, був позбавлений посади, покинув Росію та певний час перебував у Галичині. Завдяки своєму талантові та енергії йому вдалось організувати радикальні елементи, а своїй партії він надав того національного аграрно-комуністичного характеру, що й досі відзначає радикальну русинську партію в Галичині“⁶⁹.

Разом із тим не можна не відзначити, що розвиток історичного процесу зумовив трансформацію ставлення М. Драгоманова до німецького

⁶⁸ Österreich und die Ruthenen Galiziens // Allgemeine Zeitung (München).— N 197.— 18 Juli.

⁶⁹ Vorwärts.— 1895.— N 145.— 25 Juni.

світу. Так, виразні антинімецькі настрої київського стипендіата-історика початку 1870-х років вже у другій половині того ж десятиліття внаслідок репресивної політики царської Росії поступилися місцем прагненню до пошуку союзників серед інтелектуальних та політичних еліт Австрії, Німеччини та Швейцарії. І якщо серед перших партнерів українського мислителя й політика були переважно представники ліберального (К.-Е. Француз) та соціал-демократичного (Г. Вайс, Л. Ріхтер) таборів, то у другій половині 1880-х — на початку 1890-х років М. Драгоманов зближається з впливовими представниками німецьких консервативних еліт (Т. Шімани). Симптоматично, що посередником у такій переорієнтації став представник російських (балтійських) німців Е. Барк, в особі якого поєдналася соціальна та національна мотивація протесту проти політики царської Росії. Зрештою, варто відзначити найбільш символічний прояв цієї трансформації, а саме діаметральну зміну ставлення українця до знакових пресових органів німецького світу, баварської „Augsburger Allgemeine Zeitung“ та австрійської „Neue Freie Presse“: якщо 1871 р. він осуджував їх за необ'єктивне ставлення до прогресивної громадськості Російської імперії, до якої зараховував і себе, то вже через декілька років саме завдяки цим виданням отримав можливість донести свою позицію до громадськості німецького світу⁷⁰. Разом з тим не можна не відзначити, що політичні інтереси німецьких партнерів М. Драгоманова мали власну систему пріоритетів, і саме ці відмінності не дали змогу сформуувати позитивну програму довготривалої німецько-української співпраці.

ДОДАТОК

Михайло Драгоманов Панславистські прагнення українців

І. Попри все, що досі було опубліковано про панславізм, щодо цього питання все ще панують неясні уявлення. Зазвичай під панславистським рухом розуміють той його напрям, що походить з Москви. Однак поряд із московським уже давно існує інший напрям панславізму, який не лише сильно від нього відрізняється, але й у багатьох аспектах до нього ворожий. Цей останній має свій центр в Україні, відповідно обидва напрями панславізму відображають два головні слов'янські племена, з яких складається Російська імперія. Це, зокрема, московитське, або великоруське, плем'я, що сьогодні налічує 40 мільйонів, та українське, або малоруське, яке, напевно, налічує 15 мільйонів у самій Росії та 3 мільйони душ в Австро-Угорщині (Галичина, Буковина, Угорщина). Московитський панславізм своїми голосними, галасливими демонстраціями та властивим йому шовінізмом набагато сильніше притягує увагу Європи, ніж український, який через підозри в сепаратистських тенденціях підлягає в Росії найсуворішим цензурним законам, унаслідок яких їхній голос у пресі змушений зо-

⁷⁰ М. Т-ов [М. Драгоманов]. Восточная политика Германии и обрусение...— С. 642.

всім стихнути. Оскільки перший ще й панує в урядових колах Санкт-Петербурга, то він і став тим визначальним політичним фактором, якому сьогодні поступається український панславізм.

Проте наявність особливого панславистського напрямку в Малоросії є фактом, і цей напрям із кожним роком посилює свою силу та значення. Тож навряд чи слід сумніватися в тому, що у вирішальний момент він з'явиться на політичній арені й, напевне, з набагато більшою тривалістю утримуватиме її, ніж його московський брат. Це впливає з розгляду географічної та етнографічної ситуації в Україні, яка гарантує панславизмові природний та набагато сприятливіший ґрунт, ніж Великоросія. Україна, якщо охопити цією назвою всі землі малорусів і русинів, пролягає від Чорного моря та устя Дунаю; через Карпати вона межує із землею слов'яків; на лівому березі Сяну та Західного Бугу українці живуть у сусідстві з поляками: отже, Україна, власне, і є центром усіх слов'янських земель. Таке центральне становище вона займає серед них завдяки своєму клімату, який надзвичайно посприяв появі в Україні й сьогодні наявних польських, сербських, болгарських, богемських і навіть великоруських колоній, порівняно з яким природні умови Москви надто суворі навіть для західних слов'ян, а для південних слов'ян уже неприємні та майже нестерпні. Українська мова є, за Боденштедтом, ґрунтовним знавцем російської літератури та перекладачем Пушкіна, Лермонтова й українських народних пісень, „наймилозвучнішою серед усіх слов'янських мов“ — набагато більш спорідненою з мовами західних і південних слов'ян, ніж великоруська. В останньому російському поході проти турків прості солдати українського походження набагато легше та краще за своїх російських товаришів могли порозумітися із сербськими та болгарськими селянами.

Ще багато століть тому, коли Москва ще жила в повній ізоляції від європейського Заходу, Україна за великих князів київських вже налагодила стосунки із західними та південними слов'янами, на певний час перервані спустошливим нападом татар у тринадцятому столітті; однак за правління Гедиміновичів, з династії Гедиміна, непереможного великого герцога литовців, що проіснувала до другої половини 16 століття, Малоросія підтримувала зв'язки із цими слов'янськими народами. Українські добровольці під проводом власних князів на початку 15 століття вирушили на допомогу чеським гуситам; ватаги українських добровольців брали участь у поході короля Владислава III на Варну проти турків (1444), який можна вважати першим панславистським походом для визволення болгар від турецького ярма. Все 16 та 17 століття є низкою воєн українських козаків із турками, які перешкоджали Україні розвинутися в незалежну козацьку державу. Всі ці походи дали малорусам можливість вступити у зносини з болгарами та сербами; чимало сербів, але насамперед болгар, переселилися в Україну та стали козаками.

Пам'ять про ті часи, а саме про славетну героїчну боротьбу Києва проти татар, котра, власне, була всенародною боротьбою, збережено в численних поезіях, „псалмах“ та піснях малоруського народу. Багато з них і сьогодні співає народ, і під час останньої російсько-турецької війни вони передавалися в Україні з уст в уста. Заснована в 17 столітті й пов'язана з Богоявленським монастирем Київська духовна академія була тим осередком, де продовжували свою освіту священники та вчителі з

Балканського півострова; до початку 19 століття вона залишалася єдиним вищим навчальним закладом на всю Росію. Починаючи від союзу України з Москвою в середині 17 століття, й перед великоруським царем стало завдання взяти участь у боротьбі з турками, до якої його не змогли змусити всі антитурецькі коаліції Західної Європи. Християни придунайських країн та Константинополя вітали союз мало- й великорусів як „перший промінь“ близького звільнення слов'ян, що мало прийти з півночі; маленька Україна, з усіх боків оточена жадібними сусідами, була надто слабкою для успішної допомоги своїм слов'янським братам по іншій бік Дунаю. Могутніший союзник вже незабаром змусив українців відчутти свою перевагу; великоруські воєводи (губернатори) жорстоко гнобили малорусів і мало зважали на їхні права. Якщо московські царі хотіли успішно воювати з турками, вони мусили мати „міцну опору“ на півдні; але „міцна опора“ по-московськи означала гноблення народу-союзника, і тоді українці почали розуміти, що вони мало виграли від зміни турецького панування на московське.

Але настільки, наскільки малоруси як священники, вчителі, письменники та чиновники здобули вплив у московському суспільстві, розповсюдилося й загальне переконання, що серйозним обов'язком російської держави є звільнення своїх одновірців та одноплемінників від чужоземного ярма, і ще сьогодні українці є лідерами в царині науки, політики й релігії та дотримуються давніх слов'янських традицій та основоположних принципів „братерського об'єднання всіх слов'ян“ при збереженні національної особливості кожного краю. Завдяки українським ученим у Росії було засновано слов'янське мовознавство; з університетів Харкова й Києва вийшли перші російські славісти. Всі вони розпочали свою літературну діяльність вивченням українських народних пісень і дум, тоді як у московських учених колах на прямо протилежних позиціях виникла реакційна школа, главою якої вважають Шишкова. Якщо перша ґрунтується на живій народній мові, то московська школа дотримується „старого стилю“, тобто старої мертвої церковної мови, що збереглася у найдавніших перекладах Біблії та літургійних книгах; вона заперечує як усе народне, так і сучасні запозичення із західноєвропейських мов, у чому вони опонують і творцям нової російської (великоруської) літератури, зокрема Карамзіну та Пушкіну.

Те ж явище проявилось й у політичній та церковній царинах. Реакційні тенденції Шишкова, який на початку правління Миколи I був міністром народної освіти, проявилися у справжній інквізиторській цензурі щодо українських видань; адже засадничі принципи українського народу, який віддавна прагне автономії, мають набагато демократичнішу природу та значною мірою вороже протистоять російськомовній владі. Під усіма назвами, які давали українському національному та панславістському рухові з протилежного боку, їх найвлучніше характеризує та, якою їх у шістдесяті роки цього століття зневажливо назвали польські аристократи. Вони запровадили визначення „хлопоманія“, що походить від польського слова „хлоп“, тобто слуга, селянин. І насправді після тих багаторстраждальних часів, що закінчилися поділом України між росіянами, поляками й турками, її вищі класи за нечисленними винятками приєдналися до великоруської, польської, угорської або румунської націй. І тільки селяни та дрібні промисловці залишалися вірними малоруській націо-

нальності. Тому буде цілком справедливо вважати український народ хлопським або селянським народом, і стає зрозуміло, чому українські патріоти та письменники відрізняються сильними демократичними рисами, які виявляються в тому, що вони із задоволенням роблять „простий народ“ героєм своїх праць та зберігають „просту“ народну мову.

У двадцятих роках нашого століття серед українофілів прокинулася політична свідомість республікансько-демократичного напрямку, котра ясно й чітко була висловлена у праці невідомого автора „Історія Русів (з одною „с“) або Малоросії“, що потрапила в обіг у рукописному вигляді та набула великого розповсюдження. Та ж національна свідомість ще сильніше проявилася в сорокових роках у запальних віршах та піснях поета-селянина Тараса Шевченка, про якого ми ще поговоримо далі.

Тепер ми знаємо про той ґрунт, на який у Харкові та Києві впали ідеї панславизму. Панславизм України природно та відповідно до історичної пам'яті мусив розвинутися в систему демократично-федералістичних ідей і стати опорою їх національних прагнень. Такий характер був властивий, зокрема, київському гуртку, що утворився в середині сорокових років навколо знаменитого професора російської історії Миколи Костомарова, вже згаданого поета й патріота Шевченка та молодого етнографа Куліша. Метою цього об'єднання було: працювати на благо народної освіти, звільнення селян від кріпацтва, реставрація України в панславістському сенсі, об'єднання слов'ян в одну велику федерацію. Було цілком природним, що „слов'янські апостоли“, як себе називали молоді київські патріоти, вже невдовзі привернули до себе увагу поліцейських шпигунів Миколи І. В 1847 році вони були зражені студентом — сином працівника таємної поліції, їх плани та рукописи щодо федерації видані поліції. Костомаров і Шевченко були звинувачені в державній зраді; першого вислали до Саратова, а на останнього, чиї вірші були спрямовані не лише проти кріпацтва, але й у сатиричний спосіб — проти персони царя Миколи, було накладено суворіше покарання: він був змушений відбутися дев'ять років солдатчини в батальйоні в степах біля Аральського моря і йому було суворо заборонено писати чи малювати; адже Шевченко був ще й талановитим художником і малювальником. Лише в 1857 році, тобто після початку правління Олександра II, обидва, історик і поет, були помилувані. Панславістські прагнення київського гуртка повністю відрізнялися від московського. В Костомарова й Шевченка немає мови про візантійську нетерпимість у справах релігії, немає мови про домінуюче прагнення гегемонії, властиве московському панславизмові. Панславизм малорусів знайшов своє яскраве відображення у вірші під назвою „Ян Гус, або еретик“, якого в 1845 році вже неодноразово згаданий селянський поет України з поетичним посланням переслав знаменитому чеському вченому Шафарикові. Український поет висловлює в ньому такі побажання: „Щоб усі слов'яни стали добрими братами, вільними синами правди, як великий апостол правди еретик Констанцький, і в любові й правді вічний мир мирові подарували“. Порівняйте це з хвалебною піснею, яку великоруський панславист поет Хом'яков присвятив „московському орлові“. У фантазії московита слов'янські народи — це орли, що покликані заволодіти світом; однак, оскільки не всі вони мають рівну силу, то вони один за одним будуть підкорені найсильнішим із них, „що походить із півночі“; саме він диктуватиме світові свої закони під блискавку й грим! Ця вели-

коруська, точніше московська, месіанська зневага проникла й у соціалізм Герцена та Бакуніна, чиї ідеї після смерти цих двох найголовніших вождів розповсюдилися серед нігілістичного революційного руху.

Незважаючи на важкі удари долі, що один за іншим трапляли Україну або Малоросію та зробили майже неможливою енергійну реалізацію її національних прагнень; незважаючи на тривалі турботи й боротьбу за існування у країні, де навіть за правління „ліберального“ Олександра II всі малоруські книги двічі (1863 і 1876) були повністю заборонені, дієвість панславистських лідерів українського напрямку не слабшає. Вони в первісній силі зберегли ідеї федеративної слов'янської держави, в якій союзні народи зможуть безперешкодно зберегти свою національну своєрідність, і від уважного спостерігача за справами в Росії й Австрії навряд чи приховасться те, що саме тепер починає підніматися цей особливий вид панславізму.

Австрійська частина України, чиї зв'язки з російською з року в рік стають тіснішими й сильнішими, становить природну браму, через яку малоруський панславізм дієво виступив за інтереси своїх західних слов'янських братів. Уже з початку 1876 р. українські вожді розгорнули широку агітацію, метою якої було через прості та зрозумілі брошури малоруським наріччям завоювати прихильність селян до повсталих сербів.

Після всього, що можна усвідомити зі статей редакційної Драгомановим „Громади“, яка виходить у Женеві, та з багатьох інших публікацій колишнього київського професора, а сьогодні, певно, найзначнішого та найактивнішого з українських демократів, пропаганда малорусів спрямована передусім на здобуття в Російській імперії політичної свободи, на основі якої можна буде здійснити перетворення Росії у федерацію народів; у соціальному та економічному плані їх агітаційна діяльність спрямована передусім на Австрію, а саме на Галичину, і саме в той спосіб, що серед міських робітників та селян виховуються соціалістично організовані кадри, які вони думають поширити й у Росії — з Кракова до Варшави, зі Львова на Київ і Одесу — після досягнення там мінімального рівня політичної свободи. Перешкоди й труднощі, що трапляються в Галичині на шляху до здійснення цієї програми в повному обсязі, на думку цих панславистів, не є непереборними; вони ж з глибоким задоволенням констатують, що федералістичні та соціалістичні ідеї серед русинів (українців) уже досягли вартового уваги рівня. Вони навіть сподіваються, що невдовзі в Галичині можна буде побачити щось на кшталт англійської „Land and Labour League“, тобто союз, в якому братимуть участь як українські, так і польські селяни.

Однак Галичина набуває не вартового недооцінки значення як поле для практичних випробувань панславистських прагнень українців, тому більш ніж зрозумілий високий інтерес, який викликає в Європі ситуація в Галичині, незважаючи на події в Німеччині та Єгипті*.

Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer // Allgemeine Zeitung (Augsburg).— 1882.— N 184.— 3 Juli / Пер. О. Кураєва.

* Два останні абзаци цього тексту, вочевидь, додані редакцією газети як редакційний коментар.

Oleksiy KURAYEV

**MYKHAILO DRAHOMANOV AND GERMAN PUBLIC OPINION
OF THE LAST THIRD OF THE 19TH CENTURY
(ACCORDING TO UNKNOWN AND LITTLE-KNOWN
GERMAN-LANGUAGE SOURCES FROM 1870—1895)**

The author reveals Mykhailo Drahomanov's efforts to establish personal contacts with influential figures of German and Austrian socio-political scene during 1870—1895. By these means he aspired to introduce the European public to the program of national democratic development in the Ukrainian communities of the Russian and Austro-Hungarian empires. For the first time, a number of German-language sources covering the Ukrainian issue are being introduced into academic circulation, predominantly the materials of the „Augsburger Allgemeine Zeitung“. Special attention is paid to the reproduction of the political context of the Ukrainian issue in the Austrian and German press and the Lviv trial of Halychyna's Ukrainians charged of high treason in 1882 as well as the appearance of a programmatic article by M. Drahomanov about the political aspirations of Ukrainophiles in the German press in the July of the same year.

Євген НАХЛІК, Оксана НАХЛІК

ІВАН ФРАНКО І МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: ПЕРЕТИНИ ЖИТТЄВИХ ТРАЄКТОРІЙ

Микола Міхновський (*1873—†1924), відомий і шанований нині публіцист, адвокат, політичний, громадський і військовий діяч, автор славнозвісної брошури „Самостійна Україна“, виступав також як літературний критик, пробував сили в новелістиці та поезії, хоча письменника з нього не вийшло. Пригляньмося уважніше до різних граней його діяльності і писемної спадщини крізь призму його взаємин з Іваном Франком. Така всебічна й системна спроба пропонується вперше. Обидва діячі виступали насамперед ідеологами, які прагнули визначати напрям розвитку української нації. У чомусь їхні погляди й настанови розходилися, але в чомусь і збігалися. Осмислення їхніх „перехресних стежок“ дає змогу краще збагнути складні ідеологічні, політичні, художньо-естетичні та культурні шукання й орієнтації не лише кожного з них, а й загалом тогочасної української інтелігенції.

Ранні ідеологічні розходження і сходження

Андрій Жук (*1880—†1968), партійний товариш і співробітник М. Міхновського на початку ХХ ст., писав 28 лютого 1958 р. з Відня до журналіста й публіциста Зиновія Книша в Канаді: „Знаючи трохи Міхновського, можу твердити, що найбільший вплив на формування його світогляду і його політичних поглядів мав власне Іван Франко, своєю публіцистикою і своїми патріотичними віршами, а також Драгоманов, своїм знаменитим памфлетом „Историческая Польша и великорусская демократия“.

Але Міхновський був занадто безпосередньо натурою, щоб з писань Франка і Драгоманова не витягти найдалше йдучих політичних консеквенцій. І він це зробив в своєму єдиному, але клясичному політичному творі, яким є його „Самостійна Україна“...¹

Ідеологічні взаємовпливи й особисті стосунки І. Франка й М. Міхновського, репрезентантів різних поколінь (1870-х і 1890-х відповідно), складалися й перебігали досить неоднозначно.

1891 р. таємна студентська революційна організація „Братерство та-расівців“ опрацювала свою програму, в березні 1893 р. її обговорено на

¹ Гирич І. Листування З. Книша і А. Жука з приводу книжки про М. Міхновського // Молода нація: Альманах.— 2003.— № 2 (27).— С. 212.

зборах київської „Молодої Громади“ й вже у квітні оприлюднено у львівському журналі „Правда“ (1893.— Т. 17.— Вип. 1: Цвітень) під назвою „Profession de foi молодих українців (Символ віри для молодих українців). Читане на Тарасові роковини 1893 р. університетському місті на Україні“. Під назвою „Народна програма молодих українців“ її оприлюднила також львівська газета „Діло“ (1893.— № 80.— 13/25.IV.). Співавтор, а може, й автор програми — харківський інженер Микола Яценко². Ймовірно, участь в її обговоренні брав М. Міхновський, активний учасник „Молодої Громади“ і „Братерства тарасівців“ (від 1892 р.).

На публікацію в „Ділі“ відгукнувся І. Франко статтею „Program mlodych Ukraińców“ („Програма молодих українців“) у газеті „Kurjer Lwowski“, де тоді працював³. Ця рецензійна стаття становить огляд програми з широким дослівним викладом її (у польському перекладі) та з критичними заувагами. І. Франко закинув авторам програми, що вони, висуваючи неясні аргументи „проти державної централізації“, „ані слова не кажуть про те, як уявляють собі цю повну автономію і децентралізацію російських народів: чи російська держава як така має бути повністю розбита і яким чином? Чи окремі автономні нації мають входити зі собою у якісь зв'язки і які, у яких випадках тощо?“⁴

У максимальній програмі „молодих українців“ І. Франко констатував загальну настанову на „федеративний устрій Росії в дусі програми Драгоманова“⁵. Обґрунтування доцільності й правомірності самостійного існування України екскурсами у вітчизняну історію І. Франко вважав хибним, а з огляду на тодішній стан національної свідомості українського суспільства в підросійській Україні — непереконливим: „[...] жодного спеціально українського національного життя історія не знає: Україна жила до кінця XIII ст. спільним життям із цілою удільною Руссю, пізніше — спільним з Литвою, Польщею, Московією і Росією, а її нинішній стан такий, що національне самостійне життя в усіх відношеннях є лише ідеалом, *pium desiderium* (благочестивими бажаннями.— *Є. Н., О. Н.*) — і то не всіх народних мас, навіть не всієї інтелігенції, а лише жменьки тих, хто найсвідоміше, найпалкіше і найжвавіше відчуває тенденції часу. Маємо усіяке визнання і повну симпатію до тих ідеалів, але навіщо ґрунтувати їх на ілюзіях або на історичних фальшах, які до того ж цьому ідеалові жодної живої сили не додають?“⁶

Тодішня націєтворча думка й національні почуття І. Франка роздвоєні: у глибині душі він бажав самостійності українського народу, проте як політичний аналітик бачив проблематичність і навіть ілюзорність її досягнення в тогочасних умовах. На ту пору І. Франко зводив свободу нації передусім до загальнолюдських свобод. Його не задовольнило неясне формулювання авторів програми про „національну свободу“, й він повчав їх: „[...] якщо під туманним висловом „національної свободи“ маємо розуміти

² Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— К., 2006.— С. 94.

³ [Franko I.] Program mlodych Ukraińców // Kurjer Lwowski.— 1893.— N 116.— 27. IV.; N 117.— 28. IV.; N 118.— 29. IV.; без підпису. Авторство: Іван Франко: Бібліографія творів: 1874—1964 / Склав М. О. Мороз.— К., 1966.— С. 257.— № 2994.

⁴ [Franko I.] Program mlodych Ukraińców.— N 116.— S. 1. Тут і далі переклад цитат із цієї статті Є. Нахліка.

⁵ Там само.— N 118.— S. 2.

⁶ Там само.— N 117.— S. 1.

„свободу нації“, то в чому має проявлятися ця свобода? Чи не в загальнолюдській, тобто міжнаціональній свободі одиниць, корпорацій, зібрань тощо?“⁷

Попри критику І. Франко визнав: те, що „молоді українці підносять вельми виразно національний бік“, „надзвичайно важливо, особливо для російських відносин, властивістю яких є [...] притуплення партикулярних і національних почуттів. Посилення цих почуттів, особливо якщо воно виявлятиметься не в самій лише глухій ненависті до „ненаситної Москви“ [...] а піде в парі з широкими цивілізаційними прагненнями, може бути початком великих змін у структурі й фізіономії російського коло-са, і з боку всіх пригноблених націй мусить бути сприйняте з найбільшою симпатією“⁸.

Чи знав М. Міхновський цю Франкову критику — невідомо, найпевніше, ні, бо навряд щоб до нього дійшов номер газети „Kurjer Lwowski“ із Франковою статтею.

Однак невдовзі, років за два й пів, відбулося певне **націєцентричне зближення І. Франка й М. Міхновського**. У передмові до добірки „Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.“, уміщеної у його книжці „Молода Україна“ (Львів, 1910.— Частина перша: Провідні ідеї й епізоди), І. Франко зазначив про свою давню публіцистичну статтю „З кінцем року“ (Життя і слово.— 1896.— Т. 5, кн. 6): „Стаття, в якій висловлені були деякі постулати письменника-галичанина до російських українців, викликала серед них остатніх досить живе вражіння, розуміється, не однакове у різних груп. Одна група, яку можна би назвати радикально національною, що гуртувалася тоді біля адвоката Міхновського, признала потрібним передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком для пропаганди, певно, що поперед усього моїх, а може, також і своїх ідей“ [т. 54, с. 800—801]⁹.

І. Франко мав на увазі нелегальне перевидання гектографічним способом його статті, яке здійснив М. Міхновський: Франко Ів. З кінцем року (Життя і Слово, 1896, VI).— [К., 1897].— 56 с. Примірник цього рідкісного видання зберігається у Франковій бібліотеці в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ НАН України) з власноручним дарчим написом М. Міхновського на обкладинці з синюватого паперу: „В імені видавців авторова. М. Міхновський“ (№ 5058). Примірник (як свідчить штамп на ньому, з бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка) є також у відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника за шифром РК № 33260/II. Автора зазначено в самому кінці, під рукописним текстом, писаним синім чорнилом, на с. 53: Ів. Франко. Відтиски виконано способом желатинової гектографії: рукопис, писаний аніліновим чорнилом, щільно прикладають до застиглої в металевих скриньках маси із желатину, гліцерину та води, і через декілька хвилин на гектографі з'являється відтиск, який копіюють на прикладувані паперові аркушки.

⁷ [Franko I.] Program młodych Ukraińców.— N 117.— S. 1.

⁸ Там само.— N 118.— S. 1; також див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література.— К., 2019.— С. 279—281.

⁹ Тут і далі, зазначаючи том і сторінку, покликаємося на видання: Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1976—1986.— Т. 1—50; Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах.— К., 2008.— Т. 51—53; 2011.— Т. 54.

За словами І. Франка в тій самій передмові, факт поширення його статті радикально-національною групою М. Міхновського „викликав велике обурення серед групи тих українських радикалів, що признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій українцями. З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів і з докорами, що, мовляв, вороги соціалізму вважали потрібним передрукувати мою статтю для пропаганди своїх ретроградних ідей. Не маючи ані тоді, ані пізніше можності слідити докладно за розвитком українських кружків та партій, я не можу сказати нічого ближчого про те, які наслідки мала ця невеличка полеміка в їх розвитку; зазначую тільки, що стаття, вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої талановитої української поетеси Лесі Українки...“ [т. 54, с. 801].

І. Франко мав на увазі полемічну статтю Лесі Українки „Не так ті вороги, як добрії люде“, яку під криптонімом Н. С. Ж. разом зі своєю відповіддю „Коли не по конях, так хоч по оглоблях“ опублікував у своєму журналі „Життя і слово“ (1897.— Т. 6, кн. 3) під загальною назвою „Український і галицький радикалізм“, із власною передмовою. У своєму допису Леся Українка, маючи на оці самостійника М. Міхновського та його одноподумців, дорікала І. Франкові, що його „стаття „З кінцем року“ осягла собі високої чести бути гектографованою руками ворогів радикальної партії [...] Гектографовані примірники продаються по 25 і по 35 к. Стаття справила справжній триумф серед цих нових українських видавців, їм-бо досі не вдалося написати самим щось такого, щоб так попало радикалам в око [...],— аж знайшовся [...] „добрий чоловік“, та ще й редактор радикального вістника. Коли б тільки д[обродій] Франко бачив „побідоносні“ погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радикалів при стріванні: „А ви читали „З кінцем року“?“¹⁰

Стаття „З кінцем року“ й полеміка з Лесею Українкою засвідчували перехід І. Франка від лівоцентричних поглядів до правоцентричних, від соціалістичних пріоритетів до національних, на ґрунті чого відбувалося **певне ідеологічне зближення** між ним і М. Міхновським, на що той і зреагував поширенням Франкової статті гектографічним способом.

Володимир Дорошенко згадував, що другої половини 1890-х років у чоловічій гімназії в Прилуці, де він навчався, був таємний український гурток „під опікою [...] Василя Сочачова, близького родича чи свояка Миколи Івановського“ (певно, йшлося про М. Міхновського, який навчався в цій гімназії у 1882—1891 рр.¹¹), і через цього В. Сочачова, особливо як він став студентом Київського університету, вони „діставали деякі книжки, друковані в Галичині, а часом і котресь число „Зорі“. Потрапила в їхні руки й нелегальна „копія Франкової статті“ з „Життя і слова“ — „полеміка з Н. С. Ж., себто Лесею Українкою“. Вони навіть передплатили для гуртка останній річник „Життя і слова“ (1897), передавши гроші до Львова через Київ, і журнал приходив „поштою в закритих дебелих копертах“, у кожному з яких була лише частина числа, на адресу В. Дорошенка, бібліотекаря гуртка¹².

¹⁰ Н. С. Ж. [Леся Українка]. Не так ті вороги, як добрії люде // Життя і слово.— 1897.— Т. 6, кн. 3.— С. 250.

¹¹ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 35—38.

¹² Дорошенко Вол. Іван Франко (Зі споминів автора) // Свобода (Джерзі Ситі і Нью Йорк).— 1952.— № 137.— 28.V.— С. 3. Василь Сочачів (Сочачев, *1876—†1924), український

Раніше В. Дорошенко писав, що Прилуцьку гімназію, яку він закінчив 1898 р., „мав [...] під своїм впливом“ М. Міхновський і що в VII класі гімназії (1896/1897 навчального року) учні почали, „ризикуючи цілою своєю кар'єрою, передплачувати Франкове „Життя і Слово“, в ковертах, на тонкім папері. Та й то половина числа доходила, друга ні. Часом із Києва передавали відгектографований примірник якоїсь визначнішої статті з „Життя і Слова“¹³.

За спогадами Олександра Лотоцького, гімназійний гурток у Прилуці виник близько 1896 р.¹⁴ Василь Горинь припустив, що М. Міхновському „видалась корисною критика [...] „українофільства наддніпрянців“ у Франковій статті „З кінцем року“; на думку дослідника, публіцистична полеміка між І. Франком і Лесею Українкою „прислужилася до вироблення політичної концепції нового крила в українському національно-визвольному русі: вона прискорила виступ М. Міхновського як ідеолога українського націоналізму...“¹⁵

У статті „З кінцем року“ І. Франко стосовно того, що „пішли Желябови, Кібальчичі і сотки других українців на боротьбу за всеросійську революцію“, з „болем і досадою“ зауважив: „[...] якби ті люде були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби покладали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять в ряді наших найліпших борців — і справа вольної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення...“¹⁶

Згодом цю націєцентричну настанову І. Франка на свій лад повторив М. Міхновський. Спершу — в передмові „От переводчика“ до нелегального видання (відтиску на гектографі) брошури (в російському автоперекладі) „Самостоятельная Украина“ (Изданіе А. В. Ворога, 1900)¹⁷: „Почавши від 60-тих років, а особливо 70-тих аж до кінця 90-тих, майже всі лучші, визначні та благородні сили українського суспільства пійшли на борбу з русским правительством не в ім'я інтересів свого народа, але в характері

громадський діяч, військовий лікар, генерал-хорунжий Армії УНР, був небожем М. Міхновського — сином його старшої сестри Олімпіади. Деякий час навчався разом із М. Міхновським у різних класах Прилуцької чоловічої гімназії, у 1896—1902 рр. — студент Київського університету, до 1898 р. очолював Українську студентську громаду в Києві (Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 68—70).

¹³ Дорошенко Вол. „Діти Шемета“. (Спомин з перед 30 літ) // Діло (Львів).— 1927.— Ч. 6.— 7. І.— С. 7.

¹⁴ Лотоцький О. Сторінки з минулого. Частина друга.— Варшава, 1933.— С. 75.

¹⁵ Горинь В. Іван Франко і Леся Українка: Відомий епізод „непорозуміння між своїми“.— Львів, 1998.— С. 46.

¹⁶ Франко Ів. З кінцем року // Життя і слово.— 1896.— Т. 5, кн. 6.— С. 406—407.

¹⁷ На переконання А. Жука, автором перекладу був сам М. Міхновський (Жук А. Писання Миколи Міхновського // Молода нація: Альманах.— 2003.— № 2 (27).— С. 42—43). Передмови „Від видавця“ („От издателя“) і „Від перекладчика“ („От переводчика“) передрукував в українському перекладі львівський місячник „Молода Україна“ (1901.— № 1.— Січ.), з власним переднім словом „Самостоятельная Украина“. Изданіе А. В. Ворога. Нр. І-й“ за підписом „Редакция „Мол[одої] України“, під рубрикою „Хроніка з нашого життя“ (усі три матеріали передруковано в „Додатках“ у кн.: Хроніка з нашого життя // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— К., 2015.— С. 430—435).

членів руської нації [...] вкажемо на таких діячів революції, як Кибальчич і Желябов, що положили свої голови за чужу справу, або Лизогуб, що віддав своє мільйонне майно на революційну пропаганду в Саратовській (!) губернії. Небогато знає, що вони з походження українці і могли би свої сили і средства жертвувати в хосен рідного народа“¹⁸.

Відтак значно різкіше висловив цю думку М. Міхновський в анонімній книжці „Справа української інтелігенції в програмі Української Народної партії“ (Чернівці, [1904])¹⁹: „Годі вже приносити жертви московському „молохові“, і так уже досить [...] пожер найліпших, найморальніших синів України. Яка вигода з того, що от вже над 50-ліття цвіт української інтелігенції потопає в широкім морі московської революційної демократії... Яка користь українській нації від таких її членів, як Попко, Давиденко, Перовська, Фроленко, Малинка, Кравчинський, Кибальчич, Стефанович, Лизогуб і інших людей, безперечно талановитих, але таких, що віддали свій талант богові чужої, ворожої нам нації. Ці несвідомі ренегати навіть хотіли притягти під московський революційний прапор і українських селян...“²⁰

У тій-таки передмові до брошури „Самостоятельная Украина“ М. Міхновський підкреслював імперський характер усіх російських партій, у тому числі опозиційних, ліберальних. Розвінчуючи поширені ілюзії, твердив, що негативне ставлення „русских ліберальних партій“ до інтересів і потреб „української нації“ підриває „віру навіть у красші сили руського суспільства“, відтак доходив тверезих висновків: „В сути річи усі руські партії, що змагають до знищення деспотизму, до осягнення політичної і економічної свободи, до соціального перестрою і т. д.,— всі вони мають на прикміті Росію в теперішніх політичних границях, з усіма націями, що входять в неї“²¹; „[...] всі руські партії до живого обурюються і сейчас стають по стороні правительства, як лише поневолені нації піднесуть питане повалення гегемонії руського племені та обмеження сфери його впливів на одну лише територію, заселену руською нацією в її етнографічних границях“²²; „В борбі проти поневолених націй руське правительство і руські ліберально-опозиційні партії взаємно доповнюють і помагають собі, уживаючи ріжних средств до одной і тої самої цілі“²³.

Піддав критиці М. Міхновський також російських соціалістів і соціал-демократів: „[...] руські космополіти кажуть, що небесна благодать зійде

¹⁸ Від перекладчика // Молода Україна.— 1901.— № 1.— С. 30 (редакційний переклад з російської).

¹⁹ Видано у Львові, але, „щоб збити з пантелику царську поліцію, на титульних сторінках указувалося інше місто — Чернівці“ (Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 127, 149). За припущенням А. Жука, висловленим у листі від 20 червня 1957 р. до З. Книша, „імовірним співавтором“ був один із провідників Української народної партії (УНП) В. Макаренко, видано книжку другої половини 1904 р. (Гирич І. Листування З. Книша і А. Жука...— С. 184—185).

²⁰ Міхновський М. Справа Української інтелігенції в програмі Української Народної Партії // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 251.

²¹ Від перекладчика // Молода Україна.— 1901.— № 1.— С. 28.

²² Там само.

²³ Там само.— С. 29.

на землю лише тоді, як не стане національностей або, по крайній мірі, українці обрусіють!²⁴

Згодом, 1905 р., подібні думки щодо імперських, шовіністичних поглядів і намірів значної частини російської інтелігенції та суспільности загалом, притому не лише процарської, а й ліберальної та соціалістичної, висловив І. Франко на основі власних спостережень і роздумів: „Були „віяння“ і течії, ліберальні пориви та соціалістичні агітації серед російської суспільности, але не було й серед неї дружнього, голосного протесту проти сього соромного указу з р. 1876 (тобто Емського акта.— *Є. Н., О. Н.*) [...] українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа українського слова, українського розвою чужа для великоруської суспільности; що та суспільність, також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виємком немногих, високих умом і серцем одиниць) так само, як її бюрократія [...] і, видержавши остру боротьбу з отсею всесильною бюрократією, українській суспільности прийдеться видержувати хронічну, довгу, але не менше важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвойовувати собі у неї право на самостійний розвій“²⁵.

Участь М. Міхновського у поширенні Франкових книжок. Лист і зустріч 1897 р.

Листи М. Міхновського з Києва до чернігівця Бориса Грінченка від 9 травня і 1 липня (ст. ст.) 1897 р.²⁶ та інші, написані орієнтовно близько того часу, свідчать, що обидва діячі **поширювали тоді по Наддніпрянщині українські видання як підросійської України, так і Галичини та Буковини**. У листі від 9 травня 1897 р. М. Міхновський висловив сподівання, що він буде Грінченкові „корисним, бо,— як запевняв,— матиму закордонні видання, яких у Вас не буде, і взагалі матиму найрізніші видання“²⁷. Серед них **були й Франкові книжки**, про що свідчить недавана записка до Б. Грінченка часів роботи М. Міхновського в Києві „помічником адвоката присяжного“ (таку посаду зазначено на його візитній картці, на якій міститься записка). У ній він перепрошував, що „трохи запізнився з присилкою Франка“, і повідомляв, що „через два дні“ писатиме до Грінченка „у книжковій справі“²⁸.

В іншій записці (на бланку помічника присяжного повірника) від 1 вересня 1897 р. М. Міхновський запитував Б. Грінченка: „Чи одержали Ви Франка „З вершин і низин“? Його мусить Вам принести молодий Тобілевич“²⁹. Йшлося про друге видання поетичної збірки (Львів, 1893), що його мав достарчити Юрій Тобілевич (*1876—†1925), син драматурга Івана Тобілевича (відомого під псевдонімом Карпенко-Карий) від першої

²⁴ Від перекладчика.— С. 29.

²⁵ І. Ф. [Франко І.] Сухий пень // Літературно-науковий вістник.— Львів, 1905.— Т. 29, кн. 2.— С. 86—87.

²⁶ Невідомі документи про Миколу Міхновського / Вст. ст. „Замість передмови“, підготовка документів до друку та приміт. С. Квіта // Українські проблеми: Сусп.-політ. та наук.-літ. журн. (Київ).— 1994.— № 2.— С. 96—97.

²⁷ Там само.— С. 97.

²⁸ Там само.— С. 94.— № 4.

²⁹ Там само.— С. 96.

дружини, який навчався у Львівській політехніці й деякий час мешкав у Франків на вул. Крижовій, 12 (польс. Krzyżowa, тепер вул. Генерала Чупринки, 14)³⁰. За спогадами Тараса Франка, Юрій Тобілевич оселився в них (адреси не вказано) влітку 1897 р.³¹ За дослідженням Романа Горака, на третьому поверсі наріжної чотириповерхової кам'яниці на Крижовій, 12, Франки мешкали від кінця грудня 1897 до жовтня 1902 р.³² Цю адресу у Франковому листуванні уперше подибуємо в листі до Кесаря Білиловського від 28 грудня 1897 р. [т. 50, с. 97].

У Франковому архіві в ІЛ НАН України (ф. 3) зберігаються **три листи й одна записка М. Міхновського до І. Франка, а також розписка М. Міхновського, дана письменниковій дружині Ользі Франко**. У листі від 23 вересня (без року, певно, ст. ст.), зверненому до „Шановного Добродія“, М. Міхновський інформував, що 25 червня чи липня (також ст. ст.) надіслав „чотири рублі“ з проханням засилати газету „Громадський голос“ на вказані сільські адреси, але „досі нема ніякої чутки про ті гроши“. Тепер прохав надсилати „Громадський голос“ лише на адресу свого батька Івана Міхновського в Прилуки³³ (село Турівка, де той був парафіяльним священником, належало до Прилуцького повіту Полтавської губ.). Друкований орган Русько-Української радикальної партії (РУРП) газета „Громадський голос“ виходила від 1895 р. за редакцією В'ячеслава Будзиновського, від № 10 1896 до № 21 1897 р.— І. Франка, а від № 22 1897 до № 22 1901 р.— Михайла Павлика³⁴. Листа написано орієнтовно 1897 р.

М. Міхновський зустрічався з І. Франком та його дружиною Ольгою у грудні 1897 р. у Львові. Тогочасною розпискою він засвідчив, що десять „білетів“ внутрішньої виграшної 5-процентної позики 1864 р. (перелічено серії та номери) „узав для продажу в Києві від В[исоко] П[оважано] Ольги Франкової у Львові, ул. Крижова, ч. 12“. Підписався: „Микола Міхновський. Помічник адвоката присяжного у Києві“. В кінці дата: „(4) 16/ХІІ 1897“³⁵. Отже, вже в середині грудня 1897 р. Франки мешкали на Крижовій, 12.

За інформацією Київського губернського жандармського управління, М. Міхновський у грудні 1897 р. відвідав Львів і зав'язав „близькі відносини з галицькими представниками українофільської партії [...] закупив значну кількість заборонених видань малоросійською мовою, у тому числі твори Драгоманова і Франка, з якими повернувся до Росії“³⁶.

³⁰ Див. спогади про мешкання Ю. Тобілевича у Франків на Крижовій, 12: Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк.— Вид. 2-ге, доп., переробл.— Львів, 2011.— С. 654; Олесків-Федорчакова С. Из спогадів про Івана Франка // Там само.— С. 623; Грінченко М. Спогади про Івана Франка та про його семейове огнище / Підгот. тексту, комент. А. Швець // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія.— К., 2010.— Т. 5.— С. 192.

³¹ Франко Т. Спогади про мого батька Івана Франка // Франко Т. Вибране: У 2 т. / Упоряд. С. Баран, Н. Тихолоз.— Івано-Франківськ, 2015.— Т. 2.— С. 327.

³² Горак Р. Львів — місто Івана Франка.— Львів, 2010.— С. 223, 225—226.

³³ ІЛ НАН України, від рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1626, с. 171.

³⁴ Сніцарчук Л. Громадський Голос // Українська преса в Україні та світі ХІХ—ХХ ст.: Історико-бібліографічне дослідження.— Львів, 2009.— Т. 2.— С. 104.

³⁵ ІЛ НАН України, від рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1626, с. 219—220.

³⁶ Цит. за: Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 78—79.

За довідкою про М. Міхновського, наявною в особливому відділі департаменту поліції у Петербурзі, він зустрічався у Львові з Михайлом Грушевським і привіз із Галичини до Російської імперії заборонену літературу українською мовою³⁷. Зі Львова завітав до Чернівців, про що згадав у листі до Осипа Маковей, написаному 15 грудня (певно, ст. ст., за н. ст.— 27 грудня) 1897 р. (датовано: „15/ХІІ/97“), вже після повернення додому: „Пишу до Вас вже з Київа, куди ледві досягся слабий і знесилений, бо на зеленій (власне — чорній від болота) Буковині добув собі хворобу, яка в Росії „при відповідних умовах“ вхопила мене з цілим скаженим завзяттям — що мусів аж до лікаря звертатись“³⁸.

Цілком можливо, що в цьому зізнанні М. Міхновський повідомляв насправді не про неназвану хворобу (на позір скидалося на простудну недугу, загострену в Києві з холоднішим, аніж у Чернівцях, кліматі), а про переслідування його царськими жандармами за привезення забороненої літератури, через що він змушений був звертатись по допомогу до адвоката.

Як видно з листа, у Львові М. Міхновський зустрічався також із М. Павликом, бо прохав передати йому інформацію, що якась справа, про котру з ним домовився, „на днях [...] закінчиться в той чи інший бік“³⁹. Тож у Львові тоді М. Міхновський познайомився з І. Франком та його близькими товаришами М. Павликом, М. Грушевським і О. Маковеем. У цьому-таки листі М. Міхновський люб'язно звирявся у симпатії до гостинних львівських українців: „[...] я з розкішним усміхом споминаю чудовий Львів і милих, любих русинів, що так ласкаво, так щиро витали мене у Львові. Між ними Ви. Ті любі спомини лишаються в мені на ціле життя“⁴⁰.

Проте „любі спомини“ не перешкодили М. Міхновському стати недовзі гострим критиком „любих русинів“.

Полеміка навколо рецензії М. Міхновського на перший том „Літературно-наукового вістника“

За два з половиною місяці в Києві М. Міхновський написав надто дошкульну, глузливу рецензію на перший том (1898, кн. 1—3) започаткованого „Літературно-наукового вістника“, до редакційного комітету якого входили Олександр Борковський, М. Грушевський, О. Маковей і І. Франко, а за редакцію відповідав М. Грушевський. Рецензію опублікував у чернівецькій газеті „Буковина“ за 20 березня 1898 р. під назвою „Літературні замітки“ й під псевдонімом Лівобічний. У коротенькій преамбулі від редакції зазначено, що вона публікує „статтю з України“, аби показати, як львівський журнал сприймають „наші закордонні земляки“⁴¹.

У словнику зареєстровано, що Лівобічний — це псевдонім Кирила Студинського, під яким він публікувався у газетах „Буковина“ 1898 р. і „Діло“⁴². Насправді рецензія у „Буковині“ за цим підписом не належить

³⁷ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 79.

³⁸ Невідомі документи про Миколу Міхновського.— С. 100.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Ред. Про „Літературно-Науковий вістник“ мали ми вже... // Буковина.— 1898.— № 29.— 8/20.III.— С. 1.

⁴² Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969.— С. 226.

К. Студинському. Автора її розкрила Ольга Кобилянська в листі до О. Маковея від 23 березня 1898 р., тобто через три дні після публікації. Запитуючи О. Маковея, чи він читав у „Буковині“ цей критичний відгук „українця“ (тобто наддніпрянца), вона зазначила: „Нині довідалась я, що галицькі патріоти не вірять, що то українець писав, а що се буковинці зложили.— Можу Вам сказати, що се правда, що то Міхновський, укр[аї-нець], писав [...] тому не думайте, що се буковинці написали, так остро не був би жоден писав“⁴³.

Зрештою, сам М. Міхновський засвідчив своє авторство „Літературних заміток“ у недатованому листі до Б. Грінченка, написаному на своїй візитній картці, де зазначено його ім'я та прізвище українською і французькою (тогочасною міжнародною для поштових відправлень) мовами („Микола Міхновський. *Nikolas Mikhnovsky*“), а також тодішню київську посаду „помічник адвоката присяжного“: „[...] посилаю отсі дві вибірки з „Буковини“, але прохаю — по перечитанню повернути їх міні обов'язково. Потім нікому не казати, що се я прислав Вам, бо там лютують, не знаючи, хто написав ті „Замітки“⁴⁴.

З листа виходить, що М. Міхновський надіслав Б. Грінченкові свої „Літературні замітки“; щодо другої „вибірки“, згаданої в листі, то нею могла бути наступна публікація в „Буковині“ (або котрась із наступних, зокрема самого М. Міхновського — див. далі), що стосувалася полеміки навколо „Літературно-наукового вістника“. Отже, листа написано у квітні 1898 р. (після 6-го н. ст., коли надруковано матеріали „В справі „Літературних заміток“ д[обродія] Лівобічного“, або ще пізніше).

Згодом Василь Щурат у спогадах, датованих 26 грудня 1908 р., також прямо — і чи не вперше публічно — вказав на те, що псевдонім Лівобічний належить М. Міхновському. В. Щурат був добре обізнаний з дискусією на сторінках „Буковини“ майже одинадцятирічної давности — тим, як він висловився, „голосним літературним інцидентом“, бо, як гадав, саме його „простора критична стаття про перші три книжки „Літературно-наукового вістника“ (поміщена в „Руслані“), [...] визвала ряд подібних фейлетонів д[обродія] Лівобічного (Міхновського) і редактора в „Буковині“...“ (йшлося про Лева Турбацького)⁴⁵. В. Щурат мав на оці власні рецензійні дописи, притому також повні серйозних критичних зауваг, опубліковані у львівській газеті „Руслан“ під криптонімом Л-ь-т від 11 лютого до 24 березня 1898 р.⁴⁶

⁴³ Кобилянська О. Твори: В 5 т. / Упоряд., підгот. текстів та приміт. Ф. Погребенника.— К., 1963.— Т. 5.— С. 335—336.

⁴⁴ Невідомі документи про Миколу Міхновського.— С. 94—95.— № 5.

⁴⁵ Спомини колишніх редакторів „Буковини“. Др. В. Щурат. II // Буковина.— 1909.— № 6.— 7. I.— С. 5.

⁴⁶ Про те, що резонансна рецензія на перші три книжки „Літературно-наукового вістника“, надрукована в „Буковині“ під псевдонімом Лівобічний, належить М. Міхновському, також див.: Гречанюк А. Ю. Роль газети „Буковина“ в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX — початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Івано-Франківськ, 2003.— С. 4; Попович Ю. О. Преса Північної Буковини у формуванні концепції національної соборності (1885—1930-ті рр.): Дис. ... канд. наук із соц. комунікацій.— К., 2017.— С. 97—98; [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Popovych_Yuliia/Prеса_Pivnichnoi_Bukovyny_u_formuvanni_kontseptsii_natsionalnoi_sobornosti_1885-1930-ti_rr.pdf. Дата звернення: 4. 01. 2020; Нахлік Є., Салій О. Хто криється під псевдонімом Лівобічний? // ZBRUC.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: <https://zbruc.eu/node/98414>. Розміщено: 17. 06. 2020; Нахлік Є., Салій О. Ливо-

У рецензії М. Міхновський зауважив, що ні „плян видання“, ні „програма видання“ „не відповідають потребам ширшого суспільства“, яке очікує чогось „нового і поступового“. Хоча „склад редакції давав надію на те, що бажання суспільства будуть задоволені“, „здається, ніби редакция постановила все, що найгірше, друкувати на чільнішому місці...“ Нещадно розкритикував оповідання М. Грушевського „Ясновельможний сват“ (кн. 1): „Чи се протокол засідання, чи з архиву історичний акт? [...] Ні акції, ні типів, ні характерів!“ Назву новелістичної „фантазії“ „В тумані. Дійсність і галюцинації“ Олександра Кониського (кн. 2) насмішкувато обіграв як „Туман“ та іронічно охарактеризував як „многоцінну для психіатра сторінку“, „історію хвороби“, літературні „галюцинації“. „Душу. Психологічний ескіз“ (кн. 3) Наталії Кобринської, яка „колись [...] гарно писала“, оцінив як „слабу річ“, „чудну і незрозумілу“, що потребує „хоч трошки душі!“⁴⁷, бо також є начебто „літературним протоколом“. На думку М. Міхновського, історична повість „Дві долі“ Данила Мордовця (кн. 2, 3), „сега заступника „хохлацько-кацапського альянсу“, мало того, що „на кождім ступні кривдить історію“, а назагал становить „пасквіль на нашу націю“. Історичні персонажі повісти „їдять галушки, п'ють топлеє сало, додержують в розмовах етнографії і голосно регочуться, сп'янівши від горілки!“ „За надрукованне сього пасквілю винна з усіх поглядів редакція...“, — твердив рецензент⁴⁸.

Попри таку різку оцінку, М. Міхновський усе-таки визнав, що перша книжка „Літературно-наукового вістника“ є „дуже цінним придбаннем нашої літератури“, але головню тому, що „такої ваги“ надає цьому числу „фрагмент“ О. Кобилянської „Valse melancolique“, з яким „по ніжності, сьвіжості, глибині творчої мисли і м'якості тонів“ не може зрівнятися жоден „твір наших сучасних письменників“⁴⁹. Водночас звинуватив редакторів „Літературно-наукового вістника“ у варварському знущанні над цим твором унаслідок його тенденційного редагування⁵⁰.

Прихвальні відгуки про інші публікації в першому томі „Літературно-наукового вістника“ досить стислі та стримані. Визнано, що в ньому, крім фрагмента О. Кобилянської, „є ще [...] гарненькі оповідання Франка та Маковея, але вони занадто маленькі, щоб про них довше говорити“⁵¹. Йшлося про „нариси“ „Мій злочин“ І. Франка (кн. 3) і „Самота“ О. Маковея (кн. 1).

Уміщені переклади М. Міхновський вважав „порядними“, оцінив як „взагалі [...] не злі“, але зауважив, що „можна містити ліпші річи, ніж прим[іром] „історії ослів“⁵². Мав на увазі гумореску угорського письменника Віктора Ракоші „Історія осла“ у Франковому перекладі (кн. 2, підпис: Переклав Ів. Фр.).

бічний — однаковий оказіональний псевдонім Миколи Міхновського і Кирила Студинського // Салій О. Учень, опонент і колега: взаємини Кирила Студинського та Івана Франка.— Львів, 2020.— С. 198—212.

⁴⁷ Лівобічний [Міхновський М.] Літературні замітки // Буковина.— 1898.— № 29.— 8/20. III.— С. 1.

⁴⁸ Там само.— С. 2.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.— С. 2—3.

⁵¹ Там само.— С. 3.

⁵² Там само.

На думку М. Міхновського, наукова частина першого тому „досить сумна“. Дописувач О. Ч.⁵³, який у кн. 1-й подав нотатки „Соціологічний конгрес“ (відбувся у Сорбонні влітку 1897 р.) і „Статистичний конгрес“ (відбувся у Петербурзі в серпні 1897 р.), умудрився „з найцікавіших річий, як соціологічні і статистичні конгреси, зробити невимовно нудну історію“⁵⁴.

Немилосердно проїхався М. Міхновський по О. Маковею, який у перших трьох книжках „Літературно-наукового вістника“ провадив публіцистичний огляд „З життя і письменства“, силкуючись жваво й дотепно обговорювати стан розвитку в Галичині української літератури, журналістики, освіти, театру, просвіти, науки, емансипації жіноцтва тощо. Проте, на думку М. Міхновського, це йому не вдавалося: „Були часи, коли фейлетони Маковея в „Буковині“ читалися з розкошами, коли з кожної стрічки бризнув юмор і било ключем життя, коли характеристики „осіб“ були чудово прекрасними. Що сталося з сим талановитим нашим письменником? Через що його „З життя“ таке бліде, безбарвне, нудне? Де дівся талант?“⁵⁵

„Гарною і серйозною статтею“ М. Міхновський вважав „Із секретів поетичної творчости“ І. Франка (кн. 1—3; її продовження опубліковано 1899 р.: Т. 6, кн. 4—6), але не без іронії зауважив, що „від тої частини, що поміщена у II-й книжці „Вістника“, гарнійша о много стаття І. Садгера „Die Seelentiefen“ в ч. 135 віденського тижневика „Die Zeit“⁵⁶. Мав на оці статтю австрійського лікаря і психоаналітика Ізидора Задгера (Sadger) про його співвітчизника, поета й драматурга Франца Грільпарцера „Seelentiefen“ („Глибини душі“), надруковану в тижневику „Die Zeit“ 1897 р. (N 135, 1. V.). На ній, зокрема, побудована Франкова студія [згідно з покликом: т. 31, с. 64], точніше, опублікований у другій (лютневій) книжці „Літературно-наукового вістника“ за 1898 р. підрозділ „1. Роль свідомости в поетичній творчости“ (з розділу „II. Психологічні основи“). Порівнявши текст „Seelentiefen“ із перекладеними з нього уривками у Франковому трактаті⁵⁷, Роман Мних дійшов висновку, що ці „пасажі“ були „дуже добрими конспектами“ Задгерової статті⁵⁸. За спостереженням Р. Мниха, проілюстрованим порівнянням відповідних уривків, „саме з цієї розвідки І. Франко дослівно переклав цілі пасажі і вмонтував у свій текст...“⁵⁹, зокрема запозичив у І. Задгера „весь матеріал“ про Ф. Грільпарцера, лише раз згадавши „ім'я І. Задгера, але без жодних коментарів“⁶⁰. І. Франко покликався на статтю І. Задгера після свого, як виходить зі спостережень Р. Мниха, *конспективного* викладу Задгерових спостережень над психічним процесом у „нижній“ і „верхній свідомості“ Ф. Грільпарцера під час створення трагедії „Die Ahnfrau“ („Прабабка“) [т. 31, с. 64]⁶¹.

⁵³ Олександр Черняхівський (*1869—†1939), український громадський діяч, перекладач, лікар-гістолог. Див.: Ясінський Б. Літературно-науковий вістник: Показчик змісту. Том 1—109 (1898—1932).— Київ; Нью-Йорк, 2000.— С. 329.

⁵⁴ Лівобічний [Міхновський М.] Літературні замітки.— С. 3.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.— С. 91—99.

⁵⁸ Там само.— С. 33.

⁵⁹ Там само.— С. 92.

⁶⁰ Там само.— С. 98.

⁶¹ Див. також передрук статті І. Задгера: Sadger I. Seelentiefen // Mních R. Іван Франко і єврейство.— С. 512—519.

До цих спостережень, зроблених на основі передруку студії „Із секретів поетичної творчості“ в „Зібранні творів“ [т. 31, с. 45—119], варто зауважити, що упорядкування її у цьому виданні місцями некоректне, через що вводить в оману читачів і дослідників, особливо у сприйнятті фрагментів, наведених І. Франком зі статті І. Задгера. І. Франко подавав їх переважно в лапках, хоча й непослідовно, а в „Зібранні творів“ лапки часто знято, внаслідок чого цитати скидаються на конспективні нотатки (хоча такі також є).

Чи М. Міхновський сам читав статтю І. Задгера в „Die Zeit“, чи хтось переповів йому своє порівняння її зі Франковою розвідкою,— залишається тільки гадати. Ясна річ, М. Міхновський не мав повного уявлення про трактат „Із секретів поетичної творчості“, оригінальне продовження якого було оприлюднене в „Літературно-науковому вістнику“ щойно у квітні—червні 1899 р., але те, що він оминув відомі йому (бо надруковані в третій, березневій, книжці 1898 р.) прецікаві підрозділи „2. Закони асоціації ідей і поетична творчість“ і „3. Поетична фантазія“ (з того-таки другого розділу), свідчить про його упереджене ставлення до авторів першого тому журналу, зокрема до самого І. Франка.

„Єдиною річчю справді гарною“ М. Міхновський назвав Франкову працю „З чужих літератур“ (кн. 2, 3), проте також із заувагою, наче „вона призначена для читачів, що вже багато знають і через те, здається, не всім приступна“⁶². Йшлося про статтю, опубліковану під рубрикою „З чужих літератур“ (кн. 2), а також, імовірно, про ще одну подібну, під тією самою рубрикою, з дещо виправленою назвою „Із чужих літератур“ (кн. 3). Назви обох статей складаються з кількох пунктів. У 50-томному „Зібранні творів“ першу статтю розміщено без жодного пояснення під назвою першого пункту — „Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах“ (мабуть, тому, що він найрепрезентативніший), тоді як інші пункти перенесено в підзаголовок [т. 31, с. 33—44]. Другу статтю републіковано майже під цілим заголовком [т. 31, с. 135—154], що складається з кількох пунктів, за винятком останнього, скупюрованого⁶³. Текстологічний волюнтаризм щодо першої назви неприйнятний, і в Повному зібранні текстів І. Франка її треба подавати під комплексним заголовком.

Кінцевий висновок рецензента звучав як заклик до порятунку нового журналу: „Взагалі скажемо, що „Вістник“ редакція, очевидячки, призначила смерті [...] пустіть свіжу, живу течію в Ваше видання, бо, по ширості, ми задихаємось!“⁶⁴

Низку цих закидів мав прийняти на свій карб І. Франко, і то не лише за власні тексти, а й принаймні за художні твори інших авторів, адже він редагував літературну частину „Літературно-наукового вістника“. Щоправда, деякі тексти могли бути надруковані за прямою вказівкою відповідального редактора М. Грушевського, як ось його невисокої мистецької якості оповідання „Ясновельможний сват“, яким навіть відкривалася перша книжка журналу. Це оповідання буквально розгромив В. Щурат⁶⁵.

⁶² Лівобічний [Міхновський М.] Літературні замітки.— С. 3.

⁶³ Покажчик купор: (до Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах).— К., 2009.— С. 20—21.

⁶⁴ Лівобічний [Міхновський М.] Літературні замітки.— С. 3.

⁶⁵ Л-т [Щурат В.] „Літературно-науковий Вістник“. (Книжка I і II.) // Руслан.— 1898.— № 24.— 30. I/11. II.— С. 3.

Після такої явно недобророзумної рецензії дорога до публікування у „Літературно-науковому віснику“ своїх текстів для М. Міхновського була закрита (його публікації у журналі не виявлено⁶⁶).

Гострокритична оцінка „Літературно-наукового вісника“, з якою виступив М. Міхновський, з'явилася в атмосфері естетичних та ідеологічних розходжень і міжособистісних конфліктів серед українських літераторів, привернула увагу діячів обох кордонів й отримала негайний резонанс в українській пресі Галичини та Буковини. У відгуку (під криптонімом Л-ь-т) на рецензію Лівобічного В. Щурат навів її повністю⁶⁷, як зазначив, для „скріплення“ „нашого осуду осудом других людей“, позаяк „знайшлися і невдоволені, і обурені“⁶⁸ його власною досить прискіпливою рецензією (також під криптонімом Л-ь-т) на першу й другу книжки „Літературно-наукового вісника“⁶⁹. Тепер він тішився: „[...] не ми одні знайшлися поміж критиками, котрі до „Літ[ературно]-Наук[ового] вісника“ ставлять „великі вимоги“, а [...] є таких критиків більше, і то острійших ще in modum (у манері.— С. Н., О. Н.),— значить, що й ті „великі вимоги“ є оправдані“⁷⁰.

Водночас В. Щурат висловив „кілька заміток про деякі погляди“ Лівобічного, з якими не повністю погоджувався. Найширше виклав свої дискусійні роздуми про „Valse melancolique“ О. Кобилянської, але й зробив стислі зауваження критикові стосовно його характеристики Франкових публікацій: „Трудно згодитись нам [...] на погляд Лівобічного, котрий, називаючи оповідання Франка і Маковея гарними, каже рівночасно, що они занадто дрібні, щоб можна про них більше говорити. Хиба ж літературні твори міряться вже на лікті?“ — слушно й не без іронії запитував він. І далі, покликаючись на свою ранішу рецензію, знову зауважив: „Про статті Франка п[і]д з[а]головком „З чужих літератур“ ми поговорили основно. Не є вони, як каже Лівобічний, неприступні для ширшого круга читачів, але хибні своїми інформаціями“⁷¹.

Негативна рецензія М. Міхновського (Лівобічного) спричинила полеміку, що розгорнулася на сторінках „Буковини“. Незгоду з його „несправедливою оцінкою“ „Літературно-наукового вісника“ та „присмами“, „невідповідними достоїнству друкованого слова“, висловили „українці-кияне“ в колективному листі („заяві“) від 21 особи. Індивідуально відгукнувся в окремому листі від 18/30 березня 1898 р. ображений Олександр Кониський. Обидва листи опубліковано 6 квітня під назвою „В справі „Літературних заміток“ д[обродія] Лівобічного“⁷², перший — без зазначення прізвищ „виднійших українців з Києва“, чоловіків і жінок, з огляду на забезпечення їх од жандармського переслідування; другий — вибірково, з

⁶⁶ Див.: Ясінський Б. Літературно-науковий вісник: Показчик змісту...

⁶⁷ Л-ь-т [Щурат В.] „Літературно-науковий Вісник“. Кн. I—III // Руслан.— 1898.— № 56.— 11/23. III.; № 57.— 12/24. III.

⁶⁸ Там само.— № 56.— 11/23. III.— С. 1.

⁶⁹ Л-ь-т [Щурат В.] „Літературно-науковий Вісник“. (Книжка I. і II.) // Руслан.— 1898.— № 24.— 30. I./11. II.; № 25.— 1/13. II.; № 26.— 4/16. II.

⁷⁰ Л-ь-т [Щурат В.] „Літературно-науковий Вісник“. Кн. I—III // Там само.— № 57.— 12/24. III.— С. 2.

⁷¹ Там само.

⁷² В справі „Літературних заміток“ д[обродія] Лівобічного // Буковина.— 1898.— № 36.— 25. III./6. IV.— С. 3.

вилученням особистих випадів (звертаючись до Лівобічного, О. Кониський заявив: „Хоча Ви і прикрилися псевдонімом, то прочитавши Вашу працю, мені не треба було труду, щоб пізнати Вас“⁷³). М. Міхновський одповів О. Кониському реплікою, надрукованою 17 квітня⁷⁴. Оскільки О. Кониський у листі до „Буковини“ від 31 березня ст. ст. (12 квітня н. ст.) 1898 р. запротестував проти вибіркової публікації його листа до М. Міхновського, редакція надрукувала цього листа 27 квітня повністю, під назвою О. Кониського „Запросини до відповіді. (Лист до д[обродія] Лівобічного)“, до того ж із доданими його примітками, а разом — його протестний лист до редакції, а також, наприкінці, своє пояснення і виправдання⁷⁵. Про І. Франка в цих публікаціях не йдеться.

А тим часом анонім, прихований за підписом „Читач з України“, в художньо-публіцистичному допису, надрукованому ще 15 квітня під назвою „Замітки читача“⁷⁶, прихильно сприйняв рецензію Лівобічного як таку, що розворушила громадську думку. Цей фейлетон написаний від імени безіменного читача (начебто автора) і проілюстрований дискусійною розмовою двох наддніпрянських приятелів (заможного господаря та його гостя), які купують українську пресу, „натхнувшись українським патріотизмом (без сього ніхто не читає української літератури)“. Один із цих „українських патріотів“, розчарований в українських часописах та книжках, бо порівнює їх з високим рівнем російських, нарікає (що цікаво: в дусі молодого І. Франка-критика) на брак правдивої літературної критики: письменники „бояться критики і приймуть єї [...] ту правду за лайку, за кривду і кричатимуть на всі голоси: не треба нам таких злочинців (тобто критиків) [...] правдиве слово [...] у нас ще зайве, воно для нас і непотрібне ще, і страшне: ми молоді, літературні сили наші ваблять ще тільки читачів-патріотів, а далі ніхто не читає, ніхто не цікавиться. „Геніям“ нашим ми не наважувемся сказати, що вони не генії, а просто звичайні письменники, такі деколи звичайні, що їх аж читати не хочуть“.

Однак, прочитавши в „Буковині“ „Літературні замітки“ Лівобічного, господар „з приємністю“ промовив: „[...] знайшовся-таки сьміливий Лівобічний, а ще сьміливіший редактор, що згодився видрукувати одну краплину правди і бризнув нею на стоячу воду!“ Та у відповідь, за словами автора, з’явилося в „Буковині“ „письмо, підписане 21 українцем-киянином“ зі спробою підтримати „сприяючий літературний тариф“. Урешті фейлетон завершено загалом схвальною авторською оцінкою „заміток“ М. Міхновського: „Шкода тільки, що д[обродій] Лівобічний висловив лишень загальні свої вражіння, а не спинився з більшими подробицями на зачеплених творах. Добре було б не вживати і занадто жорстоких слів, як, напр[иклад], „хамство“, та діло не в тім. Ця стаття розворушила сонних і несонних, і це єї заслуга“⁷⁷.

⁷³ В справі „Літературних заміток“ д[обродія] Лівобічного // Буковина.— 1898.— № 36.— 25. III/6. IV.— С. 3.

⁷⁴ В справі „Літературних заміток“ д[обродія] Лівобічного // Там само.— № 41.— 5/17. IV.— С. 3.

⁷⁵ Листи О. Я. Кониського до Редакції „Буковини“ і до д[обродія] Лівобічного // Там само.— № 44.— 15/27. IV.— С. 1—3.

⁷⁶ Читач з України. Замітки читача // Там само.— № 40.— 3/15. IV.— С. 3. Рубр.: Малий фейлетон.

⁷⁷ Там само.

„Цілком“ погодився з „присудом“ „Літературно-наукового вістника“, що його, „правда, висловив трохи різко“ Лівобічний, його близький товариш, студент Київського університету Володимир Шемет (*1873—†1933) у рецензії, також гострокритичній, на четверту книжку журналу, надруковану у „Буковині“ за 3 травня⁷⁸.

У цитованому квітневому листі № 5 (на своїй візитівці) М. Міхновський схиляв устрияти в цю полеміку Б. Грінченка: „Коли б Ви в оборону прав критики уважали потрібним написати дещо, чи не були б Ви такі ласкаві друковати теж під якимсь новим псевдонімом? Але не під старими. В усякім разі се дуже цікава нагода, щоб її пропускати. Дехто вже пише!“⁷⁹

Під тим „дехто“ М. Міхновський мав на увазі фейлетон „Замітки читача“ (хоча його міг написати й сам) або рецензію В. Шемета. Відомі матеріали полеміки не виявляють участі в ній Б. Грінченка (навіть щоб він міг написати надто критичний щодо української літератури та українських письменників фейлетон за підписом „Читач з України“).

18 травня „Буковина“ оприлюднила „Мемуари Лівобічного“⁸⁰, як пояснено у примітці редакції, „прислані [...] давно“, але раніше не публіковані в газеті через „брак місця“⁸¹. Це полемічна відповідь М. Міхновського на колективний протест киян проти його знеславної рецензії. По суті, цими „мемуарами“ радикальний націоналіст М. Міхновський продовжив свою ідеологічну боротьбу з „українофілами“—культурниками. Стаття споряджена двома епіграфами з Франкових творів:

*Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате,— патріот,
А я собі — собака!* (підп.: Ів. Франко); —

це перша строфа з вірша „Сідоглавому“ [т. 2, с. 184], датованого в автографі „14/X [18]97“, уперше надрукованого в збірці „Мій Ізмарагд“ (Львів, 1898) й адресованого Юліянові Романчуку [див. т. 2, с. 482]);

*Старий півень перед веде,
За ним по два у ряд іде,
Несуть мари на плечах!
А на марах курка лежить,
За марами весь рід біжить,
Плач і лемент, ох і ах!* (підп.: Ів. Франко „Лис Микита“) [див. т. 4, с. 74].

У статті є алюзія на ще один поетичний твір І. Франка — вірш „Лист із Бразилії“, опублікований саме в першому томі „Літературно-наукового вістника“ (1898.— Кн. 1), на який і написав рецензію М. Міхновський. Глузуючи із заяви „виднійших“ киян, він зазначив, що коли прочитав у „Буковині“ „Протест 21-го“ (так назвав їхнього листа), то „з ляку [...] не

⁷⁸ Шемет В. Література й життя // Буковина.— 1898.— № 47.— 21. IV./3. V.— С. 3 (датовано: „1898 р. 10 березня“, очевидно, ст. ст.).

⁷⁹ Невідомі документи про Миколу Міхновського.— С. 95.— № 5.

⁸⁰ Мемуари Лівобічного // Буковина.— 1900.— № 53.— 6/18. V.— С. 1—3.

⁸¹ Там само.— С. 1.

тямив, що діяти з собою! Попереду хотів емігрувати до Бразилії, але д[обродій] Франко пише відтіля такі листи, що хай їй цур!⁸² Полеміку із земляками М. Міхновський провадив у двох площинах — літературно-науковій та політичній. У царині літератури, публіцистики та гуманітарних наук обґрунтовував доцільність для національного розвитку „права критики“, зокрема „усіх наших улюблених авторитетів“⁸³, „свободи критики“⁸⁴, а в царині ідеології з позиції „сепаративного, політичного українства, яке може і мусить народитись“, ганьбив „сучасне етнографічне „українофільство“, твердячи, що „українофіли — завзяті вороги політичного сепаратизму і прихильники царських реформ тільки при захованню „нероздільної“ Росії!“⁸⁵

Редакція „Буковини“ завершила полеміку в середині червня 1898 р. передруком з „Літературно-наукового вістника“ (1898.— Т. 2, кн. 6) розлогої статті О. Маковея „З життя і письменства. (Наріканя і поради критиків Літ[ературно]-Наукового Вістника.— Гадки давніших критиків в справі положеня нашої літератури.— Деякі висновки)“⁸⁶.

У зверненій до І. Франка записці (без дати) М. Міхновський повідомляв, що з ним бажає познайомитися Віталій Боровик („Діє Віталь Боровик“), і вказав Франкову адресу: „Кастелівка, улица Крижова ч. 12“⁸⁷. Насправді будинок на Крижовій, 12, належав уже до житлової ділянки Байки, бо вул. Крижова, власне, й відділяла ділянку Кастелівку (ліворуч од Крижової) від Байок (праворуч од Крижової, якщо дивитись од її початку)⁸⁸. Рекомендаційна нотатка написана на візитівці М. Міхновського, де його ім'я, прізвище та посада зазначені українською мовою („Микола Міхновський“, нижче в правому кутку: „Помічник адвоката присяжного“), а ім'я та прізвище — також французькою: „Nikolas Mikhnovsky“⁸⁹. На цій посаді М. Міхновський працював у Києві в 1896—1898 рр. Оскільки ця записка зберігається у Франковому архіві, то, очевидно, з нею й завітав до письменника під час приїзду до Львова Віталій Боровик (український літератор, один із засновників „Братерства тарасівців“)⁹⁰.

Проект М. Міхновського „Русини з початком ХХ століття“

У листі з Києва від 9 лютого (певно, ст. ст.) 1899 р., звертаючись до І. Франка „Глибокошановний та Дорогий Добродію!“, М. Міхновський прохав його взяти участь у „задуманому ділі“ „Русини з початком ХХ ст.“ й

⁸² Мемуари Лівобічного // Буковина.— 1900.— № 53.— 6/18. V.— С. 1.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.— С. 3.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Буковина.— 1898.— № 64.— 31. V./12. VI.— С. 3; № 65.— 2/14. VI.— С. 3; № 66.— 5/17. VI.— С. 3; також див.: Гречанюк А. Ю. Роль газети „Буковина“ в загальноукраїнському літературному процесі кінця ХІХ — початку ХХ століття.— С. 4—5, 15; Попович Ю. О. Преса Північної Буковини у формуванні концепції національної соборності (1885—1930-ті рр.).— С. 97—98.

⁸⁷ ІЛ НАН України, від. рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1632, с. 611.

⁸⁸ Див.: Горах Р. Львів — місто Івана Франка.— С. 209.

⁸⁹ ІЛ НАН України, від. рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1632, с. 612.

⁹⁰ Про його взаємини з І. Франком див.: Нахлік Є., Смерек О. Боровик Віталій Гаврилович // Франківська енциклопедія: У 7 т.— Львів, 2016.— Т. 1: А—Ж.— Серія: Іван Франко і нова українська література. Попередники та сучасники.— С. 193—194.

написати „ІХ гл.“ „Національний рух“⁹¹. У листі покликався на свою програму проекту, вміщену 1898 р. в газетах „Буковина“⁹² і „Руслан“⁹³. Її оприлюднило також „Діло“⁹⁴. Наприкінці відозви охочим авторам і співробітникам запропоновано звертатись до редактора „Миколи Міхновського, адвоката“, на його київську адресу. Це був концептуальний виклад націєтворчого проекту: „Завдання книги — дати читачеві повне і всебічне розумінне сучасного життя цілої нації русинів і виявити ступінь її культурности. Мета книги — з'ясувати, що наше сучасне становище не таке, щоб плакати сантіментальними слізьми, що потрібне напруження всіх сил нації для перемоги зла, що боротьба веде до перемоги. Ідея книги — єдність інтересів цілої українсько-руської нації від Карпатів до Кавказу“.

Згідно з детальним планом майбутньої книжки, 20 розділів мали висвітлювати географію проживання і демографію українців, інтернаціональний склад населення Русинів-України, антропологічні особливості та національний характер українців, їхнє політичне становище від давнини до сучасності, церковний устрій і релігійне життя, фінанси, промисловість і торгівлю, формування робітничого класу й руху, сільське господарство, національний рух, громадське життя, пресу, народну, середню та вищу освіту, науку, літературу, театр, музику, живопис, архітектуру, шницерство (сницарство — художнє різьблення по дереву й карбування по металу), розселення по світу. Вихід ілюстрованого видання було заплановано на кінець 1899 р., тому матеріали мали бути подані до редакції не пізніше 1 липня (ст. ст.) 1899 р. (див. зазначені публікації). Видати книжку М. Міхновський планував українською мовою в Австро-Угорській імперії, російською — у Петербурзі⁹⁵.

„Дуже добре“ знаючи, що І. Франко обтяжений „найріжнішою працею“, і розуміючи, що для нього „час дуже дорогий“⁹⁶, М. Міхновський назвав дві причини, через які наважився потурбувати зайнятого письменника: „1, я вірю і знаю, що ніхто краще за Вас не напише сисєї глави, бо тільки автор „Ботокудів“, „З кінцем року“ та „Ти, брате, любиш Русь“ (вірш „Сідоглавному“ — *Є. Н., О. Н.*) здатен показати світлі й темні сторони нашого життя і сказати, що „не пора москалеви й ляхови служити“ (цитата з Франкового вірша „Не пора“ — *Є. Н., О. Н.*), — одне слово, дати таке освітленне нашому руху, яке видавці бажать бачити, а видавці — Ваші ученики й шанувателі. 2, Ваше ім'я принесе щасте нашій книзі і запевнить людей в порядности змісту“⁹⁷.

⁹¹ ІЛ НАН України, від. рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), № 1620, с. 105.

⁹² Русини з початком ХХ століття (Від п. Миколи Міхновського, адвоката з Київ, отримали ми сю відозву, на котру звертаємо особливу увагу всіх тямущих Русинів) // Буковина. — 1898. — № 120. — 9/21. X. — С. 3; № 121. — 11/23. X. — С. 3.

⁹³ Русини з початком ХХ століття // Руслан. — 1898. — № 229. — 13/25. X. — С. 3.

⁹⁴ За традицією, друкувалося ще етимологічним правописом, хоча й було органом народовців: Русини зь початкомъ ХХ стол. (Зь України) // Дѣло (Львів). — 1898. — № 232. — 17/29. X. — С. 1—2.

⁹⁵ Лотоцький О. Сторінки з минулого. Частина перша. — Вид. Укр. Правосл. Церкви в США, 1966. — С. 213.

⁹⁶ ІЛ НАН України, від. рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1620, с. 105.

⁹⁷ Там само. — С. 105—106.

За задумом М. Міхновського, „національний рух“ — „се важніша глава цілого видання“. Благаючи І. Франка взяти на себе цю „главу“, М. Міхновський наголосив: „Ви додаєте нам і енергії, і віри в себе, і сили довести до кінця задумане діло“. На завершення листа прохав „переказати“ „поважане“ Франкові „Родині“⁹⁸, підтвердивши цим, що під час перебування у Львові познайомився з його дружиною Ольгою та їхніми дітьми (напевно, гостюючи в них у найманому помешканні). На жаль, відповідь І. Франка на цю пропозицію М. Міхновського не відома.

До участі у фундаментальній книжці М. Міхновський раніше запросив історика Володимира Антоновича (той погодився опрацювати „гл. II“ „Начерк антропологічний“) і Б. Грінченка, якому в листі після 10 листопада н. ст. 1898 р. з Києва сповістив про проект „Русини з початком XX віку“ (така назва в листі), задуманий ним „укупі з прихильними до сії думки людьми“ як „свідоцтво існування нашої нації“, і запропонував написати до 1 липня (ст. ст.) 1899 р. XII „главу“ „Низша народня освіта“⁹⁹. Проте Б. Грінченко відмовився, а більшість наддніпрянців навіть не відписала М. Міхновському, вважаючи його задум за нездійснений. Натомість він отримав „дуже цікаві листи з Галичини“, в одному з яких був „цілий малий трактат“, де обґрунтовано конечність заміни етноніма „русини“ на „українці“ (недатований лист М. Міхновського до Б. Грінченка № 12)¹⁰⁰. „Зазивом“ М. Міхновського до видання „руської енциклопедії“, його особою, авгурою (чи „хороші сили“) та перспективами проекту цікавився в листі до М. Грушевського від 5 листопада 1898 р. історик Мирон Кордуба (натоді перебував у Відні), готовий „написати історію Галичини (новійшу)“¹⁰¹. 17/5 листопада 1898 р. М. Грушевський скупю відписав, що про задум М. Міхновського довідався з повідомлення в газеті й не знає, „оскільки забезпечене видання“¹⁰².

Назагал такий широченний проект, що його М. Міхновський у листі до І. Франка від 9/21 лютого 1899 р. назвав „енциклопедисю“¹⁰³, був не під силу не лише йому як організаторові (не мав ні достатніх знань, ні наукового, редакторського та організаційного досвіду, ні належного авторитету серед громадськості, щоб залучити компетентних авторів), а й загалом тогочасній українській науковій еліті. То більше, що й термін виконання був надто стислий. Та й, мабуть, зарозуміла рецензія М. Міхновського на перший том „Літературно-наукового вістника“ знеохочувала від співпраці з ним І. Франка, М. Грушевського і О. Маковея, а також киян, які публічно заявили про незгоду з тією рецензією. До того ж кияни мали претензії до М. Міхновського морального характеру через те, що він звабив молоду дружину свого начальника — власника адвокатської контори, підмовив її покинути чоловіка, вивіз на село до своїх батьків, але врешті

⁹⁸ ІЛ НАН України, від рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1620, с. 107.

⁹⁹ Невідомі документи про Миколу Міхновського.— С. 99—100.

¹⁰⁰ Там само.— С. 98—99.

¹⁰¹ Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упоряд., авт. вст. розділів і наук. коментаря О. Купчинський.— Львів, 2016.— С. 144.

¹⁰² Там само.— С. 146; також див.: Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 75—77.

¹⁰³ ІЛ НАН України, від рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1620, с. 106.

любовний роман між ними закінчився розривом¹⁰⁴. І підступна — бо надрукована під псевдонімом — рецензія, спрямована проти приятелів до нього колеґ, і легковажний, зрадливий щодо свого начальника роман із його дружиною — усе це явища одного порядку, що виявляли непевний, ненадійний, волонтаристський характер М. Міхновського (так він поводився і під час Української революції 1917—1921 рр.*). За характеристичним зауваженням О. Лотоцького, „через певні особисті риси гарячого темпераменту Міхновського, головню через надмірно особисте забарвлення його громадських стосунків, громадська праця його часто не досягала тих результатів, на які він міг рахувати за своєї енергічної та талановитої натури“¹⁰⁵.

Відтак М. Міхновський змушений був переїхати до Харкова (лист до І. Франка від 9/21 лютого 1899 р., у якому він іще сподівався створити колективну енциклопедичну книжку про українську націю, свідчить, що переїзд відбувся не раніше останньої декади лютого, а, ймовірно, вже у березні 1899 р.). Там поринув у нову роботу. Тож далі задекларованої програми амбітна, але й авантюрна спроба створення першої української загальної енциклопедії не посулулася. Можливо, саме проєкт „Русини з початком ХХ століття“ мала на увазі Леся Українка, коли в листі до М. Павлика від 18 червня 1899 р. з Берліна зауважила: „В серйозність замірів Міхновського, скажу правду, не вірю, але звісно, Ваше поручення справлю“¹⁰⁶.

Утім ідея самостійної України, з якою М. Міхновський виступив 1900 р., також на той час була авантюрою, недосяжною, але актуалізація її виявилася корисною, бо формувала державницьку свідомість бездержавних українців. М. Міхновський був генератором далекоюсяжних проєктів, які випереджали час, але сам не здатний був їх реалізувати.

І. Франко і буковинсько-галицька полеміка навколо брошури М. Міхновського „Самостійна Україна“

І. Франко, поза сумнівом, знав націоналістичну брошуру М. Міхновського „Самостійна Україна“, видану без зазначення автора у Львові 1900 р. заходом студентів Володимира Старосольського й Євгена Косевича¹⁰⁷. В ній уперше в пресі обґрунтовано ідею політичної самостійності

¹⁰⁴ Див. зізнання М. Міхновського в тогочасних (на жаль, недатованих) листах до Б. Грінченка: Невідомі документи про Миколу Міхновського.— С. 97—98; також див.: Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 88—91.

* Був одним із провідників новоствореної Української демократично-хліборобської партії (УДХП), яка відіграла велику роль у поваленні Української Центральної Ради. Під час протигетьманського повстання в середині листопада 1918 р. виступав за примирення гетьмана П. Скоропадського і Директорії УНР, утворення коаліційного кабінету при збереженні гетьманату. Негативно ставлячись до соціалістичного режиму Директорії, у січні 1919 р. розробляв разом із хліборобами-демократами, полковником війська УНР, командантом корпусу Січових стрільців Євгеном Коновальцем, Дмитром Донцовим та іншими план її усунення від влади через встановлення військової диктатури.

¹⁰⁵ Лотоцький О. Сторінки з минулого. Частина перша.— С. 213. Також див. огляд неоднозначних спогадів про контрверсійну особистість М. Міхновського: Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Молода нація: Альманах.— 2003.— № 2 (27).— С. 15—32.

¹⁰⁶ Леся Українка. Листи: 1898—1902 / Упоряд., приміт. В. Прокіп (Савчук).— К., 2017.— С. 146.

¹⁰⁷ Коллард Ю. Передмова до книжки-промови М. Міхновського „Самостійна Україна“ // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 117.

України на націоналістичних, історико-правничих засадах, а не історично-матеріалістичних, політико-економічних, марксистських, як у книжці Юліяна Бачинського „Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц“ (Львів, 1895; вийшла на початку 1896 р.)¹⁰⁸. М. Міхновський висунув концепцію „одної, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпатів аж по Кавказ“ і виборення її „усіма засобами“ — і „боротьбою культурною“, і „боротьбою фізичною силою“¹⁰⁹. За згодом дослідників¹¹⁰, Франкова стаття „Поза межами можливого“ (Літературно-науковий вістник.— 1900.— Т. 12, кн. 10) була реакцією на „Самостійну Україну“, видану навесні 1900 р., і виниклу навколо неї полеміку між львівськими часописами „Діло“ й „Молода Україна“, з одного боку, та чернівецькою „Буковиною“ — з другого.

На брошуру „Самостійна Україна“ першою відгукнулася „Буковина“ 13 червня 1900 р. анонімною іронічною статтею „Що тепер придумують молоді Русини?“, вже в назві якої висловлено здивування¹¹¹. Рецензент (судячи зі змісту та мови, галичанин або буковинець) зауважив, що „чей так під нашим цісарем не є зле, коли можна свobodно висказувати такі гадки, зовсім неприхильні Австрії“; на виправдання „наших молодих людей“ нагадав, що „то не они задумали основувати руску державу, тільки сам Бісмарк тому з 12 літ сказав, що варто би мати київське князівство, осібне від Росії, аби Росія не занадто була грізна для західної Європи“. До того ж рецензент закинув „нашим хлопцям“, що вони наслідують польський приклад, гадаючи: „хочуть поляки мати свою Польщу, то чому би ми не мали мати свою Україну? І пишуть о тім, що треба нам окремої держави“. Водночас він схвально відгукнувся про літературну майстерність автора „Самостійної України“: „Книжочка порушує те саме питанє, котре порушив Юл. Бачинський у своїй книжці „Україна irredenta“, але написана вона безмірно краще, живійше, яснійше, хоч і з десять разів коротше“. Насамкінець, твердячи, що самі українці в оточенні могутніх імперій не доб'ються збройною силою власної держави, рецензент висловив — щоправда, досить обережно, з багатозначним натяком — проникливу думку про те, що міжнародні відносини колись можуть скластися сприятливо для постання української державности: „Гадка наша про ту справу така, що самі русини против мільонів войска не встояться і не заснуть своєї держави; але се правда, що в Європі можуть колись політичні відносини скластися так, що великі політики нараз нагадують собі, що ми живемо на сьвіті, так, як нагадав собі Бісмарк“¹¹².

На цю газетну „новинку“ різко зреагував одразу Роман Стефанович реплікою в „Ділі“, опублікованою вже 16 червня на першій сторінці. На

¹⁰⁸ Порівняння самостійницьких концепцій Ю. Бачинського і М. Міхновського див.: Бойко Ю. [Бойко-Блохін Ю.] М. Міхновський і наша літературна традиція // Бойко Ю. Вибране.— Мюнхен, 1974.— Т. 2.— С. 147—148; Турченко Ф. Г. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя) // Український історичний журнал (Київ).— 2013.— № 2.— С. 79—80, 82—84.

¹⁰⁹ [Міхновський М.] Самостійна Україна: Промова.— Львів, 1900.— С. 20.

¹¹⁰ З діяльності М. Міхновського в 1904 р. (Матеріяли). 2. М. Міхновський, І. Франко і вибух у Харкові // Календар-альманах „Українського Слова“.— Париж, 1961 / Зредагував О. Жданович.— С. 126—127; Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 112—113; його ж. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський.— С. 83.

¹¹¹ Що тепер придумують молоді Русини? // Буковина.— 1900.— № 64.— 31. V./13. VI.— С. 3.

¹¹² Там само.

„зачудоване“ невідомого автора, „як можна [...] мріяти як про наш найвищий народний ідеал про самостійну Україну“, думка про яку є не що інше, як „витвір буйної фантазії сучасної рускої молодіжи“ за аналогом до польських визвольних змагань та інспірацією Бісмарка, хоча „під нашим цісарем не є так зле“, Р. Стефанович відповів здивуванням, що це: „крайна ігноранція чи цинічне кепковане з найвищої мети усіх ідейних стремління і змагань українсько-рускої суспільности?“ Він нагадав „вікові криваві борби українського народу за втрачену волю“: „ідейний масовий рух усього українського люду, що дійшов до кульмінаційної точки 1648 р. за Богдана Хмельницького“; „ідейні змагання членів Кирило-Методієвського Братства до політичної незалежності України та суспільної рівності“ — і гнівно, з обуренням та сумом запитував: „І ту ідею [...] за котру мучилось і тепер ще мучиться стільки героїв,— ідею, що все більше шириться в цілій Україні-Руси від Карпат по Кавказ та змагаєсь у силу, уважає автор пустою мрією сучасних молодиків?!“¹¹³

На цей полемічний випадок у „Буковині“ 20 червня з’явилася невідомою стаття „Українська держава“¹¹⁴. Той самий публіцист „Буковини“ (як можна судити з лексико-синтаксичних особливостей рецензії в № 64-му і статті в № 67-му) зауважив, що „бажане“ мати „свою розумну державу“ можуть плекати „і старі, і молоді“, але питання в тому, „як досягнути се бажане“, адже „від ідеалу до дійсности страшенно далеко“. З протиставлення „старих“, які в роздумах виходять з „віку і досвіду“, і „молодих“ („молодіжи“), які мислять „по-молодечому“, впливає, що автор статті належав до „старих“. На його думку, покликуватися на те, що „тому сотки літ нарід бажав“ державности,— „се зовсім нерозумно, бо наш нарід з того часу страшенно змінився, так що сего століття не здобувся навіть на таку енергію, як польський нарід“. Автор „Буковини“ запитував Р. Стефановича, „де то він вичитав, що тому з 250 літ була в кого-небудь з наших гетьманів виразна думка про самостійну українську державу“. Стосовно Кирило-Методієвського братства твердив, що „про свою державу ніхто з братчиків і не гадав, тільки про злуку славян під протекторатом російського імператора“¹¹⁵.

Публіцистові „Буковини“ неясно було, „як молодіж розуміє ту українську державу, до котрої зітхає...“ Та й, за його логікою, „коли б схотіли навіть збурити“ „оперті на мілітаризмі“ „Росію і Австрію [...] і поставити щось нове на руїнах, то до того таки треба сили, і то на довгі ще часи не иньшої, тільки мілітарної [...] Отут і всякому такому ідеалови амінь!“ Тому він закликав не „літати по зорях та бавити себе мріями (поляки навчили сего русинів у Галичині)“, лише „попрацювати“ „над народом“ — „а чи попрацюємо і досягнемо освіту і добробит народу в ім’я ідеалу самостійної держави, чи в ім’я нації, чи християнського ідеалу, що годиться добро чинити,— се пусте, аби лиш добро зробити“.

До того ж, на його думку, „нашу державу“ не можна „вважати остаточною метою, лише способом до досягнення добра і новим початком до дальшої мети“ — „якнайбільше злекшити собі се жите“. Мало того, автор

¹¹³ Стефанович Р. Ігноранція чи цинізм // Дїло.— 1900.— № 124.— 3/16. VI.— С. 1.

¹¹⁴ Українська держава // Буковина.— 1900.— № 67.— 7/20. VI.— С. 2—3.

¹¹⁵ Там само.— С. 2.

статті взагалі ставив під сумнів доцільність самого інституту держави: „чому не вибрати собі ідеал, що на світі не повинні бути ніякі держави, тільки повинні бути розумні люди? Се на кождий випадок не гірший ідеал, коли не ліпший, від ідеалу держави з властивою, войском, бюрократією, капіталом і нуждою і т. п.“¹¹⁶

Це нагадує Шевченків наратив про так звану міленарну „ідеальну спільність“ людей на протигагу „суспільній структурі“¹¹⁷. Насамкінець публіцист „Буковини“ застерігав, що публічне проголошення ідеалу самостійної української держави як політичної мети може завдати шкоди українству в підросійській Україні, бо провокуватиме дальші переслідування: „Російське правительство давить український рух між иньшим і з тої причини, що посуджує нас о охоту відорвати Україну від Росії“, тому „нерозумні [...] ті, що задля примхи подають російському правительству основу до такої думки“¹¹⁸.

Р. Стефанович у „Ділі“ продовжив полеміку розлогою статтею „Самостійна Україна“, вміщеною у числах за 22, 23, 25 і 26 червня¹¹⁹. Стаття вийшла також окремою брошурую¹²⁰. Р. Стефанович не згадував брошури М. Міхновського, а полемізував лише з положеннями статті „Українська держава“, обґрунтовуючи конечність ясного поставлення найвищої національної ідеї „свобідної, нерозділеної кордонами України без холопа і пана, що буде сім'єю вільних, просвічених людей“¹²¹, і можливість досягти свідомої державницької мети¹²² не „наглою революцією“, не „самими тільки повстаннями і скорими переворотами“, а й „щоденною тихою а невиспучою працею“, „не тільки самими переломами закона, але й законною роботою“¹²³, „еволуцією в державнім устрою Росії“¹²⁴. Його брошуру пронизує думка про доцільність самовідданої праці „з повною свідомістю мети наших змагань“¹²⁵, „ясного, свідомого стремління до свого ідеалу“, з „твердою і незломною вірою в свої власні сили“¹²⁶.

Покликаючись на полемічну брошуру Р. Стефановича, Мар'яна Пелипець висловила здогад, що автор статті „Українська держава“ — чернівецький професор Стефан Смаль-Стоцький: „Р. Стефанович не обділив увагою персону С. Смаль-Стоцького, зазначивши, що він не дотримувався достовірності у своїх твердженнях відповідно до історичних реалій (йдеться про головні ідеї Кирило-Мефодіївського братства). З цього ви-

¹¹⁶ Українська держава.— С. 3.

¹¹⁷ Див.: Грабович Г. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка.— К., 1998.— С. 155, 167, 169—174, 185; Нахлік Є. К. „І мертвим, і живим, і ненародженим“, і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції.— Львів, 2014.— С. 89, 102, 110, 118—119.

¹¹⁸ Українська держава.— С. 3.

¹¹⁹ Самостійна Украина. (Черновецкой „Буковини“ вѣдповѣдає Романъ Стефановичъ) // Дѣло.— 1900.— № 129.— 9/22. VI.; № 130.— 10/23. VI.; № 131.— 12/25. VI.; № 132.— 13/26. VI.

¹²⁰ Самостійна Украина. Вѣдповѣдь Романа Стефановича на статью п[і]д з[а]головком] „Українська держава“, помѣщену въ 67 ч. „Буковини“. Передрукъ зъ „Дѣла“.— Львѣвъ, 1900.— 27 с.

¹²¹ Там само.— С. 4, 7.

¹²² Там само.— С. 9.

¹²³ Там само.— С. 8—9.

¹²⁴ Там само.— С. 11.

¹²⁵ Там само.— С. 22.

¹²⁶ Там само.— С. 23.

пливає, що автором статті „Українська держава“ (Буковина.— 1900.— Ч. 67.— С. 1—2) є С. Смаль-Стоцький¹²⁷.

Насправді Р. Стефанович, доводячи, що прагнення „братчиків“ до „федерації“ при дотриманні „самостійности“ кожного слов'янського народу, зокрема „українців-русинів“, означає, що їх „ідеєю [...] була Самостійна Україна“¹²⁸, зачитував перед тим зі статті „Українська держава“ уривок, у якому автор полемізував з його статтею „Ігноранція чи цинізм“: „Щодо Кирило-Методіївського брацтва, то також скажемо д[обродієві] Ст[ефановичу], що у всякім підручнику нашої літератури стоїть зовсім не те, що він знає про се брацтво“¹²⁹.

У дисертації, повторивши своє припущення про авторство статті „Українська держава“, дослідниця для підтвердження навела цитату начебто з брошури Р. Стефановича з натяком, як гадала, на „д[обродія] Ст[ефановича]“: „д[обродій] Ст[ефанович], на жаль, не трактує сеї справи з ширшого становища, але обмежився на полеміку, збуваючи поодинокі тези „Буковини“¹³⁰. Насправді зацитована фраза стосується „д[обродія] Ст[ефановича]“, бо вихоплена з повідомлення в „Літературно-науковому вістнику“ про вихід його брошури¹³¹. Для гіпотези про те, що автор статті „Українська держава“ — С. Смаль-Стоцький, немає достатніх підстав.

У рецензії на „Самостійну Україну“ в червневому числі місячника „Молода Україна: часопись української молодіжи“ (відповідальний редактор — Антін Крушельницький) до самостійницької ідеї М. Міхновського назагал прихильно поставився молодий історик Стефан Томашівський (під криптонімом С. Т.), однак вважав „головною хобою“ „промови“ те, що автор „станув виключно на історичнім становищі“, та й то апелював до „Переяславської умови“ 1654 р., а така позиція, на думку рецензента, хоча й не є „нераціональна або цілком безпотрібна“, все ж „односторонна“, тоді як інша „дорога для нас ліпша“: „Одинока, скоро і певна — се суспільний та культурний поступ, бо історичне право для нас меч обосічний“¹³². Можливо, думку про хибність апеляції до „історичного права“ С. Томашівський висловив під впливом Франкової критики „історичних фальшив“ у статті „Program młodych Ukraińców“. Інші закиди С. Томашівського стосувалися способів виборення самостійної України та її майбутнього політичного устрою: у „промові“ не було „ні згадки“ про

¹²⁷ Пелипець М. І. „...Бо я не з таких, щоби комусь заслугу відбирав...“: політичні акценти дискусій Степана Смаль-Стоцького та Івана Франка у західноукраїнській пресі на порубіжжі кінця XIX — початку XX ст. // Наукові записки Української академії друкарства.— Львів, 2016.— № 2.— С. 401; [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: <http://nz.uad.lviv.ua/static/media/2-53/44.pdf>. Дата звернення: 08.05.2020.

¹²⁸ Самостійна Україна. Відповідь Романа Стефановича...— С. 19—21.

¹²⁹ Там само.— С. 16. У зацитованому джерелі — „у кождім підручнику“: Українська держава // Буковина.— 1900.— № 67.— 7/20. VI.— С. 2.

¹³⁰ Пелипець М. І. Журналістська та редакційно-видавнича діяльність Степана Смаль-Стоцького: Дис. ... канд. наук із соц. комунікацій.— Львів, 2018.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pelypets_Mariana/Zhurnalistska_ta_redaktsiino-vydavnycha_diialnist_Stepana_Smal-Stotskoho.pdf. С. 64. Дата звернення: 08.05.2020.

¹³¹ Самостійна Україна // Літературно-науковий вістник.— Львів, 1900.— Т. 12, кн. 10. Хр. і бібл.— С. 60.

¹³² С. Т. [Томашівський С.] Самостійна Україна. Промова. Львів 1900. Видане Р. У. П.— Ч. 1. Ціна 20 сот. // Молода Україна.— 1900.— № 6.— С. 241.

те, як вкласти в серце народу самостійницький „ідеал автора“ та „яка буде ся будуча Україна“¹³³.

Рецензією С. Томашівського скористалася „Буковина“ для відповіді Р. Стефановичу. Стаття „Самостійна Україна“, вміщена в цій газеті за 8 липня на чільних шпальтах першої сторінки без підпису, від імени, як і дві попередні статті, 1-ї особи множини („ми“, „нас“), вказує на те, що полемічними публікаціями на тему державної самостійности України „Буковина“ висловлювала позицію редакції. Зауваживши, що „друга відправа, дуже довга“, Р. Стефановича в „Ділі“, видана до того ж окремою брошурою, „нас не пересвідчила (не переконала.— *Є. Н., О. Н.*), що ми помиляємося“, редакція доповнила свій аргумент, наче „ідеал укр[аїнської] держави“ „дрозливий“ і „може пошкодити українцям у Росії“, покликом на те, що й „поляки дуже бояться дразнити Росію“, бо „навіть за таку марницю, як демонстрація против хору Славянської, скартали молодіж, бо се тільки розбуджує у росіян ненависть до поляків“¹³⁴. На „иньші закиди“ редакція відповіла передруком¹³⁵ статті „молодого історика С. Т.“ (С. Томашівського) з „Молодої України“, який начебто „висказує з нагоди видання брошури“ „Самостійна Україна“ (йшлося про брошуру М. Міхновського) „зовсім подібні думки, як ми висказали скорше в ч. 67“: „І він дивиться недовірливо на нашу історичну традицію, а в результаті ставить програму, против котрої ми ніколи не повставали і не повстаєм: культурну роботу. І він має сумніви щодо самостійної укр[аїнської] держави...“¹³⁶

У липневому числі „Молодої України“ (1900, № 7) проти „двох пашквілів на справу політичної самостійности України, надрукованих в 64 і 67 числі „Буковини“¹³⁷ виступив один із засновників і співробітників журналу, видавець „Самостійної України“ М. Міхновський Євген Косевич (на титульній сторінці брошури зазначено: „Видав Е. Косевич“). У полемічній статті „Ще раз самостійна Україна (гльосси до статі „Буковини“ п[ід] з[аголовком] Українська держава)“ він наголосив, що в Галичині ідея самостійної української держави не нова — вона вже раніше прищепилася і набула поширення: „Еволюція, яка протягом кількох послідних літ перейшла в думках української суспільности, видвигнула на перший плян нашої національно-політичної програми справу політичної независимости. Справа ся стала однаково актуальна так для австрійської, як і для російської України [...] В Галичині нині нема двох судів серед української громади, що [...] має бути з'єднане розділених шматків української території в одну самостійну державу, а одинока політична брошура, що видала її українська громада в Росії („Самостійна Україна“), ставляє як програму національно-політичну „відбудоване“ „одної, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпатів аж по Кавказ“.

Є. Косевич нагадав, що торік поставила „сеї постулят“ як основний пункт у свою програму Українська народно-демократична партія (УНДП),

¹³³ С. Т. [Томашівський С.] Самостійна Україна...— С. 242.

¹³⁴ Самостійна Україна // Буковина.— 1900.— № 75.— 25. VI./8. VII.— С. 1.

¹³⁵ Там само.— С. 1—2.

¹³⁶ Там само.— С. 1.

¹³⁷ Косевич Е. Ще раз самостійна Україна (гльосси до статі „Буковини“ п[ід] з[аголовком] Українська держава) // Молода Україна.— 1900.— № 7.— С. 256.

а делегат від Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (УСДП) проголосив „змагане українців до державної самостійности“ на конгресі австрійської соціал-демократії¹³⁸. А вперше в історії українського політичного руху формулювання про майбутню „повну самостійність політичну русько-українського народа“ було внесено до партійної програми Русько-Української радикальної партії (РУРП) на IV з'їзді, що відбувся у Львові 28—29 грудня 1895 р.¹³⁹

Після того як Є. Косевич ознайомився з третьою статтею у „Буковині“ на обговорювану тему — „Самостійна Україна“ в № 75 за 8 липня, він дописав постскрипtum до своєї статті, у якому зазначив, що осуд у польській періодиці „авантури з московськими співачками“ аж ніяк не означає, що поляки перестали бути „природними ворогами царату“ і „боятся дразнити московського царя“, закинув „редакції“ „Буковини“ „непорозуміне статі? тов. С. Т.“ (С. Томашівського) і ще раз підкреслив, що „ідеал самостійної України — се перша і основна, се вихідна точка ідеалів молодіжи“¹⁴⁰.

І. Франко у статті „Поза межами можливого“ відштовхувався од цієї „газетярської полеміки“ [т. 45, с. 279], але вирішив „не [...] вдаватися в деталі сеї суперечки між „Ділом“ і „Молодою Україною“ з одного а чернівецькою „Буковиною“ з другого боку“ [т. 45, с. 278—279] і не називав прізвищ авторів уміщених у них статей (то більше, що публікації в „Буковині“ були анонімними, а рецензія С. Томашівського підписана криптонімом С. Т.). Зауважив лише, що „хоч би аргументи двох перших („Діла“ й „Молодої України“.— С. Н., О. Н.) і не переконали кожного, то проте контраргументація „Буковини“, основана на вбогім арсеналі „простого хлопського розуму“, блискучо доказала повну незгожість і недостаточність свого арсеналу для рішення таких широких і скомплікованих питань“ [т. 45, с. 279]. Таким чином, І. Франко не сприймав контраргументів „Буковини“ і схилився на бік публіцистів „Діла“ й „Молодої України“, а позаяк не вважав їхню аргументацію цілком переконливою, то й написав власну полемічну статтю.

Не згадуючи ні „Самостійної України“ М. Міхновського, ні його самого (останнє зрозуміло, бо брошура вийшла анонімно, а розкрити прізвища автора означало б наразити його на переслідування в Російській імперії), І. Франко обговорював не текст М. Міхновського, а саму ідею „політичної самостійности“ України і полемізував з „бідними публіцистами „Буковини“ [т. 45, с. 279] („бідними“ їх названо тому, що вони зазнали нещадної критики з боку „Діла“ та „Молодої України“; форму множини І. Франко вжив, мабуть, гадаючи, що три полемічні публікації в „Буковині“ належать різним авторам). При цьому І. Франко оперував актуалізованими поняттями „ідеал політичної самостійности“ [т. 45, с. 279—280], „ідеал національної самостійности“ [т. 45, с. 285], приміряв його до України, називав „своїм ідеалом“ для українців та імперативно твердив: „Ми [...] мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього“ [Там само].

„Самостійну Україну“ І. Франко сприйняв уже зовсім інакше, ніж раніше (1893 р.) „Народну програму молодих українців“. У суперечці між

¹³⁸ Косевич Е. Ще раз самостійна Україна...— С. 256.

¹³⁹ Див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу...— С. 214—216.

¹⁴⁰ Косевич Е. Ще раз самостійна Україна...— С. 267.

львівськими часописами та „Буковиною“ він, по суті, „рішуче став на сторону Міхновського“¹⁴¹. Це спостереження, висловлене у вже згадуваній невідданій статті в „Календарі-альманасі „Українського Слова“ на 1961 р. (можливо, її автор — редактор цього видання, націоналістичний публіцист Олег Штуль, псевдонім О. Жданович, *1917—†1977, хоча в зібранні його публікацій цієї статті не вміщено¹⁴²), розвинув Федір Турченко: „[...] найсуттєвішу підтримку одержав Міхновський від Івана Франка. Франко всерйоз сприйняв брошуру Міхновського“; „зміст“ статті „По за межами можливого“ „свідчить, що думки Франка і Міхновського співпадали в головному, фундаментальному...“¹⁴³; „[...] І. Франко [...] став на захист М. Міхновського від нападок політичних опонентів, котрі звинувачували його в нереальності постановки питання про незалежність України з погляду на матеріальні („жолудкові“, або шлункові) обставини“¹⁴⁴.

Переходячи тоді на націєцентричні позиції, І. Франко не міг не проїнятися впливом самостійницьких думок М. Міхновського, а також Р. Стефановича, С. Томашівського та Є. Косевича. Брошура М. Міхновського та їхні рецензії і статті стали істотними чинниками утвердження І. Франка на державницьких засадах. Гадаємо, саме ці свіжі сили, як і їхні попередники — „молоді“ радикали-державники, стали своєрідними прототипами в поемі „Мойсей“ (1905) алегоричного збірного образу молодого провідника, „князя конюхів“ Єгушуа: „До походу! До зброї!“, „До бою!“ [т. 5, с. 263] — рішуче й завзято підіймаються до відчайдушного національно-визвольного зриву¹⁴⁵.

У брошурі „Самостійна Україна“ М. Міхновський залічив себе до покоління „сучасної молоді України“¹⁴⁶. Від цієї брошури, а також ранішої публікації Трохима Зіньківського (довідь „Молода Україна, її становище і шлях“, виголошена до Шевченкової річниці 25 лютого / 9 березня 1890 р. в Петербурзі на зібранні української громади й надрукована у другій книжці „Писань“ Т. Зіньківського, виданій у Львові 1896 р.), походить назва Франкової книжки „Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди“ (Львів, 1910). Під такою самою назвою („Молода Україна“) фігурує в донесеннях царських жандармів начебто „таємне товариство“, утворене наддніпрянськими українцями навесні 1896 р.¹⁴⁷ За І. Франком, „Молода Україна“ репрезентувала покоління 1880—1890-х років, як видно з уміщеного в цій книжці огляду „З остатніх десятиліть ХІХ в.“, в якому висвітлюється „розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах ХІХ віку“ [т. 41, с. 471], а також із того, що „Додатки“ в ній починаються статтею „Децо про перше всенародне віче у Львові (30 падолиста 1880)“.

¹⁴¹ З діяльності М. Міхновського в 1904 р. (Матеріяли). 2. М. Міхновський, І. Франко і вибух у Харкові.— С. 127.

¹⁴² Див.: Штуль-Жданович О. Ціною крові.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1997.— 592 с.

¹⁴³ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 112—113.

¹⁴⁴ Турченко Ф. Г. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський...— С. 83.

¹⁴⁵ Див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу...— С. 407—409.

¹⁴⁶ Міхновський М. Самостійна Україна // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 173.

¹⁴⁷ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 72—73, 77—79, 85.

І. Франко і М. Міхновський на Гуцульщині влітку 1901 р.

На початку серпня 1901 р. І. Франко і М. Міхновський зустрічалися під час відпочинку на Гуцульщині. У листі від 1 серпня 1901 р. із с. Буркута (тепер Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) Леся Українка сповіщала Ольгу Кобилянську, що ввечері до неї та Климента Квітки (її майбутнього чоловіка) прибуло троє нежданих гостей: вона „здибає на дорозі Франка, д-ра Кульчицького і — Міхновського! всі три наче з неба впали на Буркут. Отже прийшлося вистарати їм вечерю і взагалі за гостей прийняти, бо якось так виходило, що Франко головню до когось приїхав“ (тобто до Лесі).

З її слів, „Міхн[овського] хтось (так Леся писала про себе.— *Є. Н., О. Н.*) мало бачив, бо той пан десь захопив пропасницю в дорозі, скупавшись десь у горах, приїхав розламаний і ледве випив чаю, вклався спати в хаті п[ана] Квітки“¹⁴⁸. Інший супутник — Лесь (Олександр) Кульчицький (*1859—†1938), український громадський діяч, економіст, видавець, адвокат (на той час — у Коломиї).

За припущенням Степана Пушика, „листа Леся могла недописати того вечора“ (коли прибув І. Франко зі супутниками)¹⁴⁹, а фраза в наступному абзаці листа про те, що вона „тільки вчора“ вислала вірші до „Літературно-наукового вістника“¹⁵⁰, свідчить, що йдеться про попередній лист від 29 липня до І. Франка¹⁵¹, надісланий у понеділок, коли із с. Жаб'яго (тепер селище Верховина, райцентр Івано-Франківської обл.) прибувала до Буркута й відбувала назад пошта; тож І. Франко (з колегами) приїхав до Буркута ввечері 30 або 31 липня¹⁵². Однак якби Леся Українка почала писати листа 30 або 31 липня, а дописала 1 серпня, то єдину дату написання листа „1 VIII 1901“ поставила б після його завершення, а ця дата стоїть на самому початку листа у правому верхньому кутку сторінки під зазначенням села й пошти („Буркут, п[ошта] Жабє“) і написана тим самим чорним чорнилом, що й перші дев'ять сторінок¹⁵³. Отже, Леся Українка почала писати цього довгого листа 1 серпня у четвер пополудні, перервалася на власну вечерю („перебили листа ввечерю“, — пояснювала вона¹⁵⁴), а, починаючи від цієї фрази, дописала після вечері з прибульцями останні майже три сторінки вже іншим, блідим чорнилом¹⁵⁵, аби надіслати наступного дня, 2 серпня, у п'ятницю, позаяк пошта з Буркута до Жаб'яго відходила (й приходила) тричі на тиждень¹⁵⁶ — у понеділок, середу й п'ятницю. Згадка в листі від 1 серпня про те, що „тільки вчора“ вона вислала вірші до „Літературно-наукового вістника“, означає, найімо-

¹⁴⁸ Леся Українка. Листи: 1898—1902.— С. 302—303.

¹⁴⁹ Пушик С. Карпатське літо: Повість-есе // Пушик С. Дараби плывуть у легенду: Повість, есе, оповіді.— К., 1990.— С. 264.

¹⁵⁰ Леся Українка. Листи: 1898—1902.— С. 303.

¹⁵¹ Там само.— С. 297—298.

¹⁵² Пушик С. Карпатське літо.— С. 264.

¹⁵³ Див. автограф: ІЛ НАН України, від. рукописних фондів і текстології, ф. 14 (Л. П. Косач), спр. 888.

¹⁵⁴ Леся Українка. Листи: 1898—1902.— С. 302.

¹⁵⁵ Див. автограф: ІЛ НАН України, від. рукописних фондів і текстології, ф. 14 (Л. П. Косач), спр. 888.

¹⁵⁶ Див. листа Лесі Українки від 12/25 липня 1901 р. з Буркута до батька, Петра Косача: Леся Українка. Листи: 1898—1902.— С. 295.

вірніше, що листа, написаного до І. Франка 29 липня, Леся Українка змогла надіслати з поштою до Жаб'яго в середу 31 липня.

Леся Українка і К. Квітка відпочивали в гірському Буркуті у своєрідному санаторії — „закладі купельовому“ (водолікувальному) з оздоровчими ваннами та „живою залізною“ (мінеральною) водою¹⁵⁷, власницею якого була Теофіля Лакуста, вдова по священнику Михайлові Лакусті (помер 1899 р.) в Ясенів-Горішньому (тепер с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну). Її називали „газдинею Буркута“¹⁵⁸. І. Франко, на відміну від М. Міхновського, оселився у головному корпусі (павільйоні), де зупинявся й пізніше (або мешкала його дружина з дітьми) й де їхня кімната отримала назву „Франкової“¹⁵⁹. Цей павільйон простояв до 1948 р., тепер на цьому місці будинок лісництва¹⁶⁰.

У понеділок 5 серпня, у день свого від'їзду (а ймовірно, й І. Франка) з Буркута, рідна сестра Т. Лакусти Ольга Стефанович (*1866—†1944), дружина греко-католицького священника Володимира Стефановича, пароха в містечку Кутах (тепер селище Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁶¹, збрала на поштової картці з краєвидом Буркута (кілька санаторних будиночків у міжгір'ї) та видрукуюваним підписом польською мовою „Zakład kąpielowy w Burkusie“ автографи тамтешніх „літувальників“ (або, як їх ще називали, „повітреників“). На горішній частині поштівки, виданої у Чернівцях, — напис рукою Ольги Стефанович „спомин з Буркута 5/8 901.“, внизу автографи: „Др. Іван Франко, Леся Українка“¹⁶², на звороті серед підписів — „Микола Міхновський, адвокат“¹⁶³. Тоді-таки І. Франко присвятив О. Стефанович вірша „Ользі С.“ й опублікував його в циклі „Буркутські станси“ у вересневій книжці „Літературно-наукового вістника“ (1901.— Т. 15, кн. 9; цикл увійшов до збірки „Semper tiro“, 1906) [т. 3, с. 104].

Картку з автографами зберігала донька О. Стефанович Стефанія Стефанович-Литвинович (*1890—†1982), яка 12-річною дівчинкою була серед тих відпочивальників і також залишила на поштівці свій автограф¹⁶⁴. Тепер оригінал перебуває у приватного колекціонера в Івано-Франківську¹⁶⁵.

Невдовзі після вибуття І. Франка з Буркута Леся Українка в листі до нього звідти делікатно похвалила його за ввічливість, покликавшись на свого партнера, який вирізнув письменника на тлі його двох супутників — М. Міхновського і Кульчицького: „[...] п[ан] Квітка [...] часто згадує про Вас, між іншим і про те, що Ви один з трьох знаменитих туристів зволили

¹⁵⁷ Пушик С. Карпатське літо...— С. 269—272, 276.

¹⁵⁸ Там само.— С. 236, 269.

¹⁵⁹ Там само.— С. 265.

¹⁶⁰ Там само.— С. 268, 277.

¹⁶¹ Там само.— С. 236—237.

¹⁶² Там само.— С. 262—265; Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра.— Івано-Франківськ, 1996.— С. 54—55, репродукція лицьової сторінки картки — с. 54.

¹⁶³ Іваненко В. „Спомин з Буркута“ // Народна творчість та етнографія (Київ).— 1971.— № 1.— С. 73—74, репродукція лицьової сторінки картки — с. 74.

¹⁶⁴ Там само.— С. 74; Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра.— С. 55.

¹⁶⁵ Романюк В. Вінець чотирьох почувань Івана Франка // Галицький кореспондент.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: <http://gk-press.if.ua/vinets-chotyroh-pochuvan-ivana-franka/> (подано копію поштівки з обох боків). Розміщено: 23.05.2018.

попрощатися з ним при від'їзді¹⁶⁶. Як свідчить фраза в листі „почтарь наганяє“, Леся Українка написала його того-таки дня, коли одержала відпис від О. Кобилянської, згаданий у листі; оскільки пошта в Буркут із Жаб'яго приходила (й відходила) у понеділок, середу й п'ятницю, то Леся Українка написала цього листа до І. Франка не раніше, ніж у середу 7 серпня, а ймовірно, пізніше — у п'ятницю 9 серпня, понеділок 12 серпня або в середу 14 серпня.

Зацікавлення і мовчання: М. Міхновський у рецепції І. Франка

Про те, що І. Франко цікавився політико-програмними публікаціями М. Міхновського, свідчить згадана книжка „Справа української інтелігенції в програмі Української Народної партії“ ([1904].— 112 с., без підпису; до неї ввійшли також „X заповідів УНП“), яка зберігається у Франковій бібліотеці в ІЛ НАН України (№ 5087) з його помітками олівцем. Про ці та інші програмні документи Української народної партії (УНП), яка була утворена М. Міхновським разом із В. Шеметом, тодішнім земським працівником і гласним Лубенської міської думи, наприкінці 1901 р.— навесні 1902-го і проголосила головною метою боротьбу за незалежність України, І. Франко знав також з огляду Михайла Лозинського „Українська Народня Партія“ (Літературно-науковий вістник.— Львів, 1905.— Т. 30, кн. 5), де ці документи піддано критиці із соціалістичних, загальнолюдських та інтернаціональних засад як націоналістичні. Однак І. Франко, оскільки відомо, не виявляв свого ставлення ні конкретно до брошури М. Міхновського „Самостійна Україна“, ні до програмних документів УНП.

У ніч проти 31 жовтня 1904 р. активісти УНП спробували підірвати динамітом бюст О. Пушкіну в Харкові, як пояснював М. Міхновський у листівці за підписом „Самостійна Україна“ — Оборона України“ („Оборона України“ — військова організація у складі УНП), на знак протесту проти „підло-брехливого“ змалювання у поетових творах „постаті нашого патріота Гетьмана Івана Мазепи“, проти заборони московським урядом пам'ятника Т. Шевченкові в Україні та назагал „заборони нашої мови, літератури та преси“¹⁶⁷. Унаслідок потужного вибуху утворилася глибока воронка, від постаменту відколосся шматок граніту, але сам пам'ятник пошкоджений не був¹⁶⁸. Щоправда, в репліці під назвою „Уваги“ (Самостійна Україна.— 1905.— № 1.— Верес.) на згадану статтю М. Лозинського М. Міхновський категорично заперечував звістку, наче УНП вчинила „динамітовий замах на пам'ятник Пушкіну у Харкові“, бо, мовляв, „прокламацію з сієї нагоди“ підписала „Оборона України“¹⁶⁹, проте робив це найпевніш із конспіративних міркувань. М. Лозинський у констатації причетности УНП до „невдачного динамітового замаху на пам'ятник Пушкіна“ покликався на допис „Письма з Київа“ в газеті „Діло“ (1904.— № 265.— 7. XII. н. ст.), зауваживши, що „київський кореспондент „Діла“

¹⁶⁶ Леся Українка. Листи: 1898—1902.— С. 305.

¹⁶⁷ Міхновський М. [Листівка з приводу вибуху біля пам'ятника Пушкіну в Харкові 31 жовтня 1904 р.] // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 309—310.

¹⁶⁸ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 122—127.

¹⁶⁹ Міхновський М. Уваги // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 189.

осуджує сей замах, уважаючи його шкідливим для української справи дразненем російської суспільности¹⁷⁰.

Принаймні зі статті М. Лозинського І. Франко мав би знати про цей терористичний інцидент. У цитованій анонімній статті „З діяльності М. Міхновського в 1904 р.“, більше публіцистичній, аніж науковій, зазначено, що в статті „Сухий пенъ“ (Літературно-науковий вістник.— Львів, 1905.— Т. 29, кн. 2) [передрук: т. 54, с. 577—581], написаній начебто „з нагоди харківського замаху на пам'ятник Пушкіна“, І. Франко осуджує бездіяльність задрагоманених соціялістів, тим самим схвалюючи чинний виступ українських терористів, які виконали замах на емблему московського панування над Україною — погруддя Пушкіна¹⁷¹.

Однак у Франковій статті немає жодної прив'язки до терористичного акту в Харкові.

Голова Української комісії М. Міхновський і Франкові книжки та видання в Українському відділі Харківської громадської бібліотеки

Від початку 1906 р. М. Міхновський очолював Українську комісію, яка керувала організацією і розвитком Українського відділу при Харківській громадській бібліотеці, утвореного 1906 р. для поповнення та бібліографування видань українською мовою (зокрема періодичних) та видань іншими мовами про Україну¹⁷².

На замовлення Української комісії Павло Мокроус упродовж 1910—1911 рр. уклав бібліографічний покажчик „Катальог книжок українською мовою Харківської Громадської Бібліотеки: Український відділ імени Тараса Шевченка“ (Видання Української Комісії.— Харків, 1912.— Т. I.— 98 с., українською мовою), у якому десятки назв стосувалися Франкових творів¹⁷³. Непідписану „Передмову“ до каталогу, на думку Ф. Турченка, написав голова комісії М. Міхновський¹⁷⁴. У цій невеличкій (односторінковій — с. [3]) „Передмові“ зазначено, що видану працю виконав „з доручення комісії“ Павло Мокроус, її перевірила й прийняла Українська комісія, головою якої був М. Міхновський, а членами — Х. Алчевська, О. Міхновський та ін.¹⁷⁵ За уточненням дослідниць, це була письменниця Христя (Христина Олексіївна) Алчевська¹⁷⁶. У „Передмові“ відзначено,

¹⁷⁰ Лозинський М. Українська Народня Партія // Літературно-науковий вістник.— Львів, 1905.— Т. 30, кн. 5.— С. 145.

¹⁷¹ З діяльності М. Міхновського в 1904 р. (Матеріяли). 2. М. Міхновський, І. Франко і вибух у Харкові.— С. 127.

¹⁷² Полянська Н. І., Дмитрієва О. М. Перший в країні: історія та сьогодення відділу „Україніка“ // Збірник наукових праць / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. І. Короленка.— Харків, 2012.— Вип. 7.— С. 24—27; Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 183.

¹⁷³ Бібліографія української бібліографії (1810—1923): Наук.-допом. бібліогр. покажч. / Упоряд. І. Негрейчук.— К., 2017.— С. 164.— № 1685; Дмитрієва О. М. Укладач першого друкованого каталогу української книги Павло Мокроус (1884—1938): доля, діяльність і найближче оточення // Бібліографічні студії пам'яті харківського бібліографа-краєзнавця Галини Кашириної, м. Харків, 23 травня 2019 року: Матеріали.— Харків, 2020.— С. 38—47.

¹⁷⁴ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 183.

¹⁷⁵ Передмова // Катальог книжок українською мовою Харківської Громадської Бібліотеки.— Харків, 1912.— С. [3].

¹⁷⁶ Полянська Н. І., Дмитрієва О. М. Перший в країні...— С. 28.

що „за перші двадцять років Бібліотека мала переважно даровані українські книжки“, проте „завдяки енергії комісії загальна сума добутих грошей“ сягнула декількох тисяч, що „дало змогу комісії за п'ять років придбати для Бібліотеки книжок в п'ять разів більше того, яке Бібліотека придбала за перші двадцять літ свого існування“. Діяльність комісії, утвореної 1906 р., „зробилась особливо інтензивною“ від 1909 р., й вона одержала визнання від Харківської міської думи, яка „завдяки заходам гласних-українців“, певно, й самого М. Міхновського, призначила їй щорічну субсидію за умови „найменування Українського відділу іменем Тараса Шевченка“. Констатовано, що „загальна кількість книжок у відділі імени Тараса Шевченка є понад 3000“¹⁷⁷.

Для порівняння: до створення Української комісії бібліотека спромоглася за 20 років придбати лише 680 українських книжок¹⁷⁸. У фонді періодики зберігалися львівські видання, у яких І. Франко різного часу був одним з авторів або й редакторів: „Діло“, „Зоря“, „Записки НТШ“, „Літературно-науковий вістник“¹⁷⁹. У звітному періоді від 1 жовтня 1913 до 1 жовтня 1914 р. Українську комісію очолював небіж (братанок) М. Міхновського — О. В. Міхновський¹⁸⁰ (у звіті Харківської громадської бібліотеки за 1909/1910 р. небіж М. Міхновського О. Міхновський значився членом комісії¹⁸¹). Від жовтня 1914 р. головою Української комісії став Гнат Хоткевич¹⁸².

І. Франко в тижневику М. Міхновського „Сніп“

У листі від 22 січня (певно, ст. ст.) 1912 р. з Харкова, що починається звертанням „Глибокошановний та Дорогий пане Докторе“, М. Міхновський захоплено дякував І. Франкові за співпрацю з тижневиком „Сніп: Українська часопись для інтелігенції“, що його він заснував і видавав у Харкові (виходив 1912 р.): „Не вмію висловити Вам тиєї радости та вдячності, які опанували мною, коли я одержав Вашу „Притчу про захланність“ й Вашого ласкавого листа, в якому Ви не тільки дозволяєте видрукувати Ваш твір, але навіть хочете бути нашим співробітником. Часопись моя така маленька, що я навіть у своїх мріях не гадав, щоб мав таку радість бачити Ваше ім'я поміж співробітниками“¹⁸³.

Про свою спробу видавати слобожанський часопис українською мовою (на той час вийшло чотири числа „Снопа“) М. Міхновський зазначив: „Велика се країна — ота Слобідська Україна, але цілком не оброблена — чистий вовчий закуток. Маю сміливість розпочати діло для підготування справжньої української преси. Розуміється, що справа ся для мене тим тяжча, бо я в ній зовсім homo novus (нова людина.— *Є. Н., О. Н.*), але мусів її розпочати, бо ніхто інший не хоче наражатись на всякі прикрости

¹⁷⁷ Передмова.— С. [3].

¹⁷⁸ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 183—184.

¹⁷⁹ Полянська Н. І., Дмитрієва О. М. Перший в країні...— С. 27.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 183.

¹⁸² Там само.— С. 184; Полянська Н. І., Дмитрієва О. М. Перший в країні...— С. 27—28.

¹⁸³ ІЛ НАН України, від рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1632, с. 607—608.

як матер'яльного, так морального характеру [...] часопись моя вже самим фактом свого існування впливатиме на підвищення бадьорости оспалого українства на Слобідській Україні...¹⁸⁴

Звертаючись до І. Франка, М. Міхновський прохав дозволу надрукувати в шостому числі „Вашого портрета [...] якого Ви подарували мині років 12 назад“¹⁸⁵, хоча й бідкався, що „його трохи подерли жандарі, як арештували в мене мої папери. Я тоді Вас своїм рідним дядьком назвав, тільки через те й визволив портрета, а то б іззіли“. М. Міхновський зізнався: „Портрет Ваш хоч і трохи давній, але дуже добрий, і мині більше подобається, ніж отой, що в нас тепер на Вкраїні продається“¹⁸⁶. Отой другий, що „тепер на Вкраїні продається“, — це фотопортрет І. Франка у вишиванці, зроблений 28 травня 1910 р. у львівській фотомайстерні Едварда Тшемеського (Edward Ignacy Trzemeski; *1843—†1905; назва майстерні залишилася по його смерті). Цим фотопортретом, поданим майже на цілу першу сторінку, відкривається, до речі, спарений № 21/22 львівського журналу „Ілюстрована Україна“ за 15 листопада 1913 р. Завершив листа М. Міхновський ввічливою згадкою: „[...] низенько вклоняюся Вашій шановній дружині й родині“. Насамкінець додав дописку, що часопис „Сніп“ надіслали І. Франкові¹⁸⁷.

І. Франко надіслав для „Снопа“ один новий вірш і три нові праці, їх надруковано в тижневику 1912 р.: „Притча про захланність“ (№ 6.— 5/18. II.— С. 2—7), „Азбучна молитва св. Константина Солунського“ (№ 10.— 4/17. III.— С. 2—5; датовано: 12—14 лютого 1912 р.), „Двобій Мстислава з Редедю. Староруське поетичне оповіданє“ (№ 13.— 25. III./7. IV.— С. 2—3; датовано: 19 березня 1912 р.), „Причинки до староруського віршовання“ (№ 15.— 8/21. IV.— С. 2—5; датовано: 19 березня 1912 р.). Також надруковано фотопортрет І. Франка у вишиванці (Сніп.— 1912.— № 6.— 5/18. II.— С. 4), зроблений наприкінці 1893 р. й опублікований у львівському журналі „Зоря“ 1896 р. (№ 1.— С. 3); за ним згодом (1897) Іван Труш намалював портрет письменника технікою гризайлі (монохромною)¹⁸⁸. Свій фотопортрет з кінця 1893 р. І. Франко подарував М. Міхновському орієнтовно в 1897—1901 рр., під час одного з його приїздів до Львова. Лист М. Міхновського від 22 січня (ст. ст.) 1912 р., а також публікації нових Франкових текстів у „Снопі“ в лютому—квітні 1912 р. засвідчують, що львівський письменник відписував харківському колезі, однак Франкові листи до М. Міхновського не виявлені.

У тижневику „Сніп“ упродовж 8/21 січня — 30 серпня / 12 вересня 1912 р. М. Міхновський опублікував у серії „Галерея сучасних діячів наших“ сім своїх невеличких нарисів (усі, крім одного, за підписом: М. М-ський) — про архієпископа Парфенія, Миколу Лисенка, І. Франка, М. Грушевського, Миколу Сумцова (без підпису), Марка Кропивницького, Олену Пчілку („Пані Ольга Косачева“), а також дещо ширший нарис життя і поетичної творчости автора „Кобзаря“ „Шевченкові роковини“.

¹⁸⁴ ІЛ НАН України, від рукописних фондів і текстології, ф. 3 (І. Франко), спр. 1632, с. 608—609.

¹⁸⁵ Там само.— С. 609.

¹⁸⁶ Там само.— С. 610.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Ямаш Ю. Франкіана художника Івана Труша // Вісник Львівського університету / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Сер. мистецтвознавство.— 2006.— Вип. 6.— С. 90—91.

У нарисі „Д-р Іван Франко“ (Сніп.— 1912.— № 6.— 5/18. II.), витриманому на патетичній ноті, М. Міхновський оповістив, що 1913 р. „Україна святкуватиме 40-літній ювілей письменницької діяльності“ І. Франка, і з цієї нагоди наголосив: „Се буде справжнє національне свято, бо Іван Франко є найбільший з сучасних наших поетів, люблений всюди, де живуть українці. З іменем Івана Франка тісно зв'язана історія відродження Галицької України. Як поет, як публіцист, як політичний діяч, агітатор і вчений виступав Франко, з цілою силою свого таланта, руйнуючи ветху та гнилу будову українського суспільства в Галичині. За свої виступи зазнав він навіть обвинувачення в тім, що нелюбий, зрадив Україну. Усі кидались на нього, свої й чужі, але ні ті, ні другі не змогли захитати його міцну постать новітнього українського діяча, який дійсно ціле життя своє присвятив справі визволення свого народу. Він є дійсний пророк українського народу...“¹⁸⁹

Про „натхненний пророцький спів“ І. Франка М. Міхновський навів „його власні чарівні слова“¹⁹⁰ з другої редакції раннього вірша „Наймит“ (1876), уміщеної у другому виданні збірки „З вершин і низин“ (1893): „А спів той — наче брат, що гонить з серця горе“ і до слів: „А спів той — грім страшний“ [т. 1, с. 60—61]. Вважаючи, що „твори Франка від інших українських поетів“ відрізняють „ноти бадьорости, енергії, мужности, сміливости й незламної віри“, М. Міхновський зацітував повністю його знов-таки ранній вірш „Земле, моя всеплодюча мати...“ (1880) також із другого видання збірки „З вершин і низин“ [т. 1, с. 28]. Завершив свій перед'ювілейний нарис М. Міхновський характеристичними визначеннями про І. Франка: „[...] Антей Української землі — що, доторкаючись свого народу, усе нової й нової сили набирався для боротьби. Поет і публіцист, історик і беллетрист, політичний діяч і кабінетний вчений“ — „один з найосвіченіших людей в світі“; „один з тих людей, які становлять гордощі свого народу“¹⁹¹.

У тому самому числі „Сноп“ під рубрикою „З нашого життя“ уміщено звернення „До 40-літнього ювілею літературно-громадської діяльності Івана Франка“, поширюване в різних українських часописах. У цьому „листі до українського громадянства“ за підписами Володимира Винниченка, Володимира Гнатюка, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Івана Кривецького, Василя Панейка, Василя Стефаника, Гіядора Стрипського, Стефана Томашівського, Івана Труша, Лесі Українки, Сергія Єфремова містився заклик збирати „ювілейний дар“ для письменника та повідомлення, що кошти прийматиме львівське „Товариство взаємних обезпечень „Дністер“¹⁹².

У нарисі „Композитор Микола Лисенко“ (Сніп.— 1912.— № 4.— 15/28. I.) згадано, що М. Лисенко написав музику, зокрема, до слів І. Франка¹⁹³.

¹⁸⁹ М. М-ський [Міхновський М.] Д-р Іван Франко // Сніп.— 1912.— № 6.— 5/18. II.— С. 4.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Там само.— С. 5; також див.: Міхновський М. Д-р Іван Франко // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 390—391.

¹⁹² До 40-літнього ювілею літературно-громадської діяльності Івана Франка // Сніп.— 1912.— № 6.— 5/18. II.— С. 5—6.

¹⁹³ Міхновський М. Композитор Микола Лисенко // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 389.

До сатиричного оповідання (карикатури на неполітичне культурницьке українофільство) „Казки та оповідання з недійсного життя: *Spirillum patricianum ukrainofilicum* (Дисертація на доктора Патріотизму)“ (Сніп.— 1912.— № 17.— 22. IV./6. V.; № 18.— 29. IV./12. V.; № 19.— 6/19. V.; № 20.— 13/26.V.; окреме видання: Харків, 1912, підпис в обох публікаціях псевдонімом Микола Гедзь) М. Міхновський обрав епіграфом епіграму „Мізантроп“ чеського поета Карела Гавлічека-Боровського у Франковому перекладі¹⁹⁴ [т. 11, с. 467].

Є відомості про те, що М. Міхновський побував у Львові також на початку XX ст., згодом — улітку 1913 р., коли після повернення з ознайомлювальної подорожі Західною Європою зустрівся у місті з представником Українського інформаційного комітету А. Жуком¹⁹⁵, відтак 28 червня 1914 р. відвідав у Львові „Шевченківський здвиг“, організований товариствами „Український Січковий Союз“, „Сокил-Батько“, „Україна“ і Пласт на честь сотих роковин від народження Т. Шевченка¹⁹⁶. Чи спілкувався, а чи бодай бачився тоді з І. Франком — ще належить з'ясувати, вдавшись до пошуків нових матеріалів.

Волелюбна соборницька патетика І. Франка у визвольному чині М. Міхновського

Промову на першому Українському військовому з'їзді в Києві 6 травня 1917 р. (Відносини до війни. Промова Підпоручика Миколи Міхновського, виголошена на першому Українському військовому з'їзді у Києві — 6 травня 1917 р.— К., 1917.— 8 с.) М. Міхновський патетично завершив цитатою із Франкового вірша „Розвивайся, ти, високий дубе...“, в якому озвучено соборницько-державницьку ідею (написаний ще 17 березня 1883 р.; першодрук у другому виданні збірки „З вершин і низин“, яким, як видно, М. Міхновський активно користувався [також див.: т. 52, с. 23—24]): „[...] вся праатьківська земля наша повинна належати українському народові, щоб він був сам пан на своїй землі, щоб справедлились мрії нашого геніального поета Франка, сина галицької землі:

*Встане славна Мати-Україна,
Щаслива і вільна —
Від Кубані аж до Сяна-річки
Одна, нероздільна!*¹⁹⁷

Попри часткові ідеологічні зближення з М. Міхновським, ініціативи з його боку до співпраці, інтерес до його публікацій (утім анонімних) І. Франко ставився до нього стримано. Франкову рецепцію М. Міхновського стисло можна означити формулою: певне зацікавлення і переважно

¹⁹⁴ Міхновський М. Казки та оповідання з недійсного життя // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 399.

¹⁹⁵ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово.— С. 199.

¹⁹⁶ Петрів М. Й. Міхновський Микола Іванович // Петрів М. Й. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця XIX — першої половини XX ст.— К., 2014.— Кн. 1.— С. 246, 248—249.

¹⁹⁷ Міхновський М. Відносини до війни // Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— С. 319.

мовчання. Думається, це було зумовлено конспіративністю діяльності М. Міхновського, зрозумілою осторогою І. Франка не зашкодити йому, але також імпульсивністю натури й поведінки наддніпрянського революціонера та обережним сприйняттям у зрілого І. Франка його національної революційної ідеології, радикалізм якої межував з авантюризмом.

Yevhen NAKHLIK, Oksana NAKHLIK

**IVAN FRANKO AND MYKOLA MIKHNOVSKYI:
INTERSECTIONS OF LIFE PATHS**

The article highlights Ivan Franko's social and personal relationship with Mykola Mikhnovskiy as well as early ideological differences, unity and certain nation-centric rapprochement between the two thinkers. The authors consider in detail correspondence between M. Mikhnovskiy and I. Franko, their meetings and polemics regarding M. Mikhnovskiy's review of the first volume of *Literaturno-Naukovyi Vistnyk* (1898), his attempt to attract I. Franko to his project „Ukrainians at the early 20th century“ (1899), I. Franko's participation in the Bukovyna-Halychyna polemic around M. Mikhnovskiy's pamphlet *Independent Ukraine* etc. As the chairman of the Ukrainian Commission of Kharkiv Public Library (after 1906), M. Mikhnovskiy contributed to the replenishment of its Ukrainian department with I. Franko's publications and appealed to the freedom-loving pathos of his early poetry during the Ukrainian revolution of 1917.

Наталія ПАСЛАВСЬКА

РЕМІСНИЧІ КОРПОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ XIX — ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Українські історики ремісничим виробництвом зацікавилися в останній чверті XIX ст. Їхні дослідження передбачали насамперед нагромадження фактичного матеріалу з цехової тематики. Одним із перших таких дослідників слід назвати Никандра Молчановського, який вивчав історію німецьких цехів¹. Тоді ж Олександр Лазаревський у книзі „Описание Старой Малороссии“² розповів про ремісничі цехи на Лівобережжі, підкресливши їх багатoproфільний характер, а згодом вийшла підготовлена ним добірка цехових актів з першої половини XVII ст.³ Коротенький огляд ремісничих організацій Чернігова подав у своїй розвідці Олександр Ковалевський⁴. Цехова тематика є й у праці Сергія Подолинського з економічної історії України⁵. На початку XX ст. матеріали щодо цехів Поділля у науковий вжиток ввів Юхим Сіцінський⁶. Відомості про цеховий устрій, вплив на його уконституювання магдебурзького права, а також ремісничу атрибутику містять статті Михайла Владимирського-Буданова⁷, Дмитра Багалія⁸ та Петра Добровольсько-

¹ Молчановский Н. Цеховая система в Пруссии и реформа цехов при Штейне и Гарденберге.— К., 1877; його ж. Промышленная деятельность и цехи в Германии XVII и XVIII вв. (дополнение к книге Эдварда Зеворта „История нового времени“).— К., 1883.

² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— К., 1888.— Т. 1: Полк Стародубский; його ж. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— К., 1893.— Т. 2: Полк Нежинский.

³ Лазаревский А. Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622—1645) // Чтения Исторического общества Нестора летописца.— К., 1901.— Кн. XII.— Вып. 4.— Отд. 3.— С. 9—25; див. також: його ж. Любецкие гончары в 1615 году // Киевская старина.— 1902.— № 2.— С. 89.

⁴ Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная.— Чернигов, 1896.— № 726.— С. 1—2.

⁵ Подолинський С. Ремеслі і хвабрики на Україні.— Женева, 1880.

⁶ Сецинский Е. И. Материалы для истории цехов Подолии // Труды Подольского церковного историко-археологического общества.— Каменец Подольский, 1904.— Т. 10.— С. 417—494.

⁷ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.— Львів, 1903.— Част. 1.— С. 3—113; його ж. Немецкое право в Польше и Литве // Там само.— Львів, 1904.— Част. 2.— С. 3—308.

⁸ Багалей Д. И. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министрства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1892.— Ч. CCLXXX.— С. 1—55;

го⁹. Розвиток міського ремесла та торгівлі на українських землях описав також Михайло Грушевський¹⁰.

Міжвоєнний період репрезентований роботами Катерини Лазаревської, яка досліджувала цей феномен на території Лівобережної України й міста Києва, залучивши збережені цехові книги¹¹. Михайло Карачківський описував функціонування київських цехів на основі архівних даних, з'ясовуючи, серед іншого, також їх чисельність¹². Реміснича проблема порушена в публікаціях Анатолія Єршова, котрий проаналізував генезу цехових інституцій на теренах Північного Лівобережжя¹³. Дослідження економічного становища цехових ремісників на основі аналізу інвентарів Старого Костянтинова подав у своїх роботах Олексій Баранович¹⁴.

На особливу увагу заслуговує доробок Пилипа Клименка, який розпочав свої студії з вивчення ремесла у білоруських землях¹⁵, оприлюднив матеріали до історії цехових корпорацій м. Літок на Чернігівщині¹⁶ і став автором першої синтетичної праці про цехи в Україні¹⁷ (вона, щоправда, зазнала критики з боку львівського історика Романа Зубика через невпорядкованість структури¹⁸). У цій монографії розкриваються питання організації професійної діяльності цеховиків на Лівобережній та Правобережній Україні в 1764—1883 рр., а також окремо розглянуто правове становище учнів у київських цехах ткачів, кравців та гончарів, фахові обов'язки київських та кам'янець-подільських підмайстрів, цехове урядування та фінансові складові функціонування (прибутки/видатки).

його ж. Магдебурське право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси...— Част. 2.— С. 387—442.

⁹ Добровольський П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии // Труды Тринадцатого археологического съезда / [Под ред. гр. П. С. Уваровой].— Москва, 1908.— Т. 2.— С. 74—78.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.

¹¹ Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН.— К., 1925.— Т. 6.— С. 20—33; її ж. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / [За ред. М. Грушевського].— К., 1926.— С. 275—308; Книга глухівського цеху калачницького / Підготовка до видання К. О. Лазаревської // Український археографічний збірник.— К., 1926.— Т. 1.— С. 165—216.

¹² Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1927.— Кн. 11.— С. 12—15; його ж. Київські цехи за литовсько-польської доби // Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва.— К., 1931.— Зб. 1.— С. 134—149.

¹³ Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті.— Ніжин, 1926.— Кн. VI.— С. 81—124; його ж. До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. // Там само.— Ніжин, 1929.— Кн. IX.— С. 123—136; його ж. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / [За ред. М. Грушевського].— К., 1928.— С. 315—318.

¹⁴ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історико-філологічного відділу УАН.— К., 1928.— Кн. XVII.— С. 1—63; його ж. Упадок города Речи Посполитой // Вопросы истории (Москва).— 1947.— № 8.— С. 30—49.

¹⁵ Клименко Ф. В. Западно-русские цехи XVI—XVIII вв.— К., 1914.

¹⁶ Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині // Записки історико-філологічного відділу УАН.— К., 1928.— Кн. XVIII.— С. 211—223.

¹⁷ Клименко П. Цехи на Україні.— К., 1929.— Т. I, вип. I.

¹⁸ Zubuk R. [Rec. na:] Klymenko P. Cechy na Ukraini.— Т. 1 // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.— Lwów, 1931.— Т. 1.— S. 279—282.

Упродовж другої половини ХХ ст. в радянській історіографії популярними були роботи із соціально-економічної історії, в яких зародження робітничого прошарку пов'язували з ремісниками. Так з'являються наукові тексти про причини виникнення, розвиток і занепад цехового ремесла, вплив магдебурзького права на формування ремісничих братств тощо. Йдеться, зокрема, про дослідження Олени Компан¹⁹, Олексія Нестеренка²⁰, Миколи Ткаченка²¹, Володимира Голобуцького²², Віталія Кулаковського²³, Дмитра Мишка²⁴, Павла Пеняка²⁵, Ганни Швидько²⁶ та Іллі Шульги²⁷. Тут варто згадати, безперечно, і розвідки Ярослава Ісаєвича, присвячені ремеслу і торгівлі, складу та чисельності населення Дрогобича²⁸. Це аж ніяк не повний перелік праць, дотичних до історії цехового ремесла. Проте всі вони здебільшого просякнуті марксистськими підходами, що ґрунтувалися на тезі про боротьбу робітничого класу (в особі учнів та підмайстрів) з експлуатацією в цехах (в особі майстрів та цехмістрів), а також економічними мотивами діяльності цехових організацій.

Наприкінці 80-х — у 90-х рр. ХХ ст. результати своїх наукових пошуків опублікували Геннадій Виноградов, представник наукової школи

¹⁹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963; іі ж. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. // Города феодальной России.— Москва, 1966.— С. 350—362.

²⁰ Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні.— К., 1959.— Част. 1: Ремесло і мануфактура.

²¹ Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Український історичний журнал (Київ).— 1964.— № 1.— С. 77—81.

²² Голобуцький В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР.— К., 1958.— № 8.— С. 34—42; його ж. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.

²³ Кулаковський В. М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1980.— Вип. 14.— С. 53—60; його ж. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1981.— Вип. 7.— С. 63—69.

²⁴ Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні в XV — першій половині XVI ст. // Український історичний журнал.— 1963.— № 3.— С. 67—72.

²⁵ Пеняк П. С. Виробничі і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII — першої половини XIX ст. // Там само.— 1982.— № 9.— С. 96—103; його ж. Правові основи підготовки учнів та підмайстрів у цехах Закарпаття XVII — першої половини XIX ст. // Тези доповідей 1-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая, 17—18 листопада 1989 р.— Ужгород, 1989.— С. 17. Нова праця автора, котра вийшла порівняно недавно, характеризується тими ж радянськими підходами до вивчення соціально-економічної історії: його ж. Цехи і цехове ремесло Закарпаття.— Ужгород, 2005.

²⁶ Швидько А. К. Социально-экономическое развитие Украины в XIV — середине XVIII в.— Днепропетровск, 1988. Див. також праці про джерела до історії цехів: іі ж. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст // Сіверянський літопис.— Чернівці, 1997.— № 3.— С. 42—46.

²⁷ Шульга І. Г. Развитие цехового ремесла в городах Закарпатской Украины в конце XVIII — первой половине XIX в. // Города феодальной России.— С. 512—517.

²⁸ Ісаєвич Я. Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30—60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1960.— Т. 4.— С. 30—39; його ж. З історії суспільно-політичної боротьби у місті Дрогобичі в XVI ст. // Там само.— Т. 5.— С. 3—14; його ж. Чисельність, соціальна структура і національний склад населення Дрогобича у XVI—XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2006.— Вип. 10.— С. 241—251.

Миколи Ковальського²⁹, який зробив аналіз цехового ремесла в Україні XVI — першої половини XVII ст. на підставі джерел³⁰, Петро Сас і його студії з міського ремесла на Волині³¹, Петро Пиріг, котрий зосередився на цехових братствах Лівобережжя³², Василь Балушок — дослідник звичаїв, традицій та календарної обрядовості ремісників³³, Василь Марочкін — автор книжки про міську атрибутику і звичаї міщан пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби³⁴. На жаль, ці дослідники спинилися на досягнутому і не продовжили студій з цехового ремесла. У той час виходить також підготовлений до друку Наталією Яковенко документ із житомирської гродської книги за 1606 р., в якому відображено склад замкового ремісництва (станом на 1603 р. — 336 ремісників 28 фахів)³⁵.

На початку XXI ст. вийшла монографія Петра Кулаковського про історію Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої³⁶. У книжці простежується процес поширення на цей регіон польського адміністративного устрою, аналізуються колонізаційні та соціально-економічні процеси протягом 1618—1648 рр., у тому числі запровадження у містах маґдебур-

²⁹ М. Ковальський у співавторстві з Я. Кісем написав один із підрозділів про Львів у ранньомодерний час у колективній праці „Історія Львова: Короткий нарис“ (див.: Кісь Я. П., Ковальський М. П. Львів у XV — на початку XVIII ст. Соціальний і національний склад населення. Господарство міста. Ремесло і торгівля // Історія Львова: Короткий нарис.— Львів, 1956.— С. 14—24); див. також: Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII вв.).— Днепропетровск, 1983.

³⁰ Виноградов Г. М. Письмові джерела з історії цехів міст Поділля XVI — першої половини XVII ст. // Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція.— Вінниця, 1987.— С. 81—82; його ж. Документальні джерела з історії цехів та міст Волині XVI — першої половини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся.— Луцьк, 1988.— Т. 1.— С. 157—159; його ж. Основні проблеми публікації матеріалів з історії цехів на Україні XVI—XVII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку.— К., 1988.— С. 127—129; його ж. Анализ источников по истории цехового ремесла Украины XVI — первой половины XVII века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1989. Див. також посібник у співавторстві, в якому подано джерелознавчий аналіз та розкрито значення цехових статутів міст України: Ковальський Н. П., Виноградов Г. Н. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVII—XVIII вв.: цеховые уставы городов Украины.— Днепропетровск, 1986.

³¹ Сас П. М. Цехова регламентація міського ремесла на Волині в середині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині: тези доповідей і повідомлень II регіональної Волинської історико-краєзнавчої конференції.— Луцьк, 1988.— Част. 1.— С. 142—145. Цехові організації та спеціалізація ремесла у Києві, Луцьку, Острозі та інших містах розглядаються у праці: Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.— К., 1989.

³² Пиріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст.— К., 1998; його ж. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII століття // Київська старовина.— 1999.— № 5.— С. 155—163; його ж. Соціально-економічний розвиток Стародуба в другій половині XVII ст. // Сіверянський літопис.— Чернігів, 2011.— № 6.— С. 33—43.

³³ Балушок В. Г. Свята покровителів українських ремісничих цехів XV—XVIII ст. // Народна творчість та етнографія (Київ).— 1992.— № 4.— С. 35—39; його ж. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях та ритуалі // Родовід (Київ).— 1993.— № 5.— С. 13—20; його ж. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників.— К., 1993.

³⁴ Марочкін В. Українське місто від XV до середини XVII ст.: звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело.— Торонто, 1999.

³⁵ Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // Архіви України (Київ).— 1989.— № 5.— С. 68—71.

³⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648): Наукове видання.— К., 2006.

зького права та цехової організації економічного виробництва³⁷. Цікавими напрацюваннями зі соціальної й демографічної історії Полтавщини та самої Полтави заявив про себе Юрій Волошин³⁸. Ремісники в його працях згадуються в контексті станово-професійної структури населення.

В Україні дедалі більшої популярності набуває урбаністична проблематика, в межах котрої студіюється ремісничче питання. Окрім книг синтетичного змісту, в яких цехові організації описуються дотично³⁹, все численнішими стають розвідки вужчого плану — про розвиток ремісництва в конкретному місті або окремого цеху чи суміжних ремесел. За нашими спостереженнями, зацікавлення цеховими корпораціями жваво поширюється в середовищі українських істориків, котрі звертають свою увагу передовсім на цехи Північної та Центрального Лівобережжя України, де в період Гетьманщини розташовувалися Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Київський, Полтавський полки. Так, Ганна Доманова, реконструюючи минуле чернігівського магістрату, проаналізувала і правові підстави функціонування ремісничих цехів Чернігова та їх взаємовідносини з міським урядом у ранньомодерну добу⁴⁰. Кролевецьких ткачів досліджував Анатолій Карась⁴¹, а кравців і кушнірів — Ігор Ситий⁴². Натомість Людмила Костенко присвятила свої статті кожум'яцькому та шевському ремеслам у містах Чернігівщини⁴³. Економічно-правові засади діяльності ремісничих братств на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. визначив Сергій Журман⁴⁴, виклавши свої висновки в кандидатській дисертації⁴⁵. Цеховий устрій міст і містечок Поділля досліджує вінницький історик Олександр Петренко⁴⁶. Одним з останніх напрацювань дослідни-

³⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої...— С. 370—377.

³⁸ Волошин Ю. Статевовікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять: Науковий збірник.— Полтава, 2011.— № 25.— С. 5—24; його ж. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2013.— Вип. 10.— С. 31—50; його ж. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.— К., 2016.

³⁹ До прикладу: Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування.— К., 2008; Коваленко О. Полтава XVII—XVIII ст.— К., 2015.

⁴⁰ Доманова Г. Ремісниччі цехи ранньомодерного Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи.— Чернігів, 2007.— С. 512—519.

⁴¹ Карась А. Секретне кролевецьке ткацтво // Сіверянський літопис.— Чернігів, 2003.— № 5—6.— С. 38—40; його ж. Кролевецьке ткацтво.— Глухів, 2008.

⁴² Ситий І. Кролевецькі кравці та кушніри // Сіверянський літопис.— Чернігів, 2002.— № 4.— С. 29—33; див. також: його ж. Новгород-Сіверський цех калачників (1711—1900) // Там само.— 1996.— № 1.— С. 41; його ж. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках.— Львів, 2003.— С. 251—255; його ж. Цехові прапори Лівобережної України // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX.— Кн. 2.— С. 127—174.

⁴³ Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седневі на Чернігівщині // Сіверянський літопис.— Чернігів, 2007.— № 4.— С. 77—83; її ж. Кожум'яцький і шевський промисли в північних і південних губерніях Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) // Матеріали до української етнології.— К., 2008.— Вип. 7 (10).— С. 79—83.

⁴⁴ Журман С. М. Цех як інститут господарської системи Лівобережної України в XVII—XVIII століттях // Актуальні проблеми економіки.— К., 2007.— № 8 (74).— С. 34—42.

⁴⁵ Журман С. М. Генеза ремесла в господарській системі Лівобережної України в XVII—XVIII століттях. Автореф. дис. ... канд. екон. наук.— К., 2010.

⁴⁶ Петренко О. С. Цеховий устрій приватних міст та містечок Східного Поділля // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.— К., 2001.— Вип. II.— С. 127—136; його ж.

ка є видання цехової книги шевсько-римарського й кравецько-кушнірського цехів містечка Томашполя⁴⁷, яка єдиною вціліла з теренів колишнього Брацлавського воєводства. Книга містить акти записів про початок та завершення навчання учнями, судові ухвали, реєстри майстрів, фінансові документи тощо.

Дослідження ремесл та цехів на Волині представлені напрацюваннями Миколи Ковальського про острозьких ремісників⁴⁸, Оксани Карліної — про цехову організацію ремесла у містах і містечках Волинської губернії⁴⁹, Оксани Штанько — про луцьких ремісників⁵⁰. Музичне ремесло волинських міст актуалізовано працями Владислава Безпалька та Івана Кузьмінського⁵¹. Цехове середовище Мізоча у другій половині XVIII — на початку XIX ст. охарактеризував Андрій Фелонюк⁵². Соціальній структурі та професійному складу ремісників міст Волині ранньомодерного періоду присвятив окремих параграф у нещодавно виданій монографії Андрій Заяць⁵³.

Робота на здобуття ступеня кандидата історичних наук стала підсумком наукових студій Світлани Щербини над цехами Північного Лівобережжя в XVII—XVIII ст.⁵⁴ Дослідниця характеризує генезу, еволюцію та територіальну специфіку ремісничих корпорацій, їх правовий статус, територіальну й галузеву структуру, внутрішній устрій та соціальні взаємини між ремісниками. Цехові братства розглядаються окремо (за спе-

Цехові статути містечка Браїлова Брацлавського воєводства XVIII століття // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2015.— Т. ССLXVIII.— С. 209—218.

⁴⁷ Цехова книга містечка Томашполя XVIII — початку XIX століття / Упоряд. О. Петренко.— Вінниця, 2020.

⁴⁸ Ковальський М. Документальні свідчення 1635 р. про острозьких ремісників // Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси.— Острого, 1998.— С. 128—130.

⁴⁹ Карліна О. Цехова організація ремесла у містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк.— Луцьк, 2015.— Вип. XI.— С. 205—215; див. також інші праці: її ж. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2013.— Вип. 10.— С. 97—114; її ж. Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII — середині XIX ст. // Літопис Волині.— Луцьк, 2019.— Вип. 21.— С. 79—86.

⁵⁰ Штанько О. Мещане луцькіє цеху кравецького и кушнерского: ремісники Луцька в середині XVI століття // Літопис Волині.— Луцьк, 2013.— Вип. 12.— С. 25—30; її ж. Луцьк: місто і соціум у другій половині XVI ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки.— Луцьк, 2013.— Вип. 21 (269)— С. 9—15; її ж. Луцькі ремісничі цехи-корпорації в середині XVII ст. // Літопис Волині.— Луцьк, 2015.— Вип. 14.— С. 40—45.

⁵¹ Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел // Острозький краєзнавчий збірник.— Острого, 2019.— Вип. 11.— С. 112—121; її ж. Музичне повсякдення Волині (середина XVI — початок XVII століть) // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва.— К., 2019.— № 1 (7)— С. 5—32.

⁵² Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року // Острозька давнина.— Острого, 2013.— Вип. 2.— С. 219—230; його ж. Ремісничє середовище Мізоча останньої чверті XVIII — першої половини XIX ст. у світлі цехових документів // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині.— Рівне, 2019.— Вип. 1.— С. 108—138.

⁵³ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 2019.— С. 319—350.

⁵⁴ Щербина С. В. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя XVII—XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Чернігів, 2011.

ціальностями⁵⁵) та в сукупності — відповідно до висвітлюваної проблеми⁵⁶.

Ремісничі цехи Полтави, Гадяча та інших містечок аналізує Оксана Коваленко⁵⁷. Одним з її останніх видань є книжка про дибинецьке гончарство, в якій, зокрема, опубліковано цехову книгу гончарів 1744—1817 рр. з аналізом архівних документів⁵⁸. Михайло Хармак вивчає ткацьке та ковальське ремесло Батурина в XVII—XVIII ст.⁵⁹ Осередки ремесла на теренах Ніжинського полку в ранньомодерні часи стали об'єктом зацікавлення істориків з Ніжина Романа Крапивного⁶⁰ і Людмили Лесик⁶¹. Цехо-

⁵⁵ Щербина С. В. Музичний цех Чернігова (друга половина XVII—XVIII ст.) // Література та культура Полісся.— Ніжин, 2010.— Вип. 57.— С. 236—243; іі ж. Гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII—XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць.— Київ; Глухів, 2011.— Вип. 4.— С. 160—163; іі ж. Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII — на початку XVIII ст. // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць.— Ніжин, 2012.— Вип. 70: Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті.— С. 46—56; іі ж. Ковальські цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII—XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць.— Київ; Глухів, 2017.— Вип. 10.— С. 131—134.

⁵⁶ Наведемо неповний перелік праць: Щербина С. В. Побут та звичаї цехових ремісників Північного Лівобережжя у другій половині XVII—XVIII ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.— К., 2008.— Серія 6: Історичні науки.— Вип. 6.— С. 241—246; іі ж. З історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII—XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць.— Київ; Глухів, 2010.— Вип. 3.— С. 145—148; іі ж. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII—XVIII ст. // Там само.— Київ; Глухів, 2012.— Вип. 5.— С. 162—163; іі ж. Цехове ремесло на території Північного Лівобережжя другої половини XVII — початку XVIII ст.: історіографія питання // Там само.— Київ; Глухів, 2013.— Вип. 6.— С. 199—203; іі ж. Ремісничі цехи на території Ніжинського полку у XVII—XVIII ст. // Там само.— Київ; Глухів, 2015.— Вип. 8.— С. 119—123; іі ж. Ієрархія у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у другій половині XVII—XVIII ст. // Там само.— Київ; Глухів, 2016.— Вип. 9.— С. 217—221.

⁵⁷ Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Красзнавство.— К., 2010.— № 1—2.— С. 130—135; іі ж. Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття // Історична пам'ять: Науковий збірник.— Полтава, 2012.— Вип. 28.— С. 32—45; іі ж. Джерела з історії ремісничих цехів Гадяча XVII—XVIII століть // Красзнавство.— К., 2013.— № 2.— С. 47—52.

⁵⁸ Братія цеху гончарського: дибинецьке гончарство середини XVIII — початку XXI століття / Автор-упоряд. О. Коваленко.— Опішне, 2019.— (Академічна серія „Українські керамічні джерела“. Вип. 1); див. також: Коваленко О. Цехова книга дибинецького гончарного цеху середини XVIII — початку XIX ст.: атрибуція пам'ятки // Історична пам'ять.— Полтава, 2019.— № 1 (40)— С. 15—19.

⁵⁹ Хармак М. М. До питання про ремесла з обробки металу жителів Батурина в XVII—XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць.— Вип. 8.— С. 125—127; його ж. Ткацьке ремесло Батурина XVII—XVIII ст. // Там само.— Вип. 10.— С. 135—137.

⁶⁰ Крапивний Р. Ремесла Ніжинського полку в контексті економічного розвитку Лівобережної України (середина XVII — кінець XVIII ст.) // Ніжинська старовина.— К., 2013.— Вип. 15 (18)— С. 17—24; його ж. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII—XVIII ст. // Український історичний збірник.— К., 2013.— Вип. 16.— С. 58—67; його ж. Осередки металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку в середині XVII—XVIII ст. // Там само.— К., 2015.— Вип. 18.— С. 92—103.

⁶¹ Лесик Л. В. Діяльність ремісничих цехів Ніжина та їх взаємодія з міським магістратом (XVII—XVIII ст.) // Ніжинська старовина.— К., 2015.— Вип. 19 (22)— С. 71—76; іі ж. Матеріальне становище міщан Ніжина XVII—XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць.— Вип. 8.— С. 123—125.

ве ремісництво на Закарпатті знайшло відображення у працях Івана Міськова⁶² та Дарини Андрушек⁶³. Наразі залишаються малодослідженими в українській історіографії київські цехи. Найновішою розвідкою на цю тему є невелика стаття Олени Кохан, яка спинилася на пізньому етапі існування цехових корпорацій — кінець XVIII — середина XIX ст.⁶⁴ Принагідно у своїх публікаціях з історії Києва згадує про ремісничі цехи Наталія Білоус, наводячи, зокрема, інформацію про їх чисельність та професійну структуру населення міста⁶⁵. Статут ткацького цеху з 1653 р.⁶⁶ і книгу протоколів кравецького цеху (1553—1811 рр.)⁶⁷ Дрогобича докладно проаналізував Леонід Тимошенко, підкресливши унікальність цих джерел для з'ясування специфіки ремісничого виробництва.

Однак представлені дослідження сучасних українських істориків переважно опираються на усталені методологічні підходи, домінантою для котрих є економічна доцільність діяльності цехових корпорацій. Поза увагою залишається просопографічний портрет ремісничого соціуму, який потрібно накладати на його виробничу сферу, оскільки професійна активність ремісників була безпосередньо пов'язана із соціально-побутовим виміром їхнього життя.

* * *

Окремо спинимось на історіографії львівського ремесла, яка охоплює доробок як українських, так і польських учених. Одразу ж зауважимо, що вона не багата на розвідки з історії цехового виробництва, що зумовлено його малозначущістю в економіці міста та незначним інтересом до нього з боку істориків. Найбільше наукових розвідок присвячено ремісникам, котрі виконували мистецькі роботи (малярі, золотарі, мечники), і крамарям. Зокрема, йдеться про праці Фердинанда Бостеля (про золотарів та малярів)⁶⁸, Міхала Ковальчика (про будівельників)⁶⁹, Станіслава

⁶² Міськов І. О. Найдавніші цехи на Закарпатті // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія.— Ужгород, 2002.— Вип. 7.— С. 48—50.

⁶³ Андрушек Д. Цехове ремесло на Закарпатті XV—XIX ст. та розвиток гончарної справи // Вісник Закарпатської академії мистецтв: Збірник наукових праць.— Ужгород, 2017.— Вип. 9.— С. 97—101.

⁶⁴ Кохан О. О. Київські ремісничі цехи наприкінці XVIII — в середині XIX ст. // Наукові записки НаУКМА.— К., 2016.— Т. 182: Історичні науки.— С. 19—23.

⁶⁵ Білоус Н. О. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикції // Архіви України.— 1997.— № 1—6.— С. 101—107; її ж. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування.— К., 2008; її ж. Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2008.— № 8.— С. 107—118. Див. також нові видання автора з історії Києва: Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст.— К., 2011; Привілеї Києва кінця XV — середини XVII ст. Дослідження. Тексти / Упоряд. Н. О. Білоус.— К., 2013.

⁶⁶ Тимошенко Л. Статут ткацького цеху Дрогобича 1653 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2003.— Вип. VII.— С. 504—511.

⁶⁷ Тимошенко Л. Книга протоколів дрогобицького кравецького цеху (XV — початок XIX ст.): загальна характеристика та інформативний потенціал пам'ятки // Там само.— Дрогобич, 2017.— Вип. III.— С. 21—30.

⁶⁸ Bostel F. Przyczynki do dziejów złotnictwa lwowskiego XVI i XVII w. // Sprawozdania komisji do badania sztuki w Polsce.— Kraków, 1896.— Т. 5.— S. XV—XXII; його ж. Z dziejów malarstwa lwowskiego // Там само.— S. CLV—CLXI.

⁶⁹ Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich do r. 1772.— Lwów, 1927.

Козьола (про пропінаторів)⁷⁰, Станіслава Левицького (про купців)⁷¹, Владислава Лозинського (про золотарів)⁷², Тадеуша Маньковського (про будівельників і малярів)⁷³, Луції Харевичової (про купців та торгівлю)⁷⁴ та сучасних дослідників: Володимира Александровича (про малярів)⁷⁵, Олександра Голездренка⁷⁶ й Бориса Мельника⁷⁷ (про мечників).

Однак ситуативно реміснича тема вже була в дослідженнях львівських істориків першої половини XIX ст. Йдеться про одну з перших праць про Львів, надруковану 1829 р.⁷⁸ Її автор Ігнацій Ходиніцький у своїй книжці пише про ремісників, зокрема, описує втечу кравецьких челядників від своїх майстрів і спорудження на місці їхньої загибелі костелу св. Анни, який надалі перебував під опікою кравецького цеху⁷⁹. Цікавим є також підрахунок ремісників станом на початок XIX ст. (1816 р.), коли традиційні цехові корпорації припинили своє існування⁸⁰.

Неможливо оминати увагою класичну студію з історії Львова Дениса Зубрицького, побудовану у форматі хроніки, в якій цитуються або переказуються цінні джерела, в тому числі дотичні до ремісничих цехів⁸¹. Так, уже під 1405 р. згадується про ремісників, які працювали в місті⁸², а під 1445 р. наводиться документ міської ради Львова щодо утримання й обслуговування 17 веж при новозведеному міському мурі⁸³ та ін. Авторіві

⁷⁰ [Kozioł S.] Konfraternia propinatorów [Lwowa]: 1696—1936.— Lwów, 1936.

⁷¹ Lewicki S. Konfraternia kupiecka we Lwowie za Stanisława Augusta.— Lwów, 1910; його ж. Targi lwowskie od XIV — [do] XIX wieku.— Lwów, 1921.

⁷² Łoziński W. O haftiarstwie lwowskim // Sprawozdania komisji do badania sztuki w Polsce.— Т. 5.— S. LVI—LXVII; його ж. Złotnictwo lwowskie w dawnych czasach: 1384—1640.— Lwów, 1889.— (Biblioteka Lwowska. Т. 15—17).

⁷³ Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1936.— (Biblioteka Lwowska. Т. 36); його ж. Pochodzenie osiadłych we Lwowie budowniczych włoskich // Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego.— Lwów, 1936.— Т. 2.— S. 1—16.

⁷⁴ Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa.— Lwów, 1925.

⁷⁵ Александрович В. Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI—XVII століть // Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства.— Львів, 1994.— Т. ССХХVII.— С. 57—87; його ж. Львівські малярі кінця XVI століття.— Львів, 1998; його ж. Найдавніший заповіт українського митця. Тестамент львівського маляра середини XVI століття Федора (1557) // Пам'ять століть.— К., 2004.— № 5.— С. 24—29; його ж. Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів у Городенці: Про організацію будівельних артілей українського Правобережжя XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2020.— Вип. 23—24.— С. 625—636.

⁷⁶ Голездренко О. Львівський цех мечників // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005.— Вип. 9.— С. 194—201. Див. також рецензію на публікацію: Капраль М. Якою ж була майстерштука львівських мечників? (Нотатка на маргінесі статті Олександра Голездренка: Львівський цех мечників) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2005.— Вип. 9.— С. 194—201 // Там само.— Дрогобич, 2006.— Вип. 10.— С. 571—574.

⁷⁷ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Записки Львівського історичного музею.— Львів, 2000.— Вип. 9.— С. 67—74; 2001.— Вип. 10.— С. 25—32.

⁷⁸ Chodyncki I. Historia stołecznego Królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia aż do czasów terażniejszych.— Lwów, 1829.

⁷⁹ Там само.— S. 376—377.

⁸⁰ Там само.— S. 464—465.

⁸¹ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844; див. також: Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. з польс. І. Сварника; комент. М. Капралю; ред. О. Шишки.— Львів, 2001.— (Львівські історичні пам'ятки. Т. III).

⁸² Зубрицький Д. Хроніка міста Львова.— С. 62.

⁸³ Там само.— С. 95.

відомий також факт утечі кравецьких челядників та будівництва храму св. Анни. Мовиться у „Хроніці“ і про чисельність цехів наприкінці XVII ст. тощо.

Впродовж другої половини XIX — початку XX ст. з'явилися також публікації окремих джерел, збірники документів та каталоги, що містили, поміж іншим, і відомості про ремісників та їхні організації: „Akta grodzkie i ziemskie“⁸⁴ та „Архив Юго-Западной России“⁸⁵. У тижневому додатку до видання „Gazeta Lwowska“ вийшла друком упорядкована Францішеком Волянським невелика добірка цехових статутів кількох міст — Самбора (цех шапкарів, 1649 р.), Немирова (ткачів, 1624 та 1757 рр.), Дрогобича (ткачів, 1648 і 1653 рр.), Олеська (кушнірів, 1557 і 1698 рр.), Львова (бляхарів, 1630 і 1634 рр.), Тернополя (кравців, 1636 і 1692 рр.)⁸⁶.

Своєрідною енциклопедією з історії львівського ремесла стала монографія Луції Харевічової про цехові організації Львова⁸⁷. У п'ятнадцяти розділах цієї книги на основі архівних джерел і наявної на той час літератури вперше комплексно відображено засади цехової організації, простежено роль цехів у житті та обороні міста, тематично окреслено види цих корпорацій за суміжними спеціальностями: харчові, одягові, шкірообробні, металообробні, деревообробні. У поле зору дослідниці потрапили також мистецькі цехи, освіта, музика, гігієна та торгівля. Попри те, що історик економіки Станіслав Гошовський доволі критично оцінив цю роботу⁸⁸ (через брак системного підходу та поверховість дослідження ремісничих організацій), вона все ж таки залишається однією з базових для вивчення економіки ранньомодерного Львова.

Рівнозначною з цим напрацюванням Л. Харевічової є монографія Ярослава Кіся „Промисловість Львова у період феодалізму“⁸⁹. Вже сама її назва свідчить про марксистські підходи до трактування ремесел, що розглядалися переважно як економічні інституції, котрі позитивно чи негативно впливали на господарство та виробництво міста. Проте варто визнати, що в роботі з різним ступенем інформативності йдеться і про

⁸⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1873.— Т. IV; 1876.— Т. VI; 1884.— Т. X.

⁸⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе.— К., 1904.— Ч. I.— Т. 10: Акты, относящиеся к истории Галицко-Русской православной церкви (1423—1714 гг.); Т. 11: Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства. Протоколы и другие деловые бумаги Львовского Ставропигиального братства (1599—1702 гг.). Документи містять інформацію про ремісників-українців, які брали активну участь у діяльності Успенського братства.

⁸⁶ Dodatek Tygodniowy do „Gazety Lwowskiej“.— Lwów, 1852.— N 42.— S. 165—166; N 43.— S. 169—170; N 44.— S. 173—174; N 45.— S. 177; N 46.— S. 181; 1853.— N 27.— S. 108; N 47.— S. 187—188; N 62.— S. 247—248; 1854.— N 26.— S. 103—104; N 27.— S. 108; 1855.— N 8.— S. 32; N 9.— S. 36; 1861.— N 21.— S. 578; N 22.— S. 602.

⁸⁷ Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbirowej.— Lwów, 1929.

⁸⁸ Hoszowski S. [Rec. na:] Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbirowej // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.— Lwów, 1930.— Т. 1.— S. 266—272.

⁸⁹ Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.).— Львів, 1968; див. також: його ж. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России.— С. 363—370; його ж. Занепад економіки: ремесло // Історія Львова: У 3 т. / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.— Львів, 2006.— Т. 1 (1256—1772).— С. 235—240.

чисельність цехів, структуру ремесел, імовірні дати заснування цехових корпорацій, виробничі відносини та організаційні питання цехового устрою. Для розкриття теми використовуються різні архівні документи, зокрема цехові книги та статутні привілеї.

Як синтетичну працю з історії західноукраїнського ремесла в середньовічній та ранньомодерній часи потрібно представити курс лекцій Ігоря Голода⁹⁰. Це компіляція доробку попередників, яка акумулює відомості про джерела, періодизацію та специфіку розвитку ремесла в його різновидах. У подібному ключі, але у значно скромніших масштабах, написана невелика розвідка Володимира Задорожного про Львів як центр ремесла і торгівлі середньовічної України та Європи⁹¹.

Деякі аспекти із соціально-економічної історії львівського ремісництва висвітлені в публікаціях істориків, котрі жили і працювали у Львові. Конфлікти в цехах між майстрами та підмайстрами й учнями описали Маврицій Горн⁹² і Степан Білецький⁹³, а між цеховими майстрами та партачами — Галина Яценко⁹⁴, Іван Крип'якевич⁹⁵ і Леонтій Войтович⁹⁶. Перу І. Крип'якевича належать також статті про львівських русинів/українців, у тому числі ремісників, та їхню боротьбу з поляками за рівноправну участь у цехах⁹⁷. Питанням занепаду ремесел у Львові у

⁹⁰ Голод І. В. Міське ремесло Західної України XIV—XVIII століть: Курс лекцій для студентів спеціальності 0518 „Історія і теорія монументального і декоративно-прикладного мистецтва“.— Львів, 1994. Див. також його публікацію з цехової геральдики: Богородична тема і цехові прапори Львова // Богородиця і українська культура: Збірник наукових матеріалів.— Львів, 1996.— С. 16—18.

⁹¹ Задорожний В. Львів — центр ремесла і торгівлі середньовічної України і Європи // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції.— Чернівці, 2000.— С. 233—237.

⁹² Horn M. Towarzysze cechów lwowskich w walce z wyzyskiem mistrzów w I połowie XVII w. // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1959.— Roczn. 61.— Zesz. 2.— S. 379—401; його ж. Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600—1648) // Zeszyty Naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu.— Opole, 1960.— Т. 1: Historia.— С. 69—124. Див. також інші роботи автора про єврейське ремісництво: Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego.— Warszawa, 1960.— N 34.— S. 28—70; його ж. Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613—1850.— Warszawa, 1998.

⁹³ Білецький С. Т. Боротьба підмайстрів з майстрами у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1960.— Т. 5.— С. 15—24; див. також: його ж. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // Там само.— К., 1957.— Т. 2.— С. 3—31; його ж. Классовая борьба в городе Львове в середине XVII века: Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1959; його ж. Соціальна структура населення Львова в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель.— Т. 4.— С. 3—14.

⁹⁴ Яценко Г. Позацехове ремесло у Львові // Нариси історії Львова.— Львів, 1956.— С. 55—59.

⁹⁵ Крип'якевич І. Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1630) // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 1.— С. 5—14.

⁹⁶ Войтович Л. Ремесло і ремісники: цехове та позацехове ремесло // Історія Львова...— Т. 1.— С. 160—164.

⁹⁷ Крип'якевич І. Русини властители у Львові в першій половині XVI ст. // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському.— Львів, 1906.— С. 219—236; його ж. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. LXXXVII, кн. III.— С. 77—106; Т. LXXXVIII, кн. IV.— С. 26—50; Т. LXXXIX, кн. V.— С. 5—51; його ж. Огляд українського ремісництва у Львові до початку XVII ст. // „Зоря“, її минуле й сучасне. Пропамятна книга з нагоди сорокових роковин існування товариства українських ремісників і промисловців „Зоря“ у Львові.— Львів, 1924.— С. 3—12.

XVIII ст. займалися Г. Яценко⁹⁸, Юрій Гроссман⁹⁹ та Василь Інкін¹⁰⁰. Львівську цехову сфрагістику аналізували Віталій Гавриленко¹⁰¹ та Павло Жолтовський¹⁰²; цехову геральдику (в тому числі прапори ремісничих братств зі збірок Львівського історичного музею) — Роксолана Косів¹⁰³. Результати історико-правових студій цехового права як невід'ємної частини міського викладено в текстах Василя Кіселичника¹⁰⁴ і Миколи Кобилецького¹⁰⁵. Досі залишаються актуальними для дослідження цехових корпорацій і видані в радянський період збірники документів, такі як „Соціальна боротьба в місті Львові“¹⁰⁶, „Каталог пергаментних документів“¹⁰⁷ та „Історія Львова в документах та матеріалах“¹⁰⁸.

⁹⁸ Яценко Г. А. До питання про економічне становище цехів Львова в 40—70-х рр. XVIII ст. // Наукові записки Львівського університету.— Львів, 1957.— Т. 43.— С. 112—119; її ж. Розклад цехів у Львові в 1740—1770 рр. // З історії західноукраїнських земель.— Т. 2.— С. 67—77; її ж. Боротьба за робочу силу у львівських цехах в 40—70 роках XVIII ст. // Доповіді та повідомлення ЛДУ імені Івана Франка.— Львів, 1958.— Вип. 8.— Част. 1.— С. 71—77; її ж. Ремесленне виробництво міста Львова в 20—70-е роки XVIII століття: Дисс. ... канд. іст. наук. [Рукопис].— Львів, 1959.

⁹⁹ Гроссман Ю. М., Інкін В. Ф. Економічний розвиток Львова у XVIII ст. // Історія Львова.— Львів, 1956.— С. 48—57; його ж. О роли цехов во Львове XVI—XVIII вв. // Города феодальной России.— С. 153—159.

¹⁰⁰ Інкін В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст.— Львів, 1959; його ж. Занепад економіки: торгівля // Історія Львова...— Т. 1.— С. 240—245. Див. також його публікацію про цехи в інших містах: Ремесленне виробництво в королівських містах Галицького Подгор'я в XVI—XVIII вв. // Города феодальной России.— С. 168—174.

¹⁰¹ Гавриленко В. О. Цехові печатки XIV ст. як джерело до історії цехів м. Львова // Ювілейна наукова студентська конференція, присвячена 300-річчю ЛДУ ім. Ів. Франка. Тези доповідей: Суспільно-економічні науки.— Львів, 1961.— С. 100—109; його ж. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— Вип. 1.— С. 248—262; його ж. Середньовічна цехова геральдика та питання про використання її для репрезентації місцевого виробництва в умовах ринкових відносин // Клейноди: Записки Українського геральдичного товариства.— Київ; Львів, 1991.— Т. 1: Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи: тези наукової конференції (Львів, 29—30 листопада 1991 р.).— С. 6—8; його ж. Опис львівських цехових печаток та цих XIV—XVIII ст. // Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: Привілеї та статутні ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль.— Львів, 2007.— С. 795—800; його ж. Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII — I пол. XIX ст. // Знак.— Львів, 2012.— Ч. 58.— С. 2—5; його ж. Шлях до сфрагістики.— Київ; Львів, 2014.

¹⁰² Жолтовський П. Цехові ціхи // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.— К., 1975.— С. 104—111.

¹⁰³ Косів Р. Іконографія українських цехових хоругв XVIII—XIX ст. // Пам'ятки України. Історія та культура: Науковий часопис.— К., 2008.— № 2.— С. 86—90; її ж. Українські хоругви.— К., 2009.

¹⁰⁴ Кіселичник В. П. Цехове право як складова міського права Львова у Середньовіччі // Митна справа.— 2011.— № 1 (73).— Част. 2.— С. 221—227; його ж. Цехове право Львова періоду Середньовіччя: цивілістичний аспект // Університетські наукові записки.— Хмельницький, 2013.— № 3 (47).— С. 109—115.

¹⁰⁵ Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за магдебурзьким правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична.— Львів, 2011.— Вип. 52.— С. 71—76.

¹⁰⁶ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд. А. Л. Грицеляк, А. М. Охрим, Х. А. Панек та ін.— Львів, 1961.

¹⁰⁷ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799 / Упоряд. О. Купчинський, Е. Ружицький.— К., 1972.

¹⁰⁸ Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів / Упоряд. У. Єдлінська, Я. Ісаєвич, О. Купчинський.— К., 1986.

Особливу цінність для дослідження ремісничих інституцій становить львовознавчий доробок Мирона Капраля¹⁰⁹, насамперед його праці з життя міського соціуму та окремих його представників (у тому числі ремісників)¹¹⁰, а найбільше — про ремісниче середовище Львова¹¹¹, зокрема, публікації з історії шевської корпорації Львова¹¹². Фундаментальна моно-

¹⁰⁹ Мирон Капраль: Біобібліографічний покажчик / Уклад., авт. вст. ст. А. Фелонюк.— Львів, 2018.

¹¹⁰ Капраль М. Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574—1619 рр. // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1993.— Вип. 4.— С. 90—131; його ж. Красовські Іван та Дмитро // Довідник з історії України: У 3 т. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста.— К., 1995.— Т. 2: К—П.— С. 107; його ж. Сватання „по-львівськи“ у XVII столітті // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2009.— Вип. 13—14.— С. 785—788; його ж. Дмитро Красовський — керівник Львівського братства наприкінці XVI — початку XVII ст. // Острозька давнина: Науковий збірник.— Остріг, 2016.— Вип. 5.— С. 55—65.

¹¹¹ Капраль М. Станово-професійна структура населення Львова в другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг) // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1994.— Вип. 6.— С. 7—34; його ж. Заснування та організація цехів // Історія Львова.— Т. 1.— С. 157—160; його ж. Статути ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова XV—XVIII ст.: організаційно-правові питання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 2006—2007.— Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича.— С. 173—185; його ж. Привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV—XVIII ст. (історико-правовий нарис) // Економічні привілеї міста Львова...— С. V—LI; його ж. Ремісничі цехи і купецькі корпорації Львова XV—XVIII ст. (Історіографічний нарис) // *Silva rerum*: Збірник наукових праць на пошану професора А. Перналя.— Львів, 2007.— С. 176—184; його ж. Навчання ремеслу у Львові та ранньомодерний період: учні та підмайстри за статутами ремісничих цехів // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku* / Pod red. H. Gmiterka, J. Łosowskiego.— Kraków, 2010.— S. 551—573; його ж. Економічні мотиви чи соціальна доцільність? Ремісничі цехи Львова XV—XVIII століть у світлі статутів // Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць / За ред. О. Аркуші, М. Мудрого.— Львів, 2012.— Т. 8.— Част. 1.— С. 173—190.— (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск).

¹¹² Капраль М. Ціхи львівського цеху шевців XVII—XVIII ст. // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства.— Львів, 2008.— Ч. 44.— С. 2—3; його ж. Шевський цех у Львові в XIV—XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2009.— Вип. 44.— С. 39—58; його ж. Цехові книги шевського цеху як джерела до історичної демографії Львова XVII—XVIII ст. // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: історія і сучасність: Доповіді і повідомлення Міжнародної наукової конференції (Львів, 28—30 жовтня 2010 р.).— Львів, 2010.— С. 346—351; його ж. Соціальний статус та ієрархічність у ремісничому середовищі в ранньомодерному місті (на прикладі шевського цеху Львова XVII—XVIII ст.) // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки.— Львів, 2011.— Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея.— С. 119—126; його ж. Вибір хресних імен у шевському ремісничому середовищі Львова у XVII—XVIII ст. // Генеалогічні записки.— Львів, 2012.— Вип. 10 (Нової серії 4).— С. 22—28; його ж. Керівництво львівського шевського цеху в XVII—XVIII століттях: цехмістри, столові, старші майстри // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя.— Львів, 2012.— С. 468—481; його ж. Крадіжки, п'янство, бійки, розпуста: зворотня сторона повсякденного життя шевців Львова XVII—XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: У 2 т.— К., 2012.— Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення.— С. 217—244; його ж. Особливості релігійного життя ремісників Львова XVI—XVIII століть на прикладі шевського цеху // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2012.— Т. CCLXIV.— С. 285—300; його ж. Полубовні угоди та „уклони“: позасудовий захист інтересів львівського шевського цеху у XVII—XVIII століттях // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко.— К., 2012.— С. 489—499; його ж. „П'яний як швець“ (Товариське життя шевців Львова у останній третині XVII — першій третині XVIII ст.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII — першої половини XX ст.: Збірник наукових праць.— К., 2013.— С. 86—96; його ж. Модернізація чи трансформація? Соціальне життя українського міста на

графія вченого „Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII—XVIII ст.“¹¹³ є зразком новаторських підходів до студій над цеховими інституціями, що поєднує корпоративний і приватний (соціальний та особистісний) фактори ідентичності ремісничої організації¹¹⁴. Цінну на сьогодні археографічну едіцію з ремісничої проблематики, що побачила світ під назвою „Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.“, здійснив також М. Капраль¹¹⁵. У ній опубліковано привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій, які функціонували у Львові.

Кравецький цех Львова представлений публікаціями Наталії Паславської¹¹⁶. Дослідниця аналізує правову, економічну, соціальну, етноконфесійну та історико-демографічну складові історії кравецької корпорації Львова у XVI—XVIII ст.¹¹⁷ на основі збережених джерел і дотичної до теми історіографії.

Цехова та позацехова медицина Львова у XIV—XVIII ст. досліджена у роботі Оксани Потимко¹¹⁸. Ремісничі організації Львова XIV—XVIII ст.,

прикладі громади львівських шевців XVII—XVIII століть // Київська Академія.— К., 2014—2015.— Вип. 12.— С. 241—256.

¹¹³ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII—XVIII ст.— Львів, 2012.— (Львівські історичні праці. Дослідження. Вип. 5).

¹¹⁴ Паславська Н. [Рец. на:] Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII—XVIII ст.— Львів, 2012.— 552 с., 16 іл. // Генеалогічні записки.— Львів, 2016.— Вип. 14 (Нової серії 8).— С. 103—107.

¹¹⁵ Економічні привілеї міста Львова...

¹¹⁶ Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI—XVIII ст.: організаційні форми та соціальні відносини: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Львів, 2019.

¹¹⁷ Паславська Н. Просопографія львівського міщанства першої половини XVI ст. (на прикладі кравецьких родин руського походження) // Генеалогічні записки.— Вип. 10 (Нова серія 4).— С. 5—21; іі ж. Кравецький цех у Львові в XVI—XVIII ст.: майстрівство та розвиток професійної кар'єри ремісника // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць РДГУ.— Рівне, 2016.— Вип. 27.— С. 19—24; іі ж. Кравецький цех у Львові та його ремісниче середовище (XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Збірник праць.— Запоріжжя, 2016.— Вип. 45.— Т. 1.— С. 11—16; іі ж. Львівський кравецький цех в XVI — першій половині XVII ст.: підмайстри та їхнє братство // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.— Тернопіль, 2016.— Вип. 2.— Част. 1.— С. 14—18; іі ж. Навчання ремеслу у Львові в ранньомодерний період: учні та підмайстри кравецького цеху в XVI — на початку XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Збірник праць.— Запоріжжя, 2016.— Вип. 46.— С. 24—29; іі ж. Цехова книга кравецького цеху як джерело до історико-демографічної характеристики Львова XVII — початку XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць.— Харків, 2016.— Вип. 19.— С. 123—132; іі ж. Джерела до історії кравецького цеху у Львові в XV—XVIII століттях // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.— Львів, 2017.— Вип. 11—12.— С. 135—149; іі ж. Кравецький цех у Львові в кінці XIV—XVIII ст.: особливості правового статусу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Збірник праць.— Запоріжжя, 2017.— Вип. 47.— С. 32—35; іі ж. Керівництво кравецької корпорації Львова в XVI—XVIII ст.: цехмістри, столові та старші майстри // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету.— Рівне, 2018.— Вип. 30.— С. 8—12; іі ж. Конфлікти в ремісничому середовищі (на прикладі кравецького цеху у Львові в XVI—XVIII ст.) // Там само.— Рівне, 2019.— Вип. 31.— Кн. 1.— С. 147—155; іі ж. Krawcy Rusini w środowisku rzemieślniczym Lwowa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku: aspekt socjalny i prawny // Przestrzeń — prawo — pismo. Studia nad elementami kultury miejskiej / Pod red. A. Buczyły, A. Maleszki i J. Możdżeń.— Toruń, 2018.— S. 157—177.

¹¹⁸ Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV—XVIII ст.: література, проблеми, дискусії.— Львів, 2012.— (Львівські історичні праці. Дослідження. Вип. 4).

зокрема цех багатих крамів, останніх років плідно вивчає Орест Заяць. Кілька статей історика розкривають питання цехового устрою крамарів, їхніх звичаїв та повсякденних практик¹¹⁹, умов вступу до цеху¹²⁰, оборони прав від позацехової конкуренції¹²¹. Цікавими є прецеденти, коли львівські ремісники змінювали свій фах і починали займатися торгівлею, вступаючи в корпорацію крамарів (як-от кравець Микола Добрянський).

Авторству О. Заяця належать також публікації про повноправних членів міського соціуму — громадян Львова¹²². Міське громадянство давало право на легальне заняття ремеслом у рамках цеху. Теоретично для ремісника прийняття міського права означало б паралельне прийняття цехового. Вимога набути львівське громадянство одночасно зі вступом до цеху прописана в статутах 26 професійних корпорацій. У цьому контексті вкажемо також на видану в міжвоєнний період роботу Анджея Гілевича, котра вперше порушує проблему прийняття міського громадянства у Львові¹²³. 2005 р. польський історик Анджей Янечек уклав „Album civium Leopoliensium“, опрацювавши збережені в архіві реєстри прийняття міського громадянства Львова (1388—1783 рр.)¹²⁴. Праця охоплює списки міщан у рахункових книгах¹²⁵, книгах виборів¹²⁶ та спеціальній книзі реєстрації осіб, яким надавали міське право¹²⁷. В реєстрах занотовані ремісники різних професій, які приймали міське право, вступаючи в цех.

Варто задати і статтю Олексія Вінниченка про львівських шевців-передміщан у першій половині XVII ст., створення ними за сприяння

¹¹⁹ Заяць О. Старі та нові „білі плями“ в історії крамарських корпорацій у Львові (друга половина XIV — перша третина XVII століть) // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2012.— Т. CCLXIV.— С. 138—170; його ж. Звичаї та повсякденні практики львівського цеху багатих крамів у світлі цехових протоколів XVI — першої третини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита.— Дніпро, 2016.— № 1—2 (13—14).— С. 79—104.

¹²⁰ Заяць О. Умови вступу до цеху багатих крамів у XVI — першій третині XVII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2016.— Вип. 19.— С. 188—197.

¹²¹ Заяць О. Оборона прав крамарських корпорацій Львова перед позацеховою конкуренцією в XVI ст. // *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesiątym urodzin.*— Lublin, 2014.— S. 354—364.

¹²² Заяць О. Громадяни Львова XIV—XVIII ст.: правовий статус, склад, походження.— Київ; Львів, 2012. Див. також окремі публікації: Професії виробничої сфери львівського міщанства (За реєстрами новоприйнятих громадян XV—XVIII століть) // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2006.— Т. CCLII.— С. 320—370; його ж. Умови і процес надання міського громадянства у Львові в 1501—1571 роках // Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого.— Львів, 2007.— Т. 6.— С. 68—77.— (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск); його ж. Умови та процес надання львівського міського громадянства у XV—XVIII століттях // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2008.— Т. CCLVI.— С. 113—141; його ж. Родини ремісників у реєстрах новоприйнятих львівських громадян у XVI—XVIII століттях // Там само. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCXL.— Кн. 1.— С. 147—163.

¹²³ Gilewicz A. Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405—1604 // *Studia z historii społecznej i gospodarczej, poświęcone prof. dr Franciszkowi Bujakowi.*— Lwów, 1931.— S. 375—414.

¹²⁴ *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388—1783 / Wyd. A. Janeczka.*— Poznań; Warszawa, 2005.— Т. 1—2.

¹²⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 695—696, 698, 704—705.

¹²⁶ Там само.— Спр. 648—651.

¹²⁷ Там само.— Спр. 652.

львівського старости „фретового“ (мішаного католицько-православного) цеху 1628 р. та ординацію 1633 р.¹²⁸, що врешті-решт завершилося появою єдиної шевської корпорації. Назвемо також публікацію Назарія Лоштина про посвяту хоругви львівських пекарів¹²⁹.

Інформативними для дослідження ремісничих корпорацій та окремих цеховиків стануть також напрацювання львівських істориків з різних аспектів міського життя. Зорієнтуватися в різновидах міських податків та цін на ремісничі вироби у Львові допоможуть книги Романа Зубика¹³⁰ і Станіслава Гошовського¹³¹. Просторовий устрій міста і передмість відтворено в роботах Мар'яни Долинської¹³² та Андрія Фелонюка¹³³, що допомагає в локалізації ремісничих домогосподарств. Побутову культуру, ріднинне життя, традиції й обрядовість, просопографічний портрет окремих осіб (у тому числі ремісників) крізь призму заповітів, метрик та інших актових і статистично-описових матеріалів розглядають Ірина Замостяник¹³⁴, Ярина Кочеркевич¹³⁵ та Богдана Петришак¹³⁶. Суспільство Львова в XVI ст. представлено в роботах Ольги Гуль (охарактеризовано діяльність органів міської влади, суспільні виступи та конфлікти у міській громаді, середовищі професійних інституцій, серед членів та учасників яких

¹²⁸ Вінниченко О. Львівські шевці-передміщани в першій половині XVII ст.: ординація „фретового“ цеху 1633 року // Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць.— Т. 8.— Част. 1.— С. 199—226.— (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск).

¹²⁹ Лоштин Н. Посвята хоругви корпорації пекарів Львова у 1893 р. // Архіви України.— 2020.— Вип. 4.— № 325.— С. 171—182.

¹³⁰ Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624—1635.— Lwów, 1930.— (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. T. 7).

¹³¹ Hoszowski St. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1928.— (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. T. 4); його ж. Ceny we Lwowie w latach 1701—1914.— Lwów, 1934.— (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. T. 13); його ж. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772—1914.— Lwów, 1935.

¹³² Долинська М. Соціотопографічна характеристика української (руської) дільниці Львова у XVI—XVIII століттях. Загальні зауваги // До джерел: Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя.— Київ; Львів, 2004.— Т. 1.— С. 766—780; її ж. Львів: простір і мешканці (історико-урбаністичний нарис).— Львів, 2005; її ж. Історична топографія Львова XIV—XIX ст.— Львів, 2006.

¹³³ Фелонюк А. В. Передмістя Львова другої половини XVII—XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Львів, 2009; його ж. Передмістя Львова у першій половині XVIII ст.: юридики і лібертації // Атлас українських історичних міст / За наук. ред. М. Капралю.— К., 2014.— Т. 1: Львів.— С. 36—43; Описи передмість Львова XVI—XVIII століть / Упоряд. А. Фелонюк.— Львів, 2014.— (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 4).

¹³⁴ Замостяник І. В. Весільна обрядовість львівських міщан кінця XVI — початку XVII століття // Народознавчі зошити.— Львів, 2011.— № 5.— С. 760—771; її ж. Сімейно-побутові відносини львівського міщанства кінця XVI — початку XVII століть // Там само.— Львів, 2012.— № 1.— С. 62—69; її ж. Побутова культура львівського міщанства кінця XVI — початку XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Львів, 2015; її ж. Чоловічий одяг львівських міщан кінця XVI — початку XVII ст. // Народознавчі зошити.— Львів, 2016.— № 4.— С. 873—883.

¹³⁵ Кочеркевич Я. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Збірник наукових праць.— Львів, 2006.— Вип. 8.— Част. 1.— С. 83—94; її ж. Заповіти львівських міщан XVII ст. // Архіви України.— 2009.— № 5.— С. 135—158.

¹³⁶ Петришак Б. „Лицар пера і каламаря“ — писар міста Львова Войцех Зимницький (1583—1639 рр.).— Львів, 2011.— (Львівські історичні праці. Дослідження. Вип. 3); див.

були ремісники)¹³⁷. Це аж ніяк не повний перелік літератури, яку можна залучати при дослідженні ремісничих організацій та життєпису окремих ремісників.

Як бачимо, огляд літератури засвідчує, що реміснича тематика набуває популярності в історіографічних студіях разом із зростанням інтересу до урбаністики. Напрацювання ж істориків кінця XIX — першої половини XX ст. здебільшого передбачали нагромадження фактичного матеріалу на тему цехового ремесла. Друга половина XX ст. — період в історіографії, коли важливими були праці із соціально-економічної історії, в яких зародження робітничого класу пов'язували з ремісниками. У сучасній Україні дедалі активніше студіюється ремісниче питання. Окрім книг загального змісту, в яких цехові організації описуються принагідно, все численнішими стають дослідження локального плану — про розвиток ремісництва в конкретному місті або окремого цеху чи суміжних ремесел. Однак дослідження багатьох сучасних істориків переважно опираються на усталені методологічні підходи, домінантою для котрих є економічна доцільність діяльності цехових корпорацій. Поза увагою залишається соціальна складова корпоративного життя. Відтак, залучення цілої низки праць з міської тематики, де ремісники виступають другорядними героями, допомагає реконструювати правову, економічну, соціальну та культурну складові діяльності цехових інституцій. Реміснича ж тематика не вичерпується представленим історіографічним матеріалом, а архівні пласти джерел чекають свого дослідника.

Nataliya PASLAVSKA

**CRAFT CORPORATIONS OF UKRAINIAN CITIES IN THE RESEARCHES
OF THE HISTORIANS OF THE 19TH TO EARLY 21ST CENTURIES**

The author discloses the historiographic studies of craftsmanship and craft workshops in Ukrainian cities. She provides description and characteristics of papers on workshops institution, craft environment, professional composition of the craftsmen, their hierarchy, craft workshop traditions, symbols, sources, etc. Special attention is paid to studies in the history of Lviv crafts. The bibliographic review reveals that crafts-related issues gain popularity in historiographic studies alongside the growing interest in urban issues. The accumulation of information from the previous epochs enhances historiographic basis. Apart from books of general content, where craft organizations are described superficially, more and more researches of the local nature focus on the development of craftsmanship in a specific place or the development of crafts. The material under study do not exhaust crafts-related topics and outlines the potential for new researches.

також: Книга шлюбів латинської катедри Львова 1554—1591 рр. / Упоряд. Б. Петришак.— Львів, 2017.— (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 8).

¹³⁷ Гуль О. Владна еліта Львова в кінці XV — на початку XVI століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 2013.— Вип. 23.— С. 129—150; її ж. Виступ львівського міщанства проти зловживань міської ради у першій чверті XVI ст. // Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.— Львів, 2013.— Вип. 6.— С. 5—17; її ж. Колегія „сорока мужів“ у Львові в XVI ст.: передумови утворення і засади діяльності // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2014.— Вип. 17—18.— С. 90—101; її ж. Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь.— Львів, 2018.

Ігор ГИРИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО ВИНИКНЕННЯ І ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ЛЕГЕНДИ „МОСКВА — ТРЕТІЙ РИМ“: ІСТОРІЯ ПОЯВИ МІФУ ТА ЙОГО ПУБЛІЧНІ ЗАСТОСУВАННЯ

1945 р. в Європі склалася нова політична ситуація. СРСР і альянти (США, Велика Британія, Франція), перемігши нацистську Німеччину, погодилися на приєднання до сфери впливу Советського Союзу всієї Східної, великої частини Центральної та Південно-Східної Європи. В наслідку, під управою Москви опинилася майже вся колишня Австро-Угорщина династії Габсбургів і четверта частина Німецької імперії Гогенцоллернів. Так звана „визвольна місія“ комуністичної партії та „радянського народу“ була нічим іншим, як розширенням кордонів червоної російської імперії від Камчатки та Курил аж по Австрію та Ельбу. Звісно, у такій природі російського імперіалізму проглядався старий принцип трансляції імперської влади від візантійського імператора до московських царів, за яким стояла давня ідеологічна теорія „Москва — Третій Рим“. Ця теорія стала частиною багатовікової політики московських царів і російських імператорів, вона зовсім не була чужою для радянської і післявоєнної дійсності.

Усвідомлення цього було не лише серед союзників, але й серед політичної української еміграції, яку намагалася організувати в зоні окупації США, Великої Британії і Франції Українська Греко-Католицька Церква, яка також розпочинала свій емігрантський період існування. До культурної еміграції потрапили, як відомо, видатні історики: О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький, Ю. Бойко-Блохин, публіцисти й політики В. Гришко, І. Мірчук та ін. На гроші і замовлення Апостольської візитатури УГКЦ вони написали, кожен відповідно до свого фаху, наукові дослідження, у яких розглянули, як і у якій історичній перспективі розвивалася ідеологема „Москва — Третій Рим“ від XIV до XX ст. На жаль, під однією обкладинкою усі розрізнені студії так і не були об'єднані, вони вийшли невеликими брошурками. Але свою справу ці праці у сфері національного суспільно-політичного життя та української думки зробили. Яка ж історія постановки досліджень про теоретичну базу московського державного просування на Захід, завоювання України та інших теренів Європи? Які теми були розглянуті нашими науковцями? І у якому зв'язку вони перебувають з іншими подібними дослідженнями другої половини XX — початку XXI ст.?

Звертаємо увагу на праці, які увійшли до книги „Москва — Третій Рим“, організовані і видані Церковно-археографічною комісією Апостоль-

ського візитатора для українців Західної Європи у Мюнхені-Пазінгу (ЦАК) на початку — в середині 1950-х років. Спонсором видання і його замовником були Українська Греко-Католицька Церква та Апостольський візитатор УГКЦ у Німеччині, архієпископ Іван Бучко.

Попри поважні наукові досяги, на сьогодні діяльність Церковно-археографічної комісії мало досліджена і належним чином не введена у науковий обіг. ЦАК існувала 16 років — від 1944 до 1961 р. Не так вже мало для української наукової інституції новітнього часу. Ініціатором створення ЦАК були видатні українські культурні діячі — митрополит А. Шептицький і історик Олександр Оглоблин. Останні роки нею опікувався Іван Мірчук — головний редактор досліджень теорії „Москва — Третій Рим“. Але зі смертю останнього 1961 р. та від'їзду більшості науковців до Північної Америки робота ЦАК припиняється. На сьогодні існує лише одна поважна розвідка про цю інституцію, яку написав її колишній член — секретар Комісії Василь Ленцик¹. Але має вона не так науковий, як мемуарний характер, хоч і дає досить цінний фактографічний матеріал.

З працею Комісії пов'язані найвидатніші українські історики середини ХХ ст., що вже заслуговує на прискіпливішу увагу до неї. Проте це були не лише історики, але й етнологи, археологи, мистецтвознавці, філософи і літературознавці. Дехто був гуманітарієм широкого профілю і представляв два або кілька фахів, як Ю. Шевельов (мовознавець, критик і літературознавець, історик культури), В. Щербаківський (мистецтвознавець, етнолог та історик мистецтва), П. Курінний (археолог, мистецтвознавець і пам'яткоохоронець). Це історики Олександр Оглоблин, Наталія Василенко-Полонська, Дмитро Дорошенко, Микола Андрусак, Борис Крупницький, Іван Крип'якевич, Домет Оляничин, о. Йосафат Скрутень, Леонід Соневицький, Петро Ісаїв, філософи Іван Мірчук, Василь Гришко, Володимир Янів, літературознавці і мовознавці Ю. Шевельов (Шерех), Пантелеймон Ковалів, Василь Лев, мистецтвознавці Вадим Щербаківський, Володимир Січинський, Іларіон Свенціцький, археологи Петро Курінний, Ярослав Пастернак, етнологи Зенон Кузеля, історик права Лев Окіншевич, секретарював у Комісії історик Церкви Василь Ленцик та ін.

Впадає в око соборність добору вчених. Майже порівну було наддніпрянців і галичан, перші все ж трохи переважали, хоч організаційні потуги і фінансове вливання робили другі. Серед перерахованих до західних українців належали М. Андрусак, І. Крип'якевич, Й. Скрутень, Л. Соневицький, І. Мірчук, І. Свенціцький, П. Ісаїв, В. Янів, П. Ковалів, В. Лев. Були представники політичної еміграції з 1920-х років як зі Східної, так і зі Західної України (В. Щербаківський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Д. Оляничин, В. Гришко, В. Січинський). Більшість найактивніших членів ЦАК становили новітні втікачі від більшовицької тиранії часів Другої світової війни (Ю. Шевельов, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Андрусак, П. Курінний). Відповідно за віровизнанням більшість вчених представляла національне православ'я, меншість — Українську Греко-Католицьку Церкву. Попри це, міжконфесійного розбрату ми не спостерігаємо. Ба більше, спілку греко-католиків і православних

¹ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів-Мюнхен) // Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен).— 1997.— Ч. 1—4 (132—135).— С. 121—136.

скріплювали постаті А. Шептицького та О. Оглоблина. Соборницький склад учених, їхнє національно-державне наставлення і слідування традиціям української історіографії ХІХ — початку ХХ ст. дали змогу створити цілісний образ розвою російського імперіалізму через церковно-державну ідеологему ХІV ст. „Москва — Третій Рим“.

За професійними показниками наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років жодна українська наукова інституція чи університет не могли похвалитися такими кадрами істориків, як Церковно-археографічна комісія. Навіть АН УРСР у Києві у той період не мала такого якісного складу вчених, як Церковно-археографічна комісія. В Україні тривала сталінсько-кагановичівська вакханалія нищення старих і нових генерацій істориків, пов'язаних з довоєнними питомо національними традиціями найвних історичних шкіл: істориків М. Грушевського в Києві, Д. Багалія в Харкові, М. Слабченка в Одесі, історико-правничої школи М. Василенка в Києві та ін. Однією з причин була близькість цієї інституції до Українського вільного університету, який через окупацію російсько-советськими військами Чехо-Словаччини вимушений був перебазуватися з Праги до Мюнхена. Всі автори брошур про ідею „Москви — Третього Риму“ були професорами історико-філософського факультету мюнхенського УВУ.

Не всі вчені, зазначені у протоколах засідання Комісії, залишили межі Советського Союзу. І. Крип'якевич і І. Свенціцький взагалі не виїжджали в еміграцію і, мабуть, були вписані організаторами Комісії як перспективні співробітники, з якими була б співпраця, якби не тоталітарний режим, що поширився з підросійської України на Україну в межах колишньої Речі Посполитої. З другого боку, Комісія творилася в останні місяці німецької окупації Львова і перший склад співробітників був створений О. Оглоблиним ще у Львові. Більшість істориків-львів'ян і колишніх киян тоді опинилася у столиці Західної України. Здебільшого вчені працювали паралельно в різних установах: були членами НТШ та празького Історико-філологічного товариства, довоєнних наукових українських інститутів Берліна і Варшави, університету і богословської академії Львова, Праги та Мюнхена (викладачі УВУ та німецького університету Людвіга-Максиміліана). Дуже різною була і співпраця з Церковно-археографічною комісією. Активними членами було до десятка чоловік. На кожного автора статей про „Москву — Третій Рим“ за останні чверть століття нагромадилося багато історіографічних досліджень, видано низку їхніх творів. Писали для Комісії і брали участь у наукових засіданнях передусім О. Оглоблин², Н. Полонська-Василенко³, І. Мір-

² Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Зред. В. Омельченко.— Нью-Йорк, 1977.— 486 с.; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин, 1899—1992: біографічна студія.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1994.— 80 с.; Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження).— К., 1999.— 384 с.; Олександр Мезько-Оглоблин: діяльність і творча спадщина: з нагоди 100-річчя від дня народження / Під заг. ред. Л. Винара.— Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2000.— 317 с.; Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали: (до століття народження історика) / Ред. Л. Винар.— Нью-Йорк; Острог; Київ; Торонто, 2000.— 190 с.

³ Винар Л. Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство // Український історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1969.— № 1—3.— С. 102—105; Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (з нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-академічної діяльності) // Там само.— С. 86—94; Білокінь С. Н. Д. Полонська-Василенко історик, філософ, біограф // Книжник.— 1991.— № 4.— С. 21—25; Верба І.

чук⁴, В. Гришко⁵, Б. Крупницький⁶, Ю. Шевельов. Саме це коло науковців і брало участь у проєкті з видання праць, присвячених різним аспектам розвитку ідеї „Москва — Третій Рим“.

Теоретично всі історики стояли на позиціях державницької історіографії середини ХХ ст., яка на той час відмовилася від екстремного сприйняття демократично-республіканської версії, так званої народницької школи, історіографії України, пов'язаної з іменем Михайла Грушевського. Позитивним моментом було те, що концептуально основні автори брошур про філософське підґрунтя московського імперіалізму були вихідцями з українського середовища ВУАН, яке якраз у 1920-х роках створив голова Історичної секції академік М. Грушевський, фактичний автор концепції окремішнього українського історичного процесу, відмінного від російського національного історичного розвитку.

Характерно, що головним редактором видань про московський імперіалізм був колишній директор Українського наукового інституту в Берліні професор Іван Мірчук, який це місце обійняв після відходу з цієї посади першого директора УНІ в Берліні В'ячеслава Липинського. О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький навчалися в київській школі М. Довнар-Запольського, але ідейно перебували під миродайним впливом загальноісторичної концепції окремішнього українського історичного процесу М. Грушевського. З берлінським УНІ були пов'язані ще три автори збірників про російську імперську ідею: Д. Дорошенко — автор першої історіографічної праці про державницьку історіографію і близький товариш В. Липинського, перший пропагандист творчості засновника українського національного консерватизму. Тут науково працював учень Д. Дорошенка — визначний історик Козацької держави та іс-

Полонської-Василенко (1884—1973).— Ніжин, 2008.— 323 с.; його ж. Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко.— К., 1996.— 38 с.— (Проблеми едиційної та камеральної археографії. Вип. 23).

⁴ Кульчицький О. Професор Іван Мірчук — філософ української духовності (До 65-річчя проф. І. Мірчука) // *Визвольний шлях*.— 1956.— № 10.— С. 1165—1171; його ж. Іван Мірчук — дослідник української духовності // *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961)*.— Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974.— С. 54—66; Янів В. До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину // *Там само*.— С. 149—194.

⁵ Василь Гришко (З автобіографії) // *Українська Революційно-Демократична Партія (УРДП-УДРП): Збірник матеріалів і документів*.— Чикаго; Київ, 1997.— С. 194—200; Ротач П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції: Короткий біобібліографічний довідник.— Полтава, 1998.— С. 41—42; Герасимова Г. Гришко Василь Іванович // *Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник*.— Київ; Львів, 2003.— Вип. 2.— Част. 1.— С. 74—75; Костюк Г. Василь Гришко // *Зустрічі і прощання: Спогади*.— К., 2008.— Кн. 1.— С. 426—429; Маркусь В. Гришко Василь // *Енциклопедія української діаспори / Гол. ред. В. Маркусь, співред. Д. Маркусь*.— Нью-Йорк; Чикаго, 2009.— Кн. 1.— С. 187—188.

⁶ Ясь О. Борис Крупницький — історик-філософ державницької школи // *States. Societies. Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed. I. Duzinkiewicz*.— New York, 2004.— P. 1227—1247; його ж. Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // *Молода нація: Альманах*.— 2002.— № 2.— С. 24—39; його ж. Борис Крупницький // *Історіографічні дослідження в Україні*.— К., 2003.— Вип. 12: Визначні постаті української історіографії ХІХ—ХХ ст.— С. 405—458; Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894—1956 // *Український історик*.— 1987.— № 1/4.— С. 115—118; Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894—1956) // *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950)*.— Мюнхен, 1957.— С. І—XXXІ.

торіограф-концептуаліст Б. Крупницький. З УНІ співробітничав один із найвидатніших німецьких істориків, який з прихильністю ставився до ідеї української незалежності,— Ганс Кох. Схилялися до консервативного трактування історії і два, можливо, найвідоміші історики другої половини ХХ ст.— О. Оглоблин і Н. Полонська-Василенко. Хоч вони і перейшли через традицію націонал-демократичної версії української історії, яка панувала у ВУАН у 1920-х роках, на еміграції обидва історики співпрацювали з гетьманським рухом і були консерваторами.

Сама Церковно-археографічна комісія постала як результат співпраці О. Оглоблина з галицьким митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким у 1943—1944 роках у Львові. Перші візити київського професора до А. Шептицького відбулися у грудні 1943 р. Тоді митрополит УГКЦ попросив скласти приблизний список можливих членів Комісії та мету і завдання майбутньої інституції. Олександр Петрович у своїх спогадах писав, що галицького митрополита хвилювала доля великих архівних збірок митрополії, які мали не лише церковне, а передусім загальноісторичне та культурне значення. Він сподівався укласти план археографічних видань цієї Комісії. Основним завданням визначалося дослідження як греко-католицької, так і православної церков в Україні. Ставилось за мету на підставі рукописних і друкованих джерел вивчати причини роз'єднання двох українських церков колись єдиної української Церкви з глибокою вірою у її майбутню єдність.

Позаяк під час окупації німці не дозволяли відкриття наукових установ, львівський митрополит створював Комісію як суто церковну інституцію. 14 березня 1944 р. у митрополита А. Шептицького відбулося установче зібрання Церковно-археографічної комісії. Присутній був і його брат — архимандрит Студитського ордену Климент Шептицький. Співтворцем Комісії був професор О. Оглоблин. Наступ більшовиків на Львів не дозволив Комісії розгорнути свою працю у місті. Однак ідея А. Шептицького продовжувала жити, і вже у Мюнхені — новому центрі української інтелектуальної еліти, ця установа розпочала свою реальну діяльність.

Повоєнна Німеччина, передусім Баварія, була одним із наукових і культурних центрів української політичної еміграції. По закінченні Другої світової війни засновано низку українських освітніх та богословських навчально-наукових закладів. Так, при УАПЦ постали Богословська академія УАПЦ (до 1947 р.— Богословсько-педагогічна академія УАПЦ) у Мюнхені (діяла до 1950 р.) та Богословсько-науковий інститут. При УГКЦ розпочали роботу Українська католицька духовна академія при Апостольській візитатурі для українців-католиків у Німеччині (замок Гіршберг поблизу м. Вальгайм, Баварія), яку 1948 р. переведено до Голландії, та Церковно-археографічна комісія при Апостольській візитатурі (об'єднувала науковців обох визнань). У Мюнхені 1960 р. засноване Українське богословське наукове товариство (1963 р. перенесене до Риму), яке об'єднало науковців та дослідників богословських і допоміжних наук. Товариство мало секції: біблійну і богословсько-філософську, правничу і практично-богословську, історичну та дослідів християнського Сходу. Також у Мюнхені діяли Німецько-українське товариство ім. Й. Гердера (з 1948 р.), зосереджене на розвитку німецько-українських зв'язків, яке 1960 р. об'єдналось із Німецько-українським товариством, та Товариство сприяння українській науці (з 1962 р., об'єднувало УВУ, НТШ та УТГІ), яке

отримувало урядові дотації. Українські науковці співпрацювали з Інститутом вивчення СРСР (діяв у Мюнхені в 1952—1960 рр.)⁷.

Головний ініціатор наукової праці в ЦАК О. Оглоблин був у той час на вершині своїх творчих можливостей. Йому було лише близько 50 років. У 1946—1950 рр. у Мюнхені він виконував обов'язки звичайного професора УВУ, у 1949—1950 рр. був членом Сенату УВУ і продеканом філософського факультету. Читав курси лекцій, присвячених джерелознавству, історіографії, історії України XVII—XVIII ст., козацькому автономізму XVIII ст. Одночасно з 1946 р. Олександр Петрович був професором і членом Сенату Богословської педагогічної академії. 1947 р. його обрано дійсним членом НТШ, а 1948 р.— дійсним членом УВУ. 1946 р. з ініціативи Ліги українських політичних в'язнів засновано Науково-дослідний інститут української мартирології (НДІУМ). Завданням цієї інституції було збирати і досліджувати матеріали з історії національно-визвольної боротьби та втрати українського народу, його державне, громадське, культурне, релігійне і господарське життя. Ставши директором цього інституту, О. Оглоблин розробив програму діяльності цієї наукової інституції⁸, якій, на жаль, не судилося довге життя⁹.

Проте це були аж ніяк не всі науково-громадські обов'язки професора О. Оглоблина. З 1947 р. він очолював відділ генеалогії Українського науково-дослідного інституту родознавства, а також був членом Українського чорноморського інституту. З 1949 р. був обраний заступником голови Українського історично-філологічного товариства, що переїхало з Праги до Мюнхена. Варто додати величезну творчу працю О. Оглоблина майже в усіх серйозних еміграційних виданнях другої половини 1940-х років. Він друкував численні дослідження, джерельні публікації, студії та розвідки в журналах „Рідне слово“, „Арка“, „Рід і знамено“, „Україна“ тощо. У 1948—1949 роках у Німеччині київський історик став редактором історичного відділу „Енциклопедії українознавства“. Біограф О. Оглоблина — Любомир Винар, називає і його посаду в ЦАК — з 1947 р. директор Історично-Археографічного інституту УВАН. Очевидно, діяльність у ЦАК при Апостольському візитаторі О. Оглоблин розглядав у контексті праці в УВАН, паралелізував діяльність обидвох установ. Бо з тих часів починається плідна співпраця професора О. Оглоблина з УВАН, яка тривала і в Америці. На початку 1951 р. О. Оглоблин залишив Німеччину і перебрався з родиною до США.

Не все було гладко у житті О. Оглоблина та інших авторів досліджень про теорію Третього Риму. Як не здасться сьогодні дивним, але його, як і Н. Полонську-Василенко та Б. Крупницького, звинувачували в москвофільстві¹⁰, маючи на увазі підсоветську працю та публікації в сталінський

⁷ Шевченко Т. Науковий довідник: Українознавство в наукових центрах німецькомовного простору (Німеччина, Австрія, Швейцарія), 2004—2015.— К., 2016.— С. 27; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні.— Мюнхен, 1985.— Т. 1: Роки 1945—1951.— С. 31.

⁸ Оглоблин О. Інститут української мартирології // Сьогодні і минуле (Мюнхен; Нью-Йорк).— 1948.— Ч. 1.— С. 78—80.

⁹ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин, 1899—1992 // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— С. 359—360.

¹⁰ Герасименко П. Чи справді українська наука? Відкритий лист до українських наукових установ // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина).— 1947.— Ч. 73.— 15. X.

період існування України в 1930-х роках. Сьогодні виглядає несподіваним, що людей, які становили кістяк державницької школи за кордоном: О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко, Б. Крупницького (головно перших двох), оголошували ледь чи не агентами Москви, людьми, які провадили антиукраїнську діяльність у СРСР. На їхній захист став згодом відомий історик, учень О. Оглоблина Семен Підгайний, в'язень Соловків, який у тих же таки „Українських вістях“ Івана Багряного відповідав: „Саме той „москвофіл“ був тим, який не одній тисячі студентів Київського університету прищепив велику любов до української минувшини, що саме він категорично обстоював і пропагував у його лекціях, книгах і статтях ідею державної незалежності і суверенності української нації та ідею єдності, неподільності та окремішності українського історичного процесу [...] Чи відомо йому, що саме з рук проф. Оглоблина стаття М. Грушевського „Звичайна схема руської історії е. т. с.“ була настільною книгою студентства [...] нелегально популяризував таких „москвофілів“, як В. Липинський чи Д. Дорошенко [...] Як один з ще недостріляних більшовиками учнів О. Оглоблина, з тих, що саме йому поруч з професорами Й. Гермайзе і М. Зеровим зобов'язані і вдячні за добру науку, не смію мовчати і бороню нашого вчителя“¹¹.

Ситуація у середовищі політичної еміграції була настільки ненормальною, що всі партії боролися одна проти одної. Бандерівці звинувачували у москвофільстві УРДП І. Багряного лише тому, що той пропонував сподіватися на позитиви для української справи колишніх комсомольців. УРДП своєю чергою підозрювало тих науковців, які не потрапили в жорна політичних репресій у 1930-ті роки. ОУН (б) також ставилася з великою підозрою до всіх колишніх підсоветських науковців, бо бачила в їхніх діях і думках советське виховання і вкорінене москвофільство. Найбільших ударів від своїх, які вищукували, хто є „найкращим українцем“, зазнали саме інтелектуали, які не вписувалися у партійні лекала еміграційних партій. Подібні звинувачення падали на Ю. Шевельова (Шереха), ймовірного автора збірника ЦАК про Третій Рим.

Серед шерехи нових культурно-наукових інституцій української еміграції почала діяти і Церковно-археографічна комісія при Апостольській візитатурі. В Баварії О. Оглоблин вийшов на тодішнього апостольського візитатора українців-католиків для Німеччини о. Николая Вояковського з пропозицією продовжити підтримку справи блаженної пам'яті митрополита Андрея. Отець Н. Вояковський радо погодився і видав грамоту від 13 серпня 1946 р. У день Успіння Пресвятої Богородиці відбулося перше засідання Церковно-археографічної комісії. Очевидно, Комісія уявлялась як науковий додаток до мюнхенського УВУ. Першим головою Комісії обрано ректора УВУ, видатного дослідника дерев'яної архітектури професора Вадима Щербаківського.

Комісія мислилась як наукова інституція з дійсними і звичайними членами, яких обирали на загальних зборах. Праця Комісії провадилася шляхом індивідуальних досліджень дійсних членів Комісії. ЦАК розробляла відповідний план досліджень, провадила пленарні засідання і наукові академії та конференції. О. Оглоблин вже на першому засіданні озву-

¹¹ Підгайний С. До Редакції часопису „Українські вісті“ // Українські вісті.— 1947.— Ч. 77.— 29 жовт. (Цит. за: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин...— С. 362.)

чив широкий план наукових робіт. Він планував низку документальних досліджень на підставі наявних документів з історії української Церкви. Завданням такої праці мали стати досліди церковної історіографії та короткий курс історії української Церкви. Олександр Петрович подав 16 найголовніших тем із церковної історії. Серед них були широко закреслені дослідження з історії різних аспектів минулого української Церкви, які виходили на загальноісторичні та політичні проблеми історії України: початки християнства в Україні та церковної організації, доля Церкви після монголо-татарської навали, Берестейська церковна унія, українська греко-католицька та православна церкви у XVII—XVIII ст.; опір української Церкви централізаторській політиці Московської держави в добу Козацької держави; УГКЦ і УПЦ у добу Нової історії; УПЦ у протистоянні зі советською владою та відновленою католицькою Польщею; планування монографія про митрополита Андрея Шептицького; мала вивчатися українська Церква під німецькою окупацією та за межами етнічної території, у тому числі в США і Канаді. Окремо О. Оглоблин планував археографічні видання документів з історії української Церкви та історіографії історико-церковного питання.

Висловлювалося побажання відновити церковно-історичний журнал на кшталт „Записок Чину святого Василя Великого“, ліквідованого більшовиками у Жовкві після встановлення советської окупації. В діяльності Комісії брав участь колишній головний редактор „Записок ЧСВВ“ о. Йосиф Скрутень. Проте цей проєкт не був втілений у життя.

На другому засіданні Комісії 2 жовтня 1946 р. Н. Полонська-Василенко зачитала доповідь про спроби порозуміння між уніатами і православними в часи митрополитування Петра Могили і Йосифа Вельямина Рутського. Ця розвідка була частиною більшої історико-церковної праці Наталії Дмитрівни.

На другому засіданні Комісії І. Мірчук та о. Й. Скрутень доповіли про архівну україніку в державах Західної Європи. Розглядалася схема видань Комісії. О. Оглоблин пропонував видавати науковий річник для авторів статейного матеріалу „Записки Церковно-археографічної комісії при Апостольському візитаторі“. Та для видання монографій і окремих томів джерел — „Збірник Церковно-археографічної комісії при Апостольському візитаторі“. Третя і четверта серії призначалися для видань, очевидно, бюлетеневого характеру: наукових оглядів, науково-популярної літератури та видань підручничового характеру, а також для ювілейних і меморіальних книжок. Впадає в око велика подібність цих серій видань до обширу періодичних видань Наукового товариства ім. Шевченка у Львові наприкінці XIX — на початку XX ст., які започаткував М. Грушевський. Там також були головний науковий журнал „Записки НТШ“ (щоправда, виходив чотири, а згодом шість разів на рік), „Збірник історично-філософічного відділу НТШ“, де друкувалися монографії. В рамках „Збірників“ виходило перше видання „Історії України-Руси“. Для джерельних матеріалів М. Грушевський мав спеціальне неперіодичне видання — „Жерела з історії України-Руси“. Також виходило інформаційне періодичне видання „Хроніка НТШ“. Популярні видання публікувала „Видавнича спілка“. Можливо, О. Оглоблин дивився на Комісію як на ембріон майбутньої науково-гуманітарної інституції, спорідненої за завданнями з львівським НТШ.

Наукова сесія (Академія) 1 травня 1947 р. була присвячена пам'яті двох ключових фігур української Церкви за всі часи — митрополитам Петрові Могилі та Андрею Шептицькому, спільним моментам їхнього служіння народу. Виступали Й. Скрутень, Н. Полонська-Василенко, В. Щербаківський, О. Оглоблин, І. Мірчук, Я. Пастернак, В. Ленцик, З. Кузеля (не був присутній, але прислав текст доповіді), П. Курінний. Більшість засідань у перші роки відбувалася у приміщенні Апостольської візитатури в Мюнхені.

Наприкінці 1940-х рр. у Церковно-археографічній комісії відбулися зміни, пов'язані з початком виїзду української еміграції із Західної Європи до Північної Америки. Подався у відставку о. Й. Скрутень, 1951 р. його не стало. На його місце був обраний І. Мірчук. 1949 р. поїхав до Америки В. Ленцик і на його місце секретарем обрано докторанта Л. Соневицького. О. Оглоблин продовжував залишатися фактичним містоголовою Комісії. Новим протектором ЦАК 1948 р. став архієпископ кир Іван Бучко, який був присутній на засіданні ЦАК 28 травня 1948 р. Від того часу ЦАК розпочала підготовку монографій на тему „Москва — Третій Рим“, які стали основним досягненням у науковій діяльності Комісії.

Всього готували вісім брошур на відповідну тему. Першою 1951 р. вийшла книжечка О. Оглоблина „Московська теорія III Риму в 16—17 ст.“ Кожну брошуру видавали окремою книжкою, але всі вони становили віртуальний „Збірник ЦАК при Апостольській візитатурі“. Відомий церковний бібліограф Ісидор Патрило подає ці видання кожне окремо¹². Отже, це були не відбитки з окремого видання, а окремі брошури, які мали одну підназву серійного видання.

Кожна із шести опублікованих книжечок мала авторські німецькомовні й англкомовні анотації розлогого обсягу. Німецькомовна анотація стояла попереду англкомовної, бо були сподівання, що німецькомовний читач буде основним, позаяк книжки виходять у Німеччині, то німець і буде першим зарубіжним споживачем цієї продукції.

Про вісім робіт, присвячених темі ідеї „Москва — третій Рим“, пише і В. Ленцик¹³. Він називає книжки Петра Курінного „Модерна форма теорії III Риму“ та Юрія Шереха (Шевельова) „Від Теофана Прокоповича до Радіщева: Риси ідеологічного стилю доби російської літератури XVIII ст. у зв'язку з теорією III Риму“. С. Білокінь пише, що дві останні роботи рекламували на обкладинці книжки Н. Полонської-Василенко, але насправді їх так і не було надруковано¹⁴.

¹² Теорія Третього Риму: Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для українців в Західній Європі.— Мюнхен, 1951—1954.— 55+48+29+64+40+76 с.

Збірник складається з таких розвідок: Оглоблин О. Московська теорія III Риму в 16—17 ст.; Василенко-Полонська Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.; Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії; Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму; Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917—1952); Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму (Патрило І. Джерела і бібліографія історії української церкви.— Рим, 1975.— С. 171).

¹³ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія...— С. 131.

¹⁴ Один із нечисленних дослідників історіографії України повоєнного періоду С. Білокінь дивується, що книги ЦАК були не антикомуністичного, а „антидержавного“ (маючи спрямування проти Росії) характеру. Хоч друге вже свідчило про антикомунізм. Перше не лише не заперечує, але впливає з другого. Може, автор мав на увазі не популярно-ідеоло-

У бібліографії праць Ю. Шевельова роботи під такою назвою немає¹⁵. Існує англomовна робота про двох представників державної ідеології Росії початку XVIII ст.: Феофана Прокоповича та Стефана Яворського. Вона з'явилася в тому ж часовому проміжку, що і праці ЦАК¹⁶. Можливо, автор використав у ній ідеї, які збирався розкрити у статті для „Збірника ЦАК при Апостольській візитатурі“. Але тематично стаття для мюнхенського збірника мала бути хронологічно більшою — охоплювати не лише час Петра I, а майже всю добу XVIII ст. від Петра I до Катерини II. Схоже, що Ю. Шевельов уже мав англomовні статті на цю тему і хотів їх тематично трансформувати в україномовну статтю з наголосами на імперську ідеологію Москви.

XII засідання ЦАК відбувалося 9 квітня 1948 р. в залі Українського вільного університету у Мюнхені. Провадив засідання В. Щербаківський. Доповідали професори В. Лев і О. Оглоблин. Теми не стосувалися проблеми Третього Риму. В. Лев доповідав про „Поетичну мову св. Письма“, а О. Оглоблин — про „Архів київських уніатських митрополитів XVIII ст.“

О. Оглоблин доповідав про документи, зібрані у 1840-х роках Київською археографічною комісією і, напевно, через їх політичну небезпечність майже відразу перевезені до Петербурга. Він опрацював листування уніатських митрополитів Володковича, Смогожевського і Ростоцького, вивчаючи документи для написання своєї монографії з історії української фабрики. О. Оглоблин відзначав, що, попри складні стосунки із селянством і часті виступи проти господарської діяльності уніатських митрополитів, колонізацію вищого кліру цієї Церкви, денаціоналізуючого впливу уніатів на Правобережній Україні не було. Натомість асиміляційний вплив РПЦ на Лівобережжі був набагато більшим і призводив до тотального російщення українського населення.

Тема „Москва — Третій Рим“ з'являється в XIV протоколі засідання ЦАК від 12 березня 1949 р. Голова ЦАК професор І. Мірчук відзначив, що ця тема постала результатом тодішньої зовнішньополітичної ситуації — через яскраво виражену імперіалістичну політику Москви, яка намагається Церкву використати у своїх загарбницьких планах. І так тягнеться впродовж усієї історії Московської держави. І. Мірчук сказав про підготовку кількох доповнювальних одна одну тем, які мають показати західному світові ясний образ стремління Москви під сучасну пору. На засіданні були прочитані тези виступу О. Оглоблина, який через хворобу не зміг прибути на засідання. Згодом цей виступ вийшов у серії брошур ЦАК.

гічний, а науковий характер брошур (Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження.— Київ; Дрогобич, 2012.— С. 86—91).

¹⁵ Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії / Упоряд. А. Даниленко і Л. Чабан.— Нью-Йорк, 1998.— 199 с.

¹⁶ Shevelov G. Stefan Yavorsky and the Conflict Ideologies in the Age of Peter I // *The Slavonic and East European* (London).— 1951.— Vol. XXX.— N 74.— P. 40—62 (передруковано 1985 р.; в українському скороченому перекладі вийшло: Шерех Ю. Степан Яворський та ідеологічна боротьба в добу Петра I // *Українські вісті*.— 1952.— Ч. 59.— 20 лип.— С. 2—3; Ч. 60.— 24 лип.— С. 2, 4); також була стаття про Ф. Прокоповича: Shevelov G. On Teofan Prokopovich as Writer and Preacher in His Kiev Period // *Harvard Slavic Studies*.— 1954.— N 2.— P. 211—223 (також передруковано 1985 р.).

В. Щербаківський в обговоренні доповіді наводить низку прикладів нехтування Петром I папи римського, висміювання його, що свідчило про зневажання Москвою дійсної, не зовнішньої віри, її сутнісне, а не атрибутційне значення. Через те і свідоме нищення росіянами церков у пізніші часи.

Можна припустити, якими могли бути наступні випуски серії книжок про московський імперіалізм XIV—XX ст. Так, П. Курінний, продовжуючи тематично виступ В. Щербаківського про руйнування росіянами церков, твердив, що питанням надзвичайної ваги у боротьбі з більшовизмом є дослідження його двадцятирічного панування в Україні у міжвоєнний період. Він говорив про свій дев'ятирічний досвід керівництва музеями Києво-Печерського заповідника. Можливо, він хотів у працях ЦАК надрукувати свою роботу з часів праці в Музеї Переходової доби, де збирав матеріали і свідчення про руйнування пам'яток заповідника, церков Києва, продаж з аукціонів найцінніших пам'яток зі збірок київських музеїв і передусім лаври (коштовних речей її ризниці), про нищення археологічних скарбів, зникнення голови князя Володимира, переданої для дослідження антропологові Герасимову і не повернутої до Києва тощо¹⁷. Звісно, проблема нищення матеріальної пам'яті у XX ст. новітнім окупантом в Україні не мала безпосереднього стосунку до ідеї „Москва — Третій Рим“, проте опосередковано такий зміст можна було б до неї підтягнути.

Архієпископ І. Бучко, схваливши план книжок, закликав якомога швидше розпочати реалізацію задуманого, гарантувавши виплату авторського гонорару.

О. Оглоблин подав перелік авторів і назви книжок. Були озвучені майбутні роботи самого О. Оглоблина, І. Мірчука, В. Гришка. Крім того, прозвучала і тема книжки В. Ленцика „Церковна політика Москви“, яка так і не була видана. Так само були виголошені теми не виданих книжок П. Курінного та Ю. Шереха (Шевельова). Останні дві не були остаточно сформульовані. Було сказано, що „проф. Курінний опрацює тему про переслідування Церкви і безбожницьку пропаганду, яку може насвітлити автентичними документами, які вивіз на еміграцію. Точне спрещування теми подасть проф. Курінний пізніше. Вплив теорії „III Риму“ на літературу на Сході і Заході опрацює проф. Шерех, з яким в тій справі говорив голова Комісії“¹⁸.

* * *

З усіх перелічених тем діяльності ЦАК проблема „Москва — Третій Рим“ мала безперечну актуальність. Вона виводила на тодішню світову політичну проблематику. Не перебувала в полі, так би мовити, чистої історії, як, приміром, питання архівів уніатських митрополитів. Післявоєнний час давав підстави для твердження про тріумф загарбницької політики Росії/СРСР у світі. Половина теренів Східно-Центральної Європи потрапила у сферу впливу комуністичної Москви. Ті території, які ніколи не були під зверхністю Росії до 1917 р., не були у складі імперії Романових, потрапляли після травня 1945 р. під контроль Кремля. Так, не вда-

¹⁷ Гирич І. Київський музей Переходової доби (1942) // Український історик.— 1998.— Ч. 1—4 (136—139).— С. 191—196.

¹⁸ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія...— С. 134.

лося здолати опір Фінляндії та долучити до Варшавського договору Югославію, але Польща поверталася в орбіту володінь Москви. Чобіт російського солдата опинявся на землях, які були під владою монархії Габсбургів та на Балканах: Чехії, Словаччини, Румунії, Угорщини, третині Німеччини, Болгарії. Росія глибоко просувалася на Далекий Схід: Китай, Корея, Індокитай стають сферами її впливів. Здавалося, ідея світового панування „русской национальной идеи“ набуває певної матеріалізації. Українське, незалежне від Москви, життя підпало черговому тотальному нищенню, подібному до нищення „мазепинства“ росіянами у 1914—1916 роках. Брутально ліквідовувався некоммуністичний Рух Опору (ОУН-УПА), лише на Заході стало можливим існування УАПЦ, забороняється УГКЦ у Львові 1947 р. Людолови СМЕРШу виловлюють старих і нових втікачів з пазурів більшовицького раю. Гинуть у катівнях МГБ-КГБ тисячі представників справжньої української еліти, ті, хто не схилився перед нечуваним тиском російсько-імперської нівеляції та уніфікації,— Василь Вишиваний, І. Феценко-Чопівський, В. Садовський, М. Залізник, Й. Коциловський, Й. Сліпий, М. Антонович, годі всіх перелічити. Поставало світоглядне питання, як так сталося, що Москва досягла таких матеріальних успіхів, які духовні підстави стоять за цим прирощуванням нових земель до червоної російської імперії — СРСР? Де криється могутня сила безперервного тяжіння московської еліти до чергового прилучення тієї чи іншої території? Наші історики за організаційної і фінансової допомоги Греко-Католицької Церкви знайшли цей один із ключових духовних первнів загарбництва російської державної машини. Це функціонування більш ніж півтисячоліття теорії „Москва — Третій Рим“. Символічно, що за два роки після виходу останньої, шостої серії книжок про теорію „Москва — Третій Рим“ розпочинається системна криза комуністичної системи держав під керуванням Росії/СРСР. 1956 р. сталося придушення антикомуністичного виступу угорців проти Й. Сталіна.

Не всі брошури на тему теорії „Москва — Третій Рим“ виглядають як закінчений науковий продукт. Очевидно, перебуваючи майже весь час у Мюнхені, всі автори домовлялися про тематичні межі своїх досліджень. Принаймні навіть поверхове порівняння дає змогу робити висновки, що, попри спільну тему, наші історики уникнули в основних моментах повторів. Кожний з висоти власного професійного зацікавлення дивився на досліджуваний предмет, через що складається враження, що всі шість брошур разом становлять своєрідну колективну монографію з теми російського імперіалізму.

Безперечно, найсоліднішою працею з шереги шести книжок є дослідження О. Оглоблина, який написав його на підставі досить широкого спектра російської історіографічної літератури. Цікаво, що сам Олександр Петрович не вважав цю тему своєю, а чужою, говорячи в автобіографії про те, що кожний історик має улюблену тему свого життя, не любить переключатися на не свою проблематику. Він писав, що йому самому „на щастя, це трапилося лише один раз [...] мені несподівано довелося зайнятися проблемою московського „III Риму“, яка була в 1948—1951 рр. предметом дослідів дорогої для мене Церковно-Археографічної Комісії при Апостольській Візитатурі в Мюнхені“¹⁹. „Праця над генезою теорії III Ри-

¹⁹ Оглоблин О. Студії з історії України...— С. 31.

му та її розвитком у XVI—XVII стол[іттях],— відзначав О. Оглоблин,— справді зацікавила мене, бо дала українському історикові добру нагоду зазирнути критичним оком в ідейну суть старої Московщини й *mutatis mutandis* сучасної Росії. Зрештою, українська історична наука мусіла колись сказати своє слово про речі, які мали й мають неабиякий вплив на історію України²⁰. Київський професор зазначав, що написано ним значно більше, ніж опубліковано. Те, що з'явилося виданням у працях ЦАК, було лише частиною його більших наукових намірів²¹. Він ще робив на цю тему попередні звідомлення на засіданнях НТШ.

О. Оглоблин у своїй брошурі²² відштовхувався від російської історіографії та джерел ідеологеми „Москва — Третій Рим“. Його цікавила історія ідей, думки осіб, які творили ідеологію російського імперіалізму. У першому розділі своєї книги О. Оглоблин підсумовує історіографію питання. Він спиняється на двох ключових книжках: роботі професора Київської духовної академії В. Малініна 1901 р. і німецької дослідниці Г. Шедер 1929 р. Перша цікава фактичним матеріалом, друга — своїми трактуваннями, широкими паралелями в європейській історії. Зокрема, німецький історик знаходить в історії Московської держави XVI—XVII ст. історичні паралелі з II Болгарським царством. О. Оглоблин із сумом визнає, що, попри актуальність проблеми для України, в українській історіографії у середині XX ст. зовсім немає досліджень теорії „Москва — Третій Рим“.

У другому розділі Олександр Петрович розглядає історичне тло праць псковського ченця Філотея. Це послання з'явилося якраз у часи приєднання купецької республіки до Московського царства, втрати незалежності, яка закінчила блискучий розвиток псковської цивілізації. У третьому розділі київський професор розглядає, як і чому ідея Третього Риму стає головною складовою ідеології Московської держави і Церкви. Не відразу на неї звернули увагу, і вона певний час була просто втором російської книжності. Лише в часи царювання Івана Грозного постала потреба обґрунтувати великі завоювання на Сході і Заході територій, заселених немосковським населенням. Друга потреба постала 1598 р., коли була проголошена Московська патріархія. Третім актом було приєднання у середині XVII ст. України за царювання Олексія Михайловича.

Натомість Н. Полонську-Василенко цікавила загальноісторична ситуація виникнення і розвитку імперської ідеї, що підштовхувала російську експансію²³. Її праця має більше історіографічний, а не джерельний характер. Вона спирається на праці російських істориків М. Покровського, Ф. Шляпкіна, В. Соловйова, О. Лаппо-Данилевського, С. Платонова, В. Ключевського. На прикладі історії Росії та її завоювань передусім у XVI—XVIII ст. вона показує, чому теорія „Москва — Третій Рим“ була настільки затребуваною як міжнародною, так і внутрішньою політикою

²⁰ Оглоблин О. Студії з історії України...— С. 31.

²¹ Л. Винар серед рукописів, що залишилися ненадрукованими (59 позицій), не називає рукопису, присвяченого теорії „Москва — Третій Рим“ (Там само.— С. 399—401).

²² Оглоблин О. Московська теорія III Риму в 16—17 ст. // Теорія Третього Риму: Збірник праць членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для українців в Західній Європі за редакцією проф. д-ра І. Мірчука.— Мюнхен, 1951.

²³ Василенко-Полонська Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст. // Там само.

Московського царства. Разом з тим Наталія Дмитрівна показує, наскільки ця теорія трималася лише за зовнішню оболонку візантійської доктрини. По суті, вона не мала нічого спільного з грецьким прототипом. У Візантії не було повного цезаропапізму, церква при всіх імператорських впливах мала свою духовну автономію. Натомість у Московії, починаючи від Олексія Михайловича, церква почала повністю підпорядковуватися цареві. І цей процес завершився повним узалежненням церкви від світської влади за Петра I. Отже, доктрина „Москва — Третій Рим“ мала суто світське звучання та ідеологічно обслуговувала Москву, обґрунтуючи її „права“ на нові завоювання.

Н. Полонська-Василенко наводить приклади, як ця доктрина допомагала війнам Росії на Заході і Сході у XVIII—XIX ст. Так зване східне питання, взаємини Росії з Османською імперією, приєднання до Росії причорноморських степів Південної України за Катерини II так само мали за обґрунтування відомі тези про право Росії на території колишньої Візантійської імперії. Особливо, коли вже за Миколи I Росія почала просування на Балканський півострів, висунула свої територіальні претензії на Босфор і Дарданелли та на Гріб Господній (Єрусалим). Часи останніх царів династії Романових були періодом особливо яскраво вираженого експансіонізму Росії на всіх фронтах. Коли сили реакції спиралися на ідеї М. Каткова та оберпрокурора Синоду К. Победоносцева, актуальним стає побороення різного роду „іногородців“ — національно-визвольні рухи, які стреміли до свого культурно-державного визволення. Тоді теорією московського месіанізму побивали різних „мазепинців“, „чухонців“, „ляхів“, „кавказців“. Відновлене українське православ'я УАПЦ, інші національні церкви протиставили політизації „русской национальной идеи“. Справжній народний релігійно-церковний рух намагався замінити собою державну російську церкву.

Книжки О. Оглоблина і Н. Полонської-Василенко були першими в серії брошур про теорію „Москва — Третій Рим“. Вони вийшли друком 1951 р. Наступна за чергою була книжечка Бориса Крупницького, яка побачила світ 1952 р.²⁴ За обсягом вона, мабуть, втричі поступається книжкам О. Оглоблина та Н. Полонської-Василенко. Її особливістю є повний брак посилань на літературу. Це радше концептуального характеру стаття, яка подає візію проблеми, а не цитацію інших авторів. Борис Дмитрович намагається подивитися на тему „Москва — Третій Рим“ крізь призму її впливу на формування національних історіографічних схем: російської та української. У їх взаємному порівнянні. І таке порівняння видається дуже слухним і плідним. Автор показує, як російська історіографія підхопила стару московську церковно-книжну теорію XIV—XVI ст., яка обґрунтовувала московську першість та право на приєднання суміжних земель, що у XIX ст. підхопила російська історіографія. Методами науки вона намагалася пояснити домінацію російського монарха на 1/6 земної кулі послідовною зміною столичних центрів російської держави: Київ, Москва, Петербург. Спроби українських істориків від М. Костомарова, В. Антоновича й М. Драгоманова до М. Грушевського повернути цей процес на рейки етнонаціональної історії, зрештою, зазнали

²⁴ Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії // Теорія Третього Риму...— Мюнхен, 1952.

краху, хоч О. Пресняков у часи війни за українську державність почав визнавати рацію схеми М. Грушевського.

Четвертою і п'ятою за черговістю були книжки Василя Гришка²⁵ та Ганса Коха²⁶. Вони вийшли у світ 1953 р., в рік смерті Й. Сталіна. Саме книжка В. Гришка найбільше відповідає за змістом темі розкриття сутнісних моментів теорії Третього Риму. Її можна вважати головним або ключовим твором у згаданому шестикнижжі. Вона має ідеологічно-правничий аспект і виходить із церковної проблематики, позаяк саме церковні московські книжники її сформулювали. В кожному окремому випадку автор екстраполює культурно-церковний аспект на політичне його застосування керманічами Московської держави від XIV ст. до наших днів.

Брошура має чітку структуру з восьми розділів і висновків. На початку В. Гришко розглядає послання московського ченця Філотея і його намагання редукувати поняття ромейського царства на російське, а Русь-Україну підмінити конструкцією Московії-Росії. Він наводить приклади, які свідчать про те, що і сама Москва, і світ до кінця XVII ст. не сприймали її Руссю. Побутували самоназви Московія і Московська держава.

У другому розділі автор звертає увагу на побудову наступного важливого конструкту — теорії спадкоємності московськими великими князями титулу „Всея Руси“ через трансляцію генеалогічного зв'язку між Старою Руссю — Україною і Московією. Україна-Русь через київських князів успадковувала державно-культурну спадщину Візантії і передала естафету Московщині. Отже, Русь — невід'ємна ланка процесу трансляції влади від грецької Візантійської імперії та її імператора до Московського царства і російського царя. Тому для Москви було конче важливим одідичити Русь-Україну як свою попередницю, еманацию Московії в минулому. Таким чином Москва формулювала ідею нової християнської імперії, що прийшла на зміну грецької імперії із центром у Царгороді.

У третій главі книги розповідається про сепаратистські тенденції в Московській православній церкві супроти Вселенського патріархату. (Отже, сьогоднішня сепарація і зневаження Константинопольського патріарха московським предсідником Церкви має вже тривалу історію.) Вони почали складатися після спроби греків поєднатися з Римом під час Флорентійської унії 1439 р. Це здобування своєї автокефальності Московією відбувалося у відчутний неканонічний спосіб, але цьому протегувала вища світська влада Москви. Усамостійнення церкви відбувалося на тлі ще відчутної залежності московських князів від татарських ханів.

У четвертому розділі В. Гришко розвінчує московську легенду про одідичення візантійської спадщини після одруження Івана III з племінницею імператора Софією Палеолог. Це більше легенда пізнішого часу, яку сам Іван III оцінював за життя зовсім інакше, залишаючись фактичним данником Орди до кінця XV ст.

У п'ятому розділі автор наводить цікаву думку про спроби Новгородца посперечатися з Московією за право вважатися так само спадкоємцем

²⁵ Гришко В. Исторично-правне підґрунтя теорії III Риму // Теорія Третього Риму...— Мюнхен, 1953.

²⁶ Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917—1952) // Там само.

Третього Риму. У XV—XVI ст. складається православний „московитизм“, який не мав нічого спільного з візантійською церковною традицією. Вінчання Івана III на царство 1498 р. було початком агресії Московії супроти інших руських сусідніх земель. Боротьба з „жидовствуючими“ була нічим іншим, як поборенням екуменічних потягнень новгородської еліти, пошуком компромісу із західним світом.

У шостому розділі В. Гришко розповідає про фантастичну генеалогію московських царів, сконструювання легенди про „шапку Володимира Мономаха“ як того київського князя, через якого було можливим намалювати передачу інстингній влади від візантійських імператорів до московських царів. Мономах, по-перше, був родоначальником Володимирсько-Московської династії князів Рюриковичів; по-друге, був одружений, як і Іван III, з візантійською родичкою грецьких імператорів. Отже, від візантійців він отримав ніби царські атрибути влади, які згодом дісталися через його спадкоємців московським царям.

У сьомому розділі автор розкриває ідеологічну сутність легенди про проповідування св. апостолом Андрієм на Дніпрових пагорбах святої Христової віри. Вона була потрібна правителям і Московській церкві для подальшого сепарування від Царгорода, бо давала можливість виводити претензії російських царів на першість від I Риму.

Насамкінець у восьмому розділі В. Гришко розповідає про ще один міф, що ліг в основу виправдання завойовницького імперіалізму росіян на Сході. „Одкровення“ Методія Патарського розповідало про майбутнє відвоювання Константинополя у турків. Відбудеться воно через „русин рід“. Це було натяком на особливу місію Росії та її право на приєднання Константинополя до Російської імперії. Автор брошури у висновках пише, що теорія „Москва — Третій Рим“ не менше, ніж сусідам, надзвичайно шкодить самим росіянам. І чим далі така шкода буде більшою.

Книжка Г. Коха²⁷ присвячена рецепції теорії „Москва — Третій Рим“ на діяльність Російської православної церкви XX ст. від постання новітнього патріархату до післявоєнних часів. Видатний українознавець — німець Ганс Кох, сьогодні малознаний широкому загалові. Він, мабуть, є найменше поцінованим з усіх перелічених авторів брошур про Третій Рим, які мали українське походження. Львівський німець був задіяний в українську політику від молодих літ. Вояк УГА у часи Визвольних змагань, брав активну участь у німецько-українській політиці, був на службі в абверу, працював у розвідці. Був консультантом і зв'язковим між колами ОУН і німецькими політичними чинниками. Належав до кола прибічників позиції Альфреда Розенберга, який підтримував ідею надання державности народам, що протистояли російсько-більшовицькій силі на Сході Європи. Брав участь у проголошенні Акту відновлення державности у Львові ОУН (б) 1941 р., але критикував діячів ОУН за поспішність і нерозважливість. У Мюнхені Г. Кох відродив Інститут Східної Європи, очолив кафедру політичної історії в Мюнхенському університеті. Визнаний у Німеччині одним із найкращих знавців не лише українського, але й російського питання. Був консультантом з цього питання у канцлера Конрада Аденауера.

²⁷ Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917—1952).

Перекоаний прихильник ідеї української незалежності, Г. Кох був одним із небагатьох дослідників-європейців, хто не підпав під магнетичний вплив російських історіографічних концепцій, натомість сам брав активну участь у розвінчанні негативних для України імперських російських міфів, у тому числі про Третій Рим. Як видатний історик Церкви, Г. Кох подав до збірника ЦАК статтю, що стосувалася церковного питання і російського імперіалізму в 1920-х—1940-х роках. Живучи в Мюнхені, Г. Кох був добрим знайомим І. Мірчука і, напевно, останнім був залучений до співпраці у збірнику. Його книжка з'явилася друком 1953 р. Вона продемонструвала, як російська Церква вирішувала не так духовні, як конкретні державно-політичні завдання Росії в Європі й зокрема в Україні в середині ХХ ст.

Останньою в серії збірників про теорію „Москва — Третій Рим“ була книжечка Івана Мірчука 1954 р.²⁸ Вона ніби підсумовувала все написане в попередніх роботах інших авторів збірника (звідси деякі неминучі повторення фактів та думок), а, з другого боку, подавала загальний історіософсько-політологічний нарис проблеми поширення імперської ідеї на тлі розвитку Російської держави та її духовно-державної думки. Книжка І. Мірчука радше філософська, ніж історична. Вона більше нагадує брошуру В. Гришка. Проте книжка має конкретно-історичний характер. В. Гришка цікавить ділянку історії ідей. Праця І. Мірчука більш концепційна. Вона показує зародження і функціонування московського імперіалізму на тлі розвитку давньоукраїнської держави — України-Руси. У ній розглядається функціонування московської імперської ідеї від Івана III до останніх імператорів Російської імперії на тлі взаємин християнських Заходу і Сходу Європи. Автор підкреслює, що ця теорія лягла в основу російської національної ідеї, яку висловили філософи ХІХ ст. слов'яно-фільської орієнтації: І. Кириєвський, О. Хомяков, К. Аксаков, Ф. Тютчев, Ф. Достоевський, М. Данилевський. Ідея „Москва — Третій Рим“ стала основою російської національної ідеї, в ній крилася нетерпимість та нетолеранція російської суспільної думки до громадсько-політичних концепцій Заходу, вороже несприйняття католицизму та ідей громадянського суспільства й демократії. На цій доктрині будувалася жорстка політика росіян супроти національно-визвольних рухів і, зокрема, тотального поборення українського суспільно-політичного руху. І. Мірчук показує, як більшовицька ідея III Інтернаціоналу у ХХ ст. впливає з ідеї російського християнського месіанізму та великодержавного чорносотенства.

Дві останні роботи нині видаваного збірника в упорядкуванні Євгена Калужного не мають стосунку до діяльності ЦАК та „колективної монографії“, що складалася із шести розділів, досліджень О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, В. Гришка, Г. Коха та І. Мірчука. Вони постали пізніше, але певними моментами пов'язуються з темою збірника ЦАК. Це брошура Н. Полонської-Василенко 1964 р. „Дві концепції історії України та Росії“²⁹ та студії Ю. Бойка (Блохина) „Теорія III Риму в московській православній церкві після останньої вій-

²⁸ Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму // Теорія Третього Риму...— Мюнхен, 1954.

²⁹ Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України та Росії.— Мюнхен, 1964.

ни³⁰. Студія Н. Полонської-Василенко розповідає про дві національно-історіографічні схеми: російську та українську та місце теорії „Москва — Третій Рим“ у постанні традиційної концепції російської історії. Отже, про ідеологічний вплив церковної доктрини на російських істориків. У книзі Ю. Бойка на матеріалах зустрічей представників Московської церкви з відпоручниками православних церков слов'янської Південної Європи показано традиційну російську політику „Drang nach Westen“, в якій церква РПЦ діє в унісон з російсько-комуністичною державною політикою. Ця студія Ю. Бойка має більше публіцистичне, ніж наукове звучання і перегукується з ґрунтовною концептуальною працею Г. Коха.

* * *

Чим, з історіографічного погляду, цікаві ці праці? На які виклики сьогодення вони дають відповіді?

1. З історіографічного погляду, цікаво, що в усіх роботах збірника ЦАК історики зробили наголос не на обстоювання схеми національної історії, не на боротьбу за спадщину князівської України-Руси з російською історіографією, а на імперській російській національній ідеї, яка рухала завоюваннями Московської держави від XIV до XX ст. Полеміка між українськими та російськими інтелектуалами, так званими „южанами“ і „северянами“, в XIX ст. точилася навколо ідеї права українського народу на свій окремий історичний процес. Таке право давало питання, якому історичному процесові належить найраніший державний період, який російська історіографія визначала як добу Київської Русі. Цю полеміку в сконцентрованій формі висловив М. Грушевський у його знаменитій статті „Звичайна схема „руської“ історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства“. Історики середини XX ст. вже не потребували цього доказувати собі й іншим у цьому питанні. Вони цю проблему розв'язали ще перед початком української революції 1917—1921 років³¹. Останніми десятиліттями багато і плідно в англійській історіографії на цю тему пише закордонний академік НАНУ, професор Ярослав Пеленський. Щойно з'явилися друком україномовні переклади його статей у видавництві „Наш формат“. Є там і статті, у яких досліджується функціонування теорії „Москва — Третій Рим“, зокрема, і у зв'язку із завоюванням Казанського ханства³².

Центр ваги переносився на ключову ідею, яка, власне, і покликала до життя російську національну схему історіографії — теорію „Москва — Третій Рим“. Українські історики зайняли не захисну, а наступальну позицію, розвінчуючи інтелектуальні першопричини російського імперського духу, через що ці шість книжок із серії ЦАК можна за своїм ідейно-

³⁰ Бойко Ю. Теорія III Риму в московській православній церкві після останньої війни.— Париж, 1957.

³¹ Про парадигмальну боротьбу за цю схему між українськими та російськими істориками та за концепт „давньоруський народ“ див. докладніше: Юсова Н. „Древнерусская народность“: один из первоначальных взглядов на проблему // Российская государственность: история и современность: Сборник статей.— Санкт-Петербург, 2003.— С. 14—22; і ж. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.) // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка: У 2 т.— К., 2004.— Т. 2: Наукові студії.— С. 449—468.

³² Пеленський Я. Боротьба за спадщину Київської Русі = The contest for the legacy of Kievan Rus.— К., 2018.— 496 с. Текст паралельно англ. мовою.

інформаційним і науково-популярним значенням цілком поставити в один ряд з названою статтею батька української історіографії М. Грушевського та працею В. Липинського „Україна на переломі“ (1920) або Д. Дорошенка „Огляд української історіографії“ (1923), які провістили появу державницької історіографії. На жаль, для широкого українського загалу вони були малодоступні через боротьбу російсько-советської політичної системи з так званим „українським буржуазним націоналізмом“ і тотальними заборонами на книжкову продукцію еміграції.

2. Для сучасності і теперішніх українців стає зрозумілою така фанатична віра пересічного росіянина в „богообраність“ свого народу, його особливу місію, войовничість і агресивність російського імперіалізму на всіх рівнях і в усіх часах. Стає зрозумілим дух нетерпимости Російської держави до всього, що заперечує особливу місію російського народу у світовій історії. Теорія „Москва — Третій Рим“ через індоктринацію політикуму, засобів масової інформації, церкви стала другим, коли не першим „я“ ідеології російської людини. Вона виправдовувала найбільші злочини російської державної машини в ім'я примарних російських національних інтересів. Саме теорія Третього Риму стоїть в основі ідеї „русского мира“³³ на планеті. Була виправданням стремління до російського панування в усьому світі.

Особливу загрозу завжди і передусім теорія „Москва — Третій Рим“ несла Україні.

3. Теорія „Третього Риму“ сформувала національний менталітет росіянина, який ґрунтується на впевненості у його „кращості“ у порівнянні з будь-яким іншим народом світу, на переконаності пересічного росіянина у своєму праві керувати іншими народами. Росіяни завжди відчували себе господарями в Україні, бо так їх виховувала панівна теорія Російської держави. Для українців ідея Третього Риму — певний лакмусовий папірець. Хто визнає цю теорію за позитив, той визначає свою належність

³³ Про пов'язаність ідеї „Москва — Третій Рим“ з „руським миром“ є численна література. Власне, концепт „русского мира“ є модифікованим варіантом, припасуванням для сучасності концепту Третього Риму. Див.: Галіченко М. Втілення ідеологеми „Москва — Третій Рим“ у концепції „русский мир“ Російської православної церкви // *Scriptorium post-trium*.— 2017.— № 1 (7).— С. 233—258; його ж. Концепція „Руський світ“ як виклик українській державності // *Гуманітарний корпус: [Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]*.— 2014.— Вип. 3.— С. 37—38; його ж. Рецепція ідеологеми „Москва — третій Рим“ у науковій спадщині К. М. Леонтьєва // *Сучасна наука: теорія і практика* (м. Дніпропетровськ, 29—31 серпня 2012 року). Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції: Збірник тез доповідей.— Дніпропетровськ, 2012.— С. 104—106; Козловець М. „Русский мир“ як ідеологема сучасної російської ідентичності: український контекст // „Русский мир“ Кирила не для України: Збірник наукових статей.— К., 2014.— С. 124—133; Колодний А. Патріарх Кирило — ідеолог і конструктор нинішнього стану Православ'я України // Там само.— С. 60—63; Красиков А. „Три Рима“ в третьем тысячелетии // *Современная Европа*.— 2007.— № 1.— С. 102—116; Мельник О. „Перший і Третій Рим“ в контексті ідеології „Русского мира“ і верифікації сучасного Ватикану // *Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття: Науковий збірник / За ред. Л. Филипович та П. Яроцького*.— К., 2015.— С. 311—319; Павленко П. „Русский мир“ 2014 року: від „любви“ патріарха Кирила до агресії Путіна // *Українське релігієзнавство*.— 2014.— № 71—72.— С. 177—189; його ж. „Русский мир“ як російсько-православний проект глобалізації пострадянського простору // „Русский мир“ Кирила не для України.— С. 97—105; Саган О. Московська патріархія як офіційний провідник ідеології „русского мира“ // Там само.— С. 89—96.

до російської нації. Безумовно, не варто демонізувати цю проблему, бачити в цій теорії „первородний гріх“ нації сусідів. Напевно, для російської національної ідеї ця теорія мала колосальне позитивне значення, мобілізувавши як інтелігенцію, так і простих росіян на боротьбу за оволодіння новими територіями, за асиміляцію неросійського населення імперії. Зовсім протилежно вона діяла для українців, завдала їм великої шкоди. Українці потребують сьогодні заперечення імперської теорії, відпорности тій теорії, яка несе на наші землі національне пригнічення.

4. Теорія „Москва — Третій Рим“ має дві складові — державну і церковно-релігійну. Вона лежала в основі підпорядкування Московської церкви на виконання державних загарбницьких завдань Московської держави. Це зрощення містично-церковного і меркантильно-світського давало змогу максимально концентрувати сили Росії на здобуття нових і нових „життєвих просторів“. Якраз через церковне питання ми можемо спостерігати сутність імперської загарбницької політики Москви. Г. Кох слушно відзначає, що „великоруська ідея, що виросла в „симфонічному“ співзвуччі із самосвідомою російсько-советською імперією, виявилась між іншим у переважно національно-російській організації суцільної церкви: протилежно до всіх засад советського „федералізму“, які залишають [...] деяку роль офіційній національній мові [...] — нова советська державна церква знає лише одну-єдину церковну мову — російську“. У світській сфері Росія в советський час толерувала примарну федеративність і визнавала інші, крім російської мови, але сутнісне її ставлення до національного питання якраз і проявляє себе у цілковитій відвертості в церковній політиці, де немає місця ні для інших мов, ні для того ж таки федералізму. Релігійна складова теорії підсилювала острах українців перед зрадою ідеї про „єдиний русский народ“. Відхід від цієї парадигми для українця часто означав не просто політичну зраду, а духовно-релігійне святотатство. І цим активно користувались як російська світська, так і релігійна влада, і в минулому, і сьогодні.

5. З імперського духу Російської православної церкви, одержавленої правителями від царів Олексія Михайловича та Петра Олексійовича до Й. Сталіна і В. Путіна, росте і несприйняття ідеї помісности будь-якої іншої православної церкви, передусім української. Утворився своєрідний державний конкордат між державою і церквою в Росії, який пильно стежить, щоб не допустити помісности на теренах РПЦ, бо помісність для Росії означає відмову від ідеї єдиного державія і територіального централізму. Сучасна боротьба Української Православної Церкви та української влади за утворення помісної церкви зустрічає різко несприятливе ставлення як з боку російської влади, так і з боку Російської церкви. В хід ідуть облудні твердження та інсинуації про відокремлення церкви від держави, хоч для Росії такого відокремлення майже ніколи не існувало. Останньою спробою створити другий центр влади були часи патріарха Нікона у другій половині XVII ст. Тому боротьба України за помісність її Церкви є нічим іншим, як рівночасно і війною за політичну і культурну незалежність.

6. Теорія „Москва — Третій Рим“ завжди і позачасово стверджувала невизнання фактичного існування українського народу, його духовности, держави, церкви. Вона стояла і стоїть за російським державним шовінізмом від часів Каткових, Пуришкевичів, Бобринських до часів Сталіних, Брежневих, Путіних. Вона виправдовувала гоніння і переслідування

українського політичного руху, виправдовувала окупацію України під час російсько-українських воєн 1917—1921 рр., штовхала на нищення інтелігенції, питомої церковности, на голодомор селянства у 1921—1922 та 1932—1933 роках як сили, яка завжди протистояла імперській ідеології. Твердження про „один народ“ від Камчатки до Карпат є повторенням через сто років тези про „триєдиний русский народ“ ідеологів імперії Романових.

7. Досвід функціонування теорії „Москва — Третій Рим“ вчить українців протидіяти на ідейному рівні тезам про поширення „руського мира“ за позаросійські етнічні території. Знання є сила, яка дає змогу побороти найбільшу впертість супротивника. Знаючий і впевнений у своїй правді з часом обов'язково переможе. Інакше не може бути.

Історіографічний збірник, упорядником якого є Є. Калюжний, має велике значення як для науковців, так і для широкого загалу читачів, що цікавляться минулим. Проблема, розглянута у статтях класиків національної історичної думки, буде зберігати свій суспільний інтерес ще не одне десятиліття. Тому, гадаємо, він матиме вдячного читача на багато років. Стиль викладу, доступність мови, а разом і глибина та всебічність розкриття фактичного матеріалу для українців теорії „Москва — Третій Рим“ має велике освітнє та виховне значення.

Проблема теорії Третього Риму належить до ключових питань української історіографії і водночас суспільної думки. Вона стоїть поряд з такими проблемами, як належність киеворуської спадщини, існування протоукраїнського населення в часи України-Руси, Переяславської угоди 1654 р., значення діяльності Івана Мазепи та його зірвання з Москвою 1708 р. (так званий шведсько-український союз і Полтавська битва 1709 р.), легенди Люблінської унії 1569 р., війни за незалежність 1917—1921 років, національно-визвольної боротьби 1930-х—1950-х років. Глибоко символічним є те, що видавництво „Смолоскип“ 2003 р. видало інший компендіум з проблем трактування Переяславського союзу між козацькою Україною і Москвою³⁴. Хочеться вірити, що на цьому тематична лінійка хрестоматійних текстів з історії України з'являтиметься і в наступні роки.

Ihor HYRYCH

**ONCE AGAIN ABOUT THE EMERGENCE AND SPREAD
OF THE RUSSIAN IDEOLOGICAL LEGEND „MOSCOW, THIRD ROME“:
A HISTORY OF THE MYTH AND ITS PUBLIC APPLICATIONS**

The author analyses the main thesis of the Russian state ideological myth „Moscow, Third Rome“ and a brief history of the appearance of some special studies by Ukrainian historians in the mid-20th century: O. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko, B. Krupnytskyi, I. Mirchuk, V. Hryshko, Yu. Boiko (Yu. Blokhyn), H. Kokh. The formation of the legend, which became the basis for the historical foundations of the rise of the Russian Empire, indicates, on the one hand, a deep understanding of the issue and its analysis by these historians, and on the other, the significance of these works for the intellectual history and historiography of Ukraine.

³⁴ Переяславська рада 1654 р.— К., 2003.

Валентина ПІСКУН

**СПРОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ „РОСІЙСЬКОГО ПИТАННЯ“
В УКРАЇНІ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ (1917—1921):
НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ
МІНІСТЕРСТВА ВЕЛИКОРУСЬКИХ СПРАВ УНР**

Перша світова війна, крім економічних та воєнних суперечностей між імперіями, загострила й національні проблеми всередині держав і поставила на порядок денний потребу визнання й врегулювання права на самовизначення націй та право захисту національних меншостей. Доволі влучно окреслив ці інтенції Ф. Фукуяма: „Рушійною силою зростання демократії в подальші два століття після Французької революції були народи, що прагнули визнання своєї політичної індивідуальності, своєї моральної суб'єктності і здатності брати участь у здійсненні політичної влади“¹.

1917 р. у процесі становлення державної влади в Україні водночас з організаційними заходами зі становлення окремишньої від Росії управлінської структури теоретично обґрунтовувалися і засади її діяльності. Упродовж березня — грудня 1917 р. відбувався складний процес пошуку національного взаєморозуміння як усередині Наддніпрянської України, яка поставала внаслідок дезінтеграційних процесів у Російській імперії, так і вироблення моделі взаємин між націями загалом на постімперському просторі. Одним із провідних розробників теоретичного обґрунтування існування Української держави був М. Грушевський², який у публіцистичних працях на злобу дня узагальнював основні завдання поточної політики і перспективи державного будівництва на теренах Російської імперії. Це передовсім праці: „Хто такі українці і чого вони хочуть“, „Велика хвиля“, „Повороту нема“, „Від слова до діла“. Від початку революції в основу становлення моделі Української держави було покладено управлінський демократизм, який ґрунтувався на довірі до політичного опонента. Антагоністом російської централізації ставала самоуправлінська децентралізація, що її запроваджувано в Україні. У працях М. Грушевського знайшла відображення не лише програма розвитку українського національно-визвольного руху в нових політичних умовах, а й турбота про долю національних меншин, які проживали в межах етнографічної

¹ Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / Пер. з англ. Т. Сахно.— К., 2020.— С. 49.

² Див.: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації.— К., 1995; Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського.— К., 2016.— 840 с.

території України. Крім того, як справедливо наголошує І. Гирич,— М. Грушевський „зводив інтелектуальний кордон перед її (Росії.— В. П.) експансіоністськими планами, для чого хотів спиратися на всі народи, які мають подібну до України геополітичну долю: білорусів, литовців, інших прибалтійських народів та євреїв на цих теренах“³.

У сучасній українській і зарубіжній історіографії значна увага приділяється розв'язанню національного питання в Україні в добу революції (1917—1921 рр.)⁴. Нині доволі ретельно досліджені питання інституювання органів державної влади та її політика стосовно національних меншин⁵; взаємин між українцями та євреями⁶; українцями і поляками⁷; регіональні аспекти⁸. Актуалізувалися також публікації про окремих діячів, які свого часу були службовцями Міністерства великоруських справ⁹. У російській історіографії значна увага приділяється дослідженню спадщини В. Шульгіна¹⁰, єврейському питанню в період революції, міжнаціональним взаєминам і українському питанню. Російський історик В. Бул-

³ Гирич І. Михайло Грушевський...— С. 199.

⁴ Устименко В. Національні меншини в період Української революції 1917—1921 рр.: історіографічні нотатки // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.: Збірник наукових праць.— К., 2017.— Вип. 12.— С. 61—91.

⁵ Гай-Нижник П. Становлення вищих державних органів влади в Українській Народній Республіці (1917—1918 рр.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.— К., 2009.— Вип. 43.— С. 82—99; Дегтярьов С. І. Державні інституції та чиновники періоду гетьманату П. Скоропадського (нарис з історії органів влади й управління Української Держави 1918 р.): Монографія.— Суми, 2018.— 168 с.; Макаренко Т. Політика української Центральної Ради, щодо національних меншин (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Луганськ, 2008.— 16 с.; Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (1917—1923 рр.): джерельна база та інтерпретаційні практики / Піскун В., Гирич І., Ковальчук М., Кавунник В., Старовойтенко І., Бурім Д. та ін. / За заг. ред. В. Піскун; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.— К., 2018.— 428 с.

⁶ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917—1920.— Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967.— 240 с.; Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917—1920).— К., 2017.— 320 с.

⁷ Детальніше про організаційно-політичне життя польської меншини в Україні див.: Скальський В. Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Український історичний збірник.— К., 2008.— Вип. 11.— С. 185; [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: <http://history.org.ua/JournALL/green/11/20.pdf>; Гай-Нижник П., Потапенко М. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917—1918 рр.) // Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали V Міжнародної наукової конференції, 15—16 листопада 2008 р.— Житомир, 2009.— С. 50—68; [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: <http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc/176doc.php>; Bruski J. J. Sprawa ukraińska a Józef Piłsudski // Przegląd Wschodni.— 2020.— Т. XVI, zesz. 1 (61).— S. 43—60 та ін.

⁸ Погуляев О. Етнічні меншини правобережної України в період української революції 1917—1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук.— Житомир, 2019.— 244 с.; [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohuliaiev_Oleksandr/Etnichni_menshyny_Pravoberezhnoi_Ukrainy_v_period_ukrainskoi_revoliutsii_1917_1921_rr.pdf?

⁹ Орел Ю. В. Олексій Кирилович Єлачич: українські сторінки життя.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6846/Orel_Oleksii_Kurylovych.pdf?

¹⁰ Шульгин В. 1917—1919 / Предисл. и публ. Р. Г. Красюкова. Комментар. Б. И. Колоницкого // Лица. Биографический альманах.— 1994.— № 5.— С. 121—328; його ж. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны.— Москва, 2002; Спор о России: В. А. Маклаков — В. В. Шульгин. Переписка 1919—1939 гг. / Сост. вст. ст., примеч. О. Б. Будницкого.— Москва, 2010.— 439 с.

даков, який упродовж багатьох років досліджує історію Російської революції, у праці „Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917—1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ“ помісячно проаналізував ті конфлікти, які розгорталися у країні у 1917—1918 рр., і окреслив їх як „етносоціальні“ й „етнічні“. Аналізуючи поняття етносу і нації, також наголосив на тому, що „національна ідентичність ґрунтується на пануванні певного світогляду, який породжує поточні політичні проєкти, а ідентичність етнічна — на позачасовій енергетиці історичної пам'яті“¹¹. Все ж у розмаїтті публікацій до певної міри „загубилося“ таке питання, як інституційне становлення Секретарства — Міністерства великоруських справ і фактично рік його діяльності (липень 1917 — липень 1918 р.). Деякі дослідники, аналізуючи взаємини між українцями і росіянами в той час, зауважують, що „українсько-російські відносини відіграли вирішальну роль з огляду на перспективи й майбутнє національної революції. Вони визначалися трьома важливими складовими: 1) відносини українського визвольного руху з Тимчасовим урядом; 2) війни більшовицької Росії проти УНР; 3) білогвардійська навала в Україну“¹². Авторами не враховується побутовий зріз взаємин, а також інституційний — діяльність державних органів новопосталої Української держави щодо забезпечення прав російської національної меншини. Саме врахування особливостей національного устрою стало одним із важливих чинників державної політики відроджуваної Української держави, і вона принципово відрізнялася від теоретичних розробок як російських більшовиків*, так і прибічників конституційної монархії в Росії¹³.

Як відомо, росіяни становили більшість у таких промислових містах України, як Харків (63,17 відсотка), Миколаїв (66,33 відсотка), Луганськ (68,16 відсотка), Одеса (49,09 відсотка), Катеринослав (47,78 відсотка)

¹¹ Булдаков В. П. Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917—1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ.— Москва, 2010.— С. 9.

¹² Левітас Ф. Л., Салата О. О., Ладний Ю. А. Українсько-російські відносини в історико-етнополітичному контексті національної революції 1917—1921 рр. // Сторінки історії: Збірник наукових праць.— К., 2019.— Вип. 48.— С. 40; [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/29983>

* Тактика російських більшовиків щодо українського національного руху була мінливою і залежала від того, як розгорталися події в ході революції: від повної підтримки від березня до листопада 1917 р.— до військових дій проти УНР з грудня 1917 р. Тактика дій знайшла відображення у працях В. Леніна.

¹³ Анна Процик, досліджуючи національні проблеми в період революції, констатувала важливий фактор, притаманний представникам російських політичних партій, які намагалися реформувати монархічний устрій держави: „На початку ХХ ст. Російська конституційно-демократична партія — була можливо найбільш наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніколи не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величчя російської культури, повинні неминуче привести до асиміляції національних меншостей“. Процик А. Російський імперіалізм і Україна в добу революції і громадянської війни.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Protsyk_Anna/Rosiiskyi_natsionalizm_i_Ukraina_v_dobu_revoliutsii_i_hromadianskoi_viiny.pdf? В. Устименко проаналізував політичний зріз українського суспільства 1917 р. та чинники політизації російського етнічного фактора. Див.: Устименко В. Політизація російського етнічного фактору в Україні у 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років.— К., 2008.— Вип. 3.— С. 72—105; [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28196/04-Ustimenko.pdf?sequence=1>

всього населення цих міст. А в Києві 1917 р. з 467.400 осіб росіяни становили — 231.400, євреї — 87.200, українці — 76.600 осіб¹⁴. Окрім того, під час виборів до місцевих органів влади, як правило, населення підтримувало загальноросійські політичні сили. Після Лютневої революції в Росії важливою ознакою стали кардинальні зміни в місцевому самоврядуванні, які стосувалися зміни цензовости міських дум (березень—квітень 1917 р.). Думи поповнювалися депутатами від рад, виконкомів, громадських організацій, окремих національних груп. 15 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив новий закон про вибори, який був побудований на засадах прямого, рівного, таємного і загального голосування. Цей закон змінював імовірну палітру розстановки політичних сил на місцях, оскільки пропорційна система виборів передбачала голосування за списки, складені партійними комітетами. Росіяни та російськомовні мешканці українських міст голосували переважно за такі партії: російських есерів і меншовиків, РСДРП (б). Отже, українські політичні діячі мали враховувати цей фактор, розбудовуючи нову структуру влади. М. Грушевський як політичний лідер українства у статті „Народностям України“, яка опублікована 2 квітня 1917 р., наголошував: „Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культурної і національної стихії“¹⁵. Так само він закликав і представників національних меншостей адекватно поставитись до українського руху і його перспектив. „Ті, що стануть при українцях рішучо, одверто і сміло в сей рішучий момент, сотворять на будуче міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою“¹⁶. Одним із перших документів, в якому окреслено ставлення українців та створюваних ними органів самоуправління до національного питання, стала резолюція Національного з'їзду 6 квітня 1917 р., в якій зазначалося: „єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську. 4. А одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні“¹⁷. Тобто, виборюючи автономний устрій для України, українці пропонували принципово інакший підхід, ніж практикувалося в Росії чи європейських країнах, до розв'язання національного питання. Слід наголосити, що на з'їзді були присутні представники від російських організацій: „П. Клячкіна від російського Т[оварист]ва охорони жінок; п. Прилежаєв — від Київського комітету партії с[оціалістів]-р[еволюціонерів]; п. Синицька — від російського Т[оварист]ва жіночого зібрання“¹⁸ та пред-

¹⁴ Див.: Короткі підсумки перепису населення України.— Харків, 1928.— С. 2.

¹⁵ Грушевський М. Народностям України // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П. Сохань.— Львів, 2007.— Т. 4, кн. І: Серія „Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 — квітень 1918)“.— С. 18.

¹⁶ Там само.— С. 19.

¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах.— К., 1996.— Т. 1: 4 березня—9 грудня 1917 р.— С. 54—55.

¹⁸ Там само.— С. 57.

ставники громадських організацій інших національних меншин. У резолюції з'їзду запропоновано „кооптувати 15% фахівців та представників інших національностей, що будуть йти з українцями солідарно. Повний склад тих представників дасть кількість 100—150 чоловік“¹⁹. 30 травня 1917 р. була опублікована „Доповідна записка делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України“. В ній наголошувалося на тому, що в Києві розпускаються різні неправдиві чутки про український національний рух. Підкреслювалося також і те, як глибоко в'їлася „ідея національного панування на Україні російського народу, ідея господаря-власника в свідомість навіть демократичних елементів [...] Ніякі запевнення українців не можуть побороти це розбурхане національне почуття хазяїна, якому хочуть нанести удар з боку підвладної до цього часу національності, вдарити самим фактом існування її, її зростаючої організації і натурального (а не насильного) витіснення з позицій пануючих“²⁰.

Уже з перших днів революції склалися особливі стосунки між лідерами українського національного руху та представниками російської імперської нації як тими, хто захищав Росію імперську, так і тими, хто прагнув збудувати в Росії новий лад (маємо на увазі російських більшовиків). Важливою ознакою Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків (РСДРП (б), з березня 1918 р. РКП (б) було те, що вона складалася не лише з росіян з походження. До її складу входили представники різних етносів, проте спільними ознаками для них були російська мова як мова держави і мова спілкування, російська культура як своєрідна світоглядна домінанта, жага захоплення влади в Росії і встановлення диктатури пролетаріату та трудового селянства, неприйнятність української мови і самостійності Української держави. Практично ті самі фактори були характерними й для прибічників промонархічної Росії й визначали їхнє негативне ставлення до українського руху. Недаремне один із їхніх лідерів в Україні В. Шульгін²¹ у березні 1919 р. переконано писав В. Маклакову: „Принцип Единая Россия — до известной степени преемлется и большевиками, которые недавно выбросили разного рода мазепинцев из Киева. Не думайте, пожалуйста, что мы, киевляне, очень огорчены этим. Наоборот, мы определенно предпочитаем большевиков украинцам, ибо украинцы те же самые большевики, со всеми теми методами управления и террором, только с бесплатным прибавлением проклятой украинской мовы, от которой делается разлитие желчи у всех, кого

¹⁹ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 60.

²⁰ Там само.— С. 95.

²¹ Василь Віталійович Шульгін (13 січня 1878, Київ — 15 лютого 1976, Владимир, Росія) — правник за освітою, публіцист, видавець (газета „Киевлянин“); депутат Державної Думи Росії (II, III, IV (1907—1917 рр.); політичний діяч, один з ідеологів і організаторів Білого руху за відновлення монархії в Росії. З 1920 р. в еміграції. У січні 1945 р. заарештований радянськими військами в Югославії, вивезений до Москви і засуджений на 25 років ув'язнення. 1956 р. достроково звільнений. Жив у Володимирі. Автор низки публіцистичних праць: „Об антисемитизме в России“ (1929), „Что нам в них не нравится?“ (1930), „Украинствующие и мы!“ (1939) та ін. За негативне ставлення до євреїв його вважали антисемітом. Його перу належать спогади: „1920-й год“ (1921); „Дни“ (1927). Див.: Ясь О. В. Шульгин Василь Віталійович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.— К., 2013.— Т. 10: Т—Я.— С. 666.

не успели перестрелять галицийцы. Поэтому, если нас думают спасать от большевиков при помощи украинцев, то мы категорически отказываемся“²².

Українізація російського війська, створення Української Центральної Ради і її державотворча україномовність, використання української мови у пресі, освіті уже від початку революції стали основою світоглядної конкуренції з російськістю і її основним чинником — російською мовою. „Якщо до революції повсюдно домінувала експансія російської культури (що живильно ґрунтувалась на російській мові) і державності, то з початком революції було підірвано цей монополізм — українська мова і українська державність руйнувала не лише імперськість як таку, а й, що об'єднувало всіх (від російських більшовиків і до монархістів) в опозицію до українських політиків — російськість як преференцію (на політику, культуру і навіть побут)“²³. І одним з інструментів у цьому протистоянні стало створення державних інституцій з метою захисту прав національних меншин загалом і російської зокрема.

У статті ми поставили за мету показати важливість демократичного підходу, здійснюваного українською владою щодо розв'язання проблем взаємин між українцями і росіянами у період революційних змін; проаналізувати комплекс дій інституційного характеру при вирішенні складних взаємин, тогочасні дискусії навколо цього питання та охарактеризувати структуру Міністерства великоруських справ, його діяльність.

Джерельною базою для написання статті послужили актуалізовані й не актуалізовані документи ЦДАВО України, публіцистичні праці тогочасних політичних діячів, спогади. У ЦДАВО України сформовані два архівні фонди: ф. 1126 — Міністерство у великоруських справах УНР, оп. 1, який уміщує 8 справ, і ф. 3190 — Міністерство у великоруських справах Української держави, м. Київ, який містить два описи. Обидва фонди сформовані не першофондоутворювачами, і, як бачимо із записів, за радянський період декілька разів переформатовувалися²⁴. Частина справ у ф. 1126 у розсіпі. На всіх справах стояла позначка „с“, що означає „секретно“. Активізація процесу зняття обмеження та передача фондів і їх частин на загальний режим зберігання розпочалася в Україні загалом і ЦДАЖР УРСР (нині ЦДАВО України) наприкінці 1980-х років²⁵. Документи, які стосуються діяльності Секретарства великоруських справ

²² Спор о России: В. А. Маклаков — В. В. Шульгин...— С. 46.

²³ Піскун В. Політичний вимір пошуку національного порозуміння в часи Української революції (березень 1917— січень 1918 рр.) // Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (березень 1917 — січень 1918 рр.): джерельна база та інтерпретаційні практики / За заг. ред. В. Піскун.— К., 2018.— С. 154.

²⁴ Підставою для такого твердження є зміна нумерації фондів, а також зміна нумерації сторінок у справах. Окрім того, при порівнянні кількісного і якісного складу документів фондів польського, великоросійського та єврейського секретарств-міністерств значно краще збережені документи єврейського. Частину з тих офіційних документів, які надходили до секретарств, знаходимо у ф. 3296 (Єврейский национальный секретариат Украинской Народной Республики (заведено 29. 11. 1988 р.); ф. 1748 (Генеральне секретарство Української Центральної Ради у єврейських справах, м. Київ).

²⁵ Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник.— К., 2012.— Т. 1: Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України.— Кн. 2: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України / Укрдержархів України, Центр. держ. архів вищих органів влади та упр. України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд. Н. Григорчук, С. Зворський, Н. Маковська.— 382 с.

і їх виокремлення в окрему справу, виявити не вдалося. Очевидно, це також пов'язано з тим, що товариш генерального секретаря з великоруських справ розпочав роботу пізніше. Проте про його діяльність черпаємо інформацію з інших фондів та вже з опублікованих збірників документів, які висвітлюють організаційну та законодавчу діяльність УЦР та урядів²⁶.

Після утворення Центральної Ради в Україні широкого розмаху набув національний рух. Особливо він захопив російську армію, українізація якої мала різні мотивації. Вона була виявом не лише національної самосвідомості воюючого офіцера і солдата, а передовсім пов'язана з надією на завершення війни, повернення додому й одержання певних соціальних переваг за службу в армії. Тобто, військові стали одним із потужних чинників тиску на розгортання української революції, що проявилось у проведенні всеукраїнських військових з'їздів. І в той час, коли деякі визначні українські діячі, як, наприклад, Є. Чикаленко, вагалися, про що засвідчує, наприклад, його листування з П. Стебницьким²⁷, а вояки — самоорганізовувалися і діяли. З 18 по 21 травня 1917 р. у Києві проходив Перший військовий з'їзд, на якому були представники різних фронтів; його делегати (900 осіб) визнали Українську Центральну Раду „єдиним компетентним органом, призваним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України“. Така демонстрація сили справила неабияке враження на мешканців Києва.

Після проголошення I Універсалу й рішення Центральної Ради про негайне „закладання підвалин автономного ладу на Україні“ ситуація у взаєминах „українці — росіяни“ значно ускладнилася. На п'ятій сесії Центральної Ради добродій Ільченко (Уманщина) констатував: „Після того, як українці почали творити свою національну революцію, відношення до них з боку росіян значно погіршало. Почали закидати їм в шовінізмові. Ворожнеча зростала. Помиритись трудно було. Коли зорганізувався 5-й український полк, ворожнеча дійшла до максимуму. Совіт робітничих і солдатських депутатів випустив відозву, але називав наш рух буржуазним і т. ін. Те саме робили російські с[оціалісти]-р[еволюціонери], кажучи, що українці ховалися за спинами других, коли ті робили революцію. Далі Совіт робітничих і солдатських депутатів почав розсилати по селах агітаторів, котрі псували скрізь нашу роботу“²⁸. Про подібний інцидент доповідав добродій Боб (Брацлавщина). 15 червня у м. Брацлав з'їхалися учителі на курси українознавства. Проте вже 17 червня „великий натовп старообрядців-кацапів та міщан кинулись на учителів, повигонили їх з будинку гімназії, зруйнували кухню, посуд побили, страву змішали з бо-

²⁶ Українська Центральна Рада...— Т. 1 (4 березня—9 грудня 1917 р.); Т. 2 (10 грудня 1917 р.—29 квітня 1918 р.).— К., 1997.

²⁷ 2 квітня 1917 р. Є Чикаленко писав П. Стебницькому в Петербург: „Але боюсь я отих широких замірів [...] мало не самостійної України. Ми тільки перелякаємо великоросів в центрі і своїх ольстерців вже є приклади. Вже в Київському виконавчому комітеті соціал-демократ кацап та один жид підняли гвалт з приводу замірів українців посилати депутацію до Петербургу. Кадети про автономію України мовчать і вони, очевидно, будуть проти неї; взагалі проти неї будуть всі, крім свідомих українців, яких тільки купка. Ну нехай ще підтримають наші домагання іногородці, а все-таки на „Учредительном Собраніи“ більшість буде проти автономії України, я в цьому глибоко впевнений“. Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901—1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вст. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко.— К., 2008.— С. 489.

²⁸ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 107—108.

лотом. Коли розпочався з'їзд селян, то той самий натовп напав на селян і почав їх розганяти²⁹.

У столиці Росії події в Україні викликали ефект несподіваності й, звісно, неприйнятності. А в Києві уже в березні 1917 р. розгортають свою антиукраїнську роботу різні проросійські сили³⁰. Згуртовуючись навколо В. Шульгіна і видаваного ним „Киевлянина“, вони намагаються врятувати Росію від повного краху. У березні 1917 р. члени клубу прогресивних націоналістів у Києві створюють „Общество юго-россов“. У резолюції загальних зборів зазначалося: „Надати всіляку підтримку Державній Думі і її голові Михайлу Володимировичу Родзянку в їх патріотичному намаганні встановити в країні порядок і довести війну до переможного завершення. Лише він один зможе зміцнити свободу і велич Росії. Робітники Петрограду хочуть нав'язати свою волю всій країні“. За мету „Общество юго-россов“ ставило „объединение русских демократических элементов на территории Украины [...] Юго-россами называется тот, кто признает своим языком русский литературный язык, а местом своей деятельности — территорию свободной Украины“³¹. Також ставили завдання: „отстаивать права национального меньшинства и бороться со всяким узконациональным течением, откуда бы оно не исходило. Никаких „украинцев“ наши предки не знали, а всегда считали себя русскими. „Украина“ или окраина — это термин не этнографический, а географический, и под ним разумеется по точному и прямому смыслу слова лишь окраинная часть того великого целого, которое называется Россией и жители этой страны — окраинцы или украинцы — это лишь часть великого русского народа“³². Це непоодинокий випадок діяльності представників „малороссов-интеллигентов“. На початку квітня 1917 р. вони висловили протест проти „насильственной украинизации школы“ і відправили Тимчасовому уряду листа за підписом 100 осіб. Наголошували, що для них рідною мовою є не українська, а російська. Писали також, що вважають себе „русскими людьми“ і що їхньою рідною мовою є „общерусский язык, язык Пушкина и Гоголя, являющийся созданием и достоянием всех ветвей русского народа“. Пропонували вільний вибір батьками мови навчання. Почали ширитися чутки про те, що українці творять Україну винятково для українців. М. Грушевський дав роз'яснення цього питання у статті „Чи Україна тільки для українців?“

Ще 27 червня було опубліковано „Декларацію генерального секретаріату“, в якій зазначено: „Центральна рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу поєднаних партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом всього організованого українського народу“³³. І представники

²⁹ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 110.

³⁰ Про політизацію російського питання в Україні та діяльність загальноросійських політичних партій детальніше див.: Устименко В. Політизація російського етнічного фактору в Україні...— С. 72—105; [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28196/04-Ustimenko.pdf?sequence=1>

³¹ Резолюція общего собрания членов Клуба прогрессивных националистов в Киеве // Киевлянин.— 1917.— № 86.— 31 марта.

³² Ромул. Новая национальность // Там само.

³³ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 157.

національних меншин в УЦР підтримували її політику перебирання влади в Україні. На закритому засіданні УЦР 1 липня 1917 р. обговорювалося складне питання про процентний склад представництва національних меншостей у її складі. „Деякі члени наради і навіть міністри обстоювали, щоб національним меншостям в Центральній раді дано було 50% місць, 25% національним представникам і 25% радам робітничих і солдатських депутатів“³⁴. Після довгих дискусій ухвалили надати 30 відсотків місць в УЦР представникам національних меншин³⁵. Ставилися завдання перед різними секретаріатами, в тому числі й перед секретаріатом міжнаціональних справ. „Секретаріат в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національно-меншостей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовки матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні“³⁶. Після утворення Генерального секретаріату секретарем міжнаціональних справ був Сергій Єфремов, а невдовзі його змінив на посаді Олександр Шульгин. Варто наголосити, що в той час як російська демократія зволікала з виборами до „Учредительного собрания“ з визначенням майбутньої форми правління в Росії, українські політичні діячі недвозначно заявили: форма правління — республіка, автономне самоуправління і забезпечення прав національних меншостей. Більше того, перебираючи ініціативу від Петербурга, вони апелювали до рівноправного діалогу з усіма іншими республіками, що поставали на постімперському російському просторі. Російська демократія у боязні втратити державну владу в умовах війни³⁷ не запропонувала народам чіткого і демократичного шляху розвитку, чим і скористалися згодом російські більшовики, які використовували національні рухи як своєрідний таран для захоплення влади в Росії.

На підставі згоди з Тимчасовим урядом 3 липня 1917 р. вищим крайовим органом управління в Україні став Генеральний секретаріат УЦР. При секретарстві у національних справах призначено трьох товаришів Генерального секретаря: від великоросів, євреїв і поляків. Товаришів секретаря з національних справ затверджував Комітет Ради, і вони мали право „рішального“ голосу на засіданнях Генерального секретаріату. 15 липня 1917 р. при секретарстві міжнаціональних справ засновано три

³⁴ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 152.

³⁵ Детальніше про представництво національних меншин в органах влади див.: Макаренко Т. Представництво національних меншин в органах державної влади: історичний аспект // Сіверянський літопис.— 2014.— № 1—3 (115—117).— С. 188—192.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2014/1_14.pdf

³⁶ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 159.

³⁷ Під час переговорів у Києві представників Тимчасового уряду з УЦР вустами грузинського соціал-демократа Іраклія Церетелі фактично промовляла російська демократія: „Между нами должно быть достигнуто самое полное соглашение. Перейдем к автономии. Автономия для Украины [...] нужно готовить сейчас проект автономии Украины на Учредительное собрание. В то же время нужно ясно заявить, что положен конец всяким разговорам об отделении и так далее. Власть заявит, что все, что тут делается,— это с согласия Центральной власти и для Учредительного собрания“ і далі: „Я хотел бы, чтобы соглашение наше не носило характера уступки демократическому националистическому украинскому движению — националистической деревне“. Там само.— С. 161, 163.

вщесекретарства: з великоросійських, єврейських і польських справ. На тому ж засіданні товаришем Генерального секретаря з польських справ призначено М. Міцкевича, з єврейських справ — М. Зільберфарба. Останній у своєму виступі наголосив: „Я вітаю вас з прийняттям великого історичного документа, який буде мати значення не тільки для Росії, але і Європи. Те, що не змогла встановити культурна Європа, робимо ми. Для України випала честь встановити форми братерського сожителства народів. Я бачу з боку українців щире безпосереднє бажання зробити братерське єднання народів“³⁸. Тобто, українська соціал-демократія не лише виголошувала привабливі гасла, а й здійснювала організаційно-структурну роботу зі зміною підходів до вирішення національного питання. Росіяни довго не могли визначитися зі своїм представником. Зрештою, 19 жовтня 1917 р. товаришем секретаря з великоросійських справ призначено професора, історика Дмитра Одинця, який ще в серпні прибув до Києва. Особливістю цього призначення було те, що і М. Зільберфарб, і М. Міцкевич були мешканцями України, а Д. Одинець³⁹ приїхав до Києва з Петербурга.

До посадових обов'язків товариша секретаря міжнародних справ входило: 1) захист осіб національної меншини від юридичних чи фактичних обмежень громадянських і політичних прав; 2) облаштування внутрішнього життя національної меншини на засадах свободи і демократії; 3) ознайомлення із законопроектами і розпорядженнями, які стосуються національної меншини; 4) щотижневі доповіді Генеральному секретарю про роботу національного відділу і своєчасне реагування на проблеми, що виникають під час роботи; 5) мовою спілкування товариша Генерального секретаря з його національними організаціями і мовою діловодства є мова даної національної меншини; 6) при товаришеві Генерального секретаря створювалася Національна рада з представників даної національної меншини в Комітеті Центральної Ради й із представників політичних груп і партій на його розсуд; для проведення заходів внутрішнього життя національної меншини у віданні товариша Генерального секретаря агентами краєвої влади є спеціальні губернські і повітові комісари⁴⁰.

29 липня 1917 р. ухвалено Постанову комісії у справі поповнення Центральної ради. „Між окремими національностями і партіями 202 місця в Центральній раді розприділяються так: євреї 50, „совет рабочих депутатов“ 30, „совет военных депутатов“ 20, поляки 20, с[оціал]-д[емократи] 20, с[оціалісти]-р[еволюціонери] 20, „совет общественных организаций“ 10, кадети 10, нар[одні] соціалісти 4, молдавани 4, німці 3, татари 3, греки 1, чехи 1, білоруси 1, мененити 1, болгары 1 (запасних місць 3).

³⁸ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 182.

³⁹ Детально біографію Д. Одинця див.: Историк русского зарубежья: Дмитрий Одинец / Вступительная статья и примечания к документам подготовлены кандидатом исторических наук Андреем Скоробогатовым // Эхо веков.— 1999.— № 1/2.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_1_2/06/06_3/. Окрім того, як історик він опублікував статтю. Див.: Одинец Д. М. Из истории украинского сепаратизма // Современные записки (Париж).— 1939.— № 68.— С. 369—387.

⁴⁰ Назначение товарищей генерального секретаря по национальным делам и наказ для них (15 июля — 1 сентября) // Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (1917—1923 рр.): джерельна база та інтерпретаційні практики.— С. 279—287.

7. 51 кандидатське місце розподіляється так: євреї 13, „совет рабочих депутатов“ 8, поляки 6, „совет военных депутатов“ 6, с[оціал]-д[емократи] 6, с[оціалісти]-р[еволюціонери] 6, „совет общественных организаций“ 3, кадети 2, нар[одні]-соц[іалісти] 1“⁴¹. Розподілялися місця також між окремими політичними партіями серед польської і єврейської меншин. Дослідники О. Погуляєв, В. Войналович відзначають слабкість політичної мобілізації етнічних росіян в Україні на початках революції. Особливо це позначалося на створенні російських громадських організацій.

Після ухвалення 4 серпня 1917 р. Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду в Україні дискусії між представниками Центральної Ради і Тимчасового уряду не припинялися. 5 серпня 1917 р. на засіданні Малої ради В. Винниченко доповідав про переговори з Тимчасовим урядом і, зокрема, повідомив про те, що після довгих перемовин: „Нарешті справу передано в юридичну комісію, на чолі якої стояли Гальперін і барон Нольде. Прочитавши наш статут, барон Нольде зразу сказав, що це більше як федерація, це цілковита унія. Такої автономії не має ні один народ у світі. Особливо вони звернули увагу на §19 статуту“⁴².

Взаємини Тимчасового уряду із УЦР спричинилися до урядової кризи в Петербурзі, що значно послабило роль центрального уряду. Своєю чергою роль УЦР і її інституційна діяльність продовжувала зростати. Важливою акцією стало проведення в Києві З'їзду народів 8—15 вересня 1917 р. До Києва прибули 93 представники від різних народів на запрошення Центральної Ради. Народи, які намагалися перебудувати Росію на засадах федерації, обговорювали особливості автономного устрою й ухвалили низку резолюцій⁴³. Проте варто наголосити й на деяких особливостях під час проведення дискусій. Більшість доповідей критикувала національну політику російського уряду. Виступаючи на першому засіданні з'їзду, представник Тимчасового уряду Максим Славінський⁴⁴ наголосив: „Цей з'їзд повинно би було скликати само правительство, але воно тепер занадто заклопотане. В тому, що з'їзд скликаний не російським правительством, а Центральною радою, нема нічого дивного, бо в наш час не по-

⁴¹ Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 207—208.

⁴² Там само.— С. 215.

⁴³ Детальніше див.: Протокол з'їзду представників національностей, що прагнули до федеративної перебудови держави, скликаного Центральною радою 6—15 вересня 1917 р. // Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (березень 1917 — січень 1918 рр.): джерельна база та інтерпретаційні практики.— С. 290—300.

⁴⁴ Максим Славінський — один із яскравих представників українського руху. У березні 1917 р. виступив співзасновником Української національної ради в Петрограді, член її виконавчого комітету, представник УЦР при Тимчасовому уряді. Також обирався головою комісії з вироблення проекту перетворення Російської імперії у федерацію. 1918 р. повернувся в Україну, належав до Української партії соціалістів-федералістів. Обіймав різні посади в українських урядах. З 1919 р. очолював дипломатичну місію УНР у Чехословаччині. Співпрацював з урядом УНР в еміграції, у міжвоєнний період брав участь у Прометейському русі; займався викладацькою та перекладацькою роботою. 7 травня 1937 р. виступив у Паризькому географічному товаристві з доповіддю про національно-державні проблеми в СРСР. На засідання прибуло понад 200 осіб. Працю видано окремою книгою в Парижі 1938 р. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами у Празі. За дивним збігом обставин його звинувачували в тому, що він вів активну боротьбу „за відторгнення України від Радянського Союзу“ і серед п'яти пунктів звинувачень стояло і читання лекції в Парижі. Помер у Лук'янівській в'язниці в Києві 23 листопада 1945 р. Див.: Славінський М. Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади.— К., 2002.— С. 406—410.

винно бути централізму і поділу на державні і недержавні народи, а всі народи мають бути державними“. А „представник Польського демократичного централу Кноль, заявив, що поляки, прагнучи самостійної Польської держави, в з'їзді федералістів участі не візьмуть“⁴⁵. З'їзд показав зростання авторитету українського руху і його державно-інституційні можливості. Разом із тим російська преса в Україні посилювала критику українського національного руху, його діячів. На сторінках газет розгорнулася гостра полеміка. На засіданні Генерального секретаріату 3 вересня російський діяч О. Зарубін „вказав на гостру полеміку поміж російською і українською пресою, що Генеральний секретаріат позбавлений буде міцної підтримки з боку преси, що треба вжити рішучі заходи, аби припинити гострий тон в пресі, який так само може призвести до загострення відносин між національними. О. М. Зарубін говорив, що велась вже переговори відповідними партійними організаціями, щоб вплинути на редакцію „Киевской мысли“, яка надалі, можна сподіватись, не буде писати ворожих до українства статей. Інші секретарі обіцяли переговорити з редакторами „Народної волі“, „Робітничої газети“ і „Нової ради“⁴⁶.

Процедура інституційного оформлення секретарства, а з січня 1918 р. Міністерства з великоруських справ дещо затягнулася. У звіті директора департаменту загальних справ О. Зарубіна зазначено, що процес оформлення розпочався 19 жовтня 1917 р. і на 29 квітня 1918 р. Міністерство складалося з департаментів загальних справ і народної освіти, загальна кількість працюючих 155 осіб з витратами на заробітну плату 51 650 рублів на місяць. Департамент загальних справ очолював О. Зарубін, начальником канцелярії був М. Станюкович. Департамент загальних справ складався з таких відділів: інформаційного, поточного законодавства, статистичного, національно-персональної автономії, бухгалтерського, господарського, загальної канцелярії, відділу допомоги, який поділявся на підвідділи: евакуаційний, харчовий, медико-санітарний, благодійності для працездатних. Департамент народної освіти поділявся на: відділ мистецтв і книжковий. У складі працівників інформаційного відділу було 7 осіб. Вони отримували щоденно до 20 газет російською, українською, французькою, німецькою, польською і єврейською мовами й інформували про події всі інші відділи. Відділ видавав Бюлетені Міністерства великоруських справ (до 29 квітня 1918 р.), які розсилалися безкоштовно до всіх урядових установ і органам місцевого самоуправління. Відділ поточного законодавства займався систематизацією законів, розпоряджень і донесення їх змісту до представників російської меншини; здійснював офіційний переклад законів з однієї мови на іншу. До складу відділу входило 6 осіб, які щомісячно витрачали 1750 рублів на виплату заробітної плати. Статистичний відділ займався обрахунками кількості російського населення в Україні, шкільною статистикою тощо. Відділ національно-персональної автономії мав опікуватися організацією національного самоуправління на місцях і проведенням виборів у Національний російський законодавчий орган в Україні. Складався з 22 осіб, витрачав на заробітну плату 7 тис. рублів на місяць, проте мало що встиг зробити на місцях. Канцелярія міністра налічувала 14 осіб. До її компетенції входила видача

⁴⁵ Матеріали роботи зїзду народів // Українська Центральна Рада...— Т. 1.— С. 289—290.

⁴⁶ Там само.— С. 275.

різних довідок, посвідчень. Відділ допомоги займався головно відправкою демобілізованих росіян на батьківщину. Окрім того, було створено відділи в інших містах. Київське відділення відділу допомоги містилося за адресою вул. Пироговська, 18⁴⁷. Оскільки в Києві та його околицях перебувала значна кількість військових, то для їх обслуговування діяли лазні, пральні. Завідувачкою лазні, пральні і дезінфекційної частини була лікар Анна Іванівна Зарубіна. Наприклад, з 9 по 15 червня 1918 р. було вимито 1254 особи, а з 18 червня по 1 липня — 2393 особи⁴⁸. На це виділялися спеціальні кошти. Евакуаційний підвідділ звітував про те, що відправлено 40 ешелонів по 1600—1800 чоловік у кожному і 12 санітарних поїздів спеціально для поранених, хворих, інвалідів, дітей. Загалом понад 86 000 осіб з одного лише Києва. Надавалася також різноманітна допомога. Наприклад, дружина Д. Одинця організувала благодійні концерти, базари зі збирання коштів для Комітету допомоги великоросам. Особливі складнощі виникли в діяльності департаменту народної освіти, і пов'язані вони були з переходом шкіл на навчання українською мовою. Для росіян це було небувалим викликом, оскільки вони не лише не знали української мови, а із зверхністю ставилися до неї загалом. Вони вважали, що послаблення російської культури в Україні призведе до катастрофи всіх сторін життя в Україні⁴⁹.

Після початку вторгнення російських більшовиків на територію УНР у грудні 1917 р. у різних містах України активізуються проросійські більшовицькі сили. В Одесі та інших містах виникають організації „Великоруське віче“, які об'єднують усі великоруські елементи від крайніх чорносотенців до більшовиків. Мета організації — утворення Великоруської республіки як частини Російської Федерації⁵⁰. У подальшому російська національна меншина розділилася у своєму виборі: частина з них (особливо дворяни) підтримала промонархічну Добровольчу армію, а міщани та робітники — російських більшовиків.

Важливим етапом у процесі узаконення інституювання органів національного самоуправління стало ухвалення Закону УНР про національно-персональну автономію, який Мала рада ухвалила 9 січня 1918 р. Цей закон торкався організації національного життя великоруської, єврейської і польської національних меншостей в Україні. Проте вчасно впровадити його в життя не вдалося через вторгнення російських більшовиків в Україну та розпочаті військові дії. Негативно відобразилися на міжнаціональному порозумінні й результати голосування представників національних меншин за Четвертий універсал. Четверо проголосували проти, а шість осіб утрималися. Російські меншовики і Бунд проголосували проти, партія Поалей Ціон і єврейська соціалістична робітничка партія утрималися. Росіянин Д. Одінець так мотивував свій вчинок: „Я выступаю не как враг ваш. Я хочу искренне поделиться своими сомнениями от опасности разрывать единый революционный фронт, иначе ослабнут революционные силы“⁵¹. Проти також голосував і міністр-контролер О. Золотарьов.

⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3190, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

⁴⁸ Там само.— Арк. 12, 16, 18.

⁴⁹ Див.: Там само.— Ф. 1126, оп. 1, спр. 6, арк. 4—10.

⁵⁰ Там само.— Спр. 2, арк. 52 зв.

⁵¹ Киевская мысль.— 1917.— 13 янв.— Вечерний выпуск.

Після підписання представниками УНР мирного договору з Німеччиною ситуація в російсько-українських стосунках ще більше загострилася. Відзначається розгубленість у діяльності департаментів. Після повернення уряду УНР до Києва розпочинається новий етап у діяльності міністерства. Він характеризується інтенсивністю розвитку департаментів та відділів. 9 березня 1918 р. відбулася нарада з організації Великолоруської общини. Цікавою виявилася дискусія. Серед присутніх були: Д. Одинець, О. Зарубін, В. Смирнов, П. Соколов, Башинський, Алексеев, Антоневиц, Калачевський, Єфімовський, М. Сухотін. Одним із дискусивних постало питання „ставлення до малоросів“. Так, Алексеев і О. Зарубін вважали, що „слід відділити себе від малоросів“ і не об'єднуватися з ними. Натомість В. Смирнов і П. Соколов вважали, що багато українців не погоджуються з останніми подіями і „морально не можуть стати українськими підданими“. Дискутували також назву громадського об'єднання росіян „Русский союз на Украине“ чи „Союз по защите и развитию культуры на Украине“. Зрештою, склали список „Временного национального совета при министерстве по великорусским делам“. Усього до його складу ввійшло 28 осіб — представники від різних політичних сил та громадських організацій. Наприклад, „Русский союз на Украине“ представляли Софія Миколаївна Луначарська*, Павло Петрович Смирнов**, Петро Ксенофонтович Соколов, Михайло Михайлович Сухотін. Від обласного Учительського союзу Аделаїда Володимирівна Жекуліна***, Олександр Володимирович Ліперовський⁵².

Після перевороту 29 квітня 1918 р. і приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського уряд Української держави змінив політику щодо взаємин з національними меншинами. Уже 2 травня видано наказ „Про порядок ліквідації міністерства у Великолоруських справах“. Тоді ж за № 912 в департамент народної освіти і в усі відділи Особлива комісія направила прохання скласти звіти про роботу і закінчити всі фінансові розрахунки. Листа розіслано за підписом секретаря Михайла Плевака. Справи мали бути завершені до 26 липня 1918 р. Так фактично завершилася спроба інституювання діяльності російської національної меншини в Україні. Очільник міністерства Д. Одинець стане головою „Союза возрождения России“ (1918—1919), а 1920 р. опиниться в еміграції. 1939 р. опублікує працю „Из истории украинского сепаратизма“, в якій обґрунтовуватиме виникнення українського національного руху з бажанням німців „расчлениць“ Росію, маючи на меті її політичне і військове ослаблення та поєднуючи з можливістю використати багаті ресурси України на користь німецької вітчизни. Також був переконаним у тому, що „Великая Россия может возродиться только в форме федерации свободных народов. В этом

* Луначарська Софія Миколаївна (1875—1942) — викладала в жіночій гімназії О. Титаренко російську та французьку мови, дружина брата А. Луначарського.

** Смирнов Павло Петрович (1882, Симбірськ — 1947, Москва), російський, радянський історик. Закінчив Київський університет, учень М. Довнар-Запольського. У 1912—1920 рр. — приват-доцент, доцент, екстраординарний професор (з 1919 р.) Київського університету.

*** Жекуліна Аделаїда Володимирівна (1866, Курська губернія — 1950, Брюссель, Бельгія), педагог, громадська діячка. З 1905 по 1919 р. жила в Києві; засновниця Київських вищих жіночих курсів, Київської жіночої гімназії; активний член партії кадетів.

⁵² Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (березень 1917 — січень 1918 рр.): джерельна база та інтерпретаційні практики.— С. 340.

будущем союзе равных перед Украиной откроются широчайшие возможности для свободного развития ее творческого гения. В свете подобных перспектив, а не на почве старых обид и недоразумений только и могут разрешаться в нормальном порядке все русско-украинские вопросы⁵³. По возвращению в 1948 г. в Россию, работавший в Казанском университете, напишет „Автобиографию“, где укажет: „За 1,5—2 месяца до октябрьской революции покинул Петербург и переехал в Киев, получив задание от Временного правительства сделаться там министром по великорусским делам в целях защиты русских людей от возможного проявления украинского шовинизма. Неоднократно в вопросах этого порядка работал в контакте с представителями компартии“⁵⁴.

Отже, росіяни незалежно від політичних поглядів боротьбу українців за відродження власної держави в добу Української революції (1917—1923) сприймали як сепаратизм. Намагання ж української влади демократизувати усталену систему управління, забезпечити на законодавчому рівні права всім громадянам, у тому числі й права найбільшим національним меншостям, які проживають в Україні, та запропонувати структуровану управлінську систему гарантування цих прав наштовхнулося на глуху стіну нерозуміння й небажання змінювати нехай і недієздатну та утрадиційнену практику приниження національних меншостей та невиконання їхнього права на самовизначення.

Valentyna PISKUN

**ATTEMPTS TO SOLVE THE „RUSSIAN QUESTION“
IN UKRAINE DURING THE REVOLUTION (1917—1921):
A CASE STUDY OF THE ACTIVITIES OF THE MINISTRY
OF RUSSIAN AFFAIRS OF THE UNR**

The study deals with attempts to solve the „Russian question“ in Ukraine during the Ukrainian revolution of 1917—1921 and presents the institution of secretarial services and the specific features of the Ministry of Russian affairs. Historical data, structural features and activities of the head of the department, Dmytro Odynets, are discussed. The author analyses the reaction of pro-Russian, pro-imperial forces to the measures taken by Ukrainian governments to deconstruct Russianness in Ukraine as preferences for the politics, culture, and everyday life of the Ukrainians.

⁵³ Одинец Д. М. Из истории украинского сепаратизма.— С. 387.

⁵⁴ Историк русского зарубежья...

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ У 1918—1923 РОКАХ І СПРОБИ ЙОГО ПОЛАГОДЖЕННЯ

У ХХІ столітті Україна і Польща без усіляких сумнівів виступають як суб'єкти світової політики і міжнародних відносин. Проте з попередніх часів у свідомості і пам'яті деяких (багатьох?) сучасників побутують і часом проявляються упередження і стереотипи давніших епох і оцінок, в яких обидва ці суб'єкти такими не презентувались. Не так далеко пішли в непам'ять свого часу поширені і наполегливо поширювані кліше про „неіснуючі“ народи і „штучні держави“, які стосувалися обох сусідів,— українців і поляків. Особливо вперто такі інвективи лунали і продовжують лунаати з боку Росії — СРСР — Російської Федерації, ідеологи якої спираються на великодержавну імперську ідеологію „слов'янської єдності“ чи пак „русского міра“, намагаючись реанімувати Росію „від Вісли до Камчатки“¹.

Проте зміни, які відбулись у світі і Європі від початку ХХ ст. і тривають у нинішній час, засвідчують формування нової картини світу і гео-

¹ Повернення російського керівництва до імперських планів чітко простежується в останні десятиріччя в діях на пострадянському просторі, зокрема у Придністров'ї, Грузії, Молдові, в кавказькому регіоні, де РФ використовує форми „гібридної війни“ проти незалежних країн. Однак „апетити“ Москви сягають значно ширших обріїв, включно з країнами Центрально-Східної Європи, які є членами ЄС і НАТО. Хоча офіційно московське керівництво не оголошує територіальних претензій, але в неофіційних російських матеріалах часто з'являються „натяки“ на „нежиттєздатність“ пограничних з Росією держав. Достатньо звернутись до журналу „Стратегія Росії“, який видається фондом „Єдність в ім'я Росії“, очолюваним провідними російськими політиками (фондом керує директор Служби зовнішньої розвідки РФ і член Бюро Вищої ради партії „Єдина Росія“ Сергій Нарішкін), щоб побачити й оцінити „мрії“ про світове лідерство РФ і межі „русского міра“. Так, у № 6 за 2020 р. такий собі завідувач Центру євразійських досліджень філіалу РДСУ в Мінську професор Кіріл Шевченко (!) у статті „Друга світова війна і слов'яни“ безапеляційно стверджує, що „частина новонароджених слов'янських країн — усупереч початково райдужним очікуванням свого населення — стала еталонним прикладом того малопривабливого явища, яке в англійській політичній лексиці прийнято йменувати „failed states“, тобто „державами, що не відбулися“. А причинами такого „плачевного“ стану суспільств у деяких слов'янських державах треба вважати „вперто реалізовані саморуйнівні проекти з прискороного вирощування за будь-яку ціну все ще не сформованих повноцінних політичних націй, покликаних максимально відповідати новонародженим державам і здебільшого екстравагантним уявленням їхніх еліт, схильних ігнорувати етнокультурні та історичні реалії“ (Шевченко К. Вторая мировая и судьбы славян // Стратегия России.— 2020.— № 6.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=show-full&id=1590965984&archive=1593552822&start_from=&ucat=14&).

політичної мапи, в якій існування імперських структур і колоніальних залежностей виглядає щонайменше анахронізмом, а прагнення нівелювати чи відкинути національні права та інтереси — порушенням міжнародного права і порядку.

Міжнародні / міждержавні конфлікти, як показує досвід, властиві в минулому всім народам і країнам, особливо сусіднім, і є невід'ємною складовою міжнародних відносин, так само як міжнародні відносини є частиною людської історії. Не винятком є і сучасні міжнародні відносини, для яких характерні як регіональні, так і глобальні зіткнення інтересів. Увага до зіткнення інтересів спільнот і суспільних утворень зродила спеціальну науку — конфліктологію, яка визначила зв'язки і категорії, що характеризують конфлікт як соціальне явище і різновид соціальної поведінки та взаємодії, систему наукових знань „про природу, причини, фактори виникнення і динаміку конфліктів, принципи та способи їх запобігання і розв'язання“, і навіть з'явилась нова професія — конфліктолог². При цьому свої особливості має „політичний конфлікт“, що „проявляється як відкрите суперництво, протистояння, протиборство суспільних суб'єктів з приводу відносин політичної влади і політичного управління в ситуації кризового загострення протиріччя чи протиріч відносин цих суб'єктів“³.

Конфлікт між новоутвореними українськими (1917—1918) і польськими (1918) державними суб'єктами виник в особливій суспільно-політичній і міжнародній атмосфері, яка потребує окремого розгляду. Забігаючи наперед, треба відзначити, що суб'єктність новопосталих держав цього регіону Європи у розглядуваний час тільки починала формуватися, і тому вагомість зовнішнього чинника помітно переважувала внутрішні фактори — обидві сторони сильно залежали від ставлення країн-переможниць у Першій світовій війні, а також подій, які відбувалися в імперіях, що доживали свого віку і розпадалися.

У статті ми не приділятимемо потрібної уваги причинам і розгортанню конфлікту між Україною і Польщею, а обмежимось спробами проаналізувати способи (інструменти) і наслідки його розв'язання, оскільки на сьогодні нагромаджена достатньо велика наукова література й опубліковано чимало історичних джерел, а основні лінії розвитку конфлікту назагал добре вивчені.

Питання розпаду європейських імперій і постання нових держав Центрально-Східної Європи після Першої світової війни на сьогодні вже дослідили достатньо докладно історики багатьох країн. Бібліографія цих питань настільки розлога, що немає найменшої змоги подати в короткій статті бодай якусь її частину. Проте фахівцям, зокрема з вивчення історії виникнення наприкінці світової війни незалежних України і Польщі, вона добре znana. Те саме можна сказати і про проблематику взаємин і непорозумінь між українцями і поляками, котрі були під час виникнення і творення їхніх державних організацій у 1918—1923 роках. Тому обмежи-

² Котигоренко В. Конфліктологія // Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.— К., 2011.— С. 362; див. також: Конфліктологія: Навчальний посібник / М. П. Гетьманчук та ін.— Львів, 2016.— 343 с.; Пірен М. І. Конфліктологія.— К., 2007.— 360 с.

³ Котигоренко В. Конфлікт політичний // Політична енциклопедія.— С. 362.

мось лише переліком найбільш згадуваних нині праць істориків⁴. Здебільшого вони оперують одним і тим же документальним матеріалом (за певними винятками), але приходять до досить відмінних висновків і оцінок: українські історики інтерпретують події з позицій суб'єктності України, а польські — Польщі. І це нормальне явище в соціогуманітарних студіях, де соціокультурна складова свідомости чинить значний вплив на ідентифікацію та „іншування“ особи і спільноти. Фаховому історикові важливо усвідомлювати і керувати своєю суб'єктивністю і стежити, щоби вона не „затмарювалась“ суб'єктивністю, а суб'єктивність не перетворювалась на суб'єктивність. Іншими словами, щоб, оцінюючи явища з позицій своєї суб'єктності, історик вбачав і враховував суб'єктивність „Іншого“⁵.

Повернення до подій першої чверти ХХ ст. викликане не тільки і не так столітньою датою, що минає від часу їх перебігу, як спробою подивитись на ці події з більшої дистанції, а також відзначити (у підсумку) дивний їх відгомін у сучасності. А це вже повинно насторожувати не тільки пересічного обивателя, а й фахового дослідника.

У статті ми залучаємо деякі малознані і нові документи українських урядових структур, мемуари, які з'явилися друком останніми роками, а також невідомі загалу щоденники українського історика і політичного діяча Мирона Кордуби (1876—1947), який у той період перебував у вирі політичних подій, будучи членом президії Української Національної Ради (УНРади) — парламенту Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), і докладно описував усі події з позицій української сторони (ці щоденники невдовзі з'являться друком). Тільки нещодавно вийшли друком дуже важливі документи про українсько-польські перемовини 1919—1920 рр., які, на додаток до вже опублікованих, проливають нове світло на позиції і діяльність політичних таборів обох народів, на яких лежала велика відповідальність за розвиток подій⁶.

Про українсько-польські „конфліктні ситуації“ можна говорити у двох ракурсах: історично-культурному, коли ми ретроспективно ретранслюємо ситуацію сучасного стану на віддалені у часі події і терени, й істо-

⁴ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918—1919.— Kraków, 1990; Mroczka L. Spór o Galicję Wschodnią 1914—1923.— Kraków, 1998; Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр.— Львів, 1998; Bruski J. J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919—1924.— Kraków, 2000; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918—1923.— Wrocław, 2004; Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozrywka o Ukrainę / Przeł. B. Pietrzyk.— Kraków, 2008; Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр.— К., 2008; Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917—1923 рр.— Тернопіль, 2009; Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект.— Харків, 2011; Klimecki M. Wojna polsko-ukraińska. Lwów i Galicja Wschodnia 1918—1919.— Warszawa, 2014; Żurawski vel Grajewski P. P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. Wyd. 2.— Warszawa, 2017 та ін.

⁵ Докладніше див.: Zaskilniak L. O wolności i ograniczeniach w poznawaniu przeszłości: ukraińska historiografia w XX i na początku XXI w. // Między wolnością a zniewoleniem. Wartości w historiografii polskiej i środkowoeuropejskiej od końca XVIII po początki XXI wieku / Red. naukowa B. Klaska i L. Zaskilniak.— Gdańsk, 2020.— S. 291—303.

⁶ Sojusz Piłsudski—Petlura. Dokumenty i materiały / Red. J. Pisuliński, W. Skalski [Polsko-Ukraińska Komisja dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917—1921].— Warszawa; Kijów, 2020.— 414 s.; див.: Zaskilniak L. [Peц. на:] O książce Sojusz Piłsudski—Petlura. Dokumenty i materiały. Redakcja naukowa Jan Pisuliński, Witalij Skalski (krótka opinia) // Przegląd Wschodni.— Warszawa, 2020.— T. XVI, zesz. 1 (61).— S. 127—135.

рично-науковому, що потребує точного і ясного вживання термінів, понять і оцінок, які відповідають певному стану суспільної свідомості і науки. Для розгляду подій ХХ ст. цілком адекватно і валідно вживати саме термін „українсько-польські“ ситуації, оскільки на початок цього століття вже цілком скристалізувалися терміни „український“, „польський“, що відбивали (і відбивають) стан спільнот і суспільної свідомості — української і польської ідей, націй і державностей. Саме в такому модерному розумінні українська і польська етнічні спільноти — як результат тривалого історичного розвитку — ввійшли на міжнародну арену в умовах модернізації суспільств і країн у ХІХ і на початку ХХ ст. Зміни у житті і взаєминах людей у соціумі і глобальному світі, які стали наслідком явищ суспільних і політичних викликів і трансформацій упродовж ХVІ—ХХ ст., засвідчили явище „модернізації“ як переходу від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального, як соціального та цивілізаційного процесу цілеспрямованого перетворення суспільств. Одним з її наслідків стало й формування модерних націй з відчутним прагненням попередньо поневолених народів до створення власної національної державности („національне відродження“ і „наздоганяльна модернізація“ для колоніальних народів)⁷.

Водночас треба звернути увагу на ще один дуже важливий гносеологічний парадокс, який варто враховувати при спробах зрозуміти і пояснити статичну ситуацію при розгляді історичних подій і явищ. Автори історичних подій (як і спільнота загалом) в оцінці ситуації і виборі способу дій спираються насамперед на „історичний досвід“, апелюють до нього як до „остаточного аргументу“. Проте — і про це чомусь завжди забувають — історичний досвід (як знання чи пам'ять) стосується тої ситуації, яка вже минула, і не придатний для нової. Тому апеляція до історії в оцінці конкретної суспільно-політичної ситуації провадить до хибних висновків і рішень. Однак саме апеляція до історії, того чи іншого „історичного досвіду“ була і залишається найпотужнішим знаряддям суспільно-політичних процесів, „грою“ політичних еліт на вкоріненіх міфах і стереотипах соціальної свідомості мас. Цим гносеологічним парадоксом можна пояснити труднощі подолання спільнотою усталених і „милих серцю“ уявлень про минуле, з яких, на жаль, не вибудовується майбутнє⁸. Парадокс полягає в тому, що без цих уявлень не можна зрозуміти сучасний стан, але з ними не можна конструювати майбутнє.

Таким чином, можна адекватно говорити вже про українсько-польські конфлікти у ХХ ст. як про зіткнення двох національних ідей і державотворчих спільнот (націй). Конфліктна ситуація, як правило, вважається передумовою та умовою самого конфлікту, а конфлікт — зіткненням протилежних інтересів і поглядів, напруженням і крайнім загостренням суперечностей, що призводять до активних дій, ускладнень,

⁷ Докладніше див.: Головка В. В. Модернізації теорії // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.— К., 2010.— Т. 7: Мл—О.— С. 18; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ—ХХ століття.— К., 2019 та ін.

⁸ Докладніше див.: Зашкільняк Л. Небезпеки історичного мислення та соціальні функції історика у сучасному світі // Історик і Влада: Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник.— К., 2016.— С. 133—142; Zaszkiłnia k L. O wolności i ograniczeniach w poznawaniu przeszłości...— S. 292—294.

боротьби і супроводжуються складними колізіями, ситуація, в якій кожна зі сторін намагається зайняти позицію, несумісну з інтересами іншої сторони. У соціальній теорії конфлікт — це зіткнення інтересів, мотивів, тенденцій, суб'єктів суспільного життя⁹.

Політичні програми і зростаюча активність українського національного руху, насамперед у Галичині, змусили польських політиків зайняти позицію стосовно українського руху і виробити тактику взаємин з ним. На вироблення цієї позиції, на жаль, переважний вплив чинили польські національні демократи (ендеки), які особливо вороже і шовіністично поставилися до українців та їхніх національних прагнень. Зокрема, активними в цьому плані були Р. Дмовський і З. Баліцький, які у численних публікаціях кінця XIX і початку XX ст. пропагували „вищість“ польської державно-політичної культури над українською, доводили „недозрілість“ української нації тощо. Зберігаючи вірність ідеї відбудови „історичної“ Речі Посполитої як головного змісту всього польського національного руху кінця XVIII — початку XX ст., польські політики ставили вірність традиції понад історичні та політичні реалії, залишалися в полоні стійких національних міфів, котрі, хоча й служили підсиленню патріотизму населення, але суперечили новим суспільно-політичним умовам життєдіяльності поляків. Слід відзначити, що провідні польські політики заважували небезпеку поширення шовіністичних настанов ендеків. Так, один із лідерів польських людовців Я. Стапінський у листі до львівського демократа К. Леваковського наприкінці XIX ст. писав, що „молодь і міщанську інтелігенцію деморалізували „вшехполяки“ (назва ендеків у Галичині.— Л. З.) та інші псевдопатріотичні блазні“¹⁰.

Незабаром ці „блазні“ захопили майже весь польський політикум тогочасної Галичини, включаючи людовців, демократів, соціалістів тощо. У травні 1903 р. у Львові відбувся „всепольський національний з'їзд політиків“, на який прибуло понад 800 представників польських політичних партій з усіх польських дільниць¹¹. Схвалені на ньому документи містили цілком зрозумілі завдання відбудови „історичної“ Польської державности. Центром державницьких змагань оголошували Галичину¹². Однак про українців тут навіть не згадували. Фактично, з урахуванням різкого загострення українсько-польських стосунків на початку XX ст. організатори з'їзду оголошували українцям „війну за Галичину“.

Восени 1918 р., коли завершилась Перша світова війна, на розлогоді терені Східної Європи постали одна польська і дві українські держави — Українська Народна Республіка (УНР) у Києві і ЗУНР у Львові. Як польська, так і українські держави опинилися перед складним завданням — інтегрування територій з населенням, яке перед цим перебувало в різних імперських організаціях, формування кордонів своїх держав. При цьому в

⁹ Дондюк А. Конфлікт // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.— К., 2002.— С. 299.

¹⁰ Listy Jana Stapińskiego z lat 1895—1928 / Opr. J. Albin i J. R. Szaflik.— Wrocław etc., 1977.— S. 92.

¹¹ Михальський Ю. Всепольський з'їзд політиків у 1903 р. та суспільно-політична ситуація в Галичині // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.— Івано-Франківськ, 1997.— С. 109—113.

¹² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 350, оп. 1, спр. 4885, арк. 103—107.

діяльності політичних еліт цих країн була суттєва відмінність: польський національний рух мав тривалу традицію солідарності європейських народів з ним і потужних союзників в особі країн-переможниць, забезпечених діяльністю Польського Національного Комітету (ПНК) у Парижі; провідники українського національного руху тривалий час орієнтувалися на переможених Австро-Угорщину та Німеччину, прагнучи позбутися імперських обіймів Росії, в той час як ліві українські партії плекали ілюзії щодо можливостей демократичної перебудови Росії. Не кажучи вже про багато інших справ, це створювало серйозні труднощі для легітимації українського руху і державности на післявоєнній європейській арені.

Треба також мати на увазі значні відмінності у традиціях польського та українського національно-визвольних рухів — польська політична еліта складалася зі всіх соціальних сегментів суспільного життя — аристократії, шляхти, буржуазії, демократичних верств, у той час як український політичний табір, по-перше, не мав аристократії та шляхти, буржуазії, а нечисленна новопостала українська інтелігенція була тісно пов'язана із селянськими масами і схилялась до лівих ідей; більшовицька Росія вміло використовувала популістські гасла побудови „нового світу“ для привернення на свій бік основної маси українського населення — селянства, протиставляючи національним ідеям соціально-революційні.

Варто також пригадати, з чим прийшли українці і поляки на початок XX ст. В українських землях Російської імперії сформувався достатньо потужний політичний рух за національні права українського населення, численні політичні партії у своїх програмах виступали під гаслами автономії України у складі демократично перетвореної федеративної Росії (ліві партії) або повної незалежності України (РУП). Напередодні Першої світової війни царизм активно поборював український національний рух. Тому українські політики шукали і знаходили союзників серед російських лівих партій (соціал-демократів, соціалістів-революціонерів), котрі прагнули перетворення Росії на демократичну федерацію. Проте головні труднощі українського руху в Наддніпрянській Україні полягали у зіткненні українського села і русифікованого міста.

У Галичині у складі Австро-Угорщини напередодні війни склалися два потужні національно-політичні табори, які прагнули перетворити цю провінцію на національні „П'ємонти“ — польський чи український. Розвинуті політичні рухи національного характеру тут увійшли у міжнаціональний конфлікт, який не вдалося залагодити до війни і під час її тривання. Обидві сторони — українська і польська — готувалися до рішучих дій у сприятливий момент, спираючись на збройні частини (легіони), створені при австро-угорській армії. Якщо польський політикум Галичини у планах на майбутнє спирався на „історичне право“ належності цих земель до Польщі і Речі Посполитої й апелював до „історичної справедливості“, то українські політичні партії краю ставили на перший план право українців на національне самовизначення в межах „етнічного розселення українців“.

Варто відзначити, що українські діячі ще перед війною чітко окреслили територію розселення українців на початку XX ст. та „історичне обґрунтування“ самостійності українців як народу: в Росії було підготовлене і опубліковане фундаментальне двотомне видання „Украинский народ в его прошлом и настоящем“, де в першому томі авторитетний історик і громадський діяч Михайло Грушевський окреслив історію українського

народу, а у другому томі його учень Степан Рудницький з колегами-географами подали географічні та демографічні матеріали¹³. Під час світової війни концепція самостійної України була остаточно розроблена і проголошена. Квінтесенцією її можна вважати працю С. Рудницького 1916 р. „Чому ми хочемо самостійної України?“, в якій він писав: „Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю [...] Ніяких автономій і федерацій“¹⁴.

Програми практично всіх польських політичних партій включали у відновлену державу розлогі простори територій з переважанням українського населення, котрі давніше перебували у складі Речі Посполитої і повинні були ввійти до неї або на засадах федерації (Ю. Пілсудський), або інкорпорації (Р. Дмовський). В обох випадках образ кордонів майбутньої польської держави спирався на історичну традицію і не враховував модернізаційних змін, що відбулися у XIX і на початку XX ст. При тому настрої польського населення, розпорошеного по численних теренах колишніх імперій, посилено підживлювалися великодержавними традиціями з „присмаком“ цивілізаційної вищости на противагу головному конкурентові на сході — „азійській“ Росії. Власне, „небезпека“ російської навали давала обом польським великим політичним таборам (ендеки і так звані „незалежники“) можливість підтримувати в масах ідею „історичної справедливості“ і відсувати можливий східний кордон польської держави на схід аж до Дніпра. Проаналізувавши стан суспільної свідомості польських політичних кіл у 1918—1920 роках, відомий польський історик Роман Вапінський слушно зауважив: „Прояви національної народної мегаломанії [...] свій загальний вираз знаходили у прийнятті засади про можливість Польщі відігравати самостійну політичну роль у центрально-східній Європі. Бачив би в цьому радше прояв компенсації страху втратити тільки що відновлену незалежність, ніж дійсного переконання про можливість Польщі зрівноважити впливи європейських держав“¹⁵.

Відомо, що Українська державність постала раніше польської — 1917 р. під час революції в Росії і була закріплена 4-м Універсалом Української Центральної Ради 9 (22) січня 1918 р. У ньому йшлося: „Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки“¹⁶. Територіальні межі нової держави були визначені ще III Універсалом УЦР 7 (20) листопада 1917 р., де мовилося: „До території Народньої Української Респуб-

¹³ Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова.— Санкт-Петербург (Петроград), 1914—1916.— Т. 1—2.

¹⁴ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / Упоряд. О. І. Шаблій.— Львів, 1994.— С. 89.

¹⁵ Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej.— Łódź, 1989.— S. 235.

¹⁶ (IV) Універсал Української Центральної Ради / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-4.html>

ліки належать землі, заселені у *більшості Українцями*: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де *більшість населення українське*, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів¹⁷ (виділення курсивом наше.— Л. З.). Кордони держави визначались за етнічним критерієм на підставі досліджень українських учених, проведених напередодні Першої світової війни.

Майже відразу Україна зіткнулась з агресивною політикою більшовицького уряду, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту у жовтні 1917 р. і прагнув відновити російське господарювання в Україні. Більшовицькі правителі вважали, що без українських земель новостворена Російська радянська федерація не зможе існувати і розпочали загарбницьку війну проти молоді республіки. У IV-му Універсалі керівники УЦР констатували стан агресії Росії проти УНР такими словами: „А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-більшевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство“¹⁸.

Молода УНР змушена була вступити на шлях війни не тільки з більшовиками, а й з „білою“ Росією, підтримуваною Антантою. Українська делегація на переговорах із центральними державами у Бресті в лютому 1918 р. підписала мирний договір, який визначав кордони УНР, накреслені ще перед війною. Гетьманат Павла Скоропадського (з квітня 1918 р.), враховуючи орієнтацію переможних країн Антанти на відбудову Російської державности, намагався в останній момент переорієнтувати Україну на союз з „демократичною“ Росією. Але це призвело до скинення влади гетьмана і встановлення влади Директорії УНР на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою через небажання провідних українських політиків потрапити в залежність від більшовицької Росії, яка плекала імперські ідеї під виглядом союзу „братніх слов'янських народів“. Треба зазначити, що польські політичні діячі в Україні скептично поставились до виникнення УНР, вважаючи її нездатною опанувати хаос і дезорганізацію на її території¹⁹.

Водночас бурхливі події відбувалися в Галичині: українські депутати австрійського парламенту в жовтні 1918 р. утворили Українську Національну Раду (УНРада) і проголосили у Львові ЗУНР, а на початку 1919 р. об'єднались з УНР в єдину Українську державу. Міжнаціональний конфлікт, який тут наростав від початку XX ст., перейшов у збройну фазу. Обидві сторони — українська і польська — вважали Галичину „невід'ємною частиною“ майбутньої держави. У Постанові УНРади від 19 жовтня

¹⁷ (III) Універсал Української Центральної Ради / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>

¹⁸ (IV) Універсал Української Центральної Ради.

¹⁹ Див. докладніше: Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918—1921 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Red. naukowa Z. Karpus, W. Rezman, E. Wiszka.— Toruń, 1997.— S. 44.

1918 р. стверджувалось: „Стоячи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє: I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині — а з окрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцільну українську територію. II. Ся українська національна територія уконституується отсим як українська держава“²⁰ (Підкреслення в тексті.— **Л. З.**).

Таким чином, зазначені документи засвідчували постановня суб'єктності України як такої. Однак залишалося під питанням визнання цієї суб'єктності міжнародним співтовариством. При цьому слід підкреслити, що суб'єктність Української державності була засвідчена на Брестських мирних переговорах у лютому 1918 р., де вона була вперше визнана центральними державами.

У першому офіційному документі, який проголошував постановня Польської держави, телеграмі урядам країн Антанти і центральних держав від 16 листопада 1918 р. повідомлялось про *відновлення* „Незалежної Польської Держави, що охоплює всі землі об'єднаної Польщі“, нав'язуючи до часів Речі Посполитої першого поділу 1772 р.²¹ (курсив наш.— **Л. З.**).

Таким чином, політики обох сторін апелювали до відмінних традицій: українці — до права націй на самовизначення й етнічності, поляки — до історичних прав. Конфліктна ситуація призвела до початку збройних змагань за належність території. Це стало початком польсько-української війни за Львів і Галичину, в якій слабші ЗУНР і УНР не змогли чинити гідного спротиву²². Майже відразу у Львові почалися переговори з місцевими поляками, які торкалися забезпечення життя мешканців міста. Останні створили Польський Національний Комітет (ПНКом) на чолі з правником Ернестом Адамом і землевласником Тадеушем Ценським і висунули вимоги, які були неприйнятні для української сторони. Проте були укладені перемир'я, котрі виявились нетривалими. Польські патріо-

²⁰ Документи Української Національної Ради ЗУНР. Проголошення Української Держави на українських областях Австрії і Угорщини. Львів. 19. жовтня 1918 р.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.arcgis.com/apps/Cascade/index.html?appid=07f82b41fdf045a4b4431f16dc40b21d>

²¹ Instytut Piłsudskiego w Londynie. Depesza iskrowa notyfikująca powstanie państwa polskiego.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://pilsudski.org.uk/archiwa/dokument.php?nrar=709&nrzesp=1&sygn=10&handle=709.238/211>

²² Якщо влада ЗУНР з повагою поставилася до національних меншин на своїй території, обіцяла їм усі права і свободи, то, на жаль, польські політичні кола у Львові і в Галичині вважали українців „бандитами“ і „маріонетками австрійського генерального штабу“ (так само, як через століття згодом заявляли російські агресори проти незалежної України). У відозві „Комітету Захисту Об'єднаної Польщі“ (очевидно, він представляв ендеків), поширеній 10 листопада 1918 р. у Львові, говорилося: „Проти тисяч українських банд, організованих і озброєних австрійським генеральним штабом, борються діти, старці і жінки, вірячи, що Польща їх не покине [...] Завтра вони (поляки Львова.— **Л. З.**) можуть зустрітися з різнею і пограбуванням з боку спустошливих гайдамацьких орд, керованих знеславленим генералом Бьом-Ермолі...“ (Archiwa państwowe. Archiwum Państwowe w Łodzi. Lwów 1918—1919. Odezwa Komitetu Obrony Zjednoczonej Polski wzywająca wszystkich Polaków do czynnego wsparcia obrońców Lwowa w walce z Ukraińcami, ok. 10 XI 1918 r.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.lodz.ap.gov.pl/art,270,lwow-19181919>. Як такі ескапади нагадують звинувачення українців з боку деяких польських політичних сил під час Другої світової війни і з боку російської пропаганди під час агресії Росії проти України вже на початку XXI ст., говорити зайве.

тичні організації продовжували чинити збройний опір діяльності української влади і невдовзі українці змушені були залишити місто, де поляки становили більшість населення і мали добре організовані збройні загони, а також допомогу з інших міст у польських землях²³.

Переговори між сторонами, які увійшли у збройний конфлікт, розпочались вже 1 листопада 1918 р. у Львові з ініціативи Крайового Виділу Намісництва і тривали впродовж всіх днів боїв за місто (до 21 листопада). На них українська сторона, представлена авторитетними політиками УНР-Ради (І. Кивелюк, К. Левицький, М. Лозинський, Л. Ганкевич, Д. Вітовський, митрополит Андрей Шептицький та ін.), вимагала визнання української державності між річками Сян і Збруч й обіцяла запровадити для поляків та інших національних меншин Галичини культурну автономію. На це польські представники не погоджувались, враховуючи традиційні „історичні“ претензії на галицькі землі.

Переговори відновились 7 листопада 1918 р. вже на рівні створених у Львові ПНКом і Державного секретаріату ЗУНР і тривали до 21 листопада, коли польські переговорники категорично відкинули українські пропозиції, заявивши, що йдеться не просто про Львів, а про всю Галичину, де „українці розпочали братовбивчу війну“²⁴. Зрозуміло, що позиції і візії сторін не мали шансів бути узгодженими і розв'язаними мирним шляхом. Війна, незважаючи на подальші спроби її припинення, розгорялася все активніше і жорстокіше. У Львові з великою перевагою польського населення дуже швидко польські загони опановували міські дільниці, вдаючись до підступних нападів і вбивств українських вояків, а також звичайних українців, які демонстрували прихильність до ЗУНР²⁵.

Треба відзначити, що польська преса того часу дуже активно пропагувала думку, що українське повстання є „німецько-австрійською змовою“ проти Польщі, а українці допускають убивства та інші злочини проти поляків, поводяться як „варвари“. Тому вже навесні 1919 р. польські політики створили спеціальну Сеймову комісію на чолі з Яном Заморським для „вивчення звірств (okrucieństw) українців“ і розгорнули широку антиукраїнську пропаганду як у польських землях, так і на міжнародній арені; звіт комісії оперував великою кількістю цифр „звірств“, за якими здебільшого стояли обставини війни. Такі ж звинувачення можна було пред'явити і польській стороні (що згодом і було зроблено у виданій у Відні в 1919—1921 рр. „Кривавій книзі. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919—1920“²⁶).

²³ Перед початком Першої світової війни поляки становили майже 52 відсотки цивільного населення Львова, українці — близько 18 відсотків, євреї — 28 відсотків. Див.: Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини).— Львів, 2005.— С. 154.

²⁴ Матеріали архіву НТШ у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві. Колекція № 9. Мікрофільм 92037, частина I, арк. 54—57 („Протокол останнього засідання Української Національної Ради у Львові 21 листопада 1918 р.“).— Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові); Кузьма О. Листопадові дні 1918 р.: з ілюстраціями і шкiцями.— Львів, 1931.— С. 335—345.

²⁵ Учасники тодішніх подій залишили багато спогадів про таку поведінку місцевих поляків, яка прикривалась патріотичними почуттями. Зокрема, численні приклади наводить сотник УГА Олекса Кузьма. Див.: Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. ...— С. 96—100 та ін.

²⁶ Кривава книга. Передрук видань 1919 та 1921 років / Упоряд. Я. Радевич-Винницький.— Дрогобич, 1994.— 280 с.

У переддень мирної конференції в Парижі (січень 1919 р.) такі факти принижували українців в очах переможної Антанти. Водночас Польща як держава ще не була визнана на міжнародній арені, і тому під час зустрічей представника Польської Ліквідаційної Комісії у Кракові Казімежа Галецького²⁷ з головою УНРади Євгеном Петрушевичем у Відні в середині листопада 1918 р. польський представник пропонував відкласти справу державної належності Галичини до арбітражу Паризької мирної конференції. Остання спроба порозуміння припала на грудень 1918 р., коли представник Тимчасового Правлячого Комітету у Львові граф А. Скарбек звернувся до УНРади з пропозицією переговорів. Але та відкинула її і запропонувала вивести польські війська з території ЗУНР. Справу повинна була вирішити війна. Але не тільки.

Обидві сторони покладали свої надії на країн-переможниць, тобто держави Антанти. Однак керівники цих країн на початках були більше стурбовані припиненням більшовицької експансії на Захід і збереженням Росії без більшовиків, ніж залагодженням українсько-польського конфлікту. І тут на європейській сцені з'явилися діячі Польського Національного Комітету* в Парижі, визнані Заходом представниками польського народу. Вони розгорнули в рамках Паризької мирної конференції активну пропаганду проти України і українців, подаючи їх як „утриманців“ німецько-австрійського табору, а по-друге, як прояв лівацької анархії і більшовизму на теренах Центрально-Східної Європи. Характеристику діячів ПНК та їхньої діяльності у країнах Антанти під час війни по гарячих слідах подав ще 1934 р. український історик Василь Кучабський. Він, зокрема, переконливо стверджував, що дипломатія Р. Дмовського на Паризькій мирній конференції ґрунтувалась на двох основних засадах — „знищення Німеччини та знищення України“²⁸. До тих самих висновків дійшов і сучасний польський історик Пшемислав Пьотр Журавський фель Граєвський²⁹.

Як ми зазначали, переможців у Парижі більше турбувало питання „стримування“ більшовицької Росії та її повернення до числа „нормальних“ держав, ніж творення нових національних держав. Проблема кордонів і розмежування нових держав у Центрально-Східній Європі розглядалася саме з перспективи не допустити поширення більшовизму. 12 лютого 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції утворила Комісію у справах Польщі, яка своєю чергою сформувала Підкомісію для визначення східних кордонів Польщі на чолі з французьким генералом

²⁷ Казімеж Галецький (Kazimierz Gałeczki, 1863—1941) — польський правник, доктор права, останній міністр у справах Галичини в австрійських урядах (1918), Генеральний делегат уряду Польщі у справах Королівства Галичини і Лодомерії (1919—1921), згодом краківський воєвода (1921—1923). Див.: Raport Generalnego Delegata Rządu dla Galicji dla ministra spraw wewnętrznych / A. Dziadzio (wprowadzenie), M. Matania (edycja krytyczna) // Myśl Polityczna. Political Thought.— Kraków, 2020.— N 1 (2).— S. 133—147.

* Польський Національний Комітет (Komitet Narodowy Polski) був створений лідером ендеків Р. Дмовським у серпні 1917 р. в Лозанні (Швейцарія) з метою домагатися відбудови Польської державності від країн Антанти. Був визнаний лідерами цих країн представницьким органом польського народу.

²⁸ Кучабський В. Західна України у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918—1923 роках.— Львів, 2015.— 448 с.

²⁹ Żurawski vel Grajewski P. P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919.

Г. Ле Роном (H. Le Rond). В основу роботи Комісії та її Підкомісії покладено засади права народів на самовизначення і етнографічний підхід. Для розв'язання справи союзники вважали конечним дослідити етнографічний кордон між Польщею та Україною, а головне — дочекатись відбудови легального російського уряду, з яким би можна було вести розмови про кордон, оминаючи українців³⁰. Інерція врахування інтересів „історичних“ народів і держав, зокрема імперій, що руйнувалися під ударами соціальних і національних рухів, ще впливала на бачення світу провідних політиків Заходу.

У самій Польщі настрої опанування Східної Галичини не піддавались жодному сумніву, в тому числі й оточенням Тимчасового Начальника Держави Юзефа Пілсудського. Хоча останній прагнув порозуміння з Україною Симона Петлюри, але без ЗУНР і Є. Петрушевича. Тому політика „доконаних фактів“ найбільше відповідала табору Ю. Пілсудського. Найповніше вона була відображена в нотатках радника Політичного департаменту і керівника Східного відділу МЗС Польщі Романа Кнолля з кінця 1918 р., в якій він виклав ідею утворення федерації народів Польщі, України, Білоруси і Литви як забороло проти Росії, а щодо Галичини передбачав її поділ між Польщею та Україною. Тоді ж (грудень 1918 р.) Р. Кноль провів зустріч з митрополитом Греко-Католицької Церкви Андреем Шептицьким, на якій переконував співбесідника, що порозуміння між Польщею та Україною неunikнення і що західні країни не зацікавлені у розв'язанні українського питання шляхом визнання Української державности³¹.

Проте переговори, проведені у середині і другій половині січня 1919 р. за посередництва британської воєнної місії полковника Г. Г. Вейда (G. H. Wade) між представниками польського уряду і ЗУНР, „спіткнулися“ на справі кордонів між Польщею і ЗУНР: українці наполягали на кордоні по річках Сян і Буг, а поляки — Стир і Гнила Липа, залишаючи Львів і Дрогобич—Борислав на польській стороні. Під тиском союзницьких дипломатичних місій, у тому числі й нової місії під керівництвом французького генерала Й. Бертелемі (J. Berthelemy), не вдалося досягти порозуміння сторін. Натомість важливим здобутком січневих переговорів 1919 р., які з українського боку провадили знані вчені і політики Степан Томашівський, Володимир Охримович і Лев Ганкевич (польську сторону представляли Владислав Стеслович, Александер Скарбек, Артур Гауснер), стало підписання Угоди про „обопільне трактування поранених, полонених та інтернованих та взаємний обмін таких осіб“, яка переводила польсько-українську війну в русло міжнародного права і вимагала цивілізованого трактування її жертв³². Але ця війна на початку 1919 р. набирала обертів, а від Акту Злуки ЗУНР і УНР (22 січня 1919 р.) фактично і УНР опинилася у стані війни з Польщею.

У першій половині 1919 р. відбулися численні переговори між різними українськими і польськими представниками, в тому числі під час кіль-

³⁰ Badziak K. W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego listopad 1918 — czerwiec 1920.— Łódź, 2004.— S. 296.

³¹ Pisuliński J. Nie tylko Petlura...— S. 88—91.

³² Матеріали архіву НТШ у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві. Колекція № 9. Мікрофільм 92037, частина I, арк. 238—240 зв. („Протоколи засідань польських і українських делегатів в Намісництві у Львові 21, 22 і 30.I.1919“).— ЦДІА України у Львові.

кох місій, скерованих Паризькою конференцією для залагодження українсько-польського конфлікту (Бертелемі, Вейда, Нуланса, Боти та ін.). На переговорах з участю союзницьких місій справа зводилася до пошуку лінії розмежування сторін у Галичині і на Волині, при цьому значна частина територій з українським населенням залишалась на стороні Польщі (так звана „лінія Бертелемі“), а визнання ЗУНР і УНР Польщею та західними союзниками залишалось під питанням — західні політики віддавали перевагу „історичним народам“ (росіянам і полякам), серед яких бракувало українців. З цим не могли погодитись українські представники, однак ситуація розвивалась не на їхню користь³³.

Становище ЗУНР (від січня 1919 р. Західна область УНР) і УНР у першій половині 1919 р. погіршилося настільки (наступи більшовиків, білих військ Денікіна, румунів і польських військ на Волині і в Білорусі), що склалась сприятлива ситуація для реалізації задумів польського керівництва і Ю. Пілсудського — змусити українців прийняти умови сильнішої сторони і завдяки наданню політичної та військової підтримки погодитись на залишення Галичини та інших територій з перевагою українського населення у складі Польщі. Тим більше, що Комісія у справах Польщі Паризької конференції заслухала в березні 1919 р. звіт союзницької місії під проводом генерала Й. Бертелемі і стала на прихильні до Польщі позиції, закликаючи підтримати її в боротьбі проти більшовиків з допомогою переміщення до країни „блакитної армії“ генерала Юзефа Галлера³⁴, котра повинна була зміцнити польські збройні сили, в тому числі в боротьбі зі ЗУНР і УНР (на Волині)³⁵. Така позиція країн-переможниць сприяла посиленню активності польського політикуму в прагненні оволодіти Галичиною і Волинню, про що свідчило обговорення питання федеративного розв'язання проблеми стосунків Польщі зі східними сусідами, що на ньому наполягав Ю. Пілсудський на засіданні ПНК у Парижі 2 березня 1919 р.: 11-ма голосами проти трьох члени ПНК проголосували проти федерації з Литвою, Білорусією і Україною й за інкорпорацію частини їхніх територій до складу Польщі, насамперед Галичини і Волині³⁶. Великодержавні тенденції, поширені в таборі польських ендеків, узяли гору над спробами модерного розв'язання міжнаціональних і міждержавних відносин у Центральній Європі після світової війни.

Навесні 1919 р. становище армій ЗУНР і УНР значно погіршилось, бракувало сил і засобів для стримування наступу польських, більшовицьких і румунських військ (у травні вони опинились під Станіславом, який був тимчасовою столицею ЗУНР (ЗО УНР), а Наддніпрянську Україну окупували більшовики і білогвардійці генерала А. Денікіна). В такій ситуації польське керівництво могло вести переговори з українцями з пози-

³³ Див. докладніше: Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр. Проблеми взаємовідносин.— К., 1998.— С. 96—103.

³⁴ „Блакитна армія“ Галлера — польська добровільна військова формація у Франції, створена з польських емігрантів і біженців декретом президента 1917 р. з ініціативи Польського Національного Комітету (ПНК) на чолі з Романом Дмовським. Нараховувала майже 70 тис. вояків (1919). Її командувачем з 1918 р. став виходець з Краківщини генерал Юзеф Галлер (1873—1960). Докладніше див.: Orłowski M. General Józef Haller 1873—1960.— Kraków, 2007.— 566 s.

³⁵ Klimecki M. Wojna czy pokój...— S. 57—58.

³⁶ Pisuliński J. Nie tylko Petlura...— S. 113—114.

ції сили. Залишалось знайти в українському таборі осіб, з якими можна було говорити в такому тоні. Директорія УНР, що опинилась в оточенні російських білогвардійців, більшовиків і поляків, була змушена шукати союзника серед одного із супротивників. С. Петлюра схилився до тісніших стосунків з „європейською“ Польщею на противагу „азійській“ Росії. Про обставини орієнтації Головного Отамана Директорії УНР на Польщу і подальші спроби порозуміння з Польщею докладно описав на підставі численних документів ад'ютант С. Петлюри й учасник подій Олександр Доценко у виданих майже відразу після подій спогадах. У них він докладно описав першу місію УНР до Варшави в січні 1919 р., яку очолив екс-міністр освіти В'ячеслав Прокопович. Місія мала ознайомчий характер і зустріла доброзичливе ставлення польських правлячих кіл. Але тоді позиції УНР ще були міцними, а Злука із ЗУНР обіцяла посилення українських позицій, незважаючи на війну, яку провадила ЗУНР із Польщею у Східній Галичині³⁷.

Стосунки і переговори між урядовими представниками УНР і Польщі точилися з кінця 1918 р., але досягли апогею у травні 1919 р., коли таємний дипломатичний представник УНР Борис Курдиновський без відповідних повноважень підписав у Варшаві угоду з польським прем'єром І. Падеревським (угода „Падеревський — Курдиновський“, 24 травня 1919 р.), в якій усі польські вимоги — політичні, територіальні та економічні — були задоволені, зокрема, і щодо Галичини (УНР відмовлялась від своїх прав на Галичину і частину Волині), взамін чого польська сторона визнавала державність УНР. Зрозуміло, що український політик — і східний, і західний — відхрестилися від такої угоди, вважаючи її зрадою національних інтересів. Б. Курдиновського відкликали з Варшави, а сам договір оголосили недійсним. Та все ж І. Падеревський, ігноруючи українські спростування, сповна скористався „поступками“ УНР на Паризькій мирній конференції. Було також зроблено перший крок до „політики з позиції сили“ стосовно новопосталої Української державності, а також посяно розбіжності між провідниками УНР і ЗУНР. У середині українського табору розпочалися незгоди, які провадили до розколу між представниками УНР і ЗО УНР³⁸. Ще не був час для повної капітуляції. Але вона вже була не за горами.

Після розгрому Української Галицької Армії (УГА) і втечі уряду ЗУНР до Відня влітку 1919 р. польський уряд отримав сприятливі умови для просування ідеї підтримки України за Збручем і анексії окупованих територій Галичини (або Східної Галичини, як тоді говорили) і Волині та інших теренів, заселених переважно українцями. З польського боку ціною за анексію стало визнання УНР як держави і (!) покладення на Польщу обов'язку представляти інтереси України перед керівниками країн-переможців („адвокат України“). Від того часу контакти Ю. Пілсудського із С. Петлюрою стають регулярними. Політика доконаних фактів хоча й зу-

³⁷ Доценко О. Літопис української революції: матеріали й документи до історії української революції.— Львів, 1924.— Т. 2, кн. 5: 1917—1923.— С. 7—8.

³⁸ Дослідник ЗУНР С. Макарчук переконливо показав, що з весни 1919 р. постійно зростали розбіжності між членами урядів ЗУНР і УНР на ґрунті розуміння „соборності“ державного керівництва. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР.— Львів, 1997.— С. 155—158.

стріла критику керівників західних держав, але уможливила схвалення рішення Верховної Ради Паризької конференції від 25 червня 1919 р. про тимчасову окупацію Галичини польськими військами, а вже наприкінці листопада — рішення про мандат Польщі щодо управління Галичиною на 25 років за умови забезпечення національних прав українців у формі автономії³⁹. У керівників УНР не залишалось можливостей для маневру — треба було обирати союзника у боротьбі за збереження національної державності як такої.

С. Петлюра не мав можливостей вибору союзника поза Польщею, тому що і більшовики, і білогвардійські війська А. Денікіна виступали гострими противниками незалежності України. 9 серпня 1919 р. українська делегація привезла на перемовини до Варшави особистий лист С. Петлюри до Ю. Пілсудського, в якому містився заклик до полагодження спірних питань і спільну боротьбу проти російських більшовиків⁴⁰. А вже 19 серпня 1919 р. у Варшаві почалися переговори надзвичайних дипломатичних місій УНР і Польщі, очолювані, відповідно, Пилипом Пилипчуком і Августом Залеським. На вимогу польської сторони українська делегація склала „Декларацію“, яка окреслювала наміри і цілі співробітництва УНР і Польщі: територіального розмежування, польської власності на теренах визволеної від більшовиків України, становище національних меншин в обох державах. Українська сторона готова була йти на певні поступки на користь Польщі на Волині (справа Галичини передавалась на рішення Паризької мирної конференції), прагнучи отримати з боку союзника визнання самостійності УНР і надання їй уряду військової та економічної допомоги в боротьбі з більшовицькою навалою. Однак польська сторона вимагала від УНР більших територіальних поступок, щодо яких місія не мала повноважень і мусила отримати згоду від уряду⁴¹. Йшлося про ціну допомоги, яку могла надати Польща своєму східному сусідові. Численні переговори, які провадили у Варшаві та інших містах представники Польщі та УНР влітку і восени 1919 р., зводились фактично до нав'язування протекторату Польщі над УНР.

Переломове значення, за визнанням більшості дослідників, мали переговори військових делегацій Польщі і УНР у Львові на початку червня 1919 р. і Дембліні та Варшаві в серпні—вересні 1919 р., які завершилися підписанням перемир'я між військами Польщі та УНР і встановленням лінії розмежування по р. Збруч, залишаючи Галичину під контролем Польщі. І хоча в підписаному 1 вересня 1919 р. договорі про перемир'я між польською та українською арміями відзначалось, що він не має впливу на „вирішення політичних і територіальних справ Польщі та України“, але фактично встановлювався кордон по р. Збруч, а „галицьке питання“ опинялось у сфері контролю Польщі⁴².

³⁹ Pisuliński J. Nie tylko Petlura...— S. 146—148; Klimecki M. Wojna czy pokój...— S. 61—63; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр. ...— С. 125—126 та ін.

⁴⁰ Україна і Польща в документах 1918—1922 = Ukraine and Poland in Documents 1918—1922 / Зібрав і зредагував Т. Гунчак.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983.— Част. 1.— С. 237—238.

⁴¹ Доценко О. Літопис української революції...— С. 12.

⁴² Матеріали архіву НТШ у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві. Колекція № 9. Мікрофільм 92037, частина II, арк. 871—875 („Договір про завішення зброї між арміями польською та українською, заключений дня 1 вересня 1919 р. між військовою делегацією

Восени 1919 р. уряд УНР перебував у вкрай скрутній ситуації через наступ військ А. Денікіна і був змушений шукати швидкої допомоги з боку Польщі. Нова Українська Дипломатична Місія (УДМ) під керівництвом міністра УНР Андрія Лівичького і за участі представників ЗУНР почала роботу у Варшаві в жовтні 1919 р. Члени УДМ намагалися відстояти національні інтереси, але загальне становище армій і обох українських урядів не давало оптимістичних підстав. За таких умов, щоб рятувати Українську державність, С. Петлюра та його оточення прийняли рішення віддати справу Галичини на форум західних союзників, здобути визнання незалежної України з боку Польщі і отримати від неї потужну військову і матеріальну допомогу. Це неминуче провадило до розколу між представниками Наддніпрянщини і Галичини: останні твердо стояли на позиціях, що союз із Польщею може бути тільки на засадах „визнання самостійності Української Держави“ і „непорушності етнографічної території України“⁴³.

Всупереч вимогам галичан голова УДМ А. Лівичький разом з іншими членами місії від Наддніпрянщини виступив 2 грудня 1919 р. з „Декларацією“, яка приймала всі вимоги польської сторони взамін за визнання незалежної України і надання різнобічної допомоги її урядові. У ній йшлося про кордон між Україною і Польщею по р. Збруч і далі по північно-західній Волині до часу опанування території військами УНР і остаточного розв'язання спірних питань шляхом „відповідних переговорів з зацікавленими державами“⁴⁴. Цей документ відкрив шлях до союзних відносин Польщі і України і зумовив підписання Договору між Польщею і УНР від 21 квітня 1920 р. (і Військової конвенції 24 квітня 1920 р.), який дав поштовх походу польських та українських військ на Київ і польсько-радянській війні.

Нині опубліковано нещодавно віднайдений документ-доповідь („звідомлення“) члена дипломатичної місії УНР у Парижі Володимира Колозовського (1884—1944) від 1 березня 1920 р. про ставлення французьких та британських політиків до української проблеми під час роботи Паризької мирної конференції. У ньому повідомлялось про наміри керівників Антанти домагатися визнання радянською Росією „самостійності чи автономії держав, які існують de facto“, але щодо України панувала „невизначеність“, тому що „Україна зараз є одинокою республікою з „альожєнів“, яка досі не зорганізувалася і нічим не доказала своєї спроможности до державного будівництва“. Офіційна заява польського уряду від 25 лютого 1919 р., в якій йдеться про примирення з радянською Росією, засвідчує прагнення Польщі здобути на сході кордон 1772 р., хоча і заявляє про „свою заінтересованість в існуванні самостійної Української республіки (Правобережної України)“⁴⁵. У документі зазначалося, що Україна, вра-

Головного Командування Військ Польських і делегацією Головної Команди Української Народної Республіки, висланої Головним Отаманом Петлюрою, 1 вересня 1919 р.“.— ЦДІА України у Львові.

⁴³ Матеріали архіву НТШ у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві. Колекція № 9. Мікрофільм 92037, частина I, арк. 174—175 зв. („Звернення уряду ЗУНР і УНР до уряду УНР до Голови С. Петлюри і Диктатора ЗО УНР Петрушевича (в Кам'янці)“).— Там само.

⁴⁴ Там само.— Ф. 581, оп. 1, спр. 134, арк. 46—48 („Заява УДМ в РП до Уряду Речі Посполитої Польської, 2 грудня 1919 р.“).

⁴⁵ Україна без Києва. Про що домовлялись у Парижі навесні 1920 року? У Парижі Україні планували зберегти незалежність, але намалювали нові кордони. Без Києва, Ліво-

ховуючи обмежений стан її впливів між більшовиками і поляками, могла претендувати на територію, обмежену Збручем, Стиром, Прип'яттю і Дніпром площею 160 тис. кв. км з населенням 12 млн (!)

Треба відзначити два важливі моменти: по-перше, керівники УНР на той час опинились у катастрофічній воєнно-політичній ситуації і були змушені вибирати між повним похованням Української державности як такої чи збереженням її хоча б у формально незалежному статусі (під протекторатом Польщі); по-друге, польський лідер Ю. Пілсудський проявив волю і бажання кинути всі можливі сили на витіснення більшовиків з України, щоб привести до влади залежний від Польщі український уряд, вимагаючи як плату за допомогу передачу частини земель з перевагою українського населення під владу Польщі. Спроба реалізувати такий план Начальника держави, як відомо, виявилася невдалою в першій частині і успішною — у другій.

Наслідки польсько-радянської війни 1920 р. були назагал вигіднішими для Польщі і зовсім катастрофічними для Української державности. Остання тривалий час реалізувалась руками більшовиків у колоніальній формі (УРСР), що принесла жахливі наслідки для українського народу в ХХ ст. Однак важко заперечити те, що для уряду УНР у той час не було альтернативи союзу з Польщею. Не зайвим буде зауважити, що галицькі політики, а також політики УНР в еміграції категорично не прийняли пакт Пілсудського—Петлюри і навіть почали будувати плани переорієнтуватись на радянську Україну. Є. Петрушевич і структури ЗУНР взяли курс на створення з „міжнародною допомогою“ окремої Галицької республіки⁴⁶. Не бракувало критики Ю. Пілсудського і в польському суспільстві, особливо серед прихильників ендеків, які звинувачували уряд у будівництві „штучної української держави“ і примушуванні поляків „вмирати за Україну“.

Результати польсько-радянської війни і підписаного в Ризі 18 березня 1921 р. мирного договору між Польщею і радянськими республіками більшовиків перекреслили політику в українському питанні, яку проводили Ю. Пілсудський та його оточення. Українська державність залишилась без партнера й „адвоката“. Єдине, що залишалось польському керівництву, — підтримувати ідею Української держави і урядові кола УНР на міжнародній арені — не без замислу шантажувати більшовицьку Росію. Так само упокоїлась й ідея створення буферної федерації на чолі з Польщею між Росією і Центральною Європою.

Вага українського питання у політиці польських урядів після Ризького мирного договору 1921 р. перемістилася на справу Галичини і Західної Волині, які в тогочасній суспільній думці — не тільки українській — оцінювали як „окуповані“. Схвалена того ж року Конституція Польської Республіки була доповнена так званим „Малим версальським договором“, який повинен був забезпечувати права національних меншин. Враховуючи репресивну політику польських властей на територіях Галичини і Волині, прояви колонізаційної політики, потребою було виконати важку місію — досягти компромісу з місцевою українською елітою, яка продов-

бережжя, Сходу та Заходу.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/9/156660/>

⁴⁶ Дипломатичну діяльність уряду ЗУНР в еміграції докладно описав І. Дацків (Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917—1923 рр.— Тернопіль, 2009.— 520 с.).

жувала орієнтуватись на соборну Українську державу і не погоджувалась на співробітництво. Стосунки з Директорією УНР почали згортатись через положення Ризького миру, які вимагали ліквідацію „невизнаного“ українського представництва. Польські урядовці переводили стосунки зі своїм колишнім союзником на неофіційний рівень.

Оскільки остаточне розв'язання „галицького питання“ залежало від західних країн, які затверджували і легітимізували післявоєнні кордони в Європі, то польські власті намагались знайти „спільну мову“ з галицькими українськими політиками. Певні обіцянки, які роздавали польські урядовці галичанам ще перед війною 1920 р., не йшли далі культурної автономії, та й то за умови визнання Галичини територією Польської держави. Невдовзі після проголошення „Декларації“ УДМ 15 грудня 1919 р. на аудієнції з членом місії від ЗУНР С. Витвицьким Ю. Пілсудський підкреслював, що не можна не брати до уваги „реальні настрої Поляків, традиції“, які українці повинні прийняти як даність, і тоді можна буде поступово налагоджувати мирні відносини в Галичині⁴⁷.

Українські політичні партії та громадські організації краю продовжували діяти, підтримуючи зв'язки з урядом ЗУНР у Відні і роблячи наголос на дипломатичній роботі з урядами держав Антанти. Обидві українські державні інституції — у Львові і Відні — стояли на позиціях невизнання польського суверенітету у Галичині, апелюючи до тимчасовості надання Польщі мандату на окупацію краю і подаючи постійні скарги і меморандуми до урядів західних держав і Ліги націй (приводи були постійно — від присяги чиновників до проведення перепису населення і виборів на окупованих територіях) на незаконність дій польської адміністрації. Зокрема, у „Меморіалі Національного комітету про нинішню ситуацію“, поданому посольствам країн Антанти в листопаді 1920 р. (Національний (Народний) комітет був створений як міжпартійний орган українських партій Галичини), стверджувалось, що, згідно з рішеннями Паризької мирної конференції, „польська адміністрація має характер окупаційної“ і запроваджена тільки тимчасово для підтримання порядку, і тому діяльність „мандатної“ польської адміністрації є порушенням міжнародного права⁴⁸. В цьому була частина правди, тому що остаточно Паризька мирна конференція не затвердила східного кордону Польщі.

Польські урядові кола шукали різних можливостей для порозуміння з галицькими українськими політиками, щоб домогтись вигідного для Польщі рішення від західних країн. На численних переговорах вони пропонували українцям широкі національні права, включно з територіальною автономією, відкриття державного українського університету тощо. Навесні 1921 р. створено посаду Делегата МЗС у справах Східної Малопольщі (польська назва Галичини), яким став Г. Льовенгерц, і Бюро у справах Східної Малопольщі на чолі з графом Яном Станіславом Лосем. Однак керівні інституції ЗУНР не йшли на жодний компроміс, розраховуючи на сприятливу позицію західних держав⁴⁹.

⁴⁷ ЦДДА України у Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 141, арк. 1—2 зв. („Лист до Делегації Української Національної Ради“).

⁴⁸ Там само.— Спр. 135, арк. 1—2 („Меморіал Національного Комітету про нинішню ситуацію“).

⁴⁹ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863—1940). Ілюстрований біографічний нарис.— Львів, 2013.— С. 274—279; Гаврилів І. Західна Україна у 1921—1944 роках: нарис історії боротьби за державність: Монографія.— Львів, 2012.— С. 82—126.

Варшавському керівництву, однак, вдалося встановити контроль і поширити впливи на діяльність української політичної еміграції в європейських країнах, спрямувавши її на співробітництво з Польщею як єдиним захисником української справи на міжнародній арені. Таким чином, вдалось нейтралізувати українську еміграцію в Європі і відсепарувати її від справи Галичини. Це дозволило польському урядові розпочати акцію пропаганди за міжнародне визнання належності цієї території до Польщі. У листопаді 1921 р. член Президії УНРади Мирон Кордуба у щоденнику записав, що представник ЗУНР Кость Левицький побував у Лондоні та інших столицях і привіз враження, що „Сх[ідна] Галичина не буде признана Польщі на власність, бо проти сього навіть Франція. Остає проте дві евентуальности: або признание Польщі мандату управи на 25 літ при дуже широкій автономії з одним лише спільним військом (се саме заковика), або повна незалежність. При тім повна незалежність не лишень можлива, але й правдоподібна“⁵⁰.

Проте розрахунки на західні країни виявились ілюзією. І це стало очевидно, коли 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти затвердила східний кордон Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р. і тим самим зняла українське питання з порядку денного. Згаданий М. Кордуба в ті дні записав: „Се правда, що доля і Антант[а] грають з нами, мов кіт з мишею, але правда також й між нами самими нема ані умового зрівноваження, ані ясної програми на довшу мету. Історик, котрий колись слідитиме за провідною ниткою нашої політики, за орієнтацією більшости нашої інтелігентної суспільности під теперішню пору, попаде просто в розпуку серед того пестрого хаосу думок і ідей хоч би й в статтях наших головних органів преси“. А під 23 березня він записав: „І тепер, коли се все передумую, болює душу не так се, що не визнали нашої самостійности, бо на таку щедрість останними часами була вже мала надія, але що нас так цинічно відступлено нашому смертельному ворогови, не виеднавши для нас ніяких забезпечень, ніяких заборук на людське істнованне, просто на спрмогу вегетовання — хоч се не стояло би антантських дипломатів великого труду і Польща за ціну суверенности і зміцнення своєї позиції була би певно пішла на доволі значні уступки. Ось в чім я бачу цілий цинізм, ганебність поступку Антанти з 14-го марта!“⁵¹

Ці роздуми демонструють гіркоту поразки української справи і кінець ілюзій про „допомогу Заходу“. У подібних тонах розчарування у політиці і політиках західного світу був витриманий і Меморіал УНРади до Ради послів Антанти від 21 березня 1923 р., який зі смутком стверджував, що остання „пішла проти гасла самовизначення народів“ і „створила вогнище екстермінаційної боротьби і безнастанного ферменту неспокою в Європі“⁵².

Велика українська еміграція, яка утворилась після поразки УНР і ЗУНР, не занехаяла зусиль для створення незалежної державности, так само, як вчинила польська „велика еміграція“ після поразки повстання

⁵⁰ Кордуба М. Щоденник 1918—1925 (рукопис, який невдовзі вийде друком, у розпов’ядженні автора). Збережено правопис автора.

⁵¹ Там само.

⁵² ЦДІА України у Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 112, арк. 1 („Меморіал Української Національної Ради ЗУНР до Ради амбасадорів в Парижі“).

1830—1831 років. Продовжували діяльність закордонні центри українського національно-визвольного руху, виникали нові організації і програми боротьби, в тому числі радикальні. Польща у міжвоєнний період залишалася значним осередком діяльності української еміграції і водночас зростання і зміцнення галицько-волинського відламу українства в її складі. Становище українців у Польщі залишалось складним, їхні національні права порушувались владою на підставі „загрози польській державності“, проводилась політика національної асиміляції. З позицій українського національно-визвольного руху українці в Галичині і на Волині становили потужний потенціал цього руху. Тому його лідер в еміграції С. Петлюра 1925 р. подав важливу оцінку політики польських урядів щодо українців Польщі у статті „Дебют в Женеві“, де йшлося про українських депутатів польського сейму і сенату на Конгресі національних меншостей у Швейцарії, де вони виступили із заявою про недолугу політику польських урядів після захоплення силою і приєднання до Польщі українських територій. С. Петлюра далекоглядно стверджував, що така політика „створює в уявленні поступової частини світового громадянства таку опінію про сучасну Польщу, яка повинна була непокоїти кращих людей її [...] Доти, доки ці відносини будуть регулюватись рецептами Ст. Грабського, позиченими у колишніх русифікаторів Польщі, доти, доки курс на безоглядну польонізацію „кресів“ буде определяти собою зміст польської державної політики в національному питанні та копіювати колишню невдалу практику варшавського генерал-губернаторства або познанської поліцей-президентури з її гакатизмом, що тепер в умовах польської державности прибрав форму „осадництва“, доти погроза „розсадження“ Польщі з середини буде завжди тяжити над нею і гальмувати „внутрішню стабілізацію“ молодої держави [...] І так має тягтись доти, доки краща частина польського громадянства не знайде в собі сили та мужности об'єктивно оцінити погрозу, що випливає з загострення польсько-українських відносин та рішуче порвати з дотеперішньою політикою в українському питанні всіх без виключення урядів, що приходили досі в Польщі до влади“⁵³.

Міжнародне розв'язання справи Галичини і Волині спричинило охолодження польської влади як до української політичної еміграції у Польщі, так і до галицьких політиків, до яких можна було застосовувати репресивні методи. Урядові кола і політики відбудованої Польщі змогли перейти до поступової і планової інтеграції опанованих територій в єдину унітарну державу.

Дуже влучно охарактеризував наслідки поразки українських національно-визвольних сил згадуваний польський історик П. П. Журавський фельд Траєвський: „Остаточний результат українських змагань у роки „національної революції“ 1917—1923 спричинив, що українці опинилися у гроні незадоволених і вороже налаштованих до версальського порядку народів, що при порівняно низькому рівні політичної культури широких кіл українського людности створило клімат, який сприяв розвитку національних рухів крайнього характеру, що орієнтувались на ревізіоністські держави і новий збройний конфлікт, спрямований на глибокі політичні

⁵³ Петлюра С. Статті, листи, документи / Видано в тридцять річницю з дня смерті Симона Петлюри 1926—1956.— Нью-Йорк, 1956.— С. 353—355.

зміни в Європі⁵⁴. Варто додати, що безвихідь завжди породжує прагнення застосовувати всі можливі і неможливі засоби боротьби.

Наслідки бурхливого розвитку українсько-польських стосунків у період державотворення були ілюзорними для обох сторін: Польща набула значну частину „історичних територій“ і „виразку“ у вигляді нерозв’язаного українського питання; українці, втративши надію на незалежну державу у боротьбі зі зазіханням практично всіх сусідів, змушені були шукати шляхів рекомпенсації травматичної поразки у радикальних засобах національно-визвольної боротьби — від тоталітарних ідеологій до знищення Версальської системи договорів, за якою землі з українським населенням були поділені між її сусідами — Росією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною. Спроби розв’язати міжнаціональні і міждержавні суперечності у період творення модерних державних організмів після Першої світової війни зазнали невдачі, зокрема, і через мислення польських політиків „історичними“ образами великодержавности, а українських — романтичними ілюзіями щодо ролі міжнародних відносин. *Faber est suae quisque fortunae**.

Leonid ZASHKILNIAK

THE UKRAINIAN-POLISH CONFLICT IN 1918—1923 AND ATTEMPTS TO RESOLVE IT

Emergence of new states in Central and Eastern Europe after the First World War aroused the rivalry of their governments and political circles for the accession of lands with ethnic minority populations to national states. The Ukrainian national liberation movement claimed on the territories with the preponderance of the Ukrainian population and relied on two state organizations that were established at the final stage of the war — the Ukrainian National Republic with its capital in Kyiv and the Western Ukrainian National Republic with its capital in Lviv. The leaders of the Polish national liberation movement voiced to their supporters the idea of the „incorporation“ of all lands of the „historical“ Poland into the new state and the other ones into „federation“ with the neighbouring peoples who fought for their state independence. The controversial issue between the Ukrainian and Polish politicians was the problem of the statehood of Halychyna and Volyn, claimed by both sides. Attempts to reach a compromise failed and led to the Polish-Ukrainian war of 1918—1919 for these areas. The Polish ruling circles took advantage of the complex military and political situation of Ukraine at that period and chose the tactics of „fulfilled facts“, occupied the territory of Halychyna and Volyn, and imposed the protectionist agreement of 1920 (Pilsudski—Petliura) on the Government of the UNR. This led to the split of the Ukrainian national camp and its subsequent defeat in the struggle for independent statehood. The inability to reach a compromise between the political circles of Ukraine and Poland during this period was largely due to the widespread ideas in the Polish society about the restoration of the „historical Poland“ and to Ukraine’s heritage of long imperial domination, which formed the inferiority image of the Ukrainians among other peoples in Eastern and Central Europe. This caused a general defeat for the democratic arrangement of this European region.

⁵⁴ Żurawski vel Grajewski P. P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919.— S. 141.

* Кожен є ковалем своєї долі — лат.

Віталій МАСНЕНКО, Віталій ТЕЛЬВАК

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ У ХХІ СТОЛІТТІ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ*

Російська Федерація, здійснивши 2014 р. агресію проти України, окупувала частину її території — Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької і Луганської областей. Але цілком очевидно, що гібридна війна Росії проти України розпочалася значно раніше, ніж воєнна агресія. Крім силового протистояння, вона розгорасться також і у просторі історичної пам'яті. Така цілеспрямована пам'яттєва російська інвазія відбувалася від часу проголошення Незалежності України і була органічним продовженням панівного до того советського дискурсу. Особливо наочно це спостерігається на тимчасово окупованих територіях, де відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість посиленними темпами впроваджується неоімперська модель історичної пам'яті, яка дивовижно поєднує імперські, советські та власне окупаційні складники.

Отже, **мета** розвідки — запропонувати власну теоретичну модель і верифікувати наукову гіпотезу для дослідження політики пам'яті на тимчасово окупованих Росією українських територіях Криму, Севастополя і Донбасу через деконструкцію механізму впливу її складових на історичну свідомість місцевого населення з подальшою вірогідною корекцією на користь української державницької моделі. Теоретична складова полягає у методологічному обґрунтуванні рівня кореляції між історичною політикою та станом колективної соціальної пам'яті в екстремальних умовах окупації. Ймовірно, ця взаємодія має складний алгоритм і залежить від багатьох різнопланових чинників, дію яких і передбачаємо проаналізувати. Основна складність полягає у визначенні якісних і кількісних маркерів механізму впливу історичної політики на пам'яттєву притомність соціуму. Цілком очевидно, що така взаємодія може розглядатися лише у досить тривалому темпоральному режимі, при врахуванні попередньо накопиченого мнемонічного потенціалу. Водночас варто також зважати на ту обставину, що в умовах сучасного інформаційного суспільства процеси трансформації суспільної свідомості помітно прискорюються завдяки використанню нових технологій і каналів соціальної комунікації.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за конкурсним проектом № 2020.02/0103 „Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)“.

Новаційність запропонованого підходу полягає у відстеженні трансформації історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення АРК, м. Севастополя, Донецької і Луганської областей за тривалий період від 1991 р. до окупації цих територій 2014 р. з наступною проєкцією на сьогоднішній день. Паралельно аналізується офіційна політика пам'яті України і РФ, яка скерована на різні групи населення вказаних регіонів.

Методологія. Дослідження в рамках „memory studies“ передбачає соціокультурний міждисциплінарний підхід, який полягає у використанні методологічного інструментарію історіографії, соціології, політології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін. Саме у такий спосіб можливо здійснити комплексний аналіз політики пам'яті та її результативності. Вказаний підхід дає змогу виявити закономірності функціонування відмінних моделей історичної пам'яті у середовищі різних груп населення як до окупації вказаних територій, так і на нинішній час; осмислити комплекс причин і факторів, які уможливили послаблення українсько-орієнтованої моделі колективної пам'яті; дослідити особливості історичної політики окупантів у Криму, Севастополі, ОРДЛО; узагальнити досвід протидії окупаційному пам'яттєвому дискурсу; підготувати пропозиції щодо алгоритму декомунізації та деімперіалізації меморіального простору та топоніміки; запропонувати оптимальні моделі відновлення українського мнемонічного простору з урахуванням специфіки вказаних регіонів.

Історіографія проблеми. В історіографічному контексті певний інтерес становлять дослідження реалізації історичної політики на колонізованих/окупованих територіях у міжнародному вимірі. Тут можна згадати тексти Б. Стора щодо пам'яттєвих проблем Франції стосовно Алжиру та Ж. Бертран про ідентичнісний конфлікт навколо проблем окупації Північного Кіпру¹. Також маємо приклади студіювання постколоніального пам'яттєвого дискурсу². Проте вказані праці можна розглядати лише у порівняльному аспекті.

Дослідження власне української проблематики варто згрупувати у декілька кластерів.

До першого віднесемо тексти, в яких розглядається стан історичної свідомості українських громадян в АРК, Севастополі та на Донбасі до початку російської окупації. Переважно це студії щодо регіональної ідентичності у межах усієї України чи спеціальні дослідження вказаних регіонів. Характерно, що цю проблему студіювало широке коло українських дослідників, не тільки історики, але й політологи, соціологи, культурологи³. Особливий інтерес становить спеціальний випуск часопису „Україна

¹ Стор Б. Франція й Алжир у пастках пам'яті // Європа та її болісні минушини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарком. Пер. з франц.— К., 2009.— С. 40—50; Бертран Ж. Поразка Європейського союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті // Там само.— С. 208—219.

² Stor B. Le transfert d'une mémoire: de l'„Algérie française“ au racisme anti-arabe.— Paris, 1999.— 150 p.; Algeria and France, 1800—2000: Identity, Memory, Nostalgia / Éd. P. M. E. Lorcin.— Syracuse, 2006.— 335 p.; Demshuk A. The Lost German East: Forced Migration and the Politics of Memory, 1945—1970.— Cambridge, 2012.— xxii+302 p.

³ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент.— 2005.— № 1.— С. 24—34; Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг.— 2006.— № 4; Хобта С. Восток Украины: трансформация

модерна“ за 2007 р., присвячений компаративному аналізу соціальних ідентичностей у Донецьку і Львові (публікації Н. Черниш, О. Маланчук, В. Середи та аналіз матеріалів соціологічних досліджень 1994, 1999, 2004 рр.)⁴.

Серед зарубіжних дослідників вказаної проблематики варто виділити праці А. Вілсона, Х. Куромії, М. Студенної-Скрукви⁵.

З початком відкритої фази російської агресії студювання цієї проблематики суттєво активізувалося й, окрім суто наукового, набуло надзвичайно важливого суспільного значення⁶.

Проблема функціонування історичної проблематики у політичному дискурсі знайшла відображення у кандидатській дисертації політолога В. Бабки „Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні“⁷, у якій дослідник звертає увагу й на особливості історичної пам'яті населення Криму і Донбасу.

Наступний комплекс становлять дослідження різних аспектів російської агресії проти України й окупації частини української території. Серед них варто виділити монографії Л. Якубової, В. Головка, Я. Приймаченко, Т. Кузя, П. Гай-Нижника, Ф. Турченка та Г. Турченко⁸, у яких,

ідентичностей у умовах пограниччя // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья.— 2010.— № 3—4.— С. 207—222; Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки): Монографія.— К., 2012.— 188 с.; Котигоренко В. О., Рафальський О. О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в „західному“ науковому дискурсі // Гілея.— 2013.— Вип. 78 (11).— С. 309—315; іх же. Ідеологічний проект „русского мира“ і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.— К., 2013.— Вип. 5 (67).— С. 53—76; Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн Донецької ідентичності. Історія. Нація. Особистість. Вибране: історіософські етюди та манускрипти.— Донецьк, 2013.— 424 с.

⁴ Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів—Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака.— Київ; Львів, 2007.— 358 с.

⁵ Wilson A. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // Journal of Contemporary History.— 1995.— Vol. 30.— N 2 (Apr.).— P. 265—289; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі.— К., 2002.— 510 с.; його ж. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів.— Луганськ, 2002.— С. 541—554; Studenna-Skrukwa M. Ukrainiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej.— Poznań, 2014.— 307 s. (укр. переклад: Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності.— К., 2014.— 410 с.).

⁶ Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір.— К., 2015.— 68 с.; іі ж. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В. А. Смолій.— К., 2018.— 369 с.; Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька.— К., 2016.— 232 с.; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини.— К., 2016.— 719 с.; Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля.— Ужгород, 2014.— 160 с.; Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.— 2017.— Вип. 1 (87).— С. 293—313; Бенчук В. О., Трофимович В. В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. // Військово-науковий вісник.— 2020.— № 34.— С. 172—199; Пахоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі // Intermarum: історія, політика, культура.— 2015.— Вип. 2.— С. 376—389; Куромія Х. Зрозуміти Донбас.— К., 2015.— 142 с. та ін.

⁷ Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: Дис. ... канд. політ. наук.— К., 2017.— 249 с.

⁸ Якубова Л., Головка В., Приймаченко Я. „Русский мир“ на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь).—

окрім інших, порушуються й питання історичної політики як важливої складової „гібридної війни“. О. Стяжкіна пропонує розглядати російську агресію проти України через призму дискурсу окупації⁹.

Окрему групу текстів становлять аналітичні дослідження соціологічних та безпекових центрів. Зокрема, доповідь „Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання“, підготовлена авторитетним авторським колективом, у тому числі істориками, соціологами, політологами; аналітичні матеріали Центру Разумкова „Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики“; „Україна 2017—2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки)“, у яких також розглядається ситуація із трансформацією ідентичності на окупованих територіях¹⁰. Ця проблематика знайшла висвітлення в монографіях, які підготували співробітники Національного інституту стратегічних досліджень¹¹.

Певний інтерес становлять науково-популярні праці істориків, які з'явилися у відповідь на російську агресію („Наш Крим: неросійські історії українського півострова“: Збірник статей / Упоряд. С. Громенко, Чухліб Т. „Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI—XVIII ст.)“, „Літопис українського Донбасу. Донбас в часи визвольних Змагань 1917—1921 років“ / Упоряд. Ю. Косенко тощо).

Зрештою, важливо констатувати, що дослідження власне підкупаційної пам'яттєвої ситуації тільки розпочинається. Можна згадати статтю Т. Білоуса про цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них¹², публікації Ю. Абібок про використання окупаційними адміністраціями різних комеморативних практик, спрямованих на формування окремішньої „донбаської“ ідентичності¹³; дослідження Я. Приймаченко про вплив історичної політики РФ „русского мира“ в південно-східних регіонах

К., 2018.— 227 с.; Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет.— К., 2018.— 560 с.; Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення.— К., 2017.— 332 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проект „Новоросія“ і новітня російсько-українська війна.— К., 2015.— 166 с.

⁹ Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України // Нові сторінки історії Донбасу.— 2016.— № 25.— С. 71—99.

¹⁰ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання // Національна безпека і оборона.— 2019.— № 1—2; Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики // Там само.— 2016.— № 3—4, № 7—8; 2017.— № 1—2.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/vydannia/zhurnal-natsionalna-bezpeka-i-oborona>

¹¹ Донбас і Крим: ціна повернення: Монографія / За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко.— К., 2015.— 474 с.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_krym_donbas-4ab2b.pdf; Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко.— К., 2015.— 132 с.; Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна.— К., 2017.— 496 с.

¹² Білоус Т. Цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них // Спільне.— 2020.— 19 берез.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/civilni-zhertvi-vijni-na-donbasi-j-pamyat-pro-nih/>

¹³ Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu“. Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy // Komentarze OSW.— 2018.— N 270.— 5. 06.— S. 1—7; ії ж. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine // Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis / Edited by N. Knoblock.— Bloomsbury Academic, 2020.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/>

України¹⁴, розвідку Гвендолін Сасс і Аліси Лакнер про формування різних типів ідентичностей в умовах конфлікту на Донбасі¹⁵. Низку цікавих текстів авторства Т. Шульги, Б. Короленка, С. Кота щодо історичної складової ідентичности кримчан опубліковано у збірнику „Крим від античності до сьогодення: Історичні студії“¹⁶.

Теоретико-методологічне підґрунтя. Теоретичною основою меморіальних студій слугують класичні праці М. Альбвакса, П. Нора, П. Коннертона, Я. Ассмана, А. Ассман, Й. Рюзена, П. Хаттона¹⁷ та ін. До цього ряду можна додати тексти українських дослідників Л. Нагорної, А. Киридон, Г. Касьянова¹⁸ та ін.

Оскільки колективна пам'ять розглядається як своєрідний уявний неформальний соціальний інститут, який функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам, то для її дослідження найбільш продуктивними будуть методи пізнання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру.

Зокрема, йдеться про застосування теорії політики пам'яті Я. Кубіка та М. Бернгарда¹⁹, яка дає змогу окреслити різні типи *мнемонічних діячів* та режимів пам'яті. Це чотири ідеальні типи мнемонічних діячів, а саме мнемонічні воїни, що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'яттєвого дискурсу; мнемонічні плюралісти, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; мнемонічно байдужі — незацікавлені у політиці пам'яті чи ті, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та „воєн пам'яті“; мнемонічно будучні, які опонують будь-яким зверненням до минулого та його впливів на сьогодення і майбутнє.

У випадку зі сучасною ситуацією на окупованих Росією українських територіях йдеться про цілковите домінування мнемонічних воїнів як з

¹⁴ Приймаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті „русского мира“ // Регіональна історія України: Збірник наукових статей.— К., 2017.— Вип. 11.— С. 101—132.

¹⁵ Sasse G., Lackner A. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine // Post-Soviet Affairs.— 2018.— Vol. 34.— N 2—3 (Identity Politics in Times of Crisis: Ukraine as a Critical Case).— P. 139—157.

¹⁶ Шульга Т. Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій.— К., 2014.— С. 633—643; Короленко Б. Імперський/неоімперський дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів // Там само.— С. 644—656; Кот С. Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей // Там само.— С. 690—707.

¹⁷ Хальбвакс М. Соціальні рамки пам'яті / Пер. с франц. и вступ. ст. С. Н. Зенкина.— Москва, 2007.— 346 с.; Нор П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. з франц.— К., 2014.— 272 с.; Коннертон П. Як суспільства пам'ятають.— К., 2004.— 181 с.; Ассман Я. Культурна пам'ять: Письмо, пам'ять о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем.— Москва, 2004.— 368 с.; Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім.— К., 2012.— 440 с.; Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець.— Львів, 2010.— 358 с.; Хаттон П. Історія як искусство пам'яті / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова.— Санкт-Петербург, 2003.— 423 с.

¹⁸ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії.— К., 2012.— 328 с.; Киридон А. М. Гетеропії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті.— К., 2016.— 320 с.; Касьянов Г. Past continuous. Історична політика 1980-х—2000-х: Україна та сусіди.— К., 2018.— 420 с.

¹⁹ Kubik J., Bernhard M. A Theory of the Politics of Memory // Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration / Edited by J. Kubik and M. Bernhard.— Oxford, 2014.— P. 7—36.

боку окупантів, так і з боку протидії їхній агресивній політиці. Водночас переважна частина місцевого населення лишається пасивною, підпадаючи під визначення мнемонічно байдужих. Тож одне з основних завдань дослідження передбачає пошук оптимальних шляхів до посилення позиції мнемонічних плуралістів як найбільш оптимальної та перспективної. Хоча варто визнати, що до припинення російської агресії й завершення процесу фактичної деокупації це завдання матиме своєрідний „відкладений“ статус.

Зрозуміло, що різні групи мнемонічних діячів продукують відмінні *режими пам'яті*, тобто формують упорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Пропонуємо режим пам'яті в умовах окупації визначати як *тоталітарний* і *екстремальний*, який, окрім домінантної пам'яттєвої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на той час груп населення. В АРК, м. Севастополі, ОРДЛО носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (і навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ, деякі етнічні групи. Водночас є всі підстави стверджувати, що коменоративний примус породжує передбачувану нестабільність і тимчасовість подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дає змогу запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього і перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттєвого режиму. Отже, не повсякденні „меморіальні війни“, а кардинальна зміна загальної опції — режиму функціонування історичної пам'яті — дозволить зупинити російську агресію у цій царині.

Вихідна позиція **робочої наукової гіпотези** полягає в інтерпретації історичної політики на окупованих територіях як екстремальної сурогатної моделі викривлення минувшини та неприхованої інструменталізації історії для маніпуляції суспільною свідомістю на угоду чітко артикульованої політичної мети — порушити державний суверенітет України та її територіальну цілісність. Важливим початковим компонентом дослідження теми є фіксація особливостей трансформації ідентичностей населення окупованих територій. Тут виходимо з констатації відмінної природи самоідентифікації українських громадян — мешканців Донбасу і мешканців Криму. Ідентичність населення українського Донбасу пропонуємо визначати як прикордонну і гібридну, а самовизначення мешканців Криму — як типову для спільнот, які сформувалися внаслідок поселенського колоніалізму. Відповідно і механізм впливу політики пам'яті на процес трансформації історичної свідомості населення цих регіонів буде відмінним. Власне, й сама історична політика окупантів у Криму й ОРДЛО має помітну специфіку.

Відповідь української сторони також має бути диверсифікованою і враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян у цих регіонах. Деконструкція репресивного типу історичного дискурсу становить одночасно теоретичний науковий і практичний соціальний інтерес.

Для виявлення механізму реалізації такої політики пам'яті та її результативності найоптимальнішими є методологічні підходи загальної конфліктології, з урахуванням особливого конфліктного потенціалу контраверсійних пам'яттєвих дискурсів. Більшість дослідників визнає наяв-

ність в українському соціумі локальних моделей історичної пам'яті (потенційно конфліктних „канонів історичної пам'яті“). Проте варто врахувати, що суперечності щодо історичної пам'яті в українському випадку стали предметом політичних маніпуляцій не тільки внутрішньополітичного середовища, але й зовнішнього втручання Російської Федерації. У цій ситуації заслуговує на увагу проблема адекватної класифікації конфлікту пам'ятей або ж, по суті, „війни пам'ятей“ — як конфлікту цінностей чи конфлікту інтересів? Підкупаційна ситуація підштовхує до констатації згаданого інтересу з боку агресора (геополітичного, політичного, економічного). Але при цьому зберігається методологічна константа, яка дозволяє побачити у конфлікті історичних дискурсів конкуренцію відмінних ідентичностей. Так, філософ М. Степико звертає увагу на ідентифікаційну природу цього явища, а саме на „несумісність і конфлікт двох протилежних ідентичностей: „совкової“ азіатсько-проросійської та просвропейської української“²⁰. За спостереженнями цього дослідника, існує декілька ліній фронту війни російської та української ідентичностей. До першої лінії ним віднесені окуповані території Криму і Донбасу, а також села і міста, які нещодавно були звільнені від окупантів. До цієї лінії також варто віднести великі міста Донбасу, такі як Слов'янськ, Краматорськ та Маріуполь. Тут зусиллями adeptів „русского мира“ сформувався міф про спільну з Росією ідентичність, несумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та підґрунтям утворення квазіреспублік²¹.

Спираючись на вказані методологічні підходи, доцільно досліджувати конфлікти пам'ятей також в антропологічному вимірі, оскільки вони можуть викликати глибоку внутрішню травму окремих індивідів, передовсім дітей і молоді. Особливо це небезпечно в умовах окупації, коли провідна офіційна історична політика набуває крайнє антагоністичних виявів і започатковує формування антиукраїнського пам'яттевого дискурсу вже від молодшої школи, з відродження радянських практик „зомбування“ молодого покоління.

Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу

Варто визначитися з основними поняттями: „прикордонна ідентичність“ та „гібридна ідентичність“. Якщо перше видається цілком очевидним і не викликає суттєвих дискусій, то друге потребує окремого пояснення. Отже, під „прикордонною (порубіжною) ідентичністю“ розглядаємо відповідний тип ідентифікації населення, яке позиціонує себе як мешканців фронтиру — порубіжного простору між різними цивілізаціями, культурами, країнами, державами тощо. Як справедливо зазначає Я. Верменич, значна частина населення у зонах погранич має або „гібридну“, або налаштовану на суперництво ідентичність²². Отже, „гібридна ідентичність“ у спрощеній/робочій формулі може бути визначена як множинна

²⁰ Степико М. Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії // Стратегічна панорама.— 2015.— № 1.— С. 135.

²¹ Степико М. Т. Гібридна війна як війна ідентичностей // Стратегічні пріоритети.— 2016.— № 3 (40).— С. 166.

²² Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 79.

ідентичність, яка сполучає різні, не вповні комплементарні складники. Також варто визнати, що гібридні ідентичності містять значний контраверсійний потенціал. Гібридна природа цієї ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Ба більше, вона перебуває у стані кризи, а її носії на Донбасі зазнали кількох хвиль культурних травм.

Регіон України, який сьогодні відомий як Донбас, має складну історичну долю. Суперечливі інтерпретації його минувшини й нині досить суттєво впливають на сучасну ідентифікаційну ситуацію. Важливо зауважити, що вказана територія має різне районування з погляду етнології, економічної географії, історичної картографії тощо. Так, етнологи всю Луганську та північ Донецької областей відносять до історико-етнографічного району Слобожанщина, а південь Донецької — до Українського Степу. В історичному аспекті регіон також виглядає доволі строкато, оскільки сформувався із земель Слобідської України (частини слобідських козацьких полків) і почасти з території Вольностей Запорозьких та Війська Донського. Тому можна цілком погодитися з думкою Я. Верменич, що Донбас не є історичним регіоном, оскільки територіально він постав з різних частин колишніх козацьких формувань²³. Їх об'єднання було зумовлене специфікою економічного розвитку, а саме прискореною індустріалізацією другої половини XIX — початку XX ст., яка привела до зосередження металургійного та машинобудівного виробництва в ареалі видобування вугілля. Така специфіка щораз породжує численні спроби подолати поширені стереотипні уявлення і здійснити деконструкцію „донбаського міфу“ про цілісність і унікальність регіону.

Особливу роль у формуванні і розвитку регіональної ідентичності Донбасу відіграло „прикордоння“ — нічийна, вільна земля, колишнє Дике Поле, що впродовж багатьох століть давало пристановище тим, хто прагнув врятуватися від переслідувань і поневолення чи шукав шляхів фізичного виживання²⁴. Тому можна цілком погодитися з концепцією Г. Куромії, що Донбас — це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї²⁵.

У пореформений період, позначений величезним потопом переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу²⁶. Індустріалізація другої половини XIX — початку XX ст. привнесла суттєві трансформації, які полягали не тільки у зміні складу населення регіону за рахунок міграції робітництва, а у розмиванні і зникненні статусу прикордоння. Можна спрогнозувати, що елементи прикордонної ідентичності зберігалися у місцевого населення — нащадків козаків, а прийшло робітництво вже не мало таких інтенцій.

Початок радянського періоду (1920-ті роки) для мешканців регіону видався доволі травматичним. Значна нестабільність в етнополітичній площині була зумовлена політичними хитаннями партійно-державної лінії кремлівського керівництва: від моделі „боротьби двох культур“ (з

²³ Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 254.

²⁴ Донбас в етнополітичному вимірі.— К., 2014.— С. 425.

²⁵ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі...— С. 29—31, 33.

²⁶ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі.— С. 27.

явним протегуванням „пролетарській“ російській культурі) до курсу на коренізацію/українізацію, з наступним поверненням до жорсткої „боротьби з українським буржуазним націоналізмом“. Хоча надто коротка „доба українізації“ все ж мала позитивний вплив на процес дерусифікації міського робітничого середовища і зростання соціальної мобільності українців регіону. Цікаво, що місцева радянська еліта і населення досить болісно відреагували на відокремлення 1924 р. від українського Донбасу Таганрога та Шахтинської округи²⁷. Така ситуація, незважаючи на економічну мотивацію, була досить показовим маркером самоідентифікації місцевого населення і свідчила про наявність у ньому принаймні двох вагомих ідентитів — відчуття внутрішньої регіональної єдності й посилення, можливо тимчасового, фіксації стану порубіжності. Як бачимо, навіть номінальна суверенізація ранньої УСРР містила як неодмінний компонент поняття „кордонів“ і, відповідно, породжувала/відроджувала прикордонну ідентичність.

У наступний період 1930—1940-х рр. відбулася ще більша міксація населення — зменшення питомої ваги українців (наслідок репресій та Голодомору) і збільшення питомої ваги росіян (робітництво, кримінальний складник). Спостерігалися й локальніші явища, скажімо, переселення окремих груп мешканців Лемківщини під час „трансферу 1944 р.“ Отже, підвалини сучасної донецької ідентичності закладалися у рамках радянського модернізаційного проекту, починаючи з 1930-х рр., однак її формування реально припадало на 1960—1970-ті рр. Саме тоді усталився образ Донбасу як вітрини соціалізму з побутовими символами так званого „соціалістичного раю“ — дешевою горілкою й ковбасою, достатньою кількістю робочих місць, швидким просуванням черги на житло²⁸. При цьому головним стрижнем соціальної структури тут стали не етнічні, а соціально-економічні ієрархії. Водночас доречно визнати, що за цією советською зразковістю приховувалися суттєві суперечності, закорінені саме в ідентифікаційній сфері. Власне, у період пізнього СРСР посилюється гібридність ідентичності мешканців „шахтарського краю“, яка найбільше виявлялася у суперечності між етнічним самовизначенням і рідною мовою та відданістю радянській версії модерності. Регіон являв собою своєрідний ментальний простір, у якому химерно переплелися категорії „свій — чужий“, „інший — інакший“, „лояльний — нелояльний“ тощо. На думку Я. Верменич, Донбас як значною мірою штучно створене порубіжжя із закладеним у його фундамент значним конфліктогенним потенціалом був приречений на постійні „з’ясування відносин“, тертя, прояви сепаратизму²⁹.

Із здобуттям Україною незалежності, в 1990-х роках на Донбасі відбулося помітне посилення регіональної ідентичності, яке, за спостереженнями Г. Коржова, обумовлювалося компенсаторною функцією — ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою³⁰.

На думку багатьох дослідників, у регіоні сформувалася фактична українсько-російська біетнічність. М. Гаухман вважає, що українці та ро-

²⁷ Сергійчук В. Етнічні землі і державний кордон України.— К., 2000.— С. 65—67, 91, 94—102; Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 274—275.

²⁸ Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 250—251.

²⁹ Там само.— С. 277.

³⁰ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса...— С. 40.

сіяни Донбасу не сприймали одне одного як „інших“. Близьке сусідство та спільна праця спричинилися до метисизації населення Донбасу³¹. Цей стан міжетнічних відносин, якому притаманне розмивання етнічних меж і поширення українсько-російських шлюбів, соціолог І. Кононов назвав „українсько-російською домінуючою етнічною коаліцією“³². У соціальному вимірі її основу становили шахтарі й робітники заводів. Культурно-психологічні особливості цієї спільноти були зумовлені розривом з більш архаїчним селянським середовищем, яке апріорі трактувалось як відстале та безперспективне.

Отже, у формуванні ознак регіональної самоідентифікації жителів Донбасу важливу роль відіграють зауважені етнонаціональні особливості регіональної спільноти. Йдеться передовсім про високу частку росіян в етнічному складі населення. Однак варто звернути увагу, що за період між переписами 1989 та 2001 рр. відносний показник українців збільшився, а росіян зменшився. Якщо частка українців серед усього населення регіону за 1989—2001 рр. збільшилася на 6,1 відсотка (від 51,1 відсотка до 57,2 відсотка), то питома вага росіян за той же час зменшилася на 5,5 відсотка (від 44,0 до 38,5 відсотка)³³.

Оскільки українсько-російська біетнічність Донбасу була значною мірою сформована радянською політичною риторикою у межах радянського модернізаційного проекту, то ностальгія „за совком“ залишилася питоною складовою регіональної гібридної ідентичності. Радянський складник ідентичності мешканців Донбасу має кілька прикмет. Зокрема, йдеться про домінування патерналістських настанов. Так, І. Тодоров зауважив, що Донбас однозначно успадкував ту патерналістську у своїй основі ціннісну систему, яка існувала в СРСР. Місцеві мешканці в переважній більшості вважають, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальних допомог. Звідси домінування колективістських цінностей, історична пам'ять переважно орієнтована на радянську спадщину. Нині в регіоні зберігається інерція своєрідного „регіонального патерналізму“ під гаслом „старшим видніше“³⁴. Отже, присутня в українському суспільстві, у тому числі й на Донбасі, ностальгія за радянським минулим має інший характер, ніж у Росії, де головним аспектом була туга за втраченою імперією. В Україні ностальгію за СРСР провокують патерналістські настрої та прагнення мати, хай навіть і мінімальні, але все ж таки наявні в Радянському Союзі соціальні гарантії³⁵. Не варто забувати й про психологічний аспект вибірковості пам'яті — схильність акцентуватися на позитивних спогадах.

³¹ Гаухман М. Донбас: колонізація і мітологізація. Ч. 2: Внутрішня колонізація // Україна модерна. 06.02.2016.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/donbas-kolonizacziya-i-mitologizacziya-2>

³² Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України, 2014 [електронна брошура].— С. 57—58.

³³ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка.— К., 2003.— С. 130, 137.

³⁴ Тодоров І. Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні // Схід і Південь України: час, простір, соціум: Колективна монографія: В 2 т.— К., 2014.— Т. 1.— С. 328.

³⁵ Корнієнко Н. Ностальгія за СРСР в Україні та Росії: спільне та відмінне // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації закінчення „холодної війни“: 20 років по

Присутність російсько-радянської ідентичності у значної частини населення Донбасу засвідчують соціологічні дані. Станом на кінець 1990-х років лідером серед носіїв радянської культури була Донецька область — 37,1 відсотка, тоді як носії української і російської культури розділилися майже порівну — 25,8 відсотка та 21,9 відсотка відповідно. Переважна більшість представників Луганщини відносила себе до української культурної традиції (44,3 відсотка), радянської і російської — 24,5 відсотка та 21,9 відсотка відповідно. Водночас соціологи констатували поступове зменшення питомої ваги радянської ідентичності. Так, серед мешканців Донецька 1994 р. 40,1 відсотка визначили себе як „радянську людину“, 1999 р.— таких було вже 21,5 відсотка, а 2004 р.— лише 9,9 відсотка³⁶. По Донецькій і Луганській областях разом: 2001 р.— 22,0 відсотки, 2009 р.— 15,0 відсотків, 2014 р.— 13,9 відсотка, 2015 р.— 5,4 відсотка (останній показник, вочевидь, стосується мешканців неокупованої частини Донбасу.— *В. М., В. Т.*)³⁷.

Характерною рисою сучасного Донбасу є високий ступінь лояльності до місцевих еліт. Саме у цьому регіоні найбільшого поширення набули патронклієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини місцевого населення від вузького шару регіональної еліти, в руках якої були сконцентровані небачені фінансові та матеріальні ресурси. За спостереженнями Ю. Ситник, на Донеччині оформився конгломерат криміналітету з владою та підконтрольними їм правоохоронними органами. Використовуючи можливості української незалежної держави, цей „конгломерат“ був вороже налаштований до всього українського³⁸. Характерно, що місцеві регіональні еліти тривалий час стимулювали конструювання і зміцнення регіональної ідентичності у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент у передвиборчій боротьбі на користь, зокрема, Партії регіонів і В. Януковича.

Цілком закономірно, що гібридний характер регіональної ідентичності містив чимало суперечностей, які помітно загострилися в умовах кризи 2013—2014 рр. та російської агресії. Цікавий аспект базової світоглядної контрверзи окреслив В. Головка: „Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями („стєпова вольниця“) і жорсткими обмеженнями („галерна праця“)³⁹. Суттєві суперечності стосуються й сучасного соціокультурного середовища Донбасу. Саме воно, на думку Л. Якубової, справді є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіна-

тому: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2—4 листопада 2011 р., Запоріжжя).— Запоріжжя, 2011.— С. 217.

³⁶ Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження „Львів—Донецьк“: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей — 1994, 1999, 2004 рр. / Упоряд. В. Сусак // Україна модерна.— С. 303.

³⁷ Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання: Аналітична доповідь / Ред. кол. Рафальський О. О., Котигоренко В. О., Панчук М. І.— К., 2015.— С. 48, 159—160.

³⁸ Ситник Ю. В. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р.— квітень 2014 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Запорізький національний університет.— Запоріжжя, 2021.— С. 14.

³⁹ Головка В. Український розлом „руського мира“: донецька та дніпропетровська ідентичності // Схід і Південь України...— Т. 1.— С. 106.

лізації, адже цілі покоління виростили з невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією⁴⁰. Така ситуація сприяє швидкому поширенню культурного травматичного досвіду.

Також варто звернути увагу на особливість історичної пам'яті мешканців регіону та її вплив на їхню ідентичність. Тут цілком можна погодитися з думкою І. Кононова: „Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плінними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті“⁴¹. Варто враховувати й те, що крах Радянського Союзу призвів до кризи вкорінених у ньому ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже наявному матеріалі. Вказані характеристики дозволяють передбачити, що м'яка декомунізація (бо навіть на тязки на неї) спроможні викликати культурну травму „першої“ хвилі. Характерно, що саме в тих регіонах, де мешкають громадяни, багато з яких є носіями „радянських цінностей“, і розгорнулася російська агресія 2014 р.⁴²

Щодо прикордонного характеру ідентичності мешканців регіону, то, на нашу думку, до 2014 р. він не мав належного суспільного усвідомлення. Зокрема, соціологічне дослідження в рамках наукового проекту „Схід України: трансформація ідентичності в умовах пограниччя“, здійснене у жовтні 2009 р. серед мешканців Луганської області, виявило, що ідентичність „мешканець пограниччя“ займає досить слабку позицію у структурі самоідентифікацій, перебуваючи в останньому десятку можливих рангів (по області загалом лише 4 відсотки респондентів віднесли себе до цієї категорії). Це дало підстави соціологині С. Хобті констатувати, що у 2000-х роках для населення російсько-українського кордону не характерне розвинене „почуття кордону“. Східний кордон України не сприймається як межа з „чужими“, тому прикордонний статус тут на той час не відчувався⁴³.

Ба більше, переважна більшість мешканців регіону почувалася у „глибокому радянському тилу“. Перетин державного кордону між Україною і РФ був надзвичайно спрощеним, за внутрішніми паспортами і без віз. Посилене нав'язування ідеологеми „руського мира“ невілювало дистанцію від Росії, яка більшістю українських громадян у Донецькій і Луганській областях не сприймалася як „за рубіж“. Цьому сприяв і офіційний дискурс української центральної влади щодо Росії як братньої країни „близького зарубіжжя“, „стратегічного партнера“ тощо.

Російська агресія на Донбасі привела до відновлення його колишнього фронтального статусу, фактично відкинувши на кілька століть назад. Досить влучно з приводу цього висловився Г. Куромія: „Зруйнувавши українсько-російський кордон на Донбасі, Москва, зрештою, знову покли-

⁴⁰ Якубова Л. Д. Процес українського націєтворення VS імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII — початок XIX ст.) // Український історичний журнал (Київ).— 2015.— № 4.— С. 185.

⁴¹ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України).— Луганськ, 2000.— С. 105—106.

⁴² Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання...— С. 156.

⁴³ Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья.— С. 220.

кала до життя легендарне непорядковане „дике поле“⁴⁴. А це своєю чергою мало суттєві геополітичні наслідки. Цілком можна погодитися із спостереженням І. Черновола, що з раптовим перетворенням Донбасу на мілітарний фронтір Україна знову стала порубіжжям європейської цивілізації. Зоною жорсткого протистояння експансії Росії⁴⁵. Отже, для продуктивного аналізу трансформації ідентичности українських громадян в умовах російської агресії важливо враховувати передумови посилення і прогресування російської експансії на терени України.

Про ідентифікаційні маркери настроїв місцевого населення в умовах політичної кризи 2013—2014 рр. і початку російської агресії свідчать результати опитування, проведеного громадською організацією „Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу“ (керівник В. Кіпень) 26—29 березня 2014 р за вибіркою 500 респондентів міста Донецька. Теза щодо переважної орієнтації донеччан на Росію не підтверджується розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Водночас витримані патріотичні почуття згодом властиві більш ніж третині донеччан: ідентифікували себе переважно як „громадяни України“ з них 37 відсотків. Близька до них велика група (21 відсоток) донеччан, що ідентифікували себе як „російськомовних жителів України“. Сумарно це становило 58 відсотків донеччан. На Росію орієнтувалася близько третини опитаних (18,2 відсотка — виступали за входження Донецького регіону у міждержавний союз з Росією, 8,7 відсотка — за приєднання до останньої) і лише 4,7 відсотка — за проголошення так званої ДНР⁴⁶. Останній показник досить красномовний щодо реальної підтримки місцевими мешканцями квазідержавного утворення, яке буде накинута зовні в найближчій перспективі.

Початок відкритої російської агресії призвів до масового від'їзду на контрольовану Україною територію щонайменше 1,5 млн громадян з домінують українською ідентичністю. Відповідно, свідомість підкупаційної трансформації, яка посилює ідентифікаційну дистанцію від решти українських громадян, навіть на звільнених територіях Донбасу. Юлія Абібок цілком виправдано вважає, що йде процес формування відмінних ідентичностей (окупаційні адміністрації використовують різні комеморативні практики, спрямовані на формування окремішньої „донбаської“ ідентичности), що загрожує цілості Донбасу як окремого регіону⁴⁷.

Зі зміцнення прикордонного характеру ідентичности одночасно посилюється її загальна криза. В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, цей процес набув форми так званого „луганського синдрому“. На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу,

⁴⁴ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiro-aki-kuromia-zahadka-donbasu-ia-k-zrozumity-ioho-mynule-ta-maibutnie>

⁴⁵ Черновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір.— К., 2015.— С. 279.

⁴⁶ Почти 66% жителей Донецка хотят жить в единой Украине — соцопрос.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/news>

⁴⁷ Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu“...— S. 1—7; і її ж. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine // Language of Conflict...

який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей у пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора⁴⁸. Це знайшло вияв у достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий „референдум“ 11 травня 2014 р.

Також варто додати, що когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. у своїй більшості вони не мали ментальних точок оперття для опору. Не лише домінуючий у регіоні історичний дискурс, а й створений масмедіа фон (Росія — супердержава), утверджували думку — опиратися безперспективно. Ба більше, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме з нею вихід регіону з тривалої соціально-економічної депресії. Дія „луганського синдрому“ посилює дистанцію між ідентичностями населення на звільненій та окупованих частинах Донбасу. І. Кононов зауважив, що на територіях, які залишилися у складі України, він поступово зникає. На територіях, підконтрольних проросійським бойовикам, він розвивається. Підтримання цього синдрому є однією зі складових гібридної війни, яку веде Росія проти України⁴⁹.

Регіональна донбаська свідомість перебуває у фазі кризи й активної трансформації — як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі разом із прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами становлять засадничу суперечність внутрішнього існування цього регіону. Вказану кризову ситуацію можна окреслити як культурну травму „другої хвилі“.

Посилене формування прикордонної ідентичності стало реальністю, починаючи з 2014 р., але у свідомості місцевого населення „ментальний кордон“ проходить по лінії розмежування між Україною та ОРДЛО. Натомість сприйняття справжнього державного кордону лишається й досі не визначеним (значну ділянку українсько-російського кордону у межах Донецької і частково Луганської областей реально контролює лише російська сторона).

Водночас відбулося посилення гібридності у самовизначенні мешканців окупованих територій. Маємо справу зі своєрідним „нашаруванням“ кількох гібридних ідентичностей: пострадянської до 2014 р. та сучасної підкупаційної. Однак гібридна природа такої ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Ба більше, вона перебуває у стані кризи, а її носії зазнали кількох хвиль культурних травм. Зберігаються і посилюються роз'єднані політичні лояльності, які, окрім декларованої відданості терористичній „владі“ ДНР/ЛНР, містять потенційні можливості повернення до сприйняття української влади як легітимної.

⁴⁸ Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // *Historians.in.ua*.— 2016.— 28 січня.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>

⁴⁹ Там само.

Трансформація ідентичности населення Криму

Автономна Республіка Крим — особливий регіон України, який має давню, надзвичайно насичену, але водночас і складну, і навіть трагічну історію. Півострів був батьківщиною і притулком як тимчасовим, так і постійним, для багатьох народів. Історично тут сформувалося надзвичайно етнічно строкате населення. Проте цей етнічний склад неодноразово порушувався примусовими виселеннями корінних мешканців російською імперською та радянською владами. Так, тотальна депортація 1944 р. стала національною трагедією для кримських татар та багатьох інших етнічних спільнот — вірмен, греків, караїмів, кримчаків.

Отже, у трансформації ідентичности населення Криму визначальним чинником виступає історичний аспект формування соціуму на півострові. На нашу думку, найбільш оптимальною моделлю опису особливостей історичної пам'яті кримської спільноти є теорія поселенського колоніалізму (складова частина постколоніальних студій), яка дає можливість пояснити зв'язок між міграцією населення і домінуючим пам'яттєвим дискурсом. Тому можна погодитися з твердженням М. Свеженцева: „Історія Криму у складі Російської імперії та Радянського Союзу є історією поселенської колонії. Образ цієї колонії, її демографічний склад, наратив культурної та політичної історії, тобто — знання про півострів — є імперським конструктом, інструментом, створеним задля контролю імперії над цією територією“⁵⁰.

Вперше анексувавши Крим 1783 р., Російська імперія намагалася колонізувати всі аспекти життя цього простору та маргіналізувати народи й культури, що були корінними для нього. Насильницька заміна населення супроводжувалася формуванням типового імперського історичного наративу, що виправдовував цей процес. Буцімто саме Росія виконала „культургерську місію“ — принесла в цей край цивілізацію і впорядковане життя.

Політика СРСР щодо Криму також значним чином відтворювала модель поселенської колонізації. Радянська національна політика привела до повного „очищення“ півострова від корінного населення та перетворення його у „плавильний котел“, де мав творитися зразковий прототип „радянського народу“ з відповідною ідентичністю. При цьому кримських татар та інших етнічних спільнот не тільки фізично депортували, а й витискали ментально, оскільки радянська влада провела тотальну зачистку кримського мнемонічного простору (топоніміку, музейництво, історичний освітній дискурс), усунувши з нього будь-які згадки про корінне населення.

Для заповнення демографічної лакуни були проведені мобілізація і переселення сільськогосподарського населення переважно з УРСР та РСФРР. Крім того, півострів почали масово заселяти військові пенсіонери, які мали високий соціальний статус і добре матеріальне забезпечення. Внаслідок цієї політики змінився сам зміст поняття „кримський“ та

⁵⁰ Свеженцев М. Колонізований півострів: історія Криму в контексті теорії поселенського колоніалізму // Україна модерна.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/kolonizovaniy-pivostriv-istoriya-krimu-v-konteksti-teorii-poselenskogo-kolonializmu?fbclid=IwAR3wxMZ3zdlus0Fhk-iHGUPuXOcEVT76eV0Vj-НОСВоеPn0t4PfRAN74c00>

„кримчанин“, адже у середовищі поселенців та їхніх нащадків встигла сформуватися локальна кримська ідентичність, щільно пов'язана з радянськими трендами. Варто звернути увагу на те, що „советський компонент“ ідентичности кримчан мав інші параметри, ніж у мешканців Донбасу. Тут майже немає „пролетарського“ індустріального складника, натомість домінує прив'язка до військової героїки (особливо у Севастополі) та відпочинково-рекреаційної тематики (ПБК як „всесоюзна здравниця“).

У незалежній Україні відбулося повернення кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. Причому саме українська влада матеріально і фінансово підтримувала цей процес. За роки перебування у складі України у Криму було створено цілісний економічний комплекс з розвинутими відпочинково-туристичною, сільськогосподарською, промисловою галузями. Були повністю забезпечені освітні і культурні потреби громадян російської етнічності, часом навіть за рахунок україномовних українців.

Водночас серед українських громадян у Криму було чимало тих, хто мав радянську ідентичність. Так, соціологія 2007 р. засвідчила що в АР Крим до радянської культурної традиції себе відносило 32,2 відсотка населення, а 30,8 відсотка та 18,9 відсотка — до російської і української відповідно. Вочевидь, ця обставина стала живильним ґрунтом для російської агресії, спершу суто інформаційної, а у лютому 2014 р. і військової.

Отже, ще з 1991 р. РФ розпочала латентну фазу гібридної війни проти України, яка полягала у підготовці до відкритої фази агресії та окупації Криму. Була розв'язана справжня інформаційна війна з нав'язуванням українським громадянам у Криму ідеології так званого „руського мира“, російського націоналізму, імперської свідомості, фальсифікації історії — посилення проросійських настроїв з одночасним підживлюванням антиукраїнських та антикримськотатарських. Здійснювалися спроби нівелювати кримськотатарську складову в історії Криму. Зокрема, посилено поширювалися фейки про „ісламістську загрозу“.

Севастополь та цілий Кримський півострів залишалися територією всуціль насиченою російськими символами як імперськими, так і радянськими. Ба більше, кількість таких меморіальних об'єктів тільки збільшувалася. Так, 2008 р. у Севастополі відкрито пам'ятник Катерині II. Цілком слушну думку з цього приводу висловив Фелікс Мюнх: „У той час як пам'ятники легітимують владу еліт, вони можуть також легітимувати саму присутність етнічної групи та громади на певній території“⁵¹. Водночас присутність українських маркерів у мнемонічному просторі Криму була мінімальною — кілька пам'ятників Тарасові Шевченку, музей Лесі Українки у Ялті, пам'ятник поетесі у Балаклаві, ялтинська гімназія ім. Степана Руданського, пам'ятник Петрові Сагайдачному в Севастополі. До окупації півострова Україна так і не змогла сформулювати належної альтернативи російському міфу про „ісконно російський Крим“ ані для внутрішнього вжитку, ані для запевнення міжнародної спільноти. Зі свого

⁵¹ Мюнх Ф. Кримський півострів: пробуджені символи царського імперіалізму і сучасні тенденції до ексклавізації // Схід—Захід: іст.-культ. збірник / За ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич.— Харків, 2013.— Вип. 16—17; Нео-анти-колоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін.— Харків, 2013.— С. 187.

боку Росія створила та постійно підживлює власний історичний міф про півострів, водночас маргіналізуючи будь-які альтернативні, передовсім українські, версії інтерпретації минулого.

В умовах окупації відбувається продовження практики поселенсько-го колоніалізму за рахунок переселення на півострів майже 1 мільйона російських громадян. Цілком зрозуміло, що новітні переселенці мають яскраво виражену російську ідентичність і повністю лояльні до путінського режиму. Але тим самим формується суперечність між прибульцями і місцевими росіянами, які переважно лишаяються носіями регіональної локальної ідентичності.

Так, як засвідчили результати опитування Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), проведеного у формі особистих бесід у Криму та Севастополі з 26 березня по 3 травня 2017 р. (1800 респондентів), усупереч офіційній російській риториці, події, що відбулися з 2014 р., лише зміцнили регіональну ідентичність, що втілилася у визначенні „кримчанин“, на протигагу іншим категоріям, наприклад, „росіянин“. 40 відсотків опитаних вважають, що внаслідок політичних змін після 2014 р. їхня регіональна ідентичність посилилася (тоді як 58 відсотків не бачать змін, і лише 2 відсотки вважають, що вона послабшала). Сильне почуття особливої регіональної ідентичності підтверджується відповідями на дещо інакше сформульоване питання про місце, яке респонденти вважають своїм „домом“: стандартна відповідь „місце, де я живу“, тобто конкретна місцевість у Криму і Крим загалом виявилися двома найбільш популярними варіантами відповідей.

На питання про рівень довіри до різних політичних інститутів більшість опитаних відповіли, що довіряють російському президентові, далі — російській армії та державним установам. За теперішніх умов пересвідчитися у щирості таких відповідей неможливо. Втім цікавішим є дуже низький рівень довіри до регіональних кримських та місцевих органів, що йде врозрід із сильним почуттям місцевої чи регіональної ідентичності.

Кримські татари, що є жертвами репресій, мають більш скептичне ставлення до теперішнього режиму. Таким чином, суспільна і політична інтеграція кримських татар залишається для Росії потенційним фактором дестабілізації⁵². Тому видозміни ідентичності кримських татар у сучасних умовах потребують особливої уваги.

Спираючись на опитування, проведене Всеросійським центром дослідження громадської думки (ВЦІОМ) у жовтні 2015 р. (1200 респондентів з числа кримських татар), а також на дослідження, проведені ВЦІОМ та Інститутом соціології РАН влітку і восени 2015 р. (16 фокус-груп, 29 експертних і біографічних інтерв'ю), російські дослідники В. Мукомель та С. Хайкін запропонували таку структуру трансформації ідентичностей (громадянської, етнічної, регіональної, конфесійної) кримськотатарського населення в умовах окупації. За їхніми спостереженнями, громадянська ідентичність відійшла на другий план: зниження частки тих, які ідентифікують себе з Україною, не було компенсовано відповідним зростанням частки тих, які ідентифікують себе з Росією; більшість кримськотатар-

⁵² Крим після 2014: Ідентичність та життєві умови / Г. Засе, І. Жилін, Т. Франке. Пер. К. Міщенко // Розмаї медіацентр.— [Електронний ресурс]— Режим доступу: <https://crimea.dekoder.org/identitychnist>

ського населення займають вичікувальну позицію. Кримські татари в більшості своїй так і не прийняли Росію — в рамках масового опитування тільки 16 відсотків респондентів назвали себе росіянами (російськими громадянами). Навіть серед тих, хто підтримує ідею входження Криму до складу Російської Федерації, громадянська (російська) ідентичність виражена слабо. Громадянській ідентичності протиставляється регіональна ідентичність. Традиційно нерозривні для кримських татар етнічна і регіональна ідентичність зазнали певної ерозії. Серед незадоволених новими соціальними умовами і порядками кримських татар усе зростаюче значення набуває конфесійна належність. Отже, регіональна ідентичність кримських татар заміщується конфесійною при збереженні етнічної ідентичності як провідної⁵³.

Крім того, ці дослідники змушені констатувати, що у частини молоді російської етнічності зберігається подвійна російсько-українська громадянська ідентичність⁵⁴. Для більшості кримських росіян, незважаючи на ідентифікацію з Кримом та „абстрактною Росією“, також притаманне типове протиставлення Криму „іншій Росії“, несприйняття „материкових“ росіян. Особливо ці настрої посилюються на тлі масового напливу в Крим російських чиновників, які займають усі відповідальні посади⁵⁵.

На думку кубанського політолога А. Баранова, регіональне співтовариство Криму є багатоскладним, із виразною сегментацією на російську, українську і кримськотатарську спільноти. Російська етнічна ідентичність кримчан своєрідна, але інтегрована у „велику“ російську і громадянську російську ідентичності. Найбільш слабкі прояви має українська ідентичність. У таких умовах внутрішньо регіональні конфлікти найбільш вірогідні по лінії „слов'яни — татари“⁵⁶.

Виявлені особливості ідентичності населення Криму, передовсім її пам'яттевий складник, дають змогу з більшою відповідністю досліджувати результативність історичної політики окупантів і виробляти відповідні механізми протидії. Зупинити утвердження міфу про „споконвічний російський Крим“ цілком реально. Для цього потрібно органічно вписати минувшину Криму в модерний український історичний наратив і забезпечити його поширення у просторі суспільної комунікації.

Основні напрями дослідження

Враховуючи багатовимірність теми, яка досліджується, пропонуємо її предметне поле систематизувати за кількома основними напрямками.

Передовсім належна увага зосереджується на розгляді меморіального законодавства, яке поділяється на два взаємоне прийнятні кластери: 1) законодавчі й нормативні акти України (комеморативні/меморіальні закони); 2) нелегітимні правові акти самопроголошених „республік“ на тим-

⁵³ Мукомель В. И., Хайкин С. Р. Крымские татары после „Крымской весны“: трансформация идентичностей // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.— 2016.— № 3 (133).— С. 68.

⁵⁴ Там само.— С. 56.

⁵⁵ Там само.— С. 57—58.

⁵⁶ Баранов А. В. Трансформации региональной, этнических и конфессиональных идентичностей крымчан в контексте воссоединения Крыма и России // Вестник Пермского научного центра.— 2016.— № 5.

часово окупованих територіях України (ОРДЛО) — так званих „ЛНР“ / „ДНР“, та легітимні правові акти РФ, які незаконно поширюються на окуповані території АРК і м. Севастополя. Для цього потрібно здійснити аналіз Законів України щодо історичної пам'яті, порівняти з європейським меморіальним законодавством. Розглянути також практику застосування українського законодавства в АРК та на Донбасі до окупації. Зафіксувати факти порушення українського меморіального законодавства і реагування правоохоронних органів на них.

Предметом пильного студювання також є формування антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу в системі освіти. Проаналізувати шкільні підручники, програми і посібники (особливо регіональні) з історії та суспільствознавчих дисциплін, за якими навчаються учні на тимчасово окупованих територіях Криму й ОРДЛО. Здійснити порівняння з українською викладацькою практикою до окупації та на нинішній час. Підготувати пропозиції щодо корекції навчальних програм з історії та суспільствознавчих дисциплін для впровадження в навчальний процес під час деокупації.

Не можна обійти увагою й залучення професійних істориків до офіційної пропаганди. Варто розробити робочу модель для аналізу становища гуманітарних наук в умовах окупації та використання професійних істориків в інтересах реалізації історичної політики окупаційних структур. Здійснити облік істориків, які працюють у наукових закладах та ЗВО на окупованих територіях, проаналізувати їхні наукові та публіцистичні тексти стосовно концептуальної і тематичної спрямованості. Виявити з них тих, хто зайняв колаборантські позиції і долучився до антиукраїнської пропаганди. З другого боку, з'ясувати долю тих істориків і інших гуманітаріїв, які зазнали переслідувань окупантів.

Пропонується також виокремити із загальної історичної проблематики основні кейси, у межах яких ведуться „меморіальні війни“, — Друга світова війна, державно-територіальна належність Криму та Донбасу, етногенетичні процеси, події 2014 р. (Революція гідності vs „державний переворот“), Донецько-Криворізька республіка тощо.

Власне, сам факт окупації вже перетворився на предмет мнемонічного протистояння, яке, із зрозумілих причин, має жорсткий антагоністичний характер. З українського боку, у тому числі й на правовому рівні, дії Росії кваліфікуються як агресія, яка привела до порушення територіальної цілісності України та її суверенітету — тимчасової окупації частини української території. Російська сторона на офіційному рівні, включно з правовим визначенням, визначає окупацію АРК та Севастополя як „волевиявлення народу Криму“, а події на Донбасі — як протистояння місцевого російського населення та „київського режиму“.

Наступний напрям охоплює комеморативні практики (відзначення пам'ятних дат, формування пантеону „героїв“, пам'ятникотворення). Тут важливо зібрати інформацію про демонтовані, пошкодженні або знищені об'єкти української та кримськотатарської мнемонічної традиції. Проаналізувати характер топонімічної політики окупантів. Звернути увагу на ігнорування українського законодавства щодо декомунізації топонімічних об'єктів у Криму та ОРДЛО. Виявити нові пам'ятники, зведені під час окупації. Класифікувати комеморативні об'єкти відповідно до тематики і смислового навантаження: імперської, радянської, окупаційної тематики. З'ясувати ставлення місцевого населення до цих об'єктів.

Також важливо проаналізувати трансформації смислового навантаження традиційних „місць пам'яті“. Типовим прикладом може слугувати нове підкупаційне „прочитання“ образу Савур-могили, інших воєнних монументів та меморіалів. Водночас має здійснюватися деконструкція окупаційних сенсів новостворених штучних „місць пам'яті“.

Зрештою, потрібно відстежувати діяльність основних „агентів“ політики пам'яті: російських федеральних державних органів (президента, Державної думи РФ, відповідних міністерств), російських спецслужб, окупаційних адміністрацій, політичних партій (загальноросійських і місцевих), викладачів навчальних закладів, учителів середніх шкіл, квазі-громадських організацій (ветеранських, молодіжних, козацьких), місцевих істориків-колаборантів, засобів масової інформації, представників так званого „експертного середовища“, представників УПЦ МП та їхній реальний вплив на пам'ятевий дискурс.

Основним „актором“ окупаційної політики пам'яті, безперечно, є президент РФ Володимир Путін. Від самого початку свого президентства він намагався визначити основний мейнстрим офіційного тлумачення історії не лише власне російської, але й світової, зокрема щодо інтерпретації подій Другої світової війни⁵⁷. З початком відкритої агресії проти України його історична риторика набула крайніх форм і стала основною ідеологічною матрицею обґрунтування самої агресії. Класичним взірцем такої облудної риторики була так звана „кримська промова“, яку очільник країни окупанта виголосив 18 березня 2014 р. „Тут древній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг — звернення до православ'я — визначив загальну культурну, ціннісну, цивілізаційну основу, яка об'єднує народи Росії, України і Білорусії“⁵⁸, — нещадно інструменталізував тоді історію Путін. Вочевидь, для російського президента „споконвічний російський Крим“ — це наріжний камінь, на якому тримається легітимність його особистого правління. Апогеем неоімерського тлумачення історії у межах ідеології „руського мира“ стала публікація статті від імени президента РФ щодо історичної єдності українців і росіян⁵⁹.

Окрім пропагандистських текстів і промов, активність російського президента виявляється у досить регулярних вояжах до окупованого Криму та Севастополя, де він особисто бере участь у різних комеморативних заходах. Зокрема, у листопаді 2017 р. Путін відкрив помпезний пам'ятник імператорові Олександрові III у Ялті.

* * *

Отже, для досліджень історичної політики на окупованих Росією українських територіях маємо належне теоретичне оснащення, яке дає змогу оптимально визначити характер режиму пам'яті та основних „ак-

⁵⁷ Див.: Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II // The National Interest.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

⁵⁸ Обращение Президента Российской Федерации.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603>

⁵⁹ Стаття Володимира Путина „Об историческом единстве русских и украинцев“.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

торів“ впровадження у життя цієї пам’яттєвої інвазії. Режим функціонування соціальної пам’яті в умовах окупації має тоталітарний і екстремальний характер, зумовлений силовими методами поширення офіційного історичного конструкта, який усунує ідеологізований і розрахований на спекулятивне впровадження у суспільну свідомість великодержавних російських міфів. На жаль, значна частина населення українського Криму і Донбасу виявилася піддатливою для споживання міфології „русского мира“. Ця обставина сприяла розгортанню російської військової агресії та тимчасовій окупації частини української території.

У таких умовах важливо сформувавши пакет пропозицій для дієвої протидії історичній політиці Росії на окупованих українських територіях. Ефективна політика пам’яті з боку Української держави має реалізовуватися вже нині, не очікуючи звільнення ОРДЛО, АРК та Севастополя. Відновлення українського мнемонічного простору має відбуватися з урахуванням специфіки Донбасу і Криму, зокрема, відмінної природи ідентичності населення цих регіонів — прикордонної і гібридної на Донбасі, та типової для спільнот, які сформувалися внаслідок поселенського колоніалізму в Криму.

Українська політика пам’яті має ґрунтуватися на національному історичному наративі, який органічно поєднує в собі минувшину всіх регіонів і спільнот, у тому числі Криму і Донбасу. Конкретні пропозиції відновлення української складової мнемонічного простору мають бути багатоплановими і містити кілька основних кейсів, розрахованих на різний сценарій перебігу подій (оптимістичний, песимістичний, оптимальний).

Vitaliy MASNENKO, Vitaliy TELVAK

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES
AND MAIN DIRECTIONS OF RESEARCHING HISTORICAL POLICIES
IN THE UKRAINIAN TERRITORIES OCCUPIED BY RUSSIA
IN THE 21ST CENTURY**

The authors analyse their own theoretical model and verify hypothesis for studying memory policy in Ukraine’s territories of the Crimea, Sevastopol and the Donbas which have been occupied by Russia. The analysis is conducted through deconstruction of its influence on the historical consciousness of the local population with further probable correction in favour of the Ukrainian statehood model. The functioning mode of social memory under occupation is defined as totalitarian and extreme, due to the use of forceful methods of spreading Russian myths. The authors have also analysed the transformation of the identity of the Ukrainian population in the Donbas and the Crimea. They also propose the main directions of researching this topic. In order to effectively counter the Russian memory policy invasion, Ukrainian memory policy should be based on the national historical narrative which organically combines the past of all regions and communities, including the Crimea and the Donbas.

Олександр КИРИЧОК

ЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ПИСЕМНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Дослідження історії української етичної думки передбачає не просто цікавість до правил чи норм людського співжиття, які формувались у нашій культурі віддавна, а передусім відшукання в цій культурі якихось спроб їх осмислення. Якщо воно стосується найдавніших періодів нашої інтелектуальної історії, а саме XI—XIV ст., часу, який умовно називають Київською Руссю чи Давньою Руссю, то ці спроби можна виявити здебільшого, розглядаючи процес засвоєння руською писемністю грецько-візантійської етичної термінології. Ми не маємо на сьогодні відомостей про цілісні й завершені розробки проблем моралі у період Київської Русі¹, однак давньоруські лексеми „благо“, „добро“, „зло“, „пристрасть“, „насолада“, „страждання“, „милосердя“ та інші використовуються нами до сьогодні, причому, з одного боку, їх тодішній ужиток був дещо іншим, ніж нині, але, з другого — навіть у сучасних інтерпретаціях містяться залишки старих смислів, які ми повинні знати і розуміти.

1. Питання першоджерел

Зазвичай, обираючи джерельну базу історико-філософського дослідження періоду Київської Русі, вчені звертаються до кількох десятків

¹ Не знаємо, чи було відоме в Русі слово „етика“ і коли з'явилося уявлення про неї як про окреме філософське поняття. Звісно, ми можемо стверджувати про наявність такого розуміння, припустивши, як це робили попередні дослідники, ознайомлення руських книжників з „Діалектикою“ Йоана Дамаскіна, у якій була вміщена глава про поділ філософського знання (Iohannes Damascenus. *Dialectica* // *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* (далі — PG).— Т. 94.— Col. 533—535), однак обізнаність із цим твором видається сумнівною аж до XV або XVI ст. (див. про це: Киричок О. „Філософ“ і „філософія“ в українських пам'ятках XI—XIV ст.: історіографія термінологічних та концептуальних інтерпретацій // *Sententiae*.— 2020.— Vol. XXXIX (2).— С. 79—81). Та й навіть у пізніх перекладах Йоана Дамаскіна грецький термін „ἠθικόν“ передавався словами „*вбычайнііѡѡ*“, „*обичайное*“ або „*правоказательное*“ (Книга преп. Иоанна Дамаскина, с прибавлениями (XV в.).— Российская государственная библиотека (далі — РГБ), отдел рукописей, ф. 304.1, № 176, л. 37; Йоан Дамаскин. *Діалектика, або Логіка* // *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): тексти і дослідження*.— К., 1988.— С. 126—127). Навчальні курси з назвою „етика“ з'явилися, імовірно, тільки у Ранньомодерну добу (див.: Кашуба М. *Етика як академічна дисципліна в Києво-Могилянській академії* // *Київська Академія*.— 2006.— Вип. 2—3.— С. 98—104).

збережених писемних пам'яток, що належать руським авторам. Однак для розуміння процесу формування наших етичних понять важливе значення мають ранні перекладені тексти, які з'явилися у XI ст. і відобразили складний процес добору слов'янських лексичних відповідників грецьких етичних термінів. Вони не завжди належали вітчизняним перекладачам, але їх словник активно використовували руські автори і в XII ст. (Нестор, Володимир Мономах, Феодосій Печерський), і в XIII ст. (Данило Заточник), і значно пізніше.

Вже у перших біблійних перекладах постала проблема передачі старослов'янською мовою низки етичних понять. Наприклад, в „Остромировому Євангелії“, найімовірніше, переписаному руським книжником із давньоболгарського перекладу 1056—1057 рр., часто вживаються такі етичні лексеми, як „благо“ (грец. ἀγαθόν)², „добро“ (καλῶς)³, „з'яло“ (πονηρός)⁴ тощо. Те саме ми бачимо у ранніх перекладах творів Отців Церкви, наприклад, „Слів“ Григорія Ниського (XI ст.), а також у візантійських „Номоканонах“, переклади яких гіпотетично датують ще IX ст. і приписують Мефодію⁵. Однак ключове значення для формування етичної термінології, як видається, належить двом текстам, названим ученими „Ізборником 1073 р.“ та „Ізборником 1076 року“.

„Ізборник 1073 р.“ — руська копія болгарського перекладу з грецької мови візантійського збірника типу флорилегії, проте ні грецький оригінал, ні болгарський переклад-протограф на разі не віднайдені, з'ясована лише група текстів, що близька за змістом до грецького оригіналу⁶. Низка сучасних наукових досліджень вказує на те, що цей твір знали та активно використовували у часи Русі та значно пізніше⁷. З точки зору історії формування давньоруської етичної термінології, найцікавіший фрагмент „Ізборника“ озаглавлений „Йосифа з Макавеїв“⁸, який до того часу майже не привертав увагу вчених.

„Ізборник 1076 року“ — ще більш цікава і насичена етичним змістом пам'ятка. На сьогодні також не віднайдений її протограф і навіть не встановлено достовірно, чи він існував. Імовірно, цей рукопис — компіляція, зроблена двома руськими скриптами з інших книг, що зберігались у біб-

² Остромирово евангелие 1056—57 года: С приложением греческого текста евангелий и грамматического объяснения, изд. А. Х. Востоковым.— Санкт-Петербург, 1843.— С. 45.

³ Там само.— С. 98.

⁴ Там само.— С. 120.

⁵ Про це йдеться у „Панонському житті“ Мефодія, де сказано: „Тогда же „Номоканон“ рекше закону правило и отеческих книг преложи“ (цит. за: Цыпин В. А. Церковное право.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: < https://pstgu.ru/download/1152720911.pra-vo_tzypin.pdf>)

⁶ Такими є грецькі рукописи „Codex coislinianum“, № 120, що зберігається у Національній бібліотеці Франції (Paris. Coislin. 120), та один із списків Ватиканської бібліотеки (Vat. gr. 423). Див.: Бибииков М. В. Византийский прототип древнейшей славянской книги: Изборник Святослава 1073 г.— Москва.— 1996.— 403 с.

⁷ Нині пам'ятка зберігається у Синодальній збірці Державного історичного музею у Москві (ГИМ Синод, № 1043). Існувало кілька спроб видати „Ізборник 1073 р.“, у тім числі й у вигляді фотокопій сторінок. Найавторитетнішим у наш час вважається факсиміле 1983 р.: Изборник Святослава 1073 года: Факсимильное издание.— Москва, 1983.— 266 л. (див. також: Изборник Святослава 1073 г.: Научный аппарат факсимильного издания.— Москва, 1983.— 79 с.). Саме це видання й було використано в нашій статті (посилання тут та в інших текстах, де це зазначено на аркуші рукопису).

⁸ „Йосифово. бгъ Макавеи“ (Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.—62).

ліотеці князя Святослава Ярославовича⁹. Однак з позицій дослідження історії нашої етичної думки вона не менш важлива, хоча б уміщеною тут великою вставкою з етично-політичного компендіуму візантійського письменника VI ст. Агапіта¹⁰.

2. Контекст і загальні особливості давньоруських етичних понять

Факт візантійських впливів на києворуську писемність загальноприйнятій серед науковців, однак якщо ми маємо справу з етикою чи етичною думкою, то повинні розуміти особливості цих впливів. Насамперед зазначимо, що у Візантії *етика* так і не сформувалась як окрема філософська галузь чи систематична філософська дисципліна. Моральні рефлексії були епізодичними відповідями на певні буденні проблеми чи виникали у процесі інтерпретації Святого Письма. Чіткої системи етичних понять також не існувало, хоча вчені вказують на певне домінування у візантійських текстах тематики *блага, добра і зла, чеснот та пристрастей*¹¹. Спроби поставити питання про природу етики як дисципліни з'являються тільки у XII ст. разом із коментарями до „Нікомахової етики“ Арістотеля¹².

Аналогічну картину спостерігаємо в Русі. Осмислення вчення про мораль як окрему сферу ми тут не бачимо, етичні поняття розсіяні у творах найрізноманітніших жанрів, хоча п'ятірка головних візантійських категорій, про які йшлося раніше, домінує за результатами частотного аналізу текстів.

Осмислюючи етичні поняття, не слід забувати, що і Візантія, і Русь, частково засвоївши античну термінологію, насамперед стоїків, неоплатоніків та Арістотеля, все ж перебували на засадах християнської етики, головним джерелом якої було Одкровення та праці представників ранньої патристики, які у деяких питаннях суттєво розходилися зі стоїками та Арістотелем, видозмінювали поняття, а також створювали власний християнський поняттєвий апарат, а саме:

1. Поняття „*щастя*“ (*ευδαιμονία*), базове для етики Арістотеля, траплялось у руських текстах (старослов. **сѣчастіє**), але переважно у провіденційних значеннях („удача“ чи „успіх“¹³), визнавалось „даром Божим“, але аж ніяк не було партикуляризацією *блага* (*ταγαθόν*) у людському вимірі¹⁴. Як буде показано далі, „земний“ вимір блага позначала радше лексема „*добро*“ (старослов. „**добро**“). Його вважали таким, що може бути

⁹ „Ізборник 1076 р.“ ввів у науковий обіг М. Щербатов у XVIII ст., у колекції якого він на той час зберігався. Нині „Ізборник 1076 р.“ міститься у Російській національній бібліотеці Санкт-Петербурга (Российская национальная библиотека. Санкт-Петербург (далі — РНБ. Санкт-Петербург), отдел рукописей и редкостной книги, Эрм. 20. Изборник 1076 г., 277 л.). У нашій статті використано видання: Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Нефедов. Под ред. С. И. Коткова.— Москва, 1965.— С. 149—701.

¹⁰ Див.: Изборник 1076 года.— Л. 24 об.—28.

¹¹ Див.: Zografidis G. Ethics. Byzantine // Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500 / Ed. H. Lagerlund.— Dordrecht, 2011.— P. 323—327.

¹² Там само.— P. 323.

¹³ Срезневский И. И. Материалы для словаря русского языка по письменным памятникам / Изд. ОРЯС ИАН.— Санкт-Петербург, 1912.— Т. 3.— Стб. 864.

¹⁴ Див.: Арістотель. Нікомахова етика, 2. IV.

легко сплутане зі злом (старослов. „зъло“), створивши ілюзію хибного блага, а тому, щоб провадити моральне життя, потрібно навчитися їх розрізняти.

2. Модель справжнього морального життя у Русі ґрунтувалась на прагненні до блага, постійному виборі між добром і злом та набутті людиною певних чеснот (грец. „ἀρετή“, старослов. „добродѣтели“, „добродѣтель“), як, власне, це бачив засновник етики Арістотель¹⁵. Але, на відміну від останнього, Візантія і Русь повертаються до платонічної, а згодом і до християнської ідеї *теозису*, яка означала, що людина передусім є творінням Бога, його образом і подобою¹⁶, живе у присутності і причетності до Бога і має наслідувати своєю поведінкою Ісуса Христа як *морального ідеалу*¹⁷ та актуалізувати властивості Бога у собі¹⁸. Це, звісно, безпосередньо залежить від волі. Завдяки слов'янським перекладам „Номоканонів“, названих у нас „Кормчими“, Русь ознайомлюється з ученням про „дві природні волі, тобто бажання, і дві дії“ (*божественну і людську*.— *О. К.*)¹⁹, однак, услід за Отцями Церкви, не визнає у Христі свобідного бажання повставати проти Бога, так званої „гномічної волі“ (γνώμη), яка втім є у людини. Через те людина, звісно, якщо вона цього прагне, у процесі теозису знищує лиху гномічну волю і постійно збільшує в собі ступінь божественної волі, уподібнюючись тим самим Христу, а отже, свобода волі є головною умовою теозису і уподібнення Христу. Князь Володимир, який у „Слові про закон і благодать“ Іларіона „в Христа одягнувся [...] ставши сином нетління, сином воскресіння“²⁰, здійснює теозис без візріцевих прикладів, тільки згідно з власною волею та Божим благословенням²¹. Звісно, це передбачає і контроль над пристрастями (старослов. „страсть“).

¹⁵ Арістотель. Нікомахова етика, 1105b20—1107a25.

¹⁶ Бт. 1: 26.

¹⁷ 1 Пт. 1: 14—16; 2: 21—22 тощо.

¹⁸ Платон у діалозі „Теетет“ пов'язує уподібнення богу з такими божественними властивостями, як справедливість (δίκαιον) і розсудливість (δσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι) (Платон. Теетет 176b—с.). Людина має спершу оволодіти саме цими чеснотами. Християнський теозис передбачає набуття інших чеснот-властивостей, таких як розумність, свобода тощо (див.: Чорноморець Ю. Вчення про досконалу людину в антропології східної патристики.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/theological_source/patristic/42471>). Ця ідея безпосередньо пов'язана з платонізмом, але „образ“ і „подобу“ Отці Церкви часто осмислювали, використовуючи арістотелівське вчення про „потенційне“ й „актуальне“, як це вперше зробив Ориген, позначаючи терміном „образ“ потенційні можливості людини, а „подобою“ називаючи актуалізацію її потенційних можливостей у моральному житті й поведінці (Там само).

¹⁹ „[...] дъвѣ кстьствѣнѣи воли рекъше хотѣнни и дъвѣ кстьствѣнѣи дѣиствѣ“ (Бенешевич В. Н. Древне-славянская кормчая XIV титулов без толкований.— Санкт-Петербург, 1906.— Т. 1.— С. 140).

²⁰ „[...] въ хѣ ѡблѣчеса [...] сѣтъ бывъ нетлѣнїа, сѣтъ въскрѣшенїа“ (цит за: Акентьев К. К. „Слово о законе и благодати“ Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 // Византиновоссика.— 2005.— Т. 3 — Л. 186).

²¹ „Забажав сердцем, запалився духом [...] скинув бо ж каган наш ризи застарілої людини, позбавився усього тлінного, струсив порох невір'я і увійшов у святу купіль і переродився від духу і води, в Христа охрестившись, у Христа одягнувшись [...] Не бачив Христа, не ходив за ним, а як учень його навернувся. Інші, бачивши його, не увірували, ти ж не бачивши увірував...“ („[...] въждаде срдцемь. възгорѣ джумъ. [...] сьвѣче же са оубо каганъ нашъ и сь ризами ветъхааго чѣка, сьложи тлѣннаа, ѡтрасе прахъ невѣрїа и вълѣзе въ свѣтїю коупѣль. и породиса ѡ дѣа и воды. въ хѣ крѣтиса. въ хѣ ѡблѣчеса [...] не видилъ еси Хѣ, не

3. Виходячи із сказаного, найвищим моральним регулятором у Візантії та Русі, цілком у християнському дусі, визнається „страх Божий“ (грец. φόβος Θεού, φόβος του Θεού, старослов. „страх Божий“), що є основою вибору між добром і злом та стримувальним чинником для пристрастей²². З одного боку, будучи чимось зовнішнім, „страх“ ставив під сумнів „автономію моралі“, однак, з другого — покладав наявність внутрішньої самостійної автономної волі²³. Зі „страхом Божим“ Русь, очевидно, ознайомилась також завдяки раннім перекладам Біблії та „Ізборникам“, але і в інших руських текстах поняття „страху Божого“ корелювало майже з усіма аспектами морального життя і чеснотами, а саме:

а) у деяких джерелах „страх“ часто-густо зміщувався з категорією „надії“²⁴, становив нібито доповнювальну пару до поняття „любові“ („полюби Господа від душі і страх його нехай перебуває у серці твоєму“²⁵) та залежав від „віри“, себто виступав своєрідною зв'язною категорією у системі *теологічних чеснот*;

б) він пов'язувався з *благом, задоволенням і щастям*: „Страх Господній — то є слава і похвала, і веселість, й вінець радості [...] Страх Господній возвеселить серце, дасть веселість і довгоденство. Тому, хто боїться Господа, благо буде наприкінці і в день кончини своєї благословен буде“, стверджується в „Ізборнику 1076 р.“²⁶;

в) він є „джерелом премудрости“, як вважали біблійна традиція²⁷, грецькі Отці Церкви, а за ними і руські книжники, про що можна дізна-

ходилъ ёси по немь. какъ оученикъ его ѡбръћтеса. нинѣ. видѣвше еѡго, не вѣрваша тѣи не видѣвъ вѣрова...“ (Византинороссика.— Л. 186—189).

²² „Повчання“ Володимира Мономаха — один із найрепрезентативніших щодо цієї категорії текст. „Страхом Божим“ Володимир Мономах починає і закінчує своє послання („Найперше, заради Бога і своєї душі, страх майте Божий в серці своєму“ („[...] *первое, Бѣга дѣла. и дѣла своѣа. страхъ имѣйте Бѣни в серци своѣемъ...*“ (Повчання.— РНБ. Санкт-Петербург, отдел рукописей и редкостной книги, Ф. п. IV. 2. Летопись.— Л. 78), „а це вам насамкінець: страх Божий майте вище всього...“ („се же вы *конецъ всему страхъ Бѣни имѣйте выше всего*“, Там само.— Л. 80 об.).

²³ Див.: Поляков Л. В. Философские идеи в культуре Древней Руси.— Москва, 1998.— С. 25.

²⁴ У Володимира Мономаха „надія“ — важливий елемент з комплексу настанов щодо Бога. Порада „сподівайся на Бога“ („*оупова на Бѣ*“) (Повчання.— Л. 78) проходить через усе „Повчання“. Г. Федотов стверджує: „Володимир, хоча й говорить за звичкою, відповідно до традиції про страх Божий, сам практично вільний від страху [...] Його звичне ставлення до Бога вкорінене не у страхові, а в надії; це спокійна тверда переконаність у тим, що „Боже [...] краще за людське“ (Федотов Г. П. Собрание сочинений: В 12 т.— Москва, 2001.— Т. 10: Русская религиозность.— Часть I: Христианство Киевской Руси. X—XIII вв.— С. 225—226).

²⁵ „взлюбивши Гѣ отъ всеа дѣла и страхъ кго да пребываетъ въ срѣци твоимъ“ (Ізборник 1076 года.— Л. 60 об.—61). На думку Г. Федотова, „любов“ — це духовне надбання небагатьох, таких, наприклад, як преподобний Феодосій, а для звичайної людини страх Божий — єдино можливе ставлення до Бога: „Благочестивий мирянин,— як він пише,— наближався до Бога як раб у трепетному поклоні чи як чесний трудівник з твердою, хоча й смиренною надією на винагороду. Синівська любов була для нього занадто сміливою“ (Федотов Г. Собрание сочинений.— Т. 10.— Часть I.— С. 352); див. також: 1 Ін. 4: 18: „Страху немає в любові, але досконала любов проганяє страх геть, бо страх має муку. Хто ж боїться, той не досконалий в любові“ (тут і далі біблійні книги цитуються у перекладі Івана Огієнка).

²⁶ „[...] страхъ Гнѣ слава и похвала: и веселие и вѣнецъ радости [...] страхъ Гнѣ взвеселитъ срѣце. и дасть велелие и дѣагодѣние. Божаштѣмоу сѣ Гѣ благо воудеть на послѣдѣкъ. и въ днѣ скончанѣнѣа своѣго блѣсловенъ воудеть“ (Ізборник 1076 года.— Л. 183—183 об.).

²⁷ „Страх Господній початок премудрости“ (Прип. Сол. 1: 7).

тися знову ж таки з „Ізборника 1076 р.“: „Початок премудрости — страх Господній“²⁸, „страхом його, як уздою, загнуждай розум свій і утримуй його постійно“²⁹.

г) зрештою, „страх Господній“ у руських писемних пам'ятках співвідносився з *милосердям* як із центральною моральною чеснотою, що, очевидно, також було запозичено з „Ізборників“³⁰, якими з великою ймовірністю користувалися Володимир Мономах та інші руські автори. „Перше заради Бога і душі своєї страх Божий майте у серці своєму і милостиною творить немалу, бо то є початок всякому добру“, — так пише Володимир Мономах³¹.

Як бачимо, Русь, будучи реципієнтом візантійських ідей, поряд із класичними етичними категоріями („благо“, „добро/зло“, „чеснота“, „пристрасть“), репродукувала й набір суто християнських етичних понять, на зразок „страху Божого“. Саме в такому контексті формувались києворуські етичні поняття.

3. Синкретичність „побутового“, „юридичного“ і „етичного“ вжитку

Дослідження, подібні до нашого, завжди ускладнені тим, що поряд із „філософським“ завжди існував і „побутовий“ лексичний ужиток понять. З одного боку, їх ототожнювати між собою некоректно, але, з другого — вони невіддільно пов'язані. „Добро“, „зло“, „благо“, „пристрасть“ — походженням усіх цих, як і багатьох інших понять, ми завдячуємо Київській Русі, однак і тоді, й у наш час вони були і є одночасно словами повсякденного вжитку, більше того — у філософський узус вони ввійшли саме з повсякденної мови. Навіть у випадках звернення руських книжників до етики як теоретично осмисленої моралі, наприклад до перекладів фрагментів чи алюзій етичних ідей Арістотеля (а такі були!), ці автори використовували вже сформовану слов'янську лексику, яка накладала на переклад античних понять свій особливий відбиток.

Ще однією проблемою є розрізнення, так би мовити, „етичного“ та „юридичного“ вжитку. У києворуських текстах, як відомо, такого поділу майже не існувало. Найкраще це видно на прикладі таких понять, як „законъ“ та „правьда“.

Слово „законъ“, окрім моральної норми, в давньослов'янській мові означало всезагальне вчення, релігію; період історії до Христа; суспільні правила, викладені у книгах Старого Заповіту, книгах Старого та Нового Заповіту (Закону), частину Святого Письма, що приписується пророкові

²⁸ „[...] зачало прѣмудрости страхъ Гѣи“ (Ізборник 1076 года.— Л. 183). Локалізація „Страху Божого“ у серці („страх Божий тримай у серці завжди“ („страхъ Бжїи имѣи въ срьдци вънноу“) (Там само.— Л. 30), „страх Його нехай перебуває в серці твоєму“ („страхъ его да пребываетъ въ сръдци твоюмъ“) (Там само.— Л. 60 об.—61), очевидно, тільки підсилював такий статус, адже серце у східній патристиці мислилось точкою поєднання розмислу, чуття, віри, дії.

²⁹ „[...] страхъмъ же его акы оуздою обръти оумъ свои. и въстазан по вса часы“ (Там само.— Л. 30 об.).

³⁰ Див. про це: Івакин І. М. Князь Владимир Мономах и его Поучение.— Москва, 1901.— Ч. 1.— С. 75—76.

³¹ „[...] первое, Бга дѣла. и дѣла своѣа. страхъ имѣите Бжи в серци своѣмъ и млтѣню творѣа нескѣднѣ. то бо кетъ начатокъ всякому добру“ (Повчання.— Л. 78).

Мойсею; юридичні, медичні, побутові та інші правила³². Слово „правда“ також не вживалось винятково в етичному сенсі як „справедливість“, включаючи ще й такі смисли, як „істина“, „обіцянка“, „присяга“, „правило“, „заповідь“, „домовленість“, „право“, „суд“ тощо³³.

У деяких випадках для розрізнення етичного чи юридичного змісту понять може допомогти аристотелівська настанова про етику як частину практичної філософії, що відповідає за особистісну сферу життя і віддає сферу суспільного життя іншій науці — політиці. Саме так етику сприймали у Візантії, а за нею, можливо, і у нас. Йоан Дамаскін, для прикладу, розрізняв етику і політику саме так, і це відбилось у слов'янських перекладах: „якщо одну людину навчас, називається моральнісним, якщо цілий град, громадянське“³⁴. Отже, вивчаючи історію етики періоду Київської Русі, слід сприймати п'ятірку понять, про які вже йшлося („благо“, „добро“, „зло“, „чеснота“, „пристрасть“) як характеристики насамперед індивідуального людського життя.

4. Базові етичні поняття у киеворуських текстах

4.1. Благо, добро, зло

„Благо“ є одним із найважливіших понять греко-візантійської етики, яке безпосередньо пов'язане з головною парою етичних категорій — „добро“ і „зло“. Для реконструкції киеворуського розуміння всіх трьох понять важливо, з одного боку, подивитися на них з позицій етимології та дохристиянського вжитку, а з другого — виявити смисли, які були привнесені із запровадженням християнства в Русі.

Щодо походження, то можна констатувати, що всі три поняття дуже давні, мають праслов'янське і навіть індоєвропейське коріння, причому праслов. **dobro* чи **dobrъ* від початку містили елемент корисності, придатності чогось для людини³⁵, на відміну від **bolgo*, яке мало деякий сакральний відтінок, семантику культового вшанування³⁶, вогню та світла³⁷, як атрибута святості³⁸, а також могло бути формально пов'язаним з позначенням вищої міри добра³⁹. Згодом, із запровадженням християнства, цей ступінь почав прив'язуватися до вищого „небесного“ світу, на відміну від світу профанного і „земного“⁴⁰.

³² Срезневский И. И. Материалы для словаря русского языка по письменным памятникам / Изд. ОРЯС ИАН.— Санкт-Петербург, 1893.— Т. 1.— Стб. 921—923; див. також коментарі С. Бондаря до „Слова про закон і благодать“ у хрестоматії: Історія філософії України.— К., 1993.— С. 22.

³³ Срезневский И. И. Материалы для словаря русского языка.— Т. 2.— Стб. 1355—1360.

³⁴ „И аще единого человека научает, нарицается нравонаказательное [...] а аще целый град, нарицается гражданское“ (Йоан Дамаскин. Діалектика, або Логіка.— С. 127).

³⁵ Етимологічний словник української мови.— К., 1985.— Т. 2.— С. 98; Этимологический словарь славянских языков.— Москва, 1978.— Вып. 5: **dělo* — **držьly*.— С. 45—46.

³⁶ Этимологический словарь славянских языков.— Москва, 1975.— Вып. 2: **bez* — **bratrъ*.— С. 173.

³⁷ Там само.

³⁸ Див.: Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch.— Bern; Munich, 1959.— Bd. 1.— S. 628; Топоров В. Н. Святость и святыне в русской духовной культуре.— Москва, 1995.— Т. 1: Первый век христианства на Руси.— С. 474—476.

³⁹ Этимологический словарь славянских языков.— Вып. 2.— С. 173.

⁴⁰ Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове: Добро и Зло: Монография.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 107.

Найперші християнські перекладачі з грецької мови, спершу на Балканах, а згодом і у нас, використали вже наявні у слов'янських мовах поняття. Переклади євангельських текстів з грецького койне, що з'явилися на наших теренах в XI ст., як свідчить, наприклад, словник, доданий О. Востоковим до його видання „Остромирового Євангелія“ 1843 р., активно використовували основи „**благо**“ і „**добро**“ у словах, що були перекладом грецьких словоформ, близьких за значенням до ἀγαθός („хороший“, „корисний“, „підходящий“, „праведний“, „справедливий“, „добрий“, „благий“⁴¹) чи τὸ ἀγαθόν („добро“, „благо“, „майно“, „добрі справи“⁴²). Але лексема „**благо**“ вживалась і при перекладі форм, утворених від εὖ („добре“, „чудово“) чи τὸ εὖ („добро“, „благо“, „вірна справа“⁴³), як, наприклад, „**БЛАГОВОЛЕННЯ**“ (грец. „εὐδοκία“⁴⁴ — „добра воля“, „задоволення“, „милість“, „бажання добра“⁴⁵). Були випадки фіксування словами „**благо**“ чи „**благъ**“ грецького χρηστός („добрий“, „милостивий“, „хороший“⁴⁶). Другий термін („**добро**“) та його форми своєю чергою часом використовували як відповідник грецьких слів, близьких до κάλός („красивий“, „прекрасний“, „добрий“, „відмінний“), καλῶς („прекрасно“, „добре“, „красиво“, „вміло“, „правильно“) чи τὸ κάλός („добро“, „краса“⁴⁷). З цього можна зробити висновок, що слов'янські перекладачі зі самого початку намагалися добирати точні відповідники грецьким словам, скажімо, силкувалися передати семантику „вшанування“ за допомогою лексеми благо. Звісно ж, з першими перекладами Євангелій з'явився й релігійний контекст уживання обох слів, приміром, „блага“ як характеристики божественного начала, всього сакрального, позитивного як у матеріальному, так і в духовному сенсі, чогось субстанціального і вкоріненого в саме буття, всього створеного Богом, трансцендентного тощо.

В. Колесов, який ретельно вивчав функціонування обох термінів у старослов'янських пам'ятках XI—XIV ст., вказував, що у текстах того періоду існувала тенденція закріплення слова „**благо**“ за чимось „небесним“, божественним, сакральним чи загалом „трансцендентним“, а добро — за чимось „земним“ і профанним (звісно ж, за винятком характеристики святих мучеників, рівноапостольних князів, святих подвижників тощо⁴⁸). Відповідно грец. ἀγαθός, χρηστός зазвичай у перекладах фіксуються словом „**благъ**“ і завжди стосуються якихось вищих сутностей (Бога, ангела), а κάλός передається словом „**добръ**“ і повсякчас співвідноситься з мирським і людським. Тенденцію розподілу термінів „добро“ — „благо“ по лінії „земне“ — „небесне“ дослідник зауважує спершу в досліджуваному нами „Ізборнику 1073 р.“, а згодом в інших текстах: „Бджолі“, „Шестодневі“ Йоана Екзарха Болгарського, у „Слові про закон і благодать“ Іларіона, працях Феодосія Печерського, Кирила Туровського, деяких агіогра-

⁴¹ Newman M. A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament.— Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies, 1993.— P. 1.

⁴² Там само; Остромирово евангелие 1056—57 года...— С. 44—45, 98—99.

⁴³ Newman M. A Concise Greek-English Dictionary...— P. 74; Дворецкий И. X. Древнегреческо-русский словарь.— Москва, 1958.— Т. 1: А—Л.— С. 681.

⁴⁴ Остромирово евангелие 1056—57 года...— С. 45.

⁴⁵ Newman M. A Concise Greek-English Dictionary...— P. 75.

⁴⁶ Там само.— P. 199; Остромирово евангелие 1056—57 года...— С. 45.

⁴⁷ Newman M. A Concise Greek-English Dictionary...— P. 91.

⁴⁸ Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове...— С. 107—108.

фічних пам'яток, як-от творах борисоглібського циклу чи „Похвалі“ Володимирові Святославичу⁴⁹. Таке розведення вчений пояснює вже згаданою гіпотезою про етимологію „блага“ як найвищого „добра“⁵⁰, втім елемент культового вшанування і пошани загалом, який міститься в архаїчній семантиці слова „благо“, напевно, також посприяв виникненню цього розподілу.

Загалом з міркуваннями В. Колесова можна погодитися, якщо вказати на важливий момент, що виникає при спробі перекладати із старослов'янської на якусь із сучасних мов: залежно від контексту обидва терміни могли також накладатися на шкалу „духовне“ — „матеріальне“, адже архаїчний „матеріальний“ нюанс ніколи не зникав із множини значень обох слів, а тому при роботі з ними слід враховувати, що благо, добро та його форми, наприклад „**благодѣтель**“, „**благодѣланіє**“, „**добродѣланіє**“, можуть вживатися в обох сенсах. Інколи єдиним способом з'ясувати точне значення терміна — це звернутися до грецького оригіналу. Скажімо, в „Ізборнику 1076 р.“ є вислів: „Якщо від усіх хочеш честь мати — будь для всіх благодійником спільним“⁵¹. Під словом „**благодѣтель**“ тут розуміємо не просто людину, яка робить щось благає, а „благодійника“, тобто особу, котра піклується про злиденних, дає милостиню. Але дізнатися про це ми можемо, лише відшукавши грецький оригінал „Ізборника“ і з'ясувавши, що цей вислів потрапив туди з „Настанов“ Агапіта, де на місці старослов. „**благодѣтель**“ вжите грец. „**εὐεργέτης**“, що означає „той, хто надає послуги“, „той, хто догоджає“, „благодійник“. Те, що тут ідеться саме про допомогу злиденним, засвідчує повний текст настанови у грецькому оригіналі, де мовиться, що для авторитету правителя подавати нужденним („**διδόμενῃ τοῖς χηρῆσιν**“) набагато корисніше, ніж заслужувати авторитет страхом⁵². Також в „Ізборнику 1076 р.“ відобразилась 53 глава з „Настанов“ Агапіта: „Настільки ти є силою вищий від усіх, наскільки й справами добримися сяяти старайся більше [за] всіх“⁵³. Під „добримися справами“ тут розуміється, знову ж таки, не просто „творення добра“, а саме милостиня (у грецькому оригіналі: „**πενήτων εὐποιίας**“, яке дослівно перекладається як „благодіяння стосовно незаможних“⁵⁴). У багатьох інших випадках, де „Ізборник“ уміщує цитати з Агапіта, йдеться просто про *благо* чи *добро* не у матеріальному, а в „духовному“ або „загальному“ розумінні. Приміром: „Якщо хочеш все наявне під собою виправити, тих, хто робить добро,— чести, а тим, хто зло творить,— забороняй“⁵⁵. Це закінчення 28-ї глави „Настанов“ Агапіта. Переклад дуже вільний, однак передає суть настанови, яка говорить про те, що бачити і не забороняти зло рівно тому, що самому грішити. Завершення глави збігається з фрагментом збірки Максима Сповідника, приписаного Філоннові Александрій-

⁴⁹ Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове...— С. 107—112.

⁵⁰ Там само.— С. 109.

⁵¹ „Аште отъ всѣхъ хощѣши честь имѣти· боуди всѣмъ **благодѣтель** обшти“ (Ізборник 1076 года.— Л. 25).

⁵² Agapetus diaconus. Capita admonitoria // PG 86a.— Col. 1169.

⁵³ „Іако силою прѣвышии кси всѣхъ· тольма и дѣлы добрыми свѣтѣти ти подвизан са паче всѣхъ“ (Ізборник 1076 года.— Л. 26—26 об.).

⁵⁴ Agapetus diaconus. Capita admonitoria.— Col. 1180.

⁵⁵ „Аште хощѣши вса собѣая подъ собою исправити· довро твораштѣя чьстї и зъло твораштѣимъ запрѣщан“ (Ізборник 1076 года.— Л. 25).

ському. Якраз воно і відтворилося у давньослов'янському перекладі: „Еἰ βούλει διττῶς εὐδοχεῖν καὶ τοὺς κάλλιστα ποιοῦντὰ ἐπ' ἑαυτῶν καὶ τοὺς τὰ χεῖρονα πράττοντας ἐπιτίμα“ („Якщо хочеш чести, тих, хто робить добро, винагороджуй, і тих, хто зло творить, засуджуй“⁵⁶). Як бачимо, слово „добро“ тут уживається у „загальному“ розумінні, як протилежність злу. При роботі з оригінальними текстами XI—XIV ст., які не мають грецьких оригіналів, з'ясовуючи зміст термінів „добро“ і „благо“, слід ураховувати контекст їх уживання.

Переважання терміна „благо“ у текстах, які можна назвати „церковними“, а слова „добро“ — у так званих „світських“ творах В. Колесов ілюструє на прикладі „світських“ першоджерел, а саме „Ходіння“ ігумена Данила, „Повчань“ і „Слів“, у тому числі й „Повчання“ Володимира Мономаха, творів Серапіона Володимирського, Кирика Новгородця, тексту „Іпатіївського літопису“, а також перекладених „Хронік“, „Історії“ Йосифа Флавія тощо⁵⁷. Проте, як бачимо, їх тодішній узус був специфічним. Найголовніше, що слід пам'ятати, працюючи з текстами XI—XIV ст., це те, що осмислення цих категорій у той період мало істотну відмінність від новочасного і сучасного вживання, яка полягала в тому, що *добро* і *благо* були поняттями, які тяжіли до абсолютності й субстанціональності, а не осмислювалися релятивно. Мислителі тих часів більше звертали увагу на те, як їх між собою відрізнити. Саме це непокоїть, приміром, митрополита Никифора, котрий у посланні до Володимира Мономаха наголошує якраз на потребі розрізнити добро/благо і зло, адже „невіддільне бо зло від блага, але змішані злоби з чеснотами, як бур'ян із пшеницею...“⁵⁸ Тому дослухайся до себе, кажуть книги⁵⁹. Будь уважний до слова свого і справи своєї. І через це належить нам бути уважними, щоб злобу з добродієчності не сплутати⁶⁰.

4.2. Кардинальні чесноти

Кардинальні чесноти (старослов. „добродѣтели“) — це, як відомо, порівняно сталий набір рис людини, яких вона повинна набувати у процесі морального життя. Уявлення про них у нашій культурі з'являється також

⁵⁶ Maximus Confessor. Ambiguorum liber // PG 91.— Col. 1012a; див. також: Henry P. A *Mirror for Justinian*: The „Ekthesis“ of Agapetus Diaconus // *Greek, Roman and Byzantine Studies*.— 1967.— Vol. 8.— P. 288—289.

⁵⁷ Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове.— С. 111—112.

⁵⁸ „[...] не раздѣлена бо сѣ злаа ѿ бл҃гѣхъ, но смѣшаны сѣ(т) зловы съ добродѣтелѣми. якъ(ж) и пѣвѣель къ пшеници“ (Никифор митрополит). Послання великому Князю Володимиріу сину Всеволода, сина Ярослава // Киричок О. Б. Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі).— К., 2016.— С. 275). Очевидно, тут міститься відсилання до притчі про бур'ян і пшеницю, викладеної у главі 13 „Євангелія від Матвія“ (Мт. 13: 24—30; 36—43), де йдеться про чоловіка, який насіяв пшеницю, та про зловмисника, котрий таємно підсіяв до неї бур'ян. Ісус, який виступає в образі сівача, забороняє своїм прислужникам полоти бур'ян (знищувати синів лукавого), адже з ним вони можуть вирвати й пшеницю (синів Царства). Лише жінці (янголи) відділять пшеницю від бур'яну, а останній повкидають до печі огненної (символ Страшного Суду).

⁵⁹ Див.: Дії. 20: 28.

⁶⁰ Див.: Бт. 2: 16—17. „Того рѣ в'нниман севѣ рекоша к'нигы. в'нниман словѣ своємѣ и дѣлаѣ своємѣ. не раздѣлена бо сѣ злаа ѿ бл҃гѣхъ, но смѣшаны сѣ зловы съ добродѣтелѣми. якъ и пѣвѣель къ пшеници. и того рѣ подоваѣ намъ в'ннимати. да не зловѣ в' добродѣтели и мѣсто приимемъ“ (Никифор митрополит). Послання великому Князю Володимиріу сину Всеволода, сина Ярослава.— С. 274—275).

завдяки „Ізборнику 1073 р.“ Їх репрезентує вже згадуваний нами фрагмент, який називається „Йосифа з Макавеїв“⁶¹. За змістом цей уривок є виписками з IV книги Макавеїв, присвяченими популярному з часів античності питанню: „у який спосіб розмисел може приборкувати чи стримувати пристрасті і керувати ними“, а також визначенню, „що є розмисел, а що є пристрасть, які бувають види пристрастей“ та з'ясуванню, „чи всі види пристрастей може стримувати розмисел“⁶². Якраз тут і містяться перші згадки про кардинальні чесноти в нашій культурі („Мудрості ж є чотири види: „розумність“, „справедливість“, „розсудливість“, „мужність“⁶³). Така сама четвірка використана й в іншому фрагменті „Ізборника 1073 р.“⁶⁴ Ця топіка має ще античне походження*, але згодом перейшла у християнство, доповнившись „теологічними чеснотами“ („віра“, „надія“, „любов“) із Першого Послання апостола Павла до Коринтян⁶⁵.

У нашому випадку очевидним є те, що система чеснот „Ізборника 1073 р.“ — це класична давньогрецька четвірка, а якщо бути точним — платонівська⁶⁶, модифікована Арістотелем. Видозміна полягала у запровадженні терміна „φρόνησις“ — „розумність“, „хитрість“, „спритність“⁶⁷ (в арістотелівській інтерпретації — здатність ухвалювати швидкі практичні рішення щодо людського життя, відрізнити користь і шкоду для людини⁶⁸). У платонівській четвірці на місці „φρόνησις“ вживається така характеристика, як „σοφία“⁶⁹, що означала не тільки „розумний“ чи „мудрий“ загалом, але й „хитрий“ чи той, що має вміння, кваліфікацію у будь-якому ремеслі. Ця чеснота, за Платоном, відповідає „логосній“ („λογικόν“) частині душі. Цікаво, що болгарський перекладач, очевидно, маючи перед собою в оригіналі арістотелівський термін „φρόνησις“, чомусь вирішив перекласти ближче до Платона, використавши не зовсім доречний тут термін мудрість („мждрость“⁷⁰). Інші чесноти повністю відповідають платонівським: це 2) „ἀνδρεία“ (мужність, відвага, „доблесть“, „здатність до подвигу“⁷¹) — характеристика „гнівної“ („θυμοειδές“) частини душі перекладена як „доблєсть“; 3) „σωφροσύνη“ (розсудливість, з відтінком утримання від пристрастей, у Платона вживається також „σώφρων“⁷² — „розсудливий“, той, що володіє тверезим розумом, здоровим глуздом, як характеристика „спраглого“ начала душі („διψώσαν“, „διψώντος“), знову ж

⁶¹ Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.—62.

⁶² Там само.— Л. 60 об.

⁶³ „Мждростьнии же видове соуть четыре: мждрость· пра҃да· цѣломждрьїе· доблєсть“ (Там само).

⁶⁴ „мо҃дрость“, „доблєсть“, „цѣломо҃дрьство“, „правда“ (Там само.— Л. 231).

* В античних текстах їх називали „καλοποία“, „ἀγαθοεργία“, „ἀγαθοποία“, „ἀγαθοποιήσις“, зрештою, „αρετή“.

⁶⁵ 1 Кор. 13: 13. Систему християнських чеснот розробляли Амвросій Медіоланський (Ambrosius Mediolanensis. De officiis ministrorum // Patrologia Latina (PL) 16.— Col. 57—58, 60), Тома Аквінський (Sum. Theol., II—II, 1—170) та інші християнські мислителі.

⁶⁶ Платон. Держава, IV 427e, VI 487a.

⁶⁷ Див.: [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://logeion.uchicago.edu/φρόνησις>

⁶⁸ Арістотель. Нікомахова етика, VI 5. 1140a—1140b.

⁶⁹ Платон. Держава, IV 427e.

⁷⁰ Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об. В Арістотеля „розсудливість“ („η φρόνησις“) і „мудрість“ („η σοφία“) чітко розведені, див.: Арістотель. Нікомахова етика, VI.

⁷¹ Див.: Платон. Держава, IV 427e.

⁷² Там само.

таки не зовсім точно перекладена як „цѣломѣдрѣ“, та 4) „δικαιοσύνη“ („справедливість“, у Платона вживається також „δικαία“ („законний“, „справедливий“, „той, що відповідає звичаям“, „упорядкований“, „цивілізований“⁷³), цілком адекватно перекладена старослов'янським багатозначним словом „пра҃да“. Саме ця чеснота, як відомо, у Платона була системоутворюючою, об'єднувальною⁷⁴. Визнання „мудрости“, себто „розумности“, головною чеснотою (в оригіналі „κυριότητη“), цілком імовірно, відбулося під впливом стоїчної традиції.

Однак, аналізуючи зміст цих чеснот, ми не можемо не побачити й вплив християнської етики, як, наприклад, у перекладі „φρόνησις“ як „мѣдрости“, що призвело до нісенітничі: одним із видів мудрости визнається мудрість*. Очевидно, вибір саме цього слова пов'язаний із потужною софійною традицією Візантії і слов'янського світу. Християнський вплив на болгарського перекладача відчувається й при спробі перекласти слово „σωφροσύνη“ популярним серед християн терміном „цѣломѣдрѣ“, який уже в ті часи мав відтінок „тілесної чистоти“⁷⁵, а не просто „розсудливости“. Ця чеснота пов'язана з тим началом душі, яке Платон позначав словами: „διψῶσαντος“, „διψῶντος“, котрі у давньогрецькій мові стосувалися „спраги“, бажання пити („πιεῖν“), а також із „δίψα“, що означало одночасно спрагу як „бажання пити“ і спрагу у непрямому значенні слова як „потяг“, „пристрасть“⁷⁶. Однак у християнських перекладачів поле цього значення часто звужувалось тільки до тілесного, сексуального потягу.

Саме у таких варіаціях четвірка кардинальних чеснот увійде в киеворуську писемну традицію, відбившись у гомілетичі, агіографії, епістолярній спадщині, паломницьких творах⁷⁷, але найбільше у посмертних характеристиках князів із Лаврентіївського та Іпатіївського літописів⁷⁸. Це й не дивно, адже ще у грецькій традиції, принаймні у тих випадках, коли чесноти позначали терміном „ἀρετή“, вони пов'язувалися із благодним походженням („ἀριότης“) і владою („ἀρχή“), часто виступаючи характеристиками правителя. У руських літописних епітафіях можна побачити й описану четвірку і простежити вплив ранніх перекладів, як-от вживання терміна „мѣдрость“ замість „розсудливости“ у свідченнях про князя Бориса Святославича⁷⁹ чи про галицького князя Ярослава⁸⁰. Закріпився у руській писемній традиції й не зовсім точний термін „цѣло-

⁷³ [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://logeion.uchicago.edu/δίκαιο>

⁷⁴ Платон. Держава, IV.

* Для українського перекладу найоптимальнішим є термін „розумність“, що, мабуть, найбільше відповідає змісту грецького „φρόνησις“.

⁷⁵ Див.: Срезневский И. И. Материалы...— Т. 3.— Стб. 1453—1454.

⁷⁶ Платон. Держава, IV 439d—441b.

⁷⁷ Див. про це: Киричок О. Б. Набір чеснот ідеального правителя // Духовні традиції в українській культурі.— К., 2007.— С. 24—29; його ж. Образ „ідеального князя“ як ампліфікація етичних топосів давньоруської людини // Несторівські студії: Людина доби Давньої Русі. Історико-філософські та релігієзнавчі аспекти.— К., 2013.— С. 14—18.

⁷⁸ Див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 1997.— Т. 1.— Стб. 119, 293; Там само.— Москва, 1998.— Т. 2.— Стб. 207, 550—551, 610—611, 635, 653, 703—704.

⁷⁹ „[...] в обітницях був мудрим“ („[...] вѣ ѡбѣтѣ мѣдрѣ“) (Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса та Гліба.— К., 1928.— С. 59).

⁸⁰ „[...] був князь мудрий і красномовний...“ („[...] вѣ же князь мѡдрѣи рѣченъ языкомъ...“ (ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 656).

мѣдрѣ“ для позначення „розсудливості“ (грец. „σωφροσύνη“), зокрема, у „Єфремівській кормчій“ чи „Златоструї“.

З появою в Русі набору кардинальних чеснот руські книжники, з одного боку, отримали вже готовий етичний патерн, але, з другого — запозичили сам прийом, який передбачав аналіз особистості правителя з метою з’ясувати індивідуальні риси або увиразнити ту чи ту чесноту. Часом у літописі чи іншій літературі чесноти укладались механічно, елімінуючи смислову наповненість кожної з них, але коли простого беззмисовного перерахування було недостатньо, з’являлись функціональні характеристики чеснот — підтвердження їх наявності відомостями про реальні дії князя. Врешті-решт, аналогічно до візантійських і грецьких взірців у Русі відбулося певне фокусування на визначальній рисі, виділення центральної чесноти. Частотний аналіз князівських некрологів та інших текстів дає підстави стверджувати, що такою домінантною чеснотою було „милосердя“. Автори давньоруських писемних джерел постійно наголошували на благодійництві тих чи інших князів, часто використовуючи для цього лексичний зворот „понад міру“⁸¹. А тому маємо сказати ще декілька слів стосовно цієї центральної чесноти.

Поняття „милосердя“ часто або доповнювало четвірку, або, як вважав В. Горський, замінювало у ній „справедливість“⁸². Але причина такої заміни головної „платонівської“ чесноти полягала не в тому, що християнські мислителі не вмiли розрізняти „справедливість“ і „милосердя“⁸³. Різницю між ними зафіксували ще ранні Отці Церкви (Ісак Сирин й ін.). Мова, очевидно, йшла про пріоритет милосердя, який у Русі тлумачився у дусі Єфрема Сирина, де справедливість пов’язувалась із законом, Старим Заповітом і принципом „Око за око, зуб за зуб“⁸⁴, а милосердя — з благодаттю, Новим Заповітом, Ісусом Христом і любов’ю до ворогів своїх⁸⁵. Так воно, приміром, тлумачиться у „Слові про закон і благодать“ Іларіона, де не тільки наголошується на милосерді князя Володимира Святославича („Твої бо щедроти і милостиня і нині людьми є згадуваними“), але стверджується, що „милостиня схвалюється більше, ніж суд“.

Специфіка давньоруського вжитку лексем „**мілость**“, „**милосоєрдик**“ („**милосоєрдик**“, „**милосоєрдик**“) полягала у тому, що вони, на відміну від терміна „**цѣломѣдрѣ**“, інколи зазнавали не звуження, а розширення обсягу, передаючи грецьке „φιλανθρωπία“, як це було, для прикладу, у „Словах“ Григорія Назіанзина, перекладених у XI ст.⁸⁶, а, з другого боку, навпаки —

⁸¹ Наприклад: „[...] паче же мѣтн прилежае“ (ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 550, 610, із характеристики Мстислава Ростиславича Хороброго та Святослава Ростиславича), „[...] мѣтвѣ же баше аче мѣры“ (Там само.— Стб. 293, з характеристики Володимира Мономаха) та ін.

⁸² „Такий набір чеснот досить типовий,— зазначав В. Горський.— Греко-візантійська топика серед інших включала топос, що рекомендував характеризувати вчинки особи, якій подається хвала, відповідно до чотирьох чеснот — мужности, справедливости, скромности і мудрости. У християнській топіці місце пізноантичної справедливости й скромности займає милосердя до жебраків і убогих та смиренність“ (Горський В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — нач. XII вв.— К., 1988.— С. 176—177).

⁸³ У Платона насправді четвірка чеснот виступає тільки ядром, до якого часто приєднувалися й інші чесноти, у тім числі й піклування про підлеглих, пов’язане з милосердям (Платон. Держава, IV 463a—b).

⁸⁴ Вих. 21, 24.

⁸⁵ Лук. 6: 27—36.

⁸⁶ Цит. за: Срезневский И. И. Материалы.— Т. 3.— Стб. 1490—1491; Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков).— Москва, 1994.— С. 781.

старослов'янське „человѣколюбик“ („людинолюбство“) часто позначало „благодійність“ чи „милосердя“. Проте, незалежно від того, яке із цих слів уживалось, у текстах проглядається акцент не тільки на внутрішній позитивній настанові людини щодо інших людей, але й на її зовнішньому прояві, який полягав у піклуванні про ближніх, благодійності, добродійності. Ці два плани інколи досить важко розділити, не звертаючись до грецького оригіналу, як ми це бачили на прикладі „Ізборника 1076 р.“⁸⁷

У дослідженнях киеворуських лексем, що позначають милосердя, є потреба провести ще один поділ, а саме відділити „чисте“ милосердя від того, що ставило собі за мету набуття, так би мовити, „політичного капіталу“. Цей прагматичний, утилітарний аспект благодійництва можна віднайти й у ранніх перекладах, як, наприклад, у згаданому фрагменті „Ізборника 1076 р.“⁸⁸

Милосердя у Київській Русі часто набувало форми благодійності і так само, як і в інших християнських культурах, мало п'ять головних реалізацій: 1) роздавання милостині, 2) організація трапез, 3) піклування про сиріт, 4) удів, 5) допомога подорожнім. „Убогих не забувайте, а наскільки можливо годуйте їх“, „милостиню творячи немалу, бо то є початок будь-якому добру“, „розсудить сироту“, „виправдайте вдову“, „шануйте гостя“⁸⁹ — ці поради Володимира Мономаха, звісно ж, не вигадані ним самим. Це — типова схема християнської благодійності, запозичена з біблійних книг⁹⁰. Допомога церкві та підтримка книжників, які точніше було б позначити словом „меценатство“, також приєднувалась до настанов чи змалювань благодійності: „[...] єпископів, попів та ігуменів [...] по силі любіть і забезпечуйте“, — пише Володимир Мономах⁹¹. Образом киеворуського князя-філантропа був, безумовно, хреститель Руси — Володимир Святославич. Саме цю рису в його діяльності наполегливо підкреслює Яків Мніх у своїй „Похвалі Володимирі“: „[...] більше усього милостиню творив князь Володимир [...] і в містах і в селах, скрізь милостиню творив, нагих одягаючи, голодних годуючи і спраглих напуваючи, подорожніх прихищаючи, церковників шануючи, і люблячи, і милуючи, подаючи те, чого потребують жебракам і сиротам, і вдовам, і сліпим, і калікам, і працюючим, всіх милуючи, і одягаючи, і годуючи, і напуваючи“⁹². Окрім того, Володимир, як стверджує Яків Мніх, прославився організацією потрійних трапез на церковні свята — окремо для священнослужителів, окремо для жебраків і окремо для свого оточення⁹³. „Милостивість“ літописи припи-

⁸⁷ Изборник 1076 года.— Л. 25; див також: Л. 24 об.

⁸⁸ Там само.— Л. 25.

⁸⁹ Повчання.— Л. 79.

⁹⁰ 2 Цар. 12: 1—14, Лев. 19: 15, 14: 29, 26: 12, Пс. 93: 6, 81: 3, Ис. 1: 23, 10: 2, 23: 3, Єр. 7: 6, 22: 3, Йов. 6: 27, Зах. 7: 9, Ис. 1: 17, Як. 1: 27 та ін.

⁹¹ „Єпи и попы и игумены [...] по силѣ любите и наедите“ (Повчання.— Л. 80).

⁹² „[...] боле же всего баше милостиню твора князь Володимиръ [...] и въ градѣхъ, и въ селехъ, вездѣ милостиню твораше, нагыхъ одѣвая, алычныа корма и жадныхъ напаала, странныа покоа милостью, церковники чта, и любя, и милуа, подавал имъ тревованіе, нищаа, и сироты, и вдовица, и слѣпыа, и хромыа, и троудоватыхъ, вса милуа, и одѣвая, и накормла, и напаала“ (Память и похвала князю рускому Володимирю // Милутенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси // Древнейшие письменные источники.— Санкт-Петербург, 2008.— С. 423).

⁹³ „Три трапези влаштовував: першу митрополиту з чорноризцями і з попами, другу жебракам і убогим, третю собі та боярам своїм і всім мужам своїм“ („Три трапезы постав-

сують й іншим князям, таким як Гліб Святославович⁹⁴, Всеволод Ярославович⁹⁵, Святослав Ростиславович⁹⁶, Володимир Глібович⁹⁷, Давид Ростиславович⁹⁸, Мстислав Ростиславович (Хоробрий)⁹⁹ тощо.

Князівська філантропія, як і будь-яка інша, ґрунтувалася на наслідуванні Бога: „Цю заповідь передовсім нехай пізнає той, хто у великій владі перебуває. Воістину той, хто велику владу прийняв, Подателя влади має наслідувати по силі. І тим, знову ж таки, Богу вподібнюватися, [коли] ні в що не ставити, як хочеш віддати милостиню“, так написано у перекладеній „Повісті про Варлаама і Йоасафа“¹⁰⁰.

4.3. „Пристрасть“, „насолода“, „страждання“

Ще однією із центральних візантійських етичних категорій, запозиченою руськими текстами, стала „пристрасть“ (старослов. „страсть“), що включала у себе пару „насолода“ („сласть“) і „страждання“ („волѣзнь“) (у грецькому оригіналі: „πάθος“, „ἥδονή“, „πόνος“¹⁰¹), які ми також знаходимо в „Ізборнику“ 1073 р.¹⁰² Термін „πάθος“, який перекладають як „страждання“, „нещастя“, „хвороба“, „пристрасть“, „потяг“, „лихо“, у грецькій мові переважно вказував на пасивну роль того, хто все це відчуває, позначав дію зовнішніх сил стосовно людини¹⁰³. Дихотомія „насолода“ („ἥδονή“) / „страждання“ („πόνος“), що має довгу філософську історію, в „Ізборнику“ 1073 р. передається поняттями „сласть“ і „волѣзнь“¹⁰⁴. Звісно, вченого чи перекладача, який працює зі слов'янським текстом, може ввести в оману слово „волѣзнь“, яке вже тоді мало зміст, близький до сучасного, себто стосувалось не страждання загалом, а лише одного з його видів — хвороби¹⁰⁵ (термін „сласть“, що означав „пристрасть“, „насолоду“, „задоволення“¹⁰⁶, загалом відповідає за семантикою грец. „ἥδονή“ — „радість“, „насолода“, „задоволення“, „приємність“¹⁰⁷). Грец. „πόνος“ означало „біль“ лише в одному із значень, в інших — загалом фіксує будь-яке страждання, а інколи й тяжку працю¹⁰⁸. Це

лаше: первѣю митрополитоу съ черноризцѣ, и с попы, второу ницимъ и оубогымъ, третьюю совѣ и боромъ своимъ и всимъ мужемъ своимъ“) (Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси.— С. 421—422).

⁹⁴ ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 119.

⁹⁵ Там само.— Т. 2.— Стб. 207.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.— Стб. 653.

⁹⁸ Там само.— Стб. 703—704.

⁹⁹ Там само.— Стб. 610—611.

¹⁰⁰ „Сню ѹбо заповѣдь преже всѣхъ нестяжаеми сѹть сѹще во велицѣй власти. И понстинѣ великѹю власть принимѣи подателя властемъ подобаетъ подражати по силѣ. И снмъ паче Богу подобися, ни во чтоже вмѣннати мнлостыннл изволеннемъ“ (Повесть о Варлааме и Йоасафе: Памятник древнерусской переводной литературы XI—XII вв. / Подгот. текста, исслед. и коммент. И. Н. Лебедевой.— Ленинград, 1985.— С. 258).

¹⁰¹ Изборник великого князя Святослава Ярославича.— С. 151.

¹⁰² Изборник Святослава 1073 года.— Л. 60 об.

¹⁰³ Див.: [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://logeion.uchicago.edu/πάθος>

¹⁰⁴ Изборник Святослава 1073 года.— Л. 60 об.

¹⁰⁵ Срезневский И. И. Материалы.— Т. 1.— Стб. 144.

¹⁰⁶ Там само.— Т. 3.— Стб. 412—413.

¹⁰⁷ Див.: [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://logeion.uchicago.edu/πάθος>

¹⁰⁸ Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2: М—Ω.— С. 1354—1355.

також слід враховувати, працюючи з етичною термінологією Київської Руси.

Завдяки „Ізборнику“ 1073 р. наша писемність ознайомлюється із своєрідною класифікацією пристрастей: „Пристрастей, що єство¹⁰⁹ охоплюють¹¹⁰, є дві: насолода і страждання. Вони ж обидві й при душі знаходяться. Багато й у насолоди й у страждання добрих¹¹¹ наслідувачів. Насолоді передуює хіть, слідує ж — радість, страждання передуює страх, слідує — смуток. Лють же щодо гніву є загальною пристрастю і щодо насолоди й страждання. В душі, отже, презирство¹¹², і хула і користолобство, і марнославство, і сварливість, і заздрість, у тілі ж — всеїдство, ненаситність, одноїдство“¹¹³. Цілком імовірним джерелом цього фрагмента може бути філософія Арістотеля, про що свідчить накладання пристрастей на дихотомію насолода/страждання, розрізнення духовних і тілесних страждань тощо¹¹⁴.

Проблемними з точки зору перекладу тут є декілька понять:

1. „Хула“ (грец. „βλασφημία“¹¹⁵, старослов. „хѡула“¹¹⁶) — слово, не особливо поширене в сучасній українській мові, тим більше у філософських текстах чи перекладах. Грецький відповідник позначає нешанобливе висловлювання про інших людей¹¹⁷. Згодом, набувши релігійного змісту, воно почало позначати ще й нечемне висловлювання про Бо-

¹⁰⁹ У грецькому оригіналі: „φύσεις“ — „натуру“, „природу“, „єство“ (див.: Изборник великого князя Святослава Ярославича...— С. 151). Тут ужите у значенні „людське єство“.

¹¹⁰ „овѣдѣрѣжашти“ можна також перекласти як „тримають у владі“, „тримають у полоні“ (див.: Срезневский И. И. Материалы...— Т. 2.— Стб. 563—564).

¹¹¹ В оригіналі „благыныхъ“ (Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.).

¹¹² В оригіналі „прѣзорьство“, яке ще може бути перекладене як „пихатість“, „зарозумілість“, „презирство“, „зневага“ (Срезневский И. И. Материалы...— Т. 2.— Стб. 1649).

¹¹³ „страстьмъ же кѣстьствѣ ѡвѣдѣрѣжашти кѣствѣ двѣ. сласть и волѣзнь. снѣ же ѡвѣ и при дѣи єста. многа же и ѡ сласти и волѣзни. благаыныхъ сѣть съподобнѣ прѣжде ѡѣво сласти кѣсть похоть. по сласти же радость. прѣжде же волѣзни єсть страхъ. по волѣзни же печаль. карость же гнѣвоу обѣща страсть єсть. сласти и волѣзни. вѣ сласти и зѣлонравнѣ, любви многобразныиши всѣхъ сошшти страстьнаѣ. вѣ дѣи ѡѣво прѣзорьство. и хѡула. и златолюбнѣ. и славалибнѣ. и любовопрѣннѣ и зависть. по плѣти же всеѣдство. и ласкърднѣ. и єдиноѣднѣ“ (Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.—61). Категоріальна матриця пристрастей, представлених у цьому фрагменті „Ізборника“, виглядає так: „похоть“ („ἐπιθυμία“) — „хіть“; „радість“ („χαρά“) — „радість“; „страхъ“ („φόβος“) — „страх“; („печаль“) („λύπη“) — „смуток“; „прѣзорьство“ („ἀλαζονεία“) — „презирство“; „хѡула“ („βλασφημία“) — „хула“; „златолюбнѣ“ („φιλαργυρία“) — „користолобство“; „славалибнѣ“ („φιλοδοξία“) — „марнославство“; „любовопрѣннѣ“ („φιλονεικία“) — „сварливість“; „зависть“ („βασκανία“) — „заздрість“; „всеѣдство“ („παντοφαγία“) — „всеїдство“; „ласкърднѣ“ („λαίμαργία“) — „ненажерливість“; „єдиноѣднѣ“ („μονοφαγία“) — „єдиноїдство“.

¹¹⁴ У перекладі Віктора Ставнюка арістотелівська паралель із викладеними в „Ізборнику“ міркуваннями звучить так: „Пристрастями, [або переживаннями], я називаю потяг (ή ἐπιθυμία), гнів (ή οργή), страх (ὁ φόβος), відвагу (το θάρρος), заздрість (ὁ φθόνος), радість (ή χαρά), любов (ή φιλία), ненависть (το μίσος), тугу (ὁ πόθος), заздрість (ὁ ζήλος), жалість (ὁ ἔλεος) — узагалі [все], чим супроводжується задоволення (ή ἡδονή) чи страждання (ή λύπη)“ (Арістотель. Нікомахова етика, II. 4 (5) 1105b20; Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια / Пер. з давньогрец. В. Ставнюк.— К., 2002.— С. 69; див. також: Книги Маккавеев / Пер. с древнегреческого, введ. и коммент. Н. В. Брагинской, А. Н. Ковалева, А. И. Шмаиной-Великановой; под общ. ред. Н. В. Брагинской; науч. ред. М. Туваля.— Москва, 2014.— С. 436).

¹¹⁵ Изборник великого князя Святослава Ярославича...— С. 151.

¹¹⁶ Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.

¹¹⁷ Див.: [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://logeion.uchicago.edu/βλασφημία>

га¹¹⁸. Видається, що збереження старослов'янського терміна в українському перекладі найбільш доречно через те, що воно охоплює і перше, і друге значення.

2. „*Користолобство*“ (грец. „*φιλάρλουρία*“¹¹⁹, старослов. „*ЗЛАТОЛЮБНЕ*“¹²⁰). Сучасні терміни „жадібність“ чи „скупість“ не зовсім відповідають тому, про що йдеться у фрагменті. І в грецькому, і в церковнослов'янському варіантах лексема мала прив'язку до матеріальних благ чи грошей. „*Φιλάρλουρία*“ — буквально „любов до срібла“ (φίλος + ἄργυρος), старослов'янське „*ЗЛАТОЛЮБНЕ*“ (любов до золота).

3. „*Марнославство*“ (грец. „*φιλοδοξία*“¹²¹, старослов. „*СЛАВАЛЮБНЕ*“¹²²). У сучасній українській мові „марнославство“ (любов до слави) інколи розглядають як синонім „честолюбства“. Однак для Давньої Русі поняття „честь“ і „слава“ мали різний зміст і стосувалися різних категорій людей. Свого часу Юрій Лотман вказав, що „честь“ у Русі не була рисою, яка могла характеризувати будь-яку людину, незалежно від її соціальної належності, а виступала атрибутом „визначеної соціальної категорії і у визначеному соціальному контексті“¹²³. На думку вченого, „честь“ і „слава“ „ніколи не вживались як взаємозамінні синоніми [...] „честь“ — атрибут молодшого феодала [...] „слава“ — атрибут лише одного — вищого ступеня феодалної ієрархії“ (тобто князя.— *О. К.*)¹²⁴. Таким чином, найадекватнішим перекладом цієї категорії видається „марнославство“, а не „честолюбство“.

4. „*Заздрість*“ (давньогрец. „*βασκανία*“¹²⁵, старослов. „*ЗАВНІСТЬ*“¹²⁶). Найбільш адекватним терміном для перекладу буде „заздрість“, а не „заздрісність“, адже йдеться про процес, а не про властивість. Про потяг і пристрасть, а не про характеристику індивіда. Для розуміння цієї категорії слід враховувати, що „заздрість“ у грецькій культурі, так само й у слов'янській безпосередньо пов'язувалась із магічною дією, яка називається „лихе око“ — віра у можливість нашкодити своєю заздрістю іншій людині.

5. „*Всеїдство*“, „*ненажерливість*“, „*єдиноїдство*“ (грец. „*παντοφαγία*“, „*λαίμαρρυία*“, „*μονοφαγία*“¹²⁷, старослов. „*ВСЕЇДСТВО*“, „*ЛАСКЪР'ДНЕ*“, „*ЕДИНОЋ'ДНЕ*“¹²⁸). Виділення цих трьох вельми специфічних пристрастей, пов'язаних із уживанням їжі, видається дивним сучасному

¹¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]— Режим доступу: <https://logeion.uchicago.edu/βλασφημία>; див. також: Срезневский И. И. Материалы.— Т. 3.— Стб. 1420.

¹¹⁹ Изборник великого князя Святослава Ярославича...— С. 151.

¹²⁰ Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.

¹²¹ Изборник великого князя Святослава Ярославича...— С. 151.

¹²² Изборник Святослава 1073 года...— Л. 60 об.

¹²³ Лотман Ю. М. Об оппозиции „честь—слава“ в светских текстах киевского периода // Труды по знаковым системам (далі — ТЗС).— Тарту, 1967.— Вып. 3.— С. 101.

¹²⁴ Там само. Цю позицію розкритикував О. Зимін, див.: Зимин А. А. О статье Ю. Лотмана „Об оппозиции честь—слава в светских текстах Киевского периода“ // ТЗС.— Тарту, 1971.— Вып. 5.— С. 464—468, що змусило Ю. Лотмана навести нові аргументи: Лотман Ю. М. Еще раз о понятиях „слава“ и „честь“ в текстах Киевского периода // Там само.— С. 469—474.

¹²⁵ Изборник великого князя Святослава Ярославича...— С. 151.

¹²⁶ Изборник Святослава 1073 года...— Л. 61.

¹²⁷ Изборник великого князя Святослава Ярославича...— С. 151.

¹²⁸ Изборник Святослава 1073 года...— Л. 61.

читачеві. Однак обмеження у їжі, які заперечують „всеїдство“,— давня антична традиція (піфагорійська, епікурейська та ін.) і одна із засад юдаїзму, до якого можна умовно віднести джерело грецького оригіналу „Ізборника 1073 р.“, а саме IV книгу Макавеїв. Найпроблематичнішим є термін „єдиноѣдїє“ („μονοφαγία“), який у сучасній мові позначає зацикленість на одній їжі, або, як дехто пропонує, „таємне вживання їжі“, „вживання їжі на самоті“¹²⁹. Ймовірнішим видається перший варіант. Принаймні у такому значенні ці три вади вживались у грецьких текстах пізніших часів¹³⁰.

Отже, запропоноване дослідження дає підстави зробити висновки про важливу роль найперших перекладів із грецької на старослов'янську мову у формуванні давньослов'янської етичної лексики. Процес пошуку давньослов'янських відповідників грецьким термінам був досить складним, і це має враховувати сучасний дослідник і перекладач, адже зовнішня подібність слів до сучасної української мови, аберації значень, неперекладності можуть ввести в оману сучасного вченого. З другого боку, звертаючись до відомих чи гіпотетичних протографів та першоджерел українських пам'яток, ми наочно бачимо, як наполегливо інкорпоровались у давньослов'янську писемну культуру античні візантійські та ранньопатристичні етичні поняття, формуючи тим самим основу моральної свідомості наших пращурів.

Oleksandr KYRYCHOK

**ETHICAL CONCEPTS IN EARLY UKRAINIAN LITERATURE:
PROBLEMS OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION**

The article is devoted to the history of Early Ukrainian philosophical thought, namely, the specific features of the appropriation of Greek-Byzantine ethical terminology during the 11th—13th centuries. The author reveals the importance of early translations from Greek (11th century), which reflected the complicated process of selecting Slavonic lexical equivalents for Greek ethical concepts. The author also examines the specific features of the Old Ukrainian use of the concepts „good“, „evil“, „virtue“, „passion“ as well as shows their ancient Byzantine and early Christian ethical semantic loads, which, due to translations, became part of our culture, forming the basis of the moral consciousness of the then person.

¹²⁹ Книги Макавеев.— С. 436—437.

¹³⁰ Див., наприклад: *Anecdota graeca e codd. Manuscriptis bibliothecarum oxoniensium* / J. A. Graeme.— Oxonii, 1836.— Vol. 3.— P. 28.

Ореста ЛОСИК

ДЕЯКІ ДОСЛІДНИЦЬКІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Упродовж усього ХІХ ст., в умовах зустрічі двох парадигм — класичної Модерну й неklasичної Постмодерну — у західному світі набирає оберти світоглядна, політична й культурна емансипація. Прискорення у набутті „багажу досвіду“ й тяжіння до інновацій з дедалі більшою швидкістю й „неймовірним тиском“ нарощують інтенсивність своїх внутрішніх ритмів і зовнішніх проявів. У ньому особливо європейці щораз більше усвідомлюють себе „не наприкінці певного періоду [...] а на початку нового [...] Перед очима відкрилося майбутнє, і людство, що принаймні в літературному та інтелектуальному сенсах сягнуло свого самовизначення, налаштувалося на прогресивне опанування цього майбутнього або на те, щоб — як було заведено висловлюватися тоді — робити історію“¹.

У Східній Європі, серед тоді бездержавних народів, емансипація отримує особливе, навіть пріоритетне, національне забарвлення. Отже, на цих теренах відбувається неunikне розширення меж і можливостей у кожній сфері життєдіяльності, що переплітається із сильним прагненням пізнавати спадщину минулого та, власне, на переосмисленні її досвіду утвердити нову, цілісну, життєздатну, незалежну й відкриту до майбутнього спільноту.

Попри спільні характерні ознаки національного пробудження і дух слов'янської солідарності, український контекст характеризують питомі саме для нього передумови, особливості перебігу й можливості реформувати свій на той час бездержавний (тобто несучасний) стан та ідентифікуватися на рівноправних засадах до цивілізаційного поступу. В основі ж усіх індивідуальних чи колективних шляхів (до самоідентифікації й, відповідно, їх історичного, ментально-звичаєвого, соціального й етичного присвоєння перебували фундаментальні філософські проблеми буття, (пі)знання та цінностей.

Джерельна база

Феномен українського національного відродження та супровідні йому процеси закономірно перебувають у полі зору гуманітаріїв упродовж

¹ Козеллек Р. Наскільки новою є нова доба? // Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії.— К., 2006.— С. 253—254.

XX — початку XXI ст. (принаймні від 1939 до 1990 р. з відповідними ідеологічними акцентами). Проте поглиблено й систематично філософські змісти донедавна не аналізувалися, виступали лише як допоміжні або супровідні елементи міждисциплінарних або спеціалізованих історичних, літературознавчих, культурологічних, мистецтвознавчих, етнологічних, соціологічних, політологічних розвідок.

Більше того, у площині філософського осмислення перебувають вибірково десятиліття згаданого періоду, вже не кажучи про брак синкретичного цілісного осмислення доби. До прикладу, українське філософське мислення другої половини XIX ст. поки що вивчене порівняно мало. У кращому разі його переважно аналізують та оцінюють крізь призму поглядів одних і тих самих постатей, у гіршому — промовчують або характеризують загальниками. Але ж обмеження тогочасного філософського дискурсу переконаннями лише кількох заслужених очільників (безперечно, знакових і у всеукраїнському, і у понаднаціональному масштабах) невиправдано його збіднює! Це досі породжує поверхові спекуляції і надуживання у судженнях про формування та значення філософської спадщини тої чи іншої національної спільноти, особливо в багатокультурному середовищі. Ще більш несправедливо оцінювати українську філософську спадщину, включаючи XIX ст., лише як вторинну, похідну та нездатну до народження оригінальних філософських концептів, мотивуючи це її віддаленістю і відсталістю від темпів великих цивілізаційних „плавильних тигелів“ або й взагалі іманентною нездатністю чи невідповідністю до вищих форм теоретизування тощо. Такий стереотип меншовартості (як і гіперболізоване захвалювання), на жаль, подекуди присутній і у сучасній науковій рефлексії.

Очевидно, що й інші національні філософії Східної Європи мають труднощі у трактуванні та дослідженні свого становлення. Основними орієнтирами для них можуть стати насамперед пошук та опрацювання якомога більшої кількості джерельного тематичного матеріалу, а також якісна методологічна стратегія його аналізу. Публікація першоджерел (наприклад, у формі антологій) наближує історію мислення в його найрізноманітніших проявах (філософському, етичному, теологічному, літературному, педагогічному та ін.). А теза про „малу“ (у розумінні не всевітньо відому й знакову) національну традицію послужить майбутнім дослідникам об'єктивно виправданою вихідною позицією, що відкриває широкі можливості критичної реконструкції та аргументованої інтерпретації локальних автентичних досвідів софійного мислення. Більше того, пізнання власної історії думки та уяви „належить до основоположних підвалин формування національної ідентичності, національної свідомості та вміння шукати і знаходити місце в культурній та інтелектуальній історії“, і саме сплата такого „боргу“ перед минулим дозволить рідній спільноті впевненіше почуватися у теперішності та повноцінно рухатися до майбутнього².

² Gluchman V. Úvod // Dejiny etického myslenia na Slovensku I. (do začiatku 19. storočia) / Ed. V. Gluchman & kol.— Prešov, 2017.— S. 5—9; поп. також: Парубоча О. [Рец. на кн.] Dejiny etického myslenia na Slovensku I. (do začiatku 19. storočia) / Ed. V. Gluchman a kol.— Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2017.— 254 s.; Antológia dejín etického myslenia na Slovensku I. (do konca 18. storočia) / Ed. V. Gluchman.— Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2017.— 425 s. // Записки Науко-

Тому недостатній рівень напрацювань і у кількісному, і у якісному відношенні зовсім не можна пояснити браком документального матеріалу. Його, навпаки, надзвичайно багато, хоча частка власне академічних професійних розвідок у другій половині XIX ст. невелика (йдеться не лише про авторів-українців, але й про представників інших національностей, що історично замешкували Галичину).

Під цим оглядом досить евристичною можемо вважати концепцію, яка тлумачить філософську активність у найширшому розумінні, тобто присутню й поза академічними навчальними закладами чи науковими осередками. Мериторичним критерієм такого підходу виступає „філософська постава у сприйнятті світу, що уявлюється у різних маніфестаціях: через освіту, навчання, у публіцистиці, літературі чи науковій, суспільній та політичній активності, а також насамперед зафіксована у публікаціях“³. Суттєво доповнює цю засаду теза, згідно з якою до творців і репрезентантів національної філософської рефлексії відносимо не лише тих, хто постійно або тимчасово жив на території конкретної держави (навіть якщо у політичному розумінні вона в минулому не існувала) чи писали національною мовою, але й вчених і діячів, які ідентифікували себе з певною національною спільнотою⁴.

Наведені підходи особливо виправдані для доби національного відродження, коли співіснуючі нації кожна по-своєму торували шляхи до самоствердження й самовизначення. Варто у цьому контексті відзначити, що Галичина у період адміністративного підпорядкування цісареві і особливо у другій половині XIX ст. наділялась як українською, так і польською інтелігенцією стратегічним знаковим статусом. За реальне і символічне володіння ним, якщо йдеться про східну частину провінції, велася гостра боротьба. „Галичина українська“ боролася за паритетні права й справедливість для носіїв рідної totoжності у всіх сферах життєдіяльності, пошанування їх колективної та індивідуальної гідності. „Галичина польська“ прагнула максимально використати обставини виключно для власного національного поступу, що нерідко здійснювався запереченням аналогічних прагнень українців та уповноважував колонізацію науки, культури й філософії та повну маргіналізацію й асиміляцію також стосовно інших народностей. Протидія поляків набирала дедалі жорсткіших форм і щораз частіше взагалі суперечила демократичним і етично-гуманістичним цінностям духу відродження. Це, поміж іншим, зауважували й осуджували представники інших слов'янських націй ще у першій половині XIX ст., зокрема на Слов'янському з'їзді 1848 р. у Празі⁵.

Через згадані обставини розвиток загальнонаціональної філософської традиції не міг реалізуватися в університетських стінах, тому зосереджувався на неакадемічних „шляхах до мудрости“. Широкий і різноманітний пласт джерел, у яких наявна історіософська, соціально-філософська,

вого товариства ім. Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Ред. О. Купчинський.— Львів, 2018.— Т. ССLXXI.— С. 825—831.

³ Gawor L. Od redakcji. Kilka uwag ogólnych odnośnie do założeń redakcyjnych „Filozofii w Galicji“ // Galicja. Studia i materiały / Ed. L. Gawor.— Rzeszów, 2016.— Т. 2: Filozofia w Galicji.— С. 7—8.

⁴ Gluchman V. Úvod.— С. 10.

⁵ Hostička V. Spolupráca Čechů a haličských Ukrajinců v letech 1848—1849.— Praha, 1965.— С. 24—28.

етична проблематика, становлять сотні публікацій на освітньо-педагогічні, політичні, соціальні, культурознавчі й мистецькі тематики, що з'явилися у низці українських періодичних видань, також виходили друком як окремі видання тощо. Їх авторами часто були персоналії із закінченими вищими світськими чи богословськими студіями, які все життя пропрацювали гімназійними вчителями, сповняли священничі повинності або ж творили на літературній чи публіцистичній ниві, однак водночас „орали“ громадянську самосвідомість широкої міської та сільської суспільності і формували екзистенційно-ціннісні опори та ідентифікаційні переконання. До цих особистостей належать: Володимир і Олександр Барвінські, Олександр Борковський, Іван Белей, Мелітон Бучинський, Григорій Вреціона, Клим Ганкевич, Євген Желехівський, Леонід і Роман Заклинські, Федір Заревич, Василь Ільницький, Степан Качала, Юліан Лаврівський, Володимир Навроцький, Олександр і Омелян Огоновські, Омелян Партицький, Василь Подолинський, Михайло Подолинський, Юліан Романчук, Данило Тянячків, Остап Терлецький, Юліан Целевич, Володимир Шашкевич та багато інших. Вони водночас були головними рушіями, натхненниками і реалізаторами змін упродовж доби національного відродження. Зафіксований у різножанрових публікаціях і документах доробок багатьох із них (як і полишені епістолярні джерела) служить винятково багатим джерельним матеріалом для міждисциплінарного філософсько-семіотичного вивчення феномену національного відродження в теорії та на практиці. Більше того, ці дані при застосуванні відповідної методології стають переконливими свідченнями і доказами на користь твердження про функціонування неінституційної форми філософської рефлексії⁶.

Характерні особливості національної культури філософування

В історії національної філософії другу половину XIX ст. відносять до її третього періоду (загалом охоплює часовий проміжок XIX — початку XX ст.)⁷. Впродовж його тривання центр філософської активності поступово переміщується з центральної і східної частин України на західні терени етнічних українських земель.

Порушувана на локальному рівні ідейна проблематика органічно вписалася у традицію національної філософської культури та продовжила її⁸. Низка сучасних дослідників (І. Захара, М. Кашуба, В. Кондзьолка,

⁶ Поп: Losyk O. *Ludový patriotizmus vo vzdelávaco-pedagogickom procese Haliče druhej polovice 19. storočia (na príklade dedičstva Hryhoria Vrečionu)* // *Etické myslenie minulosti a súčasnosti* / Ed. by V. Gluchman.— Prešov, 2017.— S. 357—373; іі ж. *Etické rozmery ukrajinského národného odrodzenia Haliče v druhej polovici 19. storočia: zdroje a problematika* // *Etické myslenie minulosti a súčasnosti (ETTP 2020/2022)*. Etika v 19. a 20. storočí / Ed. by V. Gluchman.— Prešov, 2021.— S. 199 —217; іі ж. *Etické aspekty filozofickej kultúry Haliče v druhej polovici 19. storočia: činnosť Leonida Zaklynského* // *Etické myslenie minulosti a súčasnosti (ETTP 2021/2023)*. Etika v 19. a 20. storočí II / Ed. by V. Gluchman.— Prešov, 2021.— S. 114—129.

⁷ Горський В. *Історія української філософії: курс лекцій*.— К., 1997.— С. 10.

⁸ Вона ж хронологічно охоплює значно ширший проміжок, аніж процес становлення власне професійного філософсько-теоретичного знання на території України (його формування тривало впродовж XVI ст. й завершилося щойно на початку XVII ст.), і розпочинається у часи Київської Русі. Відтоді і склався специфічний тип філософування як духовної діяльності, тісно пов'язаної з історією та культурою, тобто зі сферою базових цінностей та об'єднаними навколо них людьми. Такий спосіб осягнення дійсності передбачав відповід-

А. Пашук, В. Табачковський, В. Шинкарук) підтримує тезу про сталу антропоцентричність української філософії та присутність у ній незалежно від періодизації „пари“ двох феноменів — раціоцентризму та кордоцентризму, більше того, неодмінну взаємну змагальність цієї „пари“ вони вважають „однією з передумов національного відродження України“⁹.

Варто підкреслити, що таке трактування філософської думки зумовлене кількома сталими супровідними факторами. Перший пов'язаний із ментально-психологічними особливостями національного світогляду, а саме: тісним зв'язком з релігійністю, емоційністю, так званою психічною рухливістю, естетизмом, пошануванням індивідуальної свободи, близькістю з природою, культом землі¹⁰. Тому українську філософську рефлексію від початку характеризує понадчасова етизація та пріоритетність саме моральної проблематики. Другий фактор вимушений історично-політичними обставинами: у хронічних умовах бездержавности, мабуть, єдиним способом врятувати тяглість інтелектуальної традиції було її функціонування, окрім професійної сфери, ще й у неакадемічній площині. Третім фактором є синкретизм концептуальних орієнтирів національного філософування: світові тенденції не присвоювалися послідовно у догідних для розвитку думки умовах, а переважно у прискіплених ритмах і тому повинні були щільно співіснувати між собою. З другого боку, такий інтенсивний діалогізм породжував оригінальні „мікси“ інтерпретацій і, зрозуміло, не виключав, а навіть підживлював, самотність місцевих авторських міркувань.

Перелічені характеристики були і у ХІХ ст. Професійна українська філософія у перших десятиліттях плідно розвивалася в академічних осередках Харківського (заснований 1805 р.) і Київського (відкритий 1834 р.) університетів, а також духовних академій, та популяризувала ідеї французького й німецького просвітництва з особливим пошануванням німецької класичної філософії, а водночас її критичним аналізом та альтернативним осмисленням питань людської моральности (так званим кордоцентризмом). Проте зі середини ХІХ ст. свобода національного філософування і взагалі культурного самоствердження була вкотре заборонена низкою репресивних указів та циркулярів імперської Росії проти всього українського, насамперед мовленого і писаного слова. І воно, як вже було зазначено, зосередилося у Галичині.

Висвітлення порушеної проблематики знаходимо у міркуваннях одного з представників української філософської культури західноукраїнських земель цієї доби — Климентія (Клима) Ганкевича (1842—1924). Його філософська спадщина, насамперед перше синтетичне опрацювання

не коло екзистенційно-смісловиттєвих, а не абстрактно-спекулятивних, питань, „заземлював“ їх у навколишню дійсність. Філософські тексти, вчення та інші здобутки інтелектуальної і художньо-образної діяльності розглядалися крізь призму „світу культури“, у смислових межах якої були створені, живилися її питомими цінностями. І навзаєм вони ставали найвищими виразниками „самоусвідомлення культури“ та допомагали реалізуватися втіленому у ній „духу нації“ (Горський В. Історія української філософії: курс лекцій.— С. 15—20).

⁹ Захара І. Проблема людини в українській філософії // Філософські проблеми науки. Львівсько-Варшавський семінар / Наук. ред. А. Брожек.— Львів; Warszawa, 2008.— С. 569—577.

¹⁰ Див. про це більше у: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Випр. вид.— К., 1992.— С. 17—23; Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології.— К., 1992.

філософії слов'янських народів „Нариси слов'янської філософії“ („Grundzüge der Slavischen Philosophie“; Краків, 1869; Ряшів, 1873), зосереджується навколо особливостей національного світобачення слов'ян та у зв'язку з цим специфіки взаємозв'язків між культурним середовищем та ідейно-духовим мисленням¹¹.

На думку К. Ганкевича, взаємовпливи між тріадою „нація“, „культура“ та „філософія“ надзвичайно міцні. Як послідовний гегельянець, український мислитель ставить рівень еволюції філософського мислення у пряму залежність від умов, у яких воно розвивається. Вже сама його наявність скріплює культурне підґрунтя нації, яка претендує на тривале історичне буття. Статус філософії як свого роду фундаментального складника соціального буття означає, що він незримо присутній у духовному житті спільноти і вагомо, якщо не вирішально, впливає на конституювання інших важливих опор культурного життя (звичаїв, норм, переконань, вірувань тощо). Національна спільнота, яка плекає власну філософську традицію, здобуває незрівнянно вищий рівень всебічного колективного самоусвідомлення й повноцінної ідентифікації себе та серед інших народів. Водночас саме у філософському вираженні національна самобутність групи проявляється найбільш виразно та глибоко. Функціональність відносин між національним контекстом і філософськими горизонтами його представників очевидна для К. Ганкевича: вони живлять і збагачують одне одного, взаємно підтримуючи своє існування та поступ. Філософська думка, закорінена у національному бутті, підносить культурний світогляд на вищий цивілізаційний рівень і сама перебуває у непинному оновленні у бік усе більшого універсалізму й синкретизму. Не втрачаючи зв'язків з конкретним контекстом, дух абстрактного мислення здатен долати перешкоди й обмеження, які об'єктивно супроводжують локальне світобачення.

Філософський етос національного відродження: методологічні зауваги

Як вже було зазначено, українська філософська думка доби національного відродження з об'єктивних причин була вимушена обирати опосередковані форми своєї артикуляції (насамперед публіцистичні та художньо-мистецькі). Питання, на які вона впродовж усіх десятиліть ХІХ ст. шукала і давала відповіді, залишалися тими самими, серед них: як трактувати історичне минуле і спадщину? Чим наповнювати культурну пам'ять? Які ідеали мають спрямовувати індивідуальну та колективну вітальність? Що лежить в основі національної солідарності і згоди? У чому полягає сенс просвіти і боротьби за гідність? Хто визначально впливає на долю людини і спільноти та чи можна її змінювати?

Під цим оглядом вважаємо виправданим і доречним вести мову про формування та дієвість на українських теренах феномену етосу. Як відомо, у класичному (аристотелівському) розумінні, етос тлумачиться як синонім так званої практичної мудрости. Він втілює найвищу форму світорозуміння на шляху теоретичного пізнання світу культури та природи,

¹¹ Вакуленко С., Ушкалов Л. Клим Ганкевич та його „Нариси слов'янської філософії“ // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія.— Харків, 1998.— Т. 6.— С. 145—152; пор. також: Mordka A. Klemensa Hankiewiczza idea filozofii narodowej i słowiańskiej // Galicja. Studia i materiały.— Т. 2.— С. 101—112.

людського ества та суспільних взаємин, духовних ідеалів і практичних чеснот. Етос уособлює моральний „дух“ кожної доби, при потребі дає „нове дихання“ традиційним ціннісним уявленням, але рівно ж спонукає розвій нових, справджуючи світоглядні орієнтири членів спільноти на відповідність принципам гуманності та відповідальності. Носії етосу (серед них — представники національної філософської культури) спонтанно відчувають відповідальність за те, аби в історії їх Батьківщини відбувалися змістовні події, натомість її уникання або викривлення свідчить про порушений зв'язок між особою та спільнотою (що й відбивається невдовзі на моральній активності обох).

Винятково яскраво український етос проявився упродовж періоду, відомого як „доба національного відродження“. У призмі описаної інтепретації етос постає площиною, яка утверджує присутність пластів культурної спадщини в сучасності кількох поколінь доби галицько-українського національного піднесення.

У тогочасному розумінні „відродження“ сприймалось як явище, що однозначно настало і досі триває. Відродження не просто статично існує (дане), а розвивається, рухається вперед, удосконалюється у триванні. Початки його народження відносять до часу першого поділу Речі Посполитої (1772), завдяки чому з'явилася змога всебічно реформувати дотимчасовий status quo української спільноти. Внутрішня еволюція відбувалася тривало. На початку інтелігентні верстви мали значно сильніше розвинуту конфесійну, ніж національну, ідентичність, а „страшно прибиті і темні“ селяни і духовенство потребували „зачинати від елементарних речей, а в першій мірі від азбуки, від науки читання і писання“¹². Так писав автор першої на західноукраїнських землях праці з даної проблеми, що вийшла окремим виданням 1916 р., наголошуючи при тому, що „при таких відносинах треба було цілого століття дрібної, невдячної, упертої, але конечної праці, поки нарешті пройшов процес ферментації й перед нами стала вповні сформована новочасна, хоч і не дуже ще сильна, українська нація“¹³.

За пройдених півтора століття рух відродження переживав кілька спадів і піднесень: почергово то „засинав“, то „розбуджувався“ (але ніколи більше не „народжувався“ чи „зароджувався“). Особливо жвавою змінність його ритмів стала у ХІХ ст. Так, упродовж лише одного десятиліття 1830-х років відродження можна спершу спостерегти ентузіастичну синергію романтичного ренесансу (викликану діяльністю „Руської Трійці“), а невдовзі, після репресивних заходів щодо його натхненників — „застій і мертвечину“, зневіру в саму можливість національного розвитку українського народу“¹⁴. Далі знову — завдяки феноменальному 1848 р. — збурення активності і ще раз — її спад та розмиття. Прикметно, що з другої половини ХІХ ст., десь так з початком 1860-х рр., відродження остаточно „пробуджується“ і більше не занепадає, „стає на сильних ногах і відтоді росте безупинно“¹⁵. Іntenція емансипації неunikна і засвідчує

¹² Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772—1880 рр.).— Львів, 2006.— С. 38.— (Бібліотека Шашкевичани. Нова серія).

¹³ Там само.— С. 38—39.

¹⁴ Там само.— С. 42.

¹⁵ Там само.

практичну значущість ідей спершу Просвітництва, згодом романтизму й позитивізму, які успішно ширили гасла про потребу самосвідомості і самовизначення, надаючи їх „національним“ контекстам морально-етичного забарвлення.

Етос відродження, отже, полягав у тому, щоби розбуджувати вітальність національного духу і національного життя й не примирюватися із занепадом.

Увага до ціннісного спадку, полишеного поколіннями попередників, свідчила також про бажання і потребу нащадків підтверджувати закоріненість і тяглість свого культурного буття і в етично-моральному вимірі. Причому йшлося не лише про те, аби пасивно наслідувати його взірці, але й провадити невпинну етичну рефлексію над історичними контекстами процесів самоідентифікації.

Під цим оглядом здійснені історичні вибори та їх наслідки допустимо тлумачити не лише у призмі „перекривання“ конфліктних ситуацій, а як „накопичення надій на їх вирішення“¹⁶. Це символічно єднало покоління прадідів, дідів, батьків та внуків у спільному прагненні зберегти рідний життєвий простір та конституюючі його культурні коди. На противагу цьому, знецінення традиції як такої тотожне дегуманізації усіх вимірів життєдіяльності та втраті стратегії життєвого шляху, що загрожує базовим цінностям свободи, солідарності, довіри, справедливості та ін. Таким чином, простежується несподівана, на перший погляд, паралель між традицією та емансипацією, а саме від довготривалості першої залежить життєздатність другої, причому і в суспільному, і в індивідуальному виразах.

У методологічній призмі дослідженню філософського етосу доби національного відродження допомагають певні орієнтири: а) принцип історизму; б) взаємодія синхронічного й діахронічного підходів; в) взаємодія з культурною та колективною пам'яттю; г) принцип центрованості.

Принцип історизму передбачає розгляд кожного явища у контексті його родоводу (генезису і становлення) та як складову частину більшої культурної цілості. Воно могло непрямо існувати раніше, але остаточно сформувалося лише згодом завдяки внутрішній динаміці іманентних тенденцій розвитку своїх місцевих особливостей. Так, гасла самосвідомості і самовизначення активно поширювалися між слов'янськими народами вже на зламі XVIII—XIX ст. І хоч найповніше вони розвинулися у наступні десятиліття (зрілий романтизм), усе ж їх початки заслуговують бути окремо виокремленими як самостійне явище (преромантизм). Водночас згадані тенденції засвідчили виняткове значення історичних традицій і народного епосу в культурній спадщині багатьох спільнот, зокрема українців, адже „народилися з політичних передумов і героїчного міту пригноблених народів, які хотіли рятувати цією легендою своєю національністю і державністю“ та отримували свіжі прочитання впродовж усієї доби національних ренесансів¹⁷.

¹⁶ Bilasová V. Etická reflexia slovenských dejinných kontextov (16—18. storočie) // *Dejiny etického myslenia na Slovensku I. (do začiatku 19. storočia)*.— S. 36.

¹⁷ Козак С. Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контексти, витоки).— Варшава, 2003.— С. 17.

Кожен з підходів — синхронічний чи діахронічний — допомагає висвітлювати роль, значення та специфіку феномену національного відродження другої половини XIX ст. При синхронічному підході беруться до уваги „переломні“ події та дії їх безпосередніх творців, учасників, свідків. Колективна ідентичність розуміється як така, що потенційно може бути створеною (винайденою, за Б. Андерсоном) кожним поколінням шляхом вольових актів і солідарности уявлень. При діахронічному підході вибудовується послідовна тяглість та зворотний взаємозв'язок між вже здійсненим, актуально здійснюваним і ще не здійсненим. Колективна ідентичність трактується як ціліс(ні)сть та сталість успадкованих характеристик, які можна скріплювати, зберігати та передавати наступним поколінням. Ці характеристики практично незмінні, універсальні і водночас самобутні, оскільки стосуються, за Г. Лебоном, „національного характеру“ і „душі народу“. Водночас, окреслюючи „межі буттєвого ствердження“ спільноти, закладені в них смисли мають широкий і багатогранний діапазон своїх реальних втілень¹⁸. На нашу думку, у поєднанні обох підходів (причому з більшим наголосом саме на діахронічному ракурсі) об'єкт дослідження стає виразнішим у своїх змістах.

Завдяки дієвості мнемонічних практик феномен українського національного відродження у його головному на другу половину XIX ст. ареалі, якою була Галичина, став можливим та набув оригінальних рис і звершень. Вони запропонували поточному „духу доби“ відповідні форми присутности минулого у житті української спільноти і сформували її нову, сучасну, емансиповану національну свідомість. І культурна пам'ять, і колективна пам'ять живлять традицію, а водночас протистоять їй¹⁹. В окреслений час кожна з них почала інтерпретувати традицію. Сама традиція, зорієнтована на консервацію та інтеріоризацію смислів, згладжувала розрив між минулим і теперішнім, утримувала неперервність і тяглість і тому не в змозі була б зробити самостійний прогресивний прорив уперед, бо її наратив не був ані цілісним, ані чітким. А власне культурна пам'ять завдяки притаманному їй діалектизму та динамізму у межах новостворених культурних інституцій (редакцій, товариств, гуртків тощо) завдяки особливим опікунам і носіям почала відтворювати історію у новітніх символах і переказах і часто протистояла політичним і соціальним реаліям. Колективна пам'ять (чи також „культура, яка пам'ятає“) завдяки більш розбудованій — порівняно з традицією — емоційно та свідомісно силі пригадування допомагала культурній „знизу“ створювати емансиповану і при цьому вкорінену національну спільноту.

Врешті, принцип центрованости можна вважати фундаментальною основою усіх ініціатив національного відродження. Під ним розуміємо базову характеристику людського буття, яка забезпечує його ціннісно-смислову єдність у контексті культурного існування. За М. Скринником, центрованість — це спосіб самодостатности і виявлення власної totoжності, тобто перебування у традиції. Вона передбачає „сталий стрижень“ ідентифікації та визначає його сформованість через ствердження та збе-

¹⁸ Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичности.— Львів, 2018.— С. 17.

¹⁹ Assman J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination.— New York, 2011.— P. 9—10, 20.

реження цілісності індивідуального і колективного буття „скрізь у всіх своїх проявах“²⁰. Дослідник вважає, що є підстави говорити про порівнянну сталість, порівняно стале ядро, позаяк незмінних особливостей небагато і вони мають високу стійкість, але при цьому потенційно можуть підлягати змінюваності. Індивідуальне буття вписане у контекст буття спільноти, а те своєю чергою діахронічне та спирається на мовно-історичний фундамент. У згаданий час центрованість була підтримана антропологізмом (наголос на унікальному і самоцінному існуванні людини як розумної істоти) автентичного буття і окремої людини, і цілих спільнот, особливо тих, які стали на шлях національного самовизначення.

Історіософські, етичні та соціально-філософські змісти національного відродження

Ідейно-філософські виміри українського національного відродження відповідно до порушеної у них проблематики можна досліджувати щонайменше у трьох площинах: історіософській, етичній і соціально-філософській. За допомогою виокремлених методологічних орієнтирів проаналізуємо вибрані ключові для філософського етосу доби поняття: сучасність, поступ, минуле, історичне минуле, вітальність, гідність, праця, просвіта, гуманізм, солідарність, жертвовність, народ, національна свідомість, боротьба, свобода²¹.

Сучасність інтерпретується як субстанційно-ціннісна, а не лише часова категорія. В її описах переважають мотиви руху та росту. Змін вже не треба очікувати, вони настають через сам дух перемін. Найвідповідніший образ сучасності — „розбурхане море страстей і напастей“²², де навперемін з радістю й надією присутні сум, недоля, зневіра, злидні. Втягнута у цей вир нової форми вітальності, українська спільнота нарівні з іншими все більше „розбуджується“ (В. Барвінський не вживає дієслова „народжується“, а саме „пробуджується“ і тим самим підкреслює історичну закоріненість суспільного організму).

Поступ — один із провідних складників тієї прогресивної частини людства, яка прагне розвитку й оновлення. Ідейна атмосфера, породжена духом Великої французької революції (яка для В. Барвінського є своєрідною точкою відліку сучасних світових перетворень), зробила пріоритетними цінності свободи, рівноправства, просвіти й гуманізму. Серед європейських націй, які простують цим шляхом, є й українська, але її місце — серед останніх. Зокрема, через складне історичне минуле („нас засипало руїнами“²³). В добу, коли „цивілізація ступила на нові дороги“, українська вітальність ще залишалася надто виснаженою. Та це не є виправданням,

²⁰ Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності.— С. 31.

²¹ Їх характеристика подається тут лише на основі ідейної спадщини чільного представника українсько-галицького відродження другої половини XIX ст. Володимира Барвінського (1850—1883). Пор.: Łosyuk O. Z badań nad filozoficzną problematyką prac Wołodymyra Barwińskiego // Galicja. Studia i materiały / Red. L. Gawor przy współpr. N. Kowalczyk.— Rzeszów, 2019.— Т. 5: Filozofia w Galicji II.— S. 152—177.

²² [В. Барвінський]. По процесі о головну зраду // Діло (Львів).— 1882.— Ч. 65.— 2 верес.— С. 1.

²³ Барвінський В. Бесіда, виголошена на музикально-декламаторським вечорі у Львові в XIV роковини смерті Тараса Шевченка.— Львів, 1875.— С. 5, 19.

аби уникнути участі у теперішній добі змін або зневіритися у власних силах. Шлях національного поступу — законний і вистачає ним відповідно простувати.

Історіософське бачення В. Барвінського вирізняє і категорію часу. У тодішній теперішності він спрямований лінійно, тільки вперед, адже це — доба прогресу, який вітає активність зусиль щодо емансипаційних осягів думки, уяви та дії. Великі можливості, даровані сучасністю, є найпершими проявами нової форми вітальності. Їх має об'єднувати не просто динаміка, а шлях „правильного поступу“, до головних умов якого належить вимога перестати „дряхліти в перестаріlostях“²⁴. Іншими словами, не можна ставати сучасними (тобто „живими“) і водночас повертатися назад, регресувати. Допускаються усі маршрути розвитку — за винятком „вскрешення зажерності“ колишнього застою. В. Барвінський тим самим не знецінює значення минулого, а застерігає пасивно відтворювати його застарілі прототипи як сучасні моделі життєдіяльності: „Те, що було, минулося, не вернеться ніколи“²⁵. Замало просто перебувати в актуальності, потрібно відкликатися на її заклики й виклики. Бути в часі, отже, означає проходити „пробу нашої витривалості“²⁶.

Минуле пов'язане і з сучасністю, і з поступом, оскільки також супроводжує процес національного відродження. Воно не має вирішального впливу на теперішню емансипацію, але у ньому містяться причини (історичні та ментальні), що призводили у наслідку як до занепаду народу, так і до зростання його мотивації подолати „руїну“ і змінити своє становище. Тож великою мірою „невідрадность“ сучасності — наслідок пережитих тяжких часів. Від взаємопов'язаності цієї пари не слід відсторонюватися, а зрозуміти причинно-наслідковий зв'язок. Він повинен базуватися на „правдивому розумінню“ пройденого шляху, у розумінні В. Барвінського — такому, який дозволяє простежити тяглість і неперервність колективної життєвості, якою б слабкою у певні періоди вона не була. Етос минулого трактує його як моральну силу для поступу колективного буття.

Тому нагадування минулого („давні часи великих надій, нетерпеливих вижидань“, „перші часи нашої свободи“) потрібне всім націям, так само, як і всім їм шкодить його брак (замовчування) або знецінення. Воно надає історичній легітимації колективному існуванню спільноти, „моральної сили“ для подальшого життя. Відбирання історичної пам'яті і заперечення значення історії окремої нації в загальній історії людства, подібно до їх „споганення“, забирає половину вітальності (в індивідуальних випадках відбувається аналогічно). Лише сильні нації потребують значно менше (але ніколи — зовсім ні) „опиратися о авторитет історіографії“²⁷, бо їх теперішній розквіт уповноважує історичне вкорінення в минулому і сучасному та перериває навіть „найнеприхильніший суд“ про здійснені

²⁴ В[олодимир] Б[арвінський]. Наші хиби // Правда (Львів).— 1877.— Ч. 2.— 31 січ.— С. 79.

²⁵ Барвінський В. Бесіда, виголошена на музикально-декламаторським вечорі у Львові в XV роковини смерті Тараса Шевченка дня 11 марта 1876.— Львів, 1876.— С. 16.

²⁶ В[олодимир] Б[арвінський]. Наші хиби // Правда.— 1877.— Ч. 1.— 15 січ.— С. 35.

²⁷ Барвінський В. Погляди на історію руського народу // Там само.— 1876.— Ч. 13—14.— 31 лип.— С. 506.

помилки. Присутність минулого в теперішності особливо потрібна ослабленій нації, вітальність якої розминається з колонізаторськими амбіціями й тяжіє до верховенства громадянських прав і свобод.

Вітальність у суспільному розвитку нації означає політичне життя. Його осягають ті народи, які „свою народну жизнь достаточно розбудили і утвердили“²⁸. Ми, вважає В. Барвінський, і раніше були належними до цивілізаційного буття, але через історичні обставини відігравали невідповідні ролі, а потім, після стану неволі, вибирали невластиві взірці²⁹. Українці жили „історичним життям“ — це посвідчують „доволі високі“ й „туго начинені“ могили й руїни „останків нашого добра“³⁰. Факт цього свідчить про національну „стійність“, життєву снагу української спільноти і записують у її вітальності виразний досвід. В. Барвінський оцінює його, вживаючи префікс „най“: він найкращий, бо підносив „знамено свободи“ і позначений „мучеництвом“ задля благородних цілей, проте він і найсумніший, бо уявив „зради“, „проневірство“, „малодушність“ тодішніх провідників „святого діла“³¹. При цьому наш занепад об’єктивний, ми боролись за гуманні ідеї, відтак „наша минувшість оправдує нас перед світом“³².

Для націй, які лише скріплюються, важливо не тільки вибрати рух уздовж цієї ідейної напрямної, але і мати відповідних нараторів. У новітній час „правдивий“ напрямок може змінити бездержавний статус нації. Завдяки правдивому аналізу свого історичного минулого можна пізнати вітальні ідеали для розвитку нації. І, навпаки, вітальність підтверджується „здоровим“ висвітленням історичного минулого. Крізь його призму прояснюються конституюючі націю засади. Над вітальністю та ідеалами працює „кождий з живих народів, що хоче дальше жити“³³.

У взаємозв’язку „минулого“, „сучасного“ й „майбутнього“ саме сучасності відводиться вирішальна роль у зміцненні життєдіяльності спільноти. Минуле зафіксувало її історичну давність та жоден із колишніх славних подвигів не здатен чинити остаточний вирішальний чи хоч би символічний вплив на вибори теперішнього покоління. Саме від них своєю чергою залежить майбутня доля народу. Ланка „минуле — майбутнє“ найслабша і майже не простежується, без посередництва актуального „зараз“ вона просто не функціональна. Головні зобов’язання покладаються на поточний час, який вже розпочався і триває.

²⁸ [В. Барвінський]. Теперішня пора а Русини // Діло.— 1880.— Ч. 2.— 17 січ.— С. 1.

²⁹ Її алегоричний образ — дерево зі здоровим корінням і обдертим гіллям. Ці символи прочитувалися так: найбільша міць вітальності — у так званих низів (селян і міщан), найменша — в аристократичних верхів. Останні винародовилися свого походження, встидалися та нехтували ним, тобто є людьми без історичного минулого і тому — неморальними. Те, що ця вітальність збереглася насамперед у селян і міщан, навіть помічне. Відчуження аристократичних верхів (під впливом колонізації й змосковщення) автор вважає позитивною „втратою“, яка навіть полегшить поступ до морального й матеріального добробуту (Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 12).

³⁰ Барвінський В. Поезія Т. Шевченка а наше народне житє. Бесіда, виголошена в XVII-і роковини смерті Тараса Шевченка в ратушевій салі у Львові на літературно-музичному вечорі // Правда.— 1878.— Т. I (часть літературно-наукова).— С. 225.

³¹ Барвінський В. Бесіда ... в XIV роковини...— С. 14.

³² Там само.— С. 6.

³³ Барвінський В. Погляди... // Правда.— 1876.— Ч. 18.— 30 верес.— С. 711.

Під цим оглядом наукова праця „має також значення народне, життєнне“³⁴. У своєму баченні минулого В. Барвінський критикує практикований історіографічний підхід, який описував історію нації виключно у призмі князівсько-гетьманської слави та поборолення ворогів, а після завоювання України перестав говорити про її історію, „з того часу була тільки історія Польщі і історія Москви-Росії“³⁵. Це призвело до того, що під питанням постала і сама українська народність. Не бракувало своїх і чужих експертів, які прирівнювали українців до сировини у власних національних епопеях. В. Барвінський підкреслює хибність „менторів“, які „крізь учені шкла“ трактували Україну як „матеріал, котрий не мав призначення самостійного життя“, народну долю „надто мізерною й сумною“ у порівнянні із сусідськими, яким повсякчас шкодили „потомки невольників, гайдамак і ребелістів — люди без історичної минувшости“³⁶. Це, вірогідно, й стало головною мотивацією вирікатися (винародовлюватися) свого походження і прагнути „слави позичених прадідів“. В. Барвінський натомість пропонує інше бачення національного минулого: 1) слід бути адекватним духові ХІХ ст. і ані не жаліти, ані не оспівувати надмірно за княжими й гетьманськими періодами, бо це — безрезультатно³⁷; 2) історія українського народу найкраще викладена в усній словесності, „живій пам'яті“. Думи відображають засади соціального світобачення і доказують історичну тяглість національного буття. Життя цілої нації — це саме та правдива національна історія. Героїзм цілого народу доказує потенціали його вітальности³⁸.

Що, однак, може завадити потенціалу української вітальности тепер? Відновлення того, що вже ніколи не вернеться, означатиме регрес, якого „людськість не домагається від нас“, вважає В. Барвінський. Ще одним руйнівним для вітальности станом є апатія, породжена „великим контрастом“ між вимріяними ідеалами й поточною дійсністю та внаслідок цього певним розчаруванням, яке знеохоче навіть молоде покоління³⁹. Настрої розпуки у „людей слабої волі і слабої віри“ з'являються і у процесі змін, поступового надходження „нового життя“ і це є закономірним у світлі „супротивностей наших ворогів“⁴⁰. Невдачі (через внутрішню роз'єднаність, „розгромаджуємось“) спричиняють відчуження від „споминок кращої минувшости“⁴¹. Почуття спільної неволи також може об'єднувати, але на негативних засадах, без вітальних наслідків, воно мимовільне і „несамовіже“ (несамоусвідомлене).

Незважаючи на безперервність протидій, наша діяльність зростає і виявляє „далеко більше енергії і сили опору, як се бувало давніше“⁴². Ніколи „минувшість нашого народного відродження“ не була стабільною, а

³⁴ Барвінський В. Погляди... // Правда.— Ч. 13—14.— 31 лип.— С. 507.

³⁵ Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 3.

³⁶ Там само.— С. 9.

³⁷ Там само.— С. 8.

³⁸ Там само.— С. 12.

³⁹ [В. Барвінський]. XVIII роковини смерті Тараса Шевченка // Правда.— 1879.— Вип. III.— Берез. (на внутрішньому боці нумерованої першої і останньої обкладинки).

⁴⁰ [В. Барвінський]. Наші десперанти // Діло.— 1881.— Ч. 24.— 5 квіт.— С. 1.

⁴¹ [В. Барвінський]. Мир нам! // Правда.— 1878.— Ч. 1 (частина політична).— 10 січ.— С. 1.

⁴² [В. Барвінський]. Наші десперанти.— С. 1.

тепер його перевага — в непорівнянно більшій „силі“ здійснитися (а рівно ж, і великій „безотрадної“) ⁴³. Новий час не створює більш сприятливих умов, але розпочатий процес емансипації, без огляду на перешкоди, стає інтенсивнішим.

Дух часу ставить „великі вимоги“ й сприяє насамперед активним, яким вибір нового напрямку не буде „тільки видаватись хвилиною забавкою, молодечим сном, одноразовим поривом“ ⁴⁴. Зміни цієї епохи підхоплюють навіть таких „спізнених“ народів, як український, однак без його заангажованості у свою долю можуть її невластиво скерувати. Поступальний рух („дорога правди“) веде до досягнення свободи і рівноправ'я, поширює просвіту й гуманістичні ідеї, а отже, уникати його — не виправдано помилково і неморально, тим більше після Весни народів. Етос поступу — скріплювати переконання у потребі історичного „відсвіження“, а також наголошувати на безпідставності зневіри. Етос сучасності — накопичувати надії національного відродження у його історичному становленні, тобто „не лише реалізовані можливості, а й ті, що через певні причини не були реалізовані“ ⁴⁵, і наголошувати на моральній відповідальності теперішніх поколінь за їх здійснення. Тому наскрізним мотивом етосу вітальності стають заклики „Так, встанем!“ і „Пора!“ — стрепенутися, отямитися, відкликнутися, вилікуватися, рухатися, що означає одне — повноцінно жити в історії.

У філософській культурі національного відродження наскрізною є етично-ціннісна проблематика, що має виразне прикладне призначення, — провадити до зростання почуття гідності й міжнаціонального порозуміння, що своєю чергою вплине на модернізацію суспільно-державного устрою у напрямку більшої доступності всіх громадян до джерел просвіти й свободи самоздійснення на шляху загальнолюдського поступу.

Найфундаментальнішою основою ціннісної вітальності народу В. Барвінський вважає чесноту *гідності*. Національні виміри пошанування чеснот (крім гідності, до них належать гуманізм, право на життя, мир, щастя, справедливість, толерантність) є локальними віддзеркаленнями їх універсальної цінності в існуванні цивілізованого людства. „Бо там [...] де гідність людськості — стається іронією [...] там мусить почути чоловік глибоку уразу, хоч би він був сином найубожшої хатини“ ⁴⁶. Якщо їх послідовно нехтують сусіди, то, природно, в стосунку до останніх зростає воєнність і готовність оборонятися ⁴⁷. Приниження та обмеження свободи

⁴³ [В. Барвінський]. Наші десперанти.— С. 2. У цьому та інших текстах В. Барвінського трапляються контрастні порівняння, які характеризують специфіку зв'язку теперішності з минулим і майбутнім у призмі вітальних сил: вони можуть минути безрезультатно, а можуть дати кардинально важливий поштовх; вони потенційні — і водночас реально невітні.

⁴⁴ В[олодимир] Б[арвінський]. Наші хиби // Правда.— Ч. 1.— 15 січ.— С. 36.

⁴⁵ Горський В. Історія української філософії: курс лекцій.— С. 14.

⁴⁶ Барвінський В. Бесіда ... в XIV роковини...— С. 14.

⁴⁷ До слова, мотив боротьби у працях В. Барвінського показаний часто кризь призму українсько-польських відносин. Автор підкреслює, що з боку його рідного народу незмінно йшлося про оборону свого права вільного життя і „незакаламученого, ніким ненакидуваного“ розвитку ([В. Барвінський]. По процесі...— С. 1). Образ найближчих сусідів ототожнювався з ворогами лише у тому випадку, коли їх представники поведуться як „гнетучі виступки“, „п'явки“, „висисачі народні“, що експлуатують не своє добро та пригноблюють свободу інших.

„віри, мислі і слова“ українців відразу вийшло за межі приватних міжіндивідуальних ураз, тож протистояння їм прирівнюється В. Барвінським до захисту загальнолюдських цінностей. Глибинна причина міжнаціонального конфлікту полягає у безпідставному привласненні однією спільнотою прав на поступ і свободу та одночасну заборону іншій користуватися ними. Повстання проти такої несправедливості — „се нічого іншого, як тільки наслідство почуття свого життя, свого достоїнства, своєї правди і свого права“⁴⁸.

Антиподами гідності є „розбратане“ та міжусобиці. Причина їх виникнення та довговікового тривання також має сумне, хоч і логічне історичне пояснення. Це — протидія наступу на ідеї гуманізму, які В. Барвінський ототожнює з правами кожної нації і кожної людини на свободу існування, свободу думки, свободу віри: „А так, як почуття гідності кожного чоловіка, свобода життя громадського, пошановане прав єдиничі, авторитет самовіжого всенародного голосу, пошановане кожної віри, ко внутрішніх святощів совісти — були найосновнішими ознаками нашого життя рідного: так наш народ [...] в обороні тих загороджених прав народніх — прав вселюдських“⁴⁹.

В. Барвінський не ставить питання, чи і як можна пробачити або відітнути за заподіяні кривди. Він наполегливо наголошує на потребі опам'ятання, тобто адекватного самоусвідомлення з обох конфліктних сторін, яке невід'ємне від „праведного, справедливого і мирного“ співжиття. Хоч покривдженим нелегко „озватись з словом любови“, але, вимовляючи його, вони декларують, проти чого продовжуватимуть боротися. Шлях обстоювання рівноправ'я стане вповні переможним, коли наслідуватиметься іншими народами, а головним знаряддям цього має стати чеснота „спільної, мирної праці над загальним добром“⁵⁰.

Культурною *працею* повинні займатися не окремі поодинокі члени спільноти, а якомога більше громадян. Це ціле „поле“, засаджене потенційними можливостями-паростками, у кожному з яких закладена частка „морального і матеріального поступу народу“. Праця розуміється як критерій, яким вимірюється колективна вітальність, у ній — основа розвитку та національного майбутнього взагалі⁵¹. В. Барвінський вводить пряму залежність якісної праці „тепер“ і кращого життя „згодом“. Праця трактується як прикладна етична цінність для сучасників, яка дає гарантії індивідуальним і колективним бажанням „зміни і поправи“. Замало лише

⁴⁸ [В. Барвінський]. По процесі...— С. 1.

⁴⁹ Барвінський В. Бесіда ... в XIV роковини...— С. 12—13.

⁵⁰ [В. Барвінський]. По процесі...— С. 1.

⁵¹ Барвінський В. Погляди... // Правда.— Ч. 18.— 30 верес.— С. 711. Кожен із народів Австро-Угорщини, наближаючи „рішучу хвилю“ національного піднесення, виконує свою „домашню працю“, щоправда різними, навіть протилежними, способами. Серед них найвиразніших результатів досягли чехи і поляки. В. Барвінський вважає прийнятною для запозичення українцями саме чеську модель. Вона ґрунтується на багатолітній економічній і просвітницькій праці усіх прошарків суспільства, яка й зробила його членів свідомими й однастайними власної сили. Польська модель скріпилася через працю, яка полягала, головню, на лобюванні „в міродайних“ кругах і „майоризуючий“ статус своєї народности в Галичині ([В. Барвінський]. Теперішня пора... // Діло.— Ч. 2.— 17 січ.— С. 1). Це й паралізувало можливості рівноправного (в тому числі морального) самоствердження інших ідентичностей, знецінило етику діалогу між ними й переваги солідарної опіки над розвитком спільної малі Батьківщини.

простувати дорогою вперед, недостатньо навіть задекларувати спільний напрямок руху — В. Барвінський наголошує на неперервному „прочитанні“ й вирівнюванні поточних відрізків правильного шляху. Крім об'єднання навколо головної горизонтальної напрямної, ще більш важливою є вертикальна: перша відповідає за історичну континуацію буття, друга — за його змістовну наповненість⁵².

„Позитивній праці“ протистоїть і загрожує її антипод — „негативна праця“. Вона прирівнюється до запозиченої ззовні (насамперед від польських сусідів) „хвороби“, яка несе небезпеку для кожної ідентичності — як її автентичності, так і життєздатності. Негативна праця полягає на голослівному й галасливому критиканстві, остентаційній та ворожій упередженості, а навіть підтримці „репресійних мір“ стосовно будь-яких намірів і починів культурного та політичного національного відродження. Її супроводжує надмір ірраціональних агресивних емоцій, які допроваджують до „безпам'ятного роз'ярєня“, некерованої неґації, „тим шкідливішою, що закриває власну бездіяльність і брак всякої здорової мислі позитивної“⁵³.

До негативної (читай — марної) праці В. Барвінський відносить і честолюбні (просвітянські мовні) псевдореформи, які після 1848 р. впродовж десятиліть ініціювали московфільські інституції, внісши велику плутанину у такий бажаний поступ національної свідомості і сприяючи ренегатству значної частини патріотичних галицьких діячів, і не лише їх*. Ця боротьба — неетична, нецінна для вітальності, адже у ній „упадає нарід, упадає край, мовкне слово правди і свободи, а вироджуєся безгранична деморалізація“⁵⁴.

Праця має цивілізаційне значення і гуманістичний підтекст. Посвячуючись їй, людина глибше укорінюється у власну національну ідентичність і буде новий світ. У ньому і далі можуть бути наявними сліди (наслідки) сумного минулого, але громадянин цього світу зосереджується на втіленні питомих ідеалів, щоб назавжди вийти з незрілих і пасивних станів „недо-“, „анти-“, „поза-“.

⁵² Так, наприклад, нагадування минулого В. Барвінський бачить у призмі моральних координат „правди“ і „неправди“. І перша, і друга виправдовують існування (життя) нації, але лише перша робить можливим „правдиве розуміння народного життя“ (Барвінський В. Погляди... // Правда.— Ч. 13—14.— 31 лип.— С. 506). Подібно з вихованням та освітою: якщо вони ґрунтовані на застарілих нормах і непотрібних стереотипах, то належать до мертвої регресивної традиції й чинять деморалізуючий вплив на світоглядні ідеали (Володимир [Барвінський]. Наші хиби // Правда.— Ч. 1.— 15 січ.— С. 36—37; Ч. 2.— 31 січ.— С. 77—78).

⁵³ [В. Барвінський]. По процесі...— С. 1.

* Докладний аналіз цієї проблеми, зокрема в її етичному вимірі, В. Барвінський здійснив у низці публікацій, написаних під враженнями від так званого процесу про голловну зраду (1882), на якому у ролі підсудних постав ряд галицьких і закарпатських московфільських діячів. Кількамісячний перебіг резонансної у всій Австро-Угорщині справи він прирівняв до бурі, яка, руйнуючи, водночас здатна очищувати. Прикметно, що автору йшлося не тільки про ідейну слабкість несправжнього симульованого панславізму, а й про несправедливий, упереджений спосіб висвітлення процесу польською галицькою пресою, яка на лаві оскаржених відразу позиціонувала всю місцеву свідому українську інтелігенцію. Подібний стиль „воювати неправдою“ використовувався і під час іншої гучної судової справи (так звана Гнилицька справа), де переможно оборонявся вже сам В. Барвінський.

⁵⁴ [В. Барвінський]. По процесі...— С. 2.

Нерідко В. Барвінський уживає метафору „грубої заслони“, яка відмежовувала життя українського народу від людських прав⁵⁵. Двигуном поступу новітніх часів стали гуманістичні засади. Якщо у попередню епоху українці, захищаючи „се велике діло всесвітньої культури“ і у ній — своє буття, займали оборонну позицію, то тепер надійшла найвища пора змінити стратегію, залишившись при тих самих принципах. А саме: боротися працею і єднанням. „Минають, здається, часи грубої сили — настає пора духовного, морального розвою народів“, у якому основна зброя — „інтелігенція — правда і наука“⁵⁶.

Мирна праця культурна — „хода головної ідеї нашого історичного життя“⁵⁷, уособлює форму актуальної вітальності й гарантує перетривання українського та будь-якого іншого народу. Вона „стоїть [...] на днешнім порядку“ як першочергове завдання сучасного людства, а насамперед „живих“ спільнот⁵⁸. Це — актуальний спосіб немілітарної, хоч не менш завзятої, боротьби за права й свободи⁵⁹. Реальні перемоги збільшують і живлять „моральну заохоту“ далі йти обраним шляхом розвитку й самозбереження. Тож чеснота праці перетворюється на українську „Нову Січ“.

Незамінною стає і ще одна конечна чеснота, вагу якої особливо підкреслює В. Барвінський, — *солідарність*. Для вироблення внутрішньоспільнотного духовного взаємозв'язку, ґрунтованого на спільній національній свідомості і баченні майбутнього (спільна доля, спільні цінності, спільні інтереси тощо), варто насамперед „брататись з нами самими“, на-в'язати єдині цілі між галичанами, буковинцями і закарпатцями. Згідливе „сполучення сил“ збільшить вітальність самосвідомого „Ми“ всупереч колективній оспалості „і дасть нам відвагу і енергію до діла“⁶⁰.

Єдність тотожна загальнолюдському добру. Проте „не все, що святе і праведне, наводить приналежну шанобу і охорону на ділі“⁶¹. Завадити цьому може так званий національний психотип українця. Серед його найхарактерніших рис, що підсилюють „душну атмосферу“, В. Барвінський вирізняє, між іншим, надмір задумливості (провадить до скептицизму, нерішучості й малоенергійності), надмір емоційної чутливості (тотожне зневладнюючій плаксивості й браку витривалості), надмір високої самооцінки (породжує байдужість до громадянської активності й діалогу),

⁵⁵ Барвінський В. Бесіда ... в XIV роковини...— С. 3—4; його ж. Бесіда ... в XV роковини...— С. 6, 11; його ж. Поезія Т. Шевченка...— С. 224—225 та ін.

⁵⁶ Барвінський В. Бесіда... в XIV роковини...— С. 21.

⁵⁷ Барвінський В. Погляди... // Правда.— Ч. 13—14.— 31 лип.— С. 511.

⁵⁸ Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 13; пор також: його ж. Погляди... // Правда.— Ч. 18.— 30 верес.— С. 711.

⁵⁹ Прикладом, що підтверджує складність мирного змагання за власну тотожність, слугують зворушливі й символічні слова В. Барвінського про відкриття на кінець 1879 р. першої україномовної школи у Львові (в той час як польських вже функціонувало аж 16): „Се діло — то одно з найбільших наших подвигів народних. Се було сотворене українського шкільництва, се були [так сказати] цивілізаційні хрестини українського народу [...] історія запише его з таким натиском, як свого часу охрещене Руси“ (цит. за: Белей І. Двадцять і п'ять літ історії Товариства „Просвіти“ [З шістьма портретами].— Львів 1894.— С. 30—31; пор. також: [В. Барвінський]. Борба Русинів о руську школу народну во Львові // Діло.— 1880.— Ч. 4.— 12 (24) січ.— С. 2).

⁶⁰ [В. Барвінський]. Теперішня пора... // Діло.— Ч. 4.— 24 січ.— С. 1; пор. також: його ж. Наші десперанти.— С. 2.

⁶¹ [В. Барвінський]. Наші десперанти.— С. 1.

надмір недовірливості (відштовхує від порозуміння), а також інші національні слабкості (вкорінені пересуди, самолюбство, амбітність, наклепи, нетерпимість тощо)⁶².

Контрастом до перелічених хиб постає наступна чеснота — *самопожертви* задля „добра нації“. В. Барвінський свідомий, що її супроводжує резигнація з особистих і професійних планів, тому не закликає до масової й передбачено позірної посвяти: „Наші мужі мусять бути готові прийняти на себе хрест народних страждань, зречися надії на парохію а попереставати може і до віку на капелянії, пожертвувати надією на директуру а посивіти на професурі, розпрацатися з високими авансами а остатися чи судією чи ад'юнктом“⁶³. Натомість наголошує на потребі морального схвалення таких індивідуальних виборів у публічному житті — через виховання й підтримку. Він сам, як і багато його сучасників-однодумців, не шкодував про вибраний шлях чи намірявся його змінити і свідомо заплатив найвищу ціну... Така світоглядна — життєва та інтелектуальна — постава є найміцнішим доказом етосу їх носіїв.

Усі перелічені (і аж ніяк не вичерпані) прикладні контексти українського національного відродження, у яких чітко простежується етичний супровід, гуртуються навколо пріоритетної цінності — *народу*. Впродовж другої половини XIX ст. переважає лише його позитивний образ як тяглої у своєму існуванні спільноти, що зберігає впродовж віків самотутню ідентичність.

Інтелектуал В. Барвінський виражав переконання цілком у дусі прогресивних культурних і політичних діячів свого часу. Народ, повторював він, повинен мати власну оповідь, що може передаватися різними способами, бути цілісною, тяглою та впізнаваною своїми членами та визнаною близькими й далекими сусідами. Наративні сюжети стають „цензурою“ колективного життя, справджуючи не просто вітальність, а рівень національної самосвідомості⁶⁴. Українська спільнота досі не мала її утвердженої та присвоєної.

Відколи „зникла Русь-Україна з карти європейського горизонту“⁶⁵, про українців говорили переважно інші й робили це з високою дозою нехтування й фальші. Історіографічні маніпуляції послідовно моделювали українське буття як приречене на нецивілізованість, сама країна сприймалась як „Каліфорнія золотої пшениці і безплатних робітників“ та природної краси, а корінний народ — як „історичний пролетар“, писати про який вважалося негідним „писарського пера, друкарського чорнила й поетичних лаврів“⁶⁶. Ці наративи продовжували перепиняти або принаймні викривлювати формування повноцінної національної свідомості. Але їм, на думку В. Барвінського, настав час протидіяти — солідарним українським і проукраїнським баченням минулого, що і обороняє від чужих зазіхань, і з середини живить колективну вітальність, і підтримує зв'язок

⁶² [В. Барвінський]. Наші хиби // Правда.— Ч. 2.— 31 січ.— С. 79; його ж. Мир нам!— С. 1; його ж. Бідні Русини // Правда.— 1879.— Жовт.— Вип. X.— С. 665—667; його ж. Теперішня пора... // Діло.— Ч. 2.— 17 січ.— С. 1.

⁶³ [В. Барвінський]. Наші десперанти.— С. 2; пор. також: його ж. По процесі...— С. 1.

⁶⁴ Барвінський В. Бесіда ... в XIV роковини...— С. 6.

⁶⁵ Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 2.

⁶⁶ Там само.— С. 4.

поколінь (традицію)⁶⁷. Ані сатира, ані казка не могли, зрозуміло, стати властивою формою для провідного колективного наративу. Тож спершу пустуюче місце виповняли народні думи, пісні й перекази, а згодом творча спадщина Тараса Шевченка.

Ця постать стала „фігурою пам'яті“ і знаковим феноменом у національній культурі. Сила Т. Шевченка — насамперед в актуальності вибраної тематики, яка органічно вплітає долю „забутої країни“ й „загадкового народу“ у процеси новітніх культурних і політичних змін і, що особливо підкреслює В. Барвінський, трактує її не як приречену на остаточний занепад через вигасання колективної вітальності чи асиміляцію, а з позиції синергійних спроможностей відродитися у новому статусі, відповідному духу доби та рівноправному серед інших націй⁶⁸. Його спадок виконував кілька важливих функцій (і як окремо взяті, і ще більше — у своєму взаємозв'язку): скріплював колективну вітальність нації; уповноважував її історичне буття; називав та оцінював базові орієнтири та перешкоди спільного життя; проводив паралелі між минулим і сучасним як тягlosti споріднених поколінь; дарував почуття глибокої укоріненості, за якої виростає відповідальність за змістовне теперішнє і майбутнє; переконував у нашій потенційності і спроможності хотіти гідного життя, прагнути це реалізувати, знову знаходити сили відроджуватися і не каятися за щирі переконання; ставав взірцем архетипної індивідуальної самопожертви, який апелює до сумління нащадків їх особистої гордості, національної гідності та загальнолюдської гуманності („людськості“). Завдяки Т. Шевченку з'явилася надзвичайно актуальна для українців і відповідна загальносвітовим західним тенденціям того часу вітальна мотивація перебудувати дотихчасове існування, створити себе нових, самоствердитися у своїх очах і задекларувати свою культурну й політичну окремішність серед інших.

Творчість Т. Шевченка і на особистісному, і на колективному рівнях національної самоідентифікації ставить усіх, хто живе в Україні або навіть лише дізнається про її стан, у справді екзистенційну ситуацію невмолмого вибору „або/або“. Альтернативи ухилитися від нього немає, адже навіть байдужість чи пасивність свідчить на користь одного з двох можливих переконань. Вибір однієї притягує чимало послідовників, хоч супроводжується негативними для В. Барвінського конотаціями: „закаменілим“ егоїстичним сибаритством, мовчазним толеруванням негідних вчинків, згодою на віроломство, визиск і фальш, „неронським холодом душі“. Ці переконання загартовують (у розумінні — роблять відпирними) своїх носіїв на гуманність і хоч якусь емпатію для покривджених, позиціонують їх однозначно на боці кривди, неправди та зла.

Вибір другого переконання оцінюється, навпаки, дуже прихильно, а сам він наділяється переважно позитивними характеристиками: є правдивим, праведним, гуманістичним, відкритим до підтримки ідей волі та справедливості, пошанування індивідуальної гідності тощо. Ті, хто визнав належність до цього переконання, тим самим ідентифікуються із

⁶⁷ Барвінський В. Поезія Т. Шевченка... — С. 222—223.

⁶⁸ В. Барвінський вирізняє два типи відродження: національний і побутовий. Перший стосується утвердження колективного почуття самосвідомості спільноти як цілості, другий відображається у гармонійному культурному розвитку й зростанні добробуту її членів (В. Барвінський]. XVIII роковини смерті Тараса Шевченка).

свою Батьківщиною та співвітчизниками, що вже засвідчує свідому і відповідальну громадянську позицію. Адже недостатньо, хоч і благородно, ототожнити себе із сином/донькою ізольованої заплаканої сирітки (образ України) та братом/сестрою народу, який переживає кризу вітальності. Коли в оцінках колективного „Ми“ переважають деструктивні характеристики (покривдженість, осміяність, споневіреність, знівеченість, оскверненість), то неважко змиритися із фатальним постколоніальним статусом з усіма його нівелюючими наслідками. Тому поява харизматичного Т. Шевченка* закріпила потрібний світоглядний орієнтир для неохочих цуратися автентичного (тобто рідного, питомого) буття. Слідуючи за ним, замало лише відчувати небайдужість до насильства. Вибір на користь правди й гуманізму означає особисту й колективну протидію сваволі та брехні.

Слід при цьому зазначити, що В. Барвінський у протиставленні названих позицій далекий від наївної вузької дихотомії. Сам обравши другу форму ідентифікації, із середини і на практиці бачив притаманні його середовищу однодумців хиби та вади. У їх початкових намірах могла тліти „іскра людськості“ та громадянська апатія, внутрішні міжусобиці й надмірна лояльність щодо регулярності і вимогливості власного внеску у розбудову колективного буття нерідко перекреслювали шлях „правдивого сина“ своєї Батьківщини**.

В. Барвінський, покликаючись на „силу Тарасової музи“, розглядає тодішнє національне відродження через призму шляху подвійної ідентифікації: внутрішнього єднання через тотожні ідеали і взірці та зовнішнього протиставлення оточенню як самобутньої спільноти⁶⁹. Своє бачення українського історичного минулого він доповнює, крім уже зазначених історіософських аспектів, ще й такими соціально-філософськими: 1) історичне життя суспільства створили не окремі особистості, а народ; 2) колективна ідентичність закорінена саме у народі, його гідності в боротьбі за волю, якої не зрікався, і повноцінне життя; 3) прагнення політичного, економічного й морального розвитку „зовсім далеке від комуністичних і соціалістичних переворотів“, бо не вимагає відмови від класової структури суспільства й однакового розподілу матеріальних багатств, а дома-

* В. Барвінський наділяє його сильними і промовистими епітетами: „наш Батько“, „вікопаний Кобзар“, „віщун“, „народний геній“, „творець“, „мученик“, „речник“ та ін.

** Якщо в історіософській призмі В. Барвінський основний наголос робить на продовжуваності шляху як моделі вітальності, що єднає предків і сучасників, то в етичному вимірі його рефлексій наголошує і на мотиві бездоріжжя. Він починається „ніби“ на спільній дорозі, та згодом занедбує вірний напрямок. Спершу оманливо „привабливий, почесний, хосенний“ вибір провадить на манівці „національних ідеалів“ і перешкоджає спільній солідаризації. Непродумані блукання мають мало спільного з патріотизмом, а успішні лише у поширенні взаємної незгоди та занепаді колективної ідентичності. „Бездоріжжя“ неминуче рано чи пізно приведе до „пропасті“, а це означає: іти ним, тим більше при наявній альтернативі, фатально, необґрунтовано й неморально.

⁶⁹ Наш автор висловлюється стосовно „стародавньої традиції“ і „слов'янського єдинства“ однозначно. Перша є штучним, інспірованим Москвою конструктом, який „насправді у таку старовину, коли нігде ще не прокидалась національна гадка“, не міг так магічно притягувати на величезних територіях саме український і російський (тим більше, з невеликими домішками „зовсім неслов'янських елементів“) народи (Барвінський В. Погляди... // Правда.— Ч. 16.— 31 серп.— С. 664). Друге також ідеологічно зманіпульоване. Адже живий і потенційний народ, який віками боровся за волю, зберігав мову і захищав своє право на існування, не міг „сам добровільно, силою якоїсь фатальної традиції [...] себе засудити на цілковиту смерть політичну і соціальну“ (Там само.— Ч. 18.— 30 верес.— С. 704).

гається лише утвердження „ненарушимої підстави“ індивідуального й колективного існування — свободи (під цим оглядом національний і релігійний контексти боротьби розминаються з мотивами нетолерантності до роду й віри)⁷⁰.

Образ народу (саме народу, а не його провідників) у текстах В. Барвінського — завжди позитивний. Це „спільна сила“, яка була виснажена („завмерла і притоптана“), але зберегла глибинні переконання щодо власної місії („посланництва“) і все одно тепер піднімається до „нового життя“ і зміцнює свій „народний дух“. Народ має незвичайну, дивну долю, але В. Барвінський не вивищує її над долями інших націй, лише всіляко перекоонує у потреби розвивати та спрямовувати. Доля народу — у тому, як він зберігає власну вітальність у різні історичні періоди.

Одним з історичних прикладів тут може слугувати час гайдамацьких повстань. В. Барвінський далекий від того, аби вибілювати цю „криваву подію“, однак не погоджується з її однозначним засуджуванням і викресленням із національної спадщини. Чому у народній пам'яті, питає він, передається саме позитивний образ цих „злочинців“? І хіба польське лицарство або московські бояри завжди сповнювали декларовану ними місію будівничих українського політичного і соціального життя? Невже панщина з її численними податками і всебічними приниженнями мала стати ідеалом того „культурного“ життя? З обстоювання права на власну вітальність розпочалася війна козаків проти „панської залежності“, що сягнула апогею на прикладі гайдамаків. В. Барвінський дивиться на трагічне минуле з психологічного ракурсу: він співвідчуває розпач доведених до крайнього відчаю людей, які, замість продовження терпінь, розпочали чинити опір, пропорційний завданім стражданням. Те, що у певний момент його межі були переступлені, свідчить насамперед про глибоку соціальну кризу у тодішній Речі Посполитій. Гайдамаччина „не спадає [...] соромом на нашу історію“, а є промовистим прикладом захисту колективних прав, свідченням життєвості нації всупереч намаганням занапастити її поступ⁷¹. В історичній ретроспективі „се була послідна сцена довговікової боротьби за волю народу“⁷².

Недаремно Запоріжжя стало свого часу епіцентром української вітальності, коли нація не мала звідки „зачерпнути нових сил цивілізаційних“⁷³. Зв'язок козаків з рештою українського населення був міцним, образ Січі — позитивний та авторитетний, „усвящений в очах народа“⁷⁴. Попри екстремальну специфіку свого бурхливого життя, запорожці зберігали почуття належності до українства, і це скеровувало їх боротьбу — домагатися прав і свобод рідного народу: „Вписуючись у Запорожці, все забував козак, не забував тільки своєї України, своєї і віри і своїх панів-кривдителей“⁷⁵. Народ, підтримуючи козаків, „невтомно рвався до свого

⁷⁰ Барвінський В. Бесіда... в XIV роковини...— С. 16—17; пор. також: Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 10; В[олодимир] Б[арвінський]. Слівце до опізнання // Правда.— 1877.— Ч. 4—5.— 28 лют.— С. 144—164.

⁷¹ Барвінський В. Погляди... // Правда.— Ч. 13—14.— 31 лип.— С. 516.

⁷² Барвінський В. Рік 1775 — столітня річниця зруйнованя Січі Запорізької // Там само.— 1873.— Ч. 14.— 30 лип.— С. 598.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.— С. 600.

⁷⁵ Там само.— С. 599.

ідеалу: до повної волі і рівноправності [...] який був головною ознакою політичного життя українського народу"⁷⁶. Тож травмою для колективної ідентичності і національної самосвідомості став спосіб руйнування Запорізької Січі. Російському царату йшлося про показовий символічний акт „підступного насилля“ та „ознаку неприхильності“ стосовно всього українського народу. Адже після поразки І. Мазепи перша Січ і так була стерта „до кореня так, що ледве сліди на ній осталися“⁷⁷. Цього разу йшлося про нищення нового поселення запорожців. Спосіб виконання цього задуму демонстрував зневагу до „честі народу“ і мав на меті принизити його ідеали та знеохотити до подальшої боротьби: „[...] ні оден бальок не остався на другім. Навіть Покровську церкву Січову обдерто з єї украшень [...] Із славного Запорожя остались тільки рови, вали і поломані хрести, по-розкидені могили...“⁷⁸

Що ж, однак, скріпило зневажену колективну ідентичність? Що тепер підтримує віру у розпочату емансипацію колективних прав і свобод? На думку В. Барвінського, саме „глибока свідомість непоборимої життєвості“ нації, оправдана історичною укоріненістю, та „совісне „пізнаймо себе“⁷⁹. На ґрунті таких передумов формується „духовна спільність“ нації.

У зв'язку з цим, на початку останньої третини ХІХ ст. В. Барвінський критично оцінює попередні десятиліття, у яких переважали невластиві вибори й способи самоідентифікації. Мірилом рівня національної свідомості для нього є, поміж іншим, надто непропорційне порівняння досягнутого українцями представництва у суспільному, політичному і культурному житті з їх кількісним складом у межах Австро-Угорської імперії. Попри сприятливу ідейну атмосферу, палкий патріотичний дух 1848 р. „на диво скоро став погасати“⁸⁰. Пробудження „з глибокого сну“ так і не стало dokonаним і стан „оспалості“ проявився у нових, більших чи менших, „хвилях роз'єднання“ спільноти всередині та ззовні. Хоч національне відродження триває вже тридцять років, „тільки з дуже великою поблажливістю“ можна простежити у ньому справжній неухильний поступ⁸¹.

Великою мірою перешкоджає цьому конфлікт поколінь. В українському контексті, за спостереженнями й особистим досвідом В. Барвінського, він набуває специфічного забарвлення, не притаманного іншим націям. Адже йдеться про ворожнечу всередині спільноти між старшими (москвофілами, старорусинами) й молодшими (народовцями, українофілами). Ці перші нагадують В. Барвінському колонізаторів, бо також відмовляють

⁷⁶ Барвінський В. Рік 1775 — столітня річниця зруйнованя Січі Запорізької.— С. 598.

⁷⁷ Там само.— С. 604.

⁷⁸ Там само.— С. 614.

⁷⁹ [В. Барвінський]. Мир нам!— С. 1.

⁸⁰ Барвінський В. Бесіда ... в ХV роковини...— С. 14.

⁸¹ В[олодимир] Б[арвінський]. Наші хиби // Правда.— Ч. 1.— 15 січ.— С. 36. Водночас, порівнюючи „силу ідеалів“ української й польської національної свідомості у ХІХ ст., В. Барвінський підкреслює все ж більшу потенційну конструктивну поступальність саме української ідеї. Поляки у своїх революційних стремліннях надуживали „маячливість“ відбудови старої Польщі та мартирологічною формою патріотизму, а згодом переіменили їх на „утилітарне лицемірство“ стосовно австрійської влади. Тому спершу надзвичайно сильна „притягальна сила“ їх ідеалів для українців змаліла і втратила актуальність. Українці ж піднялися висхідним шляхом: самоідентифікація охопила загал і „ожила в їх самопізнанню“, а також утвердилась як така в очах сусідів й інших європейських націй ([В. Барвінський]. Наші десперанти.— С. 2).

у праві на історичну, культурну (зокрема, мовну) й політичну самобутність. Проблема коріниться ще глибше: згадані переконання виходять зі середовища все ще „наших“, у той час як народовецький рух нерідко хибно звинувачують у полонофільстві, а недовіра й активна нехіть до його програми та представників залишається навіть після прозріння „старших“ до ціни русофільських обіцянок⁸². Так постають згубні новітні форми фальшивих ідентичностей. Вони підкреслюють руйнівну силу братніх і міжпоколінневих міжусобиць, які й далі тягло „нівечать“ вітальність і саму ідею відродження.

Незважаючи на давню традицію „могучого життя громадського“ і відкритість сучасної доби до змін, національна ідентифікація залишалася нерішуча і нерівна щодо утвердження власної самобутності. Як приклад В. Барвінський наводить так звані рекомпенсаційні практики: запозичення від інших тотожностей їх „картин світу“ або також допасування своєї культурної спадщини до традицій інших сусідських народів. Ані „образ життя наших сусідів, тільки украшений жовто-синьою барвою“, ані пришвиджене нагромадження власних ерзац-взірців „чужого аристократизму“ не сприяли, а навіть заперечували національне відродження⁸³.

Тепер український народ „виступає на ново [...] на всесвітню видівню, домагаючись своїх прав до сповнення посланництва в цивілізованій громаді“⁸⁴. Перешкоди цьому — закономірні, тож вельми важливо — якнайскоріше відмовитися (позбавитися) від комплексу меншовартости й пониження власного колективного минулого як „дикого варварства“⁸⁵. Навпаки, національній свідомості слід присвоїти образ героїчної спільноти, яка „так рано“, „так громадно“ і „так одностайно“, як жоден інший слов'янський народ, задекларувала своїми діями „ідеал соціального життя людства“⁸⁶.

* * *

Феномен національного відродження супроводжував (водночас породжував) чимало історичних, політичних, соціальних, економічних і культурних контекстів ХІХ ст. Його гуманістичні та демократичні ідеї знаходили широкий схвальний відгук, мотивували надії й підсилювали запал здобувати й утверджувати нові права, статуси та свободи. Це, безперечно, відповідало емансипаційним запитам і викликам актуальної доби та стало ключовою характеристикою сучасности й майбутнього багатьох поколінь.

В історії української філософії дух національного відродження охопив і навіть дав назву цілому періоду, хоч дослідження й оцінка його здобутків досі залишаються неповними та вибіркковими. Брак політичної незалежности й, відповідно, мала можливість інституційно розвивати національну культуру і науку змушували українську інтелектуальну еліту знаходити і втілювати переважно неакадемічні способи світоглядної рефлексії, в тому числі й філософської, та зосереджувати увагу передовсім

⁸² [В. Барвінський]. Мир нам!— С. 2.

⁸³ Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 14—15.

⁸⁴ Барвінський В. Бесіда ... в XIV роковини...— С. 4.

⁸⁵ Там само.— С. 8.

⁸⁶ Барвінський В. Бесіда ... в XV роковини...— С. 10.

на історіософській, аксіологічній і соціально-філософській проблематиці. Таке „прикладне заземлення“ загалом відповідало українській філософській традиції „любомудрія“ — осмислювати відношення „людина-світ“ у постійному зв'язку із соціально-культурною реальністю та, відповідно, розпрацьовувати насамперед етико-антропологічну і ціннісно-моральну проблематику. Водночас ця тенденція залишалася відкритою для впливу новітніх філософських течій (ідеється насамперед про романтизм, позитивізм, згодом модернізм), жваво аналізуючи та присвоюючи на локальному ґрунті їх прогресивні концепти згідно з націєтворчими вимогами і потребами.

Спадщина українського національного відродження другої половини ХІХ ст. суттєво доповнює й збагачує українську традицію філософування, впроваджує у науковий обіг маловідомі ідейні пласти досвіду і джерел. Вона одночасно увиразнює феномен однієї з філософських культур, яка у другій половині ХІХ ст. функціонувала на теренах Східної Європи. Важливо підкреслити, що якби внутрішньосупільних причин до модернізації не було, то жодні зовнішні впливи не спромоглися б ані захопити, ані тим більше втримати і розвинути серед українців стільки багатоманітного досвіду самоусвідомлення й самоствердження.

Національна філософська культура визначально сприяла дедалі змістовнішим наполяганням оновлювати (перебудовувати) всі сфери життєдіяльності за принципом пошанування свободи, автентичности, гідности й солідарности та утверджувати нові незалежні форми національного буття, громадянського й культурного самоздійснення. Її представники на західноукраїнських землях у теорії і на практиці зосереджувалися на використанні усіх можливостей, які допомагали ідейно-світоглядному й цивілізаційному поступу рідного народу. Тому є всі підстави називати їх також носіями національного філософського етосу.

Oresta LOSYK

SOME ASPECTS OF RESEARCHING UKRAINIAN PHILOSOPHY DURING THE NATIONAL REVIVAL IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The author considers problems of sources and methodology in researching the history of Ukrainian philosophy during the time of the National Revival. In the conditions of political statelessness, the philosophical reflection of the Ukrainians, especially in the second half of the 19th century, progressed mostly in the non-academic way of expression. Although its representatives were not philosophers in the classical sense, in their intellectual activity they actively developed historiosophical, axiological and socio-philosophical issues by contemplating Romantic, Positivist and Modernist tendencies in the local conditions. With the help of selected key concepts (present, progress, past, historical past, vitality, dignity, work, education, humanism, sacrifice, nation, national consciousness, solidarity, struggle, freedom), the researcher analyses how the national culture of philosophizing constructed new ethos of collective self-identification, cultural memory, civic duty, etc. according to the spirit of revival and emancipation.

Михайло СКРИННИК

САМОТОТОЖНІСТЬ УКРАЇНЦЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА СОЦІОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Самототожність як питання „бути собою“ для української людини (а це у своїй основі селянин) було центральним упродовж ХХ ст. В роки боротьби за Українську народну республіку особиста самототожність виявила себе як спалах активності у формі масових повстань, що був зумовлений насамперед можливістю отримати відповідні земельні наділи. Основними життєвими ресурсами сільського господаря були земельний наділ і власне обійстя, яким він стверджував себе як самодостатню, незалежну особистість, тоді як самоствердження через національну (етнічну) ідентичність для більшості селян не стало актуальним, далось взнаки вікове бездержавне існування нації. Розмита національна ідентичність, що не розцінювалася більшістю населення як втрата життєствердних смислів, стала основною причиною поразки української революції.

Мішенню політики посталої більшовицької влади стало розчинення в майбутньому української нації в російському соціально-культурно-політичному просторі. Були визначені невідкладні завдання щодо селянства: **а)** витіснити з його свідомости прагнення до самоврядности через ліквідацію креативної, найбільш компетентної у веденні успішного господарства верстви з ярликом „куркульство“; **б)** витворити з українця тип масової людини радянського зразка прищепленням йому, замість світоглядного принципу індивідуалізму, колективістсько-комуністичної свідомости. Дієвою школою творення „нової“ людини визнано колгоспи; **в)** прорідити щільність селянства. Для цього організовано Голодомор 1932—1933 рр. (мінімальне число жертв — 7 млн селян).

Цими заходами формування із селянина радянської масової людини нав'язувалося почуття страху, непевності, пристосовництва, меншовартости. Селянинові вселялась у свідомість своєрідна самототожність, зміст якої — бути „таким як усі“, живим знаряддям праці в ім'я „світлого майбутнього“. Ідеологізовані моральні норми, схеми поведінки, стандарти співжиття створювали психологічне підґрунтя замикання індивіда на собі, яке сприяло його атомізації. Значним „здобутком“ радянської влади щодо масовізації та зросійщення українців стало витворення численної змаргіналізованої суржикової української верстви. Її представник байдужий до рідного слова, бо втратив закоріненість в українське сприймання світу.

Воно йому байдуже, а байдужість — внутрішнє ество масової людини (Ж. Бодріяр).

В Україні початку 1930-х років співвідношення між українцями села і міста становило 24 млн 674 тис. (село) і близько 2 млн 500 тис. (місто) із 7 млн 235 тис. мешканців міста всіх національностей¹. Тому питання самототожності індивіда в Україні ХХ ст. насамперед стосується селянина як представника української людини взагалі. Наголосимо, що соціополітичний і соціокультурний простір українців аж до початку 90-х років ХХ ст. становив частину суспільства закритого типу, яким був Радянський Союз. Тому характерні для ХХ ст. світові глобалізаційні процеси мали на людину і суспільство в Україні досить опосередкований вплив.

У західному світі ідея глобалізації, яка у ХХ ст. передбачала формування універсального світового міжнаціонального соціомоноліту і мала базуватися на загальній економічній інтеграції, стираючи міжнаціональні та міждержавні кордони, передбачала єдиний наднаціональний центр координації і управління глобалізаційними процесами. Проте наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вона зазнала кардинального переосмислення, яке відбувалося на тлі усвідомлення дефіциту насамперед ресурсної енергетичної бази, продовольчої, водної, земельної тощо. Також додалася перспектива неминучих солідних затрат у переорієнтацію виробництва на високотехнологічні, ресурсозберігальні високоекологічні стандарти. У світовому масштабі це по-різному відбивалося на країнах з різним рівнем економічного розвитку. Внаслідок цього, зазначає відомий британський соціолог З. Бауман, нині на індивідуальному рівні концепція глобалізації навіює „незатишне відчуття, що „все виходить з-під контролю“, яке виражене „в модній на сьогодні концепції глобалізації“².

Схоже відчуття, за результатами соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 2010 р., близьке й більшості українців кінця ХХ — початку ХХІ ст. Про це свідчить їх ствердна відповідь на питання анкети: „Чи згодні Ви з таким твердженням: „Зараз усе таке непевне, і здається, що може статися все, що завгодно?“ Ствердну відповідь дали 75 відсотків молоді і 79 відсотків людей за 55 років³. Це вказує на чітко виражену замкненість на індивідуальному „Я“, зацикленість на своєму суб'єктивному світі, на дистанціюванні або ізолюванні від світу інших, по суті, вказує на феномен атомізації українців. Проте форма і вираз атомізації в Україні та західному суспільстві суттєво різняться, тому що, за словами З. Баумана, „форма нашої соціальності, як і форма суспільства, в якому ми живемо, своєю чергою залежить від того, як ставиться і розв'язується задача „індивідуалізації“⁴, тобто можливість і міра самовираження власного „Я“ як „самототожності“ особистості.

¹ [Електронний ресурс].— Режим доступу: bug.org.ua/article/yakouy-je-realna-kilkist-zahyblyh-ukraj..

² Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ.— Москва, 2004.— 188 с.— Сканирование и форматирование: [Електронний ресурс].— Режим доступу: Янко Слава (Библиотека Fort/Da) || slavaaa@yandex.ru || yanko_slava@yahoo.com.— С. 35.

³ Шулъга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні.— К., 2011.— С. 402.

⁴ Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева.— Москва, 2005.— С. 116.

Зважаючи на тісну сутнісну взаємопов'язаність „самототожності“ та „ідентичності“ особистости, логічно відтінювати чи то відділяти першу від другої. Усе ж зміст самототожності більше лежить у площині психології, де людину як істоту соціальну беруть поза її стосунками із соціальним світом, а зміст „ідентичності“ стосується соціології і філософії, бо він базується на взаємозв'язку індивіда з певною спільнотою. Таким чином, самототожність постає пізнанням себе в таких параметрах, як міра впевненості в собі, схвалення (несхвалення) себе, автосимпатія, керованість своїм життям („Я-концепція“), тоді як ідентичність передбачає насамперед потребу в причетності до якоїсь спільности, сприймання себе іншими, потребу в значущості власного „Я“, аби інші зважали на моє самовираження, тобто самототожність. У цьому плані, як нам видається, виглядає науково невваженим застосування автором еґо-психології Е. Еріксоном поняття „криза ідентичности“ до стану психічно хворих людей з означенням втрати уявлення про себе та послідовности подій. Очевидно, все ж ідеться про діахронне вчування власної самототожності. З цього приводу З. Бауман зазначає, що на питання Е. Еріксону, яким повинен бути стан здоров'я людини, „як відчуває ідентичність людина, коли усвідомлює те, що вона в неї безумовно є“, Е. Еріксон відповів: „Як прояв суб'єктивного відчуття певної надихаючої цілісности і спадкоємности“⁵. Певно, тому З. Бауман вважає, що „криза ідентичности“ є дещо більше, ніж стан психічно хворих, який зрідка трапляється. Ідентичність є віддзеркаленням стану взаємопов'язаности індивіда й спільноти (хай це буде професійна група, група за інтересами чи квазіспільнота тощо).

Справжній зміст „кризи ідентичности“ у глобалізованому масовому суспільстві ХХ ст., за З. Бауманом, виражений у парадоксі, який „полягає в тому, що ідентичність, аби запропонувати хоча б позірну впевненість і тим самим відіграти свою цілющу роль, повинна створити хибне уявлення про своє походження, повинна заперечувати, що вона лише підробка і що найбільше потерпає від браку фантома тої спільности, на зміну якої вона буцім приходять. Ідентичність пускає коріння на цвинтарі спільностей, але процвітає завдяки обіцянці оживити мерців“⁶. Тобто самототожність, позбавлена почуття самовиражености, переживає марноту власного життя як втрату життєвих сенсів, які вона може набути, коли поєднана з певною спільнотою, тобто, коли з нею ідентифікується.

На основі сказаного стосовно індивіда масового суспільства можна стверджувати, що його вибір якоїсь зі спільностей і відповідальність за нього в соціокультурному просторі знаходить вираз в особливостях персональної ідентичности та самототожности. Зауважимо, що для індивіда соціокультурний простір представлений насамперед полем смислів і сенсів. У наукових дослідженнях автори публікацій наголошують на важливості розрізнення цих термінів принаймні в дослідженні буттєвих смислів існування людини⁷. На наш погляд, сенсами постають ті смисли, які для індивіда виражають його буттєву основу, а їх втрату він переживає як глибоку особисту травму.

⁵ Бауман З. Индивидуализированное общество.— С. 118.

⁶ Там само.— С. 120.

⁷ Див.: Сафонік Л. Питання щодо розрізнення деяких подібних термінів в українській філософській дослідницькій літературі // Університетська кафедра (Київ)— 2018.— № 7.— С. 75—84.

Зосереджуючись на проблемі самототожності та персональної ідентичності у ХХ ст., зазначимо, що в західному суспільстві вона актуалізується зі ствердженням типу людини-маси, характерною особливістю якої є підлаштування життя під певні стандарти, його уніфікація, особиста некомпетентність, „прагнення до вигоди й безпеки“ (Ортега-і-Гасет), потяг до життєвих благ і душевна байдужість.

Проте у практиках повсякденності, які становлять істину щоденного існування індивіда в усій його непосредності взаємин із соціальним і природним світом, є як особливості самодостатнього індивіда, що сприймаються ним за самоочевидне, так і названі риси масової людини. Адже повсякденність, згідно з А. Шюцом,— це життєвий світ типових ситуацій і типової соціальної дії індивідів на рівні щоденних уявлень. Застосування цієї типології у підході до повсякденності української людини (селянина) дає змогу вибудувати загальні принципи, „згідно з якими індивід у повсякденному житті організовує свій досвід і, що важливо, досвід соціального світу“⁸. Зауважимо, що в цьому досвіді, окрім типових рис щоденного життя людини, зазвичай присутні й риси етнічної спільності (нації), яку вона репрезентує у своїх щоденних практиках. Як стверджують дослідники, повсякденність, межуючи з масовою свідомістю, продукуючи й відтворюючи типові щоденні практики, не виключає індивідуальної діяльності⁹, у якій уживаються доцільна активність і ригідність, новаторство і традиціоналізм, нестандартність підходів і шаблонність, проблематизація ситуацій і рутинізація, примітивізм, раціоналізм і інтуїтивізм тощо. Проте ці та інші риси актуалізуються за наявності певних умов і конкретних ситуацій.

Тому, перш ніж говорити про наявність у ХХ ст. типових рис масової людини в пересічного українця, логічно звернутися до конкретних історичних умов і ситуацій, які стали чинниками чи каталізаторами формування самого явища „маса“ як певної людської єдності.

Феномен масової людини та масової свідомості у ХХ ст. став предметом філософського дискурсу для представників франкфуртської школи М. Горкгайма, М. Адорно, Е. Фромма, Г. Маркузе й інтерпретувався як реакція масової свідомості на стандартизацію економічного життя в індустріальному суспільстві, що й знайшло своє відображення у стандартизації певних рис свідомості мас людей. Феномен „маси“ представники франкфуртської школи тлумачили як таку соціальну єдність людей, у якій у процесі взаємодії тимчасово складаються спільні психосоціальні риси, що нівелюють неповторність окремого індивіда і знаходять вираз у спільних практичних діях. Сутність маси як соціального феномена, згідно з Ж. Бодріаром, „не виявна ні атрибутом, ні предикатом, ні якістю, ні референцією. Саме в цьому і полягає її визначеність або радикальна невизначеність. Вона не має соціологічної „реальності“. Вона не має нічого спільного з будь-яким реальним населенням, з будь-якою спільністю...“,

⁸ Шюц А. Формирование понятия и теории в социальных науках // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом.— Москва, 2004.— С. 61.

⁹ Див.: Снарская Е. В. Человек в контексте повседневности: от масс к индивиду: Дисс. ... канд. филос. наук.— Казань, 2014.— 179 с.; Бойко О. П. Повсякденність як філософська категорія та феномен суспільного життя // Гуманітарний вісник ЗДІА.— 2012.— № 50.— С. 129—136; Карівець І. В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю: Монографія.— Львів, 2012.— 256 с.

маса — це „нескінчена сума рівнозначних індивідів 1+1+1+1 — це її соціологічне визначення“¹⁰.

Звертаючись до пореволюційної України 20-х років ХХ ст., зазначимо, що феномен „маси“ як результат індустріалізації європейського суспільства з його „стандартизацією економічного життя“ не співмірний з аграрною Україною кінця першого — початку другого десятиліття ХХ ст. Її населення у своїй основі становило селянство, особливості праці котрого не можна порівнювати з працею найманих робітників індустріалізованого європейського суспільства. Тут, на наш погляд, доречними будуть слова Ж. Бодріяра про те, що „селянські маси“ старого часу масами якраз і не були: масу становлять лише ті, хто вільний від своїх символічних обов’язків, „відсічений“ [„résiliés“] (спійманий у нескінченні „сіті“) і кому визначено бути вже тільки багатоліким результатом [terminal] функціонування тих самих моделей, які мали б їх інтегрувати, а, зрештою, видають їх лише як статистичну решту“¹¹.

Український селянин початку ХХ ст. не підпадає під означене поняття „людина-маса“, що характерне для індустріального суспільства, позаяк його самототожність базувалася на почутті *самодостатнього господаря* і відтворювала світоглядний принцип індивідуалізму, що знаходило вияв у позиціюванні себе як *автономного індивіда*.

Проте тогочасні історичні події, які позбавляли селянина самоствердження у праці на себе і свою родину, спричинили *масові* збройні виступи селян. Це була усвідомлена потреба боротьби за своє право на власність економічно незалежної особистості. Як стверджує статистика, на кінець 1920-х — початок 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. повстанців¹². Щоправда, тут не зайве згадати, що тогочасна українська еліта не спромоглася належно об’єднувати, організовувати і спрямовувати масовий спротив селян, що потягло для України фатальні наслідки. Якщо, наприклад, на початку збройної боротьби проти Гетьманату в армії Директорії налічувалось близько 150 тисяч повстанців, „то на початок радянського наступу їх кількість не перевищувала 50 тисяч“¹³. Аграрна політика Гетьманату не задовольняла запити самодостатнього господаря. Саме тому радикальні аграрні гасла більшовиків спричинили відтік великої маси повстанців до Червоної армії. І, зрештою, українська революція 1918—1921 рр. зазнала поразки. Все ж правдою є й те, що відтік повстанців був ситуаційно мотивованим — вони повелися на більшовицьке агітаційне гасло „Земля селянам!“

Говорячи про українську революцію, доречно звернутися до сентенції Г. Лебона про те, що цивілізований народ можна розглядати як певну піраміду зі сходінками, якими є соціальні страти: „вершину піраміди займає весь невеликий відбір учених, винахідників, артистів, письменників, дуже мізерна група порівняно з рештою населення, проте саме вона визначає рівень країни на шкалі цивілізації. Варто було б їй

¹⁰ Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального.— Екатеринбург, 2000.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: Origin: <http://anthropologia.spbu.ru/ru/texts/ baudrill/index.htm>

¹¹ Там само.

¹² Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917—1927 рр.).— К., 2000.— С. 129.

¹³ Там само.

зникнути, щоб побачити, як одночасно зникло б усе те, що становить велич нації¹⁴. Ці слова Г. Лебона наочно підтверджують далекосяжні наміри розпочатого більшовиками наприкінці 1920-х років вигублення найосвіченішої української верстви — наукової та художньо-творчої інтелігенції. Воно, як виявилось, було виразом завбачливої політики зі стирання в перспективі української нації з політичної карти Європи. Як свідчать нинішні події, ця мета залишається пріоритетною й для Росії XXI ст.

Повертаючись до повсякденного життя українського селянина XX ст. в закритому більшовицькому суспільстві, наголосимо, що людина без стійкого смислового каркасу, без життєствердних сенсів губиться у виборі ціннісних орієнтацій і особливо піддатна зовнішнім впливам, якщо позбавлена внутрішнього духовного стрижня, яким і є її самототожність. Цим внутрішнім стрижнем у селянина мали бути смисли, які б виражали його українськість. Проте зазвичай вони поступалися тим життєвим сенсам, що замикалися на власному господарстві та ресурсі, яким були орна земля і власне обійстя, що сприймалось як мала батьківщина.

Як підсумок, щодо зазначених фактів переходу досить великої частини повстанців з національного табору у ворожий маємо констатувати, що умови вікового бездержавного існування України спричинилися до незрілої, розмитієї національної ідентичності значної частини українського населення. В умовах боротьби за незалежність національна (етнічна) ідентичність є тим індикатором, який показує або брак, або наявність самототожності у формі вираження на індивідуальному рівні тих буттєвих сенсів, через які українець сприймає сутність власного „Я“ як сутність своєї ідеологічної батьківщини — України. Збройна боротьба, яку вели повстанці Холодноярівської „республіки“ на Чигиринщині проти більшовицької окупації з 1919 по 1922 р. під жовто-блакитним прапором і гаслом „Воля України — або смерть“, і є індикатором яскраво вираженої зрілої самототожності селянина. Повстанці боротьбою на смерть стверджували свої сенси життя, невіддільні від України.

Усе ж можна констатувати, що визначальним чинником втрати українцями державності на початку XX ст. стала несформована національна ідентичність значної частини населення, що виявляла себе в розмитій самототожності, яка не завжди стверджувалася в українця прагненням „бути собою“, тобто виявляти свою національну самодостатність у будь-яких життєвих ситуаціях.

„Бути собою“, згідно з А. Маслоу, тобто виявляти свою сутність, означає виражати потребу в самоактуалізації як самовизначенні через звернення до надособового. Зрозуміло, що *надособове* за змістом завжди є *колективним*, через нього індивід, засвоюючи *соціокультурні* смисли, формує свої життєві сенси як власну самість, разом з тим це не заважає його персональній ідентифікації щодо таких *спільностей*, як родинна, територіальна, релігійна тощо. Індивід виражає свою іманентну самототожність через ті смисли, які є сенсами неповторності його народу як нації.

У повсякденному житті людина виказує особисті риси й актуалізує соціально-психологічні, якими вона може стверджувати як ерзац власної

¹⁴ Лебон Г. Психология народов и масс.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: https://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/664/Psihologiya_narodov_i_mas...— С. 16.

самототожності у формі потреб масової людини, так і свою соціокультурну самість. Усе залежить від сили впливу як внутрішніх, так і зовнішніх стимулюючих чинників. Актуалізація тих чи тих рис здійснюється за наявності відповідних умов та інструментів впливу на індивіда.

Одним із пріоритетних завдань більшовицького режиму в Україні стало перетворення селянина із самодостатнього господаря на лояльне до влади, конформне, слухняне, матеріально залежне від неї знаряддя — тип масової людини радянського зразка. Дієвим інструментом перетворення обрано маргіналізацію, що включала етнічний, політичний, соціально-культурний, релігійний компоненти і передбачала перебудову світобачення, стилю життя селянина, його установлень, цінностей на комуністичні засади. Актуалізація владою такої трансформації диктувалась у період непу прагненням селян вирішувати свої господарські питання через самоврядні земельні громади: „Солідна матеріальна база та право безпосереднього порядкування селянськими землями дозволяли земельній громаді не тільки справляти значний вплив на господарське життя села в цілому, а також на окремих недбайливих і відсталих господарів. З часом земельні громади навіть намагалися підпорядкувати своєму впливу сільські ради“¹⁵.

З позиції радянської влади, зрозумілим і нагальним завданням стала швидка реконструкція соціальних спільнот. Соціальний компонент масовізації передбачав викорінення самоврядності сільської громади, з якою припинялась і усвідомлена колективна соціальна дія. Тому найперше, що роблять у цьому ключі більшовики, вдаються до нейтралізації членів, груп і прихильників лінії самоврядності з подальшою ліквідацією як ворожих елементів. Цей напрям „соціальних перетворень“ успішно реалізується як на місцевому рівні, так і у масштабах усєї країни. „Перетворення“ на місцях почалися зі штучного розколу селянства через організацію більшовицькими осередками комітетів бідноти (комбідів) та комітетів незможних селян (КНС) для розпалювання ворожнечі між бідними й заможними. За більшовицькими осередками закріплювалося право контролю за виборчим процесом у місцеві ради. І воля партії вже здійснюється як нібито „соціальна дія народних мас“.

Вирішальним кроком у нейтралізації селянина як „дрібнобуржуазного елемента“ стало позбавлення його статусу власника-господаря шляхом швидкісної колективізації. Окрім того, це був спосіб прищепити селянинові радянсько-колективістське світосприйняття. Нарешті розпочався період „прискореної колективізації“ (1929—1930), що, по суті, став комунізацією, бо „в колгоспи забирали все: реманент, велику рогату худобу, коней, птицю“¹⁶.

Тотальний наступ на селянство відзначився повсюдним знищенням найбільш економічно успішних господарств національно свідомої верстви українського села. Було ліквідовано як „куркульські“ „близько 200 тис. селянських господарств (разом із сім'ями — 1,2—1,4 млн осіб, із них — 860 тис. виселили на північ Сибіру)“¹⁷.

¹⁵ Ганжа О. І. Українське село... — С. 106.

¹⁶ Радянська модернізація України. Стан економіки в 1929—1933 рр.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: URL: <https://ukrmap.su/uk-uh10/271.html>

¹⁷ Там само.

Проте виявилось, що наступ на українську самототожність та ідентичність ще тільки набрав сили. Після ліквідації провідної селянської верстви з ярликом „куркульство“ більшовицька влада пройнялася ідеєю „продезінфікувати“ й бунтівне тіло народу — селянство. Приводом стало недовиконання плану хлібозаготівлі 1932 р., що було розцінене згори як саботаж. Унаслідок роботи спеціальної комісії під головуванням Молотова під конфіскацію підпадали не лише зерно, але й усі продукти харчування. На додаток у серпні 1932 р. був прийнятий закон про охорону соціалістичної власності (так званий „Закон про п'ять колосків“), який за крадіжку колгоспної власності передбачав розстріл або позбавлення волі терміном від десяти років. Повне вилучення не лише хліба, але й усіх продуктів харчування, спричинило в Україні передбачувану ситуацію голоду. „Зачистка“ селянства — найбільш непокірної української верстви — здійснювалась через виморення у формі штучно організованого голоду. Аналізуючи масштаби і способи такого винищення українців (мінімальна цифра 7 млн осіб), Верховна Рада України 2006 р. офіційно визнала Голодомор 1932—1933 рр. геноцидом українського народу.

Тоталітарний більшовицький режим за допомогою репресій, живої сили колективізації, голодомору вселяв у душу українця, а це насамперед селянин, почуття непевності, страху, пристосовництва, другосортності, актуалізував риси дволикості, формуючи людину-масу українського зразка. В умовах колгоспного примусу, вбогої особистої власності (*сім'я повинна мати не більше...*), щоб якось вижити, селянин змушений був свою внутрішню неприязнь, зневагу, ненависть до кривдника прикривати догідливістю. Колгоспна система підточувала етнічні, моральні й культурні корені селянина, позбавляючи його *почуття гідності* як фундаментальної умови вираження національної ідентичності та етнокультурної самототожності.

Влада закритого радянського суспільства накинула на безпаспортного селянина (по 1960-ті роки) ярмо кріпака, прикріпивши його до конкретного колгоспу та місця проживання. У такий спосіб партія успішно формувала зі селянина людину-маргінала з її типовими рисами. А це замкненість, апатія, недовіра, егоцентризм, стереотипність мислення, чуття власної марнотності, тривожність, легковірність, витіснена у сферу несвідомого агресивність. Тотальна маргіналізація як спосіб омасовлення охоплювала всі сфери життєдіяльності — соціальну, політичну, національно-культурну, релігійну.

Ж. Бодрійяр, аналізуючи особливості існування людини в західному суспільстві ХХ ст., наголошує, що кожний індивід несвідомо налаштований підпорядковуватися загальноприйнятим схемам, зразкам, які побутують у спільноті і завдяки яким він стає схожим на іншого. Проте проблема західного суспільства полягає саме в „індивідуалізації“, яка означає „утримання у своїх руках теперішнього, впевненість у тому, що ти контролюєш свою долю, якраз і є те, чого люди, вочевидь, позбавлені“¹⁸.

У суспільстві споживання, яке характеризує високорозвинені країни, індивід, зауважує З. Бауман, у пошуках своєї самототожності, тобто, відповідаючи на питання хто „Я“, не може точно впевнитись, з якою спільністю себе ідентифікувати, адже соціальне становище і місце, які

¹⁸ Бодрійяр Ж. В тени молчаливого большинства...

індивіди прагнуть посісти, „швидко трансформуються і навряд чи можуть надійно служити метою чийогось життя. Ці нові нечіткості й крихкі цілі однаково впливають на всіх нас — з досвідом і без досвіду, неосвічених і освічених, ледарів і трудоголів“¹⁹.

Повертаючись до самототожності індивіда (селянина) в закритому радянському суспільстві, насамперед зазначимо, що в західному масовому суспільстві втрата самототожності людиною-маси (така як усі) зумовлена демократизацією суспільних взаємин, збільшенням вільного від основної роботи часу, зростанням достатку, здатністю пересічної людини досягти легкого і забезпеченого життя, індивідуалізацією споживання. Проте все це, на жаль, виявилось неспівмірним з примітивними проблемами, потребами та засобами їх розв'язання масовізованою людиною і вилилося в ігнорування нею загально визнаних інстанцій і обов'язкових для всіх норм співжиття.

У радянському тоталітарному суспільстві самототожність селянина, а це бути „таким як усі“, тобто живим знаряддям праці в ім'я „світлого майбутнього“, зумовлене щонайперше його феодально-кріпосницьким соціальним становищем, обов'язковою майже дармовою працею „від зорі до зорі“, веденням лімітованого мізерного особистого господарства як основного засобу життя, яке ледь давало змогу задовольняти найпримітивніші потреби сім'ї. Соціально-моральні норми, стандарти спілкування, стереотипи сприймання світу доводилися до його свідомості засобами комуністичного виховання, навчання, постанов партії і уряду тощо. Сформовані у такий спосіб переконання інтерпретувались як вияв самототожності радянської людини. Будь-який натяк на брак лояльності до влади та ідеології однозначно розцінювався як підступний прояв ворожого елемента. Диктат норм, схем поведінки, стандартів співжиття став психологічним підґрунтям замикання індивіда на собі, сприяв формуванню маси атомізованих індивідів, але їх потреби, інтереси зазвичай не виходили за межі фізичного виживання.

На протиположному до звичного дефіциту предметів споживання в радянській Україні, в суспільстві високорозвинутих країн Європи споживання стало пріоритетною життєвою потребою мас. Але важливо те, що „предмет споживання“ зазнав трансформації: постав відірваним від його реального існування, став його симуляцією, „порожнім знаком“, симулякром. Тобто корисність предмета змінилася у свідомості індивідів зі споживчої вартості на символічну, що веде до втрати орієнтирів у виборі символів-замінників престижу та успіху і неможливості дати відповідь на питання власної інакшості, тобто означити себе: який „Я“. Таким чином, згідно з Ж. Бодріаром, предмети споживання як знаки, символи успіху, престижу детермінують атомізацію масової людини суспільства постмодерного стану до такої міри, що структурована соціальна спільнота постає недиференційованою масою. Це, за його підходом, дає підстави для перегляду концепту ідентичності: індивід, втративши тісний обопільний зв'язок „індивід — спільнота“, втрачає власну автономність як свою самототожність.

¹⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: Янко Слава (Библиотека Fort/Da) || <http://yanko.lib.ru> || <http://yanko.ru> || <http://torrent.ru>.— С. 117.

Атомізація ж української людини в ХХ ст. невіддільна від розмивання національно-культурної самототожності українців. Адже всі пріоритети у становленні української масової людини належали партії та уряду, що знайшло своє втілення у послідовній політиці русифікації українців. Так, унаслідок тотального наступу на українську мову, ядра національної ідентичності, в останній чверті ХХ ст.— у 1988/1989 навчальному році — з 1217 шкіл Донецької області українських було 105 (8,7 відсотка), із 797 шкіл Луганської області українських — 162 (22 відсотки)²⁰.

До особливих „здобутків“ радянської русифікації слід віднести витворення змаргіналізованої суржикомовної української верстви, яка суттєво поповнилась після паспортизації села у 1960-х роках, увібравши в себе масовий відтік селян до вже зрусифікованих міст. Особливість української, у своїй основі суржикомовної, масової людини в тому, що носій суржику не думає, не чує того, як говорить, бо є наслідком і продуктом 70-річної радянської соціально-культурної стратегії розвитку України. У носія суржику ампутоване чуття рідного слова через втрату закоріненості в українське сприймання світу. Воно йому стало просто байдужим. Байдужість — це внутрішнє ество масової людини. Згідно з Ж. Бодріяром, „байдужість має належити до їх сутності, це їх єдина практика, і говорити про якусь іншу, справжню, а отже, й оплакувати те, що масами буцім втрачено, безглуздо“²¹. Український маргінал — еталон розмитої національно-культурної ідентичності. Свою самототожність він виявляє вже узвичасним запитанням: „А хіба не однаково?“ *Байдужість* — у цьому суть історичної долі ідентичності й української самототожності ХХ ст.— доби „загубленої української людини“ (М. Шлемкевич).

Mykhailo SKRYNNYK

THE SELF-IDENTITY OF THE UKRAINIANS IN THE SOCIO-CULTURAL AND SOCIO-POLITICAL SPACE OF 20TH CENTURY UKRAINE

The author analyses the process of displacing the original individual identity in Ukraine during the 20th century. Its features are the combination of two hypostases of identity. The first one is the European mentality based on the principle of moral individualism, which asserts itself in respect for the value of the human personality, its uniqueness and originality. The second one is an immature, unstructured national (ethnic) identity. This immaturity contributed to the dissolution of Ukrainians as a nation in the Russian political, cultural and ideological space that used all means of the influence of the totalitarian repressive and propagandist machine. The interaction of two hypostases of identity in the late 20th century resulted in a specific phenomenon in the individual civic-national identity, creating a „new“ type of a mass human with conformist psychology, consumeristic and instrumentalist values.

²⁰ Лаврів П. Історія південно-східної України.— Львів, 1992.— С. 127.

²¹ Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства...

В'ячеслав АРТЮХ

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ЕПОХИ В ІСТОРІОСОФСЬКИХ ВІЗІЯХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Після Другої світової війни у багатьох тих, хто її пережив, було таке відчуття, що попередня епоха остаточно закінчилася. І європейська людина, душа якої спустошена й розгублена подіями цієї страшної війни, розпочинає формування нової. При цьому з втраченою вірою в європейську цивілізацію, ідеологічні цінності гуманізму та християнську церкву як оберігача моральних добродійностей. Може, тому конструюються ідеї про втечу від жаху історії у світ міфів (М. Еліаде). Але що таке тоді ця нова епоха, що настає? В чому її специфіка і сутність? Чи це тільки панування в політиці й культурі типу масової людини, технократичність її мислення, і чи це тільки настання „атомної ери“, що заявила про себе ядерними бомбардуваннями Хіросіми й Нагасакі? Для Еліаса Канетті джерела нової епохи вбачаються вже у більшовизмі, нацизмі та фашизмі. Саме ці тоталітарні ідеології й практики постають тими муками, що сигналізують про народження нової історичної доби. А Карл Ясперс, приміром, і на конференції європейських інтелектуалів у Женеві (вересень 1946 р.), де обговорювалася тема „європейського духу“, що розпочинає новий етап свого існування, та й у своїй книзі „Витоки історії та її мета“ (1949) розмірковує про специфіку сучасної йому ситуації та розглядає можливі шляхи розвитку європейської ідеї в майбутньому. Та для початків післявоєнної доби ставиться діагноз: Європа і її „дух“ перебувають у стані кризи.

Історіософське питання про історичні епохи задавали собі й багато українських інтелектуалів, що опинилися в той час волею долі поза межами України та потрапили під ідейні європейські впливи. Намагалися осмислити цю проблему письменники, публіцисти, науковці Борис Крупицький, Юрій Шевельов, Юрій Косач, Лев Білас, Лев Окіншевич. Відразу вкажемо, що на специфіку їх відповідей на питання про сутнісні риси сучасної їм доби великий вплив мали праці актуальної тоді для Європи інтелектуальної традиції: культурфілософії О. Шпенглера та інших німецьких консерваторів 1920-х рр., історіософії А. Тойнбі, філософії екзистенціалізму та персоналізму, а також раннього варіанта методології структуралізму. Але у цій розвідці ми спинимося на ідеях інших видатних українських науковців — Віктора Петрова (1894—1969) та Дмитра Чижевського (1894—1977). Аналіз їх рефлексій над проблемою історичної доби і є предметом цієї статті. Їхнім завданням було, з одного боку, вибу-

дувати теоретичний образ своєї доби, з другого — крізь призму сучасної їм епохи вони звернули увагу на вимір минулого та побачили зв'язки з іншими епохами і, таким чином, сконструювали свій варіант розуміння того, що називається історичним процесом.

Віктор Петров

У літературознавця, археолога й фольклориста Віктора Петрова екзистенціальне переживання своєї історичної ситуації поєднується з усвідомленням того, що причиною деградації культури є технічний прогрес. Розуміння кризового стану сучасного суспільства згодом розгортається у нього в концепцію специфічних історичних епох. Дроблення (членування лінії часу) на епохи чи періоди обумовлене потребою виділити значуще в минулому для сучасності. Взагалі, періодизація постає як засіб для структурування потоку часу. Впорядковуючи емпіричний матеріал, історики вибудовують у хронологічному порядку історичні періоди, відповідаючи на певні запити екзистенції самих істориків. Для В. Петрова історичний процес — це перебіг послідовності певних культурно-історичних відтинків, що зумовлені дискретністю часу. Кожен такий відтинок (епоха) має свої кризові стани. Головною ознакою кризи сучасної доби він називає почуття „несталості“ особистості, що проявляється у суцільній релятивізації. Релятивізм — породження руйнівної сили техніки — призводить до стану перманентної втоми від плюралізму дріб'язкових істин, браку чітких моральних критеріїв.

Членування історичного процесу на періоди, епохи, формації, як ми вже зазначали, завжди відбувається з позицій теперішнього часу та специфіки того запасу культурного досвіду, в якому перебуває дослідник. При цьому однією з найбільш давніх і авторитетних класифікацій, європоцентричних за своєю суттю, є поділ історії на давню, середню та нову, яку запровадив ще професор університету в Галле Христофор Келлер (Целларіус) (1637—1707) 1685 р. В. Петров, напевне, також був би серед прибічників келлерівської тріади, але його більше цікавила специфіка сучасної доби, і тому для нього набагато актуальніша інша тріада — Середньовіччя, Новий час, Наш час. Причому „Наш час“ (своєрідний аналог Новітнього часу в класифікації советської історіографії), що розпочинається з Першої світової війни, за багатьма моментами перегукується саме із Середньовіччям. Якщо розглядати погляди В. Петрова не як просте наслідування ідей тих же Г. В. Ф. Гегеля, О. Шпенглера чи М. Бердяєва (і тоді він є не більше, ніж їх епігон), а в ситуації діалогу найрізноманітніших контекстів — філософського, історичного, національного, наукового, то можна стверджувати про їх оригінальність, що помічається насамперед під час тлумачення ним класифікації історичного процесу та специфіки зв'язків між періодами цієї класифікації.

Людина, наділяючи різними значеннями вимір минулого, тим самим привносить у цей модус ситуацію розмаїтості, неоднорідності. Це і є підґрунтям членування історичного процесу на різні відтинки, що відповідають тим різним значенням. Український дослідник у своїх „Історіософічних етюдах“ (1946—1947) виходить з того, що „історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленується на певні часові відтинки історії, на градації часу, на ступеневі послідовності, що кожна з них — у своїй відокремленості від інших, як від тих,

що її попереджують, так і від тих, що її заступають,— тяжить до тебе. Є самодостатня в собі“¹.

Та чи інша епоха для В. Петрова є сукупністю типових ознак. І перехід від однієї до іншої епохи є заміною одних типових ознак на інші — протилежні. Так, теократичний абсолютизм як політичний принцип епохи Середньовіччя замінюється в епоху Нового часу ідеєю секуляризованого абсолютизму.

„Неважко помітити,— зазначає В. Петров,— що вся персоналістична концепція абсолютизму становить обернену, негативну копію з середньовічного теократичного абсолютизму, з тією відміною супроти останнього, що місце єдиного й всевладного Бога займає такий самий єдиний і всевладний необмежений земний суверен“².

Свою чергою новий етап у розвитку епохи Нового часу виникає через протиставлення визначальним рисам попередніх етапів. Йдеться про політичний демократизм, що абсолютній владі короля протиставляє абсолютну владу народу — „не влада народу, а безособова влада всіх“³.

Отже, перехід від однієї до іншої епохи відбувається внаслідок перетворення на протилежність наступної епохи. Тут, як і у Д. Чижевського, безперечно, відчувається вплив Г. В. Ф. Гегеля: через застосування гегелівської ідеї „зняття“ або ще „усування-і-збереження“ (*Aufhebung*), протилежність між епохами не можна представити в абсолютних вимірах.

„Говорячи пряме заперечення, я ніколи не забував,— пише В. Петров, наслідуючи великого німецького філософа,— що я маю на увазі ствердження. Я вже згадував: кожна доба, протиставлена іншій, кожен етап доби, протиставлений попередньому, несуть на собі ознаки тотожності з попередньою добою, з попереднім етапом, бо кожне не-А, в його протиставленні А, є формулою ствердження А, негативним визначенням А“⁴.

Відзначимо цікаву особливість: „[...] жодна теза не обертається на своє протиставлення, на антитезу відразу, а тільки *етапами*. Кожне з заперечень розкривається за послідовністю розчленованих етапів“⁵.

У дискусію з В. Петровим з приводу ідеї „заперечення—ствердження“ вступив український історик Борис Крупницький (1894—1956). Цю ідею він чомусь зрозумів лише як „пряме заперечення“ наступною епохою попередньої. Але для Б. Крупницького дуже важливо, щоб у цій схемі працювала ще й ідея розвитку. А розвиток можливий лише завдяки появі нового. Нове ж — завжди результат творчого акту. І тут діалектика „заперечення—ствердження“ стає для Б. Крупницького „простою“ і „легкою“ конструкцією, бо ситуація творчості передбачає „персоніфікацію“ діалектики, тобто вихід її на діяльність окремої людини, і ми тоді повинні говорити про антропологічний вимір теорії історичної епохи“⁶.

¹ [Петров В.] Віктор Бер. Історіософічні етюди // Петров В. Розвідки: У 3 т.— К., 2013.— Т. 2.— С. 914.

² [Петров В.] Віктор Бер. Проблема епохи // Там само.— С. 996.

³ Там само.— С. 997.

⁴ Там само.— С. 999—1000.

⁵ [Петров В.] Віктор Бер. Історіософічні етюди.— С. 921.

⁶ Крупницький Б. Про категорію заперечення в історичному процесі // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей.— Мюнхен, 1959.— С. 212.

Що стає з людиною під час зміни епох? У які нові життєві ситуації потрапляє вона і як їх сприймає? Якраз у такі переломні періоди, на думку українського мислителя, й відкривається екзистенційний вимір людського буття. Третя епоха, епоха Нашого часу, означається В. Петровим уже не так через мисленнєву фігуру типових ознак, як зсередини самої людини, що пережила всі страхіння того часу: революції, світові війни, голодомори. Отже, людство вступає в нову епоху. Це епоха „атомової енергії“, і те почуття, що супроводжує людство при вступі у цю нову епоху, — це почуття страху. „Людство вступило в еру страху“, — твердить В. Петров.

Образ історії, робить висновок В. Петров, є складовою образу світу, який в епосі Нового часу твориться науками, насамперед фізикою.

„Класичний образ світу, витворений фізикою, з її трьома основними поняттями *безперервності, причиновості й маси* (матерії), був перенесений з природи на історію. Усе, що трапилося в історії, розглядалося як ряд безперервно й стало між собою пов'язаних, кавзально (причиново) зумовлених, „детермінованих“ становищ, що їх чинність здійснюється за законами сил. Фізикальне уявлення соціального, доктрина соціальної фізики з її зрівняльницькою рівнозначністю числа і, відповідно до цього, демократизм, заснований на ідеї рівності, лягли в основу модерних історіософічних студій“⁷.

Класична фізика, однак, наразі перебуває у стані глибокої кризи. Сучасна ж фізика у відкриттях М. Планка, Н. Бора, А. Ейнштейна, В. Гейзенберга відкинула засадничі принципи безперервності, причинності та субстанційності.

Безперервності вона протиставила перервність; причиновості — причинову невизначеність, ідею статичної ймовірності; матеріальній субстанції — спробу побудувати вчення, вільне від субстанціонального погляду на матерію⁸.

І тому, продовжуючи застосовувати ідею залежності бачення історії від образу світу, витвореного відкриттями у фізиці, В. Петров переконаний, що новий образ світу витворений сучасною (модерною) фізикою, змушує нас зовсім по-іншому подивитись і на історичний процес.

Погляд науковця на історію — це вміння накласти певні методологічні принципи на предмет його уваги. Український історіософ доходить висновку: ідея структурності саме і є тією ідеєю, яка зможе адекватно охопити специфіку сучасної епохи.

„Там, де історики бачили лише хронологічну послідовність часу, — зазначав він, — ми бачимо структурну суцільність епохи: плян, єдність, взаємозаступлювану оберненість категорій, політичних, ідеологічних, економічних, соціальних“⁹.

Зв'язувальними ланками між епохами у нього постають незмінні, „наскрізні“ утворення, які він назвав терміном „категорії“. Категорії, зародившись у якусь певну епоху, залишаються актуальними і для протилежних їй епох. До таких категорій він зараховує естетичні: поеми Гоме-

⁷ [Петров В.] Віктор Бер. Наш час, як він є / З приводу статті Нормана Казнеса „The Saturday Review of Literature“ // Петров В. Розвідки... — Т. 2. — С. 814.

⁸ [Петров В.] Віктор Бер. Сучасний образ світу: Криза класичної фізики // Там само. — С. 946.

⁹ [Петров В.] Віктор Бер. Наш час, як він є... — С. 817.

ра, драми В. Шекспіра, трипільський орнамент; технічні винаходи людства; етноси. Втім позаепохальні категорії не тільки виконують функцію зв'язувального начала між окремими епохами, а ще й виводять нас у позачасовий вимір епохи, тобто у вимір незмінного.

Крім того, видається цікавим розуміння В. Петровим ідеї прогресу (поступу) у застосуванні до історичного процесу. Ідея руху й розвитку, з його точки зору, є ідеєю певної епохи (епохи Нового часу), вона не обов'язково притаманна будь-якій епосі об'єктивно. І саме людина Нового часу виносить ідею поступового розвитку за межі своєї епохи, приписуючи її іншим епохам не тільки як ідею, але і як властивість самої епохи. Український дослідник, безперечно, був ознайомлений з основними ідеями праці Освальда Шпенглера (1880—1936) „Присмерки Європи“ (1918—1922), що мала величезний вплив на елітарне світовідчуття часу в період між двома світовими війнами. Хоча, і на цьому потрібно наголосити, ознайомлення з ідеями О. Шпенглера зовсім не відобразило якимось чином в історіософських побудовах В. Петрова головну з них — ідею культурно-історичного циклу.

Важливим видається те, що В. Петров, мабуть, не без впливу німецької культурфілософської традиції (включаючи й О. Шпенглера) розрізняє у людській життєдіяльності шар культури та шар цивілізації, причому ідею мінливості він застосовує саме до феноменів цивілізації, а ідею незмінності, сталості — до феноменів культури.

„Розвиток,— пише він,— є властивою ознакою техніки, але не мистецтва. Естетична довершеність твору не залежить від руху людини в часі. Палеолітична людина розвинулась з доби давньокамінного віку технічно, але мистецька творчість лишається тотожною собі. Іншими словами: техніка — історична, вона в часі; естетика позаісторична“¹⁰.

На прикладі естетичної складової епохи В. Петров показав, що ідея поступу є частковою, а не всезагальною і, що характерно, якраз у багатьох сферах духовності вона не „працює“: „[...] логіка, етика і естетика людства лишаються поза засадами розвитку“¹¹. Таким чином, ідея поступу у В. Петрова не притаманна всьому культурно-історичному процесу, вона застосовна лише до явищ цивілізації, які він пов'язує з розвитком техніки.

Як і О. Шпенглер, український дослідник не сприймає ідеї лінійного поступу. Порівняння за критерієм „вище—нижче“, що використовується під час реалізації ідеї прямолінійно зрозумілого шпенглерівського поступу, у В. Петрова не „працює“: „Але ми пам'ятаємо,— ілюструючи свою думку, пише він,— зубр, намальований рукою палеолітичної людини, технічно такий же досконалий, як і заєць Альбрехта Дюрера,— щоб узяти для зіставлення аналогічні речі. Орнаментальне мистецтво Трипілья таке ж довершене, як і портрети жінок Д. Левицького чи В. Боровиковського. Як би не змінився світ, їх мистецька вартість лишилася незмінною. Гомера „Іліада“ творчо вища за Гетеву поему „Герман і Дорофея“. Так само як „Дон Кіхот“ мудріший і внутрішніший за твори нобелівського лауреата Томаса Манна, дарма, що Сервантес свою спокійно-лагідну й розважну книгу написав у в'язниці, серед волоцюг, убивць і злодіїв“¹².

¹⁰ [Петров В.] Віктор Бер. Засади поезики // Петров В. Розвідки...— Т. 2.— С. 911.

¹¹ Там само.

¹² Там само.— С. 910—911.

Як бачимо з цього фрагмента, естетичні вартості перебувають поза площиною часової послідовності, а отже, і поза моментом ідеї розвитку, що є наслідком абсолютизації часового виміру людського існування. Взагалі, будь-який художній твір — це модель *завершеної дії*, модель деякої досягнутої досконалості. Тому мистецькі твори в історії існують ніби на одному рівні. На прикладі історії мистецтва добре демонструвати ті філософсько-історичні теорії, що показують свою нечутливість до ідеї поступу. Може, тому він пише не про періодизацію епох, а про їх „градацію“.

Утім у нього є й відмінність від поглядів німецького культурфілософа. Якщо в О. Шпенглера кожна культура самодостатня, абсолютно замкнена в собі цілісність, то у В. Петрова, через позачасові категорії, що є спільними для кількох епох, продукується уявлення про подібність різних епох. Завдяки позаісторичним категоріям, що зв'язують епохи, стає можливою єдина світова історія. Отже, знову ж таки, у В. Петрова трапляється й ідея самодостатності епох, обумовлена закриваючими рамками панівної ідеології¹³, тобто, те, що О. Шпенглер розуміє як ідею дискретності локальних культур. Звідси твердження про „тяжіння кожної епохи до самої себе“ та їх „самодостатність в собі“.

Отже, в підсумку мова може йти лише про відносну закритість епохи. Повній замкненості, як уже зазначалося, на заваді стають позачасові категорії. В О. Шпенглера, як відомо, всі вісім культурних організмів самоцінні, їх не те що зв'язати неможливо, їх не можна навіть порівняти тому, що для такого порівняння не існує жодного критерію. Цивілізація в О. Шпенглера є останнім етапом у розвитку культурного „організму“, якій притаманні риси закостеніння, механічності, тобто тяжіння до незмінності. У В. Петрова ж, навпаки, моменти незмінності характерні саме для культури: „[...] естетична довершеність твору не залежить від руху людини у часі“¹⁴. До речі, ота екстраполяція природничих наук на історію, коли образ історії, її розуміння залежать від відкриттів у сучасній фізиці, про що вже говорилося раніше, є, напевно, також результатом впливу принципу „органічності“ О. Шпенглера. Так, розвиваючи ідею культури як „організму“, цей культурфілософ пише, що „как листья, цветы, ветви и плоды выражают своей формой, обликом и видом жизнь растения, так и религиозные, научные, политические, хозяйственные образования дают выражение жизни культуры“¹⁵.

Крім перегуку з О. Шпенглером, у творах В. Петрова потрібно вказати також і на аналогії з деякими історіософськими ідеями російського філософа Миколи Бердяєва (1874—1948). Вони стосуються насамперед розуміння специфіки сучасної епохи. 1924 р. у Берліні вийшло есе М. Бердяєва „Новое средневековье“, яке згодом переклали чотирнадцятьма мовами і зробило його автора європейською знаменитістю¹⁶. У ньому ро-

¹³ [Петров В.] Виктор Бер. Исторический этюд.— С. 914.

¹⁴ [Петров В.] Виктор Бер. Засади поетики.— С. 911.

¹⁵ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Пер. с нем. К. А. Свасьяна.— Москва, 1993.— Т. 1: Гештальт и действительность.— С. 269.

¹⁶ Що ж до утвердження концепту „нове середньовіччя“ у самій веймарівській Німеччині 1920-х рр., то тут визначну роль відіграла книга учня Макса Шелера Пауля Ландсберга (1901—1944) „Світ Середньовіччя і ми. Історико-філософський пошук смислу покоління“ (1922). Книга перевидавалася ще двічі — 1923 й 1925 рр. У ній Середньовіччя описується як якась забута сутність Європи. І анархічній післявоєнній епосі, в якій „розпався зв'язок ча-

сійський філософ намагається поставити діагноз новій епосі, що започаткувалася після Першої світової війни та більшовицької революції. Нова епоха для нього — це епоха загострення боротьби релігії Бога й релігії диявола, початок Христових і початок антихристових, буде вже не секулярною, а релігійною, сакральною епохою за своїм типом, хоча б кількісно перемагала релігія диявола й дух антихриста. Тому російський комунізм є релігійною драмою, що розгортається при ньому, належить уже новому середньовіччю, а не старій новій історії. От чому про російський комунізм зовсім не можна мислити в категоріях нової історії, застосовувати до нього категорії волі або рівності в дусі Французької революції, категорії гуманістичного світогляду, категорії демократії й навіть гуманістичного соціалізму. У російському більшовизмі є заможність і потойбічність, є моторошне доторкання до чогось останнього. Трагедія російського більшовизму розігрується не в денній атмосфері нової історії, а в нічній стихії нового середньовіччя¹⁷.

В. Петров також говорить про відтворення деяких типових рис середньовічного світогляду в епосі Нашого часу („поворот до Середньовіччя“). Саме деяких, адже розуміє, що Наш час як сукупність характеристик, які творять його цілісність, у жодному разі не може бути тотожним Середньовіччю. Все набагато складніше. Послуговуючись ідеєю гегелівської тріади „теза — антитеза — синтеза“, за якої, як уже зазначалося, Новий час заперечує Середньовіччя, а Наш час ніби синтезує деякі риси тієї й тієї доби, В. Петров пише, що, як і Середньовіччя, Наша доба „плюралістичному релятивізму Нового часу [...] протиставила ідею цілості, але не як ідею тотожної собі цілості, а як цілості, сприйнятої в „єдності суперечностей“¹⁸. Соціальний демократизм сучасності прагне „не свободи для відокремлених одиниць, але тотожності цілого“¹⁹. Порівняємо з думками М. Бердяєва: „Нове середньовіччя“ для нього — це „початок нової колективістської релігійної епохи, в якій повинні виявитись *протилежні* сили і початка“²⁰, початок „нового середньовіччя“ веде до утворення „нової уні-

сів“, епосі, що загрузла в революціях, протиставляється „вічність“ середньовічних зразків сприйняття й витлумачення з їх порядком любови, загальної ієрархії універсальної і благої єдності, що на вершині увінчується богом. Далі ідеї „нового середньовіччя“ захопили ідеологів „консервативної революції“. Та не варто забувати, що джерелом цього актуалізованого концепту стала промова одного з лідерів Єнської школи романтизму Новаліса (Фрідріха фон Гарденберга) „Християнство або Європа“ (1799). Для Новаліса середньовіччя — це епоха єдиної християнської культури, „Золотий вік“ єдності, цілісності й спільності під керівництвом християнської церкви. Наступні епохи Реформації, гуманізму й Просвітництва поклали край цій ситуації щастя й породили масу проблем нового часу. Але Новаліс передчуває повернення „правильних“ часів: „Маймо терпіння, він буде, він мусить настати, святий час вічного миру, коли новий Єрусалим буде столицею світу“ (Новаліс (Фрідріх фон Гарденберг). Християнство або Європа / Пер. з нім. О. Фешовця // Мислителі німецького Романтизму.— Івано-Франківськ, 2003.— С. 324). Хоч там як, а бажане майбутнє обов'язково повинно вибудовуватися за середньовічними лекалами. Сучасний німецький історик О.Г. Екссле навіть стверджує, що ця наново перевидана промова Новаліса стала „культовим твором“ для 1920-х років (Екссле О. Г. Культурная память под воздействием историзма. История как историческая культурология / Пер. с нем. М. А. Бойцова // Одиссей: Человек в истории.— Москва, 2001.— С. 188).

¹⁷ Бердяев Н. Новое средневековье.— Москва, 1991.— С. 12.

¹⁸ [Петров В.] Віктор Бер. Сучасний образ світу...— С. 956.

¹⁹ [Петров В.] Віктор Бер. Проблема епохи.— С. 998.

²⁰ Бердяев Н. Новое средневековье.— С. 24.

версальної єдності“²¹, „нове середньовіччя“ — це „нова соборність“²². Як бачимо, аналогії прями. До того ж варто додати, що аналогії між сучасністю та Середньовіччям проводили й інші автори тієї доби, а тому і їхні ідеї могли бути використані В. Петровим для свого розуміння сучасності²³.

В. Петров, помічаючи риси схожості із Середньовіччям, усе ж таки намагається охопити Наш час у всій його неповторності. Як уже мовилося, поступ для нього — це ідея, що відображає механістичні ідеали Нового часу. Сучасна доба, Наш час, породжує інші ідеї, що відображають інші реалії: після відкриття розпаду „атомового ядра“ ідея технічного розвитку приходить до свого завершення, і „якщо не буде відкрита інша структура світу, ніж атомова структура матерії, то можна сказати, що в цьому відкритті техніка досягла своїх межових означень“²⁴, — пророкує В. Петров. А це, власне, і є закінчення епохи Нашого часу й перехід до якогось принципово нового стану речей.

Банальною може видатися теза, що кожен дослідник є сином свого часу. Однак банальність — це не ознака хибності цього твердження. Трагічність сприйняття тогочасної дійсності й призвела європейських мислителів до катастрофізму в осмисленні історичного процесу, що й зумовило відродження антипрогресистських, антилінійних моделей історії. Поняття „розрив“, „занепад“, „криза“ стають основними в історіософській творчості мислителів, які глибоко переймалися трагічними переживаннями своєї доби. І В. Петров не був винятком. Та у нього неприйняття нерозривної послідовності історичного руху посилювалося ще й завдяки вибудованому на естетиці модернізму неприйнятті народницького світогляду. Як уже зазначалося, „принцип лінейного поступу“, витворений добою Нового часу, за В. Петровим, не зможе адекватно пояснити сучасність; для цього потрібен категоріальний інструментарій, тотожний складності Нашого часу. Тому Наш час передбачає не розгляд його через ідею еволюційного розвитку (якщо можна взагалі застосовувати до нього ідею розвитку), а більше революційного — через стрибки, кризи, катастрофи: „Наша доба, — пише він, — центр ваги з дослідження зв'язків і часу перенесла на розриви. Досі історики ігнорували функцію катастрофи, вони шукали часової безперервності, замість зважити, що історія є не лише безперервна, але й перервна“²⁵.

Крім того, розвиток неодмінно поєднуватиметься з моментами деградації. Якраз застосування категорії „розрив“ до порядку історії продукує таке її сприйняття, за якого еволюційний процес розгортання наповнюється обривами, затримками та зупинками. Цілісний образ історичного процесу починає ніби лихоманити. Проте, якщо момент розриву й має

²¹ Бердяев Н. Новое средневековье.— С. 22.

²² Там само.— С. 27.

²³ Своєрідний культ Середньовіччя спостерігається у той час і в українській консервативно-націоналістичній історіософії. Приміром, Дмитро Донцов зразками для наслідування в „зіпсованій“ сучасності вважає такі цінності середньовічної доби, як примат віри над розумом, іdealізму над матеріалізмом, ідею Церкви Воюючої, ієрархічність суспільного устрою (становий поділ на тих, хто молиться, хто воює та хто працює). А Євген Маланюк 1927 р. так описує своє несприйняття тогочасної дійсності у листі до Юрія Липи: „Ми ж — люди Середньовіччя — з Вами, пане Юрію. А ця епоха — епоха жидо-буржуазії і духовної поразки“ (Листи Є. Маланюка до Ю. Липи // Дзвін (Львів).— 1997.— № 11—12.— С. 103).

²⁴ [Петров В.] Віктор Бер. Засади поезиї.— С. 911.

²⁵ [Петров В.] Віктор Бер. Наш час, як він є...— С. 815.

якесь позитивне значення в історії, то лише у разі, коли він усуває ті моменти історичного плину життя, які заважають вивільненню нових творчих сил і структуралізації на цій основі подальших елементів історичного життя, а відтак вони повинні відмерти. Відокремлення від виміру минулого справді може звільнити простір для нових проєктів. Але В. Петров, утім, має на увазі, що „розрив“, який сутнісно притаманний добі Нашого часу, здебільшого руйнує, а не творить. Ситуація розриву у нього завжди вказує на припинення творення нових історичних форм, що продовжують структурувати деякий зміст, закорінений в основі минулого. Взагалі, розрив засвідчує послідовне знецінювання всіх історичних практик, що підпадають під категорію „традиція“. Таке бачення В. Петровим історичного процесу багато в чому релевантне сучасним постмодерністським схемам руху історії. Втім постмодернізм в історії тут може бути лише подальшим розвитком думок тієї методологічної парадигми, в межах якої перебуває й В. Петров²⁶. У постмодернізмі втрачається образ тягlosti того, що традиційно називалось „історичним процесом“, і замінюється дискретно-фрагментарним баченням як найбільш адекватним способом його витлумачення. Постмодерна свідомість ніби штучно вихоплює миттєвості з безперервного гетерогенного історичного потоку й, не витворивши з них якоїсь завершеної картини, так і залишає їх розсипаними випадковими змістовими точками.

При такому розумінні В. Петровим руху історичних епох у часі цікавим видається те, що, незважаючи на довгий період своєї творчої діяльності в Советському Союзі, на нього ніяк не вплинули ідеї догматизованої марксистської філософії, і свої оригінальні погляди на специфіку історичного процесу він розробляє ніби на противагу постулатам історичного матеріалізму. Зміна всієї сукупності історичних етапів, на які неможливо накинути такі ієрархізовані схеми, як „нижче — вище“, „спрощене — досконале“, засвідчує його розрив із марксистським наративом, в якому рух у часі суспільно-економічних формацій відбувається на векторі поступу.

Дмитро Чижевський

Дмитра Чижевського питання, пов'язані з феноменом історичної епохи, цікавили переважно у зв'язку з періодизацією і стилевими особливостями в розвитку літературних, мистецьких і ширше культурних феноменів.

Людина, живучи у світі значущого, не може не приписувати значень і своєму особистому та колективному минулому, яке внаслідок такого приписування не сприймається як суцільний масив зникаючих у Леті міжлюдських ситуацій, а постає як щось *неоднорідне*; це і є підґрунтям членування історичного процесу на різні відтинки, що відповідають тим значенням. При цьому не потрібно забувати, що процедури періодизації, які проявляються в накладанні сітки значень на минуле, *фіксують* у своїй незмінності історичне життя, яке за своєю природою є рухом. В образі іс-

²⁶ Про аналогічність ідей В. Петрова та французького постструктураліста Мішеля Фуко писав Іван Фізер (Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіофілів // Наукові записки Національного університету „Києво-Могилянська академія“: Філологія.— К., 1999.— Т. 17.— С. 42—44).

торичного періоду чи епохи зупиняється процес, що рухається у певному напрямку. З точки зору Д. Чижевського, минулий історичний час можна ділити на відтинки по-різному: на епохи, за століттями або, приміром, на добу „національного відродження“ чи „добу Руїни“. Для філософів притаманні досить абстрактні схеми поділу минулого. Та, незважаючи на велику кількість в історії філософської думки таких поділів (за приклад Д. Чижевський бере побудови історичного процесу Йоахима Флорського, Й. Г. Фіхте, марксизму), можна завважити у цьому розмаїтті і деякі спільні риси. Виділивши це спільне, ми помічаємо, що історичний процес у творчості згаданих мислителів поміщається у схему з трьох відтинків. Перший відтинок — це деякий первісний стан, якому приписують риси „Золотого віку“; другий відтинок — це теперішній стан, і фіксується він на лінії часу зі значенням занепаду; третій, що асоціюється з майбутнім, наповнюється оптимістичними смислами відродження,— це повернення ідеальних часів величі, що були притаманні минулому Золотому віку²⁷.

Д. Чижевський — на противагу, як він вважає, абстрактним філософським поділам — пропонує ділити історію на періоди, виходячи зі змістових характеристик епохи. У його праці „Культурно-історичні епохи“ (1948) проблема змісту розглядається на прикладі фактів літератури, мистецтва і, більш широко, фактів європейської та української культур. Література чи мистецтво є складовою феномену історії, а тому те, що характерне для мистецької епохи, якоюсь мірою стосується і всього історичного процесу. Саме за такого підходу історія постає історією стилів, себто історією зміни певних для кожної доби характеристичних систем мистецьких ідеалів, мистецьких смаків та характеристичних рис мистецької творчості²⁸.

При цьому кожна епоха має своє обличчя, „свій стиль“. Розвиваючи попередню гіпотезу, Д. Чижевський пише про „хвилювання“ таких культурних стилів європейської історії: раннє середньовіччя поступається пізньому середньовіччю, те своєю чергою переходить у Ренесанс, після Ренесансу йде бароко, після бароко настає класицизм, далі йде романтизм, потім реалізм, який закінчується з настанням неоромантизму (символізму) або ще модернізму, і, врешті, стиль сучасності — це неокласицизм. Кожен наступний стиль протистоїть попередньому, що є ще одним варіантом реалізації гегелівської ідеї діалектичної суперечності як умови історичного розвитку.

Характерні риси, що виділяють певну епоху на лінії часу як якусь особність, ставлячи її в ряд інших замкнених едностей, утворених своїм набором характерних рис, Д. Чижевський розуміє як відкриття об'єктивно наявного стану речей у минулому. Отже, „епоха“ у Д. Чижевського — це не довільно вихоплений дослідником за якимись суб'єктивними критеріями відтинок на лінії часу, це та часткова цілісність, що унеобхіднена якісною різноманітністю змістових характеристик часу; і вони як характерні риси змушують історичний час *ізсередини* поділитися на певні відтинки. Це — з одного боку, з другого — розриви лінії часу на окремі епохи

²⁷ Між іншим, схема, що так вдало зауважена Д. Чижевським, досить чітко простежується і в історіософських побудовах Д. Донцова. Про це див. нашу розвідку: Артюх В. Про історіософію Дмитра Донцова // Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ ім. І. Франка.— Дрогобич, 2002.— Випуск десятий.— С. 57—66.

²⁸ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т.— К., 2005.— Т. 2.— С. 27.

є попередньою умовою осмислення та інтерпретації минулого. І в частині інтерпретації потрібно вказати на активну позицію суб'єкта дослідження в історичному пізнавальному процесі. Д. Чижевський прекрасно розуміє цю центруючу роль дослідника в осягненні минулих епох і побудові їх образів. Свідченням цього є використання ним під час їх вивчення минулого такого конструкту свідомості дослідника, як веберівський „ідеальний тип“. Однак використання категорії ідеального типу є для нього лише засобом правильного схоплення наперед заданої історичної епохи. Тож історична епоха в розумінні Д. Чижевського — явище об'єктивне, хоча відразу ж, зі свого боку, потрібно зауважити, що відкриття *саме такого* набору характерних рис залежить усе-таки від *цього конкретного* дослідника. В іншого можуть бути зовсім інші характерні риси.

Отже, саме через застосування Д. Чижевським логічної процедури типологізації (причому йдеться саме про ідеальні типи) уможлиблюється визначення характерних рис і в понятті „епоха“. Для того, щоб зрозуміти специфіку сприйняття вченим ідеального типу, потрібно охопити деякий історичний контекст проблеми. Розроблене Максом Вебером (1864—1920) поняття ідеального типу стало одним із центральних у методології гуманітарних наук ХХ ст. Але М. Вебер запозичив цей термін у відомого теоретика держави і права Георга Еллінека (1851—1911), наповнивши його новим змістом. Сам Г. Еллінек поділяє типи як результат процедури типологізації на емпіричні та ідеальні. Емпіричні або ще середні типи — це звичні з часів Арістотеля типи (їх місце — між одиничним та загальним), які утворюються шляхом порівняння деякої кількості емпіричних об'єктів за спільною для всіх їх ознакою. Внаслідок цього утворюється родове поняття як представник цієї множини об'єктів, в якому знаходять своє втілення чи, по-іншому, зводяться в нову єдність їх споріднені, „середні“ риси і яке щодо них відіграє роль „зразкового“ поняття. Таким чином, виникає світ типових явищ. Ідеальний тип — це настільки загальне поняття, що в ньому вже не відображаються реально наявні в емпіричних об'єктах відносини. Він відіграє роль *теоретичного нормативу* при вивченні окремих держав чи юридичних категорій. Цей тип є своєрідною *утопією*, що належить не до світу наявного, а до світу належного, і тому уявлення про ідеальний тип держави врешті-врешт засновується на суб'єктивних переконаннях... Ідеальні типи є таким чином за своєю суттю об'єктом не науки, а віри, і цим пояснюється така разюча схожість між політичним доктринерством та релігійним фанатизмом²⁹.

Ідеальний тип у Г. Еллінека конструюється не індуктивним шляхом, як у випадку з емпіричним, а шляхом або *абстрагуючої спекуляції*, або за зразком уже наявних держав чи їх окремих установ³⁰.

М. Вебер також починає вибудовувати своє розуміння ідеального типу з констатації його *межового*, граничного характеру. У нього ця логічна конструкція повинна бути набагато загальнішою, ніж „середній“ або ще — реальний тип. І на відміну від реального типу, твориться він, як і в Г. Еллінека, не індуктивним шляхом узагальнення, а шляхом *утопічної раціоналізації*, тобто мисленнєвого *однобічного посилення* однієї з рис

²⁹ Еллінек Г. *Общее учение о государстве* / Под ред. С. И. Гессена.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. 1: *Право современного государства*.— С. 27.

³⁰ Там само.— С. 26.

емпіричної дійсності³¹. Внаслідок цього утворюється логічно зв'язна конструкція, але далі М. Вебер пише, що, незважаючи на те, що ідеальний тип конструюється способом виділення, посилення і заострення окремих елементів емпіричної реальності, по суті, таке поняття — *фікція*, якій в емпіричній дійсності нічого не відповідає. Фактично ж ідеальний тип вибудовується як доведення деяких реальних фактів історичного життя до їх повної здійсненості, до їх завершеного вираження, до логічної несуперечливості. Таким чином будується „чиста“ модель логічної реальності, з якою наявні факти історичної реальності й співвідносяться. Хоча, як і Г. Еллінек, М. Вебер називає такий ідеально-типовий образ утопічним, але він не має у нього того нормативного значення, як у цього німецького правника.

Творення ідеальних типів не є ні метою, ні результатом аналізу науковцем емпіричної реальності, а лише засобом пізнання, і вони не виводяться з емпіричної дійсності, а конструюються теоретичним шляхом *на початку* наукового аналізу; найзагальніша функція цієї конструкції полягає в тому, щоб завдяки своїй чіткості бути *способом привнесення* раціональної ясності (структурованості) в таку розпливчасту й туманну соціальну дійсність, яка одного разу стала предметом уваги науковця. В науці історії ідеальні типи („капіталізм“, „церква“ чи „секта“) слугують засобом інтерпретації, тобто розкриття *генетичних зв'язків* у самих історичних явищах³². Вони дають змогу побачити *своєрідність* цих індивідуально-історичних явищ. У соціології, яка виявляє закони розвитку суспільства, ідеальні типи, порівняно зі сферою історії, є більш загальними („чисті типи“), і їх застосування фактично замінює закономірні зв'язки типовими.

Звичайно, Д. Чижевський спеціально не займався теорією „ідеального типу“, його цікавило передусім *практичне* використання цієї теорії, проте на ту інтелектуальну традицію, у межах якої він працював, ми вказати повинні.

Д. Чижевський інтерпретує веберівський ідеальний тип як поняття хоча й не зовсім родове, але як і родове за ознакою відірваності від конкретності, таке поняття *і унікальне, й абстрактне* одночасно³³.

У „Філософії на Україні (Спроба історіографії)“ він з посиланням на того ж М. Вебера пише, що „для характеристики нації (як і кожного іншого з'явища зі сфери Духа) важливе не „пересічне“, а „типове“, себто найяскравіше, видатне (наприклад, для характеристики якогось мистецького стилю потрібно не якихось узагалі „пересічних“, „середніх“ представників даного стилю, а „найбільш типових“, себто — найбільш мистецьки обдарованих творців і найбільш мистецьки-вартих творів“³⁴).

Тут добре видно, як саме Д. Чижевський зрозумів спосіб конструювання ідеальних типів. Якщо у М. Вебера таке поняття твориться через однібічне посилення у його змісті якоїсь однієї сторони емпіричної історичної дійсності, то Д. Чижевський ще й додає до цього, що ці окремі іс-

³¹ Вебер М. „Об'єктивність“ соціально-наукового і соціально-політичного пізнання // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілого.— К., 1998.— С. 237.

³² Там само.— С. 241.

³³ Чижевський Д. Етика і логіка // Історія української філософії. Хрестоматія.— К., 1993.— С. 492.

³⁴ Чижевський Д.м. Філософія на Україні (Спроба історіографії).— Прага, 1926.— С. 15.

торичні факти повинні бути „найяскравішими“, „видатними“, а не лише „середньостатистичними“. В понятті ідеального типу „об'єднуються не риси, спільні для об'єктів однієї групи, а „типові“, яких немає в багатьох об'єктів або ж є тільки в малій підгрупі“³⁵. І саме такі поодинокі факти можуть називатися типовими для якоїсь історичної доби чи мистецького стилю, а не велика сукупність поєднаних у типові за якоюсь однією „усереднюючою“ їх спільною рисою. І набагато пізніше, у тій же праці „Культурно-історичні епохи“, він пише також щось подібне: „Не шукання за пересічними, „нормальними“, середніми та „сірими“, безбарвними з'явищами є передумовою історичного синтезу, а навпаки, встановлення найяскравіших, репрезентативних, „надпересічних“, „типових“ з'явищ. На підставі аналізу цих з'явищ можемо дістати яскраві та ясні характеристики цих культурних стилів“³⁶.

Як видно, тут також лише „найяскравіше“, „надпересічне“ ототожнюється з „типовим“.

Тому неповторне і „яскраве“ „Слово о полку Ігоревім“ або твори таких геніїв літератури, як Й. В. Гете, Т. Шевченко, О. Пушкін, типові для своєї доби, але з наголосом, що мається на увазі саме ідеальний тип, і ці ж твори стають дуже нетиповими з точки зору процедури „усередненої“ типологізації.

Та тут уже йде вихід за межі веберівської теорії ідеального типу. У М. Вебера ідеальний тип — це *логічна фікція, утопія*, в емпіричній реальності йому нічого не відповідає (наприклад, „господарство Робінзона Крузо“), він також і не реальний (тобто не „усереднений“), тому що в ньому не уособлюється якась кількість емпіричних об'єктів. У нашому ж випадку *поодинокий історичний факт* (дуже нетиповий для певної епохи чи стилю з точки зору „усередненого“ розуміння типу) починає виконувати роль ідеального типу*.

Хоча, звичайно, у Д. Чижевського трапляються й ідеальні типи у їх веберівській інтерпретації, приміром, як ідеальні типи *індивідуальних історичних утворень*. Наприклад, Богоматір як ідеальний тип матері. На думку Д. Чижевського, саме як ідеальний тип змальовує її Т. Шевченко у поемі „Марія“³⁷. Або коли він пише про містиків, які були, знову ж у його тлумаченні, ідеальним типом людини для Івана Вишенського³⁸.

Звичайно, Д. Чижевський спеціально не займався теорією „ідеального типу“, його цікавило передусім *практичне* використання цієї теорії, проте на ту методологічну традицію, у межах якої він працював, ми вказати повинні. Таким чином, саме так зрозумілий ідеальний тип Д. Чижевський згодом кладе в основу методу типологізації і застосовує при поділі духовного процесу на епохи та стилі.

³⁵ Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур: У двох книгах / Пер. з нім. О. Костюк.— К., 2005.— С. 40.

³⁶ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи.— С. 33.

* Таке розуміння ідеального типу Д. Чижевським ближче все-таки, мабуть, до методу конструйованої типології американського соціолога Говарда Беккера (1899—1960), в якому за основу типологізації приймається окремий реальний випадок чи історична подія.

³⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори...— К., 2005.— Т. 1.— С. 127.

³⁸ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму).— Тернопіль, 1994.— С. 231.

Окремі типові явища у Д. Чижевського виходять за хронологічні межі епохи, якій вони притаманні. Вони можуть бути типовими і для іншої епохи. Якраз тут спрацьовує, знову ж таки, той же гегелівський принцип „зняття“ (Aufhebung), коли кожний наступний період історичного розвитку ніби усуває все важливе, що було у попередньому етапі, роблячи його непотрібним, причому наступний, більш високий етап, не заперечує попередній повністю, — розвиток відбувається через збереження усіх важливих рис попереднього у наступному. І саме концентрація уваги на таких фактах виводить і самі епохи за часові межі, а „наскрізні“ утворення виводять дослідника у вимір незмінного. (Тому через їх вивчення самі історичні епохи можна розглядати як „надчасові цілості“.) Дослідження їх приводить до фокусування уваги не на часовій, а на формальній складовій таких типових фактів, примушує бачити не моменти мінливості, а незмінні структури. Д. Чижевський у цьому пункті погоджується з українським літературознавцем Володимиром Державиним (1899—1964), який говорив про „морфологію“ культурних з'явищ і припускав „можливість повного одриву морфологічного дослідження від історії“³⁹. Справді, методологічно такі цілості адекватніше розглядати через застосування не історичного, а структурного підходу⁴⁰.

* * *

Резюмуючи, ще раз вкажемо, що і для В. Петрова, і для Д. Чижевського при розгляді історичних епох характерною є відмова від такої популярної в добу модерну ідеї „прямолінійного“ поступу. Якщо модель поступу в добу сучасності й працює, то вона повинна адекватно відповідати „атомовій епосі“: тут механізм поступу діє не рівномірно, а стрибками, через розриви, поштовхи, імпульси і „спазми“. Важливою видається також спроба структурного (інваріантного) підходу до аналізу таких історичних відгінків, як епохи. Саме незмінні категорії „в'яжуть“ окремі епохи в те, що називається історичним процесом.

Vyacheslav ARTIUKH

DEFINING HISTORICAL ERAS IN THE HISTORIOSOPHICAL VISIONS OF UKRAINIAN DIASPORA INTELLECTUALS IN THE 1940S

The researcher attempts to analyse the views of well-known scholars of Ukrainian emigration, Dmytro Chyzhevskiy and Viktor Petrov, on the problem of a historical era. Reflecting on the problem of the era, both scholars refused to use the idea of „straightforward“ progress, which was popular in the modern time. It is also important to try a structural approach to the analysis of such historical segments as epochs. In addition, D. Chyzhevskiy based the methodological support of his periodization of the historical process on Max Weber's doctrine of the ideal type.

³⁹ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи.— С. 34.

⁴⁰ А започаткував цю зацікавленість проблемою епохи серед українських інтелектуалів, мабуть, виступ мистецтвознавця Федора Шміта (1877—1942) на засіданні Київського Українського наукового товариства ще 1919 р. (про це див.: Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик.— 1947.— Ч. 8.— С. 7). Що ж до зацікавленістю структурним методологічним підходом, то і В. Петров, і Д. Чижевський, і В. Державин були добре обізнані з ідеями російських формалістів (В. Шкловський (1893—1984), Б. Ейхенбаум (1886—1959), Б. Томашевський (1890—1957)). Крім того, Д. Чижевський у 1920-х рр. входив ще й до складу Празького лінгвістичного гуртка, який вважається одним із центрів структурної лінгвістики.

МАТЕРІАЛИ

НОВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІДГОРАЙСЬКОЇ ВОЛОСТИ

Підгорайська волость (лат. *Districtus Podhorayensis*) — територіальне утворення княжого часу, яке давно перебуває в полі дослідницького інтересу. Після інкорпорації Галицько-Волинської держави до Польського Королівства, коли в умовах становлення нового адміністративно-територіального устрою на місці низки волостей (Самбірської, Жидачівської, Буської тощо) виникли повіти, Підгорайська натовмість занепала. Її терен врешті опинився у складі Львівської волости (з 1434 р.— однойменного повіту та землі). Проте саме в такому, „рудиментарному“ статусі Підгорайську волость зафіксували нечисленні документи кінця XIV — початку XV ст.

Одним із перших збиранням документальних згадок про Підгорай займався Теофіл Коструба (в рамках підготовки статті до „Записок НТШ“, що не була опублікована¹). Обмежений перелік джерел не завадив звернутися до цієї теми ще кільком дослідникам (Іванові Крип'якевичу², Пшемиславі Домбковському³, Александрові Свежавському⁴). Зрештою, своєрідним узагальненням та критичним переосмисленням досвіду попередників стали дві ґрунтовні розвідки Анджея Янечека⁵

¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 3 (Центральний Василіанський архів та бібліотека у м. Львові. XV ст.— 1945 р.), оп. 1, спр. 1322/20 (Коструба Теофіл (Теодосій). Виписки з різних друкованих джерел до історії містечка Підгорай Белзького повіту за 1377—1882 рр. (1930-ті рр.), 5 арк.

² Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 34; його ж. Деякі літописні назви з Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. ССХХІІ / Ред. тому О. Купчинський.— С. 314—315.

³ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku.— Lwów, 1939.— S. 303—304.

⁴ Swieżawski A. „Districtus Podhorayensis“ a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1968.— Т. 59, zesz. 1.— S. 120—123.

⁵ Janeczek A. Podgoraj — zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— Warszawa, 1985.— N 1—2.— S. 3—28.

та Віталія Ляски⁶. Залучивши широкий масив джерел та літератури, у своїх працях названі дослідники реконструювали межі волості та висловили припущення щодо місцезонашення Підгорою.

Практично всі відомі на сьогодні згадки про Підгорай і Підгорайську волость перерахував у своїй статті В. Ляска. Йдеться про фіксацію в літописі за 1235 р.⁷, а також у семи документах, датованих кінцем XIV — початком XV ст. (1376, 1392, 1393, 1395, 1402, 1424, 1426 рр.)⁸. Серед цих семи згадок найбільш цінними є чотири — в них Підгорайська волость зафіксована як місце розташування інших сільських поселень. Перелічимо ще раз ці документи:

1. Владислав Опольський у Львові 24 травня 1376 р. надає Малянові Шамовичу село Печихвости у довічну власність⁹.
2. Владислав Ягайло у Луцьку 9 грудня 1392 р. надає Пашку з Яричева 11 сіл, у тому числі Підліски (нині Великі Підліски), Хрінів, Блишів (Бовшів¹⁰), Рудничі (тепер Руданці), Дново (нині Віднів)¹¹.
3. Владислав Ягайло у Пряшеві 15 жовтня 1393 р. надає Михайлові Сул[...]овичу¹² село Желехів (нині Великосілкі) разом з монастирем¹³.
4. Бенько з Жабокруків у Львові 20 лютого 1402 р. записує своє село Зарудці львівським домініканцям¹⁴.

⁶ Ляска В. *Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у XIII—XIV століттях // Княжа доба: історія і культура / [Відр. ред. В. Александрович].— Львів, 2013.— Вип. 7.— С. 109—136.*

⁷ Підгорай фігурує в описі війни між чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем та Данилом і Васильком Романовичами: „Михайлови же стоѣщю на Подъгораи хотѣщю снѣтисѣ с Кондратомъ и ѡжидающю Половечь со Изѣславомъ“ (Полное собрание русских лѣтописей, изданное по Высочайшему повелѣнию Императорскою Археографическою Комиссіею.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. 2: Ипатьевская лѣтопись. Изд. 2-е.— Стб. 775).

⁸ Ляска В. *Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя...*— С. 111—112.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). *Metryka Koronna* (далі — МК), N 71, к. 28—29.

¹⁰ Хутір Бовшів Жовтанецької сільради Куликівського району був приєднаний до с. Жовтанці рішенням виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих № 363 „Про уточнення даних обліку адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів Львівської області“ від 25 квітня 1958 р. (Львівська область (1939—1959 рр.): адміністративний та демографічний довідник / Упоряд. Б. Смерека.— Львів, 2020.— С. 110).

¹¹ AGAD w Warszawie. *Zbiór dokumentów pergaminowych*, dz. 1, N 7237, k. 1; *Zbiór dokumentów małopolskich* (далі — ZDM).— Wrocław, 1974.— Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— S. 100—102.— N 1587.

¹² Ім'я реципієнта частково затерте, в реєстрі монарх надає село „Michałowi z Sułkowiec“ (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wyzdiału Krajowego (далі — AGZ).— Lwów, 1884.— Т. X.— S. 2.— N 22).

¹³ Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1—80) (1361—1530) // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич та ін.— Львів, 2005.— Т. 7.— С. 150—151.

¹⁴ AGZ.— Lwów, 1870.— Т. II.— S. 44—46.— N 26. Одразу за ним в „Aktach grodzkich i ziemskich“ слідує документ від 8 березня того ж року. В ньому йдеться про те, що львівські домініканці на знак вдячності перед Беньком із Жабокруків за подароване їм село Зарудці зобов'язуються щотижня відмолювати кілька мес за нього та його потомків. У ньому міститься схоже формулювання: „villam ipsorum dictam Zarudcze napodhoray, in districtu Lemburgensi sitam“ (Там само.— S. 46—47.— N 27).

Аналіз текстів перелічених актів дає змогу виявити цікаву деталь про взаємозв'язок Львівської та Підгорайської волостей (нагадаємо, друга, зрештою, була поглинута першою). В документі 1392 р. ці територіальні утворення диференційовані: „hereditates seu villas nostras regales, videlicet Podlesky, Chrzenow, Bliszow, Rudnicze, Zapithow et Dnowo in Podgorayensi, item Byeale et Vczzechouicze in Lemburgensi [...] districtibus in terra nostra Russie situatas“¹⁵. Натомість у документі 1376 р. про село Печихвости, а також у двох актах 1402 р. про Зарудці, названі поселення належні і до Підгороая, і до Львівської волости: „nasshe dziedzistwo wiessz ymieniem Pieczychosty, liezy ta wiesz na Podgorzvu we Lwowskim powiethie“¹⁶; „villam meam Zarudcze napodhoray vulgariter dictam, in districtu Lemburgensi alias Lwouiensi sitam“¹⁷; „villam ipsorum dictam Zarudcze napodhoray, in districtu Lemburgensi sitam“¹⁸.

Звернення до інших надавчих документів з кінця XIV — початку XV ст. вказує, що одночасна належність поселень до Підгорайської та Львівської волостей у той час була звичним явищем. Так, перелічені „підгорайські“ села Віднів¹⁹, Зарудці²⁰ та Підліски²¹ в ряді актів зафіксовані як підпорядковані Львову (див. посилання внизу сторінки). Ймовірно, на момент фіксації в документах згадка про Підгорайську волость була радше даниною традиції або географічним орієнтиром, який мав би уточнити читачеві-сучаснику, що мовиться про поселення Львівської волости, розташовані на північ від Львова.

Розглянутий документ доповнює перелік джерел, у яких згадується Підгорайська волость, причому саме як місце розташування інших поселень. Це акт продажу Пашком з Крикочичів сіл Пулучі (у Буській волості) та Стрептів (у Підгорайській волості) за 54 гривні невідомому Мартінові „з нового замку“. Акт затверджено львівським підстаростою Яном Неметом. Датується 25 березня 1386 р. 19 травня 1553 р. документ було вписано до королівського трансумпту для братів Юрія, Андрія та Павла Стрептівських і внесено до книги коронної канцелярії²². Власне, у вигляді впису до Коронної метрики цей акт дійшов до наших днів, і саме його ми публікуємо.

Згадані поселення. Село Стрептів, яке, згідно з документом, належало до Підгорайської волости, існує донині (до 2020 р. перебувало у Кам'янка-Бузькому районі Львівської області, після адміністративної

¹⁵ ZDM.— Cz. VI.— S. 101.— N 1587.

¹⁶ AGAD w Warszawie. MK, N 71, k. 28 v.

¹⁷ AGZ.— T. II.— S. 44.— N 26.

¹⁸ Там само.— S. 46.— N 27.

¹⁹ Сандомирський воевода і руський староста Ян з Тарнова свідчить, що Войцех із Сулимова розміняв у Пашка з Яричева село Дідилів на села Віднів і Дорошів (дано 22 січня 1398 р. у Городку): „villas suas [...] Dnowo ac Drogoszow [in] districtu Lemburg[ensi] sitas“ (AGAD w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych, dz. 1, N 7241, k. 1).

²⁰ Руський староста Анджей засвідчує, що Миколай Сянка продав Бенькові з Жабокруків „осаду“ Зарудці і дворище Передримихи за 70 кіп грошей (дано 9 лютого 1386 р. у Львові): „possessionem suam Zarudcze vocatam cum quadam curia Przedrzymechi dictam, in districtu Lemburgensi habitas“ (AGZ.— T. II.— S. 21.— N 13).

²¹ Владислав Ягайло записує 100 гривень Осташку з Давидова на село Підліски (дано 8 березня 1411 р. у Парчеві): „villam nostram Podlesky circa magnum lutum in districtu Limburgensi sita“ (ZDM.— Cz. VI.— S. 341.— N 1756).

²² AGAD w Warszawie. MK, N 83, s. 272—273.

реформи опинилося у складі однойменної міської громади Львівського району). У своїй статті про Підгорай А. Янечек (а услід за ним і В. Ляска) вніс Стрептів до сіл, належних до Підгорайської волости, хоча опрацьований нами документ дослідник не виявив (у таблиці 1 першою згадкою про Стрептів названо 1426 р.). Однак А. Янечек слушно припустив, що межа волости на цьому відтинку була тотожною пізнішому кордону Львівської землі Руського воєводства та Буського повіту Белзького воєводства²³.

Ще одне згадане в акті поселення Пулучі зникло і його розташування невідоме. Пусткою воно було вже на момент внесення документа до Коронної метрики (середина XVI ст.). З акта знаємо, що Пулучі також іменувалися Монастирем.

Розглянутий нами документ не єдиний, де зафіксовано Пулучі. Цей топонім трапляється в акті від 12 листопада 1372 р., яким Владислав Опольський надав Буськ разом з волостю Яськові Кміті. Всього в документі перелічено 34 назви 32 сіл²⁴ (2 топоніми, можливо, продубльовані). Згадуються тут і Пулучі, і Монастир, і село Спас — на думку А. Янечека, первісно воно також іменувалося Монастирем²⁵.

Візьмемо до уваги версію ототожнення Монастиря з Пулучами і Спасом. На її користь говорить те, що село Спас (яке існує донині у складі Кам'янка-Бузької міської громади) розташоване неподалік Стрептова. Водночас виникають такі питання:

1. Чому в документі 1372 р. Пулучі, Монастир і Спас згадані окремо? Відповідаємо на нього так: окрема фіксація достеменно не говорить, що маємо справу з трьома окремими селами. У документі, приміром, двічі згадано села Острів і Збранці. Можливо, писар через неуважність не лише фіксував назви повторно, а й записав три назви одного села як не пов'язані між собою топоніми.
2. Якщо Пулучі = Монастир = Спас, як пояснити, що Пулучі існували у Буській волості, а Спас — у Львівській землі? На це мо-

²³ Janeczka A. Podgoraj — zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego.— S. 14 (див. також карту-вкладку до статті).

²⁴ Серед них 22 ідентифіковані села — 19 перебувало у Буському повіті (Безброди, Бортків, Воляни (нині передмістя Буська), Деревляни, Кізілів, Княже, Красне, Купче, Ляцьке (нині Червоне), Митулин, Олесниця (Велика Вільшаниця?), Острів (двічі), Петричі, Побужани, Приставалки (Переставки, з 1958 р. у складі с. Утішків), Ріпнів, Скварява, Спасів (нині Спас), Утішків), 3 — неподалік Бірки та Жидачева (Жабокруки, Збранче (двічі — можливо, Бринці-Загірні і Бринці-Церковні?), Лівчиці). Ідентифікувати ще десять сіл, у тому числі Пулучі, не вдалося (Basliczan, Buserbye, Dolbincze, Koschna, Melnicowicz, Monastyr, Pauchnicze, Rybolovo, Polucze, Weschcovo) (Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek; red. W. Bukowski.— Kraków, 2004.— N 11; Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą.— Katowice, 2006.— S. 261; Львівська область...— С. 108).

²⁵ Дослідник вважав першою згадкою про село Спас документ, яким Казимир III надавав Григорію Тиметичу села Нагірці, Горпин, Вирів і Монастир (дано 8 грудня 1362 р. у Сандомирі): „villas nostro dominio pertinentes, videlicet Horapino, Wyrowo, Nahorse et Manaster circa fluvium Bug nuncupatum in districtu Lemburgensi“. Укладачі видання „Zbiór dokumentów małopolskich“, де був опублікований документ, ототожнили Монастир зі селом Монастирок-Оглядівський біля Радехова (ZDM.— Wrocław, 1975.— Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286—1442 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— S. 357—358.— N 2534; опубл. також у: Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352—1783.— Lwów, 1938.— S. 150—152).

жемо відповісти так: село Митулин також згадане в акті 1372 р. як належне до Буської волости. Згодом воно опинилося у підпорядкуванні Львова²⁶.

Однак версію про ототожнення Пулучів зі Спасом та Монастирем підважують ще кілька нюансів. Так, звернення до корпусу гродських та земських актів не підтверджує факту існування села Спас у XV ст. під назвою Монастир. Навпаки, знаходимо свідчення про функціонування саме топоніма Спас²⁷. Не виявлено відомостей про знелюднення села в середині XVI ст. В поборовому реєстрі 1552 р. Спас фігурує як повноцінне поселення, що сплатило податок (стягнення датоване 6 вересня, мешканці Стрептова оплатили податок двома днями раніше). Зауважимо, що Стрептів у той період був власністю братів Стрептівських²⁸, тоді як Спасом володіла інша особа — якийсь Вісньовський (імовірно, Ян — львівський гродський писар)²⁹.

Ці факти спонукають до пошуку інших версій. Такою є ототожнення села з мікротопонімом Монастир, згаданим у розмежуванні сіл Жуличі, Підчани (тепер Почани) і Лагодичі (нині не існує). Його було проведено 5 травня 1488 р. „Монастир“ у розмежувальному акті фігурує як об'єкт, розташований на лагодичьких ґрунтах: „[Et primum] quidem scopolum acialem alias naroszny coryecz sip[avit et ere]xit in monticulo alias na mogyle penes scopolum, qui [scopolus] dividit parietes inter Chylczycze [et Laho]dzycze penes manastirz, qui manastirz pertinet ad bona [La]hodzycze“³⁰ (курсив наш.— Б. С.).

На користь цієї версії свідчить лише те, що всі перелічені в розмежуванні села містилися в Буському повіті.

Третьою версією є ототожнення Пулучів зі селом Полюхів (нині Великий Полюхів; до такого припущення вдається Єжи Сперка³¹). Ототожнення малоімовірне, оскільки вже через три роки після продажу володіння Пашком з Крикочів Полюхів був зафіксований як село у Львівській волості³² і з того часу підпорядкування Львову не змінював³³.

Згадані особи. У документі зафіксовано низку осіб, про яких бракує свідчень з інших джерел. Легко ідентифікується лише львівський міщанин Фричко зі Смотрича, що неодноразово згадується в найдав-

²⁶ AGAD w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), dz. 1, N 19, k. 175 v. (1552 p.), 806 v. (1581 p.); N 20, k. 179 v. (1510 p.).

²⁷ AGZ.— Lwów, 1889.— Т. XIV.— S. 259.— N 2031 (4 квітня 1448 р.).

²⁸ Згідно з реєстрами поборового податку, в різний час брати Стрептівські володіли селом у різних частках: 1552 р. Юрію належала половина села разом з церквою і корчмою. 1563 р. власником цієї частини став Павло, натомість Юрій зникає. Реєстр 1564 р. вперше фіксує Станіслава Стрептівського. Документ 1565 р. додатково фіксує у володінні Павла млин-коречник (AGAD w Warszawie. ASK, dz. 1, N 18, k. 205 v. (1563 p.); N 19, k. 182 (1552 p.), 257 v. (1564 p.), 328 v. (1565 p.).

²⁹ Там само.— N 19, k. 178; AGZ.— Т. X.— S. 34.— N 503.

³⁰ AGZ.— Lwów, 1883.— Т. IX.— S. 136.— N 100.

³¹ Sperkа J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401...— S. 261.

³² На це вказує документ, яким Владислав Ягайло підтвердив право власності Ходька Лоевича на п'ять сіл (дано у Львові 27 вересня 1389 р.): „villas et haereditates Wyznany, Poluchow, Wodniki, Jarilowiczy et Synawa in districtu nostro Lemburgensi situatas“ (ZDM.— Cz. VI.— S. 67—68.— N 1560).

³³ AGAD w Warszawie. ASK, dz. 1, N 18, k. 194 v. (1563 p.); N 19, k. 915 v. (1589 p.).

нішій раєцько-лавничій книзі Львова, в тому числі у першому її записі³⁴.

Натомість не виявлено інших згадок про Яна Немета та Арча Яноша. У своїй праці про львівських городських урядників Кароль Малечинський вніс Яна Немета першим у список львівських підстарост винятково на підставі розглянутого документа³⁵.

Пашко з Крикочичів, який продав Стрептів і Пулучі, можливо, має стосунок до тодішніх дідичів розташованого неподалік Яричева — Яська Мазовіти та його сина Пашка. Ясько з Мазовії (Мазовіта), один із найближчих соратників Владислава Опольського, отримав від останнього Яричів 1372 р.³⁶ По смерті Яська 1412 р.³⁷ право володіння на село перейшло Пашкові, який 1431 р. фундував тут костел³⁸. На честь села він фігурує у джерелах як „Пашко з Яричева“. Якщо це Пашко з Крикочичів, то слід мати на увазі, що на момент відступлення Стрептова та Пулучів він був дуже молодим (за свідченням Є. Сперки, син Яська помер перед 1442 р.³⁹). Щоправда, вже через шість років після відступлення сіл цей юнак отримав від монарха щедре земельне надання⁴⁰.

Достовірність викладених фактів (біограм Яська та Пашка з Яричева за версією Є. Сперки) підважує документ від 30 квітня 1404 р. У ньому сандомирський воєвода і руський староста Ян з Тарнова засвідчує оголошення вироку у справі між Пашком Мазов'янином та вдовою Пашка з Яричева⁴¹. На жаль, брак інших документів не дає можливості ідентифікувати, ані ким був Пашко з Яричева, який помер перед 1400 р., ані хто такий Пашко Мазов'янин (нагадаємо, що й Ясько з Пашком були мазов'янами з походження). Ще один нюанс полягає у схожості написання імен батька та сина („Jeschco“ / „Paschco“). Це спонукає до думки, що вони могли бути сплутані в документах.

Так чи інакше, припускаємо, що хтось із Пашків (померлий перед 1400 р. (I), померлий перед 1442 р. (II) і ще один мазов'янин (III) — як-

³⁴ Najstarsza księga miejska 1382—1389 / Wydał dr. Aleksander Czołowski.— Lwów, 1892.— S. 1.— N 1 (13 березня 1382 р.); S. 5.— N 22 (2 липня 1382 р.); S. 14.— N 85 (1 квітня 1383 р.); S. 22.— N 142 (22 лютого 1384 р.); S. 36.— N 230-a (1 лютого 1385 р.); S. 36.— N 233 (22 лютого 1385 р.); S. 45.— N 282 (7 червня 1385 р.); S. 52.— N 327—328 (13 грудня 1385 р.); S. 56.— N 350-a (22 лютого 1386 р.); S. 63.— N 389 (22 червня 1386 р.); S. 74.— N 453 (22 лютого 1387 р.); S. 75.— N 460 (27 лютого 1387 р.); S. 76.— N 466 (13 березня 1387 р.); S. 78.— N 479 (15 травня 1387 р.); S. 8.— N 491 (8 червня 1387 р.); S. 88.— N 536 (6 листопада 1387 р.); S. 119.— N 719 (10 лютого 1389 р.); S. 121.— N 731 (10 березня 1389 р.).

³⁵ Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352—1783.— S. 35.

³⁶ AGAD w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych, dz. 1, N 7233, k. 1.

³⁷ Дослідник Є. Сперка вважає документ 1412 р. про продаж села Сихова Янові зі Зубри (в переліку свідків тут фігурує Ян з Яричева) останньою згадкою про Яська (AGZ.— Lwów, 1873.— T. IV.— S. 82.— N 29; Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401...— S. 267).

³⁸ Tylus S. Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej.— Lublin, 1999.— S. 138—141.— N 16.

³⁹ Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401...— S. 268.

⁴⁰ Мовиться про згаданий документ від 9 грудня 1392 р., що стосується надання Владиславом Ягайлом Пашку з Яричева 11 сіл (AGAD w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych, dz. 1, N 7237, k. 1).

⁴¹ Там само.— N 7244, k. 1. Вдова Пашка з Яричева згадується ще раніше — у документі підтвердження обміну частинами сіл Запитів і Руданці, датованому 16 листопада 1400 р. (Там само.— N 7242, k. 1).

що це, звісно, не Пашко II) згаданий у нашому документі як Пашко з Крикочичів (сам топонім ідентифікувати не вдалося).

Михайло Лабанський, імовірно, мав стосунок до вихідців із сілезької шляхти — родини Лабент (Лабант, Лабанських; від назви села Лабенди, з 1964 р. перебуває в межах м. Глівіце). 1375 р. Ясько, Цевлейко і Якуш „з Ламбед“ отримали від Владислава Опольського села Дусанів, Біще і Жуків⁴². Щоправда, особи з іменем Михайло та з цим прізвиськом у джерелах виявити не вдалося.

Юсько Підпресський, можливо, пов'язаний з „allodio Podpresk“ (цю назву Антоній Петрушевич ототожнив зі селом Підберізіці⁴³). Разом з млином „Сільський кут“ і селом Малий Винник (нинішні Винники або Виннички під Львовом) цей аллод 1352 р. був засвідчений королем Казимиром як довічне володіння дітей львівського вїйта Матеуса — Георга, Руперта і Маргарети⁴⁴. Відтак, Юськом слід вважати Георга (Георг > Юрій > Юсько), в пізніших документах відомого як Грегор (Григорій) Штехер⁴⁵.

Про особу Мартіна „з нового замку“ через брак джерел ми нічого не знаємо. Його ймовірний стосунок до Нового міста Буськ⁴⁶ не можемо ні підтвердити, ні спростувати. Ідентифікувати інших осіб з документа — Мирослава, Лавренція, Столпреса — також не маємо змоги.

Публікація. За винятком уніфікації вживання великої та малої літер, внесення розділових знаків, опублікований нами документ максимально відтворює текст впису до Коронної метрики. Пропущені літери у словах виділяємо квадратними дужками і зміщуємо в основний текст. Публікація документа супроводжується українським перекладом. Висловлюємо вдячність за допомогу у прочитуванні та перекладі документа Миронові Капралю та Ірині Папі.

Богдан СМЕРЕКА

⁴² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, N 170, k. 1.

⁴³ Детальніше див.: Гребеняк С., Шепель Г., Долинська М. Привілей короля Казимира III від 22 серпня 1352 р. Історико-філологічна перспектива: історичне тло, структура документа, переклад, коментарі // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Гол. ред. М. Борисенко (Київ).— 2019.— № 6 (1).— С. 47— 52.

⁴⁴ AGZ.— Т. II.— S. 1—3.— N 1.

⁴⁵ Там само.— Lwów, 1872.— Т. III.— S. 42.— N 19 (27 липня 1368 р.); S. 47.— N 21 (9 грудня 1372 р.); S. 52—53.— N 25 (1 листопада 1378 р.). Георг / Грегор помер перед 1423 р.— покійним його названо в документі від 1 грудня 1423 р., згідно з яким син Георга Петер Штехер продає Янові Зомершейну 9 пругів ґрунту на передмісті Львова (Там само.— Т. IV.— S. 120.— N 64).

⁴⁶ Як місто на магдебурзькому праві (лат. *oppidum*) Буськ вперше згадується у названому наданні 1372 р. 1411 р. місто вдруге отримало магдебурзьке право. Оскільки в тексті не згадувалися попередні надання, вважається, що привілей отримало так зване Нове Місто (сам топонім уперше згадується 1454 р. разом із Середнім Містом). Середнє Місто оформилося у першій половині XV ст. на місці старостинської юридикі. Старим Містом (про яке також згадують джерела XV ст.), очевидно, слід вважати городище княжого часу між Західним Бугом та Полтвою. Про нього мовиться у документі 1372 р. (Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.— Wrocław etc., 1991.— S. 221—222).

ДОКУМЕНТ

1553 р., травня 19.— Підтвердження Сигізмундом Августом грамоти львівського підстарости Яна Немета, згідно з якою 25 березня 1386 року Пашко з Крикочичів продав села Пулучі і Стрептів певному Мартінові з „нового замку“

[// k. 272] Confirmacio resignacionis villaru[m] Pullucze et Strepthow

Sigismundus Augustus etc. Significamus etc. Exhibitas esse nobis per certos consiliarios n[ost]ros l[itte]ras gl[ori]e n[ost]re olim Joannis Nemeth per Russia[m] vicecapitanei in pergameno scriptas. Sigillo su[b]appe[n]sili in corda sericea com[m]unitas, resignacione[m] duarum villarum Pullucze in d[istric]tu Buscen[si] et Strepthow in d[istric]tu Podhoran sit[um] in se co[n]tinen[tem], sanas, saluas et omni suspicionis nota caren[tem], nobis[ue] pro parte nobilium Georgя, Andreae et Pauli Strepthowskich, sup[er]ascript[a]e vill[a]e Pullucze nu[n]c desert[a]e, quae hodie Manaster dicitur, possessorum. Supplicatum quatenus eas et omnia in eis co[n]tenta, ratas et gratas habere, renouare etia[m] approbare et co[n]firmare dignemur. Earum literarum tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis.

In nomine Domini ame[n]. Ego Joannes Nemeth vicecapitaneus domini Arcz Janosch per regnum Russiae co[n]stitutus tenore p[raese]ntium recognosco, quia in mea p[raese]ntia co[n]stitutus. Nobilis vir Paschko de Krzikoczicz sano corpore et animo bone* deliberato villas duas vi[delicet] Pullucze in d[istric]tu Busk, nec no[n] Strepthow in d[istric]tu Podhoray, rite et r[ati]o[n]abil[ite]r [// k. 272 v.] vendidit et resignauit discreto viro Martino de nouo castro et suis vir[os] haeredibus succedentib[us] pro quinquaginta quatuor marcis vsualis monet[a]e cum omnibus suis iuribus et libertatibus, prout ipse tenuit et possidebat.

In cuius rei testimoni[u]m p[raese]ntibus duxi sigillum meum appendendum, presentibus nobilibus vir[is] dominis Michaele Labanskя et Juskone Podpreskя et Mirosloao et Laure[n]tio, nec no[n] honorabilibus viris ciui[li]bus de Lemburga Friczkone de Smotricz et Stolpresz et quampluribus personis fidedignis.

Actum et datum Lemburg[a]e die d[omi]ni qua cantatur in eccl[esi]a Oculi Mei anno Domini millesimo trecentesimo octuaq[ue]simo sexto.

Nos itaq[ue] Sigismundus Augustus rex praefatus, supplicationi praefator[um] consiliariorum n[ost]rorum cleme[n]ter annuen[tes], p[rae]fatas l[itte]ras et omnia in illis co[n]tenta co[n]firman[das], approban[das] et ratifican[das] duximus. Prout approbamus, ratificamus et co[n]firmamus per p[raese]ntes, in quantum possessione[m] dictarum villar[um] Strepthow et Pullucze desert[a]e nunc Manaster vt dicitur appellat[a]e, in ha[ec] vsq[ue] diem pacifice continuant, decernen[tes] eas robur debit[a]e et perpetua[e] firmitatis obtinere debere.

Har[um] quibus sigillum nostrum [// k. 273] appensum. Datum Cra-coui[a]e feria sexta ante festu[m] Pentecostes proxima anno Domini MDLIII

* Так у документі, має бути bene.

regni vero n[ost]ri anno XXIII. Joannes Oszieskÿ, r[egni] P[oloniae] cancell[arius]. R[e]ll[atio] vt sup[ra].

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, N 83, k. 272—273. Копія.

Підтвердження про відступлення сіл Пулучі і Стрептів

Сигізмунд Август і т. д. Повідомляємо і т. д. Представили нам певні радники наші грамоту родовитого покійного Яна Немета, підстарости Руси, на пергаменті написану. Печаткою, підвішеною на шовковому шнурку, скріплено (грамоту) відступлення двох сіл Пулучі у Буській волості та Стрептів у Підгорайській волості розташованих, зі своїм змістом, цілу, непорушну, без будь-якої підозри щодо шляхетних Юрія, Андрія і Павла Стрептівських, власників нижчезгаданого, нині пустого села Пулучі, що тепер зветься Монастирем. Просили її і весь її зміст зробити непорушним і певним, вважали за гідне відновити її, схвалити і підтвердити. Зміст грамоти дослівно наводиться так.

В ім'я Господа амінъ. Я, Ян Намет, підстароста пана Арча Яноша, одностайно визнаю те, що було встановлено Руським королівством і в моїй присутності затверджено. Шляхетний муж Пашко з Крикочичів, у здоровому тілі і розумі, добре обдумавши, два села, а саме Пулучі в Буській волості, як і Стрептів у Підгорайській волості, належним чином і на розумних основах продає і відступає окремому мужу Мартінові з нового замку і своїм мужам, наступним дідичам за 54 гривні звичайною монетою з усіма своїми правами і свободами, які сам утримує і володіє.

Для вірності справи печатку мою підвішуємо, у присутності шляхетних мужів панів Михайла Лабанського і Юська Підпреського, і Мирослава, і Лаврентія, як і родовитих мужів міщан зі Львова Фричка зі Смотрича і Столпреса і численних достойних осіб.

Укладено і дано у Львові в неділю, коли в церкві співають „Очі мої (до Господа)“, року Божого тисяча триста вісімдесят шостого.

Отже ми, король Сигізмунд Август, погоджуючись ласкаво на прохання згаданих радників наших, згадану грамоту і все, що в ній, вважали (за потрібне) підтвердити, схвалити і ратифікувати. Схвалюємо, ратифіковуємо і підтверджуємо перед присутніми, у чийх володіннях названі села Стрептів і Пулучі пусті, що нині називають Монастирем, згадані, з того часу і досі спокійно тривають, вирішуючи, що ця грамота повинна володіти силою вічної чинності.

Печатку нашу підвішуємо. Дано у Кракові у п'ятницю після свята П'ятдесятниці року Божого 1553, правління нашого року 22-го. Ян Оцеський, канцеляр Польського Королівства. За свідченням, як (подано) вище.

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ-АВТОГРАФ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА 8 ГРУДНЯ 1622 РОКУ В КОНТЕКСТІ АРХИЄРЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛОЦЬКОГО АРХИЄПІСКОПА

Сучасна кунцевичіана вирізняється глибиною аналітичного осмислення життя та діяльності мученика за віру, а також час від часу поповнюється новими джерельними знахідками¹. Проте, власне, першорядний джерельний матеріал з'являється не так часто². При цьому варто згадати оприлюднення дереворитного портрета Йосафата, опублікованого в казанні Лева Крєвзи 1625 р.³, реконструкцію епістолярію Йосафата М. Бавтовичем⁴, віднайдення актового матеріалу О. Верніковською щодо напруження релігійної ситуації на території Полоцького владцтва, що спричинило трагічну загибель архієпископа⁵, тощо.

Дослідники чимало уваги присвятили діяльності Йосафата як полоцького архієпископа. Щодо номінації, відомою є грамота Сигізмунда III 28. 01. 1617 р. на його призначення коад'ютором при архієпископу Гедеонові Брільницькому⁶. Через рік після смерті останнього Йосафат Кунцевич був номінований і на уряд Полоцької кафедри (грамота датована 31. 03. 1618 р.)⁷.

¹ Див. бібліографічний огляд кунцевичіани в нашій монографії про руську релігійну культуру Вільна: Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність.— Дрогобич, 2020.— С. 453—458.

² У згаданому дослідженні вперше в історіографії всебічно проаналізовано фунеральний панегірик Лева Крєвзи на похорон Йосафата Кунцевича 1625 р. (Там само.— С. 453—523). Пам'ятку автор готує до друку в окремому виданні.

³ Див., наприклад: Gil A. Czy istniał portret arcybiskupa połockiego Jozafata Kuncewicza? // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник.— Луцьк, 2011.— Вип. 18.— С. 94; Liškevičienė J. Ankstyvieji palaimintojo Juozafato Kuncevičiaus portretiniai atvaizdai // Dangiškėji globėjai, žemiškėie mecenatai. Celestiai patrons and terrestrial benefactors.— Vilnius, 2011.— P. 114—115; Тимошенко Л. Новознайдене „Казання...“ Лева Крєвзи про Йосафата Кунцевича // Пам'ятки України (Київ).— 2012.— № 8.— Серп.— С. 44—47; На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі: Колективна монографія / За ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса та І. Сковиліяса. Друге, випр. й доп. вид.— Львів, 2019.— С. 243.

⁴ Епістолярія Сьвятога Язафата: Збор дакументаў / Укладаньне й апрацоўка М. Баўтовіча.— Полацк, 2006.

⁵ Верніковская Е. А. Иосафат Кунцевич (1580—1623). Полоцкий архиепископ греко-католической церкви // Славянский альманах, 2001.— Москва, 2002.— С. 20—41; іі ж. Витебское восстание 12 нояб. 1623 г. // Там само.— С. 108—132.

⁶ Витебская старина. С приложениями и рисунками в тексте / Сост. и издал А. Сапунов.— Витебск, 1883.— Т. I.— № 114.— С. 213—214.

⁷ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1470—1700.— Санкт-Петербург, 1897.— Т. I.— № 413.— С. 164.

Щодо діяльності Йосафата на владичому уряді в Полоцьку зауважено чимало фактів, проте вони, як правило, мають загальний характер. Так, прийнявши архієпархію, він застав там розлад релігійного життя. Під найбільш пильну увагу архиєрея потрапили міста Полоцьк, Вітебськ, Могилів та Мстислав. Методи, якими архієпископ наводив лад, були звичайні для тієї доби: евангелізація, нагляд над священством, залучення вірних до регулярної сповіді і причастя, навернення до „правдивої“ віри. Поставивши згадані факти в контекст сучасних історико-церковних досліджень, доходимо висновку, що чимало з тих методів, які Йосафат застосовував для наведення порядку, в історіографії має назву соціального дисциплінування парафій і вірних. Наприклад, Ш. Родевальд характеризує діяльність Й. Кунцевича в контексті розбудови ним унійного сакрального простору⁸.

Діяльність архієпископа на терені Полоцького владичтва охарактеризовано в історіографії також як боротьбу з єретиками та схизматиками. З конкретних задокументованих кроків владики в архієпархії відомо, що у Вітебську він відновив Спасо-Преображенську церкву з приділом св. Миколая та церковним братством (королівська грамота 3. 03. 1619 р.)⁹. Водночас у сучасній літературі діяльність Й. Кунцевича в перші роки урядування в Полоцькій архієпархії оцінюється деколи значно реалістичніше. Так, дослідники стверджують його енергійність та ревність у відновленні матеріального забезпечення владичтва. Маючи підтримку короля Сигізмунда III та канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапєги, а також інших урядників, владики проводив політику, яка характеризується в контекстах ідеології Контрреформації католицької церкви, суперечливої до політики толеранції, яку сповідувала Річ Посполита. Так, візитуючи в 1618—1619 рр. великі міста на території архієпархії (саме в містах магдебурзького права через уряди та міщан можна було здійснити вплив на шляхту), владики Й. Кунцевич силою прибирав під свою юрисдикцію православні церкви (вважається, що вже наприкінці 1618 р. православні церкви в деяких містах перебували під його юрисдикцією). До слова, у згаданому казанні Л. Крєвзи представлено ситуацію в єпархії як таку, що поступово покращувалась. На думку автора, „помножилася єдність“, що підтверджується „прикладом“ Полоцька з іншими „прилеглими“ містами і навіть Вітебськом (у контексті жанрових норм погребової орації автор намагався бути об'єктивним)¹⁰. При цьому Й. Кунцевич щиро вірив у те, що саме в такий спосіб він приведе вірних до християнського спасіння (принаймні це підтвердили свідки на беатифікаційному процесі)¹¹.

⁸ Родевальд Ш. „Пра Полацкую Венецію“. Калектыўныя дзеянні нацыяльных груп горада паміж Усходняй і Цэнтральнай Еўропай (Сярэднявечча, ранні Новы час, XIX ст.— да 1914 г.) / Пер. з нямецкай.— Мінск, 2020.— С. 286—295.

⁹ Вітебская старина. С приложениями и рисунками в тексте.— Т. I.— № 47.— С. 97—98.

¹⁰ Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна...— С. 499.

¹¹ Див. докладніше: Kempa T. Prawosławie i unia we wschodnich województwach WKL w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne.— Białystok, 2004.— Т. 22.— С. 12—19; його ж. Unia i prawosławie w Witebsku w czasie rządów biskupich Jozafata Kuncewicza i po jego męczeńskiej śmierci (do połowy XVII wieku) // Między Zachodem a Wschodem.— Toruń, 2005.— Т. 3: Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku / Red. K. Mikulski, A. Zielińska-Nowicka.— S. 137—138.

Велику увагу Й. Кунцевич приділяв власне Вітебську, де його дії зі самого початку православні сприйняли вороже. Т. Кемпа, який докладно вивчив питання міжконфесійної ситуації у Вітебську в роки урядування Й. Кунцевича, дійшов цікавих висновків. Незважаючи на те, що міські церкви були вже наприкінці 1618 р. під юрисдикцією Й. Кунцевича, ситуація тут була чи не найнапруженішою. Вона різко змінилась на некористь владики після дій нововисвяченого наприкінці 1620 р. православно-го архієпископа М. Смотрицького. Про події у Вітебську на початку 1621 р. Й. Кунцевич склав реляцію „*Ekscesy mieszczań witebskich, spisane przez J. Kupsewicza*“ (джерело досі залишається неопублікованим)¹².

До серйозного загострення конфлікту у Вітебську дійшло у квітні 1621 р., на чолі протестів там перебував бурмістр С. Ніша. 16 серпня владику прибув до Вітебська, ледве уникнувши нападу на себе. Наприкінці 1621 і протягом усього 1622 р. тривала боротьба за вітебські церкви. На початку 1622 р. владику відновив владу над ними, він писав протести, подавав на непокірних вітебців до суду. Найбільше їх обурювало те, що православні священники не мали можливості відправляти служби (їм забороняли навіть перебувати у місті, де почалися арешти). У лютому 1622 р. Й. Кунцевич вкотре прибув до Вітебська і знову наразився на спротив, під час якого був здійснений напад на його архидиякона та челядь. У березні відбувся напад православних бунтівників на Благовіщенську церкву (на замку)¹³. У серпні 1622 р. під час перебування Й. Кунцевича у Вітебську запротестувала місцева шляхта. Водночас навіть ревні католики почали критикувати методи Й. Кунцевича. Як відомо, канцлер Л. Сапега уважав їх незгідними з наукою Христа, позаяк насадження унії гвалтом призводило до зворотного ефекту. Після повернення зі сейму 1623 р. Й. Кунцевич склав чергову протестацію проти вітебчан до міського гродського суду, були оскаржені й бурмістри. Т. Кемпа вважає, що саме в той час репресії щодо православних досягли апогею, владику, вочевидь, не до кінця розумів небезпеку, яка його чекала¹⁴. Відтак вітебці почали погрожувати Й. Кунцевичу фізичною розправою, а місто перетворилось на центр спротиву: сюди приїжджали на нелегальні служби міщани з Орші та Полоцька. У розрахунку на безумовну підтримку владних структур, які мали забезпечити захист Й. Кунцевича, не було враховано всієї глибини загострення конфлікту у Вітебську. Відтак окреслена ситуація стала головною причиною трагедії, яка сталася у листопаді 1623 р.¹⁵

Щодо Орші та Мстислава,— в літературі предмета конфлікту докладно не коментують, а от ситуація в Могилеві добре вивчена¹⁶.

¹² Кемпа Т. Unia i prawosławie w Witebsku...— S. 139 (джерело інформації — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, AR, dz. II, N 331).

¹³ Там само.— S. 140—141. Наведені факти ілюструються великим колом документальних джерел і листуванням.

¹⁴ Там само.— S. 143.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Див. вичерпне дослідження М. Довбищенка: Довбищенко М. Епізоди з історії унії в Могилеві (малодосліджені аспекти релігійних рухів на Білорусі кінця XVI — першої половини XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2003.— Вип. VII.— С. 136—152. Автор показав, що в основі могилівського конфлікту була проблема юрисдикції над міськими церквами, які контролювали торговий шлях через переправи на Дніпрі (міські парафії належали до міщанського права патронату) і боялися втратити доходи.

Цікаво, що в перші два десятиліття після проголошення Берестейської унії в Могилеві тут простежується ситуація, яку М. Довбищенко охарактеризував як „часи конфесійного балансу“¹⁷. Коли ж архієпархію очолив Й. Кунцевич, вона змінилась, хоча, як свідчать судові акти, владики у спірних справах часто йшов на поступки, однак у більшості випадків виявляв рішучість.

Непростою виявилась ситуація і в Полоцьку, де замалим не вбили місцевого воєводу (про це повідомлено у другому розділі казання Л. Крєвзи¹⁸). Спротив у стольному місті архієпархії спричинила клявзула у привілей на Полоцьке воєводство зі згадкою унії з Римом. Полоцький воєвода Ян (Януш) Кішка (1621—1654) отримав цей привілей після смерти 1621 р. свого попередника Михайла Друцького-Соколинського¹⁹. Отже, згаданий спротив відбувся 1621 р.

Водночас у літературі предмета полоцький православно-уніатський конфлікт 1621 р. чітко означений за іншими ознаками та причинами. Вочевидь, він відбувався вже в лютому—березні, що відомо з реляцій міського писаря Яна Дзягилевського та райці Яна Ходики (обидва були уніатами). В міській ратуші Й. Кунцевича мало на вбили за те, що архієпископ показав королівські листи проти М. Смотрицького. Митрополит Й. В. Рутський подав скаргу королю, внаслідок чого було заборонено впускати М. Смотрицького до міста (королівські листи 1.02.1621 і 15.03.1621 р.). Комісарський суд під проводом воєводи М. Друцького-Соколинського (до речі, конвертита з кальвінізму до унії)²⁰ розпочав засідання 31.07.1621 р. Т. Кемпа підготував до друку важливий документ у справі суду — так звану атестацію, надану оскарженим полоцьким міщанам православною шляхтою Полоцького воєводства, яка була відправлена на передсеймовий сеймик Полоччини, а одночасно — в комісарський суд. Невідомо, скільки осіб було покарано (в межах „кільканадцяти“) до баніції та конфіскації маєтностей. Монарх затвердив вирок, але поставив його виконання у залежність від підпорядкування засуджених архієпископові. Шляхта ж вислала на їх захист протестацію. Засідання суду проходили в достатньо напруженій атмосфері: воєвода оточив приміщення замковою піхотою з польовими гарматами. Важливо, що православні оцінили в „атестації“ вирок суду скептично, позаяк вони там побачили лише обвинувачення у „зраді та бунтах“. У грудні 1621 р. ситуація у Полоцьку вже була спокійною, однак конфлікт не був вичерпаний²¹.

¹⁷ Довбищенко М. Епізоди з історії унії в Могилеві... — С. 138—139.

¹⁸ Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна... — С. 501.

¹⁹ Wasilewski T. Kiszka Janusz h. Dąmbrowa (ok. 1586—1654) // Polski słownik biograficzny (далі — PSB). — Kraków, 1966—1967. — Т. XII, zes. 4. — S. 508—510; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba. — Kórnik, 1994. — S. 214. Староста парнавський (1610), полоцький воєвода (1621), гетьман польний (1635), великий гетьман (1646).

²⁰ Michał Drucki-Sokoliński herbu Druk (ok. 1540—1621) // PSB. — Warszawa; Kraków, 2000—2001. — Т. XL. — S. 44; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. — Warszawa, 2003. — Т. IV: Ziemia Smoleńska i województwo Smoleńskie. XIV—XVIII wiek / Pod red. A. Rachuby. Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romanuk. — S. 2016. Маршалок оршанський, каштелян вітебський (1605), воєвода полоцький (1613), воєвода смоленський (1621).

²¹ Кемпа Т. Konflikt prawosławno-unicki w Połocku w kontekście działań podjętych przez królewski sąd komisarski w 1621 roku. Готується до друку в: Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane profesorowi Krzysztofowi Pietkiewiczowi.

Відомий також задокументований факт, датований 12. 04. 1621 р. Ідеться про заяву возного І. Скурмонта у справі полоцького православно-го міщанина Петра Васильовича, який не підкорився архієпископові у зв'язку з похованням свого сина²². Як вважає Ш. Родевальд, у 1621—1622 рр. православні полочани стали очільниками надрегіональної спілки, яка готувала змову проти Й. Кунцевича. До групи організаторів входили райця Петро Васильович, його син Василь Петрович, а також чиновник магістрату Іван Терликовський. Відтак релігійне поле конфлікту було тісно пов'язане з муніципально-політичною сферою діяльності. Вочевидь, ідеться про перше в історії Полоцька об'єднання православних, створення якого було обумовлене першочерговими релігійними причинами²³.

* * *

У казанні Л. Крєвзи на похорон Йосафата (рубрика „Знаки любови“) автор наводить цікавий факт пастирської опіки владикою над місцевою святинєю. У Полоцьку він прикрасив образами та ризами, а також іншим церковним начинням собор св. Софії, відновивши мури „мало не з фундаментів“. Автор прагне це підтвердити власним свідченням: „[...] самі бачите, яка тепер є, а знаєте, якою [святиня] була раніше“²⁴. У літературі про це мовиться загально, здебільшого на підставі інформації кількох свідків беатифікаційного процесу. Ремонт кафедрального собору означений як „фундаментальний“²⁵.

Під час опрацювання архівних джерел віленських збірок вдалося віднайти джерело, яке проливає на це більш докладне світло. У збірці автографів наукової бібліотеки Вільнюського університету зберігся лист-автограф архієпископа, виданий 8. 12. 1622 р. на ім'я Андрія Кромера „німця“ для забезпечення його проїзду в іноземні краї. Отже, А. Кромер був майстром і перебував на „мулярській роботі“ при полоцькій замковій кафедральній церкві протягом двох з половиною років, з тим вибрався до Кракова і далі на батьківщину „за визволенням свого майстра“. Просячи всіх сприяти майстрові в його подорожі, архієпископ дав йому добру характеристику, назвавши „слугою своїм рукодаїним“²⁶. Отже, тепер відоме ім'я майстра, який здійснював відновлення собору св. Софії, і приблизний час його роботи — до грудня 1622 р.²⁷

²² У зв'язку з тим, що священник церкви Різдва Господнього відмовився здійснювати обряд поховання над православним, міщанин здійснив похорон таємно без нього. Під оглядом здійснення поховання не за християнським звичаєм владика Й. Кунцевич наказав викопати труну, однак міщанин напав на виконавців розпорядження, відбив труну і закопав знову. Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа / П. Гильтебрант, Ф. Елеонский и А. Миротворцев.— Вильна, 1867.— Т. I.— № 88.— С. 263—264. Інцидент прокоментував Ш. Родевальд як такий, що характеризує повний брак у Полоцьку православних парафій, а Й. Кунцевич зробив спробу перетворення конфлікту в демонстративно інсценізовану сутичку, позаяк йому важливою була розбудова в Полоцьку унійного сакрального простору. Родевальд Ш. „Пра Полацкую Венецію“...— С. 287.

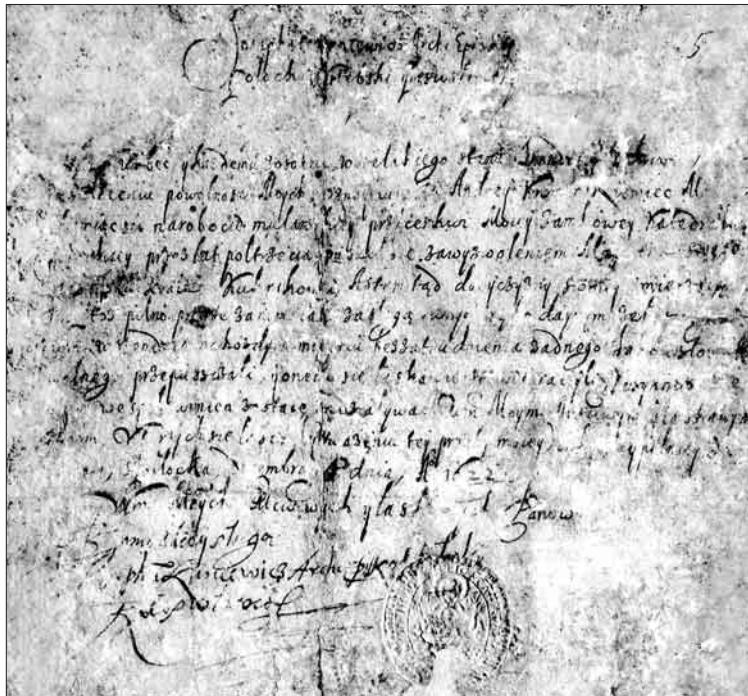
²³ Там само.— С. 288.

²⁴ Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна...— С. 498.

²⁵ Соловій М. М., Великий А. Г. Святий Йосафат Кунцевич. Його життя і доба.— Торонто, 1967.— С. 197—198.

²⁶ Vilniaus universiteto biblioteka. Rankraščių skyrius, F. 48 Autografai, N 32663.

²⁷ З літератури з історії собору відомо, що 1607 р. він постраждав від пожежі. Початок відбудови святині загально датують 1618 р.— початком урядування Й. Кунцевича. Архієпис-

1. Оригінал листа Йосафата Кунцевича 1622 р.

2. Печатка Йосафата Кунцевича з документа 1622 р.

1867 г. Авг. 8.

Купце 2 Табл
В. Кунцевича
Бул. Давида Б. 98 - Новотушин. 8.

5

М. Н. П.
ПОПЕЧИТЕЛЬ
ВИЛЕНСКАГО УЧЕБНАГО ОКРУГА.

КАНЦЕЛЯРІЯ
Стола 1.

3 Августа 1867 года.

№ 7873

Г. Вильна.

Г. Завѣдѣвающему рукописному
отделу имени Виленской публич-
ной библіотеки.

Канцелярія Попечителя Виленскаго
навчальнаго (Обучающаго) округа,
и Канцелярія, имѣющая власть пре-
доставити при этомъ въ Вашемъ, сн-
дочившейся Канцеляріи, для доставленія
Вашимъ канцеляріямъ, при канцеля-
ріи ч. архивариуса Виленскаго
канцелярскима архива, находяща-
гося в. Виленской Директоріи
училища г. Бобановича Виленскаго
выдающаго в. архивариуса. Стн.
фрагмента Кунцевича руко-
писку свѣдѣнія Кунцевича в.
1622 году. 8 XII

Правитель Канцеляріи Попечителя

Губернаторъ Виленскаго округа
Генералъ-Маіоръ В. Кунцевичъ

3. 8 серпня 1867 р.
Лист від імени попечителя Віленського навчального округу
з його канцелярії до завідувача
рукописного відділу Віленської публічної бібліотеки
з повідомленням про знахідку оригіналу „квиту“ Й. Кунцевича

Вочевидь, фразу „за визволенням свого майстра“ слід читати як „за визволенням [до] свого майстра“, внаслідок чого її можна сприймати як спробу отримати вищий статус в ієрархії цехового ремесла, коли учні чи підмайстри після тривалої науки у своїх вчителів-ремесників отримували свободу і право на самостійну діяльність (учні переходили у категорію підмайстрів, підмайстри — майстрів)²⁸. Для набуття потрібної кваліфікації у ремеслі так звані „робенці“ та підмайстри відбували мандрівки в інші міста, навіть в іноземні країни. Тривалість мандрівки становила в середньому два роки. Якщо це так, то А. Кромер здійснював відновлювальні роботи в Полоцькій кафедрі, перебуваючи на стадії здобуття категорії майстра²⁹, що не заперечує досконале володіння ним засадами свого ремесла. Відтак аналізоване джерело могло мати статус підтвердження виконання А. Кромером відповідних робіт, потрібних для набуття кваліфікації майстра.

Вкрай важливою є вказівка джерела про термін мулярських робіт А. Кромера в Полоцькій кафедрі: „przez lat półtrzecia“, тобто два з половиною роки. Відтак відновлення кафедри розпочалося у середині 1619 р.

Станом на сьогодні відомо лише про три листи Йосафата Кунцевича. Лише один із них кириличний з оригінальним підписом-автографом, який міститься на його листі до митрополита Й. В. Рутського, датований 10. 08. 1622 р.³⁰ Інші два листи — відомі послання до канцлера Лева Сапєги, польськомовні. Перший датований 21. 01. 1622 р.³¹, другий — 22. 04. 1622 р.³² Про їх оригінали сьогодні нічого не відомо, тож про підписи-автографи не йдеться.

Отже, віднайдення публікованого листа вводить у вжиток четвертий текст Й. Кунцевича загалом (другий — підпис-автограф Й. Кунцевича, але польською мовою). Зауважимо, що польськомовні оригінали інших листів Й. Кунцевича досі невідомі дослідникам, з огляду на це неможливо з'ясувати належність тексту самому владиці. Тому не відкидаємо варіанта, що він написаний його писарем.

коп не тільки відновив, а й перебудував святиню. Слюнченко В. Г. Полоцкий Софийский собор: историко-архитектурный очерк.— Минск, 1987.— 48 с.; [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://wiki-org.ru/wiki/Софийский_собор_\(Полоцк\)](http://wiki-org.ru/wiki/Софийский_собор_(Полоцк))

²⁸ Див. докладніше: Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII—XVIII ст.— Львів, 2012.— С. 182—183.

²⁹ Див. докладніше: Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: привілеї та статуту ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст.— Львів, 2007.— С. XXIX.

³⁰ Витебская старина. С приложением и рисунками в тексте.— Т. I.— № 116.— С. 216—217. Промальовка підпису-автографа — С. 117 (за архівом уніатських митрополитів зі Санкт-Петербурга); див. передрук листа з перекладом сучасною білоруською мовою: Епісталацяця Сьвятога Язафата...— С. 106—109.

³¹ Жукович П. И. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, 1909.— Санкт-Петербург, 1910.— Т. XIV, кн. 3.— С. 228—231; див. передрук листа з перекладом сучасною білоруською мовою: Епісталацяця Сьвятога Язафата...— С. 36—42.

³² Лист уперше надрукований 1680 р. у творі митрополита К. Жоховського „Colloquium Lubelskie między bracia narodowi ruskiego“. Див. передруки: Welykyj A. G. S. Josaphat — Hieromartyr. Documenta romana Beatificationis et Canonisationis // Analecta OSBM.— Romae, 1952.— Series II.— Sectio III.— Vol. I (1623—1628).— P. 91—95; передрук листа з перекладом сучасною білоруською мовою: Епісталацяця Сьвятога Язафата...— С. 88—105.

В архівному описі лист зазначений як „квит“, що частково відповідає суті джерела, який давав дозвіл на проїзд. Згідно із чинними нормами джерелознавства, „квит“ тлумачиться як „квитанція, поквитування“, відповідно, „квитанційний запис“ — „поквитування, запис про сплату боргу, передачу майна“³³. Відтак ідеться про тип документа переважно майнового характеру. Тому, на нашу думку, доцільніше документ-автограф Й. Кунцевича називати „листом“, тим більше, що його зміст ширший.

До дипломатичних особливостей та важливості віднайденого документа слід віднести невідому раніше печатку Йосафата Кунцевича, відтиснуту на папері. Отже, владику використав на ній зображення богородичного культу: образ Богоматері з дитиною; легенда по вступі до тришнього колу: „+Io[ж?]са? Кв[нцевич] епископ полоц[кий]“. Для епископату доби Берестейської унії згадана традиція трапляється рідко, позаяк більшість ієрархів воліла печатуватися власними шляхетськими символами³⁴. Як відомо, Йосафат мав міщанське походження, тож вибір символу був цілком логічним. Крім того, він укладається у відому інформацію про глибоку духовність і ревність мученика за віру.

В архівній справі з листом Й. Кунцевича міститься цікавий документ, який проливає світло на його походження та факт віднайдення. Так, 8 серпня 1867 р. від імени попечителя Віленського навчального округу його канцелярія повідомила завідувача рукописного відділу Віленської публічної бібліотеки, що „має честь“ переадресувати лист Й. Кунцевича, віднайдений колишнім директором „Віленського училища оо. Василіан“³⁵. Позаяк василіянський монастир Святої Трійці зі семінарією був закритий імперською владою 1842 р., можна припустити, що, можливо, ідеться про той період. Проте дата знахідки не фіксується, тож припускаємо, що це сталося до 1867 р. Однак важливо, що лист Йосафата Кунцевича походить саме з архіву Святої Трійці монастиря³⁶.

Підсумовуючи, зазначимо, що віднайдення листа Й. Кунцевича вкрай важливе. По-перше, маємо оригінал документа з лаконічним змістом, який проливає світло на відновлювальні роботи в кафедральній церкві у Полоцьку, їх термін та особу майстра, по-друге, віднайдено єдину з відомих на сьогодні печатку Йосафата Кунцевича. Джерело публікується мовою оригіналу*.

Леонід ТИМОШЕНКО

³³ Див. докладніше: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799 / Склали і підгот. до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький.— К., 1972.— С. 660.

³⁴ Див. рідкісну у цій темі публікацію Т. Денисової: Денисова Т. Гербові та агіографічні печатки ієрархів Української Греко-Католицької Церкви // Сфрагістичний щорічник.— К., 2013.— Вип. IV.— С. 218—244.

³⁵ Vilniaus universiteto biblioteka.— Rankraščių skyrius, F. 48 Autografai, N 3266, p. 5.

³⁶ Про архів Віленського монастиря Святої Трійці див. докладніше: Скочиляс І. Віленський василіянський архів та джерела з історії монастиря і храму Пресв. Трійці XIV—XIX ст. // На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі...— С. 401—432.

* Висловлюємо принагідну подяку Надії Морозовій та Томашеві Кемпі за допомогу, надану при підготовці джерела до друку.

ДОКУМЕНТ

1622 р., грудня 8. Полоцьк. Лист полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, наданий майстрові мулярських справ Андрію Крамареві для проїзду до Кракова і далі в німецькі краї у справах „визволення“, з інформацією про роботи щодо відновлення полоцької кафедральної (замкової) церкви св. Софії. 17,8×18,0 см, папір. Оригінал, автограф і печатка владики (3,1×3,5/3,6 см, низ розірваний, зображення: образ Богоматері з дитиною; легенда по внутрішньому колу: „+Іо[ж?]са? Кв[нцевич] епископ полоц[кий]“), по зовнішньому не читається. Філігрань „риба в подвійному колі“, 5,7 см³⁷. Затухаючий текст, часткові пошкодження паперу, підпис ледве проглядається. При реставрації папір на звороті заклеєно захисною плівкою

Josephat Kuncewicz ArchiEpiskop
Połocki Witebski y mścislawsky

W[sze]m wobec y kaźdemu z osobna wszelakiego stanu y condytiy ludziom po zaleceni u powolności Moych oznajmuie, iż Andrey Kramar Niemiec akomoduiąc się na robocie mularzskiej przy cerkwi Moiey zamkowej katedralney polockiey? przez lat półtrzecia, puścił się za wyzwoleniem M[istrza?] swego w polskie kraie ku Krakowu a stamtąd do oyczyzny swoiey zmierzać [raczy?]; otóz pilno proszę za nim iako za sługą swym rękodaynym żeby[ście] [go...] wszendzie na kaźdym mieyscu bez zatrudnienia żadnego iako człowieka wolnego przepuszczali y onemu się łaskawie st[a]wić raczyli z powinność[i] [swej] [...] wespoł winien zostaie nadziaływać W[asz] M[ości] Moym Miłościwym y łaskawym panom.

W [...]tych się łasce i uważeniu? tey prośby moiey [...] najpilniej? [...],
Z Połocka decembra, 8 dnia, A 1622.

W[asz] M[ości] Moych Miłościwych y łaskawych Panow
Bogomodca y sługa
Joseph[a]t Kuncewicz Archiepiskop Połocki
Ręką własną

[підпис] [печатка]

Vilniaus universiteto biblioteka.— Rankraščių skyrius, F. 48 Autografai, N 32663.

³⁷ Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a. Atlasas.— Vilnius, 1967.— N 3979, 3992, 4003—4004; Філіграні архієпископських документаў Беларусі XVI — пачатку XX ст. / Склад. В. С. Пазднякоў.— Мінск, 2013.— № 553—558.

ЛИСТИ ДМИТРА ДОРОШЕНКА
ДО ВОЛОДИМИРА ДОРОШЕНКА
ПІСЛЯВОЄННОГО ЧАСУ З АРХІВУ УВАН У США

У фонді визначного бібліографа, літературознавця та історика Визвольного руху Володимира Дорошенка (1879—1963) в архіві УВАН у США зберігаються серед не менше двох десятків тисяч листів інших кореспондентів десять листів видатного історика України, державного та громадсько-політичного діяча Дмитра Дорошенка. Ці листи написані у 1946—1950 роках і стосуються часів європейської еміграції (Німеччина) та перебування Дмитра Івановича в Канаді (Вінніпег), а Володимира Вікторовича — в США (Філадельфія). Хронологічно вони розподіляються так: 1 — 17. VII. 1946; 2 — 12. VIII. 1946; 3 — 12. XI. 1946; 4 — 17. 05. 1947; 5 — 18. XI. 1949; 6 — 28. XI. 1949; 7 — 24. XII. 1949; 8 — 29. XII. 1949; 9 — 4. III. 1950; 10 — 23. III. 1950. Можна думати, що це всі збережені листи останніх років життя Д. Дорошенка до В. Дорошенка.

Про Дмитра Дорошенка Володимир Вікторович залишив спогади, друковані у 12-ти числах газети „Свобода“ 1952 р.¹ до річниці смерті Дмитра Івановича. Написані вони на широкому тлі українського визвольного руху від початку ХХ ст. до 1951 р. Познайомилися вони у Москві 1903 р., коли обидва вже активно співпрацювали у львівських виданнях М. Грушевського — передусім у „Літературно-науковому вістнику“. В. Дорошенко вчився у Московському університеті, Дмитро Іванович — у Петербурзькому. Ініціатором знайомства був автор „Історії України“. Згодом разом були на знаменитих українознавчих курсах НТШ у Львові влітку 1904 р. Зустрічалися у Львові, коли В. Дорошенко 1908 р. назавжди емігрував з Наддніпрянщини. В часи Другої світової війни і після неї працювали разом у Празі в Музеї визвольної боротьби України, де багато зустрічалися. Зрештою, іноді зустрічалися і у Мюнхені та підмюнхенських таборах ДіПі перед від'їздом до Північної Америки. Публіковані листи стосуються останнього періоду їхнього листування. Листування до 1908 р. В. Дорошенка залишилося на підросійській Україні і загинуло. Листування 1908—1945 років Володимир Вікторович також мусив залишити у Празі. У згаданих спогадах В. Дорошенко цитує три листи Дмитра Дорошенка до себе. По одному

¹ Дорошенко В. Мої взаємини з проф. Д. Дорошенком // Свобода.— 1952.— Ч. 96—98, 102—105, 108—112.— 16—18, 23—26, 29—30 квіт., 1—3 трав.— С. 2.

реченню наведено з листів Дмитра Івановича від 28. XI. 1949 р. та 4. III. й 23. III. 1950 р.

Епістолярна спадщина Д. Дорошенка надзвичайно багата та зберігається вона як у вітчизняних, так і у закордонних архівних та бібліотечних колекціях (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в Києві, Центральний державний архів громадських об'єднань України в Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України у Львові, відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, Державна бібліотека Пруської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Архів Університету Гумбольдта (Німеччина, Берлін), Таємний державний архів Пруської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Федеральний архів Німеччини (Німеччина, Берлін), Бібліотека та архів Канади (Канада, Оттава), Архів Осередку української культури і освіти (Канада, Вінніпег), Архів Української вільної академії наук (США, Нью-Йорк), Архів Української вільної академії наук (Канада, Вінніпег) та ін.). Щоправда, на сьогодні листування опубліковано фрагментарно та потребує подальшого вивчення і повного видання².

Про емігрантське життя В. Дорошенка писали принагідно. З літератури про Д. Дорошенка за 1945—1951 рр. виділяються дуже незнач-

² Борщак І. Листи Д. Дорошенка до С. Мельгунова // Україна (Париж).— 1951.— Ч. 6.— С. 485—486; Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930—1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ-Б) // Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.— К., 1997.— Т. 2.— С. 474—490; його ж. Еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його участь в українському гетьманському русі // Сумський історико-архівний журнал.— 2012.— № XIV—XV.— С. 95—113; його ж. Епістолярні джерела української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925—1928 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2012.— Вип. 16/17.— С. 438—530; його ж. Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухина // Київська старовина.— 2012.— № 2.— С. 98—113; Вячеслав Липинський. Архів / Ред. І. Коровицький.— Філадельфія, 1973.— Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського.— 452 с.; Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина.— К., 1996.— 200 с.; Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського (Невідомий лист Д. Дорошенка) / Підгот. до друку, передм. і приміт. Г. Кураса // Сіверянський літопис.— 2002.— № 4.— С. 52—54; Ісаїв П. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6. VII.— 7. IX. 1918 р. // Український історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1968.— № 1—4.— С. 146—150; З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка. Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923—1926 рр. // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право.— К., 1996.— С. 223—255; Оглоблин О. З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // Український історик.— 1965.— № 3—4 (7—8).— С. 84—88; 1966.— № 1—2 (9—10).— С. 102—106; Заруба В. М. Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України (Київ).— 1991.— № 4.— С. 45—50; Пиріг Р. Я., Бурім Д. В. З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового // Студії з архівної справи та документознавства.— К., 1996.— Т. 1.— С. 141—152; Соловйова В. В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія“ / Гол. ред. Ю. І. Терещенко.— К., 2003.— Вип. 7—8.— С. 108—119; окремі листи Д. Дорошенка до К. Студинського опубліковані у вид.: У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941).— К., 1993.— 768 с.; Федорук Я. Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В'ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2007.— Вип. 12.— С. 271—298 та ін.

ні за обсягом дослідження Любомира Винара³. Канадський період життя висвітлений у них дуже принагідно. Радше — це навіть не монографії, а великі історіографічні статті. З українських дослідників незалежної України про Дмитра Івановича багато писав і друкував архівні матеріали Дмитро Бурім⁴. А розпочав наукове дорошенкознавство Олександр Оглоблін, надрукувавши 1966 р. листи Д. Дорошенка до себе⁵. Вони стосувалися початків європейського етапу еміграції науковців-українців.

Попри те, що Д. Дорошенка ми знаємо передусім як історика, він також, як і В. Дорошенко, займався бібліографією української книжки. І сам Володимир Вікторович відносив автора „Огляду української історіографії“ до видатних українських бібліографів. Бо ж і його „Огляд української історіографії“ й „Історія України“ та інші монографії містили багато посилань на літературу та їх аналіз. Крім того, Д. Дорошенко був автором кількох бібліографічних покажчиків, один з яких „Указатель источников для ознакомления с Южной Русью“ фактично розпочинав модерну добу української бібліографії, ставши настільною книгою для сотень українознавців-почтаківців. В. Дорошенко відзначав, що багато вчених і громадських діячів перед революцією з неволі ставали фахівцями в різних суміжних галузях гуманітарних знань. Він писав: „Така вже доля тоді мало не кожного нашого вченого, що він мусів розпорозувати свої сили на популярно-інформаційну роботу. Вимагали того від них невідрадні умови нашого національного життя, коли робітників було мало і кожний діяч мусів кидатися на всі боки, щоб заламати, по слову Великого Каменяра, ту чи іншу прогалину в народній праці — громадській, просвітній і науковій. Так мусіли робити і найвизначніші наші люди — й Іван Франко і Михайло Грушевський“⁶. Д. Дорошенка Володимир Вікторович порівнював з І. Франком і М. Грушевським. Відчувалася велика повага Володимира Вікторовича до свого тезки за прізвищем. Бо з контексту виходило, що і Дмитро Дорошенко такий же „найвизначніший“ чоловік українського культурного життя, як і два лідери Наукового товариства ім. Шевченка.

Цікаво, В. Дорошенко писав, що одночасно з Д. Дорошенком готував подібний покажчик для самоосвіти українських студентів у Москві, під час навчання у Московському університеті, але так його і не довів до

³ Винар Л. Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик.— 1982/1983.— Ч. 1—2/1.— С. 40—78; його ж. Дмитро Іванович Дорошенко: життя і діяльність (у 50-ліття смерті) // Там само.— 2001.— Ч. 1—4.— С. 9—68.

⁴ Бурім Д. Два „німецькі“ періоди життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським // Загартована історія. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Збірник наукових праць / Упоряд. В. І. Піскун.— К., 2013.— С. 285—320; його ж. Дружина історика. Листи Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого до Наталії Михайлівни Дорошенко // Ucraina Magna.— К., 2017.— Т. II: Українська жінка у інонаціональному середовищі: побутовий та громадянський прояви.— С. 358—391.

⁵ Оглоблін О. З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглобліна // Український історик.— 1965.— № 3—4 (7—8).— С. 84—88; 1966.— № 1—2 (9—10).— С. 102—106.

⁶ Дорошенко В. Пам'яті українських бібліографів (смерть Дм. Дорошенка й З. Кузедлі.— 25-ліття смерті Ів. Калиновича.— 70 народження Ів. Кревецького.— 40-ліття смерті М. Комарова й Ів. Ем. Левицького) // Науковий збірник УВАН у США.— Нью-Йорк, 1953.— Т. II.— С. 176.

видання, бо не стало грошей спонсорів на втілення цього проєкту у життя⁷. Натомість Д. Дорошенкові допоміг Олександр Лотоцький — лідер громади українців у російській столиці, і покажчик Дмитра Івановича вийшов у світ.

Особисто познайомилися вони тоді ж, під час перших бібліографічних своїх робіт і про що згадав в одному з листів Дмитро Іванович. Отже, на кінець 1940-х виповнювалося майже 50 років творчим контактам двох видатних науковців. А обидва були не лише науковцями, але й непересічними громадсько-культурними діячами, лідерами певних напрямів політичної думки. Попри майже одноліцтво (між ними було лише три роки різниці), політичні уподобання обох були відмінними. Дмитро Дорошенко — консерватор, Володимир Дорошенко мав соціал-демократичні уподобання. Проте і сам Володимир Вікторович радше був консерватором серед соціалістів, займаючи центральню-праву нішу в національному соціал-демократичному русі. Якщо Дмитро Іванович тяжів перед революцією до радикальних демократів С. Єфремова, але, згідно з тодішньою модою, визнавав себе соціал-демократом, то В. Дорошенко був консерватором серед лівих соціалістів, утворюючи реформістський блок у середовищі УСДРП разом з А. Жуком, В. Степанківським, О. Назарійвим, що воював з ортодоксальним більшовизмом⁸. Під час Української революції Д. Дорошенко стає гетьманцем-монархістом і переходить на платформу право-консервативного гетьманського руху В. Липинського. В. Дорошенко відійшов від безпосередньої політики після завершення періоду СВУ (1914—1918), але орієнтувався на погляди М. Грушевського, опосередкованим учнем якого його варто вважати. Отже, попри певну різницю у політичних уподобаннях, вони радше обидва були центристами, які ситуативно обирали децю інші партійні середовища, але не ставилися до тих середовищ ортодоксально. Шукали згоди між „буржуазними“ українцями, а не шанували класовості, як лідер УРСДРП Л. Юркевич. Не мав рис винятковості і ексклюзивного ставлення до свого політичного кредо і Дмитро Іванович. Будучи гетьманцем і людиною, яка історіографічно уклала канон гетьмансько-державницької історіографії, він, на відміну від В. Липинського, не відмежовував людей на прихильників і ворогів гетьманської ідеї, а перебував у дружніх взаєминах з різними політичними середовищами, особливо з колишніми соціалістами-федералістами, бо за своєю суттю був позапартійною людиною, яка національний інтерес розглядала як підставу для спільної акції усіх українських сил.

І Дмитро, і Володимир Дорошенки стояли біля джерел творення УВАН. Дмитро Іванович безпосередньо, ставши першим президентом УВАН у Німеччині, Володимир Дорошенко опосередковано, тримаючись за свою посаду директора Бібліотеки НТШ. Після переїзду до США В. Дорошенко вже більше спирався і сподівався на співпрацю з УВАН, а не з НТШ. Його найближчим співробітником у середовищі УВАН став

⁷ Дорошенко В. Пам'яті українських бібліографів...— С. 175—176.

⁸ Див. докладніше: Гирич І, Кавунник В. „Опортунізм“ чи „соціалізм“: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909—1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука // Український археографічний щорічник.— К., 2013.— Вип. 18.— С. 576—639.

творець архіву УВАН у США Володимир Міяковський. Саме завдяки Володимирові Варламовичу архів В. Дорошенка і потрапив в архів УВАН у США, звідки ми і друкуємо листи Д. Дорошенка.

Коли стало зрозуміло, що утворити новий потужний центр української еміграції у Західній Європі не вдасться, вже у 1946—1947 роках розпочалася акція перенесення культурної роботи політичної еміграції в Північну Америку. Д. Дорошенко як сеньйор і визнаний авторитет наукової діяльності життя еміграції складав списки людей, яких конче і найшвидше треба було перенести на проживання на американський континент. У липні 1946 р. він просив В. Дорошенка подати йому свої біографічні дані для вписання його прізвища до такого списку осіб. Видно було, що Дмитро Іванович сподівався використати В. Дорошенка у своїй праці над розбудовою УВАН, і можливо, в Канаді (про збирання в поїздки до Канади Д. Дорошенко повідомляв в листі за травень 1947 р.). Але цей план не здійснився, бо В. Дорошенко мав надію знайти працю в США, сподіваючись, що його таланти будуть потрібні НТШ, якому він вже віддав майже сорок років життя і у працях якого надрукував найцінніші свої роботи.

Проте надії на З. Кузеля, Р. Смаль-Стоцького, В. Кубійовича, М. Чубатого не справдилися. Номінально лишаючись з титулом директора Бібліотеки НТШ, у цій бібліотеці В. Дорошенко фактично в Америці вже не мав змоги працювати. Ба більше, якщо НТШ організувало свій осідок у Нью-Йорку, то В. Дорошенко зміг прилаштуватися на життя у Філадельфії, лише вряди-годи навідуючись до найбільшого міста української післявоєнної еміграції. У 1940—1950-х він переважно співпрацював у виданнях УВАН, висловлюючи жаль до керманців НТШ, що не подбали про його працю в Нью-Йорку. Хоч і наддніпрянець, В. Дорошенко був передусім соборником, але на схилку життя прихилився до наддніпрянської організації в Америці — УВАН. Володимир Вікторович виявився „чужим“ для НТШ-А. І в листах до В. Міяковського часто ностальгічно згадував „золоті часи“ свого львівського ентешівства під орудою М. Грушевського, який при таких життєвих обставинах дав би „помічну руку“ колишньому своєму співробітникові. Принаймні таке було його переконання. Ця ностальгія за господарською вдачею М. Грушевського спричинила появу низки мемуарно-дослідницьких публікацій В. Дорошенка про НТШ, М. Грушевського та І. Франка.

Інакше склалася доля Д. Дорошенка. Він пристав до групи науковців, які орієнтувалися на розбудову наукової централі УВАН у Канаді. Цей вибір був пов'язаний з тим, що в Канаді сподівалися осісти керівники Української Автокефальної Православної Церкви — Іван Огієнко (митрополит Іларіон) та Мстислав Скрипник. Таким центром мав стати Вінніпег. Дуумвірат церкви і науки передвіщав певні фінансові можливості для розбудови УВАН у Канаді. Активістами цієї справи були професори — літературознавці і мовознавці Леонід Білецький і Ярослав Рудницький, які стали першими академіками УВАН у Канаді, але прапором своїм залишали Д. Дорошенка. Згодом вони тривалий час були президентами УВАН у Канаді. Натомість „справжні творці“ УВАН у Німеччині — Володимир Міяковський і Петро Курінний, сподівалися на розбудову структур УВАН у США та Європі. Перший виїхав до Нью-Йорка і там створив Архів-музей УВАН, другий лишився в Ні-

меччині і був найактивнішим уванівцем Західної Європи, але прихильників своїх вже не мав через обмаління наукової інтелігенції з України у Німеччині. Позаяк В. Дорошенко орієнтувався на переїзд до США, він ближчий контакт мав з В. Міяковським. Контакт з Д. Дорошенком майже урвався.

Д. Дорошенко сподівався знайти в Канаді добре оплачувану працю у вінніпезькій колегії св. Андрія, але погіршення здоров'я (сів голос; про це Дмитро Іванович писав у листі у листопаді 1949 р.) не дало можливість йому викладати, а отже, і одержувати зарплатню. На інші кошти новій політичній еміграції годі було сподіватися. Стосунки з керманічани УАПЦ у Вінніпезі також не склалися. В Канаді він перебував від 1947 до 1950 р. і змушений був повернутися в Німеччину, де й помер наступного, 1951 р. в Мюнхені.

Ще в Німеччині вчені у серпні 1946 р. обговорювали майбутні плани можливих перекладів праць Д. Дорошенка англійською мовою. Цікаво, що вартісними Дмитро Іванович назвав лише дві свої книги про Є. Чикаленка і В. Антоновича. Можливо, Володимира Вікторовича цікавили книжки історика, що стосувалися громадсько-політичного руху в Україні у XIX — на початку XX ст. Бо й сам цій темі присвятив багато часу.

Листи Д. Дорошенка до В. Дорошенка дають додаткову інформацію до постання УВАН у США і Канаді. Згадується спроба НТШ (Р. Смалль-Стоцький) „підм'яти“ під себе УВАН. Наддніпрянські вчені швидко відновили наукову структуру Великої України ще у Німеччині (1945), коли НТШ постало у вільному світі після заборони своєї діяльності у Львові з російсько-радянською окупацією Західної України 1939 р., лише 1947 р. Як найстарша наукова інституція соборної України НТШ претендувало на першість і вважало непотрібним розбиття наукових сил на два партикулярні відлами: західноукраїнську науку — НТШ, та східноукраїнську — УВАН. УВАН спиралася на логіку того, що є продовжувачкою традиції Всеукраїнської академії наук (ВУАН) 1918—1929 років до її комунізації⁹. А у 1920-ті рр. саме ВУАН була керівною науковою інституцією у світі, в тому числі і для галичан. Проте самостійність УВАН пильно обстоювали передусім члени-засновники („справжні творці“) — В. Міяковський і П. Курінний. У травні 1947 р. Д. Дорошенко, який також вважав за потрібне мати дві наукові структури, висловлювався в листі до Володимира Вікторовича про непевність існування і НТШ, і УВАН в еміграційному світі як самостійних структур і не відкидав можливості „розпуститися“ в якійсь американській науковій інституції. Зрештою, обидві інституції виявили свою життєздатність і плідність на науковому полі та існують і досі як у США, так і в Канаді.

Є в листах багато додаткової інформації про поганий стан здоров'я Д. Дорошенка в Канаді в останні роки життя. Він був причиною повернення Дмитра Івановича в Європу. Схоже, що вже в останній рік життя Д. Дорошенка — 1951 р., він вже не листувався з визначним бібліографом і книгознавцем.

⁹ Докладніше див.: Гирич І. До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці // Михайло Грушевський. Студії та джерела.— К., 2019.— Кн. 2.— С. 52—65.

* * *

У цій епістолярній добірці подаємо всі десять на сьогодні відомих листів Дмитра Дорошенка до Володимира Дорошенка. Вони зберігаються у фонді № 76 — Володимир Дорошенко (1879—1963), бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч, що міститься в Музеї-архіві ім. Дмитра Антоновича УВАН у США у Нью-Йорку.

Чи існують (збереглися) листи В. Дорошенка до Дмитра Івановича встановити не вдалося. В цьому архіві на зберіганні є ф. 312 — Дмитра Дорошенка і ф. 311 — Наталії Дорошенко. Але фонд Д. Дорошенка від самого потрапляння в Америку фактично був депонованим фондом і зберігався спершу в будинку О. Оглоблина в Лудлові (США), згодом — у нью-йоркській квартирі Василя Омельченка. З опублікованого професором Л. Винаром у журналі „Український історик“ листування О. Оглоблина з Н. Дорошенко відомо, що найцінніші матеріали — „валіза з книжками і документами“ померлого першого президента УВАН, були передані на межі 1960—1970-х років дружиною історика — Наталією Михайлівною Дорошенко з Мюнхена тодішньому президентові УВАН Олександрові Оглоблину (Лудлов, США)¹⁰. Він їх тимчасово зберігав у власному будинку, бо готував видання творів Д. Дорошенка. Це видання, в якому мав брати участь тодішній директор УВАН В. Омельченко, так і не було здійснено. І тривалий час перебувало в його нью-йоркському помешканні. Доступ інших дослідників до цих матеріалів не був можливим. Хіба за деякими винятками. Приміром, схоже, з архівом Н. Дорошенко працював Григорій Курас.

Друкуючи листи, ми зберігаємо всі особливості мови Д. Дорошенка, який писав з багатьма лексичними формами мови передреволюційної наддніпрянської та політичної еміграції з Великої України міжвоєнної доби. Виправлялися лише помилки суто коректорського характеру.

Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ

¹⁰ Курас Г. Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко // Український історик.— 2007—2008.— Ч. 3—4 (175—176) / 1—2 (177—178).— С. 311—324.

ЛИСТИ

№ 1

Augsburg, Judenberg, 8
17. VII. 1946 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Пана Галана¹¹ тут дожидають уже від 15. с[ього] м[ісяця], але його досі немає. Як тільки він тут появиться, і я з ним побачусь,— перекажу йому Ваше бажання.

Ви вже внесені в спис діячів укр[аїнської] культури, поки що в провізоричний спис, який уже переслано до Америки via London. Але для остаточного спису треба мати відомості про рік (дата) народж[ення], про рідний стан, наукову діяльність (де працювали і які головні Ваші праці) і Ваші плани — побажання щодо майбутньої праці. Хоч я те все про Вас знаю й сам, але для точності спишіть, б[удь]-л[аска], і надішліть мені.

Про відновлення праці в Музеї визв[ольної] боротьби¹² я вже чув, але сам не читав і щось не дуже то в це вірю.

Пані Круцько¹³ я не знаю. Перекажу Вол[одимирові] Варл[амови]-чу¹⁴, може він її знає, попрошу, щоб видобув у неї повість Винницької¹⁵ і взяв до себе на схов.

Ми тут стоїмо під знаком нових „перевірок“ і всяких зв'язаних з тим тривою і хвилювань. Осточортіло вже все це до краю!

Вашим Дамам від нас обох.

Ваш Д. Дорошенко

¹¹ Галан Володимир Михайлович (1893—1978) — визначний український громадсько-політичний діяч у США, правник, журналіст. Навчався у Львівському, Віденському і Празькому університетах. У часи Української революції брав участь у визвольних змаганнях за побудову Української держави, командував артилерійським полком УГА. Від 1923 р.— у США. Був організатором першої комбатантської організації — Української стрілецької громади (1925), яка допомагала розбудовувати українське національне життя на рідних землях. Член-засновник і президент Об'єднання українських організацій Америки (1929—1940), президент Об'єднання бувших вояків українців Америки (від 1953 р.). Один із творців журналу „Вісті комбатанта“ (від 1962 р.). Брав участь у створенні Українського конгресового комітету Америки, засновник, виконавчий директор (1947—1955). Підтримував відновлене в Америці видавництво „Червона калина“, видав низку статей і праць (здебільшого на економічні теми) та споминів.

¹² Музей визвольної боротьби України — український музей історії Української революції 1917—1923 років у Празі. Існував у 1925—1948 роках.

¹³ Очевидно, мала стосунок до родини відомого священника з Дрогобиччини о. Андрія Круцька (1887—1967), пароха с. Добрівляни. Його син Роман одним із перших записався в дивізію „Галичина“.

¹⁴ Міяковський Володимир Варламович (1888—1972) — визначний український історик-джерелознавець, публікатор визначальних джерел з історії громадського руху другої половини XIX ст. Творець і довголітній директор Архіву-музею УВАН у США.

¹⁵ Винницька Ірина (справжнє Пеленська) (1906—1990) — українська письменниця, публіцистка, громадсько-політична діячка. Дружина Є.-Ю. Пеленського. Членкиня львівського Пласту і „Просвіти“, працівниця музею Я. Собеського у Львові. Співзасновниця і го-

№ 2

*Haunstetten bei Augsburg
Drosselstr. 8
12. VIII. [19]46 [p.]*

Дорогий Володимире Вікторовичу! З моїх колишніх писань я вважав би за такі, що варті видання в англ[ійському] перекладі, лише такі: 1) Євген Чикаленко, Прага, 1936 (?)¹⁶ (ця книга дає нарис іст[орії] укр[аїнського] руху за останні десятиліття 19. і поч[атку] 20 стол[іть]; 2) Володимир Антонович, Прага, 1941 (?)¹⁷. Більш нічого підходящого не маю. Але обох тих книжок нема в мене під рукою, навіть точної дати їх виходу не пам'ятаю.

Відомості про Вас долучив я до загального списку науковців, який вивготовляю для Америки. Перший, провізоричний спис я вже відіслав місцяць тому, а оце укладаю більш докладний.

Пана Галана досі не було, і де він дівся — невідомо. Потрібні Вам адреси такі: 1) Prof. Al. Choulguine¹⁸, 16 Avenue Victor Hugo, Vanves (Paris), Seine, 2) Jean Rudicev¹⁹, 3 Rue de la Grande Chaumiere, Paris 6, 3) Evgene Batchynsky²⁰, 1, Platz Grand Mésel, Genf.

Сердечний привіт усій Вашій Родині від нас обох!

Ваш Д. Дорошенко.

P. S.

10/VIII померла у Мюнхені пані Сіпкова²¹ (з Праги).

лова Союзу українок Австралії. Член правління СФУЖО. Авторка повістей, що друкувалися у 1940-х рр. у Кракові, „Христина“ і „Музика“.

¹⁶ Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко — його життя і громадська діяльність.— Прага, 1934.— 100 с.

¹⁷ Дорошенко Д. І. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність.— Прага, 1942.— 163 с.

¹⁸ Шульгин Олександр (1889—1960) — український громадський і політичний діяч. Член Товариства українських поступовців, згодом Української партії соціалістів-федералістів. Активний діяч Української революції 1917—1923 років. Генеральний секретар міжнаціональних справ. Посол УНР у Болгарському царстві. На еміграції. Міністр закордонних справ УНР у вигнанні. Професор Українського вільного університету в Празі та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Засновник та голова Українського академічного товариства в Парижі. Дійсний член НТШ.

¹⁹ Рудичів Іван (1881—1958) — український громадсько-політичний діяч, директор Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі.

²⁰ Бачинський Євген (1885—1978) — український політичний та церковний діяч у Швейцарії, історик української культури, єпископ УАПЦ, посідав один із найбільших у Західній Європі українських архівів і бібліотеку.

²¹ Очевидно, йдеться про Сіпкову Наталію (1897—1946), уродженку Ковеля з Волині, випускницю економічно-кооперативного факультету Української господарської академії у Подєбрадах (1929), інженера-економіста.

№ 3

12. XI. [19]46 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Дуже дякую за пам'ять і увагу, але діло в тім, що я маю зовсім іншого „янгола“, ніж св. Дмитра Солунського, а саме такого сумнівного святого, як царевич Дмитро Іванович, син Ів[ана] Грозного (15/28 мая)! Мене вже чимало земляків поздоровило і листовно, і телеграфічно. Це дуже мене зворушило, але як, на жаль, самі бачите, як стоїть діло з „янголом“!

Живемо ми не важно, хорумо. Нат[алія] Мих[айлівна] вже другий тиждень лежить у шпиталю, і хто знає, чи не доведеться везти на операцію до Мюнхену. Це була би в нинішніх умовах дуже тяжка і скомплікована річ.

Читав я (прислав листа з Нью-Йорка др. Юрко Русов²²), що Ви стоїте в списку осіб, яким американські євангеліки вистаралися афідавіт²³ до Спол[учених] Штатів. Цею справою опікується єпископ В. Кузів²⁴, який скоро має сюди приїхати. Я теж стою в тім списку (всього там 14 душ). Може й справді пощастить добитися до Америки і там знову вкупі працювати! Коли б то так сталося, очевидно, афідавіт виданий на цілу родину. Перший етап, де єп[ископ] Кузів спиниться, це буде Марбург, а далі він поїде по таборах. Очевидно, відвідає і Вас.

Софії Михайловні²⁵ й Гапуні²⁶ мій сердечний привіт!

Ваш Д. Дорошенко

12. XI. 46.

№ 4

Haunstetten b[ei] Augsburg

Drosselstr. 8

17. 5. 1947 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Мій виїзд до Канади затягається *ad calendas graecas*²⁷: я маю дозвіл від Контр[ольної] Ради в Берліні, маю візу до Франції, і все-таки ще не

²² Русов Юрій (1895—1961) — український вчений, біолог. Викладав в Українському вільному університеті у Празі, Українській господарській академії в Подебрадах, Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі. Дійсний член НТШ. Науковий співробітник Університету в Монреалі. Син Олександра Русова та Софії Русової.

²³ Афідевіт (Афідавіт) — письмова урочиста заява, письмове свідчення (твердження про факт), дане під присягою. В афідевіті, подібно до присяги, вживаються клятвені дієслова, а особу, від якої походить афідевіт, попереджають про відповідальність за надання неправдивих даних (свідчень).

²⁴ Кузів Василь (1887—1958) — український церковний та громадський діяч. Єпископ Української Євангельської Реформованої Церкви.

²⁵ Софія Михайлівна Дорошенко — дружина В. Дорошенка.

²⁶ Міра Гармаш (псевдонім) (Володимира Василичин) (1926—2011) — українська поетеса діаспори, донька В. Дорошенка.

²⁷ До грецьких календ (лат.).

маю паперів, з якими можна їхати, і лихий його знає, коли їх матиму! Одним словом, сидимо на місці й шукаємо кімнату, бо наша віддана під нім[ецьких] біженців.

Щодо об'єднання УВАН з Наук[овим] Тов[ариством] ім. Ш[евченка], то я гадаю, що це не вдасться зробити, бо керманічі УВАН не схочуть піти під начало до Тов[ариства] ім. Ш[евченка], я вже це бачу. Та й Наук[ове] Тов[ариство] ім. Ш[евченка] не є те саме, що було колись, це ж тільки стара фірма, ще не наповнена якимсь новим змістом. Та й кому й чому буде шкодити, що і в Академії і в Н[ауковому] Тов[аристві] існуватимуть дві бібліотечні комісії? УВАН повстало перше, ще в кінці 1945 р., Н[аукове] Тов[ариство] ім. Ш[евченка] відродилось тільки недавно, так чому ж воно мусить уступитись перед Академією, ще нічим не виявивши власної праці? Як-не-як праця в Академії вже наладилася і розвивається поки що нормально. А що то ближчої будучини, то ми не знаємо, яко вона буде і для УВАН і для Н[аукового] Т[овариства] ім. Ш[евченка], може взагалі доведеться все зліквідувати, або розплистись у якійсь заокеанській установі аналогічного типу.

До речі: наші провідники в УВАН провели постанову, що я залишаюсь її президентом і по евентуальному виїзді до Канади, і я мусив на це погодитись, — не із честолюбства якогось, а щоб репрезентувати Академію в Канаді та Сполуч[ених] Штатах і добиватись змоги зосередити наших науковців в Америці. Ви самі бачите, що я не є автократом в Академії, а виконую лиш бажання її справжніх творців — Міяковського, Курінного²⁸ та ин. Я дуже подався фізично за останні місяці, нездужаю, тяжко мені їздити, одже не можу працювати так, як треба і так як би хотілося. Все це я з'ясовував не раз провідникам ВУАН, але вони в одно кажуть: залишайтеся, очолюйте, а ми Вам допоможемо. У мене не стає духу відмовити їм.

Через усякі клопоти й журбу, особливо — з помешканням, почуваю себе погано. Надіюся, що з Вами діло стоїть краще, певно Вас залишено в званні DP²⁹, бо інакше Ви про це згадали б.

Нат[алія] Мих[айлівна]³⁰ і я сердечно вітаємо Вас, Софію Михайловну, Гапуню.

Ваш душею Д. Дорошенко.

²⁸ Курінний Петро Петрович (1894—1972) — український вчений, історик, археолог, етнограф, музезнавець. Один із найактивніших членів ініціативної групи із заснування УВАН.

²⁹ DP — „Ді-Пі“, з англійської displaced persons, „переміщені особи“.

³⁰ Дорошенко Наталія (дівоче прізвище Васильченко) (1888—1970) — українська драматична актриса, громадська діячка. Активний член Катеринославської „Просвіти“ (1910—1913). Дружина історика Д. Дорошенка.

№ 5

749 College Ave.
Winnipeg, Man[itoba]
Canada
18. XI. 1949 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Сталося так, що ми якось відірвалися один від другого і не листувалися між собою навіть перебуваючи в Європі, в тій самій Німеччині. І тепер ми живемо не дуже далеко один від одного, хоч і розділені державними кордонами. Але Ви повірите мені, що не озивався я досі до Вас не з лінощів та байдужости, а просто тому, що був обтяжений працею в ЦПУЄ³¹ і жив серед обставин, що не сприяли взагалі писанню листів (не було стола, за яким можна було б писати). Та те все вже минуло, хоч і в Канаді нам не з медом, як мабуть і Вам у Філадельфії.

Але хочу перейти до головного, про що хотів Вам написати. Ми з Вами вже в старших літах. Я, хоч, виходить, і молодший за Вас на три роки, але фактично вже інвалід, бо рік тому як втратив голос, а через те й заробіток у Колегії св. Андрія³², де викладав аж три предмети. Перестав викладати, а тому з 1. мая нинішнього року нічого вже не заробляю. Тут так: хто не працює, той не їсть. Піддержує мене досі автокефальна Церква, але в самій Церкві пішли роздори, і я не знаю, як далеко вони підуть. Сумне вражіння роблять ці роздори й сварки.

Отож я святкував свій „ювілей“³³ 13. XI. 49, а Ви вже скінчили 70 років життя. Сердечно, щиро Вас вітаю! Довелось Вам пережити царську тюрму, большевицьку окупацію й тепер ще нову еміграцію. Як то Ви все це витримали й витримуете досі? Очевидно, кріпкий запас здоровля, сил та енергії встигли собі придати! Аби Ваша енергія не покидала Вас як найдовше!

У нас з Вами стільки спільних споминів з пережитого. Ми познайомилися в Москві весною 1903 р. і з того часу не раз зустрічалися, поки Ви були на волі. Бачилися у Львові весною 1919 р.³⁴, бачилися в Празі, як Ви колись туди приїздили, а потім листувалися, а Нат[алія] Мих[айлівна] відвідала Вас у Львові в 1939 році й познайомилася з Софією Михайловою та Гапусею. Нарешті бачилися ми й відвідували одне одного в Празі.

Певна річ, стаття про Вас в „Америці“ дає не багато матеріалу (до речі, те число „Америки“ вхопили вчора члени Президії УВАН — ми сходимося що-п'ятниці), очевидно про Вашу працю треба писати більше і докладніше,— адже цей рік і ювілейний — 40-ліття Вашої літератур-

³¹ ЦПУЄ — Центральне представництво української еміграції в Німеччині.

³² Колегія святого Андрея в Вінніпезі (Канада) — вищий навчальний заклад Української Православної Церкви Канади Константинопольського патріархату.

³³ Йдеться про 50-річчя літературної діяльності Д. Дорошенка. „Проф. Д. Дорошенко розпочав свою літературну діяльність 1899 року дописами до „Літературно-Наукового Вістника“ у Львові, подаючи звістки про український театр, про нові книжки, про цікавіші статті в російській пресі з обсягу українсьи і т[ак]е і[нше]“ (Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки.— Прага, 1942.— С. 6).

³⁴ Дописано зверху „(1918)“.

но]-наукової праці, і я буду про цю працю писати, ось тільки трохи за-спокуюся після хвилювань в зв'язку з моїм „ювілеєм“. Я, не Вам кажучи, переніс ще одну аварію — послизнувся в вагоні трамваю і впав, було слизько. Після цього „упадку“ щось у мене помішалось в голові, якийсь шум, хоч голова й ціла. Але не твердо стою на ногах, усе боюся впасти, і Н[аталія] М[ихайлівна] старається мене самого на вулицю не пускати. Одним словом, я розклеївся!

Я нічого або майже нічого не знаю про Ваше родинне життя. Чув, що Гапуся вийшла заміж. За кого? Може є вже й діточки? А як здоровля Софії Михайлівни? Як Ви самі чуєтеся? В нашому віці це не зайве питання. Чи Ви бачитеся з Мілицюю Вікторівною? Вона ж десь недалеко від Вас на фермі в Каленика Лисюка, там, де й родина Петриченків, з якою ми листуємось. А де Наталія Вікторівна? Моя Н[аталія] Мих[айлівна] заприятлилася з нею у Львові і часто її згадує. Що з нею, де її чоловік?

Як устанеться між нами знову листовний зв'язок,— може напишете мені відповідь на мої до Вас запитання? Вони дуже цікавлять нас обох. Здоровля Н[аталії] М[ихайлівни] не дуже важне, тепер ще долучається до її звичайних господарських клопотів ще й певний догляд за мною. Сама вона слабує на серце, на нерви, уже в неї розхитані. Її одежи теплої в неї нема, а це в холодній Канаді річ дуже потрібна.

Сердечно вітаємо Вас і всю Вашу Родину, бажаємо Вам ще сил, здоровля й енергії (бачу, що Ви ще її маєте!) Ваш душею Д. Дорошенко.

Тільки що дістав лист від Вашого земляка — лубенця С. Шемета³⁵ і від його небожа Богдана³⁶ з Франції. Вони обоє сидять у Парижі. Сергій Ш[емер] повний всяких планів і проектів, але не хоче кидати Європи. Тай хто б хотів її кидати, як би не большевицька загроза.

№ 6

28. XI. 1949 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Сьогодні одержав я зразу обидва листи від Вас і дуже Вам дякую за те, що зразу відізналися. Я завжди старався відповідати, за порадою Драгоманова, яку Ви мені слушно пригадуєте,— на скільки можливо, того ж дня, як дістав листа. Але цей мій лист мушу почати з деяких вияснень. Одже, насамперед, я ніколи не „прохоложувався“ відносно Вас і не „бокував“. Намови небіжки Сіпчихи не мали на мене впливу, і я їх не слухав. А що я перестав до Вас писати (вже у Німеччині бувши), то взагалі я став мало писати. Дивна річ, раніше я любив писати листи, а потім в мене пропала охота до листування, і ось тепер я пишу дуже рідко,— не тільки це стосується Вас, але взагалі. Написати листа зробилося для мене важко, сам не зможу пояснити — чому.

³⁵ Шемет Сергій Михайлович (1875—1957) — український громадський і політичний діяч, журналіст та діяч гетьманського руху. Один із засновників УДХП. Після конфлікту В. Липинського з гетьманом — один із найближчих співробітників П. Скоропадського.

³⁶ Шемет Богдан Володимирович (1903—1992) — діяч української еміграції, учасник Визвольної боротьби за постання Української держави, засновник та багатолітній керівник Союзу українських організацій Австралії та Гетьманської організації Австралії.

Що Ви не озвалися на мій „ювілей“, то скажу Вам по правді, як би не Білецький³⁷ та Рудницький³⁸, то я би і не справляв ніякого „ювілею“. Це вони мене намовили, не стільки для мене, скільки для реклами УВАН. Не хочу нічого злого сказати за Білецького, це дуже мила і приємна людина, достойна всякої похвали. Він властиво й виніс на своїх плечах увесь „ювілей“, і брошуру про мене написав, і статті писав, одним словом „прославляв“, як тільки міг, і то — щиро. Але я не те пишу, що хотів би! Мені цікаво почути від Вас, про Ваше життя, а я все пишу за себе самого. Хочеться так багато сказати Вам, ніби надолужити той час, що не писав до Вас, і от тепер я поспішаю, не знаю, з чого почати, нехай уже пізніше, як листування наше вийде в норму, тоді пригадаєте багато чого.

Поки що як „вставку“, повідомлю Вас, що листування Ваше і матеріяли, як що Ви залишили їх в Музеї,— певно вже для Вас пропали. Читають їх не ті, для кого Ви бажали їх зберегти. Я вже цілий рік листуюсь з Наріжним³⁹ (смілива людина,— сидить у пащі лева і не боїться писати, перший до мене озвався, і я вже сам його бережу, як тільки можу). Зв'язок з ним держу ще й через пані Антонович, яка привезла нам останні новини взагалі про земляків, які залишилися в Празі, і яка листується з Наріжними. Вона ж видала через „Укр[аїнський] Голос“ і брошуру про Музей,— звісно, під іншим імям, а не Наріжного.

Не буду скаржитися на долю, вона у нас обох однакова. Поки що держить нас обох на світі. Прав[ославна] Автокеф[альна] Церква в особі арх[ієпископа] Мстислава⁴⁰, який заложив оце й спеціальну кураторію для опіки над УВАН, може з цього щось і вийде. Біда лише, що в самій Церкві роздор між Мстиславом і Консисторією. Стараються їх помирити, між ин[шим] і проф[есор] Ветухов⁴¹ (знали Ви його?). Не думав я, що опинюсь в становищу „людей церковних“, а от — довелося. Сам я, по своїй вдачі і поглядам далекий від церковщини, яка, між ин[шим], роз'їдає тутешнє громадське життя. Сам арх[ієпископ] Мстислав — людина енергійна; він бувший посол варшавс[ького] сойму, багато вже пережив і перетерпів за поляків, і особливо за німців. Він — родич Петлюри (небіж його) і, очевидно, уенеровець. Але до мене дуже коректний, як і я до нього.

³⁷ Білецький Леонід Тимофійович (1882—1955) — український вчений, літературознавець. Дійсний член НТШ. Президент Української вільної академії наук у Канаді.

³⁸ Рудницький Ярослав-Богдан (1910—1995) — український канадський славіст, мовознавець, науковий і громадський діяч, літературознавець. 1949 р. переїхав до Вінніпега (Канада); того ж року заснував відділ україністики в Манітобському університеті. Дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) (з 1947 р.), член-засновник Української вільної академії наук (УВАН) у Канаді та її президент у 1955—1969 рр.

³⁹ Наріжний Симон (1898—1983) — український історик та бібліограф, дослідник української еміграції в Європі і передусім в Чехо-Словаччині міжвоєнного періоду. Закінчив історико-філологічний факультет Полтавського ІНО та філософський факультет УВУ в Празі. Викладав в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та УВУ. Був секретарем Українського історично-філологічного товариства та директором Музею визвольної боротьби України у Празі (1945—1948). Емігрував до Західної Німеччини, згодом — до Австралії.

⁴⁰ Мстислав (Степан Іванович Скрипник) (1898—1993) — український державний, політичний, громадський і церковний діяч, Патріарх Київський і всієї України, Предстоятель Української Автокефальної Православної Церкви, Першоієрарх УАПЦ у США та діаспори.

⁴¹ Ветухів Михайло Олексійович (1902—1959) — український вчений, біолог, генетик, громадський діяч. До війни працював у Харкові. Творець і перший президент УВАН у США.

Дуже дякую за звістки про Вашу рідню. Нат[алія] Мих[айлівна] очарована була Наталією Вік[торів]ною⁴² (ще у Львові) і досі згадує про неї з великим пієтетом. Міліца Вік[торів]ну⁴³ я знав особисто ще з Глухова (що з її чоловіком?) А де Ваша молодша сестра, що була курсисткою в Петербурзі? Міліца Вік[торів]на живе разом з родиною Петриченків, наших приятелів. Від них ми й знаємо про неї. Про те, ніби Гапуся вийшла заміж, чули ми ще в Баварії. Як зараз пригадую її собі в Празі як ми в останнє бачилися з нею — вона була тоді весела, співала, пританцьовувала! Оттак вона й стоїть у моїй пам'яті, наче бачу її перед собою.

Цим разом пишу Вам лиш про справи „персональні“. Про всякі інші нехай слідуєчим разом. Тепер раз висловлю свою радість, що таки між нами знову встановився контакт, що Ви не гніваєтесь на мене (тим більше не „гніваюся“ я!) Будемо хоч листуватись, поки не вдасться нам зустрітись. Живемо ж ми не так далеко, хоч і у двох ріжних державах.

Нат[алія] Мих[айлівна] була дуже втішена, що Ви її згадали. Вона як найсердечніше вітає Вас, Софію Михайловну й Гапусю. Вітайте ж і Ви їх від нас. До речі: як ми маємо писати: чи Гапусю, чи Гапунцю? По мойому, треба називати так, як вона сама звикла змалку, щоб її називали! Адже правда?

28. XI. 1949.

Ваш душею Д. Дорошенко

Про Ваше 40-ліття напишу в „Укр[аїнському] Голосі“, який певно не відмовиться, або в „Україн[ському] Роб[ітнику]“ (як що Ви самі не відмовитесь, щоб я писав про Вас в „гетьманських“ органі). Кубійович⁴⁴, Кузеля⁴⁵ і Чубатий⁴⁶ дійсно — „свині“ (я маю підстави так казати!) Очевидна річ, Н[ауков]е Т[овариство] ім. Ш[евченка] мусить видати брошуру Вашу, і гроші на видання знайдуться. Перша частина моїх споминів (1901—1914)⁴⁷ видана, і я Вам пришло.

⁴² Дорошенко Наталія Вікторівна — педагогиня і бібліограф. Рідна сестра В. Дорошенка.

⁴³ Дорошенко Міліца Вікторівна (1892 р. н.). 1914 р. закінчила Московські педагогічні курси. Від 1924 р. працювала у Всенародній бібліотеці України при УАН. Рідна сестра В. Дорошенка.

⁴⁴ Кубійович Володимир (1900—1985) — український географ, видавець, громадсько-політичний діяч, організатор видання та головний редактор Енциклопедії українознавства та фундаментальної праці „Географія українських і сумежних земель“. У часи Другої світової війни — голова Українського центрального комітету головної української репрезентації перед німецькою окупаційною владою.

⁴⁵ Кузеля Зенон (1882—1952) — український мовознавець, бібліограф, фольклорист, етнограф, історик, журналіст, редактор, видавець, громадський діяч. Співредактор перших томів Енциклопедії українознавства. Голова НТШ у 1949—1952 роках.

⁴⁶ Чубатий Микола (1889—1975) — історик Української церкви і права, дійсний член НТШ, громадський діяч.

⁴⁷ Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє-минуле (1901—1914).— Вінніпег, 1949.— 167 с.

№ 7

24. XII. 1949 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Тепер до мене прийшла черга нарікати, що Ви не зразу відповідаєте на листи! Чи Ви одержали мого листа? Не маю відповіді...

Вчора 24. XII. Президія Академії затвердила Ваш вибір на дійсного члена ВУАН, і Ви цими днями дістанете офіційне повідомлення. Не дивуйтеся їй не нарікайте, що все у нас діється помалу: нема кому робити. Я хворий, і як ударили морози, то я стараюсь не виходити з хати, щоб не застудити горло. Білецький живе далеко, і в його вдома вся родина хвора на грипу. Один Рудницький ще тримається, як молодий і моторніший. Але і в його в хаті так холодно, що вчора засідання відбули в кожухах. Клімат Канади тяжкий, зима тут люта.

Від д-ра Цегельського ще нема відповіді, я йому вислав статтю про Вас, думаю, що видрукує.

Як себе почуваєте? Як здоровля Ваше, Софії Михайловни, Гапусі? Нат[алія] Мих[айлівна] разом з моїм засилає всім Вам сердечний привіт.
Ваш Д. Дорошенко

P. S. До Вас ціла наша Президія ставиться як з найбільшою пошаною, дуже Вас цінить, а як трапляються недотягнення, то будьте за їх виро-зумілі, не беріть за зле, будьте певні, що тут немає супроти Вас лихої во-лі, а просто — технічний дефект нашої організації справи. Я вже скінчив свої спогади в „Укр[аїнському] Голосі“, тепер торгуюся, може щось витор-гую за окреме видання. Завтра починається там же в „У[країнському] Го-л[осі]“ друк моєї статті „Грушевський як голова Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка“. Вчора на Президії вирішили відновити видання „Украї-ни“⁴⁸, що припинилося в кінці 1930 року, — як що здобудемо кошти на друк. Може Ви щось дасте для першої книги? То висилайте просто на мої руки. Звісно — gratis⁴⁹, бо хто ж заплатить?

№ 8

29. XII. 1949 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Спасибі Вам за листа, хоч він і не дуже веселий... Та що зробите, ко-ли веселих подій нема ані у Вашому, а ні моему житті. Ваша правда, не так і не в таких обставинах думали ми доживати вік. Але така вже наша доля. Читав я Вашого листа в голос Наталії Михайловні, обом нам дуже цікаво було довідатись, як Ви там в Богоспасаємій Філадельфії улашту-вались. Та й Ваші звістки про рідню, про сестер, нам дуже цікаві.

⁴⁸ „Україна“ — орган Історичної секції Української академії наук, що у 1924—1930 рр. виходила за редакцією М. Грушевського. Всього з'явилося 43 книги.

⁴⁹ Gratis (лат.) — безкоштовно.

Ваші уваги про наші часописи дуже влучні. „Укр[аїнський] Робітник“⁵⁰ і нам дуже не до вподоби. Видко, Русов не має газетярського хисту, і його часопис просто нудно читати. Від Євтимовича⁵¹ поки що боги нас рятують, але за те він загрожує прибути до Штатів. Людина у високій мірі настирлива і взагалі неприємна. Від Цегельського⁵² досі не маю відповіді, жду з кожною поштою. Мабуть, він не має мудрої звички покійного Драгоманова — відповідати на листи відразу. „Америку“ він мені висилає, і я читаю його примітки до Вашої статті про Наук[ове] Тов[ариство] ім. Ш[евченка]. Чи він там точно пригадує людей і події, це Вам краще знати. Моя стаття про роллю Грушевського в Наук[овому] Т[оваристві] вже видрукована — початок. Бачу, що буде невелика. Писав я про те, про що й Ви пишете, тільки коротше. Та не зашкодить.

А от Вашого доручення — подивитись в „Укр[аїнський] Голос“⁵³ за минулий рік — я не виконав, і то ось чому: вчора на ніч ударив великий мороз і заповідають ще більший. В таку погоду я взагалі не виходжу з хати, боюся застудити своє горло, що зробите! „старість не радість“. Коли завтра мороз попустить, поїду до редакції і наведу потрібні Вам справки. У себе я комплекту не маю, взагалі не маю, де дітись від паперів і часописів, признаюсь Вам одверто — нищу багато матеріялу, бо нема де ховати. Не здивуйте. Останніми часами почуваю себе взагалі не важно і мушу сугобо стеретися. Маю грипу.

Чи Ви вже одержали „грамоту“ на членство ВУАН? Я вже підписав її і віддав пані Антонович⁵⁴, яка по сусідству відвідує нас і виконує роллю Меркурія: приносить мені від Рудницького пошту і забирає те, що в мене назбиралося. Це мені улекшує зносини з світом.

Питаєте про Іларіона Огієнка⁵⁵. Не хочеться й говорити! Хоч ми живемо близько один від одного, але не маємо між собою ніяких стосунків, перервали їх зразу, як я сюди приїхав. Огієнко пішов під московського патріярха в надії, що большевики дадуть йому митру в Києві. Він тут з усякого боку себе скомпромітував. А взагалі він — маніяк і психопат, терпить на *maniam grandiosam*⁵⁶, і місце йому властиво в Києві на Кирилівці, або у Львові в Кульпаркові⁵⁷. Ми з ним товариші по Київ[ському] Уні-

⁵⁰ „Український Робітник“ — український тижневик, орган Союзу Гетьманців Державників у Канаді. Виходив у 1934—1954 роках у Торонто.

⁵¹ Євтимович Варфоломій Пимонович (1889—1950) — український військовий та громадсько-політичний діяч. Підполковник Армії УНР. Член Управи Українського військово-історичного товариства у Польщі. Офіцер дивізії Ваффен СС „Галичина“.

⁵² Цегельський Лонгин (1875—1950) — український громадсько-політичний діяч, дипломат, журналіст, видавець. У 1920—1921 рр.— представник Уряду ЗУНР у США. У 1943—1950 рр.— редактор популярного часопису „Америка“.

⁵³ „Український Голос“ — українська газета-тижневик. Виходить з 1910 р. у Вінніпезі (Канада) як періодичне видання Української видавничої спілки „Тризуб“. Орган Союзу українців самостійників (з 1927 р.).

⁵⁴ Антонович-Рудницька Марина Дмитрівна (1911—1997) — українська культурна діячка, вчений-літературознавець. Донька Дмитра та Катерини Антоновичів. Дружина Ярослава Рудницького.

⁵⁵ Митрополит Іларіон (Огієнко Іван Іванович) (1882—1972) — український політичний, громадський та церковний діяч; вчений, єпископ ППЦ (від 1940 р.), митрополит УАПЦ (від 1944 р.), предстоятель УГПЦК (від 1951 р.).

⁵⁶ Манія величі (лат.).

⁵⁷ Кирилівська (ім. Павлова в радянський час) та Кульпарків — найвідоміші психіатричні лікарні у Києві та Львові.

верситету, по „Раді“ і т. д., але що ж Ви зробите, коли пиха задавила чоловіка? По prostu став варіятом, і з ним неприємно мати діло.

Очевидно, що покійний Ол[ександр] Гн[атович]⁵⁸ був на цілу голову вищий від усіх цих сучасних ієрархів, але що б він робив, як би дожив: поневірявся б так, як і ми всі по таборах, або десь гинув в Канаді чи в Америці. Та й старий би він був: родився в 1870 році. А яке було невичерпане джерело енергії й ініціативи!

А ргоро: що Вам уже стукнуло 3. X. 1949. сімдесят літ, я оце тільки від Вас довідався. Старість ще не глибока, але фізично працювати вже не під силу, як Вам, так і мені. А інтелектуальної праці знайти ще тяжче.

Кінчаю привітаними для Ваших дам від нас обох і побажаннями.

Ваш Д. Дорошенко

P. S. Мій лист до Вас перебив рідкий гість: Євангелічний пастор др. Яремко⁵⁹ з-під Йорктона (тут в Канаді). Доволі освічений чоловік, але немає що тут робити, нема книжок для його праці. Але має кілька рідких книжок, м[іж] ін[шим], Скворода твори від 1912 р., Бонч-Бруевича.

№ 9

4. III. 1950 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Не знаю, з чого й почати і як просити у Вас вибачення за мою неакуратність у листуванні і невиконання даних Вам обіцянок. Причина того всього — мій хворобливий стан. Досі не можу прийти в норму і мабуть ще тиждень пройде, поки у мене все більш — менш заспокоїться. Ви читаєте в газетах, що я там десь виступаю, от, наприклад, завтра 5. III. промовляю (в мікрофон) на Академії Шевченківській. Але все це роблю як якийсь голованізований труп. Беруть мене і везуть. 7. III. везуть до шпиталю для досліду над станом мого здоров'я. Може виявиться, що якоїсь великої небезпеки нема. Після шпитального лікування я Вам напишу, що зі мною. А до того часу прошу терпеливо почекати. За мене виступає Нат[алія] Мих[айлівна]. Ось вона виступала в Колегії Св. Андрія з своїми споминами про Лесю Українку і мала великий успіх. Завтра на Академії Шевченка буде деклямувати. Так само й на Шевч[енківській] Академії, що її улаштує 12. III. „КУК“⁶⁰.

⁵⁸ Лотоцький Олександр Гнатович (1870—1939) — український громадсько-політичний діяч, письменник, науковець. Активний учасник Української революції 1917—1923 років. Генеральний писар Генерального Секретаріату України. У 1919—1920 роках — Голова дипломатичної місії УНР в Османській імперії. На еміграції. Міністр внутрішніх справ уряду УНР в екзилі (1927—1930). Засновник та директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930—1938).

⁵⁹ Яремко Михайло (1914—1970) — пастор Протестанської церкви Канади. Закінчив теологічні студії у Швейцарії. Мав докторат з філософії Віденського університету. Викладав в УВУ у Мюнхені. Прибув до Канади 1948 р. Працював у Манітобському університеті. Був перекладачем у канадській еміграційній місії. Згодом переїхав до США.

⁶⁰ КУК — Комітет українців Канади — громадська представницька організація, яка об'єднала 33 українські організації Канади.

Мені тяжко писати, і я кінчаю. Обоє ми сердечно вітаємо Софію Михайловну, Гапунцю й Вас і бажаємо Вам здоровля і всього найкращого в світі (— плеоназм, бо над здоровля нічого кращого в світі немає!)

Ваш душею Д. Дорошенко.

Коли ж Ви скінчите про Грушевського як голову Н[аукового] Т[овариства] ім. Ш[евченка]?

Уважно читаю кожен рядочок, бо все мені дуже цікаво.

№ 10

23. III. 1950 [р.]

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Проф. Рудницький позавчора, будучи в мене, переказував, що Ви хотіли б мати виказ моїх статей у „Записках“ Н[аукового] Т[овариства] ім. Ш[евченка]. На жаль, задовольнити Вашого бажання не можу, бо не маю ані якісеньких записів, заміток і т. ин. Комплект „Записок“ (від самого їх початку) є у бібліотеці Президії УВАН, і в разі потреби, з нього будуть зроблені для Вас виписки чи справки. Але пройде з тим трохи часу, бо Рудницькі тепер саме перепроводжуються до нової хати, де буде бібліотека і Архів.

Як посувається друк Вашої праці про Н[аукове] Т[овариство] ім. Ш[евченка]? Дуже чекаю на неї.

У мене нова халепа із здоровлям: я впав на вулиці й не міг сам устати, прохожі підвели мене й завели до хати. Недавно оглядав мене лікар-спеціаліст, сказав, що рана моя по операції вже гоїться, може на літо буду в стані говорити, а от що до мого „падіння“, то справа гірша, чи не ознака це порушення „статичної рівноваги“... Завтра Нат[алія] Мих[айлівна] везе мене до другого лікаря, нашого приятеля, який надіємось, скаже нам правду. В мене страшенно високий тиск крові, може, моя хвороба має з тим зв'язок. У Європі лікували той тиск, як ознаку склерозу, йодом, а тут лікують чимсь іншим, чорт його знає чим.

Вибачте, що забираю у Вас час читанням про нецікаві річі, такі, як хвороба, але — що вдіяти... Видко зближається кінець і з ним усякі хвороби.

Сердечний привіт від нас обох Софії Михайловні й Гапунці.

Ваш Д. Дорошенко

Наталія Михайловна боїться пускати мене самого, щоб я не впав або не попав під авто, тому взяла мене під домашній арешт.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колективна монографія / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смоля; НАН України; Ін-т історії України.— Київ: Генеза, 2018.— 288 с.; Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями-2: колективна монографія / О. Удод та ін.; упоряд. Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смоля; НАН України; Ін-т історії України.— Київ: Генеза, 2019.— 288 с.

Провідною, хоч не завжди безпосередньою, натхненницею світоглядних і культурно-цивілізаційних інновацій останніх століть виступає наукова царина. Успішно розпочатим революційним і безпрецедентним епістемологічним перетворенням спершу у природничих, а згодом у гуманітарних і суспільствознавчих галузях, відповідає щораз пришвидшена відкритість на зміни й розширення меж та можливостей самоздійснення в усіх сферах життєдіяльності. Проблемні питання міждисциплінарного діалогу сучасних наукових знань вже освоюють як трансдисциплінарні, так і субдисциплінарні виміри. Особливо активно ними цікавляться історики. Рецензовані видання виступають одним із найновіших прикладів цього.

Науковці Інституту історії України НАН України двома колективними монографіями започаткували „пілотний проєкт [...] експериментального формату“, присвячений феномену субдисциплінарності як новітньої галузі соціогуманітарного знання останніх десятиліть ХХ — початку ХХІ ст., а також особливостям формування, становлення й поширення субдисциплінарних напрямів у сучасній українській історичній науці.

Перша рецензована книга складається із *Вступних уваг* (С. 4—5), *чотирьох* авторських розділів (С. 6—234), окремо поданої до кожного розділу *Вибраної бібліографії* (С. 235—275), *Іменного* (С. 276—281), *Предметно-тематичного* (С. 282—284) та *Географічного* (С. 285—286) покажчиків. Кожен розділ містить чотири—вісім параграфів (усього двадцять п'ять). До авторського колективу входять Олексій Ясь, Олександр Удод, Ольга Ковалевська, Ярослава Верменич. На титульній обкладинці вміщено репродукцію картини С. Далі „Дезінтеграція постійності пам'яті“ (1952—1954).

На початку першої книги у *передмові* „Субдисциплінарна історія як експериментальний формат конструювання та представлення історії історієписання (Вступні уваги)“ наголошено на унікальності змін, що зумовили й супроводжують соціогуманітарне знання останніх десятиліть. Окреслено головні завдання видання: висвітлення передумов виникнення й інституціоналізації того чи того напрямку; огляд і аналіз „провідних тенденцій, концептуальних пропозицій, міждисциплінарних впливів й інтердисциплінарних трансферів, основних пізнавальних ситуацій, дослідницьких практик і стратегій учених-фундаторів, проблемно-тематичного діапазону студій, а також означення місця напрямку та його статусу/статусів“ (С. 4). Новизна пропонованих нарисів формулюється як спроба „подивитися на історію історієписання не у світлі генералізації інтерналістської палітри науки та соціогуманітарного знання, а, так би мовити, зсередини, з перспективи творення, конституювання та інституалізації субдисципліни в різних

академічних світах“ (С. 4). Зазначається, що, згідно з авторським вибором, розглянуто такі субдисциплінарні розгалуження, як інтелектуальна історія, візуальні студії, регіональна історія, а також додано нарис про інформаційні й соціальні функції історієписання у призмі його взаємодії з медіями та публічною сферою.

У першому розділі „Інтелектуальна історія“ (автор Олексій Ясь) проаналізовано міждисциплінарну природу та пізнавальні перспективи цієї субдисципліни в її історичному становленні, в тому числі й в українській науці.

У параграфі 1.1. „Предтечі історії ідей в українській і російській історіографії другої половини ХІХ ст. Від ідеалістично-романтичної „палітри суб’єктивності“ до позитивістської „скриньки думок“ (С. 6—11) розглядаються науковий статус і культурне призначення історіографії у тлумаченнях провідних діячів доби, зокрема П. Куліша, М. Драгоманова, О. Потебні та, якщо йдеться про російську науку, П. Мілюкова. Ці перші спроби, незалежно від належності до ідейної „парадигми“, нерідко „хибували на схематизм, надмірну однорідність і спрощеність представлення“ (С. 11). У параграфі 1.2. „Ідеї-інструменти на зорі становлення неklasичної соціогуманітаристики. Неокантіанська проекція О. Лаппо-Данилевського та неоромантична концептуалізація В. Липинського“ (С. 11—22) порівнюються орієнтири методологічних пошуків початку ХХ ст. в російському та українському історієписаннях. На наших теренах переважають концепти неоромантизму, хоча водночас спостерігається певна схильність синтезувати різні стильові напрями історії ідей, які поширювалися у західному світі (М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський, В. Веретенников). На прикладі дослідницьких текстів і практик В. Липинського реконструйовано відповідну версію історієписання з виокремленням авторського розуміння смислу „ідей“ як політичного та пізнавального інструменту. У параграфі 1.3. „Дослідницька стратегія А. Лавджоя: ідеї-одиноці, методологічний холізм і міждисциплінарність. Народження історії ідей та її розмаїта рецепція“ (С. 22—28) ґрунтовно охарактеризовано переконання засновника інтелектуальної історії та їх впливовість на процеси розвитку сучасної науки, зокрема і в новітній українській історіографії (праці І. Колесник, Л. Зашкільняка, О. Горенко). У параграфі 1.4. „Криза історії ідей та конститування інтелектуальної історії в різних академічних світах“ (С. 28—40) розглянуто передумови та особливості різних традицій історієписання в західній науковій рефлексії впродовж ХХ ст. У першій його половині йдеться передовсім про ідеї антропологічного повороту (Е. Дюркгайм), історію ментальностей (школа „Анналів“), „історію духу“ (В. Дільтай). Відзначається, що з другої половини ХХ ст. дедалі більший вплив на історію ідей мали стратегії лінгвістичного повороту (Г. Вайт, Д. Ла Капра), парадигмальної революції (Т. Кун) та ін. Окремо розглянуто методологічні новації „Кембриджської школи історії понять“ (Дж. Покок, К. Скіннер, Дж. Данн), концепцію історичної часовості (Р. Козеллек) та ін. У параграфі 1.5. „Перші українські проекції та візії діаспорних істориків у царині інтелектуальної історії“ (С. 40—49) подано доповнені ширшим коментарем вибрані приклади субдисциплінарних досліджень українських вчених на еміграції (І. Лисяк-Рудницький, О. Пріцак, Д. Чижевський та ін.). Останній параграф цього розділу „Інтелектуальна історія на теренах глобалізму та за доби постмодернізму. На пострадянському просторі: українські проблеми та перспективи“ (С. 50—59) містить цікаве спостереження про відмінність західних і російських тенденцій в оцінці впливів на історієписання новітніх методологій. На прикладі публіцистики альманаху теорії та історії історичної науки „Ейдос“ (відп. ред. І. Колесник)

оглянуто діапазон авторських студій і стверджено систематичність процесу освоєння українськими дослідниками сучасних орієнтирів у царині інтелектуальної історії.

Другий розділ „Історія в інформаційному суспільстві“ (автор Олександр Удод) присвячений інтерпретації ролі, значенню і функції історії та істориків в умовах сьогодення.

У параграфі 2.1. „Трансформація соціальних функцій історичної науки на початку ХХ ст.“ (С. 60—62) наголошується на подвійному впливі парадигмальних перетворень останніх десятиліть на історичну свідомість та історіографію: вони породили появу низки субдисциплінарних подрібнень у межах дисципліни, які альтернативно переосмислюють класичні підходи дослідження минулого, але водночас посилюють негативний вплив інформаційної свободи (зокрема ЗМІ) на ризики інструменталізації, маніпуляції, фальсифікації й міфологізації історичного знання. У параграфі 2.2. „Історія в сучасному інформаційному просторі України“ (С. 62—69) розвинуто міркування про „відвертий і неохоче завуальований“ вплив влади на науковців, навіть проводячи паралелі між „ілюзорно демократичним“ українським сьогоденням і тоталітарною епохою (С. 62). Ці теми знаходять відображення і у параграфі 2.8. „Медійна історія та європейський вибір України“ (С. 113—118). У параграфі 2.3. „Проблема „подолання історії“ (С. 69—77) запропоноване тлумачення цього концепту та наслідки його практичного впровадження різними країнами в новітню цивілізаційну історію. На с. 74—77 автор подає свою візію „долання історії“ українським суспільством, яке позначене „родовою травмою насильства“. Відзначаються брак тяглої державницької стратегії й загальна „амнезія та амбівалентність“ і „негнучкість“ історичної політики. Основні зусилля на „оздоровлення“ української нації слід спрямовувати насамперед на внутрішнє та зовнішнє покаяння, примирення і прощення. У них, крім відмови від самосприйняття „я жертва“, потрібно визнавати, цитуючи В. Склокіна, „чорні плями української минувшини: участь у Голокості, етнічні чистки на Волині та сході Галичини“ (С. 76) та ін. У параграфі 2.4. „Статус історичних джерел в інструменталізованій історії“ (С. 77—84) трапляються приклади маніпуляції вирваними з контексту цитатами про інструменталізацію історії, особливо коли О. Удод обурюється зафіксованими хронологічними рамками Голодомору, називаючи це „прямим тиском влади на науку“ (С. 79), чи згадуванням лише М. Грушевського як основного натхненника заснування УАН („А все тому, що перший президент УАН В. Вернадський свого часу за своїми переконаннями (російський кадет) ніяк не вписується у світоглядні стереотипи сучасного українського владного політикуму“, с. 80). Натомість у параграфі 2.5. „Образи істориків у сучасному інформаційному просторі України (М. С. Грушевський, М. І. Костомаров)“ (С. 84—95) критично оцінюється вибір і відзначення історичних річниць та ювілеїв важливих постатей української державности. Доволі непереконаливим видається висловлювання про те, що заходи з вшанування 150-ліття народження першого українського президента свідчать про „несприйняття сучасним політичним режимом його про-соціалістичних поглядів і автономістичних тенденцій“ (С. 86). У параграфі 2.6. „Історик як публічний інтелектуал“ (С. 95—101) охарактеризовано особливості процесу перетворення істориків у публічних інтелектуалів. У параграфі 2.7. „Український історичний журнал“ як інтелектуальний майданчик (проблеми історичної дидактики)“ (С. 101—113) запропоновано огляд дискусій про місце історичної освіти та дидактики на шпальтах фахового друкованого органу інституції, у якій багато десятиліть працює автор.

Третій розділ „Візуальні студії“ (авторка Ольга Ковалевська) присвячений ще одній субдисциплінарній ділянці. У параграфі 3.1. „Визначення місця візуальних студій у сучасній соціогуманітаристиці“ (С. 119—125) описуються пов'язані з цим труднощі, адже йдеться не про окрему дисципліну, а радше про „напрямок наукових досліджень історичного, культурологічного, політологічного, психологічного характеру, в яких об'єкт, предмет та метод можуть суттєво відрізнитись“ (С. 119) і який сам внутрішньо поділений на ще більш вузькоспеціалізовані відгалуження (візуальна історія, візуальна соціологія, візуальна антропологія, імажинальна географія). У параграфі 3.2. „Історичні передумови формування напрямку“ (С. 125—133) згадано про перших представників візуальних студій, зокрема засновників іконографічного (Ф. Буслаєв, М. Кондаков) та іконологічного (А. Варбург, Е. Панофський) методів, а також В. Бен'яміна, М. Блока, Л. Февра, Р. Барта. У параграфі 3.3. „Візуальний поворот та зміст візуальних студій“ (С. 133—138) розглянуто особливості розвитку субдисципліни з кінця 1980-х рр. (концепції У. Мітчелл, М. Баль, Е. Доманської). Наголошено, що вона, спираючись на використання фото- і кінематографічних методик, об'єднує антропологічні, соціологічні, психологічні розвідки про природу візуальності. У параграфі 3.4. „Проблема формування мови візуальних студій“ (С. 138—150) запропоновано систематизацію словника візуальних студій, поділяючи термінологічно-поняттєвий апарат на універсальні визначення (візуальне мислення, візуальні образи, візуальна інформація, візуальна семіотика, візуальна комунікація) і традиційно-дисциплінарні категорії історико-іконографічного та мистецтвознавчого походження (іконографія, іконологія). До багатьох з них наведено докладніші пояснення, а частину проілюстровано прикладами зображальних джерел різних століть. У параграфі 3.5. „Дослідницький інструментарій та організація творчої лабораторії дослідника“ (С. 151—157) окреслено етапи „алгоритму роботи“ з візуальним джерелом, наголошуючи на об'єктивній проблемі так званого інтерпретаційного конфлікту. Звертається увага, що традиційні методи дослідження (порівняльний, документальний і візуально-просопографічний) доповнилися науково-технічними (або техніко-технологічними), які суттєво допомагають в експертній оцінці опрацьованого матеріалу. У параграфі 3.6. „Відкриття“ та „глухі кути“ візуальних студій“ (С. 157—165) порівняно більше уваги приділено саме тематичним розвідкам сучасних українських авторів. Це зроблено переважно на основі коротких оглядів і переліку вибраних публікацій в електронному науковому журналі „Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва“ (заснований 2016 р. кафедрою історії мистецтва історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка). Головне „проблемне місце“ розвитку візуальних студій в Україні авторка вбачає у несформованій джерельній базі зображальних та аудіовізуальних носіїв інформації, у зв'язку з чим більшість істориків і далі трактує візуальні матеріали насамперед як допоміжні ілюстративні засоби. У параграфі 3.7. „Вплив візуально-історичних досліджень на історичну дидактику“ (С. 166—183) розглянуто ілюстративний ресурс українських періодичних видань кінця ХІХ — початку ХХ ст., зокрема дитячих і гумористичних, та науково-популярних книг з історії України (М. Аркаса, М. Грушевського), а також шкільних підручників (І. Крип'якевича, С. Рудницького); газетних фотосерій і методичних матеріалів пропагандистсько-ідеологічного характеру тоталітарної доби; методичних напрацювань доби незалежності. Під цим оглядом прикінцеве твердження про „зародкову стадію“ візуальних студій в Україні й те, що „їхня кількість не надається до серйозного історіографічного або теоретико-методологічного аналізу“ видається дискусійним.

Четвертий розділ „Регіональна історія“ присвячений явищу територіальності. Його авторка, Ярослава Верменич, буде виклад на вихідній тезі про досі неподолану неясність з тлумаченням цього поняття, зокрема і в колі українських істориків, незважаючи на численні наукові заходи („круглі столи“, семінари й конференції) та низку підготовлених тематичних видань, серед яких — одинадцять випусків збірника „Регіональна історія України“ (2007—2017). У параграфі 4.1. „Національна, регіональна, локальна історія: точки дотику й розмежувань“ (С. 185—199) зроблено огляд вибраних аспектів трактування винесеної у заголовок проблеми у призмі так званих методологічних наративних поворотів, заміни „цілісного“, „закономірного“ викладу історії „фрагментарним“, „випадковим“, порівняння позицій „постмодерністів“ і „традиціоналістів“ тощо. Висувається теза про істотне зменшення можливостей національних гранд-наративів „для відтворення усієї складності життя людей у локалізованих соціокультурних середовищах“ (С. 188) та їхній негативний вплив („відчутно стримують процес історичного пізнання“) (С. 192). У параграфі 4.2. „Історична урбаністика: теоретико-методологічний ресурс“ (С. 199—210) звернуто увагу на потенціал урбанізаційних процесів в Україні. Водночас стверджена безсистемність ідейно-концептуальних практик українського містознавства, починаючи з понятійно-категоріального апарату. Наводяться лаконічні характеристики історично-подієвого, історико-культурного, структурно-територіального та кліометричного методологічних підходів у дослідженні міської історії, а також геоурбаністичного методу В. Кубійовича (С. 205—206). У параграфі 4.3. „Історична лімологія: проблеми концептуалізації“ (С. 211—220) порушено питання переосмислення кордонів і погранич у призмі „зростання ролі соціального простору у науковому пізнанні“ (С. 212). Виокремлюються різні критерії класифікації кордонів, центр-периферійних відносин як під оглядом їх стримувальних функцій, так і контактних можливостей. Урешті, у параграфі 4.4. „Ретроспективне дослідження територіального устрою“ (С. 220—234) наголошено на ризиках регіональної біполярності нашої держави. Розгорнуто аналізується авторська схема періодизації територіально-ієрархічної структури України (С. 223—232), згідно з якою „життєздатність виявляли здебільшого ті [...] форми, які формувалися знизу, а не нав'язувалися метрополіями“.

У другій рецензованій книзі повторюється структура попередньої та складається вона із *Вступних уваг* (С. 3—4), *п'яти* авторських розділів (С. 5—221), окремо поданої до кожного розділу *Вибраної бібліографії* (С. 222—275), *Іменного* (С. 276—281), *Предметно-тематичного* (С. 282—284) та *Географічного* (С. 285—286) покажчиків. Кожен розділ містить чотири—шість параграфів (усього двадцять один). Авторський колектив представляють Ярослава Верменич, Ольга Ковалевська, Олександр Удод, Світлана Блащук, Олексій Ясь. Титульну обкладинку також проілюстровано ще однією репродукцією „Постійність пам'яті“ (1931) того ж митця.

У *передмові „Дисциплінарні та субдисциплінарні виміри в історії науки (Вступні уваги)“* запропоновано трактувати явище субдисциплінарності в контексті ідейно-історичних джерел сучасних змін. Слушно зауважено, що дискусії та практичні спроби переосмислення класичних дисциплінарних меж знання велися впродовж ХІХ ст. „і навіть раніше“ (С. 4). Також зазначається, що у пропонуваному колективному дослідженні не йдеться про ревізійністську чистку „дисциплінарного світобачення“, а „про його розширення і доповнення“ (С. 4). Більше того, підкреслено цінність взаємодії дисциплінарного й міждисциплінарного вимірів. Повторюється твердження з першої монографії про свідому відмову авторів

від „типізації сюжетів і темпоральної синхронізації викладів“. Перелічуються назви предметних областей субдисциплінарного історієписання, які досліджені у пропонованій книзі: локальна історія, соціальна історія, публічна історія, історія права, економічна історія.

Перший розділ „Локальна історія“ (авторка Ярослава Верменич) присвячений аналізу впливів на історіографію межі ХХ—ХХІ ст. двох протиставлених тенденцій: так званого повороту до нарративу й визнання його кризового стану.

В умовах антропологізації наукового пізнання та глобалізаційних реалій аргументується перспективність переосмислювати національну історію у руслі такого субдисциплінарного напрямку, як локальна історія (С. 6), про що ширше йдеться у параграфі 1.1. „Системологія локалізму на рубежі тисячоліть“ (С. 7—18). Як спроба по-новому, вже не на „крайнощах бінарного мислення“, проаналізувати систему „час—простір“ пропонується відмовитися від пріоритету „подієвості“ в українській історії на користь регіоналістики. У дослідницькій призмі, за Я. Верменич, це передбачає збагачення розвитку історичного знання, крім традиційних типів (історичне краєзнавство), ще нетрадиційними (нова локальна історія), „бічними“ (мікроісторія) й такими, що об'єднують найактуальніші підходи (історична регіоналістика, історична урбаністика, історія прикордоння тощо). Власне, цим міждисциплінарним моделям присвячені наступні параграфи: 1.2. „Нова локальна історія: інновації у дослідженні територіальності“ (С. 18—29); 1.3. „Мікроісторія: сучасне бачення“ (С. 29—42); 1.4. „Історична локалістика: пошук парадигмальних орієнтирів“ (С. 42—54). Використання мереж соціальної взаємодії і у часі, і у просторі відповідає логіці критичного мислення сьогодення та започатковує діалогічність інтелектуальних традицій і дискурсивних практик.

У другому розділі „Соціальна історія“ (авторка Ольга Ковалевська) узагальнено наявні погляди на цей напрям, його передумови та особливості розвитку в європейському та американському контекстах.

У параграфі 2.1. „Соціальна історія як науковий напрям“ (С. 55—64) висловлюється досить суб'єктивне припущення про сумнівність існування української історіографії від початку ХІХ ст. аж до 1991 р. з огляду на брак власної держави (С. 59). При цьому „вартими уваги“ називаються вибрані дослідження В. Антоновича та його школи, М. Грушевського та його послідовників, Д. Багалія і його колег з ВУАН, а також розвідки наукових співробітників Науково-дослідного інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія та ін. Подається численна вибірка напрацювань українських вчених за період незалежності (С. 60—66 й далі), які, однак, оцінюються авторкою як недостатні та нерівномірні. У параграфі 2.2 „Підходи, методи, предметні поля соціальної історії“ (С. 64—72) зроблено огляд ідейно-методологічних настанов школи „Анналів“, а також культурно-антропологічних відгалужень — історії повсякденності, мікроісторії, студій пам'яті. В Україні вони апробувалися у спеціалізованих часописах: „Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей“ (1992—1998), „Софія Київська: Візантія. Русь. Україна“ (2011—2016), „Філософські ідеї в культурі Київської Русі“ (2008—2017), „Ucrainica Mediaevalia“ (від 2018 р.). Традиційні і нетрадиційні джерела з погляду їх різномірної інформативності розглядаються у параграфі 2.3. „Типи та види джерел соціальної історії“ (С. 72—79), де також відзначено оригінальність джерельної бази досліджень українських вчених (А. Кухлев, О. Коляструк). Останній у цьому розділі параграф 2.4. „Інституціоналізація соціальної історії в Україні та вітчизняні спеціалізовані видання“ (С. 79—94) чомусь розпочинається з підкреслення провідної ролі наукових розробок ... сусідньої держави, на тлі успіхів якої

українська наука вкотре запізнiла й наперед недосконала (хоча подальший огляд публікацій Центру досліджень проблем соціальної історії (очільник В. Горобець) чи найновішого науково-популярного журналу „Локальна історія“ та інші згадані ініціативи переконають у протилежному).

У *третьому розділі „Публічна історія“* (автор Олександр Удод) висвітлено причини та супровідні особливості поширення цього дуального за своєю природою напрямку у межах науки та у культурній соціальності.

У параграфі 3.1. „Публічна історія як новий субдисциплінарний напрям“ (С. 95—102) висвітлено завдання історичної науки насамперед „оперативно відповідати на соціальні запити, спілкуючись із найширшою публікою на зрозумілій їй мові та використовуючи сучасні засоби комунікації“ (С. 98). Особливо актуальним воно постає на пострадянському просторі. Автор критично оцінює працю академічних істориків за гадано снобістичну замкнутість у власних „кришталевих вежах“ й ізолюваність від діалогу із зацікавленою публікою й цілим суспільством. У параграфі 3.2. „Науково-популярний і дидактичний контекст публічної історії“ (С. 102—107) розглянуто приклади вдалого й невдалого, на його думку, викладання курсів із згаданого напрямку у закладах освіти та за допомогою медіаресурсів. У параграфі 3.3. „Прикладна історія“ (С. 107—113) інтерпретується європейський та американський досвід конститування й поширення публічної історії, особливо починаючи з останньої третини ХХ ст., зокрема у вигляді концептів „сервісної історії“, „історії для маркетингових задач“ тощо. У параграфі 3.4. „Цифрова історія: нові можливості освоєння публічного простору“ (С. 113—118) підкреслено потребу використання електронних джерел як запоруку наукового поступу й освітнього рівня. У параграфі 3.5. „Виклики публічної історії: ревізія функцій історичної науки та ролі істориків у суспільстві“ (С. 118—124), крім вже порушених питань, висловлюються міркування про, м'яко кажучи, несучасність традиційних ролей історика, зокрема його намагання власною інтелектуальною працею відроджувати національну колективну самосвідомість. У параграфі 3.6. „Інфраструктура публічної історії: музейництво та історичне краєзнавство“ (С. 124—136) констатовано потребу вдосконалити діалог музейних інституцій із громадськістю шляхом збагачення усталених форм комунікації новітніми напрацюваннями музейної педагогіки. Як приклад участі істориків у формуванні комеморативних практик розглядається діяльність Національного заповідника „Бабин Яр“.

У *четвертому розділі „Історія права“* (авторка Світлана Блащук) розглянуто теоретико-методологічне та предметне поле досліджень юридичних пам'яток і правових інститутів як комплексну проблему.

Параграф 4.1. „Історія права як науковий напрям“ (С. 137—141) містить обґрунтування тісного взаємозв'язку досліджень історії держави та історії права. Це породжує деякі додаткові складнощі, адже українська історія повніть періодами часткової або й повної бездержавности (Я. Падох). Авторка відзначає зростання дослідницького інтересу до маловідомих наукових здобутків попередніх поколінь українських правників, окремо відзначаючи результативні напрацювання відділу історико-правових досліджень (на чолі з професором І. Усенком) Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, присвячені правничій спадщині ВУАН, та наукові видання з історії української адвокатури, започатковані Національною асоціацією адвокатів України та Вищою школою адвокатури НААУ. У параграфі 4.2. „Предтечі та становлення історико-юридичних досліджень в українському історієписанні (ХІХ — початок ХХ ст.)“ (С. 141—150) запропоновано огляд бібліографії українських вчених окресленого періоду як приклади самобутности української історичної науки (розвідки І. Даниловича, М. Іванішева, М. Влади-

мирського-Буданова, Ф. Леонтовича, О. Малиновського, М. Максимейко, згодом М. Грушевського, М. Слабченка). У порівнянні, тогочасні праці російських та польських дослідників здебільшого розглядали та інтерпретували український історико-правовий контекст як частину власних історій. Окремий параграф 4.3. „Процес інституалізації історії права (1920—1930-ті рр.)“ (С. 150—169) присвячено історико-правовій проблематиці у дослідженнях УАН (згодом ВУАН). С. Блащук підкреслює результативність напрацювань наукових підрозділів цієї установи (Комісії для вивчення звичаєвого права, Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, Правничо-термінологічної комісії та ін.), тим більше в умовах зростання тоталітарних репресій проти свободи думки та її носіїв-інтелектуалів.

П'ятий розділ „Економічна історія“ (автор Олексій Ясь) присвячений аналізу інституалізації в історіографії одного з найвідоміших субдисциплінарних відгалужень.

У параграфі 5.1. „Предтечі економічної історії в українському історіописанні другої половини ХІХ — початку ХХ ст.“ (С. 173—183) спостережено початки зацікавлення царинами економічної минувшини вже у студіях О. Лазаревського, присвячених історії господарства і господарського побуту в контексті формування ранньомодерного українського суспільства, згодом у напрацюваннях М. Слабченка, О. Оглоблина, М. Яснопольського, М. Гехтера, М. Порша, М. Стасюка, М. Довнара-Запольського, М. та О. Грушевських та ін. Згадані процеси знайшли подальший розвиток і у післяреволюційні часи, насамперед у методологічних і практичних студіях згаданих М. Слабченка (згодом репресованого) та О. Оглоблина. Їх аналіз подається у параграфі 5.2. „Первісне конституювання економічної історії в українській соціогуманітаристиці 1920-х рр.“ (С. 183—200). У параграфі 5.3. „Економічна історія в українській радянській історіографії 1930—1980-х рр. та поза її межами“ (С. 200—214) простежено подальшу історію соціально-економічних розвідок на теренах українських земель. Тиск ідеологічних обмежень впливав на „позірну одноманітність й догматичну універсальність“ тематичних публікацій, які змогли пройти цензуру. Йдеться, поміж іншим, про розвідки В. Голобуцького, І. Гуржія, В. Теплицького, Ф. Шевченка та ін. Враховано тодішній доробок наукового середовища української еміграції і діаспори, а саме І. Витановича, Н. Полонської-Василенко, К. Кононенка, С. Підгайного, В. Тимошенка, Б. Винара, І.-С. Коропецького, М. Чировського та ін. Насамкінець, у параграфі 5.4. „Субдисциплінарні обриси економічної історії у сучасній українській науці“ (С. 214—221) трактування цієї субдисципліни охарактеризовано переважно як прагматично-утилітарне, операційне чи функціональне. Відзначено й творчі експерименти з її інструментально-термінологічним апаратом та появу нових проблематик (наприклад, про ролі і функції історичної людини у господарських середовищах тощо).

* * *

Підготовка наукових, тим більше колективних, видань завжди непросте, тож закономірними є певні недогляди як авторів, так і упорядників, редакторів та інших відповідальних осіб. Є вони і у рецензованих монографіях.

Український контекст субдисциплінарности у запропонованих нарисах відрізняється за кількісними та якісними показниками, хоч мало б бути навпаки. (Про це свідчать вже подані *Вступні уваги* та навіть назви рецензованих видань.) На жаль, на десятках сторінок не вистачає згадок про безпосередній предмет їх дослідження або прямо фіксовано, що „науковий доробок вітчизняних учених у цій царині проаналізований і доданий ситуативно“ (С. 55). Для частини авторів ці

терени, як і сама національна традиція історієписання, обмежуються статусом „слабо розроблених“, відтак, нецікавих або бракованих („не вистачає системності, комплексності, міждисциплінарності“), у кращому разі, нейтрально-байдужим означенням „перспективних“. Дехто ще за інерцією навіть об'єднує проблеми українського та російського джерелознавства й методології як спільні „вітчизняні“ (С. 79). Згідно з певними методологіями, подібне нехтування й наукова постава характеризуються як типовий постколоніальний синдром. Чи фіксують це самі автори — досвідчені професіонали, у наукових біографіях яких не одна одноосібна монографія, участі у міжнародних дослідницьких програмах та конференціях..?

Ця заувага поглиблює порушену проблему змістової компоненти нарисів. Окрім з них („Історія в інформаційному суспільстві“, „Публічна історія“), гостро критикуючи й осуджуючи прояви ідеологічної індоктринізації історичного знання, водночас виповнені неприйнятною для професійної наукової публікації заангажованістю.

У джерельній базі багато посилань на неукраїнську, зокрема російську, бібліографію. У деяких нарисах („Регіональна історія“, „Візуальні студії“) саме вона навіть визначає теоретико-методологічну базу пропонованого дослідження. У випадкового читача може навіть скластися враження, що Росія і є батьківщиною субдисциплінарності...

Під цим оглядом несуттєво, яка література переважає у бібліотеці Інституту історії України НАН України і як довго тривають професійні контакти авторів з російськими науковцями. Головна проблема у тому, що виразно мало місця приділено українським (уже не кажучи україномовним) „продуктам історіографічного знання“ (термінологія однієї з авторок).

Наведені прізвища багатьох учених знані й заслужені, але належать до російської гуманітаристики, навіть якщо подекуди публікуються (часто без перекладу) в українських виданнях. Водночас за деякими (хоч би одіозним В. Тішковим) тягнеться чіткий шлейф ідеологічної проімперської заангажованості, фальсифікації історій країн колишнього Радянського Союзу й запереченні їх права на національну, мовну, політичну та іншу незалежність, підтримку ініціатив видання праць з історії так званої Новоросії тощо. Виникає питання: чи багато втратить українська історична наука від мінімізації офіційного спілкування з представниками країни, яка веде війну на Сході України й анексувала Крим, і наскільки подібні зв'язки, принаймні такі інтенсивні, які засвідчують рецензовані видання, доречні?

Водночас спостережено часте використання не оригіналів, а російських перекладів з англійської, німецької, французької мов. При тому більшість вже довгий час перекладена державною мовою. Йдеться, зокрема, про В. Беньяміна, А. Варбурга, С. Зонтаґ, П. Нора, К. Попера, П. Рікера, А. Тойнбі та ін. Більше того, нагромадилася власна якісна українська гуманітарна аналітика цих праць. Принципи наукової добросовісності передбачають також можливість цитувати мовою першоджерел, доступитись до яких фахівцям не становить особливих перешкод. Тим більше, що всі субдисциплінарні напрями виникли у лоні західної науки.

* * *

Рецензовані дослідження скеровують читача на центральну проблему — суть і мету феномену субдисциплінарності в національному історієписанні та національній гуманітаристиці.

Не підлягає сумніву, що в основі всебічної, в тому числі наукової й культурно-соціальної, „радикалізації сучасності“ (за З. Краснодембським) останніх десятиліть перебуває ідея свободи. Субдисциплінарна багатолічність балансує між довольністю та свавіллям, особливо якщо той або інший її компонент „лишається значною мірою смаковим чи інтуїтивним: залежно від налаштованості дослідника“ (С. 185), або також коли історики обирають виховання публічності (й, відповідно, нової форми її опанування й спрямування). Але її калейдоскопічна роздрібненість не може бути метою самою-в-собі. Так розмиваються будь-які цінності та руйнується усвідомлене й культурне буття замість того, щоб їх переосмислити й зміцнити.

І тому справжня субдисциплінарність не можлива без локальних контекстів, а вони не можуть обходитися без національного складника. Адже, як можна захищати локальність, але втікати від її національних прикмет? Такого гатунку субдисциплінарність бореться з національним історієписанням. Вона натомість пропонує модель, у якій жертви прирівнюються до катів, нема спільних героїв, а „населення“ привчається певними публічними інтелектуалами до стерильності й відірваності на будь-яку сталу ідентичність. Так звана викорінена субдисциплінарність розмиває і знецінює солідарність, пам'ять, минуле, ідентичність, традицію, патріотизм, гідність, відповідальність, справедливість. Релятивізація знань наповнює існування великою кількістю стихійних псевдоправд, у яких таїться небезпека постновітніх форм авторитаризму, фанатизму, диктатури. Ба більше, безкритичні прощення і примирення маніпулятивно відроджують і те „антилюдське“, відразу до якого особливо у світлі ХХ ст. викликала потребу оновлювати дисциплінарні усталення. Такого гатунку наслідки субдисциплінарності називаємо „табачниківщиною“, а одним з її складників — сумнозвісне „какая разніца“...

Так, фрагментаризованість власне і передбачає дослідження аспекту „національного“ у його еволюції у постнекласичну добу. Він не зникає, а показує нові ракурси (само)ідентифікування й (в)пізнання себе, нове відродження традицій, нові форми буття разом. Окремі нариси у рецензованих монографіях є добрим прикладом, як не можна обмежувати трактування „поля Клію“ як випробувального майданчика, а професію історика — перформерством.

Рецензовані книги, безперечно, знайдуть свою аудиторію, що не обмежується лише Україною. Їх вже читають гуманітарії та всі зацікавлені історією українського історієписання. Започаткований проект містить великий дослідницький потенціал, який заслуговує на продовження. Однак як ті, хто продовжить його реалізувати, так і ті, хто цікавиться новітніми методологіями та дослідницькими науковими напрямками, мають, використовуючи доречну метафору зі *Вступних уваг*, глибше помірковувати над тим, аби передусім бачити не лише нагромадження „дерев“, але їх коріння та цілість самого „лісу“. Адже феномен субдисциплінарності збагачує скарбницю сучасної національної та світової соціогуманітаристики і за посередництвом науки й публічного простору впливає на субсидіарність особистісного, колективного й цивілізаційного буття.

Ореста ЛОСИК

Irena Wodzianowska. Zmierzch Unii: Struktury terytorialne i personalne Cerkwi Greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII na Braclawszczyźnie.— Lublin; Tczew, 2018.— 503 s.

Укотре у поле зору дослідників потрапила Брацлавщина XVIII ст., терени якої перш за все асоціюються у нашій свідомості з Коліївщиною, а відтак оповиті стійкими історичними міфами, які є характерною особливістю релігійних війн. Греко-Католицька або Унійна Церква, до юрисдикції якої входила переважна більшість населення, що населяло ці терени, була тут повністю ліквідована наприкінці XVIII ст., що своєю чергою породило також чимало міфів і стереотипів.

Брацлавщина XVIII ст.— територія на межі впливів різних культур та політичних утворень (Речі Посполитої, Російської та Османської імперій), територія постійної міграції та осадництва, військових та релігійних конфліктів — була живильним ґрунтом для побутування міфів. Дослідження цього багатонаціонального та поліконфесійного регіону ускладнюється й фрагментарністю джерельної бази, яка потребує довготривалої та кропіткої праці історика. Всі ці чинники ускладнюють непросту роботу дослідника. Саме тому порушення такої складної та багатогранної теми, що зробила польська дослідниця Ірена Водзяновська, безперечно, викликає повагу.

Авторка поставила собі за мету без емоцій та міфів, якими, без сумніву, просякнута тематика релігійних війн, висвітлити історію територіальних та персональних структур Греко-Католицької Церкви впродовж другої половини XVIII ст. Основний акцент вона зробила на використанні статистичного методу. На нашу думку, дослідниця впоралася з поставленим завданням, провівши чимало важливих статистичних підрахунків, завдяки яким змогла піддати сумніву усталені погляди польської, російської та української історіографії.

Структура книги є традиційною для польської історіографії та охоплює всі аспекти життєдіяльності Церкви. Це має свої значні переваги завдяки універсальності, утім занадто широкий діапазон не завжди дає можливість рівномірно охопити й описати всі сфери функціонування Церкви. Зокрема, це стосується духовної сфери, де використання статистичних даних є недостатнім. Книга не завжди дає остаточні відповіді, утім поставлені у ній відкриті питання ще більше притягують увагу до монографії.

Солідна за обсягом (503 с.) монографія містить вступ, чотири розділи, висновки, бібліографію, інформаційно багаті додатки й покажчики. У вступі авторка коротко висвітлює історію Унійної Церкви від початку її існування й до XVIII ст. Особливу увагу дослідниця акцентує на потребі врахування різниці у функціонуванні Церкви в різних регіонах давньої Речі Посполитої, кожен з яких мав свої особливості. Яскравим прикладом такого регіону з такими особливостями і є Брацлавщина.

Історикиня вказує головну мету своєї книги: дати відповідь на питання, чому Унійна Церква на Брацлавщині, яка у середині XVIII ст. налічувала понад тисячу парафій, була повністю ліквідована російським урядом? Чому це сталося саме на Брацлавщині, адже на інших українських та білоруських теренах у складі Російської імперії Церква проіснувала до 1839 р.? Авторка задається питанням встановити, який чинник, внутрішній чи зовнішній, цьому передував?

Саме для відповіді на це питання у п'яти параграфах I розділу дослідниця висвітлила політичну, соціальну та релігійну ситуацію, яка склалася на дослід-

ницькій території. І. Водзяновська вказала на складні передумови російської домінації на східних землях Речі Посполитої та внутрішні проблеми польського уряду, що були важливим чинником для розвитку ситуації на Брацлавщині. Вона висвітлила загальну структуру Митрополичої єпархії, до якої належала переважна частина Брацлавського воєводства, відзначивши, що слабкість центрального уряду та велика територія митрополії не сприяли добрій церковній організації; авторка зробила важливий акцент на різномірності Уніатської митрополії — від географічного до національного чинників (S. 32).

Базуючись на листуванні єпископів, яке зберігається у Ватиканських архівах, дослідниця провела детальний аналіз діяльності вищого уніатського кліру, зокрема митрополитів Флоріана Гребницького, Пилипа Володковича, Ясона Смогожевського та Теодосія Ростоцького. Завдяки цьому вона вказала на наявність значних конфліктів між митрополитом П. Володковичем та його єпископами-суфрагами (Лев Шептицький), що ускладнили і так не просту ситуацію функціонування Церкви. Авторка висвітлила активні спроби частини вищого кліру у реформуванні Церкви (єпископ Лев Шептицький, офіціал Михайло Примович).

Заслугою авторки є спроба об'єктивного висвітлення релігійних конфліктів, тематики настільки дражливої, що й досі викликає полярні думки серед істориків¹. Авторка слушно вказує на взаємні утиски, неправомірні та жорстокі дії з двох сторін православного та уніатського духовенства та активне втручання російського уряду. І. Водзяновська наголосила, що саме місія ігумена Мельхіседека Значко-Яворського викликала хвилю переходу до Православної Церкви уніатського духовенства, що активізувало дії російського уряду та призвело до релігійних конфліктів, які вилилися у Коліївщину. Своєю чергою наслідком цього стала ескалація насильства та репресії польського уряду². Все це породжувало почуття страху, яке обростало міфами, якими вдало користувалася Російська імперія³.

Авторка на підставі ретельних підрахунків твердить, що найважливішим наслідком подій 1768—1772 рр. для Унійної Церкви стала втрата майже 600 парафій, що відчутно похитнуло становище Церкви (S. 119—121).

Дослідниця пояснює слабкість становища Унійної Церкви й позицією польських магнатів, які, за рідкісним винятком (К. Потоцький), проявляли або індиферентність, або навіть ворожість до уніатського духовенства (К. Любомирський, Ф. Браницький). Їхня позиція дуже важлива, бо, на відміну від Волині, де було представлено багато дрібних земельних власників, терени Брацлавщини перебували у власності великих магнатів. Усе це сприяло послабленню позицій Унійної Церкви аж до її остаточної ліквідації після поділів Речі Посполитої, що відбулися за активної допомоги російського уряду. Цим подіям авторка присвятила 5 параграфів I розділу.

¹ Нещодавно вийшла у світ книга Т. Таїрової-Яковлевої „Коліївщина“, де авторка вказує, що дії уніатського духовенства спровокували політику Катерини II, а причиною цих дій була сила ілюзій та традиція козацької вольниці. Див. докладно: Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії.— К., 2019.— С. 169.

² Американська дослідниця Б. Скіннер вважає, що саме дії Катерини II, її втручання у релігійне життя Речі Посполитої призвели до релігійної війни. Див.: Skinner B. The western front of the Easter Church: Uniate and Orthodox conflict in 18th — century Poland, Ukraine, Belarus and Russia.— DeKalb, 2009.— P. 122.

³ Варто тут згадати статтю О. Смірнова, присвячену розвінчання міфів, пов'язаних із стратою ктитора Данила Кушніра. Див.: Смірнов О. Страта Данила Кушніра і родина Гдишицьких. Уніати та православні на Наддніпрянщині другої половини XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2017.— Вип. 13—14.— С. 45—260.

Залишивши складне і дражливе питання релігійних конфліктів, дослідниця переходить до розгляду територіальних структур Церкви та їх змін у наступних двох розділах. І саме проведене нею ґрунтовне, чітке й ретельне дослідження розкриває нам функціонування структур Церкви (II розділ) та становище уніатського духовенства (III розділ).

Історикиня провела ретельне статистичне дослідження деканатської та парафіяльної мережі, розкривши своєрідну „парафіяльну цивілізацію“ Унійної Церкви на Брацлавщині, що є її безперечною заслугою. Крім того, кропітка робота із статистичними даними дала підстави дослідниці підважити багато усталених поглядів.

Авторка вказала на поступальний розвиток парафіяльної мережі від початку XVIII ст. до 1768 р.; простежила її занепад у складні часи релігійних конфліктів 1768—1775 рр. і відбудову після 1775 р. Дослідниця ретельно на прикладі статистичних даних вказала як брак стабільності, що була обумовлена нападами татар, релігійними війнами, конверсіями та епідеміями, призводив інколи до повної ліквідації парафій і зникнення сіл. І. Водзяновська переконливо довела, що усталена в польській історіографії цифра уніатських парафій 1772 р., а саме 867 уніатських та 562 православних, не відповідає дійсності, позаяк існування 1429 церков на одній території Брацлавщини є безперечним перебільшенням. „[...]bardziej prawdopodobna liczba parochii unickich w 1772 roku wynosi około 600“,— пише дослідниця (S. 122). Інші парафії були вже на той час православними.

Згідно з твердженням авторки, взагалі важко встановити, коли та чи інша парафія була уніатська, а коли православна, бо зміна конфесії відбувалася неодноразово. Нерідко одночасно до однієї і тієї ж парафії православна та уніатська ієрархія відправляла духовенство, посилаючись на належність парафії до їх юрисдикції (S. 127). Це посилювало і без того складну та напружену конфесійну ситуацію в регіоні.

Дослідниця вказує як особисті конфлікти в середовищі вищого уніатського кліру перешкоджали розвитку організаційної структури Церкви. Тут особливо варто згадати про конфлікт між митрополитом П. Володковичем і суфраганом Л. Шептицьким, а також між митрополитом П. Володковичем та магнатом Ф. С. Потоцьким, який бажав зафундувати нові парафії на теренах Брацлавщини (S. 98).

Утім твердження авторки про кризу Церкви (S. 122) вважаємо дещо перебільшеним, позаяк саме друга половина XVIII ст. у розвитку Унійної Церкви характеризується поступальним розвитком, що є доведеним фактом в українській історіографії*.

Проведений дослідницею аналіз становища організаційної структури Церкви після 1775 р. (параграфи 2.4—2.5) вказує, що конверсії тривали на теренах Брацлавщини аж до 1779 р., року відходу російських військ (S. 136). Процес повернення парафій до юрисдикції Унійної Церкви також супроводжувався випадками насильства (S. 135), які об'єктивно висвітлює авторка. У 1780-ті рр. йде активне відновлення парафіяльної мережі, хоча в той період відзначено значно меншу кількість фундацій, ніж до 1768 р. Цей період більше характеризується будівництвом каплиць, ніж церков. Загалом у той час йшла активна реорганізація деканатської та парафіяльної мережі для поліпшення комунікацій, на що вказують візитації 1782—1785, 1789—1791 рр.

* Знаний український історик Ігор Сковчиляс у своїх численних працях переконливо довів, що саме друга половина XVIII ст. є „золотою добою“ Унійної Церкви.

У передостанньому параграфі під назвою „Архітектура святинь“ авторка переконливо довела, що окциденталізація знайшла в цій сфері своє найслабше вираження. Всі церкви за своїм зовнішнім виглядом (трьохкупольна будова) належали до східнохристиянської традиції, кожна церква мала іконостас (S. 168).

І. Водзяновська відзначає, що візитації Брацлавщини переважно носять літургійні книги закордонного друку, з православних друкарень і доходять висновку, що це є свідченням панування східного обряду (S. 170—171). Твердження авторки, що завдяки цим книгам „wierni wyznania unickiego nawet nie zauważali różnicy między nabożeństwami greckokatolickimi i prawosławnymi [...] та okoliczność w znacznym stopniu tłumaczy częste zmiany przynależności religijnych w kościołach wschodnich“ (S. 171), викликає питання та роздуми.

Відомо, що ієрархія Унійної Церкви саме у другій половині XVIII ст. багато уваги приділяла друку літургійних книг та забезпеченню ними парафій. Після Замойського синоду літургійні книги уніатських видань містили вже багато латинських нововведень. Катехитичні видання XVIII ст., такі як „Слово ко народу“, „Народовещаніє“, „Казуси“, містили всі нововведення, прийняті на Замойському синоді, й були обов'язковою літературою уніатського духовенства, яка сприяла формуванню уніатської самосвідомості⁴. Ці книги відзначає авторка і у брацлавських парафіях, утім, згідно з даними візитацій 1780-х рр. (S. 208—209). Відтак постає питання, чи були ці книги тут раніше, чи Брацлавщина була регіоном, який був обділений постачанням книг?

Погоджуємося з авторкою, що зміна церковної юрисдикції не змінювала нічого в Літургії, й тому так легко відбувалася конверсія. Утім з літератури відомо, що російська влада упродовж XIX ст. займалася опрацюванням та очищенням обрядовості на теренах Південно-Західного краю, збиранням літургійних книг, які містили уніатські нововведення. Тому напрошується питання, що ці уніатські книги мусили тут бути. Ймовірно, перехід з унії на православ'я чи навпаки залишався непомітним для парафіян, бо у вже православних церквах Літургію відправляли за тими самими книгами з уніатськими нововведеннями. З'ясування цих питань потребує подальших досліджень.

Загалом складно говорити про релігійну ідентичність вірних, ким вони себе відчували,— уніатами чи православними? Цілком погоджуємося з авторкою, що конфесійна ідентичність населення Брацлавщини була розмитою. На жаль, статистичні дані не дають змогу дати конкретну відповідь на ці питання.

Третій розділ книги авторка присвятила духовенству, його соціальному походженню, інтелектуальному рівню, душпастирській діяльності та матеріальному становищу. Саме у цьому розділі дослідниця підтвердила наявні погляди та наголосила на низці важливих особливостей, вартих нашої уваги.

На підставі статистичних даних І. Водзяновська відноувала на теренах Брацлавщини 1782 р. 1178 парохів. За допомогою різних джерел авторка встановила, що серед уніатського духовенства більшість становили шляхтичі, наступна чисельна група — діти духовенства. Селянське та міщанське походження духовенства траплялося доволі рідко (S. 191—192). Авторка стверджує, що усталений погляд на спадковий характер уніатського духовенства почав змінюватися після постанов Замойського синоду, коли головним критерієм ставало приготування до священства, а не соціальне походження. Крім того, не сприяли існуванню священницьких родин і осадництво, часта міграція, соціальна та політична нестабільність

⁴ Див.: Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI—XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований.— Москва, 2007.

краю, зміна конфесії (S. 191). Все це підірвало звичні підвалини спадковості, наприклад, у деяких деканатах 1789 р. лише 25 відсотків духовенства успадкували парафію (S. 191).

У більшості випадків походження парохів було і шляхетське, і духовне. Так, книга презент 1770—1779 рр. вказує на перевагу шляхетського походження (S. 194).

У наступному параграфі авторка обговорює освітній рівень парохів, відзначаючи його значне поліпшення. Цьому передувало впровадження так званого освітнього цензу для духовенства. За ухвалою „про поповичів“, від 1764 р. діти духовенства були зобов'язані вчитися у школах або здобувати ремесло, у противному разі їм загрожував перехід до податного стану (S. 195). Порухувалося це питання і на синодах Унійної Церкви (Володимирський синод 1764 р.), де духовенство зобов'язало скеровувати своїх дітей до уніатських або католицьких шкіл. Усе це призвело до поліпшення освітнього рівня наступного покоління уніатських священників. Хоча домашня наука й далі була провідною, збільшується відсоток священників, які отримали освіту у монастирських василіянських або католицьких школах.

Авторка показує, що у 1780—1790 рр. нове покоління уніатського духовенства вже у своїй більшості отримало освіту у школах (S. 201), що підважує усталений в історіографії погляд на уніатське духовенство як на малоосвічене.

Уніатські ієрархи, зокрема митрополити Я. Смогожевський і Т. Ростоцький, слушно вважали, що освіта у світських школах не замінить духовної і робили спроби відкриття семінарії для духовенства у Радомишлі. Утім їм не вдалося досягнути систематичного навчання у цій семінарії, й уніатських шкіл та семінарій і далі бракувало (S. 204—205), і це ускладнювало освітній процес. Для поліпшення цього у 1780—1790-х рр. парохів почали екзаменувати на соборчиках, де власне відбувалися лекції для духовенства (S. 207). Свідченням зростання освітнього рівня є нотування у візитаціях бібліотечок парохів, на що вказує дослідниця, хоча і були вони не в усіх парохів та склад їх був доволі бідним. Перше місце серед книг у бібліотечках займали казуси, „kompendium wiedzy z moralnej teologii“ (S. 207).

Присвятила авторка увагу й інституції патронату, слушно відзначаючи її вирішальну роль у матеріальному становищі парафії та пароха. На Брацлавщині домінував патронат магнатсько-шляхетський і становив 90 відсотків усіх презент. Головними коляторами були Любомирські та Потоцькі, справжні королі цих місць. Це відрізняло Брацлавщину від Волині, де право патронату було представлене великою кількістю шляхетських родин. І від Поділля, де 24 відсотки парафій належали до королівського патронату (S. 215). Аналіз презент, проведений дослідницею, вказує, що відбувалися вони за рекомендацією місцевого офіціала, магната, які у своїй більшості проживали у столиці, не знали осіб, яким надавали бенефіції. Це було звичним явищем (S. 216—217).

Враховуючи складність регіону, І. Водзяновська виділила в окремий параграф ставлення уніатського духовенства до закордонної загрози (§ 3.4). Тут вона підрахувала і вказала, що більшість конверсій відбувалося біля кордонів з Російською імперією. Утім значна частина духовенства трималася міцно своєї віри, авторка відношує 68 уніатських в'язнів у Полонному, Білій Церкві, Умані, Бердичеві. Приділяє увагу становищу відомих в історії бердичівських в'язнів (S. 239).

Загалом дослідниця цілком слушно виділила ряд причин, які спонукали духовенство до конверсії, зокрема: 1) військова загроза; 2) вплив Коліївщини; 3) релігійна індиферентність населення; 4) недостатній рівень освіти; 5) економічний та емоційний чинники (S. 246).

Дозволимо собі ремарку щодо релігійної індиферентности, терміна, який часто трапляється в літературі. Видається, що цей термін не зовсім відповідає тогочасним реаліям, позаяк вірні й надалі перебували у колі християнської релігійности, мабуть, варто тут говорити про особливості пограничної релігійности. Авторка твердить, що перша будівля, яка з'являлась у місці, куди прибували осадники, була церква. Вірні Брацлавщини виконували всі християнські таїнства та обряди, рідко коли візитації нотують їх незадовільну поведінку. Тому, на нашу думку, варто вживати замість слова „індиферентність“ інші слова, такі як конфесійна розмитість, слабка уніатська ідентичність або релігійні особливості пограничного регіону. Власне останнє, на нашу думку, найкраще відображає стан речей.

У наступному параграфі, присвяченому матеріальному становищу парохів, дослідниця на підставі детальних підрахунків їхніх прибутків та витрат порушує слушне питання, чи теза про бідність духовенства виправдана? Основою матеріального існування парафії був бенефіцій, орна земля забезпечувала існування пароха та його родини. Провівши підрахунки прибутків духовенства, авторка доводить, що матеріальний рівень парохів був достатнім (S. 277).

Останній сюжет цього розділу — моральний рівень духовенства, згідно з твердженням дослідниці, був також середнім. Попри те, що п'ятика належала до поширених гріхів духовенства, крайні випадки траплялися не так часто. Наприклад, на 47 парохів Брацлавського деканату було відзначено одного неспокійного пароха і трьох пияків, що хоч і засвідчує наявність проблем, утім їх не абсолютизує (S. 287). Проведені екзамени духовенства вказують на незначний відсоток духовенства зі слабкими знаннями правд віри та Літургії, хоча, за твердженням авторки, програвав він у порівнянні з Холмською єпархією (S. 280). Дослідниця вважає, що відіграли тут свою роль релігійні війни та постійна присутність православного духовенства, що не сприяла формуванню уніатської ідентичности (на 100 уніатських священників було 20 православних). Усе це призводило до конфесійної розмитости, яскравим прикладом якої був випадок, коли в одній священницькій родині тесть був православним, а зять — уніатом, що не перешкоджало їм почергово вділяти таїнства у своїх парафіях (S. 287).

Останній, IV розділ монографії під назвою „Вірні в житті локальної церкви“ невеликий за обсягом, але охоплює надзвичайно важливі питання функціонування церковної служби, роль братств, шкіл та шпиталів, тобто основні підвалини душпастирського служіння Церкви.

У першому параграфі авторка представляє процес формування та типи релігійности вірних Брацлавщини, що є надзвичайно складним і дискусійним питанням. Задля цього вона звернула увагу на титулатуру церков, локальні чудотворні ікони (Тиврівська ікона), ікони копії Ченстоховської Богородиці та місця паломництва й твердить, що вірні Брацлавщини й далі перебували в колі східнохристиянської культури, й нововведення Замойського синоду тут були майже не відчутні (S. 301). Серед посвят переважали святі та мученики Димитрій Солунський, Іоан Богослов та св. Миколай, Богородичні посвяти займали друге місце (S. 309—310). Найменше було типово латинських посвят. Авторка згадує про посвяту матері Божої Рожанцової (Rożancowej), яка згодом була замінена на Покрову, що є досить симптоматичним прикладом панування східнохристиянської традиції (S. 310).

Дослідниця твердить, що усталені Замойським синодом свята не ввійшли у вжиток вірних Брацлавщини, наводячи приклад, як в одній візитації прямо сказано, що вірні і не чули про урочистості Божого тіла, Матері Божої Скорботної та св. Йосафата Кунцевича, свят, впроваджених Замойським синодом (S. 302). Ви-

дається, що це було радше винятком. Вже дещо згодом дослідниця вказує на особливу популярність ікони Матері Божої Скорботної серед вірних (S. 308). Подібна ситуація спостерігається і на землях Київщини та Волині, чому сприяла діяльність василіян, зокрема почаївських, які активно пропагували ці культу, і вірні прочани приносили їх додому. Незнання свята Божого тіла також видається сумнівним, позаяк ще у XIX ст. відзначалися відголоски цього свята, шанованого серед колишніх уніатів. Щодо свята св. Йосафата Кунцевича, то воно не здобуло поширення й на інших українських теренах і до кінця XVIII ст. не вийшло за межі елітарного культу, шанованого у василіянських монастирях⁵. Дослідниця аргументовано доводить перевагу східної традиції в середовищі вірних, але, видається, що питання західних впливів на рівні обрядовості потребує більш поглибленого дослідження й, можливо, залучення інших джерел.

Утім авторка слушно зазначає, що катехізація, така потрібна для формування ідентичності вірних Унійної Церкви, особливо на теренах, які сусідили з православними та мусульманськими землями, була вкрай важливим питанням уніатської ієрархії, яке, однак, не принесло очікуваного результату (S. 314).

У наступному параграфі цього розділу — „Церковна служба“, присвяченому дякам та паламарям, історикиня вказала, що більшість дяків належали до вільного стану, були шляхетського або духовного походження, освіченими, позаяк працювали вчителями в парафіяльних школах (S. 323). Натомість паламарі зазвичай були селянського походження, родом з місцевої парафії. У цьому параграфі дослідниця відзначила цікавий момент, а саме, що інколи дяки при уніатських церквах належали до православного віросповідання (S. 324). Не було це частим явищем, але досить характерним для розмитої релігійної свідомості духовного стану.

Цінні статистичні дані подала авторка в параграфі про братства, зазначивши не лише ареал їх поширення майже у всіх парафіях Брацлавщини (лише 2—3 парафії в деканаті не мали братств) (S. 327), а й поіменний склад братчиків (S. 335—338). Відомо, що головною метою братств було дбати про внутрішній стан церкви. Важливість цієї функції посилюється тим фактом, що у більшості випадків братства не мали фондущів і робили все своїм коштом. Ця фінансова роль братств, що сприяла зростанню їх авторитету, інколи призводила до конфліктів з орендарями чи парохами, які у цьому складному регіоні мали конфесійне забарвлення. Відзначила І. Водзяновська й існування цехових братств при парафіях (S. 344—345).

У черговому параграфі, присвяченому парафіяльним школам, авторка ставить під сумнів дані візитаторів про наявність шкіл при всіх парафіях. Вона вважає, що інформація про школи надзвичайно скупа, наприклад, у більшості деканатів не містить кількості учнів. І тому постає питання, чи була це парафіяльна школа, чи приміщення світської служби церкви? (S. 347). Дослідниця наголошує на великій ролі парафіяльних шкіл, що були єдиним шансом для отримання початкової освіти серед населення, утім слабка джерельна база унеможливорює докладно висвітлити це питання.

Ще менше джерел подає нам інформацію про шпиталі, за словами авторки, на більшій частині Брацлавщини не вдалося підтвердити їх існування. Радше існування окремих шпитальних інституцій було поодиноким явищем, що пояснюва-

⁵ Див. детально про культ св. Йосафата Кунцевича: Лось В., Сінкевич Н. Культ Йосафата Кунцевича: програма, розвиток та роль в руській католицькій свідомості в XVII—XVIII століттях // Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної.— К., 2020.— С. 441—470.

лося й браком потреби в них у невеликих поселеннях. Проте це цілком не виключає браку опіки над убогими особами, яких підтримували як парохі, так і братчики, про що свідчать і візитаційні джерела (S. 353).

Останній параграф цього розділу та книги загалом присвячений душпастирським проблемам, з якими стикалися парохі. Було їх немало, що перш за все пояснювалося багатонаціональним і релігійним складом населення. „Mieszkali tu Rusini (30% w 1782 r.), Polacy, Żydzi, Grecy, Mołdawianie, Ormianie, Niemcy, Rosjanie, Cyganie i inni“, — пише авторка (S. 354). Логічно, що така різномірна мозаїка призводила до появи таких душпастирських проблем, як зміна конфесії, змішані шлюби, релігійна розмитість та часта міграція, що було характерною особливістю цього регіону й взагалі Правобережної України.

Проте, крім цих, були й проблеми, характерні і для інших регіонів, і для вірних як Унійної, так і Католицької Церков: слабкий рівень релігійної освіти населення, пиятика, віра в забобони. Унійська ієрархія та парохі, попри складну політичну ситуацію, упродовж XVIII ст. боролися з цим явищем, можливо, їхня праця принесла б результати, якби не політичні події кінця XVIII ст.

У цьому параграфі історикиня укотре підважує стереотипи, які стосуються погляду, що на цих теренах не було унійської шляхти. І хоча брак джерел не дає говорити про повну картину для Брацлавського воєводства, дослідниця, базуючись на люстраціях королівських старост і Гранівського ключа, стверджує, що унійська шляхта становила хоч і невеликий, але стійкий відсоток у цьому регіоні. Шляхетський стан був представлений не лише чиншовою шляхтою, а й частиною духовенства та членів братств (S. 355).

Завершують монографію ґрунтовні висновки, де авторка вказує, що, попри повне знищення Унійної Церкви в 90-х рр. XVIII ст. на Брацлавщині, унія не була тут незначним епізодом і переконливо доводить, що якби не епохальні політичні зміни 1790-х рр., то Унійна Церква змогла б досягти підвищення рівня самоідентифікації населення.

Висновки цікаві ще й тим, що І. Водзяновська ставить у них відкриті питання, на які дослідникам потрібно ще знайти відповіді. Вона, зокрема, порушує питання про причини постави деяких унійських достойників, випускників латинських шкіл, осіб, що займали значне становище в ієрархії Церкви, осіб, які витримали багато поневірянь за віру у 1760—1770-х рр. та залишилися вірними своїй Церкві, а у 1790-х рр. дуже швидко задекларували перехід до Православної Церкви.

До великих здобутків авторки слід віднести також і додатки, які становлять майже третину книги й, без сумніву, є великим внеском в українську та польську археографію, послужать майбутнім дослідникам Церкви.

Насамкінець зауважимо, що книга гарно видана, містить багато таблиць та карт, які є безцінною ілюстрацією до територіальної структури Унійної Церкви на Брацлавщині. Окрім того, має змістовну бібліографію, а географічний та іменний покажчики полегшують її опрацювання. Без сумніву, можна стверджувати, що монографія І. Водзяновської посяде чільне місце в історіографії Унійної Церкви.

Валентина ЛОСЬ

Ігор Лильо. Греки на території Руського воєводства у XV—XVIII ст.— Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019.— 384 с., 32 с. кол. іл.

Українсько-грецькі історичні та культурні зв'язки давні та міцно вибудовані в історичній перспективі. Не будемо сягати часів Геродота та скіфських племен античного періоду, але від часу прийняття християнства 988 р. вони стають одними з визначальних для української історії. Відтоді візантійсько-грецькі культурно-релігійні взірці тривко увійшли у культурний код українського народу, зберігаючись непорушними у тисячолітній традиції.

Важливим об'єднавчим моментом історії українських та грецьких земель, на який дослідники мало звертають увагу, стала втрата державности наших земель у XIV ст., а Візантії — після захоплення Константинополя турками-османами 1453 р. Обидва народи опинились у недержавному статусі та шукали шляхи пристосуватись й адаптуватись до нових реалій існування. В цивілізаційному вимірі Греція та Україна-Русь опинились між Сходом та Заходом, де останній був спільний для обох, а Схід — у вигляді Османської Порти — впливав як на грецькі, так і на українські землі одночасно, становлячи основну загрозу. Дослідники при цьому мало використовують нагоди для цікавих порівняльних досліджень у макро- та мікроісторичному рівнях.

У Львові панорамний погляд на місто та його зупинка на вежі Корнякта як одній із найпримітніших пам'яток міста та візуальному символі грецької присутності дозволяє включити греків та їхню історико-культурну спадщину у детальне історичне вивчення. Ігор Лильо досліджує соціальну та економічну складову грецько-українських взаємин, а культурно-релігійна сфера потребує окремого дослідження. Саме в ділянці історико-церковних досліджень грецької спадщини на українських землях історіографія отримала певні здобутки (насамперед праці Ігоря Шевченка, Ярослава Ісаєвича та ін.), а про соціально-економічну складову цих процесів розвідок було обмаль. Попередні статті та розвідки й аналізоване монографічне дослідження І. Лили заповнюють цю лакуну в українській історіографії та є вдалим прикладом комплексного історичного дослідження про імміграцію греків у західноукраїнських землях.

Географічні межі дисертації охоплюють територію Руського воєводства ранньомодерного періоду, але греки інколи поодинокі переселялися і в міста Подільського чи Волинського воєводств. Автор також частково залучав матеріали з історії грецьких спільнот Молдавського та Волоського князівств, Туреччини та Венеції (С. 12). Хронологічні межі роботи частково звужені у монографічному дослідженні, ніж це вказано на титулі праці. Початкова межа відліку дослідження починається наприкінці XV ст., точніше 1466 р., коли вперше грек прийняв міське право Львова. Верхню межу дослідження автор підніс до першої третини XVIII ст., коли активність греків у місті значно падає.

У першому розділі дисертації автор представляє стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження. І. Лильо слушно починає історіографічний огляд з глибшого аналізу поглядів польського дослідника Владислава Лозинського та українського історика, учня Михайла Грушевського — Федора Срібного (С. 18—20). Саме ці дослідники запропонували два діаметрально протилежні погляди на роль грецьких іммігрантів у розбудові інституцій української громади, точніше Ставропігійського братства. В. Лозинський перебільшував їхню роль, вважаючи її вирішальною, а Ф. Срібний зводив її до матеріальних та грошових

внесків у становлення братства мирян при церкві Успіння у Львові. З того часу історики нагромадили емпіричний матеріал з іменами купців, номенклатурою східних товарів, географією торгових шляхів тощо.

Дослідник аналізує роботи російських, польських, румунських та грецьких авторів, що стосуються вивченої тематики. Якщо праці російських та польських вчених нам відомі та доступні джерела їхніх поглядів, то ідеї та характеристики, висловлені в румунській та грецькій історіографії, допомагають автору точніше та детальніше вбудувати ситуацію з грецькими мігрантами на українських землях у ширший цивілізаційний контекст європейського рівня.

У підрозділі, де описується джерельна база дослідження, автор стверджує, що немає єдиного архіву грецької діаспори на українських землях, греки-мігранти не вели діловодство, не маючи власних самоврядних організацій (С. 33). Розпорошеність та втрати джерельного матеріалу становили основну проблему для дослідника при вивченні теми. Слід сказати, що І. Лильо гідно вийшов з цієї пастки, провівши широкий джерельний, архівний та бібліографічний пошук-кверенду. Джерелознавчий опис він розпочинає з описово-статистичних джерел: реєстри чиншового податку, прийняття до міського права, штукowego податку, переходячи до широкої палітри актових джерел, виділяючи раецькі, лавничі, вїтївські, старостинські книги тощо (С. 34—37). Автор окремо згадує комплексну збірку джерел Львівського Ставропігійського братства, що у незмінному вигляді збереглася до наших днів з кінця XVI ст. як чи не єдина громадська організація, що ретельно дбала про збереження для майбутніх поколінь свого архіву. Греки як чільні діячі братства неодноразово фігурують у цих документах.

Автор не міг обійтися без описових джерел — хронік Мартина Ґруневеґа, Яна Альнпека, Ігнація Ходиницького, Дениса Зубрицького (С. 39). В останньому випадку навряд чи варто їх відносити до джерел, оскільки праця Ф. Зубрицького є одним із перших прикладів застосування позитивістичних методик в українському історієписанні зі значним критичним осмисленням джерел, хоч історик і використовував архаїчну форму давньоруських літописів та європейських середньовічних хронік.

Дослідник залучає до аналізу не тільки писемні джерела, але й візуальні: пам'ятки мистецтва — скульптури, портрети греків з музейних збірок не тільки Львова, але й Риму. І. Лильо врешті доходить до вторинних діловодних джерел, наприклад, книг поховань на Личаківському цвинтарі, де міститься потрібна інформація про греків, похованих на цьому цвинтарі.

Великий джерелознавчий підрозділ у монографії інколи справляє враження хаотичної побудови, коли автор намагається вкласти різноманітну інформацію, де водночас згадуються публіковані та архівні джерела за місцем зберігання та країною походження. На нашу думку, предметно-видова характеристика джерел була б логічнішою та послідовнішою, хоч розуміємо дослідника, котрий хотів показати якомога ширшу палітру джерельних матеріалів, що він залучив у дослідженні.

Третій розділ про передумови формування грецької діаспори у XII — першій половині XV ст. автор розпочинає з огляду історичних умов, що склалися у Галицько-Волинському князівстві для налагодження політичних контактів з Візантійською імперією. Пишучи про причини та шляхи імміграції греків на територію Руського воеводства у четвертому розділі І. Лильо спинається на економічних та соціальних факторах, правовому підґрунті цих процесів через можливість отримання міського права в українських містах. Політичний та демографічний чинники, що почали діяти 1453 р. із взяттям Константинополя турками, історик також бере до уваги. Хоч у монографії ми не маємо детальнішої інформації про кількість греків,

що осідали у містах Руського воєводства, наприклад у Львові, ми дізнаємося, що 0,5 відсотка всіх повноправних громадян Львова у XIV—XVIII ст. були греками, а вул. Глинянська на Галицькому передмісті стала їхнім найчисельнішим осідком.

Основним напрямком міграції греків стали венеційські володіння грецьких земель, зокрема о. Крит, батьківщина славнозвісного львівського купця Костянтина Корнякта. На думку І. Лилия, їхня ментальність відрізнялася від ментальності „підтурецьких греків“, що становили більшість переселенців у Московській державі. Саме венеційських „західних“ греків толерували при прийнятті міського права у Львові. Магнат Ян Замойський на „західних“ греків орієнтувався, осаджуючи нове місто Замостя у другій половині XVI ст. Ці авторські спостереження є новим словом в історичних дослідженнях, пов'язаних з грецькою тематикою.

Одним з основних висновків дослідження І. Лилия, що також по-новому звучить у літературі, є кореляція посилення міграції грецького населення на українські терени з „винним бумом“, що охопив Річ Посполиту у другій половині XVI ст. Автор наводить таку статистику: 20 відсотків усього вина з о. Крит транспортувалось до Речі Посполитої, де існував загальний інтерес широкого кола споживачів із місцевої шляхти та міщан (С. 89). Автору варто було б залучити ширші джерельні матеріали, наприклад, реєстр купців, що продавали вино у Львові 1578 р.¹ Він показує потужну домінацію греків на цьому високоприбутковому львівському ринку, дає змогу простежити ціни, обсяги привезеного вина, точніше визначити кількість греків-купців у Львові.

Грецькі купці переселялись у Руське воєводство з центром у Львові, обслуговували інтереси купців, що діяли на жвавому ринку торгівлі середземноморським вином. Греки, транспортуючи вино, не могли оминати Львів, що володів правом складу на східні товари, в тому числі вино та цитруси, а ці товари були основними товарами грецького експорту. Для полегшення торгівлі вони змушені були приймати міське право, купувати будинки, закладати складські приміщення, врешті міцно осідати в українських містах, одружуючись з місцевими українськими дівчатами.

У п'ятому розділі І. Лилия пише про економічні та правові проблеми інтеграції греків у Руському воєводстві у пізньосередньовічний та ранньомодерний періоди. Після 1466 р. до кінця XVIII ст. тільки 36 осіб-греків прийняли міське право Львова (С. 106), але це була тільки „вершина айсберга“ у непомітному процесі грецької міграції на українські терени. Наприклад, за даними реєстрів штукового податку, за 20 років (1669—1689) 110 купців-греків привозили різноманітний товар до Львова (С. 135). І це йдеться про період, коли активність міграційних процесів значно пішла на спад.

Греки-мігранти активно входили в економічні структури міста, які сприяли їхньому заробітку. Вони вступали у львівський купецький цех, що давав привілеї при веденні торговельної діяльності. Їхні представники помітні серед так званих толмачів, чи міських перекладачів, які збирали податки зі східних купців, вступаючи з ними від імени міста у переговори та з'ясовуючи, чи не мають вони шпигунських намірів.

Автор не міг оминати культурницьку стратегію грецьких іммігрантів на українських землях, коли вони будували храми, громадські будівлі, вкладали в нерухомість з користю для місцевих мешканців. І. Лилия про це пише також у контексті порівняння із західноєвропейськими купцями, що діяли на тому ж рин-

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, N 18, k. 848 v.—886.

ку, наприклад, вели торгові справи у турецьких землях (С. 124—125). Він називає їхню ментальність „поствізантійською культурою“, що програвала в економічній ефективності ринковій логіці західних торгових організацій, зокрема відомої англійської Левантійської компанії, скерованої на максимальне отримання прибутків. Але у цьому випадку ми дивимось на минуле через сучасні фільтри ліберальної ідеології. Відомий купець, згодом митник і врешті шляхтич Костянтин Корняк не міг чинити по-іншому, намагаючись зробити кар'єру у нашому регіоні. Він не став би шляхтичем, не ввійшов би у місцеву еліту, як і його нащадки, якби дбав тільки про прибутки з купецької справи. Прибуток — як основна мета діяльності — порівняно нова парадигма, що не була ексклюзивною для купецьких чи ремісничих організацій домодерного періоду. Купці та ремісники в домодерну добу утримували церкви та вітварі, провадили активне товариське життя, витрачали багато коштів на релігійну добродійну діяльність. Макс Вебер висловив гіпотезу про протестантське коріння капіталізму, тому не тільки в нашому регіоні, але й в інших країнах, зокрема католицького поясу Європи, купці поводитися саме так. Наприклад, в ірландському Дубліні з населенням близько 75 тис. (1710) мешканців у XVII—XVIII ст. загалом існувало 108 храмів, монастирів, молитовних будинків різних конфесій².

Шостий розділ про місце греків у громадському просторі Львова автор опрацює, спиняючись на багато в чому відомий та залучений в історіографії джерельний матеріал, адже йдеться про участь греків у житті Львівського Ставропігійського братства. І. Лиліо підбиває підсумок дискусії В. Лозинського та Ф. Срібного, додаючи власні нові акценти про участь греків у керівних органах управління, сумах легатій на братство, робить опертя на статистичну інформацію. Ми дізнаємось, що з 1601 по 1712 р. 20 греків стали членами братської організації (С. 163), тобто більше половини з тих 36 греків, що прийняли міське право Львова за період XV—XVIII ст. Дозволимо собі не погодитись з включенням автором до грецької спільноти українця Павла Лавришевича, що 1656 р. входив у колегію „сорока мужів“ (С. 163—164). Загалом у літературі вийшла цікава плутанина з національною належністю української родини Лавришевичів. Так, Мартин Півощкий, перекладач „Хроніки міста Львова“ Яна Томаша Юзефовича, під час опису облоги Львова 1672 р. „зробив“ вірменином Стефана Лавришевича, хоч в оригіналі праці він там чітко зафіксований як українець³.

Сьомий розділ присвячений участі греків у міжнародній політиці регіону Центрально-Східної Європи, включно з Московською державою та Молдавією. Купці часто діяли не як торговці, а виступали як дипломатичні агенти султана зі судовим імунітетом на території Речі Посполитої. Вони полагоджували дипломатичні питання міждержавного рівня, не проминаючи своїх приватних купецьких інтересів. При цьому майже не контактували з місцевим населенням, окрім економічних стосунків.

У розділі йдеться також про греків козацької Гетьманщини, зокрема Данила Калугера. Відомо, що львівський грек Юрій Папара виконував делікатні дипломатичні доручення у таємних стосунках польських монархів з козацькими гетьманами, завдяки чому він й отримав шляхетську гідність у Речі Посполитій. Особливо цікавим „дипломатом“ досліджуваної доби став Кіріак Ісарович, що зумів

² Irish Historical Towns Atlas.— Dublin, 2008.— N 19: Dublin, Part II, 1610 to 1756, by C. Lennon.— P. 10, 22—24.

³ Див.: Józefowicz J. T. Kronika miasta Lwowa od 1634 roku do 1690 / Tł. M. Piwocki.— Lwów, 1854.— S. 320; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 197, оп. 2, спр. 1275, арк. 279 зв.

слугувати двом державам одночасно: Московській державі та Речі Посполитій (С. 190). Як бачимо на прикладі львівських греків, московити успішно століттями практикували вербування агентів в інших державах для просування своїх політичних інтересів.

Про внесок греків у матеріальну культуру українських мешканців Руського воєводства і загалом українських земель домодерного часу йдеться у восьмому розділі. Автор уточнює, що греки не були монополістами у торгівлі східним імпортом, де передували вірменські купці. Основним торговим продуктом греків було вино. Але саме греки зуміли в першій половині XVI ст. на місці, у Бродах та Львові, організувати виробництво дорогих східних тканин, шитих золотими та срібними нитками, що мали назву „златоглавів“ (С. 212—221). Автор уточнює, що ці греки не приєднувалися до місцевої української громади, як це було у випадку Львова та Ставропольського братства. Подібно змушені були чинити греки, запрошені до новозаснованого у руських землях міста Замостя 1580 р. Великий коронний канцлер Ян Замойський дозволив їм оселитися окремо, у своєму кварталі, побудувати церкву. На 1591 р. у місті було 12 родин греків, причому деякі переселились зі Львова. У канцлера були великі плани економічного процвітання Замостя, пов'язаного з греками, але насправді створити гідного конкурента для Львова не вдалося.

Завершує монографію просопографічний розділ, де І. Лильо представив біографічні нариси про дев'ять грецьких родин, насамперед пов'язаних зі Львовом. У нарисах найповніше у літературі подано біографічну інформацію про львівських греків. Деякі матеріали, наприклад, про епітафію Михайла Корнякта, сина Костянтина, у Римі є новим словом та внеском в історію питання (С. 262). У списку джерел та літератури у монографії стоїть поважне число — 507, що вказує на велику працю з бібліографічного опрацювання теми, при тому, що автор не пронумерував джерельну складову.

Представлені автором висновки є логічними, послідовними та відображають у сконцентрованому вигляді основні ідеї дисертаційного дослідження. Заслуга І. Лильо у широкому історичному контексті, включенні й осмисленні інформації з балканських та наддунайських територій, широкому використанні грецької та румунської літератури.

Загалом добротний текст дисертаційної роботи суттєво й творчо доповнюють ілюстративні додатки. Вони збагачують науковий апарат видання, що дає змогу отримати додаткову інформацію з тих питань, для глибшого вивчення яких часто недостатнім є тільки наратив дисертації.

Вважаючи слушними висновки та основні посили дисертації, занотуємо окремі хиби та помилки, допущені у роботі. Сава Федорович у тексті та в покажчику фігурує поруч зі „Савою греком“, хоч це та сама особа. Подібна історія з „Марком Лангішем“ та „Марком гречином“ (С. 161). Речі Посполитої не могло ще існувати під час Ферраро-Флорентійського собору 1438—1445 рр. (С. 150). У XIV ст. Галицько-Волинське князівство не могло мати кордон з „молдавськими землями“, оскільки Молдавське князівство як окреме державне утворення оформилось тільки у другій половині XIV ст. (С. 194). Обряд поховання Олександра Папари не міг провадити 1719 р. у Львові православний священник (С. 293).

Висловлені міркування не впливають на позитивне враження від монографії. Рецензована праця І. Лильо відкриває нові перспективи досліджень у вивченні міграції та соціальної історії грецької спільноти на українських теренах у домодерний період.

Миرون КАПРАЛЬ

**Іван Джиджора. Економічна політика російського
правительства супроти України в 1710—1730-х ро-
ках / Упоряд., автор передмови і приміток Володи-
мир Пришляк.— Київ: Кліо, 2019.— 320 с.**

Однією з найпомітніших книжкових новинок 2019 р. стало перевидання праці Івана Джиджори, надрукованої у кількох томах „Записок Наукового товариства ім. Шевченка“ у Львові ще у 1910—1911 рр.

Іван Джиджора (09. 02. 1880—22. 04. 1919) — український історик, учень Михайла Грушевського, його збірка (зі згаданою великою статтею щодо економічної політики) „Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки“, за сприяння і з передмовою того-таки М. Грушевського, була видана Всеукраїнською академією наук 1930 р. Це основний доробок І. Джиджори, хоча історик був досить-таки продуктивним і щодо менших заміток і розвідок¹. Зазначимо, що личило б усе ж перевидати всю ту збірку І. Джиджори 1930 р., хоча це потребувало б і більшої праці, і мало б не таку „провокативну“ назву.

Археографічні публікації та передруки мають сьогодні дуже важливу вимогу відповідного супроводу: передмови, приміток, коментарів, звірення з оригіналом, покажчиків тощо. Мусимо визнати, що упорядник цього видання історик Володимир Пришляк дуже добре виконав це завдання. Перед нами дійсно широка палітра життя Гетьманщини та досить дбайливе зображення діяльності українського купецтва та гетьмана Данила Апостола. У даному разі — передруки та текст коментарів становлять потрібну цілісність. Важливою принадою роботи є і вміщення у книжці рецензій на праці І. Джиджори, і його відповідь на досить-таки критичні зауваги Мирона Кордуби. Книжка ошатно ілюстрована, там чимало нетривіальних і рідкісних зображень.

Основні тези І. Джиджори: поразка 1709 р. та зруйнування Січі призвели до зміни напрямку торговельного руху, тепер товари з України прямували через „Польщу“ (С. 39), гетьманська влада всіляко прагнула сприяти і захистити купців, російська адміністрація та імперський уряд прагнули завернути торгівлю до Азова, Риги, далекого Архангельська, а за указом 6 квітня 1714 р. закордонна торгівля низкою товарів заборонена для українського купецтва, і далі почався шерех указів про заборону вивозу та ввезення різного краму, йдеться про переорієнтацію української торгівлі на всеросійський ринок². Так само у той час можна спостерігати і запровадження мит, системи прикордонних форпостів та митниць, занедбання шляхів, втручання російських вельмож у справи торгівлі та промислів. Такий стан справ занепокоїв представника імперії Габсбургів при царському дворі Філіпа Кінського, що докладав зусиль для зняття низки обмежень

¹ Див., наприклад: Джиджора І. До питання про свобідний перехід посполитих на Україні в 20-х рр. XVIII в. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1906.— Т. LXX, кн. II.— С. 168—170; його ж. З новійшої української історіографії. Критична студія. [Рец. на:] Ефименко Александра. Южная Русь, изслѣдованія и замѣтки, I—II. Спб., 1905 // Там само.— Львів, 1906.— Т. LXXI, кн. III.— С. 134—157; його ж. Справа поминання гетьманського імени на „переносі“ // Там само.— Львів, 1906.— Т. LXXII, кн. IV.— С. 142—145; його ж. Пригода сумських козаків у Львові з єпископом Шумлянським (1685 р.) // Там само.— Львів, 1909.— Т. LXXXVII, кн. I.— С. 92—96 тощо.

² Тут ми маємо певну цікаву картину, що слід було б прокоментувати щодо присутності капіталу та товарів з Гетьманщини у низці російських міст. Див., наприклад: Кафенгауз Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века.— Москва, 1958.

для купецтва, що рухалося повз Вроцлав на австрійські терени (С. 136—146). Так само І. Джиджора наголошує на заходах гетьмана Івана Скоропадського проти торгової політики „російського правительства“, привертає увагу і до діяльності гетьмана Данила Апостола (що й сам займався промислами та продажами) у справі поліпшення торгівлі. Висновок історика: економічна політика російського уряду була в основі своїй негативна і мала деструктивний характер, що призводило до „залежності української торгівлі від російської, упадку промислу, зміцнення російського елементу в Україні, упадку української міщанської верстви...“ (С. 191), це спрямовувало до зміни діяльності не до руху капіталу, а вкладення коштів у маєтності, що певною мірою було гальмом і суспільного розвитку.

Зазначимо, що висновки не підлягли істотному перегляду, за винятком „цинічної рецензії“ М. Кордуби. Ба більше, І. Джиджору майже не цитували в радянський час, а, скажімо, спроба написати працю про фінансову політику Данила Апостола істориком Василем Дубровським на початку 1930-х рр. була перервана³. Тобто перевидання „Економічної політики...“ з належним супроводом дуже на часі.

Але поряд з успіхами цього видання є й істотні зауваження. Передусім, що від часу І. Джиджори ситуація з вивченням першої третини XVIII ст. істотно змінилася. Якщо для І. Джиджори „Україна“ передусім Гетьманщина, як державний організм, то залишені поза обрієм інші історичні області, скажімо, Запорізька Січ навіть у номінальній залежності від кримського хана, „пробний камінь“ щодо імперського експерименту Слобідська Україна та й досить своєрідний за підпорядкуванням Київ із околицями (хоча й побіжно згаданий неодноразово у книжці) потребують усе ж вливання у ту „Україну“, бодай на певних правах із обумовленнями. Тут і подибуємо низку недовомовленостей і дрібних огріхів. Так само і обмеженням перспективи, шлях на Річ Посполиту все ж був почасти відкритим, Війську Запорозькому дозволено зайняти південні степові території 1734 р. і з 1740-х рр. можна спостерігати пошкваллення торгівлі, аж до скасування внутрішніх митниць у імперії 1756 р.

І тут є значно більша проблема, яку слід також обумовити,— це формування від часу Петра I державного, корпоративного „капіталізму“⁴, що певною мірою існує в Росії дотепер. Так само й щодо інтерпретації дій імперії певний час є функціональною „нова імперська історія“, що однією з основних рис численних російських реформ від часу Петра I бачить у тих чи інших рисах прив'язання російських можновладців до камералізму як теорії держави, а з цього додаткові податки, розширення привілеїв царя (імператора) та державної скарбниці, шахрайські фінансові операції, що вирізняють діячів „королівських камер“, де риторика служіння державі збігалася з таємними домовленостями та існуванням секретних керівних органів⁵. Формування „добре керованої“ держави на таких принципах не залишало вибору для автономних околиць як ставати частиною такого політичного та економічного впорядкування.

Коментарі упорядника В. Пришляка подекуди вражають як знанням матеріалу, так і широким бібліографією сучасніших праць. До радянських істориків укра-

³ Дубровський В. Дрібні замітки на великі теми. Сторінки мемуарів та публіцистики.— Харків, 2020.— С. 33—37.

⁴ Owen Th. C. Russian Corporate Capitalism from Peter the Great to Perestroika.— New York, 1995.

⁵ Новая имперская история Северной Евразии.— Часть 2: Балансирование имперской ситуации XVIII—XX в. / Под ред. И. Герасимова.— Казань, 2017.— С. 18—19.

їнської економіки⁶ помітний певний скепсис — їх майже немає серед згаданих досліджень, але і дарма. Тяжючи до вивчення економічної історії як „базису“ суспільного життя, розробки цієї галузі усе ж будуть цікаві як з приводу детального вивчення початків орієнтованих на державне замовлення промислів, що поширюються саме у той час, так і перших спроб організованого виробництва. Зосередження І. Джиджори на торгівлі та торговельних операціях робили цю роботу на ті часи винятковою, але аж ніяк не повною.

Методологічно робота І. Джиджори досить смілива щодо тверджень, наприклад про обмінний, а не виробничий характер торгівлі у тогочасній Гетьманщині. Тут велика халепа для подальших досліджень: натуральне господарство та обмінний характер торгівлі так чи так будуть долатися державною політикою перед викликом потреби збагачення держави та забезпечення бюрократичного апарату та війська. Заборона прямого експорту з Гетьманщини до Речі Посполитої та імперії Габсбургів була втручанням у приватну економічну сферу, саме це і виявилось у центрі уваги історика. Але поряд із західним „вектором“ операцій існував усе ж і південний, знову ж згаданий досить побіжно і то під егідою „заборони“. Заборони зв'язків з Кримом, а тим більше із Запорізькою Січчю, вочевидь, були дошкульними, але настільки та заборона контролювалася. Брак великих операцій з Гетьманщини, її купецтва та підприємливих старшин із степовими сусідами, традиційно важливими торговельними партнерами, мав, напевно ж, дуже важливе значення, але таємно усе ж та торгівля функціонувала. Контрабанда та неофіційні зносини, спроби тиску російської адміністрації⁷ вирізняють ці зв'язки, що, мабуть, викликало певне незадоволення у козацьких старшин⁸.

Окремо слід зважити і на згадану і ближчу до перетворень Слобідську Україну (слобідські полки). І. Джиджора відверто надто зросійщує одного з основних керівників та поміщиків (читай і підприємців) цього регіону генерал-лейтенанта Федора Володимировича Шидловського (С. 88) (у І. Джиджори до всього, і „афериста“ (С. 98, див. також с. 103), бригадира слобідських полків. Проте після Прутського походу той „аферист“ був заарештований російським урядом, а його маєтності реквізовані і роздані молдавським емігрантам. Також певне свідчення економічних репресій проти місцевих „олігархів“⁹. Заходи Федора Шидловського проти Данила Апостола¹⁰ — тоді ще миргородського полковника, можуть містити

⁶ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971; Полянський Ф. До питання про посесійну мануфактуру на Україні // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР.— К., 1954.— № 2.— С. 129—170; Голубуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970 тощо.

⁷ Див. про те у листах до гетьмана Івана Скоропадського різних російських чиновників: Матеріали для отечественной истории / Изд. М. Судієнко.— К., 1855.— Т. 2.— С. 45—46, 66, 76, 79—80, 470—473; Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. Видає Комісія для складання історико-географічного словника України.— К., 1928.— С. 102.

⁸ Сень Д., Швайба Н. „Извещал письменно на бунчуковых Семена Лизогуба да Андрея Горленка“: случай из истории казачьей старшины Гетманщины 20-х гг. XVIII в. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.— Запоріжжя, 2015.— Вип. 43.— С. 36—42.

⁹ У даному разі слід, мабуть, нагадати і про арешт та реквізицію майна в іншого підприємливого слобідського старшини охтирського полковника Івана Перехрестова ще 1704 р., однак опальний полковник продовжував займатися торгівлею (Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1857.— Отд. 3: Уезды Ахтырский, Богодуховский, Сумской, Лебединский.— С. 44, 46).

¹⁰ Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем сенате в царствование Петра Великого, изданные императорскою Академіею наук / Под ред. Н. В. Калачова.— Санкт-Петербург, 1887.— Т. 3, кн. 1.— № 169.— С. 135.

складову російської економічної політики, але йдеться передусім про конкурентну боротьбу з приводу постачання російського війська селітрою та „смольчугом“, спроби фінансової оборудки (забравши гроші за селітру, що призначалися Д. Апостолу, Ф. Шидловський накупив товарів та відправив у Шлезьк та Гданськ (типовий шлях для українського купецтва), прикриваючись протекторатом Олександра Меншикова), використання державних структур і протекторів є кінцевими засобами у тій „нечесній“ конкуренції.

Репресивний характер імперського уряду незаперечний і щодо тогочасних економічних відносин. Однак варто зважити на ще один бік економіки та торгівлі, залучення уже з XVII ст. окремих галузей економіки і торгівлі на ринок у Московщині, початки державної політики регулювання економіки — це і замовлення на постачання армії, виробництво селітри, заведення аптек та перших мануфактур, сприяння розведенню тютюну та вівчарству, так само сумновідомі заборони і дозволи щодо торгівлі та проживання євреїв — також частини й економічної політики. Така переорієнтація економічних шляхів дуже помітна. Проте, знову ж, поступове політичне врегулювання на Правобережжі та важливість торговельних контактів із Річчю Посполитою (а через неї з Європою), символізація православного простору, наприклад, роблять із Києва найбільше місто України у широкому сучасному географічному розумінні, Львів зі своїм лідерством відходить на задній план. Це, як і багато інших питань, залишилося поза увагою І. Джиджори. Але чи не є перевидання історіографічних пам'яток закликком „повернення“ до старих тем та пошуку тем нових. Саме тут і прихований успіх книжки.

Володимир МАСЛІЙЧУК

Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686.— Київ: „Дух і Літера“, 2020.— 632 с.

Книга Віри Ченцової присвячена темі, що віднедавна стала напрочуд актуальною для української громадськості,— історії переходу Київської митрополії з юрисдикції Константинопольського патріархату до Московського. З підготовкою і врученням 6 січня 2019 р. Українській Православній Церкві томосу про автокефалію дискусії щодо історичної справедливості цього переходу заповнили науковий, церковний та публіцистичний простір. Усе частіше у церковних і політичних дискусіях лунають згадки про 1686 р., який вважають офіційною датою переходу Київської митрополії від Константинополя до Москви. В цій ситуації питання „як це насправді було“ хвилює не тільки фахових істориків, а й церковних та світських публіцистів, вірян усіх конфесій і людей, зовсім далеких від релігії.

Історія Київської митрополії XVI—XVII ст. багата на події, котрі викликають серед істориків безліч різновекторних інтерпретацій. XVI ст. традиційно розглядають як період кризи у православному церковному житті. Право патронату (призначення осіб на церковні уряди світськими патронами церков) та його наслідки (передусім симонія), політичний занепад Києва як центру митрополії, низький освітній та моральний рівень духовенства — все це тільки частина проблем, з якими зіткнулася Київська митрополия у XVI ст. Зовнішні виклики з боку протестантської Реформації та католицької Контрреформації дозволили побачити ці

проблеми в особливо непривабливому світлі і спонукали південноруську ієрархію та мирян негайно шукати вихід із кризової ситуації¹. Берестейська унія (1596) стала тією іскрою, що розпалила міжконфесійну полеміку та боротьбу представників різних конфесій, яка подекуди навіть призвела до кровопролиття. Та водночас вона стала початком реальних реформ у Київській митрополії і відправним пунктом активізації її інтелектуального й духовного життя².

Реформування православної Київської митрополії пов'язується з іменем митрополита Петра (Могили). Характерною рисою його діяльності стала відкритість до західних впливів при збереженні східної церковної ідентичності. Водночас у першій половині XVII ст. серед київських інтелектуалів формується група, що помітно симпатизує Москві й активно намагається вкоренити на київському ґрунті святих тексти і образи московської традиції. Тут варто пригадати спостереження Сергія Плохія — внаслідок боротьби поміж різними конфесіями на Сході Європи загострилося почуття належності православних церков до однієї ойкумени „*Christianitas Orthodoxa*“³.

Строката і сповнена різноманітних векторів тяжіння історія Київської митрополії XVI—XVII ст. обумовила і багатозначність інтерпретацій переломного моменту — видання документів константинопольського патріарха Діонісія IV (кінець березня 1686 — 17 жовтня 1687 р.) та Синоду (травень — червень 1686 р.) про те, що рукоположений у Москві київський митрополит став підсудний московському патріархові. Російські науковці традиційно тлумачили цю грамоту як цілковиту й остаточну передачу Київської митрополії з юрисдикції Константинополю під владу московського патріарха. Українські історики, особливо ті, що брали участь в автокефальному русі, звісно, оцінювали цей та інші видані грецькими патріархами з цього приводу документи із зовсім іншого погляду. Революційна роль в інтерпретації цих документів належить сучасному російському візантиністу Вадимові Лур'є, який вперше зауважив, що вони „ніколи не інтерпретувалися істориками XIX—XX ст. на предмет їх церковно-канонічного змісту“ і документально довів, що „перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові, яке нібито мало місце 1686 р., є історичним міфом“⁴. Наступним кроком у розвінчанні цього міфу можна вважати книгу Віри Ченцової.

В. Ченцова є захищеною в Інституті всесвітньої історії РАН історикинею, що вже багато років проживає за кордоном і працює в різноманітних європейських наукових проєктах. Вона чудово знає російські і грецькі архівні зібрання, крім того, читає оригінальні грецькі тексти XVI—XVII ст. Поява її дослідження — це без перебільшення сенсація в історичному науковому просторі. Адже дослідниця на основі порівняння грамот 1686 р. з аналогами документів, виданих для інших єпархій, доводить, що Константинополь мав намір зберегти юрисдикцію над Києвом.

Коротко проаналізуємо зміст і структуру книги. В першому розділі висвітлено історію посольства царського дипломата Нікіти Алексеєва і гетьманського посла Івана Лисиці до турецького Адріанополя, однією із цілей якого було до-

¹ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV — кінець XVI століття.— К., 1994.— Т. 1.— С. 156—191.

² Про це ширше див.: Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.— Львів, 2000.

³ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.— К., 2006.— С. 27.

⁴ Лур'є В. М. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками.— Москва, 2009.— С. 188, 223.

моглися перепорядкування Київської кафедри. Другий розділ присвячений пошуку розв'язання проблеми вдівства Київської митрополітської кафедри і аналізу грамот східних патріархів з цього питання. Третій — прийняттю доленосного рішення про перехід до Москви і особливостям нового статусу Київської митрополії під омофором Москви. У „Висновках“ аналізується позиція гетьмана Івана Самойловича, який був аж ніяк не пасивним спостерігачем під час переговорів про юридичний статус митрополії. У додатках зібрані документи: статейний список Н. Алексеева про його подорож до Порти. Також тут поміщена кореспонденція козацького гетьмана І. Самойловича з патріархами, царями та своїм посланцем до Порти І. Лисицею. Найбільше зацікавлення для історії доленосного переходу Київської митрополії під омофор Москви викликають підготовлені авторкою публікації грамот східних патріархів та Синоду. Вони вже були частково опубліковані в перекладах у російських дореволюційних документальних збірниках⁵. В. Ченцова поряд із приказними перекладами подає також грецькі тексти грамот. Паралельно з підготовкою книги В. Ченцової видання оригіналів грамот готувалося і російським проєктом „Православна енциклопедія“⁶. Останнє видання, однак, має на меті радше підганання документів під міцно зацементовані історичні схеми Російської православної церкви, містить численні пропуски і неправильне датування документів⁷.

Наприкінці книги поміщено нарис авторки про митрополіту митру київського митрополита Гедеона (Святополка Четвертинського), яку довгий час вважали втраченою, проте нещодавно вона „виплила“ на одній із виставок у Москві. Тут порушено важливу проблему про титул першого київського митрополита, що був висвячений у Москві. Брак можливості працювати зі самою митрою, однак, обумовив те, що висновки авторки можна вважати тільки попередніми.

В. Ченцова блискуче представила хід міжнародних переговорів між Москвою, Гетьманатом, Константинополем і Портою, що відбулися під час місії Н. Алексеева та І. Лисиці до Адріанополя. Це посольство, зазначає авторка, було першопочатковим об'єктом її дослідження (С. 239—240). Тодішній Адрінополь мав статус другої після Стамбула столиці Османської імперії. Тут майже постійно перебували султан Мехмед IV (1649—1687), його двір і часто бували східні патріархи. Тут, в Адріанополі, і відбувся перший тур переговорів про зміну канонічного перепорядкування Київської митрополії.

На особливу увагу у книзі заслуговує і застосоване авторкою текстологічне порівняння грамот митрополита Діонісія Київської митрополії з грамотами про зміну перепорядкування Синайської архієпископії та єпархій Корфу та Кефалінії-Закінфа. Саме цей аналіз формулювань, застосованих у патріарших грамотах, свідчить, що перехід до Москви мислився Константинополем тільки як тимчасовий відхід від канонів „по ікономії“, а не як постійне рішення (С. 149).

Крім того, В. Ченцова дала відповідь на багато відкритих донедавна питань історії перепідпорядкування Київської кафедри. Зокрема, вона дуже аргументо-

⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР).— К., 1872.— Ч. I.— Т. 5.— С. 166—193; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.— Москва, 1826.— Ч. 4.— С. 509—519.

⁶ Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью. 1676—1686 гг. Исследования и документы / Под общей редакцией Митрополита Волоколамского Илариона.— Москва, 2019.

⁷ Про це більше див.: Ченцова В. Г. „Воссоединение“ // Вестник „Альянс-Архео“.— Москва; Санкт-Петербург, 2019.— Вып. 30.— С. 87—173.

вано датує загадкову грамоту константинопольського патріарха Парфенія IV на поставлення митрополитом Інокентія (Гізеля) у Москві часом між кінцем травня і 19 липня 1676 р. і показує логічний зв'язок появи документа із забороною київському духовенству у Речі Посполитій звертатися до Константинополя (С. 80).

В. Ченцова детально аналізує позицію гетьмана І. Самойловича і його намагання знайти цю альтернативу Москві. Авторка неодноразово натякає на те, що І. Самойлович проводив незалежну від Москви політику, маючи у Порті своє „лобі“. Проте це твердження залишається на рівні припущення. Дуже цікавим епізодом є благовоління з боку гетьмана до охридського архієпископа і „александрійського патріарха“ Мелетія (С. 204—209). Така тактика не нова і не унікальна для політики козацьких гетьманів. Саме так діяв свого часу і гетьман Богдан Хмельницький, тримаючи при своєму дворі коринфського митрополита Іоасафа, обмежуючи у такий спосіб „незручного“ київського митрополита Сильвестра (Косова). Однак у ситуації з І. Самойловичем ставленик Константинополя міг бути використаний на протигагу Москві.

Велика кількість окреслених авторкою проблем унеможливила, однак, вичерпне висвітлення позицій духовенства Київської митрополії. Воно, як пише авторка, було стурбоване порушенням канонів і хвилювалося про збереження під владою Москви своїх „звичаїв“ (С. 32—33). Однак проблема, вочевидь, лежала глибше — під загрозою була втрата ідентичності Київської митрополії, переривання її традиції*.

Книга В. Ченцової чудово демонструє і той факт, що Москва не була єдиною альтернативою Константинополю у пошуках виходу з церковної кризи середини XVII ст. В середовищі правобережного духовенства, зокрема, добре збереглася пам'ять про традицію Галицької митрополії. Галицька митрополія фактично стала тією альтернативою підпорядкування Москві, яку запропонував львівський єпископ Йосиф (Шумлянський)⁸. Ще одним можливим рішенням був пошук протекції Єрусалимського патріархату, очільник якого патріарх Досифей II (1669—1707) виступав проти юрисдикційного переходу Києва до Москви. Тут потрібно пригадати, що вже після висвячення єрусалимським патріархом Теофаном нової православної ієрархії 1620 р. в документах київських ієрархів простежуються нотки про канонічну зверхність Єрусалима над Києвом. Митрополит Йов (Борецький), зокрема, передає Слуцькому братству благословення Київської митрополії від Єрусалимського патріарха⁹. Інший приклад — 1622 р. в листі Ісакія (Борисковича) згадується „Сионская церковь восточная — матка наша“¹⁰.

Важко погодитися з прикінцевим твердженням авторки про те, що перипетії XVIII ст. (перетворення Київської митрополії на архієпископство, звуження її території та юрисдикційних прав) змусили київське духовенство забути про своє колишнє перебування під владою Константинополя (С. 239). Прагнення повернутися під омофор Константинопольського патріарха трапляється в експліцитний

* Київська традиція в обґрунтуванні покійного Ігоря Сковчиляса — це позаконфесійне поняття, яке об'єднувало київське духовенство в його уявленні про свою особливість і окремішність від інших церковних традицій.

⁸ Сковчиляс І. Княжий Галич в історії Київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять // Духовна спадщина Давнього Галича: Науково-популярний збірник.— Львів; Івано-Франківськ, 2018.— С. 98—141.

⁹ Архив ЮЗР.— К., 1883.— Ч. I.— Т. 6.— С. 601.

¹⁰ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси.— Москва, 1877.— Т. 1: 1578—1630.— С. 130.

спосіб у конституції Пилипа Орлика¹¹, а в імпліцитний — у повторюваній присязі не звертатися до Вселенських патріархів, що її складала київські митрополити у Москві.

Завданням будь-якого дослідження є не тільки відповідь на наявні питання, а й окреслення кола нових дослідницьких проблем. В. Ченцова зазначає, що важливим аргументом на користь перепідпорядкування митрополії вже у XVII ст. був аргумент історичний — єдність руської митрополії до XV ст. Дуже цікаво простежити появу та еволюцію цього аргумента, час його закріплення у київському історичному наративі. За нашими попередніми спостереженнями, цей аргумент походить з московського історичного наративу, котрий вважав винуватцем розламу Київської митрополії великого литовського князя Вітовта¹². „Київський синопсис“, однак, причиною розколу митрополії вважав грабіжницьке ставлення до Києва з боку митрополита Фотія, який вивіз до Москви скарби святої Софії. А отже, Київ довгий час не погоджувався на московську версію розвитку подій навіть після переходу Київської митрополії під владу Москви.

Детальні текстологічні студії збережених документів, їх синхронний та діахронний аналіз та можливість пошуку нових джерел — на всі ці і багато інших дослідницьких завдань В. Ченцова вказує у своїй книзі, яка є, безумовно, важливим внеском у вивчення такого драстичного сьогоденні питання, як історія переходу Київського митрополита під омофор Москви.

Наталія СІНКЕВИЧ

**Раєцька книга міста Львова (1460—1506) / Упоряд.
М. Капраль, Б. Петришак [Liber consulum civitatis
Leopoliensis (1460—1506) / Editionem curaverunt
Myron Kapral, Bohdana Petryshak].— Львів, 2020.—
848 с., 12 с. іл.— (Львівські історичні праці. Джере-
ла. Вип. 9)**

Наприкінці 2020 р. перелік публікованих джерел з історії середньовічного Львова поповнився новою позицією — найдавнішою збереженою раєцькою книгою Львова, що охоплює 1460—1506 рр. Її підготували до друку знані львівські історики — керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Мирон Капраль та начальниця відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у Львові Богдана Петришак. Важливість цієї книги для історії Львова другої половини XV ст. важко переоцінити, адже вона, поряд з лавничими актами (1471—1486) та книгою міських видатків і прибутків (1460—1518), — єдині джерела міського походження, збережені до сьогодні з того часу*. Цією публікацією продовже-

¹¹ Вовк О. В. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України (Київ).— 2010.— № 3—4.— С. 158.

¹² Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью...— С. 424—425.

* Ба більше, львівські міські книги пізнього Середньовіччя є найранішими взірцями міської документації на українських землях.

но видання серії міських книг Львова кінця XIV — першої половини XV ст., що їх започаткував Александр Чоловський 1892 р.¹

Книга спершу зберігалася у ратуші, а з другої половини XIX ст.— у міському архіві. На початку 1944 р. нацистською окупаційною владою її переміщено разом з іншими документами архіву до монастиря в Тинці поблизу Кракова, однак наступного року вона повернулася і відтоді міститься в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 52 „Магістрат м. Львова“, оп. 2, спр. 8).

Як історичне джерело раецьку книгу використовували ще львівські хроністи XVII ст. Ян Алембек та Бартоломей Зиморович. У другій половині XIX ст. низку документів з неї опубліковано у виданні „Akta grodzkie i ziemskie z archiwum tzw. bernardyńskiego...“, а також Владиславом Лозинським, Ніколае Йоргою, Ігнацієм Шиппером, Войцехом Гейношем, а у новітній період — Мироном Капралем та Юрієм Зазуляком. Чимале гроно істориків використовували її у своїх дослідженнях, зокрема, Денис Зубрицький, Станіслав Кутшеба, Іван Крип'якевич, Луція Харевичова, Фелікс Кірик, Гжегож Мислівський, Марцін Стажинський, Микола Ільків-Свидницький, Богдана Петришак.

Книга опублікована у цілісному вигляді, що охоплює 2760 документів на 954 сторінках. З них 2106 написані латинською мовою і 655 — німецькою. Видання відкривається „Вступом“ упорядників (С. 7—17), що також поданий англійською мовою. Далі вміщено „Список скорочень джерел та літератури“ (С. 29) та акти з раецької книги згідно з хронологічним принципом їх подання (С. 31—692), покажчики імен та місцевостей (С. 693—782) й предметно-тематичний (С. 783—847), які уклали відповідно Б. Петришак і М. Капраль. Наприкінці вміщено фото 12 сторінок книги, що ілюструють почерки різних писарів, міщанські гмерки, вписи знакових документів (договірної грамоти шляхти Львівської землі зі Львовом 1464 р. та королівського привілею м. Кросну 1475 р.), записи виборів до міських урядів тощо.

У „Вступі“ автори пишуть про використання манускрипту дослідниками та видання документів з нього. Подано також історію його зберігання та кодикологічний опис. Окремий параграф присвячено писарям та письму книги, де вказано щонайменше вісім канцеляристів, котрі були її творцями. Охарактеризовано джерелознавчі особливості актів: пораховано їх кількість за роками, що становлять пересічно 58 вписів щороку; обумовлено нюанси їх створення, зокрема, винесення в заголовок актів імен та прізвищ фігурантів справи із зазначенням їхніх професій, урядів, місця походження, ступеня споріднености.

За характером записи у книзі поділяються на адміністративні й судові. До першої групи упорядники віднесли королівські привілеї, реєстри обраних райців, листи міських урядів до львівської ради про „добре народження“ осіб, котрі претендували на міське право Львова, ухвали міської ради, що стосувалися регуляції цехового життя ремісників та купців. Записи судового характеру — це акти полюбовного вирішення майнових суперечок, боргові зобов'язання, контракти купівлі-продажу нерухомости, договори про уповноваження на ведення справ, повідомлення про поквитування, поділи рухомого та нерухомого майна тощо. Окрему групу документів становлять заповіти.

¹ Najstarsza księga miejska 1382—1389 / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1892.— VII + 153 s.; Księga przychodów i rozchodów miasta 1404—1414 / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1896.— V + 183 s.; Księga przychodów i rozchodów miasta 1414—1426 / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1905.— II + 186 s.; Księga ławnicza miejska 1441—1448 / Wyd. A. Czołowski, F. Jaworski.— Lwów, 1921.— XI + 361 s.

Серед найцікавіших документів, що містяться в цій книзі, назвемо ухвалу міської ради 1460 р. щодо співвідношення коломийського каменя (міри ваги) до львівського (№ 41); заповіт купця-вірменина Вартіка 1461 р. (у ньому наведено мову тестатора), що є цінним джерелом інформації про вірменську громаду Львова у той час (№ 82); заповіт мешканця Смоленська Гермули 1467 р., у якому згадано низку львівських церков (№ 323); перелік товарів з 1506 р., дозволених для продажу міщанами (№ 2780), та ін. Книга містить багато джерельної інформації для дослідження ролі жінки в тогочасному міському суспільстві, особливо у контексті спадкування майна, переймання ремесла чоловіка; торгівлі Львова, її масштабів, зокрема у східному напрямку та ролі в ній вірмен (трапляються реєстри купецьких товарів, згадки про торгівлю людьми та ін.); розвитку міської писемності; історичної топографії міста пізнього середньовіччя (трапляються назви вулиць, ґрунтів, ланів, фільварків та ін.); фінансових операцій між мешканцями міста, приїжджими купцями; ремісничого життя міста; побуту міщан та їх матеріального забезпечення (на підставі інвентарів рухомого майна) тощо.

Особливістю книги є великий пласт вірменських джерел (кожен третій—четвертий документ), натомість акти про русинів/українців становлять до 10 відсотків, зокрема, купців з прилеглих та віддалених від Львова місцевостей. Нова та уточнена львівська топонімія (номенклатура вулиць, ринок сіна, муроване розп'яття, поставлене кравцями на місці, де згодом зведено костел св. Анни) також наявна на її сторінках. Упорядники підсумовують, що „у сукупності масив публікованих документів репрезентує економічне, культурне, національне та релігійне життя українського міста пізнього середньовіччя в усій його багатоманітності. Жодне інше джерело чи підбірка розрізаних актів того часу не мають такого потужного евристичного потенціалу, як раєцька книга за 1460—1506 рр.“ (С. 15).

Наприкінці „Вступу“ детально викладено методику видання актів раєцької книги, яка ґрунтується на багаторічному досвіді публікації подібних джерел в українській та польській історичній науці. Ключем до видання є науково-довідковий апарат, що вміщує об'єднаний іменний та географічний покажчики, а також предметно-тематичний. Останній є тримовним (латино-німецько-українським). Головне гасло — латинське; німецькі терміни — подано розрідженим шрифтом, а переклад українською мовою — в дужках (за винятком географічної номенклатури). У ньому гасла мають дво- і трьохрівневу побудову через прикметники або пов'язані терміни: *domus — acialis, caminata, murata (maior, parva), lignea, tergosa, propinata* та ін. Складовими цього покажчика є назви фахів та ремісничих спеціальностей; урядів та посад; рухомих та нерухомих речей, товарів; правові терміни; топонімічна номенклатура (вулиця, будинок, церква). Завдяки скрупульозному опрацюванню предметно-тематичного вказівника вдалося виявити і зіставити низку рідкісних термінів, серед них, наприклад, слово „сураник“, тобто чинбар-червоношкірник (*rubricerdo*). Цей покажчик є цінним джерелом правничої термінології пізнього середньовіччя. Список місцевостей уточнено перекладами назв українською мовою, інформацією про адміністративну належність населених пунктів. Іменний покажчик наповнюють прізвища патронімічного характеру (*Calinicowicz, Warterosowicz*), ті, що утворені від назв професій (за умови, що наявність інших означень точно вказує, що це антропонім, як-от: „*Korzner Niclas, rotifex*“, „*Kosner Jacob, carnifex*“, „*Kowal Matis, servus, notarius*“, місцевостей (*Dolynianski, Caden, Bruch*), етнонімів (*Reusse*), прізвиськ (*Stawinoga*). Імена подаються у трьох найчастіше використовуваних формах. Також вказуються етнічна (релігійна) ознака особи, її професія (латинською мовою), місце походження, уряд. Подані найближчі родичі, які фігурують у записах: батьки, брати/сестри,

подружжя, діти або інша ознака споріднености. Вказані також безіменні члени подружжя/діти.

Зацікавлені дослідники отримали безцінне джерело, що дасть змогу висвітлити малодосліджені ділянки соціальної, економічної, культурної, релігійної історії Львова XV — початку XVI ст. та пізньосередньовічного суспільства загалом, а упорядники продемонстрували високий рівень професійної майстерности, опублікувавши раєцьку книгу, що відзначається мовною та палеографічною складністю, за що їм велика подяка.

Андрій ФЕЛОНЮК

Роман Коваль, Юрій Юзич. Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи / Бібліотека Історичного клубу „Холодний Яр“.— Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021.— 944 с.— (Серія „Видатні українці“. Кн. 14)

Документи і матеріали про життя і діяльність Миколи Міхновського підготував відомий дослідник історії повстанського руху доби Української революції 1917—1921 років Роман Коваль спільно з Юрієм Юзичем. Р. Коваль упродовж останнього 30-ліття здійснив велику працю, видавши значну кількість джерел борців за Українську державність, створивши величезну бібліотеку текстів про отамансько-повстанський рух на Великій Україні як частину визвольної боротьби українського народу. Ця книжка вийшла в серії „Видатні українці“, яка заснована 2011 р. Попередні 13 книжок були присвячені як окремим постатям, так і військовим з'єднанням армії УНР, що брали участь у визвольних змаганнях за Українську державність: історикові Кубані Ренатові Польовому, Павлові і Михайлові Кратам, Ю. Божку, Богданівському, Гордієнківському, усусусам та двом десяткам полків і дивізій збройних сил УНР. У цій серії перевидавалася й „Історія України-Руси“ Миколи Аркаса.

Книга документальних матеріалів про М. Міхновського вигідно вирізняється з-поміж попередніх книжок серії тим, що майже на тисячі сторінках зібраного матеріалу присвячена лише одній особі. До книжки долучено різножанрові відомості, що випукло і різнобічно розкривають одну з найяскравіших постатей новітньої історії України — автора маніфесту „Самостійна Україна“, який за 17 років до проголошення УНР для широкого загалу провістив ідею будівництва незалежної України.

Ідея видавати збірники документів про визначних діячів українського культурного і суспільного руху, а разом і науковців, не нова. На початку 1960-х років під комуністичною владою, скориставшись 100-річчям від народження Т. Шевченка¹, наші видатні архівісти-історики І. Бутич, О. Купчинський і Я. Дашкевич започаткували серію книжок про видатних діячів українського руху XIX — початку XX ст. Тодішня політична відлига в СРСР давала змогу це зробити. Проте, крім Т. Шевченка, вдалося видати на момент готовності лише ще два збірники

¹ Тарас Шевченко: Документи й матеріали: 1814—1963 / Відп. ред. С. Д. Пількевич.— К., 1963.— С. 4.

про Івана Франка і Леся Українку. Томи про Володимира Гнатюка і Михайла Драгоманова потрапили під цензурний обух і з'явилися друком уже в часи незалежності².

Книга про М. Міхновського Р. Ковалю і Ю. Юзича за підходами нагадує книжки із серії про творців модерної України 1960—2000-х років видання НТШ (В. Гнатюка й М. Драгоманова). Звісно, рецензована праця є науково-популярною. Вона не містить наукової передмови про принципи добору матеріалу та історію публікації міхновськознавчих матеріалів. Не має і науково-довідкового апарату, хоч автори в тексті у дужках подають свої пояснення і трактування друкованих текстів, а іноді й бібліографію.

Проте справа видання текстів М. Міхновського має вже свою історію. А видавництво „Смолоскип“ 2015 р. видало всі відомі на сьогодні твори Миколи Івановича, які підготував найбільший сучасний міхновськознавець — професор Запорізького університету Федір Турченко³, який є також автором докладної біографії Миколи Івановича⁴. Звісно, ці праці Федора Григоровича дали можливість підготувати книгу документального матеріалу, у якій розповідається про життя та діяльність М. Міхновського.

Свого часу твори автора програми РУП збирав і хотів видати відомий політичний діяч і історик РУП та українського визвольного руху Андрій Жук. У 1950-х роках публіцист і історик ОУН (м) Зиновій Книш збирався написати і видати книгу про М. Міхновського⁵. Проте 1958 р. друкувалися лише окремі матеріали з архіву А. Жука, пов'язані з М. Міхновським, у журналі „Самостійна Україна“.

Попри те, що сьогодні в Україні ім'я М. Міхновського вже добре знане, а його „Самостійну Україну“ вивчають діти, починаючи із середньої школи, досі докладного у документах збірника про справи М. Міхновського як громадського діяча, ми не мали; його суспільний вплив на окремих діячів і маси так само малознаний. Завдяки збірникові Р. Ковалю й Ю. Юзича ми тепер такий зібраний матеріал маємо.

Книга розпочинається зі вступної частини, яку становить стаття Дмитра Донцова — молодшого продовжувача самостійницької ідеології, яку закладав на півтора десяти років перед ним М. Міхновський. Далі йдуть дві передмови від упорядників: „Наснажував традиціями Івана Мазепи та Павла Полуботка“ і їхня ж „Коротка біографія М. Міхновського“. Збірник складається з восьми розділів, з яких три останні є радше не розділами, а фото- і бібліографічними додатками до книги.

Найціннішими, бо новими, а тому і малознаними, є перший, третій і четвертий розділи. Перший — це спогади сучасників про М. Міхновського, третій — газетні статті (переважно з київських щоденників „Рада“ та „Нова Рада“ та харківських — „Южний край“ і „Утро“) про діяльність М. Міхновського від дореволю-

² Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965.— К., 1966; Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970.— К., 1971; Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989).— Львів, 1989; Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841—1994 / Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.].— Львів, 2001.— 733 с.

³ Міхновський М. Суспільно-політичні твори.— К., 2015.— 464 с.

⁴ Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово: Монографія.— К., 2006.— 318 с.; його ж. Микола Міхновський: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна...“ / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.— К., 2020.— 432 с.— (Політичні портрети).

⁵ Гирич І. Листування З. Книша і А. Жука з приводу книжки про М. Міхновського // Молода нація.— К., 2003.— № 2 (27).— С. 170—225.

ційних до часів будівництва Української держави 1917—1921 років. Четвертий розділ являє собою своєрідний біографічний словник сучасників, друзів, однодумців і знайомих М. Міхновського. Великої кількості поданих там біографій на знайти ні в Енциклопедії історії України, ні в ЕСУ. Тому цей біографічний розділ має самостійне значення. Після виходу повного зібрання суспільних творів М. Міхновського третій розділ, що включає його вибрані праці, вже не сприймається як оригінальний і новий, хоча без такого розділу видавати книгу для широкого загалу було б не логічно. Особливо без його ключових творів — „Самостійної України“ або „Програми УНП“. Менш відомі як праці М. Міхновського його розкидані по різних газетах інтерв'ю. Не всі вони були зафіксовані в бібліографіях публікацій Миколи Івановича. Тексти цих інтерв'ю сьогодні для нас є фактично працями М. Міхновського.

П'ятий розділ присвячений вшануванню пам'яті М. Міхновського в сучасній Україні. Він вже має більше політичне, ніж наукове звучання. Складається передусім з низки статей Р. Ковалю, написаних у 1990—2000-х роках, у тому числі в часи російсько-української війни 2014—2021 років. Серед них і святкування ювілеїв, пов'язаних з діяльністю М. Міхновського, наукових конференцій, встановлення пам'ятників у Києві та інших містах України.

Перший розділ дає найбільше особистісного матеріалу про діяльність, характер, взаємини, поведінку М. Міхновського не лише в суспільному житті, а й у побуті. Усі ці спогади зібрані передусім з українських галицьких видань та видань еміграції, що вже само по собі є значним внеском у міхновськознавство. Хоч, можливо, не всі рівноцінні за значенням. Але загалом складають мозаїку образу людини, що була у центрі українського життя від кінця 1890-х до 1924 р. Ці спогади розташовані у хронологічному порядку: від часів навчання у Прилуцькій гімназії та Київському університеті, через добу праці в харківській адвокатурі до часів діяльності у військовому товаристві гетьмана П. Полуботка у Києві. Виявлені також мемуари з часів педагогічної праці Миколи Івановича на Кубані та в останні дні життя в Києві перед самогубством, викликаним переслідуваннями ЧК.

У збірнику вміщено підставовий спогад-некролог одного з найближчих друзів М. Міхновського Сергія Шемета. Про прилуцький і київський періоди життя подані спомини С. Сірополка, В. Дорошенка та І. Липи. Про постання знаменитої „Самостійної України“ (виступ Миколи Івановича на Шевченківському вечорі у Харкові, з якого дехто і виводить появу брошури) розповідають тодішні сучасники М. Міхновського рупівець О. Коваленко, творець РУП Д. Антонович, есдек Б. Мартос та ветеран РУПу Ю. Коллард. Дуже цікаві своїм інтимним настроєм і особистісним сприйняттям постати М. Міхновського мемуари майбутньої художниці К. Серебрякової (Антонович). Рідкісними і менш доступними українському читачеві є спогади Вартоломія Євтимовича — великого симпатика М. Міхновського і знаного військовика часів визвольних змагань. Його спогади стосуються революційно-мілітарної акції М. Міхновського „Оборона України“, організації, ще й досі мало дослідженої істориками. Упорядники подали аж три уривки споминів В. Євтимовича: обидва стосуються військово-організаційної праці М. Міхновського у 1917—1918 роках. Фактично брошурою в мініатюрі є й три спогади Нестора Короля, учасника перших військових з'їздів у Києві 1917 р. Про роль М. Міхновського у створенні перших українських військових з'їздів та його участі у Національному конгресі та 1-му та 2-му Українських військових з'їздах та у виступі полуботківців ідеться також у спогадах О. Шаповала, Б. Монкевича М. Галагана, Р. Бжеського (Млиновецького), Г. Журби, Ю. Тютюнника, П. Коваліва та ін. Про М. Міхновського гетьманських часів Української держави згадується у спогадах

П. Скоропадського, Д. Донцова, В. Андрієвського, Л. Сідлецького (С. Крилача), С. Самійленка. Про останній період життя М. Міхновського, пов'язаний з викладанням історії в Педагогічному інституті у станиці Полтавській, та самогубство в Києві розповідається у спогадах І. Марченка, І. Павелка, А. Волинця, В. Ємця. Упорядники вмістили понад пів сотні спогадів майже сорока людей.

Наголос був зроблений на тих постатях, які позитивно ставилися до М. Міхновського і навіть його обожнювали. Серед критично мислячих стосовно автора „Самостійної України“ можна назвати лише двох авторів: Євгена Чикаленка та Михайла Грушевського. У першому випадку йдеться про уривок з першого тому його знаменитого „Щоденника“ про неподання руки В. Короленкові, у другому — досить розлогий уступ зі спогадів М. Грушевського про М. Міхновського у подіях 1917 р. Останні були написані в часи комуністичної УРСР, 1926 р.

Упорядники протиставили враження Є. Чикаленка ставленню до М. Міхновського Олени Теліги. Її прізвище дописано упорядниками до доданої неавторської назви спогадів. Унаслідок цього виникло непорозуміння — Євген Харлампович писав у спогадах і про першого українського самостійника, і про В. Короленка з О. Телігою. Звісно, вчинок М. Міхновського можна по-різному трактувати і оцінювати його позитивно як принципову позицію. Хоч неслухно вважати Володимира Галактіоновича російським шовіністом (як це можна зрозуміти з доданого упорядницького коментаря в дужках), він просто не був українофілом. А вже як бути принциповим до кінця, то логічно було б сподіватися принципового підходу М. Міхновського до всіх людей, які, маючи українське походження, розмовляли російською, а це було неможливо на той час.

Все ж, здається, більшу рацію мав Є. Чикаленко — також послідовний і принциповий українець, який убачав у такому вчинкові М. Міхновського театральний жест, вважаючи, що російських лібералів не варто було відштовхувати від української мови, а поволі українізовувати.

М. Грушевський недолюблював М. Міхновського з тих самих міркувань, що і Є. Чикаленко: не любив його правих поглядів, схильності до театральності і радикалізму. Звісно, кваліфікувати Миколу Івановича як українського фашиста було явним перегином. Але й вважати М. Грушевського (як це у примітці відзначили упорядники) неприхильником української незалежності також усе-таки немає підстав. Особливо, коли взяти до уваги книжку історика „На порозі Нової України“ (1918) і його слів у ній про поборення „песього обов'язку“ супроти Москви. Нам здається, час уже нашим теперішнім історикам зійти з деструктивної позиції Дмитра Донцова, який протиставляв національно-демократичну інтелігенцію народів і військовому представництву, яке сподівалося на можливість національної диктатури в Україні. Сава Крилач у друкованих спогадах цитує розчарування М. Міхновського від неготовності суспільства до опанування Україною національною владою: як правої, так і лівої. Це бачили і М. Грушевський з Є. Чикаленком. Але перший (як, власне, і В. Липинський) сподівався досягти незалежності від правих і консервативних сил (земельних власників, духівництва, заможного селянства), М. Грушевський — від лівих соціалістичних сил (передусім селянства та інтелігенції), які мали в Україні набагато численнішу підтримку. Тому варто не протиставляти перших другим, а бачити два шляхи здобуття тої незалежності, дві моделі постання самостійної України.

Проти небезпеки, яка чатувала весь час на українське громадянство 1917 р., не заперечував і сам М. Міхновський. Згадаймо спогад Олександра Лотоцького і того ж таки Є. Чикаленка про побоювання М. Міхновського російської воєнщини, яка могла у будь-який момент роздушити Центральну Раду, і прохання його з

тактичних міркувань не порушувати питання про майбутню самостійність України. На жаль, уривків зі спогадів Олександра Гнатовича зі „Сторінок минулого“ упорядники не включили, як не включили і цікавий уривок з першого тому про виступ М. Міхновського на київській Солом'янці перед київськими громадянами⁶ під час побуту в столиці над Дніпром галицьких гостей. Тоді зразки парламентського красномовства показав Кирило Студинський, а М. Міхновський розгубився і не зміг продовжити свого виступу, але то були тільки початки 1890-х років, коли Микола Іванович лише починав свою громадську кар'єру. Цікаво, що О. Лотоцький згадує про дуже малознаний факт — проєкт книги М. Міхновського „Русини з початком ХХ ст.“, що мала дати огляд українського культурного життя і містити начерк географії, історії зі становища культурного, економічного і політичного⁷. До речі, спогади О. Лотоцького написані загалом із великою симпатією до М. Міхновського. Останній був дружною Олександра Гнатовича на весіллі.

На наш погляд, не варто лякатися зворотної сторони медалі постати М. Міхновського, його складного особистого характеру. Варто постійно пам'ятати і про його схильність до нервного ставлення до співбесідника та співробітника, аподактичність, безапеляційність суджень, бажання бути завжди першим, сварливість, що часто переходила у грубість. Навіть у тих мемуарах, які друкують Р. Коваль та Ю. Юзич, таких фактів подибуємо багато. Сам М. Міхновський казав, що всі його видавничі проєкти закінчувалися на першому-другому числі газети, бо Микола Іванович тяжко уживався зі своїми однодумцями. Без вад діячів немає. У будь-якому представникові українського руху варто бачити живу людину, з її помилками, сумнівами, непростими взаєминами із сучасниками.

Бракувало нам і спогадів Андрія Жука про М. Міхновського, його статті з берлінського часопису про „Братство тарасівців“⁸. Зрештою, саме А. Жуку належить метафоричне порівняння з'яви на суспільному небосхилі України М. Міхновського як метеора, який лише хвилиною освітив ніч українського життя і згас⁹. Він особисто знав М. Міхновського в часи його праці на харківській залізниці.

⁶ „Студинський гурток улаштував роковини Шевченкові... Першу промову мав сказати М. І. Міхновський,— се був перший в його життю публічний виступ. Почав він, хвилюючись, кількома реченнями, зупинився, підійшов до дверей і безнадійно схопив голову на одвірок. Так ще тоді не призвичаєні були люде публічно говорити, що спасував промовець, який після уславився своїм красномовством, як адвокат в суді і при різних громадських виступах. Зате присутні могли почути тут зразок галицького красномовства, що зробило сильне вражіння. На збори запрошено було, між іншим, Кирила Студинського, що тоді приїхав до Києва в наукових справах. Говорив він трохи театралью, але відчувалася в його промові певна школа, вироблена в умовах конституційного життя“ (Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Частина перша.— С. 212—213).

⁷ Там само.— С. 213.

⁸ Жук А. Братство Тарасівців (Організація українського національного активізму 90-х рр. минулого століття) // Український вісник (Берлін).— 1943.— № 15.— 25. 07.— С. 8—10.

⁹ „Кирило-мефодіївське братство, Шевченко, шістдесятники, сімдесятники з Драгомановим на чолі, Франко, Братство Тарасівців, накінець Грушевський — оці часи і люди пошили нам багатющій арсенал історичних фактів, думок і практичних починів, а ми нічого про це не знали, бо жили думками чужих людей і наслідуючи чужі почини. Тому-то „Самостійна Україна“ М. Міхновського, під знаком якої почала збиратися Молода Україна початку ХХ ст., була лишень хвилевим метеором, який своїм яскравим світлом на хвилину розрізав темноту ночі й згас!“ (з листа А. Жука до В. Дорошенка від 4. IV. 1955 р. (National Archive of Canada. A. Zhuk Collection (MG 30C167).— Vol. 25.— File. 20—29. Цит. за: Молода нація.— 2003.— № 2 (27).— С. 171). Як бачимо, самостійник А. Жук не протиставляв М. Міхновського і М. Грушевського, а розглядав їх в одному ряду діячів, що творили модерну Україну.

Зрештою, упорядники скористалися „Молодою нацією“ (2004, № 2), де друкувалося листування З. Книша з А. Жуком¹⁰ і є багато мемуарних згадок другого про М. Міхновського. На початку 1900-х рр. А. Жук був прихильником соціальної позиції М. Порша — Д. Антоновича, а не національної (автора „Самостійної України“) в партії РУП, а після своєї еміграції до Львова став співчувати лівійській ідеології М. Міхновського.

Упорядники змушені були вибирати уривки зі ширших спогадів, а отже, часто давати свою назву виокремленому з контексту матеріалу. До кожного спомину додаються врізи, що розповідають біографію людини, яка цей спомин написала. Коментарійний матеріал упорядники розміщували в самому тексті спогадів у дужках. Що, можливо, і не зовсім виправдано, бо часто-густо важко розібратися відразу, чи це спогад сучасника, чи упорядницький коментар. У науковому виданні такі речі подають у підрядкових примітках. Проте цей збірник — не наукове, а науково-популярне видання.

112 матеріалів ілюструють діяльність М. Міхновського в газетах. Більшість їх було, очевидно, виявлено спеціально для цього збірника. І певну картину суспільного значення діяльності М. Міхновського вони змальовують. Цінним додатком є ілюстрації, а їх також у книзі кілька сотень. Передусім важливе значення має іконографія — портрети діячів самостійницької течії українського руху. На жаль, якість паперу не дає змогу їх широкого ілюстративного використання в інших книжках.

Не зашкодило б ще і архівно-документальне виявлення джерел у ЦДІА України у Києві та інших архівосховищах. Можливо, вони б могли становити не меншу за обсягом книжку. Але то справа наступних видань.

Безперечно, праця Р. Коваля і Ю. Юзича матиме тривале використання в багатьох іпостасях. І як освітній, і як красномовний матеріал. Він, напевно, буде у нагоді і політикам, науковцям та студентам. Упорядники продемонстрували широку обізнаність у темі, добре орієнтування у різноманітних питаннях наукового міхновськознавства. Залишається побажати подальшої праці як у дослідженні нового матеріалу з життя і діяльності М. Міхновського, так і нових подібних документальних збірок про інших діячів українського національно-визвольного руху.

Ігор ГИРИЧ

Ігор Гирич. Українська історія: через ідентичність до держави.— Київ: Українські пропілеї, 2021.— 270 с.

Російська агресія проти України, розв'язана Кремлем навесні 2014 р., в суспільній свідомості актуалізувала питання української державности, що знайшло відображення у всіх сферах соціогуманітаристики. Природно, що перед веде українська історіографія, яка поповнилась цілою низкою досліджень історії українсько-російських відносин, зокрема воєнних протистоянь. Темі утвердження ідеї української державности, насамперед у другій половині XIX—XX ст., присвячена й рецензована нова монографія Ігоря Гирича.

¹⁰ Гирич І. Листування З. Книша і А. Жука...

Вже з перших сторінок книги автор руйнує погляд на українську історію кінця XVIII—XIX ст. як період суто етнографічний чи народницький, позбавлений державницьких устремлінь. І. Гирич чітко наголошує, що „без своєї держави неможливий будь-який цивілізаційний поступ. Національна культура може процвітати лише в національній державі“, водночас „державу творить усвідомлена через колективну пам'ять про минуле ідентичність мільйонів“ (С. 6). Дослідник робить наголос на національній державі, в якій під нацією розуміються „люди, які мають одну колективну пам'ять про своє минуле“ (С. 8).

Проте колективний досвід минулого семантично закодований насамперед у мові, а в ситуації, коли, принаймні у другій половині XX ст., українськості було більше за межами власне України, мова виводиться на ключове місце національної ідентичності. Навіть, якщо припустити, що колись таки всі українці визнають Київську державу X—XIII ст. середньовічною *українською* державою, вони й далі будуть змушені виборювати це право у росіян, і тут лише мова буде чітким, однозначним фактором окремішності від північно-східного сусіда. Автор показує, що вже у другій половині XIX ст. „мовний мотив став принциповим при соборницькому вирішенні української справи“, а „мова листування безпомилково свідчила, до якого табору належав той чи той діяч“ (С. 81). І. Гирич чітко відзначає провідне значення мови як фактора самоідентифікації в розумінні українських науковців, зокрема М. Грушевського. Ба більше, „український правопис також свідчив про політичні вподобання їхніх творців. За всіма варіантами українського правопису проглядали не стільки філологічні, скільки світоглядні міркування“ (С. 84). Й на сьогодні всі зміни до правопису викликають політичні маніпуляції в Україні. Саме з ініціативи Л. Кучми завершує українську абетку подібно до російської літера „я“, а не традиційний „ь“. Таким чином дослідник стверджує мову як „цивілізаційно-суспільну вартість“ України.

Однак дискусійним є проведення електорального кордону сучасної України по кордонах Речі Посполитої. Такий кордон можна провести хіба що для виборів 2004 та 2010 рр., однак не для 1991 чи 2019 рр. Радше можна говорити про австрійський спадок на заході України та пам'ять про Гетьманщину на Наддніпрянщині. Не козацька, а саме гетьманська традиція, адже серце Запоріжжя — Дніпропетровська область, голосувала за проросійський проєкт. З цією поправкою, як видається, й потрібно сприймати тезу І. Гирича про те, що „козацький період став добою, що передала естафету української державності від князівських і литовсько-польських часів до історії нового часу“ (С. 33). Перспективною є теза автора, що всі українські гетьмани були самостійниками і хибним є їх протиставляти чи ділити на державників, пропольськи-, протурецьки- чи проросійськи орієнтованих.

Фактично книга є збіркою об'єднаних однією темою нарисів, розподілених у трьох розділах та додатках. Автор розкриває ключові моменти української історії та осмислює гострі питання українського сьогодення. Розкриттю теми, її унаочненню сприяє добре підібраний ілюстративний матеріал, а доданий іменний покажчик полегшує орієнтування у книзі.

Найбільший інтерес викликає перший розділ, в якому І. Гирич осмислює базові концептуальні питання української історії від виникнення власне української державності до сьогодення. Найсильнішими, безумовно, є сюжети з нової та новітньої історії, в яких автор є провідним істориком в Україні.

Книга починається з „традиційного“ історіософського питання осмислення України як країни між Сходом і Заходом, яке дослідник розглядає в категоріях порубіжжя між степом/полем та осілою цивілізацією. Проте видається доцільні-

шим розглядати відмінність України від Західної Європи не так географічним її положенням між Сходом і Заходом, як світоглядно: правовою культурою, суспільною організацією, православною традицією з наголосом на Старому Заповіті, коли католицька традиція наголошує на Новому, з усіма наслідками, що звідси випливають. Українська середньовічна культура формувалась у мономовному середовищі, Західна ж Європа — у двомовному: латинському та національному. Вже через те Україна могла відчувати світоглядну єдність лише зі Slavia Orthodoxa, навіть не з усім православним світом. Однак у цих дискусійних, інколи провокативних тезах і сила книги І. Гирича. Автор змушує до дискусії, стимулює думку, штовхає на дослідження нових, часто слизьких тем української минувшини. Наприклад, цілком провокативною і водночас перспективною є теза І. Гирича про козачину як соціальне явище західного, а не східного типу. Хоча автор і задається давнім питанням визначення місця України між Сходом і Заходом, проте впродовж усієї книги переконливо доводить європейськість України, навіть стверджує, що „як неєвропейський світ Україна не мала можливості зберегтися в майбутньому“ (С. 12).

Цілком слушно дослідник наголошує на заангажованості терміна „Київська Русь“, створеного російською імперською пропагандою. Натомість пропонує альтернативний термін „давньоукраїнська історія“ та похідні. Однак поняття давнього досить розмите. Під нього потрапляє й античний період, і ранньомодерний. Тому доречнішим видається вживання терміна „Середньовічна Україна“ та похідних від нього. Тим більше, що автор приділяє окрему увагу назвам „Україна“ та „Русь“ і у творенні українського історичного наративу віддає перевагу першому.

Подібно ідеологічним, ще від XII ст., є визначення династії київських князів як Рюриковичі. З історичної точки зору коректніше означення династії як Володимировичі, на чому наголошував ще М. Грушевський. Не був і Данило Галицький першим українським королем. В європейських джерелах X—XI ст. київські володарі однозначно визнаються королями (rex), корону Данила вирізняла лише санкція папи, що не було конечною умовою визнання статусу короля для володаря тієї чи тієї держави, та і в такому разі першим королем, коронованим безпосередньо папою, буде Ярополк-Петро († 1086). До цього ряду можна віднести й термін „національно-визвольна війна“ середини XVII ст., першість якому віддає автор. Проте, на наш погляд, більш глибоким є визначення „Козацька революція“. Адже Хмельниччина — це водночас національно-визвольна війна і формування, творення Гетьманщини, в рамках якої і був вироблений запропонований козацтвом „український варіант свідомості XVI—XVIII ст.“ (С. 33).

Значна частина українського суспільства не сприймає отримання Православною Церквою України синодального томосу про автокефалію. І тут заслуговує на увагу чітка теза І. Гирича, згідно з якою брак автокефалії Української Церкви є однією з базових причин державної слабкості України. Тому Президент Петро Порошенко, який відіграв ключову роль в отриманні томосу, діяв як український державник, в інтересах насамперед держави Україна. Перспективним і все ще мало інтегрованим в історичну свідомість українців є висновок, що не лише в Західній Україні, а й у підросійській, саме священницька верства постачала кадри для українського національно-політичного руху.

Іншим фактором, на думку автора, слабкості державницької традиції в Україні є брак української національної еліти: „[...] вплив еліти до інших державних націй був однією з причин української бездержавності в нові й новітні часи історії“ (С. 29). І. Гирич слушно наголошує на штучності насадженої українцям ідеї про неукраїнськість еліти, про антагонізм між українською масою та її елі-

тою. Події 30 років незалежності стверджують правдивість цієї тези. Російська пропаганда поступово насаджує класову ненависть між народом та українською елітою, тим самим пропагуючи своєрідний „зубожілий проєкт“, який найбільш чітко і був втілений у виборчій кампанії 2019 р. Відсутність національної буржуазії призводить і до українського „національного дезертирства верхів на користь панівних націй“ (С. 47).

Дискусійне в історіографії питання статусу українських земель у складі Російської імперії. Особливо гостро дискутується розгляд цього статусу як колоніального. Дослідник підходить до цього питання обережно. З одного боку, І. Гирич зазначає, що „у нас більше підстав говорити про цивілізаційний розлам, про існування європейського та євразійського культурних середовищ, ніж про колоніальні взаємини між Україною і Росією“. З другого боку, автор визначає російський колоніалізм як специфічне євразійське явище, коли „приєднані території-держави стоять на вищому щаблі економічного і культурного розвитку за державу-митрополію“, в той час як „у Європі було навпаки, метропольна держава була розвиненіша в цих сенсах від завойованих територій“. Таким чином, підсумовує історик, підросійську Україну „з певними застереженнями можна вважати колонією“ (С. 38). Водночас УРСР дослідник однозначно трактує як колонію у рамках нової Російської імперії — Советського Союзу.

Окреслює І. Гирич й постання двох течій української політичної думки початку ХХ ст.— демократизму та консерватизму, чітко визнаючи обидва з них як державницькі. В Україні склалась парадоксальна ситуація, коли суспільна думка постійно апелює до якоїсь єдності та закидає брак її в минулому. Водночас чітко проголошується злом „комуністична єдність“ та „нацистська чи фашистська єдність“ як прояви тоталітаризму, і як добро визнається двопартійна система Великої Британії чи Сполучених Штатів. Під державницьким кутом зору І. Гирич коротко окреслює плюси та мінуси кожного з напрямів українського політичного руху. І хоча дослідник не розвинув свої тези до рівня теоретичного узагальнення, підведення ним спільного державницького знаменника під демократичний і консервативний український рух видається дуже перспективним та евристично наповненим. Відтак автор доходить висновку, що „лише при залученні слухних міркувань кожного філософського напрямку можна виробити концепт України майбутнього“ (С. 114). Подібно, на думку автора, потрібно дивитися й на дві школи в українській історіографії — державницьку та народницьку, обидві з яких визнавали цінність держави, тому в жодному разі не можна розглядати їх як два непримиренні, супротивні напрями, на чому свого часу наголошував Б. Крупницький.

Як і в інших своїх працях, у рецензованій книзі І. Гирич підносить роль української інтелігенції в українському державотворенні, яка фактично й стала новою національною елітою: „В Україні другої половини ХІХ ст. речником національного відродження була не землевласницька чи продукуюча верства, як у поляків або чехів, а академічна інтелігенція, представлена передусім істориками-викладачами університетів або публіцистами“ (С. 89). Саме „Ілюстрована історія України“ М. Грушевського й заклала „канон історичної пам'яті українця“. Визначним постатям української історії присвячено першу частину другого розділу. Безпосередньо автор приділяє увагу постатям П. Куліша (речника шляхетської верстви України), В. Антоновича (творця концепту „Нова Україна“), М. Драгоманова (речника класової боротьби та європеїзатора українського питання), О. Кониського та О. Барвінського, що синхронізували відродження в Галичині та Наддніпрянщині, М. Грушевського (продовжувача справи Т. Шевченка та творця модерної україн-

ської нації), Д. Дорошенка та В. Липинського — творців українського консерватизму та елітаризму, Д. Донцова (теоретика українського націоналізму та волюнтаризму), а також О. Бочковського — українського мислителя-націолога, творця поняття „демократичний націоналізм“. На жаль, в історичній свідомості українців історія України й досі знеособлена. Як зазначає І. Гирич, „сучасники краще розуміли значення О. Кониського для України, ніж наступні покоління“ (С. 129). Тому не дивно, що навіть в умовах декомунізації в топоніміці Києва немає імені цього визначного українського діяча.

Відома роль археографії в розвитку української ідеї. Однак І. Гирич ще сильніше вирізняє роль цієї науки, яка, на думку дослідника, в українських реаліях стала наукою політичною. Такою вона залишається й до сьогодні. Не випадково режим Януковича хотів знищити Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського 2013 р., не випадково археографія завжди постає перед загрозою репресій при приході до влади в Україні антиукраїнських, проросійських сил, різноманітних „регіоналів“, „зелених слуг“ тощо.

Результатом діяльності української інтелігенції другої половини ХІХ — початку ХХ ст. був вибух Української революції 1917 р. Як відомо, І. Гирич є знайомим істориком цього періоду, не оминув автор увагою Українську революцію і в рецензованій книзі. Дослідник насамперед спиняється на питанні причин поразки революції, до яких відносить: 1) вороже налаштовані до Української державності російські міста; 2) відсутність національно свідомої української буржуазії; 3) неготовність самого суспільства до боротьби за власну державу. Окрім того, автор наголошує на зовнішньому завоюванні України ворожими державами — червоною Росією та Польщею, що сталося через внутрішню слабкість. Однак тут потрібно зауважити, що ні Польщу, ні країни Балтії, ні Фінляндію Росія не сприймала як ісконноруські, як основу власної державності та ідеології, якою для них була Україна. Тому менш чисельні республіки Балтії й змогли вистояти в роки революції, бо проти них не були кинені більшовицькі полчища. Та й Захід, насамперед Антанта, не сприймав ці країни як ісконноруські, як він дивився на Україну почасти аж до Революції гідності 2013—2014 рр.

Проте І. Гирич пропонує й інший висновок, що Українська революція прогнала лише ситуативно, стратегічно ж вона перемогла 1991 р.: „Революція 1991 р. довершувала справу, розпочату 1917 р.“ (С. 101, 244). Заперечує дослідник і термін „громадянська війна“ щодо подій в Україні періоду революції і пропонує окреслювати так зване входження до складу СРСР як окупацію України червоною Росією. Звідси цілком логічно випливає вживання терміна „советський“ замість „радянський“ щодо дальшого періоду історії України, аж до 1991 р., а також визнання колаборантами населення, що масово підтримало окупантів. Хоча І. Гирич і датує закінчення Української революції 1921 р. (водночас визнає слушним і широке датування 1914—1923 рр.), завершення доби національно-визвольних змагань кладе на голодомор 1933 р. Важливо, що дослідник чітко окреслює голодомор 1933 р. як геноцид української нації, що часто заперечують не лише російські, а й західні історики, навіть такі проукраїнськи налаштовані фахівці, як А. Капшелер. Подібно український вимір подій Другої світової війни дослідник ставить у зв'язок з державним будівництвом періоду Української революції, коли „Україна мусила вирішувати ті самі питання, які лишилися на порядку денному становлення української нації після поразки у визвольних змаганнях“. На думку дослідника, „ми маємо бути вдячні Другій світовій війні, що вона дала можливість нашим інтелектуалам потрапити на Захід і взяти участь у відстоюванні національних державних і культурних пріоритетів, про які змушені були мовчати

гуманітарії під'яремної України, що перебувала під російсько-советською окупацією“ (С. 246). Адже „Друга світова війна була часом не лише втрат, руйнувань, нищення, смерті. Це, попри все, був і час життя, час нових досягнень української культури, історіософської і суспільно-політичної думки, про які мають знати наші учні“ (С. 259). Відтак в останньому нарисі книги І. Гирича Друга світова війна й подається як своєрідний період ренесансу, злету української культури. Рішуче відкидає дослідник і тезу про ССРСР як визволителя Європи від червоної чуми: „Росія-СССР ставала новим окупантом для країн між Німеччиною і Советським Союзом“ (С. 110).

Як відомо, розлучення з цим мітом Другої світової війни проходить болісно не лише в Україні, а почасти і у країнах Центрально-Східної і навіть Західної Європи. Розвінчуванню низки інших мітів української історичної свідомості присвячує автор другу частину другого розділу, де знаходимо демітологізації російських мітів Переяслава (1654) і Полтави (1709), створеного та оспіваного О. Пушкіним, а також міту єдиного „давньоруського народу“; розвінчання мітів про польський месіанізм та Люблінську унію як уособлення „братньої згоди“ між чотирма народами Речі Посполитої: поляками, литовцями, білорусами та українцями. Ці сюжети мають не лише історіософське значення (зазначені російські та польські міти, маючи своїх adeptів в Україні у представниках шкіл О. Толочка та Н. Яковенко), а й політичне. Наприклад, і на сьогодні Полтава залишається символом російської перемоги над Україною 1709 р. (навіть не „Полтавської катастрофи“). У свідомості пересічного українця Полтава все ще не стала місцем народження нової української літератури. Безумовно, І. Котляревський присутній у просторі міста, але він другорядний, поступається як Петрові І, так і М. Гоголю. Подібно меморіальний „копець“ Люблінської унії на Високому замку все ще залишається візитівкою Львова. Натомість з української точки зору І. Гирич пропонує дивитися на Річ Посполиту як предтечу Советського Союзу. Прикметно, як зазначив автор, що згадані російський і польський міти виникли майже одночасно, наприкінці 1860-х років — у час піднесення українського політичного руху. Обидва сусіди не припускали української окремішності, відтак відповіддю на ці експансійні ідеї „був конструктивний міф про громаду — особливий слов'янський устрій в українців, міф, що протиставляв їх самодержавству та автократизму росіян та аристократизму і шляхетській сваволі поляків“ (С. 195).

Своїми працями І. Гирич стверджує соборність України: „Є одна історична пам'ять для всієї України — від Ужгорода і до Дону. Питання лише у вмінні її доносити до жителів півдня та сходу України“ (С. 117). Формуванню мистецтва доносити інформацію присвячено третій блок — „Історична освіта і підручник з історії“. Питання соціогуманітарних дисциплін в Україні — питання політичне. Шкільна історія „завжди підпорядковувалася критеріям політичної доцільності виховання підростаючого покоління в душі, вигідному замовнику — державі або громаді інтелектуалів, яка проектує таку систему історичних цінностей, що дозволить досягти певних політичних цілей“ (С. 167). Не можна сказати, що Міністерство освіти України недооцінює значення викладання історії. Розуміє, і в особі міністрів освіти Табачника — Квіта — Шкарлета докладає значних зусиль для виховання покоління манкуртів, позбавлених національної історичної пам'яті, свідомо чи не свідомо виконуючи замовлення країни-агресора, — Росії. Тому дуже важлива актуалізація цього питання таким знаним істориком, як І. Гирич. Адже низка українських істориків-„пуристів“ узагалі виступає проти підручничкового жанру історіописання, сплутуючи наукову та дидактичну історіографію, або ж прагне спільного з росіянами чи поляками підручника. У ситуації відкритої

воєнної агресії Росії проти України та просування „руського міра“ в український інформаційний простір через проросійські ЗМІ та російську „історичну“ літературу постає гостре завдання опрацювання й поширення саме української візії власного минулого. Однак з українських президентів значення історичної науки для розбудови держави усвідомлював лише В. Ющенко. Натомість різні януковичі та зеленські впроваджують в Україні денаціоналізаторські, а то й прямо промосковські ідеологічні проекти.

І. Гирич виділяє десять вад сучасних українських підручників та пропонує варіанти їх вирішення, чим запрошує колег-істориків до дискусії. Серед цих вад можна виділити наголос на негативі української минувшини, чи, словами В. Винниченка, „історії зі склянкою бродю в руках“. Власне дослідник і пропонує візію „нормальної“ української історії, впроваджуючи культурологічно-цивілізаційний підхід, що, однак, суперечить анотації до книги, в якій зазначена „недорозвиненість“ української нації.

Так, автор слушно наголошує на потребі включення чужого як свого, маючи на увазі долучення до українського минулого представників інших етносів чи конфесій, чие життя й діяльність пов'язані з Україною. Залучення „чужого“, чи, за висловом А. Содомори, „привласнення чужого“ в український культурний простір активно проводиться в художній літературі, коли за останні роки українська література поповнилася величезною кількістю перекладних творів, принісши нові смисли й сюжети в українську літературу, ставши надбанням української культури, поповнивши словниковий запас української мови. Можна додати, що в український історичний наратив мають потрапити й негативні персонажі, навіть українофоби. Назвавши жертв, маємо назвати й катів, свідомих та несвідомих, українців та чужинців. На початку ХХ ст. Київ був ледь не Меккою російського чорносотенства, однак і це, хай чорна, але сторінка історії України.

Водночас дослідник наголошує на потребі збереження національної складової в історичній свідомості українця. Йі надалі, на думку І. Гирича, має зберігатися схема української історії М. Грушевського з поділом її на епохи: князівську, литовсько-польську, козацьку та нові часи. Проте в контексті погляду на історію України як складову частину світової видається доцільнішим поділяти її на античний, середньовічний, ранньомодерний та модерний періоди, як пропонував І. Лисяк-Рудницький. За такого поділу найбільш повно й можна застосувати згаданий культурологічно-цивілізаційний підхід.

Та головним висновком автора є потреба олюднення української історії: „Важливо виправити становище введенням проблемно-тематичних блоків, які б роз'яснювали історію, події, вчинки людей. Нашим завданням є не переобтяження учня фактажем, а надання йому розуміння історії, її відчуття“ (С. 184).

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що українська історіографія збагатилася ґрунтовним дослідженням, попри деякі повтори, сповненим смислами, темами та ідеями. Українській історичній науці вкрай бракує такого рівня історіософського, концептуального осмислення з точки зору національної історії. Хочеться сподіватися, що книга викличе рефлексії та дискусії колег-істориків, як і буде перекладена англійською мовою, адже західний читач, насамперед історик, потребує переосмислення історії України не менше, ніж український, а для світового політичного майбутнього України зміна історіософських парадигм Заходу у погляді на Східну Європу є життєво важливою.

Дмитро ГОРДІЄНКО

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

До статті В. Поліщука

1. Герб Микулинських з праці Шимона Окольського „Orbis Polonvs...” (Krakov, 1643.— Т. 2.— Р. 225). Опис герба (блазування) латинською мовою: „Mikvlinsciorm. Delineatio: Est litera M maiuscula triplicata, vna supra aliam posita, supra supremam vero literam crux ponitur, in campo caelestino, color alijs aureus, alijs albus, super galeam autem et coronam sunt pennae Strutij”.
2. Герб Микулинських „Могила, відміна“ з праці Войцеха Віюка-Кояловича (1897).
3. Герб шляхетського роду Микулинських (Mikulinski herb) з праці К. Несецького 1740 р. Опис герба (блазування): „В блакитному полі три літери „М“ у збільшенні одна над другою, а над найвищою літерою хрест (білий або золотий). Над шоломом і короною п'ять страусиних пір'їв”.
4. Промальовка герба Микулинських, яку зробив В. Руліковський.
5. Матриця і промальовка печатки брацлавського зем'янина Микулинського кінця XV — початку XVI ст., знайдена в с. Микулинцях. Зберігається: Музей Шереметьєвих (Київ, Україна).
6. Печатка Гринька Соколецького, пана радного (1407—1425) молдавського воєводи Олександра Доброго (1400—1432) (прорис Олега Однороженка).

До статті С. Гребеняк

7. Синопис до п'єси „Decus et Gloria...”
8. Фрагмент рукописного тексту п'єси.

До статті М. Мудрого

9. Портрет Івана Вагилевича. Художник Станіслав Бартус. 1847 р. Фотокопія. ЛННБ України, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів, № 22748/Шф.
10. Листівка з програмою часопису „Dnewnyk Ruskij” від 12 серпня 1848 р. за підписом Івана Вагилевича. З колекції Романа Завербного (*Львів*).

До матеріалу Л. Тимошенка

11. Оригінал листа Йосафата Кунцевича 1622 р.
12. Печатка Йосафата Кунцевича з документа 1622 р.
13. 8 серпня 1867 р. Лист від імені попечителя Віленського навчального округу з його канцелярії до завідувача рукописного відділу Віленської публічної бібліотеки з повідомленням про знахідку оригіналу „квиту“ Й. Кунцевича.

З М І С Т

СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

ІСТОРІЯ

Олександр ФИЛИПЧУК. Русь і Свята Земля: люди, тексти, ідеї	7
Леонтій ВОЙТОВИЧ. Загадки життя і діяльності князя Ігоря Рюриковича	22
Вадим АРІСТОВ. Чи здійснював князь Володимир Мономах реформу престолонаслідування?	39
Андрій ЗАЯЦЬ. Урядники волинських приватних міст другої половини XVI — першої половини XVII століть	57
Ірина ВОРОНЧУК. Дворищна система селянського господарювання на Волині ранньомодерної доби	77
Богдана ПЕТРИШАК. Приватні архіви львівських міщан пізнього Середньовіччя	94
Олексій ВІННИЧЕНКО. Люди і простір навколо руського воеводи князя Костянтина Вишневецького (у світлі останнього заповіту 1641 року)	104
Володимир ПОЛЩУК. Шляхетський рід Микулинських на Східному Поділлі у XV — на початку XVII століть: генеалогія та питання успадкування Микулинців від подільського старости князів Коріатовичів Гринька Соколецького	132
Олександр ПЕТРЕНКО. Цехові статути міських поселень Східного Поділля XVIII століття	172
Микола КРИКУН. Подимний податок у Кременецькому повіті Волинського воеводства за 1682—1684 роки (За вцілілими матеріалами кременецьких ґродських книг)	191
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ. Лисянський деканат 1781—1795 років: розвиток парафіяльної мережі	276
Соломія ГРЕБЕНЯК. „Decus et Gloria...“: латиномовна шкільна драма про Костянтина Великого 1759 року в Бучацькому василіянському колегіумі	300
Людмила ПОСОХОВА. „Революція читання“ на теренах Гетьманщини та Слобожанщини у другій половині XVIII — на початку XIX століть	333
Іван СИНЯК. Свідчення полонених запорожців про гайдамацькі загони на Правобережній Україні в період Коліївщини 1768 року	350
Мар'ян МУДРИЙ. З'їзд руських учених і розпад Руського собору	366
Олександр СЕДЛЯР. Видавнича діяльність товариства „Галицько-руська матиця“ у 1868—1876 роках	395
Олексій КУРАСВ. Михайло Драгоманов і німецька громадська думка останньої третини XIX століття (у світлі невідомих та маловідомих німецькомовних джерел 1870—1895 років)	414
Євген НАХЛІК, Оксана НАХЛІК. Іван Франко і Микола Міхновський: перетини життєвих траєкторій	436

Наталія ПАСЛАВСЬКА. Ремісничі корпорації українських міст у дослідженнях істориків XIX — початку XXI століть	472
Ігор ГИРИЧ. Ще раз про виникнення і поширення російської ідеологічної легенди „Москва — Третій Рим“: історія появи міфу та його публічні застосування	489
Валентина ПІСКУН. Спроби розв’язання „російського питання“ в Україні у період революції (1917—1921): на прикладі діяльності Міністерства великоруських справ УНР	510
Леонід ЗАШКІЛЬНЯК. Українсько-польський конфлікт у 1918—1923 роках і спроби його полагодження	525
Віталій МАСНЕНКО, Віталій ТЕЛЬВАК. Теоретико-методологічні засади й основні напрями досліджень історичної політики на окупованих Росією у XXI столітті українських територіях	546

ФІЛОСОФІЯ

Олександр КИРИЧОК. Етичні поняття у давньоруській писемності: проблеми історико-філософської інтерпретації	567
Ореста ЛОСИК. Деякі дослідницькі аспекти української філософії національного відродження другої половини XIX століття	585
Михайло СКРИННИК. Самототожність українця в соціокультурному та соціополітичному просторі України XX століття	609
В’ячеслав АРТЮХ. Проблема історичної епохи в історіософських візіях інтелектуалів української діаспори 40-х років XX століття	619

МАТЕРІАЛИ

Нове джерело з історії Підгорайської волости.— Богдан СМЕРЕКА	635
Невідомий лист-автограф Йосафата Кунцевича 8 грудня 1622 року в контексті архієрейської діяльності полоцького архієпископа.— Леонід ТИМОШЕНКО	644
Листи Дмитра Дорошенка до Володимира Дорошенка післявоєнного часу з Архіву УВАН у США.— Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ	652

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колективна монографія / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смолія; НАН України; Ін-т історії України.— Київ: Генеза, 2018.— 288 с.; Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями-2: колективна монографія / О. Удод та ін.; упоряд. Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смолія; НАН України; Ін-т історії України.— Київ: Генеза, 2019.— 288 с.— Ореста ЛОСИК	673
Irena Wodzianowska. Zmierzch Unii: Struktury terytorialne i personalne Cerkwi Greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII na Braclawszczyźnie.— Lublin; Tczew, 2018.— 503 s.— Валентина ЛОСЬ	683
Ігор Лильо. Греки на території Руського воєводства у XV—XVIII ст.— Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019.— 384 с., 32 с. кол. іл.— Мирон КАПРАЛЬ	691
Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730-х роках / Упоряд., автор передмови і приміток Володимир Пришляк.— Київ: Кліо, 2019.— 320 с.— Володимир МАСЛІЧУК	696
Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686.— Київ: „Дух і Літера“, 2020.— 632 с.— Наталія СІНКЕВИЧ	699
Расцька книга міста Львова (1460—1506) / Упоряд. М. Капраль, Б. Петришак [Liber consulum civitatis Leopoliensis (1460—1506) / Editionem curaverunt Myron Kapral,	

Bohdana Petryshak].— Львів, 2020.— 848 с., 12 с. іл.— (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 9).— Андрій ФЕЛОНЮК	703
Роман Коваль, Юрій Юзич. Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи / Бібліотека Історичного клубу „Холодний Яр“.— Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021.— 944 с.— (Серія „Видатні українці“. Кн. 14).— Ігор ГИРИЧ	706
Ігор Гирич. Українська історія: через ідентичність до держави.— Київ: Українські пропілеї, 2021.— 270 с.— Дмитро ГОРДІЄНКО	711
Список ілюстрацій	718
Зміст українською мовою	719
Зміст англійською мовою	722

CONTENTS

ARTICLES AND REPORTS

HISTORY

Oleksandr FYLYPCHUK. Rus and the Holy Land: people, texts, ideas	7
Leontiy VOITOVYCH. Mysteries of the life and activities of Grand Prince Ihor of Kyiv .	22
Vadym ARISTOV. Did Volodymyr Monomakh carry out the reform of succession to the throne?	39
Andriy ZAYATS. The functionaries of Volyn private towns in the second half of the 16 th century and the first half of the 17 th century	57
Iryna VORONCHUK. Peasants' cooperative household system in early modern Volyn ...	77
Bohdana PETRYSHAK. Private archives of Lviv residents of the Late Middle Ages ...	94
Oleksiy VYNNYCHENKO. People and places around Prince Kostiantyn Vyshnevetskyi (in the light of the last testament of 1641)	104
Volodymyr POLISHCHUK. The Mykulynskyi noble family in Eastern Podillia in the 15 th to early 17 th centuries: genealogy and heritage issues of Mykulyntsi from Hrynko Sokoletskyi, Podillia starosta of Princes Koriatovych	132
Oleksandr PETRENKO. Guild statutes in towns of Eastern Podillia in the 18 th century ..	172
Mykola KRYKUN. Hearth tax in Kremenets County of Volyn Voivodeship in 1682—1684 (according to the remaining materials of Kremenets city books)	191
Petro KULAKOVSKYI. Lysianka Deanery of 1781—1795: the development of the parish network	276
Solomiya HREBENIAK. „Decus et Gloria...“: Latin school drama about Constantine the Great (1759) in Buchach Basilian College	300
Liudmyla POSOKHOVA. „Reading revolution“ in the territory of Hetmanate and Slobozhanshchyna in the second half of the 18 th century and the early 19 th century ...	333
Ivan SYNIAK. Testimonies of captive Zaporizhzhia Sich Cossacks on Haidamak detachments in Right-Bank Ukraine during Koliyivshchyna Rebellion in 1768	350
Maryan MUDRYI. The Congress of Ruthenian Scholars and the dissolution of the Ruthenian Sobor	366
Oleksandr SEDLIAR. Publishing activities of the society „Halytsko-Ruska Matytsia“ in 1868—1876	395
Oleksiy KURAYEV. Mykhailo Drahomanov and German public opinion of the last third of the 19 th century (according to unknown and little-known German-language sources from 1870—1895)	414
Yevhen NAKHLIK, Oksana NAKHLIK. Ivan Franko and Mykola Mikhnovskyy: intersections of life paths	436

Nataliya PASLAVSKA. Craft corporations of Ukrainian cities in the researches of the historians of the 19 th to early 21 st centuries	472
Ihor HYRYCH. Once again about the emergence and spread of the Russian ideological legend „Moscow, Third Rome“: a history of the myth and its public applications . . .	489
Valentyna PISKUN. Attempts to solve the „Russian question“ in Ukraine during the revolution (1917—1921): a case study of the activities of the Ministry of Russian Affairs of the UNR	510
Leonid ZASHKILNIAK. The Ukrainian-Polish conflict in 1918—1923 and attempts to resolve it	525
Vitaliy MASNENKO, Vitaliy TELVAK. Theoretical and methodological principles and main directions of researching historical policies in the Ukrainian territories occupied by Russia in the 21 st century	546

PHILOSOPHY

Oleksandr KYRYCHOK. Ethical concepts in Early Ukrainian literature: problems of historical and philosophical interpretation	567
Oresta LOSYK. Some aspects of researching Ukrainian philosophy during the National Revival in the second half of the 19 th century	585
Mykhailo SKRYNNYK. The self-identity of the Ukrainians in the socio-cultural and socio-political space of twentieth-century Ukraine	609
Vyacheslav ARTIUKH. Defining historical eras in the historiosophical visions of Ukrainian diaspora intellectuals in the 1940s	619

SOURCES

A new source for the history of Pidhorai District.— Bohdan SMEREKA	635
Yosafat Kuntsevych's unknown autograph letter of December 8, 1622, in the context of the Polotsk Archbishop's activities.— Leonid TYMOSHENKO	644
Post-war letters of Dmytro Doroshenko to Volodymyr Doroshenko from the archives of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA.— Dmytro BURIM, Ihor HYRYCH	652

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Narysy z sotsiokulturnoyi istoriyi ukrayinskoho istoriyepysannia: subdystsyplinarni napriamy: kolektyvna monohrafiya / O. Udod, Ya. Vermenych, O. Kovalevska, O. Yas; uporiad. tekstiv i nauk. aparatu S. Blashchuk, N. Paziura; za zah. red. V. Smoliya; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny.— Kyiv: Geneza, 2018.— 288 s.; Narisy z sotsiokulturnoyi istoriyi ukrayinskoho istoriyepysannia: subdystsyplinarni napriamy-2: kolektyvna monohrafiya / O. Udod ta in.; uporiad. N. Paziura; za zah. red. V. Smoliya; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny.— Kyiv: Geneza, 2019.— 288 s.— Oresta LOSYK	673
Irena Wodzianowska. Zmierzch Unii: Struktury terytorialne i personalne Cerkwi Greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII na Braclawszczyźnie.— Lublin; Tczew, 2018.— 503 s.— Valentyna LOS	683
Ihor Lylo. Hreky na terytoriyi Ruskoho voyevodstva u 15—18 st.— Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2019.— 384 s., 32 s. kol. il.— Myron KAPRAL	691
Ivan Dzhydzhora. Ekonomichna polityka rosiyskoho pravytelstva suproty Ukrayiny v 1710—1730-kh rokakh / Uporiad., avtor peredmovy i prymitok Volodymyr Pryshliak.— Kyiv: Klio, 2019.— 320 s.— Volodymyr MASLIYCHUK	696
Chentsova V. Kievskaya mitropoliya mezhdru Konstantinopolem i Moskvoi. 1686.— Kyiv: „Dukh i Litera“, 2020.— 632 s.— Nataliya SINKEVYCH	699
Rayetska knyha mista Lvova (1460—1506) / Uporiad. M. Kapral, B. Petryshak [Liber consulum civitatis Leopoliensis (1460—1506) / Editionem curaverunt Myron Kapral,	

Bohdana Petryshak].— Lviv, 2020.— 848 s., 12 s. il.— (Lvivski istorychni pratsi. Dzherela. Vyp. 9).— Andriy FELONIUK	703
Roman Koval, Yuriy Yuzych. Mykola Mikhnovskiy. Spohady, svidchennia, dokumenty / Biblioteka Istorychnoho klubu „Kholodnyi Yar“.— Kyiv: Vydavnytsvo Marka Melnyka, 2021.— 944 s.— (Seriya „Vydatni ukrayintsi“. Kn. 14).— Ihor HYRYCH .	706
Ihor Hyrych. Ukrayinska istoriya: cherez identychnist do derzhavy.— Kyiv: Ukrayinski propileyi, 2021.— 270 s.— Dmytro HORDIYENKO	711
List of illustrations	718
Contents in Ukrainian	719
Contents in English	722

Наукове видання

Записки Наукового товариства імені Шевченка

Т. CCLXXIV

Праці Історично-філософської секції

Літературний редактор: *Галина ОСТЮК*
Переклад резюме англійською мовою: *Іванна ДЕМИДЯК,*
Оксана ДІЖАК, Тарас ШМІГЕР

Технічний редактор: *Владислав БАРТОШЕВСЬКИЙ*
Комп'ютерний набір та верстка: *Надія ОЛІЙНИК*

Здано на складання 07.02.2020. Підписано до друку 04.12.2021.
Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір друкарський № 1. Тираж 350 прим.
Умов. друк. 39,18. Зам. 12/21.

Зверстано і видруковано у Дослідно-видавничому центрі
Наукового товариства ім. Шевченка у Львові

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 884 від 04.04.2002 р.

вул. Винниченка, 26, Львів, 79008
тел. +38032 2765155, факс +38032 2760497
ел. пошта: ntshoffice@gmail.com